Gelişim Hachette

Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi

SABAH

Gelişim Hachette

Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi

1

SABAH

Sorumlu Yayın Yönetmeni:
Dr. MEHMET RİFAT

Yazı İşleri Yönetmeni:
SEMA GÜZELŞEN

Yayın Kurulu:
Erol Akkaya, Sadun Aksüt, İlhan Akşit, Yurdaer Altıntaş, Doç.Dr. Fuat Anday, Nezihe Araz, Prof.Dr. Kamuran Avcıoğlu, Selahattin Bağdatlı, Hripsime Balcıoğlu, Filiz Bek, Lütfi Oktay Berk, Aysel Bora, Atilla Bostancıoğlu, Taçlan Boyat, Dr. Dursun Buğra, Engin Büyükinal, Eray Canberk, Dr. Betül Çotuksöken, Yusuf Çotuksöken, Prof.Dr. Necla Demir, Suna Doğaner, Nermi Erdur, Dr.Sabri Ergüney, Melek Erman, Burçak Evren, Yurdagür Gürpınar, Roza Hakmen, Selahattin Hilav, Doç.Dr. Gül Işık, Evin İlyasoğlu, Şahin Kaygun, Mehmet Keskinoğlu, Neyyire Koçer, Ayşegül Mançuhan, Doç.Dr. Güler Oraler, Sinan Öğüt, Feza Özemre, Kaya Özsezgin, Timurhan Sağlık, Erman Şener, Asaf Taneri, Yrd.Doç.Dr. Murat Tuncay, Teoman Tunçdoğan, Gamze Tüfekçi, Necdet Tüzün, Belike Ural, Dr. Gaye Ünal, Prof. Dr. Zafer Üskül, Aydın Yalkut

1993 BASIMINI HAZIRLAYANLAR

Genel Yayın Yönetmeni:
TANJU GÖKÇÖL

Yayın Kurulu:
Süheyla Altınsoy, Zehra Bilgiç, Yaprak Zeynep Gökçöl, İrvem Keskinoğlu, Semra Kılıçarslan, Teoman Tunçdoğan, Yeşim Türksoy, Aydın Yalkut

Sanat Yönetmeni:
Huriye Mutlu

Düzelti:
Ahmet Yiğiter

Bilgisayar Dizgi:
Güler Öztutan

Copyright:
LE LİVRE DE PARIS S.N.C.
BIBLIO CLUB DE FRANCE, HACHETTE ET CIE
ve
INTERPRES BASIN ve YAYINCILIK A.Ş.

ÖNSÖZ

Sayın okurlarımız,
Sabah, bu kez de sizlere, GELİŞİM YAYINLARI'nın Avrupa'nın en büyük ansiklopedicilik kuruluşlarından HACHETTE Yayınevi'nin ortaklığı ile gerçekleştirdiği dev bir ansiklopedi sunuyor: Gelişim Hachette Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi.

Yurtiçi ve yurtdışında 1172 bilim adamı, uzman yazar ve çevirmenin katkılarıyla hazırlanan ve 62 kişilik bir ansiklopedi uzmanları topluluğu tarafından gerekli bütün maddeleri yenilenerek günümüzün bilgileri ile desteklenen 12 büyük ciltlik bu ansiklopedinin alanının en özgün "Genel Kültür Ansiklopedisi" olduğunu belirtmekle kıvanç duyuyoruz.

Çağdaş ansiklopediciliğin en sağlam ilkeleri ile hazırlanmış olan Gelişim Hachette Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi'nin Edebiyat, Tarih, Güzel Sanatlar, Doğa Bilimleri (matematik, fizik, kimya, biyoloji, botanik, zooloji, elektronik) ve İnsan Bilimleri (antropoloji, psikoloji, etnoloji, v.b.) alanlarında günün en son bilgilerini tüm ayrıntıları ile vermeyi amaç aldığını belirtmekle övünç duymaktayız.

Her yaştan, her düzeyden bütün okurlarımızın Sait Faik Abasıyanık'tan Zen Buddhacılığı'na, Adalar'dan Proton'a, Afiş Sanatı'ndan Zambiya'ya, Evrenin Oluşumu'ndan Tarım Yöntemleri'ne kadar akıllara gelebilecek her konuda en son bilgileri bütün ayrıntıları ile bulabilecekleri Gelişim Hachette Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi, gerçek bir yaşayan bilgi hazinesidir.

Ansiklopedinin hazırlanmasında bütün bilgiler konunun gerektirdiği biçimde renkli fotoğraflarla, gravürlerle, çizelgelerle, haritalarla desteklenmiş, böylece yazılı metinler ile 11.000'i aşkın görsel malzeme kusursuz biçimde bütünleştirilmiştir. Ayrıca, birçok maddenin içindeki çerçeve yazıları ile konuya açıklık getirecek yan bilgilerin ve çeşitli alıntıların ilk bakışta göze çarpacak biçimde verilmiş olması da, Gelişim Hachette Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi'nin hazırlanmasında en modern ansiklopedicilik yöntemlerinden yararlanılmış olduğunun somut kanıtlarından biridir.

Sabah, günümüze kadar pek çok yayını ile olduğu gibi Gelişim Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi'yle de ülkemizde kültür gelişmesine katkıda bulunmanın övüncünü taşımaktadır; sayın okurlarımızın yayınlarımıza gösterdikleri ilgi, bunun en sarsılmaz kanıtıdır.

Saygılarımızla,

SABAH

a

Abasıyanık, Sait Faik

Türk öykücüsü (Adapazarı, 1906-İstanbul, 1954).

ÖĞRENİM VE ÇALIŞMA YILLARI

İlk ve orta öğrenimini Adapazarı, İstanbul ve Bursa'daki çeşitli okullarda gören (1928) Sait Faik Abasıyanık, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde başladığı yüksek öğrenimini iki yıl sonra yarıda bırakarak babasının isteği uyarınca iktisat okumak için önce Lozan'a (İsviçre), daha sonra da Grenoble'a (Fransa) gitti. Grenoble'da kaldığı üç yıl boyunca (1930-1933), öğrenimini düzenli biçimde sürdürmek yerine gönlünce yaşamaya daldı; babası tarafından geri çağrıldıktan sonra, ticaretevi ortaklığı, türkçe öğretmenliği, fıkra ve röportaj yazarlığı gibi çeşitli işlerde çalıştı; sonunda, babasından kalan gelirle geçinerek kendini bütünüyle edebiyat çalışmalarına verdi ve kışları Şişli'deki, yazları da Burgaz adasındaki evinde annesiyle birlikte yaşadı.

BİR ÖYKÜ USTASI

Daha lise sıralarında şiir ve öykü denemelerine girişen Sait Faik Abasıyanık, ilk öyküsü *İpekli Mendil*'i 1934'te *Varlık* dergisinde yayımladı. İlk öykülerinde (*Semaver, Sarnıç, Şahmerdan*) daha çok çocukluk (Adapazarı) ve ilk gençlik (Bursa, Fransa) izlenimlerini yansıtırken, biçim ve içerik açısından geliştirdiği sonraki öykülerinde "küçük adam"ın yalnızlığını, yaşama sevincini, çirkinlik ve kötülüklere karşı koyma çabalarını, İstanbul'un orta ve daha aşağı kesim insanlarının sorunlarıyla kaynaştırıp vermeye çalıştı (*Lüzumsuz Adam*). Bu özelliğiyle tam bir İstanbul öykücüsü oldu.
Edebiyat yapıtlarının insanı yeni, mutlu, iyi ve güzel dünyaya götürmesi gerektiğine inanan Sait Faik, bu yeni dünyayı kurma özlemini yapıtlarında bazen küçük mutluluklara sığınarak, bazen mutsuzluğun tadını çıkararak, bazen de gerçeküstücü bir anlatıma yönelerek (*Son Kuşlar, Alemdağ'da Var Bir Yılan*)

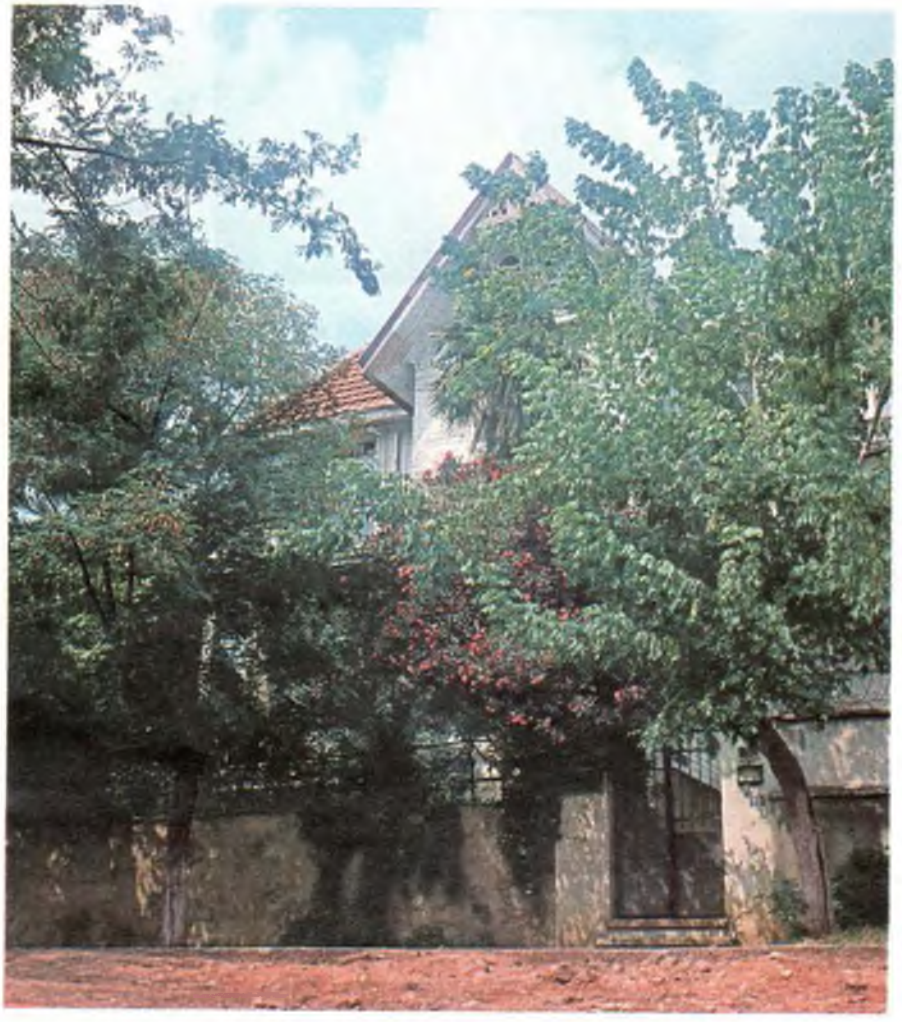

Burgaz adasında Sait Faik Müzesi

LÜZUMSUZ ADAM'DAN BİR BÖLÜM

"Ben bir acayip oldum. Gözüm kimseyi görmüyor, kimsenin kapımı çalmasını istemiyorum. Dünyanın en sevimli insanları olan posta müvezzilerinin bile... Mahallemden pek memnunum. Yedi senedir çıkmadım oradan desem yeri. Hiç bir dostum da nerede oturduğumu bilmiyor. Mahallem dediğim; şu yedi senedir -üç ayda bir Karaköy'e inip dükkân kirasını almak bir yana - yaşadığım yer, üç dört sokak içindedir.
Mahallem birbirine muvazi sokaklar, bu sokakları diklemesine kesen bir diğer sokak, bir de bunlardan bütün bütüne bağımsız - ama sokak sayılmayacak kadar dar, kısa- benim sokağımdan ibarettir. Ben bu sokaklara, önemliliklerine göre 1, 2, 3, 4 numaralarını taktım. Kendi sokağım numarasızdır. Onu numaralamağa elim varmadı."

Sait Faik

verdi. Şiirsel dilin yetkin sesini duyurduğu öykülerinin yanı sıra şiir *(Şimdi Sevişme Vakti)* ve roman da yazmaya yöneldi. Romanları arasında yer alan *Birtakım İnsanlar*'da Burgaz adasında yaşayan insanların İkinci Dünya savaşı yıllarındaki acılarını, sevgilerini, yasadışı işlere yönelmek zorunda kalışlarını ayrı öyküler biçiminde sergiledi. *Kayıp Aranıyor*'daysa, mutluluğu arayan bir genç kızın, düş kırıklığına uğrayınca çevresine yabancılaşışını anlattı.

Çağdaş edebiyata katkılarından ötürü A.B.D'ndeki Mark Twain Derneği tarafından onur üyeliği verilen (1953) sanatçının ölümünden sonra annesi, onun adına bir öykü armağanı kurmuş (1955), Burgaz adasındaki evi de,ölümünden çok sonra bir müzeye dönüştürülmüştür (1964). ■

YAPITLARI

Öykü: Semaver (1936); Sarnıç (1939); Şahmerdan (1940); Lüzumsuz Adam (1948); Mahalle Kahvesi (1950); Kumpanya (1951); Havada Bulut (1951); Havuz Başı (1952); Son Kuşlar (1952); Alemdağ'da Var Bir Yılan (1954); Az Şekerli (öyküler-röportajlar, 1954); Tüneldeki Çocuk (öyküler-röportajlar, 1955); Mahkeme Kapısı (öykü-röportaj arası anlatı, 1956).

Roman: Birtakım İnsanlar (1952, 1944'te Medar-ı Maişet Motoru adıyla); Kayıp Aranıyor (1953).

Yazı-Şiir: Şimdi Sevişme Vakti (şiirler, 1953); Balıkçının Ölümü-Yaşasın Edebiyat (ölümünden sonra derlenen yazılar-şiirler, 1977).

Röportaj-Mektup: Açık Hava Oteli (ölümünden sonra derlendi, 1980).

Çeviri-Uyarlama: Müthiş Bir Tren (ölümünden sonra derlendi, 1981).

SAİT FAİK HİKAYE ARMAĞANI

Sait Faik Abasıyanık'ın ölümünden bir yıl sonra, annesi Makbule Abasıyanık tarafından kurulan (1955) Sait Faik Hikâye Armağanı, yazarın ölüm yıldönümlerinde (11 Mayıs), bir önceki yılın en beğenilen öykü kitabına verilir. Başlangıçta Sait Faik'in Varlık yayınlarındaki kitaplarının satış gelirinden karşılanan ödül, Makbule Abasıyanık'ın ölümünden sonra, vasiyeti uyarınca, Darüşşafaka Cemiyeti tarafından verilmeye başlanmıştır. Bu armağanı günümüze kadar kazanan öykücüler ve yapıtları şunlardır:

1955: Sabahattin Kudret Aksal (Gazoz Ağacı) ve Haldun Taner (On İkiye Bir Var)
1956: Tahsin Yücel (Haney Yaşamalı)
1957: Necati Cumalı (Değişik Gözle)
1958: Orhan Kemal (Kardeş Payı)
1959: Oktay Akbal (Berber Aynası)
1960-1963 yılları arasında ödül verilmedi.
1964: Mehmet Seyda (Başgöz Etme Zamanı) ve Adnan Özyalçıner (Sur)
1965: Kâmuran Şipal (Elbiseciler Çarşısı) ve Mahmut Özay (Yorgo)
1966: Cengiz Yörük (Çölde Bir Deve)
1967: Tarık Dursun K. (Yabanın Adamları)
1968: Muzaffer Buyrukçu (Kavga)
1969: Orhan Kemal (Önce Ekmek) ve Faik Baysal (Sancı Meydanı)
1970: Zeyyat Selimoğlu (Direğin Tepesinde Bir Adam)
1971: Bekir Yıldız (Kaçakçı Şahan) ve Bilge Karasu (Uzun Sürmüş Bir Günün Akşamı)
1972: Füruzan (Parasız Yatılı)
1973: Demirtaş Ceyhun (Çamasan)
1974: Fakir Baykurt (Can Parası)
1975: Adalet Ağaoğlu (Yüksek Gerilim)
1976: Selim İleri (Dostlukların Son Günü)
1977: Necati Cumalı (Makedonya 1900)
1978: Adnan Özyalçıner (Gözleri Bağlı Adam) ve Selçuk Baran (Anaların Hakkı)
1979: Ferit Edgü (Bir Gemide)
1980: Tomris Uyar (Yürekte Bukağı)
1981: Verilmedi
1982: Verilmedi
1983: Nursel Duruel (Geyikler, Annem ve Almanya)
1984: Pınar Kür (Akışı Olmayan Sular)
1985: Tarık Dursun K. (Ona Sevdiğimi Söyle)
1986: Feyzal Hepçilingirler (Eski Bir Balerin)
1987: Mahir Öztaş (Ay Gözetleme Komitesi) ve Gülderen Bilgili (Bir Gece Yolculuğu)
1988: verilmedi
1989: Demir Özlü (Stockholm Öyküleri)
1990: Nezihe Meriç (Bir Kara Derin Kuyu)
1991: Ayla Kutlu (Sen de Gitme Triyandafilis)
1992: Oya Baydar (Elveda Alyoşa)

Abbasiler

Hz. Muhammed'in amcası Abbas'ın soyundan gelen Arap halifeleri sülalesi (750-1258).

Abbasiler, peygamber sülalesi adına birleşen kişilerin, Emevilere karşı koyması sonucu tahta çıktılar. Ama, Ebül Abbas El Saffah'ı, Doğu İran'ın Horasan bölgesinde İslâm dinini yeni benimsemiş olan ve Arap soylular sınıfına karşı çıkan ordunun komutanı Ebu Müslim halifeliğe getirdi. 750'de Büyük Zap suyunun yakınında Emevilerin kesin yenilgisiyle biten savaş sonucunda, Abbasiler, Atlas Okyanusu'ndan İndus ırmağına kadar uzanan çok geniş bir imparatorluğa egemen oldular. İki yüzyıl süren egemenliklerinden sonra, yalnızca dinsel görevle yetindiler ve yönetimi, sırasıyla, Büveyhoğullarına (945-1055), Selçuklulara

Bağdat'ta halife Mustansır'ın yaptırdığı (XIII. yy.) dünyanın en eski üniversitesi sayılan medrese.

Samerra'da (Irak) şi imamlarının mezarlarının bulunduğu cami.

lunan bu alışverişler, son derece gelişmiş bir bankacılık sistemine dayanmaktaydı.

Egemenliğin Abbasilere geçmesi etnik gruplar arasında bir eşitlik sağladıysa da, iktisattaki gelişme, imparatorlukta yeni bir yönetici sınıfın doğmasına yol açtı. Böylece, fetihlerin durmasıyla önemini yitiren Arap soylu sınıfının yerini, bu yönetici sınıf aldı. Büyük toprak sahipleri, satıcılar, kâtipler, aydınlar, ordu komutanlarından oluşan bu yeni sınıf ile halk arasında büyük bir uçurum vardı ve toplumsal hoşnutsuzluk şiîlik, zerdüşt dini gibi dinsel karşıtlıklarla kendini göstermeye başladı.

Bu arada kentlerde, "klasik" Arap-İslâm uygarlığı hızla gelişti. Abbasi halifeleri eski İran, Yunan, Hint uygarlıklarının değerini anlayarak, bunları İslâm uygarlığıyla kaynaştırmak istediler. IX. ve X. yy'larda Bağdat'ta sürdürülen önemli araştırmalar (çeviriler incelemeler) sonucu, İslâm kültürü büyük bir atılım yaptı. Şiirde Mütenebbi, düzyazıda El Cahiz (772-870) ve tarihte Taberi (838-923), son derece başarılı yapıtlar verdiler. Ayrıca, hukuk ve dinbilim okulları kuruldu. Felsefeciler Eskiçağ felsefesi ile İslâm inancını birleştirmeye çalışırken, bilginler de matematik ve tıp alanlarında yeni araştırmalara giriştiler.

(1055-1194). Harzemşahlara bıraktılar: sonunda Moğollar tarafından ortadan kaldırıldılar.

İmparatorluk merkezi, ikinci Abbasi halifesi Mansur döneminde Suriye'den Irak'a taşındı. 762'de Mansur, Bağdat kentini kurdurarak, Emevilerin benimsemiş oldukları Bizans mimarlık üslubu yerine İran mimarlık üslubunu getirdi. O tarihlerde Bağdat kenti, görkemli sarayları, zengin ticareti, gelişmiş kültürüyle Bizans'ın başlıca rakibi haline geldi. Çeşitli ayaklanmalara karşın çok kısa sürede büyük ölçüde gelişen Abbasi İmparatorluğu, özellikle Harun-ür-Reşid (786-809) ile Memun'un (813-833) halifelikleri sırasında en parlak dönemini yaşadı: Ülke iktisadı büyük ölçüde kalkındı; pamuk, dut, turunçgiller gibi yeni bitkilerin yetiştirilmesiyle tarım gelişti; ticaret ve el sanatları, özellikle kentlerde büyük bir canlılık kazandı. Böylece, üç kıtanın kavşak noktasında yer alan imparatorluk, Ortadoğu, Uzakdoğu'daki Çin ve Hindistan ile Batı'daki Bizans ve Frank dünyaları arasında bağlantı merkezi haline geldi. Kara, ırmak ve deniz yoluyla Bağdat'a ulaşan kervanlar, Çin'den ipek, Hindistan'dan baharat ve kereste, Kuzey Asya'dan, Doğu Afrika'dan ve İslav dünyasından da köle taşıyorlardı. Genellikle müslüman olmayanların elinde bu-

Arap dilcisi ve yazarı El Hariri'nin yapıtından yararlanılarak yapılmış bir resim: Basra körfezini geçen gemi (1236).

Ne var ki, Abbasi yönetimi, veraset bunalımlarıyla (810-813; 861-870) ve bütün Batı İran'ı saran büyük Babek isyanıyla (816-839) çok geçmeden zayıfladı. Bazı eyaletlere özellik tanımak zorunda kalındı: İfrikiyeli (Kuzey Afrika) Aglebiler 800'de, Horasanlı Tahiriler 821'de bağımsızlıklarına kavuştular. Sadık bir muhafız birliği kurmak isteyen Halife Mutasım (833-842) Türkleri orduya almaya başlayınca, merkezdeki iktidarın gücü sarsıldı. Türkler kısa sürede halifelere kendi yasalarını benimsettiler ve Bağdat'ın kuzeyindeki geçici başkent Samerra'yı kurdurdular (836-892). Aşağı Irak'taki tuz ocaklarında çalışan zenci kölelerin (869-883) ve İfrikiye ile Bahreyn'de devlet kuran şiîlerin (909) ayaklanmalarıyla bağımsızlık kazanan eyaletlerin sayısı günden güne artmaya başladı: İran ile Amuderya'nın ötesindeki eyaletler 867'den sonra, Mısır da 868'den sonra bağımsızlıklarını elde ettiler. Sonunda halifelik unvanının Afrika'daki Fatımilerin (909) ve Endülüs Emevilerinin (929) eline geçmesiyle, din birliği bozuldu. Abbasi halifeliği yalnızca Irak ve çevresi içinde kaldı. 936'dan sonra, halifeliğin denetlenmesi konusunda komutanlar arasındaki çekişmeyi, Hazar Denizi'nin güneyinden gelen Büveyhiler kazandılar. 945-1055 yılları arasında ülkeyi yöneten Büveyhiler döneminde, ordu, yönetime ve gelir kaynaklarına el koydu. Ama bu sarsıntılara karşın, sanat ve bilim alanındaki gelişme sürdü: İbni Sina ve El Biruni gibi İslâm dünyasının önemli bilgileri, söz konusu dönemde yetişti.
1055'te Selçuklu Türkleri, halifeliği korumak amacıyla duruma müdahale ettiler. İmparatorluk, görkemli yıllardan sonra uzun bir çöküş dönemi yaşadı. 1258'de Hülagu komutasındaki Moğollar Bağdat'ı yıkarak halifeliğe son verdiler. Ama Memluklar, Moğol saldırısından kaçarak Mısır'a sığınan Ahmed'i (Halife Zahir'in oğlu) Mustansır adıyla halife ilan ettiler. Böylece siyaset işlerine karışmayan, yalnızca din görevlerini yerine getiren Abbasi halifeleri dönemi başladı (1261). Söz konusu dönem de, Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethiyle (1517) sona erdi ve Ayasofya'da yapılan bir törenle, halifelik Osmanlılara geçti. ■

ABBASİ SANATI

Emevi sanatı öğeleri ile fethedilen Hint-İran eyaletlerindeki geleneklerden alınmış öğelerin karışmasından oluşan Abbasi sanatının mimarlıktaki en belirgin örnekleri olan camiler ve saraylar, yeni İslâm sanatında İran katkısının önemini ortaya koyar. Emeviler tarafından önceleri kullanılan taşın yerini, çiğ ya da pişmiş tuğlanın aldığı görülür. Eskiçağ Mezopotamyası'ndaki Ziguratlardan kalma "melviye" denilen minare tipinin (dıştan sarmal biçiminde bir rampayla çıkılan ve tepesinde yuvalı ışık bacası bulunan yuvarlak kule) en kusursuz örneği, dünyanın en büyük camilerinden biri olan Samerra camisinin (Mütevekkil tarafından yaptırıldı) "melviye"sidir. Samerra'daki saraylar (başlıcası Mutasım'ın sarayı), ağaç ve çeşmelerle kaplı iç avlunun çevresine yerleştirilmiş yapılarla, Arap mimarlık üslubunun özelliklerini taşırlar. Yörede kerestenin çok az bulunması, daha o dönemde tonoz kullanımına yol açmış ve o tarihten sonra İslâm mimarlığının belirgin özelliği olan kemerin değişik biçimlerinin (kırık kemer, yarım daire kemer, at nalı kemer, vb.) ortaya çıkmasını sağlamıştır. Yüzeyleri süsleme merakı duvar kaplamalarında göze çarpar: Çini ya da mermerden mozaikler; oymalı ya da ajurlu, bazıları da boyalı tahtadan kaplamalar. Abbasi sanatında resim alanındaki etkinlikler daha çok el yazmalarındaki tezhiplerle sürdürülmüş ve özellikle Musul ve Bağdat'ta gelişmiştir. İslâm ülkelerinde dinin etkisiyle insan resminin yapılmasının yasaklanması, ressamların İran süsleme sanatının konularını alıp işlemelerini engellememiştir: Sözgelimi, yapraklı kıvrık dal süslemeler, çimenlikler, çiçekler, ceylan, panter, tavşan ve kuş gibi hayvan resimlerinin yanı sıra, insan figürlerinin de yer aldığı av, bağbozumu, dans görüntüleri.

Abdülkadir Meragi

Türk bestecisi (Meraga, İran, 1360-Herat, Afganistan, 1435).
Itrî'den önceki klasik Türk müziği bestecilerinin en büyüğü, müzik kuramı yazarlarının da en önemlisi sayılan Abdülkadir Meragi (Batı kaynaklarında *İbni Gaybî* diye geçer), aynı zamanda güzel sesli bir hafız (ses sanatçısı), orta derecede bir hattat ve ozandı. İlk müzik derslerini, dönemin değerli bilgin ve müzikçilerinden olan babası Gıyaseddin Gaybî'den aldı; sonra döneminin bellibaşlı bilginlerinin ve sanatçılarının öğrencisi oldu. Genç yaşta babasını yitirince, Meraga'dan ayrılarak Celayirlilerin başkenti Tebriz'e gitti. 1377'de, üçüncü Celayirli hükümdarı Hüseyin'in (1374-1382) düzenlediği beste yarışmasını kazanınca, hükümdarın yakınları arasına girdi. Hüseyin'den sonra Celayirli tahtına çıkan ve başkenti Bağdat'a taşıyan Sultan Ahmet'in de gözde sanatçılarından oldu. 1393'te Bağdat'ı ele geçiren Timur tarafından, birçok bilgin ve sanatçıyla birlikte Semerkand'a götürüldü ve Timur'un en değer verdiği sanatçılardan biri haline geldi. 1399'da Timur'un Tebriz'de oturan oğlu Miranşah'ın çevresine girdi. Miranşah'ın uygunsuz davranışlarını, çevresindekilerin etkisine yoran Timur, oğlunu yoldan çıkardıkları gerekçesiyle, çevresindekilerin öldürülmesi buyruğunu verince, Abdülkadir, son anda kaçmayı başararak, yeniden Sultan Ahmet'in eline geçen Bağdat'a sığındı. Ama, 1401'de ikinci kez Bağdat'ı kuşatan Timur'un eline düştü; yargılanarak, ölüm cezasına çarptırıldı. Ceza yerine getirileceği sırada Kur'an'dan bir sure okumaya başlayınca sesinin güzelliği ve müzikteki ustalığı sayesinde bağışlandı ve Timur'un sarayında eski yerini aldı. Timur'dan sonra tahta çıkan Halil Mirza ve Şahruh'un saraylarında çalıştı. 1421'de Osmanlı Sultanı Murat

ABDÜLKADİR MERAGİ'NİN MÜZİK KURAMI ÜSTÜNE YAPITLARI

Cami'ül Elhan (Ezgilerin Toplamı, 1406): Farsça yazılmış bu yapıt makamlar, usuller, çalgılar, şarkı söyleme tekniği ve eski müzik ustaları üstüne bilgiler verir.
Makasıd'ül Elhan (Ezgilerin Amaçları, 1421): Farsça yazılmış bu kitapta da makamlar ve çeşitli çalgılar üstüne bilgiler vardır (bu çalgıların bazılarını Abdülkadir Meragi bulmuştur).
Kenz'ül Elhan (Ezgiler Hazinesi): Günümüze kalmamıştır. Abdülkadir'in öteki kitaplarında adı geçen bu yapıtın makamlar, çalgılar, usuller üstüne bilgiler veren ve ebcet notasıyla yazılmış besteler içeren bir kitap olduğu sanılmaktadır.
Kitab'ül Edvar (Kuramsal Müzik Kitabı): Türkçe yazılmış tek kitabıdır. Makamlar, usuller ve çalgılar üstüne bilgiler içerir.

II'ye, *Makasıd'ül Elhan* (Ezgilerin Amaçları) adlı kitabını armağan etmek için Bursa'ya geldi. Kısa bir süre sonra Herat'a döndü ve orada veba salgınından öldü. Günümüze Abdülkadir Meragi'nin olduğu ileri sürülen 40 kadar beste kalmıştır; ama, başlıca bestelerinin yok olduğu, günümüze ulaşanların orta derecede besteler olduğu düşünülmekte, üstelik bu bestelerin de bir bölümünün Abdülkadir tarafından değil, ona özenen ve onun adını kullanan daha sonraki besteciler tarafından yapılmış olabileceklerinden kuşkulanılmaktadır. Uzmanların, Abdülkadir'in olduğu konusunda görüşbirliğine vardıkları bestelerin başlıcaları şunlardır: *Segâh Kâr-ı Şeşâgâz; Hüseyni Kâr; Mahur Kâr; Rast Nakış Kârçe; Pençgâh Ağırsemai; Irak Yürüksemai.* ■

Abican

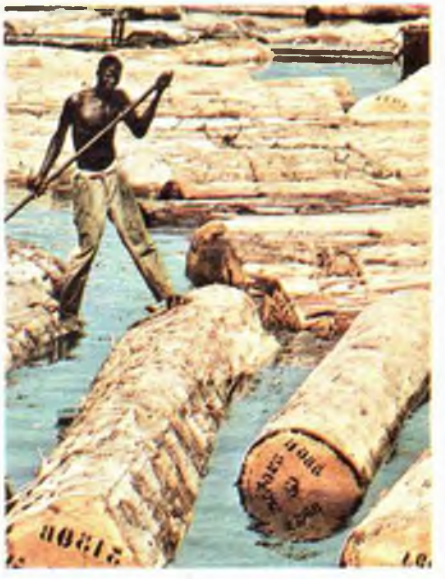

İvoire (Fildişi) Oteli'nin çatısından Abican'ın görünüşü.

Yurt dışına satılmak için Küçük Bassam adası rıhtımlarına yüzdürülen tomruklar

Fildişi Kıyısı Cumhuriyeti'nin başkenti. Bir kıyı şeridinin Gine körfezinden ayırdığı Ebrie denizkulağının kıyısında kurulmuş olan eski Fransız sömürge limanı Abican (ya da Abidjan), Batı Afrika'nın fransızca konuşulan başlıca kentlerindendir (1850 000 nüf; 1991). Kıyıyı Nijer havzasının merkezine bağlamak için döşenen (1898) demiryolunun köprübaşı olarak kurulan kent, çok geçmeden Fransız Batı Afrika Şirketi'nin ticaret ambarı haline gelmiş, ticaret alanındaki işlevinin gelişmesi sonucu birçok açıdan sakıncalı olan liman çevresi düzenlenmiştir. Bununla birlikte Abican ancak 1951'de, Vridi kanalının açılmasıyla büyük yolcu gemilerinin ve tankerlerin girebildiği bir deniz limanına dönüşmüş, daha sonra, modern kara ve demiryolu trafiğine uygun iki yeni köprü yapılmıştır.

Liman, 5 170 000 tonluk yük hacmiyle, Fildişi Kıyısı'nın ve Yukarı Volta'nın dış ticaretlerinin aşağı yukarı tümünü gerçekleştirir (bu iki ülkenin, denize açıldıkları tek kapıdır). Küçük Bassam adasındaki yeni rıhtımlar, kereste (maun ya da mahun ağacı) ve büyük tarım işletmeleri ürünlerinin(kahve, kakao, muz, yerfıstığı) en iyi koşullarda dışarıya satılmasını sağlayan modern bir altyapıyla donatılmıştır. Abican ayrıca tonbalığı avlayan Japon balıkçıları ile sardalye avlayan Fildişi Kıyılı ve Bretagneli (Fransız) balıkçıların ağlarını yan yana attıkları önemli bir balıkçılık limanıdır (yılda 50 000 ton balık). Liman trafiğinden kaynaklanan sanayi de hızlı bir gelişme göstermiş, tarım ürünlerini işleyen geleneksel sanayilerin (sıvı yağ, konserve, kahve, vb.) yanı sıra, makine fabrikaları, bir petrol tesisi ve bir termik santral kurulmuştur.

Uzun bir sömürge dönemi yaşamış pek çok Afrika kenti gibi, Abican'da da iki, hattâ üç ayrı kent görünümüne raslanır. Hükümet yapılarının ve bankaların bulunduğu Avrupa kentleri görünümündeki kesim, yayla bölgesinde doğuya, Cocody'ye doğru uzanır; üniversite yapıları, lüks konutlar da bu kesimde yer alır (Abican'ın beyaz nüfusunun % 90'ı ile yerli halkın ileri gelenleri burada oturur). Sanayi merkezlerinin yakınında, Treichville, Acema, Küçük Bassam adasındaki Kumassi gibi "düzenlenmiş" yerli mahalleleri yer alır. Bu mahallelerin çevresindeyse, işsizler kitlesinin sürekli olarak artmasının neden olduğu Fildişi Kıyılı, Nijeryalı ve Malili göçmenlerin barındığı, gecekondu bölgeleri yayılır. Hızla gelişen bir sanayi kenti olan Abican'da, kültür etkinlikleri (Afrika Müzesi) ve turizm de gelişmiştir. ■

ablasyon Bkz. **ısıl parçalanma**

Acar, Kuzgun

Türk heykelcisi (İstanbul, 1928-İstanbul, 1976).

İstanbul Sultanahmet Ticaret Lisesi'ni bitirdikten sonra İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nin Heykel Bölümü'ne giren (1948) Kuzgun Acar, Rudolf Belling'in atölyesinde çalışmaya başladı. 1950'de Ali Hâdi Bara'nın atölyesine geçti. Hâdi Bara o yıllarda, anıt heykelciliğiyle başlamış olan figür çalışmalarını bırakarak soyut denemelere girişmişti. Kuzgun Acar, biraz da hocasının yönlendirici katkısıyla, öğrenciliğinin son yıllarında soyut heykele tutku ölçüsünde bağlandı. 1953'te Akademi'yi bitirdikten sonra bu tutkusunu yaşamı boyunca, soyut heykelin araştırmaya, yenilenmeye açık olanakları çevresinde geliştirdi. Herhangi bir kuruma ya da kuruluşa bağlanmak yerine serbest çalışmayı, yaratıcı özgürlüğünü sınırsızca kullanmayı yeğledi.

HEYKELCİLİK ALANINDA ULUSLARARASI BİR BAŞARI

Kuzgun Acar çoğunlukla tel ve çivilerle, saç artıklarıyla, elek teliyle ve

Kuzgun Acar'ın Akrep *adlı yapıtı.*

madensel parçalarla oluşturduğu heykellerinde, biçimsel uyumun yeni açılımlara yol açan seçeneklerinden hareket ediyor, heykeli bir yaşama biçiminin doğal görüntüsü gibi, hiçbir zorlamaya yer vermeksizin yorumluyordu.

1961'de bu heykellerinden biri Paris Genç Sanatçılar ikiyılda bir sergisine katıldı. Aralarında İtalyan heykelcisi Giacometti'nin de bulunduğu seçiciler kurulu, Kuzgun Acar'ın paslı çivilerle oluşturduğu heykeli başarılı buldu ve Acar'a hem birincilik ödülünü, hem de yabancı sanatçılara ayrılmış iki burstan birini verdi. Bu burstan yararlanarak Paris'e giden sanatçı, kazandığı ödül nedeniyle Paris Kenti Modern Sanat Müzesi'nde bir sergi düzenledi (1962). Bu sergiden bir yapıtı, ayrıca iki deseni müze tarafından satın alındı.

Paris'te bir yıl geçirdikten sonra İstanbul'a dönen sanatçı, heykel çalışmalarını aralıksız sürdürdü. 1962 yılında düzenlenen 23. Devlet Resim ve Heykel Sergisi'nde, Demir Heykel'iyle birincilik ödülünü kazandı. 1966'da Paris Rodin Müzesi'nde kişisel bir sergi açtı. İstanbul Manifaturacılar Çarşısı'ndaki heykeli, sonradan yerinden kaldırılan Ankara Gökdeleni cephesindeki metal rölyefi, İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'ne alınan üç metal heykeli, Gülhane Parkı'na konulan 50. Yıl heykelini, ölümünden kısa bir süre önce tamamladığı Antalya'daki Haşim İşçan Anıtı'nı yaptı. Bayrampaşa Belediyesi için Mustafa Kemal Anıtı'nı hazırladı. Marmara adasına konulması tasarlanan bir anıt hazırlamaya başladı, ama tamamlayamadan öldü. Katıldığı karma sergilerin yanı sıra, Fransa'da Havre Müzesi'nde ve Lacloche Galerisi'nde 1962 ve 1963 yıllarında iki kişisel sergi düzenlemiş olan Kuzgun Acar, heykelde anıt işlevine bağlı geleneği, özgür ve yaratıcı bir doğrultuda geliştiren kuşağın öncülerindendir. Genç kuşak heykelcileri onun başarıyla temsil ettiği bir etkinlik çevresinde, kendi kişiliklerini geliştirecek bir hız kazanmanın gerekli olduğunu anlamışlardır. Bir kuşak değişikliğinin aynı zamanda bir anlayış değişikliğini de gerekli kıldığı bir dönemde Kuzgun Acar, bağımsız sanatçı olarak yaşamanın gerçek öncülerinden olmuştur. Heykel gereçleri ile yorumu bütünleştirme çabası ve özgün bir anlatımı sonuna kadar sürdürme kararlılığı, sanatını niteleyen başlıca özelliklerdir. ■

Acar, Salih

Türk ressamı (Filibe, Bulgaristan, 1927).

İlk ve orta öğrenimini Filibe'de tamamladıktan sonra Sofya Güzel Sanatlar Akademisi'nin fresk bölümünde okuyan (1945-1950) Salih Acar, 1950'de İstanbul'a gelerek Güzel Sanatlar Akademisi Resim Bölümü'ne girdi; ayrıca iki yıl süreyle Zühtü Müridoğlu'nun atölyesinde heykel çalışmalarına katıldı. Akademi'yi bitirdikten sonra, herhangi bir görev almayarak sanat çalışmalarına yöneldi. Bu arada Türkiye Ressamlar Cemiyeti'ne girdi. Büyük pano çalışmalarına ve dekoratif nitelikli resimlere ağırlık verdi. Ayrıca fresk tekniğinde duvar resimleri yaptı; gravür ve desenler çizdi. Efes ve Trabya Oteli yarışmalarını kazanarak, bu yapıların duvarlarına fresk ve sgraffiato türünde uygulamalar yaptı. Büyük kentlerde, çeşitli duvar resimleri çalışmalarında bulundu. Resmin yanı sıra, heykel sanatçısı olarak da bazı denemelere girişti. İlk kişisel sergisini 1955'te açtı.

1966 yılına kadar, genellikle yöresel köylü figürlerinin üsluplaştırılmasına dayalı bir sanat anlayışı doğrultusunda yapıtlar veren Salih Acar, yüzeye bağlı, süsleyici ve çizgisel bir anlatıma öncelik tanıyan bu çalışmalarında, kırsal kesime özgü yaşamı, gerçekçi ve illüstratif bir bakış açısıyla yansıttı. 1966 yılından sonra doğayı inceleme ve çevresini araştırma çalışmalarına başladı ve o tarihten sonra resimlerine kuşla-

Salih Acar'ın Leylekli Tablo *adlı yapıtı.*

Salih Acar

rı, denizleri, ormanları, balıkları ve doğada yaşayan bütün canlıları konu aldı. Yaban ördeği, turna, leylek, sülün, kartal, karga, balıkçıl, gibi kuş türlerini yakından inceledi ve sanatının ayrı dönemlerini oluşturan özel konular halinde ayrı diziler olarak işledi. Türkiye'de Doğayı Koruma Vakfı'nın çalışmalarına bir sanatçı etkinliğiyle katılan Salih Acar, soyları tükenmeye yüztutan kuşların korunması ve yaşatılması yolunda çaba harcadı.
Urfa'nın Birecik yöresinde sayıları günden güne azalan ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan kelaynak kuşlarının güncel bir sorun haline getirilmesinde, bir sanatçı olarak önemli rol oynadı.

KUŞ RESSAMI

Salih Acar, çağdaş Türk resim sanatında pek az işlenmiş kuş resimlerini konusunu yaklaşık yirmi yıldır işlemektedir. Ünlü kuş ressamı John James Audubon'un (A.B.D.; 1780-1851) kendi ülkesinin kuşlarına yönelik dikkat ve titizliğini, daha fanteziye kaçan ve grafikten çok boyaya bağlı değerler içeren tablolarında uygulayan Salih Acar'ın çalışmalarında, çeşitli kuş türlerini yansıtan figürler, soyutlamacı bir resim beğenisi açısından değerlendirilmekte, kuş türlerine özgü nitelikler ile bu tür beğeni arasında doğal bir özdeşlik kurulmaktadır. Bu bakımdan Audubon'un klasik ve doğalcı anlatımı yanında, Salih Acar'ın resimleri modern resim sanatının çizgilerine daha yakındır. Doğaya duyduğu bu sıcak ve içten yakınlık doğa ile kucak kucağa yaşadığı çocukluk yıllarından kaynaklanan sanatçı, katıldığı bir ördek avından sonra içinde yeniden canlanan doğa sevgisiyle kuş türleriyle ilgilenmeye yönelmiş, Manyas Kuş Cenneti'nde başlattığı kuşları markalama çalışmaları, bir kuş ressamı olarak önünde geniş bir ufuk açmıştır. Acar'ın kuş resimleri, değişmeyen bir konu çevresinde gerçek görüntülerden kopmayan, ama o görüntüleri kendi anlayışına göre biçimlendiren bir sanatçının ürünleridir. ■

Acem Ali

Türk mimarı (Tebriz, ?- İstanbul, yaklş. 1573).
Gerçek adı *Alâeddin Ali Bey* olan Acem Ali (*"Acem Alisi"* ya da *"Esir Ali"* de denir), klasik Osmanlı mimarlığında adı bilinen ilk başmimardır. Ölümünden sonra, onun yerine Osmanlı İmparatorluğu'nun hassa başmimarlığına Mimar Sinan'ın atandığı bilinir. Bu bilgiye dayanılarak Acem Ali'nin Mimar Sinan'ın yetişmesinde büyük payı olduğu söylenebilir. XVI. yy'ın ilk yarısı içinde yapılmış yapıtlar arasında hangilerinin Acem Ali tarafından gerçekleştirildiği kesin olarak bilinmemekle birlikte, Çorlu'da Süleymaniye camisi (1521), İstanbul'da Yavuz Sultan Selim camisi (1523), Gebze'de Çoban Mustafa Paşa külliyesi (1523), Topkapı Sarayı'nda Bâb üsselâm (İkinci Kapı, 1523), Eyüp'te Cezeri Kasım Paşa camisi (XVI. yy'ın ilk yarısı), Bozüyük'te Güzelce Kasım Paşa camisi (1528), Saraybosna da Gazi Hüsrev Bey külliyesi (1532) gibi yapıtların mimarı olduğu sanılmaktadır. ■

action painting

1939-1945 savaşından sonra ABD'nde ortaya çıkan bir resim akımını belirtmek için eleştirmen Harold Rosenberg'in bulduğu terim.
Her türlü ön hazırlığa karşı çıkan ve ressamın çalışırken yaptığı her el kol hareketinin, doğrudan doğruya yapıta yansımasını, yapıtın özünü oluşturmasını amaçlayan *action painting* (hareket resmi) akımı, ister soyut resim olsun, ister figüratif resim, biçim ve renkleri düzenleme isteğinin yaratıcılığı yönlendirmesine de karşı çıkar: Yapıt, ressamın yalnızca kol hareketinden doğmalıdır; bu hareket tuvalin üstüne geriye dönüşü olmayan bir otomatizmle yansır. Bir biçimin yapılışındaki kesin sürenin ilk kez estetik bir değer olarak kabul edilmesini sağlayan bu akım, A.B.D. sanatçılarının, o dönemde Mondrian'ın aydın geometriciliğiyle temsil edilen Avrupa soyut resmine ilk tepkisi, aynı zamanda da A.B.D. resminin Avrupa'ya ilk katkısı sayılabilir. Action painting'in yaratıcısı olan Jackson Pollock'ın, coşkuyu işlenmemiş bir biçimde anlatmayı araştırırken karşılaştığı ilk engel, ressamın kullandığı alışılagelmiş gereçlerin özelliğiyle ilgilidir. Fırça ya da bıçak kullanımının, renklerin miktarının ve karışımının, teknik açıdan zaman yitimine, dolayısıyle de başlangıçtaki canlılığın yitirilmesine yol açtığına inanan Pollock, bu sorunu *dripping* (damlatma) tekniğiyle çözmüştür: Yere yatırılmış bir tuvalin üstünde, sanayi boyalarıyla dolu delikli bir kutu gezdirilir ve kutudaki boyalar, ressamın hareketine göre boşalır; tuvalin üstünde oluşan çizgi ya da biçimlerse (kıvrımlar, benekler, çizikler), hareketin durumuna göre belirlenir. Franz Kline daha geleneksel bir teknik benimsemiştir: Fırçayla tuval üstünde siyah renkte geniş şeritler oluşturulur; bunun yaratacağı çarpıcı görsel etki, tuvalin beyaz yüzeyine çarpan hareketin doğallığından kaynaklanacaktır. Önceleri kübizmin etkisinde kalan Robert Motherwell'se, sanatını belirleyen geomet-

Jackson Pollock: Kompozisyon *(Yaklş. 1942).*

Mathieu: **Le Grand Dauphin** *(1960); tuval üzerine yağlı boya.*

JACKSON POLLOCK

A.B.D 'li ressam (Cody, Wyoming, 1912-New York yakınları, 1956).

İki yıl boyunca Los Angeles'teki Art School'da öğrenim gören Pollock, 1929'da New York'ta Art Student's League'e (Sanat Öğrencileri Birliği) yazıldı. Kızılderililerin sanatını, kum üstüne yapılmış resimleri ve totem resimlerini incelemesi, sanatının evriminde büyük rol oynadı. Ayrıca, ilk tuvallerinde görüldüğü gibi, Meksika resim sanatından da büyük ölçüde esinlendi. Ama gerçek yolunu İkinci Dünya savaşı sırasında, başlıca gerçeküstücüler ile bazı Alman anlatımcılarının New York'a gitmeleri sonucunda seçti. Max Ernst'in bulduğu dripping (damlatma) tekniği, Pollock'ın elinde soyut resimden kurtulma araçlarından biri haline geldi. 1953'ten sonra tuvallerine, dripping tekniği (delikli kutu, boyayı atmak için şırınga ve çubuk kullanma yöntemi) ile geleneksel tekniği almaşık biçimde kullanarak, gerçekçi motifler getirmeye başladı. Ama bir otomobil kazasında ölmesi (kaza değil, intihar olduğunu ileri sürenler vardır), başladığı bu yeni araştırmanın yarıda kalmasına yol açtı.

rik eğilimlerden kurtulabilmek için action painting'in tekniklerinden yararlanmaya başlamıştır. A.B.D'nde akımı benimseyen öbür sanatçılar arasında Tooker, Tworkov, James Brooks, action painting'i dengeye ve yazı sanatına yönelten Joan Mitchell, Helen Krankenthaller sayılabilir. Akım, Avrupalı sanatçıları da etkilemiştir: İtalya'da tuvali doğrudan doğruya bıçakla kesip kertik atan Santomaso ve Lucio Fontana; Fransa'da yapıtları enformel sanat doğrultusunda olduğu halde, yaratıcılığındaki hareketsel özellik ve yapıtı oluşturmadaki aşırı hız nedeniyle action painting'e yaklaşan Georges Mathieu. Action painting'in gerçeküstücülerin başvurduğu otomatik yazının biçimsel bir benzeri olduğu ileri sürülmüştür. Ama, Pollock'ın gerçeküstücülerden etkilenmesine ve André Breton'un *le Surréalisme et la peinture* (Gerçeküstücülük ve Resim) adlı yapıtında ona da yer vermesine karşın, bu benzerlik tartışma konusudur. Gerçi action painting'de de, gerçeküstücülük de de bir otomatizm vardır ama, action painting, bilinçsiz olan coşkunun billurlaşmasına yol açan harekete daha çok önem vermekle, yalnızca hareketin izlerini taşıyan tabloyu üstü kapalı bir biçimde küçümsemektedir. Action painting doğrultusunda gerçekleştirilmiş olan yapıtlar, varlıklarını ikinci elden sürdürürler; çünkü bunların özgürlük ve gücünü oluşturan hareket yok olmuştur. Yapıtın tümünü elde edebilmek için tabloyu, nasıl gerçekleştirildiğini gösteren bir filmle desteklemek gerekir.Bu nedenle de Pollock'ın tuval karşısında çalışması,1950 yılında Namuth tarafından filme alınmıştır.

Bu açıdan action painting'i, resimdeki anlatımcılığın aşırı bir biçimi olarak benimsemek ve tablonun yalnızca hareket yararına ortadan kaldırıldığı *acting art* (hareket sanatı) araştırmalarında bu hareketin mantıksal uzantısını görmek gerekir. ■

Acudoğu, Ratip Aşir

Türk heykelcisi (ıstanbul, 1898-İstanbul, 1957).

İlk öğrenimini Mahmudiye Rüştiyesi'nde,orta öğrenimini Ankara Sultanisi'nde tamamladıktan sonra, 1918'de Sanayi-i Nefise Mektebi'nin (Güzel Sanatlar Akademisi) Heykel Bölümü'ne giren Ratip Aşir Acudoğu, İhsan Özsoy'dan heykel sanatıyla ilgili temel bilgileri aldı. İki yıl öğrenim gördükten sonra Almanya'ya gitti. Asıl amacı oradan Fransa'ya geçerek Maillol'un yanında çalışmaktı ama, Paris'e gitmeyi başardığı halde, Maillol ders vermediği için bu amacına ulaşamadı. İki yıl

Ratip Aşir Acudoğu (diz çökmüş, paltolu), Antoine Bourdelle'in (sakallı, kollarını kavuşturmuş) atölyesinde.

kadar Münih'te Blecker'in atölyesinde çalıştı. 1925'te yurda dönünce, Avrupa sınavlarına katılarak Paris'e gitti; Julian Akademisi'nde Landowski ve Bourchard'ın atölyelerinde çalıştı. Ama, söz konusu sanatçılar, heykelin akademik disiplinini uygulayan ve bu yolda eğitim veren kişiler olduklarından, Ratip Aşir zaman buldukça, kendine usta olarak seçtiği Maillol ve Bourdelle'in atölyelerine giderek, onların önerilerinden yararlandı. Üç yıl sonra yurda döndü ve Edirne Öğretmen Okulu resim öğretmenliğine atandı. Bu okulda kendisine verilen bir heykel atölyesinde, ilk anıt çalışmalarını gerçekleştirdi: Menemen'deki Kubilay Anıtı, bu dönemin ürünüdür. On yıl sonra, 1939'daki Erzincan depremi nedeniyle, İnönü'ye bir şükran anıtı olarak, sipariş edilen anıt-heykeli hazırladı. Edirne'den sonra İstanbul'da Zeyrek, Bakırköy ve Beykoz ortaokullarında resim öğretmenliği görevini sürdürdü. 1957'de Çubuklu Ortaokulu'nda görevliyken öldü.

Acudoğu'nun Ankara Ziraat Fakültesi önündeki Atatürk *heykeli.*

ANIT HEYKELLER

Ratip Aşir Acudoğu, heykel sanatımızda yabancı sanatçılar tarafından başlatılan anıt türündeki heykel geleneğini, Türk sanatçılarının yapıtlarına aktaran kuşağın öncülerinden biridir. Elimizdeki yapıtları az sayıda olmakla birlikte, özellikle üç önemli anıt-heykelinde (Ankara Ziraat Fakültesi önündeki *Atatürk* heykeli, Erzincan'daki *İnönü* heykeli ve Menemen'deki *Şehit Kubilay* heykeli), Cumhuriyet'in sanatla bütünleşen çağdaş ve gerçekçi ideolojisi gözlenebilir. İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'ndeki tek alçı heykeli *Fahriye Yen* büstüyse, sanatçının Maillol heykellerine bağlı yönünün başlıca örneğidir.

Anıt heykelciliği, kendi kuşağının öteki sanatçıları gibi Acudoğu'yu da belli ilkeler doğrultusunda çalışmaya yöneltmiş, bu ilkeler arasında, anıt heykelciliğini belli işlevler üstüne oturtma çabası her zaman önemli yer tutmuştur. Sipariş kurallarına uyma zorunluluğu ve konu sınırlaması, özgür yaratıcılığı bir anlamda ister istemez sınırlandırmış da olsa, bu sınırlamaya karşın, Türkiye'de 1930 yıllarında anıt heykelciliğinde ortaya çıkan seçeneklerin, Acudoğu'nun sanatında kesin yorum biçimini belirlediği söylenebilir. Söz konusu yorumda, gerçekçilik temel ölçü olarak alınmış, güncel gelişmeler karşısında her türlü abartmadan uzak kalınmaya özen gösterilmiştir. Amaç, yaşanan dönemin tanığı olmak, hem toplumsal, hem sanatsal açıdan yeni devlet bilincinin oluşmasına katkıda bulunmaktır. Yapıtlarında bu ilkeden hareket eden Acudoğu, çevre ve tarih olgusunu sürekli göz önünde tutup, bu olgular ile heykelin çağdaşlık boyutu arasında nesnel ilişkiler kurmuş bir sanatçıdır.

açıktohumlular

Tohumlu bitkiler şubesinin alt şubelerinden biri. Üstün yapılı bitkilerin sınıflandırılmasında, açıktohumlular, örtüktohumlularla ve kapahtohumlularla birlikte, tohumlubitkiler (ya da çiçekli bitkiler) bütününü oluştururlar. Açıktohumlularda çiçekler, renkli taçları olmadığı için pek belirgin değildir. Bununla birlikte çiçekleri oluşturan temel öğelere (erkek organlar ve yumurtacık), açıktohumlularda da raslanır. Ama yumurtacıklar, hiçbir zaman kapalı bir yumurtalık (kapalıtohumluların meyve yaprakları) içinde bulunmazlar ("açıktohumlular" adı da buradan kaynaklanır). Açıktohumlular arasına genellikle "yarı tohumlubitkiler" diye adlandırılan türler de katılır. Günümüz doğasında açıktohumlulardan yalnızca kozalaklılar *(Coniferae)* kalmıştır. Kozalaklılarda döllenme, en evrimleşmiş biçimiyle karşımıza çıkar. Rüzgârla taşınan ve yumurtacığın üstüne yerleşen çiçektozu, dişi hücreye ulaşan, böylece döllenme çekirdeğini ileten bir çiçektozu aracılığıyla çimlenir. Çiçektozunun çimlenmesi 1-15 ay gibi uzun bir sürede olur. Yumurtacık açık olduğu için bunu içeri alacak bir tepecik yoktur; ama bazen, kapalıtohumlularınkine benzeyen yapışkan oluşumlar görülür. Çiçektozu tohumu, genellikle iki kü-

Servigiller ailesinden şifalı bir bitki olan katranardıcının (Juniperus oxycedrus) *meyvesi. Bu bitkiden elde edilen ve "ardıç katranı" denilen sıvı, deri hastalıklarının tedavisinde kullanılır.*

Daha çok Batı Avrupa'da yetişen ve kozalaklı bir ağaç olan melez, öbür kozalaklılardan süreksiz yapraklı olmasıyla ayrılır. Melezler, açıktohumluların çamgiller ailesindendirler. Ailenin örnek türü, köknardır.

Fıstık çamları (Pinus pinea).

çük baloncuk biçimindedir. Bunlar, tohumun havada dolaşmasını kolaylaştıran hava keseleridir. Dişi spor, olduğu yerde bölümlere ayrılır ve çekirdeklerden biri döllenir. Bu aşama, eğrelti otlarındaki önçim oluşumuna benzer; ama kozalaklılardaki önçim bireşeylidir;ana bitkinin içine yerleşip, onun zararına gelişir. Ayrıca, arkegonların, yani dişi üretici organların pek gelişmemiş olduklarını da belirtmek gerekir.

MEYVESİZ TOHUMLU BİTKİLER

Döllenmeden sonra, embriyo taslağı ortaya çıkar; bundan da daha sonra embriyo oluşur. O arada, dişi hücrenin kardeş hücreleri, besleyici doku biçiminde gelişir. Genellikle, kapalıtohumluların çift döllenmesine benzeyen hiçbir olaya raslanmaz.Dolayısıyle besidokusu da oluşmaz. Yumurtacığın kılıfları, genç filizi içeren tohumun kılıflarını verirler.
Filizde 2-18 arasında çenek oluşur (bazen tek bir çenek bile olabilir). Açıktohumlularda meyve yaprağı bulunmadığı için meyve de yoktur. Bununla birlikte, benzer oluşumlar görülebilir: Porsuk ağacı tohumlarını çevreleyen kırmızı ve etli bölüm; ardıç ağacının "üzümsü meyve"lerini oluşturan bölüm; vb.
Açıktohumlular odunsu bitkilerdir. Anatomileri de oldukça tekdüze ve kapalıtohumlularınkinden yalındır. Odun, üstünde kovucuklu noktalar bulunan trakeitlerden (tam oluşmamış damarlar) oluşur. Bu kovucukların tam ortasında delikleri kapatabilecek küçük bir kapakçık yer alır. Ayrıca reçine kanallarından (ya da cepçikler) oluşan bir salgı sistemi vardır. Açıktohumluların dalları da son derece ilgi çekicidir. Çam ağacının iğne biçimindeki yaprakları (en çok 5 yaprak vardır), *"cüce dal"* denilen çok kısa bir dalın tepesinde toplaşır; cüce dalları, daha belirgin olan yapraksız *"kısa dallar"*, onları da, büyümesi sınırsız olan uzun dallar taşır. Ana dallar gövde üstünde kat kat sıralanmıştır (bu dalların gelişmesi ağacın yıllık büyümesine bağlıdır). Sedir *(Cedrus)* ağaçlarında ve melez *(Larix)* ağaçlarında da uzun dallar ve yapraklı kısa dallar vardır. Köknardaysa *(Abies)* yalnızca, yapraklı uzun dallar bulunur. ■

açlık ve kıtlık

İnsan organizması ister etkinlik durumunda olsun, ister dinlenme durumunda, her gün belli ölçüde besin almak zorundadır; yoksa, açlık duymaya başlar. Besin yetersizliğinin belli bir insan topluluğunu, bir bölgeyi etkilemesine de "kıtlık" denir.

SAYISIZ KURBAN

Doğadan ya da insanlardan, çoğunlukla da her ikisinden birden kaynaklanan açlık ve kıtlık, tıpkı salgın hastalıklar gibi, tarih boyunca toplumların yaşamında yıkımlara yol açmıştır. Pek çok nedeni olan beslenme yetersizlikleri, çoğunlukla gerçek bir açlıkla sonuçlanırlar. Sözgelimi tarıma ve feodal ilişkilere dayalı Ortaçağ Avrupası'nda, para dolaşımının yetersizliği, değiş tokuş ve bağlantı azlığı, toplumun önemli bir kesimini aç kalma tehlikesiyle karşı karşıya bırakıyor, bu durum bazen bütün bir bölgeyi etkisi altına alabiliyordu; olumsuz iklim koşullarının, hayvan ve bitki hastalıklarının yanı sıra, savaşlar ve sonuçları, kıtlığı doğuran başlıca nedenlerdi.
Kıtlığın da pek çok kötü sonucu vardır: Çok sayıda ölüme yol açarak nüfus artışını engellediği gibi, çeşitli toplumsal ve siyasal olayların doğmasına da neden olur. İç savaşların, kanlı ayaklanmaların ve göçlerin temelinde çoğunlukla açlık yatar. Sözgelimi, İrlanda'da 1846-1851 yılları arasında patateslerde görülen bir hastalık sonucu, bir milyonu aşkın kişi Amerika'ya göç etmiş ve gene o dönemde 1,5 milyon İrlandalı açlıktan ve yol açtığı hastalıklardan ölmüştür.

BESLENME YETERSİZLİKLERİ

Şiddetli kıtlıklar günümüzde azalmakta, ortaya çıktıklarında da, dünya nüfusunun yarısını etkileyen sürekli beslenme yetersizliği gibi daha büyük bir sorunun belirtisi olarak ele alınmaktadır. Açlık nicel olabilir, yani günlük yeterli kalorinin alınmamasından ileri gelebilir. Daha yaygın olanıysa nitel açlıktır: Nitel açlıkta gerçek bir kalori yetersizliği söz konusu değildir ama, temel besleyici maddelerin büyük ölçüde eksikliği görülür. Bu protein ve vitamin eksikliği, açlığa göre daha az zararlı olmakla birlikte süregen beslenme yetersizliğine yol açar; beslenme yetersizliği de insanın bedensel ve zihinsel yeteneklerini azaltarak, kwashiorkor, beriberi, iskorbüt, raşitizm gibi özel hastalıklara ve erken ölümlere neden olur. Nitel düzlemde, yetersiz beslenmenin, günlük kalori miktarının (2;500 kalori) altına düşmesiyle başladığı kabul edilir.Oysa,günümüzde dünya nüfusunun % 24'ünün aldığı günlük kalori, ortalama olarak 2 000'in altındadır (en düşük kalori 1 400'dür). Nitel düzlemdeyse, dünyadaki beslenme yetersizliği çok daha fazladır: Günlük ortalama hayvansal protein miktarı A.B.D'nde, İsveç'te ve Avustralya'da 50 gr'ın üstündeyken, Hindistan'da yalnızca 10 gr'dır (oysa alınması gereken günlük hayvansal protein miktarı 30 gr kadardır).

AZGELİŞMİŞLİĞİN SONUÇLARI

Yetersiz beslenme, birçok zengin ülkede de toplumun belli bir kesimini etkiler. Ama, sürekli açlık günümüzde, başlıca belirtilerinden biri sayıldığı iktisadi açıdan azgelişmişliğe bağlıdır. Latin Amerika, Afrika'nın aşağı yukarı tümü, Okyanusya ve özellikle Güney Asya, kuramsal olarak % 2- % 25 oranında beslenme açığı olan ülkelerdir. Ama bu ortalamalar Üçüncü Dünya ülkelerindeki derin toplumsal eşitsizlikleri ortaya koymadığı gibi, kırsal kesimlerde belli sürelerle yinelenen kıtlıkları da göstermekten uzaktır. Gerçekten, Üçüncü Dünya ülkelerindeki açlık sorunu çok daha şiddetlidir ve görünürdekinden çok daha değişik nedenlere dayanır.
Azgelişmiş ülkelerdeki besin üretimi yetersizliği, bir yandan doğal gelir

kaynaklarının yoksulluğuna ve iklim koşullarının elverişsizliğine, öte yandan da nüfus yoğunluğunun artışına bağlanır. Dolayısıyla açlık, bu gibi ülkeler için kaçınılmaz bir olgu gibi ele alınmakta ve yalnızca teknik çözümler önerilmektedir. Oysa söz konusu etmenler beslenme yetersizliğinde önemli bir yer tutsalar bile, sorunu yalnızca bunlara bağlamak yanlıştır. Gerçekten, Üçüncü Dünya ülkelerinin tümü tropikal, kurak ve lateritli topraklarda yer almamaktadır; ama doğal gelir kaynakları son derece iyi olan bölgelere yayılmış Üçüncü Dünya ülkelerinde bile aynı yoksullukla karşılaşılmaktadır. Nüfus sorununa gelince, bu ülkelerin hiçbirinde nüfus yoğunluğu Belçika ya da Hollanda'daki kadar değildir. Azgelişmiş ülkelerin çoğunda, önemli doğal kaynaklar vardır; ama bu kaynakların işletilmesi son derece yetersizdir. Latin Amerika'daki toprakların 1/4'i olağanüstü tekniklere başvurmaya gerek kalmadan ekilebilecek durumdayken, toprağın yalnızca % 5'inden (üstelik son derece verimsiz bir biçimde) yararlanılmaktadır. Günümüzdeki yetersiz beslenme, azgelişmişliğe bağlı iktisadi ve toplumsal yapılardan kaynaklanmaktadır. Bu durum da, bir bölümüyle, Batı ülkelerinin sömürgecilik siyasetinden doğmuştur. Üçüncü Dünya ülkelerinin aşağı yukarı tümünü etkilemiş olan sömürgecilik, geleneksel besin maddelerinin üretimi yerine dışsatıma yönelik tek tip tarımı zorunlu kılmış, bu da,

D vitamini eksikliği sonucu, raşitizme yakalanmış bir kız çocuğu. Sağlıklı görünüşüne karşın, şiş ve geniş karnından, bacaklarındaki çarpılmadan ve bileklerindeki genişlemeden, hasta olduğu anlaşılabilir.

kendi kendine yetecek kadar besin maddesi üreten söz konusu ülkelerin iktisadi yapısında dengesizliklere yol açmıştır. Üstelik sorun, yalnızca tarımdan kaynaklanmamaktadır: Bir pazar iktisadına apansızın katılma ve malı paraya çevirme, toplumsal eşitsizliklerin artmasına, kaynakların toplumun üst tabakalarında toplanmasına neden olur. Bu nedenle, açlık yalnızca besin kaynaklarından yararlanmaktan değil, aynı zamanda bunların bölüştürülmesinden de kaynaklanmaktadır. Günümüzde kıtlığın kasıp kavurduğu bazı ülkelerin, toplumun büyük bir çoğunluğunun erişemediği besin maddelerini yurt dışına sattıkları görülmektedir.

Bu durum Üçüncü Dünya ülkelerinin içine düştükleri çıkmazı açıkça yansıtmaktadır. Doğal kaynakların satışından elde ettikleri gelir, nüfus artışıyla orantılı bir besin üretimi yapmaları için yeterli değildir. Yoksul ülkelerde son yirmi yılda, kişi başına düşen günlük ortalama besin payının % 3 oranında azaldığı ileri sürülmekte, gerekli iktisadi, toplumsal ve teknik çözümler sağlanamazsa, bu sürecin hızlanacağı ve açlığın dünya nüfusunun yarısından çoğunu etkileyeceği hesaplanmaktadır. Aşırı tarım üretiminin çeşitli sorunlar yarattığı gelişmiş ülkeler karşısında, azgelişmiş ülkelerdeki beslenme yetersizliğini gören Birleşmiş Milletler Örgütü, açlıkla ve kötü beslenmeyle savaşmak amacıyla Besin ve Tarım Örgütü'nü (F.A.O.) kurmuştur. Örgüt, özellikle şiddetli kıtlıkların görüldüğü bölgelere yardımlar yapmaktadır ama, bu tür davranışlar, sürekli açlık sorununa köklü çözümler getirmekten uzaktır; çünkü, dünyada açlık sorunu ancak azgelişmişliğe bağlı iktisadi, toplumsal ve siyasal yapıların ortadan kaldırılmasıyla çözülebilir. ■

ada

Bir okyanus, deniz, göl ya da akarsunun ortasında, su düzeyinden sürekli yüksekte bulunan kara parçası.

Okyanuslar ve denizler söz konusu olduğunda, "ada" sözcüğü, sözgelimi Avustralya ya da Korsika kadar birbiriyle orantısız kara parçalarını belirtir. Bu nedenle yüzeyinin tümü deniz iklimi etkisinde kalan kara parçaları için kullanılır; öbürlerineyse "kıta" denir.

AKARSU VE GÖL ADALARI

AKARSULARDAKİ ADALARın bir bölümü, akarsu yatağının ortasında bulunan sert kayalardan bir çekirdeğin, akarsu tarafından oyulmasıyla oluşmuştur. Bu durumda, yatağın zamanla derinleşmesi sonucu, ortadaki sert çekirdek su yüzeyinin üstünde kalır.

Adalar çoğunlukla akarsunun, üst yatağından koparıp getirmekte olduğu alüvyonları, eğimi düşük bir havzada artık taşıyamaz duruma gelip dibe bırakmasıyla oluşur. Böylece yatak boyunca ve akıntı yönünde sırasıyla çakıltaşı, kum, çok düşük eğimli yerlerde de çamur adaları oluşur. Dipte takılıp kalmış bir ağaç kütüğü, alüvyon birikimi sürecini başlatmaya yeterlidir. Her taşkında biçim ve yer değiştiren bu tür adalar, ırmak taşımacılığını aksattıklarından, ağaç dikilerek ya da sazlardan setler yapılarak, hareketsizleştirilirler.

GÖLLERDEKİ ADALARın bir bölümü gölün dibinden yükselen doğal çıkıntılardan, bir bölümü de göl çukurunun oyulmasına neden olmuş aşındırma etmenine dayanıklı kayalardan oluşur.

OKYANUS ADALARI

Okyanuslardaki adalar, yapılarına ve kökenlerine göre başlıca iki bölüme ayrılabilir: Kıtaönü adaları (Sein adası; Büyük Britanya); okyanusiçi adaları (Azor adaları).

KITAÖNÜ ADALARI, kıtanın eskiden su üstünde bulunan bir bölümünün, sular altında kalmasıyla ortaya çıkmışlardır. Bu olay bazen yerkabuğunun yavaş yavaş çökmesi (Manş ve Kuzey denizlerini oluşturan çökme sonucu Avrasya kıtasından ayrılan İrlanda ve Büyük Britanya gibi), bazen çok geniş bölgelerin çökerek yalnızca en yüksek dorukların su üstünde kalması (Ege denizi adaları), bazen de buzul dönemi sonrasında deniz ilerlemesi sonucu (Baltık denizinde eski buzultaşlarının tepeleri olan adalar) gerçekleşmiştir. Sığlıklarla çevrili olan kıtaönü adaları, genellikle, bağlı oldukları kıtaya yakındırlar ve onunla aynı jeoloji ve topoğrafya özelliklerini gösterirler. Genellikle, biçimleri bakışımsızdır; açık denize bakan kıyıları, denizin çalkantısı sonucu keskin yalıyarlar biçimini almıştır; kıtaya bakan kıyılarındaysa, kıstaklar, kıyı dilleri, çamur yatakları, vb. oluşmuştur.

OKYANUSİÇİ ADALARI, birçok türe ayrılırlar.

Bazen kıta platformunun kırılması sonucu oluşan (Lipari adaları), çoğunlukla da okyanusun ortasındaki

Gambier takımadalarında bir mercan adası (Polinezya).

Mulatas takımadalarında (Antil denizi) bir ada.

DÜNYANIN EN BÜYÜK ADALARI

ADI	YÜZÖLÇÜMÜ (km²)
Grönland	2 175 600
Yeni Gine	785 000
Borneo	736 000
Madagaskar	587 000
Baffin	476 065
Sumatra	420 000
Büyük Britanya	229 885
Hondo	227 414
Ellesmere	212 697
Victoria	212 198
Sulavesi	179 400
Yeni Zelanda (Güney)	150 460
Cava (Java)	125 900
Yeni Zelanda (Kuzey)	114 728
Küba	114 000
Newfoundland	112 300
Luzon	108 000
İzlanda	102 820

ADALARDA YAŞAYAN HAYVANLAR

Adalarda yaşayan hayvanlar biyoloji açısından son derece ilgi çekicidirler. Kıtalara en yakın adalarda bile, özel türlere ya da özel ırklara rastlanır: Korsika'daki muflonlar; sıvacıkuşları (turnagiller ötücü kuş). Ada hayvanları kapalı bir ortamda ve başlıca üç yönde gelişme gösterirler: Aşırı büyüme (Komodo ejderi; Galapagos kaplumbağası; moalar); cücelik (midilliler); hiç kanat olmaması ya da kanatların küçülmesi (moa, dodo, yelve, vb. kuşlar).

bir sırta dayanan (Azor adaları, Tristan da Cunha) yanardağ adaları, okyanusiçi adalar arasında yer alırlar. Yanardağ adaları, denizaltı yanardağlarının patlamaları sonucu koniler ya da parçalanmış kraterler biçiminde suyüzüne çıkmışlardır (1963 yılında İzlanda açıklarında oluşan Surtsey adası gibi).

Henüz oluşma döneminde bulunan denizaltı sıradağlarıysa, yay ya da taç biçiminde takımadalar oluştururlar. Genellikle çok geniş olan bu takımadalarda, yoğun depremler gözlenir. Bunların bazıları Amerika-And dağları kütlelerinin uzantısıdırlar (Aleut adaları, Antil adaları, Orkney adaları, Güney Shetland adası); bazıları Doğu Asya kütlesine bağlanırlar (Kuril adaları, Ryukyu adaları, Endonezya takımadaları); daha yakın geçmişte oluşmuş bazılarıysa, Büyük Okyanus'ta yer alırlar (Marianne adaları, Yeni Hebrides adaları). Tümünün çevresinde dar, çok derin okyanus çukurları bulunur (Marianne adaları: 11 034 m); genellikle bu çukurlar, takımadalar yayının dışında yer alır. Çoğunlukla yüksek (3 000 m) olan bu adalar, yeni gereçlerden oluşmuştur; bütün kıyıları dalgalarla dövüldüğünden ve çevreleri derin olduğundan, bakışımsızlık ve yığılma durumu göstermezler. Mercan oluşumları, bu adalar arasında özel bir yer tutar. Mercan adaları derinliği 30 metreyi geçmeyen, sıcak (20-25°C), berrak ve hareketli sularda, çoğunlukla yanardağ nitelikli sığ bir dip üstünde oluşurlar; çok yüksek değildirler; bazen halka gibi tam kapalıdırlar; bazen de geçit vererek mercan çemberi gölü oluştururlar (Polinezya adaları).

İKLİM VE ÖZELLİKLER

Orta ve yüksek enlemlerdeki adalarda, okyanus etkilerinin ağır bastığı ılıman iklim gözlenir. Küçük adalar, engebelerin çektiği yağışlar denize düştüğünden, genellikle kuraktırlar; ama şiddetli fırtınaların etkisindedirler. Alçak enlemlerdeki adalarsa boş yağış alırlar; genellikle tayfun ve kasırgalara açıktırlar.

Adaların coğrafi açıdan çevreyle bağlantılarının kesilmesi nedeniyle, hayvan ve bitki türleri de, genel türlerden ayrı özellikler gösterir. Gerçekten, ada hayvanlarında ve bitkilerinde, tür sayısının azlığı, başka yerlerde bütünüyle ortadan kalkmış ırkların varlıklarını hâlâ sürdürmeleri (Galapagos adalarındaki deniz iguanası), cücelik (İskoç adalarındaki midilliler) ya da aşırı büyüme (Galapagos kaplumbağaları) gibi özel nitelikler gözlenir. Adalara, sağladıkları çeşitli üstünlükler nedeniyle, çok eski tarihlerde yerleşilmiştir. Gerçekten adalar, korunması kolay kent alanları (akarsu adaları ve kıyıönü adaları) oluştu-

Heybeliada'nın genel görünüşü.

Büyükada'nın genel görünüşü.

rurlar; balıkçılığa elverişlidirler (Kerguelen); uğrak limanı (Azor adaları), antrepo (Hong Kong) ve stratejik üs (Malta) olarak kullanılabilirler. Ada halkları, adada yaşama koşullarına uygun olarak kendilerine özgü bazı etnik nitelikler ve ahlak nitelikleri edinirler; özgün toplumsal ve iktisadi örgütler kurarlar. Bazı ada halkları geçimlerini doğrudan doğruya balıkçılıkla (İzlandalılar), ticaretle ya da sömürgecilikle (İngilizler) sağlar, bazılarıysa tarımla (Sardinyalılar, İrlandahlar) geçinirler.

Günümüzde çevreye kapalı olarak yaşayan ada sayısı azalmıştır. Büyük taşıma giderleri gerektiren ada yaşamı genellikle iktisadi açıdan elverişsiz bir durum yaratır (Korsika). Bu elverişsiz durum ancak, doğal gelir kaynaklarının zengin ya da turizm gelirinin yüksek olmasıyla giderilebilir.

TÜRKİYE ADALARI

Ülkemizde kıyı uzunluğu 1 km'yi geçen 159 ada vardır. Bunların 109'u Ege'de, 26'sı Akdeniz'de, 23'ü Marmara denizinde, 1'i de Karadeniz'de yer alır. Ama bu adaların arasında yüzölçümü 1 km²'yi geçenlerin sayısı yalnızca 31'dir. Türkiye'nin en büyük adası Ege'deki Gökçeada'dır (279,24 km²).

Adalarımızın dağılımı, denizlerimizin büyüklükleriyle orantılı değildir. Karadeniz, büyük bir deniz olmasına karşın, ada bakımından yoksuldur: Doğu Karadeniz kıyılarının tek adası olan Giresun adası, bir kaya parçasıdır; Batı Karadeniz'in tek adası Kefken'in yüzölçümüyse, ancak 0,11 km²'dir.

Buna karşılık Marmara denizi, küçük olmasına karşın adalar bakımından zengindir. Marmara denizinin kuzeydoğusunda, İstanbul'a oldukça yakın bir adalar topluluğu yer alır: Büyükada (5,36 km²); Heybeliada (2,46 km²); Kınalıada (1,32 km²); Burgaz adası (1,45 km²), Sedef adası; Kaşık adası (Pide adası); Tavşan adası; Yassıada ve Sivriada (bu son ikisine "Hayırsız adalar" da denir). "Adalar" adı altında İstanbul ilinin bir ilçesini oluşturan bu 9 adanın 5'inde yerleşilmiştir (19 413 nüf: 1990 sayımı sonuçları). İstanbul boğazındaki tek ada. Kuruçeşme açıklarındaki Galatasaray adasıdır. Marmara denizinin ikinci adalar topluluğu, güneybatıda, Kapıdağ yarımadası açıklarında yer alan Marmara adalarıdır: Marmara adası (117,18 km² yüzölçümüyle Türkiye'nin ikinci büyük adasıdır); Paşalimanı adası (21,37 km²); Avşa adası (20,62 km²); Ekinlik adası (2,47 km²); İmralı adası (9,98 km²); Koyun adası (1,71 km²). Marmara adaları, yönetim bakımından Balıkesir'in bir ilçesini oluştururlar (ilçe nüfusu 1990 sayımı sonuçlarına göre 9 792'dir). Marmara adasında nüfusun büyük bölümü ilçe merkezi Marmara'da (2 355 nüf.) yaşar. Gene deniz kıyısında yer alan Asmalı, Çınarlı, Gündoğdu, Saraylar, Topağaç köyleri adadaki öbür küçük yerleşim merkezleridir. Takımadanın ikinci büyük adası olan Avşa adasında da, yerleşme merkezlerinin başlıcaları Türkeli ve Yiğitler'dir. Gerek Marmara adasında, gerek Avşa'da üzüm bağları geniş yer kaplar. Ayrıca, Marmara adasındaki mermer yatakları, İlkçağ'dan bu yana işletilmektedir. ve

Adalar bakımından zengin olan Ege denizinde, kıyılarımız yakınındaki adaların çoğu sınırlarımız dışında kalır. Ege denizindeki adalardan kuzeyde olanlar 1913'te, güneyde olanlarsa 1911'de Türkiye'den ayrılmış, Gökçeada ve Bozcaada, Lozan antlaşmasıyla Türkiye'ye bırakılmıştır. Ege adalarından sınırlarımız içinde olanlar Türkiye'nin en büyük adası Gökçeada'nın (279,24 km²) yanı sıra Bozcaada (36,03 km²), Alibey adası (23,36 km²), Uzunada (25,39 km²) ve Karaada'dır (9,08 km²).

Ülkemizin en büyük adası Gökçeada, Çanakkale iline bağlı bir ilçedir. 7 948 kişinin yaşadığı (nüfus yoğunluğu 27 kişi) bu adada, nüfusun büyük bölümü ilçe merkezi Çınarlı'da (6 074 nüf.) toplanmıştır. Adada ayrıca 5 köy vardır: Bademliköy; Dereköy; Kaleköy; Tepeköy; Zeytinliköy. Topraklarının % 26'sı tarıma elverişli olan adada, yerel gereksinimi karşılamak için tahıl tarımı yapılır. Zeytin ağaçları ve üzüm bağları da geniş yer tutar (hayvancılık da gelişmiştir). Gene Çanakkale ilinin ilçelerinden biri olan Bozcaada'da, bütün nüfus (1 913 kişi) adanın tek yerleşme merkezi olan ilçe merkezinde toplanmıştır. Üzüm bağları (şarap üretimi) adalıların başlıca gelir kaynağıdır. Dördüncü büyük adamız Uzunada'da (İzmir körfezinde) yerleşme yoktur; bazı askerî tesisler kurulmuştur.

Akdeniz'deki en büyük adamız, Kaş yakınlarındaki Kekova'dır (5,74 km²). Öbür adalar, İçel iline bağlı Dana adası (2,69 km²) ile Muğla iline bağlı Tersane (3,68 km²) ve Domuz (1,93 km²) adalarıdır. ■

adcılık

Cinslerin, türlerin ve öbür soyutlamaların, gerçek varlıklar değil de, düpedüz adlar olduğunu ileri süren Ortaçağ felsefe sistemi.

TARİHÇE

Adcılık (nominalizm), Ortaçağ felsefesinin temel öğretilerinden biridir. IX. yy' da Batı'da bilinen çok az sayıda Eskiçağ felsefe metinleri arasında, Porphyrios'un (Plotinos'un öğrencisi) yazdığı ve Boetius'un aktardığı bir parçada, şu sorun ortaya atılmıştı: Zihnimizdeki düşüncelerden bazılarının, bağımsız bir gerçek nesneleri vardır; öbürleriyse zihin tarafından oluşturulan ve dil tarafından saptanan katışıksız kavramlardır. Yani, bir yanda nesneler, öbür yanda sözcükler vardır. Bunlar arasındaki karşılıklılığı tanımlamak, öznenin olan şey ile nesnenin olan şeyi ayırt etmek, hem yetilerimizin doğası, hem de nesnelerin doğası ve sayısı konusunda bir yargı ileri sürmektir.
Birkaç yüzyıl boyunca Batı felsefecilerinin tartışmalarını yönlendiren adcılık, gerçekçi açıklamanın tersine, düşüncelerimizin çoğunun zihnimizin ve dilimizin ürünleri olduğunu, dolayısıyle gerçek türlerinin sayısının da pek az olduğunu ileri sürer. Zihnimiz, tikel kavramları ve "tümeller" diye adlandırılan genel kavramları kullanılır. Bunlardan yalnızca tikel kavramlar, doğal ve somut nesneleri belirtirler; tümellerinse,yalnızca zihinsel bir gerçeklikleri vardır. Başka bir deyişle, belirgin olan varlıklardan başka varlık yoktur; geri kalanların tümü soyutlamalar, soyut varlıklardır. Düşünce, ancak zihnimizde ve zihnimiz aracılığıyla vardır; nesnelerin karışıklığı ve çeşitliliği içinde, yerimizi belirlememizi sağlayan, elverişli ama keyfi bir araçtır. Raban Maur ve Heiric'in IX. yy'da dilbilgisine ilişkin olarak ortaya attıkları bu sorun, felsefe açısından Bérenger de Tours tarafından tanımlanmıştır. Adcılıktan çeşitli tanrıbilimsel sonuçlar da çıkaran bu düşünürün dinsel görüşleri, adcılığın kendini ilk gösterişidir. Roscelin'se, sonradan daha sağlam ve tutarlı bir açıklama getirmiştir. Dar anlamıyla adcılık, o dönemde sona ermişti ama, Abélard'ın kavramcılık anlayışı da, temelde adcılığın yüksek bir biçimini oluşturur: Gerçekten, tümelleri katışıksız kavramlara indirgemek, bunların, düşüncemiz dışında, ancak birer sözcük olduklarını ileri sürmektedir.
Adcılık, Ockhamlı William tarafından en uç sonuçlarına (yani kuşkuculuk anlayışına) kadar geliştirildikten sonra, XV. yy'da ortadan kalkmıştır.

ADCI KAVRAM KURAMI

Somut tasarımlara karşıt olarak, soyut ve genel düşüncelere yüklenen zihinsel gerçekliğin, var olmadığı söylenebilir. Bir düşüncenin genelliğinin, ona bağlı olan, bazı somut ve tikel imgeleri zihnimizde canlandıran ya da onlar tarafından zihnimizde canlandırılabilen addan geldiğini ileri süren her öğretiye, "adcılık" denir. Bir sözcük, genel ya da soyut olabilir, ama soyut ve genel imge yoktur. Bu kuram, çeşitli değişikliklerle, aşağı yukarı bütün deneyci (ampirist, görgülcü) felsefeciler (özellikle Berkeley, Hume, Condillac, Stuart Mill, Taine, vb.) tarafından savunulmuştur (Bkz. DENEYCİLİK).

ADCILIK VE BİLGİ KURAMI

Günümüzde "bilimsel adcılık" dendiğinde, bilimin elverişli saymacalara dayanan, bir araç olmaktan öte değer taşımayan ve ele aldığı nesnelerin gerçek doğasını yakaladığını ileri süremeyecek olan bir zihinsel kurgu olduğunu ileri sürenlerin görüşü anlaşılır. Bu görüşe göre bilgin, olguyu, verilmiş gerçeğin içinden keyfi bir biçimde çıkararak, bir türün örneği olarak ele alıp kuramlarıyla yorumlayarak yaratır. Bilgin, ya elverişli ama yaklaşık bir özet olan ya da kesinlik taşıdığında, olayların ancak yaklaşık olarak uydukları (serbest düşme, tükel gazlar, vb.) yalın bir tanım olan yasayı yaratmaktadır. Çok sayıda ve değişebilir olan kuramlarsa, nesnellik taşımazlar ve yalnızca bilimsel söylemin dilbilgisini oluştururlar. Yalnızca bilimin "doğru"yu elde edebildiğini ileri süren savlara bir tepki olarak, Duhem ve Le Roy tarafından savunulan bu görüşlere, Gaston Bachelard, büyük bir başarıyla karşı çıkmıştır. ■

Addis-Abeba

Addis-Abeba'dan görünüş.

Etyopya'nın başkenti.
Orta Etyopya'nın dağlık bölgesinde, bol yağışlı bir yörede (yağış açısından Ekvator Afrikası'nı andırır) yer alan Addis-Abeba'nın adı,amharca "kaynakların ve gölgeliklerin serinliği" anlamındadır. Menelik II'nin krallık tacını giymeden önce 1887'de kurduğu kentin özelliği, Büyük Sahra'nın güneyinde yer alan aşağı yukarı bütün Afrika başkentlerinin tersine, sömürgeci devletler tarafından ticaret amacıyla kurulmamış olmasıdır. Menelik'in amacı, halkın göçebeliği yüzünden gerçekleştirilmesi güç olan Etyopya'da birliği sağlamak işini, bu kentte başlatmaktı. Kentin konumu da buna uygundu. Mahzumiler tarafından yıkılan eski başkent Gondar'ın yerine, yaklaşık 500 km güneyde yer alan Addis-Abeba'nın başkent olmasıyla, ülkenin ağırlık merkezi daha güneye taşınıyor, kralın Somali ve Galla aşiretleri üstündeki denetimi güçleniyordu. Yeni başkentin ulusal birliği sağlamadaki rolü, Menelik'e bağlı Galla binicileri İtalyan işgal ordusu-

nu Adua'da bozguna uğratınca (1 Mart 1896), daha iyi anlaşıldı.
Addis-Abeba, günümüzdeki sınırları (Eritre dışında) Menelik döneminde belirlenen Etyopya'nın ortasında yer alır. Ülkenin yönetim merkezi olmasının yanı sıra, Afrika çapında önemli bir iktisat ve siyaset merkezidir. Cibuti demiryolunun başlangıcında yer alan kent, ülke dışalımının ve dışsatımının büyük bölümünü denetim altında tutar. Sanayisi de hızla gelişmektedir: Sıvı yağ, bira fabrikaları; üç dokuma fabrikası; bir kontrplak ve bir çimento fabrikası. Merkez kesimlerinin günden güne modernleşmesine karşın, çevresi, kırsal bölgeden kentlere göçün ve sürekli artan işsizliğin yarattığı gecekondu semtleriyle çevrilidir. ■

Adenauer

Konrad Adenauer.

Alman devlet adamı (Köln, 1876-Köln, 1967).
Münih Hukuk Fakültesi'ni bitiren Adenauer, 1906 yılında Köln belediyesinde onuncu kâtip olarak çalışmaya başladı. 1912 yılında birinci kâtipliğe yükseldi. 1917'de belediye başkanı oldu. Mütarekeden sonra, Rheinland'ın özerk bir bölge olmasını savunduğu için, uzun süre sert eleştirilere uğradı. Gerçekte, Rheinland'ı Alman kültürü ile Batı ve Hıristiyan kültürünün birleşme merkezi haline getirmek istiyor, ama nasyonal sosyalistlerin gözünde merkeziyetçi, Roma kültürü yanlısı bir yabancı ajanı sayılıyordu. Bu yüzden, 13 Mart 1933'te Göring tarafından belediye başkanlığından alındı. Uzun süren bir emeklilik döneminden sonra 1945'te yeniden aynı göreve getirildi. Ama bu kez de, 70 yaşında bir belediye başkanını çok yaşlı bulan bir İngiliz generali tarafından görevden alındı ve Hıristiyan Demokrat Parti'yi kurdu (C.D.U.). 1949'da kurulan Federal Almanya Cumhuriyeti'nin başbakanlığına getirilince siyasetini sabırlı olmaya dayandırdı: Almanya, her şeyden önce çevresine yeniden güven vermeliydi. Petersburg anlaşmaları, bu açıdan ilk başarı oldu. Kore savaşının yarattığı gerilim, Adenauer'in, Almanya'yı birleşmiş bir Avrupa'ya katma isteğini büyük ölçüde kolaylaştırdı. 1951 Mayısında kömür-çelik antlaşmalarının, 1952 Mayısında Bonn ve Paris antlaşmalarının imzalanmasıyla, işgal statüsünün kaldırılması ve Almanya'nın kurulacak bir Avrupa federasyonunda yerini alması kararlaştırıldı. Federal Almanya Cumhuriyeti'nin yeniden silahlanması görüşü benimsendi; egemenliği tanındı; Birleşmiş Milletler'e alınması onaylandı. 1954'te Türkiye'yi ziyaret eden Adenauer, 15 Ekim 1962'de başbakanlıktan, 1965 Aralığında da Hıristiyan Demokrat Parti başkanlığından çekildi. ■

âdet kanaması

Yumurtlama çevriminin belirtisi olan pıhtılaşmaz kanın (20-200 sm^3) akışı.
Âdet kanaması ("aybaşı olma" ya da "regl olma" da denir), yumurtalık hormonlarının geçici olarak azalması sonucu kanayarak yerinden ayrılan dölyatağı mukozasının yenilendiğini gösterir. Başlangıçta sümüksü olan akıntı, açık renkte ve az miktardadır; yaklaşık bir gün sonra, katışıksız kan görünümü alır. Üç ya da dört gün süren bu akıntı, beyaz, sümüksü bir maddenin akmasıyla sona erer. Ergenlik çağında başlayan âdet kanamaları, yaş dönümü (menopoz) döneminde sona erer. İklim, beslenme, yaşama biçimi, çalışma düzeni, ırk gibi çeşitli etmenler âdet çevrimini önemli ölçüde etkiler. Sözgelimi, sıcak ülkelerde ilk âdet kanaması (âdet görme) 10-14 yaşlar arasında gerçekleşirken, soğuk ülkelerde daha geç ortaya çıkar. Ergenlik çağında genellikle düzensiz olan âdet çevrimi, zamanla belli bir düzene girer; akıntının miktarı da dengelenir. Âdet kanamaları belirli bir düzen izliyorsa, âdetin normal olduğu söylenebilir. Gebelikte ve genellikle süt verme döneminde, âdet kanaması görülmez.
Âdet çevrimi, art arda iki âdet kanamasını ayıran zaman aralığıdır. Bu çevrim genellikle 28 gündür; daha kısa (25-28 gün) ya da daha uzun (28-33 gün) olabilir; âdet kanamasının birinci günü başlar ve iki evreden oluşur. Gonadostimülin A (hipofiz hormonu) etkisindeki folikül evresinde, Graaf folikülü olgunlaşır, folikülün salgılanır ve dölyatağı mukozası (endometrium) gelişir; on beşinci günde folikül çatlar, yumurtayı bırakır ve hipofiz, gonadostimülin B salgılamaya başlar. Lütein evresinde, gonadostimülin B, sarı cismin gelişmesini sağlar ve lütein salgılanmasını başlatır; lütein de dölyatağı mukozasının gelişmesini sağlar, başka bir folikülün olgunlaşmasını engeller ve dölyatağı kasılmalarının önüne geçer. Böylece dölyatağı, yumurtanın yerleşmesine hazır-

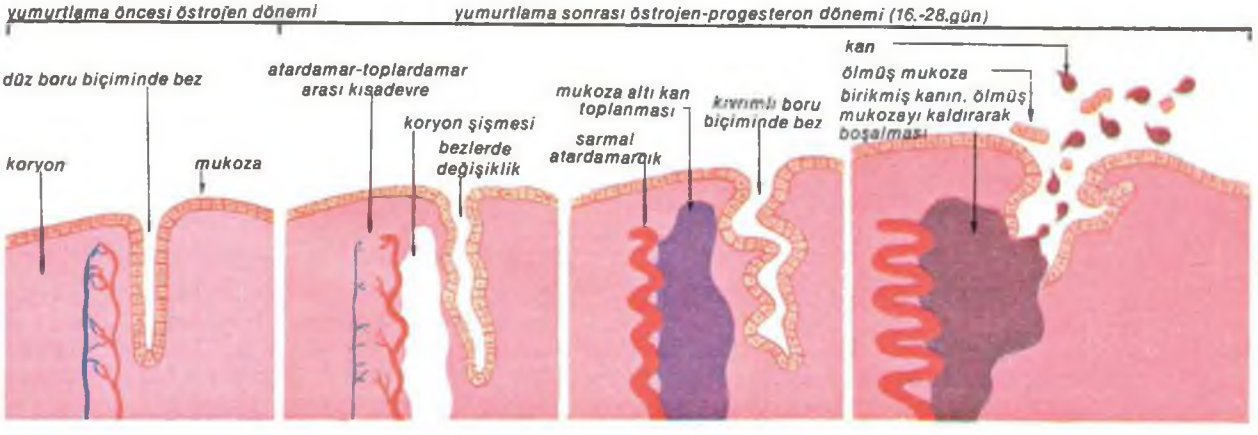

lanmış olur. Döllenme olmazsa, hipofiz salgısı kesilir, sarı cisim körelir, dölyatağı mukozası kanayarak yerinden ayrılır. Kanamanın sona ermesiyle, çevrim yeniden başlar.
Âdet çevrimi sırasında bedende çeşitli değişiklikler gözlenir: Çevrimin ikinci yarısında beden ağırlığı artar; beden sıcaklığında önemli değişiklikler görülür (çevrimin ilk yarısında sabah dinlenirken alınan beden sıcaklığı 37°C'ın altındayken, ikinci yarısında, yeni yumurtlamadan sonra, yükselir).
Âdet çevrimi, çeşitli nedenlerle bozulabilir. Genellikle bir rahatsızlık duygusuyla ortaya çıkan âdet kanaması öncesi sendrom, kadınların 2/5'sinde çevrimin sonlarına doğru görülür: Memelerde ve karında ağırlık duygusu; leğende ağrılar; bacaklarda, bedende ve yüzde şişmeler; huzursuzluk, çöküntü, başağrısı, bulantı gibi ruhsal belirtiler.
Önemli durumların tedavisinde, hormon dengesini yeniden sağlamaya gidilir. Ayrıca, A vitamini sidik söktürücüler ve yatıştırıcılar verilir.
Âdet kanamaları da, akıntının nitelik ve miktarı bakımından düzensizlikler gösterebilir. Kanama aşırı (menoraji) ya da yetersiz (hipomenore) olabileceği gibi, hiç gerçekleşmeyebilir (amenore). Ayrıca, âdet kanamaları ağrılı da olabilir (dismenore).
Âdet çevrimi kadının cinsel yaşamı boyunca sürer ve yumurtalık işlevinin sona erdiği yaşdönümü (menopoz) döneminde kesilir (âdetten kesilme). Elli yaşlarına doğru görülen yaşdönümü olayı birkaç yıla dağılır ve bedensel, ruhsal bir bunalımla kendini belli eder. Yaşdönümü öncesi dönemde, âdet çevrimi bozuklukları (âdet kanaması düzensizlikleri; dölyatağı kanamaları) ve folikülin fazlalığına bağlı sinir sistemi bozuklukları (memelerde gerginlik; çarpıntı; bulantı; başağrısı; ruhsal dengesizlik) gözlenir. Yaşdönümüyle birlikte cinsel özellikler geriler: Dışcinsellik organları, dölyolu, dölyatağı ve memeler küçülür. Şişmanlık ve atardamar yüksek basıncı (hipertansiyon) gözlenebilir. Sıcak basması, terleme, ruhsal çöküntü, çarpıntı, başağrısı, göğüs ağrıları gibi sinir sistemine bağlı bozukluklar artar ve ruhsal belirtiler ağırlaşır. Yaşdönümü sonrası dönemde, yeni bir denge sağlanır. Bazı ameliyatlardan (dölyatağının, yumurtalıkların alınması) sonra, âdet kanamalarının kesilmesi biçiminde yapay yaşdönümü görülebilir. ■

Adıvar, Halide Edip

Halide Edip Adıvar.

Türk romancısı ve yazarı (İstanbul, 1884- İstanbul, 1964)
Çocukluk ve ilk gençlik dönemlerinde hem Batı eğitim sistemine göre, hem de Osmanlı-Türk geleneğine göre yetiştirilen Halide Edip, Şükrü Efendi'den arapça, Rıza Tevfik'ten felsefe ve fransızca, Salih Zeki'den matematik dersleri aldı. Üsküdar Amerikan Kız Koleji'ni bitirdikten sonra Salih Zeki'yle evlendi (1901). Önce *Tanin* gazetesinde (1908), daha sonra çeşitli gazete ve dergilerde yazılar yazdı. 31 Mart Olayı sırasında, *Tanin*'deki yazılarından ötürü kara listeye alındığını öğrenince, Mısır'a kaçtı; oradan İngiltere'ye geçerek, olaylar bastırıldıktan sonra yurda döndü (1909). Salih Zeki'den ayrılarak, Darulmuallimat'ta (Kız Öğretmen Okulu) ve Kız İdadisi'nde öğretmenlik, Vakıf kız okullarında müfettişlik yaptı.
1910-1912 yılları arasında türkçüler ve turancılarla ilişki kuran Halide Edip, Türk Ocağı'nda çeşitli konferanslar verdi. 1912 yılında yayımladığı mektup biçiminde yazılmış *Handan* adlı romanında, dışa vurulamayan aşkın yarattığı ruhsal bunalımı işledi. Ziya Gökalp'ın ve turancıların etkisiyle *Yeni Turan* (1913) romanını yazdı. 1916'da Cemal Paşa'nın çağrısıyla Suriye'ye giderek çeşitli kız okullarının kurulmasına katkıda bulundu. 1917'de Adnan Adıvar'la evlenerek, 1918-1919 yılları arasında Darülfünun'da (İstanbul Üniversitesi) Batı edebiyatı dersleri verdi. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalini protesto etmek için düzenlenen Fatih ve Sultanahmet mitinglerinde etkili konuşmalar yaptı (1919). İstanbul işgal edilince, kocasıyla Anadolu'ya geçerek (1920), Kurtuluş savaşı yıllarında onbaşı, çavuş, başçavuş rütbeleriyle orduda görev alan yazar, *Türkün Ateşle İmtihanı* (1922) adlı anı kitabında ve *Ateşten Gömlek* (1922), *Kalp Ağrısı* (1924), *Vurun Kahpeye* (1926), *Zeyno'nun Oğlu* (1928) adlı romanlarında Kurtuluş savaşının çeşitli yönlerini gerçekçi bir biçimde

SİNEKLİ BAKKAL'IN ÖZETİ

Abdülhamit döneminde İstanbul'un Sinekli Bakkal semtinin imamı İlhami Efendi'nin kızı Emine, aynı mahallenin bakkalı Tevfik'le evlenir; ama ortaoyununda zenne rolüne çıktığı için "Kız Tevfik" lâkabı takılan kocasıyla geçinemeyip, gebe olduğu halde ayrılarak babasının evine döner. Tevfik, bir oyunda karısının taklidini yaptığı için Gelibolu'ya sürülür. Bu arada Emine doğum yapar; Rabia adı verilen kızı, dedesi tarafından koyu bir din eğitimiyle yetiştirilip hafız olur. Abdülhamit'in zaptiye nazırı Selim Paşa'nın karısı Sabiha Hanım tarafından korunan mevlevi şeyhi Vehbi Dede'den alaturka müzik dersleri alan Rabia, güzel sesiyle Mevlit ve Kur'an okuyarak İstanbul'da büyük ün kazanır. Sürgünden dönen Tevfik dükkânını yeniden açınca, Rabia da babasının yanına yerleşir. Vehbi Dede ve İspanyol asıllı İtalyan piyano sanatçısı Peregrini, Tevfik ve Rabia'nın çok yakın dostlarıdırlar. Selim Paşa'nın oğlu Hilmi'yse, Abdülhamit'in baskı rejimine karşı çıkarak Jön Türkler'e katılmıştır. Tevfik, Hilmi'nin ricasıyla Avrupa'dan Jön Türkler'e gelen gazeteleri kadın kılığına girip Fransız postanesinden alırken yakalanır ve Şam'a sürgüne gönderilir. Bu arada Peregrini ve Rabia birbirlerini severler. Peregrini müslüman olup Osman adını aldıktan sonra Rabia'yla evlenir ve Rabia'nın dedesinden kalma eve yerleşirler. Oğlunu sürgüne gönderen Selim Paşa, bir süre sonra duygu ve düşünceleri değişmeye başlayınca, görevinden ayrılır. 1908'de Meşrutiyet ilan edilince Tevfik İstanbul'a döner ve Sinekli Bakkal semtinde yeni, mutlu bir yaşam başlar.

ADIVAR, ABDÜLHAK ADNAN

Türk yazarı (Gelibolu, 1882-İstanbul, 1955)
Tıbbiye Mektebi'ni bitirdikten (1905) sonra Berlin Tıp Fakültesi'nde iç hastalıkları asistanı olan Adnan Adıvar, İkinci Meşrutiyet'ten sonra yurda döndü; Tıp Fakültesi'nde önce muallim muavinliği, sonra profesörlük yaptı. Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde İstanbul milletvekili oldu. İstanbul işgal edilince (1920) eşi Halide Edip'le Anadolu'ya geçerek Kurtuluş savaşına katıldı. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Bakanlığı, Dahiliye Bakanlığı yaptı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurucuları arasında yer aldı (1924). Fırka kapatılınca 1926'da eşiyle yurt dışına çıkarak, uzun yıllar İngiltere ve Fransa'da yaşadı. Paris'te École des Langues Orientales'de (Doğu Dilleri Okulu) türkçe dersleri verdi. 1939'da yurda dönerek ömrünün sonuna kadar İslâm Ansiklopedisi'nin yazı kurulu başkanı olarak çalıştı. Başlıca yapıtları arasında, Faust; Tahlil Tecrübesi (1939), Osmanlı Türklerinde İlim (1943; ilk baskısı fransızca: La Science chez les Turcs Ottomans, Paris, 1939), Tarih Boyunca İlim ve Din (2 cilt, 1944), Dur Düşün (denemeler, 1950), sayılabilir.

dile getirdi. Kurucularından oldukları Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatılınca, A. Adıvar'la birlikte Türkiye'den ayrılarak (1926) uzun süre İngiltere ve Fransa'da yaşadı; A.B.D'ne geçerek Columbia Üniversitesi'nde Çağdaş Türk Düşüncesi ve Edebiyatı dersleri verdi (1931-1932). Çağrılı olarak gittiği Hindistan'da Delhi İslâm Üniversitesi'nde konuk profesör olarak çalıştı (1935). İngiltere'de *The Clown and His Daughter* (Soytarı ve Kızı, 1935) adıyla ingilizce yayımladığı romanını, bir yıl sonra İstanbul'da *Sinekli Bakkal* adıyla bastırdı. 1939'da Türkiye'ye dönerek İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde İngiliz Dili ve Edebiyatı profesörü olarak çalıştı (1940-1950 ve 1954-1964). 1950-1954 yılları arasında milletvekilliği yaptı.

ROMANCI OLARAK HALİDE EDİP

Halide Edip Adıvar, yakından tanıdığı İngiliz romanı geleneğine uygun yapıtlarında Türk toplumunun geçirdiği evrimi, bu evrim sürecindeki çatışmaları ve boşlukları, kendi deneyim ve gözlemlerine dayanarak sergilemiştir. Olaylar ve tipler çoğunlukla birbirinin devamı özelliği taşıdığı için, romanları "ırmak roman" diye nitelenebilir (*Tatarcık, Sinekli Bakkal*'ın; *Zeyno'nun Oğlu, Kalp Ağrısı*'nın devamıdır). Kadın psikolojisini derinliğine işlediği romanlarında, ideal kadın tipleri yaratmaya çalışan Halide Edip Adıvar, ilk romanlarındaki özentili Servetifünun üslubundan kısa sürede uzaklaşarak Milli Edebiyatçıların "sade dille" yazma ilkesine bağlanmış ve roman dilinin özleşmesine katkıda bulunmuştur. ■

BAŞLICA YAPITLARI

Roman: Seviye Talip (1910); Raik'in Annesi (1910); Handan (1912); Yeni Turan (1913); Mev'ud Hüküm (1919); Ateşten Gömlek (1922); Kalp Ağrısı (1924); Vurun Kahpeye (1926); Zeyno'nun Oğlu (1928); Sinekli Bakkal (1936); Yolpalas Cinayeti (1937); Tatarcık (1939); Sonsuz Panayır (1946); Döner Ayna (1954); Akile Hanım Sokağı (1958).
Öykü: Harap Mabetler (mensur şiirler-öyküler, 1911); Dağa Çıkan Kurt (1922); İzmir'den Bursa'ya (Yakup Kadri, Falih Rıfkı, Mehmet Asım Us'la birlikte; içinde Halide Edip'in üç öyküsü vardır, 1911).
Oyun: Kenan Çobanları (1918); Maske ve Ruh (1945).
Anı: Türk'ün Ateşle İmtihanı (1962; 1928'de New York'ta The Turkish Ordeal adıyla yayımlandı); Mor Salkımlı Ev (1963; 1926'da New York'ta Memoirs adıyla yayımlandı).
İnceleme: Turkey Faces West (Türkiye'nin Karşısında Batı, 1930); Conflict of East and West in Turkey (Türkiye'de Doğu-Batı Çekişmesi, 1935); İngiliz Edebiyatı Tarihi (3 cilt, 1940-1949); Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri (1955); Dr. Adnan Adıvar (1956).

Adler

Avusturyalı ruhbilimci ve kişilikbilimci (Viyana, 1870 - Aberdeen, İskoçya, 1937).
Freud'un ilk öğrencilerinden olan Alfred Adler, hocasının geliştirdiği psikanaliz yönteminin "bilinçaltının işlevi", "nevrozların nedenleri arasında çocukluğun ve ruhsal çatışmaların önemi", "kişiliğin oluşması" gibi temel kavramlarını benimsedi. Ama 1911'den başlayarak Freud'un görüşlerinden ayrıldı ve nevrozun yalnızca cinsel açıdan açıklanmasına, içgüdülerin libidoya indirgenmesine karşı çıktı. Ayrıca, hastalığın belirleyici etmenlerini geçmişte arayan Freud nedensel açıklamalara yönelirken, Adler erekçi bir yöntemi benimsedi ve her şeyden önce, bireyin bilinçli ya da bilinçsiz olarak bağlandığı amaçlarla ilgilendi.
AŞAĞILIK DUYGUSU VE ÖDÜNLENMESİ. Adler'in en büyük, en verimli buluşu, organik bir eksiklikten doğan aşağılık duygusunun ödünlenmesi (başka dilek, istek ve davranışlarla giderilmesi) kavramıdır. Evrimci açıdan bakıldığında, insan "bütün öteki canlı türlerden daha çok tehdit altındadır" (yalnızca fiziksel düzlemde). İnsan türü her şeye karşın, bu duruma iyi kötü karşı koyabilmişse, bunun nedeni ödünleme yoluyla, doğaya egemen olmasını sağlayan zihinsel ve ahlaksal niteliklerini geliştirmiş olmasıdır (burada söz konusu olan ruhsal düzlemdir). Aynı olay, insanın bireysel yaşamında da ortaya çıkar. Yetişkinlere oranla, her çocuk bir aşağılık ve bağımlılık durumundadır. Ailedeki eğitim biçimi bu aşağılığı belirginleştirir ya da azaltır; ama hiçbir zaman bütünüyle ortadan kaldıramaz. Öte yandan, birçok çocuk, organik ya da işlevsel eksik-

Alfred Adler.

likle dünyaya gelir (bu eksiklikler gerçekte, bireyin onları yaşama biçimi kadar önemli değildir). Üstelik, aşağılık duygusu çocuğun aile ya da toplum içindeki durumundan kaynaklanabilir (erkek ya da kız, büyük ya da küçük olma, vb.). Her ne olursa olsun, çocukluk, çok küçük yaşlarda ortaya çıkan şiddetli bir aşağılık duygusuyla nitelenir.

DEĞERLENDİRME VE YAŞAM ÇİZGİSİ. Çocuk bu aşağılık duygusunu ödünlemeyle, "kişilik duygusunu yüceltmeyle", yani kesin bir amaca yönelmiş bir dizi davranış biçimiyle düzeltecektir. Söz konusu kesin amaç, kendi kendini değerlendirmedir. Bunun için en değişik yollardan yararlanılır: Yetişkinler üstünde etkili olma; çekici olma; kurnazlık; özür dileme; hastalığa sığınma ya da tersine, kendini kabaca ve bencil bir biçimde kabul ettirmeye çalışma. Bu davranışlar, bireyin bütün öbür etkinliklerinin bağlı olduğu "yaşam çizgisi"ni oluşturur. Birey önce çocukluk, sonra da yetişkinlik evresinde, kendine bazı düşsel amaçlar belirleyerek, kendini ya kendisi için ya da bağlı olduğu topluluk için değer taşıyan bir örnek kişiyle özdeşleştirerek bu "yaşam çizgisi"nin gerçekleşmesini kolaylaştırır. Her bireyin davranışına temel olan bu "yönlendirici düşsel amaçlar", ruhbilimci için, bireyin kişiliğini çözmeye yarayan birer anahtar oluşturur. Seçilen amaca doğru atılan her adım, bireyin kendisine saygı duymasını sağladığı gibi, ona güçlü bir kendine güven duygusu da verir. Ama hiç kimse bundan uzun süre tad almaz ve yaşam bireye, benliğini sınaması için yeni olanaklar sunar.

GÜÇLÜ OLMA İSTEĞİ VE TOPLUMSAL DUYGU. Cinsel başarı duygusunun da içinde yer aldığı güçlü olma isteği, her insanda karşıt bir duyguyla çatışır: Evrensel geçerliliği ve kesin işlevi olan toplumsal duygu. Genel çıkarların bireysel çıkarlara karşı olması gibi, toplumsal duygu da bireysel bencilliğe karşıdır. Her bireyin yaşam çizgisi içinde, güçlü olma isteği ile toplumsal duyguyu uzlaştırma biçimi, onun kişiliğini belirleyecek ve bu kişiliği tanımasını sağlayacaktır. Köklü bir eğitim reformundan yana olan Adler (bu nedenle, şımartılmış çocukların sorunlarıyla yakından ilgilenmiştir) önerilerini, bu görüşlerin ışığı altında ortaya atmıştır. Batı'daki eğitimi, güçlü olma isteğini toplumsal duygu zararına geliştirdiği için eleştiren Adler'e göre, eğitimcinin bütün çabaları bu iki duyguyu dengelemeye yönelik olmalıdır.

Freudcular tarafından şiddetle eleştirilmesine karşın, Adler'in görüşleri çağdaş ruhbilim açısından kesin bir katkı sayılır, hattâ bu görüşlerin Freud'un yaklaşımını tamamladığı, ileri sürülür. Gerçekten, "ödünleme" ve "değerlendirme" kavramları, günümüzde "libido" ve "bilinçaltına bastırma" kavramları kadar yaygınlaşmıştır. ■

Adriya denizi

Karadağ kıyıları: Adriya denizi ve Sveti Stefan yarımadası.

Doğu Akdeniz'in Otranto boğazıyla İon denizine bağlanan bölümü. Eskiçağ'dan bu yana tarihsel ve iktisadi bir eksen olarak kullanılan Adriya denizi, yapı ve subilimi açısından değişik, özgün nitelikler gösterir. Uzunluğu 835 km (Trieste ile Otranto arasında), ortalama genişliği 180 km'dir. Batıda Apenninler ile kuzeyde ve doğuda Alpler'in ve Dinar dağlarının kıvrımları arasında kalan bir çöküntü havzasının merkezinde yer alır. Havzası, kuzeyden güneye doğru, dört değişik bölüme ayrılır. Geniş bir düzlük olan en kuzey bölümüne, Po ırmağından gelen alüvyonlar dolmaktadır (derinliği bu kesimde 100 m'yi geçmez). Orta bölümde, Pescara (Abruzzi) ile Şibenik (Dalmaçya) arasında, derinliği 200 m'yi aşan, enine konumlu bir çöküntü alanı yer alır. İtalya'daki Gargano dağının uzantısı olan yüksek eşikten, derinliği Kotor açıklarında 1 251 m'yi bulan asıl Adriya havzasına geçilir.

Adriya denizinin doğu ve batı kıyıları, yapı bakımından birbiriyle çelişir. Gargano dağı kütlesinin oluşturduğu kesim dışında, İtalya kıyıları düz bir çizgi halinde uzanır; alüvyonlanma olayı bu çizgiselliği daha da belirginleştirir: Özellikle Venedik bölgesinde, "lido" adı verilen denizkulakları oluşmuştur. Buna karşılık, kıvrılma sonucu yükselerek su yüzüne çıkmış Yugoslavya kıyılarında, kıyıya koşut dizilmiş, çok sayıda ince ve uzun kayahk adacıklar gözlenir (Dugi adaları).

Sığlığı nedeniyle, Adriya denizinde sıcaklık değişiklikleri önemli boyutlara ulaşır. Yazın 28°C olan sıcaklık, kışın 5°C'ın altına düşebilir. Güney havzada ‰ 36 olan tuzluluk oranı, Venedik körfezinde, gerek Po ırmağının katkısı, gerek denizaltı kaynakları nedeniyle, ‰ 18'e kadar düşer. Ancona açıklarında yok denecek kadar önemsiz olan gelgit olayı, güney havzada 30 sm, kuzey havzadaysa daha belirgindir. Suyun yüzeysel dolaşımı, doğudan batıya doğru, önce Dalmaçya, daha sonra da İtalya kıyıları boyuncadır. Yerel rüzgârlar bu dolaşımı etkiler; sonbaharda güneyden esen "sirokko" sıcak ve nemli, kuzeydoğudan esen "bora"ysa soğuk ve şiddetlidir (bora fırtınalarının hızı, saatte 150-200 km'yi bulabilir).

Adriya denizi tarihte önemli rol oynamış, Orta Avrupa halkları için Akdeniz'e açılan bir kapı, kıyıları boyunca kurulan limanlarıyla, Doğu yolunun başlangıcı olmuştur. Ayrıca, "Docalar kenti" diye anılan Venedik'in gelişmesini de önemli ölçüde etkilemiştir (XVI. yy. haritacıları, Adriya denizine "Venedik körfezi" adını vermişlerdi). Ama zamanla, bir yandan kumla dolması, bir yandan da yeni ticaret yollarının bulunmasıyla, uluslararası önemini yitirmiştir. Günümüzde Adriya denizi, yalnızca bölge ticareti açısından önem taşır: İtalya'nın bazı büyük sanayi kentleri (Porto Marghera, Ravenna, Trieste, Bari) ile Yugoslavya ve Arnavutluk limanları (Dubrovnik, Rijeka, Draç) Adriya kıyılarında yer alır. Balıkçılık (sardalye, hamsi, kefal, vb.) özellikle Dalmaçya kıyılarında önemlidir. Doğal güzellikler ve uçsuz bucaksız kumsallar sayesinde, turizm de büyük ölçüde gelişmiştir. Ayrıca, Adriya denizinde, Ravenna açıklarında kurulan Garibaldi açıkdeniz platformuyla işletilen önemli doğal gaz kaynakları vardır. ■

Adriya denizinin adı, eski Etrüsk limanı Adria'dan gelir. Günümüzdeki (1992) nüfusu 21 700 olan söz konusu liman kenti, Po ve Adige ırmaklarının taşıdığı alüvyonlar nedeniyle, kıyıdan 20 km içerde kalmıştır.

aerodinamik

Katı cisimlerin atmosferde yer değiştirmesiyle ilgili fiziksel olayları inceleyen bilim dalı.

Aerodinamik araştırmalarının amacı, hareketli cisimlere, havada ilerlemelerini kolaylaştıran, dolayısıyle itme gücünü azaltan biçimler vermektir (bu tür incelemeler, otomobil, uçak ve uzay taşıtları yapımı için zorunludur). Aerodinamik, XIX. yy. sonunda Alman Otto Lilienthal ile Fransız Louis Mouillard'ın kuşların uçuşuyla ilgilenmeleriyle, planör denemeleri yapmaya başlamalarıyla ortaya çıktı. Söz konusu çalışmalardan yararlanan Clément Ader, 1890 yılında Éole adlı aracıyla 50 m' lik ilk uçuşu gerçekleştirdi. Alman fizikçi Ludwig Prandtl'ın 1904'te sınır tabakalar üstünde yaptığı çalışmalar, aerodinamiğin gerçek atılımını yapmasını sağladı. Profiller çevresindeki hava akışını inceleyen ilk araştırmalar, havanın sıkıştırılamayan bir akışkan sayılabileceği varsayımına dayanıyordu. İkinci Dünya savaşı sırasında bazı avcı uçaklarının dalışta 900 km/saatlik hızı aşmasıyla, sesüstü hızlar için bu varsayımı yeniden gözden geçirmek zorunluluğu ortaya çıktı. Kuramsal incelemeler karmaşık hesaplar gerektirdiğinden, çok geçmeden hava tünellerinde deneyler yapılmaya başlandı; böylece, maketler üstünde elde edilen sonuçları, gerçek araçlara aktarma olanağı bulundu. Söz konusu aktarma işlemi mekanik benzeşme yasalarına dayanır; ama sesaltı hızlar için Reynolds sayısına, sesüstü hızlar için (uçağın hızının ses hızına bölümü)de Mach sayısına eşit sayılarda deney yapmak gerekir. Maket 1/10 oranında küçültülmüşse, sesaltı hızlar için aynı hava ağdalılığında deney hızı,gerçek hızdan 10 kat büyük olmalıdır. Gerçekten, Reynolds sayısı $R = \mu v l/\sigma$' dır; formülde μ havanın özgül ağırlığını, v akış hızını, σ ağdalılığını ve l maketin küçültme oranını gösterir. Sesüstü hızlar için maket deneyleri, Laval boruları da denilen (1913'te ölen İsveçli bir mühendisin adından) yakınsak-ıraksak borularla donatılmış hava tünellerinde yapılır. Bu deneylerde benzeşme parametresi $\tau/\sqrt{1-M^2}$ değerine eşittir, τ profilin bağıl kalınlığını, yani kalınlığı ile uzunluğu arasındaki oranı, M sıkışabilme parametresini (ya da Mach sayısı) gösterir; Mach sayısı, havanın akış hızı ile bu hava içinde sesin ulaştığı hız arasındaki v/V oranına eşittir. Aşırı sesüstü hızlardaysa (Mach sayısı 5'i geçtiğinde) benzeşme parametresi M'ye eşit olur. Sesötesi hızlarda (Mach = 1 dolayında) deneylerin gerçekleştirilmesi daha güç olduğu için, aerodinamikte, sesaltı, sesötesi, sesüstü ve aşırı sesüstü hızlarda farklı olaylar ortaya çıkar.

SESALTI HIZLAR. Sesaltı hızlarda ($M < 0{,}7$ için), hava akış yönüne dik doğrultuda ölçülen direnç güçleri, hava hızıyla ve profil yüzeyiyle doğru orantılıdır. Bu güçler sistemi, bir R bileşkesi ve bir M momentiyle gösterilebilir. R bileşkesinin bileşenleri, $R_x = 0{,}5\ C_x \rho V^2 S$ (akış yönünde) ve $R_z = 0{,}5\ C_z \rho V^2 S$ (akış yönüne dik) bağıntılarına eşittir. İtme merkezinde ölçülen M momentiyse, $M = 0{,}5\ C_m \rho c V^2 S$ formülüyle elde edilir. Bu formüllerde ρ havanın özgül ağırlığını, c profil uzunluğunu, C_x sürtünme katsayısını, C_z kaldırma katsayısını C_m de moment katsayısını gösterir. Hava tünelinde, bir profil çevresindeki hava akımı incelenirse, profilin ilk bölümünde ve "*sınır tabaka*" denilen belli bir kalınlık üstünde tabakalı bir akım gözlemlenir. Söz konusu akımda, hava akıntı çizgileri birbirine koşuttur; hızlarıysa, profil başında akım hızının altına düşer. "*Geçiş noktası*" denilen bir noktadan başlayarak, burgaçlı bir akım rejimi ortaya çıkar ve ilerlemeye karşı koyan sürtünme güçlerinin kökenini oluşturur. Ayrıca, profil boyunca etki yapan statik basınçlar incelenirse, profilin üst kesiminde düşük basınçla, alt kesimindeyse yüksek basınçla karşılaşılır. Söz konusu düşük basınç ile yüksek basıncın ortak etkisi, kaldırma gücünün kaynağını oluşturur. Profil üstüne hava demetinin geliş açısına göre kaldırma ve sürtünme katsayılarının aldığı değerler, genellikle "*kutup eğrisi*" denilen eğriler üstünde gösterilir. Söz konusu eğriler üstünde, kaldırma gücünün belli bir geliş açısı ötesinde ansızın

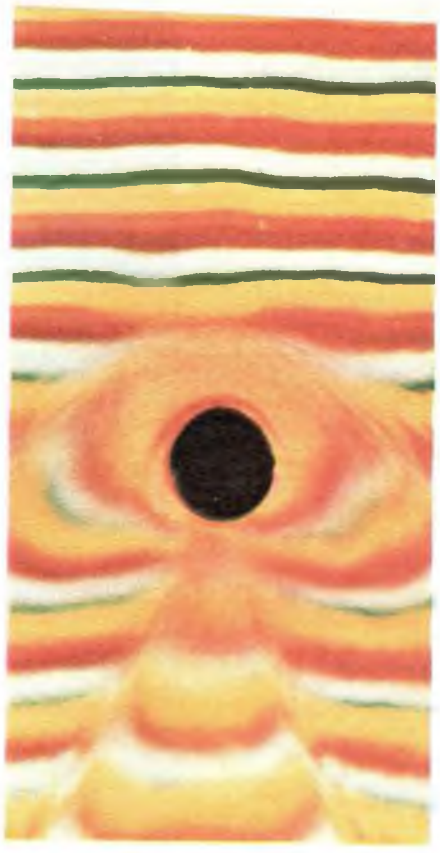

Bir kanat, hareketi sonucunda, profili çevresinde bir hız dolaşımı doğurursa, bu dolaşım bir burgaç biçiminde olur. "Kenar burgaçları" adı verilen bu olay, hava tünelinde görüntüleştirme işlemiyle kolayca gözlemlenebilir.

Bir hava tünelinde, hava akımının gözle görülmesini sağlayan renklendirilmiş çizgisel akış çekimi.

Geleceğin uçaklarının belirgin niteliklerini incelemek için, kısa kalkış ve iniş deneyi (Nasa hava tüneli)

düştüğü, sürtünmeninse büyümeyi sürdürdüğü gözlenebilir. Bu olay pilotların çok iyi bildiği hava boşluğu olayıdır. Eğrinin başlangıcından teğet geçen doğrunun eğimine *"profilin inceliği"* denir ve değme noktasındaki geliş açısı, en ekonomik uçuş açısını gösterir. Bu yüzden, sesaltı uçuşlarda çok ince kanat profilleri kullanmak yararlı olur. Öte yandan, kaldırma gücü, ne kadar yüksek olursa, uçak o ölçüde düşük hızlarda uçabilir, dolayısıyle daha kısa pistlere inebilir. Sınır tabakalarının üflenmesi ya da emilmesi yoluyla sağlanan üstün tutunma düzenekleri, profil boyunca burgaçlı rejimin ortaya çıkışını geciktirir ve kaldırma/sürtünme oranının yükselmesini sağlar.

SESÖTESİ HIZLAR. Ses hızına yaklaşıldığında, sesötesi alanına girilir; hava akımı profil boyunca, akış hızına yeniden ulaşmak için, en kalın bölge yakınlarında kısa sürede hızını artırma eğilimi gösterir ve ses hızını aşabilir. Ses hızını aşma olayı, kritik bir mach sayısına ulaşıldığında ortaya çıkar; profil inceldiği ölçüde M = 1'e yaklaşan bu sayı, genellikle M = 0,8 dolayındadır. Böyle bir hız ardından bir şok dalgası doğar ve sıcaklıkları, basınçları, hızları farklı iki bölge oluşur. Söz konusu bölgelerde dalga sürtünmesinden kaynaklanan apansız bir sürtünme artışı ortaya çıkar. Hız M=1 düzeyini geçtiğinde, ilk şok dalgası profilin kuyruğuna doğru yer değiştirir ve hücum kenarının hemen önünde, ikinci bir şok dalgası doğar. Bu evrede sürtünme artarken, kaldırma gücü düşmeye başlar; ayrıca itme merkezi, profilin kuyruğuna doğru yer değiştirir. M = 1,1'e yaklaşıldığında sürtünme düşer ve sesüstü eşiği bölgesinden çıkılır.

SESÜSTÜ HIZLAR. Sesüstü hızlarda (M = 1,1 ile M = 5 arasında), hızın sesaltına düştüğü bölge bulunmaz ve iki dalga şoku, hücum kenarı ile kaçış kenarında ortaya çıkar. Bu evrede dalga konisinin tepe açısının yarısının sinüsü, 1/M'ye eşittir. Dolayısıyle, dalga sürtünmesini düşürmek için bir dizi düzenek kullanılır: Sözgelimi ok biçiminde kanatlar, kritik Mach sayısını, $1/\cos\varphi$ oranına yakın ölçüde artırır; formülde φ profilin hücum kenarı ile boy ekseni arasındaki açıyı gösterir. Sesaltı hızlarda, söz konusu kanat düzeni kaldırma gücünü düşürdüğü için, yapımcılar değişen geometrili kanat donanımına başvururlar. Delta kanatlar iyi bir yayılım (kanat açıklığının karesinin kanat yüzeyine oranı) sunarlar; bağıl kalınlıkları da azdır. Bu çözümde, yayılım sesaltı hızlarında, kalınlıksa sesötesi hızlarda sürtünmeyi azaltır. Ne var ki, düşük hızlarda kaldırma gücü oldukça küçülür. Bu yüzden delta kanatlarla donatılmış uçaklar (Concorde'da olduğu gibi) kalkışta ve inişte büyük ölçüde şahlanır.

AŞIRI SESÜSTÜ HIZLAR: Aşırı sesüstü hızlarda (M=5 üstünde) en önemli sorun, kinetik ısınmadır. Bu hızlarda, şok dalgaları konisinin açıklığı çok küçüktür; ayrıca, uçağın önünde yer alan koni yükselir. Aşırı sesüstü alanı, 80 km yükseltinin üstünde yer alır. Bu yükseltide moleküllerin ortalama serbest yolu ile sınır tabakanın kalınlığı arasındaki oranın küçüklüğü nedeniyle, hava akımı profil üstünde kayar. 120 km'den sonra, serbest molekül akımı bölgesine girilir: Bu bölge için belirlenen en iyi profil, parabol biçimindeki profildir. Havanın seyrelmesi gözönüne alındığında, söz konusu yükseltide, aerodinamik yüzeylerin uygulama açısından önemi kalmaz. ■

aeroglisör Bkz. **hava yastıklı taşıtlar**

aerostat Bkz. **balonlar**

A.E.T. Bkz. **Avrupa Ekonomik Topluluğu**

Afganistan

Orta Asya'da devlet. Sovyet Orta Asyası, İran ve Pakistan arasında yer alan, tarih boyunca çeşitli işgallere uğrayan, çevresinde çeşitli imparatorluklar kurulup yıkılan Afganistan, eski İpek Yolu'nu oluşturan yollar demetinin kesişme noktasında yer alır. Yüz elli yıl boyunca (XVIII. yy 'dan XIX. yy'a kadar) İngiliz sömürgeciliğine direnerek her türlü yabancı etkiye kapalı kalmış, iktisadi gelişmesi için gerekli büyük ticaret yollarını açmaya yanaşmamıştır. Günümüzdeyse, on beş yılı aşan bir savaşım döneminin, tam anlamıyla sona erdirilememesinin sıkıntılarını yaşamaktadır.

Afganistan'ın 1936 Olimpiyat oyunlarında kullandığı bayrak.

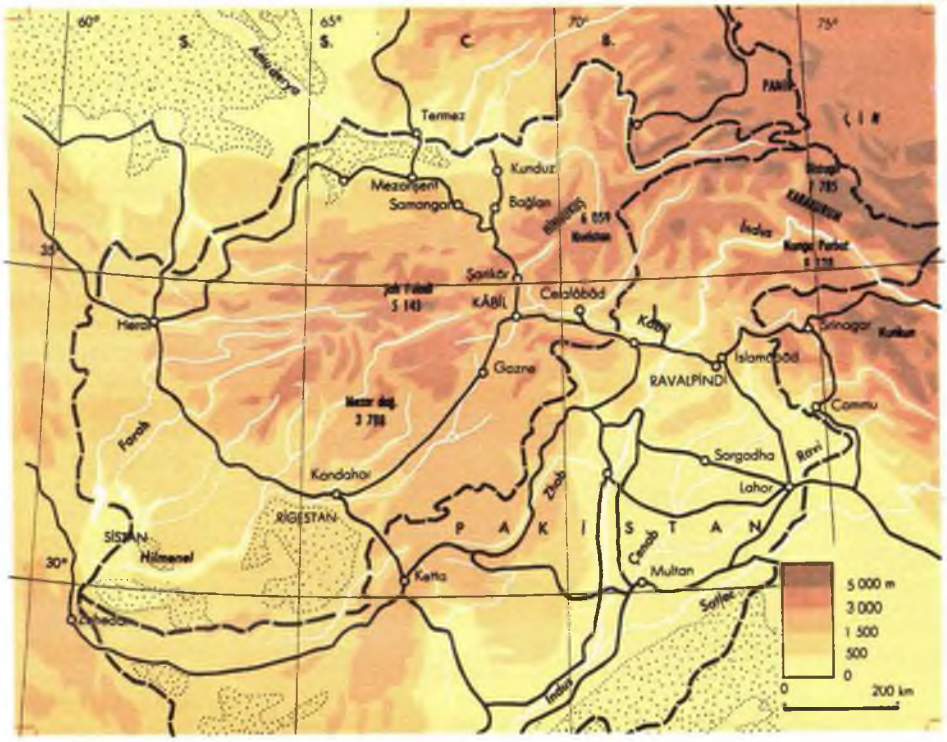

COĞRAFYA

Ortalama yükseltisi 1 200 m olan Afganistan'da, doğudan batıya doğru birbirine koşut uzanan üç bölge ayırt edilebilir: Kuzey bölgesi; orta bölge; güney bölgesi.

Yüzölçümü	:	650 000 km²
Nüfusu	:	14 825 000 (1991)
Başkenti	:	Kâbil (1 424 000 nüf.; 1991)
Resmî Dili	:	Peştu dili
Dini	:	İslâm (sünnî % 90; şiî ve ismailî % 10)

Kuzey bölgesindeki bozkırda yer alan iller, Hazar Denizi'ne doğru uzanır ve Amuderya ırmağıyla sınırlanırlar. Yer yer otlarla kaplı bu kumluk ovaların aralarında, güney-kuzey doğrultusunda akan ırmakların suladığı tarım topraklarına rastlanır. Orta bölgede, Pamir'den doğan ve başlıca bölümü Hindukuş dağlarının oluşturduğu yelpaze biçiminde dağlar batıya ve güneydoğuya doğru uzanırlar. Ortalama yükseltisi 4 500 m olan, en yüksek noktalarının yükseltisi 6 000 m - 7 000 m arasında değişen Hindukuş dağlarında, Akdeniz tipi bir bitki örtüsü egemendir. Aynı zamanda bölgenin su ayrımı çizgisini de oluşturan Hindukuş dağlarından kaynaklanan akarsular ve selsuları, eteklerdeki çöllerde yok olup gider. Aral-Hazar havzasını Heri Rûd, Murgab, Amuderya ve kolları, Sistan (ya da Seistan) çanağınıysa Hilmend ve Ferah Rûd ile İndus ırmağının kolları olan Kâbil ve Kunar ırmakları sular. Güney bölgesindeki çöller ve vahalar, İran yaylası ile Hindistan arasında ıssız bölgeler oluşturur.

İklim bakımından Afganistan, Yakındoğu'ya bağlanır. Kara ikliminin egemen olduğu ülkede, mevsimler arası sıcaklık farkları 80°C'ı aşabilir (—45°C ile +40°C arası). Yazlar kurak, ilkbahar bol yağmurlu, kışlar aşırı kar yağışlıdır.

Mezarşerif bölgesinde kervancılar.

TARİH

Tarihöncesi çağlardan bu yana hem bir geçit yeri, hem de çeşitli halkların sığınak yeri olan Afganistan'da, ilk yerleşme merkezleri, günümüzden beş bin yıl kadar önce kuruldu. At arabalarıyla yolculuk eden ve hayvancılıkla geçinen, göçebe toplulukların (arîler) İ.Ö. 1500'e doğru Afganistan dağlarını aşarak İndus'a doğru inmeleriyle, geleceğin büyük

Kuzey Afganistan'da yün tarayan bir Türkmen kadını.

ticaret yolları belirlenmiş oldu. "Vedalar"da (kutsal metinler) adları geçen Belh ve Kâbil kentleri, bu yollar üstünde kuruldular ve işgalcilerin sürekli göz diktikleri konaklama yerleri haline geldiler. Din kurucusu Zerdüşt'ün (İ.Ö.X — V. yy'lar arası) etkisiyle, Baktriane bölgesi büyük ölçüde gelişti. Aynı topluluklar batıya doğru da yayılarak, Akamanış krallığını kurdular. Büyük İskender'in bölgeye ulaştığı sırada Pers kralının egemenliğinde olan Baktra, 326'da Yunanlıların eline geçti. Yüzyıl sonra Hindistan'daki Maurya sülalesi Babil'e (ve daha da uzaklara) giden güney ticaret yolunu eline geçirdi. Kuşanların, ülkenin bütünlüğünü yeniden sağlamalarından sonra, yedi yüzyıl süreyle çeşitli sülalelerin iktidar çekişmeleriyle zayıflayan ülke, önce Sasanilerin, daha sonra da İslâm dininin etkisiyle parçalandı. X. yüzyılda ülkeye akın eden Türkler, başkenti Gazne olan güçlü bir devlet kurdular. 1221'de Cengiz Han'ın, daha sonra da Timurlenk'in saldırılarıyla iktisadı çöken ülke ikiye bölündü: Kuzey bölgeler ve Herat, Buhara ve İsfahan etkisine girdi; güney bölgeler ve Kâbil, Hint-Moğol İmparatorluğu'nun eline geçti. Aynı dönemde Avrupa ile Uzakdoğu arasında deniz ticaretinin gelişmesiyle, İpek Yolu da önemini yitirdi. XVIII. yy'da Hint ve Pers imparatorluklarının yıkılmasından yararlanan Ahmet Şah'ın Peştu kabileleri, Güney Afganistan'ı ele geçirme çabasına giriştiler. Bu girişim, ulusçu uyanışın ve kabilelerarası iktidar çekişmesinin başlangıcı oldu. İktidarı ele geçiren çeşitli kabileler, devlet yönetimine hazırlıklı olmadıklarından, bütün bir yüzyılı, ittifaklar kurup bozmakla, ihanetlerle, rakipleri sürgüne göndermekle geçirdiler. Hükümdarların din duygularını kızıştırarak, cihad çağrılarında bulunarak sömürgeciliğe karşı koymaları, ülkede yabancı düşmanlığını ve yerli olmayan herkese karşı aşırı güvensizlik duygusunu geliştirdi. Bu arada din adamlarının siyasetteki etkileri arttı; savaşçı kabilelerin egemenlikleri pekişti.

1880'de Abdurrahman Han'ın tahta çıkması yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Günümüzdeki sınırlarına kavuşan ülkede, ulusal birlik gerçekleştirildi. Merkezî hükümet, illere valiler gönderdi; kervan yollarını geliştirdi, orduyu modernleştirdi.

Afgan bozkırlarında ulusal "buzkaşi" oyunundan bir görüntü.

Afganistan'ın en büyük güvenliğinin, coğrafi konumunun sağladığı ele geçirilmezlik özelliği olduğuna inanan Afganlıların ülkeyi yabancılara açmaktan kaçınmaları, Afganistan'ı Rus ve İngiliz (Hindistan) demiryolu ağlarına bağlayacak demiryollarının yapımı gibi girişimlere de karşı çıkılmasına neden oldu. 1919'da Atatürk'ten esinlenen Emanullah Han, gelişme sürecini hızlandırmak istedi ve üçüncü İngiliz-Afgan savaşından sonra ülkeyi tam bağımsızlığa kavuşturdu. Liseler açılması, Afgan gençlerinin öğrenim için yabancı ülkelere gönderilmesi gibi ilerici adımlar atıldı. Ama yeterince güçlü bir ordu bulunmadığından, kral ülkeye egemen olamıyor, üstelik S.S.C.B'yle iyi ilişkiler kurduğu için, İngilizler ülkedeki gerici güçleri destekliyorlardı. Sonunda gericiler, 1929'da kralı tahttan çekilmek zorunda bıraktılar.

GÜNÜMÜZEKİ DURUM

1945'ten bu yana Afganistan'da özellikle Muhammed Zahir Şah'ın etkisiyle önemli değişiklikler oldu. 1933'te öldürülen babası Nadir Şah'ın yerine geçen Muhammed Zahir Şah, yakın akrabalarını, özellikle de kayınbiraderi Serdar Muhammed Davut Han'ı iktidardan uzaklaştırmak istediği için, ülkeyi meşruti krallığa dönüştürdü (1964 Anayasası). Ama, yerel milletvekillerinin (ülkenin ileri gelenleri, aşiret başkanları) devlet sorunlarının bilincinde olmamaları (çok azı modern bir eğitim görmüştü), hiçbir partinin yasama ile yürütme arasında gerekli bağlantıyı kuramaması, kralın İtalya'da tatilde bulunduğu sırada Serdar Muhammed Davut Han'ın bir hükümet darbesi yapmasını kolaylaştırdı. 1973 Temmuzunda Davut Han cumhuriyeti ilan ettiyse de, bu durum ülkenin iç ve dış siyasetinde hızlı bir değişikliğe yol açmadı: Cumhurbaşkanı Davut Han, aceleye getirilmiş gelişmelerden kaçınıp, sakınımlı ve ılımlı bir siyaset izleyerek, gerek büyük Afgan kabilelerine, gerek komşu ülkelere yeni rejimle ilgili güvence vermek istiyordu. Cumhuriyetin ilanından üç yıl sonra, 1977 başında, başkanlık tipi bir rejim getirilmesini ve üyeleri tek bir parti içinden seçilecek bir Ulusal Meclis kurulmasını öngören yeni bir anayasa Aşiretler Büyük Meclisi'nin

Müslüman direnişçiler

onayına sunuldu. Onaylanmasından hemen sonra tek partiye üye kaydına başlandıysa da, Ulusal Meclis hiçbir zaman toplanamadı.
Başkan Davut, dışta yansızlık siyasetini sürdürürken, İran'la ilişkileri düzeltti; Pakistan'la, Peştular sorununa barışçı bir çözüm bulmayı kabul etti. İktisadi alanda, Basra körfezindeki petrol üreticisi ülkeleri Afganistan'da yatırım yapmaya ve gerçek bir kalkınma planı uygulanmasına yardıma çağırdı. Ama, olayların gelişmesi, tasarılarını gerçekleştirmesine olanak vermedi.
1978 başlarında, marxçı eğilimli bir sendikacının Kâbil'de öldürülmesi, halkın başkentte ve A.B.D. elçiliği önünde gösteriler yapmasına yol açtı. O tarihe kadar solcu topluluklara hoşgörü gösteren Davut Han, aralarında Halk Partisi yöneticilerinden Nur Muhammed Tarakî'nin de bulunduğu çok sayıda komünist önderi tutuklattı. Bunun üstüne bir darbe düzenleyen solcular, 27 Nisanda hava kuvvetlerinin ve kara kuvvetlerinin bir bölümünün yardımıyla radyoyu ele geçirerek (Albay Abdülkadir yönetiminde), başbakanlık sarayına saldırdılar. Başkan Davut'un ölümüyle sonuçlanan 18 saatlik bir çarpışmadan sonra, iktidarın "halka" geçtiği açıklandı. Tutukevinden çıkarılan Tarakî, Afganistan Demokratik Cumhuriyeti'nin başkanlığına ve başbakanlığa getirildi. Ne var ki, birbirine karşı iki marxçı topluluktan (Halk ve Parşam [Bayrak]) oluşan yeni yöneticiler arasında, kısa sürede görüş ayrılıkları belirdi. Birkaç ay içinde Parşam yandaşları devlet yönetiminden uzaklaştırıldı ve Afganistan'ın yönetimi bütünüyle Halk topluluğunun eline geçti. Siyasal anlaşmazlıklar orduya da sıçradı ve Ağustos 1978'de bir askerî komplonun ortaya çıkarılmasıyla, generalliğe yükselmiş olan Abdülkadir tutuklandı. Bu arada, yönetici topluluk içindeki görüş ayrılıklarının yanı sıra, ülkenin her yanında dinci bir muhalefet de ortaya çıktı ve barışçı bir direnme hareketi olarak başlamasına karşın, çok geçmeden ayaklanmaya ve gerilla örgütlenmesine dönüştü. Yeni yöneticileri dinsizlikle suçlayan dinciler, toprak reformuna, kadın özgürlükleri tasarılarına, özellikle de ulusal bağımsızlığa indirilmiş ağır bir darbe saydıkları Afganistan'ın S.S.C.B. yörüngesine sokulmasına karşı çıkmaktaydılar (İran'da Şah'ın devrilmesi ve bir İslâm Cumhuriyeti'nin kurulmuş olması da, kendilerine güvenlerini artırmaktaydı). Ülkenin durumu 1979'da daha da bozuldu. Şubat ayında Kâbil'deki A.B.D. elçisinin öldürülmesinden sonra, Tarakî, Mart ayında başbakanlığı Hafızullah Amin'e bırakmak zorunda kaldı. Ağustos ayında, Kâbil kışlasındaki ayaklanma denemesi (dinci çeteler tarafından destekleniyordu) güçlükle bastırılabildi. 16 Eylülde, bir "saray darbesi" sonucu başbakan Hafızullah Amin, başkan Tarakî'yi devirerek yönetimi bütünüyle ele geçirdi. Tarakî'den sonra Sovyet yanlısı olan, ama çok dar bir sayısal tabandan destek gören Hafızullah Amin'in 28 Aralık 1979'da S.S.C.B'ne yaptığı bir "dostluk ziyareti"nden sonra, Sovyetler Birliği Kâbil'e havadan asker indirdi. Başkentin kısa sürede işgal edilmesinden sonra da, Amin hükümetine görevden el çektirilerek, yerine Sovyetlerin yeni "güçlü adam"ı Babrak Karmal getirildi.

Kâbil'de bir Sovyet tankı.

Bu durumun uluslararası tepkilere yol açmasına, ABD ile Fransa'nın, SSCB'yi şiddetle protesto etmelerine, 14 Ocak 1980'de Birleşmiş Milletler'in 18 oya karşı 104 oyla "yabancı askerlerin tümüyle Afganistan'dan geri çekilmeleri" kararı almasına ve özellikle Pakistan sınırından başlayarak gelişen "mücahitler"in silahlı direnmesine karşın, Sovyet birliklerinin işgali, sürüp gitti. 1983'te İslâm Mücahitleri Birliği'ni kuran mücahitlerin, ABD'nin yoğun para yardımıyla (1984'te 85 milyon dolar) da desteklenerek direnişi ülke düzeyine yaymalarının ardından, 1986'da Babrak Karmal iktidardan uzaklaştırılarak, yerine Muhammed Necibullah getirildi. Afgan hükümetinin tek yanlı olarak ilan ettiği ateşkese mücahitlerin uymaması üzerine Moskova'ya giden (1987 temmuzu) Necibullah, Gorbaçov'la görüşerek yeni bir destek sağlamaya çabaladıysa da, somut bir sonuç alamadan geri dönmek zorunda kaldı. 1988 martında Afganistan ile Pakistan arasındaki görüşmelerden sonra, Cenevre'de Afganistan, Pakistan, SSCB ve ABD dışişleri bakanları ile BM genel sekreterinin katıldıkları toplantı sonucunda bir antlaşma imzalanarak, Sovyet birliklerinin Afganistan'ı, 15 Mayıs 1988'den başlayarak 9 ay içinde boşaltmaları öngörüldü. Mücahitlerin bu antlaşmayı tanımayarak, savaşımı Kâbil hükümeti devrilinceye kadar sürdüreceklerini açıklamalarına karşın, Sovyet birlikleri mayıs ayında ülkeden çekilmeye başladılar ve son Sovyet birliği 1989'un şubat ayında Afganistan'dan çekildi. O tarihten sonra mücahitlerin saldırılarını gün geçtikçe yoğunlaştırmaları, 1992 nisanında Kâbil'e girmeleriyle ve Necibullah'ın bütün görevlerinden istifa ettiğini açıklamasıyla sonuçlandı; ama başlıca yedi mücahit grubunun aralarındaki görüş ayrılıklarından, özellikle aşırı dinci Hizbi İslami grubunun uzlaşmaz tutumundan ötürü, ülkedeki kargaşa ve silahlı çatışmalar, bu kez de mücahit gruplar arasında sürüp gitti.

TOPLUM VE İKTİSAT

Afganistan'da nüfusun % 85'i kırsal kesimde yaşar. Otlaklar kimsenin mülkiyetinde olmamakla birlikte, nüfusun % 17'sini oluşturan göçebe kabilelerin otlaklardan yararlanma biçimleri, geleneksel kurallara göre düzenlenir. İşlenmeyen toprakları sürmek ve ekmek, köylülere mülkiyet hakkı sağlar: Ne var ki, kadastro işlemleri hâlâ tamamlanmamış olduğundan, tapu senetleri oldukça belirsizdir. Başlıca tarım ürünleri, pirinç, buğday, mısır, arpa, çavdar, pamuk, meyve ve şekerpancarıdır.
Ülke iktisadında hayvancılığın yeri, savaşın yıkımlarına karşın (1981'de yaklaşık 20 milyon baş olan koyun sayısı 1990 sonunda yaklaşık 13 milyona, 4 milyon olan sığır sayısı yaklaşık 1,5 milyona düşmüştür) yeri önemlidir: Post, yün ve halı olarak toplam dışsatımının 1/4'ini oluşturur. Ormanlar, çok azdır ve denetimsiz işletmecilik sürmektedir. Yeraltı gelir kaynaklarının (demir, kömür, bakır ve başka madenler) zenginliğine karşın, çok az bölümü işletilmektedir. Dokuma ve şeker sanayisi ile birkaç çimento fabrikası dışında sanayi gelişmemiştir ve özellikle 1980-1990 arasındaki yoğun savaştan iktisadı çökmüş olarak çıkmış olan ülke, günümüzde az gelişmiş ülkeler piramidinin en alt düzeylerinde yer almaktadır. ■

Bilgi verme, propaganda ya da reklam amacıyla kullanılan ve resimli ya da resimsiz bir metin içeren, kâğıttan ya da kumaştan yapılmış duvar ilanı.

Günümüzdeki anlamıyla afiş sanatı çok yeni olmakla birlikte, afiş daha Eskiçağ'da kullanılmaya başlandı: Eski Yunanlılar halka açıklamak istediklerini, tahta tabletlere (aksonlar) kazıyorlardı; Romalılar da, gösteri programlarını ve ticaretle ilgili bilgileri yazdıkları kireçle beyazlatılmış duvar panolarını (album) bulmuşlardı. Matbaanın bulunmasıyla ortaya çıkan kâğıt afiş, önceleri resmî haberler için kullanıldı. İngiltere'de *Salisbury Banyoları*'nı tanıtmak için basılan afiş (1480) ile Fransa'da *Notre Dame de Paris'nin Bağışlanması* için basılan renkli afiş (1489) ilk reklâm afişleri oldular. XVII. yy'da tiyatro gösterilerinin afişleri yapılmaya başlandı. 1772'de Fransa'da ticaret amaçlı afişler öylesine yaygınlaşmıştı ki, bu mesleğin düzene sokulmasına karar verildi ve üyelerinin okuma yazma bilmesi koşulu konulan kırk kişilik bir Afişçiler Birliği kuruldu. Birlik, özellikle 1830'dan sonra taşbaskısının (litografya) kullanılmasıyla gelişti (taşbaskı tekniğini bu alanda ilk olarak Lalance kullandı). Daumier, Gavarni, Gustave Doré, modern afiş sanatının (o dönemde henüz siyah beyaz çalışılmaktaydı) öncüleri oldular.

AFİŞİN ROLÜ VE İŞLEVLERİ

Afişler başlıca iki kategoriye ayrılır: Bir ürünün satışını artırmak için kullanılan reklâm ve ticaret afişleri; çeşitli bilgileri, olayları, düşünceleri, öğretileri yaymak için kullanılan resmî haber ve propaganda afişleri. Her iki afiş türü de, halkı etkileyebilmek ve yönlendirebilmek için, beğenisini kazanmak zorundadır.

Afiş, kendisine yön veren belirli amaçları yerine getirmesi açısından önemli bir toplumsal rol oynar. Halkın girip çıktığı yerlere, duvarlara, sokaklara, garlara, yol kenarlarına asılan afişler günlük yaşamımıza girmiş, özellikle kentlerde, çevre düzenlemesine gerçek bir üslup kazandırmıştır. Afiş, kitle ve bireyler üstünde ideolojik ve estetik bir baskı yaratır; beğenileri alışkanlıkları ve düşünce biçimini yönlendirmesi açısından da, moda alanında belirleyici bir etmendir. Böylece afiş, gerek estetik düzlemde, gerek insan davranışlarını etkileme düzleminde, önemli rol oynar.

Resim ve grafik tekniklerine özgü görsel bir dil kullanan bu toplumsal bildirişim aracında, ruhbilimciler tarafından özenle incelenmiş bazı teknik ve estetik nitelikler aranır. Afişin başarısı, vuruculuğuna, inandırma gücüne ve okunma kolaylığına bağlıdır. Bir afişin, insan belleğinin bir anda kavrayabileceği, çarpıcı görüntüsüyle kendini kabul ettirecek "görsel bir slogan" içermesi gerekir. Başarısı, düzenleniş biçimine, görüntünün yalınlığına ve az sayıda sözcüğün en iyi biçimde kullanılmasına bağlıdır. Beklenilen ilgiyse, özellikle renklerin uygun biçimde seçilmesiyle sağlanır. Afişin grafik bölümünü, estetik değerlendirmelere başvurmadan incelemek çok güç, hattâ olanaksızdır (Toulouse-Lautrec'in yapıtları kimin tarafından çekildiği bilinmeyen bir fotoğrafa yeğ tutulabileceği gibi, bunun karşıtı da geçerlidir). Ama, bir reklâm afişi ele alındığında, sanatsal yaklaşım açısından başarılı olmasını sağlayan yöntemler ortaya konulabilir. Söz konusu yöntemlerden bazıları, Elen'in *L'Affiche, signes, fonctions*

Atomun barışçı amaçlar için kullanılmasını destekleyen bir afiş. (Cenevre 1955).

Fransa'da Menier çikolataları için yapılmış üç afiş: Yıllar geçtikçe çizim evrim geçirmiş, küçük kızın giysileri, şemsiyesi ve sepeti de modaya uygun olarak değişmiştir.

İhap Hulûsi'nin bir afişi.

(Afiş, Göstergeler, İşlevler) adlı yapıtındaki tanımlamalara başvurularak şöyle sıralanabilir: Görsel-dilsel karşılaştırma (sözgelimi, bir çiçek resmi, sunulan metne dayanılarak bir güzellik ürünüyle bağdaştırılır); görsel-dilsel benzeşme (sunulan resim ile metnin ortaya koymak istediği ürün arasında gizli bir bağıntı vardır); görsel birleştirme (iki resim birleşerek, kaynaşarak bir üçüncü resim, bir "süper resim" oluştururlar); lüks maddeleri özel sözcüklerle belirtme (sözgelimi bir parfüm şişesi resminin çizilmesi ve yalnızca bu parfümün markasının belirtilmesi); vb. Bu arada, iki söz sanatı tekniği de önemlidir: Görsel ya da dilsel açıdan abartma (sözgelimi "12 000 kez büyütülmüş bir bezelye");eğretileme (tanıtılacak ürünün resminin güzel ya da doğal bir şeyin yerine geçmesi ya da bunun tersi: Sözgelimi, yün yerine kadın saçları, soğuk bir içecek yerine bir dağ buzulu resmi konması; vb.)

Afişçilikte çok değişik teknikler kullanılabilir: Desen; grafik; yapıştırma; fotoğraf; fotogravür; fotoğrafçılıkta kullanılan teknikler. Yalnızca afiş sanatına özgü bir teknik ya da üslup yoktur. Afişi tasarlayan sanatçı, her tasarımında kendini değişik amaçların gerektirdiği değişik niteliklere göre yönlendirir. Karmaşıklığından ötürü görüntüyü algılayan kişinin yoruma etkin bir biçimde katılmasını gerektiren gerçeküstücü üslup, geometrik biçimler ve soyutlama, afiş sanatı açısından başarılı sonuçlar yaratmış, ama belli bir uzama serbestçe yansıtılmış figüratif biçimler, dinamik durumlarından ötürü, her zaman daha etkili olmuşlardır. Tekdüzelik ve basmakalıpçılık, afişçilikte kaçınılması gereken tehlikelerdir.

Üç Japon afişi.

AFİŞİN GELİŞMESİ

XIX. yy. sonlarından bu yana uygulanan bütün üsluplar, afiş sanatının zenginleşmesine katkıda bulunmuştur. Renkli afişin yaratıcısı Jules Chéret (Fransa), *Valentino Balosu* (1869) da renkli taşbaskının ilk olarak kullanıldığı afiştir. İngiltere' deyse, renk kullanımı 1890'dan sonra, ünlü *Beggarstaff Kardeşler* afişiyle yaygınlaşmıştır. İngiliz afiş sanatında üslup Chéret'nin anlatımcılığından bütünüyle farklıdır: Gerçekten, İngiliz afiş sanatının başlıca özelliği duygusallık ve fotoğraf gerçekçiliğidir. Afişçilik kısa zamanda gerek halk, gerek sanatçılar tarafından yeni bir sanatsal anlatım olarak görülmüş. Bonnard, Steinlen, Valloton, İbels, Willette, Eugène Grasset gibi ünlü ressamlar ve desinatörler, Toulouse- Lautrec' le birlikte, modern afiş dilini yaratmışlardır: Renklerdeki karşıtlıklar; büyük renkli alanlar; metin-resim ilişkilerinde denge;donuk zeminler; desenin değişik üsluplarla işlenmesi. Japon estampları da, birçok ülkede benimsenmiş olan anlatımcı Fransız afiş sanatının gelişmesinde büyük ölçüde etkili olmuşlardır. Sarah Bernhardt'ın özel afişçisi Mucha'nın yapıtları, "yeni sanat"ın özelliklerini taşır; sonradan bu yapıtları örnek alan birçok afiş yapılmıştır. Birinci Dünya savaşı döneminde, bütün ülkelerde aşağı yukarı birbirine benzeyen anlatımcı bir üslup doğmuştur; ama zengin ve geniş afiş üretimi içinde, Fransız Forain ile İngiliz Paul Nash ve Nevinson' un doğrudan doğruya edebiyattan kaynaklanan afişlerini ayırt etmek gerekir.

İki dünya savaşı arasındaki dönem, özellikle Fransa'da, afiş sanatının en parlak dönemi sayılabilir. O dönemde, afiş dili, en yüksek etkinliğine ulaşmış, sanatın ve sanat tekniğinin bütün olanaklarından yararlanılmış, kübizm, soyut geometrik biçimler kullanımı, üsluplaştırma ve yapıştırma teknikleri, afiş sanatçıları tarafından büyük bir ustalıkla kaynaştırılmıştır. Söz konusu sanatçılar arasında.özellikle, "her şeyin dönüp dolaşıp yazıya geldiğini" ileri süren Cassandre, "görsel slogan"ı arayan Cappiello ve Hervé Morvan sayılabilir.

1945'ten bu yana, afişçilerin bazıları yalınlaştırılmış bir grafik üsluba, bazıları da kaba bir anlatımcılığa yönelmişlér (Paul Colin'in portre-afişleri bu tür anlatımcılığın en belirgin örneğidir), bununla birlikte, A.B.D. afişçiliğinin tek örneğe indirgenmiş klişeleri de, Avrupa afişçiliğini etkileyerek büyük ölçüde tekdüzeliğe düşmesine neden olmuslardır.

PROPAGANDA AFİŞİ

Propaganda afişleri çeşitli kampanyalarda (Kızılay, alkolle savaş, aşırı hızla savaşım, vb.) ya da siyasal öğreti ve kurumların yaygınlaştırılması için kullanılır, hiçbir zaman yalnızca bilgi verme amacıyla yapılmazlar. Sözgelimi, üretim eğrilerini ya da stahanovcuların adlarını gösteren Sovyet afişleri, işçiler arasında rekabet yaratmayı amaçlar. Çin'de Mao'nun dev posterleri, S.S.C.B'nde Marx'ın, Lenin'in ve komünist partisi yöneticilerinin posterleri, halka yalnızca bu kişilerin yüzlerini tanıtmakla kalmaz, aynı zamanda ideolojik etkide de bulunur. XIX. yy'da Fransa'da, 1848 ve 1870 yıllarındaki durumu günü gününe yorumlayan şu ya da bu partinin katılma çağrısıyla biten afişler, "siyasal ve devrimci duvar afişleri" adıyla bir araya getirilmiştir. Propaganda afişi her zaman buyurucu niteliktedir. Buna karşılık reklam afişlerinde buyurucu bir dil kullanılmaz. Clyde Miller *The Process of Persuasion* (İkna Etme Süreci) adlı yapıtında ikna etme yöntemlerinin dökümünü yapmıştır: Buyruk verme; dolaylı tehdit; bir gizi açığa vurma; simgesel telkin (gamalı haç, orak-çekiç,yumruk, vb.)

Resmin hemen her zaman ikinci plana itildiği propaganda afişleri arasında, sanat değeri taşıyanlar çok azdır. Ama İspanya savaşı sırasında Katalan ressamların çizdiği afişler ile Lissitzki'nin Rus devrimi afişleri bu yargının dışında kalır.

TÜRKİYE'DE AFİŞ SANATI

Türk afişçiliğinin Cumhuriyet öncesi döneme kadar uzandığını gösteren bazı belgeler vardır. O dönemde daha çok, toplumu çeşitli kuruluşlara yardıma çağıran afişler (sözgelimi donanmaya yardım çağrısı) yapılmıştır. Balkan savaşından sonra, toplumu yetimlere yardıma çağıran. yalnızca yazıyla hazırlanmış taşbaskı afişlerin kahvelere, Ferah tiyatrosu için yapılmış gene taşbaskı afişlerin de tiyatro kapısına asıldığı bilinmektedir. Ayrıca, harf devriminden önce, Darülbedayi için de eski harflerle bir afiş yapılmıştır. Bu arada, Batı'dan getirilen bazı afişler kullanılmış, Fransız bisküvileri, İsviçre çikolataları, ilaç ve giyim gibi bazı ürünler için yapılmış bu afişler, sokaklardan çok dükkânların içlerine asılmıştır.

Türk afiş sanatının gerçek temelleri 1925 yılından sonra, İhap Hulûsi

Yurdaer Altıntaş'ın bir afişi.

Görey'in çalışmalarıyla atılmaya başlandı. Almanya'da öğrenim gördükten sonra 1925'te Türkiye'ye dönen İhap Hulûsi, Türk afiş sanatının kurucusu sayılır. Ludwig Hohlwein'ın etkisi görülen afişlerinde, genellikle fotoğraflardan yararlanarak, bir iki rengin tonlarıyla gerçekçi anlayışta çalışmış ve uzun yıllar bu sanat dalının tek kişisi olmuş, ayrıca, Türkiye'de ilk kişisel afiş sergisini de açmıştır (1923).

1927 yılında Güzel Sanatlar Akademisi'nde Weber adlı eğiticinin yönetiminde açılan afiş atölyesinin başına 1932'de, resim eğitimini Paris'te tamamladıktan sonra yurda dönen Mithat Özar getirilmiş, 1940 yılına kadar bu görevde kalan Mithat Özar, ilk Türk afiş eğiticisi olmuştur. Uzun yıllar Almanya'da Ufa ve Tobis adlı film kuruluşlarına gerçekçi bir anlayışta, çok ustaca resimlenmiş afişler yapan Kenan Temizan'sa, Türkiye'de pek afiş üretmemiştir.

1950 yıllarına kadar İhap Hulûsi Türkiye'de en çok afiş yapan sanatçı oldu. 1950 yıllarında Selçuk Önal, Mesut Manioğlu, Fikret Akgün, çalışmalarıyla ilgi çekmeye başladılar. O dönemlerde en çok afiş üretilen sanayi dalı olan sinemada, Selçuk Önal başarılı afişler yaptı. Aynı yıllarda Mesut Manioğlu, fırça oyunlarına girmeden, yalın ve dolaysız anlatıma yönelerek, dönemin Batı anlayışına uygun afişler ürettiler (Selçuk Önal ve Mesut Manioğlu'nun afişleri, bildiriyi sunma, renk, düşünce, düzenleme ve biçimleme açılarından İhap Hulûsi'nin afişlerinden çok farklı ve o döneme göre daha çağdaş yapıtlardı). 1960 yıllarında, duvarlarda daha renkli, zaman zaman soyut resim aşamasına varan zeminlerin kullanıldığı afişler görülmeye başlandı: Güzel Sanatlar Akademisi'ni bitirdikten sonra, Paris'te 5 yıl Paul Colin'in atölyesinde çalışarak 1958'de yurda dönen Fikret Akgün'ün bu afişleri, baskı tekniğinin gelişmiş olması sayesinde ortaya konmuştu.

Daha önceki yıllarda da afiş yapmalarına karşın, Yurdaer Altıntaş ve Mengü Ertel, özellikle 1960 yılından sonra afiş sanatında etkili olmaya başladılar. Daha çok tiyatro afişleri gerçekleştiren bu iki sanatçıdan Yurdaer Altıntaş, büyük lekelerden oluşan ve içeriğe önem veren çarpıcı afişler yaptı. Ocak 1964'te Türk Alman Kültür Merkezi'nde açtığı sergi büyük ilgi gördü ve belki de ilk kez Türk sanat dergilerinde afişten söz edilmeye başlandı. Daha sonra, Mengü Ertel, yurt içinde ve dışında açtığı sergilerle, Türk afiş sanatının gelişmesine katkıda bulundu (Mengü Ertel'in uygulanmış afişleriyle sergiler için yaptığı uygulanmamış afişleri arasında ayrılıklar görülür; sergiler için yapmış olduğu tiyatro afişlerinde genellikle yalnızca yazarın ve oyunun adı vardır; tiyatro, yönetmen, dekoratör, hattâ oyun türüyle ilgili hiçbir şeye raslanmaz).

Geçmiş dönemdeki afiş sanatçılarımızın, yapıtlarında kullandıkları yazılar hep kalıplaşmış yazılardır. Genellikle, konuya uyabilecek özgün yazılara raslanmaz. 1960 sonrasında afişlerde boyut değişiklikleri görülmüş, o yıllara kadar en çok 70×100 boyutunda yapılan afişler sonradan 100×140 gibi daha büyük boyutlarda ele alınmıştır. Günümüzdeyse çok daha büyük ve değişik boyutlarda afişler yapılmakta, reklam fotoğrafçılığının gelişmeye başlaması, afişlerde de fotoğrafın ağırlık kazanmasına yol açmaktadır. Baskı tekniğinin gelişmesinin yanı sıra, afiş için gerekli her türlü malzeme ve tekniğin varlığı da, eskiye oranla, afiş sanatçısına büyük olanaklar sağlamaktadır.

Grafik sanatların öbür dalları 1970 öncesinde pek etkin olmadığından, sözünü ettiğimiz sanatçılar, grafik sanatların hemen her dalında ürün vermelerine karşın, afiş sanatçısı olarak ün yapmışlardır. Sait Maden, Erkal Yavi, Aydın Erkmen, Turgay Betil (öl. İstanbul 1992), Sadık Karamustafa, Bülent Erkmen gibi grafik sanatçıları da afiş yapmaktadırlar ama, yalnızca afiş sanatçısı sayılmaları yanlış olur. ■

Mengü Ertel'in bir afişi.

Afrika

Dünyadaki altı kıtadan biri. Avrupa'dan Akdeniz'le, Asya'dan da Süveyş kıstağıyla ayrılan Afrika kıtası, belirli bir bütün oluşturmakla birlikte, iki bölümde değerlendirilebilir: Kuzey Afrika; Zenci Afrika.

COĞRAFYA

Prekambriyen dönemden bu yana jeoloji açısından geçmişi pek hareketli olmayan Afrika, kıtaların kaymasıyla ilgili kuramın günümüzde doğrulanabildiği az sayıdaki yerlerden biridir. Bu kurama göre Afrika, eski Gondvana kıtasının tam merkezinde yer alır; günümüzdeki Güney Afrika, Avustralya, Dekkan ve Arabistan da söz konusu kıtadan kopmuş topraklardır. Jeoloji bakımından Afrika kıtasının türdeşliği ve tektonik kırıkların fazlalığı, taban kütlesinin son derece eski olmasıyla açıklanır.

İKLİM BÖLGELERİ

Ekvatorun oluşturduğu orta kuşağın her iki yanında yer alan iklim bölgeleri, büyük bir bakışımlılık gösterir. Birbirinden 8 000 km uzaklıkta yer alan iki kapalı bölgede (biri kıtanın kuzeyinde öbürü güneyinde) Akdeniz iklimi egemendir. Söz konusu bölgeleri, bir yandan Büyük Sahra, öbür yandan da Kalahari ve Namib çölleri, tropikal bölgelerden ayırır. Tporikal bölgenin "kurak" ve "yağışlı" diye ikiye ayrılması, yağmurun Afrika iklimindeki önemini yansıtır. Ekvator bölgesinde, kurşun gibi ağır bir göğün altında, havanın sürekli nemli olması, çok çeşitli ağaç türleri içeren yoğun ormanlar oluşmasına yol açmıştır.
Bütünüyle ele alındığında, Afrika'daki iklimlerin sertliği, toprağın yapısında, Afrikalının beslenmesinde ve kıtanın geri kalmışlığında bü-

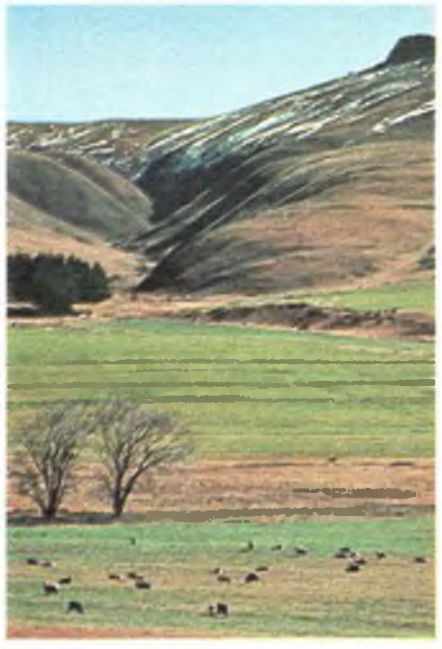

Lesotho'dan, tipik bir Güney Afrika görünümü: Tek tük ağaçlı, çayırlık bir yayla; otlağa çıkmış koyunlar; sivri doruklar taşımayan sıradağlar.

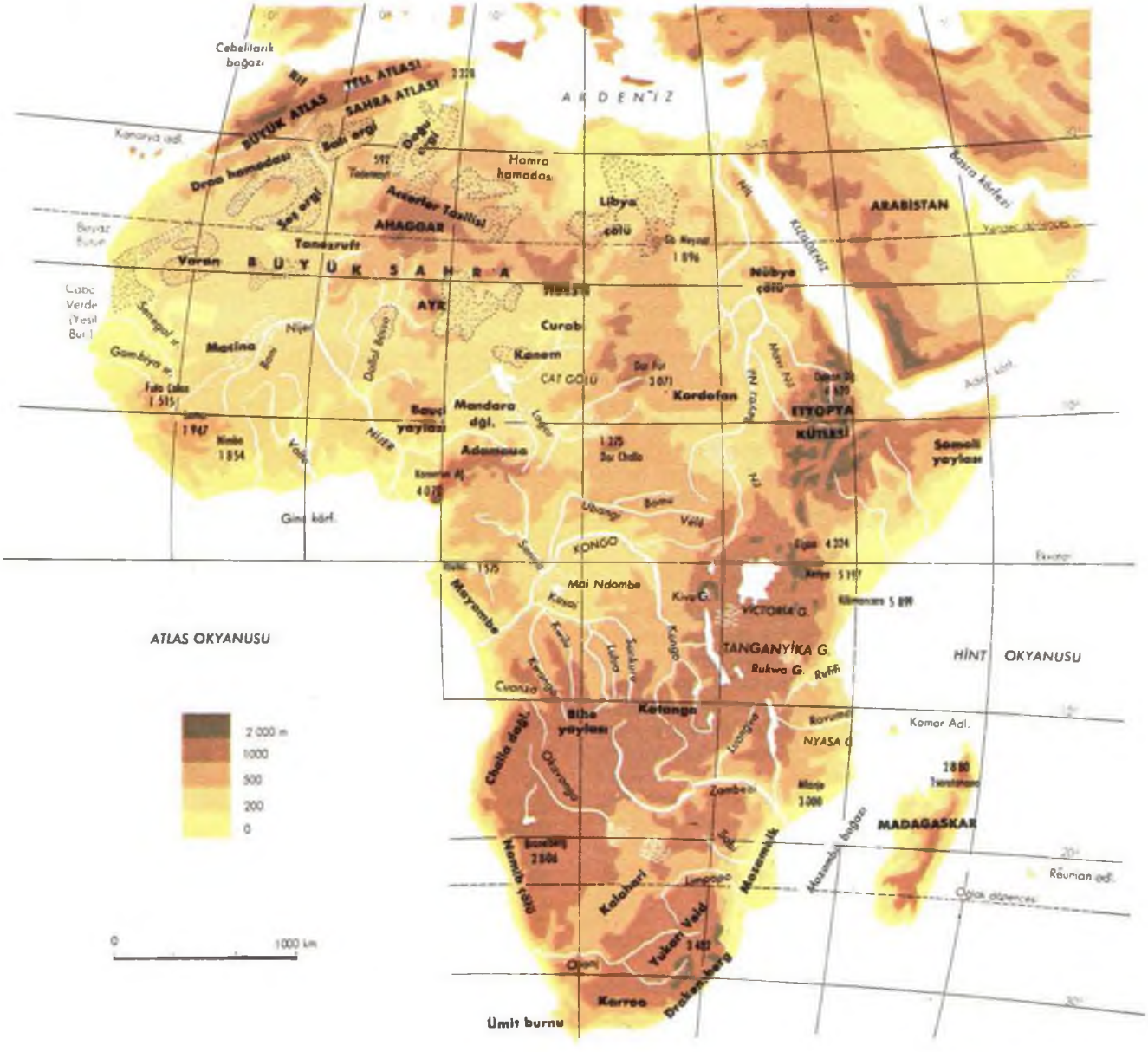

Afrika'nın doğusu göller bakımından zengindir (üstteki fotoğrafta Etyopya'daki Zivay gölü görülmektedir); söz konusu göllerin büyük bölümü kuzey-güney doğrultusunda uzanan çöküntü hendeklerinde yer alır.

yük rol oynamıştır. Zaten pek verimli olmayan toprak, yüzeysel su akıntılarının çokluğu ve güneş altında sürekli kavrulmanın etkisiyle günden güne yoksullaşmakta, bütünüyle verimsiz lateritli bir kabuğa dönüşmektedir. Kıtanın en zengin bitki kaynağı, ilk biçimine göre oldukça yozlaşmış olmasına karşın, gene de yoğun olan orman örtüsüdür. Yerleşme bölgelerinin çekirdeğiniyse, tropikal iklim kuşağında yer alan savanalar ve seyrek ormanlar oluşturur. Ağaç ile otun, hayvancılık ile tarımın birbirine karışması, dayanıksız dengeler kurulmasına yol açmıştır: Çok sayıda olan sürü hayvanları, beslenmek için ağaçların yeni sürgünlerini yok eder; otlar da ortadan kalkınca, geriye dikenler ve çöller kalır. Gerek tropikal iklimli bölgeler, gerek bozkırlar, hızla çölleşmektedir.

NÜFUS

Afrika'nın insanlığın beşiği olduğu, yeni bulgularla da doğrulanmaktadır. Söz konusu bulgulara göre, insanlığın başlangıçtaki ortak yurdu, günümüzde aslanların, fillerin, antilopların ve gergedanların korunma alanı olan ve Etyopya'dan kıtanın orta kesimindeki yaylaya uzanan bölgedir. Yöreye ilk olarak yerleşen Boşimanlar ya da Hotantolar dışında, Afrikalı ırkların, Avrupa'nın sonuncu buzul dönemini yaşadığı çağda, o sıralar buğdaygiller bakımından zengin bir ova olan Büyük Sahra kökenli oldukları sanılmaktadır.

Günümüzde Afrika'da beş ayrı ırk ayırt edilir: Gineliler (orta boylu); Sudanlılar (daha uzun boylu ve daha çıkık çeneli); Nil kökenliler (ince uzun kol ve bacaklı); Kongolular (kısa boylu ve çıkık çeneli); Zambezililer (daha açık renkli ve daha uzun boylu: Kshosalar; Zulular). Ayrıca Bantuların ve Boşimanların dışında Berberîlere, Kıptîlere (ya da Koptlar), Gançelere (Kanarya adaları), ve Etyopyalılara da raslanır; bunların Araplarla, Bantularla, hattâ Boşimanlarla iyice karışması sonucu, Hotanto toplulukları ortaya çıkmış, ayrıca bu karışımdan, kökenleri tam olarak belirlenemeyen başka halklar da doğmuştur. Bu karışıklığa bağlı olarak, Afrika dillerinde de büyük bir çeşitlilik ve karmaşıklık gözlenir: On altı kadar dil ailesi ve 600'dan çok dil (350'si bantu dilleri topluluğuna bağlıdır). Ayrıca, arapça, ingilizce, fransızca, portekizce gibi bazı Afrika dışı diller de, büyük önem taşır. Mandingo dili, haussa dili, kikongo dili ve svahili gibi bazı kıta dilleri çok geniş alanlarda ortak dil olarak kullanılır.

1650-1850 yılları arasında, zenci ticareti nedeniyle hep 100 milyon olarak kalan kıta nüfusu, 1945'ten bu yana hızla artarak 600 milyonu (1991) aşmışsa da, dağılım eşit olmaktan uzaktır. Nüfus yoğunluğunun km²'ye 40 kişiyi aştığı bölgeler, Ümit burnundan Zengibar'a kadar doğu kıyısı, Gine körfezinin güney kıyısı, Kuzey Afrika'nın Akdeniz kıyısı ve Kongo ırmağı halicidir. İç bölgelerde aynı yoğunluğa yalnızca Nijerya'da, Büyük Göller yaylasında, Nil'in Mısır'daki vadisinde raslanır.

İKTİSAT

Tarım, kesin bir biçimde iki alana ayrılmıştır. Bütün yıl boyunca işlenen ormanlık alanda pirinç, manyoka ve patates, savana alanlarında

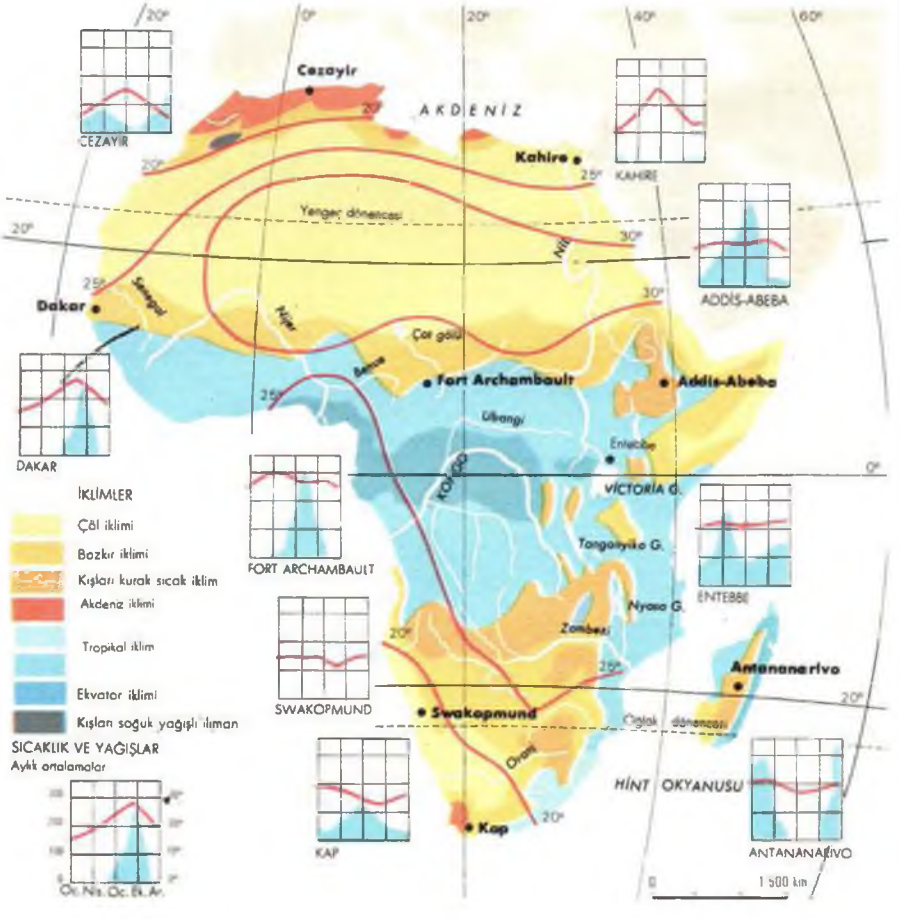

Ekvator Afrikası'nda Kamerun'dan görünüş: Pişirilmemiş tuğlalardan yapılmış duvarlar; samandan yapılmış damlar.

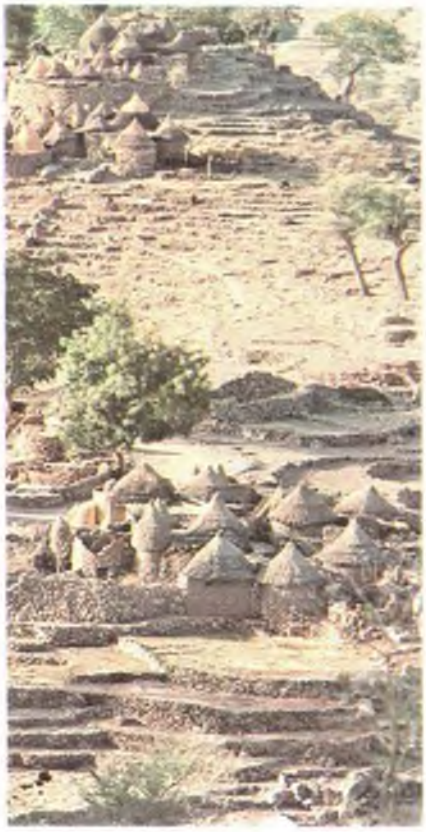

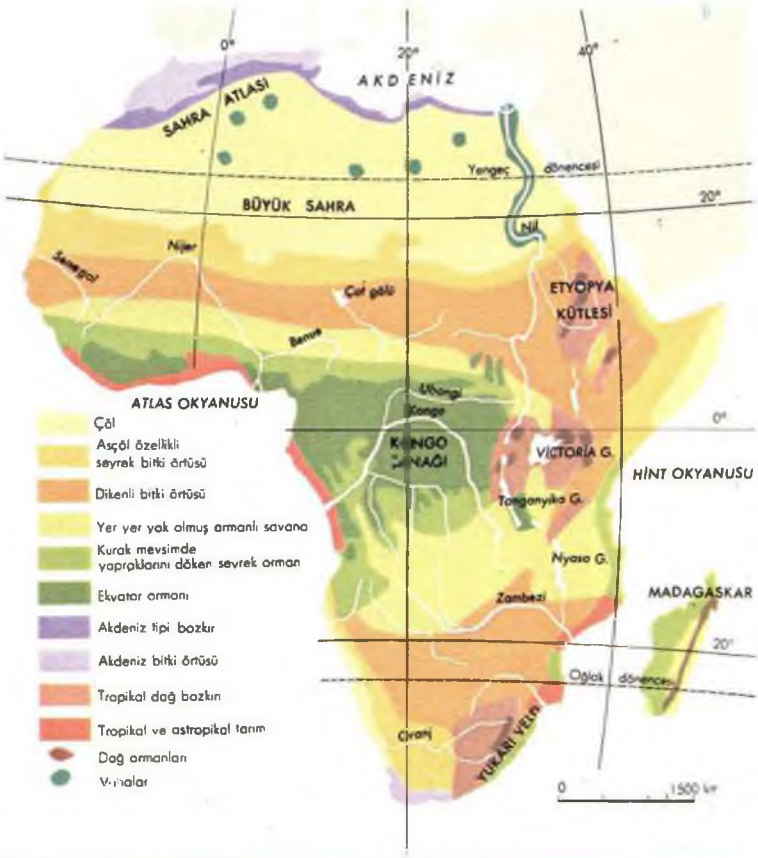

darı, hintdarısı ve mısır üretilir. Bozkırlardaysa, eskiden imparatorluklar kurmuş halklar, günümüzde çölleşmenin yol açtığı yoksullaşma sonucu, göçebe hayvancılıkla geçinirler. Tarım toprakları, yamaçların taraçalar halinde düzenlenmesinden, kıyı bataklıklarından yararlanma biçimlerine kadar büyük ölçüde çeşitlilik gösterir. Ortamın elverişsizliği, bazı yerlerde geleneksel tarım tekniklerinin gelişmesine yol açmıştır. Akdeniz kıyıları dışında doğal limanların az olmasına karşın, dışsatıma yönelik tarımın sürekli gelişmesi (kahve, kakao, yerfıstığı, kauçuk, sisal, pamuk) liman etkinliklerini artırmaktadır.

Demiryoluyla güç koşullarda limanlara ulaştırılan hammaddeler, yurt dışına gönderilir. Yetersiz olan (35 000 km) demiryolu ağı, sömürgeciliğin gereklerine uygun olarak belli üretim alanlarını belli limanlara bağladığı için, iktisadi bölünmeyi ve kırsal bölgelerden kentlere göçü artırmış, bölgelerarası ticareti, hattâ kıtlık dönemlerinde bir bölgeden öbürüne yardım yapılmasını engellemiştir. Bakım güçlüğü nedeniyle karayolları demiryolunun işlevini yerine getiremediğinden, demiryolunun başlıca işlevi, çıkarılan maden filizlerini limanlara ulaştırmak olmuştur.

Cezayir ve Libya petrol yataklarının güneyindeki, henüz tam olarak incelenmemiş Büyük Sahra kaynakları dışında, Afrika'nın yeraltı zenginlikleri üç bölgede toplanır: Kuzey Afri-

Afrika'nın her yerinde yenilik ile geleneğin birbirine karıştığı, daha doğrusu, sürekli yanyana bulunduğu görülür. Bamako'da (Mali) çekilmiş bu fotoğraftaki baba, modern bir ceket giymiştir ama, yüzü geleneksel bıçak izleriyle süslüdür.

Afrika'da yollar henüz yetersiz, ulaşım araçları ilkeldir. Afrikalı çoğunlukla yaya yol alır; yükünü de başının üstünde taşır: Ruanda'da Kivuvu yakınında bir yolda yürüyen köylüler.

ka (Magrip); Atlas Okyanusu kıyı şeridi (Moritanya'da demir; Namibya'da elmas); Uganda'dan Transvaal'a kadar uzanan büyük kuzey-güney ekseni, özellikle de, Zambiya-Şaba (Shaba) sınırındaki ünlü "Bakır Kuşağı" (yılda bir milyon tonun üstünde bakır üretimi). Madenlerde bir milyondan çok işçi çalışmakla birlikte, Güney Afrika Cumhuriyeti dışında, maden işleme sanayisi yok denecek kadar azdır.

Afrika'nın azgelişmişliği enerji kaynaklarının eksikliğine bağlanamaz. Gerek Assuan barajının, gerek Zambezi ırmağı üstünde yapılmakta olan Tete barajının kanıtladığı gibi, kıyıya ulaşmadan önce yüksek çavlanlardan dökülen büyük akarsuların hidroelektrik güçleri sonsuzdur. Kömür yoksulluğunu öne sürmek de aynı ölçüde yanlış olur. Gine körfezindeyse, elde edilen bol miktarda petrolun tümü kıta dışına satılmaktadır. Sanayileşmeye başlıca engel, çokuluslu kuruluşların yatırım yapmaya yönelmemeleridir.

SİYASAL YAPILAR

Eski sömürgelerin bağımsızlıklarına kavuşmasıyla ortaya çıkan Afrika devletleri, genellikle azgelişmişliğin sorunları karşısında güçsüz kalmış, toplumsal ve iktisadi denge bozuklukları günden güne ağırlaşmıştır. Afrika ülkelerinde çoğunlukla bağımsızlığa kavuşulduktan sonra, geleneksel yapılara dönme yerine, iktidarın, sömürgecilerden yeni bir seçkinler sınıfına geçtiği gözlenir. Ulusal geçmişi çok eskilere dayanan ülkeler (Mısır, Etyopya) ile silahlı savaşım sonucu özgürlüğüne kavuşan ülkeler (Cezayir) dışında, sömürge dönemi ile sömürgelikten kurtulma dönemi arasında, sömürgecilik ayrıcalıklarının yeni yöneticilere aktarılmasının sonucu olan bir çeşit süreklilik göze çarpar: Yeni yöneticiler ülke işlerinin denetiminde, eski "eğiticiler"inden daha etkili olmak istemişlerdir; söz konusu ülkelerde, her ne kadar başkanlık (gerek asker, gerek sivil) ve tek parti sistemi ağır basmışsa da, büyük çoğunlukla Avrupa örnekleri benimsenmiştir. Bunun nedenlerini, yönetici kadroların toplumsal kökenlerinde aramak gerekir. Eski üniversite öğrencilerinden, memurlardan, sendikacılardan, hekimlerden oluşan bu kadrolar, sömürgecilik deyimiyle "gelişmiş" kişilerdir. Bazen bir etnik topluluğa, bazen de siyasal yandaşlarına dayanarak yükselen sömürgeci devletle işbirliği yaparken bir yandan da büyülü "bağımsızlık" sözcüğünü dillerinden düşürmeyen bu kentli kadrolar, kendi kişilikleriyle Afrikalı halk kitleleri arasında bağlantı kurmayı başarmışlardı. Ne var ki, başlangıç dönemi geçtikten sonra, Afrika'nın uluslardan değil devletlerden oluştuğu gerçeği kesinlik kazandı ve genel bir siyasal çözülmenin ilk belirtileri ortaya çıktı; köylüler yeniden eski ilgisizliklerine dönerken, hemen her yerde gerçek bir devlet burjuvazisi oluştu. Söz konusu burjuvazinin, halkların bölünmesini önlemek için bütünleştirme çabaları, bu amaçla da devlet görevlerini bölüştürmesi, emîrlik, sultanlık gibi geleneksel yapıları çökertti; merkezî yönetimi güçlendirme isteği, çoğunlukla sendikaların da katılmasıyla, "kurtarıcı önderin" ya da yerine geçenlerin çevresinde kenetlenen tek parti sistemine götürdü.

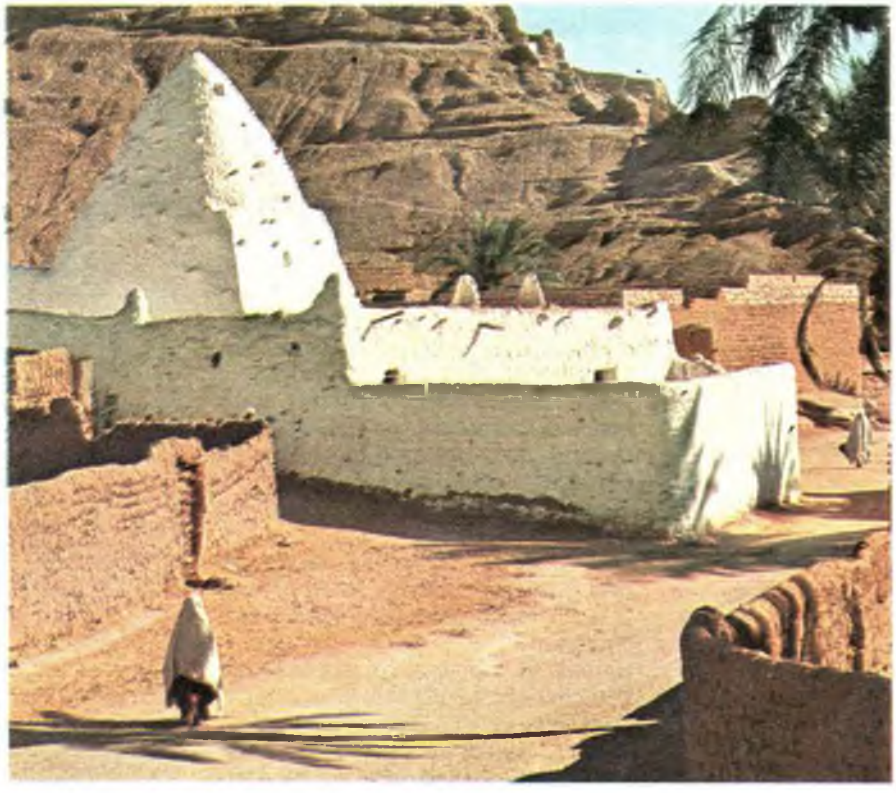

Büyük Sahra'da El Golea vahasından görünüş.

Bu zoraki bütünleşme hareketi, özellikle kentlerdeki öğrenciler ile öğrenimlerini yabancı ülkelerde yaptıktan sonra geri dönenlerin oluşturduğu yeni karşıt güçler karşısında siyasal bir boşluk yaratınca, ordu, bu boşluğu doldurmaya çalıştıysa da kendisinden önceki yöneticilerin durumuna düştü ve gençliği düş kırıklığına uğrattı. Öte yandan, birbirini izleyen askerî hükümet darbeleri sonucu iktidara gelen önderlerin şu ya da bu etnik topluluktan olmaları, siyasal savaşımı artırdı. Bu gidiş, Nijerya'da Biafra ayrılıkçı savaşma dönüştü; Ruanda ve Burundi'deyse, "geleneksel düşmanlar" diye nitelenen Tutsiler ve Hutular arasında kanlı çarpışmalar oldu (Etyopya'da da, merkezî yönetimden kopmak isteyen çeşitli güçler,çeşitli eyaletlerdeki etkinliklerini sürdürmektedirler).

KITADAKİ BÖLÜNMENİN YARATTIĞI SORUNLAR

Afrika kıtasının soyut sınırlarla keyfi biçimde oluşturulmuş devletlere bölünmesi, iç ve dış çatışmaları körüklemişti. Afrika Birliği Örgütü'nün 1963'te açıkladığı "sınırların dokunulmazlığı" ilkesi iki sorun yarattı. Bunlardan birincisi aynı kültür ve dil ailesine bağlı toplulukların sınırlarla bölünmesinin, bölgesel gerginlikler yaratmasıdır (sözgelimi, 1976 başında patlak veren ve Somali'de bütünlüğün sağlanmasını hedef alan Ogaden çatışması). İkinci sorun daha da önemlidir. Gerçekten, Afrika'nın küçük ulusal birimlere ayrılması, sömürge döneminden kalma bir olaydır: Afrikalı siyasetçilerin küçük devletleri bölgesel bütünler biçiminde birleştirememeleri, bu küçük ülkelerin gelişmiş ülkelere iktisadi bağımlılıklarını artırdı. İktisadi yapıların bağımlılığı, siyasal rejimleri de güçsüzleştirdi; özellikle Zenci Afrika'da, hükümet darbelerinin birbirini izlemesine neden oldu. Günümüzde yirmi kadar devlette yönetim, örgütlenmiş tek güç olan ordunun elindedir. Yönetimin sivillerde olduğu ülkelerin büyük bölümündeyse, çoğulcu sistemin yerini tek partiye ve güçlü öndere dayanan sistem almıştır. Afrika'daki bu durumdan yararlanan büyük devletler (S.S.C.B. ve A.B.D.), hammadde bakımından çok zengin olan kıtaya bazen herhangi bir kurtuluş hareketini desteklemek görünümü altında müdahale etmekte,bazen de tersine, uluslararası hukuk ilişkilerini (sınırların dokunulmazlığı) koruma bahanesiyle,bölünme tehdidi altındaki ülkelere yardım etmektedirler (S.S.C.B'nin 1979'da Eritre'ye karşı Etyopya'ya yardım etmesi). Öte yandan, eski sömürgeci

devletler de, Afrika ülkeleriyle, kurmuş oldukları ayrıcalıklı ilişkileri koruma amacıyla, 1975'ten bu yana günden güne müdahaleci eğilimlerini artırmaktadırlar (Fransa'nın, Mart 1977'de, fransızca konuşan ve sanayi açısından Fransa'ya bağımlı olan Zaire'ye asker göndermesi; vb.)

SOSYALİST BLOKTAN GELEN MÜDAHALELER

Leonid Brejnev'in 1976'da açıkladığı resmî tutum, Afrikalı ilerici çevrelerde olumlu yankılar uyandırmıştı. Brejnev bu açıklamada, Sovyetler Birliği'nin Afrika'da çıkarı olmadığını, ama bağımsızlıkları için savaşan ülkelere maddi ve manevi destek sağlamayı görev bildiğini söylemekteydi. Ama Afrika'nın, S.S.C.B 'nin genel stratejisinin önemli noktalarından biri olduğu da tartışma götürmez bir gerçekti ve Sovyetlerin gizli amacı Hint Okyanusu ile Ümit burnundan geçen (Avrupa'ya petrolun geldiği yol) büyük denizyollarının denetimini ele geçirmekti. 1975'te, Küba ve Angola arasında, Agostinho Neto önderliğindeki Angola Halk Kurtuluş Hareketi'ne yardım amacıyla bir hava köprüsü oluşturuldu; Küba birlikleri, Neto'nun 1977'de bütün karşı güçleri yenerek marxçı— leninci hareketin başına geçmesini sağladılar. Aynı yılın mart ayında ve 1978 ilkbaharında, Doğu Almanyalı subayların komutasında Katangalı paralı askerler, Angola'dan hareket ederek, Zaire'nin bakır bölgesi Şaba'ya (Shaba) saldırdılar. Gene aynı yıl, Moskova, Etyopya, Angola ve Mozambik arasında kurulan hava köprüsüyle, 225 ağır nakliye uçağı, 10 gün süreyle asker ve silah taşıdı. 1978'de Angola, Kongo Halk Cumhuriyeti, Mozambik, Benin ve Etyopya'yı üs olarak kullanan Sovyet siyasal görevlilerinin ve subaylarının sayısı 15 900, Kübalılarınki 30 000, Doğu Almanlarınki 4 000 dolaylarındaydı. Öte yandan kuzeyde Cezayir ile Libya da, Küba ve S.S.C.B. danışmanlarına ülkeyi açmışlardı; Moskova ve Havana'ya, denizden ve havadan kolaylıklar sağlamaktaydılar. Çin'in Afrika siyasetiyse, daha çok tıp ve sanayi alanlarındaki yardımla sınırlanıyordu. Bu yardımlar doğal olarak, Tanzanya ve Zambiya gibi ülkeleri hoşnut etmekteydi. Genel dış siyasetini çoğunlukla SSCB siyasetinin gidişine göre belirleyen Çin'in, zaman zaman ideolojisine pek uymayan kararlar aldığı da görüldü: 1978'de Şaba'daki ayaklanmalara karşı Mobutu Zairesi'nin Batı yanlısı siyasetinin desteklenmesi. Aynı yılın sonunda, SSCB, Güney Afrika'daki kurtuluş hareketlerine yaptığı yardımı iki katına çıkardı. Ayrıca, Fas'la otuz yıllık fosfat satın alma sözleşmesinin imzalanmasıyla, dünyanın bir

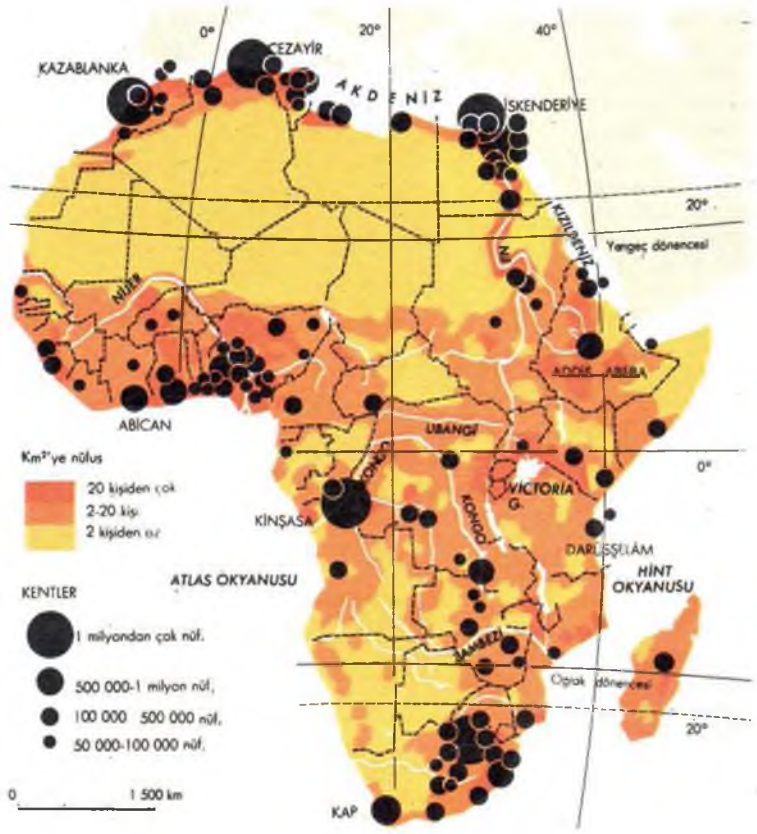

numaralı fosfat üreticisi olan Fas, SSCB'yle 1980'de ilk ticaret ilişkisini kuran Afrika ülkesi oldu. Ne var ki, 1989'dan sonra sosyalist birlik ülkelerindeki rejimlerin birbiri ardına çökmesi, Afrika'nın dış ülkelerden aldığı zaten kısıtlı yardımların, iyice azalması sonucunu doğurdu.

BATI'NIN STRATEJİLERİ

Sovyet blokunun günden güne artan müdahaleci siyaseti karşısında, Batı'nın tutarlı ve bağdaşık bir siyaseti olmamış, A.B.D. 1975'e kadar Asya, Büyük Okyanus ve Latin Amerika'ya daha çok ilgi göstermiştir: Henry Kissinger'ın 1976'da Güney Afrika Cumhuriyeti'ne gezisi, yüksek sorumluluk taşıyan bir A.B.D. yetkilisinin Zenci Afrika'yı ilk ziyaretidir. Ama bu olaydan sonra da A.B.D. resmî bir strateji ortaya koymamış, doğrudan eyleme geçmeden, birkaç Afrika ülkesi (Zaire, Nijerya, Liberya ve Kenya) üstündeki etkisini sürdürmekle yetinmiştir. Buna karşılık, Fransa'nın Afrika siyaseti, Valéry Giscard d'Estaing'in cumhurbaşkanlığı döneminde daha belirgin bir yön almıştır. Giscard d'Estaing, kendisinden önceki Fransız cumhurbaşkanlarının tersine, Fransa'nın eski sömürgelerindeki iktisadi çıkarları tehlikeye uğradığı anda doğrudan askerî eyleme geçme yanlısıydı. Nitekim, bu strateji çerçevesinde, 1977 yılında Dakar'da bulunan Fransız donanması, Moritanya'daki Zouérate demir madenlerini tehdit eden Polisario Cephesi (Batı Sahra Kurtuluş Cephesi) birliklerini bombalamak için "Jaguar" uçakları gönderdi. Ayrıca, Libya hükümetinden yardım alan Ulusal Kurtuluş Cephesi baskısını durdurmak için, Fransa'dan Çat'a 1978 Nisanından başlayarak 1 000 kadar asker, 10 Jaguar ve cepane yüklü DC 8 uçakları gitti. Bunun amacı Fransa'nın Çat'taki (ülkenin güneyi pamuk bölgesi, doğusuysa hayvancılık bölgesidir) iktisadi çıkarlarını korumaktı. Fransa'nın Zaire'ye iki müdahalesinin (Mart 1977, Mayıs 1978) amacıysa, Mobutu'nun Katanga eski jandarmalarını Şaba'dan kovmasına yardım ederek, Zaire'yle ticaret ilişkilerini sürdürmekti. Giscard d'Estaing'den sonra Fransa cumhurbaşkanı olan François Mitterrand'sa fransızca konuşulan ülkelerin kalkınması için işbirliğini yaygınlaştırmak, fransızca konuşulmayan ülkelerle yakınlaşmak, içişlerine karışmaksızın, Afrika Birliği Örgütü üyesi ülkelerin egemenliklerini korumalarına yardımcı olmak siyasetine yöneldi.

AFRİKA ÇIKMAZDA MI?

1978-1990 yılları arasında Afrika belli bir dengeyi sağlamayı başaramadı (üstelik, birçok uzman, kıtanın "yeniden sömürgeleştirildiğinden" söz etmektedir). Ayrıca, 1960 yıllarında bir çözüm olarak görülen ağır sanayiyi güçlendirme çabalarında beklenilen sonuçlara ulaşılamadı.
Söz konusu 10 yıllık süre içinde tarım üretimi % 10-% 20 arasında bir düşme gösterirken, toplam nüfus, çocuk ölümlerinin Avrupa'dan altı kat çok olmasına karşın, yılda % 2 oranında arttı.
Kuşkusuz bu kötü sonuçların alınmasında en büyük etmen, katışıklı ürün yılda ancak % 0,5, 1 ya da 2 oranında artarken, askerî harcamaların yılda % 10 gibi çok yüksek bir orana ulaşmasıdır. Bu oran, her ülkenin bütçesinin ortalama % 22'sinin ulusal savunmaya ayrılması demektir.
Tanzanya cumhurbaşkanı Julius Nyerere'nin 1979'da Beslenme ve Tarım Örgütü'nün Roma'daki toplantısında verdiği söylevden alınan ve durumu son derece başarılı biçimde özetleyen "Afrika'nın artık tahıl açığını kapatmaktan, yiyecek üretimini artırmaktan, böylece kendi kendine yeterli bir düzeye gelmekten başka seçeneği yok!" cümlesi de geçerliliğini korumaktadır. ■

Afrika edebiyatları

Sözlü geleneğe dayalı anlatım biçimleri ile Avrupalıların gelmesinden önce de sonsuz zenginliklerle dolu bir Afrika kültürleri dünyasının var olduğunu gösteren yazılı anlatım arasında bir ayrım yapmadan, Zenci Afrika'nın edebiyatından söz etmek son derece güçtür. Bu nedenle, Afrikalılara geçmişteki kültürleriyle ilgili bilinci yeniden kazandırmak isteyenlerin ilk işi, sözüyle, davranışıyla, danslarıyla, maskeleriyle ortak Afrika kültürünü yansıtmış ve yansıtmakta olan büyücü ozanın etkinliklerini yazıya geçirmek olmuştur.

Büyücü ozan için, şiir, destan, müzik, şarkı, tiyatro, atasözü, efsane, dua, mit ayrımı hiçbir anlam taşımaz; yaşanmış geçmiş ve Afrika dünyası, Avrupa kültürlerinin söz ile yaşam arasına örmüş oldukları duvarı yok ederek, her türlü anlatım biçimine bürünen uçsuz bucaksız

bir ırmağa dönüşür. Böylece, şiirsel anlatım sığırtmacın, ninni söyleyen ananın, atasözlerini sıralayan yaşlı adamın, erişkinliğe geçişi, dinsel törenlerle onaylanan gencin, avcının anlatımı olur. Afrika dillerinin yapısı ve bazı yalın anlatım yolları sayesinde şiir, en renkli lirik söyleyişte ve erişkinliğe geçiş törenlerinde bile, somut, halka dönük ve canlı bir özellik kazanmıştır. Evrendeki uyum, yinelemelerin art arda ve düzenli bir biçimde kullanılışıyla verilir. Çobanlıkla geçinen Pöllerin (Batı Sudan) söyledikleri bir şarkının dizeleri bunun güzel bir örneğidir:

Büyük sürüler geliyor, kalabalık!
Büyük sürülerim geliyor, kalabalık!
Rüzgârlar dalga dalga geliyor.
İnekler dalga dalga geliyor.
Serçe gibi sıçrıyorlar.
Bükülgen otlar gibi dans ediyorlar.
İnce ince yağan yağmur gibi
geliyorlar.
Rüzgâr gibi mutluluk dolduruyorlar
içimi.

Söz ve dünya kaynaşmışsa, dünyanın bütün özellikleri birer simgeye dönüşür. Ergenliğe geçiş törenlerinde karşılaşılan imge nitelikli sözlerin kullanılışı da buradan kaynaklanır. Aşk şiiri, ağıt şiiri, fabl gibi bütün türlerin örnekleri görülür ama, Afrikalı, tarihine özellikle destanla katkıda bulunur.Mandingoların *Suncata* destanı, Pöllerin *Macinalı Silamaka* destanı, Fangların *Mvet* destanı, Zulların *Çaka* destanı çeşitli tarihsel olaylara dayanarak, Eski Yunanistan'da *İlyada* ve *Odysseia*'nın oynamış olduğu rolü üstlenirler. Bunun kanıtı, "zencilik" kavramından kaynaklanan modern Afrika edebiyatının, destanların Afrika dışı dillere aktarılmasında, Afrika kültürünün doğrulanmasına çalışmasıdır.

Ne var ki, Paris'te *Présence Africaine* (Afrika'nın Varlığı) adlı dergi çevresinde oluşan "zencilik" kavramı (yani zencinin bir zenci olduğu bilincine varması ve bunu doğrulaması), her şeyden önce beyazlara seslenir. Bu alanda iki karşıt akım göze çarpar. Bergsonculuğun izlerini taşıyan ve Leopold Senghor'un temsil ettiği akım, zencinin, "zenci olmanın coşkusunu" duyarak, varoluşunun bilincine varmasını ister; bu duygu da, modernlik kaygısı içinde, son derece geleneksel bir descartesçı tutumla belirir. Buna karşılık, zenci birlikçiliğini savunan Şeyh Anta Diop, Afrika'nın Mısır'ın anası olduğu görüşünden yola çıkarak, zencileri bütün uygarlıkların kaynağı olarak gösterir. Her iki akımın önderi de, zencilere bir tarih ve bir boyut kazandıran, onlara bir savaşım yolu gösteren Martinikli yazar Aimé Césaire'den esinlenmişlerdir. Folklordan yararlanan Camara Laye, Birago Diop, Cibril Tamsir Nian'ın, özelliklerini henüz yitirmemiş bir Afrika'yı dile getirmelerinden sonra, yazarların gerçekçi ve gülmece öğeleri taşıyan bir yaklaşımla, güncel sorunları işleyen toplumsal romana yönelmelerinin nedeni budur. Fransızca konuşanlar arasında bu akımın temsilcisi Mongo Beti'dir. Ama akım, daha çok ingilizce konuşanlar, özellikle de Nijeryalılar arasında yayılmış, Nijeryalılar, C.de Graft-Johnson ve Amos Tutuola'nın folklorcu yaklaşımından sonra, gerçekçi romana siyaset dışı bir anlatım getirmişlerdir (sözgelimi Ekwensi'nin ve Achebe'nin yapıtları).

Afrika'da bağımsızlık savaşımlarının sonuçlanmasıyla birlikte roman türü yerleşmeye başlamış, B.Dadié, F.Oyono, F.—D. Sissoko, özyaşam öyküsü türünde romanları yazmışlardır. Buna karşılık, P.Bambotte, Sembène Ousmane, özellikle de David Diop'un, Aimé Césaire'in devrimci anlatımından esinlenerek,

Mali'de Sonrhai kabilesine bağlı göçebeler. Bu topluluk, tarihiyle ilgili olayları dinlemeyi çok sever.

fransızca şiirler yayımladıkları gözlenir. Şeyh Hamidou Kane ve O. Bhely-Quenum siyasete karşı ve gelenekçi yapıtlar verirken, ingilizce konuşan bazı Afrikalı yazarlarsa yeni klasik anlayışa uygun, güçlü ve insancıl bir tiyatroya yönelmeyi yeğlemişlerdir: Sözgelimi, C.Okigbo ve Theodora Sutherland'ın izlenimci şiirleriyle desteklenen J.—P. Clark'ın ve W.Soyinka'nın yapıtları. Özetlersek, Afrikalı yazarların bir yandan Afrika birliğini sağlamak amacıyla büyük ortak konular çevresinde birleşmeye çalıştıkları, bir yandan da İslâm dinini ya da animizmi (cancılık) savunan, halkları ya da toplumları ele alan değişik özel yaklaşımları benimsediklerini söyleyebiliriz. Afrika edebiyatı, günümüze kadar, kıtanın yalnızca batısında gelişmiş olduğundan, önünde geniş bir geleneksel esin kaynağı vardır. ■

Afrika sanatı

Geleneksel Afrika sanatlarının başlıca özelliği estetik bir bütünlük içinde büyük bir üslup çeşitliliği göstermeleridir. Kongo'daki *makonde* heykelciklerinde görülen korku verici gerçekçilik, *bambara, dogon, dan* maskelerindeki aşırı yalınlaştırma, *fang* ve *baule* maskelerindeki üsluplaştırılmış duru güzellik, *bakota* heykelciklerinde ve Aşantilerin "bereket bebekleri"nde görülen soyutlama, Afrika sanatının değişik üsluptaki yapıtlarına örnek gösterilebilir. Uzmanlar, XIII. yy'dan bu yana, büyük Afrika krallıklarında (Yoruba, Aşanti, Benin, Kongo, Dahomey) gelişmiş sanatlar arasında, yaklaşık iki yüz üslup belirlemişlerdir.

Bununla birlikte, söz konusu üslup ayrılıklarının Afrika sanatının bütünlüğünü bozduğu söylenemez, çünkü tümünde ortak olan birçok özellik vardır: Tahtadan heykel yapımının yaygınlığı; doğrudan yontma tekniği; yalınlaştırma, hattâ soyutlama eğilimi; insan ya da hayvan görünümlerini üsluplaştırarak verme; gerçekçi güzelliği araştırmaya yönelmeme, ama buna karşılık büyük bir anlatım gücü. Afrika sanatındaki yapıtların bu özellikleri, bütün üslupları kaynaştıran temel bir düşünce birliğini yansıtır. Söz konusu şaşırtıcı birlik, sanatçının girişimini ve sanat yapıtının hazırlanmasını etkileyen büyücülük ve din etkinliklerinden kaynaklanır.

Afrikalı sanatçı, her şeyden önce büyü ve din törenlerinde kullanılacak eşyaları yapması istenen, usta bir zanaatçıdır (birçok toplulukta, köyün demircisidir). Hiçbir zaman kendi duygu ve düşüncelerine göre yaratmaz; her zaman belli bir siparişe uyarak çalıştığı için de, yaptığı heykelleri geleneksel ölçütlere uydurmak zorundadır. Sanatçının özel girişimi ayrıntılarla sınırlandığı için, değişik buluşlara raslanmadığı gibi, genel olarak sanatların gelişmesini sağlayan yeni akımların ortaya çıkması da söz konusu değildir. Heykelcik, fetiş, maske, vazo, sandalye gibi nesneler, sanat yapıtı olmadan önce, kendi kültür bağlamlarında, simgesel ya da büyüyle ilgili anlam-

lar taşıyan, hattâ yaşam gücü içeren eşyalar olarak kullanılır. Kesme, oyma, boyama, vb. tekniklerle oluşturulan her süs, gerçekte söz konusu güçleri artırmak amacıyla yapılmıştır. Nitekim Kamerun'da yaşayan Dualalar, taburelerini ve kayıklarının önünü, kafes biçiminde oymalarla süslemişlerdir; Baule maskelerinin çevresindeki süslemeler tanrıların niteliklerini simgeler.

Bambaraların ve Senufoların süslemelerinde sık sık raslanan kırık çizgi ve şeritler (bu süslemeler özellikle ünlü antilop heykellerinde kullanılır) Sudan simgeciliğinin değişmez özelliklerinden birini oluşturur ve suyu, ışığı, sesi ya da yılanın kıvrılışını simgeler. Bambara maskelerine küçük deniz kabukları işlenmesinin nedeni, insan soyunun üreyip çoğaldığını anımsatmak içindir. Sudan'da yaşayan Dogonların, Kongo'da yaşayan Babembelerin ve Bakubaların heykelciklerinde göze çarpan ince işlemeler, bu yapıtların estetik değerini yükseltirler ama, gerçekte doğrudan doğruya simgesel amaçlarla yapılmışlardır.

AĞAÇ HEYKELLER

Savana ve orman halkları olan Afrikalılar, ellerindeki yalın araçlara en uygun teknik ağaç oymacılığını benimsemiş, gerek öbür hammaddelerden, gerek heykelciliğin dışında kalan tekniklerden çok ender yararlanmışlardır. Doğa güçlerine egemen olan atalara ve ruhlara tapınma sırasında, söz konusu ruh ve ataların çeşitli simgelerle somutlaştırılması gerektiği için, heykelcilikte çoğunlukla insan figürleri işlenmiş, daha az raslanan hayvan figürleri, totemciliğe özgü bazı göreneklerden kaynaklanmıştır. Atalara tapınma, sanatçının doğal bir çerçeve içinde kalmasını sağlarsa da, kabile atası kavramının soyutluğu nedeniyle de gerçekçilikten uzaklaşmasına yol açar: Yalınlaştırılmış, kişisel özellikten uzak bir görüntü, "görünmeyen ruhları" ve öbür dünyayla ilgili efsanelerdeki kişileri daha iyi canlandıracaktır. Heykellerde genellikle el ve ayakların işlenmemiş olması ve küçültülmüş bedenin orantısızlığı, bu düşünceyi doğrulayan niteliklerdir. Gözlereyse ayrı bir önem verilir: Ender olarak açık, bazen de patlak görünümleriyle biçimlendirilen gözler, genellikle ölüm ya da düş hareketsizliği içinde canlandırılır. Yaşam gücünün yerleştiği yer sayılan baş üstünde de önemle durulur. Törenin özel gereklerine uygun olarak sanatçı, doğurganlık, dişilik ya da erkeklik gibi nitelikleri vurgular.

Ağaçtan yapılmış bu kadın heykelciği (Va-Hehe fetişi, Tanzanya) büyücülüğün gücünü gösteren simgesel anlamlarla yüklüdür.

TÖREN MASKELERİ

Heykelcilikle aynı özellikleri taşıyan maske sanatı Afrika'nın her yöresinde önemli yer tutar, hattâ bazı topluluklarda bütünüyle ön plana geçer. Sözgelimi Gabon'da yaşayan Bakveleler heykel yapmazlar, ama kalp biçimindeki maskeleriyle ün salmışlardır. Tören maskelerinde geleneksel örneklere titizlikle bağlı kalındığı için, sanatçının kişisel duygu ve düşüncelerini yansıtması olanaksızdır (Bkz. MASKE).

MOBİLYA VE EŞYA SANATI

Gündelik yaşamda ya da törenlerde kullanılan aşağı yukarı bütün araç ve gereçler, koruyucu olduğu inanılan motiflerle süslüdür. Soyut motiflerin, hayvan ya da insanlarla ilgili küçük konuları yansıtan kabartmalarla karıştığı görülür. Makaralar, dokuma tarakları, çanaklar, pirinç kaşıkları, kadehler, iskemle ve koltuklar, oyma kayıklar süslerle kaplıdır. Sudan'da, Dogonlar ve Bambaralar, kertenkele, hilal, insan yüzü ya da kaplumbağa biçiminde tahta kapı kilitleri yaparlar. Gerçek ahşap mimari ustaları olan Bamilekeler (Kamerun) kulübelerinin direklerini ve kapı pervazlarını yüksek kabartmalarla süslerler. Afrika'nın her yerinde en çok süslenmiş eşya, taburedir; bunun nedeni, köy başkanının yönetimdeki üstünlüğü gösteren bir simge olması ve atalara tapınmayla yakın ilişkisi bulunmasıdır: Tabure kiminse, o kişinin ölümünden sonra ruhunu barındıracağına inanılır. Aşantilerin, altın

Duala maskesi (Kamerun).

Bamileke kabile reisinin evi önündeki totem.

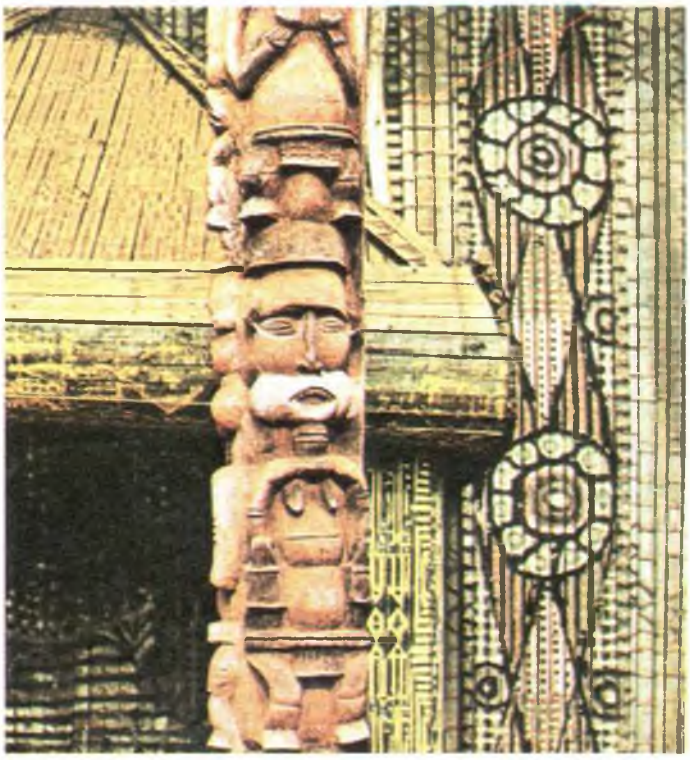

Twins Seven Seven'ın mürekkep ve guvaş boya kullanarak yaptığı, yeni Afrika sanatını simgeleyen bir tablo.

yapraklarla bezenmiş tabureleri en zarif örneklerdir. Ba-Dyokların (Angola) taburelerinde orta destek, uzun çengel tırnaklı, yassı başlı ve korkunç suratlı bir insan biçiminde yapılır. Bununla birlikte çoğunlukla, hayvanların insanlarla birlikte canlandırıldığı görülür. Fildişi işlemeciliği, maden işleme sanatları gibi, Gine körfezi çevresinde gelişmiştir. Fildişinden yapılmış çeşitli nesneler ve borazanlar doğalcı görüşe uygun motiflerle süslüdür. Benin kuyumcuları da fildişini büyük ölçüde kullanmışlardır. Demir, altın, tunç gibi madenlerin işlenmesi, gelişmesi yerel maden yataklarına bağlı olduğu için, pek yaygın değildir. Tunç işleme sanatı özellikle eski Benin, Baule, Aşanti ve Yoruba krallıklarında gelişmiştir.

Altın işleme sanatı özellikle Bauleler ve Aşantiler arasında yaygındır. Eritme, işleme ya da dövme teknikleriyle yapılan bilezik, kolye, maske, vb. eşyalar çoğunlukla soyut süslemelerle işlenmiştir. Daha az kullanılan ve dövülerek işlenen demir, bazı bölgelerde özgün bir sanatın doğmasına neden olmuştur. Sudan'da yaşayan Bambaralar ve Dogonlar, bir demir çubuğu döverek çeşitli insan görünümleri yaratmada son derece ustalaşmışlardır. Dahomey'de de büyük bir demir heykelciliği sanatı gelişmiştir. Klasik anlamda resim, Afrika sanatında bulunmayan bir daldır; ama resim sanatına özgü bazı tekniklerden yararlanılmaktadır: Boyanmış eşyalar; Bamilekelerin rengârenk incilerle süslü duvar halıları; Dogonların kayalara çizdikleri resimler; Abomey sarayındaki tarihten ve mitolojiden görüntüleri canlandıran çiğ renkli motiflerle süslü kumaş panolar. Bütün bu süslemelerin, oyma kayıklarda, sepetlerde ve dokumalarda olduğu gibi, koruyucu bir işlevi vardır.

ÜSLUPLAR VE EĞİLİMLER

Her kültür topluluğunun üretimini birbirinden ayıran üslup değişiklikleri yeni yeni incelenmeğe başladığından, bu üslupların iyi bir tanımlaması henüz yapılmamıştır. Bazı uzmanlara göre Afrika heykelciliği başlıca iki eğilimde toplanabilir: Aşırı derecede simgeci ve yalınlaştırıcı kübist üslup; üsluplaştırılmış ama daha doğalcı olan gerçekçi üslup. Bazı etnologlar da, bu iki akım içinde, biri içbükey öbürü dışbükey iki üslup ayırt etmektedirler (içbükey üslup Sudan'da, dışbükey üslup Atlas Okyanusu kıyısında ve kıtanın orta bölgelerinde ağır basar). Kübist üslubun ortaya çıkmasında, yontma sırasında kullanılan özel kesici aracın (savanalarda yaşayan tarımcıların aracı) etkisi büyüktür. Keser biçimindeki bu araç, ağacı çeşitli yanlardan işleyerek, heykellerin çok köşeli geometrik bir görünüm kazanmasını sağlar. Kenar çizgilerinin yumuşaklığı, insan yüzüne daha doğalcı bir görünüm kazandıran eğri çizgilerin varlığı, ayrıntıların daha belirgin biçimde ortaya konması gibi özelliklerle öbür üsluplardan ayrılan gerçekçi üslupsa, ormanlarda yaşayan toplulukların geliştirdiği bir türdür. Üsluplaların çeşitli bölgelere dağılımı ile ırkların dağılımları arasında bazı benzerlikler belirlenmeye çalışılmışsa da, kesin bir şey ortaya konamamıştır. Tersine, aynı kültürü paylaşan komşu halkların sanatları arasında bile büyük uyumsuzluklar görülmektedir. İki ana eğilimi oluşturan kübist ve gerçekçi üsluplarının, Afrika'nın bir ucundan öbür uca hemen her yerde düzensiz biçimde görülmesinin nedeni de henüz ortaya konulmamıştır. ■

Afrodit BKZ. **Venüs ve Afrodit**

afyon, morfin, eroin

Hammaddesi haşhaş olan ve tehlikeli bağımlılıklara yol açan uyuşturucu maddeler.

HAŞHAŞIN TÜREVLERİ

Afyon, henüz olgunlaşmamış haşhaş *(Papaver somniferum)* kapsüllerinin çizilmesiyle elde edilen ağdalı bir bitki sütüdür. Kahverengimsi, keskin kokulu, acı, yakıcı ve bulantı verici tadlı bu bitki sütünden en az 25 farklı alkaloyit elde edilir. Bunlar arasında özellikle morfin (% 3-23), kodein (% 0,3-3), narsein (% 0,1-0,4), narkotin (% 2-8), tebain ve papaverin sayılabilir. Sıradan maddelerin yanı sıra, mekonik asit de kapsayan afyonun elde edildiği haşhaş bitkisi özellikle Asya'da (% 85: Hindistan; Çin; İran; Türkiye; vb.), Avrupa'da (Balkanlar; S.S.C.B.) ve Mısır'da yetiştirilir. Morfin, afyondan elde edilen ilk doğal alkaloyittir. 1805'te Alman eczacı Sertürner tarafından bulunmuş, 1817'de arı olarak elde edilmiş, ama formülü ($C_{17}H_{19}O_3N$) ve yapısı tam olarak ancak yüzyılı aşkın bir süre sonra ortaya konmuştur. Morfin, asitlerle baz davranışı gösterir ve billurlaşabilen, suda çözünen, yansız tuzlar verir. Sıcakta, asit ortamda, suyunu yitirerek apomorfin oluşturur. Baz ortamdaysa, metil iyodür, morfini tek metilli türevi olan kodeine dönüştürür. Afyon kireç suyuyla ilk işlemden geçirilerek,morfinin kalsiyum mekonat biçiminde çökelmesi sağlanır; bu çökelek amonyum klorhidratla işlenip morfin elde edilir; sonra hidroklorik asitle çözündürme ve billurlaştırma yoluyla arındırılır. Ama, morfin, afyon evresinden geçmeden, doğrudan doğruya haşhaştan da üretilebilir.

Asetil klorürün etkisiyle elde edilen ve bir diasetil türev olan eroin de çok güçlü bir uyuşturucudur. Kimyasal formülü $C_{17}H_{17}(OOC-CH_3)_2NO$ olan diasetilmorfin klorhidrat yani eroin, beyaz renkte billursu bir yapıdadır; alkolde sudan daha çok çözünür; tadı acıdır.

XX. yy'ın başında Fransız basınında yayımlanan, afyon içme alışkanlığıyla ilgili bir resim: O dönemde Parisli sanatçılar arasında afyon kullanımı oldukça yaygındı.

AFYON, MORFİN VE EROİN KULLANIMI

Afyon, tedavide, yatıştırıcı, öksürük kesici, ishal durdurucu olarak kullanılır; kurutulmuş özsuyundan çeşitli biçimlerde yararlanılır (toz, şurup, vb.). Lavdanomun ve ağrı kesici ilaçların birleşiminde de afyon vardır. Morfin klorhidrat, şırıngayla verilir: Ağrı algılama merkezlerini etkiler ve duyumsal algıları hafifletir; çok yüksek dozların dışında bilinci bozmaz. Eroin, merkez sinir sistemi üstünde önemli bir çökertici etki yapar ve ağrı duyumunu ortadan kaldırır. Gerek afyon, gerek morfin, gerek eroin uyuşturucu madde alışkanlığına yol açabilirler; içlerinde en tehlikelisi eroindir. Eroine alışmış bir kişi, bu uyuşturucuyu bulamadığı zaman dayanılmaz bir krize girer; aşırı dozda eroin alınması da genellikle ölümle sonuçlanır. ■

Afyon savaşı

Çin ile İngiltere arasında 1840'tan 1842'ye kadar süren savaş.

Afyon savaşı, Çin için, "eşit olmayan antlaşmalar" çağını başlatan ve Mançu imparatorluğunun çöküşünün hızlanmasına neden olan Nankin antlaşmasıyla sona ermiştir (Bkz. ÇİNG SÜLALESİ).

TİCARETTEN DOĞAN BİR SAVAŞ

XIX. yy'ın başında Avrupalılar, çay ve ipeğe karşılık Çin'e ne satabileceklerini düşünüyor, ama rekabeti sağlayacak bir ürün bulamıyorlardı. Sonunda afyon satma kararı aldılar: Afyonun üretilmesi (Hindistan'da) ve taşınması kolay, fiyatıysa yüksekti; Çin de sınırsız bir pazar oluşturuyordu. Kanton kentini merkez alan afyon ticareti, birçok tüccarın zengin olmasına, büyük ölçüde altının da dışarı kaçırılmasına yol açınca, Çin hükümeti, bazı önlemler almayı düşünerek gönderdiği bir hü-

kümet görevlisi aracılığıyla, İngilizlerin Kanton'daki büyük afyon stoklarını yaktırdı (1839). Çin'i hem yabancı ticarete daha çok açılmaya, hem de özellikle Avrupalıların çıkarlarına zarar veren ve Kantonlu tüccarların elinde bulunan tekeli kaldırmaya zorlamak için bu olayı bahane eden İngilizler, Çin'in güney kıyılarını denizden topa tuttular (1840). Sonra da, Pekin'in göndermiş olduğu hükümet görevlisini geri çağırmasına karşın, Çin'e savaş açtılar. 1842 yılında Çin, İngilizlerin Nankin'i tehdit etmeye başlamaları üstüne, Nankin antlaşmasını imzalamak (1842) zorunda kaldı. ■

ağaç

Bir gövdesi bulunan büyük boyutlu, bütünüyle odunsu bitki.
Ağaçların ve otların bitkisel açıdan ortak özellikleri uzun süredir bilinmektedir ama, ağacın bitkibilim açısından kesin bir tanımını yapmak olanaksızdır. Genellikle yüksekliği 6 m'yi geçenlere ağaç, daha kısa olanlara ağaççık denir.

DOĞANIN TEMEL ÖĞELERİNDEN BİRİ

Ağaç doğanın temel öğelerinden biridir; doğada hem büyük bir alan kaplayabilir, hem de suyun çevriminde son derece önemli rol oynar. Yapraklarıyla yağmurun toprağa düşmesini hafifletir. Kökleriyle toprağın yapısını pekiştirir. Suyun toprağa girmesini engellemediği gibi, akan suların toprağı sürüklemesini de önler. Ayrıca, yer yüzeyindeki suyun bir bölümünü, terleme yoluyla atmosfere gönderir; böylece her yıl tonlarca suyu atmosfere geri yollamış olur. Yapraklarının düşmesi, yerde bir tabakanın oluşmasına ve toprağın verimliliğinin artmasına yol açar. Ağaç aynı zamanda, ışığın ve sıcaklığın yoğunluğunu azaltarak, nem oranını yükselterek ya da düzenleyerek, gölgesinde yaşayan canlıları korur. Bütün bunların yanı sıra, bazı hayvanlara barınak sağlar; başka bitkilere tutunmuş yaşayan bitkilere (*epifit* bitkiler) de destek olur. Çok eski çağlardan bu yana insanlığın gelişmesi için gerekli birçok şey ağaçlardan sağlanmıştır: Meyveleri besleyici, yaprakları koruyucudur; odunuysa doğramacılıkta, çeşitli araçların yapımında ve ısınmada (odun ve odunkömürü olarak) kullanılır. Ayrıca, ağaçtan kâğıt hamuru elde edilir.

AĞAÇ GÖRÜNÜMÜ ALMA

Bitkibilimciler sürekli olarak, ağaçların otlardan daha az mı, yoksa daha çok mu evrim geçirdiğini tartışırlar. Belli bir yer kaplama açısından, ağaçlar daha gelişmiş sayılabilirler; otlara göre daha uzundurlar. Buna karşılık, büyümelerindeki yavaşlık, onlara genetik açıdan yıllık bitkilerinki kadar çeşitlilik sağlamaz. Tıpkı hayvanlardaki gibi, ağaçların irileşmesi de evrim geçirebilen çok değişik soylarda gerçekleşmiştir. Ağaçların irileşmesi, hayvanların ya da mikroorganizmaların getirdiği bir salgın hastalıkla durabilir, hattâ ağaç yok olabilir; ama bu olay, doğanın bir "yanlış"ı olarak değerlendirilmemelidir.
Tohumlubitkiler, ağaç görünümlü bitkilerdir. Bu bitkilerde, açıktohumluların genel özellikleri gözle-

İri gövdeli bir Afrika ağacı olan baobabın çevresi 30 m'yi, yüksekliğiyse 10 m'yi bulur.

Afrika'da yetişen ve meyvelerinden şarap elde edilen bir palmiye türü.

nir. Palmiyelerde, yarıtohumlu bitkilerde, eğreltiotlarında, bazı bileşikgillerde ve lobeliaceae ailesinden bazı bitkilerde iyice belirgin bir "gövde" bulunur. Fosil türlerde, özellikle Karbon çağından kalma fosillerde, daha da belirgin olan bu görünüm, ikiçeneklilere ve açıktohumlulara göre farklı bir biçimde gerçekleşmiştir. Gelişme, her zaman orman ağaçları biçimindedir ve düzenli sınıflandırmalara pek uymayan yapısal özellikler taşır. Ama yine de dallanmada ve yapraklanmada bir tabakalaşma görülür (bu da ilerde ormanın tabakalılaşmasına yol açar). Ilıman ülkelerde yetişen kozalaklılara bakıldığında, dalların gerçekten, halkalı dizilişte olmayıp, gövde üstüne kat kat dizildiklerini görürüz. Bu durum, kozalaklıların yıllık büyümelerinden kaynaklanır; ama mevsim dönümlerinin ılıman ya da soğuk bölgelerdeki gibi olmadığı tropikal bölge ağaçlarında da aynı olaya raslanır. Ağaç, mevsim dönümlerine her zaman kendi özel olanaklarıyla bir tepki gösterir; büyüme evreleri her ne kadar dış koşullara bağlıysa da, büyümenin bir iç ritmi bulunduğunu da unutmamak gerekir. Söz konusu ritim, özellikle tepe tomurcuğunun yan tomurcuklar üstündeki etkisine bağlıdır. Yan tomurcuklar, ancak tepeden belli bir uzaklıkta olurlarsa gelişebilirler. Çiçek ve meyve oluşumu da ağacın iç yapısını etkiler. Bütün bunlara ağacın çeşitli öğelerinin karşılıklı olarak birbirini etkilemesini de ekleyebiliriz.Bu tür etkileşmeler özellikle genç saplar (filiz) ile yetişkin saplar arasında görülür; filizler uzun süre aynı kalır, yetişkin sapların dökülmesini beklerler.

DOĞAYA UYARLANMA

Doğa koşulları, otsu bitkiler gibi ağaçların da özel biçimlere bürünmesine yol açar. Dağlarda ya da kutup bölgelerinde, soğuk ve rüzgâr, ağaçların normal biçimde gelişmesini önler. Bu bölgelerde ağaçların kısaldıkları ya da boylarını eğdikleri görülür. Aynı olaya, deniz kıyılarına yaklaşıldığında da raslanır. Mercan adacıkları (atollar) üstünde yapılan araştırmalar sonucu, ağaçların "bayrak" biçimindeki oluşumunun rüzgârdan değil, tozdan kaynaklandığı anlaşılmıştır. Ayrıca, adacıkların orta bölgelerinde biten ağaçlar dimdiktir; ama oldukça geniş bir gövdeden çıkan ve biraz aşağıda bulunan çevre sapları, nerdeyse yere yatmış gibidir. Bataklıklarda, özellikle de tuzlu bataklıklarda (mangrovlar), ağaçların, çamur içinde tutunabilmeleri için, ince ince kökler geliştirdikleri gözlenir. Aynı duruma nemli ekvator bölgelerindeki ormanlarda da raslanır; ama bataklığın boğucu havası, ağaçların karşıt doğrultuda kökler çıkarmasına yol açar (bu kökler ağacın yeraltı sisteminin havalanmasını sağlar). Aynı biçimde, meyveler de ağacın üstünde çimlenir ve çeşitli yerlerdeki filizler, özel bir mantarımsı oluşumla su üstüne çıkar. ■

ağaç işçiliği

Çeşitli sanat tekniklerinin ağaca ya da tahtaya uygulanmasıyla ortaya çıkan sanat.
Ağaç işçiliği, mobilyacılık, ince marangozluk, sedefçilik, süsleme heykelciliği, vb. çok çeşitli dallara uygulanabilir.

BİR HALK SANATI

Halk sanatları bütün ülkelerde ağaç ya da tahtadan geniş ölçüde yararlanır. İktisadi bir hammadde olan bu gereç, kırsal kesimlerde hemen her yerde bulunur; üstelik işlenmesi kolaydır. Aşağı yukarı her yörenin kendi özelliklerini taşıyan mobilya biçimleri vardır; bu mobilyalar çoğunlukla zengin oymalarla bezenir; hattâ bazen boyanır. Öküz boyundurukları, tahta pabuçlar, nalınlar, bastonlar, çoban değnekleri, tahta kap kacak, çeşitli mutfak eşyaları, XX. yy'ın başlarına kadar birçok ülkede genellikle elde, ağaçtan yontularak yapılmıştır.
Dağlık ülkelerde, özellikle İtalya Alpleri'nde, Savoia'da, Güney Almanya'da, Tirol'de ve İskandinavya'da yapılan tahta oyuncaklar ve pipolarsa, gerçek bir sanayinin doğmasına yol açmıştır. İslav ve İskandinav ülkeleri toplumlarının halk geleneği, çoğunlukla biçimleri ve süslemeleri bakımından, sanat ürünü niteliği taşıyan eşyalar yaratılmasını sağlamıştır. Kırmızı, sarı ve siyah renklerin çok bol olarak kullanılması İslav süslemeciliğinin başlıca özelliğidir. İskandinav ülkelerindeyse ağaçtan yontulmuş yuvarlak küçük kabartmalar (atlar, süslü levhalar) yaygındır.
Türkiye'de ağaç işleme sanatının ürünleri arasında özellikle nakışlı tahta kaşıklar, nalın, baston, çeşitli mutfak eşyaları, ağızlık, oymalı rahle, vb. sayılabilir.

AĞAÇ HEYKELLER

Dayanıklı taş heykeller kadar yaygın olmasa da ağaç işçiliği alanında önemli sanat yapıtları gerçekleştirilmiştir. Ama bütün heykel sanatlarının öncelikle ağaç heykelciliği biçiminde geliştiği varsayımı, gerçeğe uygun gibi görünse de, kanıtlanamamıştır. Eski Yunan heykelciliğinde, ağaç gövdesine benzeyen tahtadan insan biçimlerinin (ksoanon) yapıl-

XVII. yy'da Rusya'da ağaçtan yontulmuş Azize Katerina heykeli.

1959'da Çin'de bulunan, Han sülalesi döneminden kalma bir ağaç heykel.

XII.yy'da İspanya'da ağaçtan yontulmuş bir İsa heykeli.

dığı bilinmektedir; ne var ki bu heykellerin hiçbiri günümüze kalmamıştır. Buna karşılık, Galya'ya yerleşmiş Keltlerin Tarihöncesi ile Tarih dönemi arasındaki çağda gerçekleştirdikleri heykellerle ilgili kalıntılar bulunmuştur. Daha sonraları hıristiyan uygarlığı da, tahtadan dinsel heykeller yapımını desteklemiştir. ■

Ağaoğlu, Adalet

Türk romancısı, öykücüsü ve oyun yazarı (Ankara, 1929).
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Fransız Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdikten (1950) sonra sınavla Ankara Radyosu'na giren (1951) Adalet Ağaoğlu, kitaplık memuru, dramaturg, söz ve temsil yayınları şefi olarak çalıştı. TRT'de Merkez Program Dairesi uzmanlığı ve başkanlığı görevlerinde bulundu. 1970'ten sonra TRT'den ayrılarak yazar olarak çalışmaya başladı.

SANAT YAŞAMI

Sanat yaşamına tiyatro yazıları (1946) ve şiirle (*Kaynak* dergisi, 1948-1950) giren Adalet Ağaoğlu, yaklaşık yirmi yıl süreyle tiyatro yazarlığı yapmış, oyunlarında toplumsal düzensizliklere ve çağdışı değer yargılarına kurban olan insanların dramlarını yansıtmaya çalışmıştır: *Evcilik Oyunu*'nda, hiçbir cinsel eğitim görmeden, toplumun tutucu değer yargılarına bağlı kalarak mutsuz evlilikler yapan insanlar; *Çatıdaki Çatlak*'ta, bir esnaf ailesi ile bir işçi ailesinin iktisadi sıkıntıları ve geleceğe olan güvensizsizlikleri; *Tombala*'da, amaçsız ve anlamsız geçen bir yaşamın son evresinde yaşlı bir karı-kocanın, ilişkilerinin gerçek düzeyini anlamaları.

ROMANA GEÇİŞ

Adalet Ağaoğlu 1970'ten sonra roman ve öyküye yönelmeye başladı. "Gerçeği bütün boyutlarıyla kavrayıp yansıtmak" amacını benimsedi ve "görünenin altında varolan ilişkileri doğru yakalayarak ortaya koymaya" çalıştı. Bunu yaparken de yeni anlatım yolları aradı. Bilinçakımı tekniğini kullanarak yazdığı *Ölmeye Yatmak* romanında, roman kahramanı Doç. Aysel'in iç hesaplaşmasının ardında, 1938- 1968 yılları arasında Türkiye'deki toplumsal gelişmeyi vermeyi de başardı.

Adalet Ağaoğlu.

1976'da yayımladığı *Fikrimin İncegülü*'nde balrengi "Mercedes" otomobiliyle yurda dönen Bayram'ın iç monologlarıyla gelişen roman, arabası kazaya uğrayan Bayram'ın düşkırıklığıyla noktalanır. *Ölmeye Yatmak*'ın devamı sayılabilecek *Bir Düğün Gecesi* adlı romanda, bir düğün gecesine katılan kişilerin arka planlarının anlatıldığı ve iç monolog tekniğinin kullanıldığı görülür. *Yazsonu* romanında da, birkaç günlük yaz sonu dinlencesinde iç hesaplaşmasını yapmaya çalışan kentli bir kadının, Akdeniz ortamı içinde yalnızlık, cinsellik, sanat, kültür, evlilik gibi konulardaki düşünceleri, çelişkileri işlenir.
Romanlarında olduğu kadar öykülerinde de belli bir oluşum içindeki insan gerçeğini vermeye çalışan Adalet Ağaoğlu, anlatım tekniği açısından da değişik arayışlar içindedir. ■

BAŞLICA YAPITLARI

Oyun: Bir Piyes Yazalım (Sevim Uzgören'le; oynanışı: 1950/1951 dönemi); Evcilik Oyunu (oynanışı, basılışı: 1964); Çatıdaki Çatlak (oynanışı: 1965/1966 dönemi; basılışı 1970); Tombala (1967); Sınırlarda (1970); Üç Oyun (Çıkış; Kozalar; Bir Kahramanın Ölümü, 1973; 1974 Türk Dil Kurumu Oyun Ödülü); Kendini Yazan Şarkı (1977); Oyunlar (Bir Piyes Yazalım dışındaki bütün oyunları, 1982); Çok Uzak Fazla Yakın (1991).
Roman: Ölmeye Yatmak (1973); Fikrimin İnce Gülü (1976; 1992'de sinemaya uyarlandı); Bir Düğün Gecesi (1979; 1980 Sedat Simavi Vakfı Ödülü; Orhan Kemal ve Madaralı Roman Ödülleri); Yazsonu (1981); Üç Beş Kişi (1984); Hayır (1987); Ruh Üşümesi (1991); Gece Hayatım (1992).
Öykü: Yüksek Gerilim (1974; 1975 Sait Faik Hikâye Armağanı); Sessizliğin İlk Sesi (1978); Hadi Gidelim (1982).
Anı: Göç Temizliği (1985).
Deneme-eleştiri: Geçerken (1986).

ağdalılık

Her akışkanın, biçim değiştirme güçlerine, daha genel olarak da her çeşit bağıl iç harekete karşı direnç gösterme özelliği.

AĞDALILIK KATSAYISI

Gerçek bir akışkanın, kendi üstüne ya da kap çeperlerine, yalnızca *basınç güçleri* denilen ve hızdan bağımsız olan dik doğrultuda güçler uyguladığı kabul edilir. Ama gerçek bir akışkanın hareketi sırasında, *ağdalılık güçleri* adı verilen teğetsel güçlerin de varlığı gözlenir. Çeşitli tabakaların birbiri üstünde ya da kap çeperleri üstünde kaymasına karşı koyan bu güçler, hem çeperlerin sıvıyı ya da sıvının çeperi sürüklemesinden, hem de sürtünmeden doğan kinetik enerji yitiminden sorumludur. *dS* alanlı bir yüzeyle ayrılmış bulunan ve bu yüzeye koşut ama farklı hızlarla hareket eden iki sıvı tabakası söz konusu olduğunda, ağdalılıktan doğan sürtünme güçleri, *dS* yüzeyiyle ve iki hızın *dv* farkıyla doğru orantılı, iki tabakanın *dx* uzaklığıyla ters orantılıdır. Bu sonuç şu formülle gösterilir: $dF = \mu dS \frac{dv}{dx}$

$\frac{dv}{dx}$ oranı, söz konusu yüzeyin normali boyunca *hız gradyanı* diye adlandırılır. μ kat sayısı, akışkanın belli sıcaklık ve basınç koşulları altındaki niteliğini gösterir.

Bu, akışkanın dinamik ağdalılık katsayısıdır ve uluslararası birim sisteminde *poiseuille* (puazöy ; simgesi *Pl*), C.G.S. sisteminde de *poise* (puaz; simgesi *Po*) ile belirtilir. Sözgelimi, suyun ağdalılığı 10^3 *puazöye* yakındır.

DİNAMİK AĞDALILIK KATSAYISININ ÖZELLİKLERİ

Bir gazın dinamik ağdalılık katsayısı, basınca çok az bağımlıdır; ama çok düşük basınçlarda küçülür. Sıcaklığa bağımlılığıysa çok yüksektir ve onunla birlikte artar.

Bir sıvının dinamik ağdalılık katsayısıysa basınç arttıkça büyür ve genellikle sıcaklık yükseldikçe küçülür. Molekül yapısı karmaşık olan bazı sıvılar için dinamik ağdalılık katsayısını, sayısal olarak tanımlamak güçtür; bu olgu, sıvı billurlar (Bkz. BİLLUR) gibi anizotrop sıvılar için de geçerlidir. Sıvıların dinamik ağdalılığı, katıların esnekliği ve bükülmezliğiyle bağlantılıdır; bazı cisimlerde hem büyük bir esneklik, hem de belli bir akışkanlık bulunabilir. Bu cisimlerin, daha genel olarak da sıvılar ile katılar arasında yer alan ara maddelerin incelenmesi *reolojinin* alanına girer; fiziksel mekaniğin bir dalı olan reoloji, zift, mühür mumu gibi maddelerin yanı sıra, yer mantosunun bileşimindeki kayaçların akışını inceler.

SONUÇLAR

Ağdalılık güçleri, özellikle borulardaki ya da kanalizasyonlardaki akış koşullarını belirlemesi nedeniyle, uygulama açısından çok büyük önem taşır. Gerçekten, silindir biçiminde dar bir borunun D debisi, iki uç arasında bulunan $(p_1 - p_2)$ basınç farkıyla ve borunun R yarıçapının dördüncü gücüyle doğru orantılı, l uzunluğuyla ve μ ağdalılık katsayısıyla ters orantılıdır. Bu sonuç, Poiseuille formülü adı verilen aşağıdaki bağıntıyla gösterilir:

$$D = (p_1 - p_2) \frac{\pi R^4}{8\mu l}$$

Bu bağıntı, ancak düzgün bir akış rejimi söz konusu olduğunda, yani akışkanın bütün noktaları koşut yollar izlediğinde ya da bir başka deyişle, burgaçlarla karşılaşmadığında uygulanabilir.

Akış hızı çok yükseldiği zaman, akışkanın çeşitli tabakalarında görece bir kararsızlık (burgaç oluşumu) ortaya çıkar ve rejim *burgaçlı* diye nitelenir; bu tür rejimde ağdalılık yasaları daha karmaşıktır; ama akışkanın ağdalılığını belirleyen gene μ katsayısıdır. ■

ağırlık

Yer'in ve öbür gökcisimlerinin uyguladığı çekim kuvvetleri ile Yer'in hareketinden kaynaklanan eylemsizlik kuvvetlerinin bileşkesi.

AĞIRLIK VEKTÖRÜ

Her kuvvet gibi bir cismin ağırlığı da vektörel bir büyüklüktür. $\vec{P}$ ağırlık vektörünün uygulanma noktası cismin ağırlık merkezidir; yönüyse, bulunduğu yerin düşey doğrultusudur. Bu vektörün şiddeti, genellikle *cismin ağırlığı* diye adlandırılır ve bulunduğu yere göre değişir. Bununla birlikte, Yer'in çekim kuvveti daha önemli olduğundan, söz konusu değişiklik yeryüzünün bir noktasından ötekine oldukça küçük ölçüler içinde kalır.

Bir cismin ağırlığını kütlesinden ayırmak gerekir. M kütlesi cisme özgü bir değişmezdir ve skaler bir büyüklüktür. $\vec{P}$ ağırlığıysa, M kütlesiyle Yer'in $\vec{g}$ ivme vektörünün çarpımına eşit bir vektördür. Paris'te $\vec{g}$ ivme vektörünün şiddeti, 9,81 m/sn²'yle çakışır ve 1 kg'lık (kütle ölçeği) bir kütle, 9,81 newton ağırlığındadır.

AĞIRLIK BİRİMLERİ

Ağırlık birimleri, kuvvet birimleriyle aynıdır. Uluslararası sistemde newton kullanılır (simgesi N). Kilogram bir kütle birimidir ve hiçbir zaman ağırlık birimi olarak kullanılmaz. ■

Gana'da (Afrika) yaşayan Aşantiler (ya da Açantiler), altın tartmak için pirinçten yapılmış ilgi çekici bir ağırlık birimi kullanırlardı. Bu ağırlık birimi, bazen insan, bazen de hayvan toplulukları biçimindeydi.

ağız

Anatomi uzmanlarına göre, sindirim yolunun ilk bölümü olan ve iki çene arasında yer alan altı yüzeyli boşluk.

Damak ya da genel biçimi nedeniyle *damak kubbesi* denilen çeper, ağzı burun boşluklarından ayıran üst çene kemikleriyle damak kemiklerinden oluşur. Ağız önde ve yanlarda üst diş kemeri ile, arkadaysa damak eteğiyle sınırlanmıştır. Damak kubbesi, orta çizgi üstünde, boylamasına olarak, birbirine bakışımlı iki bölümün birleştiğini gösteren hafif bir çıkıntı biçimini alır. Alt çeperi, ağız kapalı olduğu zaman büyük bir bölümünü kaplayan dil, yan çeperleriyse, çok esnek, yağdokulu ve çeşitli kasları bulunan yanaklar oluşturur. Üstten üçüncü azı dişine bakıldığında, kulakaltı bezinin salgıladığı tükürüğü ağız içine akıtan Stenon kanalının deliği görülebilir.

Önde ağız iki çeperle kaplıdır: İçteki çeper dişkemerleri ve dişlerden, dıştaki çeperse etli kıvrımlar biçimindeki dudaklardan oluşmuştur. Dudakların hareketini birçok kasın desteklediği yuvarlak kas sağlar. Ağzın arka çeperinde damak eteği yer alır; damak kubbesinin uzantısı olan bu kaslı zar bölümü, ağız ile burun boşluğunu birbirinden ayırır. Önce yatay olarak uzanan damak eteği, yukardan aşağı, biraz da önden arkaya doğru kıvrılır; ama gerektiğinde yatay duruma gelebilir; böylece besinlerin yutağa geçmesini sağlarken, burun boşluklarına girmesine de engel olur. Damak eteğinin üst kenarı hareketsizdir; alt kenarıysa serbesttir ve ortasında *küçük dil* denilen bir uzantı yer alır. Damak eteğinin her iki yanından, önde dilin yanlarına, arkadaysa yutağa yapışan iki temel direk iner.

Ağzın anatomisi: 1. Burun boşlukları. 2. Temelkemiği sinüsü. 3. Küçükdil. 4. Dil. 5. Yutak. 6. Gırtlak kapağı. 7. Soluk borusu. 8. Gırtlak.

Ön ve arka direkler arasında da bademcikler yer alır. Arka direkler yutma işlevinde etkili olan ve *boğaz geçidi* denilen düzensiz bir dörtgen biçimindeki alanı çevreler. Bu geçit yutağa açılır.

Çocuklarda ağız boşluğu, yetişkinlerdekine oranla daha kısa ve daha geniştir. Ama aşağı yukarı yirmi yaşına kadar sürekli olarak yayılır. Son dişlerin çıkmasıyla diş kemerlerinin, dolayısıyle de ağzın yayılması sona erer. Ağzın yüksekliği yaşlılıkta dişlerin dökülmesiyle azalır.

AĞZIN İŞLEVİ

Ağzın fizyoloji açısından birçok işlevi vardır. Sindirim bakımından dudaklar tutma, yakalama organları; dişler, çeneler ve çene kaslarıysa çiğneme organlarıdır. Besinler ağızda tükürükle ıslanır. Ağız aynı zamanda tat alma yeridir ve hareket eden çeperleri, yutma işleminin bir bölümünü gerçekleştirir. Solunum bakımından, ağız tıpkı burun gibi havanın geçişini sağlayabilir. Ayrıca ses, ağız boşluğundan geçerek ünlülerin çıkarılmasını sağlar. Ünsüzlerse, çeperlerin hareketiyle oluşturulur.

Doğumda ağız, oluşum bozuklukları gösterebilir; bu bozukluklar, yüz tomurcuklarının yanlış kaynamasından ve gelişme evresindeki embriyoyu etkilemesinden kaynaklanır.

En sık raslanan oluşum bozukluğu, üst dudakta görülen ve bazen damağa kadar uzanan tek ya da iki taraflı yarıktır *(tavşan dudağı)*.

Ağzın bütün bölümlerinde, ağız iltihabı gibi çeşitli yerel hastalıklar görülebilir ya da bulaşıcı hastalıklar, iltihaplı hastalıklar, yaralar, apseler, iyicil ya da kötücül urlar gibi genel bir hastalık ağza yansıyabilir.

HAYVANLARDA AĞIZ

Zoolojide ağız terimi çok kullanılır. Bununla birlikte, beslenme için gereken iç boşluğun bulunmadığı bazı haşlamlılar dışında, bütün hayvanlarda besinlerin giriş ve çıkışını sağlayan bir ya da birçok boşluk vardır. Bazı bitkimsi hayvanlarda (zoofitler) ağız ve anüs işlevini gören tek bir delik bulunur. Bütün öbür hayvanlarda ağız farklılaşmıştır. Eklemli hayvanların bazılarında, sindirim yolu deliği olarak yalın bir boru, kanalcıkları olan bir dil, bir hortum ya da bir gaga bulunur. Bazılarındaysa, alt ve üst çeneler vardır; ama yanlarda yer alırlar.

Yumuşakçaların ağzı da yedikleri besinlerin cinsine göre çok değişik biçimlerdedir. Kordalılarda ağız açıklığı enlemesinedir ve genel olarak yalnızca alt çenenin hareketiyle oluşur. ■

Ağrı dağı

Doğu Anadolu'da, Türkiye, İran, S.S.C.B. sınırlarının birleştiği noktanın yakınlarında yer alan dağ. Sönmüş bir volkan kütlesi olan Ağrı dağı, geniş bir taban üstünde yükselir. Tabanın çevresi 128 km, yüzölçümüyse 1 188 km²'dir. Gerçekte, Ağrı dağı aynı tabandan yükselen iki volkan konisi biçimindedir. Büyük Ağrı 5 137 m yüksekliğiyle Avrupa'nın ve Türkiye'nin en yüksek dağıdır. Küçük Ağrı'nın yüksekliğiyse 3 896 m'dir. Bu iki volkan konisi birbirinden, yüksekliği 2 700 m'yi bulan Serdarbulak geçidiyle ayrılır. Kuzeyinde Iğdır ovası, güneyinde Doğubayazıt ovası yer alan Ağrı dağının özelliği, küçük tepeler oluşturmadan taban üstünde apansızın yükselmesidir. Görkemli görünüşüyle açık havalarda çok geniş bir alandan görülebilir.

Ağrı dağında 4 000 m yükseklikten sonra sürekli kar sınırı başlar. Yaklaşık 1 000 m'lik bölüm yaz kış karla kaplıdır ve dağ üstündeki buzulla ilgili bilimsel araştırmalar yapılmaktadır.

Dağın tepelerinin karla kaplı olmasına karşın, kaynakların azlığı, susuzluğa neden olur. Dağda yalnızca iki kaynak vardır: Serdarbulak geçidindeki kaynak; Yakup kaynağı.

Ağrı dağının yamaçları bitki örtüsü bakımından yoksuldur. Bunun nedeni, bir yandan yağış azlığı bir yandan da dağ yapısının volkan kayaçlarından oluşmasıdır. Geçirimli olan bu kayaçlar su tutmaz. Ayrıca, çok eskiden varolduğu sanılan ormanlar da, aşırı otlatma sonucu günümüzde yok olmuştur. Yalnızca bazı kesimlerde huş ağaçlarına ve meşe çalılıklarına raslanır. Öbür kesimlerse bozkırla kaplıdır.

Ağrı dağı, yılın her mevsiminde turizme elverişlidir. Gerek doğal güzellikleriyle, gerek av hayvanlarıyla, gerek tarihsel özellikleriyle ilgi çeker. Yazılı kaynaklarda adı geçen Nuh'un gemisinin bir tufan sonucunda buraya oturduğu konusundaki efsane birçok araştırmacının dağa tırmanmasına neden olmuş, bazı araştırmacıların Nuh'un gemisinin parçalarına rasladıklarını söylemesi, bu açıdan dağa ayrı bir özellik kazandırmıştır. Ayrıca her yıl yerli ve yabancı dağcılar spor yapma amacıyla dağa tırmanırlar. Çevre halkı da yazın dağ eteklerindeki yaylalara çıkar ve birçok doğal mağarayı hayvan sığınağı olarak kullanır.

Ağrı dağına bilimsel anlamda ilk tırmanış 1829 yılında Parrot tarafından gerçekleştirilmiş. Parrot'yu, Antomonof (1834 ve 1845), Abich (1845), Wagner (1845), Şodsko

(1850), Seymour (1856) ve Buryce (1876) izlemişlerdir.
Ağrı dağı sönmüş bir yanardağdır. 20 Haziran 1840'taki bir deprem sonucunda dağın kuzeyinde bulunan Ahuri köyü (1 600 nüf.) dağdan yuvarlanan taşlar altında kalmış ve kurtulan olmamıştır. Günümüzde bu köyün yeri ıssızdır. Deprem sırasında vadide bulunan Yakup manastırı da yıkılmıştır.
Kars ve Ağrı illerini ayıran sınır çizgisi üstünde bulunan Ağrı dağı, 1878'de imzalanan Berlin antlaşmasıyla, Osmanlı-Rus sınırı üstünde kalmıştı. 1921'de yapılan antlaşma ile S.S.C.B. sınırı daha kuzeyden geçirilerek, Ağrı dağı Türkiye toprakları içine alınmış, 1932 yılında da İran ile Türkiye arasında yapılan bir sınır düzeltmesiyle, Küçük Ağrı'nın tümü Türkiye'ye geçmiştir. ■

ağustosböceği

Eşkanatlılar *(Homoptera)* takımından *Cicadidae* alttakımından böcek. Özellikle Akdeniz çevresinde yaygın olan ağustosböceğinin dört saydam kanadı vardır: gövdesi yassıdır: başında iki iri göz ve kısa duyargalar bulunur. Avrupa'da yaşayan birçok ağustosböceği türünden en büyüğü olan *Cicada plebeja*'nın boyu 5 sm'yi, kanat açıklığı 10 sm'yi bulur. Ötüşü, esnek bir zardan oluşan ve karnın üstünde bulunan ses organından yayılır. Daha küçük (3.5 sm) bir başka tür *(Cicada orni)* zeytin ağaçları ile meyve ağaçlarının üstünde yaşar. Bu türün ötüşü de göğüste ve karında bulunan geniş bir boşluktan yayılır.
Ağustosböcekleri çok iyi uçarlar ve yakalanmaları oldukça güçtür. Yetişkin ağustosböcekleri ağaçların ve çalıların özsuyuyla beslenir, ağaç kabuklarını ağız aygıtlarıyla delerler. Erişkinlik yaşamlarının iki ay sürmesine karşılık, kurtçukların toprak altındaki yaşamı dört yıl sürebilir (Amerika'da da yaşayan bir ağustosböceği türünün yer altındaki kurtçuk yaşamıysa on yedi yılı aşar). Kurtçuk, gelişmesini tamamlayıp nemf biçimini aldıktan sonra yüzeye çıkar ve bir bitkinin üstüne tırmanır: orada derisini değiştirdikten sonra erişkin biçimine dönüşür. *Cicadidae* alttakımı, yine bitkilerin özsuyunu emerek yaşayan *Cicadella*'ları da kapsar. Bu küçük ağustosböceği görünümünde sıçrayıcı böceklerden köpüklü Cicadella'nın *(Aphrophora spumaria)* kurtçuğu, soluyarak içine çektiği ve dışkısıyla karışmış özsuyun oluşturduğu köpük biçimindeki bir birikinti içinde yaşar. Bazı *Cicadella*'lar bitkiden bitkiye, hastalık yapan mikroorganizmalar taşırlar. ■

Afrika'da yaşayan bir ağustosböceği türü.

Daha çok Avrupa'nın güneyinde görülen bir ağustosböceği (Cicada orni).

Ahmet Haşim

Türk ozanı (Bağdat, 1884-İstanbul, 1933).
Çocukluğu, ilerde yazacağı *Şiir-i Kamer*'deki (on iki şiirlik dizi) dizelerde izleri görülecek yalnızlık ve acı duygularıyla Dicle kıyılarında geçen Ahmet Haşim, annesini küçük yaşta yitirdi. 1895'te babasıyla birlikte İstanbul'a gelerek bir yıl Nümune-i Terakki okulunda türkçesini geliştirdikten sonra, Galatasaray Lisesi'ne girdi (1897). O yıllarda *Mecmua-i Edebiye*'de ilk şiirlerini yayımlamaya başladı. Aslında okuma olanağını bulduğu Fransız simgeci (sembolist) ozanlarının etkisinde kalan Ahmet Haşim, 1906 yılında Galatasaray Lisesi'ni bitirdi. Sınav kazanarak girdiği reji idaresinde çalışırken, bir süre Hukuk Fakültesi'ne de devam etti. Reji idaresinden ayrılarak İzmir Lisesi fransızca öğretmenliğine atandı. 1909'da Fecr-i Ati topluluğuna katıldı ve aynı yıl Maliye Bakanlığı'nda çevirmenlik görevi alarak İstanbul'a döndü. *Servet-i Fünun* dergisinde ve öbür dergilerde çeşitli şiirler yayımladı. Bu dönemdeki şiirlerini sonradan *Göl Saatleri* adı altında topladı (1921).
Yedek subay olarak Birinci Dünya savaşına katılan Ahmet Haşim, bir süre Çanakkale cephesinde bulundu. Ateşkesten sonra, Sanayi-i Nefise'de estetik ve mitoloji dersleri vermeye başladı (1920) ve Düyun-u Umumiye'ye girdi (1921). 1924 yılında Paris'e giderek *Mercure de Fran-*

MUKADDİME

Zannetme ki güldür, ne de lâle,
Ateş doludur, tutma yanarsın,
Karşında şu gül-gûn piyâle...

İçmişti Fuzûli bu alevden,
Düşmüştü bu iksîr ile Mecnûn
Şi'rin sana anlattığı hâle...

Yanmakta bu sâgardan içenler,
Doldurmuş onunçün şeb-i aşkı,
Baştan başa efgaan ile nâle...

Ateş doludur, tutma yanarsın
Karşında şu gül-gûn piyâle...

Ahmet Haşim.

ce dergisinde "Les tendances actuelles de la littérature turque" (Türk Edebiyatının Günümüzdeki Eğilimleri) başlıklı bir inceleme yayımladı. Yurda dönüşünde, Düyun-u Umumiye, Lozan antlaşması gereği kaldırılınca, Osmanlı Bankası'na geçti. 1927'de, böbreklerinden tedavi olmak amacıyla, ikinci kez Paris'e gitti. Kısa bir süre sonra İstanbul'a döndü ve sağlığının bozuk olması nedeniyle Osmanlı Bankası'ndaki görevinden ayrılmak zorunda kaldı.

1928'de, Mülkiye'ye ve Harbiye'ye fransızca öğretmeni olarak atandı. Gene aynı dönemde kısa bir süre için Anadolu Şimendiferleri Şirketi Likidatörlüğü İdare Meclisi üyeliği yaptı. 1932 yılında, böbrek ve karaciğer hastalığını tedavi ettirmek amacıyla Frankfurt'a gitti, ancak tam anlamıyla iyileşmeden yurda döndü ve 4 Haziran 1933'te öldü.

SANATI

Simgeciliği izlenimci anlayışla birlikte yürüten Ahmet Haşim, *Dergâh* dergisinde çıkan "Bir Günün Sonunda Arzu" şiiri nedeniyle ağır eleştirilere uğramış, bu eleştirileri, "Şiirde Mana ve Vuzuh" başlıklı bir yazıyla yanıtlamıştır. 1926'da yayımlanan *Piyâle* adlı kitabının başına aldığı bu yazının bir bölümünde kendi sanat görüşünü şöyle açıklar. "Oysa şair, ne bir gerçek habercisi, ne bir etkili ve güzel söz söyleyen insan, ne de bir yasa koyucudur. Şairin dili "düzyazı" gibi anlaşılmak için değil, fakat duyulmak üzere var olmuş, musiki ile söz arasında, sözden çok musikiye yakın aracı bir dildir."

Şiirlerine göre anlamı alabildiğine açık olan düzyazılarını, *Bize Göre* ve *Gurebahane-i Laklakan* adlı kitaplarında toplayan Ahmet Haşim, Frankfurt yolculuğunda kaleme aldığı izlenimlerini de *Frankfurt Seyahatnamesi* adı altında yayımlamıştır. Kendinden sonra gelen bazı şairleri de etkileyen Ahmet Haşim, yazdığı ilk şiirlerde, osmanlıcada çok az kullanılmış arapça ve farsça kökenli sözcüklere yer vermiş, son şiirlerindeyse, yalın bir dile yönelmiştir. ■

BAŞLICA YAPITLARI

Şiir: Göl Saatleri (1921); Piyâle (1926).
Fıkra: Bize Göre (1928); Gurebahane-i Laklakan (1928).
Gezi Notu: Frankfurt Seyahatnamesi (1933).

Ahmet Paşa, Şeker

Türk ressamı ve devlet adamı (İstanbul, 1841-İstanbul, 1907).

On dört yaşında Tıbbiye Mektebi'ne girdi. Üstün başarı gösterip, bu arada resim sanatında özel yeteneğini ortaya koyduğundan, öğrenciliği sırasında, bu okulun resim öğretmeni yardımcılığına atandı. Resimleri, Padişah Abdülaziz'in dikkatini çekti ve onun isteğiyle, Paris'te Türk öğrenciler için kurulmuş olan Mekteb-i Osmaniye'ye gönderildi. Boulanger ve Gérome gibi akademik sanat eğitimi veren atölyelerdeki dersleri de izledi.

1870'te Paris'te düzenlenen Evrensel Sergi'ye katıldı. İstanbul'a dönüşünde piyade yüzbaşısı rütbesiyle Tıbbiye Mektebi'ne resim öğretmeni oldu. Ayrıca Bayezit, Zeyrek, Kaptan İbrahim Paşa ve Sultanahmet sanayi mekteplerinde resim dersleri verdi. Kolağası (kıdemli yüzbaşı) olarak Abdülaziz'in yaverliğini yaptı. 27 Nisan 1873'te İstanbul Sanayi Mektebi salonunda, Türkiye'deki ilk resim sergisini açtı (bu sergide kendi yapıtlarının yanı sıra, başka ressamların ve kendi öğrencilerinin resimlerine de yer verdi). İki yıl sonra, 1 Temmuz 1875'te bir sergi daha düzenledi. 1877'de dördüncü rütbeden Osmanlı nişanı aldı; bir yıl sonra da kaymakam oldu. 1890'da ferikliğe (tümgeneralliğe) yükseldi ve 1907 yılına kadar sarayda yabancı konuklar teşrifatçısı olarak görev yaptı.

Şeker Ahmet Paşa'nın Cami Önü *adlı tablosu*

TİPİK BİR SANATÇI PAŞA

Şeker Ahmet Paşa, yapıtlarında yerel ve geleneksel özellikleri Batı'daki resim tekniğiyle özgün biçimde bağdaştırmıştır. Bu açıdan, çağdaşları arasında ayrı bir yeri vardır. Daha çok manzara ve natürmort türündeki resimleriyle tanınan sanatçı, bu resimlerinde doğalcı sanatın ayrıntılarına girmediği gibi, izlenimci sanatın kurallarından da uzak durmuştur. En ilgi çekici örneği *Orman* tablosunda görülen bu eğilim, Doğu kökenli bir ressamın doğa karşısında "vahdet-i vücut" düşüncesini benimsemesinden kaynaklanır. Betimlemenin ince dokusuyla büyük geometrik yığmaların ön ve arka plan arasındaki derinlik bağıntıları, izleyiciyi parçadan bütüne, ayrıntıdan genele götürür. Natürmortları, Batı ressamlarının tablolarından, algılama yönüyle ayrılır. Kavun dilimleri, üzüm salkımları, özenle kesilmiş karpuzlar ve meyve kümeleri, bir "vecd" duygusunun anlatımı olarak "özel bir düzenleme" anlayışını yansıtır. Resimlerinde bir tür çağdaş nakkaş tutumu gizli olan Şeker Ahmet Paşa, Batı tekniğine uyum gösterirken, Doğu'ya bakış anlayışındaki özgün ve kişisel değerlerini ön planda tutmayı başarmıştır.

Söz konusu değerler, yanında çalıştığı akademik ressamların (Boulanger ve Gérome) aşırı ciddi havasıyla bağdaşmadığı gibi, geleneksel betimleme sanatımızın katı kurallarıyla da açıklanamaz. ■

aile

Dar anlamıyla, ana, baba ve çocuklardan oluşan toplumun en küçük birimi; geniş anlamıyla, aynı soydan gelen, aralarında kanbağı bulunan kişilerin oluşturduğu soy zinciri.

Hindistan'da babaerkil bir aileden görünüş.

Aile, Batı uygarlığında her şeyden önce iki yanlılığıyla dikkati çeker. Toplumsal birim olarak, ana ve baba ile çocuklarını kapsar; ayrıca, koca ve karının akrabalarını da içerir. Bu ikilik, ana ve babanın çocuklarına karşı yerine getirmeleri gereken görevlerde, ayrıca, baba tarafından olduğu gibi ana tarafından da belirli bazı bağlantılar bulunduğunu kabul eden miras yasalarında açıkça görülür. Bununla birlikte, iki yanlılık ilkesi önemli bir noktada bir yana bırakılmıştır: Batı uygarlığı ailesi baba adlıdır; yani kocanın karısı ve çocukları onun soyadını alırlar. Soyadının dışında, ailenin baba tarafına mutlak bir önem verilmez.

TOPLUMSAL VE İKTİSADİ BİR BİRİM

İlkel kabileler, yanında başka birimlerin bulunması durumunda da aileyi, bir toplumsal birim sayarlar. Lewis H. Morgan'ın belirttiği gibi, her kabile, akrabalık konusunda hem baba, hem de ana soyu açısından özel terimler kullanır ve bu bakımdan, iki yanlı akrabalığı benimserler. İlkel kabilelerin çoğunda, belirli akrabalık tiplerine çeşitli işlevlerin ortak olarak yüklenmesiyle, iki yanlı akrabalık yalnızca terimler düzleminde değil, gelenekler hukuku bakımından da kabul edilir. Sözgelimi Hopiler (Arizona Kızılderilileri) ana adlıdır. Bizim soyadı dediğimiz şey onlarda, çocuğa, anasından geçer. Ama "ilk ad", babanın akrabası olan bir kadının adıdır ve böylece, simgesel olarak, bu sonuncu grupla olan akrabalığı belirtir. Bu arada, ana ve baba yanlı akrabalıkların her ikisinin de kabul edildiğini ve babanın ya da ananın soyadını almanın, akrabalığın öteki dalıyla önemli toplumsal ilişkiler kurmayı hiçbir zaman engellemediğini unutmamak gerekir.

Aile, yalnızca toplumsal bir birim değil, aynı zamanda da iktisadi bir birimdir. Evlenmenin temel belirleyici nedeni (en azından geleneksel toplumlarda), kendine yeten bir iktisadi topluluk kurmaktır. Böylece, koca, karısı ve küçük yaştaki çocuklar, topluluğun geri kalan bölümünden ayrı bir birim oluştururlar.

İnsanbilimci Radcliffe - Brown (A.B.D.) Batı Avustralya'daki Karieralar konusunda şöyle der: "Karieara kabilesinde, toplumsal yaşam birimi, bir erkek, karısı (ya da karıları) ve çocuklarından oluşan aileydi. Böyle bir birim, yerel gruptaki öteki ailelerin davranışlarından bağımsız olarak şuraya ya da buraya gidebilirdi. Bir yerde konakladıklarında da, her ailenin kendi özel kulübesi ya da barınağı, ocağı ve yiyecekleri olur, yiyeceklerini birlikte pişirip, birlikte yerlerdi. Erkek eti, kadın da sebzeleri, küçük memeli hayvanları ve kertenkeleleri toplar ve avlardı."

EVRENSEL VE ÖZEL YANLAR

İki yanlı aile kavramının günümüzdeki genelliğine karşın, aile yaşamı, dünyanın her yerinde, Batı uygarlığındaki biçime bürünmez. Çokkocalılık ve çokkarılılık gibi gelenekler, kuşkusuz, ailenin yapısını etkiler. Ayrıca evli çiftin kalacağı yere ilişkin kurallar da aile yaşamına büyük ölçüde etki yapar; söz konusu kurallar akrabalığın bağlı olduğu soya, kocanın durumuna ve çocukların ana ya da baba akrabalarına bağımlı olmasına göre değişir. Bir başka deyişle, her şey evli çiftin kadın ya da erkek tarafında oturmasına bağlıdır. Genç evliler, belli bir süre, kocanın ya da karının ailesi yanında kalabilirler ya da bütünüyle bağımsız olabilirler. Ana ya da baba yanında kalmak, ara durumlardan oluşan bir dizinin iki ucudur.

Bazı gelenekler, ilkel aile yaşamına, bizimkinden çok farklı bir görünüm kazandırır. Sözgelimi, topluluk içinde, genç erkeklerin ve kızların, ergenlik sırasında, hattâ daha önceki yaşlarda aileden ayrılmalarına çok sık raslanır. Nitekim, Güney Hindistan'da yaşayan Dravidler ara-

Günümüzde özellikle Batı toplumlarında aile, en dar anlamıyla ana-baba ve çocuktan (ya da çocuklardan) oluşan bir birimdir.

sında erkek çocuklar, ana-babalarının yanında değil, ayrı bir yerde yatarlar; genç kızların da yattıkları ayrı bir yer vardır.

Aileyi toplumsal birim olarak daha da belirginleştiren özellik, bazı etkinlikler açısından karı-koca arasında bir farklılık bulunmasıdır. Bunun en belirgin örneği, kadınların, kamu işlerinden uzak tutulmasında görülür. Erkek, çalışma ya da dinlenme saatlerinin çoğunu, karısından uzakta geçirebilir; ama çocukların bakımıyla ortaklaşa ilgilenme ve iktisadi işbirliği açısından, gene de karısına bağlı kalacaktır. Ailenin sağlamlığı ve sürmesi bakımından, çocuk bulunup bulunmaması büyük önem taşır. Kısırlık, hemen her yerde, evli kadının bırakılması için yeterli bir nedendir.

ÜÇ TEMEL TİP

Toplumbilimciler, ailenin üç temel tipini saptamışlardır: Geniş aile; soykütüğü ailesi; karı-koca ailesi.

GENİŞ AİLE (bölünmemiş, babaerkil aile), çocuklarıyla birlikte birçok evli çifti kapsar. Böyle bir aile, anneanne ve dededen, onların evli çocuklarından ve torunlar da evlenmişse onların da çocuklarından oluşur. Bütün bu insanlar birlikte çalışır ve aynı "ocaktan ve sofradan" yerler.

SOYKÜTÜĞÜ AİLESİ, birçok kuşağın (en azından üç) bir arada bulunmasıdır. Ama her kuşakta yalnızca bir karı-koca vardır.

KARI—KOCA AİLESİ, bir öncekine benzer ve genellikle yalnızca, baba, anne ve evlenmemiş çocukları kapsar. Erkek ve kadının evlenmesiyle kurulur; çocuklarla tamamlanır; çocukların evlenmesiyle çözülmeye başlar; karı ya da kocadan birinin ölümüyle ortadan kalkar.

Geniş ailede ve soykütüğü ailesinde, genellikle, ailenin iktisadi tabanını oluşturan bir mülk, bir "mal varlığı" bulunur. Bu durumda aile, hem bir üretim birimi, hem de bir tüketim birimidir (en iyi örneklerinden biri, topraklara ortaklaşa sahip olan ve bunları ortaklaşa işleyen Güney İslavlarının Zadruga'sında gözlenir). Buna karşılık, karı-koca ailesinde, ana-babanın (erkeğin, bazen de kadının) geliri, öbeğin iktisadi gereksinimlerini karşılar. Günümüzde yaygın olan aile sisteminde, ana-baba ve çocuklar arasındaki ilişkiler, duygulara dayanır. Buna karşılık, geniş ailede, öbeğin işlerliğini sürdürebilmesi için, duyguların varlığı zorunlu değildir. Toplumsal uygunluklar, iktisadi çıkarlar ve akrabalık ilişkileri, eşin seçilmesinde doğrudan etkili olur. Karı-koca ailesinde, kuramsal olarak, yetki babada, geniş ailedeyse en yaşlı üyede (babaerkil sistemde büyükbaba; anaerkil sistemde büyükanne) ya da seçilen bir başkandadır. Geniş ailede, çocukların eğitiminden, bütün aile sorumludur. Karı-koca ailesindeyse, eğitim, çocuklarına duygusal bağlarla bağlı ana-baba tarafından gerçekleştirilir. Karı-koca ailesine, yalnızca sanayileşmiş toplumlarda değil, birçok ilkel toplumda da raslanır ama ilkel toplumlarda çok güçlü bir akrabalık sistemi içinde yer alır, daha geniş bir sistemin yalnızca sınırlı bir birimidir. Üretim ve tüketim yapan bölümlerin birbirine karıştığı köylü ve zanaatçı topluluklarında, geniş aile ve soykütüğü ailesi gelişir ve aile, her şeyden önce bir iktisadi birimdir (akrabalık ikinci derecede önemlidir).

Günümüzde, özellikle Batı toplumlarında, sanayi uygarlığının aile yaşamını sarstığı konusunda sürekli tartışmalar yapılmaktadır. Bunlar bir ölçüde doğru da olsa, çocuklar arasındaki, karı ve koca arasındaki yasal bağlar ortadan kalkmış değildir. Ne var ki, halkın çoğunluğunun kafasındaki aile ideali değişikliğe uğramış, kırsal alandan kentsel alana kayış, iktisadi etmenlerin günden güne daha çok önem kazanması ve bireycilik ideolojisi gibi nedenler, aile kavramının içerdiği ilişkilerin de değişikliğe uğramasına yol açmıştır. ■

Aiskhylos

Yunanlı trajedi yazarı (Eleusis İ.Ö. 525- Gela, Sicilya, 456).
Eski Yunan'ın üç büyük trajedi yazarından biri (Bkz. SOPHOKLES ve EURİPİDES) olan Aiskhylos,soylu bir ana-babadan doğdu. Marathon, Salamis ve Plataia savaşlarına katıldı. Trajedi yarışmalarında on üç kez birinci geldi ve Atinalılar tarafından çeşitli biçimlerde onurlandırıldı. Syrakusai (günümüzde Siracusa) tiranı Hieron'un çağrısıyla Sicilya'ya giderek, onun ölümünden sonra da orada yaşadı ve yetmiş yaşındayken Gela'da öldü. Atinalılar Aiskhylos'a özel bir saygı göstermişler, hatip Lykurgos tunçtan bir heykelini yaptırmış, trajedileri çoğaltılarak bir tapınağa konmuş ve özel bir görevli tarafından korunmuştur. Aiskhylos'un ölümüyle ilgili olarak Latin tarihçisi Valerius Maximus'un aktardığı, daha sonra da La Fontaine'in sözünü ettiği bir efsane vardır. Buna göre, Aiskhylos, bir kartalın pençesinden kurtulan bir kaplumbağanın, kafasına düşmesiyle ölmüştür.

YENİLİK GETİREN BİR YAZAR

Homeros'un yapıtlarını, Hesiodos'dan esinlenen ozanları, Yunan lirik ozanlarını özellikle de Solon'u çok iyi bilen Aiskhylos, trajedi alanında köklü değişiklikler yapmış, özellikle trajediye ikinci bir kişi sokarak, diyalogu, trajedinin temel öğesi haline getirmiştir (ondan önce trajedilerde koro dışında bir tek oyuncu vardı; o da, anlatacaklarını iki şarkı arasında dile getiriyordu). Böylece Aiskhylos'la birlikte koro, olayın akışında daha az bir yer tutmaya başlamış ve o ana kadar trajedinin temel öğesi olan şarkılar, ikinci dereceden bir öğe olmuşlardır.

BİR TANRIBİLİMCİ

Klasik trajedinin kurucusu Aiskhylos aynı zamanda bir tanrıbilimcidir. Trajedi yazarlığı ile tanrıbilimciliği yapıtlarında, Sophokles ve Euripides'te pek görülmeyen bir biçimde kaynaştırmış, gerek efsanelerden esinlenerek yazdığı *Hiketides* (Yalvaran Kızlar), *Hepta epi Thebas* (Thebai'ye Karşı Yediler ; Oidipus efsanesini ele alır) ve *Oresteia* (Atreus efsanesini ele alır) adlı trajedilerinde, gerek gerçek olayları dile getirdiği, Salamis savaşını anlatan *Persai* (Persler) adlı oyununda sürekli olarak insan ile tanrı arasındaki bağlantıyı işlemiştir. Ama yapıtına yanlış yaklaşan Goethe ve Schiller, titan mitini yeni bir yorumla ele aldığı *Prometheus* adlı yapıtındaki kahramanın (Prometheus), kültürün kurucusu ya da insanlığın kurtarıcısı, Victor Hugo "cezalandırılan bir asi", Michelet de "çaba harcayarak özgürlüğe kavuşma"nın simgesi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Böylece, bu eski tiyatronun, gerçek bir korku siyaseti üstüne dayalı kutsal bir korku tiyatrosu olduğu unutulmuştur. Med savaşları döneminde yaşayan Aiskhylos'un yapıtları *(Thebai'ye Karşı Yediler, Persler)* aslında, savaşın,genel olarak da insanlık durumunun korkunçluğunu sergilerler.
Aiskhylos'un yapıtlarında tanrıların özellikleri ile insanların özellikleri birbirini bütünler. Böylece, Sokrates öncesi felsefenin kurtulamadığı çelişki, Aiskhylos'un tiyatrosunda ortadan kalkar. ■

BAŞLICA YAPITLARI

Aiskhylos'un yazdığı yaklaşık seksen tiyatro oyunundan (trajediler ya da yerli dramlar) günümüze ancak bazı bölümler ve yedi trajedi kalmıştır: Hiketides (Yalvaran Kızlar); Hepta epi Thebas (Thebai'ye Karşı Yediler); Prometheus Desmotes (Zincire Vurulmuş Prometheus);Persai (Persler); Agamemnon, Khoephoroi ve Eumenides (bu üç oyun Oresteia üçlemesini oluşturur).

Aisopos

Yunanlı masalcı (yaklş. İ.Ö. 620-yaklş. İ.Ö. 560).
Kişiliği tarihe olduğu kadar efsaneye de dayanan Aisopos'un yaşamı konusunda çok az şey bilinir. Aralarında Herodotos ve Herakleitos'un da bulunduğu birçok Yunanlı yorumcu, Aisopos'un yaklaşık olarak hangi tarihler arasında yaşadığını belirtmelerinin yanında, çeşitli masallar yaratmış olduğu konusunda ortaya atılan efsaneyi de doğrulamışlardır.

MASALIN YARATICISI

Eski Yunanlılar bütün edebiyat türlerinin bir yaratıcısı bulunduğuna inanırlardı. Bu inanışa göre, Homeros epik türün, Orpheus lirik türün, Aisopos da masal türünün yaratıcısıydı.
Aisopos'un Samos'ta oturan çirkin, kambur, biçimsiz Frigyalı bir köle olduğu, azat edildikten sonra Mısır'a, Babil'e gittiği, önce Atina'da daha sonra Delphoi'de yaşadığı söylenir. Efsaneye göre, Delphoililerle acımasızca alay etmiş, onlar da öç almak için Aisopos'u Hyampaea kayasından aşağı atarak öldürmüşler, işledikleri bu cinayeti haklı çıkarmak için Aisopos'u günah işlemiş olmakla suçlamışlar, ama Apollon tarafından korkunç biçimde cezalandırılmışlardır.
Aisopos çoğunlukla iğneleyici sözler kullanan bir anlatıcıydı; ama hiçbir şey yazmadı. Doğu masallarından kaynaklanan ve Aisopos'un adıyla anılan *Masallar*, ilk olarak İ.Ö. 325'e doğru Phaleronlu Demetrios tarafından derlendi; daha sonra, İsa'dan iki ya da üç yüzyıl önce Yunanlı Babrias tarafından şiir biçimine sokuldu. Latin masal yazarı Phaedrus ile daha sonraki Latin ozanları bu kaynağa başvurdular. *Bion Aisopu* (Aisopos'un Yaşamı) adlı yapıtın yazarı Bizanslı keşiş Planudes'in düzyazı biçiminde derlediği Aisopos'un masalları sonradan La Fontaine'in birçok masalına esin kaynağı oldu.

AHLAK MASALLARI

Aisopos masallarının dörtte üçe yakın bölümü hayvanlar arasında geçen olayları yansıtır. Masalların çoğunda ahlak konusunda ders verirken, bazılarında da olayların nedenini açıklamaya çalışan Aisopos, halkın yakından tanıdığı bir ahlak anlayışını vermeye uğraşır; bu nedenle, bazı yüce erdemler yerine, bağlılık, iyilik, çalışma sevgisi, alınyazısına boyun eğme gibi erdemleri öğütler. Başkalarının saflıklarından yararlanmayı, çevresindekiler gibi düşünmeyi, güçlüklerin önünde boyun eğmeyi öğüt veren bazı masallarıyla, bir ahlak dersi vermekten çok, insanların çirkinliklerini ve küçüklüklerini dile getirirler. ■

Ajanta mağaraları

Hintlilerin, tapınak ve manastır yapmak için Sançi (İ.Ö. I. ve II. yy'larda) ve Gupta (V. ve VI. yy'lar) dönemlerinde Ajanta dağının (Maharaştra ili) yamacına oydukları mağaralar.

Ajanta mağaralarının başlıca özelliği, en eski Buddha resimleri ile Gupta döneminin başlıca resimlerini birleştirerek, Hint duvar resimlerinin en ünlü kalıntılarını kapsamalarıdır. Tapınak-mağaralar iki türdür: "Vihara"lar ya da konut mağaraları; "şayta"lar ya,da toplantı mağaraları. Toplam sayısı on dokuz olan bu oyma mağaralardan IX. ve X. "şayta"nın duvarlarını süsleyen freskler çok eski Satavhana (bir

Dekkan sülalesinin adı) sanatının tek kalıntısıdır. İlk olarak kazılmış "şaytalar"ın her iki yanına sonradan oyulmuş "şaytalar"sa Gupta resminin en yüksek aşamasını gösteren örneklerle süslüdürler (I., II., XVI. ve XVIII. "şaytalar"ın duvarları olağanüstü fresklerle kaplıdır). Bu mağaralarda uygulanan teknik, Batı'da *a secco* (tutkallı boya) diye nitelenen fresk tekniğinden pek farklı değildir: Harçla düzleştirilen doğal kayanın üstüne yapılan resimlere destek olması için beyaz kilden bir sıva sürülmüştür. Mavi, yeşil ve kahverenginin açık ve koyu tonlarından seçilen renkler, fildişiyle özel olarak parlatılmış, soğuk ve sıcak renklerin karşıtlığı, iç duvarlar boyunca uzanan resimler,tapınaklara olağanüstü bir hava vermiştir. Bu duvar resimlerinde Buddha'nın yaşamının çeşitli bölümleri ve geleneksel din efsaneleri,başı ve sonu olmayan uçsuz bucaksız bir kesit biçiminde sergilenir.

Bu sanat, figüratif olmasına ve çeşitli olayları öykülemesine karşın, olağanüstü bir gerçekdışı ortam yaratır. Kişilerin çokluğu, ilk bakışta insanı etkiler ve büyüler; ama bu kişiler öylesine bilinçli bir kesinlikle düzenlenmiştir ki her sahnenin kendi içinde bir bütünlüğü vardır. Birbirinin yanında yer alan olay örgüleri arasındaki bağlantı ikinci dereceden konularla sağlanır: Ellerindeki yelpazelerle sinek kovan kadınların, resimlerdeki temel kişilerin çevresine yerleştirilmiş olması, seyircilerin dikkatlerini ister istemez o kişilere yöneltir. Eşsiz güzellikteki kadın figürleri, o dönemin Sanskrit tiyatrosundaki kahramanları anımsatır. *Buddha'nın Şeytana Uyması* sahnesindeki *Nara'nın Kızları* ve tapmağın girişindeki büyük Bodhisattvalar,Ajanta fresklerindeki gözleri yarı kapalı, hayale dalmış kişilerin yüzlerindeki duruluğu,hüznü yansıtan en belirgin örneklerdir.■

26 numaralı şaytanın ön yüzü (V. yy. ortaları). Kudu adı verilen at nalı biçimindeki açıklığın çevresine Buddha ve Bodhisattva heykelleri oyulmuştur.

Girişin tam karşısındaki mağara-manastırın dibinde yer alan bir oyuğa yerleştirilmiş Buddha heykeli (1 numaralı mağara; V.yy.).

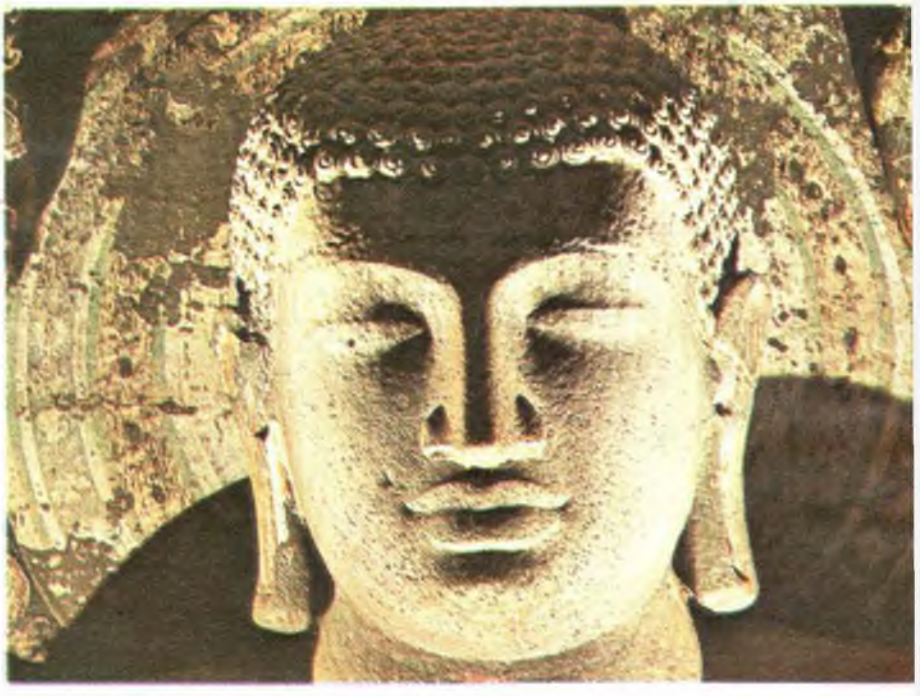

akaçlama

Köklerin boğulmasına, mikrop yaşamının yavaşlamasına, toprağın güçlükle işlenmesine, toprak için gerekli maddelerin dolaşmının engellenmesine, zararlı otlar bitmesine, bazen de bitki ve hayvanlar için olumsuz sağlık koşullarına(kelebek hastalığı, kurtçukların oluşması) neden olan aşırı subirikiminin dışarı atılması.

Sözkonusu sakıncaları ortadan kaldırmak için, gerek yağmur ya da sel sularını boşaltma ve yönünü değiştirme konusunda, gerek yeraltı su örtüsünün akışını kolaylaştırma konusunda bazı çalışmalar yapılması zorunludur.

BAŞLICA YÖNTEMLER

Toprağa hendekler açılması, suların doğal boşaltma kanallarına (dere, ırmak) doğru hafif bir eğim üstünden yüksek bir debiyle boşaltılmasına yarar. Böylece, yüzeydeki suların akması sağlanır ve kanalların derinliğine göre, toprağın doğal akaçlanması kolaylaşır.

Hendek boyları, toprağın eğimine ve yapısına göre belirlenen suyun akışına uygun bir biçimde düzenlenmiş kesit seçimine göre değişir. Bu yöntem fazla bir harcamaya yol açmaz; ama hendeklerin sürekli bakımını gerektirir. Bunun dışında, suyun toplanması toprağa gömülmüş borularla (akaçlar) da sağlanır. Küçük ağaçların getirdiği suları toplayan büyük çaplı akaçlara toplayıcı (kolektör) denir.

Akaçlama işleminde akaçların yönü, derinliği, uzaklığı, eğimi ve boyutu son derece önemlidir. Sözgelimi akaçlar, eşyükselti eğrilerine düşey olabilir; böylece, hafif bir eğimde yatay bir akaçlanma sağlanmış olur. Akaçların aralarındaki uzaklık derinliğe, eğime ve toprağın yapısına göre düzenlenir. Eğimse 0,2-1 m/sn'lik bir akış hızı sağlayabilecek biçimde olmalıdır.

Toprak borular yerine plastik boruların kullanılmasıyla akaçlama işlemi daha ucuza getirilebilir. Boruların yerleştirilmesi, belirlenen derinlikte yollar kazan ve akaçlamayı sağlayan boruyu dibe yerleştirerek üstünü hemen örten özel araçlarla yapılır.

Bazı durumlarda, akaçlama işlemi için toprağın 0,4-0,7 m derinliğinde çalışan ve "köstebek pulluk" denilen araçlar kullanılır. Bu araçların toprağın altında açtığı galerilerin çapı 6-20 sm, boylarıysa 1-5 m'dir. Böylece akaçlama, boru döşenmeden sağlanmış olur. Ama, bu yöntem ancak toprağın yeterince killi (% 15-20 oranında) olduğu durumlarda uygulanabilir. Tarlada sabanın açtığı yastıklarda suyun akışını kolaylaştırabilir ama, bu yöntem genellikle pek yeterli olmaz. Bütün akaçlama yöntemlerinde, suların akaçlanan bölge dışına akışını sağlamak, daha doğrusu genel boşaltmayı doğal boşaltma kanallarıyla gerçekleştirmek gerekir. ■

Akad, Lütfi Ömer

Türk film yönetmeni (İstanbul, 1916). Galatasaray Lisesi'ni ve İstanbul Yüksek Ticaret ve Ekonomi Okulu'nu (1942) bitiren Lütfi Ömer Akad, Sema Film, Lâle Film ve Erman Film adlı kuruluşlarda çalıştı. Erman Film adına çekilen *Damga* (1947) adlı filmin yönetmeni çekimi bırakınca, yarım kalan ilk sahneyi çekti. *Vurun Kahpeye* (1949) adlı filmle de yönetmenliğe başladı.

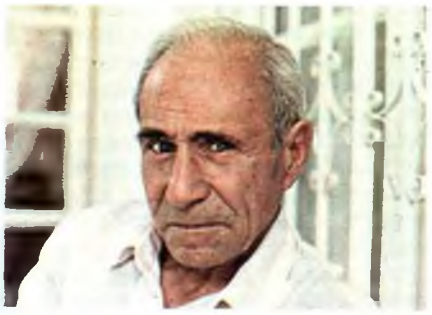

Lütfi Ömer Akad.

HEM ÖNCÜ, HEM USTA

Akad'ın ilk filmlerini yönettiği yıllarda Türk sineması, bir geçiş dönemi yaşıyordu:Gerçekten,o yıllarda tiyatro çıkışlı yönetmenler sinemayı tiyatronun etkisi altında tutarken, bazı genç yönetmenler de "sinema filmi" yapmaya çalışıyorlardı. Akad bu ikinci topluluğa katıldı,ama ilk filmlerinden beklediği sonucu alamadı. Buna karşılık, 1952'de yönettiği *Kanun Namına* adlı filmle Türk sinemasında yeni bir dönem başlattı. Daha sonraki filmleriyle de bu alanda hem bir öncü, hem de bir usta olduğunu kanıtladı. Akad'ın günümüze dek çevirdiği filmler başlıca üç dönemde değerlendirilebilir. Mesleğe alışma yılları diye nitelendirilebilecek birinci dönem, *Damga*'daki kısa çalışmayla başlar ve *Arzu ile Kamber* adlı filmle biter. *Kanun Namına*'yla başlayan ve *Sırat Köprüsü*'yle biten ikinci dönem içindeki filmlerin tümünde sinema dilini geliştirme, yeni bir anlatım oluşturma çabaları görülür. *Hudutların Kanunu*'yla başlayan üçüncü dönemdeyse ulusal sinema görüşüne uygun yapıtlar yer alır. Akad'ın konu açısından en hafif olan filmlerinde bile özenli bir anlatım ve bir üslup arayışı vardır. Ancak, Akad kesinlikle yalın anlatımdan yana olduğu için birçok sinema tekniğini özellikle kullanmaz.

Akad'ın filmleri arasında özellikle bir "üçleme" hemen dikkati çeker: *Gelin, Düğün, Diyet*. *Gelin* göç sorununu işler; *Düğün*, göçten sonra büyük kente yerleşmeyi, bu kentte tutunmayı anlatır; *Diyet*'teyse kente yerleşip tutunmuş kişilerin yaşamı, sorunları, karşılaştıkları güçlükler sergilenmiştir.

Akad, televizyon için de filmler gerçekleştirmiştir. Ömer Seyfettin'in öykülerinden uyarlanan bu filmlerde Akad'ın anlatımı doruk noktasına ulaşır. Hareketsiz bir kamera, yalın bir anlatım ve yalın bir kurgu bu filmlerin ortak özelliğidir. Uzun süre Sinema-TV Enstitüsü'nde öğretim görevlisi olarak çalışan L.Ö. Akad, 1987'de İstanbul Film Festivali Onur Ödülü'nü, 1988'de de Kültür Bakanlığı Kültür ve Sanat Ödülü'nü almıştır. ■

BAŞLICA FİLMLERİ

Vurun Kahpeye (1949); Lüküs Hayat (1950); Tahir ile Zühre (1951); Arzu ile Kamber (1951); Kanun Namına (1952 , Türk Film Dostları Derneği Festivali'nde en başarılı 4 filmden biri; Lütfi Akad en başarılı 5 yönetmenden biri); Katil (1953); Öldüren Şehir (1954, Türk Film Dostları Derneği Festivali'nde en başarılı yönetmen ödülü); Görünmeyen Adam İstanbul'da (1955); Beyaz Mendil (1955); Ak Altın (1957); Zümrüt (1959); Sırat Köprüsü (1966); Hudutların Kanunu (1967); Ana (1967); Kızılırmak - Karakoyun (1967); Kurbanlık Katil (1967); Vesikalı Yarim (1968, Antalya Şenliği'nde en başarılı ikinci film); Anneler ve Kızları (1971); Rüya Gibi (1971); Bir Teselli Ver (1971); Irmak (1973, Adana Şenliği'nde en başarılı üçüncü film); Gökçeçiçek (1973); Gelin (1973, Adana Şenliği'nde en başarılı film); Düğün (1974, Antalya Şenliği'nde en başarılı film; Lütfi Akad, en başarılı yönetmen); Diyet (1974).

Televizyon filmleri: Topuz (1974); Ferman (1974); Pembe İncili Kaftan (1974); Diyet (1975).

Akad ve Akad sanatı

Akad ya da Agade sözcüğü, hem Babil ülkesinin kuzeyini,hem de İ.Ö. III. binyıldaki bir krallık kentini belirtir. Bu kentin kalıntıları henüz bulunmadığı gibi, yeri de tam olarak bilinmez (Bağdat'ın güneyinde olduğu sanılmaktadır).

Pers dönemine kadar Akad, aralarında belli bir birlik olmasına karşın Sümer ülkesinden ayrı kaldı: Her iki ülkeyi yöneten hükümdarlar Sümer ve Akad kralları unvanını taşıyorlardı. Mezopotamya'da birbirini izleyen sülaleler arasında en az bilineni Akad sülalesidir. Yıkıntılar bulunmaması nedeniyle Akad konusundaki bilgiler, İ.Ö. II. ya da III. binyıllardan kalan yazıtlara ve belgelere dayanır. Hükümdarlık sürelerini belirlemenin olanaksızlığına karşın, Akad sülalesinin İ.Ö. 2325-2160 yılları arasında egemenlik kurduğu söylenebilir.

Akad kenti, 2350'de Sargon tarafından kurulan imparatorluğun merkeziydi. Sargon, bir din görevlisi olduğu için çocuk büyütme hakkı bulunmayan annesi tarafından sazdan bir sepet içinde Fırat ırmağına bırakılmış, bir su taşıyıcısı tarafından

Akad heykelciliğinden bir örnek. İ.Ö. III. binyıldan kalma bu tanrı başı, Lagaş kalıntıları (günümüzde bu kalıntıların bulunduğu yere Tello adı verilir) arasında bulunmuştur.

Kral Sargon'un olduğu sanılan tunçtan baş heykelinin bir ayrıntısı (III. binyılda Ninova'da yapılmıştır).

bulunup büyütülmüştü. Yoksulluk içinde bir çocukluk dönemi geçirdikten sonra, subay oldu. Son Sümer kralını yenerek iktidarı ele geçirdi ve Akdeniz kıyılarından Elam'a kadar uzanan bölgeyi egemenliği altına aldı. Böylece Mezopotamya'da ilk birlik sağlanmış oluyordu. Sargon'un oğulları Rimuş ve Maniştusu ile torunu Naram Sin de, Sargon kadar bilge, Sargon kadar savaşçı krallardı. Yönetimleri süresince, Sümerlerin yerleştirdiği din ve iktisat geleneklerine bağlı kaldılar. Akadların silindir biçimindeki mühürleri bu açıdan ilgi çekicidir: Üstlerindeki deniz, balık, saban ve gemi resimleri, iktisat ve tarımdaki gelişmeleri belirttiği gibi, Sümer geleneklerine duyulan saygıyı da gösterir. Öte yandan, Gılgamış ve Enkidu adlı efsane kahramanları da edebiyatta ve resimde yoğun bir biçimde işlenmiştir.

Ne var ki, bu refah dönemi çevredeki yabancı halkların dikkatini çekti ve sonunda hem Sargon sülalesi, hem de Akad imparatorluğu, doğudaki dağlardan geldikleri sanılan yağmacı Gutilerin istilasıyla yerle bir edildi.

Akad İmparatorluğu, uzun sürmemesine karşın, Sargonların edebiyata ve yasalara verdikleri önem nedeniyle, uygarlık tarihinde derin izler bıraktı. Bilinen sami dillerinin en eskisi olan akadca, Sargon'un iktidara gelmesiyle, sümercenin yerini almıştı. Sümerlerin kullandığı, zamanla Batı Asya'daki çeşitli dillere uygulanan çivi yazısıyla yazılan bu yazı, her biri çok sayıda değer içeren üç yüz işaretten oluşuyordu; sistemi son derece karmaşıktı. Babillilerin ve Asurluların etkisi altında kalan bütün Batı Asya ülkelerinde, Perslerin istilasına kadar (VI. yy.) akadca konuşuldu, ayrıca o dönemde, akadca, Mısır'ın da içinde yer aldığı bütün Yakındoğu ülkelerinde resmî siyaset dili olarak kullanıldı: Amarna arşivlerinde bulunan ve firavunların yazışmalarını içeren ünlü tabletler akad diliyle yazılmıştır.

AKAD SANATI

Mezopotamya'da Akad Krallığı döneminde gelişen sanattan günümüze Sargonların yaptırdığı sarayların kalıntıları dışında pek bir şey kalmamıştır. Başkent Akad'ın yeri bile hâlâ bilinmemektedir. Akadların fırınlanmamış kiremitten (büyük döşeme taşlarının kenar uzunluğu 50 sm'yi bulur) oluşan yapılarıyla ilgili bütün bilgiler, Tell Brak'taki büyük

"Akbabalar dikilitaşı"ndan bir ayrıntı (III. binyıl başları). Zafer kazanmış Lagaşlı askerler cesetlerin üstünde yürürken görülmektedir. Dikilitaş, adını, resimde görülmeyen, akbabalarla dolu bir başka sahneden almıştır.

Naram Sin sarayına dayanır. Ayrıca, Gutiler de Akad uygarlığından çok büyük ganimetler götürmüşler, böylece Akad sanatının birçok örneği Sus kentinde de ortaya çıkarılmıştır. Ancak yakın dönemde bilgi edinilebilen Akad sanatı, aşağı yukarı bütünüyle heykelciliğe ve taş oymacılığına dayanır.
Kralın kahramanlıklarını övmek için yapılmış dikilitaşlar Akad sanatının evrimini ortaya koyar. En güzel örneğini Sargon dikilitaşının (Paris, Louvre Müzesi) oluşturduğu birinci dönemde, Sümer sanatının etkisi görülür. Ağların içine kapatılmış düşmanlar, akbabalar, başıboş askerler, dönemin en çok işlenen konularıdır. Bir sonraki döneme özgü anıtların tarihi, silah donatımında yapılmış değişiklikten ötürü (ok ve yay, mızrağın yerini almıştır) kolayca saptanabilir. Ayrıca, daha büyük bir yapım özgürlüğü ve kişilerin sayısında bir azalma görülür. Bu yenilenmeyi en iyi gösteren anıt, Sargon kralının Lulubilere karşı kazandığı zaferin anısına güneş tanrısı Şamaş'ın kenti olan Sippar'da dikilen, Naram Sin dikilitaşıdır. Bu anıtta görüntüdeki canlılık, çizimdeki incelik, kabartmalardaki ustalık yeni ve özgün bir üslubun doğduğunu gösterir. Ninova'da bulunan kıvrık sakallı baş heykeli gerçekten Kral Sargon'un heykeliyse, bu yeni üslubun Sargon'un tahta çıkmasından hemen sonra, tunç heykel yapımıyla birlikte başladığı söylenebilir. Öte yandan, taşa oyulmuş birkaç baş heykelinin (sözgelimi Chicago Müzesi'ndeki türbanlı erkek başı; Louvre Müzesi'ndeki, Bismaia ve Lagaş'ta bulunmuş iki kadın büstü), daha önceleri Sümerlerde görülen adaklarla ilgili heykelciliğin örnekleri olduğu sanılmaktadır.
Akadların silindir biçimindeki mühürleri, yapılışlarıyla ve ele aldıkları değişik konularla dikkati çeker. Gerçekten Akadların mühürlerinde, Sümerlerin törenlerindeki şölen sahnesinin yerini mitolojiden kaynaklanan anlatılar almış ve Sami tanrılarının serüvenleri sergilenmiştir: Güneş tanrısı Şamaş; ay tanrısı Sin; aşk ve savaş tanrısı İştar (bu tanrılar Sümerlerin Utu-Babbar, Nannar ve İnanna tanrılarıdır). ■

akademi

Edebiyat, bilim, güzel sanatlar, vb'yle uğraşan kişilerin oluşturduğu topluluk.
Akademi sözcüğü yunanca *Akademia*'dan gelir. Eski Yunan'da Akademia denilen orman, Atinalıların en sevdikleri gezinti yeriydi. Atinalı kahraman Akademos, efsaneye göre, Atina devletine, oldukça geniş bir alan bağışladı; tek isteği, bu alanda, Atinalı gençlerin beden eğitimi yapabilecekleri bir gymnasion yapılmasıydı. Akademos'un bu isteği yerine getirildi ve gymnasion'a "Akademos bahçesi" anlamına gelen *Akademia* adı verildi. Gymnasion'un hemen yanında Eflatun, her gün, öğrencilerini toplar, ağaçların altında dolaşırken onlara öğretisini anlatırdı. Böylece Eflatun'un Okuluna *Akademia*, yandaşlarına da *Akademiacı* denmeye başlandı. Akademia'yı Eflatun'dan sonra Speusippos (İ.Ö. 348-339), Ksenokrates (İ.Ö. 338-315), Polemon ve Krates yönetti: Eflatun'un görüşlerine bağlı olan bu döneme "Eski Akademia" denir. Söz konusu okul daha sonraki yıllarda kurucusunun öğretisinden uzaklaşarak Arkesilaos'un (316-241) 268-241 arasında geliştirdiği ve Karneades'in *olasıcılık* adıyla sistemleştirdiği "gerçeğe benzerlik" öğretisini benimsemiştir. Bu da "Yeni Akademia" dönemidir. Yeni Akademia, stoacıların dogmacı anlayışına ve Pyrron'un kurduğu kuşkucu felsefe okuluna karşı çıkmıştır. Cicero da Yeni Akademia yanlısıdır: *Academica* (Akademia Felsefecileri) adlı yapıtında Akademia'nın son önderlerinden Philon ile Askalonlu Antiokhos'un karşıt görüşleri benimsediklerini, yani stoacılığa geçtiklerini anlatır. Akademia daha sonraları dinsel bir topluluk biçimine bürünerek, İ.S. VI. yy'a kadar varlığını sürdürmüştür.

BATI'DA AKADEMİ

Eski Yunan ve Latin kültürüyle yeniden ilişki kurmak isteyen Charlemagne da, Lombardiah Paul Diacre, Vizigot İspanyollarından Theodulf, Franklardan Eginhard gibi dönemin en bilgili insanlarını sarayına çağırmış ve onların arasına ozanları, yüksek görevlileri, kendi ailesinin ileri gelenlerini katarak (kendi de üyelerden biriydi) bir Saray Akademisi kurmuştur. Yüzyıl sonra, İngiliz Kralı Büyük Alfred, Oxford'da benzer bir kurum oluşturmuş, bu kurum sonradan Oxford Üniversitesi'ne dönüşmüştür.
Daha sonraki yıllarda kurulacak akademilerin asil kaynağını 1324 yılında Toulouselu yedi trubadurun (Güney Fransalı halk ozanları) kurduğu Akademi oluşturur. Bu Akademi'nin her yıl düzenlediği şiir yarışmalarında, başarılı ozanlara altın ve gümüş çiçekler verilmesi nedeniyle, akademiye "Çiçek Oyunları Akademisi" adı verilmiştir.
1560'a doğru, Napoli'de bir *Academia secretorum naturae* kurulmuş ama, papanın yasaklamasıyla ortadan kaldırılmıştır; bunu, Roma'daki Lincei Akademisi izlemiş, XVI. yy. sonları ile XVII. yy. başlarında İtalya'da art arda kurulan akademilerin sayısı 550'yi bulmuştur.
Fransa'da Jean-Antoine de Baif ile Thibault de Courville'in 1570'te Saray Akademisi denilen bir şiir ve müzik akademisi kurdukları görülür. Charles IX'un koruduğu bu akademi, etkinliğini 1584 yılına kadar sürdürmüştür. Fransa'da düzenli bir biçimde örgütlenmiş ilk akademiyse, Fransız Akademisi'dir. Valentin Conrart'ın evinde bir araya gelen edebiyatçılar topluluğu bu akademinin çekirdeğini oluşturmuş ve söz konusu topluluk Ocak 1635'te Richelieu tarafından fransız dilini koruma ve geliştirme amacı taşıyan bir akademiye dönüştürülmüştür. Kırk üyeden oluşan ve yeni bir üyeyi ancak eski üyelerden birinin ölmesiyle seçen Fransız Akademisi, varlığını günümüzde de sürdürmektedir.
Ayrıca, Almanya, Belçika, Çin, İngiltere, İspanya, İsveç gibi ülkelerde de dil, edebiyat ve güzel sanatlarla ilgili çeşitli akademiler vardır. ■

akademicilik

Resmî açıdan artık değiştirilemeyecek biçimini almış sayılan bir estetik gerçeğe bağlılık.
Atölyelerde öğretilen kuralları, resmî sanata ya da kendini kanıtlamış bir başka sanat geleneğine aykırı düşmemek için hiçbir değişikliğe uğratmadan ve aşmaya çalışmadan uygulayarak ürünler veren sanatçılar, "akademici" diye nitelenir. Resmî eleştirmenlerin, galeri jürilerinin, "orta sınıf" halkın beğenisini benimsediği "aslına benzerlik" estetiğini savunan sanatseverlere de, "akademici" denir. Öğretim bakımındansa akademicilik, çizimin (desen) ve eski örneklerin kopya edilmesinin, her şeyden daha önemli olduğunu ileri süren kurallar toplamıdır. Bu kurallar, gerçekçiliği ve "güzellik" kavramını yücelten bir sanatın gerçekleştirilmesine yöneliktir. Üslup bakımından akademicilik, şatafatlı sanatın temel özellikleri olan kalıpçılığa, kopyacılığa, büyük yapıtları körü körüne beğenmeye dayanır. Tarihsel açıdan akademicilik, sanatların evrimini yozlaştıran, seyircilerin beğenisini bozan, sanatçıların atılımlarını engelleyen

ve toplumla aralarındaki ilişkiyi kötüleştiren bir akımdır. Hümanizmacı Rönesans'ın beklenmedik bir kalıtımı olan akademicilik, İtalyan sanat çevrelerinde güzellik konusunda yapılan felsefe tartışmalarının sonucu olarak XVI. yy'ın sonuna doğru ortaya çıkmış, akademilerde öğretilmek için bir kuram biçiminde düzenlenen ilkeleriyse, XVII. yy'ın daha ilk yıllarında sanatsal gelişmeyi kösteklemeye başlamıştır. Bir ressamın atölyesinde uygulamalı çalışma yaparak yetişmenin yerine, kuramsal bir öğretimin konmasına, Bologna Akademisi (1585) kurucuları Carraciler ön ayak olmuşlardır.

Fransa'daysa, Le Brun'ün yönetimindeki Krallık Akademisi, etkili bir öğretiyi yaydığını ileri sürüyordu. Oysa Akademi'nin yönlendiriciliği, sanat yaşamına bir ikilik sokarak, Fransa'da sanatın evrimini kökünden köstekledi. Böylece, sanatlar ve sanatçılar ikiye ayrılmış oldu (Resmî Akademiciler ve Bağımsızlar); tartışmalar da bitip tükenmek bilmedi. Fransız Devrimi öncesi dönemin mah olan ve David tarafından eleştirilen bu kurumun, Devrim çalkantılarıyla ortadan kalkacağı sanılıyordu. Ama, XIX. yy'ın yaratıcı sanatçıları, bu kuruma ancak kendi durumlarını pekiştirmek için saldırdılar. Romantikler hıristiyanlık adına, önraffaellocular gotik ilkelcilik (primitivizm) adına, akademinin eskiye dönük biçimciliğine saldırdılar; ama bunu yaparken, akademiciliğinden ancak en büyük sanatçıların sıyrılabildiği şatafatlı bir üslubu benimsediler. Olgucu (pozitivist) eleştiri, XIX. yy'ın ortalarına doğru, akademiciliğin "konu idealizmi"ne (puta tapma döneminden ya da hıristiyanlıktan alınmış, "saçma mitoloji yaratıkları ya da melekler" gibi) şiddetle çattı. Ama akademiciliğin gerçek zayıf yanına saldıran kişi Taine oldu. Söz konusu zayıf yan, daha önce David'in ve İngres'in iç yüzünü açığa vurdukları, Victor Cousin'inse savunduğu "doğadan daha güzel" bir güzel anlayışıydı. Ama, burjuvazi, "izlenimcilik tehlikesi"ne karşı koyabilmek için, sonunda, doğalcı gerçekçiliğe sarıldı ve işin şaşılacak yanı, Paris Komünü'nü destekleyen ve kurulu düzene karşı çıkan Courbet, resmî, akademici ve burjuva sanata yeni öğretisini kazandıran kişi oldu: 1870'ten sonra anlatım içtenliğini ve sanatçının özerkliğini canlandırmak isteyen "Bağımsızlar"ın bütün girişimleri, akademicilik adına engellendi. ■

J.—L. David'in Paris ile Helena'nın Aşkı *adlı tablosu.*

P.—J. Jamin'in Kelt Şefi ve Ganimetten Payına Düşen *adlı tablosu.*

A. Kadir

Türk ozanı (İstanbul, 1916 - 1985).

Gerçek adı *İbrahim Abdülkadir Meriçboyu* olan A. Kadir, 1933'te Eyüp Ortaokulu'nu, 1936'da Kuleli Askeri Lisesi'ni bitirdi ve Kara Harp Okulu'na girdi. 1938'de Harp Okulu'nun son sınıfındayken tutuklandı; Nazım Hikmet'in de karıştırıldığı davada on ay hapis cezasına çarptırıldı ve okuldan çıkarıldı. O döneme ilişkin anılarını, *1938 Harp Okulu Olayı ve Nazım Hikmet* adlı kitapta yayımladı. 1941'de askerlik görevini tamamlayarak, İstanbul Hukuk Fakültesi'ne girdi; bir yandan da *Tan* gazetesinde düzeltmenlik yaparak yaşamını sürdürdü. 1943'te *Tebliğ* adlı ilk şiir kitabını çıkardı; ama bu kitap, sıkıyönetimce sakıncalı görülerek toplatıldı ve A. Kadir, İstanbul sınırları dışına çıkarıldı. Sürgün yıllarını Muğla, Balıkesir, Konya, Kırşehir ve Adana'da geçirdikten sonra 1947'de İstanbul'a dönerek bir süre fabrika işçiliği yaptı. *İskit, İnkılap, Varlık* gibi yayınevlerinde çevirmenlik, düzeltmenlik işlerinde çalıştıktan sonra, yaşamını, kitaplarının geliriyle sürdürdü.

Nazım Hikmet'ten sonra gelen Toplumcu-gerçekçi ozanların öncü adlarından biri olan A. Kadir'in ilk şiirleri 1940 yılında Ali Karasu takma adıyla *Yeni Edebiyat* dergisinde yayımlanmıştır. Sonraki yıllarda da çeşitli dergilerde şiirleri yayımlanan ozan, ilk dizelerinde İkinci Dünya savaşı yıllarının zor koşulları içinde yaşayan halkın acılarını, yurt ve insan sevgisini yalın bir anlatımla dile getirmiş, çıkardığı ikinci şiir kitabı *Hoş Geldin Halil İbrahim*'de geçirdiği sıkıntılı yaşamın izlerini taşıyan şiirlere yer vermiştir. 1960'tan sonra yazdığı şiirlerde öz ve biçim yönünden kendini yenilediği görülen A.Kadir, *Dört Pencere* adlı kitabında toplumsal sorunlara evrensel bir açıdan bakan şiirlerini toplamıştır.

A. Kadir, şiir yazma uğraşının yanı sıra, Mevlâna, Ömer Hayyam, Tevfik Fikret'in yapıtlarını günümüz türkçesine aktarmış, başka ozan ve çevirmenlerle ortak şiir çevirileri yapmış, ayrıca Azra Erhat'la Homeros'un *İlyada* ve *Odysseia* adlı yapıtlarını çevirmistir. ■

A. Kadir.

BAŞLICA YAPITLARI

Şiir: Tebliğ (1943); Hoş Geldin Halil İbrahim (1959); Dört Pencere (1962); Mutlu Olmak Varken (bütün şiirleri, 1968).

Çeviri: Bugünün Diliyle Mevlâna (1955); İlyada (Azra Erhat'la birlikte; ilk basılışı 4 cilt 1958-1962; 1. cilt 1959 Habib Edip Törehan Bilim Ödülü; 3. cilt 1961 Türk Dil Kurumu Çeviri Ödülü); Asıl Adalet (1960); Bugünün Diliyle Hayyam (1964); Eski Çağlar Tarihi (1965); Bugünün Diliyle Tevfik Fikret (1967); Odysseia (Azra Erhat'la birlikte, 1970). Ayrıca Ş. Hulusi, A. Timuçin, A. Bezirci ve E. Canberk'le değişik kitaplarda toplanan çevirileri vardır.

Anı: 1938 Harp Okulu Olayı ve Nazım Hikmet (1966).

Gezi: Sovyet Rusya'da On Beş Gün (1978).

Akal, Haşmet

Türk ressamı (İstanbul, 1918- Ankara, 1960).

1938'de İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'ne girerek Leopold Levy' nin atölyesinde çalışan ve öğrencilik yıllarında, Yeniler Grubu'nun toplu sergilerine katılan Haşmet Akal, 1946'da Akademi'yi bitirince resim çalışmalarını yoğunlaştırdı; üç yıl sonra da, kazandığı bir bursla Paris'e gitti. Orada Andre Lhote ve Fernand Léger'nin yanında kübist sanatın inceliklerini öğrendi; kısa bir süre de Jean Metzinger'in yanında çalıştı. Türkiye'ye döndükten sonra İstanbul Şehir Galerisi'nde bütün resimlerini bir araya getiren bir sergi düzenledi (1954). 1955'te T.B.M.M 'nin duvarlarını süslemek amacıyla Anadolu'ya gönderilen ressamlar arasında Adana'ya gitti. Oradan dört büyük kompozisyon hazırlayarak döndü: *Dadaloğlu; Tahtacılar; Adana'nın Kurtuluşu; Pamuk Toplayanlar. Dadaloğlu* adlı çalışması, ölümünden çok kısa bir süre önce katıldığı 21. Devlet Resim ve Heykel Sergisi'nde mansiyon kazandı (1960). Aynı resim, bir yıl sonra Milli Eğitim Bakanlığı tarafından bastırılan sanat takviminde de yer aldı. Resim öğretmenliğiyle geçen kısa yaşamı boyunca, konusunu halk yaşamından alan resimler yaptı. Ölümünden bir yıl sonra (1961) Ankara'da Milli Kütüphane koleksiyonunda bulunan resimleriyle bir anma sergisi açıldı.

Haşmet Akal'ın Kitap Okuyan Kız *adlı tablosu.*

BİREŞİMCİ BİR TUTUM

Haşmet Akal'ın sanatını, Türkiye'de Yeniler Grubu'yla başlamış olan toplumsal kökenli resimlerle bir arada düşünmek gerekir. Öte yandan, onun sanatı, biçime ve yapı kuruluşuna büyük önem veren 1930 kuşağının sanatçılarıyla da yakından ilgilidir. Kübist-geometrik eğilim, o dönemin birçok sanatçısı gibi Haşmet Akal'ın resimlerini de etkilemiş, ayrıca, Paris'te gördüğü eğitim, bu etkileri sağlam bir temele oturtmasına da yardımcı olmuştur.

Haşmet Akal'ın, biçimleri bozma, tipleri karikatürleştirme, tablolarında siyah-beyazı egemen kılma açısından, Fransız ressamı Honoré Daumier'yle özdeş yanlar taşıdığı ileri sürülebilir. İlk dönem resimlerinde bütünüyle İstanbul yaşamının çalışan kesimini konu alan sanatçının söz konusu resimlerinde köprüaltının balıkçıları, hamallar, gezgin satıcılar başlıca figürlerdir. Haşmet Akal Anadolu halk geleneğinin yarattığı kahramanlara ve onların yaşamına ilişkin efsanelere de büyük ilgi duymuş, zaman zaman Türk tarihinin anıtlaşmış kişilerini, büyük boyutlu kompozisyonlarda, çağdaş bir sanatçı eğilimiyle yorumlamaya çalışmıştır. Bütün bu yönelişler sanatçının bireşimci bir görüşe öncelik verdiğinin başlıca kanıtıdır. ■

Akalar

Hint-Avrupa grubuna bağlı olan ve İ.Ö. 1900 yıllarında (Tunç çağının sonuna doğru) Tuna ile Güney Rusya bozkırlarından göçerek Yunanistan'a yerleşen halk.

Önce Teselya bölgesinde oturan Akalar (*Akhalar* ya da *Mikenler* de denir), daha sonra güneye doğru uzanarak Peloponnesos'a kadar ilerlediler. Savaşçı ve feodal toplum düzenine bağlı bir halk olan Akalar, Argos, Mykenai ve Tiryns tepelerine yerleştikten sonra, çevrelerini çok yüksek surlarla donattılar, böylece hem yolları, hem de toprak kölelerini denetim altına aldılar. Silahlarından ve mezarların üstündeki süslerden savaşmaya ve avlanmaya düşkün bir halk oldukları anlaşılan Akalar, Hititler ve Hiksoslar gibi, savaş arabasını bilmekteydiler. Ticaretle ve korsanlıkla geçinerek kentlerini son derece zenginleştirmişlerdi.

Üstünde kabartma süsler bulunan altından bir Aka fincanı.

Mitler ve efsaneler, tarihten bin yıl önceki dönemde Akaların yerleşmelerini ve savaşlarını anlatırken, Mykenai adı verilen uygarlıkları da, arkeoloji aracılığıyla, özellikle de çizgisel B yazısıyla yazılmış tabletlerin yakın dönemlerde okunmasıyla ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu tabletler, özellikle Akaların toplum düzenleri, yaşama biçimleri ve tanrıları (Zeus, Olympos ve Athena gibi sonradan Yunanistan'ın her yanında benimsenecek tanrılar) konusunda bilgiler verir.

Mykenai uygarlığı, Truva savaşından kısa bir süre önce doruk noktasına ulaşmış, Dor öncesi istilalarla birlikte Ege denizinde doğan güvensizlik ortamı içinde de çökmeye başlamıştır. İ.Ö. XIII. yy'ın sonlarına doğru ve Dor istilasının sarsıntısıyla Akalar, Herakleideslere (Herakles'in soyundan gelenler) karışarak, Anadolu'ya ve Attike'ye göçmüşlerdir. ■

Akamanışlar ve Akamanış sanatı

Pers İmparatorluğu'nu kuran ve İranlıların birliğini sağlayan hükümdar ailesi ile bu aile döneminde ortaya konmuş sanat.

Batı ve Güneybatı İran kökenli Akamanışlar, İ.Ö. V. yy'da dünyanın dördüncü egemen devletini kurmuşlar, Keyhüsrev'in fetihleriyle uçsuz bucaksız bir alana yayılan bu imparatorluk, İ.Ö. 330'da Büyük İskender tarafından bütünüyle yıkılmıştır. Bu nedenle Akamanış hükümdarlığının tarihi, olağanüstü ve görkemli kent yapılarını ortaya çıkaran arkeolojiye dayanılarak değerlendirilmektedir.

Güçlü bir devlet kurmuş olmasına karşın, bu hükümdarlığın tarihi konusunda günümüze çok az bilgi kalması, söz konusu bilgilerin de kesin olmaması oldukça ilgi çekicidir.Sargon'un çağdaşı Akamanış'ın, Pers göçünü yöneten kişi olduğu sanılmaktadır. Medler gibi Hint-Avrupa kökenli olan Persler, İ.Ö. II. binyılın başında Asya'ya yerleşerek İran ovasını işgal etmiş, VII. yy'da kabilelere bölünen bu göçebeler zamanla iki ayrı krallık oluşturmuşlardır: Kuzeyde Med krallığı; güneyde Asur egemenliğinden kurtulan Pers krallığı. Pers kralı Kambyses' in, Persleri egemenliği altında tutan Med kralı Astyages'in kızıyla evlenmesi, Akamanışların gücünü artırmış ve iki krallığın aynı hükümdarlık altında birleşmesini sağlamış, bu evlilikten de Büyük Keyhüsrev doğmuştur.

Kralığın başına geçtikten sonra çevredeki İran ve Asya kökenli kabileleri egemenliği altına alan Keyhüsrev'in askerî başarılarını gören Babil kralı Nabunaid, onunla Medlere karşı birleşti. Keyhüsrev, Astyages'i yenilgiye uğrattı ve birleşik İran'a Ekbatana'yı (günümüzde Hemedan) başkent seçti. O tarihten sonra, Medler ve Persler aynı alınyazısını paylaştılar.

İki krallığı egemenliği altına alan Keyhüsrev'in kurduğu imparatorluğun, önemli doğal zenginliklerinden ve coğrafi konumundan ötürü, Batı ve Uzakdoğu toplumları arasında aracılık görevini üstlenmesi gerekiyordu. Med krallığının mirasçısı ve Mezopotamya imparatorluklarının güç kaynağı olan Asur, Urartu ve Babil'in efendisi Keyhüsrev, güçlü ve zengin bir devlet olan Lydia'ya (Lidya) karşı koymayı başardı ve Kroisos'u (Krezüs) 546'da Sardeis' te yendi. Sonra kıyıdaki Yunan kentlerini kuşatarak ele geçirdi. Ticaret yoluyla zenginleşmiş olan ve Keyhüsrev'in ordusu için asker kaynağı oluşturan bu kentlerin fethedilmesiyle Pers İmparatorluğu ve Yunan dünyası arasında bir bağlantı kuruldu. Keyhüsrev, Anadolu'nun fethini tamamladıktan sonra göçebe

Kserkses'in Persepolis'te yaptırdığı anıtların girişinde, yüksekliği beş metre olan bir boğa heykeli bulunurdu.

Büyük Keyhüsrev'i temsil ettiği ileri sürülen bir alçak kabartma. Bu kabartma Akamanış heykelciliğinin en eski örneğidir.

Arîlerle savaşarak İran ve Afganistan'ın çeşitli bölgelerini (Sogd, Baktriane, Arakhosia, Gedrosia) egemenliği altına aldı; böylece İndus uygarlıklarıyla ilişkiye girdi. Öldüğünde (529) oğlu Kambyses'e çok büyük bir imparatorluk bıraktıysa da, Mısır'ı da imparatorluğun toprakları arasına katan Kambyses'in hükümdarlığı art arda çıkan ayaklanmalar nedeniyle kısa sürdü ve 521'de Dara tahta çıktı.

Söz konusu ayaklanmaların çeşitli nedenleri vardı. İlk neden, bağımlı devletlerin özerklik isteklerinin geri çevrilmesi, ikinci nedense, din adamlarının Keyhüsrev'in din siyaseti karşısında huzursuzluk duymalarıydı. Ayrıca, krallık ailesinin iç sorunları ve taht kavgaları da önem taşıyordu. Dara, ayaklanmaları askerî güçle bastırmanın yanı sıra, bazı siyasal çözümler de getirmeye çalıştı. Çeşitli kurumların eksikliğini gidererek, Keyhüsrev'in temelini attığı imparatorluk yönetimini sağlamlaştırdı. Fethedilmiş çeşitli yörelerdeki toplumların özerklik istekleri karşısında, Pers İmparatorluğu'nu temsil edecek kişileri seçmek zorunda kaldı. İmparatorluk böylece yirmi satraplığa ayrıldı. Ülkedeki en büyük aileler arasında seçilen satraplar hükümdara karşı sorumluydular. Dara'yla birlikte, Keyhüsrev dönemindeki feodal egemenlikten farklı, merkeziyetçi, güçlü bir devlet kurma isteği kesinleşti. Ama, işgal edilen bölgelere bir dereceye kadar serbestlik tanınıyor, aramcanın bir yönetim dili olmasına ve bütün Doğu'ya yayılmasına karşın, egemenlik altına alınmış ülkelere dil konusunda baskı yapılmıyordu. Bu ülkelere ayrıca din, sanat ve çeşitli kurumlar açısından da ayrıcalıklar tanınıyordu. Ne var ki, Akamanışların sağlam bir paraları, düzenli bir orduları,ticaret ve strateji açısından önemli yolları bulunması, çok geniş bir alana yayılmış imparatorluğun yönetilmesi için yeterli değildi.

Nitekim 499'da İonialılar Perslere karşı ayaklandılar (kısa bir süre için yeniden kurulan İonia birliği 494'te Miletos'un yıkılmasıyla dağıldı). Dara, bu olaydan sonra Avrupa'ya yönelmesi gerektiğine inandı. Ama, isteği önce Atina, sonra da Isparta tarafından geri çevrilince, Med savaşları patlak verdi. Dara önce Marathon'da (490), sonra Salamis' de (480) ve Plataia'da (479) bozguna uğradı. Peloponnesos savaşının bir ara durmasına ve Artakserkses III'ün kanlı krallığı dönemindeki (359-338) toparlanma çabalarına karşın, Pers imparatorluğu günden güne zayıflamaktaydı; sonunda, Dara III Kodoman'ı Gaugamela'ya kaçmak (331) zorunda bırakan

Persepolis'teki krallık sarayının sütun başlıklarından biri.

Büyük İskender, imparatorluğunun sınırlarını İndus'a kadar genişleterek Akamanışların hükümdarlığına son verdi. Pers prensesleri Ruşenk ve Apameia ile evlenen Büyük İskender ile Seleukos I, büyük imparatorluğun son temsilcileri oldular.

O tarihten 2 500 yıl sonra, 1973 Nisanında, Akamanışlar tarafından kurulmuş Pers İmparatorluğu'nun gücünü gösteren iki metreden uzun bir Dara heykeli bulunmuştur. Mısırlı heykelciler tarafından yapıldığı sanılan bu heykelin tabanında şöyle bir yazıt vardır: "İki Dünya'nın Efendisi, kusursuz Tanrı'nın tıpatıp görüntüsü." Gerçekten Doğu toplumlarını birleştiren Akamanışlar ayın zamanda da Batı'yı ve Doğu'yu, birbirine yaklaştırarak, İki Dünya'nın efendisi olmayı başarmışlardı.

AKAMANIŞ SANATI

Akamanış mimarisinin kalıntıları, pek uzun ömürlü olmayan Akamanış egemenliğinin Nil'den İndus'a kadar uzanan bölgede kurduğu krallık kentlerindeki görkemli yapıların kalıntılarıdırlar. Akamanış sanatının kurucusu Dara I'dir. Bu başarılı hükümdar kendisine boyun eğen, ama her an ayaklanmaya hazır olan eyaletler üstündeki etkisini artırmak amacıyla, değerli ve bağışlayıcı bir hükümdarın yönetimi altında birleşmenin yararlarını yücelten bir sanat düşlemiştir. Bu nedenle, Akamanış sanatındaki öğelerin benzeşmezliğine şaşırmamak gerekir. Bölgede egemenlik kuran toplumların özellikle Sus, Ekbatana, Persepolis ve Babil'de geliştirdikleri sanat, karma özellikleriyle dikkati çeker. Gösterişe önem veren ve doğrudan doğruya Pers törelerine bağlı kalan bu sanat anlayışının karma nitelikler içermesine karşın gene de kendine özgü bir üslubu vardır.

Akamanış sanatı, Asurluların ve Babillilerin mimarlık anlayışında görülen gösterişli üslubu sürdürmüş, bunu Yunanlılardan, Mısırlılardan, Medlerden ve Kimmerlerden aldığı öğelerle zenginleştirmiş ayrıca Ön-İran gelenekleriyle, bozkır sanatıyla ve Luristan sanatıyla kaynaştırmıştır. Dara, başkenti Parsa (Persepolis) için yalın ve ağırbaşlı çizgiler içeren bir üslubu benimsemiş, yüksek bir taraça üstüne yerleşmiş Asur saraylarının dik hacimli biçimlerini örnek almıştı. Ama Mezopotamya'daki geleneksel yapı gereci tuğla yerine taş kullanılmış, Mısır ile Yunanistan'daki gibi tavanları tutan çok sayıda sütun yaptırılmıştı. Böylece, hükümdarın binlerce kişiyi kabul edebileceği, *apadana* denen ve bütünüyle Pers sanatının bir özelliği olan taht salonu doğmuştu. Oluklu sütun Yunan mimarisinden, dikdörtgen kapılar ve kornişlerse Mısır mimarisinden alınmadır. Persepolis'teki saray kapılarının yanında bulunan insan başlı dev boğalar Asur sanatını andırır; ama, gerek S biçiminde kıvrılmış kanatlarla, gerek boynuzların bulunmasıyla, gerek 5 yerine 4 ayak bulunmasıyla bu heykelcilik anlayışından da ayrılır. Birbirine yapışık iki boğa büstünün oluşturduğu dev sütun başlığı, Akamanışların Pers sanatına özgü bir yeniliktir. Öbür sanat türlerinden günümüze çok az örnek kalmıştır. Akamanışların süslemelerindeyse eşsiz bir incelik göze çarpar.

Akamanışların yeni bir üslup ve yeni bir anlayışla işledikleri heykeller, hükümdarı övme amacıyla yapılmıştır. Asur heykellerinde hükümdarın acımasızlığı üstünde durulurken, Akamanış heykellerinde yiğitliği ve iyi yürekliliği ortaya konur. Her türlü savaş ve acımasızlık sahnesi, bu sanattan uzak tutulmuştur. Çizgiler yumuşatılmış ama canlılığını yitirmemiştir. Görkemli ve donuk olmasıyla dikkati çeken Pers sanatı, halkın saygı sunmak için hükümdarın önünden geçişini konu edinir. Nakşi Rüstem'deki Dara'nın mezarında ve Persepolis'teki kalıntıların üstünde geçiş törenlerini görüntüleyen sahneler ile Sus kentindeki okçuları gösteren kabartmalar, bu sanatın en güzel örnekleridir. Canlı renklerde sırlı tuğlalarla yapılmış söz konusu süslemeler aynı zamanda imparatorluğun birliğini kutlamak için her yıl düzenlenen büyük şenlikleri canlandırır (bu görkemli şenlikler apadanada ve şölen salonlarında yapılır ve Dara'dan Kserkses'e kadar bütün Pers kralları, çeşitli illerin satraplarını burada kabul ederlerdi). Süslemelerde canlandırılan kartal başlı aslanların, kanatlı boğaların bir mitoloji havası yarattığı söylenebilir. ■

Akbal, Oktay

Oktay Akbal.

Türk yazarı (İstanbul, 1923).

Orta öğrenimini Özel İstiklal Lisesi'nde tamamlayan (1942), bir süre Hukuk ve Edebiyat fakültelerinde okuyan Oktay Akbal'ın 1943- 1944 yılları arasında *Servet-i Fünun* dergisinde sekreterlikle başlayan basın yaşamı, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı Tercüme Bürosu'ndaki çalışmalarından (1947-1951) sonra Vatan gazetesinde yazdığı sanat yazıları ve kitap eleştirileri (1951-1956) ile günlük fıkralarla (1956-1959) sürdü (Cumhuriyet gazetesinde başladığı fıkra yazarlığını Milliyet'te sürdürmektedir).

Akbal, *Once Ekmekler Bozuldu* adlı ilk yapıtından bu yana anlatım tekniğini korumuş ve çoğunlukla kendi yaşamıyla ilgili anıları öyküleştirmiştir. İlk yazı ve şiirlerinde Sait Faik'in geliştirdiği gerçekçi yaklaşımı benimseyen yazar, bu anlayışı daha sonra yayımladığı öykü ve denemelerde de sürdürmüştür. Dış çevreyi, daha doğrusu "başkaları"nı, yazarlık duyarlığını dışavurmada bir araç olarak kullanan Akbal, anı kesitlerine başvururken insan yaşamının olağan akışını da olağandışına sapmadan yansıtmaya çalışır. Olaydan, olay örgüsünün yarattığı gerilimden bilinçli olarak kaçındığı için, öyküleri daha çok bir tek insanın çevresinde odaklaşır. Bunun sonucu olarak da, işlediği en önemli konular günlük duyarlıklar çerçevesinde yer alan aşk ve yalnızlıktır. Bununla birlikte yazar, öykülerinde bile, okuruna karanlık, umutsuz bir dünya değil bir "yaşama sevinci" vermeye çalışır. Birinci ve üçüncü tekil kişinin anlatımına yöneldiği öykülerinde, yalın ve kısa tümceler kullanır.

Anlatım ve içerik açısından öyküleri

için söylediğimiz bu özellikler, genel olarak günümüze kadar yazdığı üç romanı için de geçerlidir. Öte yandan, güncel toplumsal sorunları kısa öyküler biçiminde işlediği fıkralarında da, edebiyat tutkusunu, edebiyat sevgisini açıkça dile getirir. ■

BAŞLICA YAPITLARI

Öykü: Önce Ekmekler Bozuldu (1946); Aşksız İnsanlar (1949); Bizans Definesi (1953); Bulutun Rengi (1954); Berber Aynası (1958, 1959 Sait Faik Hikâye Armağanı); Yalnızlık Bana Yasak (1967); Tarzan Öldü (1969); İstinye Suları (1973); Karşı Kıyılar (1979); Hey Vapurlar Trenler (1981); Lunapark (1983).
Roman: Garipler Sokağı (1950); Suçumuz İnsan Olmak (1957 ; 1958 Türk Dil Kurumu Roman Ödülü); İnsan Bir Ormandır (1975).
Deneme- Söyleşi-Anı: Şair Dostlarım (1964); Dost Kitaplar (1967); Konumuz Edebiyat (1968); Yazmak Yaşamak (1972); Ölümsüz Oyun (1974); Atatürk Yaşadı mı (1975); Hiroşimalar Olmasın (1976); Zaman Sensin (1977); İlkyaz Devrimi (1977); Temmuz Serçesi (1978); Gençler Bize Bakıyor (1978); Yaşamı Yeniden Kurmak (1979); Geçmişin Kuşları (1980); Atatürkçülük Savaşı (1981); Atatürk Bir Gün Gelecek (1981); Önce Şiir Vardı (1982); Dünyaya Açılmak İçin (1982); Yarınlar Hesap Sorar (1986); Anı Değil Yaşam (1986); Tarih En büyük Yargıç (1987); Susmak mı, Konuşmak mı? (1987); Bir de Simit Ağacı Olaydı (1990); Anılarda Görmek 2 (1992) ; Zaman Sensin (1992).

Akbulut, Ahmet Ziya

(Türk ressamı (İstanbul, 1869-İstanbul, 1938)
Kuleli Askeri Lisesi'ni ve Harbiye'yi bitirdikten sonra Genelkurmay Resimhane'sine atandı. Resim derslerini Kuleli'de Osman Nuri'den, Harbiye'de Üsküdarlı Hoca Ali Rıza'dan aldı. 1894'te yüzbaşı rütbesiyle Kuleli Askeri Lisesi'ne resim öğretmeni olarak geçti ve eski öğretmeni Osman Nuri'nin yardımcısı oldu. Aynı yıllarda *Amel-i Menazır* (Perspektif Çalışması) ve *Usûl-i Ameliye-i Fenn-i Menazır* (Perspektif Tekniği Çalışma Yöntemi) adlı kitaplarını yayınladı. Bu yapıtları resim öğretmenliği mesleğine bağlılığını gösteren Ahmet Ziya Akbulut, özellikle perspektif kuralları konusunda saygı duyulan bir uzmandı (öğrencileri ve yakın dostları arasında "Menazırcı Ziya" diye anılırdı); matematik ve gökbilim gibi bilim dallarına da özel bir ilgi duyardı: Güzel Sanatlar Akademisi'nin rıhtımına bir güneş saati yapmış, ayrıca *Takvim-i Ziya* adında bir takvim çıkarmıştı. 1898'de, Kuleli'de resim öğretmenliğini bırakarak Askeri Okullar Matbaası Müdürlüğü'ne geçen Ahmet Ziya Akbulut, 1905'te binbaşı oldu; 1913'te Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin yönetim kurulu başkanlığına seçildi. Ayrıca topluluğun yayın organı olan gazetede perspektif konusunda yazılar yazdı. 1914'te emekliye ayrılınca, Sanayi-i Nefise'de (Güzel Sanatlar Akademisi) matematik ve perspektif öğretmenliğine atandı ve ölümüne kadar bu görevini sürdürdü.

Ahmet Ziya Akbulut'un Sultanahmet Camii *adlı tablosu.*

Ahmet Ziya Akbulut'un Beyazıt, Sahaflar Başı *adlı tablosu.*

Özellikle 1900 yıllarından sonra bazı grup sergilerine de katılmış olan Ahmet Ziya'nın eğitici yönü, uzun süre ressamlığını gölgelemiştir. 1901 yılında İstanbul'da yabancı elçilik ilgililerinin de katkısıyla kurulan "İlk Salon"daki sergilerde, onun da adı geçmektedir. Sanat tarihçisi Celal Esat Arseven'e göre Ahmet Ziya Bey "kendi ressamlığından habersiz denecek kadar alçak gönüllü bir kişiydi". Belki de bu nedenle 1937'de İstanbul Resim ve Heykel Müzesi açılıncaya kadar, Ahmet Ziya Akbulut adında bir ressamın varlığından pek kimsenin haberi olmamıştır.

DERİNLİK KAVRAMI VE TARİHSEL YAPILARIN RESMİ

Resimde perspektif kurallarına uyulmasını isteyen Ahmet Ziya Akbulut'un, kendi kuşağının ressamları gibi natürmort ve manzara resimlerinden çok tarihsel yapıları öne çıkaran resimlere yönelmesi doğaldı. Çünkü derinlik kavramını, bu tür resimlerde daha belirgin çizgilerle yansıtabiliyordu. Bu nedenle daha çok camileri belgeci bir görüşle tuvale aktardı. İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nde yer alan *Beyazıt Eski İmaret Binası* adlı

tabloda, yapının bir bölümü, bütünlüğü bozmayacak biçimde tablonun boyutları içine ustaca yerleştirilmiştir. Sanatçının geçici ışık ve gölge oyunlarına kapılmadan, doğrudan doğruya eşyanın ana renk ve biçimini vermiş olduğu söylenebilir. Bu eğilim, 1930 yıllarından sonra Türk sanatında yenilikçi bir akım olarak ortaya çıkacak biçimci ve hacimci yaklaşımlarla uyum gösterir. Ahmet Ziya'nın öbür yapıtları arasında İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'ndeki *Sultanahmet Camii* ve *Mihrimah Camii* adlı tabloları sayılabilir. ■

akciğer

Memelilerde, kuşlarda, sürüngenlerde, ikiyaşayışlılarda ve bazı balıklarda başhca solunum organı.

HAYVANLARIN AKCİĞERİ

Akciğer, hayvanlar arasında omurgalıların belirgin özelliğidir. Bazı balıkların akciğerleri ya yutakla bağlantılı olan iki loblu bir kese biçiminde ya da sırta yakın konumda daha karmaşık cepler ve hava kesecikleri biçimindedir. *Coelacanthidae* üyelerinde tam olarak oluşmamış bir akciğer görülür. İkiyaşayışlılarda, deri solunumunun önemi nedeniyle, akciğerler çoğunlukla küçülmüştür; ayrıca birçok kertenkele türünde de akciğer pek önemli değildir. Çeşitli sürüngenlerde (yılanlar ve ayaksız kertenkeleler) yalnızca sağ akciğer gelişmiştir; ama bronşlar biçiminde dallara ayrılan kıkırdaksı bir soluk borusu vardır. Kuşlarda her akciğerin içine bir bronş girer; bu ilk bronş orta bronş olarak ilerleyerek ön ve arka bronşlara ayrılır; daha sonra da, bronşçuklara ve solunum işlevli kılcal damarlara bölünür. Büyük bronşlar, iskeletin içine kadar giren hava keselerinde uzanır. Kuşlarda karın boşluğu diye adlandırılabilecek bölüm ile akciğerlerin bulunduğu bölüm arasında bir zar vardır.Bu zar, kaburga kaslarından başlayarak oluşmuş bir diyaframdır. Bronşların ikiye ayrıldığı yerde, kuşların ses çıkarma aygıtı olan göğüs gırtlağı bulunur.

Omurgasızlarda gerçek akciğerli tek grup, akciğerli karındanbacaklılardır. Salyangozda, akciğer adı verilen organ çok değişiktir: Kavkının iç yüzünde yer alır ve ince bir örteneğin altında kesişen damarlarla kaplıdır; bir delik, hava geçişini sağlar. Memelilerdeki akciğerin yapısı insan akciğerine benzer: Loblar; lobçuklar; gittikçe incelerek dallanan bronşlar yoluyla hava alma; akciğer kandamarlarıyla kanlanma.

İNSANLARDA AKCİĞERLER

İnsanlarda tabanı diyaframa dayanan akciğerlerin ikisi de piramit biçimindedir. Toplam ağırlıkları kadında 1 000 gr, erkekte 1 300 gr dolayındadır. Derin çentiklerle, yarıklarla loblara ayrılmış akciğerler, çok esnek, süngerimsi iki kütledir. Biraz daha önemli olan sağ akciğerde üç lob (üst, orta, alt) vardır; sol akciğerse loblararası yarıkla ayrılmış iki lobtan oluşur. Bu lobların her birine ana bronşlardan gelen bir dal girer. Loblar, çeşitli lobçuklara ayrılır; lobçuklarda da dallanma görülür ve bu bölünme en küçük akciğer öğesi olan ve bir bronşçukla havalanan akciğer hava kesesine ya da peteğine (alveol) kadar sürer.

Bronşlar, akciğerlere iç yüzeylerinden, "akciğer kapısı" (ya da "göbeği") diye adlandırılan bölgeden girerler. Her bronşta akciğer atardamarları ve akciğer toplardamarları bulunur; dallanan bu damarlar, akciğer hava keselerinin çevresinde kan kılcal damarlarından oluşan çok sıkı bir ağ kurarlar. Bir yetişkinin akciğerinde yaklaşık 500 milyon hava keseciği vardır. Böylece, iki akciğerde solunum yüzeyi 100 m^2'yi bulur.

Her akciğer, iki çeperli bir kese biçiminde olan göğüs zarıyla çevrilidir. Kesenin dıştaki çeperi, göğüs boşluğu çeperiyle bağlantılıdır. İçteki göğüs zarı çeperiyse (ya da yaprağı), akciğere yapışıktır. Göğüs zarının salgıladığı bir sıvıyla yağlanan iki zar birbiri üstünde kayarak solunum hareketlerine eşlik ederler. Akciğerlerde ayrıca, sinir sisteminden kaynaklanan akciğer sinir ağları bulunur.

AKCİĞER HASTALIKLARI

Bütün içorganlar gibi akciğerlerde de yaralar, urlar (kanser) ve çeşitli hastalıklar görülebilir. Ama akciğer

Bir hastada soluk alıp verme hacimlerinin incelenmesi.

Akciğer röntgen filminin, hasta sırtüstü durumda yatarken çekilmesi.

hastalıklarının başlıca özelliği, hastalığın solunumu, dolayısıyle de kanın oksijenlenmesini, doku solunumunu, dolayısıyle de organizmayı etkilemesidir.

Akciğer hastalıkları arasında zatürree, verem, abseler sayılabilir. Zatülcenp, akciğerleri çevreleyen göğüs zarının iltihaplanmasıdır. Bir toplardamar iltihabı ya da bir kalp hastalığı sonucu, akciğerde bir amboli görülebilir. Akciğer ödemiyse hava keselerinin kansuyu sızıntılarıyla dolmasıdır. Bu ciddi solunum tıkayıcı hastalık, tıp açısından acil bir durum sayılır. Akciğer amfizemi, hava keseciklerinin genişlemesine ve akciğer dokusunun esnekliğini yitirmesine yol açan bir hastalıktır. Bu durumda, akciğerler gerilmişlerdir; boşalamadıkları gibi, dolmaları da güçlükle olur. Bunun sonucu olarak da solunum güçlüğü ve kesik kesik soluma görülür.

Bir hastada ortaya çıkan ve dikkati solunum sistemi üstüne çeken belirtiler arasında, öksürük, solunum

güçlüğü ya da soluk darlığı, göğüs ağrısı, balgam çıkarma, akciğer kökenli kan tükürme, akciğerlerden gelen kusmuğu çıkarma ya da bronştaki bir absenin açılması sonucu irini birden bire dışarı atma sayılabilir. Bu belirtilere çoğunlukla, ateş de eşlik eder.

RÖNTGEN İNCELEMELERİ

Klinik inceleme çoğunlukla, çok kesin bir teşhis koymağa olanak verir. Bununla birlikte, teşhisi röntgen incelemeleriyle tamamlamak alışkanlık haline gelmiştir. Bu incelemeler arasında radyoskopi, önden ve yandan röntgen filmleri çekimi ya da akciğerin değişik derinliklerinden kesitler gösteren ve boşlukları ya da oluşum bozukluklarını ortaya çıkaran tomografiler sayılabilir. Bazen ağızdan boru yutturularak bronkoskopiye de gereksinme duyulabilir (bu yöntem, biyopsi yapmaya da olanak verir). Balgam incelemeleri, laboratuvarda hücre ya da mikrop aranarak yapılır. Hastalığa neden olan mikroorganizmanın saptanması tedavinin etkili olmasını sağlar. ■

akciğerli balıklar

Kemikli balıklar altsınıfında yer alan ve tropikal bölgelerde yaşayan tatlı su balıkları.

Akciğerleri (bir ya da iki) yemek borusunun dallara ayrılmasından oluşan ve altçenelerinin yapısı, iskeletleri, yüzgeçleri bakımından eski çağlardan kalma özellikler gösteren bu balıklar, Devonyen devrinde ortaya çıkmış ve günümüze kadar pek evrim geçirmemiş "yaşayan fosiller"dir (Devonyen'de de denizlerde bazı akciğerli balık türleri vardı ama, bu balıklar çok geçmeden tatlı sularda yaşamaya başladılar).

Akciğerli balıklarda, karaciğerlerin yanı sıra solungaçlar da bulunur ve çift solunum, biyolojilerinin temelini oluşturur. Afrika, Avustralya ve Güney Amerika'ya dağılmış olan akciğerli balıklardan senegal balıkçı balığının (*Protopterus* cinsi) tropikal Afrika'da üç türü yaşar. Senegal balıkçı balığı, 80 sm boyunda, gövdesi uzun, zeytin yeşili renkte bir balıktır, pulları derisinin içinde saklıdır. Orta yüzgeçleri kuyruğunun çevresinde bir tek yüzgeç biçiminde birleşir. Uzun, çift yüzgeçleriyse dipten destek almasına yarar.

Yağmur mevsiminde tıpkı yılanbalığı gibi küçük göllerde yüzen senegal balıkçı balığı, kuraklık dönemi gelince, başka balıklar suların geri çekilişini izleyerek bulundukları yerden ayrılırken, çamurun içine dalar; orada ağzıyla kendine bir

Avustralya'da yaşayan akciğerli barramunda.

yuva kazar ve salgıladığı maddeyle oluşturduğu bir kozanın içine kapanır. Bu kozanın içinde akciğeri yardımıyla yaşar ve hava soluyabilmek için, bataklık yüzeyine ulaşan bir çeşit tüp geliştirir.
Avustralya'da yaşayan barramunda (*Neoceratodus* cinsi), 1,25 m uzunluğunda, 10 kg ağırlığındadır. Pulları daha büyük, çift yüzgeçleriyse daha normal bir balıktır.
Güney Amerika'da yaşayan akciğerli balık türüyse (*Karamaru* cinsi) senegal balıkçı balığına daha çok benzer.
Akciğerli balıklar gelişmeleri sırasında, dış solungaçları bulunmayan bir kurtçuk dönemi geçirirler. Timsahlar başlıca düşmanlarıdır; ayrıca yerliler tarafından da avlanırlar. ■

akçaağaç

Acer cinsine bağlı büyük ve yaygın dallı ağaç.
Aşağı yukarı yalnızca Kuzey yarıkürede yetişen akçaağaçların, yüze yakın türü vardır; ama melez akçaağaçlara da raslanır. En yaygın olanı *çınarımsı akçaağaçtır. Acer pseudoplatanus*, salkım biçimindeki çiçekleriyle kolayca tanınır. Bazı türlerin çiçekleriyse demet halinde ve daha kısadır; meyve çift ve kanatlıdır; olgunlaştığı zaman yere dönerek düşer. Asıl akçaağaçlarınsa damarlı ve açık bir ele benzeyen yapraklarının çevresi, genellikle köşeli ya da kesik kesiktir. Akçaağaçlar yaygın dallarıyla ve güzel görünüşleriyle dikkati çeker, özellikle kırmızı yapraklı akçaağaçlar doğayı süsler. Bunların dışında, yaprakları telek biçiminde olan bir başka tür daha vardır (*Acer negundo*). Ayrıca, yaprakları yeşil ve krem rengi karışımı olan akçaağaçların da görünümü çok güzeldir.
Akçaağaçların odunu, ince maran-

Akçaağaçtan besisuyu toplanması.

Japonya'da sonbahar döneminde akçaağaçlardan bir görünüm.

gozlukta ve kaplama işlerinde kullanılır. *Benekli akçaağaç*ların lifleri dalgalı olan odunuysa çok değerlidir; boylamasına kesildiğinde kareli ve parıldıyan bir görünümdedir.
En çok aranan akçaağaç türü, Kanada'da yetişen *tatlı akçaağaçtır (Acer saccharum)*; besisuyu şekerli maddeler bakımından çok zengindir; ayrıca odunundan da yararlanılır. Çınarımsı akçaağacın ince tohumları değerlidir. Akçaağaçların odunu nem değişikliklerinden aşırı derecede etkilendiği için yapılarda, toprak ve su altı çalışmalarında kullanılmaz; buna karşılık, çok iyi bir yakıttır; odunkömürü olarak da değerlendirilebilir. ■

Akdeniz

Güney Avrupa'yı Kuzey Afrika'dan ayıran ve doğuda Asya kıtasına dayanan iç deniz. 30°15′ kuzey enlemi ile 46° kuzey enlemi ve 6° batı boylamı ile 36° doğu boylamı arasında yer alır.

COĞRAFYA

30°15 kuzey enlemi ile 46° kuzey enlemi ve 6°batı boylamı ile 36° doğu boylamı arasında yer alan, batıda Cebelitarık boğazı yoluyla Atlas Okyanusu'na, güneydoğuda Süveyş kanalıyla Kızıldeniz'e açılan Akdeniz'in yüzölçümü Karadeniz ve Azak deniziyle birlikte 2 970 000 km², Cebelitarık boğazından Suriye kıyılarına kadar olan doğu-batı doğrultusundaki uzunluğu 3 800 km'dir. Bu uzaklık Karadeniz'in doğu ucuna kadar alınırsa 4 300 km'yi bulur. Genişliğiyse çeşitli yerlere göre değişir; Cenova ile Tunus kıyıları arasında 800 km, Türkiye ile Mısır kıyıları arasında (İskenderiye'den geçen boylam üstünde) 530 km, Sicilya ile Tunus arasında 138 km, Cebelitarık boğazındaysa ortalama 15 km'dir. Ortalama derinliği 1 429 m'dir;en derin yeri (5 121 m) Mora yarımadasının güneybatısında yer alır.
Sicilya adası ile Tunus arasında darlaşan kesim, Akdeniz'i birbirine eşit olmayan iki havzaya ayırır. Batıda kalan kesime Batı Akdeniz havzası, doğuda kalan kesimeyse Doğu Akdeniz havzası denir.
BATI AKDENİZ HAVZASI. 820 000 km²'lik bir alanı kaplayan Batı Akdeniz havzası da çeşitli ada ve yarımadalarla 3 kesime ayrılır. İtalya yarımadası, Korsika adası ve Sardinya adası arasında kalan kesime Tiren denizi denir. 3 500 m'yi geçen derinliklerin bulunduğu Tiren denizi çevresinde yanardağ etkinlikleri görülür (Etna, Vulcano, Stromboli ve Vezüv yanardağları bu çevrededir). Batı Akdeniz havzasında yer alan Balear denizi, doğuda Sardinya ve Korsika adası, batıda Balear adaları, güneydeyse Tunus ve Cezayir ile sınırlıdır. Bu havzada derinlik 3 000 m'yi ender olarak geçer. Alboran yanardağ adaları ile Cebelitarık arasında doğu-batı doğrultusunda uzanan denize Alboran denizi denir; en büyük derinlik 1 375 m'dir. Afrika kıtası ile İspanya arasında Akdeniz iyice darlaşır ve bu bölgede Akdeniz'i Atlas Okyanusu'na bağlayan Cebelitarık boğazı yer alır. Uzunluğu 60 km olan Cebelitarık boğazının en dar yeri yaklaşık 15 km'dir; derinliği orta kesimde 350 m'yi bulur; kıyılarında yer yer 500 m'yi aşan derinlikler görülür.
DOĞU AKDENİZ HAVZASI. Yüzölçümü 1 688 000 km² olan Doğu Akdeniz havzası da, bazı yarımada ve adalarla çeşitli denizlere ayrılır. Yugoslavya ve Arnavutluk'un dağlık toprakları ile İtalya yarımadası arasında Adriya denizi, İtalya, Sicilya ve Yunanistan arasında İon denizi yer alır. Mora'daki sıradağların uzantısı olan adalar yayı, Doğu Akdeniz havzasını, Ege denizinden ayırır. Yunanistan ve Anadolu arasında kalan Ege denizi, İstanbul ve Çanakkale boğazları arasında kalan Marmara denizi, Rusya, Bulgaristan, Romanya ve Türkiye arasında kalan Karadeniz, S.S.C.B. topraklarına bir körfez gibi sokulan Azak denizi de, Doğu Akdeniz havzasına bağlı denizlerdir.

Tanca yakınlarındaki (Fas) bir kıyı kasabasında balıkçı teknesi. Tanca hem bir Akdeniz kentidir, hem de Atlas Okyanusu'na açılan bir limandır.

Doğu Akdeniz havzası Batı Akdeniz havzasından daha derindir. Yapılan araştırmalar sonucunda İon denizinde 4 000 m'yi geçen 6 çukur bulunduğu ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca gene Doğu Akdeniz'de 3 000 m'yi geçen birçok derinlik vardır: Girit'in güneydoğusundaki çukurda 3 310 m; Rodos adası ile Anadolu kıyıları arasında 3 864 m. Adriya denizindeki en derin yerse, 1 590 m'dir.

Suların mikroplankton bakımından yoksul olması ve ırmakların taşıdığı alüvyonların sınırlı bir alana yayılması nedeniyle Akdeniz, genellikle mavi ve berrak bir denizdir.Bununla birlikte, bazı yerlerinde suların değişik renkte olduğu görülür. Sözgelimi, İon denizinde ve Girit ile Kıbrıs'ın güneyinde sular koyu mavi, Ege denizinde, Balear denizinde ve Tiren denizinde açık mavi, Cebelitarık boğazı dolaylarında yeşil ve sarımsıdır. Akdeniz'in kuzey havzalarındaki ırmak ağızlarının çevresinde de suların sarımsı olduğu görülür. Bunun nedeni, ırmakların taşıdığı elementlerdir. Ayrıca, yapılan araştırmalar sonucunda Doğu Akdeniz havzasındaki suların, Batı Akdeniz havzasındaki sulardan daha saydam olduğu ortaya çıkmıştır.

Akdeniz'in yüzeyindeki sıcaklık, yıllık ortalama olarak, havanın sıcaklığından daha yüksektir. Yüzey suları genellikle sonbaharda ve kışın, havadan daha sıcaktır. Ama, Dalmaçya kıyılarında suların bazen

Akdeniz kıyısındaki limanlarımızdan Antalya'dan görünüş.

Tunus'ta Sfaks limanından görünüş. Ülkenin ikinci balıkçılık limanı olan Sfaks, Gafsa fosfatlarının dışsatımını da sağlar.

Sardinya'nın en dağlık bölgesinde bulunan Nuoro yakınındaki Oliena'da bir pazar günü.

donduğu da görülür. Şubat ayında, ortalama sıcaklık Batı Akdeniz'de 13-14°C, Doğu Akdeniz'deyse 17°C'ın biraz üstündedir. Ağustos ayında sıcaklık batıda 24-25°C, doğudaysa, 25-28°C arasındadır. Anadolu'nun Akdeniz kıyılarında da sıcaklık yaz ve kış aylarında batıdan doğuya doğru gidildikçe artar. Kışın, şubat ayında yüzey sularının ortalama sıcaklığı Fethiye ile Anamur arasında 15°C, daha doğudaysa 16°C'tır. Ağustos ayında sıcaklık batıda 26°C, doğuda 28°C'tır. Akdeniz'de 300 m'ye kadar sıcaklık değişmeleri görülür. Daha derinde, durgun suların okyanuslarla yeterli bağlantı kuramaması nedeniyle sıcaklık 13°C dolaylarında kalır.

Yağışın az, buharlaşmanın da fazla olmasından ötürü, Akdeniz'in büyük bir bölümünde tuzluluk, okyanusların tuzluluğundan fazladır. Batıdan doğuya gidildikçe artan tuzluluk oranı, Alboran denizinde ortalama ‰36,5-37, Ege denizinde ‰38-39'dur. Tuzluluk kuzeye doğru gidildikçe özellikle ırmak ağızlarında azalır. Sözgelimi Adriya denizinin güneyinde ‰37-38'ken, kuzeyde, Po deltası açığında ‰33 kadardır. Karadeniz'den gelen az tuzlu suların etkisinde kalan Ege denizinin kuzeyinde tuzluluk, güneye oranla daha düşüktür. Kuzeyde ‰30'u geçmez, güneydeyse ‰38'dir.

Akdeniz'de gelgit hareketleri önemli değildir. Cebelitarık boğazı yoluyla Atlas Okyanusu'ndan gelen deniz yükselmesi uzaklara kadar etkili olmaz. Gelgit olayı en çok iki yerde kendini gösterir: Gabes körfezinde (122 sm); Adriya denizinin kuzeyinde (100 sm).

Cebelitarık boğazında, Atlas Okyanusu'nda Akdeniz'e doğru bir yüzey akıntısı vardır. 100 m derinliğe kadar etkisini gösteren bu akıntının altında da, Akdeniz'in sularını Atlas Okyanusu'na taşıyan ters yönde bir alt akıntı bulunur. Atlas Okyanusu'ndan Cebelitarık boğazı yoluyla Akdeniz'e giren sular, Akdeniz'in güney kıyılarını izleyerek doğuya doğru ilerler. Bu akıntıdan ayrılan bir kol, Sicilya ve İtalya kıyılarını dolaşarak kuzeybatıya döner; öbür kolsa, Libya ve Mısır kıyılarından geçerek Suriye'ye yönelir ve Suriye kıyılarından kuzeye çıkar. Türkiye'nin Akdeniz kıyılarında batıya yönelen bu akıntı, Rodos açıklarında Ege denizine girer ve Anadolu kıyıları boyunca kuzeye doğru çıkar. Kuzey Ege'de, Çanakkale'den gelen akıntının şiddetiyle yeniden güneye yönelerek Yunanistan kıyılarını izler.

TARİH

Akdeniz tarih boyunca, kıyısında yer alan ülkeler arasında birleştirici bir deniz yolu rolü oynamıştır. Akdeniz kıyılarına yerleşen Fenikeliler, Kartacalılar, Romalılar denizciliğe büyük önem vermişlerdi; çünkü deniz hem ulaşımda kolaylık sağlıyordu, hem de ticareti kolaylaştırıyordu. Böylece Akdeniz, denizci devletlerin yerleşme alanı oldu; ama, Akdeniz kıyısında kurulan ve bütün varlıklarını denize bağlayan denizci devletlerin de ömrü uzun olmadı. Çünkü, Akdeniz kıyıları daha kuzeyde ve doğuda yaşayanlar

Cezayir'de bir plaj.

için de ilgi çekiciydi. Nitekim, kıyılarda yaşayanlar kuzeyden ve doğudan gelenlere sık sık boğun eğmek zorunda kaldılar.

Romalılar yalnızca deniz kıyısına yerleşmekle kalmamış, kara içine de sokulan bir imparatorluk kurmuşlardı. Roma İmparatorluğu parçalandıktan sonra Akdeniz kıyılarında düzen bozulmuş, korsanlığın günden güne artmasıyla da kıyılardaki devletler güç durumda kalmışlardı. Daha sonra, Roma ve Bizans imparatorluklarının yıkılmasıyla, Akdeniz eski önemini yitirdi. Uygarlık yavaş yavaş Akdeniz kıyılarından kuzeye doğru kaydı ve Kuzey denizleri önem kazanmaya başladı. Ama Doğu'daki Arap egemenliği süresince Akdeniz, Asya ile Avrupa arasındaki ticari ulaşımda eski işlevini korudu. Kızıldeniz ve Basra körfezi yoluyla Hindistan'a giden Arap gemilerinin İskenderiye'ye getirdikleri mallar oradan Avrupa limanlarına, özellikle de Venedik ve Cenova'ya taşınıyordu. Böylece bazı İtalyan kentleri zenginleştiler. Ama X. yy'dan başlayarak bölgede büyük değişiklikler oldu. Arap devletleri çökmeye başladı ve Haçlı seferleri büyük karışıklıklara yol açtı. XV. yy'da Mısır'ın, Tunus'un ve Cezayir'in Osmanlıların eline geçmesiyle Akdeniz'de Osmanlı egemenliği kuruldu. Akdeniz dünyası ile Uzakdoğu arasına yeni bir gücün girmesi sonucunda özellikle Atlas Okyanusu'nda kıyısı olan devletler, yeni yollar aramaya başladılar. XV. yy'ın ikinci yarısında, Afrika'nın güneyinden Hindistan'a giden başka bir yol bulundu ve Amerika kıtası keşfedildi. Akdeniz eski canlılığını yitirirken, Atlas Okyanusu da günden güne önem kazandı. Batı Avrupa ülkeleri bu durumdan son derece yararlandılar. Avrupa'da sanayi gelişirken Akdeniz ülkeleri bu gelişmeye ayak uyduramadı. Zaten Osmanlı İmparatorluğu da Akdeniz kıyılarındaki topraklarını yitirerek gerilemeye başlamıştı. 1869'da açılan Süveyş kanalı Akdeniz'de ticareti biraz canlandırdıysa da, İslâm dünyasına büyük bir yarar sağlamadı. ■

AKDENİZ KIYISI ÜLKELERİ

ÜLKELER	YÜZÖLÇÜMÜ (km^2)	NÜFUS*	BAŞLICA LİMANLAR
Türkiye	779 452	56 473 035	İstanbul, İzmir, Mersin, İskenderun, Antalya
İspanya	504 750	39 160 000	Barselona, Valencia
Fransa	543 998	56 555 700	Marsilya, Sète
İtalya	301 252	57 436 000	Cenova, Napoli Trieste
Yugoslavya*	255 805	23 565 000	Rijeka, Split
Arnavutluk	28 748	3 201 000	Draç
Yunanistan	131 944	10 096 000	Pire, Patras, Selanik
Suriye	185 180	11 719 000	Lazkiye, Beniyas
Lübnan	10 400	2 897 000	Beyrut, Trablus
İsrail	20 700	4 563 000	Hayfa, Aşdod
Mısır	1 001 449	51 748 000	İskenderiye, Port Said, Süveyş
Libya	1 759 000	4 080 000	Trablusgarp, Bingazi, Marsa el-Brega
Tunus	164 150	7 973 000	Tunus, Bizerte, Sfaks
Cezayir	2 381 741	24 579 000	Cezayir, Oran, Bicaye, Skikda, Annaba
Fas	458 730	24 725 000	Dar ül Beyza (Kazablanka), Safi, Tanca
Monako	1,8	29 000	Monako, Montecarlo
Malta	316	349 000	La Valletta
Kıbrıs	9 251	733 053 (165 035'i (K.K.T.C.'de)	Girne, Larnaka, Limasol, Gazi Magosa
Cebelitarık	6	30 000	Cebelitarık

**Nüfuslar 1991 nüfuslarıdır;*
**Yugoslavya'nın nüfusu, parçalanma öncesindeki nüfustur.*

Akdeniz bölgesi

Türkiye'nin yedi coğrafi bölgesinden biri olan Akdeniz bölgesi, 118 200 km²'lik bir alana yayılır ve Türkiye yüzeyinin % 15'ini kaplar.

YÜZEY ŞEKİLLERİ

Akdeniz bölgesi güneyde Akdeniz'e, batıda Ege bölgesine, kuzeyde İç Anadolu bölgesine, kuzeydoğuda Doğu Anadolu bölgesine ve doğuda Güneydoğu Anadolu bölgesine komşudur. Ege bölgesiyle olan sınırı Marmaris ve Köyceğiz arasından başlar, Muğla'nın Fethiye ve Köyceğiz ilçelerini içine alarak, Sultan dağlarının kuzey ucuna kadar uzanır (Sultan dağlarının yoğun nüfuslu kesimi, İç Anadolu'da kalır). İç Anadolu'yla olan sınır, Batı ve Orta Toroslar'ın dağlık kütlesi Akdeniz bölgesinde kalacak biçimde doğuya doğru geniş bir yay çizer. Bu sınır Konya havzasının güney kenarından geçer ve Konya ile Niğde illerinin bazı ilçeleri Akdeniz bölgesinde kalır. Kuzeydoğuda Doğu Anadolu bölgesiyle olan sınır, yüzey şekilleri, iklim ve bitki örtüsü bakımından farklı iki kesimi birbirinden ayırır. Akdeniz bölgesini doğuda Güneydoğu Anadolu'dan ayıran sınır, bütün Amanos dağlarını ve gerisindeki ovayı Akdeniz bölgesinde bırakır.

Akdeniz bölgesinde büyük yer kaplayan Toros dağları, Batı Toroslar ve Orta Toroslar diye ikiye ayrılır. Batı Toroslar, Teke yöresi, Göller yöresi ve Antalya yöresinden oluşur. Teke yöresi doğuda Antalya körfezi ile batıda Fethiye körfezi arasında denize doğru bir çıkıntı oluşturur. İlkçağ'da adı Likya olan bu yöre dağlık bir görünüştedir. Ortada yüksek bir düzlük olan Elmalı ovası yer alır; Bey dağları bu düzlüğü doğudan sınırlar. Teke yöresinde kalkerli (kireçli) topraklar oldukça yaygındır. Bu nedenle erimeyle oluşmuş karst şekillerine çok raslanır. Teke yöresinin kuzeyinde yer yer bataklık ve sığ göllerle kaplı ovalardan geçilerek Göller yöresine ulaşılır. Bu alandaki ovaların en büyüğü Acıpayam ovasıdır. Daha kuzeyde Göller yöresinin yüzey şekillerini, göl çanakları ile bunları birbirinden ayıran yüksek dağlar oluşturur. Yörede başlıca dört göl vardır: Acıgöl; Burdur gölü; Eğridir gölü; Beyşehir gölü. Göller yöresinde tabanı sürekli su altında bulunmayan çukur alanlara en güzel örnek Isparta ovasıdır. En önemli dağlarsa Sultan dağları, Barla dağı, Davras dağı, Dedegöl dağıdır. Antalya yöresiyse, Antalya ovasını ve Batı Toroslar'ın Taşeli yaylasındaki uzantılarını içine alır. Antalya ovası, aynı adı taşıyan körfezin kenarından kuzeye doğru üçgen biçiminde sokulur. Aksu ırmağının doğusunda alüvyonlu ova görünümündedir; Aksu'nun batısındaysa taraçalar halindedir (Antalya kenti de bu taraçalar üstünde yer alır). Konya ovası ve Akdeniz arasında uzanan Taşeli yaylası, Batı ve Orta Toroslar'ı birbirinden ayırır. Bolkar dağlarını, Aladağlar'ı, Tahtalı ve Binboğa dağlarını içine alan Orta

Antalya'da yivli minare.

Antalya-Finike kıyı yolundan görünüş.

Side tiyatrosundan görünüş.

Toroslar, Doğu Anadolu bölgesinde Doğu Toroslar'la devam eder. Türkiye'nin denize yakın düzlüklerinin en büyüğü olan Adana ovası, Orta Toroslar ile Amanos dağları arasındadır. Akdeniz bölgesinin doğusunda güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda uzanan Amanos dağları iki yerden geçit verir: Belen geçidi; Gavur dağı geçidi.

Akdeniz kıyıları genel görünümüyle az girintili çıkıntılıdır. Kara içine doğru iki büyük girinti yaparak geniş yaylar çizer. Bu özelliği, kıyının gerisindeki yüzey şekillerinin kıyıya koşut uzanmasıyla ilgilidir. Antalya körfezinin batısında, söz konusu özellik ortadan kalkar. Bu kesim, aşağı yukarı Ege denizi kıyıları kadar girintili çıkıntılıdır. Antalya körfezinin doğusundaysa, düzgün bir karayoluyla izlenen bir kıyı uzanır. Göksu ırmağı ağzından Mersin'e kadar, dar uzun ya da daire biçiminde koyların yer aldığı kıyıdan sonra, birbirine komşu akarsuların denize ulaştıkları Adana ovasının alçak bölümüne geçilir. Akdeniz'in doğusunda Amanos dağları kıyıya iyice yaklaşır; İskenderun'dan başlayarak kıyı vahşi bir görünüm alır ve güneye doğru sarp biçimde uzanır.

İKLİM KOŞULLARI

Akdeniz bölgesinde gerçek anlamda Akdeniz iklimi görülür. Yazlar sıcak ve kurak, kışlar ılık ve yağışlı geçer. Ama bölgedeki dağlar iklimin özelliklerini yer yer değişikliğe uğratır. Yıllık ortalama sıcaklıklar kıyı kesiminde 18°C'ın üstündedir; bu sıcaklık, iç kısımlara doğru yükseltinin artmasıyla biraz düşer. En soğuk ay genellikle ocaktır. Sıcaklık 0°C'ın altına ender olarak düşer. En sıcak ay ortalaması 28°C dolayındadır. Yazın sıcaklık sık sık gölgede 40°C'ın üstüne çıkar. En çok yağışı kıyılar alır ve yıllık ortalama yağış tutarı kıyı kesiminde yer yer 1m'yi aşar. Ama kıyının bazı kesimlerinde, topoğrafya koşulları yüzünden yağış miktarı düşebilir: Antalya'da 1 068 mm; Antakya'da 1 173 mm; Adana'da 646 mm; Silifke'de 636 mm. İç kesimlerdeki ovalardaysa, yağış miktarının daha düşük olduğu görülür: Elmalı'da 542 mm; Isparta'da 619 mm. Buna karşılık bazı iç kesimler, kıyıyı aratmayacak biçimde yağış alır: Akseki'de 1 351 mm; Gündoğmuş'ta 1 381 mm. Yağışlar hem kıyıda, hem de iç kesimlerde genellikle kış aylarında görülür. Yazın kıyı kesimi aşağı yukarı hiç yağış almaz. Bölgenin batı kesimleri sonbaharda ilkbahardan daha çok yağış alır. Bunun nedeni Ege bölgesine yakın olmasıdır. İç kesimlere doğru ilkbaharda görülen yağış artışlarıysa, bölgenin İç Anadolu'ya komşu olmasıyla ilgilidir. Bir günde kaydedilen yağış bazen çok büyük değerlere ulaşır; ama bu miktar da kıyıdan iç kesimlere gidildikçe azalır: Antalya'da 290 mm; Antakya'da 236 mm; Isparta'da 109 mm; Elmalı'da 80 mm. Kıyılara pek kar düşmez; ama iç kesimlerde yılın 5-10 günü karlı geçer.

BİTKİ ÖRTÜSÜ

Akdeniz bölgesinde bitki örtüsü, sıcak ve kurak geçen yaz aylarından büyük ölçüde etkilenir; bu nedenle kurakçıl bir özellik taşır. Mersin, defne, zakkum, kocayemiş, menengiç gibi maki türleri görülür. Makilere kıyıdan 700—800 m yüksekliğe kadar raslanabilir. Akdeniz bölgesindeki yamaç ormanlarında 1 200 m'ye kadar yükselen kızılçamlar büyük yer tutar. Kızılçamların arasında bazı meşe türleri görülür; 1 200 m'den sonra kızılçamların

Side tiyatrosundan bir ayrıntı.

yerini karaçamlar alır. Antalya ve Maraş arasında (Taşeli yaylası dışında) Toros köknarları, 2 000 m'ye kadar uzanır. Fethiye ve Maraş arasında görülen sedir ormanlarıysa, ormanın üst sınırına kadar yaklaşırlar (en güzel sedir ormanları, Antalya'nın batısındadır). Amanos dağlarında bölgenin başka tarafında görülmeyen kayın ağacına raslanır. Akdeniz bölgesinde,ormanın üst sınırı 2 200 m'de sona erer. Bundan sonra yüksek otluklara geçilir. Çalı kümeleri, karlar eridikten sonra çiçeklenen otsu bitkiler ve yazın kurumayan çayırlar yaygındır. Göller yöresindeki ve Teke yöresindeki yüksek ovalarda ağaçh bozkırlar görülür. Denize yakın Adana ve Hatay ovalarıysa bütünüyle bozkır görünümündedir. Akdeniz bölgesinin yerlisi olmadığı halde buraya uyan bitkilerden kaktüs, frenkinciri ve agavlar, bazı kesimlerde geniş alanlar kaplar.

Toros dağlarından görünüş.

IRMAKLAR VE GÖLLER

Akdeniz bölgesi, sularının büyük bir bölümünü Akdeniz'e gönderir. Beyşehir gölünün suları Çarşamba suyuyla Konya ovasına boşalır. Ayrıca sularını denize göndermeyen Burdur gölü, Acıgöl gibi kapalı havzalar da vardır. Taşeli yaylasının ve Bolkar dağlarının bir bölümünün Konya ovasıyla birleştiği yerde de, yamaçlardan inen sular Konya ovasının kenarındaki bataklıklarda sona erer. Teke yöresinin iç kesimlerindeki, Taşeli yaylasındaki geniş karstlı alanlar, yüzeyde akıştan yoksun olmalarına karşılık, yeraltı suları bakımından zengindir. Akdeniz'e dökülen akarsular batıdan doğuya doğru Dalaman çayı, Kocaçay, Demre çayı, Alakır suyu, Aksu, Köprü suyu, Manavgat, Göksu, Tarsus çayı, Seyhan, Ceyhan ve Asi ırmaklarıdır. Bu sulardan Seyhan, Ceyhan ve Asi ırmaklarının kaynakları Akdeniz bölgesi dışındadır. Öbür akarsuların boyları pek uzun değildir ve bütün havzaları bölge sınırları içinde kalır. Yazın birçok kısa çığırlı akarsu bütünüyle kurur, kum ve çakıl yatakları halini alır. Dağların çok yer tutması da, akışın hızlı, akarsu rejimlerinin düzgün olmasını sağlar. Yazın kuruyan yataklar yağışlı mevsimde suyla dolar. Kalkerin yaygın olduğu alanlardaysa, akarsular yeraltı kaynaklarından beslendikleri için yağışsız mevsimlerde bile bol su taşırlar (Manavgat çayında olduğu gibi).

Akdeniz bölgesi göller bakımından zengindir. Başlıcaları Göller yöresinde toplanmıştır ve en önemlileri çöküntü çukurlarının tabanında yer alan tektonik göllerdir. Bölgenin en büyük gölü olan Beyşehir gölü, sularının fazlasını Çarşamba suyuyla önce Suğla gölüne oradan da Konya ovasına boşaltır; çevresindeki doğal güzellikler nedeniyle oldukça turist çeker. Eğridir ve Kovada gölleri kuzey-güney doğrultulu tektonik bir çukurluğa yerleşmişlerdir; birbirleriyle bağlantılıdırlar ve suları tatlıdır. Buna karşılık, Burdur ve Acıgöl'ün dışarı akışları olmadığı için suları tuzludur. Akdeniz bölgesinin batı kesiminde, bir krater gölü olan Isparta gölcüğü yer alır. Akdeniz'in batısı, göller bakımından zengindir; ama doğusu bu bakımdan oldukça yoksuldur. Burada yalnızca küçük çaplı kıyı göllerine raslanır. Toroslar'ın yüksek kesimlerinde bazı buzul gölleri de görülür.

NÜFUS

Akdeniz bölgesinin nüfusu, 1990 sayımına göre 7 milyonu aşmaktadır (7 550 000 nüf.). Yüzey şekilleri nüfusun dağılımını büyük ölçüde etkiler. Akdeniz kıyılarında nüfus yoğunluğu yüksek değildir ve kıyı şeridi birçok yerde ıssızdır. Dağlık kesimler arasındaki kalabalık küçük ovalarda halk tarımla geçinir (sözgelimi Alanya kıyıları). Antalya ovasının batı kesimi ile Adana ovasının kıyı kesimiyse ıssızdır. Buna karşılık Adana ovasının İskenderun körfezi kıyılarında nüfus yoğunluğu oldukça yüksek, ama Akdeniz'in doğusunda denize dik inen yüksek kıyı kesimleri ıssızdır.

Akdeniz bölgesinde kırsal alanlarda çoğunlukla toplu yerleşmeler (özellikle dağlık bölgelerde ve dağ eteklerinde) görülür. Bazı kesimlerde toplu yerleşmeler arasında dağınık yerleşmelere de raslanır. Akdeniz bölgesinde yakın döneme kadar yaygın olan göçebeliğin son izleri de ortadan kalkmaktadır.

KENTLER VE ÖZELLİKLERİ

Akdeniz bölgesi bütünüyle şu illeri içine alır: Hatay, Adana, İçel, Antalya, Isparta, Burdur. Kahramanmaraş ilinin Afşin ve Elbistan ilçeleri Doğu Anadolu bölgesinde kalır. Ayrıca komşu illerin bazı kesimleri Akdeniz bölgesine girer: Muğla ilinin Köyceğiz ve Fethiye, Denizli ilinin Acıpayam, Çameli ve Çardak, Afyon ilinin Dinar ve Dazkırı, Konya ilinin Hadım, Bozkır, Seydişehir ve Beyşehir, Karaman ilinin Ermenek, Niğde ilinin Ulukışla ve Çamardı, Gaziantep ilinin İslahiye ve Kilis ilçeleri Akdeniz bölgesindedir. Bölgenin kalabalık nüfuslu kentleri genellikle doğuda toplanmıştır. Bu kesimde yer alan Adana kenti 916 156 nüfusuyla (1990) bölgenin birinci, Türkiye'nin de İstanbul, Ankara, İzmir'den sonra

dördüncü büyük nüfuslu kentidir. Adana, Seyhan ırmağının Toroslar'dan çıkarak ovaya girdiği yerde (ırmağın sağ yakasında) kuruldu (efsaneye göre adı, Tanrı Uranus'un oğlu Adanus'tan gelir; Adanus'un öbür oğlu Sarus'un adıysa Seyhan ırmağına verilmiştir). İlkçağ'da Tarsus'a bağlı kalan Adana, Ortaçağ'da müslümanlar ile Bizanslılar arasında birçok kez el değiştirdi. XVI. yy. başlarında Ramazanoğulları Türk Beyliği'nden Osmanlı Devleti'ne geçti. Bir süre Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın yönetiminde kaldı (1833-1840) ve 1918-1922 arasında Fransız işgali altına girdi. Kentin nüfus artışı 1950'den sonra sanayileşmeyle gerçekleşti. Önceleri Seyhan'ın yalnızca sağ yakasında yayılırken, sanayileşme çalışmalarıyla birlikte ırmağın sol yakasına taştı. Bir yandan çevreye doğru gecekondularla düzensiz bir biçimde yayılırken, bir yandan da geniş caddeler, parklar, iş hanlarıyla modern bir görünüm aldı. Sanayide özellikle son yıllarda büyük gelişme oldu; iplik ve dokuma fabrikalarına yenileri eklendi. Adana ulaşım bakımından da önemli yollar üstündedir. Balkanlar'ı Suriye'ye ve Mezopotamya'ya bağlayan yol buradan geçer.

Akdeniz bölgesinin ikinci kalabalık kenti, batıdaki Antalya'dır (602 104 nüf; 1990). Antalya körfezinin kara içine iyice sokulduğu bir kıyıda kurulmuştur. Gerek kara, gerek deniz ulaşımı yönünden elverişli bir konumu olması, bir kent olarak gelişmesini sağlamıştır: Batı kesimi ile iç kesimler arasındaki bağlantıyı sağlayan yollar Antalya'dan geçer. İ.Ö. I. yy'da Bergama kralı Attalos tarafından kurulan (adı da bu addan türemiştir), Roma döneminde büyüyen, Selçuklular döneminde önemli bir ticaret merkezine dönüşen kent, Cumhuriyet döneminde surların dışına taşarak her yöne genişlemiştir. Tarihsel anıtları ve doğal güzellikleriyle Türkiye'nin önemli bir turizm bölgesidir. Bölgenin üçüncü kalabalık kenti, 422 357 (1990) nüfusuyla, İçel ilinin merkezi olan Mersin'dir.

Kaş'ın Kaleköyü'nde anıt-mezar-üçağız.

üstünde kurulan, birkaç kez el değiştiren kent, günümüzdeki yerine Dulkadiroğulları döneminde taşınmıştır. Birinci Dünya savaşı sırasında Maraşlıların Fransızlara karşı yaptığı başarılı savunmadan dolayı, kentin adına 1972 yılında bir ekleme yapılarak Kahramanmaraş'a dönüştürülmüştür.

Akdeniz bölgesinin dördüncü kalabalık kenti, batıdaki Antalya'dır (173 501 nüf.). Antalya körfezinin kara içine iyice sokulduğu bir kıyıda kurulmuştur. Gerek kara, gerek deniz ulaşımı yönünden elverişli bir konumu olması, bir kent olarak gelişmesini sağlamıştır: Batı kesimi ile iç kesimler arasındaki bağlantıyı sağlayan yollar Antalya'dan geçer. İ.Ö.I. yy'da Bergama kralı Attalos tarafından kurulan (adı da bu addan türemiştir), Roma döneminde büyüyen, Selçuklular döneminde önemli bir ticaret merkezine dönüşen kent, Cumhuriyet döneminde surların dışına taşarak her yöne genişlemiştir. Tarihsel anıtları ve doğal güzellikleriyle Türkiye'nin önemli bir turizm bölgesidir.

İKTİSAT

Akdeniz bölgesinde nüfusun çoğunluğu geçimini tarımdan sağlar ve tarım, iklim özellikleri nedeniyle çeşitlilik gösterir. Ekili alanların büyük bir bölümü tahıla ayrılmıştır. Kıyı kesimlerinde ve bazı illerde sanayi bitkileri ekimine geniş yer verilir ama, tahıl tarımı gene de büyük önem taşır (ekili alanların % 64,5'u tahıl tarlalarına, % 29'u sanayi bitkilerine ayrılmıştır). Tahıl çeşitleri arasında buğday her ilde başta gelir; onu arpa izler. Pirinç ekimi de önemli yer tutar ve genellikle sulamaya elverişli alüvyon ovalarında yetiştirilir. Sanayi bitkileri arasında pamuk üretimi başta gelir (bölgede pamuk ekiminin ilk denendiği yer Adana ovasıdır). Türkiye'nin her yerinde olduğu gibi, Akdeniz bölgesinde de 1960 yıllarından bu yana pamuk ekiminin hem alanı genişlemiş, hem de verimi artmıştır. Bölgenin pamuk üretimi Türkiye pamuk üretiminin üçte ikisi kadardır. Pamuk üretiminde başta Adana ili gelir, onu sırasıyla Antalya, İçel ve Hatay izler. Sanayi bitkileri arasında özellikle susam ekimi yaygındır. Şekerpancarıysa bölgeye yeni girmiş sayılır ve daha çok Göller yöresi ile Maraş ilinde ekilir. Hatay ilinde ve Göller yöresinin bazı kesimlerinde ekilen tütünse, Akdeniz bölgesi bütünüyle göz önüne alındığında, pek önemli yer tutmaz.

Akdeniz bölgesindeki dağlık kesimler yabani zeytin ağaçlarıyla kaplıdır. İklim zeytin ağacı yetişmesine elverişli olduğu halde, toprağın cılız olması zeytinlerin gelişmesine olanak vermez; bu yüzden Akdeniz bölgesinde, Ege bölgesine oranla daha az zeytin ağacı görülür. Ama bölge sınırları içinde kalan Gaziantep ilinin Kilis ilçesi ile batıda Fethiye ve Köyceğiz ilçelerinde, iyi cins zeytinlikler vardır. Bölgede meyve ve sebzecilik oldukça gelişmiştir. Kıyı kesimlerinde özellikle turunçgiller (portakal, limon, mandalina ve greyfurt) yetiştirilir. Bölgede belirli bir kıyı kesimine özgü bir meyve türü de muzdur. Muz üretimi en yoğun olarak Mersin yakınlarında Erdemli'den başlar ve batıda Alanya yakınlarında Alara çayı vadisine kadar uzanır (muz ülkemizde yalnızca bu bölgede yetiştirilir).

Hayvancılık bakımından dikkati çeken özellik, bölgede keçi sayısının, koyun sayısından çok olmasıdır. Koyunlar daha çok ovalarda, keçilerse dağlık kesimlerde yetiştirilir.

Bölgenin en önemli madeni kromdur. Çeşitli yerlerde bulunmakla birlikte, başlıca yatakları Fethiye' dedir. Seydişehir boksit yataklarının ürünüyse, alüminyumun hammaddesi olarak kullanılır. Manganeze ancak sınırlı alanlarda raslanır. Bölgedeki öbür madenler arasında, magnezit, kükürt, linyit sayılabilir. Ayrıca, Adana'nın kuzeyinde Barla dağında yüksek nitelikli petrol bulunmuştur; ama, rezervi sınırlıdır.

Akdeniz bölgesinde hammaddeye dayalı olarak gelişen sanayi, başta pamuklu dokumacılığına dayanır. Adana, Tarsus, Mersin, Antalya ve Antakya'da iplik ve dokuma fabrikaları vardır. Ağaca dayalı sanayi olarak Dalaman'da selüloz, yazı ve baskı kâğıdı fabrikası kurulmuştur. Çeşitli fabrikalar arasında Seydişehir alüminyum fabrikası, Adana'da Çukurova çimento fabrikası, Keçi-

borlu'da kükürt fabrikası, Antalya'da ferrokrom fabrikası, Burdur'da gülyağı fabrikası sayılabilir. Türkiye'nin 4 petrol rafinerisinden biri olan Ataş rafinerisi de Mersin'dedir. Türkiye'nin üçüncü demir-çelik tesisleri İskenderun'da kurulmuştur. Un fabrikaları topluca Adana'da bulunur. Ayrıca büyük kentler çevresinde buz fabrikaları, soğuk hava depoları, tuğla ve kiremit fabrika ve atölyeleri yer alır.

Akdeniz bölgesi doğa, tarih ve arkeoloji değerleri açısından büyük ölçüde turist çeker. Dalaman ırmağı ağzından Suriye sınırına kadar 1577 km'lik kıyı, gerek doğal güzellikleri, gerek deniz suyu sıcaklığı açısından deniz turizmine son derece elverişlidir. Kışların geç gelmesi ve ılık geçmesi, yazların sıcak ve yağışsız olması turizm mevsimini uzatır. Karadeniz kıyılarında denize girme mevsimi ortalama 4 aydır. Bu süre Marmara denizinde 5 ayı bulur. Ege denizinden güneye doğru gidildikçe artar. Akdeniz'de ortalama 7 ay olan bu süre, Fethiye'de 9 ay, Antalya'da 8 ay, Anamur'da 7 ay, Adana'da 9 aydır.

Akdeniz bölgesinin özellikle doğu kesiminde birçok kaplıca ve içme vardır. Çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılan maden suları, sağlık turizmine de olanak sağlar. Hatay ilinde Erzin içmeleri, Adana'da Haruniye kaplıcası, Köyceğiz'de Sultaniye kaplıcası birinci derecede önem taşır.

Dağlar Akdeniz bölgesinde geniş yer tutar. Özellikle Bey dağları, Orta Toroslar ve Aladağlar güzel görünümleri, irili ufaklı gölleri ve ormanlarıyla dağ turizmine son derece elverişlidir. Yazların kıyılarda çok sıcak geçmesi nedeniyle, bölge halkı Toros dağlarındaki yaylalara çıkar (otel ve lokanta yapımı yaylaya çıkış hareketine bir iç turizm özelliği kazandırmıştır). Yaylalar özellikle doğuda yaygındır ve hemen her ailenin yaylada bir evi vardır. Başhca yaylalar arasında Hatay'da Batı Ayaz (ya da Teknepınar), İskenderun'da Soğukoluk, Adana'da Bürücek ve Tekir, Osmaniye'de Zorkun, Mersin'de Gözne ve Fındıkpınarı, Tarsus'da Namrun sayılabilir.

Akdeniz bölgesinde çok sayıda mağara da vardır: Ülkemizde turizme açılan mağaraların tümü bu bölgededir. Burdur'un İnsuyu mağarası, mağaradan çıkan yeraltı suyunun çeşitli hastalıklara iyi geldiğinin söylenmesi nedeniyle büyük ilgi görür. Alanya'nın Damlataş mağarasındaki havanın astım hastalığına iyi geldiği kanıtlanmıştır. Silifke'nin Cennet, Cehennem ve Narlıkuyu mağaraları da çok sayıda turist çeker. Akdeniz bölgesi ayrıca çağlayanlarıyla ünlüdür. Manavgat suyu üstünde Manavgat çağlayanı, Düden suyu üstünde Düden çağlayanı, Göksu üstünde Yerköprü çağlayanı yer alır.

Akdeniz bölgesinin doğal güzelliklerini ve tarih kalıntılarını korumak amacıyla ulusal parklar düzenlenmiştir: Bölgenin sınırları içinde batıdan başlayarak Göller yöresinde Kovada Ulusal Parkı; Antalya'nın kuzeyinde Termessos Ulusal Parkı; Antalya körfezinin batısında Olimpos-Bey dağları Ulusal Parkı; Adana ilinde Karatepe-Aslantaş Ulusal Parkı; Isparta ilinde Kızıldağ Ulusal Parkı.

Akdeniz bölgesi arkeoloji ve tarih değerleri bakımından da önemlidir. Türkiye'de en eski yerleşmenin izlerine Antalya'da Beldibi, Karain mağaralarında ve Antakya'nın Samandağ yamaçlarındaki mağaralarda raslanmıştır. Yerleşme tarihi çok eskilere inen Akdeniz bölgesi, eski çağlarda Likya, Pamfilya, Kilikya gibi bölgelere ayrılmıştı: O dönemlerden kalma Ksanthos, Patara, Myra, Termessos, Side, Perge, Aspendos gibi eski kentler büyük ölçüde turist çeker. Bölge daha sonra Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerini yaşamıştır ve her dönemden kalma çeşitli tarihsel zenginlikleri vardır. Bütün bunlar sayesinde, kıyılardaki yerleşme yerleri turizm merkezleri olma yolundadır ve Antalya, Alanya, Fethiye, Kaş, Finike ve Silifke gün geçtikçe daha çok turist çekmektedir.

Akdeniz bölgesinin dağlık bir bölge olması, iç kesimlerle bağlantısını güçleştirir. Akdeniz'in batısında iç kesimle bağlantıyı sağlayan en önemli yol, Antalya'yı Burdur üstünden iç kesime ve öbür bölgelere bağlayan yoldur. Doğuda Gülek boğazından geçen yolsa, her dönemde önemini korumuştur: Günümüzde uluslararası 5 numaralı karayolu buradan geçer. Bütün Akdeniz kıyıları düzenli bir karayoluyla izlenebilir; bu karayolunun eksik kalan Fethiye-Kaş arası da 1981'de tamamlanmıştır. Demiryolları batıda denize kadar ulaşmaz, Burdur ve Isparta'da sona erer. Doğudaysa, demiryolu iki yerde denize ulaşır: Mersin; İskenderun. Deniz ulaşımı açısından Mersin ve İskenderun limanları bölgenin dış ticaretinde önemli yer tutar. Alanya, Antalya, Finike, Kaş, Fethiye limanları da turizm bakımından önemlidir. Hava ulaşımında Adana ve Antalya'ya uçak seferleri vardır. Dalaman havaalanının açılmasıyla, Avrupa'dan gelen turistler doğrudan doğruya bölgeye inebilmektedirler. ■

Akdik, Şeref

Türk ressamı (İstanbul, 1899- İstanbul, 1972).

İlk sanat bilgilerini dönemın ünlü hattatlarından olan babası Kâmil Akdik'ten alan Şeref Akdik, orta öğrenimini bitirdikten sonra Sanayi-i Nefise'ye (Güzel Sanatlar Akademisi) girerek yabancı hocaların yanında çalıştı; ama temel sanat eğitimini Çallı İbrahim'in ve Hikmet Onat'ın atölyelerinde yaptı. *Yusuf'un Kuyudan Çıkarılması* tablosuyla Avrupa sınavını kazandı; Paris'e giderek (1925) Julian Akademisi'ne yazıldı. Çok sayıda kroki ve desen çalışıp galeri ve müzeleri gezerek resim bilgisini geliştirdi; Louvre Müzesi'nde kopyalar yaptı; bir süre Paul Albert Laurens'ın derslerini izledi. 1928'de yurda dönünce Ankara Gazi Terbiye'ye resim öğretmeni olarak atandı. Kısa aralıklarla Ankara

Şeref Akdik'in Uyuyan Kadın (1928) *adlı tablosu.*

Erkek Lisesi'nde ve Ankara Musiki Muallim Mektebi'nde çalıştıktan sonra, İstanbul Haydarpaşa Lisesi'ne geçti. Yurt dışına çıkmadan önce Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin Galatasaray sergilerine katılarak ilk ürünlerini vermişti. Yurt dışında çalıştığı resimleriyle de, 1928'de Ankara'da düzenlenen Birinci Genç Ressamlar Sergisi'ne katıldı. Resimlerinde genellikle portre, manzara ve natürmort konularına yöneldi; serbest fırça vuruşlarıyla ve izlenimciliğe yakın bir teknikle çalıştı. İlk sergilerini Ankara Etnografya Müzesi salonunda 1929'da açan, Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği'nin kurucu üyelerinden olan, Birliğin 1930'daki toplu sergisine Ankara manzaralarından oluşan resimlerle katılan Şeref Akdik'in gerek söz konusu resimlerinde, gerek daha sonraki çalışmalarında, plan ve hacim kaygısının öne çıktığı görülür. Cumhuriyet Türkiyesi'nin kültür oluşumuna, özellikle 1930 yıllarında büyük bir coşku ve duyarlıkla katılan sanatçının *Harf İnkılâbı* tablosu, söz konusu dönemin başhca ürünleri arasında yer alır. Ayrıca, Ankara'daki ilk devlet sergilerinin birçoğunu o düzenlemiş ve Güzel

Sanatlar Birliği'nin etkin üyelerinden biri olarak bütün sergilere katılmış, 1940'ta yurtiçi gezileri programı çerçevesinde on kişilik bir toplulukla Anadolu'ya giderek, İçel yöresinde yaptığı manzaralarını aynı yıl açılan İkinci Devlet Sergisi'nde toplu biçimde sergilemiş, 1943'te düzenlenen ikinci yurtiçi gezisinde Erzincan'a giderek, bu kentle ilgili izlenimlerini, bir yıl sonraki devlet sergisinde sunmuştur.

İSTANBUL RESİMLERİ DÖNEMİ

Şeref Akdik'in 1950'ye doğru, resimlerinde İstanbul çevresini sürekli ve değişmeyen bir konu olarak işlediği görülür. Çamlıca, Salacak, Kalamış manzaraları, şiirsel bir palet ve rahat bir kompozisyon beğenisiyle karşımıza çıkar. 1945'teki yedinci devlet sergisinde birincilik ödülünü kazanan *Küçük Binici* adlı tablosu, kendi çizgisi içinde yeniliklere açık bir sanatçı olduğunu gösterir. 1951'de İtalya ve Fransa'ya gitmesi, ondaki bu eğilimleri daha da güçlendirmiş, öte yandan titiz gözlem duygusu, manzara ressamlığına da önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. 1956'daki "Vilâyet Tabloları" sergisinde gösterilen *Kütahya Kalesi* adlı tablosu, İçel ve Erzincan resimleriyle başlamış olan dönemin uzantısıdır.

1950'den sonra Moda'da kurduğu özel atölyede resim dersleri veren Şeref Akdik, ilk kişisel sergisini de 1957'de İstanbul'da açmış, 1965'te emekliye ayrıldığı yıl, Güzel Sanatlar Akademisi'nin salonlarında bütün dönemlerini içeren geniş bir sergi açılmıştır. Ölümünden iki yıl sonra eşi Sara Akdik, Ankara'da sanatçının önemli yapıtlarını bir araya getiren ayrıntılı bir sergi düzenlemiştir. ■

Akhun devleti Bkz. Hunlar

akım

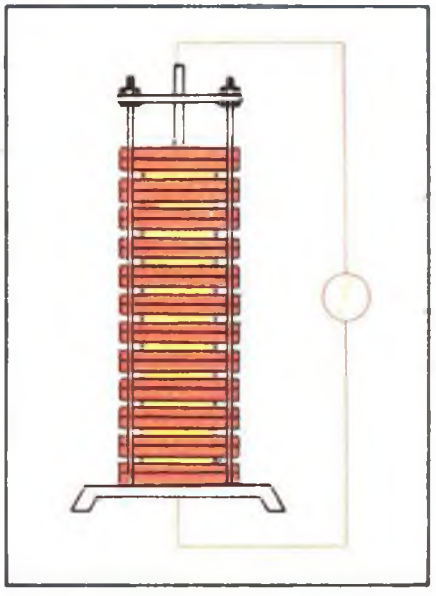

Birbirinden yalıtılmış bir dizi yassı bakır ve çinko silindirin asitli suya daldırılmasıyla elde edilen Volta pili.

Elektrik alanında akım, iletken adı verilen bir ortamdan geçen elektron (ya da iyon) hareketidir. Söz konusu hareket, belirgin niteliğini, bir büyüklükle gösterilen şiddetinden alır; bu büyüklük, sabit bir akım söz konusu olduğunda, bir devrenin enine kesitinden bir saniyede geçen elektrik miktarını karşılar.

Elektrik akımı bilimi, 1800 yılında Volta'nın pili bulmasıyla başladı. 1827'de Ohm, bir pilin elektromotor gücü ile bu pilin bir devrede ürettiği akım şiddeti arasındaki bağıntıyı ortaya koydu (Ohm yasası). Sonra Kirchhoff, dallanmaya uğrayan bir akımın dallar arasındaki dağılımını açıkladı. 1841 yılında Joule, elektrik akımının doğurduğu olayları ve devrelerde açığa çıkardığı ısıyı inceledi (Joule yasası). 1859'da Planté, akümülatörleri buldu; Arrhenius da, elektroliz kuramı olarak iyonların çözünmesi varsayımını ortaya attı (1887). Kısa süre sonra fotoelektrik etkinin bulunmasıyla, gazlar içindeki akım boşalımının ve X ışınlarının incelenmesiyle, 1895 yılında Becquerel ve Curie'nin radyoaktifliği bulmalarıyla, yeni bir çağa,elektron çağına girildi. 1895'te Lorentz,elektronlarla (Stoney'in 1891'de tasarladığı cisimcikler) ilgili bir kuram ortaya attı. Gene aynı yıl Perrin, bir gaz tübünde elektrik boşalımı sırasında,katottan yayılan ışınların eksi elektrik yükü taşıdığını gösterdi. 1897'de Thomson, elektrik ya da magnetik alanın saptırdığı maddesel cisimciklerin söz konusu olduğunu belirtti; bu cisimcikler Thomson'un "elektronlar" adını verdiği taneciklerdir: Elektrik akımı işte bu elektronların dolaşımından kaynaklanır (Bkz. ELEKTRİK).

Elektrikte, maddeler içinde indüklenmiş akımlardan oluşan *Foucault akımlarından* da söz edilir (Bkz. İNDÜKLEME). Gerçekten, bir metal kütle bir magnetik indükleme alanı içinde hareket ederse, akı, metalin çeşitli bölümlerinde sürekli olarak değişir; böylece ortaya çıkan indüklenmiş akım, kendisini doğuran harekete, yani metal kütlesinin hareketine karşı koyar. Foucault akımları, makinelerde frenleme ve ısınma yüzünden bir enerji yitimine yol açar.Bu akımlar silisyumlu saç yapraklarıyla azaltılır. Buna karşılık, frenlemede bazen bu akımlardan yararlanılır (elektrik sayaçlarının disklerini frenlemede; hareketli kadrolu ölçü aygıtlarını sönümlemede; bazı kamyonların fren düzeninde; vb.) ayrıca,çok güçlü ısı açığa çıkarmak için, özellikle indükleme fırınlarında, yüksek frekanslı indüklenmiş akıma başvurulur ve metal parçalarının erimesi sağlanır.

Elektronikte *doyma akımları* adı verilen bir akım türü vardır; bu ad, katottan çıkan bütün elektronlar anoda ulaştığında, sözgelimi bir diyot lambasının verdiği akımı belirtir. Ne var ki, katot, bir tungsten filaman yerine bir metal oksitten oluşursa, uygulamada doyma olayı ortaya çıkmaz. Termodinamikte incelenen *konveksiyon akımları*ysa, düzensiz sıcaklıkta akışkanlar içinde doğar, akışkanın özgül kütlesinin, sıcaklığının etkisiyle değişmesinden kaynaklanırlar: Sıcak dolayısıyle yoğunluğu düşük akışkan yükselirken, üstteki daha soğuk ve daha yoğun akışkan alçalır. Sözgelimi, bir ısı kaynağı bulunan bir odadaki hava, özellikle konveksiyonla ısınır; deniz akıntıları ve rüzgârlar da,konveksiyon akımlarıdır. ■

Akın, Cenan

Türk bestecisi (Şebinkarahisar, 1932).

İstanbul Belediye Konservatuarı'nın Vurma Çalgılar Bölümü'nü bitiren Cenan Akın, Raşit Abet'ten armoni, Ferdi Statzer'den beste dersleri aldı. 1955 yılında *Hasret* adlı bir şiiri besteleyerek Yapı ve Kredi Bankası'nın Melodi Ödülü'nü kazandı. Aynı yıl İstanbul Belediye Konservatuvarı'nda armoni, derleme ve koro dersleri vermeye başladı. Bir süre orkestrada vurma çalgılar çaldı ve İstanbul Üniversitesi gençlik korosunu yönetti. 1968'de Hamburg'da koro yönetmenliği yaz kurslarına ve Salzburg'da orkestra yönetmenliği kurslarına katıldı. Alman hükümetinin çağrılısı olarak, İlhan Usmanbaş, Necil Kâzım Akses, Mithat Fenmen, vb'yle birlikte özel bir inceleme gezisine katıldı. İstanbul Şehir Operası'nda, daha sonra da İstanbul Devlet Operası'nda koro şefi yardımcısı olarak çalıştı.

TRT çoksesli korosunun kuruluşu sırasında açılan sınavlarla ses taraması ve TRT adına Van yöresinde türkü derlemesi yapan Cenan Akın,

Cenan Akın

1975'te İstanbul Devlet Konservatuvarı Armoni ve Kontrapunto Yüksek Bölümü'nü dışardan sınavla bitirerek, aynı kuruluşta solfej, armoni, koro ve çalgı bilgisi dersleri verdi; TRT İstanbul Çocuk Korosu'nu kurarak bu koroda öğretmenlik ve yöneticilik yaptı. TRT'nin 1971'de açtığı "Halk Türküsü Çokseslendirme" yarışmasında birincilik, Hafif Müzik ve Çocuk Şarkıları yarışmalarında birincilik, ikincilik, üçüncülük ve mansiyonlar aldı. Ayrıca 1978 yılında TRT Bando Müziği yarışmasında ödül kazandı. Günümüzde, Mimar Sinan Üniversitesi'ne bağlı İstanbul Devlet Konservatuvarı'nda öğretim üyesi ve TRT çocuk korosu yönetmeni olarak çalışmaktadır.

YAPITLARININ ÖZELLİKLERİ

Cenan Akın'ın yapıtları geleneksel Türk müziğinden kaynaklanır. Zeybek, halay, horon biçimleri içindeki koro ve solo şarkılarında uzunhavalar duyulur. Melodi çizgisini izlerken, çokseslilığin gerektirdiği bütün araçlardan yararlanır. Geleneksel armoni ve Kemal İlerici sisteminin dörtlülere dayalı kuralları, müzik tekniğinin temelini oluşturur. Müzik dili ve anlayışı Türk edebiyatının çeşitli aşamalarıyla bağıntılıdır. Sözgelimi ilk bestesi *Hasret*, bir şiirin şarkılaştırılmış biçimidir. Bas ve piyano için *Rubailer*, *Yunus'tan Deyişler*, *Destan*, doğrudan doğruya edebiyattan esinlenerek gerçekleştirdiği bestelerdir. *Orkestra İçin Üç Türkü*'nün ilki olan *Dumanlı Boğaz*'da da, Kemal Tahir'in *Bozkırdaki Çekirdek* romanından esinlenmiştir. *Dağlar* ve *Karakoyun* başlıklı piyano için yazılmış iki parçasında önce uzunhavanın acılı, buruk dili duyulur; sonra kavalı yansıtan piyanonun sesi ortaya çıkar.

Türkiye'de çoksesli müziğin yaygınlaşması için eğitim müziğine önem verilmesi ve bu amaçla okullarda korolar kurulması gerektiğini savunan Cenan Akın, bu görüşten yola çıkarak çocuk ve gençlik koroları için elliyi aşkın şarkı bestelemiştir. ■

BAŞLICA YAPITLARI

Op. 1 İlk Şarkılar (ses ve piyano için); Op. 2 Çocuk Bahçesi (ses ve piyano için); Op. 3 Altı Şarkı (piyano için); Op. 4 Küçüklerin Dünyası (piyano için); Op. 5 Halk Türküleri (koro için); Op. 6 Rubailer (bas ses ve piyano için); Op. 7 Sokaktayım (bas ses ve piyano için); Op. 8 On Çocuk Şarkısı (basılmıştır); Op. 9 Sinan'ın Şarkıları (basılmıştır); Op. 10 Yunus'tan Deyişler (solo-koro ve orkestra için); Op. 11 Kirtim Kirt (erkek korosu için); Op. 12 Uzun Hava ve Horon (piyano için); Op. 13 Orkestra İçin Üç Türkü (Bölümler: Dumanlı Boğaz; Ağıt; Yiğitleme); Op. 14 Marşlar (ses ve piyano için); Op. 15 Dağlar-Karakoyun (piyano için); Op. 16 Duyuş (piyano için); Destan (orkestra için); Can Yurdum (karma koro için); On Bir Mani (karma koro için); Yayla'da (solo flüt için).

akıntı

Okyanuslarda ve denizlerde, su kütlelerinin belirli özellikler kazanarak yer değiştirmesi.

Akıntılar yer değiştirme nedenlerine ve su kütlelerinin yapısma göre çeşitli türlere ayrılır: *Kıyı akıntıları*, dalgaların kıyı yakınındaki hareketlerine bağlıdır; *gelgit akıntıları*, kıyı bölgelerinde görülür; *boğaz akıntıları*, denizler ve okyanuslar arasındaki su alışverişinden kaynaklanır. Ayrıca, rüzgârın neden olduğu akıntılar ve yoğunluk farklarından doğan akıntılar vardır. Bu son iki akıntı türü, okyanuslarda gözlenir.

AKINTILARIN KÖKENLERİ

Okyanus üstünde esen düzenli rüzgârlar (alizeler), suları yüzeyden sürükleyerek rüzgâr akıntılarını oluştururlar; ancak çeşitli etmenler, akıntıların yolunu değiştirir. Söz konusu etmenler arasında, her akıntıyı Kuzey yarıkürede sağa, Güney yarıküredeyse sola saptıran Coriolis gücünü ve akıntıları yol değiştirmek zorunda bırakan kıtaları saymak gerekir. Rüzgârdan kaynaklanan akıntılar yüzeysel akıntılardır; çünkü, hareketleri derinlemesine yayılmakla birlikte, güçleri sürtünme nedeniyle gittikçe zayıflar (Ekman yasası).

Yoğunluk farklarından kaynaklanan akıntılarsa, daha derin ve hidrostatik dengeyi düzeltme eğilimindedirler; ama okyanuslardaki bu denge hemen hiçbir zaman tam olarak gerçekleşmez. Sıcaklık, tuzluluk ve basınç farklarına bağlı olan yoğunluk değişiklikleri, üç boyutta harekete neden olur: Soğuk ve yoğun sular yüzeyden derinliklere iner *(cascading)*; rüzgâra bağlı akıntıların sürükleyip götürdüğü yüzey sularının yerini dipten yükselen sular alır *(upwelling)*; su kütlelerinin içbükey ya da dışbükey oluşlarına göre de, yanal hareketler oluşur.

Akıntıları ve limanlarda aşınmaları incelemek amacıyla denizaltı akıntılarının yönünü ve hızını ölçecek aygıt yerleştiren bir dalgıç.

BÜYÜK AKINTILAR

Burada daha çok kıtaları ilgilendi-

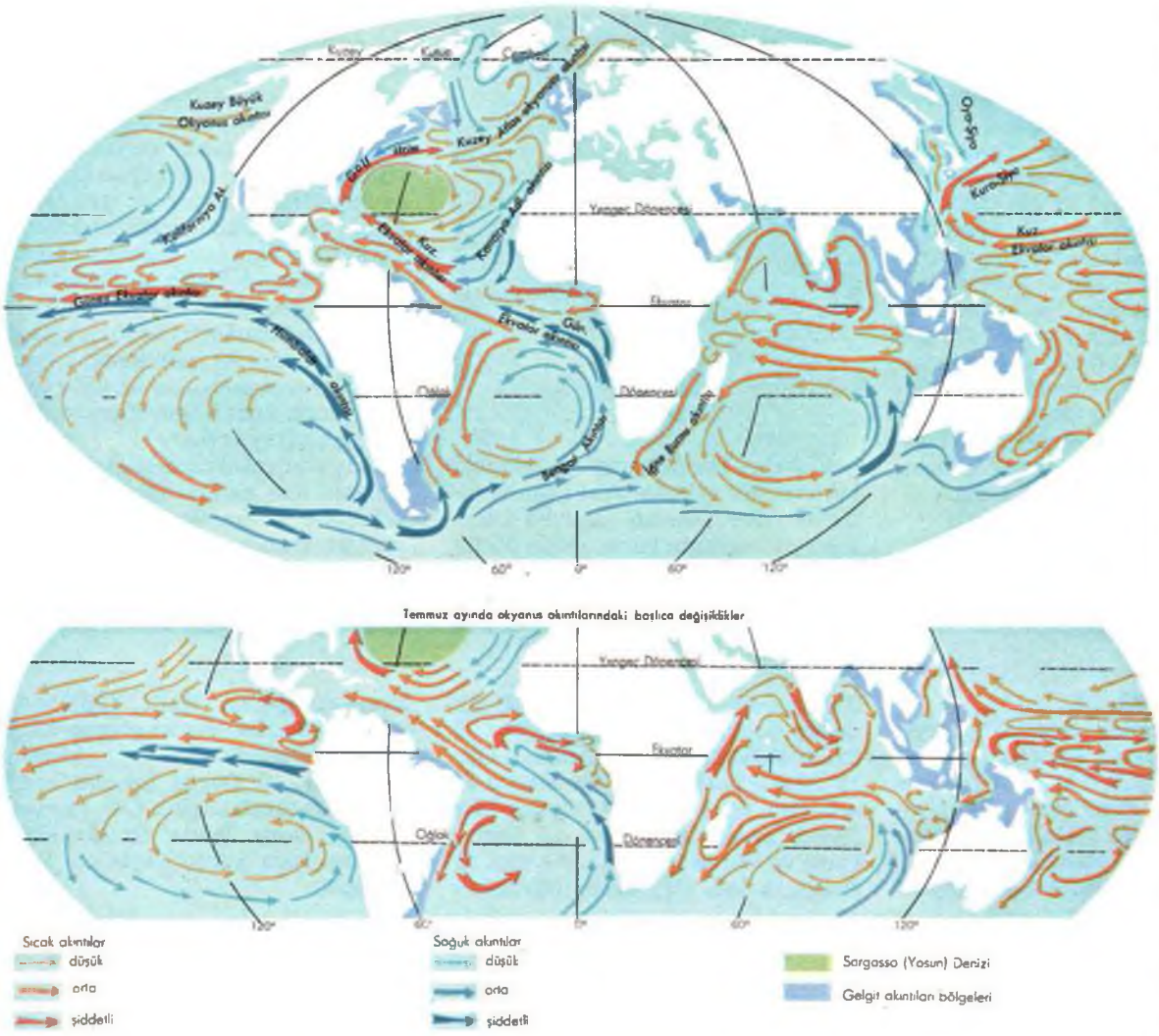

ren büyük yüzey akıntılarını inceleyecek,derinliklerde de geniş çaplı ve yavaş hareketler olduğunu anımsatmakla yetineceğiz.

DÖNENCELERARASI BÖLGE. Atlas Okyanusu'nda ve Büyük Okyanus'ta, biri ekvatorun kuzeyinde, öbürü güneyinde, doğudan batıya doğru hareket eden iki ekvator akıntısı vardır. Bunların aralarında, batıdan doğuya doğru, daha yavaş bir dönüş akıntısı yer alır ve iki akıntıyı birbirinden ayırır: Ekvator ters akıntısı. Ekvator akıntıları, kıtalara çarparak kuzeye ya da güneye doğru yön değiştirir ve ılıman bölgelerde geniş burgaç hareketlerinin başlangıç noktalarını oluşturur.

Ayrıca, ekvator akıntılarının batıya ilerleyişleri, dönence enlemlerinde, derindeki *(upwelling)* ya da yüksek enlemlerdeki suları çeker. Bunun sonucu olarak, sözgelimi Atlas Okyanusu'nda, Büyük Sahra ve Güneybatı Afrika kıyılarında, yavaş hareket eden soğuk su hareketleri görülür (Kanarya adaları ve Benguela akıntıları). Aynı biçimde, A.B.D'nin Büyük Okyanus kıyılarında da, Kaliforniya ve Humboldt akıntılarının kaynaklandığı, soğuk su yükselmeleri görülür.

ILIMAN BÖLGELER. Atlas Okyanusu'nun kuzeyinde, kuzey ekvator akıntısı, Golfstrim (Gulf Stream) akıntısını oluşturur. Golfstrim, Florida kıyıları boyunca uzandıktan sonra, doğuya doğru yönelerek birkaç kola ayrılır ve Avrupa kıyılarının iklimini yumuşatır. Güney Atlas Okyanusu'nda, Güney Ekvator akıntısı Brezilya akıntısını doğurur. Büyük Okyanus'ta Kuro-Şiyo (ya da Kuro-Şio) akıntısı Japonya'nın doğu kıyılarını, Doğu Avustralya akıntısı Avustralya kıyılarını, Mozambik akıntısı da Madagaskar kıyılarını ısıtır.

KUTUP BÖLGELERİ. Güney kutbunun çevresinde geniş ve güçlü bir soğuk akıntı (Antarktika akıntısı) gözlenir. Bu akıntı, Arjantin kıyıları boyunca Falkland (Malvinas) adaları akıntısını ve Atlas Okyanusu'nda, Hint Okyanusu'nda, Büyük Okyanus'ta çok sayıda küçük akıntıyı oluşturur. Kıtayla çevrili Kuzey kutbunda bu tür bir çevresel akıntı bulunmamakla birlikte, Kuzey Buz Denizi'nden kaynaklandıktan sonra, yeryüzünün ekseni çevresinde dönüşüne bağlı olarak sağa sapan çok sayıda akıntı, Kuzeydoğu Amerika ve Asya kıyılarını soğuturlar (Atlas Okyanusu'nda Labrador ve Grönland akıntıları; Büyük Okyanus'ta Oya-Şiyo akıntısı). ■

AKINTILARIN COĞRAFYA'YA ETKİSİ

Akıntılar, yanından geçtikleri bölgelerin iklimini büyük çapta etkilerler. Bu etki, bir yandan, genel olarak okyanusların iki yakası arasında yarattıkları ısı düzensizlikleri, öte yandan da, yerel ısınma ve soğumalar biçiminde görülür. Sözgelimi, Atlas Okyanusu'nun kuzeyindeki akıntı, Norveç limanlarının aşağı yukarı yıl boyunca buzlarla örtülmesini önler. Soğuk akıntılar, büyük bir atmosfer kararlılığı sağlayarak, yerel sis oluşmalarına ve kıyılarda çöllük bölgeler (Namib çölü; Peru ve Şili kıyıları) oluşmasına yol açarlar. Buna karşılık, yüzeye çıkan soğuk su, besleyici nitelikte olduğundan plankton ve balık artışını kolaylaştırır. İnsan coğrafyası açısından da akıntılar, bazen deniz seferlerini kolaylaştırmış, bazen de engellemişlerdir (ters yönde akıntılar; buzdağı sürükleyen soğuk akıntılar; vb.).

akışkan

*Katı cisim*lerin tersine, molekülleri bağıl bir serbestlik taşıyan ve bu nedenle kendine özgü bir biçimi olmayan bütün cisimlere verilen ad. Herhangi iki akışkan, birbiri üstünde kayabilir. Sıvılar ve gazlar birer akışkandır.

TARİHÇE

XVIII. yy. fizikçileri, bazı olguları açıklamak için "uçucu" akışkanlar terimine başvuruyor, bunların tartılamaz cisimler olduğunu düşünüyor, ama kesiksiz bir yapıları olduğunu ve gazlar gibi genleşme özelliği taşıdıklarını öne sürüyorlardı. Bu tür akışkanlar arasında, cisimlerin sıcaklığının yükselmesine ve hal değiştirmelerine neden olan ısıl akışkanlar ile biri reçinemsi(eksi yüklü), öteki camsı (artı yüklü) ve ters etkili elektriksel akışkanlar sayılmaktaydı. 1764 yılında rahip Nollet, bir mıktanıs çubuğunun çevresinde demir tozlarının çizdiği magnetik tayf konusunda şunları söylüyordu: "Demir tozlarının bu biçimde dizilmesi doğaldır; çünkü her demir parçasından, mıknatısın bir ucundan çıkıp öbür ucuna giren bir akışkan madde geçer..."

XIX. yy'da da, ışığın yayılmasını bir

tür akışkan olan eterin sağladığı sanılıyordu. Günümüzde "*akışkan*" sözcüğünün bu kullanımları bırakılmış ve yerlerini, enerji, tanecik, elektrik alanı, magnetik alan, vb. daha kesin anlamlı sözcükler almıştır.

AKIŞKANLARIN GENEL ÖZELLİKLERİ

Sıvı ya da gaz olsun, akışkanların belirgin özelliği, iki öğenin birbiri üstünde kaymasına karşı koyan sürtünme güçlerinin, bu öğelerin bağıl hızlarıyla birlikte sıfıra yaklaşmasıdır. Herhangi bir güç, ne kadar küçük olursa olsun, akışkanın biçimini değiştirir. Bu değişme, etki eden güç kalkar kalkmaz yok olur.

AĞDALILIK VE BASINÇ. Öğelerin bağıl hareketlerine karşı koyan sürtünme güçleri büyüdükçe, bir akışkanın ağdalılığı da artar. Kusursuz bir akışkan, hız ne olursa olsun, sürtünme güçlerinin sıfır olduğu bir akışkandır (gerçekte böyle bir akışkan yoktur). Düşük hızlarda, çok az ağdalı bir akışkan kusursuz bir akışkan sayılabilir. Durgun halde gerçek bir akışkanda, söz konusu güçler sıfıra eşittir. Dolayısıyle gerçek akışkanlar statiği (ağdalılıkları ne olursa olsun), kusursuz akışkanlar statiğiyle eşdeğerdir. Bir akışkan dengedeyken, iki öğesinin birbirine ya da bir öğesinin kap çeperine uyguladığı güçler, dokunma yüzeylerine diktir. Çeper yüzeyinin son derece küçük bir parçasına etki eden dF gücünün, bu parçanın dS alanına bölümüne, "akışkanın basıncı" denir. Dolayısıyle akışkanın herhangi bir noktasındaki basıncı tanımlamak için, çeperin son derece küçük bir parçasının,söz konusu nokta yakınlarına kaydırıldığını varsaymak yeterlidir.

Sıvılar, sıcaklık ve basınç etkisiyle hacimleri çok az değişen akışkanlardır. Gazlarsa, yayınma ve genleşme sonucunda, karşılarına çıkan hacmin tümünü doldururlar. Yani, genleşme ve sıkışma oranları sıvılardan çok yüksektir. Bir akışkanın birim kütle hacmi (v), yalnızca t sıcaklığına ve p basıncına bağlıdır (elektrik ve magnetik alanların olağandışı etkileri göz önüne alınmamıştır); p, v, t değişkenleri arasındaki bağıntıya "akışkanın hal denklemi" adı verilir.

MOLEKÜLLERİN HAREKETİ. Bir akışkanın molekülleri, sürekli ve düzensiz bir hareket içindedir. Temelde değişken olan hareket hızlarının yön ve büyüklüğü, moleküllerin çok sık karşılaştıkları çarpışmalar nedeniyle değişikliğe uğrar. Genellikle, sıcaklık yükseldikçe hareket hızları artar. Yeterince büyük bir yüzey üstündeki çarpışma sayısı, çok kısa süre içinde bile büyük boyutlara ulaşır ve çarpışma etkilerinin ortalaması, yüzeye uygulanan değişmez bir güç biçiminde ortaya çıkar. Moleküllerin kütlesel hareketi söz konusu değilse, bu güç yüzeye diktir; ama moleküller yüzey boyunca kayıyorsa, söz konusu güç, bu yüzeye teğet geçen bir bileşen konumu alır. Basınç ve ağdalılık güçlerinin kaynağı da bu olaylardır. Çarpışmayla karşılaşan yüzey, moleküllerin ortalama serbest yolları boyutunda bir tanecik yüzeyi olursa, çarpışma sayısı, taneciğin belirgin ölçüde yer değiştirmesine kadar geçen süre içinde, birkaç birim düzeyine ulaşır. Bu sayıda ve çarpışmalardan her birinin yaptığı etkide görülen dalgalanmalar, taneciğin hareket etmesine yol açar. "Brown hareketi" denilen bu olayı, Brown sıvı ortamdaki hücresel öğeler üstünde, Maurice de Broglie de havada tütün dumanlarının taneciklerinde gözlemlemiştir. Çok seyreltik ortamlarda, sıcaklık ve basınç kavramlarının yanı sıra, akışkan kavramı da anlamını yitirir. Dolayısıyle madde, yalnızca özel istatistik yasalarına uyan elementer taneciklerin topluluğu haline gelir.

Bir uçak maketi çevresinde 3 Mach'lık bir hava akışının girişimölçerle elde edilmiş kaydı. Dip saçakları ağı da görülmektedir.

AKIŞKANLAR MEKANİĞİ

Akışkanlar mekaniği, XVII. yy'ın başından bu yana sayısız çalışmalar yapılmasına yol açtı. Hareket halinde olmayan sıvılar mekaniği, yani hidrostatik, Eskiçağ'da da (Arkhimedes) az çok biliniyordu. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda bütün büyük matematikçiler ve fizikçiler, akışkanlar mekaniğinin gelişmesine katkıda bulundular. Önce Torricelli (1644), sonra da Galilei, yüzen cisimleri incelediler. Pascal, bir sıvının basıncı ile atmosfer basıncı arasındaki benzerliği ortaya koydu (1646). Newton, rasyonel mekanik yöntemlerini akışkanlara uyguladı. Varignon, Bernoulli, d'Alembert ve Euler de aynı yolda çalışmalar yaptılar. XIX. yy'daysa Lagrange ve Helmholtz, akışkanlar mekaniğine büyük katkılarda bulundular.

Hidrolik ve havacılık tekniklerinin gelişmesi, akışkanlar mekaniğini, hidrodinamik ve aerodinamik gibi iki dala ayırma eğilimini doğurdu; ama genellikle aynı yöntem ve aynı formülleri kullanan bu iki bilim dalı arasında, kesin bir sınır çizilemedi.

AKIŞKANLAR STATİĞİ. Akışkanlar statiği denge konumundaki olayları inceler ve sıvılar ya da gazlar içindeki basınçları hesaplama olanağı sağlar. Bu hesaplardan,Arkhimedes teoremleri ve birleşik kaplar kuramı çıkarılır (Bkz. HİDROSTATİK). Bir sıvının bir çepere uyguladığı güçlerin hesabı, barajların, yüzer makinelerin, taşıtların ve çeşitli aygıtların incelenmesinde temel konulardan biridir. Bu alandaki temel bağıntı, sıkıştırılabilir akışkanlara (gazlar) da uygulanabilir.

AKIŞKANLAR DİNAMİĞİ. Akış üstündeki ilk çalışmaları Bernoulli ve Torricelli yaptılar. Kusursuz (varsayımsal) akışkanların incelenmesi sonucunda bulunmuş bağlantılar, türbinlerin, rüzgâr enerjisi motorlarının ve itici pervanelerin yapımına, bir akışkanın bir dirseğe ya da bir çepere uyguladığı güçlerin hesaplanmasına ve akışkanlarda ölçüm tekniklerinin (hız, basınç, debi ölçümleri) gerçekleştirilmesine olanak verdi.

Ama gerçek akışkanlar kusursuz değildir ve bir akışkanın boru içinde akışı ya da katı bir cismin akışkan içinde yer değiştirmesi, ağdalı akışkanlar dinamiği alanına girer. Bir P düzlemi boyunca birbiri üstünde kayan iki ince akışkan tabakası bulunduğunda, bu tabakalar birbirine, P düzlemi içinde kalan bir sürtünme gücü uygular (Bkz. AĞDALILIK).

Akışkanın çeşitli tabakaları karışmadan birbiri üstünde kayıyorsa buna "tabakalı rejim" (ya da Puazöy [Poiseuille] rejimi) denir. Ama akış hızı belli bir eşiği geçer geçmez, akışkanın tabakaları saçılır ve akışkan bir burgaç hareketine girer. Buna da "burgaç rejimi" ya da "Venturi rejimi" denir. Hız eşiği, boyutsuz bir sayı olan özel bir değerle belirlenir; söz konusu sayı, ağdalılık güçlerinin bağıl önemini gösterir ve "Reynolds sayısı" diye

adlandırılır. Bu kritik hız, akışkanın doğasına ve borunun çapına bağlıdır: Borunun çapı ne kadar küçülürse, hız da o kadar büyür. Sanayi borularında hız çoğunlukla kritik hızın üstüne çıkar ve akış burgaçlıdır. Bununla birlikte, özellikle ağdalı petrollar için döşenmiş borularda, tabakalı rejim korunabilir.

Bir akışkan içine yerleştirilen katı cisim, hareketine karşı koyan bir dirençle karşılaşır; bu güç akışkanın katı cisim çevresindeki akış rejimine, dolayısıyla Reynolds sayısına bağlıdır. Katının akışkana dokunma yüzeyinde, bütün durumlarda, katıya göre hareketsiz bir akışkan tabakası bulunur; buna "sınır tabakası" denir. Akış tabakalı olursa, direnç, hızla ve ağdalılık katsayısıyla doğru orantılıdır. Burgaçlı olduğundaysa, direnç doğrudan doğruya Reynolds sayısının fonksiyonuna eşittir.

Akışkanlar mekaniği özellikle benzeşme yasalarının uygulanması sonucunda gelişmiştir; bu yasalar baraj, türbin, vb. maketler üstünde havuzlarda (karinalar), hava tünellerinde (uçak kanatları) deneysel araştırmalar yapma olanağı verir.

Yakın gelecekte bilgisayar kullanımının yaygınlaşmasının, kuramsal hesapların, deneylerin önüne geçmesini sağlaması beklenmektedir. ■

BERNOULLİ

Baselli (İsviçre) bilginler ailesi. Bernoulliler matematik, fizik, özellikle hidrolik konusunda çok önemli yapıtlar bırakmışlardır. Bernoulli teoremi ya da ilkesi, ağdalı olmayan, kesiksiz rejimli ve sıkıştırılamaz bir akışkanın akışını inceler. Bir akışkanın küçük bir öğesini, hareketi boyunca izleyelim. z_1 ile z_2 bu öğenin sürüklendiği 1 ve 2 ile numaralanmış noktalar, p_1 ile p_2 bu noktalarda öğenin karşılaştığı basınçlar, V_1 ile V_2 aynı noktalarda öğenin kazandığı hızlar olsun. Kütle sürekli ρ değerinde kalacaktır. Yerçekimi ivmesi g'yle gösterilirse, teorem aşağıdaki biçimde verilir:

$$\rho g z_1 + \frac{\rho V_1^2}{2} + p_1 = \rho g z_2 + \frac{\rho V_2^2}{2} + p_2 = \text{değişmez.}$$

p gerçek basıncına "statik basınç" denebilir; $\frac{1}{2}\rho V^2$ miktarı, "dinamik basınç" diye adlandırılır; bu iki terimin toplamı, toplam basınç ya da durma basıncını verir. Akışkanın bir engele çarparak durduğu noktalarda, gerçek basınç bu değeri alır.

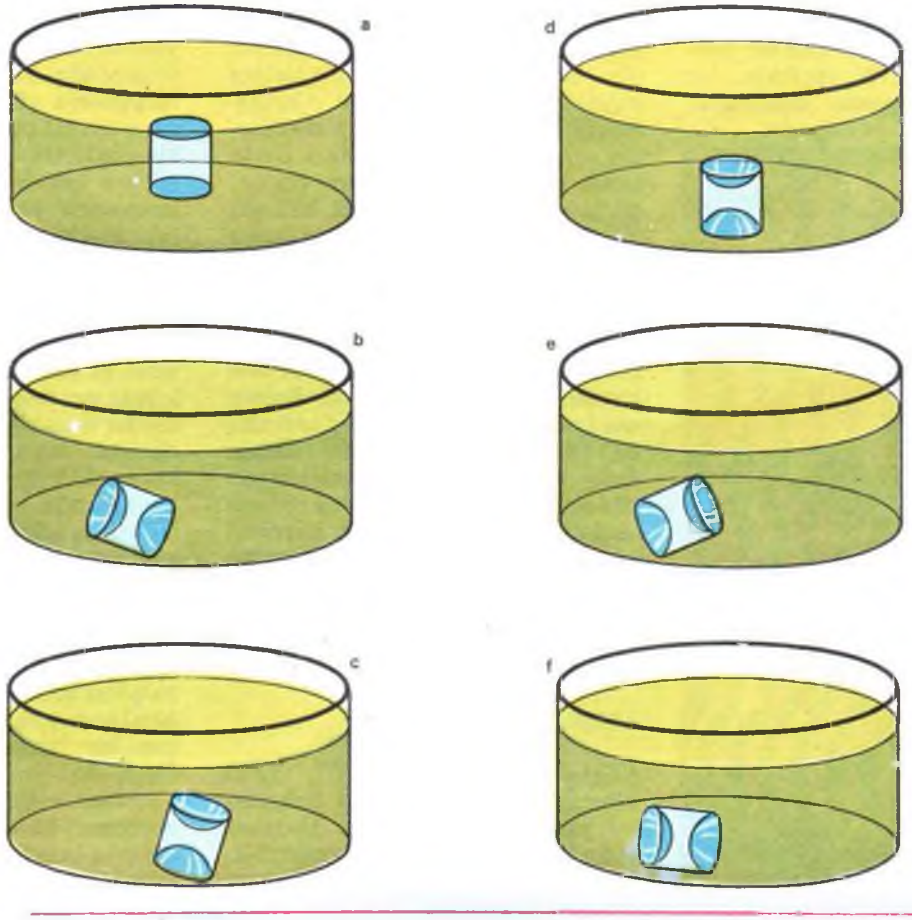

Kauçuk zarlarla kapatılmış içi boş bir silindir, bir sıvıya daldırılırsa, derine inildikçe basıncın arttığı (zarlar d'de a'dan daha obruktur) ve zarın yönü ne olursa olsun, aynı derinlikte değişmediği saptanır.

KUSURSUZ AKIŞKANLAR DİNAMİĞİ

Kusursuz akışkanlar dinamiği, beş değişken arasında kurulan bağıntılara dayanır; belli bir M noktasında akışkanın durumunu, $\vec{V}$ hız vektörünün üç bileşenini ve akışkanın iki fiziksel değişkesini (sözgelimi sıcaklık ve ρ kütlesi) belirten söz konusu bağıntılar şunlardır:

1) Kütlenin korunmasını belirten süreklilik bağıntısı:

$$\frac{\delta\rho}{\delta t} + \text{div.}\ \rho\vec{V} = 0;$$

2) Dinamiğin temel ilkesini gösteren Euler bağıntısı:

$$\frac{\delta\vec{V}}{\delta t} = \vec{F} - \frac{1}{\rho}\text{grad}\ p;$$

(bu bağıntıyı statiğin bağıntısıyla karşılaştırın).

3) Akışın fiziksel niteliğini gösteren tamlayıcı bağıntı: Sıkıştırılabilir ya da sıkıştırılamaz akışkan; değişebilen ya da değişmez sıcaklık; vb.

OSBORNE REYNOLDS

İngiliz mühendisi. Akışkanlar mekaniği üstüne önemli çalışmalar yaptı. Reynolds sayısı, sıkıştırılamaz ve ağdalı bir akışkanın hareketini incelemede kullanılır. İki akışkanın akışının benzeşmesi için, $R = \frac{Vl}{\nu}$ oranının her ikisi için de aynı olması gerekir; bu oranda ν çepere ya da batık katı cisme göre akışkanın bağıl hızını, l katı cismin bir boyutunu, ν kinematik ağdalılık katsayısını gösterir. Boyutsuz R sayısı, Reynolds sayısıdır.

MACH SAYISI

Sıkıştırılabilir akışkanlar dinamiğinde, sesin akışkan içindeki yayılma hızı göz önünde tutulur. Bir akışkanın belli bir noktadaki v hızı ile sesin a noktasında ulaştığı a hızı arasındaki $M = \frac{V}{a}$ oranına "Mach sayısı" denir.

Mach sayısı M, 1'in çok altına düşerse, akış hızının sesaltı alanında olduğu söylenir. Söz konusu alanda akışkanı, gaz bile olsa, sıkıştırılamaz akışkan saymak önemli bir yanlış sayılmaz. M, 1'e yaklaştığında akış sesötesi eşiğine girer ve hareketli cisimler üstünde önemli etkilere (ses duvarı) yol açan kararsız olaylarla kendini gösterir. Sesüstü akışlar (M, 1'den büyüktür) ile aşırı sesüstü akışlar (M, 1'i birçok birim aşar), hız ile basıncın kesiklilik alanlarını oluşturur. Bu, 1885'te Riemann ve Hugoniot'nun incelediği şok dalgası olayıdır.

Akinari

Japon yazarı (Osaka, 1734-Kyoto, 1809).
Osaka dönemi ile Edo (günümüzdeki Tokyo) dönemi arasında yaşayan Ueda Akinari, ilk yazılarında Osaka okulunun son büyük yazarı özelliğini taşırken, hem *Ugetsu-monogatari* (Ay ve Yağmur Masalları) yapıtıyla, hem de filoloji çalışmalarıyla, Edo edebiyatının öncüsü oldu.
XVIII.yy'ın ortalarından başlayarak, Japonya'da ticaret, kültür ve sanat yaşamı Osaka'dan Edo'ya doğru kaydı. Bunun sonucunda, hem yeni bir ticaret burjuvazisi ortaya çıktı, hem de kültür etkinliklerinde büyük bir gelişme görüldü. Çince yapıtların yanı sıra, Japon klasiklerinin de incelenmesiyle yeniden temel kaynaklara dönüldü.
Bir sokak kadınının oğlu olan Akinari'nin babası belli değildir. Dört yaşındayken annesi bırakıp kaçınca, asker kökenli bir aileden geldiği sanılan Ueda adlı bir tüccar tarafından evlat edinildi. 1738'de çiçek hastalığına yakalandı; parmaklarının çoğu felç oldu. Bu hastalıktan sonra, babalığına göre iyileşmesini borçlu olduğu tilki-tanrı İnari'ye derin bir sevgiyle bağlandı. Gençliğinde burjuva tüccarlar arasında başıboş yaşadıysa da, içine düştüğü zevk ve eğlence yaşamından çabuk kurtulup, kültürünü geliştirmeye girişti; bu arada "*hayku*"lar (17 heceli üçlükler) yazdı. 1760'ta evlendi; 1761'de babalığı ölüp ticarethanesini ona bırakınca, 1771 yılına kadar hiç hoşlanmadığı bu ticaret yaşamını sürdürdü. O tarihte çıkan bir yangında dükkânı yanınca, 1773'te tıbba yöneldi ve küçük bir kız çocuğunun yanlış teşhis koyma sonucu ölümüne yol açtığı 1778 yılına kadar hekimlik yaptı. O sıralarda bir yandan da klasik yapıtlarla ilgili yorumlar, şiirler ve masallar yayımlamıştı ama, kendini bütünüyle edebiyata adaması o tarihten sonra oldu.

FANTASTİK SANATIN USTASI

Akinari edebiyat yaşamına "*ukiyo-zoşi*"ler yazarak başladı. Buddhacılıkla ilgili bu terim, "dalgalanan dünya üstüne", yani ölümlü dünya üstüne yazılmış öykü derlemeleri anlamına geliyordu. Bu öykülerde (sözgelimi *Seken makake-katagi* [Nikahsız Kadınların Karakterleri], 1776) toplumu alaycı bir dille betimleyerek şimşekleri üstüne çekti. Ayrıca çok tutulan romanlar yazmasının ve çinceden çeviriler yapmasının yanı sıra, ülkesinin klasik kültür kaynaklarıyla ilgilendi ve filoloji alanındaki bu çalışmalarıyla "büyük düşmanı" Motoori Norigana'yı aştı. "Ukiyo-zoşi"yi bırakıp yeni bir tür olan "*yomibon*"a yönelmenin gerektiğini ilk anlayanlardan biri oldu ve 1776'da *Ay ve Yağmur Masalları*'nı yayımladı.
Dokuz fantastik masaldan oluşan *Ay ve Yağmur Masalları*'nda tilki-tanrının yanı sıra, Japon folklorunda raslanan bütün hayaletlerden söz edilir. Ama, *Ay ve Yağmur Masalları*'nı yalnızca Japon tiyatrosu *no*'dan esinlenmiş klasik bir tür olarak görmemek gerekir: Akinari bu yapıtında, eski öğelerden yararlanarak yeni bir tür yaratmıştır ve kitap, bir fantastik masal antolojisinden çok, yeni bir türün ilk örneğidir. Yazarın, 1800'e doğru yazdığı *Harusume-monogatari*'yi (İlkbahar Yağmurları Üstüne Masallar) de aynı tür doğrultusunda değerlendirmek gerekir. Öğrenme tutkusu ve derin bilgisiyle tam bir XVIII. yy. yazarı olan Akinari, Japon fantastik sanatının en özgün ustasıdır. ■

akrabalık

Kan ya da evlilik yoluyla birbirine bağlı kişiler arasındaki ilişki.
Akrabalık denilince akla ilk gelen şey, genellikle "aile çevresi" yani ana ve baba ile onların sorumluluğu altındaki çocuklardır. "Aile yuvası"nın ötesine de uzanan akrabalık bağları, çekirdek aileden uzaklaşıldıkça gevşer ve karmaşıklaşır. Akrabalığın temelinde evlilik ve soyzinciri yer alır.
Soyzincirini ve evliliği ilk bakışta, biyoloji zorlamaları belirliyormuş gibi görülmekteyse de, yaklaşık yüz yıl boyunca yapılan tarih incelemeleri ve etnografya araştırmaları sonunda, bu görüşün aldatıcı olduğu ortaya çıkmış, daha 1888'de Durkheim, kan birliğinin, akrabalığın zorunlu koşulu olmadığı gibi, yeterli koşulu da olmadığını ileri sürmüştür. Nitekim, evlat edinmenin de bazen kan bağı kadar önem taşıdığı tartışılmaz bir gerçektir.
Günümüzde evliliğin, "ailenin kaynağı" değil, ancak görünümlerinden biri olduğu konusundaki görüş oldukça yaygınlaşmıştır. Tekkarılı aile sistemi, biyolojideki düzenin hukuk diline aktarılması olmadığı gibi, doğanın tarihte sürekli bulunuşunu belirten bir "toplumsal hücre" de değildir. Yalnızca, yapısı ve kapsamı bakımından, özel mülkiyete dayalı bir kurumdur; hattâ akrabalık ilişkilerinin, doğanın zorla kabul ettirdiği bir olaya dayalı toplumsal çeşitlenmeler oldukları söylenebilir. Bu görüşü hiçbir gerçek, yakın akraba arasında cinsel ilişkinin yasaklanması kadar açık bir biçimde gözler önüne seremez.

YAKIN AKRABA ARASINDA CİNSEL İLİŞKİNİN YASAKLANMASI

Bütün toplumların her gelişme aşamasında, karı-koca ilişkileri, daha genel olarak da cinsel ilişkiler, hiçbir zaman, yalnızca raslantısal karşılaşmalara ve kişisel tercihlere dayanmaz. Nitekim, baba ile kız, ana ile oğul, erkek kardeş ile kız kardeş ve daha genel olarak, "aynı kan"dan insanlar arasında evlilikler, aşağı yukarı dünyanın her yerinde yasaklanmıştır. Bütün toplumsal kurallar arasında yalnızca yakın akraba arasında cinsel birleşmenin yasaklanması, "hem eğilimlerin ve içgüdülerin evrenselliğini, hem de yasaların ve kurumların zorlayıcılığını" (Claude Lévi-Strauss, *Les structures élémentaires de la parenté*, [Akrabalığın Temel Yapıları], 1949) ortaya koymaktadır. Bu yasaklamanın biçimi evrensel, içeriğiyse büyük ölçüde görecedir. Nitekim "çapraz kardeş çocukları" diye adlandırılan klasik kural, bunun örneklerinden biridir. Birçok ülkede, amcaların ve halaların bütün çocukları arasında bir ayrım gözetilmediği halde, bazı toplumlarda söz konusu çocuklar, çizimde de gösterildiği gibi iki kümeye ayrılır. Böylece bir yanda, evlenmeleri olanaklı sayılan (hattâ bazı yerlerde zorunlu sayılan) ve bir erkek kardeş ile bir kız kardeşin çocukları olan çapraz kardeş çocukları, öbür yanda, iki erkek kardeş ve iki kız kardeşin çocukları olan, dolayısıyle de genellikle erkek kardeş ve kız kardeş gibi görülerek evlenmeleri yasaklananlar yer alır. Buna örnek olarak bir erkek bireyi ele alalım. Bu bireyin halasının ve dayısının kızları çapraz kardeş çocuklarıdır, dolayısıyle bu kızlarla evlenebilir; amcasının ve teyzesinin kızlarıysa koşut kardeş çocuklarıdır ve kızkardeşleri sayıldığından, bu erkek onlarla evlenemez. Lévi-Strauss, yakın akrabayla cinsel ilişkiyi yasaklayan görüşü, iki topluluk arasındaki çokbiçimli değiş tokuş ilişkilerinin(karı koca değiş tokuşu bunun özel bir durumudur) bir noktası olarak ele almış ve söz konusu yasaklamanın kesinlikle toplumsal olan kökenini saptamıştır. Bu durumda yasaklama, bir karşılıklılık kuralının olumsuz ortaya çıkışı gibi görülmektedir. Yani, kendi soyundan bir kadını almayı yasaklamaktan çok, kendi soyundan kadınlardan vazgeçmeyi zorunlu kılan bir kuraldır. Böylece, iki topluluk arasında, etkileri karı-koca birliğini büyük ölçüde aşan bir karşılık-

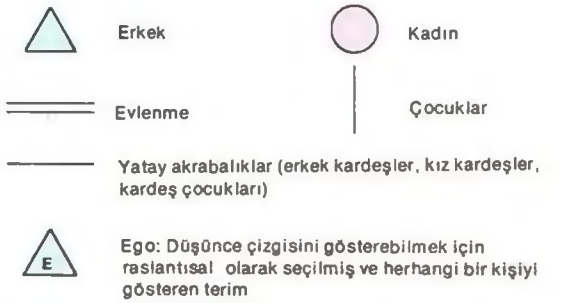

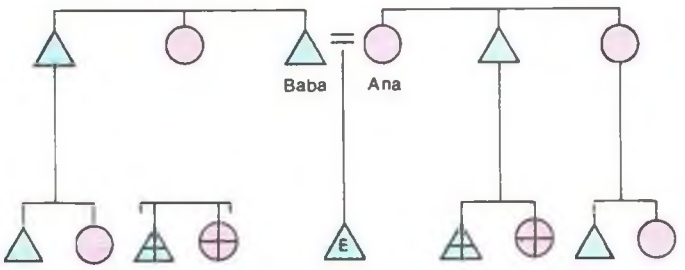

Koşut kardeş çocukları ve çapraz kardeş çocukları. + işaretiyle gösterilen kardeş çocukları Ego'nun çapraz kardeş çocukları, öbürleriyse koşut kardeş çocuklarıdır

lılık bağı, kadınların değiş tokuşuyla kurulmaktadır.

SİSTEM OLARAK AKRABALIK

Daha önceki bilginlerin sezgileriyle anlamaya çalıştıkları bir gerçeği kanıtlayan da gene Lévi-Strauss olmuştur: Akrabalık kuralları, raslantısal buyruklar, tarihsel kalıntılar sayılamaz; bunlar, özelliklerin oluşturduğu tutarlı bütünler, yani gerçek sistemlerdir; bir başlarına ele alınıp incelendiklerinde, taşıdıkları anlamı ortaya koymazlar. Her akrabalık sistemi, aşağı yukarı her yerde raslanan bazı özelliklerin, özgün bir düzenlenişi olarak tanımlanır. Söz konusu özellikler arasında akrabalık terimlerinin sınıflandırılması, soyzinciri, oturulan yer ve akrabalık kümesi içindeki rollerin dağılımı sayılabilir.

AKRABALIK TERİMLERİ

Akrabalık terimlerini ilk sınıflandıran kişi Lewis Morgan'dır (1818-1881). Morgan'ın yaptığı sınıflandırmalarda, belli bir terim, kesinlikle belirlenmiş bir bireyi değil, çeşitli derecelerden bir akrabalık sınıfını, sözgelimi, bir bireyin anasını ve dayısının kızlarının tümünü belirtir. Bazı Batı toplumlarının akrabalık terimlerinde de böyle bir sınıflandırmaya raslanır; nitekim kardeş çocukları (amca, dayı, hala, teyze çocukları) amca, dayı hala, teyze, yenge gibi terimler, bir bireyler sınıfını dile getirir. Çizimde de görüldüğü gibi, her toplum kendi akrabalık sınıflarını özgün bir biçimde belirler. Sözgelimi, bazı toplumlar için, çapraz ve koşut kardeş çocukları arasındaki ayrım yerinde bir ayrım sayılmaz. Morgan iki ilke de ortaya koymuştur: Akrabalık adlandırmaları, düzenli bir bütün oluşturur; bu adlandırmalar, geçerli oldukları toplum yapısını dile getirir.
Günümüzde titiz bir sınıflandırma yapmak, bir uzman için kesinlikle gerçekleştirilmesi gereken bir aşamadır. Böylece etnograf, bizim, "kız kardeş", "kardeş çocuğu", "baldız", vb., sözcüklerimize karşılık, Doğu Bengal kabilelerinden birinde yalnızca iki sözcük bulunduğunu saptar. Bunlardan biri kız kardeşi, amca kızını ve teyze kızını, öbürüyse, yengeyi, baldızı, hala kızını ve dayı kızını belirtir. Yalnızca bu olguya dayanılarak, birinci sözcüğün, kendileriyle evlenilmesi yasaklanmış kadınlar sınıfını, ikinci sözcüğünse, evlenilebilecek kadınlar sınıfını belirttiği öne sürülebilir.

HISIMLIK

Hısımlık, evlenen bir çiftin ailelerini birbirine bağlayan kurallar bütünüdür ve kuşkusuz, koşulları ile doğası, içinde oluştuğu akrabalık sistemine bağlıdır. Akrabalığın temel ve karmaşık yapıları arasındaki klasik ayrımı da Lévi-Strauss ortaya koymuştur.
Akrabalığın *temel yapıları* denince, "terimlerin akrabalar ve hısımlar çevresini doğrudan belirlemeyi sağladığı sistemleri" anlamak gerekir. Bazı toplumlarda temel olarak bu durum görülür; böylece bazı akrabalarla (erkek kardeşler, kız kardeşler, koşut kardeş çocukları) evlilik yasaklanmış, bazılarıyla (çapraz kardeş çocukları, özellikle de ana soyundan gelen çapraz kardeş çocukları) da evlenilebileceği öngörülmüştür. Belli bir topluluğun (bir kabile ya da aynı kabilenin çeşitli klanlarının birlikte yaşadığı köy gibi bir toprak birimi) bütün üyeleri, iki öbeğe ayrılmıştır. Bunlardan biri, evlenilebilecek olan kişileri, öbürüyse evlenilmesi yasaklanmış kişileri kapsar. Genel bir kural olarak, bir kimse, eşini, başka bir klandan edinir. Bu durumda dışardan evlilik söz konusudur ya da klan içinde evlilik yasaklanmış demektir. Ama, temel yapıların söz konusu olduğu durumda bile, evleneceklere belli bir seçim özgürlüğü tanındığını unutmamak gerekir. Ne var ki, bu özgürlük, izin verilen ilişkiler sınırı içinde kullanılmalıdır.
*"Karmaşık yapılar"*sa (Batı toplumları bunun örneklerinden biridir), evlenilemeyecek kişileri belirledikten sonra, evlenilebilecekleri belirtmeyen bütün sistemleri kapsar. Batı toplumlarında evlenmenin yalnızca kişisel karara bağlı olduğu günden güne daha yaygın biçimde kabul edilmekte, bununla birlikte, "evlilik davetiyeleri" hısımlık ilişkisinde, ailelerin belli bir ağırlığı olduğunu hâlâ ortaya koymaktadır. Eşlerin "özgür seçimi", temelde aynı toplumsal sınıftan olmakla, aynı dini benimsemekle ve birçok durumda ırk konusundaki düşüncelerle koşullanmaktadır. Yakın akrabayla cinsel ilişkinin yasaklanması uyarınca, evlenilemeycek kişiler bir kez belirlendikten sonra, kuramsal olarak herhangi bir erkeğin, herhangi bir kadınla evlenebileceği söylenilebilir. Oysa, sorun somut açıdan ele alındığında, karmaşık yapılı toplumlarda (özellikle en zengin ve en yoksul sınıflar söz konusu olduğunda), aşağı yukarı bir "sınıf içi evlenme" durumuyla karşılaşılır; birçok meslek kolunda da, bir toplumsal-mesleksel içten evlenme (öğretmen evlilikleri gibi) görülür. Böylece, "evliliği oluşturan eş alıp verme"nin, genel olarak, bir erkek ile bir kadın arasında değil, iki insan topluluğu arasında gerçekleştiği söylenebilir.

SOYZİNCİRİ

Biyoloji açısından her insanın bir anası, bir babası, iki büyükannesi, iki büyükbabası, dört dedesi, dört ninesi, vb. vardır. Atalarımızın belli bir sayısı yoktur ve bunların çocukları, her derecede, bir başkasıyla akraba olabilir. Bununla birlikte, her toplumda, soyzinciri belli bir biçimde sınırlanmıştır. Tek yanlı soyzinciri sistemleri, ana-babadan biriyle olan ilişki üstünde durur. Böylece, ana çizgileriyle ele alındığında, babayanlı soyzinciri ile anayanlı soyzinciri birbirinden ayırt edilebilir. Birinci durumda, soyadı, mal mülk, haklar ve yükümlülükler babadan geçer ve herkes babasına ve babasının atalarına bağlıdır; babasının oğullarının ve kızlarının, erkek kardeşlerinin ve kız kardeşle-

rinin akrabasıdır; ama kız kardeşlerinin çocuklarıyla bir ilişkisi yoktur. Anayanlı soyzincirindeyse, durum, uzun süredir sanılanın tersine, bunun tam bir bakışımlı biçimi değildir ve anayanlı akrabalık, bir kadın egemenliğini de dile getirmez.

Gerçekten, bu durumda, soyadı ve mal mülk anadan çocuklarına değil, dayının temsil ettiği ana klanından çocuklara geçer. Dayının, yeğeninin eğitimi ve çalışmasının ürünleri üstünde hak sahibi olması da buradan kaynaklanır. Dayının böylece, yasanın aktarıcısı olduğu yerde, anlamlı bir rol dağılımı da görülür. Yani, eğitim sorumluluklarından kurtulmuş olan baba, bu durumda, çocuklarıyla gizli bir duygusal anlaşmaya girer.

Temel akrabalık yapısının geçerli olduğu toplumlar, her zaman, tekyanlı soyzinciri toplumlarıdır. Böylece, birçok babayanlı toplumda, bir erkeğin, niçin,ya annesinin topluluğundan ya da halasının evli olduğu topluluk içinden evlendiği anlaşılabilir. Aynı biçimde, anayanlı bir toplumda, bir erkek, babasının klanından ya da dayısının evlenmiş olduğu topluluktan bir kadınla evlenmek zorunda olabilir ve çapraz kardeş çocukları arasındaki evlilik tercih edilir. Böylece, her iki yol da, bir kez bir kız vermiş olan topluluğa bir kez bir kız almış topluluktan bir kadının girmesi sonucunu doğurur. Böylece, kuşaklar boyunca yapılan değiş tokuşların karşılıklı olması ve akraba grupları arasındaki hısımlık bağlarının pekiştirilmesi, düzenli biçimde sağlanmış olur. Batı toplumlarındaki kan akrabalığı da ana yanlılığa ya da baba yanlılığa dayanır. Her kişi, ana tarafından olsun, baba tarafından olsun akrabalarına karşı aynı yükümlülükleri taşır; bütün teyze, amca,vb. çocukları karşısındaki durumu da aynıdır. Bu sistemler, birincilerden farklı olarak, sürekli ve sağlam toplulukların varlığının korunmasına elverişli değillerdir. Sözgelimi kişinin teyze ya da amca çocukları vardır ama, onların teyze ya da amca çocuklarının bazıları onun için birer yabancıdır (kardeşlerinin kayınbiraderleri ve baldızlar da öyledir); erkek kardeşlerin ve kız kardeşlerin akrabalarının ve hısımlarının tümü, onun akrabaların ve hısımlarının bir bölümünü kapsar; ama bütünüyle aynı değildir.

Batı ülkelerinde sanayi toplumunun yaşama biçimi, ailelerin daralarak, ana-baba ve çocuktan (ya da çocuklardan) oluşan bir çekirdek birime dönüşmesine yol açmaktadır.

OTURULAN YER

Evli çift, kocanın ana-babasının yanında oturuyorsa, çiftin ve çocuklarının oturduğu yere "erkek tarafının evi", bunun tersi söz konusuysa, "kadın tarafının evi" denir. Yeni evli çift, ana-babalarının yaşadığından başka bir yerde yerleşirse, bu da "yeni ev" diye adlandırılır. Soyzinciri türü ile oturma yeri kuralları arasında zorunlu bir bağlantı yoktur. Bu konuda dört olasılık saptanmıştır. Oturma yeri kuralları ile soyzinciri kurallarının benzerlik gösterdiği düzenleri (babayanlı soyzinciri ve erkek tarafının evinde oturma) Lévi-Strauss, "uyumsal düzenler" diye adlandırır.

TOPLUMSAL YAPILAR

Belli bir akrabalık sistemi içinde kişiye düşen yerin, her kişiye, kültür dışında bir kökeni olduğu kolayca düşünülemeyecek bir rol yüklemiş olduğu, buraya kadar anlatılanlardan anlaşılmaktadır. Sözgelimi Batı folklorunda ve edebiyatında, bir dayı "tipi" vardır; ama sözgelimi genç Okyanusyalılar, Batı kültürünü etnografya açısından inceleseler di, bu dayı tipini, kendi kültürlerindeki annelerinin erkek kardeşine benzetmekte güçlük çekerlerdi. Öte yandan evli bir Batılı kadın da, çokkarılılığın, yani bir evde kocanın başka karılarının da bulunmasının, önemli ve ağır işleri hafiflettiği için ilk karı tarafından da istenmesi olgusunu kolay kolay anlayamaz.

Akrabalık sistemlerinin doğası, bu sistemler bulundukları toplumların uygulamalarından soyutlanarak ele alındıklarında, yanlış olarak değerlendirilir. Büyük bir yoksulluk içinde yaşayan ilkel toplumlarda, kadın, üç yanlı bir maldır; yani hem üreticidir, hem çocuk doğurucudur, hem de karşıt bir toplulukla hısımlığın simgesidir. Evliliğin tensel değil, iktisadi bir önemi vardır.

Bu açıklamalar ile Afrika üstünde çalışan uzmanlardan Balandier'nin anayanlı Bakongolar (Batı Afrika) arasında gözlemlediği ve "baba hukukunun ağır basması" diye adlandırdığı olaya ilişkin görüşlerini karşılaştırmak ilgi çekicidir. Balandier, şöyle demektedir: "Gerçek baba, dayının yerine geçerek hukuk açısından da baba olmaktadır. Gerçekten sömürgecilik, pazar iktisadının kurallarını da getirerek, geleneksel geçim iktisadını yıkmakta, bir

zamanlar bütün klanın malı olan taşınmaz malların mülkiyetini bireyselleştirmektedir. Bu temel nedenlere, tekkarılı ve babayanlı aileyi benimsetmek isteyen hıristiyan misyonerlerin çabası da eklenince, ana-yanlı klanın kalıntıları üstünde evli çifti toplumsal temel birim olarak oluşturmaya yönelen hareket kolayca kavranabilir" (*Sociologie actuelle de l'Afrique noire* [Zenci Afrika'nın Güncel Toplumbilimi]). Buna dayanılarak akrabalığın, toplumun temelini oluşturmadığı, ama toplumun gereklerini, şu ya da bu ölçüde dile getirdiği söylenebilir. ■

akrep

Örümceğimsiler sınıfından omurgasız hayvan.
En küçükleri 1,3 sm'yi aşmayan (*Microbuthus*), en büyükleriyse 20 sm'yi bulan (*Pandinus*) çeşitli akrep türleri, havayı soluyarak yaşamaya başlayan hayvanların en eskilerinden biri olan akrepler takımını oluştururlar.

Büyük sarı akrep (Buthus occitanus).

AKREP TÜRLERİ

600 değişik tür kapsadıkları bilinen akrepler, Silüryen'den (Birinci Zaman) başlayarak evrim geçirmişlerdir.
Akreplere çoğunlukla sıcak, tropikal ve astropikal ülkelerde raslanır. Bazıları topraktaki küçük oyuklarda, taşların altında ya da kazdıkları yuvalarda yaşar; bazıları nemli bir ortamı, bazıları da kurak çöl bölgelerini seçer. *Belisarius xambeui* gibi bazı akrep türleri de mağaralarda yaşar. Akrepler, insanlarla birlikte yaşamaktan hoşlanan ve evlere yerleşmeye çalışan hayvanlardır. Kör *Belisarius*'un yanı sıra, Fransız böcekbilimcisi Fabre'in incelediği 7 sm boyunda büyük sarı akrep (*Buthus occitanus*) ve boyu her zaman 4 sm'nin altında olan küçük siyah akrep (*Euscorpius*), evlerde yaşamaktan en çok hoşlanan akreplerdir. Küçük siyah akrep, evlerde yaşayan sinekleri avlayarak beslenir ve sokması genellikle pek tehlikeli değildir. Büyük sarı akrep daha tehlikelidir ama, bu özelliği, yalnızca büyük olmasına bağlanamaz; çünkü Ekvator Afrikası'nda yaşayan *Euscorpius imperator*, boyunun 20 sm'yi bulmasına karşılık, küçük siyah akrep gibi tehlikesizdir.
En tehlikeli akrepler ekvator bölgelerindeki akreplerdir; bunların büyük boyda olanlarının bir tek kez sokması bile insanın ölümüne yol açabilir. Akrebin zehiri özellikle böcekleri, örümcekleri ve çokayaklıları felce uğratır. Akrepler yalnız yaşayan, yerleşik, daha çok geceleri ortaya çıkan hayvanlardır. Bir başka özellikleri de, çiftleşmeden önce "çiftleşme dansı" denilen bazı hareketler yapmalarıdır.

Sarı akrebin iğnesi.

Bir akrebin (Pandinus) *sol kıskacının, morötesi ışık altında görünüşü. Olağan ışıkta siyah olan dericiğin mavi-yeşil bir flüorışı yaydığı görülmektedir.*

AKREPLERİN ÇİFTLEŞME DANSI

Akrep, gündüzleri bir taşın altına sığınır, besinini yalnız geceleri arar.
Çiftleşme mevsiminde akreplerin birbirlerine daha çok ilgi gösterdikleri gözlemlenmiş, çiftleşmelerini ya da çiftleşme öncesi davranışlarını en iyi betimleyen gene Fabre olmuştur.
Fabre, iki akrebin çiftleşmesini şöyle anlatır: "Birinin karnı şişik ve rengi koyudur; bu dişi akreptir; daha ince, soluk renkli olansa erkek akreptir. Her ikisi de önce kuyruklarını sarmal biçime sokup gezinirler. Bu sırada erkek akrep, dişinin kıskacından tutarak bir geri çeker, bir ileri iter; bu yön değiştirme sırasında, erkek akrep bir yarım dönüş yaparak dişinin yanına sokulur ve onun yere yatmış olan kuyruğunu okşar. Erkeğin dişisine bu kur yapması, çiftleşmenin gözlerden uzak bir köşede, kaya altındaki bir barınakta sonuçlanmasına kadar saatlerce sürer. İşte o ana kadar son derece uysal olan dişi akrep, çiftleşmeden sonra, tıpkı örümceklerin ya da peygamberdevelerinin yaptığı gibi erkeğine saldırır ve erkek yeterince çabuk davranıp kaçmazsa, onu parçalayarak yer."

AKREBİN ZEHİRİ

Akrebin gerçek anlamda bir ağız yapısı yoktur. Yakaladığı avını önce karın kıskaçlarıyla ezip öğütür; daha sonra bu besini, tam kalçalarının arasında yer alan kenarı keskin ayaklarıyla bir bulamaç haline getirir; sonunda da bu bulamacı ağzıyla emer. Bu aslında, hayvanlar arasında raslanan son derece eski bir çiğneme çeşididir ve akrebin havayı solumaya başlayan ilk eklembacaklılardan biri, hattâ belki de ilki olduğunun kanıtlarından biri sayılır.

Bu arada belirtilmesi gereken bir nokta da, akrebin zehirini harcama konusunda tutumlu olduğudur: Ancak yakaladığı av kurtulmak için güçlü bir çaba gösterirse ya da bir saldırı karşısında kalırsa zehirini hiç duraksamadan kullanır.

Yılanlarınki gibi akreplerin zehiri de, zehirlenmeye karşı serum yapımında kullanılır. Bunun için, bir atın (ya da eşek, keçi gibi bir başka evcil hayvanın) zehire karşı bağışıklık kazanması sağlanır ve bağışıklık elde edilince, atın kanından tedavi amacıyla kullanılacak serum yapılır. Bu serum, akrebin sokmasından en çok birkaç saat sonra verilirse yararlı olabilir; yoksa sokulan kişi ölebilir. ■

JEAN HENRİ FABRE

Fransız böcekbilimcisi ve yazarı. "Böcekler evreninin Homeros'u" diye adlandırılan Fabre (1823-1915), kimya öğretmenliği yaparken, Fransa'nın güneydoğusundaki Vaucluse' de böceklerin davranışlarını inceledi ve araştırmalarını Souvenirs entomologiques (Böceklerle İlgili Anılar; 10 cilt, 1879—1886) adıyla yayımladı.

Böceklerin yaşamını hem bilimsel bir anlayışla, hem de güzel bir anlatımla ortaya koyan, özellikle, sarı akrep, çiyan ve pislik böceğiyle ilgili çok güzel betimlemeler yapan Fabre'ın yapıtları, doğabilimcilerin çalışmalarını büyük ölçüde etkilemiştir.

Aksal, Sabahattin Kudret

Türk ozanı ve yazarı (İstanbul, 1920).

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nü bitiren (1943) Sabahattin Kudret Aksal, İstanbul'da çeşitli öğretim kurumlarında felsefe öğretmenliği, Çalışma Bakanlığı'nda iş müfettişliği (1949), İstanbul Belediyesi müfettişliği (1951), Belediye Konservatuvarı (1959) ve Şehir Tiyatroları müdürlüğü (1961) gibi görevlerde bulundu. 1977'de emekli oldu.

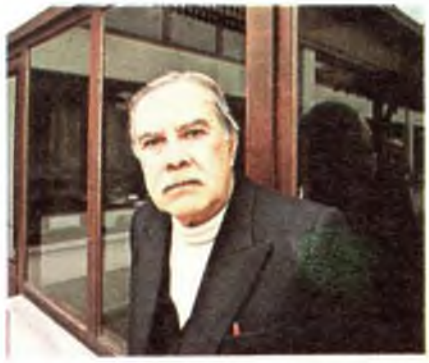

Sabahattin Kudret Aksal

ŞİİR ANLAYIŞI

İlk şiiri *Varlık* dergisinde (1 Ağustos 1938) yayımlanan Sabahattin Kudret Aksal, öykü (1940) ve tiyatro (1948) dalında da yapıtlar ortaya koymuştur. İlk şiirlerinde özellikle Orhan Veli ve Cahit Sıtkı Tarancı' nın etkileri görülür.

Günlük yaşamdan verdiği kesitlerle yaşamı şiire geçirmeye çalışan ozan, kendi "kaygılarını","yüreğindeki tatsızlıkları" anlatır; çevredeki insanların acıklı durumunu dile getirir.

Yaşamı "sürgit yanlış" sayan, bu yüzden şiirini yalnızlık, sakin yaşama, gemiye binip düşsel bir evrene gitme gibi konular çevresinde geliştiren Sabahattin Kudret Aksal, bir konuşmasında "Şiir ne yargılar ne de açıklar. Sadece bir izdüşümü saptar, okura o izdüşümünü vermek ister (...) İçerik yükümüzse, kimi kez yalnızlığımızdır. Bilinçaltımız her zaman için şaşmaz biçimde yalnızlığımızdır. Bence, şiirde sağlanması gereken şey yalnızlığımıza okurun ortak edilmesidir." demiştir. Nitekim, pek çok şiirinde yer alan gece kavramı "yalnızlık, teklik, can sıkıntısı"nı, güneş kavramı da "mutluluğu" simgeler. Zaman, Aksal'a göre geçmiş ile gelecek arasında sürekli bir akıştır; insan bu akışta "yaşayıp ölmekle tutsaktır". Bu yüzden ozan, gizemciliğe (mistisizme) yönelir; evreni ve doğayı bu bilinçle yorumlamaya,sonsuzluk ile doğayı özdeşleştirmeye çalışır.

Simgeye pek yaslanmayan, ama yalın imgeleri ustaca yaratan Aksal, "şiirde aradığı başlıca ölçütlerden birinin ezgisel bir aydınlık" olduğunu açıkça belirtmiş, şiirde dilin kullanımıyla sağladığı etkileyici anlatımı, öykü ve oyunlarında da sağlamaya çalışmıştır: "Şiir düzyazımsal da olabildiğine göre, neden bir öykü şiirin ta kendisi olmasın, şiire çok yakın olmasın!". Öykülerinde de, kişisel yaşantılardaki küçük mutlulukları, yaşama sevincini, gözlem ve ayrıntı zenginliği içinde tasarlanmış bir düşsel yaşama temel yapmaya çalıştığı görülür.

SİSYPHOS

Ne ki yaşam, sürgit yanlış,
Dönemeçlerde, rastlantı,
Soğuk gökü kışın, katı,
Yamaçtan doruğa çıkış.

Erir elinizde kaya,
İnce elek, bir avuç un,
Koştunuz boşuna yorgun,
Durur bakarsınız aya.

OYUN ŞİİRDEN AYRILMAZ

Oyunu şiirden ayıramadığını, oyunun da bir izdüşümü olduğunu söyleyen Aksal, oyunlarından *Şakacı*'da bir iş gezisinde ailesine öldüğü haberini ileten şakacı bir babanın, aile bireyleri üstünde yarattığı olumsuz etki sonucunda aile dışına

BAŞLICA YAPITLARI

Şiir: Şarkılı Kahve (1944); Gün Işığı (1953); Duru Gök (1958); Bir Sabah Uyanmak (Şarkılı Kahve ve Gün Işığı bir arada, 1962); Elinle (1962); Eşik (1970); Çizgi (1976); Şiirler (şiirlerinin büyük bir bölümü, 1979; 1980 Yeditepe Şiir Armağanı); Zamanlar (1982); Bir Zaman Düşü (1984); Şiirler (bütün şiirleri; 1988); Buluşma (1990; 1990 Sedat Simavi Vakfı Edebiyat Ödülü).

Öykü: Gazoz Ağacı (1954; 1955 Sait Faik Hikâye Armağanı'nı Haldun Taner'in On İkiye Bir Var adlı öykü kitabıyla paylaştı); Yaralı Hayvan (1956; 1957 Türk Dil Kurumu Sanat Ödülü).

Oyun: Evin Üstündeki Bulut (oynanışı: 1948); Şakacı (oynanışı: 1950; basılışı: 1950); Bir Odada Üç Ayna (1956); Tersine Dönen Şemsiye (oynanışı: 1958; basılışı: 1958); Kahvede Şenlik Var (oynanışı: 1965; basılışı: 1966; 1966 Ankara Sanat Severler Derneği En İyi Oyun Yazarı Ödülü; 1981 Avni Dilligil En iyi Oyun Yazarı Ödülü); Kral Üşümesi (oynanışı: 1969; basılışı: 1970); Bay Hiç ve Sonsuzluk Kitabevi (oynanışı: 1981; basılışı: 1981); Önemli Adam (oynanışı: 1983; basılışı: 1983).

Deneme: Geçmişle Gelecek (1978).

Çeviri: Çeviri Şiirler (1991; Baudelaire ve Éluard'dan).

itilmesini, *Tersine Dönen Şemsiye*'de evli bir ozan ile bir genç kız arasındaki farklı biçimde değerlendirilen gönül serüvenini, *Kahvede Şenlik Var*'da, soyut bir çevrede soğukkanlı bir pazarlık konusu olan evliliği, *Kral Üşümesi*'ndeyse, "üşüme" simgesini kullanarak, halkıyla ilişki kuramayan bir kralın ruhsal bunalımını anlatmıştır.

"Düşüncenin geliştirilmesi, saptanması" diye tanımladığı deneme ve eleştiri türündeki yazıları, *Geçmişle Gelecek* (1978) adlı kitabında toplanmıştır. ■

Aksel, Malik

Türk ressamı (Selanik,1903-İst.1987). İlk öğrenimini İstanbul'da Bayezit Nümune Mektebi'nde, orta öğreniminiyse Dar-ül Muallimin'de (Erkek Öğretmen Okulu) tamamlayan Malik Aksel, 1928'de Milli Eğitim Bakanlığı'nın açtığı sınavı kazanınca Berlin Güzel Sanatlar Akademisi'ne gönderilerek, dört yıl süreyle resim ve grafik sanatlar bölümünde okudu. 1932'de yurda dönünce Resim Öğretmen Okulu'nda çalışmaya başladı. Kısa bir süre sonra Gazi Eğitim Enstitüsü Resim-İş Bölümü'ne dönüştürülen bu okulun başkentteki etkinliklerine, hem bir ressam, hem bir eğitici olarak önemli katkılarda bulundu. Daha sonra Çapa Eğitim Enstitüsü'ne geçerek resim bölümünü yönetti ve bu görevinden emekliye ayrıldı. 1973'te 34. Devlet Sergisi'nde başarı ödülü kazandı.

Cumhuriyet'in kurulduğu ilk yıllarda Galatasaray salonlarında Güzel Sanatlar Birliği'nin düzenlediği karma sergilere katılan Malik Aksel, sonradan Halkevleri çevresinde halk sanatlarını araştırmaya yönelmiş, resimlerinde yöresel konuları ve köy yaşamını işlemeye başlamıştır. 1939'da düzenlenen yurt gezileri sırasında Sıvas ve Denizli'ye giderek, söz konusu yörelerde geliştirdiği folklor sevgisini köklü bir sanat beğenisiyle kaynaştırdığı resimlerine, çağdaşları arasında ilgi çekici bir boyut kazandırmıştır. Köy evlerini ve sokaklarını konu alan bu tür resimlerinde, halk yaşamına katışıksız bir duygu ve gözlem gücüyle yaklaşmış olmanın yarattığı içtenlik kolayca görülür.Bütün ortak eğilimler ve gelişmeler arasında bir bakıma bağımsız bir ressam olarak dikkati çeken

Malik Aksel'in Gelin *adlı yapıtı.*

Malik Aksel, ne izlenimcilere, ne de kendi kuşağının büyük bir bölümünü etkilemiş olan konstrüktif eğilimlere fazla bir yakınlık duymuş, yöresel yaşamı olduğu gibi yansıtma kaygısı, ona sanat akımlarının sadık bir izleyicisi olmaktan daha önemli ve kaçınılmaz görünmüştür. Oluşumunu ve estetik değerlerini kendi içinde aramış olan bu resim tekniği, folkloru temel almakla birlikte, folklorun dar görüşlere zemin hazırlayan tuzağına düşmekten uzak kalmıştır. Bunda, resim değerlerini ön planda tutmuş olmanın ve kaba bir betimleyicilikle yetinmenin de payı vardır. Aksel'in, birbirine sarılmış köy kızlarını konu alan resimleri, yurt sevgisinin anlatımıdır. Anadolu imgesi, söz konusu sevgiyi biçimlendirirken, buna akademik sanat bilgilerini sindirmiş olmanın katışıksız beğenisi de eklenir.

GÜÇLÜ BİR SULUBOYA RESSAMI VE SANAT YAZARI

Malik Aksel'in sanatından söz ederken, Türkiye'de Hoca Ali Rıza ve Üsküdarlı Cevat kuşağıyla güçlü bir başlangıç oluşturan suluboya resim alanındaki etkinliğini de unutmamak gerekir. Bu tür çalışmalarında, eski İstanbul'un günümüzde tarihe karışmış olan gelenek görenekleri canlı görüntüler biçiminde izlenebileceği gibi, suluboyanın saydam niteliğinde odaklanan köklü bir sanat beğenisi de görülebilir. İlk bakışta iddiasız gibi görünen, ama dikkatle gözlemlenince derinliği kolayca kavranabilen bu suluboya resimlerinde Malik Aksel, zorlamasız, içten bir duyarlığın temsilcisi olduğunu ortaya koyar. Halk sanatının kökenlerini ve gelişme evrelerini inceleyen yazı ve kitaplarıyla da tanınan sanatçı, bir yandan çağdaş sanatımıza, bir yandan da halk kültürünün kaynaklarına ışık tutmuştur. İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e, geleneksel kültürden çağdaş kültüre geçişin bütün ayrıntıları, iki cilt olarak yayımlanan yazılarında büyük bir açıklıkla görülür: *Sanat ve Folklor* (1971); *İstanbul'un Ortası* (1977). Ayrıca, *Resim Sergisinde Otuz Gün* (1943) ile üçüncü devlet sergisindeki izlenimlerini içeren *Anadolu Halk Resimleri* (1960) adlı yapıtları da,kendi türlerinde birer başvuru kitabı niteliğindedir. ■

Akses, Necil Kâzım

Türk bestecisi (İstanbul, 1908).

Küçük yaşlarda keman ve viyolonsel dersleri alarak yetişen Necil Kâzım Akses, ilk beste denemelerini, on dört yaşındayken viyolonselle, teksesli olarak yaptı. İstanbul Erkek Lisesi'nde öğrenciyken, İstanbul Belediye Konservatuvarı'nda Cemal Reşit Rey'in armoni derslerini izledi; orta öğrenimini tamamladıktan (1926) sonra Viyana'ya giderek, Kleinecke'yle viyolonsel, Joseph Marx'la beste çalıştı. Müzik eğitimini daha sonra Prag Devlet Konservatuvarı'nda sürdüren sanatçı, Josef Suk'tan beste, Alois Haba'dan da "dörtte ve altıda bir ton dizisi müziği" dersleri aldı.

İLK ÇALIŞMALARI

Necil Kâzım Akses'in Avrupa'da öğrenim gördüğü yıllarda bestelediği parçalar, ilk dönem yapıtları sayılabilir. Sözgelimi, piyano için *Prelüd ve Fügler, Beş Piyano Parçası, Allegro Feroce, Piyano Sonatı*, mezzosoprano ve yaylı çalgılar dörtlüsü için *Üç Poem*, *Mete* operası bu dönemin ürünleridir.

1934'TEN SONRAKİ ÇALIŞMALARI

1934'te yurda dönen Necil Kâzım Akses, Cemal Reşit Rey, Hasan Ferit Alnar, Ulvi Cemal Erkin ve Adnan Saygun'la birlikte (bu topluluk "Türk Beşleri" diye anılır) çoksesli Türk müziğini geliştirme ve kurumlaştırma çalışmalarına girişti. Aynı dönemde Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Türkiye'ye çağrılan Paul Hindemith'le Ankara Devlet Konservatuvarı'nın kuruluş çalışmalarına katıldı ve bu konservatuvara beste öğretmeni olarak atandı. 1934'ten sonraki yapıtlarında Türk geleneksel müziğinin ve halk müziğinin etkisi görülmeye başlandı: Orkestra için *Çiftetelli* adlı senfonik dans; piyano için *Minyatürler; Çok-*

Necil Kâzım Akses

BAŞLICA YAPITLARI

Solo için: Prelüd ve Füg̃ler (piyano için, 1929); Beş Piyano Parçası (1930); Piyano Sonatı (1930); Minyatürler (piyano için, 1936); On Piyano Parçası (1964); Capriccio (viyola için, 1977).
İkililer: Poem (piyano ve keman için, 1930); Flüt ve Piyano Sonatı (1933); Portreler (ses ve piyano için, 1965); Şiirlere Müzik (ses ve piyano için, 1975); Hayır mı Evet mi? (ses ve piyano için, 1988).
Oda orkestrası için: Allegro Feroce (klarnet, saksofon, piyano için, 1930); Üç Poem (mezzosoprano ve yaylı çalgılar dörtlüsü için, 1933); Yaylı Çalgılar İçin Üçlü (1945); Yaylı Çalgılar İçin Dörtlü No 1 (1946); Yaylı Çalgılar İçin Dörtlü No 2 (1971); Senfoni No 2 (yaylı çalgılar için, 1978); Yaylı Çalgılar İçin Dörtlü No 3 (1979).
Koro için: Çokseslendirilmiş Türküler (1936); Konservatuvar Marşı (Ulvi Cemal Erkin'le birlikte, 1940); Eşliksiz Çoksesli Koro Kompozisyonları (1947); On Türkü (eşliksiz karma koro için, 1964); Cumhuriyetimizin 50. Yıl Marşı (1973).
Solo ve orkestra için: Şiir ve Müzik (basbariton ve orkestra için, 1935); Poem (viyolonsel ve orkestra için, 1946); Konçerto (keman ve orkestra için, 1969); Senfonik Destan (Cumhuriyetimizin 50. yılına; soprano koro ve orkestra için, 1973); Sololar Geçidi (soprano, mezzosoprano, bariton, basbariton ve büyük orkestra için, 1974); Bir Divandan Gazel (tenor solo ve orkestra için, 1976); Konçerto (viyola ve orkestra için, 1977); İdil (viyolonsel ve orkestra için, 1980), Dördüncü Senfoni (viyolonsel ve orkestra için, 1983):
Orkestra için: Çiftetelli (senfonik dans, 1934); Ankara Kalesi (senfonik şiir, 1942); Ballade (büyük orkestra için, 1947); Eskilerden İki Dans (1960); Senfoni No 1 (1966); Itri'nin Nevakâr'ı üzerine Scherzo (büyük orkestra için, 1970); Sesleniş (Cumhuriyetimizin 50. yılına; büyük orkestra için, 1973); Senfoni No 3 (büyük orkestra için, 1980); Orkestra Konçertosu (1976-1977); Barış İçin Savaş (Atatürk'ün 100. Doğum yılı için senfonik şiir; büyük orkestra için, 1981).
Opera: Mete (bir perdelik, 1933); Bayönder (bir perdelik, 1934); Timur (1956, tamamlanmamıştır).
Sahne müziği: Sophokles'in Antigone oyunu için müzik (üfleme çalgılar için, 1936); Sophokles'in Kral Oidipus oyunu için müzik (üfleme çalgılar ve kadın korosu için, 1936); Shakespeare'in Julius Caesar oyunu için müzik (üfleme çalgılar için, 1936).

seslendirilmiş Türküler; Ankara Kalesi senfonik şiiri. 1936 yılında Sophokles'in ve Shakespeare'in oyunları için bestelediği sahne müzikleri de, aynı dönemin değişik tür çalışmalarındandır.
1976'dan sonra bestelediği yapıtlarında yer yer XX. yy. müzik tekniğinin getirdiği yeniliklerden yararlandığı görülür. Sözgelimi, *Orkestra Konçertosu*'ndaki "andante"lerin içinde bulunan yerleşik "presto" pasajlarda, raslantısal motifler vardır. Bir başka deyişle, Necil Kâzım Akses besteci olarak, yapıtını yoruma göre değişebilecek biçimde özgür bırakmıştır. *Bir Divandan Gazel* adlı yapıtında da, yorumculara bırakılmış geçişler vardır.
Besteciliğinin ve öğretmenliğinin yanı sıra Ankara Devlet Konservatuvarı müdürlüğü, İsviçre (Bern) ve Federal Almanya (Bonn) kültür ataşeliği, Devlet Opera ve Balesi genel müdürlüğü, Güzel Sanatlar genel müdürlüğü gibi yönetim görevlerinde de bulunan Necil Kâzım Akses, günümüzde Ankara Devlet Konservatuvarı'nda beste dersleri vermektedir. Bülent Arel, Ferit Tüzün, Nevit Kodallı gibi birçok bestecinin yetişmesine katkıda bulunan sanatçıya, 1971 yılında Türkiye Cumhuriyeti Devlet Sanatçısı unvanı verilmiştir. ■

Aksoy, Fahir

Türk ressamı (İstanbul, 1917).
Fevziye Lisesi, High School, Göztepe Amerikan Koleji ve Edirne Lisesi'nde okuyan, yüksek öğrenim yapamamasının nedenini, yaşamöyküsünde "Babam, babasından kalan paraları tüketince kaza kaymakamı oldu ve Anadolu'yu bir baştan öteki başa gezdik. Mali durumumuzun giderek kötüleşmesi, yüksek öğrenim yapmama elvermedi." diye açıklayan Fahir Aksoy, *Vakit, Akşam, Ulus, Son Posta* ve *Vatan* gazetelerinde çalıştı. Askerlik görevinden sonra Ankara'da Basın-Yayın Genel Müdürlüğü'nde redaktörlük yaptı. 1947'de *Hür İdare* adlı haftalık bir siyasal gazete çıkardı. Hakkında beş dava açıldı ve sekiz yıla hüküm giydi (1951 yılında çıkarılan genel aftan yararlanarak hapse girmedi).

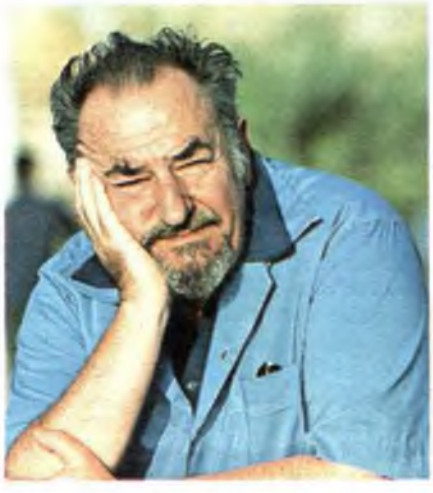

Fahir Aksoy

Bir ara sigortacılık yaptıktan sonra 1960'ta yeniden *Vatan* gazetesinde çalıştı. O tarihten sonra resim çalışmalarının yanı sıra, dergi ve gazetelerde resim üstüne yazılar yazdı; resim sanatını, Anadolu'nun uzak taşra kentlerine sergiler yoluyla götürüp tanıtmaya çalıştı; Almanya ve İsviçre'de sergiler açtı; Bratislava'da geleneksel olarak düzenlenen Uluslararası Naif Ressamlar Sergisi'ne katıldı (1966) ve Matrakçı Nasuh üstüne belgesel bir film hazırladı.

Fahir Aksoy'un Sahil Köyleri *adlı yapıtı.*

HALK SANATINDAN KAYNAKLANAN BİR RESİM ANLAYIŞI

Herhangi bir okul, akım ya da eğilim kapsamına girmeyen Fahir Aksoy' un resimleri, daha çok halk resimlerine ve naif resimlere ilişkin değerler taşır. Gerçekten, halk ressamlarına özgü gösterişsiz anlatım, gördüğünü ve yaşadığını katışıksız bir dille yansıtma çabası, yaşama coşku ölçüsünde bağlılık, geliştirilmemiş saf bir yalınlık, Fahir Aksoy'un resimlerinin başlıca nitelikleridir. Türk resminin Batı kökenli etkiler karşısında kimliğini ve kişiliğini koruması gerektiğini söyleyen sanatçı, çözümlerden birinin de bu tür bir yalınlık olduğuna inanmakta, bu açıdan kuram saplantılarının dışında kalmaya özen göstermekte ve zorlamasız bir resim türünün savunuculuğunu yapmaktadır. ■

aktinyum ve aktinitler

Aktinitler atom sayıları (yani elektron sayısı) 90 ile 103 arasında değişen elementlerdir. Elementler tablosunda aktinyumun hemen ardında yer alır ve birbirleriyle benzerlikler gösterirler. Yüksek atom sayılı aktinitlerin özelliklerinin henüz ayrıntılarıyla bilinmemesinin nedeni, yeni bulunmuş elementler olmalarının yanı sıra nükleer reaktörlerde çok az miktarlarda ve güçlükle elde edilmeleridir; ayrıca yaşama süreleri de bazen çok kısadır. Aktinitlerde elektronların konum biçimlerinin değişmediği sanılır; uranyumu izleyen aktinitlere "uranyumötesi elementler" adı verilir ve ikiye ayrılırlar: Uranitler; küritler (küritler de aynı elektron özelliklerini gösterirler). Elementler tablosunun aynı sütununda, aktinyumu bir lantan, her aktiniti de bir lantanit karşılar.

Çoğu radyoaktif olduğu için, atom ağırlığından söz etmek güçtür; bununla birlikte atom ağırlıklarının, aktinyumun atom ağırlığı (227) ile lavrensiyumun en kararlı izotopunun ağırlığı (257) arasında değiştiği bilinir. Aktinitlerin birçoğu nükleer tepkimelerle elde edilir; sözgelimi berkelyum, amerikyum ile helyumun, kaliforniyum da küryum ile helyumun kaynaşması sonucunda oluşurlar.

$$^{242}_{96}Cm + ^{4}_{2}He \rightarrow ^{245}_{98}Cf + ^{1}_{0}n \text{ (nötron)}.$$

Bu tepkimelerde oluşan maddeler, ancak katyon değiştirici reçinelerle ayrılabilir. Söz konusu reçineler, uranyumötesi elementlerin üç değerli katyonlarını kimyasal olarak bağlar ve yıkama, katyonları atom sayılarına ters yönde ayırma olanağı verir. Aktinitlerin tümü, özgül ağırlıkları yüksek, gümüş beyazı renginde metallerdir. Kimyasal tepkinlikleri yüksek olan, havada yükseltgenerek donuklaşan bu metallerin birçoğu sanayide kullanılmaz.

Bununla birlikte, ısıya dayanıklı bir madde olan toryum oksit (ThO_2) ya da torinden, katalizör taşıyıcısı olarak yararlanılabilir: Gazla aydınlatmada kullanılan Auer gömleklerine, toryum nitrat ve seryum karışımı emdirilir. Uranyum sülfür de ısıya dayanıklı bir maddedir (Bkz. URANYUM). ■

İki Dünya savaşı arasında Frédéric Joliot ve İrène Curie'nin (P. ve M. Curie'nin kızı) yapay radyoaktifliği bulmaları, simyacıların bir türlü gerçekleştiremedikleri değişinim (transmütasyon) çağının açılmasını sağladı. Ama simyacılar başka metallerden altın elde etmek için uğraşmışlarken, çağdaş kimyacılar, günümüzde gerçekleştirilme olasılığı bulunan, ama ekonomik açıdan işe yaramayacak bu işlemi bir yana bırakıp, yaklaşık yüz yıl önce D. Mendeleyev'in öngörmüş olduğu maddeleri bularak elementler tablosundaki boşlukları doldurmaya çalıştılar. Özellikle İkinci Dünya savaşı sırasında, nükleer reaktörlerde uranyumun parçalanması sonucunda neptünyum oluşması, uranyumu izleyen başka elementler bulunabileceğinin düşünülmesine yol açtı. Söz konusu elementlere "uranyumötesi elementler" adı verildi. Günümüzde bilinen bu tür elementler (aktinyum, toryum, protaktinyum, uranyum) ile uranyumötesi elementlerin tümü, aktinitler ailesini oluşturur ve benzer özellikler gösterirler.

akupunktur

Uzakdoğu'da yaklaşık 5 000 yıldır uygulanan en eski tedavi yöntemlerinden biri.

Çin'de ortaya çıkan akupunktur, ince metal iğneleri bedenin belirli yerlerindeki dokulara sokup, belli sürelerle oralarda bırakmaya dayanır. Çinlilerin kullandıkları, uzunlukları 4-10 sm arasında değişen gerçek akupunktur iğneleri çeliktendir; saplarıysa (3-4/10 mm) bakır bir telin sarılmasıyla oluşur. Ama tutmayı kolaylaştırmak için bir baş bölümü bulunan altın, gümüş ya da çelikten yapılmış 2-5 sm uzunluğunda daha küçük iğneler de vardır.

İğnelerin bedenin belli noktalarına yerleştirilmesi, Çinlilerin ortaya attıkları bir kurama göre yapılır: Her canlı yaratıktan, birbirini bütünleyen bir erkek (Yang) ve bir dişi (Ying) gücün oluşturdukları bir yaşam enerjisi akısı geçer; söz konusu güçler, yıldan yıla, mevsimden mevsime, günden güne hattâ saatten saate değişikliğe uğrar; aralarında bir denge varsa, insan sağlıklıdır; denge bozulursa, çeşitli hastalıklar ortaya çıkar; enerji akısı, bedeni, bakışımlı olarak dağılmış on bir çizgi ya da meridyene göre dolaşır. Bu meridyenlerin her biri bir organa denk düşer ve onun adıyla anılır (sidik torbası, böbrek, mide, karaciğer, vb.). Her meridyenin üstünde akupunktur yapılacak noktalar yer alır (bu noktalar akupunktur uzmanlarına göre 300-800 arasında değişir, hattâ 800'den de çok olabilir). Oı ikinci bir meridyense, kan dolaşımıyla ilgilidir. Ayrıca, bakışımlı olmayan sekiz meridyen daha vardır; bakışımlı çizgilerle kesişen bu meridyenlerde noktalar bulunmaz; yalnızca enerji taşımada aracılık görevi üstlenirler. Organizmanın işlevlerinden biri dengesini yitirdiğinde, teşhis sırasında seçilen noktalara iğneler batırılarak,söz konusu işlev üstüne etki yapılır. İğneleri kullanmanın iki yolu vardır: Organda bir enerji yitimi görüldüğünde (güçsüzlük; yetersizlik), güçlendirme yöntemi kullanılır; organda enerji fazlası görüldüğünde (aşırı büyüme; spazm; kasılma; vb.) de dağıtma yöntemine başvurulur. Her meridyen üstünde, ayrıca enerjinin en yüksek düzeyde olduğu bir kaynak noktası yer alır.

Altın iğneler güçlendirici, gümüş iğneler sakinleştiricidir. İğnenin batırıldığı derinlik, birkaç milimetre ile birkaç santimetre arasında değişir. İğne batırıldığında kan akmaz ve çoğunlukla ağrı duyulmaz. Akupunkturda en etkili sonuçlar sinir ağrılarında, baş ağrısında, kas kasılmasında, uykusuzlukta, sindirimle ya da kalp damarlarıyla ilgili spazmlarda alınır. Nevrozlarda, psikosomatik hastalıklarda, bazı yarala-

Altın ve gümüş iğnelerin yerleştirildiği noktaları ve bunlarla ilgili çince ve japonca açıklamaları gösteren çizimler. Günümüzde Batı ülkelerinde akupunkturdan özellikle işlevsel bozuklukların ve psikosomatik hastalıkların tedavisinde yararlanılmaktadır. Akupunktur hekimleri, geleneksel tıbbın yarattığı etkileri artırmak için altın, gümüş, platin ya da çelikten yapılmış küçük iğneler kullanırlar. Bedenin çeşitli noktalarına yerleştirilen bu iğneler, bozuklukların iyileştirilmesinde kullanılır.

rın iyileştirilmesinde ve ameliyat öncesi uyuşturmada da akupunkturdan zaman zaman başarılı sonuçlar elde edilir.

Akupunktur tedavisinde, her hastalık için, uyulması gereken çeşitli kurallar vardır. Akupunktur 10-20 kez, hattâ daha çok (ama en az iki kez) uygulanabilir. Güç bir teknik olan akupunktur tekniği Avrupa'da özellikle S.S.C.B'ndeki tıp fakültelerinde öğretilmektedir.

SON GELİŞMELER

Akupunkturun en yeni dalı olan elektroakupunkturda, akupunktur noktaları elektrikle uyarılır. Bu yöntem özellikle ağrıyı iyileştirmesi ve ameliyat sırasında acıyı azaltması açısından yararlıdır. Elektroakupunktur ile refleks bölgelerinin ve sinir liflerinin uyarılmasını (akupunktur noktalarından bağımsız olarak) amaçlayan sinir uyarma yöntemi arasında benzerlik vardır.

TOKSİN GİDERME

Akupunkturdan en başarılı sonuçların alındığı alanlardan biri, toksin gidermedir. Bu alanda akupunktur iki amaçla kullanılır: Toksin kesildiği zaman ortaya çıkan bozuklukları yenmede hastaya yardımcı olmak; daha sonra, hastayı korumak ve güdülerini güçlendirmek. Buna uygun olarak, akupunktur iğneleri yalnızca batırılıp bırakılabileceği gibi, elle ya da elektrikle de uyarılabilir. Bu uygulamalar, bir kez yapılabileceği gibi, birer hafta, hattâ birer gün arayla birçok kez de yapılabilir. Ama tedaviye hastanın da yardımcı olması gerekir. Toksin giderme konusunda, özellikle kısa sürede iyileştirilebilecek durumlarda, akupunktur son derece etkili olmakla birlikte, büyük bir toplumsal sorun olan uyuşturucu madde kullanma alışkanlığının giderilmesi uzun süreli bir tedavi gerektirdiğinden, bu konuda akupunktur öbür tedavi yöntemleriyle birlikte kullanılırsa daha etkili olur.

Akupunktur özellikle tütün kullanmanın yarattığı toksinleri gidermede etkilidir. Yüze yerleştirilen iğneler, tütün için kişinin tat alma ve koku alma duyularını geliştirir. Kol ya da bacak uçlarına yerleştirilen iğnelerse, sinirliliği azaltır. Böylece hasta, yavaş yavaş tütün kullanma alışkanlığından vazgeçmeye başlar. Akupunktur, alkol alışkanlığının giderilmesinde de, hastayı yatıştıran, ona huzur veren bir yöntemdir; ayrıca hastada alkollü içkilere karşı bir tiksinti de uyandırabilir. Bu alanda uygulanan teknik, tütün alışkanlığının giderilmesinde kullanılan teknikle aynıdır; ama uygulamaların daha yakın aralıklarla yapılması gerekir.

Uyuşturucu madde alışkanlığının giderilmesi konusunda, akupunktur yöntemi daha çok Uzakdoğu'da, özellikle Hong Kong'da kullanılmaktadır; ama, bu tedavide de hastanın yardımı ve hekimle işbirliği yapması gerekir: Hasta, çeşitli noktalara yerleştirilen iğnelerden geçecek elektrik akımının gücünü, doğrudan doğruya kendisi yönetmelidir. ■

akustik

Akustik titreşimleri, yani, sesle ilgili bütün olayları (oluşma, yayılma, algılama) inceleyen bilim ve teknik.

XX. yy'da elektroakustikte sağlanan ilerleme sonucunda, bu bilim dalı büyük bir gelişme göstermiş, telefon, radyo, plak, teyp, vb. bütün çağdaş buluşlar, ses dalgalarını elektrik işaretlerine dönüştürme olanağı veren elektroniğin gelişmesi sonucunda gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, gün geçtikçe önem kazanan ve çoğalan ses kaynakları, ses yalıtım araştırmalarını ve gürültüyle savaşımı zorunlu kılmaktadır.

FİZİKTE AKUSTİK

Akustikten fizikte, katı maddelerde ve akışkanlarda (sıvı ya da gaz) sesin *oluşmasını* ve *yayılmasını* incelemede yararlanılır. Ses, devirsel bir titreşim hareketinden kaynaklanır. Söz konusu titreşimler, sözgelimi bir keman ya da piyano teline dokunulduğunda, kolayca duyulabilir. Ama bir cisim, ses oluşturmadan da titreşebilir. Yalnızca, titreşim frekansı 20-20 000 hertz (simgesi Hz: saniyede bir çevrim yapan bir devirsel büyüklüğün frekansı) arasında yer alan sesler algılanabildiğinden, bu frekans 20 Hz'den düşük olduğunda, *sesaltı* alanına girilir (püskürme gazlarının doğurduğu sesaltı dalgaları saptanarak, yanardağların yeri belirlenir); frekans 20 000 Hz'i geçtiğindeyse, *sesüstü* alanı başlar. Bu alanın ilgi çekici uygulamaları vardır. Sözgelimi denizcilikte, sondaj çalışmalarında, engellerin ya da balık sürülerinin saptanmasında, 40 000 Hz'e yakın frekanslı sesüstü dalgalarının yansımasından yararlanılır. Ses dalgasının yayılması ve yankının algılanması arasında geçen süre ölçülerek (Bkz. YANSIMA), deniz tabanının, engelin ya da balık sürüsünün uzaklığı belirlenir.

Işığın tersine, ses boşlukta yayılmaz (bu gerçeği, Guericke, 1650'de ortaya koymuştur); yayılma ancak, titreşim kaynağı ile kulak arasında yer alan esnek bir ortamın yardımıyla gerçekleşebilir (bu olayı 1686 yılında, Newton açıklamıştır). Genellikle ortam görevini hava üstlenirse de, katı, sıvı ya da gaz halinde bütün esnek ortamlar sesleri iletir. Sesin havadaki hızı (*c*), ilk kez 1738'de, Fransa'da Montmartre ile Montlhéry arasında (23 km) ölçülmüştür. Bu ölçümde yöntem, bir topun ağzından alevin çıkışının görüldüğü an ile patlamanın duyulduğu an arasında geçen sürenin ölçülmesine dayandığı için, ses hızı $c = 332$ m/sn düzeyinde bulunmuştu. Ama sonradan yapılan daha duyarlı deneylerle, 0°C sıcaklıkta havadaki ses hızının $C_o = 331{,}1$ m/sn olduğu

ortaya konmuştur. Söz konusu hız, temelde, ortamın özelliklerine ve sıcaklığa bağlıdır. Dolayısıyle, gazlar içinde yayılma hızı, Laplace formülü denilen $v = \sqrt{\gamma \frac{P}{\mu}}$ bağlantısıyla bulunur. Bu bağlantıda, P gaz basıncını, μ gazın özgül kütlesini, γ gazın bir molekülünü oluşturan atom sayısıyla ilgili bir katsayıyı gösterir: Değişmez basınç ve hacimde, kütle ısıları arasındaki oran (Bkz. ISI). Tek atomlu gazlarda (hidrojen) $\gamma = 1{,}66$, iki atomlu gazlarda (oksijen) $\gamma = 1{,}40$, üç atomlu olanlarda $\gamma = 1{,}32$ değerlerini alır. Ayrıca, bir gazdaki ses hızı, sıcaklığa göre de değişir. Dolayısıyle hava içinde sesin yayılma hızı, 0°C'ta 331 m/sn olmasına karşılık, 15°C'ta yaklaşık 340 m/sn'yi bulur. Sesin su içinde (8°C'ta) yayılma hızı, ilk kez Cenevre gölünde, 1827'de ölçülmüş ve 1 435 m/sn'lik bir hızla yayıldığı hesaplanmıştır. Bu hız, 15°C'ta yaklaşık 1 500 m/sn'ye ulaşır. Katılardaysa ses hızı çok daha yüksektir: Dökme demirde yaklaşık olarak 3 200 m/sn; çelikte 5 000 m/sn; camda 4 000-6 000 m/sn.

Havada yayılan ses dalgaları, karşılaştıkları engellerden yansıyarak kaynaklarına dönerler. Herkesin yakından tanıdığı yankı, bu olaydan kaynaklanır; bir başka deyişle yankı, bir engele çarpan titreşimlerin yansımasıdır ve belirgin olması için, engelin belli bir uzaklıkta yer alması gerekir. Genellikle söz konusu yansımalar tedirgin edici bir nitelik taşıdığı için, odaların tavan ve duvarları, mantar, keçe, dokuma, cam yünü, vb. ses soğurma katsayısı yüksek, gözenekli maddelerle kaplanarak gürültüye karşı yalıtıma başvurulur.

Sıvı dolu bir kapta, ses dalgasının görüntülenmesi.

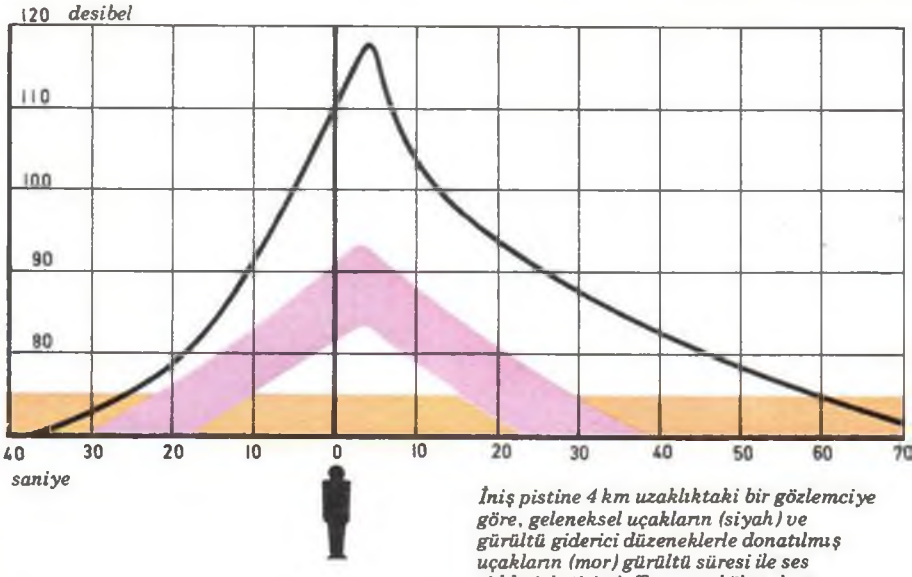

İniş pistine 4 km uzaklıktaki bir gözlemciye göre, geleneksel uçakların (siyah) ve gürültü giderici düzeneklerle donatılmış uçakların (mor) gürültü süresi ile ses şiddeti değişimi. Turuncu bölge, kent gürültüsü düzeyini göstermektedir.

Işık gibi ses de yansır ve yayılma hızı farklı bir ortamdan ötekine geçerken kırılır. Bu nedenle, güçlü bir patlama sırasında, kaynaktan belli bir uzaklıkta bir sessizlik bölgesi saptanırken, daha uzakta bütün ses işitilebilir. Bu olay, ses titreşimlerinin, yayılma hızı farklı yükseltilerde kırıldıktan sonra yere ulaşmalarından kaynaklanır.

FİZYOLOJİDE AKUSTİK

Bu daldan, işitsel duyum mekanizmasını incelemede ve kulağın işitme eşiği ile ağrı eşiğini belirlemede yararlanılır: Ağrı eşiğinin ötesinde, ses ağrıya yol açar. İşitme açısından her ses, üç belirgin nitelik taşır: Şiddet; yükseklik; tını. Sesin şiddeti, titreşimlerin genliğine bağlıdır. Akustik basınca duyarlı olan kulak, yalnızca sesüstüyle, sesaltıyla, işitme eşiğiyle ve ağrı eşiğiyle sınırlanmış bir alandaki sesleri algılar (Wegel eğrisi). Şiddet, desibelle ölçülür. 130 desibeli aşan sese kulak

DOPPLER—FİZEAU OLAYI

Bir tren istasyonuna düdük çalarak giren bir tren, gözlemcinin önünden geçerken, düdük sesinin ansızın tizleştiği görülür. Aynı olay, karayolunda bir araç korna çalarak geçerken de saptanabilir. Bir başka deyişle, bir ses kaynağı, gözlemciye göre hareket ediyorsa, gözlemcinin algıladığı sesin frekansı değişir. Bu olayı, ilk olarak Avusturyalı fizikçi Doppler incelemiştir. Kaynak gözlemciye yaklaşıyorsa, sesin frekansı yükselme izlenimi doğurur ve algılanan frekans $N' = \frac{c}{c - V} N$ eşitliğiyle belirlenir; formülde c sesin yayılma hızı, V kaynağın hızı ve N sesin gerçek frekansıdır. Tersine, kaynak uzaklaşıyorsa, frekansın azaldığı izlenimi doğar ve algılanan frekans $N'' = \frac{c}{c + V} N$ değerini alır.

MİMARLIKTA AKUSTİK

Mimarlıkta akustikten, salonlarda ve yapılarda sesin yayılmasını incelemede ve gürültünün doğurduğu işitme güçlüklerini çözmede yararlanılır. Bir mimar, gösteri, konferans, konser ya da tiyatro salonlarının biçim ve boyutlarını titizlikle incelemek, malzeme sorununa eğilerek, işitmeyi etkileyecek bütün ses girişimlerini engellemek zorundadır. Ayrıca, bir yapıda, daireler arası ses yalıtma sorunları vardır.

ELEKTROAKUSTİK

Akustiğin bu dalı, akustik enerjinin elektrik enerjisine dönüşmesini konu alır ve mikrofon, kulaklık, hoparlör gibi aygıtların çeşitli kayıt ve seslendirme yöntemlerinin (teyp, plak, vb.) incelenmesinde kullanılır. Telefonla ya da telsizle iletişim teknikleri ve ses kayıtları (sözgelimi stereofoni) da, elektroakustiğin incelediği konulardır (Bkz. ELEKTROAKUSTİK).

MÜZİKTE AKUSTİK

Müzikte akustik, müzikte kullanılan seslerin özelliklerini, bunları niteleyen fiziksel büyüklükleri (frekans), farklı müzik sistemlerini, aralıkları (iki müzik sesini ayıran yükseklik farkı), ıskalaları (sistemde kullanılan nota demeti) ve gamları (bir oktavda notaların dizilişi) inceler.

dayanamaz ve kulağın şiddetli seslerle karşılaşması, işitme bozukluklarına yol açabilir. Bu durum birkaç ay sürerse (sözgelimi bazı mesleklerde), işitme duyusunun bütünüyle yitirilmesine neden olabilir (sağırlık).

Ayrıca yaşlanma da, işitme eşiğinde değişikliklere yol açar.
Sesin yüksekliği, frekansla ölçülür ve frekans arttıkça ses tizleşir. Tınısıysa, çeşitli algılardan gelen eşit yükseklikte sesleri kulağın ayırt etmesine olanak veren bir niteliktir.

TIPTA AKUSTİK. Akustikten tıpta, çeşitli testler ve işitme çizimleri aracılığıyla işitme bozukluklarını belirlemede yararlanılır. Günümüzde, işitmeyen hastalara işitme protezleri takılarak, sağırlığa büyük ölçüde çözüm bulunmuştur. ■

akümülatör

Elektrik enerjisini kimyasal enerji biçiminde depolayarak, gereğinde geri verebilen aygıt.
1801'de Fransız Nicolas Gautherot'nun, bir yıl önce İtalyan fizikçisi Volta'nın bulduğu pilin tersinirliği ilkesini gözlemlemesinden sonra, 1859'da Fransız Gaston Planté, asit elektrolitli ve kurşunlu akümülatörü buldu; XX. yy'ın başında da alkali elektrolitli yeni akümülatörler ortaya kondu.
Bir akümülatör, iki elektrottan oluşur; sözgelimi kurşunlu akümülatörde bu elektrotlar, kurşun-antimon alaşımından yapılmış gözenekli levhalardır; söz konusu gözenekler içinde "etkin maddeler" yer alır: Artı elektrotta kurşun peroksit (PbO_2); eksi elektrotta süngerimsi kurşun. Artı elektrot + kutba, eksi elektrot da –kutba bağlanarak, bir kap içinde bulunan elektrolite daldırılır. Genellikle daha büyük bir elektromotor güç elde etmek için, aynı kap içinde birçok öğe birleştirilir. Yalıtkan maddelerden yapılmış gözenekli ayırıcılar, farklı kutuplu levhalar arasındaki aralıkların korunmasını sağlayarak her tür birleşmeyi önler, ayrıca, etkin maddenin bir levhadan öbürüne geçmesini engellerler. Asit elektrolitli akümülatörler arasında en çok, kurşunlu olanlar kullanılır; bu türde, elektrolit, derişikliği yaklaşık % 28 olan sülfürik asit (H_2SO_4) çözeltisinden oluşur. Kimyasal tepkime aşağıdaki denklemle gösterilir: $PbO_2 + 2H_2SO_4 + Pb \underset{\text{dolma}}{\overset{\text{boşalma}}{\rightleftharpoons}} 2PbSO_4 + 2H_2O$.

Doldurma sırasında, kurşun peroksitten ve süngerimsi kurşundan yapılmış başlangıç elektrotları yeniden oluşur. Boşalma sırasında H_2SO_4 elektroliti tepkimeye katıldığından, derişikliği düşer; bu olay, elektrolitin yoğunluğunu ölçerek akümülatörün dolma düzeyini de-

1973'te Fransa'da yapılan elektrikli otomobil kongresinden görünüş.

netleme olanağı verir. Alkali akümülatörlerde, elektrolit çoğunlukla yüzde 20, 25'lik potasyum hidroksit çözeltisinden oluşur. Dolayısıyla kadmiyum-nikel elektrotlu alkali akümülatörlerde artı elektrot nikel hidroksit $Ni(OH)_3$, eksi elektrotsa kadmiyum ile potasyum hidroksittir KOH. Tepkime aşağıdaki denklemle gösterilir:

$$2Ni(OH)_3 + Cd \underset{\text{dolma}}{\overset{\text{boşalma}}{\rightleftharpoons}} 2Ni(OH)_2 + Cd(OH)_2.$$

KOH elektroliti tepkimeye katılmaz (derişikliği değişmez) ve doldurma sırasında başlangıç elektrotları yeniden oluşur. Elektrolitleri alkali olan akümülatörler arasında elektrotları demir-nikel, gümüş-çinko, gümüş-kadmiyum, manganez bioksit-çinko çiftlerinden oluşanlar da vardır. Bu akümülatörler genellikle batarya biçiminde kullanılır.
KURŞUNLU AKÜMÜLATÖRLER, bazı taşıtlarda itme gücünü sağlamak (elektrikli otomobil) ve patlamalı motorlara ilk hareketi vermek için kullanılırlar. Bu akümülatörlerin sürekli dolu tutulmaları ve levhaların bütünüyle elektrolitle örtülü olmaları gerekir.
KADMİYUM—NİKELLİ VE DEMİR—NİKELLİ AKÜMÜLATÖRLER, aktarma araçlarının motorlarını beslemede, ağır taşıtların motorlarına ilk hareketi vermede, trenleri aydınlatmada, elektrik santralları, resmî yapılar ve büyük mağazalarda yedek aydınlatma donatımında kullanılırlar.
GÜMÜŞ — ÇİNKOLU AKÜMÜLATÖRLER, ağırlıklarının az olması, az yer tutmaları, çarpma, titreşim ve hıza mekanik direnç göstermeleri nedeniyle, daha çok havacılıkta ve denizcilikte kulanılırlar.
GÜMÜŞ—KADMİYUMLU AKÜMÜLATÖRLER, çok pahalıdırlar; uyduların magnetik etki altında kalmayan enerji kaynaklarını oluştururlar.
MANGANEZ BİOKSİT—ÇİNKOLU AKÜMÜLATÖRLER, yeniden doldurulabilen, ucuz kaynaklardır; taşınabilen (portatif) radyo ve televizyon alıcılarında kullanılırlar. ■

GENEL ÖZELLİKLER

— Elektromotor güç: Akümülatör akım vermediği sırada, artı ve eksi elektrotlar arasında bulunan gerilimden ya da potansiyel farkından kaynaklanır ve volt (V) olarak gösterilir.
— Sığa: Boşalma sırasında akümülatörün verdiği elektrik akımı miktarıdır; amper-saat (1 A/saat = 3 600 coulomb) olarak gösterilir.
— İç direnç: İki kutup arasında bulunan ve akümülatörün öğelerinden (elektrotlar, elektrolit) kaynaklanan elektriksel dirençtir; ohm (Ω) olarak gösterilir.

akyuvar

Bir çekirdekle donanmış iri kan hücresi.
"Lökosit" de denilen akyuvarlar, organizmanın savunmasında çok önemli fizyolojik rol oynarlar (Bkz. BAĞIŞIKLIKBİLİM ve SAVUNMA); alyuvarlardan (hematiler ya da eritrositler) çok daha az sayıdadırlar.

Normal durumda, ortalama olarak bir milimetre küp kanda 7 000-8 000 arasında akyuvar bulunur. Akyuvarlar organizmanın kan öğesi yapan dokularında oluşurlar.
İnsanlarda bu dokular kemik iliği, lenf düğümleri, lenf dokuları ve dalaktır.

İKİ ÇEŞİT AKYUVAR

Akyuvarlar iki çeşittir; iri çekirdeği birçok parçaya ayrılmış çokçekirdekli akyuvarlar (granülositler), çekirdeği daha yalın olan tekçekirdekli akyuvarlar.
Çokçekirdekli akyuvarlar, boya alma yeteneklerine göre çeşitli biçim-

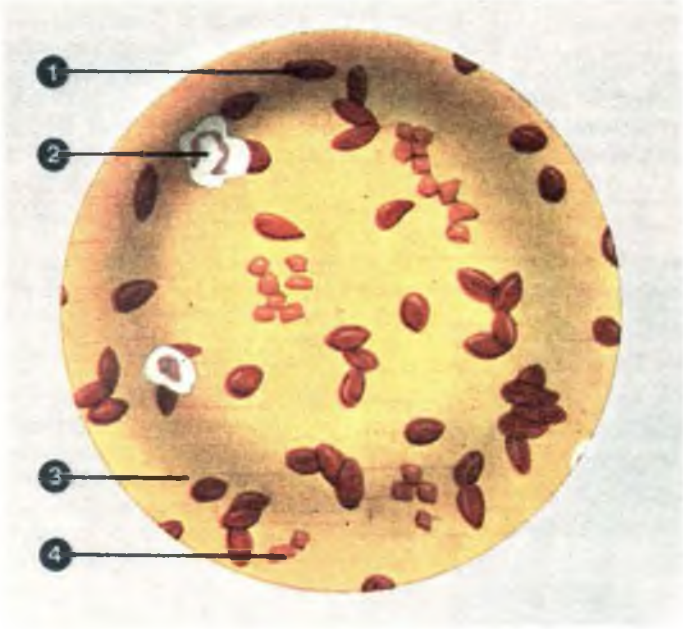

Kanın mikroskop altında görünüşünün çizimi: 1. Alyuvar; 2. Akyuvar; 3. Plazma; 4. Globülin.

lerdedirler. Biyolojide "asit" ya da "baz" diye adlandırılan söz konusu biçimler nötrofiller, asidofiller (ya da eyozinofiller) ve bazofillerdir. Normal bir kan formülündeki dağılımları şöyledir: Nötrofiller % 60-70; eyozinofiller % 1-4; bazofiller % 0-1. Tekçekirdeklilerse, monositler ve lenfositler diye ikiye ayrılırlar. Monositler (akyuvarların % 2 ile 6'sı), çokçekirdekliler gibi, organizmanın bulaşıcı hastalıklara karşı savunmasında önemli rol oynarlar. Lenfositlerse (akyuvarların % 20-30'u), bağışıklıkla ilgili süreçte ve organizmanın doku ve organ aktarımlarını kabul etmemesinde etkilidirler.

AŞIRI AKYUVAR ÇOĞALMASI

Kanda akyuvarların artmasına aşırı akyuvar çoğalması (hiperlökositoz) denir. Bütün bulaşıcı hastalıklarda, bazı asalakların yol açtığı hastalıklarda ve süregen kan kanserlerinde (lösemi), aşırı akyuvar çoğalması görülür. Buna karşılık, salmonella türü mikroplardan ileri gelen hastalıklarda (sözgelimi, tifo ve paratifo), akyuvar azalması olur (granülositlerin yok olmasına, "agranülositoz" denir). Bununla birlikte, akyuvar sayısındaki değişiklikler her zaman bir hastalığa bağlı değildir. Nitekim bu tür değişiklikler, kadınlarda âdet kanaması döneminde ve gebeliğin sonunda da ortaya çıkar. ■

alabalık

Alabalıkgiller ailesinden ve *Salmo* cinsinden birçok kemikli balığa verilen ad (sombalığı da *Salmo* cinsindendir; ama alabalıkların gövdesi, sombalığının gövdesine göre daha ince uzundur).
Avrupa ve Türkiye sularında yaşayan alabalığın (*Salmo fario* ve *Salmo trutta*) görünümü, bulunduğu yere göre değişir; genellikle 50-85 sm boyundadır ve gövdesi mavi, kırmızı ya da siyah beneklerle kaplıdır.
Sombalığına benzeyen bir alabalık olan denizalası, kabuklu deniz hayvanlarını yiyerek beslenir ve bu hayvanlardaki boyarmadde nedeniyle eti pembedir. Gümüş alabalık da, gövdesinde guanin billurları bulunan alabalık çeşididir.
Alabalıklar ekim ve ocak ayları arasında, bol oksijenli sularda yumurtlar. denizde yaşıyorlarsa, yumurtlama döneminde tatlı sulara geçerler. Avrupa'ya XIX. yy'ın sonlarında getirilmiş olan gökkuşaklı alabalık (*Salmo irideus*), Amerika kökenlidir: boyu 50-70 sm arasında değişir; böğründeki gökkuşağını andıran renklerden dolayı bu ad verilmiştir.
Alabalıklar hareketli, soğuk ve bol oksijenli sularda yaşayan etçil balıklardır. Cinsel olgunluk dönemine yaklaştıkça, solunum yoğunlukları artar. Yumurtlama için suları daha bol oksijenli kaynaklara girerler. Yumurtaları çok fazla değildir; ama vitellüs (besin kesesi) bakımından zengindir. Kuluçka dönemi uzundur (iki buçuk ay kadar). Yumurtalardan çıkan yavrular 15-25 mm boyundadırlar ve her ay yaklaşık 1 sm büyürler. Alabalık üretiminde, balığın çevreye uyum koşullarını göz önünde bulundurmak gerekir. Suyun sıcaklığı hiçbir zaman 15°C'ı geçmemeli ve su, litre başına 6 sm^3'ten daha az oksijen içermemelidir. Alabalıkları yapay olarak üretmek için, olgun bir dişiden sıkılarak alınan yumurtalar ile gene olgun bir erkekten sıkılarak alınan tohumların, su dolu bir küvet içinde karıştırılması yeterlidir. İktisadi açıdan önemli bir gelir kaynağı olan alabalıkları büyütmek için havuzlar gerekir: balıklar bu havuzda kıymayla beslenirler (gene de birbirlerini yemelerinin önüne tam olarak geçilemez).
Türkiye sularında çeşitli türlerine raslanan alabalıklar, özellikle Abant gölünde üretilir. ■

Soldan sağa: Olgun bir dişi alabalığın iki yandan sıkılarak yumurtalarının elde edilmesi; olgun bir erkek alabalığın iki yandan sıkılarak elde edilen tohumlarının, yumurtaların üstüne dökülmesi; yumurta ve tohumların karıştırılmasından yaklaşık iki buçuk ay sonra doğan yavru alabalıklar.

Alamanlar

Birçok savaşçı Germen kabilesine topluca verilen ad.
Tarihte adları ilk kez 213'te geçen Alamanlar, Roma İmparatorluğu sınırlarında, Yukarı Tuna ile Neckar (Schwaben) ırmakları arasında yerleşmişlerdi. "Bütün insanlar" anlamına gelen adları, Süevler, Quadus-lar, Tötonlardan oluşan karmaşık bir kabileler topluluğunu belirtiyordu. III. yy'ın başında apansızın hareketlenen Alamanlar, birçok kez Roma İmparatorluğu sınırlarını aştılar. 260'ta geçtikleri her yeri yakıp yıkarak, Milano'ya kadar ilerledi-

ler. Ama bu yönde daha çok ilerlemeleri Roma İmparatorluğu tarafından durdurulunca, bu kez Alsace bölgesi ile Bodensee gölü çevresine yayılmaya çalıştılar. Ren ırmağını aşıp Alsace'a yerleşme yolundaki bütün girişimleri IV. yy. boyunca başarısızlığa uğradıysa da, 406 yılında Germenlerin Ren kıyılarındaki Roma sınırlarında büyük bir gedik açmaları sonucu, birçok topluluğa Galya yolu açıldı ve Alamanlar da girişimlerinde başarıya ulaştılar. Daha sonra Ren boyunca kuzeye doğru ilerledilerse de, Clovis tarafından durduruldular (506). Bunun üstüne Pfalz ve Hessen'i Franklara bırakıp, güneye yönelerek Bourgogne'a akınlar düzenlediler ve VI. yy.-VII. yy. arasında Rhaetia'nın (günümüzdeki İsviçre) çeşitli bölgelerine yerleştiler.

Bu yayılmanın ilgi çekici yanlarından biri, Alamanların o sıralarda hiçbir siyasal yapıları olmamasıdır. IV. ve V. yy'larda güçlü bir süvari ordusunu yöneten bir krallık sülalesinin varlığı bilinmekteyse de, Alamanlar, Franklar karşısında uğradıkları bozgunlardan sonra bütün özelliklerini yitirmiş, yoğun olarak yerleştikleri Alsace bölgesi Frankların denetimi altına geçmiş ve Rhaetia bölgesine, İtalya kralı Theodorich'in onayıyla yerleşmişlerdir. Ama 536'da Franklar bu bölgeyi de denetim altına alarak, Konstanz yakınlarına yerleşmiş bir Alamanı dük olarak bölgenin başına getirmişler, VII. yy'da Merovenj hükümdarlığının sona ermesiyle dük yıllarca başına buyruk yaşamış, ancak Karolenjler, özellikle de Charles Martel, Alamanlar üstündeki Frank yönetimini yeniden kurmayı başarmıştır (bununla birlikte, Chur bölgesindeki Alamanlar IX. yy'a kadar özerkliklerini belli bir ölçüde korumayı başarmışlardır). Alamanlar, yerleştikleri Rhaetia bölgesinde bile hiçbir iz bırakmamışlardır. Öbür Germen toplulukları arasında eridiği sanılan bu kabilelerin adından, sonradan "Alman" sözcüğü türemiştir. ■

alan

Matematikte ve fizikte değişik anlamlar içeren terim.

MATEMATİKTE ALAN KAVRAMI

Geometrideki alan terimi sınırlı bir yüzeyin ölçümünü belirtirken, topolojideki yüzey terimi, her çeşit sınırdan soyutlanmış bir biçimi karşılar. Ayrıca alan sözcüğü, bir ölçümü, yani bir yüzeyin, ölçme işlemi sonunda elde edilmiş belirgin niteliğini veren soyut sayıyı gösterir. Alan, uzunluk ve hacim kavramları aşağı yukarı sezgiye dayanır: bunların genelleştirilmesinden, R^n noktalar kümesinin, yani çok boyutlu bir uzamın aşırı soyutlanmış ölçümü anlayışı ortaya çıkar. Uygulamadaysa, bir büyüklüğü ölçmek için, aynı tür büyüklükler arasında, *"ölçü birimi"* denilen ve çok iyi tanımlanmış özel bir büyüklük seçmek zorunludur. Bu seçmeden sonra, ölçülecek büyüklükte kaç tane "birim" bulunduğu araştırılır. Alanların ölçümünde, birim olarak genellikle kenarı 1 uzunluk birimi olan karenin alanı alınır. Sözgelimi metre uzunluk birimi seçilmişse, kenarı 1 metre olan bir karenin alanı (ya da metre kare), alan ölçü birimini verir. Ölçülecek büyüklük belli sayıda birim içeriyorsa, ölçüsü bir tam sayıdır. Ama belli sayıda birim içermiyorsa, söz konusu birim belirli sayıda eşit parçaya bölünür ve ölçülecek büyüklükte, bu parçalardan kaç tane bulunduğu aranır. Böylece ölçümde bir kesit elde edilir. Kuramsal olarak, iki boyutlu bir R^2 uzamının D parçasının alanı, bu alanın bir yönü varsa, taban vektörlerinin uzunluğu birim uzunluk olmak koşuluyla ortonorme bir tabanda $I = \int\int_D f(x, y)\ dxdy$ iki kat integraliyle tanımlanır (Bkz. SONSUZ KÜÇÜKLER HESABI). Bu koşullarda gerek integral hesabı yöntemiyle, gerek yukarda tanımlanmış denevsel yöntemle hesaplanan alan-

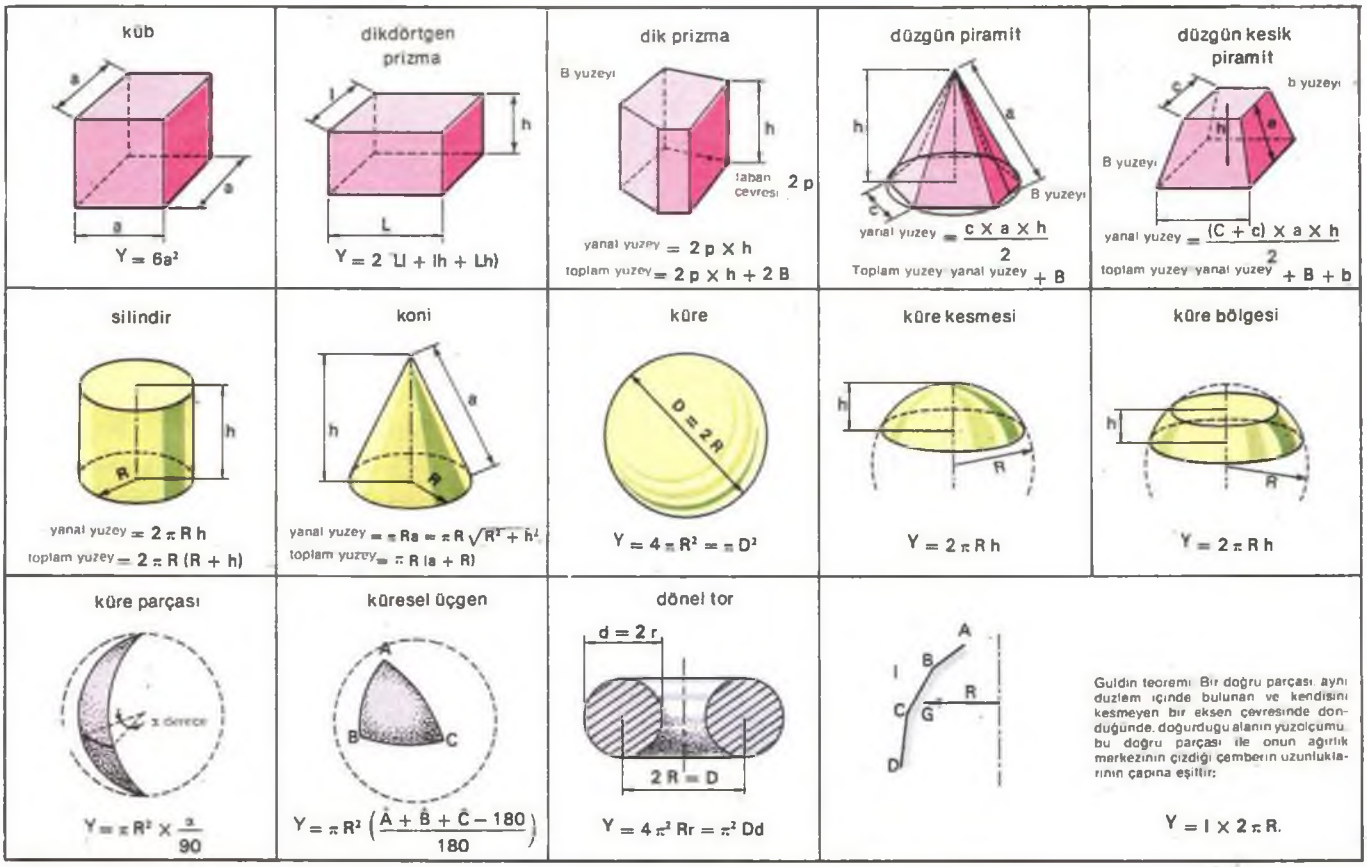

Birkaç yüzeyin ve katı cismin alanları.

Birkaç yüzeyin ve katı cismin alanları.

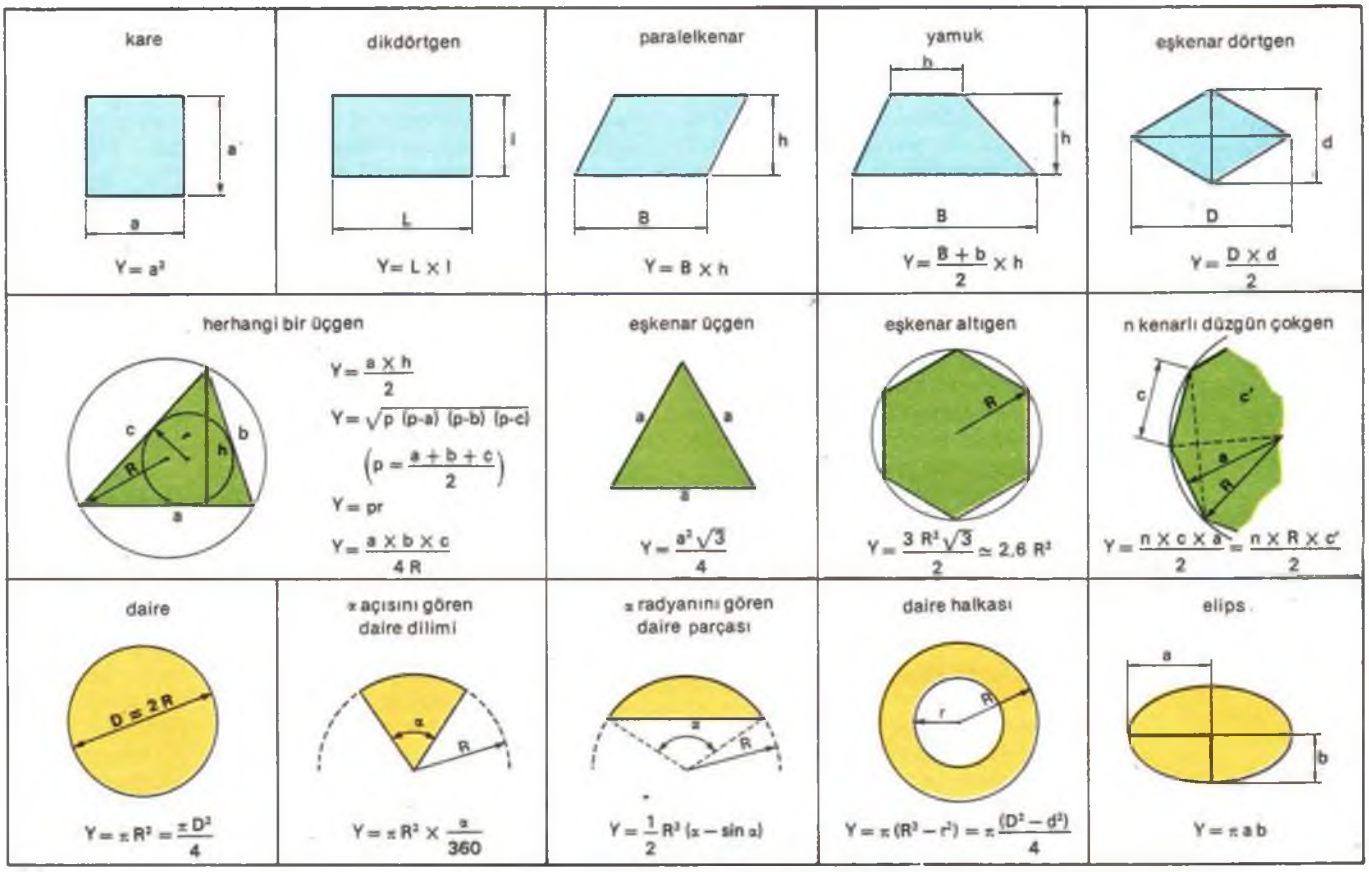

lar, aynı sayıyla gösterilir. İki kat integral kavramı, alan kavramından daha genel, ölçü kavramından daha dardır (Bkz. TOPOLOJİ; YÜZEY).

FİZİKTE ALAN KAVRAMI

Fizikte sürekli karşılaşılan alan terimi, belli özellikler (elektrik, magnetik, optik, vb.) taşıyan bir uzam bölgesini belirtir.

ELEKTRİK ALANI. Yan yana konmuş elektrik yüklü iki cismin birbirini çektiği ya da ittiği bilinir (Bkz. ELEKTROSTATİK). Bu tür olayların geliştiği uzam bölgesinde, bir elektrik alanının varlığından söz edilir.

1785'te Coulomb, yüklü iki cismin birbirlerine uyguladıkları $\vec{f}$ gücünün şiddetini ölçmüş ve bu gücün boşlukta $f = \frac{1}{4\pi\varepsilon_0} \times \frac{q\,q'}{d^2}$ olduğunu saptamıştı. Bu bağıntıda, q ve q' elektriklenmiş cisimlerin elektrik yüklerini, d cisimler arası uzaklığı, ε_0 da boşluğun yalıtkanlık değişmezini gösterir. Uluslararası sistemde q ve q' coulomb (C), d metre olarak, $\varepsilon_0 = 8{,}85.10^{-12}$ F/m (farad/metre) eşitliğiyle, f de newton (N) olarak belirtilir. Elektrik alanı, q elektrik yükü taşıyan bir cismin $\vec{f}$ elektrostatik gücüyle karşılaştığı uzam bölgesidir. Dolayısıyle uzamın bir M noktasında $\vec{f} = q\vec{E}$ bağıntısını doğrulayan $\vec{E}$ vektörel büyüklüğüne "elektrik alanı" denir; q elektrik yükü artıysa, $\vec{E}$ ve $\vec{f}$ aynı yönde, q eksiyse, $\vec{E}$ ve $\vec{f}$ ters yöndedir. q = 1 coulomb olursa $\vec{f}$, $\vec{E}$'ye eşittir ve bir M noktasında yer alan $\vec{E}$ elektrik alan vektörü ile M'deki birim elektrik yüküne etki eden güç aynı vektörle gösterilir. Bir noktadaki elektrik alanının E şiddetini hesaplamak için, o noktada + 1 coulomblük bir elektrik yükü bulunduğu varsayılır ve $E = \frac{1}{4\pi\varepsilon_0} \times \frac{q}{d^2}$ bağıntısı elde edilir.

Bir kondansatörün iki levhası arasına bir + q elektrik yükü yerleştirilirse, artı işaretli levha bu yükü iter; söz konusu yük P_1'den P_2'ye geçerken W = f x d değerinde bir iş yapar; ama aynı zamanda, U'ya eşit bir potansiyel düşmesine uğrar ve yitirdiği elektrik enerjisi W = qU değerindedir. Dolayısıyle fd = qU bağıntısı elde edilir; bağıntıdan $f = q\frac{U}{d} = qE$ ve $E = \frac{U}{d}$ sonuçları çıkarılır; bu sonuç, elektrik alan biriminin metre başına volt (V/m) olduğunu açıklar.

MAGNETİK ALAN. Bir uzam bölgesinde bir mıknatıs ya da elektrik akımının geçtiği bir devre magnetik etkinlikler gösterirse, o bölgede bir magnetik alan bulunduğu söylenir (Bkz. MAGNETİZMA).

Magnetik alanın belirgin niteliğini vermek için, elektrik alanında olduğu gibi, magnetik indüklenme vektörü denilen bir $\vec{B}$ vektörü tanımlanır. Bu indüklenmenin şiddeti, tesla (T)

Champs-Élysées'den (Paris) bir görünüş. Fotoğraf büyük açılı bir objektifle çekilmiş ve üstüne öbür objektif alanlarını belirleyen çerçeveler yerleştirilmiştir. Geniş çerçeve normal bir objektifin alanını, ortadaki çerçeveyse bir teleobjektifin alanını göstermektedir.

Çizim 1: $\vec{f}=q\vec{E}$ bağıntısını doğrulayan $\vec{E}$ vektörel büyüklüğüne elektrik alanı denir.

Çizim 2: $q=1$ coulomb olursa, $\vec{f}$, $\vec{E}$'ye eşittir; bir M noktasındaki $\vec{E}$ elektrik alan vektörü ve M'deki birim elektrik yüküne etki eden güç, aynı vektörle gösterilir.

Çizim 3: Bir + q elektrik yükü bir kondansatörün iki levhası arasına yerleştirilmiştir.

Çizim 4: Bir dürbünde büyütme ilkesi.

olarak belirtilir. Birçok madde magnetik alana konduğunda mıknatıslanabilir. Mıknatıslanmayı doğuran alana, "mıknatıslayıcı alan" adı verilir ve H'yle gösterilir. N sarımlı bir solenoyitten I doğru akımı geçtiğinde, B_0 magnetik indükleme $B_0 = \mu_0 H$ olur; $\mu_0 = 4\pi.10^{-7}$ H/m (metrede henry), ortamın vakum altındaki yalıtkanlığıdır ve $H = \frac{NI}{l}$ mıknatıslayıcı alanı, metrede amper (A/m) olarak belirtilir.

BİR OPTİK AYGITIN ALANI. Bu alan, aygıt içinde iyi bir görüntü elde etmek için nesnenin bulunması gereken uzam bölgesidir.

Söz konusu alan ya bir uzunlukla (çizgisel alan) ya da bir açıyla belirtilebilir; açıyla belirtiliyorsa, açısal bir alandan söz edilir. Sözgelimi, bir dürbünde bu alanın, dürbünle aynı ekseni taşıyan bir koniyle sınırlandığı ve alan açısının büyütmeyle ters orantılı olduğu görülür. G büyütmesi, bir AB nesnesinin A' B' görüntüsünü aygıtla görme açısı α' ile aynı nesneyi çıplak gözle görme açısı α arasındaki orandır. Bir kameranın ya da bir fotoğraf makinesinin alan derinliğiyse, objektifle sınırlanmış ve noktaları yeterince nitelikli görüntü veren bir uzam bölgesidir. ■

Alaska

A.B.D 'nin 49.eyaleti.

Amerika kıtasının kuzeybatısında yer alan ve birçok bakımdan ilgi çekici bir konumu bulunan Alaska, dağlık olması ve ikliminin sertliği yüzünden insanların yaşamına elverişsiz sayılırken, güney yanının Büyük Okyanus'a açılması, stratejik önemi ve yeraltı gelir kaynakları (özellikle petrol) sayesinde, Kuzey Kutbu bölgeleri arasında en kalabalık, aynı zamanda da en çekici bölge haline gelmiştir.

COĞRAFYA

Alaska'nın yüzey şekilleri, aşağı yukarı birbirine koşut uzanan üç kesimden oluşur: İki sıradağ; bu dağları ayıran, üstünde Yukon ırmağının aktığı bir iç yayla. Güneyde Alaska dağları, Amerika sıradağlarının son uzantılarını oluştururlar. İkinci Zaman'da kıvrılmış eski kayaçları, Kuzey Amerika'nın en yüksek noktası olan Mac Kinley doruğunu (6 193 m) ve Hayes doruğunu (4 187 m) oluşturarak kuzeye doğru uzanırlar; güneybatıda incelip kıvrılarak Büyük Okyanus'ta 1 000 km'yi aşkın bir yol boyunca sıralanan Aleut takımadalarını oluştururlar; güneydoğuda, volkanik doruklar ile uzantıları okyanusa ulaşan uçsuz bucaksız bir içbuzulun bir arada bulunduğu Vrangel tepelerinin ve büyük Malaspina buzulunun yanı sıra uzanırlar. Bu durum, Aleksandr takımadalarının koruduğu uzun boğazla birbirine bağlanmış çok sayıda fiyordu olan, girintili çıkıntılı bir kıyı oluşturur. En kuzeyde, Brooks sıradağları (en yüksek noktası Michelson doruğu, 2 816 m), alçak ve bataklık kıyı ovasına doğru bir dağeteği bölgesiyle alçalır. Kıyı ovası, Kuzey Buz denizi altında geniş bir kıta sahanlığı biçiminde uzanır (burada, Prudhoe körfezinde, geniş petrol yatakları bulunmuştur). Orta kesimde Yukon yaylası, Yukon ırmağı ve kolları (Porcupine, Tanana ve Koyukuk) tarafından kesilir. Çok yüksek olmayan yayla, Yukon ırmağının bir deltayla sona ermeden önce geniş dolambaçlarla aktığı büyük bir ovanın yanı sıra, Bering denizine doğru alçalır. İklim, özellikle, Kuzey kutup bölgesi içinde yer alan kuzey kesiminde çok serttir; uzun ve sert kışlar boyunca, deniz buzulları ve donmuş topraklar üstünden soğuk rüzgârlar eser; yaz mevsiminden ancak temmuz ve ağustos ayları için söz edilebilir ve her yer tundralarla kaplanır. Yukon bölgesinde de durum pek farklı değildir. Yalnızca, Alaska sıradağları ile kutup havalarından korunan ve okyanus etkilerine açık güney kıyısının iklimleri yumuşakça ve yağışlıdır; kozalaklı ağaçların yetiştiği bu kesimlerde, yerleşim merkezlerinin çoğu da toplanmıştır.

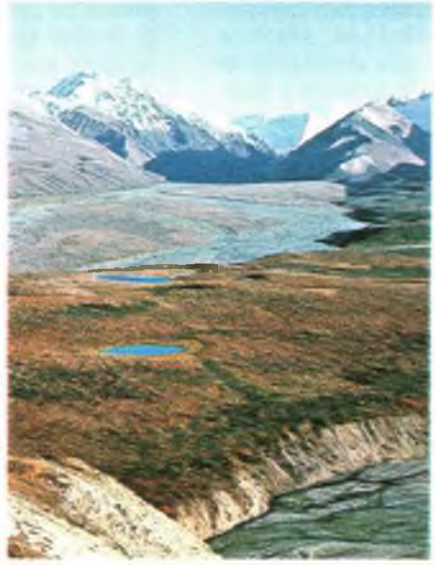

Kuzey kutbu bölgelerindeki tundralardan görünüş; şiddetli rüzgârların estiği bu yörelerde, bitki örtüsü son derece zayıftır ve hiçbir ağaç yetişmez.

TARİH

İ.Ö. 35 000 yıllarında,Asya'dan gelen Amerika kızılderililerinin ataları, Alaska yoluyla Amerika'ya geçtiler. Ama, Alaska'nın gerçekten keşfedilmesi, Büyük Petro için bu bölgelerde seferler yapan Danimarkalı Bering'in ikinci araştırma yolculuğu sırasında gerçekleştirildi (1741). Yeni sömürgeden yararlanmak amacıyla 1799'da kurulan Rus-Amerikan şirketinden pek başarılı sonuçlar elde edilemeyince, Çar Aleksandr II, Alaska'yı 1867'de A.B.D'ne sattı. O tarihten sonra bölgeye önce tuzakla avcılık yapanlar, 1898'den sonra altın arayıcıları, altın damarları tüketilince bakır işçileri ve ormancılar, son olarak da petrol arayıcıları akın ettiler. Yörenin iktisadi kalkınması, İkinci Dünya savaşında iyice hızlandı: Pearl Harbor baskınından sonra A.B.D. ve Kanada, Alaska'yı, Japonların saldırılarından korumak için stratejik yollar açmaya, Kuzey Amerika'yı Sibirya'ya bağlayan havayolu üstünde havaalanları kurmaya karar verdi-

Alaska'da günümüzde en çok kullanılan ulaşım aracı uçaktır; ama güçlü köpeklerin çektiği kızaklardan da hâlâ yararlanılır.

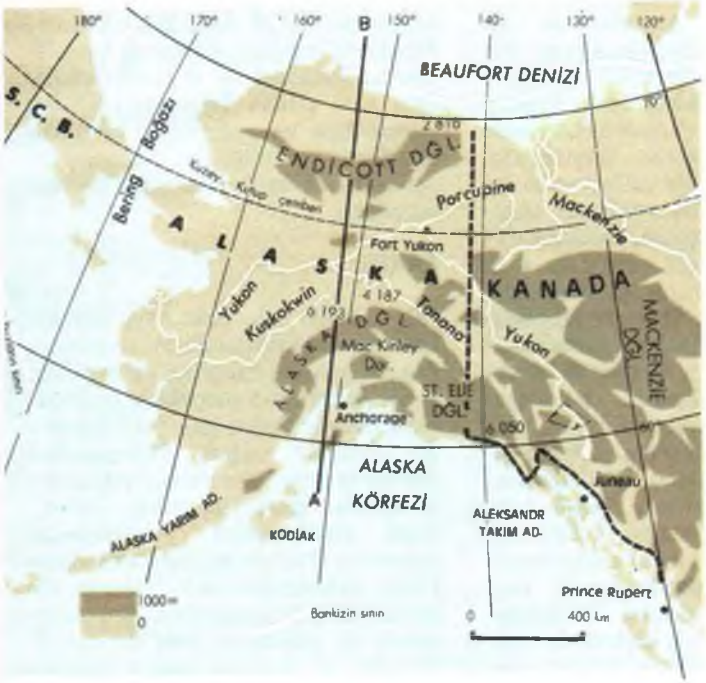

Yüzölçümü : **1 518 000 km²**
Nüfusu : **565 000 nüf. (1991)**
Beyazlar (% 58); Eskimolar (% 19); Kızılderililer (% 5); zenciler; Japonlar; Filipinliler ve Çinliler. Kızılderililer günümüzde kabileler halinde değil köylerde yaşarlar. Av alanlarını yitirmiş olduklarından Eskimolar da kentlere göç etmektedirler
Nüfus yoğunluğu: **Km² 'ye 0,2 kişi**
Diller : **Resmî dil ingilizcedir. Eskimolar ve Aleutlar özel lehçelerini, Kızılderililer atabaska dili konuşurlar**
Dinler : **Ortodoksluk; presbiteryen ve metodist protestanlık; katoliklik**
Merkezi : **Juneau (6 000 nüf.)**
Büyük kentleri : **Anchorage (48 000 nüf.); Fairbanks (23 300 nüf.)**

ler (bu ulaşım ağı günümüzde de, Kuzey Amerika kıtasını daha önce bağlantı kurulmamış bölgelere bağlaması açısından çok önemli rol oynamaktadır).

İKTİSAT

Alaska'da, günümüzde iktisadi etkinlikler son derece çeşitlidir. Fok, tilki, vizon ve kastor gibi kürkleri değerli olan hayvanların avlanması ve tundralarda rengeyiği yetiştirilmesi, geleneksel uğraştır. Eskiden dünya sombalığı ürününün yarısından çoğunu sağlayan ve günümüzde Büyük Okyanus kıyılarında yapılan avcılık ile ringa balığı ve tütünbalığı avcılığı gerilemektedir; ama, son yirmi yıl içinde gerçekleştirilen yengeç konserveciliği, Japon ve S.S.C.B. üretimiyle rekabet halindedir. İklimin sertliğine karşın, kentlerin çevresindeki 10 000 hektarlık topraklarda tarım yapılır (patates, sebze ve meyve üretimini artırmak için, bu toprakların iki katına çıkarılmasına çalışılmaktadır). Yeraltı gelir kaynaklarının başlıcası kömürdür; onu bakır, kalay, gümüş, platin ve altın izler. Ama günümüzde en önemli gelir kaynağı petroldur: 1968 Martında kuzey kıyısı açıklarında, Prudhoe körfezinde, dünyanın en zengin petrol yataklarından biri bulunmuştur ve uzmanlar, buradan yılda 100 milyon ton dolaylarında petrol çıkarılabileceğini hesapla-

mışlardır. Ham petrolun buzkıran tankerlerle taşınması güçtür; ama, güney kıyısında, Prudhoe ile Valdez'i birbirine bağlayan bir petrol boru hattı döşenmeye başlanmıştır.

Günümüzde Alaska'nın stratejik önemi de artmıştır; yörede kurulan önemli askerî üsler, yalnızca Amerika kıtasının Sovyet sınırları yanında savunulmasının yanı sıra, A.B.D. için çok önemli enerji kaynaklarının da korunmasını sağlamaktadırlar. Bu arada turizm de gelişmekte ve Alaska her yıl daha çok turist çekmektedir. ■

ALEUT ADALARI

Alaska'nın Asya yönünde uzantısı olan Aleut adaları, yönetim bakımından Alaska'ya bağlıdırlar. Nüfusları azdır (1 100 nüf.; km²'ye 0,067 kişi) ve yörede kürklerinden yararlanılan hayvanların avlanması ile balıkçılıktan başka iktisadi gelir kaynağı yoktur. XVIII. yy'da Rus sömürgecilerinden büyük zarar gören Aleutlar arasında, misyoner Venyaminof ortodoksluğu yaymış ve 1824'ten sonra yaşama koşullarının biraz düzelmesini sağlamıştır. Ama Rusların adaları ele geçirdikleri tarihlerde 15 000 ya da 25 000 olan nüfus, 1870'e kadar hızla azalmıştır. Günümüzde adalarda ve Alaska yarımadası kıyılarında, yaklaşık 2 350 Aleut yaşamaktadır.

alaşım

Bir temel metal ile katkı elementlerinin (metal ya da metal olmayan) birleştirilmesiyle elde edilen madde (elektriksel ve ısıl iletkenlik, metal parıltısı, billursu yapı, plastik biçim değişikliklerine elverişlilik gibi metal özellikleri gösterir).

Alaşımlar, katkı elementi atomlarını temel metal içine yerleştirme yoluyla ya da ornatma (temel metal atomlarının yerine katkı elementi atomları koyma) yoluyla elde edilir. *Yerleştirme alaşımında*, katkı elementi atomları, temel metal billur ağının boşluklarına girerek yerleşir. Bu alaşımlarda, katkı metali atomlarının yarıçapının, temel metal atomlarının yarıçapından küçük olması zorunludur ($r < 0{,}6\ R$). Bu nedenle, yalnızca azot, hidrojen ya da karbon gibi hafif elementler, yerleştirme alaşımı verebilir.

Öte yandan, araya giren atomun, billur ağı içinde yayılması gerekir; dolayısıyla aşırı metal özelliği gösteren ve hafif katkı elementleriyle elektrik yükü bakımından yansız, çok kutuplu bağlar kuran alkali metaller, temel element olarak kullanılamaz. *Ornatma alaşımında*, katkı metalinin atomları, temel metalin billur ağında boş bırakılmış yerlere gelip yerleşir. Böyle bir oluşum için, her iki metal atomunun yarıçaplarının aynı düzeyde ve iki elementin elektrokimyasal ilgilerinin eşit olması gerekir. Her iki metalin birleşme değerinin birbirine yakın olması da zorunludur. Ayrıca, alaşıma katılan birleşme elektronlarının toplam sayısı ile alaşımın toplam atom sayısı arasındaki e/n oranının bazı özel değerleri için, elde edilen metalografik bileşimler metal özelliğinden uzaklaşır. Sözgelimi, kübik sistemde billurlaşan α fazı (e/n-3/2), dev kübik örgülü β fazı (e/n=21/13) ve altıgen sistemli ε fazı (e/n=7/4) bu tür bileşimler verir. Yerleştirme alaşımları ornatma alaşımlarından daha sert, plastik özellikleri de daha zayıftır. Ornatma alaşımları, metallere daha yakındırlar.

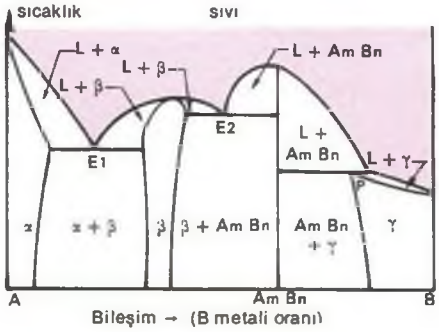

ALAŞIMLARIN BİLEŞİMİ

Alaşımların bileşimi genellikle ya ağırlık yüzdesine, yani 100 gr alaşım içinde yer alan her bileşenin ağırlığına ya da atom yüzdesine, yani alaşımın 100 atomu içinde her bileşenin atom sayısına göre belirtilir. Çok düşük oranlar (oligoelementler, küçük katkılar), milyonda bir ya da tonda gram türünden verilir.

Alaşımlar belli bir sıcaklık aralığında katılaşır ve erirler, ama çok özel bazı bileşimlerde (ötektik azeotrop, ara faz ve uyumlu erimeyle oluşan bileşikler) katılaşma ve erime, arı metallerde olduğu gibi değişmez sıcaklıkta gerçekleşir. Söz konusu sıcaklık aralığında, billursu yapının birçok katı fazın karışımıyla ya da bir tek katı fazla belirgin nitelik kazandığı bölgeler gözlemlenir. Bir alaşımın değişmez basınç altında (genellikle atmosfer basıncı), termodinamik denge koşulları içinde oluşabileceği fazların φ sayısı bileşenlerin C sayısına, "fazlar kuralı" denilen bağıntıyla bağlıdır:

$\varphi + V = C + 1$.

Bu eşitlikte V varyansı, yani sistemin serbestlik düzeyini gösterir. Söz konusu bölgeler, çok boyutlu *"oluşum çizelgeleri"* ya da *"faz çizelgeleri"*yle gösterilir; çizelgelerin (diyagramlar) parametreleri, bir yandan bileşime giren bileşenlerin yüzdesi, öte yandan sıcaklık ve basıncın değerleridir. Bu çizelgeler içinde *denge çizelgeleri*, çok yavaş bir soğutmayla ya da çok uzun süre uygun sıcaklıklarda tutulduktan sonra elde edilen fazların yer aldığı alanı sınırlar.

Çizimde, iki A ve B metalinin oluşturduğu alaşımlara özgü denge çizelgesinin bir örneği görülmektedir. "Liquidus" adı verilen kırık çizginin üstünde yer almış bütün alaşımlar, bütünüyle erimiş haldedir; "solidus" denilen çizginin altında yer alanlarsa, bütünüyle katılaşmışlardır. Bu iki eğrinin arasında yer alan sıcaklık bölgesi, yukarda sözünü ettiğimiz katılaşma aralığını verir. Böyle bir çizelgede, eğik bir çizgi geçildiğinde, faz sayısı ya bir birim artar ya da eksilir. Öte yandan, yatay bir çizgi geçilirse, faz sayısı değişmez ve bu yatay çizginin her iki yanında hep aynı faz vardır. Bu çizelgede A ve B elementlerinin değişmez bileşimli bir karışımı, sıvı fazdan başlayıp yavaş yavaş soğutularak düşey bir çizgi boyunca inilirse, önce belli bir sıcaklıkta L + β' bölgesine, yatay çizgi geçildikten sonra α + β bölgesine girilir. Bu bölgede, verilmiş bir sıcaklık için α fazı ile β fazındaki yüzde hesaplanabilir. Söz konusu yüzde bir yandan α ve α + β öte yandan da α + β ve β bölgelerini sınırlayan eğik çizgilerden bu noktayı ayıran yatay uzaklıkların oranına eşittir. Ayrıca, bir denge çizelgesi incelenerek, ısıl işlem uygulandığında ya da çeşitli fazların özelliklerini tanımak koşuluyla kimyasal bileşim değiştirildiğinde, alaşımın özelliklerinde ortaya çıkacak değişiklikler (sözgelimi, yerleştirme fazında kırılganlık; ornatma fazında plastiklik) önceden belirlenebilir.

ALAŞIM TEKNİĞİ

Bir alaşıma, su verme ya da menevişleme gibi ısıl işlemler uygulanarak, olağan fazların dağılımı değiştirilebilir ya da bazı fazlar denge dışı bırakılabilir; hattâ yenileri yaratılabilir. Su verme işleminde, bir alaşım belli bir sıcaklığa kadar ısıtıldıktan sonra ansızın soğutulur; menevişleme, alaşımın, su verme ve çevre sı-

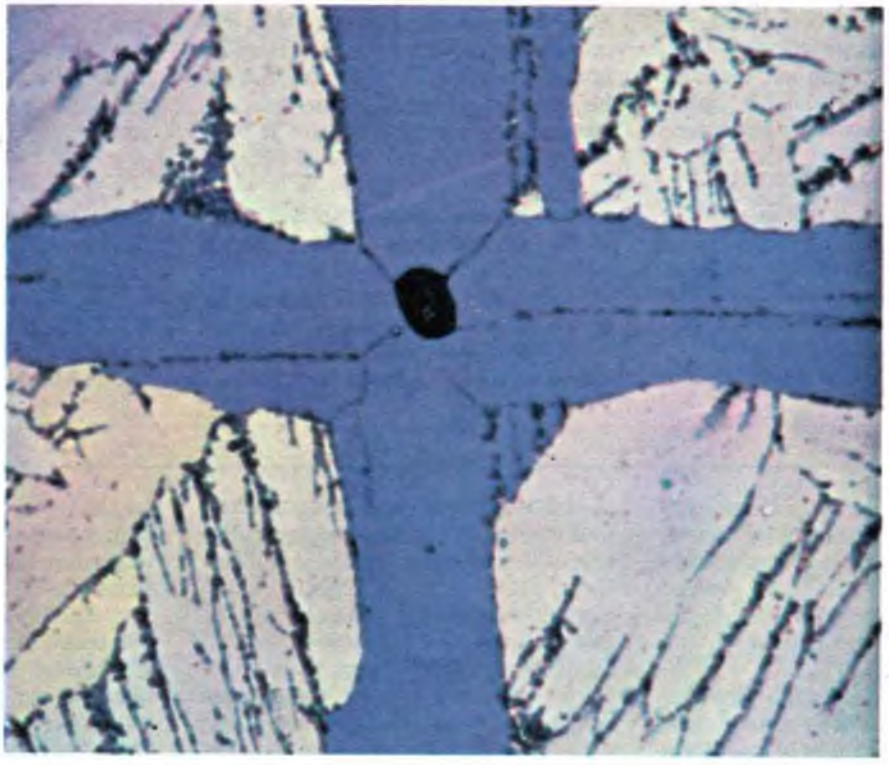

Mikroskopik metalografi ya da mikrografi, bir alaşımın ayrışıklığını ortaya koyar. Resimde 300 kez büyütülmüş zirkonyum alaşımı görülmektedir.

caklıkları arasında bir ara sıcaklığa kadar ısıtılmasıyla sağlanır. Bu işlemlerle sağlanan yapı değişiklikleri, fiziksel ve mekanik özelliklerde önemli değişmelere neden olur. Alaşımların ısıl işlemden geçirilmesi, uygulamada çok büyük yararlar sağlar;çünkü göz önüne alınmış kullanıma en uygun özelliklerin elde edilmesine olanak verir.

Alaşımları elde etmek için genellikle, bileşenler birlikte eritilir ya da eritilmiş temel metal içinde katkı elementleri çözündürülür. Ayrıca, birbirine sıkıca dokunan bileşenlerin, uygun bir sıcaklığa kadar ısıtılıp katı halde karşılıklı yayınımlarıyla (kavurma) ya da katı halde temel metalin gaz halinde bir elementi soğurması yoluyla (demirin karbonla sementlenmesi) da alaşımlar üretilebilir. İki ya da daha çok metalin, tuzlarını içeren bir banyoda elektrolizle aynı anda çökeltilmesi (birlikte çökelme) de, alaşımlar elde etmenin (bakır ve çinko siyanür banyosunda elektrolizle pirinç üretimi) yollarından biridir. ■

alavere havuzu

Yük ve yolcu taşımacılığında akarsulardan yararlanma yöntemi çok eskidir. Su yollarını sınırlayan barajların gerçekleştirilmesi, büyük eğimli akarsu yataklarında da ulaşım yapılmasını sağlamış, bu amaçla akarsu yataklarında eğimin yerini, birbirini izleyen yapay basamaklar almıştır. Eskiden bir su yolunda ortalama su yüksekliği, barajlarda açılmış "alavere kapıları"yla düzenlenir, gemilerin bir su yolundan ötekine geçişi, bir vinçle taşınmalarıyla ya da eğik bir düzlem boyunca kaydırılmalarıyla sağlanırdı; dolayısıyle düz tabanlı ve sınırlı ağırlıkta gemi kullanımı zorunluydu. Alavere havuzunun bulunması, gemileri bir su yolundan ötekine taşıma sorununa çok iyi bir çözüm getirdi: Çin'de daha X. yy'da bilinen alavere havuzu, Avrupa'da ancak XV. yy'da ortaya çıkmış, XVI. yy'dan sonra bu havuzlar, bir su bölünme çizgisinin iki yanında yer alan akarsuları birbirine bağlamak, böylece suyolu ulaşımını artırmak için kullanılmaya bağlanmıştır.

Bir alavere havuzu, iki kapı, bir taban ve yan duvarlarla sınırlı

Günümüzde her alavere havuzu en az 40 m uzunluğunda, 6 m genişliğindedir; demirleme suyunun derinliği 2,60 m'yi bulur. Resimde Lutzelbourg'da Houilleres kanalının alavere havuzu görülmektedir

geçirimsiz bir yapıdan oluşur. Su düzeyi değişiklikleri iki yolla sağlanır. Birinci yolda, üst su yolundan bırakılan su, alavere havuzuna girip, karadan alt su yoluna boşaltılır; bu yöntem, her gemi geçişinde, havuz yüzeyi ile suyun düşme yüksekliğinin çarpımına eşit miktarda su tüketimine neden olur. İkinci yol pompalarla sağlanan mekanik uygulamadır; bu yöntem de, alçak ve yüksek düzeyler arasında yer değiştiren suyun hacmi ölçüsünde bir enerji tüketimi gerektirir. Doldurma ve boşaltma işlemleri, kapılarda açılmış savaklarla ya da çoğunlukla, alavere havuzunu su yollarına bağlayan ve vanalarla kapatılan (gerçekten, alavere havuzunun kapıları, suyun uyguladığı oldukça önemli basınç nedeniyle doğrudan doğruya açılamaz) borularla sağlanır. Kanal içine alınmış ırmaklarda, alavere havuzundan geçiş süresi, ırmağın debisine bağlıdır. Debi düşükse (alçak su dönemlerinde çok sık raslanan durum) ve gemi geçişi yoğunsa, ikinci yönteme başvurmak zorunludur. Gemilerin düşey doğrultuda taşınması için gereken su ve enerji tüketimi azaltılmak istenirse, alavere havuzu yerine bir kaldırma aygıtı ya da eğik düzlem yöntemi kullanılabilir; bu yöntemde gemiler, bir karşı ağırlık düzeniyle dengelenen hareketli bir maçuna içinde taşınır.

Eski alavere havuzlarında su düşme yüksekliği 2 ya da 3 m'yi geçmiyor, önemli düzey farklarını aşmak için, birçok havuzdan oluşan merdiven düzenine başvuruluyordu. Günümüzün havuzlarıysa 20 m'nin üstüne çıkan düzey farklarını aşma olanağı vermektedirler. Alavere havuzlarının kullanım yerlerinden biri de, deniz limanlarıdır; bu yolla, gelgitlerin doğurduğu düzey farkları dengelenir: Havuzlar kabarma sırasında açılarak gemilerin girişi sağlanır ve suların alçalma dönemlerinde, gemiler havuzda demirli kalır. ■

Dünyanın en büyük alavere havuzu olan François I alavere havuzu, 1972'de Fransa'da hizmete girmiştir.

Le Havre limanının yeni sanayi bölgesinde ulaşımı sağlamak için yapılan bu havuzun boyutları (469 m boy, 67 m genişlik) ve toplam su hacmi (640 000 m^3), 250 000 tonluk gemilerin girmesine olanak verir. 70 m uzunluğunda, 10 m genişliğinde ve 24,5 m derinliğinde 4 kapıyla donatılmıştır (her uçta iki kapı vardır ve biri kullanılırken öbürü yedekte bekler). Bu kapılar 150 bg'de (1 bg = 736 W) iki motorla altı dakikanın altında açılıp kapanabilir. Her geçişte 150 000 m^3 su yer değiştirir ve düzeyin yeniden dengelenmesi 15 dakikayı geçmez. Üst havuzda su düzeyinin düşmesini önlemek için, pompa grupları yardımıyla, 42 m^2 kesitli bir su kemeriyle alt havuzdan öbürüne sürekli su pompalanır.

albatros

Yuvasına dönen bir kutup fırtınakuşu.

Fırtınakuşları *(Procellariiformes)* takımından bir kuş.

Büyük Okyanus'ta ve güney denizlerinde yaşayan albatroslar, albatrosgiller *(Diome deidae)* ailesini oluştururlar ve büyük bölümü *Diomedea* cinsi içinde yer alır.

Albatroslar çok büyük kuşlardır: Bağırgan albatrosun *(Diomedea exulans)* kanat açıklığı 3,60 m'yi bulur (bu, günümüzdeki kuşlar arasında en büyük kanat açıklığı sayılır). Tüyleri genellikle siyah ve beyaz olan albatroslar, adalarda ve kıyılarda (Kerguelen, Yeni Zelanda, Hawaii, Japonya, vb.), topluluklar halinde yuva yaparlar. Deniz üstünde tıpkı bir planör gibi, kanatları bütünüyle hareketsiz biçimde saatlerce uçabilirler. Balıklarla, yumuşakçalarla, kabuklu deniz hayvanlarıyla ve gemilerden atılan artıklarla beslenir, başka birçok kuş gibi kuzey-güney yönüne değil, rüzgârın da yardımıyla, batı-doğu yönüne doğru göç ederler. Büyümeleri uzun zaman alan albatrosların, öbür fırtınakuşları gibi, boynuz biçiminde sert bir gagaları ve borumsu iki boşluğun bitiminde yer alan burun delikleri vardır. Fırtınakuşları takımı, albatrosların yam sıra üç aileyi daha kapsar: Pelikangiller (Güney kutbundaki denizlerde yaşayan dalıcı fırtınakuşlarıdırlar; davranışlarıyla penguenleri anımsatırlar); yelkovangiller (en belirgin örneği yelkovanlar ile kutup fırtınakuşudur; boyları bir martı ya da karga büyüklüğünde olan yelkovanlar göçmen kuşlardır; bazıları Güney yarıküreden gelerek, yazları Avrupa'nın açık denizlerinde geçirirler); yaklaşık 46 sm boyunda dayanıklı bir kuş olan kutup fırtınakuşuysa, çok eski dönemlerde kuzey denizlerinde yaşarken, zamanla güneye doğru uzanarak Batı Avrupa kıyılarındaki yalıyarlarda yuva yapmaya başlamıştır); küçük fırtınakuşugiller (boyu 15-20 sm arasında değişen, tüyleri koyu, kuyruk çıkıntısıysa siyah olan küçük fırtınakuşu, Batı Avrupa'daki sığ kayalıklarda yuva yapar). Yaşamlarını deniz üstünde sürdüren fırtınakuşları, yalnızca üremek için karaya inerler. ■

albümin

Hayvansal ve bitkisel organizmalarda çok yaygın bulunan, protein grubundan maddeler (karbon, oksijen ve azottan oluşan bu maddelerin molekül ağırlıkları yüksektir).
Albüminler, suda ve fizyolojik sıvılarda çözünür, ısıyla pıhtılaşır, hidrolize uğradıklarında değişik aminoasitler, amonyak, bazen de şeker verirler. Bazı albüminler az miktarda fosforik asit içerirler. Albüminlere sütte (laktalbümin), yumurtada (ovalbümin), kan serumunda (serumalbümin), kaslarda (miyoalbümin) ve buğday gibi bazı bitkilerde (lökozin) raslanır.

ALBÜMİNİŞEME

Kanda albümin bulunması olağandır, buna karşılık, sidikte de albümin bulunması, albüminişeme (ya da protein işeme) adı verilen bir hastalıktır. Yetişkinlerde, 24 saatte 0,10 grama kadar varabilen fizyolojik bir proteinişeme olayına raslanması olağandır. Ama, bu miktarı aşan bir proteinişeme, böbrek yumacıklarında bir süzme bozukluğu bulunduğunu gösterir. Bu durumda, böbreğin iyice incelenmesi gerekir.
Sidikte albümin aranması, hastanın yatağında, ya bir ayıraç yardımıyla ya da bir deneme tüpünde daha önceden asit katılmış (asetik asit) 10 sm^3 sidiğin ısıtılmasıyla yapılabilir.
Sidikte albümin varsa, kaynama sırasında da süren bir bulanıklık oluşur. Ayrıca, içinde sidik bulunan bir cam kabın kenarından birkaç damla nitrik asit akıtılarak da albümin aranabilir: Sidikte albümin varsa, sidik ile asit arasındaki sınırda beyaz, bulanık bir halka oluşur. 1 litre sidikte 0,50 gr'ın altında albümin bulunması hafif bir albüminişeme sayılırken, 1 gramdan çok albümin bulunması belirgin bir albüminişeme sayılır.
Çocuklarda, yetişkinlerde, özellikle sporcularda bir çabadan ya da büyük bir yorgunluktan sonra görülen albüminişemeler geçicidir. Ayrıca, uzun süre ayakta durmaya bağlı (ortostatik albüminişeme) albüminişemeler de görülebilir. Gebe kadında albüminişeme olayına tek başına raslanabileceği gibi, ödemle ve atardamar yüksek basıncıyla (yüksek tansiyon) birlikte de ortaya çıkabilir. Kalp, karaciğer hastalıkları ve yüksek ateş de albüminişemeye yol açabilir. Albüminişemenin tedavisi, bu duruma yol açan hastalığın giderilmesine bağlıdır. Ayrıca, tedavi süresi içinde, böbreğe zararlı besinlerin yenmemesi gerekir. Sidikte albümin görüldüğünde, hasta bazı ilaçları (sözgelimi sülfamitler) kullanmamalı ve hiçbir aşı olmamalıdır. ■

alçıtaşı

Monoklinik sistemde billurlaşan, tırnakla çizilebilecek ölçüde yumuşak bir mineral.
Alçıtaşı, bileşimi $CaSO_4, 2H_2O$ olan sulu bir kalsiyum sülfattır. Bazen iç içe geçmiş küçük billur yaprakçıkları, bazen sarımsı ve yarısaydam büyük billurlar oluşturur. İkinci tür alçıtaşları, iki billurun, çok kolay gözlemlenen bir bakışım düzlemine göre birleşmesiyle ortaya çıkar. Büyük billurlar, birbirine koşut levhacıklara kolayca bölünür; bu levhacıklar da, bir vuruşta parçalanarak küçük eşkenar dörtgenlere ayrılır. Alçıtaşı, lifli yapılar ve yumru biçiminde kütleler sunmasının yanı sıra, birbirinden kolayca ayrılan küçük ve parlak taneciklerden de oluşabilir. Bir tek mineralden oluşan alçıtaşının rengi, beyazdan sarıya kadar değişebilir.
Yarısaydam bir alçıtaşı yaprağı, 70-200°C arasında değişen bir sıcaklıkta ısıtılırsa, hemen beyazlaştığı, sonra da parçalanıp çok ince toz haline geldiği gözlenir. Isının etkisiyle sulu kalsiyum sülfat, suyunun bir bölümünü yitirerek kararsız bir madde olan alçıya dönüşür. Su eklenirse alçı, suyu tutarak bir hamur oluşturur; bu hamur kısa sürede hacmini artırıp sertleşir. Böylece, iç içe geçmiş çok küçük billurlardan oluşan bir alçıtaşı ortaya çıkar.
Çok ince taneli bir alçıtaşı türü olan kaymaktaşı (su mermeri), küçük heykelcikler yapımında kullanılır.
200°C'ın üstünde bir sıcaklıkta ısıtılırsa, suyunu bütünüyle yitirerek

Alçıtaşı yığınları.

Alçıtaşı yumruları: Alçıtaşı çok çeşitli biçimler sunan bir mineraldir.

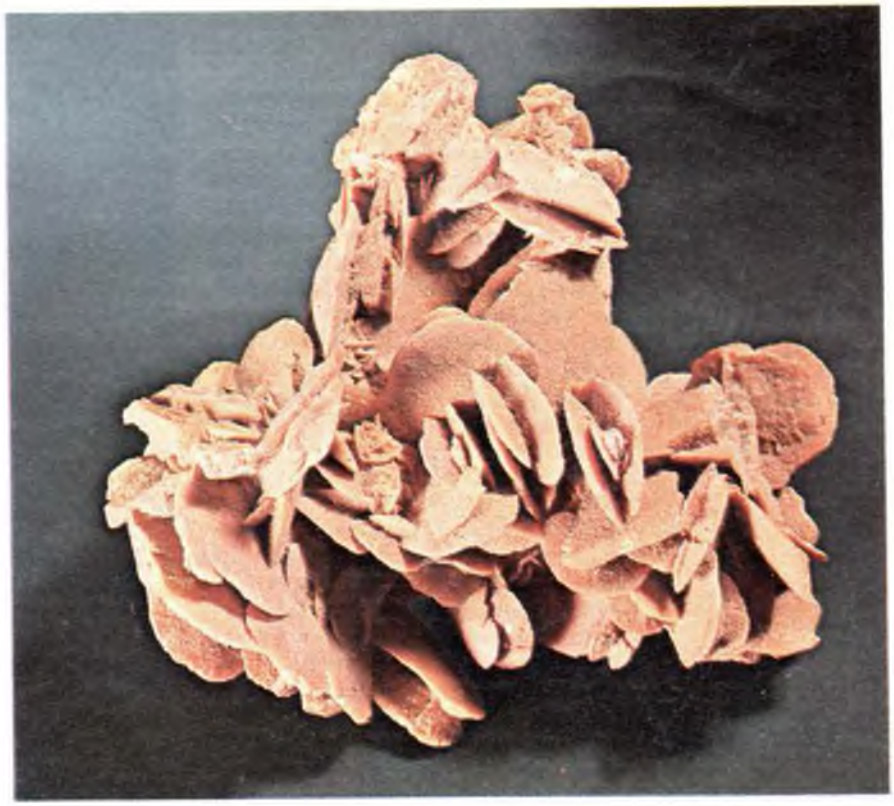

"*anhidrit*" denilen kararlı yeni bir madde verir.
Alçıtaşı suda çözünür (bu minerali içeren sular, yemek pişirmeye ya da çamaşır yıkamaya elverişli değildir). Suyun buharlaşması sırasında, çözünmüş halde içerdiği elementlerin çökelmesi sonucunda oluşur; dolayısıyle, kayatuzu gibi, bir buharlaşma kalıntısıdır ya da tuzlu bir kayaçtır. Tuzlar suda, çözünürlük düzeyleriyle ters orantılı olarak çökerler. Sözgelimi, belli bir su sütununda bulunan çözünmüş tuzlardan kireçtaşı (kalker) suyun yarısı buharlaştığında, alçıtaşı suyun 4/5'ü buharlaştığında, kayatuzuysa su sütunu onda bire düştüğünde çökmeye başlar. Suda tuzdan daha az çözünen alçıtaşı, ondan önce, ama küçük miktarlarda çöker; su dolaşımının güçsüz ve buharlaşmanın çok yoğun olduğu denizkulakları gibi bölgelerde, çökelekler oluşturur; bu nedenle tropikal iklimin belirtilerinden biri sayılır. ■

aldehit

İşlevsel kökü $-C\lesssim^{H}_{O}$ olan ve etanolla (etilik aldehit de denir: CH_3-CHO) başlayan organik bileşikler sınıfının tür adı (Cenevre terimler sözlüğünde, aldehitler, karşıladıkları hidrokarbon terimine "al" takısının eklenmesiyle adlandırılırlar: *Metanal; etanal;* vb.)
Aldehitler, olağan sıcaklıkta gaz halinde bulunan metanal (ya da formal) dışında, karşıladıkları birincil alkollerden daha uçucu sıvılardır. C=O karbonil kökünün varlığı bu bileşiklere hoş bir koku verdiği için, koku (parfüm) kimyasında önemli rol oynarlar. Aldehitler C=O çift bağının (karbonil kökü) varlığı nedeniyle çok tepkin maddelerdir; karbonil kökü, katılma tepkimesi doğurabilir ve α 'da yer alan, yani bir önceki C'a bağlı H'e hareket kazandırır. Su, karbonil köküne katılarak, komşu atomun taşıdığı klor oranında kararlı hidratlar oluşturur: Sözgelimi $CCl_3-CH(OH)_2$. Sodyum bisüfitle elde edilen katı bisülfit bileşimi, aldehitleri bir karışımdan çıkarmada kullanılır; sonra asit katılarak, aldehit yenilenir. Üreyle su giderme işlemi uygulanabilir ve işleme, polimerleşme eşlik eder; formolle, *üre-formol* reçineleri elde edilir. Derişik sülfürik asit ortamında, bir aldehitin oksijeni ile bir başka aldehitin aynı α karbonundan alınmış iki hidrojen arasında bir su molekülünün ayrıldığı gözlenir. "*Krotonlaşma*" denilen bu olay, iki molekül arasında oluşur; ama bazen sonsuza kadar sürebilir. Böyle bir krotonlaşmada, eşlenik çift bağlar bakımından zengin kırmızı reçineler elde edilir. Aldehitler polimerleşirler (Bkz. POLİMERLEŞME). Çevrimsel trimer etanal bir *paraldehittir*. Çok az yükseltgenen, az uçucu, beyaz bir katı madde olan bu bileşik, monomerini kolayca taşır. Bir başka polimer olan *metaldehit*, (ticarette "*meta*" diye adlandırılır), beyaz ve katı bir maddedir; ısıtmada yakıt olarak kullanılır; ayrıca kepekle karıştırıldığında, sümüklüböcekleri zehirlemeye yarar.
Aldehitin yükseltgenmesi bir asit, indirgenmesiyse bir alkol verir; dolayısıyle, aldehitlerin hem yükseltgen, hem indirgen özellikleri vardır. Aldehit α 'da H'den yoksun olursa, baz ortamda, aynı anda yükseltgenme ve indirgenme gözlemlenir. Öte yandan amonyaklı gümüş nitrat, aromatik olmayan bir aldehit eşliğinde ısıtılırsa, temiz bir cam kap gümüşle kaplanabilir. *Fehling çözeltisi* de sıcakta indirgenir ve bakır oksitten oluşan kırmızı bir çökelek bırakır.
Aldehitleri hazırlamada kullanılan çeşitli yöntemler arasında, hidrojen giderme ya da bir birincil alkolü yükseltgeme, bir asit klorürü kataliz yoluyla hidrojenleme, birinci alkol işlevi taşıyan bir α —glikolün suyunu giderme, vb. işlemler sayılabilir. Aromatik aldehitleri hazırlamak için hidrokarbonu doğrudan doğruya yükseltgemek ya da bir hidrojen atomunun yerine, CHO kökünü koymak yeterlidir.
Aldehitler bitki örtüsünde çok yaygındırlar; sitral ve kâfuru gibi temel bitkisel yağların bileşimine girerler. Etanal, alkol mayalanmasının ara ürünlerinden biridir.
Şekerler, alkol işlevleri, çoğunlukla da aldehit işlevi (sözgelimi glikoz) taşıyan bileşiklerdir; yüksek tepkime güçleri nedeniyle, organik bireşimlerin önemli etmenlerini oluştururlar. ■

alerji

Bir maddeye karşı duyarlığı olan ve bu maddenin organizmaya yeniden girmesine karşı aşırı bir tepki gösteren kişinin durumu. Alerji kavramı Richet ve Portier'nin anafilaksi üstüne yaptıkları çalışmalardan doğmuştur ve anafilaksi terimi gibi, organizmadaki antijen-antikor çiftiyle bağlantılıdır. Astım ve saman nezlesi gibi bazı hastalıklara neden olan maddenin kullanımıyla yapılan duyarlığı saptama işlemi, 1911 yılından sonra A.B.D'nde, 1914'ten sonra da Fransa'da (Widal ve çalışma arkadaşları) tarafından gerçekleştirilmiş, 1926'da da Dale, anafilaksi şokunun histamini serbest bıraktığını ortaya koymuştur.

ALERJİ MEKANİZMASI

Deneysel anafilaksi ile insanda görülen alerji, aynı sürecin iki değişik biçimidir ve her ikisinin de kökeninde bir duyarlaşma söz konusudur. Alerjide duyarlaşma yavaşça ve sinsice gerçekleşir; antijen de genel olarak solunum (tozlar, çiçek tozları, hayvan tüyleri) ve sindirim (besinler) sistemleri ya da deri yoluyla girer. Alerjiler, antikorun yerleşme yerine göre ikiye ayrılır: Kanda dolaşan antikorlara bağlı alerjiler ; dokusal (ya da hücreler) alerjiler.

KANDA DOLAŞAN ANTİKORLARA BAĞLI ALERJİLER

Bu tür alerjilerde, antikorlar bir organa (şok organı) yerleşir, aynı zamanda da kanda dolaşırlar. Deri tepkimesi, deriiçi tepkimesi ve Prausnitz-Küstner tepkimesi yöntemleriyle ortaya çıkarılırlar. Çoğunlukla, birlikte ortaya çıkan eş-alerjiler ya da birbirini izleyen alerjiler görülür. Bu tür alerjiler arasında astım, saman nezlesi ve kurdeşen sayılabilir.
Pek çok sayıda olan antijenlere, aşağı yukarı bütün hidrokarbonlu maddeler, bazen de yağlar örnek gösterilebilir. Kanda dolaşan antikorlara bağlı alerjilerin, çoğunlukla kalıtımsal olduğu ileri sürülür.
Bu tür bir alerjiye yakalanmış kişide, en değişik antijenlere karşı duyarlılaşma eğilimi vardır; alerjisi olan bir ananın çocuğu da % 50 olasılıkla alerjili olacaktır; baba alerjili olduğunda, bu olasılık % 30'a düşer; ana ve babanın her ikisi de alerjiliyse, olasılık % 70'e yükselir.

DOKUSAL ALERJİLER

Dokusal (ya da hücresel) alerjilerde antikorlar bir organa ya da bir dokuya yerleşmişlerdir ve kanda dolaşmazlar: Bu durumda duyarlılık denemesi çoğunlukla olanaksızlaşır. Duyarlılaşan organ deriyse (sözgelimi egzama), deriüstü tepkimesi yöntemi kullanılır.
Duyarlılaşan organ bir iç organsa, çoğunlukla kuşku duyulan maddenin organizmaya girmesiyle oluşan klinik belirtilere dayanılarak, bir aler-

jiden söz edilebilir. Bu durumda, alerjiye yol açan madde proteinlerle ilişkisi olmayan bir billursu, bir alkaloyit, bir yağ maddesi ya da yalın bir kimyasal çekirdektir.

ALERJİ HASTALIKLARI

Duyarlılaşmanın yol açtığı alerji hastalıkları, alerji yapıcının giriş yolu dikkate alınmaksızın, tepki gösteren organa göre sınıflandırılabilir: Solunum sistemi alerjileri (astım, sinüzit, nezle); deri alerjileri (kurdeşen, egzama); sindirim sistemi alerjileri (ishal); kan, sinir, kalp damarları, eklem, böbrek-sidik borusu, kulak-burun-boğaz, göz ve ağız alerjileri. Bu hastalıklar, alerji yapıcı maddenin giriş yoluna göre de sınıflandırılabilir. Bu durumda çeşitli organları etkileyen alerjiler söz konusudur: Besin kökenli alerjiler ; havadaki alerji yapıcıların yol açtığı solunum alerjileri; bakteri kökenli alerjiler;ilaç kökenli alerjiler. Dokunma (temas) alerjisi, bedenin herhangi bir cisme değen bölgesinde gerçekleşen normal olmayan bir tepkiyle ortaya çıkar. Fiziksel alerjide de soğuk, güneş ışını, su gibi fiziksel etmenler alerji yapıcı rolü oynar. Ayrıca özantikor (ya da özbağışıklık) hastalıkları denen alerji hastalıkları da vardır. Bunlarda bir mikrobun, bir virüsün, bir asalağın etkisiyle ya da kimyasal ve fiziksel etkilerle, bir doku değişiklik geçirir ve bu değişikliğe bağlı olarak, dokuyu oluşturan öğeler alerji yapıcı öğelere (antijen) dönüşür. Böylece, dokusal antijenlerle birlikte tepki gösteren antikorlar oluşur. Bu iltihaplı tepki, küçük doku ölümlerine yol açar; bunun sonucunda da önce antijenler sonra antikorlar ortaya çıkar. Sonuçlarsak, bu olay, organizmanın alerjiyi kendi kendine yaratması demektir.
Alerji hastalıklarının tedavisi, belirtilere karşı (bronş genişleticiler), serbest bırakılmış aracılara karşı (histamin karşıtı ilaçlar), bu aracıların serbest bırakılmasına karşı, özellikle de hastalığa neden olan duyarlılığa karşı (alerji yapıcının dışarı atılması ya da çevredeki bir alerji yapıcıya karşı duyarsızlaştırma) hazırlanmış ilaçlarla yapılır.

ALERJİ TESTLERİ

Bazı laboratuvar incelemeleri sonucunda, hastaların hangi alerji yapıcı maddelere tepki gösterdikleri saptanabilir. Bunların başlıcaları deri testleri ile solunum testleridir.
DERİ TESTLERİ, deri tepkimesi ve deriiçi tepkimesi yöntemlerini kapsar.
SOLUNUM TESTLERİ, hastaya çeşitli alerji yapıcılar solutulmasına dayanırlar (bronş kasılmasına yol açan başlangıç dozunun ne olduğu saptanır). ■

alfabe

Bir dilin sesbirimlerini (Bkz. SES—BİLGİSİ) ya da sesbirim öbeklerini aktaran, yazıya ilişkin göstergeler sistemi. Günümüzde en yaygın alfabeler arasında, türkçeyi, roman dillerini, anglosakson dillerini, vb. aktarmada kullanılan Latin alfabesi, Arap alfabesi, İbrani alfabesi, Nagari alfabesi (Hindistan'ın resmî dili hintçeyi yazmada kullanılır), Yunan alfabesinin büyük harflerinden yola çıkılarak oluşturulan ve özellikle rusçayı, S.S.C.B'nde konuşulan birçok başka dili, bulgarcayı ve sırpçayı yazmada kullanılan Kiril alfabesi sayılabilir. 1888'de düzenlenen uluslararası sesçil alfabedeyse,insan konuşmasındaki her ses için ayrı bir simge önerilmiş, böylece çevriyazı (transkripsiyon) uluslararası kurallara bağlanmıştır.
İlk alfabeyi Fenikeliler oluşturmuş, Kuzey Suriye kıyılarında kurulmuş Ras Samra'da (Eski Ugarit yakınlarındaki yerleşme bölgesi) yapılan kazılarda, Akadların ve Sümerlerin çivi yazısından esinlenilerek düzenlenmiş otuz harfli bir alfabe bulunmuş, Biblos'ta bulunan belgelerse, hiyeroglifi andıran bir Fenike alfabesinin varlığını ortaya çıkarmıştır (bu alfabenin yazıya geçirilmiş biçimi ile bu biçimin aktardığı ses arasında hiçbir benzerlik yoktu). İ.Ö. X. yy'da yirmi iki göstergeye indirgenen bu sistem, alfabelerin gerçek atası sayılır. Eski Fenike alfabesi, Eskiçağ'da Surlu tüccarlar ve denizciler tarafından yayılmış, karayolu ulaşımını ellerinde bulunduran Aramiler de İ.Ö. IX. yy'da bu alfabeyi benimseyerek Ortadoğu'ya yayılmasını sağlamış, böylece İbrani alfabesi ile Arap alfabesi doğmuştur. Ama alfabe konusunda en önemli değişikliği eski Yunanlılar yapmışlardır: Ünlüler açısından yoksul olan sami dillerinde, yalnızca ünsüzlere ilişkin bir yazı biçimi gelişmişti; eski Yunanlılar, buna ünlüleri gösteren harfleri eklediler. Söz konusu alfabe sonradan Etrüsklerden Latinlere geçerek, Latin alfabesine dönüştü. Hindistan'da kullanılan Hint alfabesinde de, hiç değilse göstergelerin yazıya aktarılış biçiminde, Fenike alfabesinin izlerine raslanır.
Alfabe ilkesi, sözcüğü küçük ses birimlere ayrıştırma olanağı elde edildiği an doğdu. Bu yazı sisteminde başlangıçta, ünlüler için ayrı göstergeler biçimi benimsenmediği için, alfabenin önceleri ünsüzlere ilişkin bir sistem olduğu söyleniyordu. Ama günümüzde kusursuz, bir çevriyazının, belli bir dildeki bütün sesbirimleri (anlam taşımayan en küçük ayırıcı birimler) göstermesi gerektiği ileri sürülebilir. O zaman, herhangi bir alfabenin yerine getirmesi gereken koşulların neler olduğu sorunu ortaya çıkar. Bir alfabe her şeyden önce,çevriyazıya dönüştürdüğü dilin sesbilimsel gereklerine uymak zorundadır; ama bunu gerçekleştirirken de, söz konusu dilin hareketliliğini bozmamalıdır. Varolan bir alfabe yeni bir dile kolayca, araştırma yapılmadan uygulanamaz. Çünkü, bir başka dilin koşullarına göre hazırlanmış bir alfabe, yeni bir dilin bazı sesbirimlerini gösteremeyeceği gibi, o dile özgü bazı sesbirimleri aktarmada yetersiz de kalabilir. Ayrıca, alfabelerin, az sayıda harf kullanma yönünde bir evrim geçirdikleri de bilinir: Yazıdaki her harf bir sesbirimi yansıtmaz; bazen bir harfin, bir sesbirimi, bazen de iki sesbirimi yansıttığı görülür; bir sesbirimin iki harfle gösterildiği de olur.
Günümüzde, Latin alfabesinin evrenselleştirilmesi amacıyla, özellikle S.S.C.B'nde, Japonya'da ve Çin'de araştırmalar yapılmakta, ama bu konuda, dil ve kültür açısından çeşitli sorunlarla karşılaşılmaktadır.

TÜRK ALFABELERİ

Türk dili için geçmişte on sekiz kadar ayrı alfabe kullanılmıştır; bunların en uzun süreyle ve en yaygın kullanılanı Arap alfabesidir. Arapçanın yazımı, dilin yapısı gereği, sözcüklerin yalnızca ünsüzlerle yazımı ilkesine (sözgelimi "kitap": "k-t-b") dayanır.

Alfabe sözcüğü Yunanlıların kullandıkları yazı sistemindeki ilk iki harfin (alfa ve beta) kaynaşmasından oluşmuştur.

Üstte: İ.Ö. VIII. ve VII. yy'larda Thera adasındaki yazıtlarda kullanılmış alfabe (Fenike alfabesine benzer).

Altta: Aynı dönemde Yunanistan'da kullanılan yazı biçimi.

Fenikelilerin İ.Ö. XV. yy. dolaylarında kullandıkları alfabe. Kiril, İbrani, Arap, Yunan ve Latin alfabelerinin (yukardan aşağı doğru) ortak kaynağıdır.

Ünlü harfler bulunmayan bu yazıda, arapça ünlüler (i, u, a), özel imlerle belirlenir. Arap alfabesi türkçenin yazımına uygulandığında, bir ses, birkaç ayrı biçimde yazılabildiği gibi, bir harf birkaç ayrı sesi yazabiliyor, hece yapısından dolayı da sözcüklerin başında, ortasında ve sonunda oluşuna göre hem ayrı biçimleri oluyor, hem de ayrı ayrı sesletilebiliyordu. Bu yazıyı düzenli bir biçime sokma girişimlerinden başarılı sonuçlar alınamayınca, 26 Haziran 1928'de bir dil kurulu oluşturuldu; hazırlanan alfabe Atatürk'ün 9 Ağustos 1928 günü Sarayburnu (İstanbul) konuşmasıyla halka açıklandı ve 3 Kasım 1928 tarih ve 1353 sayılı "Yeni Türk Harflerinin Kabulü ve Tatbikatı" adlı yasayla uygulamaya kondu. 1 Ocak 1929 gününden sonra, her şey yeni Türk harfleriyle yazılmağa başlandı.

O dönemlerde okuryazar oranının çok düşük (% 10) olmasına karşın, alfabenin öğretimi, orta ve yüksek öğrenim görmüş ve bir Batı dili (almanca, fransızca, ingilizce) öğrenirken Latin alfabesini de öğrenmiş kişiler tarafından büyük bir özveriyle yürütüldü.

Yeni Türk Alfabesi, eski yazının bütün tutarsızlıklarından arınmış, sözcüklerin yazımında "bir sesbirim-bir harf" eşitliğine uyan, 8'i ünlü, 20'si ünsüz, biri de (ğ) uzunluk yazan 29 latin harfinden oluşmaktadır.

Eski yazıyla çok güç öğrenilen okuma-yazma, yeni harfler ve tutarlı yazım ile çok kısa bir süre içinde (bir, iki ay) öğrenilebilir. Yazım kuralları türkçe kökenli sözcüklerin söylenişinden çıkarılmıştır (yabancı dillerden gelen sözcüklerin yazımlarında bir ses-bir harf denkliği bulunmayabilir). ■

Alfieri

İtalyan ozanı ve oyun yazarı (Piemonte, 1749-Floransa, 1803).

Soylu ve zengin bir ailenin çocuğu olan Vittorio Alfieri, Torino Askerî Akademisi'nde öğrenim gördü. 1766'da üniversiteden ayrılıp, İtalya, Fransa, Prusya, Rusya, İsveç ve İspanya'da yolculuklar yaptı; döneminin en ileri siyasal düşüncelerini benimsedi. 1773'te Torino'ya dönünce klasikleri yeniden okumaya koyuldu. İtalyan tiyatrosunu Yunan tiyatrosunun yalınlığıyla kaynaştırmayı ve klasik Fransız trajedileriyle boy ölçüşebilecek büyük trajediler yazmayı amaç alarak, kırk bir yaşındayken on dokuz trajedi yayımladı ve büyük bir ün kazandı. Bu arada, Machiavelli ve Plutarkhos'tan esinlenerek, siyasal konulara yönelik incelemeler de yazdı: *Della Tirannide* (Zorbalık Üstüne) [1777]. Fransız Devrimi patlak verdiği sırada Paris'te bulunan Alfieri, ateşli bir özgürlük savunucusu olmasına karşın, sokak gösterilerinden tiksinti duyarak Stuart sülalesinin son üyesinin dul eşi Albany kontesiyle Floransa'ya yerleşti (1788'de evlendiler). Çevresiyle ilişkilerini azaltarak edebiyat alanındaki etkinliklerini artırdı. Bir dram *(Abel)*, birçok yergi ve altı komedi yazdı. Bu arada kültürünü yetersiz bularak latince ve yunanca öğrendi ve her iki dilin klasiklerini italyancaya çevirdi. Euripides'in *Alkestis*'inden bir uyarlama yaptı. Amerika'daki devrim üstüne siyasal içerikli şiirler yazdı.

Üslubuyla ve derin bilgisiyle dikkati çeken Alfieri, özellikle Stendhal tarafından eleştirilmiş, onun klasik yazarlara karşı çekingen davrandığını ileri süren Stendhal, Alfieri'yi Racine'in ve Corneille'in gecikmiş bir izleyicisi, Latin ve Yunan yazarlarının da bir taklitçisi saymıştır. Ama bir yandan kendine özgü bir İtalyan edebiyatı kurmaya çalışan, bir yandan da Dante ve Petrarca gibi ünlü İtalyan yazarlarının geçmişteki başarılarını yeniden canlandırmak isteyen Alfieri, aslında İtalyan edebiyatının başlıca yazarlarından biridir. İlk özyaşamöyküleri arasında yer alan *Vita* (Yaşamım) [1790]adlı yapıtı,türün ilgi çekici örneklerinden biri olmasının yanı sıra, dönemin düşünce yaşamı üstüne de özgün bilgiler verir. ■

algı

Duyumlar aracılığıyla dış ya da iç gerçekliğin bilinmesi.

Algı sorunlarının ortaya konmasının üç büyük döneme ayrıldığı söylenebilir: Temel sorun olarak dış dünyanın gerçekliğinin ele alındığı ve gerçekçiler ile idealistlerin karşı karşıya geldiği metafizik dönem; ruhbilim araştırmalarının gelişmesi sonucu duyum ile algı ilişkisinin önem kazandığı ve zihinci sav ile deneyci (ampirik, görgül) savın karşı karşıya geldiği dönem; metafizik sorunun bütünüyle bir yana bırakıldığı, katışıksız deneysel araştırmalar dönemi.

METAFİZİK SORUN

Kabaca ele alındığında tutarlı görü-

Algı sorunlarının ortaya konmasına büyük katkıda bulunan düşünürlerden. René Descartes.

nen algılar (görsel, işitsel, dokunmaya ilişkin, vb.) topluluğunun bizi etkilemesi, dışımızda maddesel bir dünyanın var olduğunu ne ölçüde kanıtlamaktadır ve sağlam bir gerçeklik bilgisi edinilmesi açısından duyu verilerinin taşıdığı değer nedir? Algıya ilişkin metafizik sorun, böyle ortaya konur.

Aristotelesçi ve tommasocu gelenek, gerçekçidir ve maddesel dünyanın, bu dünyayı düşünen zihnimizden bağımsız olarak var olduğunu ve algılardan kalkarak yaptığımız soyutlamaların, yeterli bir bilgi edinmemizi sağladığını ileri sürer.

Descartes'ın *Metafizik Düşünceler*'i (Méditations métaphysiques) [1641] zihinciliğe ve idealizme yöneltir.

Berkeley'e (1685-1753) göre, yalnızca zihinler vardır ve duyumlar, tanrısal zihinden bize ulaşan bir dizi bildiriden başka şey değildir. Bu duyumların düzeni, tutarlılıkları ve kendilerini zihnimize kabul ettirmeleri, düşgücümüzün belli belirsiz ve birbiriyle ilintisiz imgelerinden onları kolayca ayırt etmemizi sağlar. Berkeley'in "maddesizcilik" diye adlandırdığı öğretisi, aslında mutlak bir idealizmdir.

Çağdaş bilim, Descartes'tan ders almayı da unutmayarak gerçekçiliğe dönüşmeye yönelmektedir. Buna göre algı, hem organizmamızın bir değişimidir, hem de nesnel bir gerçeklikle ilişki kurmaktır. Algıdan hareket edilerek, ama algı aşılarak ve düzeltilerek, kavrama (bilimsel kurama) varılır ve bu arada çok önemli pratik bir aşamadan, yani deneyden de geçilir.

İnsanoğlu, "şey"lerin ne olduğunu, onları adım adım değişikliğe uğratarak öğrenir.

DUYUM VE ALGI

XIX. yy'ın sonunda bilimsellikten esinlenen bir ruhbilimin ortaya çıkmasından sonra, algı sorunu, bambaşka bir açıdan ele alındı. Birçok duyuma dayanarak dünyanın bireşimsel bir imgesini sunan algının nasıl tanımlanacağını bilmek söz konusuydu. Lagneau ve Alain gibi felsefecilerin etkisiyle klasik ruhbilim, bu soruna genellikle, zihinci bir yanıt verir ve bu yanıt, algının doğrudan bir kavrayış olduğuna inanmaya eğilimli olan genel ve yaygın düşünüşün yanılgısını ortadan kaldırmaya yönelir.

Zihincilerin temel savına göre algı, duyumlara dayanan bir düzenleme ve karmaşık bir kuruluştur. Bu bireşim, kendiliğinden gerçekleşen bir şey değil, zihnin bilinçdışı etkinliğinin bir ürünüdür. Söz konusu etkinlikte, sürekli olarak şu zihinsel işlevlerin rol oynadığı görülür: Daha iyi kavranmasını sağlamak için zihnimizi şu ya da bu ayrıntıya yönelten *dikkat*; oynadığı rol özellikle derinliğin algılamasında açıkça görülen ve algılanan nesneler arasında ilişkiler kuran *zekâ* ve *yargı*; geçmiş deneylerin bize öğrettiklerinin yardımıyla nesneleri bilip tanımamızı sağlayan bellek: herhangi bir görünümü bir tasarı içinden algılamamıza (sözgelimi, aynı görünüm, bir ressam ve bir mühendis tarafından değişik biçimde algılanır) yol açan *düşgücü*.

Bunun tam tersine, *geştaltçılar* ya da başka bir deyimle *biçim kuramı* yanlıları, ruhbilimcilerin değil, genel ve yaygın düşünüşün haklı olduğunu ileri sürerler ve algının, doğrudan ve topyekûn bir veri olduğunu söylerler. Onlara göre, duyumun gerçek bir varlığı yoktur; duyum, algının soyut olarak ayrıştırılmasının bir sonucudur. Beyaz bir sayfa üstünde siyah bir nokta, zihinciler için temel bir duyumdur. Biçim kuramcılarıysa, noktanın, ancak bir zemin üstünde (beyaz sayfa üstünde) kendini gösterebildiği ölçüde algılandığını söylerler. Yani tek başına ve ayrı bir birimi değil, bir zemin ile onun üstündeki bir görüntü arasındaki ilişkiyi algıladığımızı ileri sürerler. Bu sava göre, bir zemin üstünde bir dizi noktayı çember biçiminde düzenlediğimizde, ilk algıladığımız şey, daha sonra çember konusundaki bilgimiz uyarınca düzenleyeceğimiz bir noktalar dizisi değildir: Çember biçiminde düzenlenmiş noktalar, doğrudan algıladığımız bir biçim *(Geştalt)*, hem de güzel (düzgün, bakışımlı) bir biçim oluştururlar. Geştaltçıların pek çok örnekle destekledikleri en güçlü kanıtları, *"alan etkileri"*nin, yani zemin etkisinin çarpıtmaya uğrattığı algıların varlığıdır: Koşut çizgiler, aralarında yer alan bir noktadan geçen düz çizgileri kestiklerinde, eğik gibi görünürler; bu çizgilere bakan kimse, karşısında koşut çizgiler bulunduğu söylenerek uyarılırsa ya da bunlar önceden kendisine birçok kez gösterilirse (belleğin etkilerinin ortadan kaldırılması), yanılgı ortadan kalkmaz. Biçim kuramı böylece, algının, zihinsel bir kuruluş değil, insanoğlunda ve hayvanda bulunan doğrudan ve topyekûn bir biliş olduğu ve insanda zihinsel işlemlerin, algıya eklendiği, ama onu değişikliğe uğratmadığı sonucunu çıkarır.

GÜNÜMÜZDEKİ DENEYSEL ARAŞTIRMALAR

Geştaltçıların başarısı, zihincilerin felsefe düşüncesi karşısına iyice işlenmiş deneysel bir araç çıkarmalarıdır. Çağdaş ruhbilim de bu yönde gelişmektedir. Fraisse ve Piaget'nin birlikte yayımladıkları *Traité de psychologie expérimentale*'ın (Deneysel Ruhbilim İncelemesi) VI. cildi, özellikle alan etkileri ve bunlara ilişkin olarak dikkatin, görsel irdeleyişin, vb., oynadığı rol konusunda yapılan araştırmaların genişliğini ve sağlamlığını ortaya koymaktadır. İki gözle görme, derinlik mesafesi ve kabarıklık algısı, zamanla art arda gelişler, sürenin saptanması, zamanın kestirilmesi, işitsel ve dokunmaya ilişkin uzamlar ve bunların görsel uzamla nasıl uyuştukları, öznenin (deneğin) daha önceki bilgilerinin, algısal beklentilerinin ve güdülenmelerinin biçimlerin ve nesnelerin algılanması üstündeki etkisi konularında birçok deney yapılmıştır. Algı ruhbilimi henüz tamamlanmış değildir; ama bu konuda birçok sonuca varılmış olduğu söylenebilir. Klasik ruhbilimin, zihinsel etkenlerin algıda oynadığı rolü büyük ölçüde abarttığı açıkça ortaya çıkmaktadır. Sözgelimi, algı, çocukluktan yetişkinliğe kadar pek az evrim gösterdiği halde, zihin yaşamının bir dizi derin değişinimler, sıçramalar göstermesi ilgi çekicidir. Bazı alan etkileri ve bazı algı değişmezleri, yaşa göre farklılık göstermemekte, dolayısıyle bilgilerin edinilmesine bağlı bulunmamaktadır. Ama biçim kuramını savunanların, algıların temel yapılar olduğu (yetişkinler üstünde yapılan deneyler) konusundaki görüşleri henüz kanıtlanamamıştır.

Nitekim başka alan etkileri, deneklerin yaşlarına bağlı olarak farklılık göstermekte, artmakta ya da azalmaktadır. 1950 yılında Piaget, uzam algısının, çocukta, adım adım kurulduğunu saptamıştır. Doğumdan sonraki ilk 4 ayda, çeşitli uzamlar (ağızsal, görsel, dokunmaya ilişkin, işitsel, duruşsal), kesinlikle eşgüdümlü değildir. Bunlar, nesnenin bilinip tanınmaya başlandığı yaş

olan 4-9 ay arasında eşgüdümlenir: yetişkinin bağdaşık uzamıysa, ancak 18. aydan sonra algılanır ve kişinin sürekli daha çok bilgi edinmesine bağlı olarak 10 yaşına kadar değişikliklere uğrar. Öte yandan, algısal etkinlik, dikkatin görüntünün şu ya da bu yanına çevrilmesine bağlı olarak, algısal yanılgıları çeşitlendirir (buna, *yoğunlaşma etkisi* denir).
Demek ki, bilgilerin, bilmenin, dolayısıyle de belleğin hiçbir etkisi olmadığı söylenemez. Biçimler, bildik nesnelerle ilintiliyseler, birim olarak daha kolay oluşur ve çarpıtıcı etkilere daha iyi direnç gösterirler.
Denekler, önlerindeki bir görüntünün algılanmasında, bunlardan hemen önce gördükleri başka görüntülerin etkisinde kalırlar. Ayrıca, nesnelerin tanınmasında ve algılanmasında, güdülenme de rol oynar. Nitekim, maden paralar, aynı büyüklükteki herhangi başka bir yuvarlak maden parçasından daha büyük olarak algılanırlar.
Sonuçlarsak, algının bir bölümüyle temel ve nesnel olarak örgütlenmiş olduğu, ama bilgilerin ve daha karmaşık davranışların edinilmesiyle yeniden yapılaştığı, bunun da, kişinin hem bireysel, hem de toplumsal etkinliklerinin gelişmesine bağlı bir evrimi içerdiği söylenebilir. ■

alışkanlık

Dış koşullanma ya da bilerek öğrenme yoluyla edinilmiş varolma, düşünme ve davranma biçimi.
Alışkanlık sözcüğü, canlı varlıklar göz önünde tutulduğunda, edilgin bir alışmadan ya da az çok kendiliğinden olan bir etkinlikten kaynaklanan ve doğal ya da toplumsal çevreye uyarlanma biçiminde ortaya çıkan olayların oluşturduğu çeşitli sınıfları belirtir.

ALIŞKANLIKLARIN OLUŞUMU

En yalın alışkanlıklar, koşullu reflekse benzetilebilir; yineleme ve kendiliğinden ya da otomatik taklit, bunları açıklamaya yeterlidir. Ama karmaşık alışkanlıklar, daha da genişlettikleri ve bazen güçlükle ayırt edilebildikleri içgüdülere benzerler. Birçok yalın ve temel alışkanlığı düzenleyen ve yapılaştıran bu alışkanlıklar, yatkınlıklar ve becerilerdir. Edinilmeleri, az çok güç ve uzun bir çıraklık dönemini gerektirir ve bu çıraklıkta, bir ustanın çoğunlukla aydınlatıcı ve kısaltıcı bir rol oynadığı görülür. Edinilmelerinin ilk aşaması, el yordamıyla arayışları, denemeleri ve yanılmaları kapsar. Sözgelimi, hareket etmeye ilişkin bir alışkanlık söz konusu olduğunda, birbiriyle çatışan sayısız hareket yapılır ve çaba gösterilir; büyük bir enerji harcanır. Gereksiz ve zararlı hareketlerin sürekli elenmesiyle birlikte, işe yarar temel hareketlerin yavaş yavaş ayıklanıp seçildiği görülür. Böylece, çözümleme ve bireştirmeyle, daha esnek bir biçim düzenlenmeye başlar. Kişinin başlangıçta rasgele ve birbirini tutmayan girişimlere yönelmesine karşılık, bu aşamadaki yineleme, belli bir ara ve süreklilik içine yerleştirmek için ayıklanmış hareketleri, tam anlamıyla gerçekleştirmeye yönelir. Yetersiz ayıklanmayla birlikte değişiklik göstermeyen olgunlaşmamış bir yineleme de söz konusu olduğunda, teknik anlamda kötü alışkanlıklar oluşmuş demektir. Zihinsel alışkanlıklar için de aynı taslak geçerlidir.
Alışkanlık bir kez edinildikten sonra, genel biçimi içinde varlığını korur; birkaç uygulama, sürmesini sağlamaya yeter. Alışkanlıktan kaynaklanan davranışın ayırt edici özelliği, işlemlerdeki kolaylıkta, rahatlıkta, hızda, az çaba harcayarak çok iş yapılmasında ve işlemlere yönelen dikkatin çok fazla olmayıp, daha yararlı bir biçimde başka şeye yöneltilebilmesinde kendini gösterir. Her eğitim (ahlak, estetik, meslek, vb. konularda), belli sayıda alışkanlığın edinilmesini kapsar. Toplumsal düzeyde "grup", bu edinmenin gerçekleştiği en elverişli yerdir ve edinilen alışkanlık, bireyin çevresine uyarlanmasını kolaylaştırır.

ALIŞKANLIKLARIN DEĞERİ

Alışkanlığın değeri konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Genel alışkanlıklar ne kadar çok olursa o kadar iyidir. Çünkü her yatkınlık ve beceri, ilerlemenin ve özgürleşmenin aracıdır. Ama bu araca egemen olmak gerekir. Yoksa alışkanlık, yarı otomatizmden, tam otomatizme dönüşebilir; bağımsız olarak ve uygunsuz zamanda etkinlik gösterebilir; gittikçe daha özel hale gelir ve böylece değişik koşullara gittikçe daha az uyarlanır; duygusal bir bağlanmaya yol açabilir ve yeni bir gereksinim doğurarak, körükörüne alışkanlık, tik, mani haline gelebilir; o zaman da yeni uyarlanmalara engel olur, etkinlik alanım sınırlar ve insam köleleştirir. Bu yüzden bazı düşünürler, çok kısa sürede körükörüne alışkanlık biçimine dönüşerek yozlaşan bu insan etkinliğinin, körelebileceğini ileri sürmüşlerdir.
Nietzsche, "her alışkanlık, elimizi daha becerili, dehamızı daha beceriksiz kılar" der. Burada el, maddesel alanda iş görme kolaylığını, deha ise, yaratmayı, çabayı, kendine egemen olmayı simgelemektedir. Ruhbilimcilere göreyse, böyle bir karşıtlık yoktur ve alışkanlık, insanoğlunu, her zaman daha ileri gitme olanağı sağlayan mekanizmalarla donatır; gereksinim duyduğu alışkanlıkları edinmeyen deha da yoktur. Körükörüne alışkanlıksa, değişiklik göstermeyen az sayıda alışkanlığın içinden çıkamamak ve ilerlemenin hizmetine vermek için yeni alışkanlıklar edinmeyi istememektir. ■

Ali Efendi, Tamburî

Türk bestecisi (Midilli, 1836-İzmir, 1902).
Çocukluğunda hafız olan Ali Efendi, gençlik yıllarında İstanbul'da medrese öğrenimi gördü; 1862'de sınavla saray müezzinliğine seçildi; padişahın ikinci imamlığına kadar yükseldi ve 1885'te saraydan ayrılarak İzmir'e yerleşti. Bir ara Manisa'ya taşındıysa da yeniden İzmir'e döndü.
Türk çalgı müziği bestecilerinin önemlilerinden olan Tamburî Ali Efendi, Küçük Osman Bey'den tambur, birçok besteciden makam, usul

SÖZLÜ YAPITLARININ BAŞLICALARI

Suzidil makamında: Bilmedik yari ki bizden bu kadar gafil imiş (II. beste); Kani yad-ı lebinle hun-i dil nuş ettiğim demler (ağırsemai); Ceyhun arayan dide-i giryanımı görsün (yürüksemai); Yandıkça oldu suzan kalb-i şererfeşanım (şarkı); Her bir bakışında neşe buldum (şarkı).
Nihavent makamında: Bilmezdim özüm gamzene meftun imişim ben (yürüksemai).
Uşşak makamında: Tıfl-ı nazım meclis-i rindana gel (yürüksemai).
Hüseyni makamında: Senden bilirim yok bana bir faide ey gül (şarkı).
Rast makamında: Anlatayım halimi dildare ben (şarkı).
Segâh makamında: Dilharab-ı aşkınım sensin sebep berbadıma (şarkı).

ve repertuvar dersleri almış, ünlü tambur ve kemençe ustası Cemil Bey gibi öğrenciler yetiştirmiştir.
Çağdaşı Hacı Arif Bey'in romantizmini hem kendi lirizmiyle, hem de klasik kurallarla ustaca birleştiren besteci, yalnızca ağırsemai, yürüksemai gibi klasik biçimlerde değil, Arif Bey'in en önemli biçim haline getirdiği şarkı biçiminde de yapıtlar vermiştir.
Notası bulunan 108 yapıtının yedisi çalgı müziği (dört peşrev, üç sazsemaisi), otuzu klasik biçimlerde sözlü yapıt (on altı beste, yedi ağırsemai, yedi yürüksemai) ve yetmişi şarkı olan Tamburî Ali Efendi'nin çalgı müziği alanındaki en önemli yapıtı *Suzidil Peşrevi*,Türk çalgı müziğinin de en seçkin parçalarından biridir. ■

Ali Rıza, Hoca

Türk ressamı (İstanbul, 1885-İstanbul, 1930).
Rüştiyede okurken resim derslerine ilgi duyan Hoca Ali Rıza (*"Üsküdarlı"* da denir) idadide okurken, okulda bir "resimhane" kurulmasını önerdi ve önerisi benimsenince, kurulan atölyede Nuri Paşa'dan ilk temel bilgileri edindi. Daha sonra Süleyman Seyyit ve M.Kes'ten ders aldı. Harbiye'ye girerek 1884'te bitirdi ve okulun resim öğretmeni yardımcılığına, 1895'te de kolağası rütbesiyle resim öğretmenliğine atandı. Dönem arkadaşları o yıllarda Avrupa'da bilgilerini geliştirirken, Üsküdar'ın ve Karacaahmet'in sessiz köşelerini büyük bir tutkuyla resimlerine aktarmaya başladı. Doğup büyüdüğü yöreye bağlılığıyla, İstanbul'un sakin köşelerini canlandıran manzara resimlerini sanatına temel kaynak aldı; zaman zaman Çamlıca ve Kayışdağı'na uzanarak, doğanın şiirsel yanını, yumuşak bir desen ve boya beğenisiyle tablolarında canlandırdı.

BİR "OKUL" ÖNCÜSÜ

Hoca Ali Rıza'nın yalnız yaşadığı dönemde değil, kendisinden sonra gelen sanatçı kuşakları üstünde de, desen bilgisinden ve uygulamasından kaynaklanan bir çığır yarattığı söylenebilir. Resminin kökeninde doğa gözlemine bağlılık ve İstanbul görüntülerini olduğu gibi yansıtma çabası yatan sanatçı, öğretmenlik görevinden emekliye ayrıldığı 1910 yılına kadar bütün çalışmalarında bu ilkeye bağlı kalmış, 1910 yıllarından sonra,Sanayi-i Nefise bir sanat eğitim kurumu olarak ön sırayı alıp, askerî okullardaki resim atölyeleri yavaş yavaş eski etkinliğini yitirince, sağlık nedeniyle emekliliğini istemiş, ama emekliye ayrıldıktan sonra da Nümune-i Terakki'de, Çamlıca Kız Lisesi'nde, Ameli Hayat Mektebi'nde, Darüşşafaka ve Kız Sanayi-i Nefise Mektebi'nde resim dersleri vermiştir.
Türkiye'de sanat bilgisinin kökleşmesinde ve bir ölçüde yaygınlık kazanmasında, Hoca Ali Rıza'nın zamanla bir kuram niteliğine bürünen kişiliğinin ve öğreticiliğinin önemli bir yeri vardır. Okullara otuzar model içeren üç albüm hazırlamış, İkinci Meşrutiyet'ten sonra kurulan Ressamlar Cemiyeti'nin başkanlığını yapmış ve bir süreli yayın çıkarılmasına önayak olmuştur.
Karakalem, füzen, pastel, suluboya ve yağlıboyayla gerçekleştirdiği natürmort ve manzara resmi türündeki yapıtları,çeşitli koleksiyonlara (özellikle Ankara'daki Milli Kütüphane) dağılmış olan Hoca Ali Rıza'nın doğaya tutkun bir derviş eğilimiyle çizdiği resimleri, Osmanlılık ile çağdaşlık arası bir estetiği akla getirir: Yapıtlarında bütün çağdaşlığına karşın, "eski"liğin kapalı simgeleri saklı gibidir. Doğa tutkusunun, inceleme ve gözlem yeteneğinin, bir resim için taşıyacağı değeri, sürekli biçimde vurgulamak istemiş, ama bunu, Batılı bir sanat öğreticisinin alışılmış yöntemleriyle değil, bir Türk eğiticisinin gelenekten süzerek arıttığı, İstanbul'un doğasıyla bütünleştirdiği ahlak ve düşünce felsefesiyle, alçakgönüllü bir biçimde yapmıştır. Bu nedenle resimlerinde yeterince dengeli ve ölçülü davranmayı yeğlemiş, deseninin ince çizgileri, kâğıt üstünde okşayıcı bir etki bırakmıştır. Bu açıdan bakıldığında, sanatının genel niteliğini kazandıran değerlerin öncüsü olduğu söylenebilir. ■

Hoca Ali Rıza'nın Eski Evler *adlı tablosu.*

alizeler

30°kuzey ve 30°güney enlemleri arasında esen düzenli, sürekli ve kuru rüzgârlar.
Etkilerini Kuzey yarıkürede Yengeç dönencesi ile Güney yarıkürede Oğlak dönencesi arasında gösteren alizeler, Kuzey yarıkürede, kuzeydoğudan güneybatıya, Güney yarıkürede de güneydoğudan kuzeybatıya doğru eserler. Bu doğrultuları, dünyanın batıdan doğuya doğru dönmesinden kaynaklanır; konumlarıysa, dünyanın güneşe göre eğik olmasının (23°27′) sonuçlarından biridir.
Yaz mevsiminde Hint Okyanusu'nda ve Çin denizinde, alizelerin yerini sıcaklık etkisiyle denizden karaya yönelen muson rüzgârları ahr. Azor antisiklonunun güneyindeki kuzeydoğu alizeleri bölgesi, iklimlere göre Afrika kıyıları yakınında, kışın 5°—30°K arasında, yazın 15°—35°K arasında yer değiştirir (açıklardaysa, bu sınırlar güneye doğru biraz değişiklik gösterir). Ortalama güçleri 3-4 Beaufort (12—28 km/saat) arasında değişen alizeler estiği zaman, hava genellikle güzeldir, sağnaklara pek raslanmaz. Kuzeydoğu alizeleri ile güneydoğu alizeleri arasında, yani alçak basınç şeridinde, "ekvator dinginlikleri" görülür (sağanak ve fırtınalar olur). Basınç alanının tersine dönmesi (okyanus yüksek basınçlarının azalması ve yakındaki kıtalar üstünde bir antisiklonun var olması), özellikle yaz mevsiminde, Afrika'nın batı kıyılarında ters yönde bir hava akımının doğmasına yol açar: Karşı alize akımı.

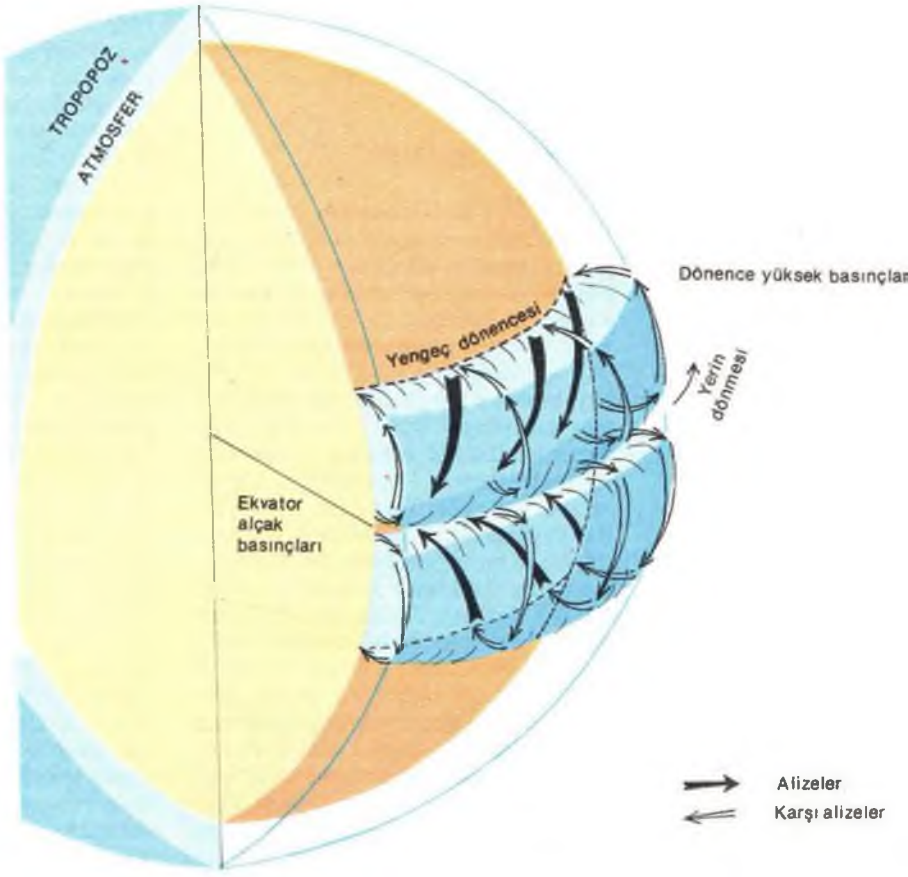

Astropikal bölgelerde, kuzeydoğu rüzgârlarına çok sık raslanır: Kristof Kolomb bu rüzgârlardan yararlanarak Amerika'ya ulaşmış, yelkenli gemilerle sefere çıkan eski denizciler de, Atlas Okyanusu'nu doğudan batıya doğru aşarken, o zamanlar "ticaret rüzgârları" *(trade-winds)* diye adlandırılan alize rüzgârlarından yararlanmışlardır. ■

alkaliler ve toprak alkaliler

Elementleri sınıflandırma çizelgesinin ilk sütununda yer alan altı elementin tür adı.
Söz konusu elementler sırayla şunlardır: Lityum (simgesi Li; atom numarası Z=3; atom ağırlığı M=6, 939); sodyum (Na; Z=11; M=22, 989); potasyum (K; Z= 19; M= 39, 102); rubidyum (Rb; Z=37; M=85, 47); sezyum (Cs; Z=55; M= 132, 905); fransiyum (Fr; Z=87; M=223). 1807'de Davy, erimiş hidroksitleri elektroliz işlemine tutarak sodyum ve potasyum metallerini elde edince, bu iki metalin olağandışı özellikleri karşısında şaşırdı; daha sonra, Arfvedson'un 1807'de bulduğu lityumu arıtmayı başardı. 1860 yılına doğru Bunsen, sezyum ve rubidyumu buldu: Bu elementler adlarını, tayfçizgilerindeki belli yoğun renklerden alırlar (rubidyum, "ruber" den [kırmızı]; sezyum, "coesium" dan [mavi]). Yapay bir radyoaktif element olan fransiyumuysa, Paris Curie Enstitüsü'nde Marguerite Perey üretti.

Alkaliler içinde en bol raslanan, sodyumdur (taşkürenin % 2,63'ü) ve klorür biçiminde bulunur. Onu potasyum, rubidyum ve lityum izler. Bir radyoaktif element olan fransiyum, aktinyum 227'den, çok küçük miktarlarda elde edilir. Alkalilerin en ilgi çekici özelliği, çevrel elektronu kolayca yitirmeleridir; dolayısıyle, artı yüklü bir iyon verirler. En elektropozitif, bu nedenle de en indirgen elementler olduklarından, suyu soğukta kolayca indirgerler: Bir sodyum parçası, su yüzeyine konursa, yüzer; tepkime çok çabuk gelişir ve açığa çıkan bol miktarda hidrojenin itmesi yüzünden, metal yer değiştirir. Isı veren bu tepkimeye, açığa çıkan ısının, hidrojen-oksijen karışımını tutuşturması nedeniyle güçlü bir patlama eşlik edebilir. Tepkime sonucunda oluşan hidroksitler, suda çözünürler ve çok güçlü birer bazdırlar (sodyum hidroksit, NaOH; potasyum hidroksit, KOH; lityum hidroksit, LİOH).
Alkaliler hidrojenden daha elektropozitif maddelerdir ve hidrojenin anyon olarak yer aldığı hidrürleri (Na^+H^-) oluştururlar. Sodyum klorürün sudaki çözeltisine elektroliz işlemi uygulanırsa, sodyum katoda yönelir; ama sudaki hidrojen, elektron olarak gaz haline dönüşür.
Alkaliler birçok metal oksidi (kendi oksitleri, toprak alkaliler ve magnezyum oksitler dışında) indirgerler ve erimiş tuzlarının (susuz) elektrolizi ya da klorürlerine kalsiyumun etkimesi (sezyum ve rubidyum için) yoluyla indirgenirler (bunlar, alkalilerin hazırlanmasında kullanılan başlıca yöntemlerdir).
İyi bir elektrik ve ısı iletkeni olan alkaliler, bazı atom reaktörlerinin kalbinden ısıyı boşaltmada kullanılırlar (sıvı sodyum ya da Na-K alaşımı). Amonyaktaki çözeltileri, organik kimyada bir bireşim aracı görevi üstlenir. Alkaliler özellikle birçok alaşımda, bileşen olarak kullanılırlar. Sözgelimi baryum, alüminyum ve sezyum üçlü alaşımlarıyla, fotoelektrik lambaları üretilir; lityum,

sürtünmeyi azaltan alaşımlar oluşturur; sodyum, potasyum ve lityum oksitler cam üretiminde kullanılır ve camın özelliklerini değiştirirler. Sodyum, hipoklorit, klorür, hidroksit, vb. bileşikleriyle en çok kullanılan alkali metaldir.

TOPRAK ALKALİLER

Elementleri sınıflandırma çizelgesinin 1_A sütununda yer alan dört elemente toprak alkaliler denir. Söz konusu elementler sırayla şunlardır: Kalsiyum (simgesi Ca; atom numarası Z=20; atom ağırlığı M=40, 08); stronsiyum (Sr; Z=38; M=87, 62); baryum (Ba; Z=56; M=137,34); radyum (Ra; Z=88; M= 226, 05). Toprak alkaliler adı, bu elementlerin oksitlerine (sönmemiş kireç, stronsiyan, barit) eskiden "toprak" denilmesinden ve alkalilerin başlıca özelliklerini taşımalarından kaynaklanır. Bu maddeler kütlelerine göre az çok değişen özellik benzerlikleri ve çok belirgin metal niteliği taşırlar; sözgelimi, bu yumuşak katıların yeni kırıkları, metal parlaklığı gösterir. İki değerli ve elektropozitif elementler olan toprak alkaliler, alkalilerden daha az indirgeyicidirler; oksijen içinde kolayca yanarak yükseltgenirler ve oksitleri suyla tepkimeye girerek hidroksitleri oluşturur. Sönmüş kireç $Ca(OH)_2$, sönmüş stronsiyan $Sr(OH)_2$ ve barit $Ba(OH)_2$, belirgin ölçüde baz özelliği gösterirler. Suda az çözünen bu hidroksitler (kireç suyu ya da barit suyu), bir gaz karışımındaki karbon dioksidin varlığını, kalsiyum karbonat ya da baryum karbonat oluşturarak açığa çıkarırlar. Söz konusu karbonatlar, suda çözünemedikleri için, kireç ya da barit suyunun bulanmasına yol açar, soğukta suyu ayrıştırır, dolayısıyla nemli havadan etkilenirler (hidroksit oluşumu).

Kalsiyum, stronsiyum ve baryum 1808'de Humphrey Davy tarafından bulunmuştur. Stronsiyum sözcüğü bu metalin filizinin ilk bulunduğu yerin adı Strontian'dan (İskoçya) gelir. Kalsiyumun oldukça bol bulunmasına karşılık (taşkürenin % 3,4'ü), stronsiyum ve baryuma daha az raslanır. Başlıca kaynakları karbonatlar (stronsiyanit $SrCo_3$; witherit $BaCO_3$) ve sülfatlar (selestin $SrSO_4$; baritin $BaSO_4$) oluşturur. Bu elementler ya erimiş tuzlarından biri (kalsiyum klorür) elektroliz edilerek ya da doğal karbonatın ısıl ayrışımı sonucunda oluşan oksitleri (CaO, BaO) alüminyumla indirgenerek elde edilir. Stronsiyumun, şenlik fişeği yapımı dışında uygulama alanı pek yoktur. Baryum bileşikleriyse (oksitler, sülfatlar, nitratlar), şenlik fişeği yapımında, elektronikte, boya ve vakum sanayisinde kullanılırlar.

1898'de Pierre ve Marie Curie tarafından peşblend (U_3O_8) içinde çok düşük oranlarda bulunan baryum, uzun süre ışınım kaynağı olarak kullanılmış, günümüzdeyse yerini, atom pillerinde daha ucuz fiyatla üretilen bazı yapay radyoizotoplar (kobalt 60, sezyum 137) almıştır. Bununla birlikte bazı fosforışıl boyaların üretiminde hâlâ kullanılmaktadır. Ayrıca, nükleer etkinlik birimi olan curie, bir gram radyumun etkenliğine, yani saniyede $3,7.10^{10}$ parçalanmaya eşittir. ■

Sir HUMPHREY DAVY

İngiliz kimyacısı ve fizikçisi. Kendi kendini yetiştiren ve Avrupa'da çağının en ünlü kimyacısı olan Humphrey (1778-1829), bilimsel buluşlarını Volta pilini kullanarak yapmış, erimiş hidroksitlere elektroliz işlemi uygulayarak 1807'de potasyum ve sodyumu, 1808'de toprak alkalileri elde etmiş, ayrıca grizu patlamasını önleyen güvenlik lambasını bulmuş (alev ince bir metal ağ ile dış ortamdan yalıtılır), söz konusu buluşlarından dolayı 1812'de soyluluk unvanıyla (Sir) ödüllendirilmiştir.

alkaloyit

Bitkisel kökenli azotlu maddelere verilen ad. İ.Ö. 3000-4000 yıllarından kalma Sümer yazıtlarında alkaloyitlerle (daha doğrusu bu maddeyi içeren bitkilerle) ilgili kayıtlara raslanması, söz konusu bitkilerin olağanüstü etkilerinin Cilalıtaş devri insanlarının da gözünden kaçmadığını ortaya koyar; o çağlarda alkaloyit içeren bitkilerin (sözgelimi Girit haşhaşı) birçok yüce nitelik taşıdıklarına inanılıyor ve uyku ya da ölüm tanrılarının simgeleri sayılıyorlardı.

Kimyasal açıdan alkaloyitler, genellikle ikiçenekli bitkilerden çıkarılan azotlu organik maddelerdir ve alkali niteliği göstermeleri nedeniyle bu adla nitelendirilmişlerdir. Asitlerle tuz oluşturan söz konusu organik maddeler, önemli ölçüde zehirleyici

1

2

özellik taşırlar. Çoğunlukla oksijen içeren ve billurlaşabilen katı maddelerdir; suda çok az, alkoldeyse büyük ölçüde çözünürler. Bununla birlikte, oksijen içermeyen türleri uçucu, kokulu ve suda çözünen sıvı bileşiklerdir. Çoğu optik açıdan etkin ve levojir (ışığın polarlanma düzlemini sola çeviren) maddelerdir. Bitkisel hücrelerin kofullarında tuz halinde bulunur, yaprak, çiçek, meyve, çekirdek ve kabuk hücrelerinin kofullarının yanı sıra, az da olsa, toprak altında kalan kesimlerde de yer alırlar. Ayrıca, alkaloyitlere, artık yedek madde ya da hormon olarak da raslanabilir. Hayvanlarda alkaloyit niteliği taşıyan tek hormon adrenalindir. Bazı alkaloyitler, sözgelimi novokain, stovain, eroin, vb. bitkilerde bulunmaz ve kimyasal bireşim yoluyla elde edilirler. Yalnızca bir tek bitki çok miktarda alkaloyit içerebilir ve bu alkaloyitlerin çevrimsel olmayan yapı göstermelerine çok ender raslanır (pancar betaini).

Alkaloyit formülleri çok karmaşıktır; birçoğu biçiminde gösterilen *piridin* formülünden ya da biçiminde gösterilen *pirol* formülünden türer.

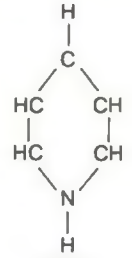

piridin

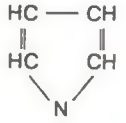

pirol

Ayrıca bu formüller karbonlardan birinin yerini azotun aldığı benzer çekirdeklerden de (pirimidin ve imidozol) türeyebilirler. Sözgelimi, tütün nikotinin formülü, formülünden türemiştir; strikninse biçiminde gösterilir.

Alkaloyitlerin fizyolojik özellikleri çok çeşitlidir. Bazısı sinir sistemine etki eder ve bazen sanrıya yol açar (psilosibin; meskalin); bazısı da kasları etkiler (kürarin ve çavdar mahmuzu ergotinini). Bu özellikleri nedeniyle alkaloyitler ölümle sonuçlanan zehirlenmelere yol açarlar (ama aynı zamanda da en önemli ilaç hammaddelerinden birini oluştururlar): Eski Yunanlılar baldıran zehirini idam kararlarının yerine getirilmesi için kullanırlardı; striknin ve kürar, Güney Amerika'da zehirli okların uçlarına sürülüyordu. Afyon, morfin, kokain, eroinin yanı sıra kenevir, tütün ve kahve gibi bitkilerin alkaloyitleri, ağır uyuşturucu alışkanlığına (Bkz. UYUŞTURUCULAR) yol açan uyarıcılardır.

4

6

5

7

8

Paris Doğa Bilimleri Müzesi'ndeki iki botanik yapıtından alınmış bu resimlerde, alkaloyitlerin çıkarıldığı bitkiler görülmektedir.

1. Kargabüken.
2. Arap kahvesi.
3. Haşhaş.
4. Çay.
5. Tütün.
6. Güzelavratotu.
7. Sonbahar çiğdemi.
8. Kınakına.
9. Boğanotu.

ALKALOYİTİN ADI	ÇIKARILDIĞI BİTKİ
akonitin (1)	boğanotu
konisin (2)	baldıranotu
nikotin	tütün
atropin	güzelavratotu
kokain	koka
morfin	haşhaş
kodein	haşhaş
kinin	kınakına
sinkonin	kınakına
striknin	kargabüken
brüsin	kargabüken
kafein	kahve, çay, kola
teobromin	kakao
kürarin	kürar
pilokarpin	jaborandi
kolşisin	çiğdem

1. EN ZEHİRLİ ALKALOYİT.
2. İLK YAPAY ALKALOYİT (1886).

Çavdar ve öteki tahılların asalaklarından bir mantar olan çavdar mahmuzundaki ergotinin, birçok alkaloyitin karışımıdır ve ciddi zehirlenmelere yol açabilir (çavdar mahmuzu, yasadışı çocuk düşürmede kullanılmıştır). Bazı çayırmantarları müskarin taşırlar; bu maddenin etkisi, bir başka alkaloyit olan atropinle önlenebilir. Sanrı doğuran birçok mantar türü vardır: sözgelimi ünlü peyotl ve sinekmantarı, sanrılar sonucu akıl hastalığına yol açabilirler. Alkaloyitler tıpta anestezi uygulamasında (kokain), bazı kalp hastalıklarında (hipnozun gerçekleştirilmesinde) kullanılmıştır; ayrıca, öteki alkaloyitlere karşı antidot görevi yaparlar. Tuzları, tedavi edici önemli etmenlerdir (sıtmaya karşı kinin sülfat; afyonu oluşturan bütün alkaloyitlerin klorhidratları). Biyokimyanın gelişmesi, alkaloyitlerin kimyasal formüllerinin ve fizyolojik etkilerinin daha iyi tanınmasını sağlamıştır; dolayısıyle yararlarının, zararlarını çok geride bırakması beklenmektedir. ■

alkol ve etilalkol

Alkol denilince konuşma dilinde öncelikle, içki düşünülür. Sağdaki resimde, içki hazırlamada kullanılan bir mahzende yıllandırılan içki fıçıları görülmektedir.

Mayalanmış içkilerin damıtılmasından elde edilen sıvılara verilen genel ad.

Alkol, asetik asitik (sirke) gibi, meyvelerin doğal mayalanmasıyla oluştuğu için, Eskiçağ'ın ilk dönemlerinden bu yana bilinen bir maddedir. Asetik asite "sirke ruhu" dendiği gibi, başlangıçta alkole de "şarap ruhu" deniyordu. Bu ad, XV. yy'da Paracelsus'un çok ince toz anlamına gelen arapça *el-küul* sözcüğünü önermesine kadar kullanıldı.

Konuşma dilinde alkol sözcüğü, etilalkol (CH_3-CH_2-OH) için kullanılır: kimya dilindeyse doymuş bir karbona bağlı bir hidroksil (−OH) kökü taşıyan her maddeye alkol denir. Bir aromatik çekirdeğe bağlı hidroksil kökünün varlığı, bir fenolü tanımlar. Cenevre kimya terimleri sınıflandırmasında alkoller, türedikleri hidrokarbonun adına "ol" eki eklenerek adlandırılır: Formülü CH_3-OH, olan metanol; etanol; vb. Bazı alkollerse, hidrokarbonun adına "ilik" ekinin eklenmesiyle oluşan adlarla anılır: Metilik alkol; etilik alkol; vb. Alkoller, siklohekzanol gibi çevrimsel yapı (kapalı zincir) gösterebilirler. İki alkol işlevi taşıyan madde bir "diol" (dialkol) ya da "*glikol*"dür. Üç işlevi varsa "*triol*" diye adlandırılır; formülü CH_2OH-$CHOH$-CH_2OH olan, biyokimyada çok önemli yer tutan *gliserol* (ya da gliserin) buna örnek gösterilebilir. Bir madde birçok hidroksil taşıyorsa, bir *polialkol* ya da *poliol* oluşturur; sözgelimi şekerler, birer pentoldurlar; ayrıca, bir *aldehit* ya da *keton* işlevi taşırlar. İşlevsel karbon atomunun yerine geçme (ornatma) derecesine göre, alkoller dört sınıfa ayrılır: Kendi türünde tek bileşik olan *metanol*; R bir alkil kökünü göstermek koşuluyla, R-CH_2OH tipinde *birincil alkoller*; genel formülü R-CHOH-R' olan *ikincil alkoller*:

$$\frac{R}{R'} > COH\text{-}R''$$

formülüyle gösterilen *üçüncül alkoller*.

Fransa'nın Charente bölgesinde, bir konyak üretim yerinden görünüş.

Birçok alkol hazırlama yöntemi arasında şunlar sayılabilir: a) Karbon zincirini değiştirmeyen yöntemler (hidroliz [suyla ayrıştırma], sabunlaştırma ya da mineral ve organik esterleri alkolleştirme; aldehitleri [birincil alkoller], ketonları [ikincil alkoller], ester ve asitleri hidrojenleme; alkenleri [oletinler] hidratlama; b) Bireşimsel yöntemler (bir karbonil köküne [aldehit, keton, ester] bir organomagnezyum alkolatı hidroliz etme. Bu yöntemle formik aldehit birincil alkolleri, öteki aldehitler ikincil alkolleri, ketonlar ve esterler üçüncül alkolleri verirler).

Genellikle alkoller sıvı maddelerdir; yalnızca üçüncül alkoller gibi karbon atomu sayısı yüksek olanlar katı halde bulunur. Yoğunlukları suya göre düşüktür ve 0,80-0,84 arasında değişir. Kaynama noktalarının türedikleri hidrokarbonlara oranla çok yüksek olması, moleküller arasında "Van der Waals bağları" diye adlandırılan zayıf bağlar bulunduğunu ortaya koyar. Dört ve dörtten az karbon atomu taşıyan alkoller, suyla her oranda karıştırılabilir; karbon sayısı 10 ya da daha az olanların sağladığı karışım oranı sınırlıdır; bu sayının üstündeyse karışım elde edilemez. Alkoller asitlerle tepkimeye girerek ester ve su oluştururlar; ama, söz konusu tepkime yani esterleşme, esterlerin hidrolizi denilen tersinir bir tepkimeyle sınırlıdır. Ayrıca, birincil alkoller organik asitlerle çok iyi tepkime gösterirken, ikinciller daha az, üçüncüllerse çok az tepkirler. Alkaliler anhidrit alkollere etkiyerek, suyla ayrışabilen ve yeniden başlangıç alkolünü verebilen alkolatları oluştururlar. Alkoller fosfor klorürlerin (PCl_3; PCl_5) etkisinde bırakılırsa, R-Cl tipinde klorlu türevler verirler. Birincil ve ikincil alkoller karbon zincirleri kırılmadan yükseltgenebilirler: İşlem sonucunda birincil alkoller bir aldehit verirler; bu aldehit de yükseltgenirse, bir asit elde edilir. İkincil alkollerse bir keton oluştururlar. Üçüncül alkollerde yükseltgenme çok şiddetlidir; dolayısıyle karbon zinciri kırılarak iki asit ortaya çıkar. Alkollere uygulanan su giderme işlemi, alkenlerin (olefinler) oluşumuna yol açar (tepkime, birincil alkollerden üçüncüllere geçildiği ölçüde daha kolay gelişir).

Alkoller, vernik ya da plastik madde sanayisinde çözücü olarak, organik maddelerin bireşiminde ara ürün olarak kullanılır. Metil alkol, sanayide kullanılan etilalkole % 10 ora-

nında katılırsa özelliğini değiştirir ve tüketimini (içimini) olanaksızlaştıran bir tat verir. Biyokimyada gliserol temel maddelerden biridir; çünkü yağlı maddeler *gliseritler*dir; yani gliserolun ve uzun zincirli yağ asitlerinin esterleridir. Ayrıca *mumlar*, mirisik (melisik) alkol ve palmitik asitin esterlerinden oluşurlar. Sterol, özellikle kolesterol gibi karmaşık alkoller son derece önemlidirler: Hücre zarlarının oluşumundan, vitamin ve hormonların üretimine kadar çok çeşitli işlevler yüklenirler.

ETİLALKOL

Konuşma dilinde alkol sözcüğü, "şarap ruhu" ve "etanol" da denilen etilalkol için kullanılır.

Ne var ki doğru, ama kısıtlayıcı nitelik taşıyan "şarap ruhu" terimine aldanmamak gerekir. Gerçekten, üzüm dünyanın her yanında yetişmez; dolayısıyle alkol (alkollü içki), yalnızca üzümden elde edilmez. Mayalanabilir şeker içeren herhangi bir meyvenin yanı sıra, çimlenmiş tahıl nişastasından da hidrolizle alkol hazırlanabilir; üstelik bazı şekerli sıvıların, özellikle de bazı memelilerin sütlerinin mayalandırılmasıyla da alkol üretilebilir: Kısrak sütünden *kımız*; inek sütünden *kefir*.

Şekerlerin doğal mayalanmasıyla hazırlanan alkol, yeryüzünün her yanında içki olarak tüketilir. Arı alkol renksiz, hoş kokulu,yakıcı tadı olan bir sıvıdır. CH_3-CH_2OH formülüyle gösterilir. Olağan atmosfer basıncında 78,30°C'ta kaynar; —114°C'ta katılaşır (bu nedenle sıcaklık ölçerlerde kullanılır); 0°C'ta yoğunluğu 0,806'dır ve suyla her oranda karışım sağlar. Hafifçe ısıtılarak elde edilen karışım, gerçek bir kimyasal tepkime ve çok iyi bilinen hacimsel bir olaydır: Bir şişe içinde yarım litre arı su ile yarım litre arı alkol karıştırılırsa, bir süre çalkalandıktan sonra yaklaşık 975 ml'lik bir çözelti elde edilir; yani farklı moleküllerin etkileşmesi sonucunda karışım büzülür. Doğal bir su-alkol karışımı damıtılarak arı alkol elde etmek istenirse, bu işlem sürekli olarak bir *azeotrop* karışım, yani 78,15°C sıcaklıkta ve olağan atmosfer basıncı altında kütle olarak % 95,75 alkol içeren bir karışım verir. Arı alkol elde etmek için bir üçüncü sıvı (benzen, tolüen ya da trikoretilen) katmak zorunludur. Sözgelimi benzenle işleme yönteminde, önce suyun tümünü içeren bir su-benzen-alkol karışımı, sonra alkol-benzen karışımı, sonunda da arı alkol elde edilir. Ürünün arılığını saptamak için anhidrit bakır sülfat üstüne söz konusu sıvıdan birkaç damla damlatmak yeterlidir ve bakır sülfatın mavileşmemesi, arılığın kanıtıdır (sulu bakır sülfat mavidir). 9,10,11 derece alkollü içkilerden söz edilirken kullanılan derece, Gay-Lussac derecesidir (°GL): 15°C sıcaklıkta 100 sm^3 karışım içinde bulunan alkol miktarı. Gay-Lussac derecesi bir alkolölçerle ölçülür: bu aygıt, öteki bütün maddeler dışında, yalnızca alkol-su karışımının yoğunluğunu belirler; dolayısıyle, ölçümün duyarlığını etkileyen öteki maddelerden arındırmak için, sözgelimi şarabı önce damıtmak gerekir. Ölçümün genellikle 15°C'tan farklı sıcaklıklarda yapılması ve yoğunluğun sıcaklığa bağlı olarak çok değişmesi yüzünden, aygıtın verileri, düzeltme çizelgeleriyle düzeltilmelidir. Ancak 9,10,11, vb. sayılarının şarabın niteliğini değil, yalnızca alkol oranını belirttiğini unutmamak gerekir. Sözgelimi, üstün nitelikli şarapların alkol oranı düşüktür; dolayısıyle niteliğini yitirmemiş olsa bile, 90°GL'lık bir alkollü içkinin iyi olduğu söylenemez.

ALKOLÜN SANAYİDE KULLANIMI

Sanayide kullanmak için alkole % 10 oranında metanol katılarak niteliği değiştirilir; bu değişme alkole, son derece kötü bir tat verir.

Etanol, birincil alkollerle aynı kimyasal özellikleri taşır: yükseltgenmesi sonucunda formülü CH_3-$COOH$ olan asetik asit oluşur: bu olay, bir mayayla yani *Mycoderma aceti* adı verilen bir mantarla asetik mayalanma sırasında doğal olarak gerçekleşir. Etanol, sülfürik asitle su giderme işleminden geçirilirse, etil oksit, yani olağan eter ($C_2H_5OC_2H_5$) verir.

Birçok ülkede alkolün başlıca kaynağını alkol mayalanması oluşturur; bu işlem üç evrede gerçekleştirilir. *Şıra elde etme evresi*nde, şekerkamışı ile pancar özsuyundaki sakaroz, patates ve tahıl nişastası, pamuk ve odun selülozu gibi poliozitlerin hidroliziyle, güçlü asitlerin etkisiyle ya da enzimler süreciyle şıra üretilir.

*Şekerli şırayı mayalama evresi*nde, başka türden mayalanmaları (butirik, laktik, vb.) önlemek için, seçilen bir mayayla şıra aşılanır. *Alkol şırasını damıtma evresi*nde, etilalkol, daha yüksek homologlarından ayrılır. Bazı ülkelerde de etilalkol, kok fabrikalarında ya da petrolun krakingiyle elde edilen etilenin hidratlanmasıyla üretilir.

Alkol mayalanmasının tarihi, biyokimyanın tarihiyle karışır. XIX. yy'ın başında Gay-Lussac, tepkimenin genel denklemini vermiş ve Pasteur, katalizle, mayalanma nedeni olan mayaları incelemiştir. Tepkime glikozdan ($C_6H_{12}O_6$) başlayarak aşağıdaki biçimde gelişir:

$C_6H_{12}O_6$

↓

C_3'lü iki şekerin fosfatları → (C₃) gliserik asit fosfatı

↓

etilalkol ← asetaldehit ← pirüvik asit

CH_3–CH_2OH CH_3–C(=O)–H CH_3–C(=O)–COOH

"Tadı iyi" diye nitelenen alkoller, içki yapımında kullanılırlar. Sanayi alkollerindense, vernik, plastik ve patlayıcı madde, vb., sanayilerinde çözücü olarak ve asetik asit, etiloksit, kloroform, vb. birçok kimyasal ürünün elde edilmesinde aracı olarak yararlanılır.

ALKOLÜN TIPTA KULLANIMI

Tıpta alkol, dış uygulama yoluyla mikroptan arındırıcı olarak kullanılır. 90 derecelik (GL) alkol, güçlü bir mikroptan arındırıcıdır. İçilirse çok çabuk soğurulur; mideden kana geçer ve hızla ciğerlere ulaşarak dışarı atılır (içilmesinden birkaç dakika sonra solunan havada alkol izlerine raslanır). Ama tümü solunumla atılmaz; bir bölümü dokulara, sinir sistemine, özellikle de karaciğere ulaşarak yayılır. Bu nedenle düşük dozlarda geçici olarak uyarıcı olsa da, yüksek dozlarda kısa sürede zararlı duruma gelir ve ciddi zehirlenme olaylarına yol açabilir. Fizyoloji açısından alkol, insan organizmasında bütünüyle yakılan bir besindir. Sinir sistemi üstündeki uyarıcı etkisi geçicidir. Kalp atışını hızlandırır, damarların genleşmesine yol açar ve deride ısınma duyusu uyandırır (oysa üşümeyi kolaylaştırır). Öte yandan, çalışma sırasında alınan alkolün, kas çalışması sonucunda yakıldığını sanmak yanlıştır; tersine fiziksel ve zihinsel işlevleri azaltır. İçilen alkol miktarı günde bir litre şarabı aştığında, 60 kg'lık bir insan için zararlı etki yapar ve bu etki, alkollü içkide bulunan öbür maddelerin etkisiyle birleşerek yükselir. ■

---

alkoliklik

Alkollü içkilerin aşırı ölçüde alınmasından doğan zehirlenme (ivegen ve süregen olabilir).

Alkol içilir içilmez sindirim kanalında emilip, kana, hücre dışı boşluklara yayılır ve dokulara dağılır Alı-

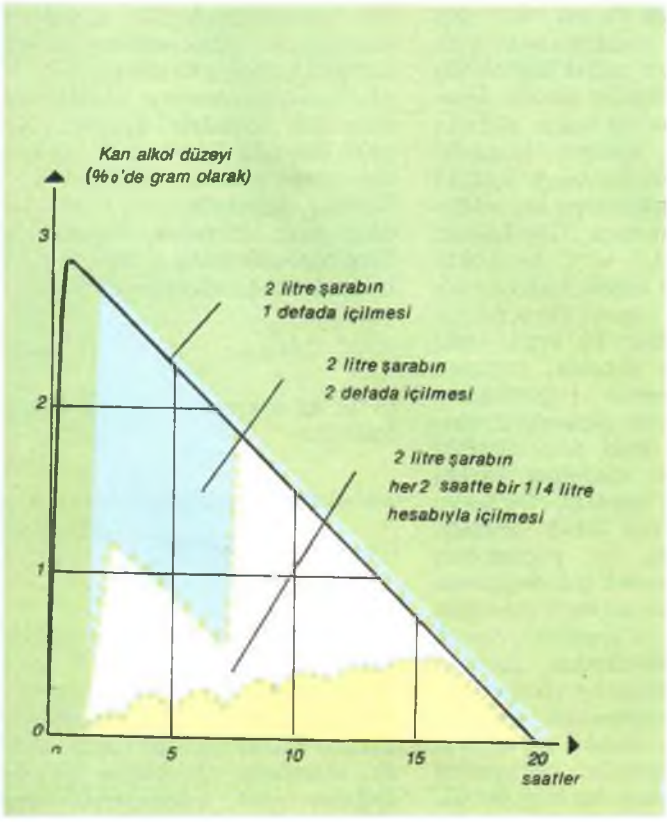

İçilen alkol miktarının (10°lik şarap), kan alkol düzeyi ve davranış üstündeki etkisi.

nan alkolün çok az miktarı (% 3), solunan havayla, sidikle ve tükürükle dışarı atılırken, geri kalan miktarı da kanı ve dokuları yavaş yavaş arıtan karaciğerdeki yükseltgenme yoluyla atılır (beden ağırlığının 1 kg'ına göre saatte 100 mgr). Alkol özellikle karaciğer ve sinir dokusunu bozar.

İVEGEN ALKOLİKLİK

İvegen alkoliklik en sık raslanan zehirlenmelerden biridir. Ölüm tehlikesi yaratır: 300 gram etilalkolün (yani yaklaşık olarak bir şişe viskinin) bir saatte içilmesinin, bir yetişkini öldürebileceği bilinmektedir.
Zehirlenme, alkollü içkilerin aşırı ölçüde ve hızla içilmesinin hemen ardından ortaya çıkar ve sarhoşlukla kendini gösterir. Sarhoşluk durumu önce rahatlık ve gevşemeyle ortaya çıkan ruhsal bir uyarılma dönemiyle başlar; sonra saçmalama, konuşma tutarsızlığı, duyumsal yanılsama, dikkat, yargı ve bellek yitimi, yön şaşırma, bilinçsizlik gibi çeşitli düzensizlikler ortaya çıkar. Daha sonra da sinir merkezlerinin zarar gördüğünü gösteren bazı bozukluklar görülür: Sarhoş sendeler; iyi görmemeye, bazen de çift görmeye başlar; acıya ve soğuğa karşı duyarsızlaşır. Daha ileri bir düzeyde ortaya çıkan alkol komasında, hareket etme yeteneği ve duyarlık kesin olarak ortadan kalkar; nabız atışları yavaşlayıp zayıflar; beden ısısı normalin altına düşer: Bu durum ölüme yol açabilir. Genellikle alkol komasını derin bir uyku dönemi izler; sonra, karaciğerin iyi çalışmadığını gösteren sarılık ve sindirim bozuklukları ortaya çıkar. Alkole dayanıklılık kişilere göre değiştiği için, sarhoşluk da çeşitli biçimlere bürünür. Alkolün organizmayı etkileme derecesi, kişilerin bedensel ve ruhsal sağlık durumlarına, beden ağırlıklarına, sindirim koşullarına göre değişir. Arı alkol, yoğunluğu azaltılmış alkolden daha zararlıdır. Ayrıca, aç karnına içilen alkol, yemek sırasında içilen alkolden daha etkili olur.

SÜREGEN ALKOLİKLİK

Süregen alkoliklik bir uyuşturucu madde düşkünlüğüdür: Kişi alkolün sağladığı huzuru ve gevşemeyi arar. Böylece bir gereksinme doğar. Alkolün sürekli kullanılmasıyla kişinin bedensel dayanıklılığı azalır ve bulaşıcı hastalıklardan çok çabuk etkilenir. Daha sonra, sinir sisteminin sarsıldığını gösteren zihinsel bozukluklar ortaya çıkar: Uyku bozuklukları (uyuklama; sıkıntı; tuhaf düşler görme); zihinsel yetenek bozuklukları (dikkat, bellek, zihin ve irade bozuklukları); kişilik bozuklukları (duygulanma yetisi bozulmuştur; alkolik güçsüzdür, sıkıntılıdır ve sürekli içki ister). Bu ruhsal zayıflık anında, bir sayıklama durumu ortaya çıkabilir: Delirium tremens krizi bir sarsıntıyla ya da bir hastalığın belirmesiyle başlar. İç sıkıntısı, genel ve şiddetli bir titremeyle birlikte hasta çeşitli sanrılar (devler, cesetler, hayvanlar) görmeye başlar ve büyük bir korkuya kapılır. Sanrılar görsel ya da işitsel olabilir. Kriz birkaç gün sürüp geçer, ama yeniden gelebilir. Alkolden kaynaklanan polinevrit (yaygın çevre sinirleri iltihaplanması), sinir sisteminin bozulduğunu gösterir (bu hastalık özellikle bacakları etkiler). Korsakof psikozunda, yaygın sinir iltihaplanması zihinsel bozukluklarla (saçmalama, bellek yitimi) birlikte görülür. Aynı anda, çeşitli organların çalışmasında da bozukluklar ortaya çıkar: Sabahları balgam çıkarma ve bulantıyla birlikte iştahsızlık, sindirim sisteminin de etkilendiğini gösterir. Karaciğer yetersizliği gün geçtikçe artar. Sonunda, karaciğerin büyümesine ya da kaburgaların altında büzülmesine yol açan siroz hastalığı oluşur. Ayrıca, kalpte ve iç salgı bezlerinde bozukluklar ortaya çıkar.

TEDAVİ

Alkolikliğin tedavisi son derece nazik bir konudur ve hastanın tedaviyi tam olarak benimsemesi gerekir. Önce, alkol alışkanlığının giderilmesine çalışılır: Kolay iyileşebilecek durumlar söz konusu olduğunda, hastanın etkinliğini aksatmayan bir tedaviye gidilir. Ama durum ağırsa, hastanın yaklaşık üç hafta kadar hastanede yatması gerekir. Tedavi üç aşamalı sürdürülür: Toplardamarların içine alkol şırınga edilerek alkolün ağızdan alınmasını engelleme; apomorfin iğneleri yapılarak alkolden tiksinti duyulmasını sağlama; disülfürlerle tedaviyi sürdürme. Ayrıca tedavi, genellikle, psikoterapiyle, hastanın mesleğiyle ilgili bir düzenlemeye gidilmesiyle ve hastaların tıbbi bir gözetim altında tutulmasıyla tamamlanmalıdır. En büyük tehlike, hastanın belli bir süre sonra yeniden içkiye başlamasıdır. ■

almanca

Hint-Avrupa dil ailesinin Batı Germen grubuna bağlı dil. Almanca, yüksek almanca *(Hochdeutsch)* ve aşağı almancanın *(Niederdeutsch)* yerel ağızları ile ortak dili kapsar. Yüksek almanca üç lehçe grubu içerir: Bavyera lehçesi: alaman ya da alemanik: frankça. Aşağı almancayla akraba olan frankçaya, ortak dilin gerçek kaynağı sayılan orta almanca *(Mitteldeutsch)* adı da verilir. Yahudi almancası ya da *yiddiş* diye adlandırılan lehçe de yüksek almancaya bağlıdır. Yüksek almancayı oluşturan lehçeler Bavyera'da, Avusturya'da, Tirol'un bir bölümünde, İsviçre'nin Alman bölgesinde, Alsace'ta ve Lüksemburg'da konuşulur. Aşağı almanca, *Plattdeutsch* denilen birçok ağıza ayrılmıştır. Daha çok kuzey ovasına yayılmış olan bu ağızların yayılma alanı, Hollanda sınırlarını aşar: Hollandaca da aşağı almancaya bağlıdır.
XIV. yy'da şansölyelikler, lehçeleri yazı diline dönüştürme gereksinmesi duymaya başlayınca, XVI. yy. başında Luther, imparatorun ve Saksonya seçici prensinin yaşadıkları bölgenin dilini yaymağa koyuldu. Luther'in yazıları ve İncil çevirisiyle söz konusu dil, protestanların yaşadığı kesimlere yayıldı ve yavaş yavaş yüksek almanca ile aşağı almancanın konuşulduğu bölgelere girdi. Günümüzde ortak dil her iki Almanya'nın ve Avusturya'nın resmî dilidir. Lüksemburg ve İsviçre'de de önemli ölçüde konuşulan ortak dil, ayrıca, Fransa'nın Yukarı Ren, Aşağı Ren ve Moselle bölgelerinde

de yönetim ve hukuk dili olarak kullanılır. Almanya ve Avusturya topraklarında yaklaşık 90 milyon kişi tarafından konuşulan almanca, işgaller sonucu Macaristan'ın, Romanya'nın ve S.S.C.B 'nin bazı bölgelerine de yayılmıştır; ayrıca Amerika kıtasına yapılan kalabalık göçler nedeniyle A.B.D 'nde, Brezilya'da ve Arjantin'de (Almanların yoğun olduğu yerleşim bölgelerinde) de konuşulmaktadır.

Almancada dört durumlu ad çekimi vardır: Ad durumu; tamlayan durumu; yönelme durumu; belirtme durumu. Sayı karşıtlığı (tekil/çoğul) ad çekimlerinde (-e, -en, -er'li çoğullar) ve sıfat çekimlerinde (tanımlığın durum belirticisi taşıyıp taşımamasına göre "güçlü" ya da "zayıf" sıfatlar) . belirtilir. Almancada, "güçlü" fiiller (geçmiş zaman kullanımında kökte ünlü değişimi olur), geçmiş zamanda -te soneki, ortaçta da -t soneki alan "zayıf" fiillerden ayrılır; tümcede sözcüklerin yeri, edatların işlevleriyle belirlenen bir düzene uyar: Temel tümcede fiil ikinci sırada yer alırken, yan tümcelerden sonra atılır.
Bileşik zamanlarda geçmiş zaman ortacı ya da mastar sona gelir:
Ich weiss,dass er ein Buch geschrieben hat (Ben biliyorum ki o bir kitap yaz-dı). ■

Alman edebiyatı

Brecht'in, başrolünü Helene Weigel'in oynadığı Cesaret Ana *yapıtından bir sahne.*

XI. yy'ın ikinci yarısına kadar dinden esinlenen Alman edebiyatı bu arada eski İskandinav ve Germen mitlerinden de yararlandı. İlk uyaklı şiirler Ottfried von Wissemburg adlı bir papaz tarafından yazıldı. XI. yy'dan sonra genellikle Bavyera lehçesiyle yazılmış anonim yapıtlarla (XII. yy'da *Nibelungen*; XIIII. yy'da *Gudrun*) Alman edebiyatı doğmaya başladı.
Fransız ve İtalyan edebiyatının etkisi altında kalan bu edebiyat, Ortaçağ'ın değişik beğenilerini de benimseyerek gelişti. Nitekim bir yandan kahramanlık şiirleri yazılırken(sözgelimi Wolfram von Eschenbach'ın *Parzifal*'i), bir yandan da burjuvazinin gelişmesiyle, alegoriye ve taşlamaya ilgi duyuldu. Provence şiirinin etkisiyle, soylu aşk anlayışını dile getiren saray edebiyatı ürünleri oluşmaya başladı ve bir çeşit aşk destanı olan "*minnesang*" doğdu (başlıca temsilcileri: Walther von der Vogelweide [1170—1225]; Hartmann von Aue [1170—1220]).

Martin Luther (Cranach'in tablosu).

Ozan-müzikçilerden oluşan *Meistersinger*'lerin (Usta Şarkıcılar) lonca toplulukları biçiminde örgütlenmesiyle, XIV. yy'dan sonra gerçek bir şiir tekniği gelişti. Ama, gerçekçiliğe ve mizaha en iyi biçimde uyan düzyazı, daha çok yaygınlaştı: Anonim bir anlatı olan *Till Eulenspiegel* (XV. yy.); Strasbourglu Brandt'ın *Das Narrenchiff'i* (Deliler Gemisi). Bu arada, düzyazı ustaları (Usta Eckhart ve öğrencileri) çalışmalarını Saksonya'da ve Thüringen'de yoğunlaştırdılar ve Alman edebiyatını güçlendirdiler.

LUTHER'DEN GOETHE'YE

REFORM, Almanya'da matbaanın da bulunmasıyla Alman edebiyatının gelişmesinde önemli rol oynadı. Luther, Melanchton'la birlikte çevirdiği *İncil*'de kullandığı karma bir dili benimseterek, öncülük yaptı. XVI. yy'a önceleri Reuchlin'in (1455-1522) ve lutherciliği benimseyen Ulrich von Hutten'in (1488-1523) hümanizmi egemen oldu. Usta-Şarkıcılar'ın sonuncusu olan Hans Sachs (1494-1576), şarkı ve ilahilerin lirizmini geliştirdi.Luther sonrası dönemin en önemli yergi yazarlarından biri sayılan Fischart (1545'e doğru- 1590), Fransız Rabelais'nin dildeki buluşlarını anımsatan üslubuyla, barok anlatımın öncülüğünü yaptı ve Karşı-Reform hareketi, XVII. yy'dan başlayarak bir barok edebiyatın doğmasına yol açtı. Fransız ve İtalyan akımlarının karıştığı bu edebiyat anlayışı, özellikle Opitz'in (1597-1639), yapıtları ve Jakob Böhme'nin dinsel şiirleriyle gelişti. Jakob Böhme, ayrıca Friedrich von Spee'nin (1591-1635) ve *Cherubinischer Wandersmann*'ın (Melek Yüzlü Gezgin) yazarı Angelus Silesius'un (1624-1677) ortaya attıkları alman idealizminin öncüsü oldu. Öte yandan, öykücü Grimmelshausen (1625'e doğru-1676), İspanya'daki Pikaro romanlarından esinlenerek *Simplicius Simplicissimus* (1669) adlı eğitici bir roman ve *Cesaret Serseri* (1672) adlı bir anlatısını yayımladı (Brecht, *Cesaret Ana* adlı oyununu bu yapıttan esinlenerek yazmıştır).
AUFKLÄRUNG (1700-1770), yani "Aydınlanma Çağı", döneminde iki yönlü bir özgürleşme görüldü: Bir yandan, yeni Almanya'nın eğitimcisi Wieland'da (1773-1813) görülen Fransız etkisine, öte yandan geçmişteki bilgisiz ve karanlıkta bırakma alışkanlığına karşı çıkılmağa başlandı. Alman Aydınlanma çağının en ünlü temsilcisi Leibniz, en ünlü kuramcısı da Lessing (1729-1788) oldu. Lessing'le birlikte, Johann Nicolai (1733-1811) ve Moses Mendelssohn (1729-1799), Alman düşüncesini Fransız ve İngiliz felsefelerine açtılar. Akılcı ve yaradancı (deist) görüşlerin egemen olduğu *Aufklärung* döneminde, Klopstock'un (1724-1803) ortaya attığı duygusal ve dinsel bir akım olan piyetizm de yaygınlaştı. Lichtenberg de, gerek ustaca anlatımıyla, gerek yergi yazılarıyla dikkati çekti.
STURM UND DRANG ya da "Fırtına ve Atılım" (1770-1785) akımıyla, Aufklärung'un akılcılığına karşı,romantizmin habercisi olan doğal,

Goethe

Kafka

hayalgücü ve deha kavramları ortaya atıldı. Akımın gerçek temsilcileri olan Hamann (1730-1785), Herder (1744-1803), Klinger (1752-1794), Lenz ve Bürger'in (1747-1794) yanı sıra, Schiller *(Haydutlar,* 1781) ve Goethe *(Werther)* de bu akımın içinde ün kazandılar.

KLASİSİZM (1775-1805), Weimar'da Goethe'nin çevresinde, Winckelman'ın (1717-1768) yapıtlarını izleyen Moritz (1727-1793) ve Karl Wilhelm von Humboldt (1767-1835) gibi helenistler ile Lessing ve Wieland'ı bir araya getirdi. Alman sanatı, klasisizmle Eski Yunan yazarlarındaki uyumun kurallarını yeniden yaratmak zorunda kaldı (bu uyum, aklın estetik içindeki uygulanmasından kaynaklanıyordu). Alman helenizmi en güçlü anlatımını Hölderlin'in yapıtlarında buldu. Jean-Paul Richter'se (1763-1825), romantizmin habercisi oldu.

ROMANTİKLER VE GERÇEKÇİLER

ROMANTİZM, 1799'da Jena'da, August Wilhelm von Schlegel'in (1767-1845) çevresinde doğdu. *Athenaeum* dergisinde toplanan ilk romantik kuşak, felsefeciler, ozanlar, filologlar ve yazarlardan oluşuyordu: Fichte; Schelling; Friedrich von Schlegel (1772-1829); Ludwig Tieck (1773-1853); Wackenroder (1773-1798). "Büyülü bir idealizm" ve şiirsel sezginin yönlendirdiği Mutlak'ın aranışı olarak tanımlanan romantizm döneminde, Novalis, *Heinrich von Ofterdingen*'i yayımladı (1802). İkinci kuşaksa Heidelberg'de oluştu: Brentano; Arnim (Bkz. MASAL); Grimm; Chamisso (1781-1838).

Kleist, Hoffmann, Büchner'in yapıtlarıyla doruk noktasına varan romantizm akımının içinde birçok yazar yer aldı; Eichendorff'sa (1788-1857) son temsilcisi oldu. Heine de, sona ermekte olan romantizm ile Feuerbach'ın maddeci anlayışından kaynaklanan gerçekçi okul arasındaki bağlantıyı kurdu.

GERÇEKÇİLİK, kesin biçimini Keller'de (1819-1890) aldı. Öbür temsilcilerinin başlıcaları İmmermann (1796-1840), Mörike (1804-1875), Ludwig (1813-1865) ve Grillparzer (1791-1872) ile Hebbel (1813-1863) adlı iki oyun yazarıydı (gene gerçekçi bir yazar olan Nietzche'nin söylemiyse, XIX. yy'a özgü çelişkili sorularla doludur ve XX. yy'a ilişkin sorunların öncüsüdür). XIX. yy'da doğan dört akım, XX. yy'a da uzandı: Doğalcılık, Hauptmann'ın (1862-1946) son derece karanlık oyunlarıyla temsil edilirken, Liliencron (1844-1909) ve Christian Morgenstern izlenimciliğin, Viyanalı Hugo von Hofmannsthal (1874-1929) yeni-romantizmin, Stefan George (1868-1933) simgeciliğin temsilcileri oldular. Simgeciliğin sınırında yer alan Rainer Maria Rilke'yse, yapıtlarında "ölüm"ü ve "görünmeyen"i işledi.

DÜNYA SAVAŞLARI VE SONRASI

Birinci Dünya savaşından sonra, 1925'e kadar anlatımcılık, Alman sanatına ve edebiyatına büyük bir canlılık kazandırdı. Buna karşılık, bazı yazarlar (Wassermann, Thomas Mann, Franz Kafka), bütün edebiyat okullarının dışında kalmayı yeğlediler. Hermann Hesse (1877-1962), XX. yy'da "Doğu'nun çağrısı"na uyan Alman yazarlarının başlıcası oldu. Nazi rejimi öncesi nesnel ve militan olma amacı güden Alman edebiyatını, özellikle Bertolt Brecht temsil etti. Nazi döneminde, Mann, Brecht ve Zweig gibi yazarların sürgün edilmesiyle edebiyatta büyük bir gerileme görüldü; daha çok propaganda amaçlı yapıtlar yayımlandı (ama o dönemde de Ernst Jünger ve Ernst von Salomon gibi yazarlar yetişti). İkinci Dünya savaşından sonra, Avusturyalı Robert Musil ve Heimito von Doderer, James Joyce ve Proust kadar önemli yazarlar sayıldılar.

"Trümmerliteratur" denilen savaş sonrası yıkıntı edebiyatı temsilcilerinin (Federal Almanya Cumhuriyeti'nde Nossack, Heinrich Böll; Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde Anna Seghers) ardından gelen *Grup 47*, geçmişle bağları koparan bir edebiyat akımı olarak değerlendirildi; Grass'ın *(Teneke Trampet)*, İngeborg Bachmann'ın ve Uwe Jonhson'un yapıtları bu akıma bağlanırken, özellikle Gottfried Benn (1886-1956) ve Paul Celan (1920-1970) çağdaşlarını büyük ölçüde etkilediler. ■

Alman sanatı

Alman sanatında sürekli olarak karşılaşılan eğilimler arasında, özellikle alışılmamış öğelerin kullanımı, maniyerizm, ayrıntılara önem verme ve barok yaklaşım dikkati çeker.

ROMAN ÜSLUBUNDAN BAUHAUS'A

Alman sanatının en eski kalıntıları, Charlemagne'ın ve Otto hanedanının etkisiyle ortaya çıkan roman öncesi sanattan da önceki dönemde gerçekleştirilmiş anıtlar ve mücevherlerdir.

Roman üslubu Ren bölgesine özgü bir mimarlık anlayışının doğmasına yol açarken, tunç heykelciliğinde büyük aşamalar gerçekleştirildi: Hildesheim katedralinin kapıları (XI. yy. başlangıcı). Alman roman sanatı kendine özgü nitelikler de getirdi: Sözgelimi kiliselerde iki koro yeri (Mainz'deki kilise) ya da üç absid yuvarlağı vardır. Mimarlar, bu özellikleri gotik üslubunun benimsenmesinden sonra da koruduları: Gerçekten, gotik üslubunun yayılmaya başladığı 1250 yılında, Köln katedrali, Fransa'daki Amiens katedrali örnek alınarak yapılmıştır. Ama daha sonraki yıllarda gotik mimarlık üslubu öylesine yaygınlaştı ki, Rönesans'tan sonraki yıllarda da, yöresel özellikler kazanarak

sürüp gitti. Roman üslubundan esinlenilerek yapılmış iki koro yerinin yanı sıra, tuğla yapılar da yapıldı (en belirgin örneği Lübeck'teki Marienkirche'dir). XIV. yy'ın sonunda da "*sondergotik*" denilen özel bir "geç üslup" doğdu (bu üslubun özelliklerini en iyi yansıtan anıt, yan sahınları ile orta sahnı aynı yükseklikte olan Hallenkirche'dir). Ama Almanya'da sanat alanında asıl atılım, burjuvazinin gelişmesiyle başladı; yeni bir sanat ve bilim koruyuculuğu ortaya çıktı. Augsburg'da, sanatçılar bankacı bir aile olan Fuggerlerin koruyuculuğunda çalışırken, Nürnberg'de Vischer dökümevinde, üstünde uzanmış insan heykelleri bulunan mezar kapaklarının yanı sıra, tunçtan küçük ve zarif bir heykelcik de yapıldı. Çok sayıdaki mücevher ve uygulamalı sanat ürünleri de, tıpkı resim ve heykelcilik gibi, dinsel özellikler almağa başladı. Heykelciler, coşku ve atılımlarıyla, anlatımcı ve gotik heykeller yaparak, önbarok denilen ve başlıca temsilcileri Nürnberg'de Veit Stoss, Adam Kraft ve Fischerler, Franken'de de Tilman Riemenscheider olan üslubu yarattılar.

Bir yandan Reform düşüncesi, bir yandan Ortaçağ sanat biçimlerine bağlılık nedeniyle durgunluk geçiren Rönesans döneminde, yapılar, bazen aşırı süslemelerle ağırlaştırılmalarına karşın, gotik görüntülerini korudular (Heidelberg'de, Seçici Prens Otto Heinrich'in sarayının cephesi). Eichstätt'ta Loy Hering, Mainz'de de Hans Backofen tarafından sürdürülen heykel sanatı, Ortaçağ geleneklerini korurken, mücevherlerde ve tunç eşyalarda göze çarpan kalıplaşmış süsler, XVII. yy'da sanat alanında görülecek çöküşün habercisi oldu.

Barok sanat, en yüksek gelişme düzeyine Alman ülkelerinde ulaştı. Mimarlar, İtalyan sanatından aktarılmış verilere dayanarak özgün bir dinsel mimarlık üslubu geliştirdiler. Ama din dışı mimarlıkta Fransız etkisi egemendi ve prens konutlarının yapımında, Versailles şatosu örnek alınıyordu. Zimmermann'dan Feuchtmayer'e kadar birçok heykelci ve yalancı mermer yontucuları, son derece başarılı yapıtlar ortaya koydular. Fransız mimarı Boffrand'ın öğrencisi olan Cuvilliés (1695-1768), Münih'te, "Bavyera rokokosu"nu yarattı. Ressam Mengs ve kuramcı Winckelmann'ın klasisizme ve eski sanata düşkünlükleriyse, Avrupa sanatını XVIII. yy'ın sonlarında büyük ölçüde etkiledi. Çeşitli Alman kentlerindeki yapıların bir bölümü de yeni-klasik üsluba uygun olarak gerçekleştirildi (yeni-klasisizmin başlıca temsilcileri, yapıtlarını Berlin'de gerçekleştiren mimar Schinkel ile Schadow ve Rauch adlı heykelcilerdir). XIX. yy'da Avrupa'nın da her yerinde, yeni-klasik beğeni ile romantik eğilimlerin kaynaştığı bir seçmeci anlayış yaygınlaşmaya başladı. Yeni-gotik ve yeni-rönesans üsluplarında çalışan mimar Semper, Julius Raschdorf ve Bavyeralı Ludwig II'nin mimarı Leo von Klenze, eskiye öykünmenin yarattığı bir üslup geliştirdiler. Berlin'deki katedral, demir mimarinin ilk başarılı örneklerinden biri oldu.

Büyük etki yapan *Jugendstil*'in (yeni sanat ya da modern üslup anlamında) yayılmasından sonra, XX. yy'ın başlarında yenilikçi ve özgün bir akım ortaya çıktı. Peter Berhens ve Joseff Hoffmann'ın öncülüğünü yaptığı *Deutsche Werkbund* adlı topluluk, 1907 yılından başlayarak yeni

Alman sanatçıları İtalyan barok anlayışını kendi beğenilerine göre yeniden düzenlediler. Böylece biçimler ve süsler inceliklerinden az çok yitirirken, ağır bir zenginliği olan yeni bir üslup ortaya çıktı. Bavyera'daki Zwiefalten manastırı, bu üslubun en güzel örneklerinden biridir.

Büyük Cranach'ın bir portresi.

bir sanayi ve ticaret mimarlığı yarattı. İlkelerini Gropius'un da benimsediği bu anlayış, yavaş yavaş dünyanın her yanına yayıldı ve uluslararası düzeyde çağdaş bir üslubun doğmasına yol açtı. Deutsche Werkbund'un atılımı. Birinci Dünya savaşında Almanya'nın bozguna uğramasıyla durakladıysa da, Weimar Cumhuriyeti döneminde Bauhaus'un (Weimar'da Gropius'un kurduğu mimarlık ve uygulamalı sanatlar okulu) kurulmasıyla yeniden canlandı. Bu arada, anlatımcılık özellikle Barlach'ın (1870-1938) dinamik ve derli toplu yapıtlarıyla dikkati çekerken, 1918'de Berlin'de Dada akımı doğdu ve Pop'art'ın öncülerinden sayılan Kurt Schwitters'in (1887-1948) yapıtları bu akımla birlikte önem kazandı.

RESİM SANATINDA DEĞİŞMEYEN ÖZELLİKLER

Almanya'da en eski Ortaçağ yapıtları, ressamların başvurdukları ilk resim dilinin anlatımcı bir araştırmaya dayandığını ortaya koymaktadır. Gotik dönemden başlayarak bölgesel okulların sürekli arttığı bir gerçektir (bu, ülkenin siyasal bölünüşünden kaynaklanıyordu); ama aynı sanat eğilimlerini temsil eden bazı toplulukların belli akımlar çevresinde bir araya geldiği de görülür. Aralarında sıkı ticaret ilişkileri bulunan bazı kentlerde, güçlü renkçi ressamların (özellikle Usta Francke) yaşadığı bilinmektedir. Bourgogne sanatını özümleyen Konrad von Soest, söz konusu sanatın ilkelerini Westfalen'de başarıyla uygulamıştır.
Güneyli ressamların çoğu (Schwaben'de Lucas Möser, Bavyera'da Mäleskircher, Ulm'da Multscher), Fransa'daki Dijon ve Avignon sanatının etkisiyle sert ve güçlü bir üslup geliştirirlerken, Köln okulu en verimli resim merkezi haline gelmiştir (okulun incelik ve yapmacık dolu bir gizemcilikle ortaya çıkan üslubunun en belirgin örnekleri *Ren Meryemi*, *Cennet Bahçesindeki Meryem Ana* ve *Gül Bahçesindeki Meryem* tablolarıdır).
Gotik resim, "XV. yy'ın sonunda Flamand resminin etkilerine açık olan Ren okulunun doğmasıyla gerilemiştir (bu okulun başlıca temsilcisi, yapıtlarının çoğu Colmar'daki müzede bulunan Matthias Grünewald'dır). XVI. yy'da gerçek bir Rönesans sanatçısı sayılan, Alman ressamlarının en ünlüsü Albrecht Dürer yetişmiş, öğrencisi Büyük Lucas Cranach, maniyerizm ile yalın anlatımı kaynaştırmayı başarmıştır. Küçük Hans Holbein'ın babası tarafından yetiştirildiği dönemlerde etkili bir sanat merkezi olan Augsburg'da Ortaçağ geleneklerinin egemenliği sürmüş, ama aynı dönemde, Büyük Hans Holbein'ın son çalışmalarını etkileyen İtalyan maniyerizmi de yayılmaya başlamıştır. Portre dalında çalışan Küçük Hans Holbein, özellikle Almanya dışındaki ülkelerde üne kavuşurken, aynı dönemde, Tuna okulu da, Altdorfer'in barok üslubunda yapıtlarıyla ün salmıştır. Ama birçok ressam, bu arada da Adam Elsheimer'i (1578-1610) etkileyen İtalyan türü maniyerizm, Alman resminin özgün bir biçimde gelişmesini XX. yy'a kadar dondurmuş, buna karşılık romantizm, en seçkin temsilcilerinden birini (Caspar-David Friedrich) yaratırken, gerçekdışı sanat da gerçeküstücülüğün öncülerinden İsviçreli ressam Arnold Böcklin'e esin kaynağı olmuştu (Böcklin'in *Ölüler Adası* adlı tablosunun Chirico'yu son derece etkilediği bilinir). Öte yandan, anlatımcılık, Emil Nolde, Kirchner ve Kokoschka'nın oluşturduğu *Die Brücke* (1906) topluluğu ve Kandinsky çevresinde toplanan *Blaue Reiter* ressamları (August Macke, özellikle de Franz Marc) ile Dada akımı, Alman estetiğini altüst etmiş, bu yaklaşımlardan sonra gerçeküstücülüğe (Max Ernst ve Bellmer gibi iki büyük ustanın yetişmesine karşın) ve Klee'nin yapıtlarına ilgisiz kalan Alman resmi, özgür (Feininger), anlatımcı (Hartung), metafizik (Hundertwasser) bir soyutlama ile "çözümsel" (Konrad Klapheck) ve erotik (Wunderlich) nesnelerinin betimlemesi arasında bocalamağa başlamıştır.
Bununla birlikte, çağdaş sanat, hem soyut sanatın, hem de hiperrealizm, Op'art gibi değişik akımların gelişmesine katkıda bulunmuş olan Alman okullarına, çok şey borçludur. ■

Almanya

Orta Avrupa'da devlet (*Deutschland*).
İktisadi açıdan Avrupa'nın en güçlü devleti olmasının yanı sıra gerek iktisadi gücünün, gerekse askerî gücünün desteğiyle dünya siyasetinde de önemli rol oynar.

COĞRAFYA

Almanya topraklarında kuzey-güney doğrultusunda birbirine koşut üç büyük bütünden oluşan yüzey şekilleri, ilk bakışta yalınlıklarıyla dikkati çekerler. Oysa daha ayrıntılı bir inceleme, kuzey ovasının, ortadaki kütleler ile havzaların ve Bavyera'daki Önalpler ile yaylaların birkaç tekdüze görüntüye indirgenemeyeceklerini, karmaşıklıklarıyla, çeşitlilikleriyle ve parçalanmışlıklarıyla etkileyici bir görünümleri olduğunu ortaya koyar; söz konusu çeşitliliği, iklim farklılıkları, akarsu örtüsünün düzeni ve insan elinin biçimlendirdiği binlerce görünüm, daha da belirginleştirir.
Güney Almanya, Önalpler bölgesi ile kuzeyde Tuna'nın çığırıyla sınırlanan ön kesiminden oluşur. Önalpler yörede, birbirinden ayrı özellikler gösteren üç dar kütle oluşturur: Lech'in batısında Allgäu'nun otlarla örtülü yamaçları, Hochvogel'de (2 589 m) en yüksek noktasına ulaşır; Lech ile İller arasında dar kıvrımlı Bavyera Önalpleri'nde Zugspitze, Almanya'nın en yüksek doruğudur (2 964 m); doğuda sarp Berchtesgaden Alpleri'nde Watzmann'ın yükseltisi 2 700 m'yi bulur. Güneyden kuzeye doğru eğimli olan, Tuna'nın kolları (İller, Lech ve İsar ırmakları) tarafından yarılan Schwaben-Bavyera yaylası, bir çeşit şev oluşturur; ağaçlık buzultaş tepeleri ve balçıkla örtülü topraklar birbirini izler. Başlıca ulaşım eksenini oluşturan Tuna vadisinin kuzeyden sınırladığı Schwaben-Bavyera yaylasında kara iklimi egemen olduğu için, bölgenin güneyde yer almasına karşın, iklim koşulları oldukça çetindir: Kışlar son derece sert, yazlar da hem çok sıcak, hem de bol yağışlı ve fırtınalı geçer. İlkbahar ve sonbahardaysa hava çoğunlukla kapalıdır. Söz konusu iklim özellikleri ve yöre topraklarının her yerde verimli olmaması, tarım çalışmalarını sağmal hayvan yetiştiriciliğine ve buna bağlı etkinliklere yöneltmiştir.
Ülkenin temel çatısını oluşturan Orta Almanya, Herşinyen kütleler, havzalar ve çöküntü ovalarından oluşan gerçek bir mozaik görünümündedir. Ren ovası ve çevresindeki dağlar, bu mozaiğin temel öğesini oluşturur. Irmak Basel'den Mainz'e doğru, batı-

Yüzölçümü	**: 356 954 km²**
Nüfusu	**: 79 100 000 (1991 tah.)**
Nüfus yoğunluğu	**: Km²'ye 221,5 kişi**
Başkenti	**: Berlin (3 345 513 nüf; 1991 tah.)**
Hükümet merkezi	**: Bonn (276 653 nüf.)**
Dili	**: Almanca**
Dini	**: Protestan; katolik**
Para birimi	**: Mark (DM)**

Köln kentinden görünüş: Arka plandaki gotik üslubunda katedral. XIII. yy'dan kalmadır.

daki Vosges dağlarını doğuda Karaorman'dan ayıran çöküntü hendeğinde akar; vadisinde su baskınlarına uğrayan bir ova (bataklık "Ried") ile verimli balçıklarla örtülü, taracalarla, bağlarla ve meyve bahçeleriyle kaplı tepeler yer alır. Mainz'den sonra çığırı kuzeybatıya yönelen Ren ırmağı, şistli Ren kütlesine girer ve kolları Mosel ile Lahn aracılığıyla, kütleyi, ormanlarla ve geniş fundalıklarla örtülü dört bölüme ayırır (Hunsrück, Taunus, Westerwald ve Eifel); bu kütlelerden çıktıktan sonra, Westfalen havzasını aşar (Westfalen havzasında Ruhr bölgesi, taşkömürü yatakları sayesinde dünyanın başlıca sanayi bölgelerinden biri haline gelmiştir).

Ren, Main ve Tuna ırmaklarının vadilerinin arasında yer alan Schwaben-Franken havzası, iç içe geçmiş bir yaylalar (batıya dönük dik yamaçlarla birbirlerinden ayrılırlar) üçgeni biçiminde uzanır; zengin tuz ve demir filizi yatakları vardır. Şistli Ren kütlesinin doğusunda, parçalı bir kütleler bütünü ve zengin tortul havzalar yer alır: Güneyde Erzgebirge ve Bohemya kütleleri Almanya'yı Çekoslovakya'dan ayırır: Kuzeydoğuda yükselen Harz'ın ortasında, dar Thüringen ormanı uzanır; batıda Rhön ve Vogelsberg'in parçalanmış yanardağları yükselir. Sular, batıda Hessen, doğuda Thüringen, kuzeydoğuda da Saksonya tortul ovalarında toplanır. Orta Almanya'da genel olarak kara iklimi egemense de, kütlelerde dağ iklimi özellikleri (ormanlar ve fundalıklar yer alır) gösterir; ama ovalarda yumuşar ve daha kurak, daha yumuşak bir iklime dönüşür. Ren, Neckar, Main ve Mosel ırmaklarının vadilerindeyse, iklim koşulları meyve ağaçlarının ve üzüm bağlarının gelişmesine elverişlidir.

Kuzey ve Kuzeydoğu Almanya, buzul aşındırmasının biçimlendirdiği tekdüze bir ova görünümündedir. Güneyde "börde", çok verimli, dar bir toprak şerididir; lös tabakasıyla örtülü hersinyen kütlelerin kıyısında, Westfalen'den Saksonya'ya kadar uzanır (burası Almanya'nın en zengin yöresidir ve daha kuzeydeki bölgelerle büyük farklılık gösterir). Kuzey bölgeleri büyük turbalık ovalar, kumlu fundalıklar ve buzultaş tepelerinden oluşur; buzultaş tepeleri güneyde Fläming ve Lausitz tepelerini, kuzeyde Baltık kıyısı sırtlarını oluştururlar. Son derece düz ve polderlerle çevrili olan Kuzey Denizi kıyıları, karaya büyük girintiler yapan haliçlerle parçalanmıştır; Baltık kıyıları boyunca alçak yamaçlar ve kalkerli yalıyarlar birbirini izler. Batı kesimde yumuşak ve nemli olan iklim, fundalıkların, gür yapraklı ormanların ve çayırların gelişmesine elverişlidir; ama doğuda sertleşir ve daha çok kara iklimi özellikleri gözlenir; yaprak-larını döken ağaçların yerini, kozalaklı ağaç ormanları alır. Almanya topraklarının gerek doğu, gerek batı kesiminde, yüzey şekilleri belirgin bir sınır oluşturmaz.

TARİH

Almanya topraklarına ilk olarak Yontmataş devrinde yerleşilmiştir; yapılan kazılarda bulunmuş olan *Homo heidelbergensis*'in ve *Neandert-hal insanı*'nın fosilleri bunun kanıtlarından biridir.

Önce Dördüncü Zaman'daki buzullaşmalardan etkilenmeyen bölgelere yerleşen insanlar, daha sonra buzullararası dönemler boyunca ve Cilalıtaş devrinde, aşağı yukarı ülkenin her yanına yayıldılar; yarattıkları uygarlığın tarımla uğraşan kesimine, daha sonra doğudan gelen halklar (önce Keltler, sonra Germenler) katıldı. Germenler, İskandinavya ve Kuzey Almanya'yı ele geçirirken, Keltler Hersinyen topraklar bölgesinde toplandılar. İ.Ö. VIII. yy'da Keltler Galya'yı ele geçirdiler. Germenler de onları izleyerek Galya'nın Almanya kesimini işgal ettiler; İ.Ö. 51'de, o tarihte Galya'mn fethini tamamlayan Romalıların yayılmasına karşı çarpışmaya başladılar ve İ.S. 6'da Varus'un lejyonları, Teutoburg ormanında Arminius'un Cherusci'lerine yenildiler; bu, öylesine büyük bir bozgun oldu ki, Romalılar, imparatorluğun sınırlarını Ren ve Tuna'ya kadar geriletmek zorunda kaldılar. İ.S. III. ve IV. yüzyıllarda Germenler Roma'yla barış içinde yaşadılar; V. yy'da, Asya'dan gelen Hunlar'dan kaçan Gotlar, kendileriyle birlikte başka halkları da Batı'ya sürüklediler ve onları durduracak gücü olmayan

Bavyeralı Prens ailesi Wittelsbachların Hohenschwangau şatosu.

Münih'te BMW fabrikaları.

Romalılar, kitleler halinde Batı Roma İmparatorluğu'na girmelerine göz yumdular; kısa süre sonra da Batı Roma İmparatorluğu yıkıldı ve toprakları üstünde işgalciler tarafından birçok "barbar" krallık kuruldu. Çok geçmeden Franklar, öbür krallıklara egemenliklerini kabul ettirmeyi başardılar. Galya'nın bütününe, Germania'nın da bir bölümüne, egemen olan ve krallığını Westfalen'den Thüringen'e kadar genişleten Clovis döneminde başlayan hareket, Charlemagne döneminde (768-814) genişledi. Frieslandlılara ve Saksonlara saldıran Charlemagne, çok geçmeden egemenliğini kabul ettirmeyi başardı; hıristiyanlığı zorla yayarak Elbe'nin batısında kentler ve piskoposluklar kurdu; böylece hıristiyan Germania'yı batıdaki hıristiyan olmayan halklardan, özellikle de İslavlardan ayırdı: 888'den sonra Fransa ve İtalya'dan kopan Germania Krallığı, hıristiyan olmayan halklara karşı bir kale görevi üstlendi.

Bu arada bir Roma-Germen uygarlığı ortamı oluşmuş, hıristiyanlık gelişmiş, krallardan Büyük Otto, imparatorluk geleneğini yeniden canlandırarak ve 962'de Roma'da taç giyerek Kutsal Roma Germen imparatoru unvanını almıştı. O dönemden başlayarak Germenler, İslavların Elbe'nin doğusunda işgal ettikleri ülkeleri yeniden fethetmeye giriştiler. XII. ve XIII. yy'larda Kutsal Roma Germen İmparatorluğu, Saksonya'dan Sicilya'ya kadar yayılan özgün bir uygarlık geliştirdi. Hükümdarlarından Friedrich I Barbarossa ve Friedrich II, hıristiyan dünyasındaki en yüce yetkiyi ele geçirmek isteyerek, egemenliklerine karşı olan ve aynı amaçları güden papalara karşı uzun savaşlara giriştiler. Friedrich I Barbarossa, İtalya'yı ele geçirmeye çalıştı; ama Papa Alexander III'ten yardım gören Lombardia'daki serbest kentlerin güç birliğiyle karşılaşınca yenildi ve hem Konstanz barışını (1183) imzalamak, hem de Lombardia'yla ilgili emellerinden vazgeçmek zorunda kaldı. İki Sicilya kralı ve imparator olan (1220) torunu Friedrich II de onun siyasetini benimsedi: Ne var ki, aforoz edilip, İtalya ve Almanya'yı kargaşa içinde bırakarak öldü. 1250-1273 arasında tam bir anarşi dönemi geçiren Almanya, laik ya da kiliseye bağlı prensliklere, küçük cumhuriyetlere ve bağımsız kentlere ayrıldı.

HABSBURGLARIN EGEMENLİĞİ

1438'den sonra seçici prenslik tacını sürekli elinden tutan Habsburg sülalesinde özellikle Maximilian I (1493-1519), kendi devletlerini ve imparatorluğunu örgütlemeyi başardı; ailesinin topraklarını evlilik yoluyla genişleterek, yüz yıl sonra kurulacak büyük devletin temellerini attı. Ama Almanya tarihindeki en önemli olay, Reform hareketi oldu. Kilise'nin yozlaşmasının, prenslerin Kilise'nin mallarına el koymak istemelerinin ve Bohemya'da husçu sapkınlığın yarattığı olumsuz etkilerin körüklediği Reform hareketi, papaz Martin Luther'in giriştiği kişisel başkaldırıyla

ortaya çıktı (1517). Luther'in Roma Kilisesi'yle bağlarını koparmasıyla ve yeni bir Kilise kurmasıyla gelişti: 1530'da, lutherci Melanchthon'un *Augsburg İnanç Bildirisi*'ni yazmasıyla, bu kilisenin yeni inanç temelleri atılmış oldu. Ama dinsel bir hareket özelliğini taşıyan Reform, ciddi toplumsal ve siyasal sonuçlar da doğurdu. Şövalyeler kilisenin malı olan toprakları yağmaladılar; sonra köylüler büyük bir ayaklanmaya giriştiler (ama kısa sürede bastırıldı). Hareketten gerçek anlamda yararlananlarsa, güçlü prensler oldu (Albrecht von Brandenburg, Töton tarikatının elinde bulunan Prusya düklüğünü elde etti); imparator tarafından tehdit edilen lutherci prensler, dinsel ve siyasal özgürlüklerini korumak için birleştiler (1530) ve François I, Henri II gibi Fransa krallarına bağlanarak, Augsburg barışıyla (1555) Karl V'ten büyük yetkiler elde ettiler. Bu arada Almanya'da dinsel birlik bozuldu: Katolik Karşı-Reform hareketi Almanya'da inanç birliğini yeniden sağlamak amacından vazgeçmedi; imparator da bu konudaki umudunu hiç yitirmedi.

İmparatorun, Almanya'da din birliğini kurarak, prenslere siyasal bakımdan egemen olma girişimleri, Fransa ile Avusturya arasındaki çatışmaları başlatan iki büyük anlaşmazlık sırasında kendini gösterdi. 1521'den 1559'a kadar François I ve Henri II, önce Karl V'e, sonra Ferdinand I'e karşı savaştılar. Dinsel bölünmeler sonucunda ortaya çıkan ve 1618'den 1648'e kadar süren Otuz Yıl Savaşı, sonunda bir Avrupa savaşına dönüştü ve Vestfalya (günümüzde Westfalen) anlaşmalarıyla son buldu. Savaş sonunda Almanya'da her yer yıkılmış, nüfus büyük ölçüde azalmıştı.

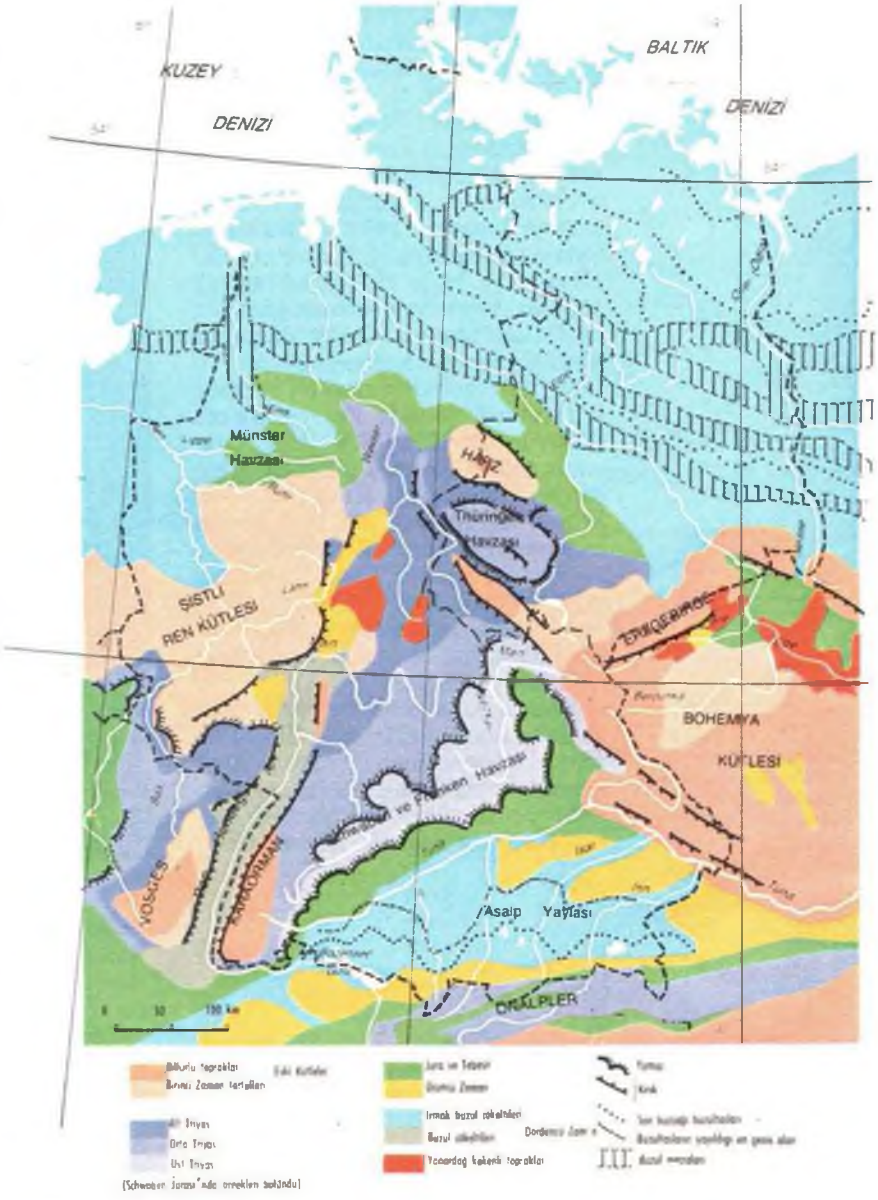

PRUSYA'NIN GÜÇLENMESİ

Hohenzollernler ile Habsburgların rekabeti, XVIII. yy'da, Prusya devletinin gücünü herkes kabul etmeye başladığı sırada ortaya çıktı. Büyük Seçici Prens Friedrich Wilhelm (1640-1688), Friedrich I (1688-1713) ve Friedrich Wilhelm I (1713-1740), asker toplamaya, vergi almaya engel olan eyalet meclislerine karşı savaştılar ve 1685'te Fransa'dan kovulan protestanlara sınırları açarak, devletlerini güçlendirmeye çalıştılar; kendi ordularını kurup geliştirdiler; yönetimi merkezîleştirip bürokrasiyi güçlendirerek iktidarlarını sağlamlaştırdılar. Büyük Seçici Prens, imparatora bağımlılıktan kurtuldu ve Friedrich I'e imparator tarafından "Prusya Kralı" unvanı verildi (1701). Friedrich II (1740-1786), çok gerçekçi bir hükümdardı: Avusturya Veraset savaşlarından (1740-1748) ve Yedi Yıl savaşlarından (1756-1763) yararlanarak topraklarını geliştirmeyi başardı: Sonunda, Thorn ve Dantzig (Gdansk) dışında Silezya'yı ve Batı Prusya'yı ele geçirdi; Polonya'nın ilk bölüşülmesine katıldı (1772). 1793'te ve 1795'te Polonya'nın iki kez daha bölüşülmesi sonucunda, Prusya iyice genişledi ve Brandenburg'la birleşti. Alman birliğini 1862-1871 yılları arasında Bismarck gerçekleştirdiyse de, birliğin sağlanması yolunda girişimler çok daha önce başlamıştı.

1792'de, Avusturya ve Prusya, devrim günlerini yaşayan Fransa'ya karşı savaşa giriştiler. Fransa 1795'te bu koalisyonun bozulmasını sağlayarak önce Prusya'yla (Basel anlaşması), sonra da Avusturya'yla anlaştı (Campo-Formio barışı). Yeniden savaşa giren ve ikinci koalisyondan yenik çıkan Avusturya, Lunéville'de barış anlaşması imzaladı (1801). Napolyon önce, Avusturya'ya karşı Prusya'ya dayandı ve 350 Alman devletinin sayısını 39'a indirerek Almanya'nın siyasal coğrafyasını değiştirdi (1803); sonra da Kutsal İmparatorluğu kaldırarak, Napolyon I adıyla imparatorluk tacı giydi (1806); dördüncü koalisyona katılan Prusya'yı büyük bir yenilgiye uğratarak, topraklarının yarısından çoğunu ele geçirdi ve Almanya'da Fransa'ya bağımlı devletler kurdu.

BİSMARCK

1815'te yapılan Viyana anlaşmaları sonunda, Avusturya imparatorunun yönetiminde 38 Alman devletinden oluşan bir konfederasyon kurulması, Avusturya'nın işine yaradı. Düş kırıklığına uğrayan ve hoşnutsuz olan yurtseverler, ülkede bütünlüğün sağlanmasını istemektevdiler. 1848'de patlak veren devrimlerin amacı, Prusya'nın yönetiminde, Avusturya'nın dışarda bırakılacağı federal bir devlet kurulmasını sağlamaktı. Ama içteki devrim girişimlerini bastıran Avusturya, 1851'de Alman-

ya'da statükoyu yeniden kurdu. Bunun üstüne Bismarck, Prusya'nın Avusturya'dan gerekirse zor kullanarak kurtulması ve özerklik yanlısı prenslere Alman birliğini kabul ettirmesi gerektiğini ileri sürdü; dört ana evrenin iç içe girmesinden oluşan üç savaş sonunda, bu amacı gerçekleştirmeyi başardı: 1864'te Düklükler Savaşı (Avusturya ve Prusya'nın Danimarka'ya karşı giriştikleri savaş); 1866'da Avusturya'ya karşı girişilen ve Prusya'nın bir Kuzey Almanya Konfederasyonu kurmasını sağlayan savaş (bu Konfederasyon'un başkanlığı veraset yoluyla Prusya kralına düşüyordu); 1870-1871 yılları arasında, Fransa'ya karşı girişilen ve başarıyla sonuçlanan savaş (bu savaş Prusya kralının yararına Yeni Alman İmparatorluğu'nun ilan edilmesini sağladı ve Prusya kralı, İmparator Wilhelm I unvanıyla taç giydi). Böylece birliğin sağlanmasını gerçekleştiren Bismarck, bu birliği sürekli güçlendirmeye çalıştı.

Bismarck döneminde başlamış olan ve daha önce görülmemiş bir nüfus artışıyla desteklenen iktisadi gelişme sürekli hızlanarak, Almanya'nın dünyanın büyük sanayi ülkelerinden biri olmasını sağladı. Almanya'nın artık güçlü bir kara ordusu ve savaş filosu vardı ve Wilhelm II bunları dünya çapında bir siyasetin hizmetine vermeye istekli görünüyordu. *"Weltpolitik"* ("dünya siyaseti") diye adlandırılan bu siyaset, 1905 yılından başlayarak diplomatik bir gerilim ortamı yarattı. Wilhelm II'nin Bismarck kadar becerikli olmayan şansölyeleri, 1891'deki Fransız-Rus ittifakının imzalanmasını ve 1907'de Üçlü İttifak'ın kurulmasını engelleyemediler; böylece Avrupa'nın birbirine karşıt iki ayrı bloka ayrılması onaylanmış oldu ve Birinci Dünya Savaşı patlak verdi. Almanya'nın bu savaş sonunda bozguna uğraması (1918) ve Spartakistlerin önayak oldukları devrim, durumu daha da kötüleştirdi: II. Reich yıkıldı ve parçalanma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Almanya, 1919'da Versailles barışını imzalamak zorunda kaldı. Gerçekte, devrim birkaç ay sürmüş ve ılımlı sosyalist Ebert hükümeti, ordudan yardım isteyerek, 1919 Martında birliğin yeniden kurulmasını sağlamıştı. Ama, Weimar'da hazırlanmış bir anayasayı benimsemiş olan Alman Cumhuriyeti, 1923 yılına kadar hem sağ kesimin, hem komünistlerin baskılarıyla sarsıldı. Bu arada, 1923 Ocağında Ruhr bölgesini işgal eden Fransa'nın isteğiyle uygulanan ağır savaş tazminatları ödeme siyaseti de, korkunç bir enflasyona yol açtı.

1925 yılında bir kalkınma hareketi başladı: Mareşal Hindenburg'un cumhurbaşkanı seçilmesi; Dışişleri Bakanı Stresemann'ın Locarno anlaşmasının sonuçlarından (1925), ülkesinin Milletler Cemiyeti'ne katılmasından (1926) ve Rheinland bölgesinin Müttefikler tarafından erken bir tarihte boşaltılmasından (1930) yararlanarak Almanya'yı yalnızlıktan kurtarması. Ülke içinde de, bakan Luther ve maliyeci Schacht'ın çabalarıyla paranın yeniden güçlenmesi, özellikle ABD kökenli sermayelerin yatırılmasını kolaylaştırdı; bunun sonucunda sanayi ve ticaret kısa sürede toplandı.

Ama 1931'den sonra, büyük iktisadi bunalımdan Almanya'nın da etkilenmesiyle, her şey yeniden değişti: Sermayenin dışa kayması, birçok bankanın iflasına ve kapanmasına, çok geçmeden bütün ülkede sanayi etkinliklerinin durmasına ve işsizliğe yol açtı. İktisadi bunalım ayrıca, aşırı uçtan partilerin (Nasyonal Sosyalistler ve Komünistler) gelişmesini de kolaylaştırdı. Hindenburg'un yalnız bıraktığı Şansölye Brüning, görevinden çekilinceye kadar, Hitler yönetimindeki şiddet yanlısı Nasyonal Sosyalistleri durdurmayı başardı. Ama kısa süren von Papen ve Schleicher yönetimlerinden sonra, Hindenburg, 30 Ocak 1933'te Hitler'i şansölyeliğe atadı.

1934'ten sonra Hitler'in diktatörlüğü

Bavyera'nın merkezi Münih'in kuruluşunun 800. yılını kutlama töreninden (1958) bir görünüş.

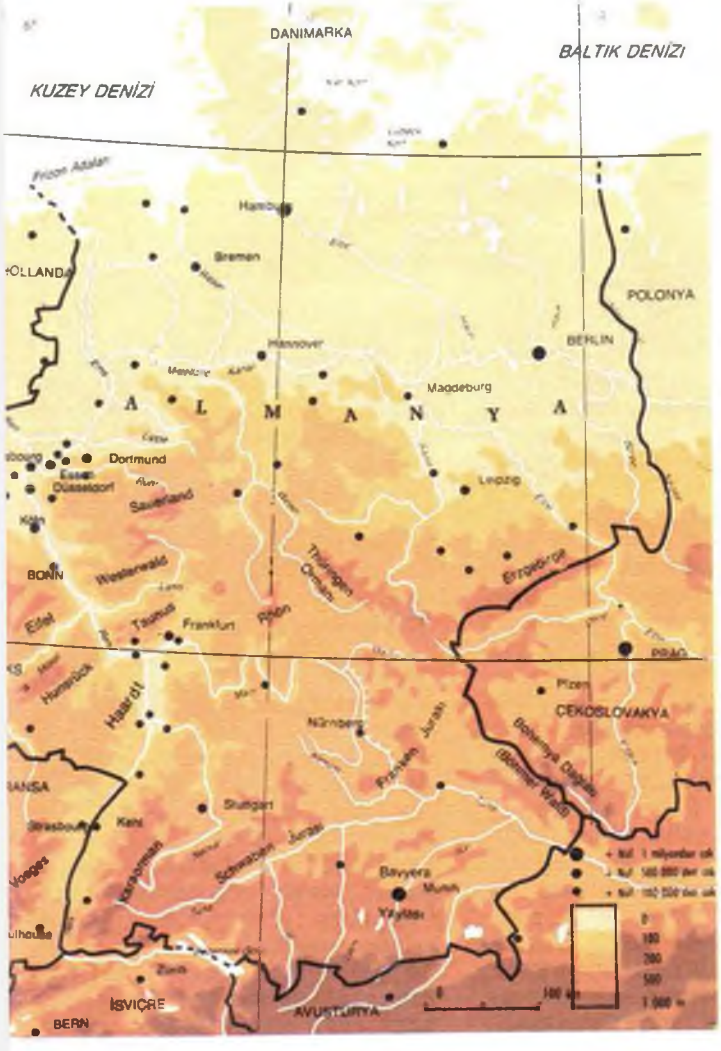

altında baskıcı bir devlet kuruldu. Hindenburg'un ölümüyle Reich'ın başkanı olan "Führer", bir yandan halk arasında şiddetli bir yahudi düşmanlığının yayılmasını kışkırtırken, bir yandan da iktisadi bunalımın etkilerini ortadan kaldırmak için katı bir otarşi (kendi kendine yetme siyaseti) uygulamaya çalıştı ve yeni kısıtlamalar getiren bu rejimin, Alman askerî gücünün oluşturulması için gerekli olduğunu kabul ettirdi; ayrıca rejimin, Versailles "Dikta"sı ayıbından kurtulmada tek çıkar yololduğunu sandığı savaşa hazırlanmak için de gerekli olduğunu savunuyor ve Almanlara "yaşam alanı" sağlayacağına inanıyordu. Bu siyaset uyarınca 1933-1939 arasında gerçekleştirdiği "oldubitti"ler, İkinci Dünya savaşının patlak vermesine yol açtı. Savaş 1945'te Almanya'nın yenilmesiyle sonuçlandı. Ülkenin iki işgal bölgesine ayrılması, Batı blokunun batı kesimini, Sovyetlerin de doğu kesimini ele geçirmeleri ve Potsdam konferansının (Temmuz-Ağustos 1945) kararlarının değişik biçimlerde yorumlanması, çok geçmeden iki ayrı Alman devleti kurulmasıyla sonuçlandı.

PARÇALANMA

Bir süre sonra, gerçekleşen resmî bölünme sonucunda, ülkenin batı kesiminde Federal Almanya Cumhuriyeti, doğu kesimdeyse Demokratik Alman Cumhuriyeti kuruldu (1949). Her iki cumhuriyet, kurumları bakımından büyük ölçüde farklı olmakla birlikte, Roma İmparatorluğu döneminde *Germania* diye adlandırılan topraklar üstünde yer aldıklarından bazı ortak ve değişmez tarihsel, coğrafi özellikleri vardı.

FEDERAL ALMANYA

Savaş sırasında önemli ölçüde insan yitirmiş olmasına karşın, Federal Almanya nüfusu 1945'ten sonra sürekli arttı. Bunun başlıca nedeni doğal artıştı; ama Doğu Prusya'dan, Polonya'dan ve Çekoslavakya'dan sınırdışı edilen 13 milyon Alman ile Berlin duvarı yapılmadan önce Demokratik Alman Cumhuriyeti'nden ayrılmış bulunan Almanların payı da büyüktü. Bu mülteciler bol ve ucuz işgücü sağlayarak ülkenin iktisadi potansiyelini artırdılar; ne var ki bu katkı da yeterli olmadı ve bağdaşık bir halkı olan bu ülkede yabancı işçilerin sayısı çığ gibi büyüdü. Mültecilerin ülkede kaynaşması ve yabancıların getirtilmesi, iyi örgütlenmiş ve sanayi bölgelerindeki kentlere yararlı olduysa da, büyük merkezlerdeki nüfus birikimini artırdı: Her beş Almandan dördü Federal Almanya yurttaşıydı. Bunun sonucunda kentlerin görünümü hızla ve durmadan değişti. Ren ve Ruhr bölgelerinde özellikle belirgin olan bu değişiklikler, Münih ve Nürnberg gibi bölgesel merkezlere, Hamburg ve Bremen gibi Kuzey Denizi kıyısı limanlarına da yayıldı.

TARIM VE BALIKÇILIK. 1945'te Almanya yerle bir olmuştu; ama Federal Almanya öylesine hızla kalkındı ki, "Alman mucizesi"nden söz edilmeye başlandı; kalkınma, iktisadın bütün kesimlerinde gözlendi. Doğal koşullar elverişsiz olduğundan, ülkede tarım ikincil bir etkinlik olarak kaldı. En iyi topraklar "Börde", kuzey polderleri, Ren ve Tuna vadileri ile Hessen ve Schwaben havzalarıydı. Bu toprakları, çoğu mültecilerden oluşan küçük çiftçiler işlediklerinden, onları desteklemek amacıyla 1956'da yıllık yardım öngören bir "yeşil plan" yürürlüğe kondu; plan uyarınca çiftçilere çeşitli devlet yardımları yapıldı ve teknik destek sağlandı; tarım eğitimi geliştirildi. Kooperatiflerin kurulması özendirildi; ayrıca makineleşme ve gübre kullanma oranları artırıldı; ama bunun sonucunda maliyet fiyatları yükseldi ve Ortak Pazar çerçevesindeki tarım ürünü fiyatlarıyla uyum sağlamak güçleşti. Ürünlerin çeşitliliği, tarıma ayrılmış toprakların görünümünü son derece karmaşıklaştırdı: Ekmek yapımında kullanılan tahıllar ve şekerpancarı en iyi toprakları kaplıyordu; gerilemekte olan çavdar ile ülke gereksiniminin % 98'ini karşılayan patates, kuzeyde ve dağlardaki tarlalarda, özellikle de Bavyera'da yetiştiriliyordu: Baden bölgesi ve Ren vadisi, sebze ve meyve yetiştiriciliğine son derece elverişliydi; Ren ve Moselle (Mosel) kıyıları da bağlarıyla ünlüydü. Verim her yanda yüksekti; ürün oranı her yanda yerel gereksinimin en az % 75'ini karşılıyordu (başlangıçtaki güçlükler hesaba katılacak olursa bunun ne kadar iyi bir sonuç olduğu anlaşılır). Otlakların genişliği, yemlik bitkilerin bolluğu sayesinde, özellikle eski kütlelerde, Friesland'da ve Bavyera Önalpleri'nde sığır yetiştiriciliği gelişmeye koyuldu; hayvanlar çok sıkı ayıklanmalardan geçirilmeye başlandı. Aşağı yukarı ülkenin her yanında beslenen domuz, toplam et tüketiminin % 84'ünü sağlamaya başladı. Buna karşılık ormanlarda ağaç türleri çok çeşitli olduğu halde (ladin, çam, gürgen, meşe, karaçam, vb.) ülke gereksiniminin ancak 2/3'si karşılanabildi.

Kuzey Denizi kıyılarında, balıkçılığın sınırlı olmasına karşılık, açık deniz balıkçılığı hızla gelişti: Bremer-

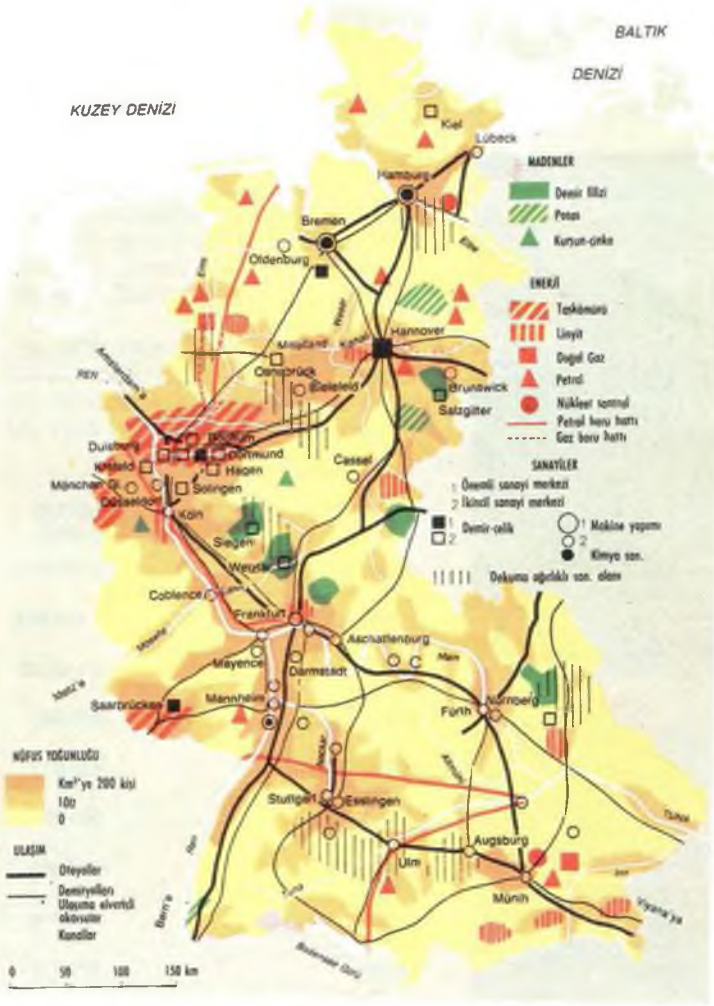

Federal Almanya Cumhuriyeti (1949-1990)

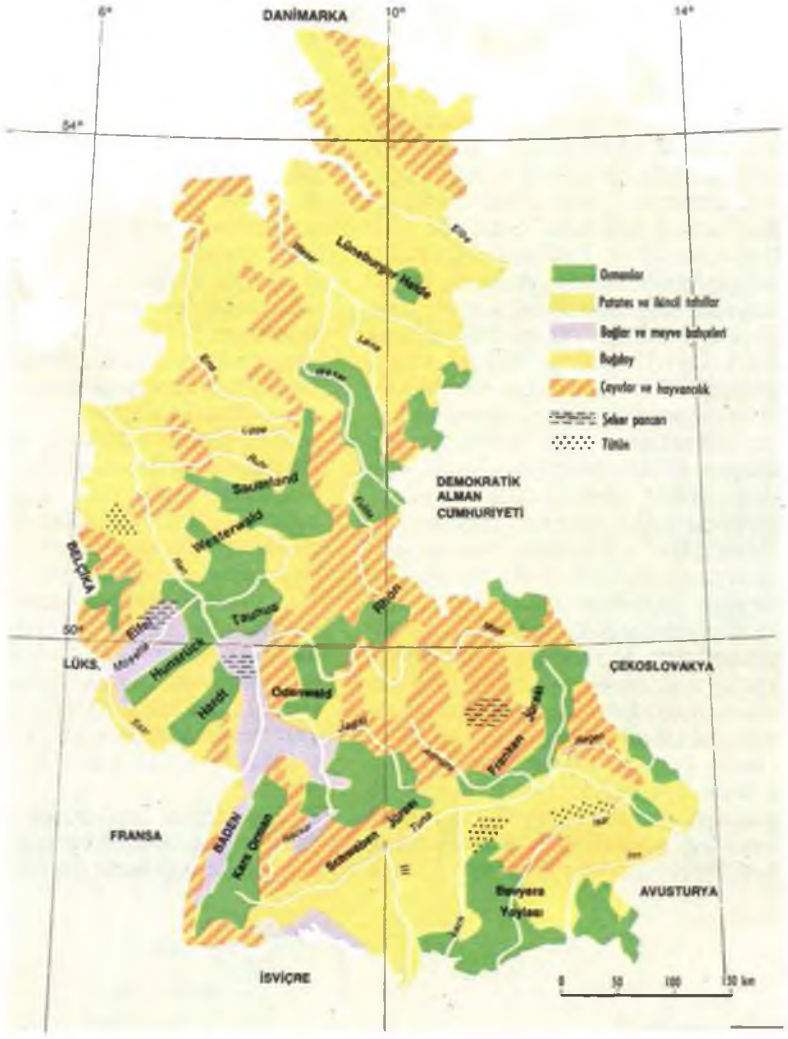

Dortmund'da bir grev

dünya savaşı, teknik ilerlemeleri hızlandırmış, fabrikaların sayısının artmasına yol açmıştı. Ne var ki, İkinci Dünya Savaşı sırasındaki yıkımlar, Federal Almanya'yı tesislerinin çoğunu yeni baştan kurmak zorunda bıraktı (bu arada, başka hiçbir ülkede araştırma laboratuvarları ile fabrikalar arasındaki işbirliğinin bu kadar iyi örgütlenmediğini vurgulamak gerekir). 1950'den sonra üretim sürekli artış gösterdi; bunun başlıca nedeni, önce mültecilerin, 1960'tan sonra da yabancı işçilerin ülke nüfusuna eklenmesiydi. Ayrıca, ücretler önemli ölçüde arttı ve yaşama düzeyi yükseldi; bunun sonucunda tüketim harcamaları da kısa sürede yükselerek, iç ticaret gelişti. Ama bu ücret artışı ürünlerin maliyetini de yükselttiğinden, dış piyasadaki rekabet gücünü kısıtladı ve 1969 ekiminden 1973 haziranına kadar markın değerinin birkaç kez artması, durumu büsbütün ağırlaştırdı. Yatırımlarını sınırlamak zorunda kalan ve kıyasıya bir rekabetle karşılaşan Federal Alman şirketlerinin gelişme hızı, 1975'ten sonra, bir önceki on yıla oranla düştü.

Başlıca enerji kaynağı maden kömürü yataklarıydı: Ruhr, Saarland ve Aachen havzalarında koklaştırılabilen kömür çıkarılmakta, buna Köln ve Aşağı Saksonya havzalarından çıkarılan linyit (elektrik üretiminde kullanılır) eklenmekteydi. Emsland, Aşağı Saksonya, Schleswig-Holstein ve Bavyera'daki yataklardan elde edilen petrol ve doğal gaz, Avrupa'nın en yüksek verimini sağlamasına karşın, Federal Almanya'nın gereksinimini karşılamaya yeterli değildi. Bu nedenle, çok sayıda petrol ve gaz boru hattı ile rafineriler kuruldu. Demir-çelik, iktisadın önde gelen kesimlerindendi: Kömür yataklarının (Ruhr, Saarland) ya da demir madenlerinin (Peine, Salzgitter) yakınında kurulmuş olan tesislerde, daha çok İsveç ve Kanada minarelleri işlendi ve nitelikli çelik (oksijenli) üretimi de

haven, Cuxhaven, Hamburg ya da Kiel'de üslenen tekneler her yıl İzlanda, Grönland, Newfoundland ve Barents denizi yakınlarında balığa çıkmaya ve avlanan balığın büyük bölümü, dev tesislerde konserve haline getirilmeye başlandı.

SANAYİ. Almanya'da el sanatları geleneklerinin mirasını devralan sanayi, XIX. yy. sonlarında modern bir görünüm kazanmış, XX. yy'daki iki

BAŞLICA KENTLER	NÜFUS (1990)	BAŞLICA KENTLER	NÜFUS
Berlin	3 347 519	Dresden	501 400
Hamburg	1 585 900	Hannover	510 800
Münih	1 118 800	Chemnitz	309 000
Köln	919 300	Mannheim	295 200
Essen	622 000	Magdeburg	288 400
Dortmund	584 089	Gelsenkirchen	286 500
Düsseldorf	563 000	Bonn	276 653
Bremen	537 600	Karlsruhe	268 400
Leipzig	530 000	Wiesbaden	267 000

Münih'te yapılan bir şenlikten görünüş.

28 Nisan 1979'de Nazi karşıtı bir gösteriden görünüş.

Hessen eyaletinin sanayi ve ticaret merkezi Frankfurt-am-Main'dan bir görünüş.

günden güne önem kazandı. Demir dışı madenlerin (özellikle alüminyum) işlenmesi büyük ölçüde geliştiğinden, çok çeşitli alaşımlar yapımına girişildi. Demir-çeliğe sıkı sıkıya bağlı olan imalat metalürjisi, coğrafi bakımdan değilse bile, mali bakımından belli merkezlerde toplandı: Tersaneler Kuzey Denizi ve Baltık limanlarına dağılmıştır; beş büyük yapımcının elinde olan otomobil sanayisinin başlıca tesisleri Wolfsburg (Volkswagen), Rüsselsheim (Opel), Köln (Ford), Stuttgart (Daimler-Benz) ve Münih'dir (B.M.W). Uzun süre Berlin'de toplanmış olan elektrik ve elektronik gereç fabrikaları (Siemens ve AEG grupları) da, 1980 yıllarının ortalarında ülkenin çeşitli yerlerine dağıldı (hassas makineler için de aynı şey söylenebilir); saatçilikse, Karaorman'dan dışarı çıkamadı.

Aşağı Saksonya'nın tuzunu ve potasını kullanan kimya sanayisi, Federal Almanya'nın sanayi gücünün ikinci temel direğini oluşturdu; Köln-Leverkusen-Ruhr bölgesi ile Ludwigshafen-Mannheim-Frankfurt-am-Main bölgesi arasında ikiyel bölünmüş olan bu kesim, başlangıçta boya ve gübre üretirken, gün geçtikçe bütün karbon kimyası ve petrokimya ürünlerini sağlamaya koyuldu; özellikle iki kesim hızla gelişti: Sentetik kauçuk; plastik maddeler. Kimyasal ürünlerin yarıdan çoğu üç firma (Ba-

1979 yılında yapılan bir seçim kampanyasından görünüş.

yer, Badische-Anilin ve Hoecht) tarafından üretilmeye başlandı. Dokuma sanayisi pek gelişmemiş olmakla birlikte, ülke gereksinimini karşılayacak düzeye erişti ve özellikle iki bölgede yerleşti: Ren bölgesi; Neckar havzası. Çok sayıdaki besin sanayi tesislerinin başlıcaları Bavyera (Münih), Frankfurt-am-Main, Dortmund, Bremen ve Hamburg'da bulunan bira fabrikalarıydı.

ULAŞIM VE ULUSLARARASI TİCARET. Federal Almanya'nın iktisadi büyümesine katkısı bulunan etmenlerden biri de, ülkede ulaşım ağının son derece yoğunlaşması oldu. Akarsu yolları arasında en büyük ekseni oluşturan Ren ırmağının başlıca kollarının (Moselle, Neckar) kanallar açılarak düzenlenmesinden sonra, bütün Federal Almanya'ya hizmet veren bir dolaşım ağı ortaya çıktı; Ren'i Tuna'ya bağlamak amacıyla Main'de de buna benzer çalışmalar başlatıldı. Ren ırmağını Elbe'ye bağlayan Mittellandkanal'ın Almanya'nın parçalanmasından dolayı eski önemini yitirmesine (günümüzde trafiği yeniden canlanmaya başlanmıştır) karşılık, Federal Almanya Cumhuriyeti parçalanma sırasında eski Almanya'nın başlıca deniz limanlarını elde etmeyi başarmıştı: Baltık kıyısında Kiel ve Lübeck; ticaret filosunun dolaştığı Kuzey Denizi'nde Bremen ve Hamburg. Bu arada demiryolu ağı hızla gelişerek dünyanın en gelişmişleri arasına girdi ve ülkenin her yanına ulaştı. Başlangıçta stratejik amaçlarla tasarlanmış olan karayolu ağıysa, 1974 yıllarından başlayarak yeniden elden geçirildi ve iktisadi gereksinimlere uyarlandı. Büyük bölümü Lufthansa tarafından sağlanan hava ulaşımı da hızla gelişerek, Frankfurt-am-Main, Düsseldorf, Hamburg, Münih ve Hannover gibi başlıca havalimanlarının trafiği büyük ölçüde yoğunlaştı. Uluslararası dış ticarette, Federal Almanya, dışardan hammadde ve besin maddesi satın almak zorunda olmasına karşılık, sanayi ürünlerinin satışıyla bu alımları kolayca karşılamaya başladı ve ticaret bütçesi bu nedenle kâra geçti: Ülkeye bu yollardan akan döviz sayesinde Alman markı dünyanın en sağlam paraları arasına girdi (ABD dolarından sonra dünya ikincisi). Dış ticaret özellikle Batı'ya, en çok da AET'ye yönelik olmakla birlikte,

Frankfurt-am-Main'daki XV. yy'dan kalma eski belediye binası.

Federal Almanya hükümetleri, "doğuya açılış" siyasetiyle, SSCB'yle ve sosyalist ülkelerle alış verişi geliştirme olanaklarını aramaya başladılar: Ülke sanayisi öylesine güçlüydü ki, günden güne doymakta bulunan iç pazar da, Batı ülkelerinin pazarları da, ürünleri çekmeye yeterli değildi.

"OSTPOLİTİK"İN SONUÇLARI

Ostpolitik (Doğu'ya açılma) siyasetiyle Şansölye Willy Brandt, iki Almanya arasında bir yakınlaşma sağlamıştı; onu, sosyal-liberal hükümetin başına geçen Helmut Schmidt (1974 mayısında şansölye seçildi. 1976 ve 1980'de gene görev başında kaldı) de izledi. Siyasetine iç sorunları temel alan H. Schmidt, birçok alanda reforma girişti; özellikle vergiler ve işletmeye katılma sorunlarını ele aldı.

1974 tasarısı, madenkömürü, demirçelik ve demir madeni işletmesinde zaten uygulanmakta olan "eşit koşullarla yönetime katılma"nın (*Mitbestimmung*; tam çevirisi: "Birlikte karar vermek") genelleştirilmesini öngörüyordu. Gözetim Kurulu'nun (*Aufsichtsrat*) oluşturulmasında, işçi temsilcileri ile işveren temsilcileri arasında eşitlik sağlanmıştı. 1976'da kabul edilen yasa da, her zaman işveren temsilcileri arasından seçilen Gözetim Kurulu başkanına iki kat yetki tanıyarak, çetin durumlarda son sözü söyleme hakkını verdi. Bu uygulama, ilk elde, kendi çıkarlarını koruyan tarafların uzlaşmaya varmalarına ve diyalog kurmalarına yaradı (bu uzlaşmanın en şaşırtıcı biçimlerinden biri, Sosyal Demokrat Parti'nin 1978 kasımında haftalık çalışma saatlerinin 35'e indirilmesi için greve giden İ.G. Metall işçilerine destek sağlamasıyla görüldü).

Sağ ve sol terör yaratarak huzuru bozma girişimlerinin, devlet çevresinde perçinlenmeye yol açmasıyla, terörizm bastırıldı. Bu arada, siyasal konjonktür gizli bir tehlikenin tehdidi altına girdi: Doğum oranı 1974'ten sonra günden güne düşerken, toplumsal düzey yükseldikçe, aile başına düşen çocuk sayısı da o ölçüde azaldı: 1979'da her 100 evlilikten 150 çocuk doğuyordu; doğal yenilenme oranı 2,1'di. Birçok belediyede, bu düşmeden dolayı çocuk bahçelerinin sayısı azaltıldı; personelin bir bölümü işten çıkarıldı. Öte yandan, kent merkezleri boşaldı: Çocuklu aileler kent yaşamının sağladığı yararlara, doğal çevrenin güzelliklerini yeğlemeye koyulmuşlardı. Bu tutum, çevre sorunlarının ve kirlenmesinin bilincine varılmasının sonucuydu: hattâ, çözüm bulmak amacıyla komiteler (*Bürgerinitiativen*) kuruldu. Siyasal partilere karşı şiddetli bir genel hoşnutsuzluğu dile getiren *Parteien-*

verdrossenheit'tan kaynaklanan bu komiteler, önce hükümetin nükleer enerji siyasetine olan hoşnutsuzluklarını çeşitli gösterilerle dile getirdiler; sonra ülkenin her yanında çevre korunmasına katkıda bulunarak (bunun sonucunda, yeni nükleer santrallerin kurulması durduruldu), pek çok kişiyi kendi yanlarına çekmeyi başardılar.

İŞSİZLİK VE ENFLASYON

1979'da işsizlerin sayısı bir milyonu bulmuyordu; ülkeye göç etmiş yabancı işçilerden 600 000'i, anayurtlarına dönmüşlerdi; öte yandan yaklaşık 500 000 kişi, işgücü potansiyeli açısından bir "sessiz rezerv" oluşturuyordu. Gene de, 1981 ağustosunda işsiz sayısı 1 350 000'i buldu; üstelik ülke ortalaması % 4,5 iken, Ruhr bölgesinde işsizlik oranı % 6,5 dolaylarına yükseldi ve demir-çelik üretiminde önemli bir gerileme saptandı; gemi tezgâhlarına verilen siparişler de 1975-1978 arasında % 90 oranında azaldı. Bunun üstüne sendikalar, ileri sürdükleri isteklerden vazgeçmeye yöneldiler.

DIŞ PAZARLAR

Federal Almanya 1977 yılının ortalarında dünyanın en büyük dışsatımcısı haline gelmiş, böylece iki dünya savası arasındaki konumuna yeniden kavuşmuş, üstelik bunu Alman markının değerinin durmadan artmasının ortaya çıkardığı sakıncalara karşın gerçekleşmeyi başarmıştı. Dış ticaret yapısı 1980 yıllarının sonuna doğru da dengesini korudu. Ürün açısından dışsatımlar, belli kesimlerde aşağı yukarı yoğunlaşmıştı: % 55'i yatırım mallarından (makineler, motorlu araçlar, eletroteknik gereçleri), % 25'i aramallardan (kimyasal ürünler, demir, çelik), % 10'u tüketim mallarından oluşmaktaydı. Bazı sanayiler, sözgelimi kimya sanayisi, ilerde pazar bulamama korkusuna kapılmaksızın ürünlerini elden geldiğince çeşitlendirmişti. Federal Almanya Cumhuriyeti dış ülkelerdeki yatırımlarını da geliştirmişti: Volkswagen şirketi. Almanya'da ürettiği 750 000 otomobile karşılık Brezilya'da yaklaşık yarım milyon otomobil üretmekteydi. Özet olarak, dünya dışsatımındaki konumunu koruyabilmek için Federal Almanya sanayisi, XXI. yy'ın eşiğinde, teknoloji alanında uzmanlaşma yolunu seçmişti.

DEMOKRATİK ALMANYA

Demokratik Alman Cumhuriyeti'nin kurulduğunun resmen ilan edilmesinin (1949) ardından, Demokratik Alman Cumhuriyeti'ne İkinci Dünya savaşından sonra Polonya'ya ve S.S.C.B'ne bırakılan topraklardan ve Südetler'den çıkarılan yaklaşık 3,5 milyon Alman göç etmesine karşın, 1945'ten Federal Almanya Cumhuriyeti'ne göçü durduran Berlin duvarının yapıldığı 1961 tarihine kadar, ülke nüfusu sürekli azaldı. 1949-1965 yılları arasında Batı'ya 2,8 milyon kişinin kaçması ve bunların % 48'inin 25 yaşından küçük olması, Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde nüfusun yaşlanmasına ve nüfus artışının yavaşlamasına neden oldu.

1970'ten sonra 15 yaşın altındaki gençlerin artmakta olması, nüfus durumunu değiştirecek gibi göründü; ama bu kez de, etkin nüfusun taşıdığı yük artmaya başladı. Öte yandan ülkede nüfusun dağılımı da eşitsizdi. Sözgelimi, tarım bölgesi Neubrandenburg'da km²'ye 59 kişi düşerken, başlıca etkinliği sanayi olan Karl-Marx-Stadt'ta bu sayı 341 kişiye yükselmekteydi.

Toprak ve toprakaltı zenginlikleri eski Reich'ın batı bölümüne oranla daha az olan ve savaşta daha çok zarar gören D.A.C'nin iktisadi açıdan toparlanması güç oldu. Büyük toprak sahiplerinin (Junker'ler) yönetimindeki tarım pek verimli değildi; 1945'e kadar sanayi de ülkenin batısından gelen hammaddeyi işleyen bir imalat sanayisinden öteye geçmiyordu ve bölünme sonucu hammadde kaynaklarını yitirmişti. Öte yandan, 1953'e kadar Sovyetler, fabrikaların bir bölümünü söküp götürmüşler, yerinde bıraktıklarını da kendileri işletmişlerdi. Bu durumda devlet, ikili bir reformla (toprak reformu ve sanayi reformu) iktisadı düzene sokmaya çalıştı. Toprak reformuyla 9 000 Junker'in toprakları istimlak edilerek, yerine iki çeşit tarım işletmeciliği getirildi: Toprakların % 6'sını işleyen devlet çiftlikleri (Volkseigene Güter); % 86'sını işleyen işletme kooperatifleri (özel kesimin elinde toprakların yalnızca % 8'i kaldı). Sanayi reformu özellikle temel sanayilere uygulanarak, bu sanayiler devletleştirildi (Volkseigene Betriebe). Aynı zamanda, ilk beş yıllık planla (1951-1955) çelik sanayisinin kurulmasına girişildi.

TARIM. Ülkenin büyük bölümünün buzul topraklarından oluşması tarımın genişletilmesini engellemekteydi. Bununla birlikte, özellikle Saksonya'da ve Thüringen'de, gösterilen büyük çabalar sonucu buğday üretimi artırıldı; hattâ bu topraklara daha iyi uyarlanmış olan çavdar üretimini geride bıraktı. Mecklenburg'un soğuk topraklarında patetes yetiştirilirken, şekerpancarı ekimi de büyük ölçüde geliştirildi. Brandenburg'da ağırlık verilen sebzecilik, meyvecilik ve hayvancılıkta çok iyi sonuçlar alındı. Ne var ki, tarım araçlarının ve yöntemlerinin modernleştirilmesine karşın, alınan sonuçlar yetersizdi ve D.A.C. tahıl ve et dışalımı yapmak zorundaydı.

SANAYİ. Sanayi, olağanüstü zenginlikteki linyit yataklarından yararlandı. Çoğunlukla açık tavanlı maden ocaklarından çıkarılan linyit, Leipzig-Halle-Bitterfeld ve Aşağı Lausitz (Senftenberg ve Spremberg) havzalarında son derece bol olduğundan, D.A.C. linyit üretiminde dünya birinciliğine yükseldi. Termik santrallar yardımıyla elektrik üretiminin başlıca bölümü linyitten sağlandığı gibi, koklaştırılabilen bu linyit, yüksek fırınlarda da kullanılmaya başlandı. Thüringen'de çıkarılan demir, demir-çelik sanayisinin gereksinimini karşılamaya yeterli değildi. Buna karşılık Harz'daki önemli kurşun, çinko ve bakır yatakları işletiliyor, Erzgebirge'de, radyoaktif madenler, özellikle uranyum çıkarılıyordu. Stassfurt ve Halle bölgelerinde çıkarılan kayatuzu ve özellikle potas (dünya beşincisi), D.A.C'nin yeraltı gelir kaynaklarının geri kalan bölümünü oluşturmaktaydı. Petrolun çok az olması, S.S.C.B'nden petrol dışalımını zorunlu kıldığından: "Dostluk Boru Hattı"yla Volga ham petrolu, Oder kıyısındaki Schwedt ve Leipzig yakınındaki Leuna rafinerilerine akıtılıyordu.

Parçalanmayı izleyen yıllarda hızla kurulan demir-çelik sanayisi üç bölgeye dağıtıldı (Calbe; Maxhütte-Unterwellenborn; özellikle de Eisenhüt-

Doğu Berlin'den görünüş.

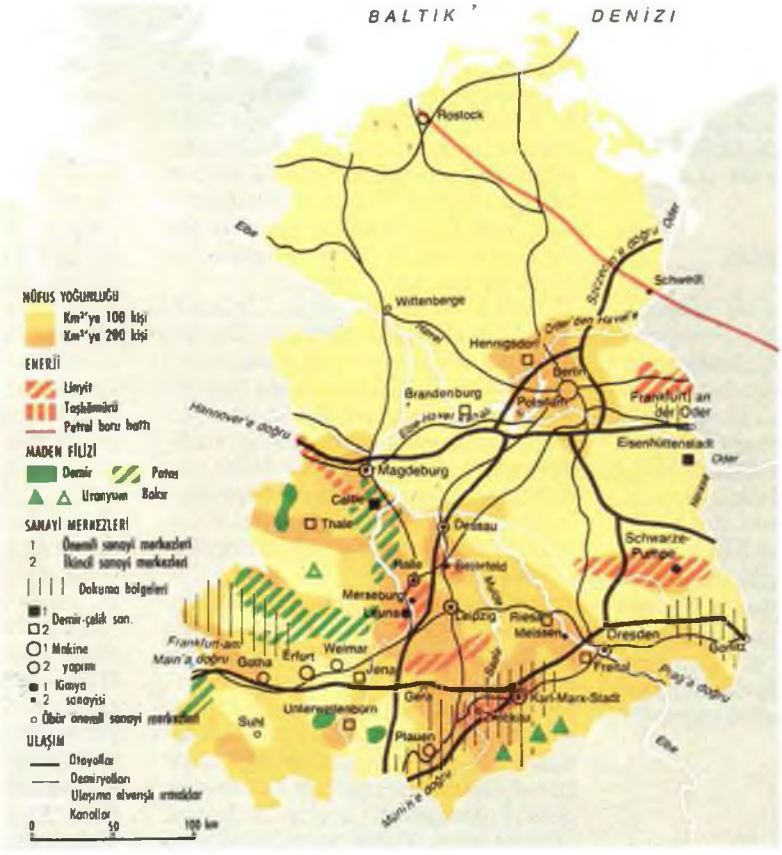

tenstadt) ve çelik üretimi düzenli olarak arttı.

Maden sanayisi çerçevesinde alüminyum ve demir dışı metaller de yeralıyordu. Ayrıca makine sanayisi de gelişmişti. Nitelikli makine yapımında uzmanlaşmış olan bu dalda, takım tezgâhları, baskı makineleri, dokuma makineleri ve tarım aletleri üretilerek gerek Doğu, gerek Batı ülkelerine satılmaktaydı. Otomobil, motosiklet ve bisiklet sanayisi ile demiryolu malzemesi üretimi de oldukça gelişti. Bütün bu çeşitli etkinlikler Plauen, Karl-Marx-Stadt, Leipzig, Zwickau ve Berlin'de toplandı; tersanelerse, Baltık limanları arasında kuruldu. Makine, saat, ateşli silahlar yapımı gibi geleneksel sanayiler Saksonya'da ve Thüringen'de olduğu kadar, Berlin'de de canlılığını sürdürdü; ayrıca Berlin, 1980 yıllarında bir elektroteknik merkezi haline geldi.

Linyite dayalı kimya sanayisi potas, soda, tuz ve Wolfen'de elde edilen alçıtaşını işliyor, sentetik kauçuk üreten Leuna-Werke ve Buna-Weke şirketlerinin başlıca etkinliği gösterdikleri kimya sanayisi, üretiminin büyük bölümünü Comecon ülkelerine satıyordu (bu alanda öbür Comecon ülkelerinden çok ileri düzeyde olan D.A.C., dünya ülkeleri arasında da ön sıralara yerleşti). Ülkede uzun bir geçmişi olan dokumacılık Saksonya'da iki bölgede toplanırken, yapay lif dokumacılığı da günden güne gelişmekteydi.

Demokratik Alman Cumhuriyeti, otoyol ve demiryolu açısından zengin olmasının yanı sıra, İskandinavya'yı Prag'a ve Viyana'ya bağlayan büyük yol da ülkeden geçmekteydi. Buna karşılık, Brandenburg ırmak gemiciliği ağı, Berlin'i çevreleyen bir kanalla tamamlanmış olmakla birlikte, Elbe (Federal Almanya Cumhuriyeti) ve Oder (Polonya) deniz kapıları yitirilmiş olduğundan, Demokratik Almanya'nın elinde, denize (Baltık) açılma noktası olarak Rostock'tan başka liman kalmamıştı. Havayolları ağıysa, Doğu Berlin'i, Doğu ve Batı ülkelerinin başkentlerine bağlamaktaydı.

Dresden'deki Rus kilisesi.

"YETMİŞLER"DEN "DOKSANLAR"A

D.A.C., Federal Almanya Cumhuriyeti'yle giriştiği yarışta gerek siyasal, gerek iktisadi alanda çok sayıda başarı kazandı; üretimi yüksek tutarak ve Doğu ülkeleri içinde en yüksek yaşam düzeyini koruyarak, siyasal kurumlarının kararlılığını sağladı. Ülkede sağlık hizmetleri ücretsizdi: Her türlü yardım ve boş zamanları değerlendirme altyapıları, özellikle emeklilere, annelere ve gençlere ayrıcalıklar tanımaktaydı. Erich Honnecker'in Doğu Almanya siyaseti iki ilkeye sadık kaldı: Batı Almanya ile *Abgrenzung* (ayırım hattının korunması); sosyalist blokla günden güne bütünleşme (1974 anayasası ve 1975'te SSCB'yle imzalanan dostluk anlaşması da bunu belgelemektedir). İç siyasetteyse, 1975'ten sonra aydın çevrelerde gün geçtikçe yaygınlaşan bir muhalefet gelişti; şair ve şarkıcı Wolf Biermann'ın 16 Kasım 1976'da Federal Almanya'da turnedeyken yurttaşlıktan atılması, devlet ile aydınlar arasındaki anlaşmazlığı doruk noktasına ulaştırdı; bu önlem üstüne çok sayıda aydın, ülkeden kaçtı (özellikle Thomas Brasch, Rainer Kunze ve Sarah Kirsch gibi yazarlar). 1976-1979 arasında ülkede muhalefeti, felsefeci Robert Havarmann ve iktisatçı Rudolf Bahro temsil ettiler; tutuklanan Bahro, 10 Ekim 1979 tarihli kararnameyle bağışlanınca Batı'ya göçtü.

1975 Ocak ayından başlayarak sosyalist pazarda hammadde fiyatlarının yükselmesi, Doğu Alman iktisadını güç durumda bıraktı. 1975 ve 1976 yıllarında hasadın kötü olması, dış ticaret açığını daha da artırdı. D.A.C'nin, gazının tamamını, petrolunun % 90'ını ve kömürünün önemli bölümünü satın aldığı S.S.C.B'nin, fiyatları 1975'te iki kat artırması, 1976'daysa % 10-15 arasında ikinci bir artırmaya gitmesi, D.A.C'ni, Doğu Berlin'de 1980-1990 arasında 30 milyon kilovat gücünde bir nükleer santral kurulmasını da kapsayan yeni bir nükleer donanım programı hazırlamaya yöneltti. Hükümet ayrıca, dış pazarlardaki borçlanmasını azaltmak için, Doğu ülkelerine donatım malları (D.A.C. Comecon ülkeleri arasında bir numaralı dışsatım ülkesi olmayı sürdürdü), Batı'ya da yüksek nitelikli mal satımına öncelik tanıdı.

1975'te 233 milyar mark olan sanayi

Demokratik Alman Cumhuriyeti'nin kuruluşunun otuzuncu yılında yapılan kutlama törenlerinden bir görünüş.

Arnstadt'ta yiyecek maddeleri satan bir dükkânın önünde bekleyenler.

Neubrandenburg'da makineleşmiş tarım uygulanan kolektif bir çiftlikten görünüş.

üretimini 1980'de 312 milyara çıkarmayı amaçlayan yeni bir beş yıllık plan hazırlandı; ama planın amaçlarına ancak belirli bir ölçüde ulaşılabildi; % 5 olarak öngörülen ortalama yıllık gelişme % 4,2; ticarete yönelik sanayi üretimi % 6 yerine % 5,1; 1979'da hasadın iyi olmaması nedeniyle, % 4,5-5,3 olarak öngörülmüş tarım ürünleri artışıysa % 2. Kişi başına gelir artışıysa, % 3 düzeyinde kaldı.

1981'de yapılan parti kongresinde, iktisadi ve toplumsal alanlarda ulaşılması öngörülen hedefler sınırlandırılırken, kabul edilen beş yıllık planda da, ulusal gelirin yılda % 5 artması hedef alındı. Bu arada, 1981'de Honecker ve Smith'in Doğu Berlin yakınlarında biraraya gelmeleri, iki ülke (A.B.D. ve D.A.C.) arasında ilişkilerin yeniden başlatılmasını sağladı. Ama ilişkiler, 1983'te Federal Almanya topraklarına Pershing II füzelerinin yerleştirilmeye başlanmasıyla yeniden bozuldu. Bu arada, 1985'ten sonra S.S.C.B'de gerçekleştirilmeye başlanan reformlar, Demokratik Almanya'da da içten içe bir kıpırdanmaya yolaçtı. Ne var ki, Honecker'in 1987'de ülkeyi ziyaret eden Gorbaçov'a, "Demokratik Almanya'nın tek seçeneğinin sosyalist sistemin hiçbir değişiklik yapılmadan uygulanması" olduğunu söylemesi, halkın fazla bir umuda kapılmasını engelledi.

YENİDEN BÜTÜNLEŞME

Bununla birlikte, 1987 Eylül'ünün ilk haftasında Demokratik Almanya Devlet Başkanı Honecker'in Federal Almanya'yı ilk kez ziyaret etmesi, her iki ülkede yeniden bütünleşme umutlarını canlandıran yeni bir kıvılcım oldu. 1988 yılının başında Federal Almanya şansölyesi Kohl'un Moskova'yı ilk kez ziyaret etmesiyse, SSCB'nin sürekli olarak iki ayrı Almanya'nın varlığını vurgulamasına karşın, iki ülke arasındaki iktisadi ilişkilerin geliştirilmesi açısından önemli bir adım sayıldı. 1989'un ocak ayında, yirmi kadar Doğu Alman yurttaşının, Doğu Berlin'deki Federal Almanya temsilcilik bürolarından göç hakkı istemelerini, 11 Eylül 1989'da Macaristan'ın Avusturya sınırını açması üstüne, Macaristan'da tatillerini geçirmekte olan 7 000'e yakın Doğu Alman yurttaşının, Viyana üstünden Federal Almanya'ya sığınmaları izledi. 18 Ekim 1989'da Honecker'in sağlık nedenleriyle tüm görevlerinden istifa ettiğini açıklamasından sonra, Demokratik Alman Cumhuriyeti Devlet başkanlığına seçilen Egon Kranz, 9 Kasım'da isteyen her Demokratik Almanya yurttaşının, ülkeden ayrılabileceğini açıkladı. Aynı gece binlerce kişi birkaç saat içinde yalnızca kimlik kartla-

Dresden'de Elbe ırmağı üstündeki köprü.

Magdeburg bölgesinde Wernigerode'dan bir görünüş.

Doğu Berlin'de 1979 yılında yapılan gençlik festivalinden görünüş.

rını göstererek Batı Berlin'e geçti ve "Berlin Duvarı", her iki yandan, halk tarafından yıkılmaya başlandı. Bu gelişmeleri, Şansölye Kohl'un, Federal Meclise'e iki Almanya'nın konfederatif yapı içinde birleşmesini ön gören bir tasarı sunması izledi. Tasarıyı Doğu'nun başlangıçta kınamasına karşın, Kohl'un Demokratik Almanya'yı ilk kez ziyaret etmesinden sonra, 17 Kasım 1990'da, iki ülke, Demokratik Almanya başbakanının sunduğu "anlaşmaya dayalı birlik" tasarısı çerçevesinde anlaştılar ve 2 Aralık 1990'da yapılan "Birleşik Almanya'nın ilk ortak genel seçimlerinin ardından, Şansölye Helmut Kohl, yeni hükümeti kurdu.

BİRLEŞMENİN İLK SONUÇLARI

"İki Almanya'nın yeniden bütünleşmesiyle ortaya çıkan potansiyel güç, Almanya'nın AET ortaklarında, özellikle de Fransa'da kaygılar uyandırırken, içte, Alman iktisadı ciddi bir sarsıntıyla karşılaştı. Eski Demokratik Almanya halkının, yıllardır bastırmak zorunda kalmış olduğu tüketim eşyası gereksinimini karşılayabilmek için, nitelik farkının pek önemli olmadığı sanayi kesimlerinde bile yerel üretimden kaçarak, eski

Federal Almanya'da ya da Batı Avrupa ülkelerinde üretilmiş ürünlere yönelmeleri, eski Doğu Almanya tarım ve sanayileri için gerçek bir yıkım oldu. Bu arada hükümet, 104 000 km²'lik bir alanda yaşayan 16 milyonun üstünde nüfusun bulunduğu eski Demokratik Almanya'yı kalkındırabilmek için, demiryollarını (% 80 oranında) ve karayollarını (% 60 oranında) geliştirmek, modern bir iletişim ağı kurmak, eski Demokratik Almanya devlet işletme ve kuruluşlarını özelleştirmek gibi ciddi sorunlarla karşı karşıya kaldı. Doğu kesimine hemen yatırılan 140 milyarı aşkın DM'nin, oldukça olumlu sonuçlar vermesine ve 1991 sonlarında iktisadi durumun toparlanmaya başlamasına karşın, eski Demokratik Almanya'da işsizlik oranının 1992'nin ilk aylarında % 14'e yaklaşması, bu kesimde hükümete karşı büyük hoşnutsuzluk uyandırdı. Üstelik Şansölye Kohl'un, "1994 yerel seçimlerinden önce Doğu'nun hızla gelişeceği" yolundaki savlarının tam anlamıyla silmeyi başaramadığı bu hoşnutsuzluk, her iki kesimdeki "yeni nazi" topluluklarının işine yaradı ve ülkede işsizlik oranının artmasının sorumlusu sayılmaya başlanan yabancılara, özellikle de Türkler'e karşı şiddet hareketleri hızla gelişti. Çeşitli Batı kaynaklarının, Almanya hükümetini "altta alta desteklemekle" suçladığı bu hareketler, özellikle 1992 yılının ikinci yarısında arttı. 1992 Kasım'ında iki "yeni-nazi"nin, Mölln'de Türklerin yaşadıkları bir evi kundaklamaları sonucunda, biri çocuk üç Türk'ün yanarak can vermeleri, Türkiye'nin yanı sıra, birçok ülkede, özellikle de İngiliz ve Yunan basınında şiddetle kınanırken, Almanya'da da, "nazizmin" hortlamasını protesto eden yoğun gösteriler yapıldı. ■

Alnar, Hasan Ferit

Türk bestecisi (İstanbul, 1906-Ankara, 1978).

Küçük yaşta kanun çalmaya başlayan Hasan Ferit Alnar, on iki yaşında iyi bir kanun yorumcusu oldu.

Hüseyin Saadettin Arel'den armoni, Edgar Manas'tan kontrapunto ve füg dersleri aldı. On altı yaşında Darüttalim-i Musiki adlı toplulukta kanun çalmaya başladı. 1922'de geleneksel Türk makamları içinde teksesli bir operet yazdı. 1927'de mimarlık öğrenimini yarıda bırakarak Viyana Devlet Müzik Akademisi'ne yazıldı ve Joseph Marx'dan bestecilik, Oswald Kabasta'dan yöneticilik dersleri aldı. Akademi'nin yüksek bölümünü bitirerek yurda döndükten (1932) sonra, İstanbul Şehir Tiyatrosu'nda orkestra yöneticiliği ve İstanbul Belediye Konservatuvarı'nda müzik tarihi öğretmenliği yaptı. 1936'da Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası'na yönetmen yardımcısı ve Ankara Devlet Konservatuvarı'na piyano eşleyicisi olarak atandı; 1937-1946 arasında aynı konservatuvarda bestecilik dersleri verdi ve ilk opera temsillerinin düzenlenmesine katkıda bulundu.

1946'da Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası yöneticiliğine getirilen Hasan Ferit Alnar, 1952'de rahatsızlığı nedeniyle bu görevden ayrıldı. Daha sonra Ankara Devlet Konservatuvarı'nda armoni, biçimbilgisi, orkestralama dersleri verdi ve Ankara Devlet Operası'nın yöneticiliğini yaptı.

Hasan Ferit Alnar

İKİ KONÇERTO

Hasan Ferit Alnar'ın 1943'te tamamladığı (aynı yıl seslendirildi) *Viyolonsel Konçertosu*'nun birinci bölümünde viyolonselle sunulan ilk tema, nikriz makamındadır. Geleneksel Türk müziği niteliğindeki bir taksimi andıran uzun bir geçişten sonra, hüseyni uşşak makamında ikinci bir tema ortaya çıkar: bu temayı fagot sunar, viyolonsel sürdürürken, solo, yaylı çalgıların eşliğiyle suzinak makamında bir ezgi söyler ve en baştaki tema yinelendikten sonra, parça sona erer.

Hasan Ferit Alnar, 1951'de yazdığı ve aynı yıl içinde Viyana'da yorumlanan *Kanun Konçertosu*'yla kanunu ilk kez yaylı çalgılar orkestrası içinde kullanan besteci olmuştur. Yazılması beş yıl süren yapıtın birinci bölümündeki *(moderato)* ana tema, Giriftzen Asım Bey'in rast peşrevinden kaynaklanır. Orkestrayla duyulan bu giriş teması, kanuna geçer ve Türk halk müziği niteliğinde bir ezgiyle söner. Orkestra ve solonun söyleşisi, bir tür taksim olan kadansla son bulur. İkinci bölüm *(lento)*, Mevlevihane ortamından kaynaklanan gizemci (mistik) bir havadır. Son bölüm *(allegro poco moderato)*, oynak ve alımlı bir kanun soloyla girer: buna orkestra katılır ve yer yer ilk bölümdeki rast peşrevi de duyulur.

PRELÜD VE DANS

Hasan Ferit Alnar'ın en tanınmış yapıtı, ilk kez 1935 yılında Viyana'da seslendirilen *Prelüd ve Dans*'tır. Türk halk ezgilerinden kaynaklanan titiz bir armoni dokusuyla örülü bu yapıtta, ağır bir prelüdden sonra, coşkulu ve alımlı dans bölümü, Türk folklorunun ritim kıvraklığını ortaya koyar.

ÖBÜR ÇALIŞMALARI

"Türk Beşleri" diye adlandırılan topluluğun üyesi olan Hasan Ferit Alnar, Viyana Senfoni Orkestrası'nda, Münih Senfoni Orkestrası'nda ve Stuttgart Radyo Orkestrası'nda konuk yönetmen olarak da çalışmış, ayrıca, *İstanbul Sokakları*, *Namık Kemal*, *Halıcı Kız* gibi film müzikleri yazmış ve *Halıcı Kız*'daki kanun soloyu kendisi seslendirmiştir. ■

BAŞLICA YAPITLARI

Türk makamları içinde: Teksesli bir operet (1922); on saz semaisi (1926); iki peşrev ve bir saz semaisi (1928-1930); kanun için taksimler (1928-1930); vb.

Orkestra için: Türk Süiti (1930); Romantik Uvertür (1932); Prelüd ve Dans (1935); İstanbul Süiti (1937-1938).

Oda orkestrası için: Trio Fantazi (1929); Süit (keman ve piyano için, 1930); Yaylı Dörtlü (1933).

Solo ve orkestra için: Viyolonsel Konçertosu (1943); Üç Türkü (soprano ve orkestra için, 1948); Kanun Konçertosu (1944-1951).

Sahne müziği: Yalova Türküsü (1932); Sarı Zeybek (1932); Goethe'nin Faust'u İçin Müzik (1944).

Film müziği: İstanbul Sokakları (1931); Namık Kemal (1949); Halıcı Kız (1953).

Alparslan

Büyük Selçuklu hükümdarı (1030?-Merv, 1072).
Babası Çağrı Bey ölünce Horasan meliki, amcası Tuğrul Bey ölünce de Büyük Selçuklu sultanı olan (1064) Alparslan'ın tahta çıkmasına, amcası Arslan Yabgu'nun oğlu Melik Kutalmış karşı çıktı; ama Alparslan' la yaptığı savaşta bozguna uğrayıp, kaçarken öldü. Bu savaştan kısa süre sonra Gürcistan Krallığı'm imparatorluğunun sınırları içine katan (1064) Alparslan, böylece hem Güney Kafkasya'ya bütünüyle egemen oldu, hem de Bizans'ın Doğu Karadeniz'le ilişkisini kesti. Bu arada kardeşi Kara Arslan Kavurt, Selçuklu Devleti'nin tahtını ele geçirmek için birçok kez ayaklandıysa da, her seferinde yenildi ve Alparslan tarafından bağışlandı. Oğulları Melik Şah ile Arslan Şah'ı Gazneli ve Karahanlı hükümdarlarının kızlarıyla evlendirerek bu iki imparatorlukla yakınlaşma siyaseti izleyen Alparslan, 1067'de Aral gölünün kuzeyini ve doğusunu dolaşarak, eski Oğuzeli'ni bütünüyle kendisine bağladı. 1068'de Aras ırmağından kuzeye geçerek Gürcistan'a girdi. Türklerin bu sürekli gelişmesinden kaygılanan Bizans İmparatoru Diogenes, büyük bir orduyla Anadolu' ya geçti (orduda Bizans kuvvetlerinin yanı sıra Normanlar, Franklar, Almanlar, İskandinavlar vardı). Kayseri yakınlarındayken Afşin Bey'in Niksar'ı aldığını öğrenince, Divriği yakınlarında Türk kuvvetlerini geri çekilmek zorunda bıraktı. Ama daha sonra, Afşin Bey'in yaptığı akınlara karşı koyamadı ve İstanbul'a geri dönmek zorunda kaldı.

Alparslan

MALAZGİRT MEYDAN SAVAŞI

1070'te Bizans'ın Anadolu orduları başkomutanı Manuel Komnenos'un Türklere Kızılırmak yöresinde yenilmesinden yararlanan Afşin Bey, Kayseri yöresinden hareket ederek Denizli'ye kadar uzanan ikinci bir akın yaptı. Aynı tarihte Alparslan da, Anadolu'ya girerek Malazgirt kalesini aldı; sonra güneye doğru ilerleyerek Diyarbakır'ı ele geçirdi. Diyarbakır'da bir süre kaldıktan sonra, Bizanslıların korudukları Urfa kentini kuşattı. Fırat ve Dicle ırmaklarını geçerek Ahlat'a ulaştığı sırada, Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in 13 Mart 1071'de Türk ordusunu aramak için İstanbul'dan yola çıktığını haber aldı ve Bizans ordusuyla karşılaşmak için Doğu Anadolu'ya yöneldi; Bizanslıların İran'a yöneldiklerini anlayınca, ordusuna zorunlu yürüyüş buyruğu vererek Fırat'ı geçti. Veziri Nizamülmülk'ü, herhangi bir olaya karşı hazırlıklı olmak amacıyla Hemedan'a, tümenlerinden birini de Bizans birliklerinin durumu konusunda son bilgileri toplamak için ileri gönderdi (bu tümen general Bryennios komutasındaki Bizans öncülerini bozguna uğrattı; Bryennios yaralı olarak imparatorun yanma kaçmak zorunda kaldı). Sonunda Bizans ve Selçuklu orduları, 26 Ağustos 1071 cuma günü, Malazgirt ovasında karşı karşıya geldiler (50 000 kişiden oluşan düzenli Selçuklu ordusunda, Süleyman Şah ve Artuk Bey gibi ünlü komutanlar vardı).
Alparslan, komutanlarından Sav Tigin başkanlığında bir elçi topluluğunu barış önerisi için Bizans imparatoruna gönderdiyse de, Romanos Diogenes, Sav Tigin'e "sultanınıza söyleyin kendisiyle barış görüşmelerini Rey'de yapacağım; ordumu İsfahan'da kışlatacak, hayvanlarımı Hemedan'da da sulatacağım" dedi. Sert kişilikli, zeki bir insan olan Sav Tigin bu sözleri şöyle yanıtladı: "Atlarınızın Hemedan'da kışlayacaklarından ben de eminim ama, sizin nerede kışlayacağınızı şu anda kestiremiyorum."
Şafak sökerken Alparslan, ordusunu savaşa hazırlamak amacıyla kısa ve kesin bir konuşma yaptı. Şehit düşerse vurulduğu yerde gömülmesini, Selçuklu birliğinin bozulmaması için oğlu Melik Şah'ın çevresinde toplanılmasını söyledi ve savaşa bir hükümdar gibi değil, bir er gibi giyinerek çıktı.
Bizans ordusunun merkezinde imparator yer alıyor: sol cepheye Aleates, sağ cepheye Bryennios, yedek kuvvetlereyse Prens Andronikos komuta ediyorlardı.
İki ordu göğüs göğüse gelebilecek biçimde birbirlerine yaklaştıkları sırada, Bizans ordusunda paralı asker olarak çalışan Peçeneklerin ve Uzların ayrılarak Alparslan'ın ordusuna katılmaları, Bizanslılar arasında büyük bir tedirginliğe yol açtı. Türk atlılarının saldırılarıyla başlayan savaşta, Bizans ordusunun saflarını korumayı başardığını gören Alparslan, önceden saptanan bir taktik gereği Türk ordusuna geri çekilme buyruğu verdi ve gerilere gizlice küçük Türk birlikleri yerleştirdi. Selçuklu ordusunun gücünü yitirdiğini sanan Bizans imparatorunun geri çekilen Türk kuvvetlerini izlemeye başlamasıyla, Bizans ordusu karargâhından uzaklaştırılmış oldu ve akşama doğru Bizans birlikleri, gizlenen küçük Türk birlikleri tarafından yer yer yok edilmeye başlandı. Ordusunun dağıldığını ve komuta etmenin olanaksız duruma geldiğini anlayan Romanos Diogenes hemen geri çekilme buyruğu verdiyse de, buyruk uygulanamadı ve Bizans birlikleri Türkler tarafından iki yandan çevrilmeye başlandı; bu arada geri çekilme buyruğunu yanlış yorumlayan yedek kuvvetler komutanı Prens Andronikos da savaş alanını bırakınca, karanlık basarken Bizans ordusu çözüldü ve Bizanslılar imparatorlarıyla birlikte tutsak alındı.
XI. yy'ın en büyük meydan savaşlarından birini kazanmış olan Alparslan, Bizans imparatoru Diogenes'e kötü davranmayıp serbest bırakacağını bildirdi ve bir antlaşma imzaladı.
Malazgirt meydan savaşının Türk ve İslâm dünyasında önemli etkileri oldu.Her şeyden önce Anadolu kapıları Türklere açıldı ve Anadolu ikinci yurt olarak benimsendi. Doğu Anadolu'da, İran ve Azerbaycan'da hattâ Horasan ve Maveraünnehir' de o zamana kadar göçebe yaşayan Türkmenler, kitleler halinde Anadolu'ya yerleşerek, türkleşmesini ve İslâm dininin yayılmasını sağladılar. Kızılırmak, Bizans ile Selçuklular arasında sınır olarak belirlendi ve Bizans imparatoru her yıl vergi vermeyi kabul etti.
Malazgirt meydan savaşından sonra Alparslan, 1072'de Karahanlıların üstüne yürüdü; ama ele geçirdiği kalelerden birinin komutanı Yusuf tarafından öldürüldü ve yerine oğlu Melik Şah geçti. ■

Alpler

Avrupa'daki başlıca dağ sistemi.
Akdeniz'den Avusturya'ya kadar 1 500 km uzunluğunda bir yay çizen Alpler (ya da Alp dağları) güneyde kuzeye oranla daha sarp, ortada da öbür kesimlere oranla daha yüksektirler (en yüksek tepesi Mont Blanc, 4 807 m); her iki ucunda genişleyen sistemin,en geniş yeri 200 km'yi bulur.

Avusturya'da bir dağ sporları merkezi.

KARMAŞIK YAPI

Alpler, genel yapının (Bkz. ALPLER SİSTEMİ) son derece karmaşık olmasına yol açan çok çeşitli kayaçlardan oluşmalarına karşın, bütünüyle ele alındıklarında, boylamasına ve yaklaşık olarak birbirine koşut dört büyük bölgeye ayrılırlar: Batıda Önalpler, sürekli bir kalkerli kütleler dizisi oluştururlar (Fransız Önalpleri; Bern Oberlandı; Bavyera Alpleri ve Avusturya Alpleri); doğuda, boylamasına uzanan bir vadiler bölgesiyle, Alpler'in en yüksek doruklarının (Mont Blanc: 4 807 m; Cervin: 4 478 m; Jungfrau: 4 166 m) yer aldığı billursu kütlelerden ayrılırlar. Alpler'in doğusunda yer alan kıvrımlı ve kesintili tortul bölge, Como gölünün doğu kıyısından başlayarak genişler. Tek tek ele alındıklarında Alpler'in yapılarının, vadilerle kesilmiş oldukları için çok yoğun olmadığı görülür. Genç dağlar olan Alpler'de, aşınma olgusu etkisini yeni yeni göstermeye başlamıştır (tepelerin yüksek ve tırtıklı olması da bunu kanıtlar). Koruyucu her türlü bitki örtüsünden yoksun olan bu dağlar, don, kar, buzul ya da akarsuların olumsuz etkilerine açıktırlar. Alpler'in günümüzdeki yüzey şekillerinin temelini, bu dağları aşağı yukarı bütünüyle kaplamış olan Dördüncü Zaman buzulları oluşturmuş, buzullar tepelerdeki piramit ve buzyalaklarını (sirkler) yontmuş, geçitleri biçimlendirmiş, vadileri (boyutları zaman zaman iç ovalarınkine yaklaşır ve ulaşım açısından olduğu kadar, nüfus ve tarım açısından da Alpler'in başlıca eksenini oluştururlar) oymuşlardır.

İKLİM. Okyanus ve kara rüzgârlarının sınırında yer alan Alpler'de, iklim genel olarak ılımandır. Ama yükseltiye ve konuma göre büyük değişiklikler gözlenir. Alpler'de yaşam, sıcaklığın yükselti arttıkça hızla azalmasına bağlıdır (100 m'de yaklaşık 0,5°C) ve 1 500 m'nin üstündeki kesimlerde tarım yapılamaz. Konum da iklimi büyük ölçüde etkiler: Güneye bakan yamaçlarda evler, tarlalar, meyve bahçeleri yer alır; kuzey yamaçlarıysa ağaçlarla kaplıdır. Yağış ortalamaları yüksektir; 2 000 m yükseltiye kadar artış gösterir; sonra azalır. Sonbaharda en çok Batı Alpler, yazın da daha kurak olan Orta ve Doğu Alpler yağış alır. 1 500 m'nin üstündeki yerlerde yağışlar, kar halinde düşer ve yıllık kar yağışı 10 m'yi geçer. Hâlâ çok sayıda olan buzullar da büyük bir alan (4 000 km²) kaplar.

Kuzey yamaçlardaki oyuklarda yuvalanmış olan buzullar, çok büyük kütleleri kaplarlar (Mont Blanc kütlesi [Buz denizi; 45 km²]; Aar kütlesi [Aletsch buzulu: 115 km²]; Bernina [Morterasch: 21 km²]). Avrupa'nın dört büyük ırmağı (Ren, Rhône, Po, Adige) ile birçok küçük akarsu da Alp dağlarından doğar. İster büyük olsun, ister küçük, bütün akarsular, dik yamaçlardan çok hızlı akarlar ve kar rejimine bağlıdırlar: Kış aylarında suları azalır, ilkbaharda taşkınlara yol açarlar; yaz mevsiminde de debileri yüksektir. Debilerini çoğunlukla, buzulların aşırı derecede oyarak oluşturdukları büyük doğal çanaklar (Cenevre gölü; Bodensee gölü; vb.) düzenler.

BİTKİ ÖRTÜSÜ

Alpler'de bitkilerin yetişebileceği alanlar azdır; ayrıca soğuk, kuraklık ve kar yağışları, bitkilerin gelişmesine elverişli dönemi büyük ölçüde sınırlar. Bu nedenlerden ötürü, bir yıllık bitkiler çok yıllık bitkilere dönüşür; boyları kısalır; yaprakları cilalı gibi bir görünüm alıp sertleşir ve üstleri tüylerle örtülür (aslanayağı). Ama bütün elverişsiz koşullara karşın, dağlarda gözalıcı renklerde çiçekler de açar. Vadilerden dağların tepelerine kadar, Alpler'deki bitki örtüsü dört şeride ayrılabilir: Aşağı yamaçlarda kayın ve kestane ormanlarından kazanılan alanlarda tarım yapılır; 2 000 m'ye kadar yükseltilerde, bodur ağaçlar (ayıüzümü, vb.), asalp orman kuşağının (ladin, karaçam, köknar) başladığını belirtir. Sonra çok yıllık bit-

Yaz mevsiminde yüksek yerlerde otlatılmaya çıkarılan sürüler.

Alpler'de, vadilerde sanayi (Piemonte bölgesindeki Aosta vadisinden bir görünüş), yüksek yerlerdeyse hayvancılık gelişmiştir.

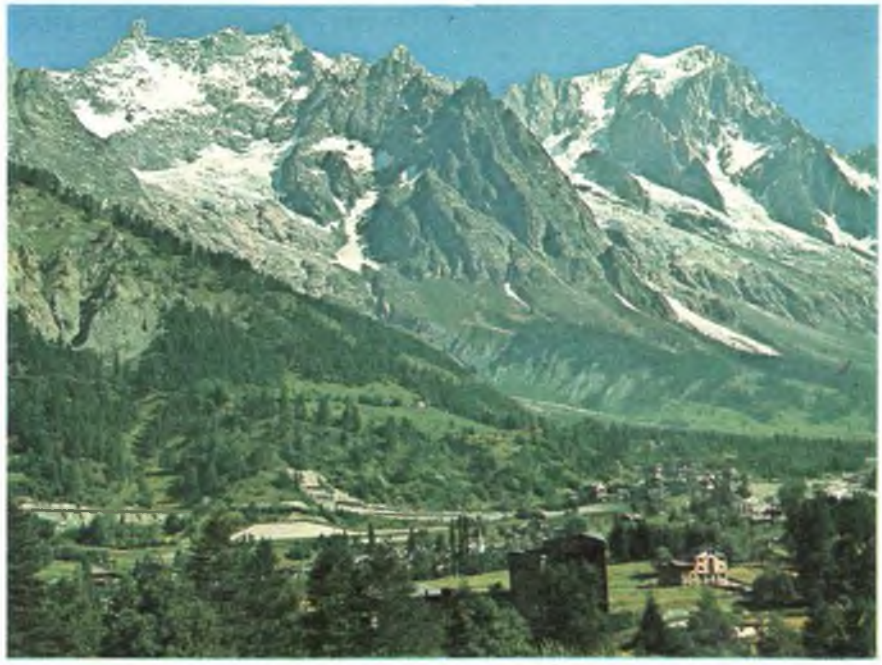

Alpler'de bir buzul.

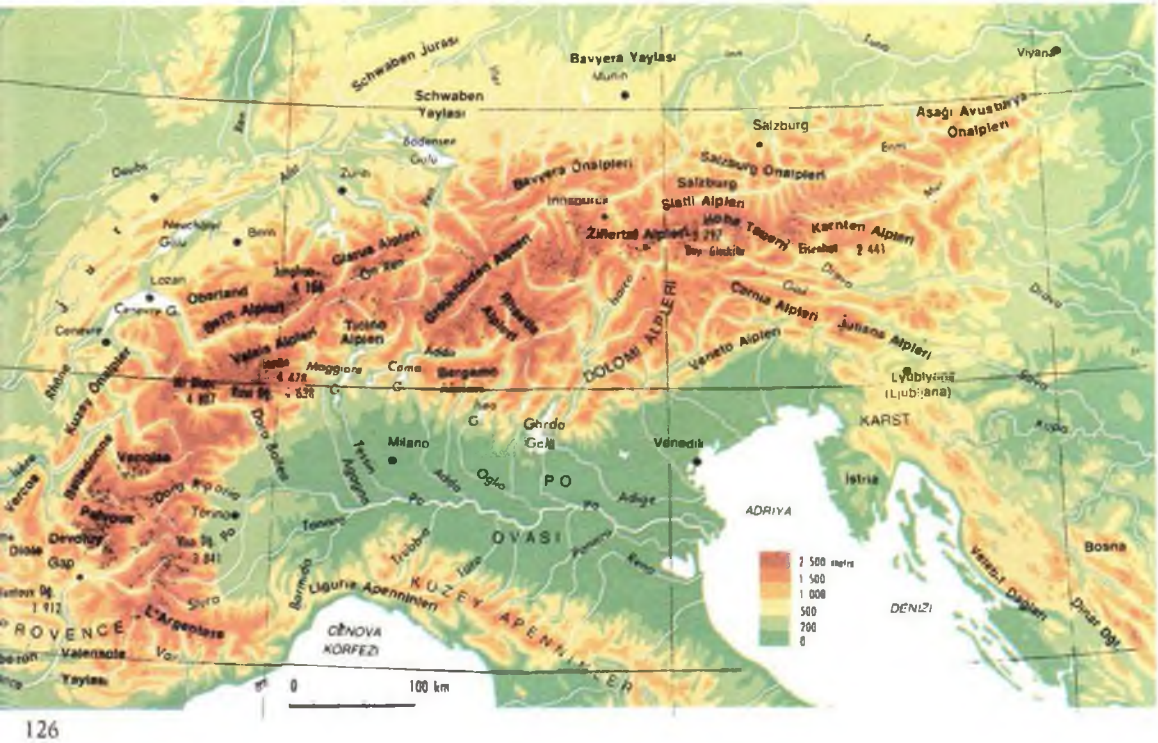

kiler (düğünçiçeği, centiyana) ve yüksek kesim çayırları kuşağı başlar. 3 000 m'nin üstündeki sürekli kar kuşağındaysa, yalnızca karayosunları ve likenler yetişir.

HAYVAN TOPLULUĞU. Alpler'de besin azlığı ve soğuk nedeniyle pek hayvan yaşamaz. Bununla birlikte bazı hayvan türleri, çevreye uyma yetenekleri sayesinde yaşamlarını sürdürürler: Kış uykusuna yatan köstebekler; son derece çevik hayvanlar olan dağkeçileri; göçmen kuşlar; mevsimlere göre renk değiştiren kartavşanı; kartavuğu; kakum; vb. Soyları günden güne tükenmekte olan bu hayvanlar, henüz pek yeterli olmayan ulusal parklarda (Vanoise, Grand-Paradis) korunur.

İNSAN COĞRAFYASI

Büyük Avrupa ovası ile Orta Akdeniz arasında yer alan Alpler, hiçbir zaman geçit vermeyen bir engel oluşturmamış, Romalılar ilk yerleşme birimlerini kurmuş, ilk yolları açmışlardır. Avrupa'nın tam ortasında yer alan Alpler, değişik devletlerin kurulması sırasında çeşitli bölümlere ayrılmış oldukları için, gerçek anlamda bir "Alpler ülkesi" yoktur: Avusturya ve İsviçre'nin bile büyük kentleri ve nüfuslarının büyük bölümü, Alpler'de toplanmamıştır. Siyasal bütünlükten yoksun olmalarına karşın, coğrafi özelliklerinden ötürü, Alpler'de ilgi çekici bir yerleşme biçimi gözlenir.

Ekilebilir alanların azlığı, toprakların aşınması, yamaçların sarplığı, özellikle de kışların uzun sürmesi, Alpler'de yaşamı sınırlandırır. Halk uzun süre küçük topluluklar halinde yaşamış ve çeşitli tarım ile kuzeyde sığır yetiştiriciliğine, güneydeyse koyun yetiştiriciliğine dayalı hayvancılık bir arada sürdürüldüğü için, ya aynı yönetim bölgesinin sınırları içinde ya da dağlar ile komşu vadiler arasında (yaylacılık, göçebe hayvancılık) mevsimden mevsime göçmüş, bu arada tarıma dayalı iktisadın yanı sıra küçük sanayi geliştirilmiştir: Mobilya ve ağaç heykel yapımı; yünlü kumaş dokumacılığı; dantel (Sankt Gallen'de) yapımcılığı; yöresel maden ocaklarından çıkarılan madenlerin işlenmesi (Allevard). Ama bütün bu etkinlikler kalabalık bir nüfusun beslenmesi için yeterli olmadığından, dağlılar, mevsimlere bağlı olarak gündelikçi tarım işçisi olarak çalışmış (zeytin toplama, bağ bozumu) ve küçük el sanatları ya da ticaretle uğraşmışlardır. XIX. yy'a kadar süren bu yaşama biçimi, karayollarının ve demiryollarının hizmete girmesiyle değişmiş ve dağlık kesim ile ova kesimi arasındaki denge bozulmuş, ama güç bir uyum sağlama döneminden sonra, yeni ta-

Fransa'da Chamonix bölgesinde Alpler'den bir görünüş.

rım, sanayi ve iktisat kaynakları bulunmuştur.
Günümüzde Alpler'de tarımın amaçları ve kullanılan yöntemler değişmiştir. Tarım yalnızca en alçak kesimlerde yapılır; tahıl, meyve, üzüm ve tütün yetiştirilir. Hayvancılık önemlidir ve tarım gelirlerinin 2/3'sini oluşturur; ormancılık da büyük bir gelişme içindedir. Modern sanayi, hidroelektrik enerji sayesinde kurulmuş, nasıl taşınacağı bilinemediği için, hidroelektriğin üretildiği yerde kullanılmasına gidilmiş, böylece geleneksel sanayiler (kâğıt, çimento, metalürji) gelişmiş ve büyük çapta elektrik tüketen yeni sanayiler kurulmuştur: İsviçre vadilerinde elektrometalürji, elektrokimya, makine sanayileri ve saatçilik; İsviçre, İtalya, Avusturya ve Fransa'daki vadilerde elektrik ve elektronik sanayileri. Alpler'deki yüksek vadilerin başlıca gelir kaynaklarından biri de, turizmdir. ■

Alpler sistemi

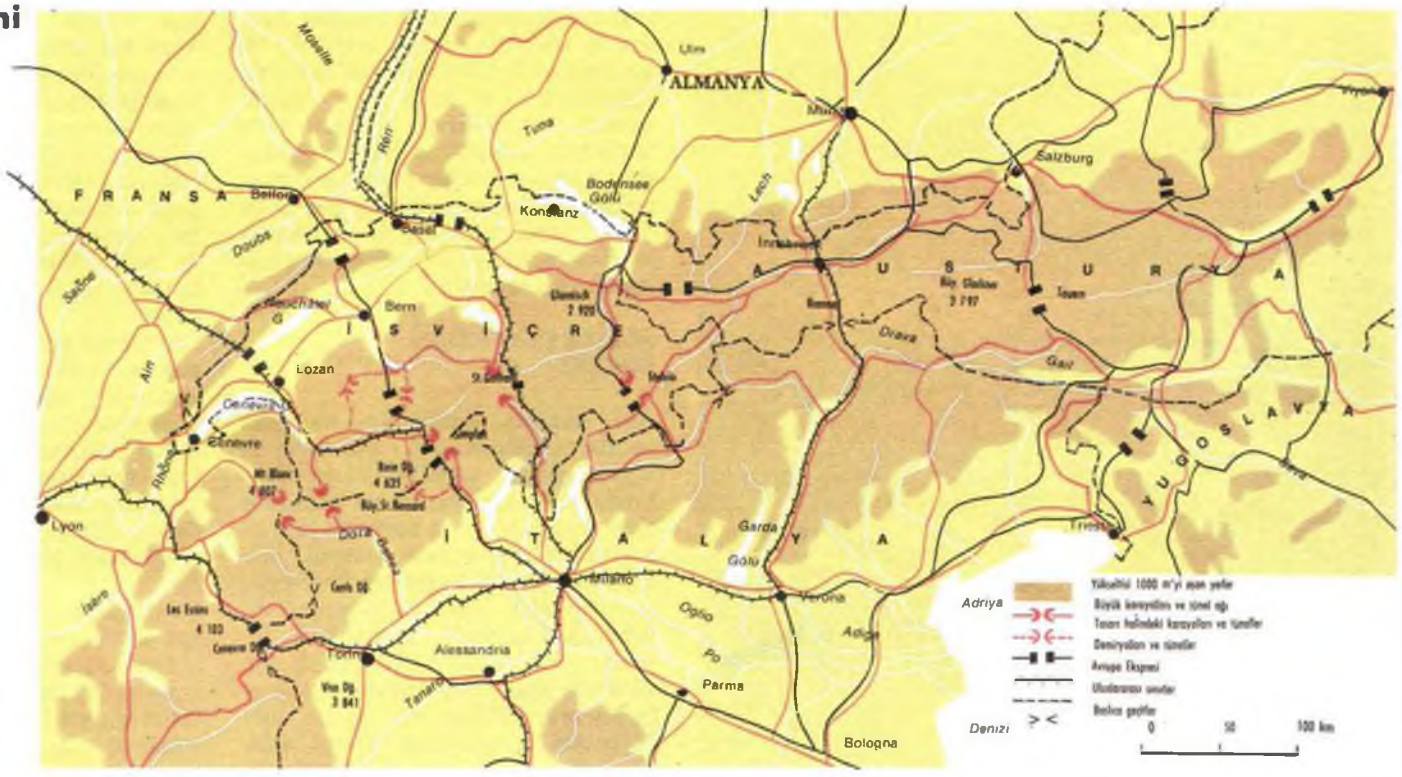

Alpler, her kıtada büyük sıradağlarla varlığını sürdüren geniş kıvrım sisteminin bir parçasını oluştururlar. Hersinyen dağoluş çevriminden, yani Birinci Zaman'dan sonra, İkinci ve Üçüncü Zaman'da oluşmuşlardır. En yoğun dağoluş hareketi, Oligosen ile Miyosen arasında gerçekleşmiştir. Bu çok geniş çaplı hareketin hafiflemiş belirtilerine, Dördüncü Zaman'da bile, yanardağ püskürmeleri (ama Üçüncü Zaman' dakilere oranla hem çok daha hafiftirler, hem de daha az çeşitlilik gösterirler) biçiminde raslanır. Oluşumu yüz milyon yıldan uzun süren Alp sıradağları, dünyanın günümüzdeki görünümüne büyük ölçüde egemendirler ve gezegenimizdeki genç sıradağlar bütününün bir parçasını oluştururlar.
Alp dağları sistemi, iki dağoluş kuşağına ayrılır. Bunlardan birincisi, batı-doğu doğrultusunda Antil adalarından Endonezya'ya ve Filipinler'e kadar uzanır; Antil adaları yayını, Akdeniz kıyılarındaki sıradağları (Atlas dağları; Endülüs sıradağları; Cantabrica dağları; Pireneler; Alpler; Apenninler) kapsar. Avusturya'ya uzanan Batı Alpleri yayı, değişik yönlere ayrılan kolların birleşme noktasıdır: Karpatlar'ı, Türkiye'de Kuzey Anadolu dağlarını, sonra da Kafkaslar ile Himalayalar'ı oluşturan birinci kol; Yugoslavya ve Yunanistan'daki sıradağları oluşturduktan sonra, Kıbrıs'a, oradan da Türkiye'ye geçerek Toroslar'ı oluşturup Zagros dağlarına kadar uzanan ve Dinar kolu adı verilen ikinci kol. Doğuda Himalayalar'ın ve kollarının ötesinde, söz konusu iki koldan oluşan birinci kuşak, Güney Asya'nın büyük bir bölümünde sürer ve Endonezya'ya kadar uzanır. Bu uçsuz bucaksız bütün, İkinci Zaman'daki eski bir denizin (Thetys) kıyılarında yer alır (Meksika körfezi ve Akdeniz, bu denizin günümüzdeki kalıntılarıdırlar). Yanardağ etkinliklerinin birinci kuşağın oluşmasında büyük payı vardır. Ama küçük sıradağların yay biçiminde olmasını, üst üste binmiş büyük aşma örtülerinin ve karmaşık kıvrılmaların bolluğunu açıklamak, oldukça güçtür.
İkinci dağoluş kuşağı boylamlar doğrultusunda uzanarak Büyük Okyanus'u çevreler (Büyük Okyanus çevresi kuşağı). Doğuda Amerika kıtasının kıyılarında yer alan sıradağları (Kayalık Dağlar; And dağları) kapsar (bu sıradağlardan hemen önce derin deniz çukurları yer alır); batıda art arda bir dizi ada ve yarımadadan oluşan (Kamçatka; Aleut adaları; Kuril adaları; Japonya; Mariana adaları; Ryukyu; Filipinler; Kermadec; Yeni Zelanda) yaylar bir araya toplanır; söz konusu adalar da dıştan, dar ve çok derin okyanus çukurlarıyla çevrilidirler. Yerçekimi alanının incelenmesi so-

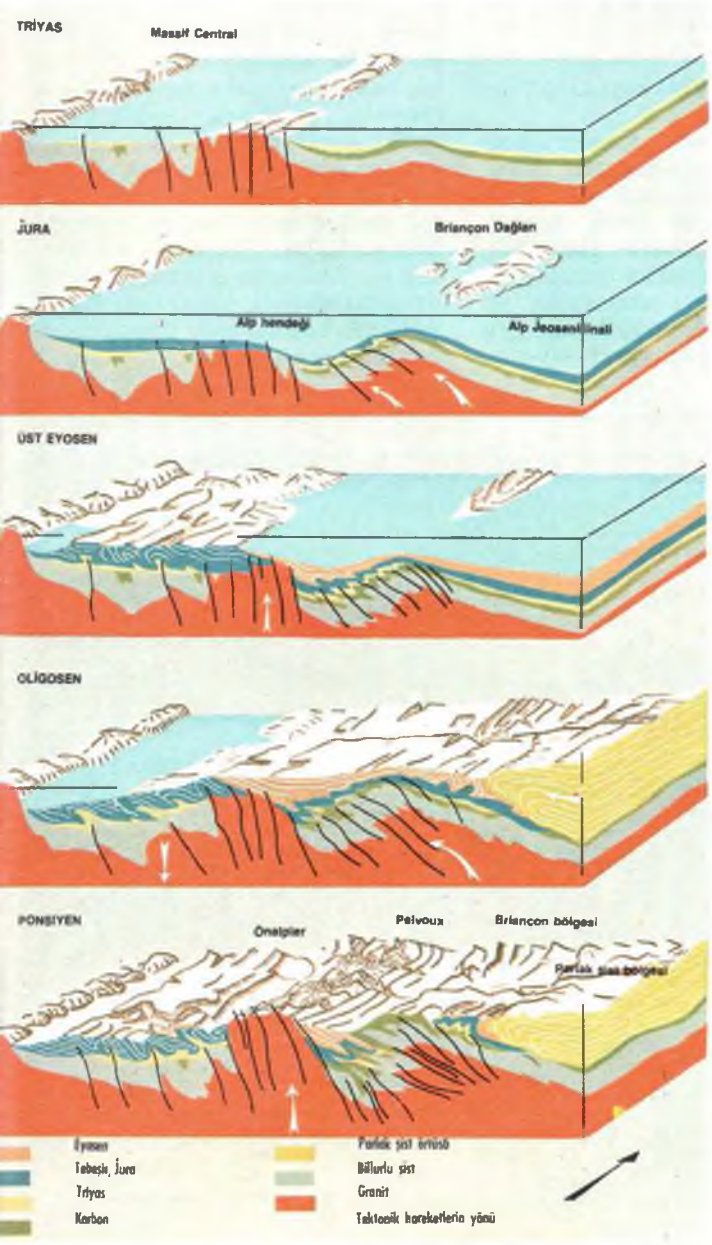

nucunda, "Sial" ile "Sima" (Bkz. JEOFİZİK) arasındaki bir dengesizliğin belirtisi olan düzensizlikler gözlenir; sarsıntılar, yanardağ püskürmeleri, sıradağları sürekli etkilerler.

Alp sistemi sıradağlarının düzenlenmesi uzun jeoloji dönemleri boyunca sürmüş, Büyük Okyanus'u çevreleyen ikinci kuşak, özellikle İkinci Zaman'daki dağoluş evreleriyle belirginleşmiş, And dağları ve Nevada sıradağları (Sierra Nevada) Jura devri sonunda oluşmuş, A.B.D'ndeki Laramie sıradağları da Tebeşir devri sonunda ortaya çıkmıştır. İkinci Zaman'daki dağoluş evreleri (bunlar Jura ve Tebeşir devirlerinden kalma döküntü birikintilerinden anlaşılır), Üçüncü Zaman'daki hareketlerin yoğunluğu karşısında belirginleşememişlerdir:Pireneler Eyosen'in sonunda ortaya çıktılar. İlk kıvrımları Eyosen'de, özellikle de Oligosen'de oluşan Alp dağları sistemi, günümüzdeki yapısını, orta kütlelerin Hersinyen tabanı üstündeki billursu blokların yükselip parçalanması sonucunda Miyosen'de almış, tortul toprakların kaymasıysa, batıda, kıvrımlı Önalpler'in oluşmasına yol açmıştır.

ALPLER SİSTEMİNİN KÖKENİ

Alp dağları sisteminin oluşumu henüz varsayımlara dayanılarak açıklanmakta, yerbilimcilerin oluşturdukları kuramlar da ya birbirine ters düşmekte ya da birbirini tutmamaktadır: Alp dağları sistemi, jeosenklinal yapıya bağlanan bir oluşuma tanıklık eder. Wegener'den (Bkz. KITALARIN KAYMASI) bu yana, genellikle, daha ağdalı bir kütlenin (Sima) üstündeki Sial'i oluşturan kıta kütlelerinin, yatay doğrultudaki hareketliliği kabul edilmektedir. Gerçekten, bu hareketlilik, Sima'daki konveksiyon akımlarının (Griggs tarafından ortaya çıkarıldılar) etkisiyle oluşmaktadır. Varsayımlara göre, tek parça halindeki sert ve hafif kıta kütlesi parçalanıp, her parça birer sal gibi Sima'nın üstünde kaymış (kıtaların kayması), iç dağlar sistemi (sözgelimi Alpler sisteminin birinci kuşağındaki sıradağlar), bir jeosenklinalin birbirine yaklaşan iki parça arasında sıkışması sonucunda oluşmuş, Alpler Afrika ile Avrupa'nın, Himalayalar' sa Hindistan ile Asya'nın birbirine yaklaşması sonucunda ortaya çıkmıştır (Argand'ın aşma örtüleri ve Asya'nın tektoniği üstüne yaptığı çalışmalar ile Aubouin'in jeosenklinallerle ilgili araştırmaları); kıta parçalarının birbirinden uzaklaşması dış dağlar sisteminin oluşmasına yol açmıştır. Sözgelimi, Amerika kıtasının batıya kaymasında, alttaki Sima'nın direnmesi ya da Büyük Okyanus tabanının yayılması, kıta cephesinin dalgalı bir görünüm almasına ve henüz oluşumunu tamamlamamış olan Büyük Okyanus çevresi kuşağının (Alpler sisteminin ikinci kuşağı) doğmasına yol açmıştır. Bütün bu varsayımlar, paleomagnetizma ve paleoklimatoloji alanındaki çalışmalar sayesinde güncellik kazanmıştır.

Son olarak geliştirilen dilimler kuramında, çukurlar, sarsıntılar ve yanardağ püskürmeleri, yerkabuğunun bir diliminin bir başkası altında yitip gitmesiyle açıklanmaya çalışılır. Dilimlerin çarpışmasının, tortullaşma bölgelerinin daralmasına, dolayısıyle dağların oluşmasına yol açtığı (Bkz. DAĞOLUŞ) sanılmaktadır.

Günümüzde, Alp sıradağlarının gerek birinci kuşağı, gerek ikinci kuşağı,kırılmalar nedeniyle sürekli genişlemektedir. Bu eğilim, büyük çukurlarda da görülür: Doğu Afrika'daki çökük ile Orta Okyanus çökükleri (Atlas Okyanusu orta sırtı). Dolayısıyle, Alp sıradağlarının incelenmesi, dünya yüzeyinin durgun olmadığını açıkça ortaya koymakta ve yerkabuğunun zayıf yanlarını gözler önüne sermektedir. ■

Altan, Çetin

Türk yazarı (İstanbul, 1926).

Galatasaray Lisesi'ni (1946) ve Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni (1950) bitiren Çetin Altan, avukatlık stajını da yapmasına karşın, gazeteciliği seçti; *Ulus* gazesinde muhabir ve sekreter yardımcısı olarak çalışmaya başladı. *Yeni Adam*, *Çınaraltı*, *İstanbul* dergilerinde çıkan şiir ve düzyazılarını, *Üçüncü Mevki* (1946) adlı kitapta topladı. 1951'de *Halkçı* gazetesinde başladığı fıkra yazarlığını, *Tan*, *Yeni Gazete*, *Akşam*, *Milliyet* ve *Güneş* gazetelerinde sürdürdü.

Yazılarından ötürü sık sık kovuşturmaya uğrayan ve yargılanan Çetin Altan, 1965 seçimlerinde, bağımsız

BAŞLICA YAPITLARI

Şiir: Üçüncü Mevki (1946).
Roman: Büyük Gözaltı (1972; 1973 Orhan Kemal Roman Ödülü); Bir Avuç Gökyüzü (1974); Viski (1975); Küçük Bahçe (1978).
Oyun: Çemberler (1964); Mor Defter (1965); Suçlular (1965); Dilekçe, Tahtırevalli (1966; iki oyun bir arada); Telefon Kimin İçin Çalıyor (oynanışı: 1990-1991 dönemi).
Fıkra: Taş (1964); Sömürgecilerle Savaş (1965); Onlar Uyanırken (1967); Geçip Giderken (1968); Kopuk Kopuk (1970); Suçlanan Yazılar (1970); Kahrolsun Komünizm Diye Diye (1976); Nar Çiçekleri (1976); Zurnada Peşrev Olmaz (1978).
İnceleme: Atatürk'ün Sosyal Görüşleri (1965).
Anı: Ben Milletvekili İken (1971); Bir Yumak İnsan (1977; 1978 Türk Dil Kurumu Deneme Ödülü); Gölgelerin Gölgesi (1981); Kavak Yelleri ve Kasırgalar (1990).
Gezi: Bir Uçtan Bir Uca (1965); Al İşte İstanbul (1970).

Çetin Altan

aday olarak Türkiye İşçi Partisi listesine alındı: İstanbul milletvekili seçilince de partiye yazıldı. 12 Mart 1971'den sonra tutuklandı; 1973'te cumhurbaşkanı tarafından bağışlandı.

BİR TOPLUM GÖZLEMCİSİ

Çetin Altan, gerek fıkralarında, gerek oyun ve romanlarında, toplum içindeki çelişkileri, bireylerin bu çelişkilerinden kaynaklanan çeşitli sorunlarını ele alır ve insanın mutluluğu sorununu işler. Dogmacılığa ve her çeşit bağnazlığa karşı savaşım veren yazarın düşüncesine göre, yaşamdan çok kolay yöntemlerle tat alınabilir. İçe kapanık kişinin, dolayısıyla toplumun, içine düştüğü bunalımdan kurtulmasının yollarından biri, dış dünyaya açılmasıdır. Her an, dünyayı yaşamaya değer kılacak bir şey bulunabilir. Başarı, edinilen mutlulukla eşdeğerlidir.Cinsel tabular ve günah korkusuysa, dünyayı yaşanılmaz yapan başlıca nedenlerdir. Yaşama sevincini yakalayabilen kişi, toplumun bozuk yanlarına karşı çıkabilecek araçlardan birini bulmuş demektir. ■

Altan, Özdemir

Türk ressamı (Konya, 1931).
Orta öğrenimini yaptığı yıllarda Kayseri Halkevi'nde ilk resim derslerini alan (1947-1949) Özdemir Altan, bir süre ressam Halit Doral'ın yanında çalıştı. 1956'da Güzel Sanatlar Akademisi Resim Bölümü'ne girdi ve Halil Dikmen ile Zeki Faik İzer'in öğrencisi oldu. 1956'da bitirdiği Akademi'ye, 1961'de Resim Bölümü asistanı olarak atandı. Çeşitli topluluk ve dernek sergilerine katıldı. 1966'da Çağdaş Ressamlar Cemiyeti'nin "Yılın Genç Ressamı" ödülünü aldı. 1971'de 32. Devlet Resim ve Heykel Sergisi'nde ikincilik ödülü, 1974'te 35. Devlet Resim ve Heykel Sergisi'nde başarı ödülü kazandı.

Özdemir Altan

SANATI

İlk dönem resimlerinde Uzakdoğu sanatına ve arkaik sanata yönelerek figüratif bir anlatımcılığı temel alan Özdemir Altan, daha sonra Anadolu mitolojisinin evrensel konularından hareket ederek çağdaş bireşimci görüşü benimsedi ve bu doğrultuda bir dizi resim yaptı. Figürü, leke ve benek anlayışı içinde eriterek, soyutlayıcı bir bakış açısını kişisel eğilimleriyle geliştirdiği bu çalışmalarında, özgün bir resim beğenisinin sınırlarını zorladığı görülür. Aşağı yukarı 1970 yıllarının başlarına kadar uzanan bu dönem, fotoğraf gerçekçiliğinin mekanik biçim ve kompozisyon araştırmalarıyla daha çözümsel bir doğrultuda ele alındığı son dönem resimlerine bağlanır.
Özdemir Altan'ın bu dönemle bağıntılı olarak yoğun biçimde halı çalışmalarına geçişi, tekniğe ilişkin araştırmalarının da özgün bir bölümünü oluşturur. Sanatçı, duvar halısı konusunda ilk bilgileri atölye hocası Zeki Faik İzer'den almıştır. İzer, daha 1955 yıllarında verdiği derslerde, pek az kişinin tanıdığı çağdaş halı sanatçısı Fransız Jean Lurçat'dan söz ederek,goblen tekniğini yeni bir görüş çerçevesinde ele aldığı yapıtlarını tanıtmıştı. Özdemir Altan'daki duvar halısı tutkusunun, bu örneklerden kaynaklandığı söylenebilir.
Özdemir Altan, İstanbul Ticaret Sarayı süslemesi için yapmış olduğu halı önerisi geri çevrilince yılmayıp, bu konudaki çalışmalarını kişisel çabalarına dayalı olarak sürdürdü. TRT'nin İstanbul Radyosu konser salonu fuayesi için açmış olduğu yarışmaya katıldı. Kolaj tekniğiyle ilk taslaklarını hazırladı; şartnamede istenen örnek, Gaziantepli bir kilimciye dokutturuldu. Özdemir Altan'ın bundan sonraki çabası, goblen tekniğini kavramaya yönelik oldu. Önce, kilimin geleneksel tekniğini öğrenebilmek için, Anadolu'da bu tekniğin uygulandığı yöreleri gezerek incelemelerde bulundu ve bir ay kadar Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksek Okulu'ndaki çalışmaları izleyerek,öğrendiklerini uygulama alanına koydu. Geleneksel kilim tekniğini çağdaş bir anlayışla, degrade tonlar ve değişik dokular düzeni içinde yeniden ele aldı. Önce küçük bir tezgâh kurdu, sonra bu tezgâhı geliştirdi. Dokuduğu halıları, resim çalışmalarının yanında Ankara ve İstanbul'da sergiledi.
Kuşkusuz bu denemeler ve halı tekniğine ilişkin uygulamalar, Özdemir Altan'ın ressamlığı ikinci plana attığı anlamına gelmez. Nitekim resim çalışmaları, 1970 yıllarında yöneldiği yeni eğilim düzeyinde aksamadan sürmüştür. Bu resimlerinde titiz bir sanatçı işçiliği, günümüzdeki makineleşmiş insanın dramıyla iç içe yansıtılır. 1984'ten sonra açtığı sergilerdeyse, ağırlık kolajlar (1984), üç boyutlu (1986) tasarımlar ve dört boyutlu (1988) sanat uygulamalarındadır. ■

Özdemir Altan'ın bir halı çalışması: Gerçek *(1973).*

Ağaç ve altından, dağkeçisi biçiminde bir eyer süsü (İ.Ö. V.yy.). Bozkır göçebeleri, binek hayvanlarına büyük değer verir (öldüklerinde atlar da öldürülüp birlikte gömülürdü), her yanlarını süslerlerdi.

S.S.C.B 'nin Sibirya bölgesinde ve Obi ırmağının doğduğu kesimde yer alan dağlık kütle.

Yükseltisi Biyeluha tepesinde 4 500 m'yi bulan Altay kütlesi, eski Hersinyen tabanın bir parçasını oluşturur; yüzey şekilleri Üçüncü Zaman'da yükselmiştir.

Altay kütlesinde ilk yerleşmenin tarihini belirtmek oldukça güçtür; bununla birlikte, yörede Alt Yontmataş devrinde yaşamış halkların kültür kalıntıları (yassı çakıl taşları; küçük baltalar; vb.) ortaya çıkarılmış, ayrıca Solutreyen ve Magdalenyen'den kalma çeşitli eşya parçaları ve araç gereç bulunmuştur: III. binyılın sonundan başlayarak, Sayan-Altay kabileleri, hayvan yetiştirmeyi ve maden işlemeyi öğrenmişlerdi.

İ.Ö. VII. yy'dan sonra, tarımla uğraşan yerleşik halklar ile Yukarı Altay kesimindeki hayvancılıkla geçinen halklar, birbirlerinden ayrıldılar. Yukarı Altaylılar, maden döküm işlerinde ustaydılar; tunç ve demirin yanı sıra, altın işlemeyi de öğrendiler (bu biniciler ülkesinde, atın da büyük önemi vardı). Türklerin atalarının Altay bozkırlarına yerleşmelerinden sonra, yörede iktisadın büyük ölçüde geliştiği gözlendi. Söz konusu gelişmenin başlıca nedenlerinden biri, Türklerin silah ve çeşitli araç yapmayı ve kullanmayı, ayrıca tarlaları sulamayı, otlaklardan yararlanmayı bilmeleriydi.

Altay'ın tarihi daha sonra sırasıyla Orta Sibirya'nın, Rusya Sibiryası'nın ve Sovyet Sibiryası'nın (1922' de Gorno-Altaysk Özerk Bölgesi kuruldu) tarihiyle birbirine karıştı.

İKİ DÜNYANIN SINIRINDA BİR SANAT

Altay sanatı, genel olarak *"Bozkır sanatı"* adı verilen sanat içinde önemli yer tutar: 1715'ten başlayarak Altay höyüklerinden gelen değerli armağanlar, Ural fabrikalarının kurucusu Demidov tarafından Rusya imparatoriçesi Katerina I'e sunulmuştur. 1793 ve 1830 yılları arasında ünlü bir mucit ve mühendis olan Frolov, maden ocaklarında yapılan çalışmalarda ve gizli olarak sürdürülen kazılarda ortaya çıkarılan birçok bulguyu bir araya getirmiş, oysa ilk düzenli araştırmalara, 1865 yılında başlanmıştır.

Altay'daki en eski kurganlar (höyükler), İ.Ö. VIII. yy'dan kalmadır: İ.Ö. VI. yy'da İskit sanatında görülen üzengi ve gem, daha o dönemde kullanılmaya başlanmıştır (atların kurban edilmesi, vb. özellikler zamanla bozkırın her yanında benimsendi). Altay kurganları, eski dönemlerde birçok kez, altın ve değerli maden arayıcıları tarafından yağma edildiği için, Karadeniz'in kuzeyindeki İskit mezarlarında ortaya çıkarılanlardan daha az madeni süs eşyası ele geçirilmiş, buna karşılık, dayanıksız maddelerden yapılmış (ama toprak nemli ve buzla kaplı olduğu için hiç bozulmamışlardır) çok sayıda eşya bulunmuştur.

ALTAY SANATINDA İŞLENEN BAŞLICA KONULAR

Büyük kurganlar, yaklaşık olarak 35 m çapında ve 4 m yüksekliğindedir (en zenginleri Pazırık'ta bulunan kurganlar, taş ve toprağın birbiriyle karıştırılıp bir yığın haline getirilmesinden oluşmuştur). Bütün kurganlarda, ahşap öğelerden yapılmış bir ya da iki cenaze odası bulunur: Ahşap sandukanın yanına yerleştirilmiş küçük masalara, ölüye sunulan yemekler konulurdu; mumyalanmış ceset, genellikle mobilyalardakine ve eşyalardakilere benzer simgelerden esinlenilen dövmelerle süslenirdi; ölünün yanı başında da, kurban edilen atı, bütün koşumlarıyla birlikte yatardı.

Altaylı göçebelerin en çok işledikleri konular masal hayvanlarıydı; çünkü aralarında kaplan, kurt, geyik, yabani koyun, dağkeçisi, kartal, horoz, balıklar (gelincikbalığı), ender olarak da at, yaban domuzu, tavşan, kuğu, kaz bulunan bu tür hayvanlar, çok eski zamanlarda totem olarak benimsenmişlerdi. Hayvan ya da insan biçiminde canavarlar da çok yaygındı: Çok iri kulaklı ve dev ibikli kartallar; kanatlı kaplanlar; vb. Hayvanların en belirgin özellikleri belirtilir, kaplan kükrerken, kurt sivri dişlerini gösterirken, geyik sıçrarken canlandırılırlardı.

Geyik yiyen bir kaplan, başı kurdun ağzında bir koyun, başı korkunç bir kartalın gagasına girmiş bir geyik, dişi kurdun pençesine düşmüş yabani bir koyun, vb. görüntüler de çok sık işlenen konulardandı. Altay halkının, madenlerin (altın, bakır, bronz, gümüş) yanı sıra kullandıkları gereçler ağaç, kemik, boynuz, deri, kürk, kayınağacı kabuğu, keçe ve genel olarak sanat alanında pek kullanılmayan "yumuşak" madenlerdi. Çoğunlukla aynı yapıtta hem değişik maddeler (keçe, deri, kürk, boyalı kıl, vb.), hem de birçok teknik (heykel, kakma, boyama, çizgi, tekrenklilik, çokrenklilik) bir arada kullanılırdı. Hattâ, günümüzdeki çeşitli kumaş parçalarını birbirine ekleyerek yapılan "ya malı bohça" tipinde kilimleri andıran, renkli deriden ve keçeden mozaikler hazırlanırdı.

Altay kabilelerinin bozkırda yaşayan öbür kabilelerle de bağlantıları vardı: Özellikle İskitler, Sarmatlar, vb. Söz konusu kabilelerle değiş to-

GORNO—ALTAYSK ÖZERK BÖLGESİ

Yüzölçümü	:	**92 600 km²**
Nüfusu	:	**168 000 nüf.**
Yönetim merkezi	:	**Gorno-Altaysk**
Kuzeyinde	:	**Rusya**
Batısında	:	**Kazakistan**
Doğusunda	:	**Tuva Özerk Cumhuriyeti**
Güneyinde	:	**Moğolistan**
Gelir kaynakları	:	**Çeşitli maden filizleri**
Halkı	:	**Türk-Moğol görünümlü Oyratlar (hayvancılık ve odunculukla uğraşırlar)**
Dili	:	**Türk dillerine benzer; kazak ve tuva dilleriyle aynı öbekte yer alır**

kuş yapmış, bunun doğal sonucu olarak da karşılıklı olarak birbirlerini etkilemişlerdi ("İskit-Sibirya Üslübu" terimi buradan kaynaklanır). Altay sanatında Çin (kurganlarda Çin'e özgü aynalar ve lakeli eşyalar bulunmuştur) ve İran kökenli özelliklere de raslanır. Gerçekten, Altay sanatı, iki dünyanın, yani Doğu ile Batı dünyasının sınırında yer alan bir sanattır.
Pazırık'ta bulunan parçaların büyük bir bölümü, günümüzde Leningrad'daki Ermitaj Müzesi'nde. Karadeniz kıyılarından çıkarılan İskit-Sarmat bulgularının yanında sergilenmektedir. ■

alternatör

Tek fazlı ya da çok fazlı (özellikle üç fazlı) dalgalı akım üretmeye yarayan makine.
Bir etkin iletken, bir B magnetik indükleme alanı içinde yer değiştirdiğinde, $e = -\frac{\Delta \Phi}{\Delta t}$ indüklenmiş elektromotor gücün yatağı olur; formülde $\Delta \Phi$ bu etkin iletkenin Δt zamanı boyunca (Bkz. ELEKTROMAGNETİZMA) kestiği akıyı gösterir. Bir alternatörde, indükleme kutupları rotorda (indükleç) ve indüklenme devresi statorda yer alır. *Rotor*, indükleme kutuplarını (ya da kutup bobinlerini) taşıyan bir kutup bölgesinden oluşur. Kutup bobinleri seri olarak bağlanıp doğru akımla beslenir ve sarımlar, kuzey ve güney kutupları almaşacak biçimde yerleştirilir. Bazı durumlarda indükleyici, "*uyarıcı*" adı verilen bir dinamoyla beslenir. Ama dinamo kullanımı yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlamıştır: çünkü diyotlardan ve yarı iletkenlerden yararlanarak, indükleyiciyi doğru akımla beslemek için, indüklenenin dalgalı gerilimini kullanma olanağı bulunmuştur (söz konusu çözümde, makineye "*özuyarımlı alternatör*" adı verilir). *Stator*, bir dış çatıya tutturulmuş sac yapraklarından oluşur. Bu donatım, indükleyici akıyı yönlendiren magnetik devreyi açmaya yarar. Çatının içinde, kertiklere yuvalanmış etkin iletkenlerden oluşan indüklenme bobinleri yer alır. Söz konusu bobinler seri halinde bağlanmıştır (böylece, oluşan devrenin uçları, makinenin kutuplarında son bulur). İndüklenme bobini sayısı, indükleyici kutup sayısına eşittir. Bir kuzey kutbu, bobinlerden birine yaklaştığında, bobinde bir indüklenmiş elektromotor güç (e.m.g.) ortaya çıkar. Aynı anda, güney kutbu ikinci bobine yaklaşır ve bobinde, birinci bobindekine ters yönde bir indüklenmiş elektromotor güç doğurur (Bkz. ELEKTROMAGNETİZMA). İndüklenmiş elektromotor güçlerin birbirine eklenmesi için, bobinlerin seri bağlanması koşuluyla, iletkenlerin ikişer ikişer ters yönlü olması gerekir.

ÜÇ FAZLI ALTERNATÖR

Tek fazlı alternatöre göre yalnızca statorun farklı olduğu üç fazlı alternatörlerde, stator, art arda gelen iki kutbun (kuzey ya da güney) uzamda oluşturduğu açının üçte biri ölçüsünde birbirinden ayrılmış üç sarım taşır. Dolayısıyla, elde edilen üç elektromotor güç nedeniyle, bir periyodun üçte biri kadar sürede bir kez faz kayması görülecektir. Üç fazlı bir alternatör, tek fazlı üç alternatörden oluşmuş gibi düşünüle-

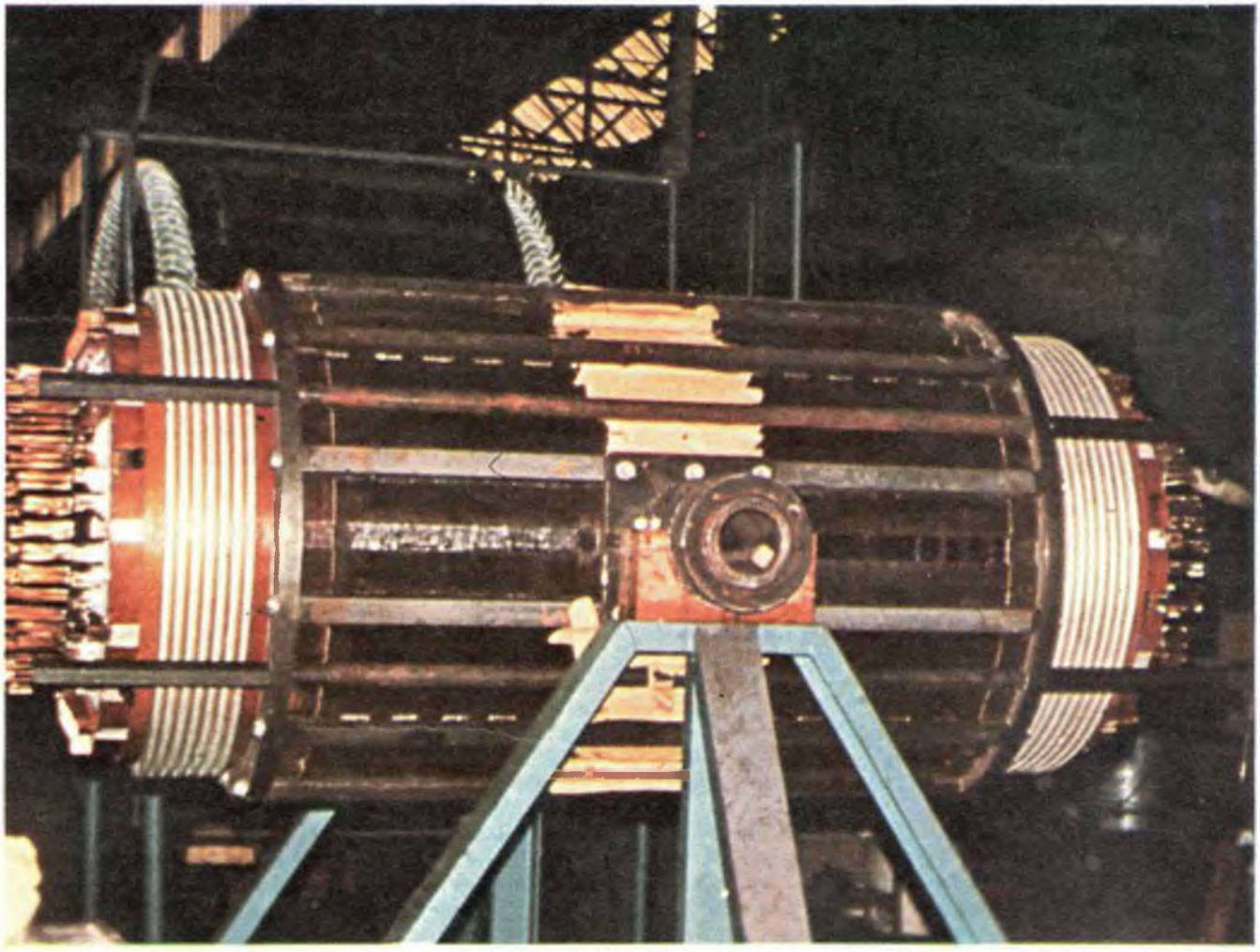

Nancy (Fransa) fabrikalarında hazırlanan itme alternatörünün statoru (denetimli termonükleer ergime deneyleri için, her dört dakikada bir saniye boyunca, 100 000 kW sağlayacak güçtedir).

bilir. Belirgin niteliklerini çıkarmak için, üç fazlı akım yasalarını uygulamak yeterlidir:

— frekans $f = pn$
— e.m.g. $E = kpn \Phi N \times 3$
— nominal güç $EI \times \sqrt{3}$
— yararlı güç $P = UI \cos \varphi \times 3$
— verim $\eta = \frac{P}{Pm}$

ALTERNATÖRLERİN GÜÇLERİ

Günümüzde her güçte alternatör yapılmakta, çalıştırılmaları için gaz türbinleri, dizel (diesel) ya da elektrik motorları gibi çeşitli yollara başvurulmaktadır. Elde edilen akımların frekansları, birkaç hertz ile birkaç bin hertz arasında sıralanır. Nominal güçler, termik santralların türboalternatörlerinde 750 000 kVA düzeyinde ulaşabilir. Böyle bir güce ulaşan aygıtların doğurduğu ve özellikle joule etkisiyle (ısı) yitirilen gücün boşaltılmasıyla ilgili sorunlar pek çoktur. Bu yüzden, çoğunlukla 100 000 kVA güçle yetinilir.
Otomobil alternatörleri, günden güne dinamoların yerini almaktadır; çünkü dinamolar, yüksek dönme hızlarına uyum göstermez. Otomobil alanındaki bu evrimi, dalgalı akımı doğru akıma çevirme olanağı veren yarı iletkenler sağlamıştır. (Bkz. YARI İLETKENLER) ■

TEK FAZLI BİR ALTERNATÖRE ÖZGÜ BÜYÜKLÜKLER

FREKANS: T periyodu, aynı yönlü iki kutbun, belli bir iletken önünden art arda geçişi arasındaki zaman aralığı olduğuna ve p rotorun kutup çiftlerinin sayısını,n'yse dönme frekansını (tur/sn olarak) gösterdiğine göre,

$T = \frac{1}{pn}$

ve frekans için $f = \frac{1}{T} = pn$

bağlantıları elde edilir.

Dağıtım şebekesi için kabul edilmiş frekans 50 Hz olduğundan, alternatörlerin dönme frekansları 3 000 t/dk, 1 500 t/dk, 1 000 t/dk, vb. değerindedir.

E ELEKTROMOTOR GÜCÜ:

$E = kpn\Phi N$

Bu bağıntıda p rotorun kutup çiftleri sayısını, n dönme frekansını (t/sn olarak), Φ bir kutuptan yayılan akıyı (Weber olarak), N seri halinde bağlanmış etkin iletken sayısını ve k Kapp katsayısını (yaklaşık 2,2) gösterdiğine göre, elektromotor güç volt olarak belirtilir.

GÜÇLER: Nominal güç volt-amper (VA) olarak belirtilir.
p yararlı gücü, alternatörün dış devreye sağladığı $P = UI \cos \varphi$ **gücüdür ve Watt olarak belirtilir. Sanayi verimi, p yararlı güç ile rotora verilen Pm mekanik güç arasındaki** $\eta = \frac{P}{Pm}$ **oranıdır.**

altın

Atom numarası Z=79, atom ağırlığı M= 196,967, simgesi Au olan geçiş elementi; bakır ve gümüş gibi, elementler çizelgesinin BI sütununda yer alır.

TARİHÇE

Doğal altının, insanın yararlandığı ilk metal olduğu düşünülmektedir. Bozunmaması, pırıltısı ve az bulunması, her dönemde ilgi görmesine neden olmuştur. Simyacılara göre altın, yeryüzündeki değersiz metallerin, Güneş ve gezegenlerin etkisiyle sürekli gelişerek ulaşacakları son evreydi. Bu nedenle altın, genellikle "metallerin kralı" sayılıyordu.

DOĞAL HAL

Altın doğada çok yaygındır; ama yüzde oranlarının çok düşük olması nedeniyle, verimli işletmeciliğe elverişli bölgelere çok ender raslanır. Deniz suyunda altın oranı, bir ton su başına, yörelere göre 1-10 miligram arasında değişir. Altın yatakları ikiye ayrılır: Birincil yataklar; ikincil yataklar. Birincil yataklar genellikle kuvars bakımından zengin kayalardan oluşur; söz konusu kayalar, gümüş ve altın tellürürlerin (silvanit; kadaverit; krennerit; petzit; vb.) yanı sıra, çeşitli sülfürler (pirit; blend; stibit; galen; vb.) de içerirler. İkincil yataklar, birincil yatakların aşınmasından kaynaklanan alüvyon kökenli çökellerdir ve boyları milimetrenin 1/100'ini geçmeyen altın tanecikleri, yoğunlukları nedeniyle toplaşarak, 25-30 kg'lık kütleler oluşturabilir.

ALTININ ÇIKARILMASI

Dünyada üretilen altının aşağı yukarı tümü, kuvarslı ya da şistli damarlardan ve altınlı kumlardan çıkarılır. Altını ayırmak için, minerallere mekanik ya da kimyasal işlemler uygulanır. Mekanik yöntemde, mineral öğütülerek ince toz haline getirilir; sonra su ve yağlı bir madde karışımında yıkanır. İkinci yöntemde, altın yataklarını işletme olanakları çok çeşitlidir. Minerali öğütme ya da yıkama sırasında, malgamalama(cıvayla alaşım)işlemine başvurulabilir. Elde edilen malgama damıtılarak altın ayrılır. Ayrıca, klor suyuyla(özellikle malgamalamadan sonra) işleme olanağı verir (klorürleme). Günümüzde genellikle, siyanürleme yöntemi uygulanır; metal, geniş havuzlarda potasyum siyanür ya da sodyum siyanür içinde çözündürülüp, sonra, bir başka metalle (çinko, alüminyum) işlenerek, altının çökelmesi sağlanır.
Bazı karmaşık altın minerallerini işlemede, kolay yükseltgenen metaller, gerek ayırımsal yükseltgeme yoluyla, gerek bazı asit ya da buharların etkisiyle elenebilir.
Altını arındırmak için, metal önce altın klorüre dönüştürülüp, bu bileşik elektrolizle ayrıştırılır: Yabancı metaller çamur içinde toplaşır.

ALAŞIMLAR

Arı altına (1 000'de 1 000). "24 ayar altın"adı verilir.1 000'de 900'lük altın para (kesin değer 0,9166), 22 ayar altından basılır: Merkez bankalarına yatırılan ve kuyumculara verilen altının kapsamı, yaklaşık % 99,5'tur. Arı altın kolay dövülür ve sertliğini artırmak için başka metallerle alaşım yapılır.
Kuyumculukta işlenen altının ayarı ülkeden ülkeye değişir: 22 ayar; 18 ayar; 14 ayar; 10 ayar. Altından üretilen şeylerin üstüne, ayarını belirten damgalar vurulur. Altın alaşımlarında en çok kullanılan metaller, bakır, platin (ender olarak) ve gümüştür; bakır, altın para ya da sarı altında, gümüşse % 10 oranında İngiliz altınında ve % 50 oranında beyaz altında yer alır. Kuyumculukta beyaz altın formülüne göre hazırlanmış altın-gümüş alaşımının kullanımı günden güne yaygınlaşmaya ve sanayide kullanılması nedeniyle çok pahalı olan platinin yerini almaya başlamıştır.

ALTININ FİZİKSEL ÖZELLİKLERİ

Arı altın, yansıma nedeniyle sarı, saydamlığı yüzünden yeşil görünen, çok yoğun (19 300 kg/m³) ve yumuşak bir metaldir. 1 063°C'ta erir, 2 600°C'ta, olağan basınç altında kaynar ve yeşilimsi sarı bir buhar çıkarır. Altın, tel çekmeye en elverişli (1 gr altından 2 km tel çekilebilir), en kolay dövülen metal-

dir: 0.1 μm kalınlığında yapraklar elde edilebilir (yani, bir milimetrelik bir kalınlığa ulaşmak için, bu yapraklardan 10 000 tanesini üst üste koymak gerekir).

ALTININ KİMYASAL ÖZELLİKLERİ

Altın elektropozitif özelliği en zayıf metal olduğundan, kimyasal etkinliği çok düşüktür ve doğal olarak bozunmaz. Bileşiklerini oluştururken +I, +II (ender olarak) ve +III değerleriyle yükseltgenir. Halojenler, altınla doğrudan doğruya bileşen, aşağı yukarı tek element grubunu oluşturur. Altının önemli bileşiklerinden biri altın III klorürdür ($AuCl_3$). Söz konusu bileşiğin hidroklorik asit çözeltilerinden birinin hidrazin, fosfor, formik aldehit, vb'yle indirgenmesi sonucunda, altının sudaki kolloyidal çözeltisi hazırlanabilir. Genellikle kırmızı olan bu çözeltiler, çökelekler ya da jeller üstünde soğurulabilir. Sözgelimi Cassius kırmızısı, rengini altın taneciklerinden alan sulandırılmış bir kalay IV oksittir ve altın II klorürün, kalay klorürlerle indirgenmesiyle elde edilir.
Bir altın III klorür çözeltisine hidroklorik asit katılmasıyla, kloroorik asit (III) $H[AuCl_4]$ elde edilir. Halojenlerin altın üstündeki etkisi, bu maddeler oluşurken kolaylaşır. Olay, altın suyunun altına etki etmesinin nedenini açıklar. Siyanür çözeltileri, oksijen eşliğinde altını çözündürür ve çok kararlı siyanorat (I) iyonları $[Au(CN)_2]^-$ oluştururlar: tepkimeden, mineralleri siyanürleme işleminde yararlanılır. Altının cıvayla bir araya gelmesini önlemek gerekir; çünkü bileşerek toz halinde bir alaşım (malgama) oluştururlar.

KULLANIM ALANLARI

Günümüzde kuyumcular altın-gümüş (yeşil altın) ya da altın, gümüş ve bakır alaşımlarını (pembe altın:

Uruguay'da kuvarslı bir damardaki doğal altın. Bu yataklar 3 500 m'den derinlere kadar uzanırlar ve altın kapsamı oranları, ton başına 6-12 gram arasında değişir.

Dubai'de bir altın kaçakçısı (Basra körfezi, bu kaçakçılığın yoğun olduğu bölgelerden biridir).

1 2

Ariège'de (Fransa) Salat vadisindeki alüvyonlardan altın çıkarılması. Altın işçisi tezgâhta ilk elemeyi yaparak altını kumdan ayırır (resim 1). Altın kabında son yıkama işlemi yapılır (resim 2). Kabın dibinde binlerce altın pul yığılır (resim 3): Bir gram altın elde etmek için 10 000- 25 000 pul gerekir. İri altın pulları elekle ayrılıp (resim 4), bir kenara toplanır (resim 5). Altın, hamlaçla işlenir (resim 6): Hamlaçla işleme iki evrede uygulanır: önce cıvanın buharlaşması için malgama ısıtılır; sonra güçlü bir hamlaç alevinde altın eritilir.

3 4

5 6

İngiliz altını; madalyalar; mücevherler) işlerler. Ayrıca çeşitli adlar altında, altın oranı düşük olan, hattâ bu metalle yalnızca renk ve yoğunluk benzerliği gösteren alaşımlar kullanırlar. Altın tellerden simcilikte, çok ince altın yapraklardan da yaldız ve lüks cilt yapımında yararlanılır. Öte yandan altın ve potasyum siyanürün elektroliziyle, bazı nesneler, süsleme (kuyumculuk) ya da koruma (havacılık, uzay havacılığı) amacıyla altınla kaplanır. Bu yöntemle çok ince altın yapraklar, fizik laboratuvarları için tüpler ve kapakları, tıpta kolloyidal altın çözeltisi de hazırlanır. Altından, bozunmaması nedeniyle, elektrik alanında (ince kaplamalar) da yararlanılır. Böylece hat kesme ya da bağlama aygıtlarının kutup ve broşları, yerleştirildikleri ortamda bulunan kimyasal etkenlerden korunur. Altından elde edilen Cassius kırmızısı seramikçilikte kullanılır. Tıp alanındaysa birçok altın tuzu kaslara iğneyle verilerek, süregen atardamar iltihabı,cüzam ve kızartılı lupusun tedavisinde kullanılır. Radyoaktif altından (^{198}Au) da, bazı kanserlerin tedavisinde yararlanılır.

ALTIN PARA SİSTEMİ

Altının para olarak kullanılmasına çok eski tarihlerde başlanmış olmakla birlikte,tarihte ilk değiş tokuş birimi altın değildir: Öbür madenler altından önce kullanılmıştır. Ama altın, niteliklerinden ötürü (az bulunur; bozunmaz; kararlı ve yüksek birim değeri taşır) Batı'da çok erken benimsenmiş, buna karşılık, Uzakdoğu ülkeleri, 1936 yılına kadar gümüş para sistemine bağlı kalmışlardır.

AZ BULUNAN BİR METAL

Bütün Eskiçağ boyunca altın az bulunan bir metaldi: Romalılar döneminde işletilen başlıca altın yatakları Nübye'de, Kafkasya'da ve Hindistan'daydı ve bazı askerî seferlerin temel amacı, gerçek ya da varsayımsal altın yataklarına el koymaktı. Ortaçağ'da altının en düzenli dolaşım yolu, Gine-Sudan-Sahra-İskenderiye-Venedik'ten geçiyor, Avrupa'daki altın üretimi yılda 50-100 kg arasında değişiyordu. Simyacıların değersiz madenlerden (sözgelimi kurşun) altın elde etmek için uğraşmalarının nedeni de, altının az bulunan bir metal olmasıydı.
İktisadi gelişme günden güne daha çok değerli metal gerektirdiğinden, yeni altın yatakları bulmak ya da bilinen altın yataklarına gitmek için

İnkaların cenaze törenlerinde taktıkları, altından yapılmış maske: Ağırlığı 93 gr; yüksekliği 32 sm; eni 26,5 sm.

çeşitli seferler düzenlendi. Ama sonuç düş kırıcı oldu: Afrika altın açısından oldukça yoksuldu; Amerika'da yağma edilen altınsa (1521' den XVII. yy'ın ortalarına kadar 200 ton), Brezilya'daki maden ocaklarından çok, tapınaklardan geliyordu (Amerika'nın İspanyolların egemenliğindeki kesimi de, daha çok gümüş açısından zengindi).

XIX. YÜZYILDA ALTIN ÜRETİMİNDEKİ GELİŞME

Altının az olması, Avrupa'da ya yalnız gümüşe dayalı tek para sisteminin ya da altın ve gümüşe dayalı ikili para sisteminin benimsenmesine yol açtı. Altın, ancak XIX. yy'ın ikinci yarısında, çok sayıda yatak bulunmasıyla büyük ölçüde üretilmeye başlandı: 1848'de Kaliforniya'da, 1851'de Batı Avustralya'da, 1886 Transvaal'da, 1896'da Kuzey Amerika'da (Kanada ve Alaska) altın yatakları bulundu.
Aynı dönemde Sibirya'da da altın çıkarılmaya başlandı. Ayrıca, maden çıkarma yöntemlerindeki gelişmeler, Rusya (Urallar), Brezilya (Minas Gerais) ve Hindistan'da (Haydarabad) altın üretimini artırdı. Daha sonra, ikinci dereceden maden yatakları işletilmeye başlandı (Batı Afrika, Guyana, Çin). Ayrıca, Şili ve A.B.D 'nde bakır yataklarından, İspanya'da da pirit yataklarından az miktarda altın elde edildi.

BÜYÜK ÜRETİCİLER

XVIII. yy'da 20 tona yaklaşan altın üretimi, XIX. yy'ın sonunda 500 tona yükseldi. Eski S.S.C.B'nin Batı'ya sattığı altın da hesaba katılırsa, 1990'daki altın üretiminin 1 200 ton dolaylarında olduğu söylenebilir (Sovyetler Birliği'ndeki altın üretimi konusundaki resmî istatistikler yayınlanmamıştır). Büyük üretici ülkelerin başlıcaları Güney Afrika Cumhuriyeti (% 50),eski S.S.C.B. (% 25), A.B.D., Kanada ve Avustralya'dır. Güney Afrika Cumhuriyeti'ndeki altın madenlerinde uranyum da bulunması, altının değerini artırmakta, çıkarılan altın Johannesburg, Londra, Paris ve New York borsalarında yüksek fiyatlarla işlem görmektedir.

ALTIN VE PARA

Günümüzde, itibarî paralar artık değiştirilmediği için, hiçbir ülke doğrudan doğruya parasal amaçla altın kullanmamaktadır. Buna bağlı olarak hiçbir paranın, altının "yasal güvencesine" gereksinmesi yoktur. A.B.D., 1968 yılında aldığı bir kararla, bu sistemi bırakmıştır. 1976'da Jamaika'da kararlaştırılan ve 1978'de resmen yürürlüğe giren "geçerlikten kaldırma" girişiminden sonra, altının, uluslararası para sisteminde artık hiçbir rolü kalmamıştır.
Yani çeşitli ülkelerin merkez bankaları, ulusal paralarına karşılık belli ağırlıkta altın bulundurmak zorunda değildirler ve gerçekte paralar, içerdikleri varsayılan altına göre değil, genellikle A.B.D. dolarına göre değerlendirilmektedir. Çeşitli paralardaki altın oranı, 1 ons (28,349 gr) arı altın=35 dolar temeline göre düzenlenir (bu oran 1934'te F.D. Roosevelt'in doların değerini düşürmesiyle benimsenmiştir). Bir paranın değerini yitirmesi ya da değer kazanması, öbür paralara göre paritesinin değişmesi, yani altına göre değerinin değişmesi demektir. Bu yüzden Uluslararası Para Fonu (İMF) üyesi olmayan ülkeler (S.S.C.B., Çin), kendi bölgeleri dışında alışveriş için gereken dövizi sağlamak amacıyla ya altından yararlanırlar (Londra altın piyasasının rolü) ya da ödemeler dengesindeki fazlalığa başvururlar.

ALTININ TEK PAZARI

Gerçekte altının bir tek pazarı vardır: Londra. S.S.C.B 'nden Güney Afrika Cumhuriyeti'ne kadar bütün ülkeler, Londra'daki Rothschild bankasına altın satarlar. Paris, Zürih, vb. altın pazarları, her şeyden önce Londra pazarına göre hareket eder, ama yerel koşulları da dikkate alırlar.
A.B.D., 1967 yılına kadar, pazara sunduğu altınlarla fiyatları (kurları) etkiliyor, böylece Londra pazarında altının onsunu 35 dolarda tutuyordu. 1945-1967 yılları arasında A.B.D 'ndeki rezervlerin 24,5 milyardan 10,5 milyar dolara düşmesi ve bunun sonucunda A.B.D. dışında bulunan dolarları altınla ödeme isteklerinin karşılanamaması, Washington hükümetini o tarihten sonra Londra'ya altın satmayı kesmeye yöneltti. Ayrıca A.B.D., dolar bulunduran büyük merkez bankalarının çoğundan, bu dolar rezervlerini altınla değiştirmeyecekleri konusunda güvence aldı; yoksa, A.B.D.

Yerleşme alanı günümüzdeki Kolombiya'nın orta kesimi olan Polima uygarlığından kalma bir altın başlık.

doları büyük zarar görebilirdi.

ALTIN VE PARAYA ÇEVRİLİR DEĞER SORUNU

Son yıllarda bazı iktisatçılar ve devlet adamları para sisteminde yeniden altının ölçüt alınmasını istemekte, bazılarıysa, para sistemindeki ölçütü hammadde kaynaklarına, işlenmiş ürün kaynaklarına dayandırmayı önermektedir. Londra'da altının fiyatı ya da "serbest kur"u değişkendir. Altına gerçek değerinden daha az bir değer biçilmesi (bu saptama resmî olarak 1934'te yapılmıştır) sonucunda, para pazarı altın sıkıntısı çekmeye ve devletlerin altın rezervleri azalmaya başlamıştır. ■

Altınordu Devleti

Doğu Avrupa'da Aşağı İdil (Volga) kıyılarında, Cengiz Han'ın başlattığı ve torunlarının sürdürdüğü büyük fetihlerle kurulan Türk-Moğol Devleti (1241-1502).

Altınordu devleti, Cuci Han'ın ölümünden sonra oğlu Batu (Sayın) Han (1227-1256) tarafından kuruldu. Cengiz Han, Doğu Deştikıpçak ve Harzem ülkelerini fethettikten sonra, büyük oğlu Cuci Han'a (1170-1227) vermişti. Ama Cuci Han 1227'de ölünce, Cengiz Han, ona vermiş olduğu toprakları, bu kez torunları Batu Han ve Orda-İçen Han arasında bölüştürdü. Sağ-kol illeri, İdil ırmağı boyundaki iller ve hanlık makamı Batu Han'a verildi ve *Akordu* ya da *Altınordu* diye adlandırıldı.Sol-kol illeri ile Siriderya boyundaki illerse, Orda-İçen Han'a verildi ve *Gökordu* diye nitelendi. 1228'de Ogeday (1228-1241) kağan seçilince, Batı seferi için Batu Han başkomutanlığa getirildi. On üç yıl süren bu büyük sefer süresince, Batu Han Bulgarları ve Kıpçakları yendi; Moskova'ya bir sefer düzenledi; daha sonra Polonya, Macaristan, Avusturya ve Dalmaçya'ya girerek ülkesinin sınırlarını genişletti. Kendisine bağladığı ülkeleri yönetmek için Aşağı İdil'i merkez seçti ve Saray kentini başkent yaptı.

Batu Han'ın ölümünden sonra (1256), yerine sırasıyla oğulları Sartak Han ve Ulakçı Han geçtiler. Ama onların da kısa aralıklarla ölmeleri sonucunda, Altınordu devletinin yönetimi Batu Han'ın kardeşi Berke Han'a (1257-1266) kaldı. İslâm dinini benimseyen Berke Han, Cuci ulusunun Azerbaycan üstündeki haklarını alabilmek için, büyük bir orduyla İlhanlı ülkesi üstüne yürüdü ve Hulâgu Han'ı yendi. Berke Han'dan sonraki hanlar (Mengü Timur, Tuda Mengü, Tula Buka, Tokta), onun siyasetini izlemekle birlikte, İslâm dinini benimsemediler. Bununla birlikte, İslâm dini gene de ülkede geniş ölçüde yayıldı ve Özbek Han (1313-1340) döneminde devletin resmî dini oldu. Altınordu Devleti'ne en güçlü dönemini yaşatan Özbek Han'ın ölümünden sonra, yerine geçen oğlu Canibek Han (1340-1357), İslâm geleneğini Cuci ulusuna yaymaya çalıştı; ama Azerbaycan seferinden dönerken, oğlu Berdi-Bek'in adamları tarafından öldürüldü.

Berdi-Bek Han'ın (1357-1360) ölümünden sonra, ülkede karışıklıklar başladı ve yaklaşık on yıl içinde yirmiden çok han tahta çıktı. Karışıklık dönemi Urus Han'ın 1369'da öbür hanlıkları ortadan kaldırarak, Doğu Deştikıpçak'a egemen olmasına kadar sürdü. Daha sonra Toktamış Han, bütün Deştikıpçak'ı egemenliği altına alarak, 1382'de Moskova'yı ele geçirdi ve o tarihten sonra Rus prenslikleri Altınordu Devleti'ne yıllık vergi ödemeye başladılar. Ne var ki, kısa süre sonra Timur, Toktamış Han'a karşı saldırılara başladı ve 1391'de yapılan savaşı kazandı (bununla birlikte Toktamış Han, Deştikıpçak'taki egemenliğini korudu). 1399'da Timur'un tahta geçirdiği Kutluk Han döneminde, Toktamış yeniden Saray kentine girmeyi başardıysa da, çok geçmeden yenilerek Litvanya'ya sığındı ve 1405'te Emir Edigü'nün adamları tarafından öldürüldü. Timur Kutluk'un ölümünden sonra ülkede yeniden karışıklıklar çıktı ve Edigü, Cengiz Han soyundan Şadi Bek'i hükümdarlığa getirdi. Emir Edigü'nün Altınordu'nun gerçek Han'ı gibi davranmasına kızan Şadi Bek ona karşı ayaklandıysa da, 1407 yılında yapılan çarpışmayı Edigü kazandı: Şadi Bek kaçtı ve 1408'de öldü. Yönetimi 1419 yılına kadar elinde tutan Edigü ölünce, yerine Uluğ Muhammed geçti. 1424'te Akordu hükümdarlarından Burak Han, Uluğ Muhammed'i yenerek yönetimi ele geçirmeyi başardıysa da, 1427 yılında yardım sağlayan Uluğ Muhammed, Burak Han'dan tahtını geri aldı. Bu arada, Altınordu Devleti'nin güçlenmesini istemeyen Litvanya ve Rusya'nın yeni karışıklıklar çıkarmaları sonucunda, Uluğ Muhammed, Deştikıpçak'ı boşaltarak Yukarı Volga'ya çekildi. Gıyasettin'in oğlu Hacı Giray'ın Kırım Hanlığı'nı kurmasından sonra (1428), Muhammed Han da Kazan Hanlığı'nı kurdu (1437). 1445'te egemenliği ele geçiren Toktamış'ın torunu Seyit Ahmet Han, 1451'de Moskova'ya bir sefer düzenledi. 1455'te Kiev prensiyle savaşıp tutsak düştü. 1457'de kaçarak 1465'te Moskova'ya ikinci bir sefer yaptı; ama bir kez daha yenilince yerini Ahmet Han'a bıraktı.

Ahmet Han,Leh kralı Kazimierz IV' le anlaşıp 1480'de Moskova'ya saldırdıysa da, Leh kralının Kırımlıların saldırıları yüzünden yardım göndermemesi ve kışın bastırması üstüne geri çekilmek zorunda kaldı. 1481'de Ahmet Han'ın Aybek'le yaptığı savaşta öldürülmesinden sonra, Altınordu Devleti parçalanmaya başladı ve çeşitli hanlıklara bölündü; birbirleriyle çekişen hanlar Altınordu Devleti'ni ayakta tutmayı başaramadılar.

Köklü geleneklere dayanan ve bir "bozkır imparatorluğu" olan Altınordu Devleti, asker yasalarıyla yönetiliyordu; başlıca yönetim organı, Cuci soyundan kişilerden ya da kabile beylerinden oluşan Kurultay'dı. Devletin iktisadı, temelde, hayvancılığa, avcılığa ve tarıma dayanıyor, ayrıca, Kırım'daki limanlarla deniz ticareti yapılıyordu. Saray kenti, kültür, sanayi ve ticaret açısından gelişmişti ve resmî dili türkçe olan Altınordu Devleti XIII. ve XIV. yy'larda Doğu Avrupa'nın başlıca siyaset, iktisat, kültür merkeziydi. ■

altın sayı

Bir büyüklüğün eşit olmayan iki parçaya en uyumlu bölümünü veren sayı (*altın kesit* ya da *tanrısal oran* da denir).

TANRISAL ORAN BAĞINTISI

a ve b (a'nın b'den büyük olması koşuluyla), p büyüklüğünün iki parçasıysa, $a : \frac{a}{b} = \frac{p}{a}$ eşitliği elde edilir ve $p = a + b$ olduğuna göre, $\frac{a}{b} = \frac{a+b}{a}$, dolayısıyla $a^2 = ab + b^2$ bağıntıları bulunur. En küçük parçaya (b) 1 değeri verilirse, $a^2 - a = 1$, dolayısıyla $a^2 - a - 1 = 0$ elde edilir. İkinci dereceden bu denklemin artı kare kökü $\frac{1+\sqrt{5}}{2} = 1,618$ sonucunu verir; altın sayı budur.

GÜZELLİĞİN KURALI

Altın kesit oranı, İtalyan matematikçi Fibonacci'nin (XII. yy. sonu) 1, 1,2,3,5,8,13,21,34,55,89,144,.., biçiminde verdiği toplamalı dizisine yakındır; bu dizinin her terimi, kendinden önce gelen iki terimin toplamına eşittir. Art arda gelen iki terim arasındaki oran, altın kesite yaklaşır. Mimarlık, heykelcilik ve resim alanlarında bir güzellik kuralı olarak benimsenen altın sayıya, uzunluklar, yüzeyler ve biçimler arasındaki oranlarda çok sık raslanır. Altın sayı ya da tanrısal oran, Keops piramidi, Atina'daki Parthenon ve Milano'daki Duomo gibi büyük yapıtlarda açıkça görülür. Pythagorasçıların ve onları izleyen kuşakların uyum simgesi olan altın sayı, Mısır ve Yunan tapınaklarının, gotik üslubunda kiliselerin temel çizgilerinde de gözlenir. Ayrıca, Akdeniz bölgesindeki (Mısır, Yunan, Bizans) yapıtların yanı sıra, Rönesans dönemi yapıtları ile gotik üslubundaki yapıtlara özel bir ritim verir. Özellikle eski Yunan sanatında, insan bedenindeki orantılı ölçüler, uyumlu gelişme gibi özelliklerde tanrısal orana uyulduğu görülür. ■

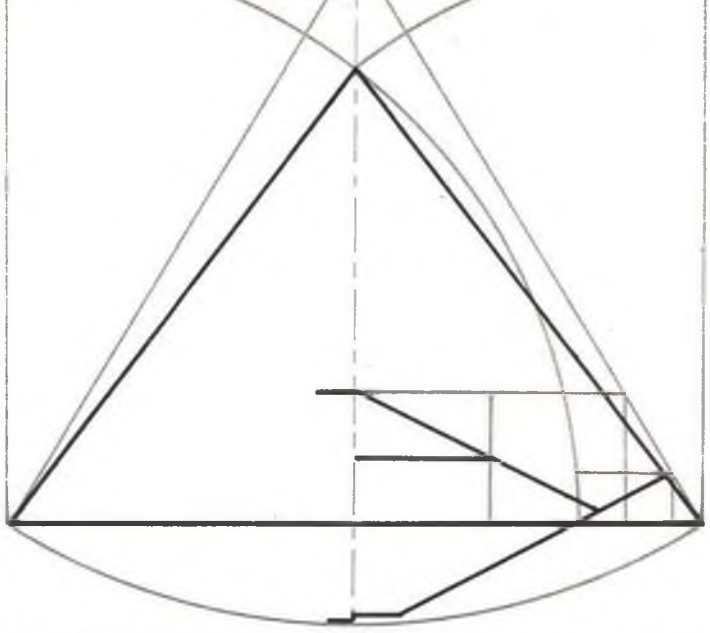

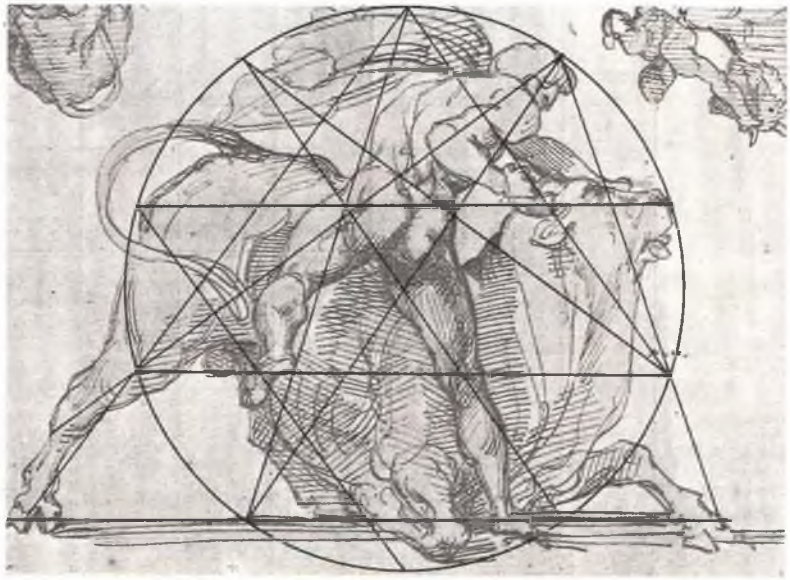

Yukardan aşağı doğru: Keops piramidinin altın kesiti (51°49'42"lik açı, bir altın dikdörtgenin en büyük kenarı çevresinde dönüşünü karşılar); Fransız ressamı Géricault'nun Herkül Girit Adası'ndaki Boğayı Uysallaştırırken *adlı tablosu (Herkül ve boğa bir çember içinde yer alır; yalnızca bacaklar çemberin dışına taşar. Davranış ve hareketler beşgen ya da ongen çizgilerle ve altın sayıya bağlanan yarıçaplarla belirtilir); ayçiçeği (kendi içinde bir uyum taşıyan doğanın da, bazen altın sayı kuralını yansıttığı görülür).*

Altıntaş, Yurdaer

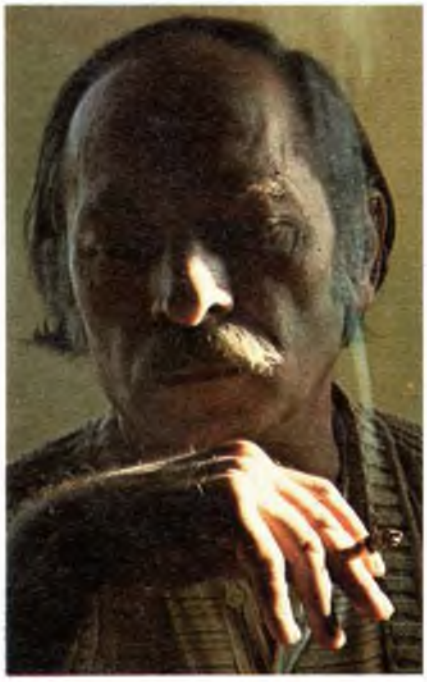

Yurdaer Altıntaş

Yurdaer Altıntaş'ın bir afişi.

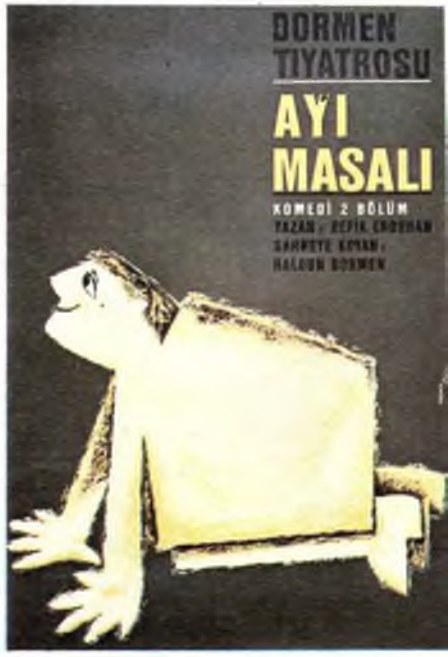

Türk afiş ve grafik sanatçısı (İstanbul, 1935).

1957 yılında Güzel Sanatlar Akademisi'nin Afiş atölyesini bitiren Yurdaer Altıntaş, 1964'te Türk Alman Kültür Merkezi'nde ilk sergisini açtı; 1966'da Güzel Sanatlar Akademisi'nin Sanat Ödülü'nü kazandı; 1968 yılında Türkiye Grafik Sanatçıları Derneği'nin kurucuları arasında yer aldı ve derneğin yönetim kurulu ikinci başkanlığını yaptı. Varşova'da (Polonya) afiş (1966, 1968), Brno'da (Çekoslovakya) grafik (1970) ikiyılda bir sergilerine, In Gelheim Am Rhein'da (Almanya) Bergama sergisine (1972), Akşehir Nasrettin Hoca Şenliği'ne (1975), Paris Film Afişleri Sergisi'ne (1975-1976) katıldı; 1973'te Musée de L'Homme'da (Paris) yapıtları sergilendi. 1976'da Güzel Sanatlar Akademisi'ne bağlı Uygulamalı Endüstri Sanatları Yüksek Okulu'nun Grafik Bölümü'nde ders vermeye başladı. 1981'de Grafikerler Meslek Kuruluşu'nun açtığı sergide birincilik ve üçüncülük ödüllerini aldı; aynı yıl bu kuruluşun başkanlığına getirildi. 1987'de İhap Hulusi Özel Afiş Ödülü'nü; 1988'de Tüyap Kitap Kapağı Özel Ödülü'nü aldı.

Nalınlar, *Martı*, *Bozuk Düzen* afişleri Washington The Library of Congress'de, *Pembe Kadın*, *Aşk Zinciri*, *Renk Duvarları* afişleri Varşova Ulusal Müzesi'nde, *Bugün Git Yarın Gel*, *Derya Gülü*, *Bit Yeniği* afişleri de Wilanow Afiş Müzesi'nde (Polonya) yer alan Yurdaer Altıntaş, grafik sanatlarının hemen her dalında ürün vermiştir; ama on yıl süreyle iki özel tiyatronun afişlerini yaptığı için, özellikle afiş sanatçısı olarak tanınır. Büyük lekelerden oluşan çarpıcı afişlerinde daha çok simgeci bir anlatıma yönelen sanatçı, 1969'dan sonra Türk folkloruyla ilgili resimleme çalışmalarına başlamış, bu alanda özellikle Karagöz, Nasrettin Hoca, Anadolu Efsaneleri, Dede Korkut gibi konular üstünde çalışmıştır. ■

alüminyum

Alüminyumun yükseltgenmesi. Oluşan alümin, metali aşınmaya karşı korur.

Simgesi Al, atom numarası Z = 13, atom ağırlığı (kütlesi) 26, 97, özgül ağırlığı 20°C'ta 2,699 gr/sm³ olan düşük yoğunluklu element.

1807'de Davy'nin tanıttığı alüminyumu, 1825'te Oersted erimiş bir tuzunu elektroliz ederek ayırmayı başardı; 1827'de de Woehler, arı olmayan gri bir toz halinde somut olarak elde etti. Alüminyumun 1854'te Sainte-Claire Deville yöntemiyle kimyasal olarak hazırlanmasından sonra, 1886'da P. Heroult (1863-1914) ve Hall, birbirlerinden bağımsız olarak, birkaç değişiklikle günümüzde de kullanılan elektroliz yöntemini geliştirdiler.

Hafif alaşımların hazırlanmasında temel element olarak kullanılan alüminyumun ısı ve elektrik iletkenliği yüksek, mekanik özellikleriyse zayıftır: Yumuşak ve az esnek bir metal olan alüminyum, eğeyi yağladığı için elle güç işlenir. Buna karşılık dövülgen ve çekmeye elverişli bir madde olması nedeniyle, çok ince yaprak ve tel haline kolayca dönüştürülebilir.

KİMYASAL ÖZELLİKLER

Alüminyum, elektropozitif niteliği yüksek bir metaldir; yani üç elektronunu kolayca serbest bırakır; dolayısıyle indirgeyici özelliği yüksek bir maddedir. Oluşturduğu Al^{3+} iyonunun yarıçapı çok küçüktür; su gibi kutuplu moleküllerin bulunduğu ortamda hidratlaşma eğilimi gösterir ve ortak bağla $[Al(H_2O)_6]^{3+}$ iyonu oluşturur. Halojenlere ve oksijene karşı kimyasal ilgisi büyüktür; ama yüzeyinde koruyucu bir alümin zarının oluşması nedeniyle, havada çok bozunmaz; alüminse, cıva klo-

rürde kısmen çözünür. Bir alüminyum tel, cıva klorüre batırıldıktan sonra açık havada tutulursa, dallanmış beyaz bir alümin tabakasıyla kaplanır. Alümin tabakasının tele tutunma gücünün zayıflığı, cıvalı ortamda koruyucu niteliğini büyük ölçüde yitirmesine yol açar.

Alüminyumun yükseltgenmesinden, elektrokimyasal kondansatörlerin yalıtkanlarını üretmede yararlanılır. Jelleşmiş amonyum hidrojen fosfat çözeltisi, alüminyum anot kullanılarak elektroliz edilir. Akım geçtiğinde, anottaki alüminyum yükseltgenir; böylece tıkız ve yalıtkan bir alümin tabakası oluşur; dolayısıyla yükseltgenme durur ve elektroliz kabı kondansatöre dönüşür. Bu kondansatörlerin sığası 1 000 mikrofarada (ve daha yüksek düzeylere) ulaşır. Alüminyum, karbonla birleşerek Al_4C_3 alüminyum karbür iyonu verir. Hidroklorik asit gibi yükseltgemeyen anyonlu asitler, alüminyumla etkili biçimde tepkimeye girerler ve asidin H^+ iyonu indirgenerek hidrojen gazı oluşur. Derişik nitrik asit ve sülfürik asit gibi yükseltgeyici asitler, koruyucu alümin tabakası nedeniyle alüminyuma etki etmedikleri için, alüminyum kaplarla taşınabilirler.

Alüminyum, sürekli alümin tabakasıyla örtülü olduğundan, soğukta suyu indirgemez. Ama 150°C sıcaklıkta, indirgeme tepkimesi hızla gelişir. Güçlü bazların eşliğindeyse, hidrojen açığa çıkar ve sodyum alüminat $NaAlO_2$ oluşur. Bu tepkimede, alüminyum, bazlarda çözünen alümin tabakasıyla korunmadığı için suyu soğukta indirgemiştir. Alüminyum birçok oksidi indirger. İndirgeme tepkimesi çok miktarda ısı açığa çıkarır ve metal erimiş durumda elde edilir: *"Alüminotermi"* adı verilen bu işlem, özellikle demir oksitleri indirgemede kullanılır; büyük metal parçalara (demiryolu rayları) kaynak yapılırken, demiri yerinde eritme olanağı verir. Ayrıca, manganez ve kalsiyumun sanayi üretiminde, bu metallerin oksitleri alüminyumla indirgenir.

ALÜMİNYUMUN HAZIRLANMASI

Alüminyum, alümin ve silikat biçiminde, yerkabuğunda en yaygın (% 7,45) elementtir. Alümin Al_2O_3, birçok mineralde (özellikle feldispat ve kilde) yer alır. Sanayide kullanılan alüminyum mineralleri, kriyolit AlF_3, 3 Na F ve boksitlerdir (boksitlerin başlıcaları alünit, lösit ve labradorittir). Ama alüminyum üretiminde yalnızca demir oksitleri içeren kırmızı boksitlerden yararlanılır; yüksek oranda silis içeren beyaz boksitler, alüminyum üretimine elverişli değildir (çökelek içinde alümin yitimi). Metalin üretim yöntemi iki evreden oluşur: a) Alüminin arıtılması için boksidin işlenmesi; b) Erimiş kriyolit içinde çözelti halindeki alüminin yüksek sıcaklıkta elektrolizi. Ayrıca, ileri ölçüde arıtma amacıyla, bir üçüncü evre uygulanabilir.

1. Alüminin arıtılması. — En çok kullanılan Bayer yönteminde, boksit önce parçalanıp öğütülür; kurutulduktan sonra bir otoklavda 180°—250°C sıcaklıkta ve basınç altında 250-300 gr/l'lik sodyum hidroksidin etkisinde bırakılır (tepkime: $Al_2O_3, H_2O + 2NaOH \rightleftarrows Al_2O_3Na_2O + 2H_2O$).

Silis, sodyum hidroksit ve alüminle $SiO_2Al_2O_3Na_2O$ formülünde bir silikat oluşturur; Fe_2O_3 ve TiO_2'yle birlikte çökeltide toplanan (kırmızı çamur) bu silikat, durulma yoluyla elenir. Sonra, alüminat çözeltisi $Al_2O_3Na_2O$, sığası 1 200 m^3'ü bulabilen ayrıştırıcılara geçip ayrışarak hidrata dönüşür:

$$Al_2O_3Na_2O + 4H_2O \rightarrow Al_2O_3, 3H_2O + 2NaOH$$

Hidrat filtreden geçirilip durulandıktan sonra yaklaşık 1 200°C'ta kireçlenerek, nem çekmeyen yansız α alümine dönüştürülür.

2. Alüminin elektrolizi (elektrikle ayrışma).— Alümin, elektroliz kabında 950°C dolayında erimiş kriyolit içinde çözündürülür. Sonra sürekli akım verilir ve akımın geçişi, alüminyumun açığa çıkmasını sağlayan bir kimyasal tepkime doğurur: $Al_2O_3 \rightarrow 2Al + 3/2\ O_2$.

Alüminyum, elektroliz kabının dibinde toplanır ve açığa çıkan oksijen,.

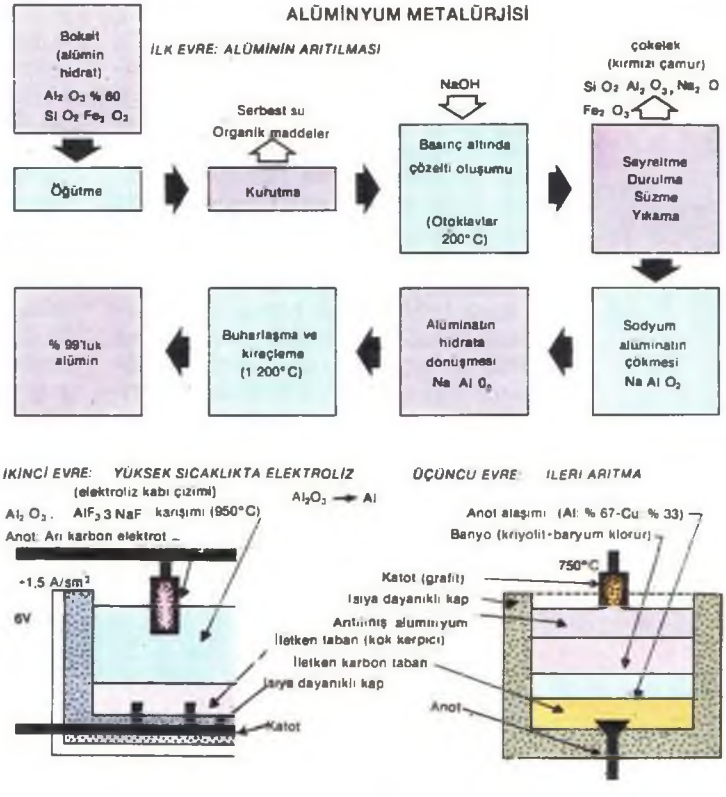

anotların yanmasına neden olur; sıcaklık, Joule olayıyla korunur. Genellikle dikdörtgen biçiminde olan elektroliz kabı çeperleri, ateşe dayanıklı tuğlayla (ateş tuğlası) ya da çimentoyla kaplanmış saç bölmeden oluşur. Karbon bloktan hazırlanan kap tabanı, katot görevi yapar ve elektrik hattına bağlıdır. Anotlarsa iki türdür. Birinci tür, önceden pişirilmiş arı petrol kokundan ya da sürekli Söderberg elektrotlarından oluşur; ikinci tür, anot bir alüminyum kafese, karbon ve bağlayıcıdan oluşan hamur doldurulmasıyla elde edilir; bu hamur anodun inişi sırasında pişer. Elektroliz kabı çıkışında, metalin arılığı % 98-99,9 arasında değişir.

Bir kilogram alüminyum elde etmek için ortalama 2 kg alümin veren 4 kg boksit, 1 kg NaOH, 15 kWs elektrik akımı, 1 kg elektrot, 10 kg karbon gerekir.

3. İleri arıtma.–Elektrolizle bu tür arıtma yöntemi, % 99,998 düzeyini bulan bir arılık elde etme olanağı verir. Elektroliz kabında, üç tabaka, yoğunluk farkıyla birbirinden ayrılır: a) Arıtılacak alüminyuma % 33 oranında bakır katılarak elde edilen ve tabanda yer alan (yoğunluk 3) anot tabakası; b) kriyolit ve baryum klorür karışımından oluşan (yoğunluk 2,7) arıtma banyosu; c) yüzeye çıkan (yoğunluk 2,3) arı alüminyum.

KULLANIM ALANLARI

Arı alüminyum ya da alaşımları çeşitli alanlarda kullanılır. % 99, 998 oranında arı metalden, nükleer reaktörlerde tüketilen uranyum çubuklarının kılıfları üretilir. % 99,5' luk arı metal, derişik sülfürik ve nitrik asitlerin depo ya da kapları olarak kullanılır; ayrıca, mutfak için kapkacak, elektrik iletkenleri için ambalaj malzemesi üretiminde de bu arı metalden yararlanılır. Alüminotermide ve bazı boyaların hazırlanmasında da alüminyum kullanılır. Dökümcülükte, alüminyumun silisyum, bakır, magnezyum ve titanla oluşturduğu alaşımlar işlenir (alaşımlar makine ve otomobil sanayilerinde, gemi yapımında, ev aygıtları ve elektrik motoru rotorları üretiminde, hammaddelerden birini oluşturur). Dövme ve haddeleme alaşımları, öteki katkıların yanı sıra, genellikle manganez de içerir. Sıcakta plastikleşen alaşımlardan, karoseri yapımında yararlanılır. % 0,5 silisyum, % 4 bakır, % 0,7 magnezyum ve % 0,5 manganez içeren düralümin, uçak ve otomobil sanayilerinde, saatçilikte ve dövme parçaların üretiminde kullanılır. Birçok alüminyum alaşımı, aşınmaya karşı, denizde bile yüksek direnç gösterir.■

ALÜMİN

Alüminyum oksit ya da alümin, doğada anhidrit biçiminde billurlar oluşturur. Bir anhidrit türü olan korindon çok sert bir maddedir; suda asıltı halinde, cilalama işlemlerinin bitirme evresinde kullanılır. Kızıl yakut, pembe yakut, safir, ametist, türkuaz gibi değerli taşlar, renklerini çeşitli metal oksit katkılarından alan alüminden oluşur. Zımpara da, önemli ölçüde demir oksit (Fe_3O_4) içeren bir alümindir. Bir alümin hidrat olan (alüminyum hidroksit) boksidin adı,ilk kez bulunduğu Baux de Provence'tan (Fransa) gelir. Alüminyum hidroksit, sanat ve teknik açısından ilgi çekici bir özellik taşır: Boyar maddeleri güçlü biçimde bağlaması nedeniyle, dokuma sanayisinde bağlayıcı olarak kullanılır.

alüvyon

Suların taşıdığı döküntü kökenli, hareketli çökelti.

Alüvyonlar hem oluşum tarihleri, hem de bileşimleri bakımından son derece çeşitlidirler. Killi çamurlardan, balçıktan, kumdan, çakıllı kumdan, yassı çakıllardan ya da sert köşeli büyük parçalardan oluşabilirler; bir akarsu, bir buzul ya da deniz tarafından taşınıp biçimlendirilmişlerdir. Alçak bölgelere ya da kıtaların kıyı kesimlerine taşınma yollarına göre alüvyonlar dörde ayrılabilir: Sel sularıyla taşınan alüvyonlar (taşkınlar sırasında sürüklenir, akma kanalının akış yönünde bir boşaltım konisi oluştururlar); ırmaklarla taşınan alüvyonlar (dağlardan inen akarsularla sürüklenip daha büyük akarsulara karışır, yeni katıldıkları ortamda daha ince döküntülere dönüştürülürler; ırmağın rejimindeki değişikliklere göre, çoğunlukla düzensiz tabakalar halinde, yalancı kolların, ırmaklarla alçalan bataklıkların süzülme alanlarına ya da eski taraçalara bırakılırlar; geniş bir alana yayılan birikinti maddeleri alüvyon örtüleri ya da düz ovalar oluşturur; deltaların oluşabileceği deniz kıyısına yakın yerlerde, gereçler giderek ufalanır); buzul alüvyonları (buzulun, döküntü maddelerini sürüklemesi sırasında, tabandaki ve yanlardaki buzultaşların üstüne çökmesi sırasında ya da buzul çekilmesi sırasında ortaya çıkarlar; ince bir kalıp olan buzul tozunu, karmakarışık biçimde yığılmış sert ve köşeli gereçlerle birleştirirler); deniz alüvyonları (kıyı akıntılarının ve kıtaların kaymasının sonucudurlar; kıyıların düzenlenmesine katılır, kumsalların kıyı bataklıklarının ve kıyı şeritlerinin oluşmasına yol açarlar).

Yeryüzünde birçok büyük bölge, sözgelimi Çin'deki, Çinhindi'ndeki, Hindistan'daki, Mezopotamya'daki, Mısır'daki delta bölgeleri ve vadilerin yanı sıra Po, Rhône ve Garonne ırmaklarının vadileri ile Flandre ovasının deniz kesimi, verimliliklerini alüvyonların varlığına borçludur. Buna karşılık Kuzey Almanya' daki buzul ovaları, Fransa'daki Sologne, Bresse bölgeleri, Landes ovaları ve Lannemezan tepeleri, alüvyonlardan ötürü verimsizleşmişlerdir. ■

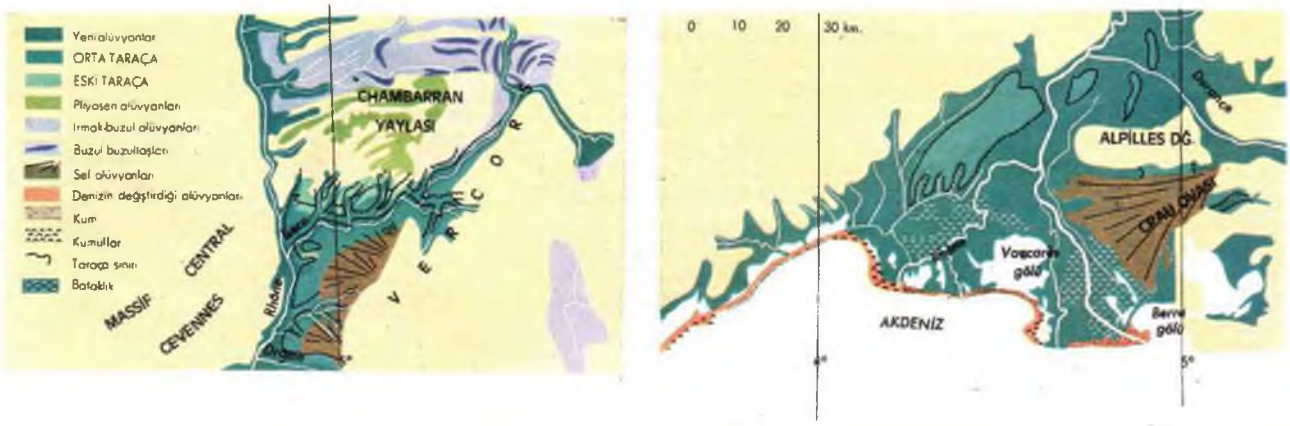

Rhône ırmağının taşıyıp yığdığı çeşitli türden alüvyonlar. Soldan sağa doğru: Irmağın yukarı çığırı ve kollarından biri; delta.

Amarna sanatı

Amarna kentinin kurucusu firavun Amenofis IV Akhenaton'un hükümdarlığı döneminde (İ.Ö. 1372-1354) gelişen sanat.
Amenofis IV'ün tahta çıktığı ve devrimci düşüncelerini her alana uyguladığı sıralarda, Mısır'da XVIII. sülalenin (İ.Ö. 1580-1314) benimsemiş olduğu geleneksel düzen temelden sarsıldı. Tanrıların kralı, sülalenin babası ve krallığın en büyük mali gücü olan Amon'un koruyuculuğuna karşı çıkan Amenofis IV, Amon'a bağlı din adamlarıyla bütün ilişkisini kesti ve Aton'u tek tanrı olarak benimsedi. Akhenaton ("Aton'un hoşuna giden") adını alıp, atalarının başkenti Teb'den ayrılarak 1370 yılında Akhet-Aton ("Aton'un Ufku") kentini (günümüzdeki Amarna) kurdu. Amarna kenti Orta Mısır'da, Nil'in doğu kıyısında yer alır. Karnak tapınağında doğmuş olan Amarna sanatı da, sonradan bu kentte gelişmiştir.
Klasik Teb sanatının başlıca özelliği olan gelenekçilik ve akademiciliğe şiddetle karşı çıkan Akhenaton, Amarna'da yaratılan sanat yapıtlarının Athon'un öğretisini yansıtan

Akhenaton döneminden kalma bir baş heykeli.

ürünler olmasını sağladı. Amarna sanatı heykel ve kabartmalarındaki en çarpıcı özellik, insan figürlerindeki garip, kaygı uyandırıcı görünümdür: Upuzun kafatasları; hastalıklı yüzler; büyük dudaklar; ince bedenler; şişkin karınlar; iri kalçalar. Firavunun, ünlü karısı Nefertiti'nin, krallık ailesinin, saray çevresinin, halkın, kısacası bütün Amarna'nın bu karikatürümsü görünümde canlandırılmasının nedeni, Akhenaton'da salgı bezleriyle ilgili bir bozukluk olmasından kaynaklanır. Bedeninde gerçekten bu tür biçimsizlikler olan Akhenaton, kendine özgü görünümüyle sanatçılara esin kaynağı olmuş ve sanat yaşamını öylesine etkilemiştir ki, sonunda bu hastalıklı görünüşü herkese mal edilmiştir.
Amarna'daki mezarların duvar süslemelerinde, Amarna sanatının en belirgin özelliklerine raslanır. Süslemelerde Akhenaton ve ailesi güneş kursuna (Aton) tapınma töreninde, Nil vadisinin güzelliğini ve tanrısal ışınların korumasında yaşama mutluluğunu yücelten ilahiler söylerken canlandırılmışlardır. Ayrıca, firavunun özel yaşamıyla ilgili çok güzel sahnelere yer verilmiş, Akhenaton'un aile yaşamıyla ilgili görüntüler (kızlarıyla oynaması ya da karısını dizleri üstüne oturtması) şaşırtıcı bir serbestlik içinde gerçekleştirilmiş, hattâ Amarnalı sanatçılar daha da ileri giderek, Akhenaton ve Nefertiti'nin çıplak olarak dostlarını ağırladıkları sahneleri bile görüntülemekten kaçınmamışlardır: Bu, bütün Mısır sanatı tarihinde raslanan en gözüpekçe tutumdur. ■

Amazon ırmağı ve Amazon bölgesi

Güney Amerika'da ırmak ve yukarı havzasının yayıldığı bölge.
6 400 km uzunlukta olan Amazon ırmağı ve kolları, 6 000 000 km²'lik uçsuz bucaksız bir havzayı sularlar; Amazon bölgesiyse, Brezilya topraklarının % 45'ini, Venezuela ve Ekvador'un bir bölümü ile Kolombiya'nın 2/3'sini, Peru ve Bolivya'nın da yarısından çoğunu kaplar.

AMAZON IRMAĞININ ÖZELLİKLERİ

Peru topraklarında And dağlarından doğan (yaklaşık 5 000 m yükseltide) Amazon ırmağının, Brezilya'ya girdiği yerden Atlas Okyanusu'na döküldüğü noktaya kadar olan uzunluğu 3 000 km'dir; ama yatağının yükseltisi 65 m'yi geçmez. Çok ender olarak 20 m'nin altına düşen derinliği, yer yer 130 m'yi bulur. Akış hızıysa saatte 3 km'yi aşmaz. Binlerce kolundan başhçaları arasında, sol kıyıdan aldığı Japura ve Negro ırmakları ile sağ kıyıdan aldığı Jurua, Purus, Madeira, Tapajos ve Xingu ırmakları sayılabilir.
Ağzından Peru'daki İquitos kentine kadar ulaşıma elverişli olan ırmağın kıyısında yer alan Belem (1 116 578 nüf.; 1991) ve Manaus (810 000 nüf.; 1991) kentleri, özellikle ırmak gemiciliği sayesinde gelişmişlerdir. Manaus'tan geçerken 10 km olan, Belem'den geçerken de 30 km'yi aşan ırmağın genişliği, ağız kesiminde 300 km'yi bulur (bu kesimde debisi 200 000 m³/sn'ye yaklaşır). Ekvator ormanına bütün kış boyunca yağmur yağdığı halde, ırmağın geniş çevresini sular altında bırakan taşkınlar, özellikle mart ve mayıs ayları arasında görülür.

AMAZON BÖLGESİ YERLİLERİ

Amazon bölgesinin Venezuela topraklarında kalan kesimindeki yerliler yaklaşık elli kabilede toplanmışlardır. Kolombiya'da başlıca topluluklar, Amazon ırmağının kaynak kesiminde, Amazon bölgesindeki ormanlarda ve Orinoco ırmağının akaçladığı Llano'larda (savanalar bölgesi) yaşarlar. Ekvador'daki başlıca topluluklar, doğu kesimde yerleşmişlerdir. Peru ormanlarında, Kuzeydoğu Bolivya'da özellikle yerliler yaşar ve Brezilya'da da, Amazon bölgelerinde ilkel yerli toplulukları geleneksel yaşama biçimlerini sürdürürler.
Sömürgeleştirme döneminin ilk iki yüzyılı boyunca, yerliler, serüvencigezginlerin kurbanları olmuş, sömürgeciler, Para ve Maranhao'daki büyük tarım işletmelerinde köle olarak çalıştırılacak Kızılderili avma çıkmışlardı. Daha sonra, XIX. yy'da, yerli köleleri lateks toplayıcıları çalıştırmağa başladılar. Brezilyalı general Randon, 1890-1930 arasında Kızılderilileri korumakla görevli bir büroyu yönetti; ama 1968'de Brezilya basını, söz konusu "Kızılderililere Yardım Vakfı"nın da yerli halkın soykırımına katılmış olduğunu açıkladı.

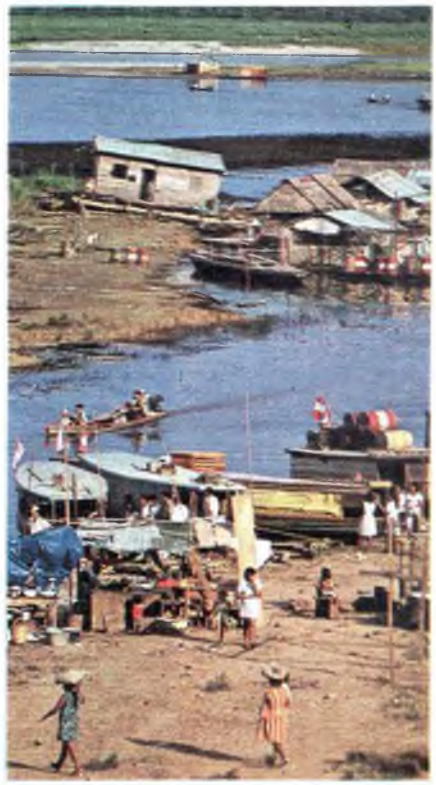

Peru'da, Amazon'un iki büyük kolundan biri olan Ucayali ırmağı (öbürü Maranon) kıyısında bir pazar yeri.

HAMMADDELER

XIX. yy'ın ikinci yarısında, kauçuğun dünya pazarlarındaki önemi, Amazon bölgesine ilk akına yol açtı.

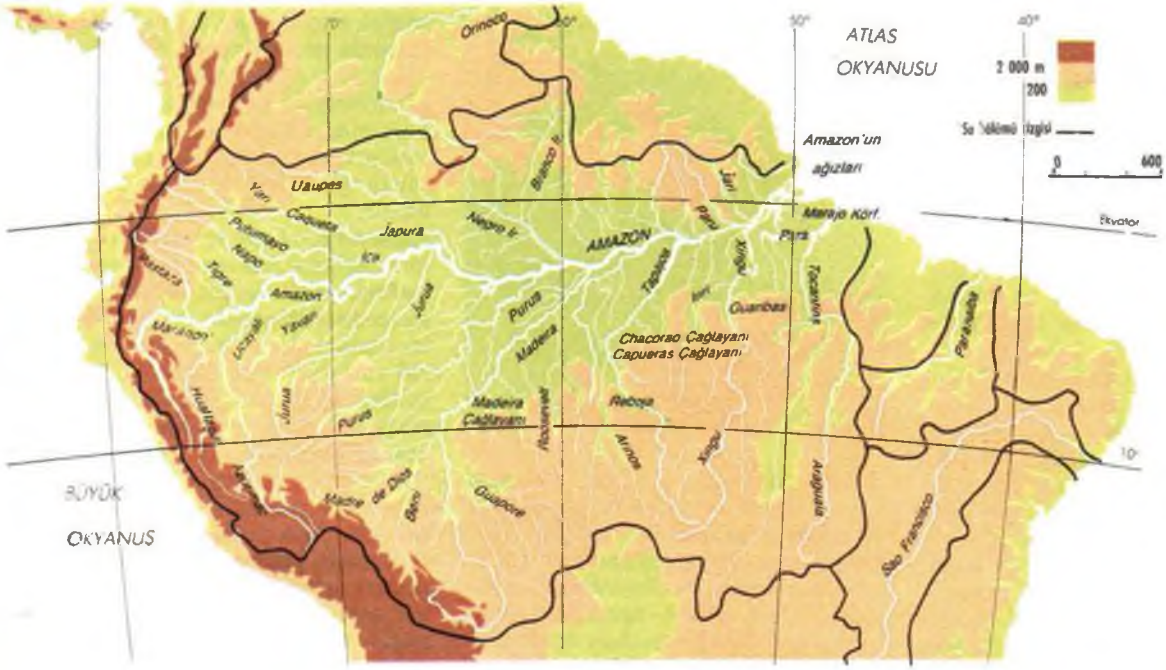

1872'de bu topraklar üstünde 332 847 kişi (Brezilya'nın o sıradaki toplam nüfusunun % 3,35'i) yaşamaktaydı. Ama 1912'den sonra, İngilizlerin Asya'da, özellikle de Malezya'da kauçuk ağacı tarım işletmeleri kurmaları ve büyük miktarda ürün elde etmeleri, dünya pazarında kauçuk fiyatlarının düşmesine, Amazon bölgesinin de iktisadi açıdan gerilemesine yol açtı. 1904'te Danimarkalı Torvald Loch, Amazon bölgesinde petrol buldu; 1948'de Bethlehem Steel şirketinin (A.B.D.) bir şubesi olan İCOMİ, Brezilyalı Azevedo Antunes topluluğuyla birlikte Amaja ilinde Serra do Navio manganez yataklarını işletmeye başladı. 1 Nisan 1964'teki askerî hükümet darbesinden sonra, A.B.D. hava kuvvetleri havadan çektikleri fotoğraflarla, bütün Amazon bölgesinin haritasını çıkardılar ve bu çalışmalar sonucunda, bölgede zengin yeraltı gelir kaynakları bulunduğu ortaya çıktı. Brezilya hükümetinin 1969'da yabancı yatırımlarla ilgili yasaları yumuşatmasıyla, söz konusu yatakların işletilmesine başlandı: Para ilinin güneydoğusunda demir; Xingu ve Fresco ırmakları yakınında bakır ve kurşun; Rondania'da kalay; Mato Grosso'nun kuzeyinde boksit ve nikel. Bütün bu maden yatakları Royal Dutch Shell, Aluminium Kaiser ve Bethlehem Steel gibi yabancı şirketler tarafından işletilmekteydi.

Amazon bölgesinin Brezilya sınırları içinde kalan kesiminde bir kayman (bir çeşit timsah) avcısı.

Irmağın kıyısında yer alan öbür ülkeler, Amazon bölgesinin değerlendirilmesinde Brezilya kadar ileri gitmemişlerdir. Bununla birlikte, Ekvador'daki Lago Agrio'da, 1970 yılında, günde 30 000 varil petrol üretilen elli kadar kuyu açılmıştır.

BREZİLYA SİYASETİNİN DEĞİŞMESİ

Brezilya hükümeti yakın dönemde, Amazon bölgesini büyük ölçüde yeniden düzenleme çalışmalarına girişti; büyük çaplı bir plan hazırladı. 4 500 000 km² 'lik bu uçsuz bucaksız alanın tam anlamıyla işletilebilmesi için, hammadde kaynaklarını ülkenin iktisadi merkezlerine bağlamak amacıyla, bölgeyi baştan sona aşacak 5 000 km'lik bir karayolu açılmasına girişildi.

Ne var ki, Amazon bölgesiyle ilgili Brezilya siyasetinin ilk evresi, başarısızlıkla sonuçlandı. Planın, doğal çevrenin bozulmasına ve askerî ya da iktisadi yollarla çeşitli yerli toplulukların yok edilmesine neden olması, ayrıca büyük karayolunun yapımı, uluslararası çapta sert kınamalara yol açtı; bütün bunların yanı sıra, Amazon bölgesine göçmek zorunda bırakılan topluluklar, sermayeye dayalı üretime kesinlikle yönelmediler. Ayrıca, küçük toprak sahipleri *(posseiros)* ile büyük toprak sahipleri *(fazendeiros)* arasında, toprak spekülasyonu nedeniyle yer yer büyük anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Bu arada Brezilya'nın bütün dünyada görülen bunalımdan büyük ölçüde etkilenmesi ve dış borçlarının artması sonucunda uluslararası kapitalizmin pençesine düşmesi, Amazon bölgesiyle ilgili planda da, büyük değişiklikler yapılmasına yol açtı.

Öncelikli alanların planlı biçimde yerleşmeye açılmasına dayalı yoğun gelişme tasarısının yerini, otoyolların çevresine yayılan bir yerleşme biçimine dayalı yaygın gelişme aldı; böylece bütün alanın yerleşmeye açılması kolaylaştırıldı. Maden araştırma çalışmaları hızlandırıldı. Hayvancılık dışsatıma yöneltildi; yerel tarım, büyük tarım-sanayi projelerinin gerçekleştirilmesiyle bir yana bırakıldı (küçük tarım işletmelerinin bir araya gelmesiyle oluşan birçok kooperatif, söz konusu tarım-sanayi kuruluşlarının çevre-

Amazon'un kollarından Xingu ırmağında balık avlayan bir Kızılderili.

sinde uydulaştı). Kısacası, az sürede en yüksek verimi sağlayacak kaynakların işletilmesi sonucunda, Amazon girişimi genel olarak ulusal niteliğini yitirdi; Amazon bölgesi de güçlü bir sermayeye dayalı, uluslararası düzeyde teknolojiden yararlanan büyük bir girişimin etkinlik alanı haline geldi.

Gelişme çalışmalarının öncelikli alanlar üstünde yoğunlaştırılması, doğal çevrede ve iklimde dengesizliklere yol açtığı gibi, yerli uygarlıkların korunmasını da olumsuz yönde etkiledi: Uçsuz bucaksız ormanlar, günümüzde aşağı yukarı yok olmuştur; Brezilya'nın enerji gereksinmesinin günden güne artması, Kızılderili uygarlıklarının yayıldıkları ortama zarar vermekte, geleneksel olarak Amazon bölgesine yerleşmiş melezlerin ve kırsal kesim halklarının varlığını tehlikeye düşürmektedir. Çeşitli noktalarda kurulması tasarlanan hidroelektrik barajlar, on binlerce hektarlık ormanın sular altında kalmasına neden olacaktır. Üstelik, tarım ya da madencilik çalışmaları nedeniyle zaten insan elinin değmiş olduğu bu ormanlar, yeni bir tehlikeyle de karşı karşıyadır: Bölgeden geçen kara ve havayolları taşıtları için gerekli yakıtı sağlayabilmek amacıyla, kesilen ağaçlardan alkol elde edilmesi tasarlanmıştır. Kamuoyu karşısında hükümet, öncelikli olmayan bölgelerde ulusal parklar ve yerli rezervleri kurmaya yönelmiştir. Ama, bunların dışındaki bölgelerde, ormanlar büyük ölçüde yok edilmekte, dolayısıyla yerliler, topraklarından göçmek zorunda kalmaktadırlar. ■

Amazonlar

Yunan mitolojisinde kadın savaşçılar topluluğu.

Kafkas düzlükleri yakınındaki bilinmeyen bölgede, Trakya'da ya da Tuna ovasında yaşadıkları sanılan Amazonlar, erkeklerin varlığına yalnızca uşak olarak kullanmak ve çocuk elde etmek için izin veriyor, erkek çocukları öldürüyor, kız çocukların sağ göğsünü de ok ve mızrak kullanmayı engellememesi için kesiyorlardı (yunanca göğüssüz anlamına gelen "Amazonlar" adı bu gelenekten kaynaklanır).

Mitolojiye göre, erkekler kadar yiğitçe savaşan Amazonlar, av tanrıçası Artemis dışında bütün Yunan tanrılarının düşmanıydılar: Bellerophontes, İobates'in buyruğuyla Amazonlarla savaşmış, Herakles Thermodon köprüsündeki bir çatışmadan sonra Amazonların kraliçesi Hippolyte'nin kemerini ele geçirmiş, Thesus Amazonların Atina'ya saldırısını püskürtmüş, Akhilleus Truvalıların yardımına koşmak isteyen bir başka Amazon kraliçesi Penthesileia'yı öldürmüştür.

Mitolojide Amazonlar ile Yunan tanrılarını karşı karşıya getiren bu çatışmalar, gerçekte iki değişik dünya anlayışının çatışmasıdır: Yunan tanrıları dünyayı uygarlaştırmak, siteler kurmak ve bunları geliştirmek isterken, Amazonlar site yaşamına karşı çıkan vahşi dünyayı simgelerler. ■

Bir Etrüsk mezarı üstündeki, Yunanlılar ile Amazonları savaşırken gösteren resim.

amboli

Kan damarının, kanla sürüklenip gelen bir yabancı cisim tarafından tıkanması (bu tıkanma, kanın bulunduğu yerde pıhtılaşmasından oluşan trombozdan farklıdır).

Ambolinin başlıca nedenleri arasında kalp hastalıkları (ikili kapak darlığı; enfarktüs; kalp içzarı iltihapları), atardamar hastalıkları (atardamar iltihabı; damar sertleşmesi; anevrizma) ve toplardamar iltihapları (filebit) sayılabilir. Ambolilere genellikle bir kan pıhtısı yol açar; ama çok tehlikeli olan gaz (hava) ambolileri, çok ender raslanan asalak ambolileri (kurtlar; tenia embriyoları; vb.), mikrop, kanser, pigment, yağ, vb. ambolileri de gözlenebilir.

Amboli, tıkayıcı cismin yerleşme yerine göre çeşitlere ayrılır. Beynin belli bir bölgesindeki kan dolaşımının durmasına, dolayısıyla kansızlığa ve sinir dokusu bozukluğuna yol açan beyin ambolisi, genellikle gençlerde görülür (tıkanan atardamar çoğunlukla Sylvius yol atardamarıdır); apansız bir yarım felçle (sağ taraf) ortaya çıkar ve konuşma bozukluğuna yol açar. Akciğer ambolisi, bazen bir kalp hastalığının ya da bir toplardamar hastalığının sonucudur ve apansızın ya da birkaç saat içinde (solunum durmasına yol açarak) ölümle sonuçlanabilir. Ama genellikle, ansızın ortaya çıkan (sözgelimi bir ameliyattan sonra ortaya çıkar) orta şiddette bir hastalıktır. Bir yan ağrısı, solunum güçlüğü ve kuru, zorlayıcı bir öksürükle başlar. Hasta solgun ve sıkıntılıdır; nabzı hızlı atar; atardamar basıncı (tansiyonu) düşüktür. Bir gün sonra ateşi yükselir ve kanlı balgam tükürmeye başlar.

Ayrıca, iç organ ambolileri de görülebilir. Nedeni ve yapısı ne olursa olsun, amboli, acil tedavi gerektirir. Öncelikle acıyı dindirmek, şoka karşı koymak, kan ambolisi durumunda pıhtılaşmayı önleyici bir tedaviye başvurmak, gaz ambolisi durumunda kalp durması varsa reanimasyon ve kalp masajı uygulamak, beyin ambolisi durumunda da hastayı komadan çıkarmaya çalışmak, mikrop kapmaya karşı tedavi uygulamak gerekir. ■

Amerika

Dünyanın altı kıtasından biri.

Amerika kıtası güneye doğru uzanan üçgen biçiminde iki büyük kara parçasından oluşur: Kuzey Amerika; Güney Amerika. Orta Amerika kıstağıyla birbirlerine bağlanan bu kara parçalarının arasındaki Antil adaları da, Amerika kıtalarına bağlanır.

Amerika kıtası, Büyük Okyanus (batıda) ile Atlas Okyanusu (doğuda) arasında, Kuzey Buz Denizi'nden Güney denizlerine kadar uzanır. Kıtanın iki parçası aslında birbirinin uzantısı değildir: Kuzey Amerika'nın büyük bölümü, 80° batı boylamının batısında yer alır; oysa Güney Amerika, aşağı yukarı bütünüyle, söz konusu boylamın doğusunda kalır.

COĞRAFYA

Amerika kıtasında, yüzey şekilleri açısından, boylamlar doğrultusunda uzanan üç bölge ayırt edilir. Batıda, Üçüncü Zaman'dan kalma yüksek, volkanik sıradağlar, Bering boğazından Horn burnuna kadar uzanır ve yalnızca Orta Amerika'nın batı-doğu doğrultusundaki yüzey şekilleriyle ve Antil adalarıyla kesilirler; Kuzey Amerika'da Kayalık Dağlar ile Güney Amerika'da And dağlarını oluşturan bu sıradağların genişliği, yer yer 2 000 km'yi bulur; birbirine koşut birçok sıra oluşturarak dar kıyı şeridini Büyük Okyanus'tan ayırır, derin vadileri (özellikle Kaliforniya vadisi ve Şili vadisi) ve yüksek yaylaları (Kayalık Dağlar'daki iç yaylalar ve And dağlarındaki yüksek yaylalar) çevrelerler. Yükseltisi Mac Kinley dağında (Alaska) 6 187 m'yi, Aconcagua'da (And dağları) 7 027 m'yi bulan bu dağlık eksende, genel olarak yanardağ etkinlikleri görülür: Alaska'da Katmai yanardağının (1912), Meksika'da Paricutin yanardağının (1942) püskürmeleri. Kuzeydoğuda ve doğuda birbirini izleyen, Birinci Zaman'dan kalma yüzey şekilleri, çoğunlukla değişikliğe uğramış, kıvrılmış ve aşınma sonucunda yeniden törpülenip yontulmuşlardır. Labrador'dan ve Apalaş dağlarından Guyana kütlesine ve Brezilya yaylalarına kadar oluşturdukları sürekli ve oldukça yüksek engel, Atlas Okyanusu kıyısı boyunca uzanır; bu dağlık bölgeler arasında buzul yaylaları ve tortul ovalar yer alır: Kuzey Amerika'da "Batı" bölgesindeki yüksek ovalar; Prairie bölgesi (Kanada) ve Mississippi ovası; Güney Amerika'da Orinoco-Amazon ve Parana-Paraguay ovaları ile Pampa bölgesi.

İklim, gerek enlemlere, gerek karaların ve denizlerin dağılımına, gerek engebelerin doğrultusuna göre değişir. Aşağı yukarı bütün Kuzey Amerika, askutup bölgesinde ve ılıman bölgede yer alır; buna karşılık Güney Amerika'nın büyük bir bölümü, ekvator ile dönenceler arasında kalır. Brezilya sıradağları dışında, Atlas Okyanusu'nun etkilerini önleyecek büyük engeller olmadığı için, iç kesimlerde Atlas Okyanusu etkilerine raslamr; buna karşılık Büyük Okyanus'tan gelen hava kütleleri, Kayalık Dağlar'm ve And dağlarının oluşturduğu engeli aşamaz. Böylece, Doğu ile Batı arasmda bir iklim sınırı oluşur. Kuzey Amerika'da kutuptan ve dönenceden gelen hava kütlelerinin etkisi, Orta Amerika'da yükseklik, Güney Amerika'da yağış farklılıkları, kıyılar boyunca görülen soğuk ve sıcak su akıntıları, Amerika kıtasında büyük bir iklim ve bitki çeşitliliğine yol açar; ayrıca, ırmakların (başlıcaları, Kuzey Amerika'da Saint-Lawrence ve Mississippi; Güney Amerika'da Orinoco ve Amazon) rejimini etkiler.

İNSAN TOPLULUĞU

Amerika'daki insan topluluğunun özgünlüğü, son beş yüzyıl boyunca nüfusun aşağı yukarı bütünüyle yenilenmesinden kaynaklanmaktadır.

Kristof Kolomb'un, İspanyol serüvencilerinin ve gezginlerin karşılaştıkları, Asya'dan geldikleri sanılan Kızılderililerin sayısı pek yüksek değildi; üstelik uygarlıkları da birbirinden çok değişik düzeylerdeydi. Eskimoların, Prairie bölgesi Kızılderililerinin ya da Amazon yerlilerinin ilkel uygarlıkları ile Azteklerin, Mayaların ve Keçuaların gelişmiş uygarlıkları (Meksika, Yucatan ve yüksek And yaylalarında) birbirleriyle çelişiyordu. Gerek Avrupalılarla giriştikleri savaşlar, gerek salgın hastalıklar nedeniyle büyük ölçüde yok olan bu halklar, yalnızca ulaşımı güç yerlerde (Kanada'da Büyük Kuzey bölgesi; Amazon bölgesi; yüksek And yaylaları) varlıklarını sürdürmeyi başarabilmişlerdir.

Günümüzde Amerika toplumunun büyük bölümü beyaz ırktandır; ama farklı sömürgeleştirme yöntemlerinden doğan karşıtlıklar, hafiflemek bir yana, Grande del Norte ırmağının her iki yanında birbirinden bütünüyle farklı iki uygarlığın oluşmasına yol açmıştır. Kuzeyde, Anglosakson Amerika, XVI. yy'dan başlayarak Kuzey Amerika'ya yerleşen İngiliz ve Fransız sömürgeciler tarafından kurulmuş, sömürge alanlarının yavaş yavaş genişlemesiyle, ülke toprakları tarıma elverişli duruma getirilmiş, değerlendirilmiş ve ülkenin ilk sahipleri olan Kızılderililerin

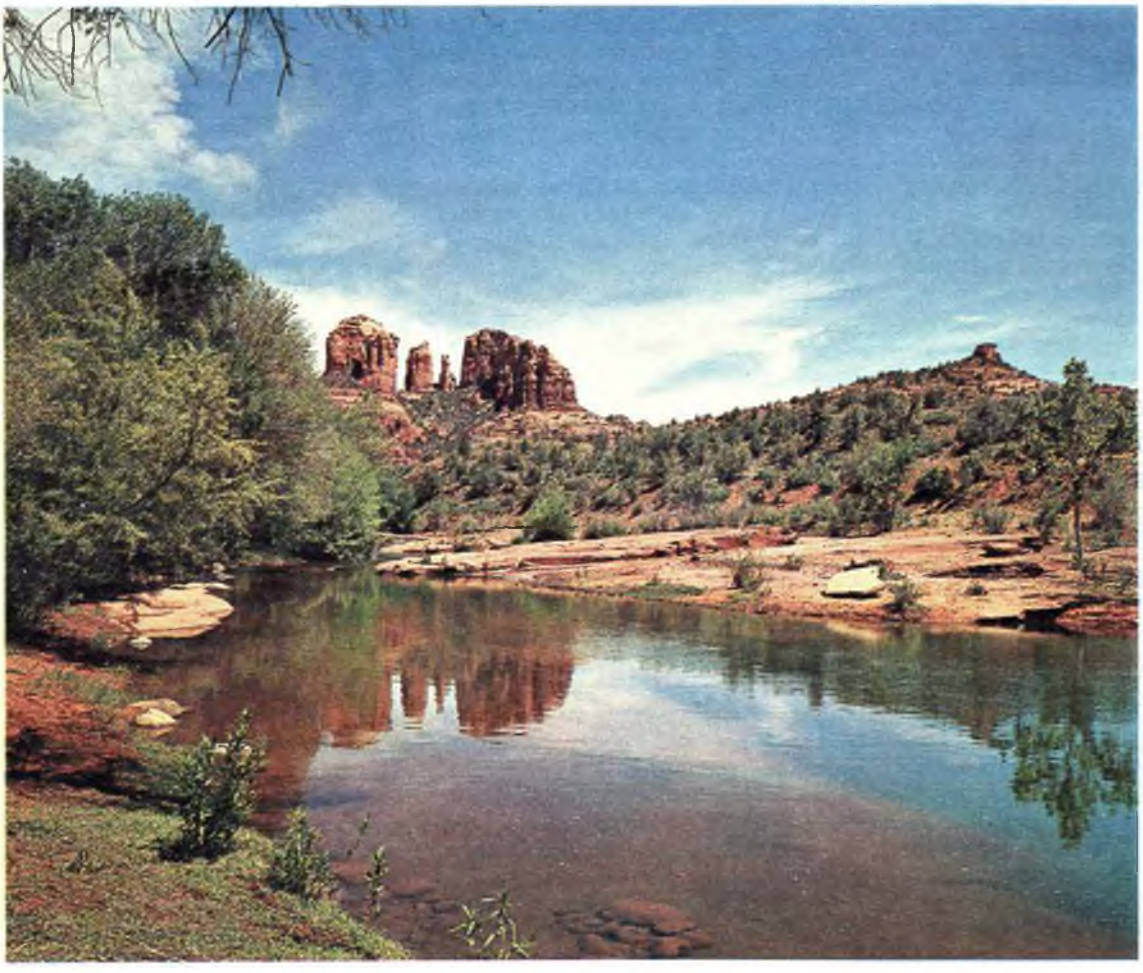

Sedona'da Oak creek kanyonu

Atacama çölünde (Şili ile Bolivya sınırında) Kızılderililer.

AMERİKA KITASININ YÜZÖLÇÜMÜ

Toplam yüzölçümü	: 42 037 784 km²
Kuzey Amerika ve Orta Amerika	: 24 242 364 km²
Güney Amerika	: 17 795 420 km²
Enlemler arası konumu	: 82°48′K.—55°3′ G. (15 000 km'den çok)
Boylamlar arası konumu	: 34°45′B.—171°56′B (9 saat dilimi)

KITA İÇİNDEKİ BAZI UZAKLIKLAR

New York-Anchorage	6 000 km
New York-San Fransisko	4 200 km
New York-Panama	3 500 km
Panama-Horn burnu	5 900 km

Kolombiya'da orman içinde bir köyden görünüş.

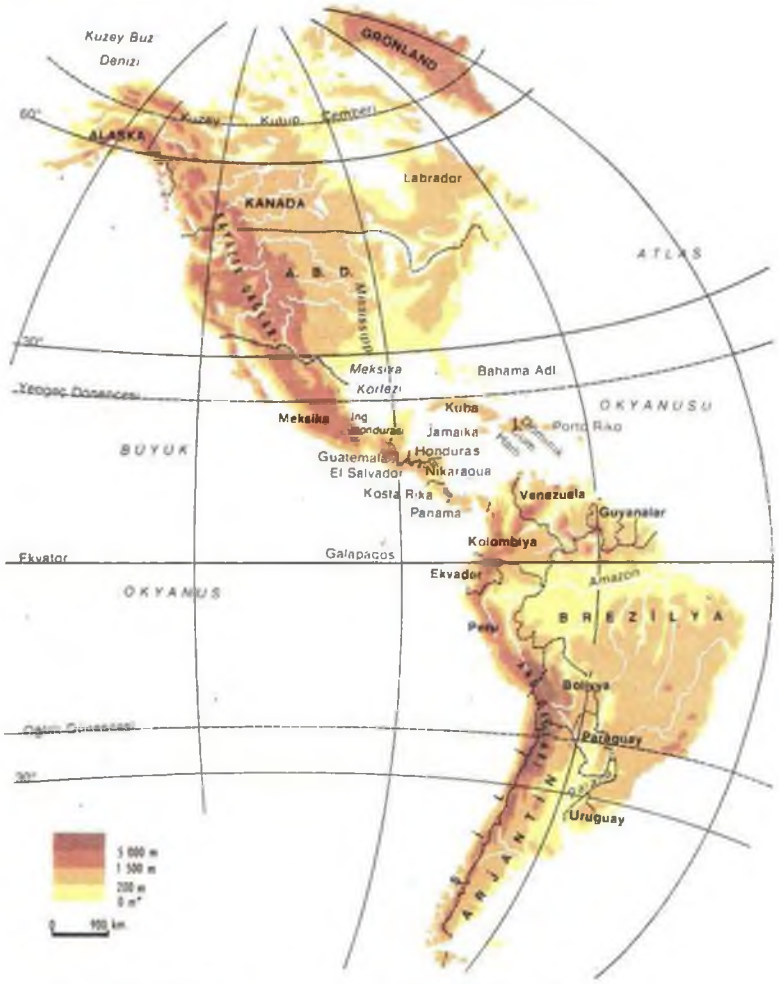

topraklarına el konmuştur. Anglosakson Amerika'da, dillerine bağlı kalan Fransız asıllı Kanadalılar dışında, genellikle ingilizce konuşulur; halkın büyük bölümü ilk göçmenler gibi protestandır. İspanyolların ve Portekizlilerin sömürgeleştirdikleri Latin Amerika toprakları ise, ayrıcalıklı bir sınıf oluşturan din adamları ve devlet memurları tarafından yönetilmiş, bunlar yerlileri baskı altında tutmaktan çok, ülke topraklarının değerlendirilmesinde kullanmaya çalıştıkları için, halk bütünüyle katolik dinini, ispanyolca ve portekizceyi benimsemiştir. Gerek İspanyollar ve Portekizliler, gerek İngilizler ve Fransızlar, topraklarında işgücünü, Afrika'dan getirttikleri zenci kölelerden sağlamışlar, ama uzun süre ırk ayrımcı bir tutum benimseyen Kuzey Amerika'nın (özellikle A.B.D.) tersine, Latin Amerika'da ırklar kısa süre içinde karışmış ve Brezilya gibi bazı ülkelerde, ağır basan ırkın hangisi olduğunu belirlemek oldukça güçleşmiştir.

TARİHÖNCESİ

Amerika kıtasıyla ilgili Tarihöncesi araştırmaları, günümüze kadar, çözdüklerinden daha çok soruna yol açmışlardır.

Amerika'ya insanların ne zaman yerleştikleri, Polinezya'yla ilişki kurulmuş olup olmadığı, ilk maden yataklarının nerelerde bulunduğu, tarımın ne zaman başladığı, taş cilalamanın ne zaman başladığı, yanıtsız kalmış, tedirgin edici sorulardır.

İNSANIN VE YERLEŞMENİN ORTAYA ÇIKMASI. İnsanların Amerika'ya ne zaman yerleştikleri ve nereden geldikleri, yukarda da söylendiği gibi, henüz tam anlamıyla açıklığa kavuşturulamamıştır.
Yontmataş devrinin başlangıç yıllarında, buzullanmanın Asya'dan Amerika'ya yürüyerek geçmeye olanak verdiği ve bazı avcı halkların Bering boğazını aştıkları kabul edilmektedir; ama bu konuda kesin bir kanıt yoktur.
Birçok uzman, bu göçün (böyle bir göç olmuşsa), iklim koşullarının iyi olduğu İ.Ö. 30 000 tarihlerine raslaması gerektiğini öne sürmekte, bazıları da, daha sonraki bir dönemde, deniz yoluyla gerçekleştirilmiş olabileceğini benimsemektedirler. Ama, günümüzün New Mexico topraklarına yerleşmiş toplulukların sivri taşlarla mamut avladıkları dönemden (yaklaşık olarak İ.Ö. XII. binyıl dolayları) önce Amerika'da insan yaşadığını kanıtlayan hiçbir bulgu yoktur.
KRONOLOJİ VE ARAŞTIRMALARIN YÖNÜ. Topluca ele alındığında, Amerika'da Tarihöncesi dönemde, art arda gelen kültür evreleri bulunduğu görülür; bunlar aşağı yukarı, insanlığın ilk durumundan sonraki evrimini her yerde belirleyen kültür evrelerine benzer. Ama Yeni Dünya'ya yerleşen insan topluluklarının özel gelişmesi, ele alınan bölgelere bağlı olarak önemli ve çeşitli kronoloji farklılıkları da göstermiş ve değişik yollar izlemiştir: Magdalenyen uygarlığının Avrupa'da ilk sanat yapıtlarını oluşturduğu çağda, insanoğlu Amerika'da henüz mamutlarla savaşma evresindeydi; İspanyolların Amerika kıtasına ayak bastıklarındaysa (XV. yy'ın sonu), Orta Amerika bölgeleri, uygarlığın en yüksek noktasına erişmişti; oysa Kuzey Amerika'da ve Güney Amerika'da, uygarlaşmamış kabilelerin çok ilkel biçimde yaşadıkları geniş bölgeler uzanmaktaydı.
Uçsuz bucaksız Amerika kıtasında, Alaska'dan Patagonya'ya kadar bütün kültürleri birleştiren öylesine ortak özelliklere (bu özellikler, taş devrinde, seramik devrinde ve mimarlık devrinde de görülür) raslanır ki, uzmanlar, bütün bu kara parçası için geçerli sınıflamalar yapabileceklerini düşünmüşlerdir.
Günümüzde, Amerika kıtasında Tarihöncesi dönemi ikiye ayırmak eğilimi ağır basmaktadır: Avcılar dönemi (tarımın ortaya çıkışına kadar); üreticiler dönemi (mimarlığın ortaya çıkışına kadar). ■

Amerika, Güney

Dünyanın en büyük açık tavanlı maden ocağı Chuquicamata'dan görünüş. Başlıca gelir kaynağı bakır olan Şili'de uzun süre Kuzey Amerika şirketlerinin işlettiği madenler, Allende'nin başkanlığı döneminde ulusallaştırılmıştır.

Amerika kıtasının güney parçası. 12° kuzey enlemi ile 56° güney enlemi arasında yer alan Güney Amerika, Panama kanalından Horn burnuna kadar 18 milyon km²'lik bir alanı içine alır. Gerçek bir kıta görünümünde olan bu toprak parçası, birbirinden oldukça farklı dört coğrafi bölgeye ayrılır: Batı And sıradağları; doğuda Brezilya'nın eski kütleleri ve Guyana'lar; ortada büyük ovalar (Orinoco ve Amazon havzaları); Chaco ve Pampa.
Güney Amerika'yı belirtmek için bazı uzmanların kullandıkları "melez kıta" terimi, bu kara parçasındaki on bir cumhuriyetin nüfuslarında görülen çeşitliliği ve toplumsal, tarihsel farklılıkları tam anlamıyla yansıtamaz. Bununla birlikte, günümüzde geçmişten devraldıkları tarım yapılarına yeniden biçim vermek için çırpınan, yeraltı gelir kaynaklarını yabancı şirketlerin denetiminden kurtarmaya ve sanayilerini geliştirmeye çalışan Güney Amerika ülkelerinin ortak yanını, çeşitli sömürgeci devletler tarafından yönetilmiş olmanın bıraktığı sorunların oluşturduğu, tartışma götürmez bir gerçektir.

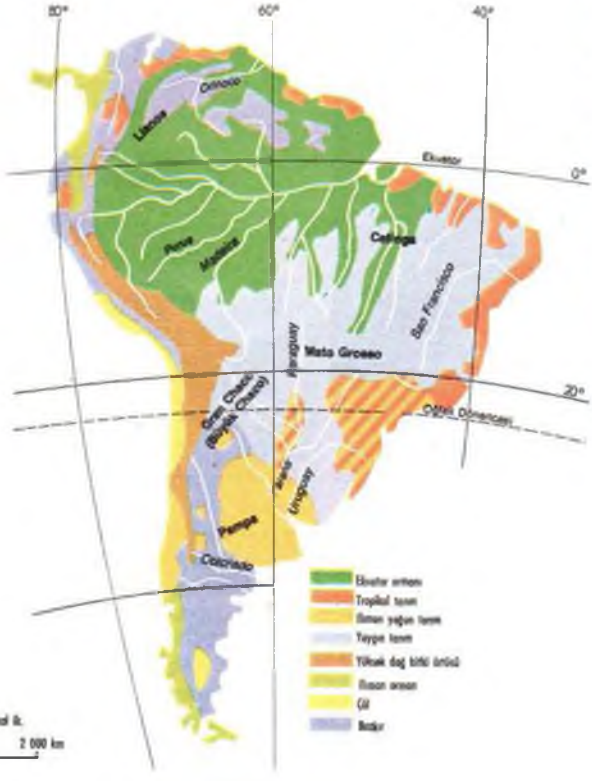

GÜNEY AMERİKA HALKLARINA GENEL BAKIŞ

Güney Amerika halklarının kökenleri son derece karmaşıktır; bununla birlikte, kabaca üç büyük topluluk ayırt edilebilir.
1. AND SIRADAĞLARINDAKİ KIZILDERİLİ TOPLULUKLARI. İspanyol serüvenciler kıtanın fethine

Peru'da İnka uygarlığının eski merkezlerinden Cuzco bölgesinde, Combapata köyünün kilisesi.

GÜNEY AMERİKA ÜLKELER (Başkentleri)	YÜZÖLÇÜMÜ (km²)	NÜFUS (1990)
Brezilya (Brasilia)	8 512 000	147 404 000
Arjantin (Buenos Aires)	2 776 660	32 425 000
Kolombiya (Bogota)	1 138 920	32 317 000
Peru (Lima)	1 285 220	21 792 000
Venezuela (Caracas)	912 050	19 246 000
Şili (Santiago)	742 000	13 173 000
Ekvador (Quito)	281 345	10 490 000
Bolivya (La Paz)	1 098 585	7 193 000
Paraguay (Asuncion)	406 755	4 157 000
Uruguay (Montevideo)	186 930	3 017 000
Guyana (Georgetown)	214 040	989 000
Surinam (Paramaribo)	143 000	405 000
Fransız Guyanası (Cayenne)	91 000	115 000

1520 yılında Panama'dan başlayıp, 1529'da günümüzün Venezuela topraklarını ele geçirdiler. Francisco Pizarro, küçük ama güçlü silahlarla donatılmış birliğinin yardımıyla ve Kızılderililerin aralarında bölünmüş olmalarından yararlanarak, İnka İmparatorluğu'na kısa sürede (1530-1534) egemenliğini kabul ettirdi. 1534'te Quito, 1538'de Bogota kentleri kuruldu ve Almagro ile Pedro de Valdivia, 1536-1541 yılları arasında Şili'ye kadar uzandılar; 1549'da da, Arjantin'in kuzeyindeki Tucuman kuruldu.

Arjantin, Venezuela, hattâ Kolombiya ve Şili gibi And dağlarının pek önem taşımadığı ülkelerde, Kızılderililerin sayıları günümüzde büyük ölçüde azalmıştır (toplam nüfusun % 5'inden azını oluştururlar; ama yaylaların ve sıradağların yüksekliği nedeniyle ele geçirilmesi son derece güç yerlere sığınmış oldukları için, söz konusu bölgelerde çoğunluğu korumuşlardır). Buna karşılık Bolivya nüfusunun 2/3'si, Peru ve Ekvador nüfuslarının da yarısından çoğu, saf kan Kızılderilidir. Kızılderililerin resmî dil olan ispanyolcayı çoğunlukla bilmediği (ya da konuşmadığı) bu ülkelerin günümüzdeki başlıca özelliği, kırsal kesim halkının ağırlığıdır: Bolivya'da nüfusun % 64'5'ini, Peru'da % 50,8'ini, Ekvador'da % 51'ini köylüler oluşturur. Sanayi gelişmesi son derece düşük, kişi başına yıllık gelir de çok

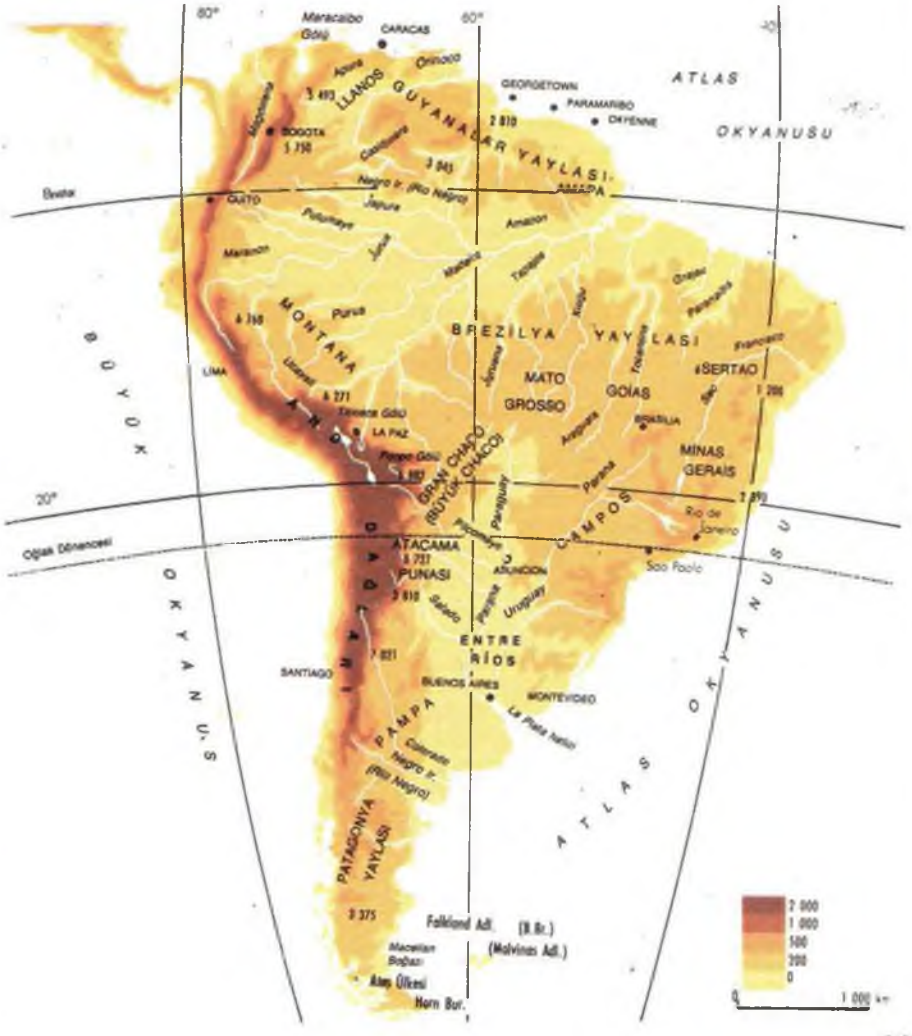

azdır: 1989'da Bolivya'da 600, Peru'da 1 090, Ekvador'da 1 040 A.B.D. doları.

2. ILIMAN OVALARDAKI AVRUPA KÖKENLİ TOPLULUKLAR. Günümüzde Arjantin ve Uruguay'ın Pampa kesimleri ile Şili'de Orta vadide yaşayan nüfus, aşağı yukarı bütünüyle Avrupa kökenlidir. Plata ırmağı (Rio de la Plata) topraklarının bulunması ve ele geçirilmesi Juan Diaz de Solis (1515) ve Sebastiano Cabotô (1526'dan 1530'a kadar) tarafından yürütülmüş, Çarrualar, Çanalar ve Guaraniler, sayılarının çok az (günümüzün Uruguay topraklarında 187 000 km²'lik bir alana yayılmış yaklaşık 5 000 kişilik bir topluluk oluşturuyorlardı) olmasına karşın 1535'ten 1590'a kadar İspanyol sızmasına şiddetle direnmiş, ama sonunda yenilmişler, Pampa'da kalan son Kızılderililer de, Uruguay'da 1830'a doğru, Arjantin'de de 1869'a doğru ortadan kaldırılmışlardır. Şili'deyse, güney kesimdeki Araukanlar (ya da Mapuçeler) 1884'e kadar direnmeyi başarmış, o tarihten sonra, yenilerek Kızılderili rezervlerine sürülmüşlerdir. Bu yüzden günümüzdeki halk, temelde İspanyol kökenli halkların ve Avrupa ülkelerinden gelen öbür toplulukların kaynaşması sonucunda ortaya çıkmıştır.

Sözgelimi Uruguay'da, nüfus 1875-1908 arasında iki kat artmış, Arjantin'eyse 1900-1930 yılları arasında 2,5 milyonu aşkın göçmen yerleşmiştir. Şili, Arjantin ve Uruguay'ın başlıca özelliği, kentleşmenin büyük ölçüde gelişmesidir (Şili'de nüfusun % 75'i, Arjantin'de % 78'i, Uruguay'da da % 85'i kentlerde yaşar). Ayrıca, gene aym ülkelerde, orta sınıf oldukça önemli yer tutar; sanayi belirli bir oranda gelişmiştir ve kişi başına yıllık gelir, genellikle And dağlarında yer alan ülkelerdekinin iki katı kadardır: 1 989'da Şili'de 1 770, Arjantin'de 2 160, Uruguay'da 2 620 A.B.D. doları

3. AFRİKA KÖKENLİ TOPLULUKLAR. Afrika kökenli topluluklara, kıtanın açığında yer alan Antil adalarında, bir ölçüde de Brezilya'da ve Guyanalar'da raslanır. Yukarda sözü geçen ülkelerde olduğu gibi, bu ülkelerin ilk yerli halkları da bütünüyle yok olmuştur. Pedro Alvarez Cabral'ın 1500'de bulduğu Brezilya'da, 1570'ten sonra şekerkamışı, çivit ve pamuk tarımı yapılan büyük tarım işletmeleri kurulmasıyla, çok sayıda tarım işçisine gereksinme duyulmuş, bu nedenle Afrika'dan kitleler halinde zenci köle getirtilmiştir: Zenci köle ticareti XIX. yy'ın ikinci yarısına kadar sürmüş, 1570-1670 arasmda 400 000, iki buçuk yüzyıl içinde de yaklaşık 6 milyon köle satışı yapılmıştır.

Kişi başına düşen ortalama yıllık gelirin yaklaşık 2 550 (1989) A.B.D. doları olduğu Brezilya'nın başlıca özelliği, eşitsiz biçimde gelişmesidir: Nüfusun % 40'ı Rio-Sao Paulo-Belo Horizonte üçgeninde yaşar (bu kesim iktisadi açıdan önemli ölçüde kalkınmıştır). Kırsal nüfusun % 50'si, And ülkelerinde olduğu gibi, son derece yoksuldur.

TARIM YAPILARI

Güney Amerika'da, değerli madenler tükenince, İspanyol serüvencileri uçsuz bucaksız toprakları işletmeye başlayıp, sağ kalan Kızılderilileri köleleştirmişlerdi. Günümüzde, verimsiz büyük topraklar (*"latifundio"*lar) ile işleyenleri beslemeye yeterli olmayan küçük topraklar (*"minifundio"*lar) birbirleriyle tam bir karşıtlık içindedir. Venezuela'da ülke topraklarının % 80'i, toprak sahiplerinin % 1,7'sinden azmm (Kolombiya'daysa % 64'ü, % 3,59' unun) elindedir. Tarım alamnda çalışanların % 55-% 65'i, yarım ya da tam gün ücretli işçi olarak çalışmak zorundadır; % 30'u işsizdir; % 50'si de yeterince beslenemez. Ama yalnızca bu özelliklere bakılarak, Güney Amerika'daki tarım yapıları yanlış yere "feodal" diye nitelendirilmiştir. Böyle bir niteleme, XVI. yy'dan başlayarak bu ülkelerin tarım ürünlerinin dünya pazarlarına yöneltildiğini unutmak demektir. Uluslararası pazarlara açılma nedeniyle günümüze kadar girişilmiş olan tarım reformlarıyla, özellikle Peru'da ve Şili'de bazı eski gelenekler ortadan kaldırıldıysa da, köklü yapısal değişiklikler olmamıştır.

BAĞIMLILIK SORUNLARI

1810—1830 yılları arasmda çeşitli Güney Amerika ülkelerinin bağımsızlığa kavuşmaları, söz konusu ülkelerde doğmuş Avrupa asıllı beyazların oluşturduğu burjuvazinin işine yaradı. Hammadde dışsatımıyla uğraşan bu sınıf, İngiltere'yle serbestçe ticaret yapabilme hakkını elde etti ve XIX. yy'da İngiltere, 1914'ten sonra da A.B.D., Güney Amerika'daki ülkelerin tek tip ürün (Bolivya'da dışsatımının % 86'sını oluşturan kalay; Kolombiya'da dışsatımın % 68'ini oluşturan kahve; Şili'de dışsatımın % 80'ini oluşturan bakır; Ekvador'da dışsatımın % 57'sini oluşturan muz; Uruguay'da dışsatımın % 50'sini oluşturan yün ve et) satıcısı haline gelmesine çalıştılar. Yakın döneme kadar üretim araçlarının A.B.D. şirketlerinin elinde olması, Güney Amerika ülkelerinin çoğunda sanayi gelişmesini köstekledi ve dış borç ödemeleri, yıllık dışsatımın % 20-% 35'ine eşit hale geldi. ■

Amerika, Kuzey

Amerika kıtasının en büyük parçası. Dev bir üçgen biçiminde yaklaşık 21,5 milyon km²'lik bir alanı içine alan Kuzey Amerika'nın güney ucu Yengeç dönencesini aşar; Labrador'dan Bering boğazına doğru uzanan büyük tabanı da kutup çemberinin ötesine geçer. Bu kadar büyük bir alan üstünde yalnızca üç ülke yer alır: Kanada; A.B.D.; Meksika. Bununla birlikte, Meksika, dili ve uygarlığı gereği Latin Amerika ülkeleri arasmda yer aldığı için, Kuzey Amerika'nın, Anglosakson Amerikan uygarlığının yayılma alanı olduğunu söylemek daha doğrudur.

COĞRAFYA

Kuzey Amerika'nın yüzey şekilleri boylamlar doğrultusunda üç geniş bölgeye ayrılır: Birinci Zaman'da oluşmuş yüzey şekilleri; Hersinyen dağlar; Üçüncü Zaman'da oluşmuş yüksek sıradağlar.

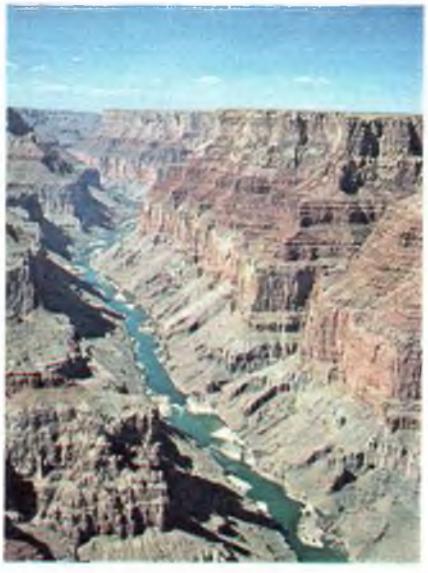

Büyük Kanyon'dan (Colorado) görünüş.

Birinci Zaman'dan kalma yüzey şekilleri, kuzeydoğuda ve doğuda birbirlerini izlerler: Kanada kalkanı, aşınma olgusuyla törpülenmiş eski kayaçlardan oluşur; doğuda ve batıda yükselmiş, Hudson körfezinin bulunduğu orta kesimde çöküntüye uğramış olan bu kara parçasının, göller ve bataklıklarla oyulmuş yüzeyini, Dördüncü Zaman buzulları biçimlendirmiştir. Yeraltı gelir kaynakları bakımından zengin olan bu bölgede, akarsular büyük bir enerji potansiyeli oluşturur.

Hersinyen dağlar, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda uzanan Apalaş dağlarını kapsar; batıya doğru

hafifçe eğimli olan Apalaş dağları, doğudaki kıyı ovasına sarp yamaçlarla inerler (Apalaş dağlarında önemli maden kömürü yatakları vardır).

Üçüncü Zaman'dan kalma yüksek sıradağlar, batı kesiminde yer alırlar. Büyük Okyanus'taki büyük çukurlara yakın olan bu karmaşık bütünün eksenini Kayalık Dağlar (Rocky Mountains) oluşturur; Kayalık Dağlar'ın arkasında,Büyük Okyanus'a doğru, yanardağlar da kapsayan çok yüksek kıyı sıradağları yer alır.

Kıyı sıradağları ile Kayalık Dağlar'ın arası, yüksek yaylalar ve iç havzalarla örtülüdür. Kuzeyde, Kanada kalkanı ile Kayalık Dağlar arasında kıvrıla kıvrıla uzanan, balçıklı Prairie bölgesi, tahıl tarımına elverişlidir; birçok göl (bu arada Büyük Göller) bulunması, yörede Dördüncü Zaman'daki buzul olaylarının son derece etkili olduğunu ortaya koyar. Batıda, Büyük Ovalar'ın (Great Plains) kıvrımlı çökeltilerinin yüzeyi, akarsular tarafından yarılmıştır; güneyde, alüvyonlu Mississippi ovası, Florida'ya kadar uzanan düz ve bataklık bir bölgeyle Meksika körfezine açılır.

Kıyıdaki yüzey şekilleri dört kesime ayrılabilir: Kuzeyde Hudson körfezinin çevresinde girintili çıkıntılı olan, yılın yalnız üç ayı buzlarla kaplanmayan alçak kıyı kesimi, Labrador'da yükselir ve fiyordlarla yarılır. Doğuda, Atlas Okyanusu kıyısındaki kesimde, derin ve çeşitli kollara ayrılan haliçler (Delaware, Chesapeake) oluşmuştur. Batıda, Kanada'nın ve Washington eyaletinin fiyordlarla yarılı, açığında adalar sıralanmış kıyısı, sarp ve dümdüz uzanan Kaliforniya kıyısıyla büyük bir karşıtlık oluşturur. Güneyde, alçak Meksika kıyısı,Mississippi'nin birçok koldan oluşan deltasıyla parçalanmıştır; Florida açıklarındaysa, mercanadaları uzun bir dizi oluşturur.

Kuzey Amerika büyük ölçüde ılıman bölgeye doğru uzanmakla birlikte, sıradağlar, okyanus ikliminin etkisini azaltır. Kayalık Dağlar'ın doğu cephesi kuraktır. Kıtanın büyük bölümü kurak ve çok soğuk olan kutup akımları ile yağışlı ve sıcak tropikal akımların karşılaşma alanını oluşturur. İki hava akımının karşılaşması, atmosferde basınç düşmelerine, dolayısıyla kıtanın doğu kesiminde, bitkiler için çok yararlı olan yaz yağmurlarına yol açar. En kuzey kesimde kutup iklimi egemendir; topraklar derinlemesine donar. Bu ik-

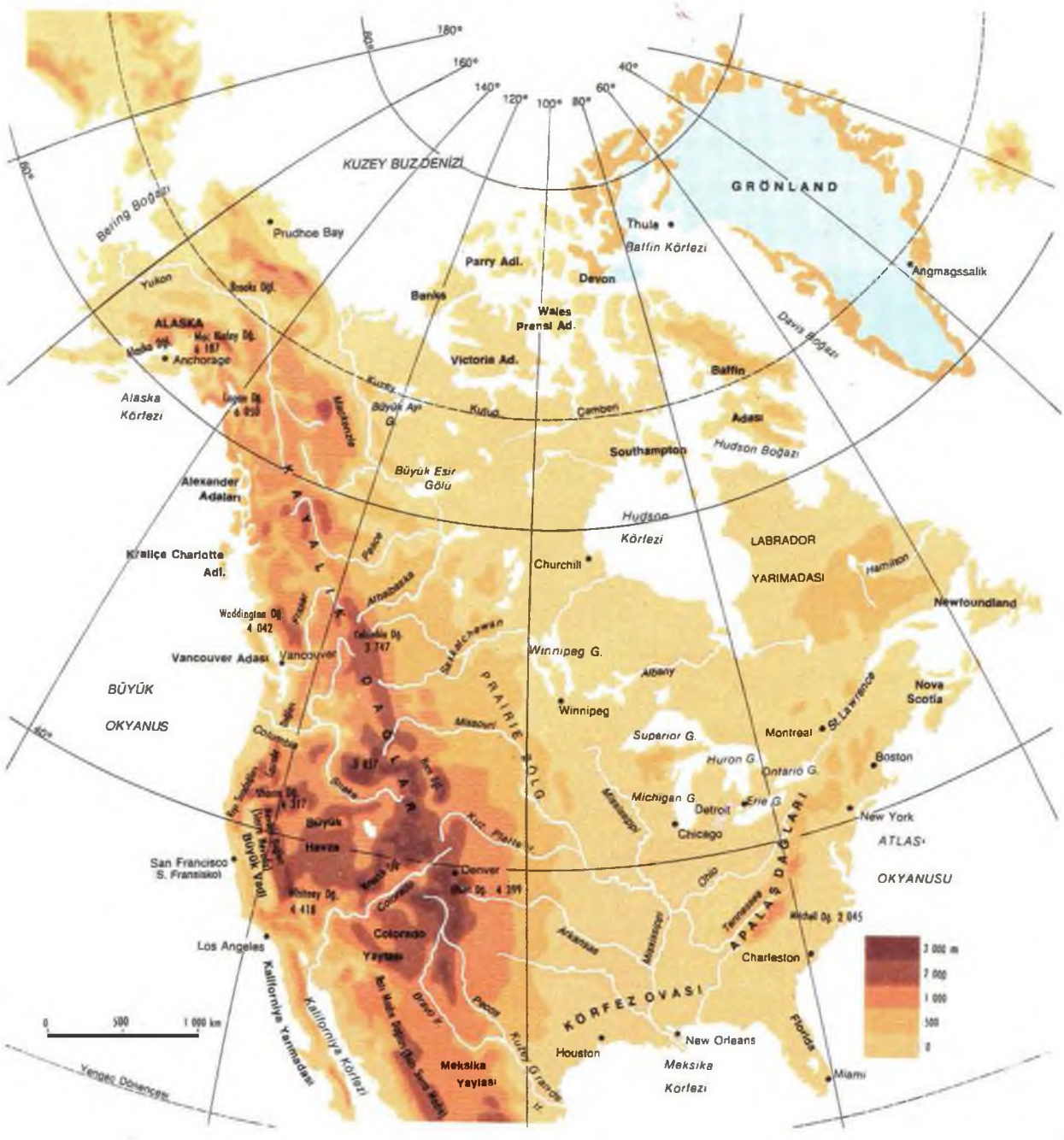

Minnesota'da tekneler üstüne kurulmuş evlerden oluşan bir köy.

KUZEY AMERİKA'NIN YÜZÖLÇÜMÜ

Toplam yüzölçümü	: 21 295 104 km²
Alaska	: 1 518 800 km²
Kanada	: 9 976 137 km²
A.B.D. (Alaska ve Porto Riko dışında 48 eyalet)	: 7 827 620 km²
Meksika	: 1 972 547 km²,
K. Amerika'nın enlemler arası konumu	: 82° 48′ K-14° 33′ K (7 500 km)
K. Amerika'nın boylamlar arası konumu	52° 43′ B-171° 56′ B (7 saat dilimi)

limde yalnızca güçsüz bir bitki örtüsü olan ve yosun ile likenlerden oluşan tundra yetişir. Doğuda Saint-Lawrence ırmağının yer aldığı bölgede tundrayı, Büyük Kuzey bölgesinin yapraklı ağaçlarla karışık kozalaklılar ormanı, daha sonra da büyük meşe ve kestane ormanı izler. Daha güneye inildiğinde, Meksika körfezi dolaylarında uçsuz bucaksız çam ormanları başlar. Kıtanın ortası eskiden otsu bitki topluluklarıyla (ilk sömürgeciler bu yüzden yöreye, fransızcada "çayır" anlamına gelen "Prairie" adını vermişlerdir) örtülüyken, günümüzde bunların yerini tahıl tarlaları almıştır. Batıda bitki örtüsü, yüzey şekillerine göre değişiklik gösterir ve iklimin çetinliğine uyum sağlar: Dev sekoya ormanlarının ve Kaliforniya'nın Akdeniz iklimine özgü bitki örtüsünün yerini, Nevada ve New Mexico çöllerinde kurakçıl bitkiler alır. Kuzey Amerika'nın büyük ırmakları (bunlardan Saint-Lawrence orta ovayı akaçlar), Atlas Okyanusu'na doğru akar. Yalnızca Columbia ve Colorado ırmakları, dağların oluşturduğu engeli aşarak Büyük Okyanus'a, Mackenzie ırmağı da Kuzey Buz Denizi'ne dökülürler.

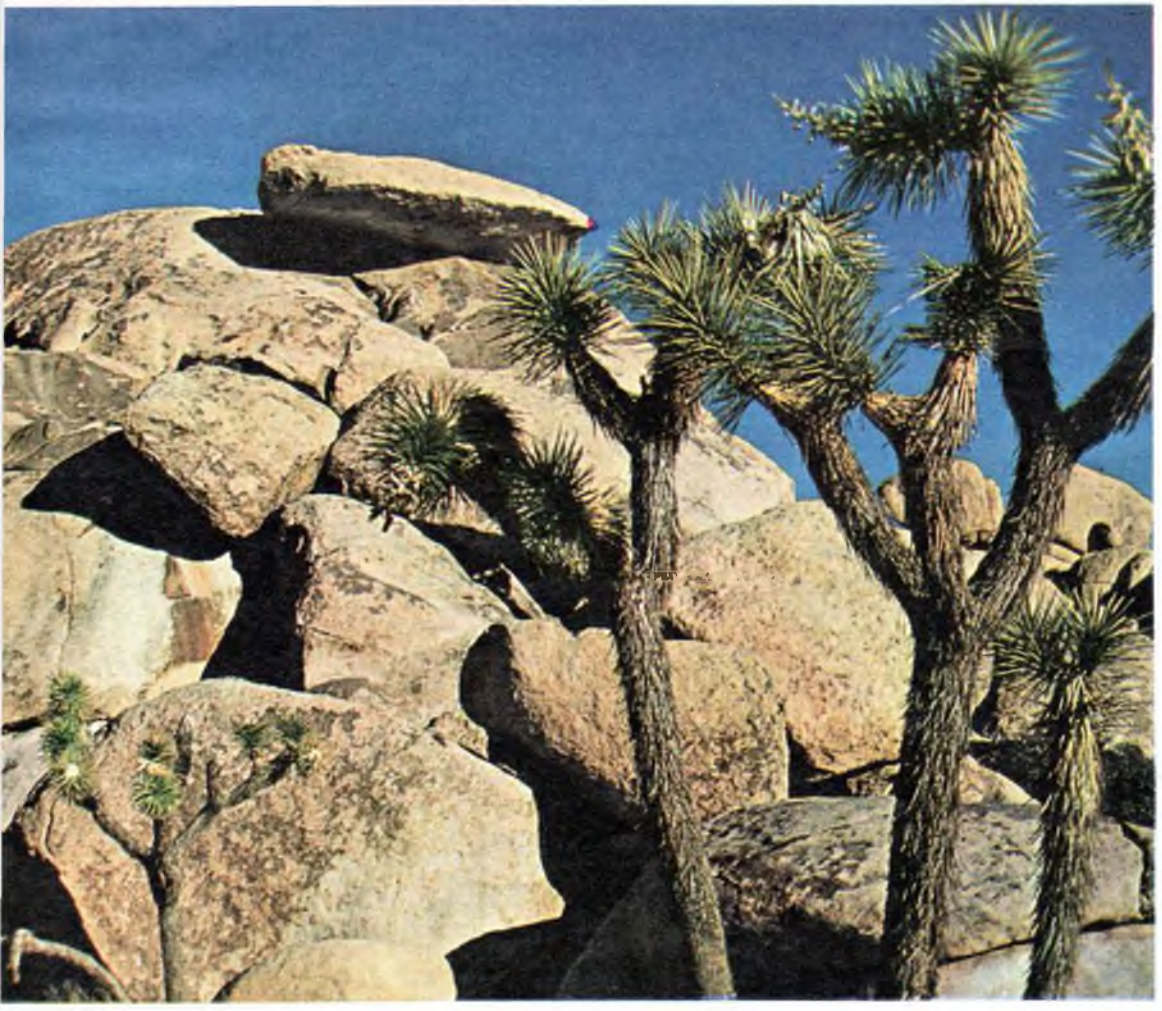

Kaliforniya'daki ulusal parkların birinden görünüş.

NÜFUS

Avrupalılar'ın Kuzey Amerika'ya ayak bastıkları dönemde, yaklaşık 1 milyon Kızılderili dışında kimsenin yaşamadığı bu uçsuz bucaksız kara parçası, beyaz ırktan göçmenlerin sürekli yerleşmesiyle, yavaş yavaş doldu. Beyazlar daha sonra, güneydeki pamuk ekili tarım işletmelerinde çalıştırmak amacıyla, Afrika'dan zenci köle getirttiler.

Kuzey Amerika topraklarına ilk olarak, 1497-1498 yıllarında İngiltere kralı adına kuzeybatıdan Büyük Okyanus'a bir geçit arayan Giovanni Caboto ulaştı. Sonra 1524 yılında, Fransa kralı için çalışan Verrazano, Hatteras burnundan Nova Scotia'ya kadar doğu kıyısını aştı. 1534'te Fransız Jacques Cartier, Saint-Lawrence ırmağının halicinden girerek, ırmağı akışın ters yönünde izledi. İç kesimlereyse ancak XVII. yy'da girilebildi. Fransa'nın XVIII. yy'ın başlarında Kanada ve Louisiana'yı denetim altına almasından sonra, söz konusu bölgeler, İngiltere'nin doğu kıyısında kurduğu on üç koloniyi çevrelemiş oldu ve çok geçmeden Fransa ile İngiltere arasında patlak veren savaş, ancak 1763'te Paris anlaşmasıyla sona erdi (anlaşma uyarınca, Kanada İngiltere'ye verildi). 1803'te Bonapart'ın Louisiana'yı A.B.D 'ne satmasıyla, Fransa'nın bölgeyle bütün ilişkisi kesildi.

A.B.D., kurulmasından kısa süre sonra Kanada'yla sınırını, Superior

New Harbour dan (Maine) görünüş. Kanada sınırında yer alan Maine eyaletinde iklim serttir; kışın bütün limanlar, kar yüzünden ulaşıma kapanır.

gölünden Büyük Okyanus'a kadar, 49° enlemi boyunca çizdi (1846); İspanya'dan bağımsızlığını elde etmiş olan Meksika'nın Grande ırmağının kuzeyindeki bütün topraklarını ele geçirdi (1848) ve Rusya'dan Alaska'yı satın aldı (1867).

Aynı yıl Kanada'nın İngiltere'nin bir dominyonu haline gelmesiyle Kuzey Amerika, bir okyanustan öbürüne uzanan ve bütün kıtayı doğal eksenlere dikey biçimde baştan sona aşan bir sınırla, iki ülke arasında paylaşıldı. Bu özgün ve başka hiçbir kıtada raslanmayan durum, Anglosakson yerleşme biçiminden kaynaklanır:Kanada'da olduğu gibi A.B.D'nde de, XIX. yy. boyunca ülkeye dalgalar halinde gelen Avrupa kökenli çok sayıda göçmen, Kızılderilileri hep daha batıya doğru püskürtmüş ve her girdikleri yere bir daha ayrılmamacasına yerleşmiş, böylece, belirledikleri sınır çizgisi hep batıya doğru ilerlemiştir. A.B.D 'nden sonra Büyük Kuzey bölgesinin de değerlendirilmesiyle Kanada'da da aynı olay görülmüş, böylece Fransız asıllı Kanadalılar dışındaki Avrupa kökenli göçmenler, ingilizce konuşmak, protestanlığı benimsemek zorunda kalmış ve gerçek bir ulus bilinci edinmişlerdir. Ama Kuzey Amerika'nın her yerinde, üç azınlık topluluğu bu kaynaşmanın hep dışında tutulmuştur: Kızılderililer; sarı ırktan olanlar; zenciler.

BAŞLICA GÖLLER

	YÜZÖLÇÜMÜ (km²)	YÜKSELTİSİ
Superior gölü	84 131	183 m
Huron gölü	61 797	177 m
Michigan gölü	58 016	177 m
Büyük Ayı gölü	31 792	119 m
Büyük Esir gölü	28 438	152 m
Erie gölü	25 612	175 m
Winnipeg gölü	24 514	218 m
Ontario gölü	18 941	75 m
Athabasca gölü	8 080	210 m
Winnipegosis gölü	5 447	252 m
Manitoba gölü	4 706	247 m
Büyük Tuzlu Göl	4 690	1 283 m

BAŞLICA IRMAKLAR

Mackenzie	4 241 km
Mississippi	3 778 km
Missouri	3 726 km
Saint-Lawrence	3 058 km
Kuzey Grande Ir. (Rio Grande del Norte)	3 034 km
Yukon	2 897 km
Colorado	2 334 km
Columbia	1 954 km
Saskatchewan	1 931 km

BAŞLICA DORUKLAR

ALASKA			
Alaska sıradağları	:	Mac Kinley dağı,	6 187 m
		Hayes dağı	4 188 m
Wrangell dağları	:	Blackbum dağı,	4 998 m
		Bona dağı	5 032 m
Saint Elias dağları	:	Saint Elias dağı	5 490 m
KANADA			
Saint Elias dağı	:	Logan dağı,	6 050 m
		Hubbard dağı	4 559 m
Kayalık Dağlar	:	Robson dağı,	3 954 m
		Columbia dağı	3 747 m
Kıyı sıradağları	:	Waddington dağı	4 044 m
A.B.D.			
Kayalık Dağlar	:	Elbert dağı,	4 398 m
		Blanca doruğu	4 361 m
Cascade dağları	:	Rainier dağı,	4 392 m
		Shasta dağı	4 316 m
Kıyı sıradağları	:	S. Gorgonia dor,	3 501 m
		S.Jacinto doruğu	3 301 m

BAŞLICA ADALAR

Grönland	2 130 000 km²
Baffin Toprağı	512 000 km²
Victoria	208 000 km²
Ellesmere	200 000 km²
Newfoundland	110 000 km²

İKTİSAT VE UYGARLIK

A.B.D. topraklarını yerleşmeye açan sömürgeci beyazlar, her eyaletin özel kurumlarını da koruyan bir eyaletler federasyonu kurmakla, zengin gelir kaynaklarının bir araya toplanmasını sağladılar. Bunun sonucunda, sanayi ve sermaye alanlarındaki güçlü yoğunlaşma sayesinde, önemli ve son derece verimli yatırımlar gerçekleştirildi. Daha sonra ikinci bir atılımla yeni pazarlar arandı ve yabancı ülkelerde yatırımlar yapıldı.

Kanada'da aynı gelişme daha geç bir tarihte gerçekleşti. İngiltere'ye buğday ve hammadde sağlayan tek ülke olmaktan kurtulan Kanada, ürettiği hammaddeleri kendi işlemeye yöneldi. İki dünya savaşı arasında başlayan sanayileşme hareketi, 1945'ten sonra iyice belirginleşti. Bu harekete A.B.D 'nin de büyük yardımı olduğundan, o tarihten sonra her iki ülkenin iktisatları birbirini bütünlemeye başladı. ■

Amerika, Latin

Amerika kıtasının İspanyolca ve Portekizce konuşulan bölümü.
1990 yılında yaklaşık 400 milyon kişinin yaşadığı Latin Amerika, askıtası, A.B.D'ni Meksika'dan ayıran Grande ırmağı (Rio Grande) ile Ateş Ülkesi (Tierra del Fuego) arasında, 21 173 000 km²'lik (yeryüzündeki karaların % 15'i) çok geniş bir alan üstünde yayılır.
Dil, ırk, iktisadi gelişme düzeylerinde görülen ayrılıklara karşın, Latin Amerika ülkelerinde bir yandan geçmişteki İspanyol-Portekiz sömürgeciliğine karşı sürdürülmüş ortak savaş geleneğine, bir yandan da günümüzde A.B.D'nin bütün bu ülkelerde kurduğu iktisadi egemenliğe dayanan bir bütünlük gözlenir.

İLK BAĞIMSIZLIK VE İNGİLİZ EMPERYALİZMİ

Birçok Latin Amerika ülkesinde 1810-1830 yılları arasında, daha sonraları da öbür ülkelerde (Küba gibi, 1898) İspanyol ve Portekiz sömürgeciliğine son veren ayaklanmalar, toplumsal devrimler değil, eski sömürgelerin iktisadi ve toplumsal yapısında değişikliğe yol açmayan, biçimsel ve ayrılıkçı siyasal devrimlerdir. XIX. yy'da iç savaşlarda paramparça olan Latin Amerika'da, tutucular (yabancı devlet koruyuculuğu isteyen "ulusçular") ile serbest mübadele sistemini savunan dışsatımcı burjuvazinin sözcüsü liberaller, birbirleriyle çekişmekteydiler. Liberallerin 1860'ta Şili'de, 1880'de Arjantin'de, 1888'de Brezilya'da, 1892'de Nikaragua'da yönetimi kesin olarak ele geçirmeleri, İngiliz kapitalizminin o dönemden başlayarak, yalnızca üretim araçlarını (madenler, büyük tarım işletmeleri) değil, üretim için gerekli olan altyapıyı (demiryolları, deniz taşımacılığı, vb.) da denetlemesini sağladı. Latin Amerika ülkelerinin barış içinde yaşadıkları Birinci Dünya savaşından sonra, İngilizlerin yerini A.B.D. şirketleri aldı ve United Fruit şirketi Guatemala'daki, Kolombiya'daki, Nikaragua'daki büyük tarım işletmelerini, Braden Copper şirketi Şili'deki bakır madenlerini, Bethlehem Steel şirketi de Venezuela ve Peru'daki demir madenlerinin denetimini ele geçirdi.

Meksikalı ressam Diego Rivera'nın, 22 Nisan 1519'da Vera Cruz'a gelişi sırasında vergi toplayan Hernan Cortez'i (ön plandaki kambur kişi) canlandıran tablosu.

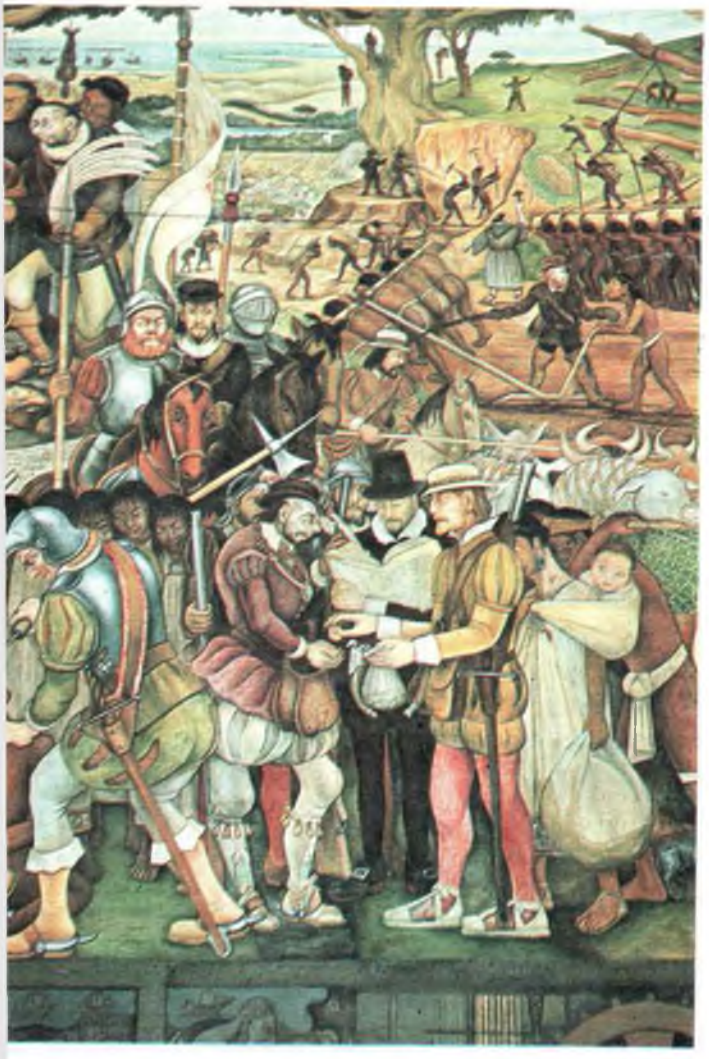

HALKÇI HÜKÜMETLER

1930 yıllarında bütün ülkeleri etkileyen büyük iktisadi bunalım ve İkinci Dünya savaşı, emperyalizmin denetiminin belli bir ölçüde zayıflamasına yol açtı. Ayrıca, hem İkinci Dünya savaşının, hem de Kore savaşının, hammadde fiyatlarının yükselmesine neden olması, birçok Latin Amerika ülkesinde, özellikle iç pazara yönelik tüketim malları üreten bir sanayi altyapısı kurulmasına olanak verdi (bu siyasetin uygulayıcısı genellikle devletti). Ulusal burjuvazinin sözcüleri, en tutucu kesimlere (genellikle emperyalizme bağlı büyük toprak sahipleri) karşı savaşabilmek için, halk kitlelerine dayanmak zorunda kaldılar: Vargas Brezilya'da (1930-1954), Cardenas Meksika'da (1934-1940), Peron Arjantin'de (1945-1955), İbanes Şili'de (1952-1958), Paz Estenssoro da Bolivya'da (1952-1964), halkçı hükümetler kurdular. İkinci Dünya savaşı sona erdiğinde, A.B.D. kapitalizmi yeniden dışa yöneldi ve yüksek kazanç olanakları sunan, sanayileşme yolunda iktisadi yapılara el attı. Ayrıca, Kore savaşı sona erince (1954), hammadde fiyatları hızla düşmeye, sanayileşmiş ülkelerin işlenmiş ürünlerinin fiyatlarıysa sürekli yükselmeye başladı: Bu durum alışveriş dengesinin bozulmasına ve Latin Amerika ülkelerinin bütünüyle A.B.D'ne bağımlı duruma gelmelerine yol açtı. Ama halk yığınlarının özlemlerini karşılayamaz duruma gelen halkçı hükümetler, A.B.D yatırımları açısından güvenilir olmamaya başladılar.

KARŞI DEVRİMLER VE GERİLLALAR

Küba devriminin gerçekleştirilmesinden ve gerilla eylemlerinin yaygınlaşmasından önce, bazı Latin Amerika ülkelerinde bir dizi karşı devrim hareketi başgösterdi. 9 Nisan 1948'de Kolombiya'da, halkçı önder Eliecer Gaitan'ın öldürülmesi, 1948-1953 arasında 200 000'den çok insanın öldüğü bir iç savaşa yol açtı. 1954'te Vargas, Brezilya'da sağcıların baskıları yüzünden intihar etti. Guatemala'da CİA ve United Fruit şirketi tarafından kurulan ve desteklenen bir ordu, başkan Jacobo Arbenz'i devirdi ve şirket, köylülere dağıtılmış olan bir milyon hektar toprağı geri aldı. Arjantin'de Peron, 1955'te ordu tarafından iktidardan uzaklaştırıldı ve ülkede şiddetli bir baskı rejimi kuruldu.
Bu olaylardan sonra Küba'da Fidel Castro'nun yönettiği hareketin 1959'da başarıya ulaşması, Latin Amerika'nın her yerinde gerilla hareketlerini başlatan kıvılcım oldu. Arjantin'de, Paraguay'da, Ekvador'da ve Dominik Cumhuriyeti'nde ilk hareket dalgasının başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra, birçok Latin Amerika ülkesinde kır gerillaları sürekli eylemlere giriştiler. 1963 Şubatında Venezuela'da Douglas Bravo'nun yönettiği Silahlı Ulusal Kurtuluş Kuvvetleri (F.A.L.N) kuruldu. Aynı dönemde Guatemala'da iki hareket gelişmişti: Yon Sosa'nın yönettiği Devrimci Hareket 13 (M.R. 13) adlı örgüt; Turcios Lima'nın yönettiği Silahlı Başkaldırma Kuvvetleri (F.A.R.) adlı örgüt.
Kolombiya'da, komünist partisine bağlı bir hareket ile içinde Rahip Camilo Torres'in de yer aldığı castrocu bir hareket ve maocu bir topluluk, etkinliklerini bir arada sürdürdüler. Peru'da da 1965'te iki ayrı hareket oluştu. İlk girişimlerinde başarıya ulaşan bu hareketler, 1966'dan sonra çözüldüler (bunun başlıca nedeni, gerilla kadrolarındaki küçük burjuva kesimle anlaşmakta güçlük çeken köylü kitleleri içinde yapılan siyasal çalışmanın yetersiz kalması ve A.B.D'nin söz konusu ülkelerin hükümetlerini ayaklanmaları bastıracak biçimde donatmasıydı). Che Guevara'nın 1967 Ekiminde Bolivya'da öldürülmesiyle, gerilla hareketinde yeni bir gerileme görüldü. Sonraki yıllarda çeşitli ülkelerde görülen kent gerillası hareketi (sözgelimi 1969'da Brezilya'da Marighela'nın başlattığı hareket) de,kır gerillalarının yanlışlıklarını yinelediği için başarısızlığa uğradı. Bütün bu gerilla hareketlerinin ardından, değişik bir silahlı savaşım biçimi ortaya çıktı: Uruguay'da Tupamarolar (Tupamaros); Ar-

jantin'de Peron'a geri dönüş olanağı sağlanmasında katkısı bulunan (1973) Peron yanlısı Montonerolar ve marxçı topluluklar. Şili'deyse yalnızca Devrimci Sol Hareketi ile Sosyalist Parti'nin bazı kesimleri eylemlerini sürdürdüler. Bu arada başka ülkelerden kaçan on binlerce solcu Şili'ye sığındı. Ama 11 Eylül 1973'te Şili'de yapılan askerî darbeyle, Latin Amerika'da sol hareket ağır bir yara aldı.

ABD'NİN YENİ STRATEJİSİ

ABD'nin Latin Amerika ülkelerine yatırımlarında 1960 yıllarının sonlarından başlayarak çok açık bir değişiklik gözlendi. Sanayi ve ticaret kesimleri ile hizmetler kesimine yapılan yatırımların yüzdesi, madenlere ve büyük tarım işletmelerine yönelen yatırımların yüzdesine oranla sürekli arttı. Bunun başlıca nedeni, siyasal kökenliydi: A.B.D., özellikle doğal zenginlikleri denetim altına almak isteyen eylemlerin gelişmesi karşısında, bu tür bir yatırım değişikliğine yönelmişti. Ayrıca, yön değişikliğinde iktisadi nedenlerin de payı vardı: Bu yatırımlar, daha çabuk ve daha yüksek kazanç sağlamak olanağı vermekteydiler. Peru deneyinin iyi sonuç vermesi üstüne A.B.D., ulusçu askerlere yaslanma siyasetini sürdürdü: Eskimiş tarım yapısını ortadan kaldırmayan ve iktisadi yapıyı modernleştirmeyen ulusal burjuvazinin yerine geçen askerlerin ulusçuluk anlayışı, doğal gelir kaynakları (petrol, şeker üretimi) alanında kendini gösterdi; buna karşılık yabancı sermaye, devletin yaratmış olduğu sanayi kollarını hızla ele geçirdi. Bu yeni model Panama'da, Ekvador'da ve Uruguay'da benimsendi ve askerlerin iktisadı yönetmeye ve siyasal çalışmaya hazır olmadıkları yerlerde (sözgelimi Peru), yeni askerî cuntalar, çok geçmeden, geleneksel askerî diktatörlüklere dönüştü. Ne var ki, 1979'dan başlayarak Ekvador (1979), Arjantin (1983), Brezilya (1985), Paraguay (1989) ve Şili'deki (1990) askerî diktatörlükler çöktüler. ■

Amerika, Orta

Amerika kıtasının iki yarısını birbirine bağlayan kıstak.
600 000 km²'lik bir alanı kaplayan Orta Amerika kıstağı, doğuda Antil denizi, batıda Büyük Okyanus'la sınırlıdır. Meksika'nın güney sınırı (Tehuantepec kıstağı) ile Kolombiya'nın kuzey sınırı (Panama kıstağı) arasında altı bağımsız cumhuriyet (Guatemala, Salvador, Honduras, Nikaragua, Kosta Rika, Panama) ile İngiliz Hondurası ve Panama kanalı yer alır.

Bu ülkelerin ortak özellikleri, geleneksel olarak, A.B.D'ne bağımlı olmalarıdır; ama nüfus bakımından olduğu kadar, iktisadi ve siyasal gerçekler bakımından da birbirlerinden pek farklı değillerdir.
Günümüzde, söz konusu ülkelerden dördünü bir araya getiren Orta Amerika Ortak Pazarı'nın, çeşitli karşıtlıkları ortadan kaldırması ya da halkların büyük bölümünün kurtulamadığı azgelişmişlik durumundan kaynaklanan ciddi sorunları çözmesi çok güçtür.

COĞRAFYA

Orta Amerika'nın kuzey kesiminde yer alan sıradağlar, Orta Guatemala, Honduras'ın kuzeyi ve Nikaragua'dan geçerek batı sıradağlarını birleştirirler. Güneyde kıstak bölgesinde, Kosta Rika'da yer alan ve kuzeydeki dağlardan bir kıvrıkla ayrılan sıradağlar (en yüksek noktası Chiripo doruğu: 3 820 m) Panama'ya doğru uzanırlar. Güneyde de, kuzeyde olduğu gibi, bu dağlara koşut bir dizi yanardağ (bazıları hâlâ etkindir) sıralanır. Özellikle Panama kanalının açılmasında yararlanılan bir başka kırık, güney sıradağlarını, Kolombiya sıradağlarından ayırır. Büyük Okyanus kıyısında kurak ve yağışlı mevsimler birbirini izler; Managua (Nikaragua) ve Panama dışında, Orta Amerika ülkelerinin başkentlerinin yer aldığı yüksek yaylalara çıkıldıkça, sıcaklık azalır. Antil denizine

Arkeologlar Orta Amerika'da, Kolomböncesi dönemden kalma çok gelişmiş uygarlıkların izlerini bulmuşlardır. Mayalardan, günümüze çeşitli kalıntılar ve üç elyazması kalmıştır. Üstteki resimde görülen kadın ve çocuğu (Chichicastenango; Guatemala), Mayaların soyundan gelmektedirler.

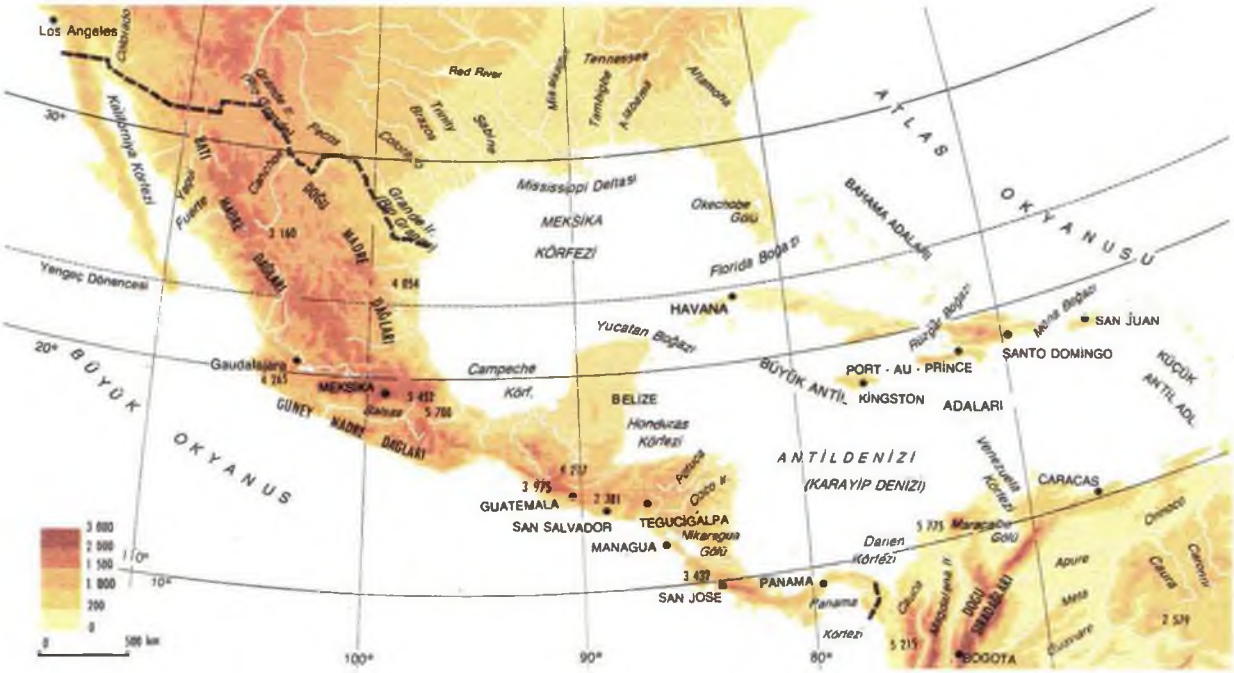

bakan kıyılarsa, alçak ve bataklıktır; bütün yıl yağış alırlar ve yerleşmeye elverişsizdirler.

NÜFUS

İspanyolların Peru'yu işgal etmek için hareket üssü olarak kullandıkları Panama 1519'da, Guatemala ve Honduras da 1524'te işgal edildi. Guatemala, Honduras ve Salvador'un yerli halkı, savaşlar, salgın hastalıklar ve zorla çalıştırılma sonunda büyük ölçüde azaldı. Yerli halk günümüzde yalnızca Guatemala'da çoğunluktadır; Kosta Rika'nın nüfusu aşağı yukarı bütünüyle Avrupa kökenli beyazlardan oluşur. Öbür ülkelerdeyse melezler çoğunluktadır: Yüksek yerlerde kızılderili-beyaz kökenli melezler; Antil adaları kıyılarında zenci-beyaz kökenli melezler. "Muz cumhuriyeti" diye nitelenen Honduras'ın iktisadi etkinliği ve siyaseti, yakın döneme kadar, büyük tarım işletmelerini (ülke dışsatımının % 70'ine kaynak oluşturur) elinde tutan United Fruit şirketi tarafından yönetilmiştir. Dünya kahve dışsatımında üçüncü sırada yer alan Salvador'un iktisadıysa A.B.D'ne daha az bağımlıdır; ama, yalnızca on dört ailenin elindedir.
Nüfusun % 65'i okuryazar olmayan Nikaragua, 1936-1979 arasında A.B.D'nden destek gören Somoza ailesi (Tacho, Luis, Tachito) tarafından yönetilmiş, o tarihte Sandino yanlıları (Sandinista Ulusal Kurtuluş Cephesi), uzun bir gerilla savaşı sonunda yönetimi ele geçirmişlerdir. Kosta Rika'da okuma yazma oranı oldukça yüksektir; nüfusu aşağı yukarı beyazlardan oluşan ülkenin iktisadi durumu da nispeten daha iyidir.
Kennedy hükümetinin isteğiyle, Guatemala, El Salvador ve Nikaragua, 1961 yılında, bir Orta Amerika Ortak Pazarı kurma girişiminde bulunmuşlar, onlara 1962'de Honduras, 1963'te de Kosta Rika katılmıştır; ama Honduras'la savaştan sonra (1969) El Salvador Ortak Pazar'dan ayrılmış, Nikaragua ile Kosta Rika arasındaki ilişkiler de belirli ölçüde gerginleşmiştir. ■

Büyük Okyanus'la ve Antil deniziyle çevrili olan Kosta Rika'nın Atlas Okyanusu kıyılarından bir görünüş (ülkenin % 71'i ormanlarla, % 5,6'sı tarıma elverişli topraklarla kaplıdır).

Panama kanalından görünüş.

Amerika Birleşik Devletleri

Yüzölçümü, (Çin ve Kanada'dan sonra gelir) ve nüfusu (Çin'den ve Hindistan'dan sonra gelir) bakımından dünyanın en büyük ülkeleri arasında yeralan Amerika Birleşik Devletleri (A.B.D.), iktisadi açıdan da dünyanın en güçlü iki devletinden biridir. Dünya gelirinin yarısını elinde tutar ve gerek diplomasisinin, gerek askerî gücünün desteğiyle, dünya siyasetinde de son derece önemli rol oynar.

COĞRAFYA

Kuzey Amerika'nın yüzey şekillerinin, büyük meridyen kuşakları halinde özgün biçimde birbirine eklenmişliği, A.B.D. topraklarında açık seçik gözlenebilir. İki büyük dağ topluluğu (doğuda Apalaş dağları; batıda Kayalık Dağlar), Mississippi su ağının akaçladığı geniş bir çöküntü alanını çevreler. Bir deniz körfezinin yerini almış olan (ama ırmak vadilerine deniz sularının girmesi sonucu, büyük koylar oluşmuştur), kıyı ovasıyla Atlas Okyanusu'ndan ayrılan Apalaş dağlarında, kuzeydoğudan güneybatıya 1 500 km,doğudan batıya da 250 km boyunca, çeşitli yüzey şekilleri gözlenir. Dağlara doğudan yaklaşıldığında, dağeteğini oluşturan tepeler bölgesinin, asıl Apalaş kütlesinin yamaçlarının, Büyük Apalaş vadisinin, Allegheny dağlarının, Allegheny vadisinin ve Cumberland yaylasının birbirini izlediği görülür. Dünyanın hiçbir yerinde aşındırma, doruklar ile çöküntü alanlarının böylesine iç içe geçmesine yol açmamıştır (doruklar ve çöküntü alanları, ortadaki büyük çöküntü alanına ulaşmayı sağlayan birçok dar boğazla birbirine bağlanır).Söz konusu büyük çöküntü alanı, Apalaş dağlarından Kayalık Dağlar'a ve Büyük Göller'den Meksika körfezine kadar uzanır (ortalama 250-300 m yükselti); tortullaşma sonucu oluşmuştur; ülkenin Üçüncü Zaman'daki yükselmesi ile Dördüncü Zaman'daki buzul hareketlerinden etkilenmiş olduğu için, görünümde büyük farklılıklar gözlenir. Batıda, Yüksek Ovalar, hafifçe eğiktirler ve hem geniş, hem de derinliği çok az olan vadilerle kesilerek, doğuda bir sarplıkla sona ererler. Kuzeyde, Büyük Göller bölgesinde, dip buzultaşlarının bırakmış olduğu oval tepe sıraları ("*drumlin*"ler) gözlenir; eski buzul cephelerinin önüne, ırmaklar ve rüzgârlar, günümüzde Prairie bölgesinin balçıklı toprağını oluşturan

A.B.D. başkanlarının konutu Beyaz Saray.

en ince gereçleri taşımışlardır. Ortada, ırmak alüvyonlarından oluşmuş Mississippi çöküntü alanında, Apalaş dağ sisteminin uzantısı olan Ozark yaylası ve Ouachita dağları yükselir. Güneyde, büyük çöküntü alanı, alüvyonlu Mississippi ovasıyla sona erer.

Batıyı keşfe giden öncülerin karşılaştıkları çetin bir engel olan Kayalık Dağlar, yakın dönemde biçimlenmiş karmaşık bir öbek oluştururlar: Doğudan batıya doğru 2 000 km boyunca uzanan üç bölge ayırt edilir. Doğuda asıl Kayalık Dağlar, sarp ve çıplak doruklardan oluşan kesintisiz bir duvar oluştururlar (batıda bunlara, Wasatch dağları kolu bağlanır); Yellowstone parkında ve San Juan dağında görüldüğü gibi, bu kesimde yanardağ etkinlikleri sürmektedir. Batıda, Columbia ırmağının ve Snake ırmağının (Snake River) yardıkları geniş yanardağ yayılımları, Cascade dağları dizisini oluştururlar; güneyde, Kaliforniya'daki Büyük Vadi'nin (Great Valley) yanı başında yükselen ve A.B.D 'nin en yüksek noktası olan Whitney dağını (4 418 m) kap-

Yüzölçümü : **9 363 124 km² (1959'da 49. eyalet olan Alaska ve 1960'ta 50. eyalet olan Hawaii'yle birlikte)**
Nüfusu : **248 777 000 (1990)**
Yoğunluğu : **km²'ye 26,56 kişi**
Başkenti : **Washington (620 000 nüf., 1990; çevre belediyelerle yaklaşık 4 000 000 nüf.)**
Para birimi : **A.B.D. doları**
Resmi dili : **İngilizce**
Dini : **Protestan (% 32,5); katolik (% 22,8); çeşitli dinler**

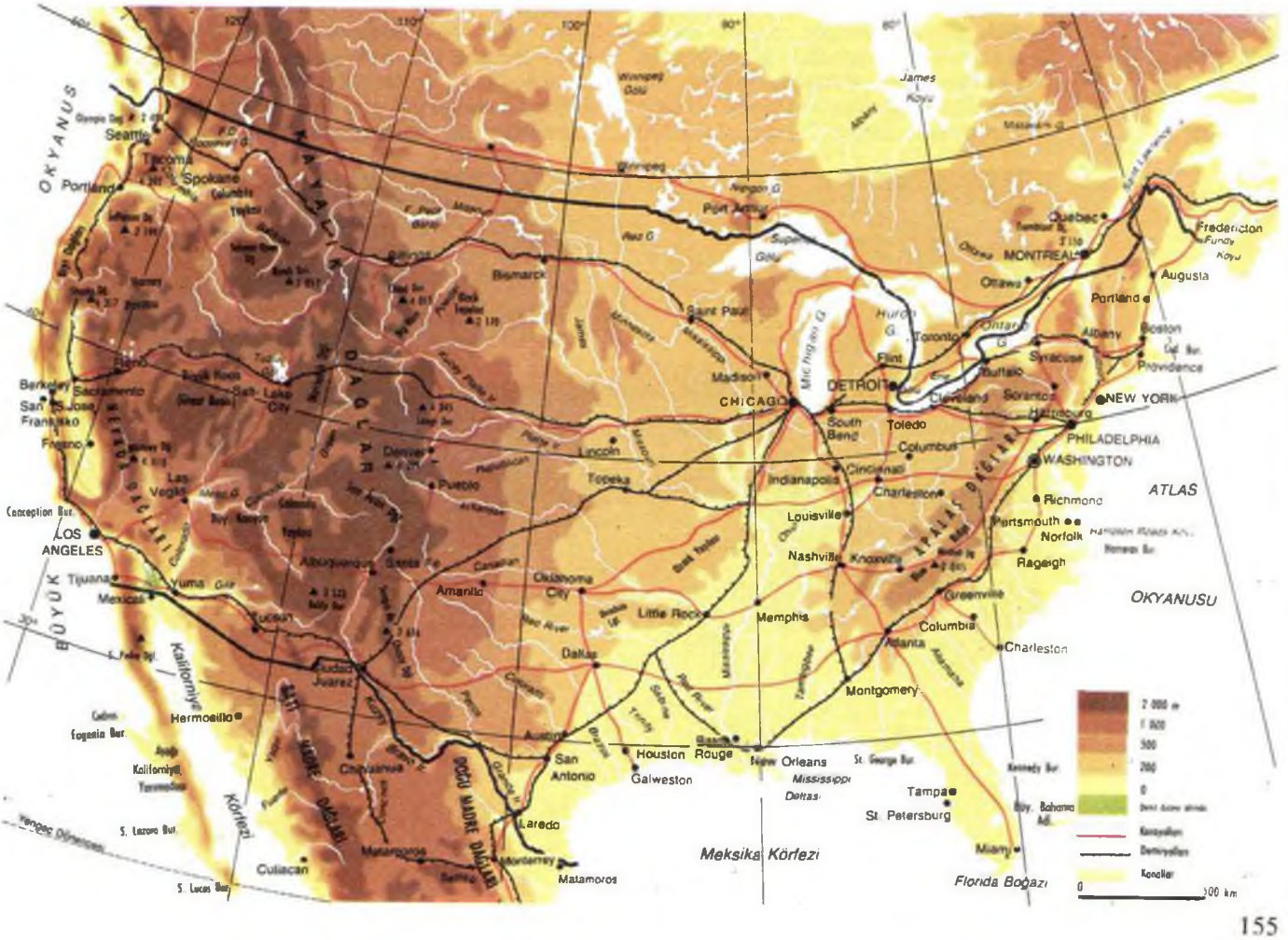

"Eski Güney" bölgesinde Louisiana'dan bir görünüş.

sayan Nevada dağları (Sierra Nevada), bu dizinin uzantısıdır; Büyük Okyanus kıyısında uzanan Oregon ve Kaliforniya sıradağları, değişiklikler geçiren bu bölgenin, yakın dönemde oluştuğunu ortaya koyarlar; yüksek ve kayalık kıyı boyunca, sığınılacak elverişli yerlere raslanır: Kuzeyde fiyordlar; güneyde San Fransisko (San Francisco) koyu. Bu genel yapının orta kesiminde, kuzeyden güneye doğru Columbia'nın düz bazalt tabakaları, Büyük Havza (Great Basin) çöküntü alanı ve Colorado yaylaları, değişik görünümleriyle uzanırlar.

A.B.D'nin iklimi, sert ve çelişkilidir. Bunun başlıca nedeni, yüzey şekillerinin, ülke topraklarının çoğunu okyanus etkilerine kapalı, buna karşılık art arda gelen kutup hava kütleleri ile tropikal hava kütlelerinin etkilerine açık tutmasıdır. Gerçekten, kış mevsiminde soğuk ve sert rüzgârların, kar fırtınalarının ve soğuk dalgalarının etkileri, Louisiana'ya kadar duyulur. Yaz mevsimindeyse, tropikal hava kütleleri (özellikle güneyde), boğucu bir sıcağa yol açar, bol yağmur getirirler. Yüzey şekillerine bağlı olarak, birçok büyük iklim kesimi ayırt edilebilir ve her iklim kesiminde ayrı bir bitki oluşumu görülür. Batıda, Kayalık Dağlar'ın Büyük Okyanus yamaçlarında okyanus tipi iklim

"Kovboylar ülkesi" Wyoming'deki Yellowstone Ulusal Parkı, geyik, ayı, antilop, manda gibi hayvanların en yoğun olduğu kesimdir. Yörede ayrıca, pek çok gayzer (yeraltında, zaman zaman fışkıran kükürtlü sıcak su kaynağı) vardır.

gözlenir. Kuzeyde, ılıman, soğuk, çok nemli ve kozalaklı ormanlarının yetişmesine elverişli (dev sekoyalar) olan iklim, güneyde, meşe ormanlarının ve bir tür makinin yetişmesine elverişli kışları ılık, yazları sıcak ve kurak Akdeniz tipi iklime dönüşür. Kayalık Dağlar'ın iç kesimlerinde ve oluşturdukları yüksek engelin doğusunda, 100. batı boylamına kadar kurak iklim gözlenir (bu kesim batı ile doğu arasında gerçek bir iklim sınırı oluşturur). Dağlardan inen sıcak rüzgâr "chinook"un ("fön"e benzer) etkisi altında olan, büyük ısı farkları gözlenen ve çok az yağmur alan Büyük Ovalar'da, sıcaklık farkları çok büyüktür; çok az yağış düştüğü için kesintili bir bitki örtüsü görülür; bozkır ile çöl sürekli birbirini izler ve iyi korunmayan toprakları, seller ve rüzgâr sürekli aşındırır. 100. batı boylamının ötesinde, Atlas Okyanusu'na doğru iklim, nemli kara iklimine dönüşür: Kutup havası ile soğuk Labrador akıntısının çifte etkisiyle, çok sert geçen kışlardan sonra, yağmurlu ve sıcak yazlar (bu iklim ormanların yetişmesine uygun olduğu için, Apalaş dağlarının kuzeyinde, kozalaklı ormanlar ağır basar; güneyindeyse kozalaklıların yerini kayın ağaçları, gürgenler, meşeler ve kestane ağaçları alır). Ovalarda eskiden çayırlarla örtülü olan verimli kara topraklar, günümüzde tahıl tarımına ayrılmıştır. A.B.D'nin güneydoğusunda iklim, tropikal özelliklidir ve her mevsim yağışlı geçer; yaz mevsiminde musonu andıran rüzgârlar eser; Meksika körfezinden gelen alçak basınç cepheleri, kışın birbirini izleyerek, astropikal iklime özgü ormanların yetişmesine elverişli koşulları sağlar.

Büyük Göller ve Mississippi ırmağı, su ağının temelini oluştururlar. Buzulların aşırı oyması sonucu ortaya çıkan Superior gölü, Michigan gölü, Huron gölü, Erie gölü ve Ontario gölü, A.B.D. ile Kanada'yı 1500 km'den uzun bir mesafe boyunca ayıran gerçek bir içdeniz yaratırlar. Su ulaşım yolu olarak oynadıkları rol, Saint- Lawrence deniz yolunun düzenlenmesiyle daha da değer kazanmıştır. Havzası çok büyük olan Mississippi ırmağı, Superior gölü bölgesinde, 500 m yükseltide doğar (rejimi kar-yağmur rejimidir); büyük kollar alarak güçlenip hemen genişler ve akıttığı su miktarı ile taşıma gücünün doğurduğu alüvyonlu ovada, çok geniş kıvrımlar çizer (zaman zaman korkunç taşkınlarıyla büyük zararlara yol açar). Çok iyi bir ulaşım yolu olan Mississippi, Meksika körfezinden sürekli toprak kazanan bir deltayla sona erer. Batıda, Kayalık Dağlar'dan çıkan ırmaklar (Columbia, Sacramento ve Colorado ırmakları), elektrik üretimi için düzenlenmişlerdir.

EYALETLER	BİRLİĞE KATILIŞ	YÜZÖLÇÜMÜ (KM²)	NÜFUSU (1990)	MERKEZİ
Alabama	1819	133 667	4 150 000	Montgomery
Alaska	1959	1 518 000	565 000	Juneau
Arizona	1912	295 022	3 649 000	Phoenix
Arkansas	1836	137 539	2 414 000	Little Rock
Carolina, Güney	1788	80 432	3 507 000	Columbia
Carolina, Kuzey	1789	136 524	6 602 000	Raleigh
Colorado	1876	270 000	3 267 000	Denver
Connecticut	1788	12 973	3 189 000	Hartford
Dakota, Güney	1889	199 551	708 000	Pierre
Dakota, Kuzey	1889	183 022	664 000	Bismarck
Delaware	1787	5 328	658 000	Dover
Florida	1845	151 670	12 535 000	Tallahassee
Georgia	1788	152 488	6 524 000	Atlanta
Hawaii	1960	16 705	994 000	Honolulu
İdaho	1890	216 412	1 013 000	Boise
İllinois	1818	146 075	11 590 000	Springfield
İndiana	1816	93 993	5 542 000	İndianapolis
İowa	1846	145 791	2 780 000	Des Moines
Kaliforniya	1850	411 015	28 607 000	Sacramento
Kansas	1861	213 063	2 485 000	Topeka
Kentucky	1792	104 623	3 742 000	Frankfort
Louisiana	1812	125 674	4 510 000	Baton Rouge
Maine	1820	86 027	1 200 000	Augusta
Maryland	1788	27 394	4 798 622	Annapolis
Massachusetts	1788	21 386	6 029 050	Boston
Michigan	1837	150 779	9 328 784	Lansing
Minnesota	1858	217 735	4 387 029	Saint Paul
Mississippi	1817	123 584	2 680 000	Jackson
Missouri	1821	180 486	5 163 000	Jefferson City
Montana	1889	381 084	808 000	Helena
Nebraska	1867	200 017	1 590 000	Lincoln
Nevada	1864	286 296	1 049 000	Carson City
New Hampshire	1788	24 097	1 116 000	Concord
New Jersey	1787	20 295	7 827 000	Trenton
New Mexico	1912	315 113	1 595 000	Santa Fe
New York	1788	128 401	17 761 000	Albany
Ohio	1803	106 765	10 787 000	Columbus
Oklahoma	1907	181 090	3 285 000	Oklahoma City
Oregon	1859	251 180	2 750 000	Salem
Pennsylvania	1787	117 412	11 844 000	Harrisburg
Rhode İsland	1790	3 144	996 000	Providence
Tennessee	1796	109 412	4 933 000	Nashville
Teksas (Texas)	1845	692 403	17 451 000	Austin
Utah	1896	219 932	1 750 000	Salt Lake City
Vermont	1791	24 887	557 000	Montpelier
Virginia	1788	105 710	6 068 000	Richmond
Virginia, Batı	1863	62 629	1 871 000	Charleston
Washington (Vaşington)	1889	176 617	4 612 000	Olympia
Wisconsin	1848	145 438	4 803 000	Madison
Wyoming	1890	253 597	503 000	Cheyenne
Columbia idare bölümü (1)	1791 (federal başkent)	179	638 000	Washington

(1) Columbia idare bölümü, eyalet sayılmamaktadır.

NÜFUS VE YERLEŞME

Büyük bir göç olayı ve göçmenlerin nüfusunun hızla artması, A.B.D 'nin uçsuz bucaksız topraklarının kısa sayılabilecek bir sürede değerlendirilmesini sağlamıştır. Göçler, Avrupa'nın siyaset, iktisat ve nüfus dalgalanmalarına bağlı olarak farklı ülkelerden kaynaklanmıştır: XVIII. yy'ın sonuna kadar ülke topraklarına göçenlerin büyük bölümünü dinsel hoşgörüsüzlük yüzünden İngiltere ve İskoçya'dan ayrılmak zorunda kalanlar oluşturdu; 1850' den sonra, özellikle 1881-1890 yılları arasında göçmenlerin çoğu, aşırı kalabalık İrlanda'dan, İngiltere' den, Almanya'dan, İskandinavya' dan, yani Kuzeybatı Avrupa ülke-

Utah, Arizona'nın kuzeyinde 219 932 km² 'lik bir alanı kaplar Güney ucunda, suların çöllük yaylalarda kazdığı kanyonlarda, çöl rüzgârlarıyla heykel görünümü almış kayalar yükselir. Resimde Monument Valley görülmektedir.

lerinden geldi; 1903-1914 arasında, İslavlar ve Latinler ülkeye göçtüler; Birinci Dünya savaşı, 1920-1924 yılları arasında daha az önemli yeni bir göç dalgasma yol açtı. Böylece, 1820-1960 arasında, A.B.D'ne toplam 40 milyon göçmen geldi. Büyük bölümü protestan olan Anglosakson ve Germen göçmenlerin çoğunlukta olması, ülkeye, dinsel ve toplumsal birlik kazandırdı. 1921, 1924 ve 1952'de oylanan göçmen yasalarıyla, devlet, ülkeye göçmekte olan yeni işgücünün rekabetini kısıtlama amacını güderek, A.B.D'ne ancak en eskiden yerleşmis halkların (protestan Anglosaksonlar) ülkelerinden yeni göçmen gelmesine izin vermekle, bu birliği korumaya yöneldi. Ama söz konusu yasalar, 1948'de, özellikle Alman, Polonyalı ve İslav göçmenlerin yararına yumuşatıldı. Buna karşılık, Amerika kıtasının A.B.D. toprakları dışındaki kesiminde doğmuş kişilerin (kuzeydoğudaki yüksek ücretlerin çektiği Kanadalılar; güneyde mevsimlik işçi olarak çalışan Meksikalı tarım işçileri; New York'a ek işgücü sağlayan Porto Rikolular) A.B.D'ne göçmeleri iyice kısıtlandı. Beyazların A.B.D. topraklarına dalgalar halinde göçmeleri, bu ırkın dışındakileri azınlık haline getirdi: Avrupalıların ülkeye yerleşmesinden önce günümüzün A.B.D. topraklarında yaşayan Kızılderililer, federal hükümetin belirlediği "rezervlerde" yaşamağa zorlandılar, sarı ırktan olanların (Çinliler ve Japonlar) ülkeye göçleri de, 1924'ten sonra, aşağı yukarı durdu. Buna karşılık, ülkenin güney kesimindeki çiftlik sahiplerinin XVII. ve XVIII. yy'larda Afrika'dan getirttikleri kölelerin torunları olan zencilerin nüfusu, hızla çoğalarak 22 milyonu buldu: Günümüzde A.B.D'nin toplam nüfusunun % 11,2'sinden çoğunu zenciler oluşturur; "Eski Güney" in bütün eyaletlerinde de, toplam nüfusun % 15'inden çoğu zencidir. Görünüşte 1865'ten bu yana özgürlüklerine kavuşmuş olan zenciler, aslında gerek Güney'de, gerek Kuzey'de açık ya da üstü örtülü bir ırk

İlk olarak İspanyolların yerleştiği New Mexico'da, nüfusun büyük bölümünü Kızılderililer ve İspanyol asıllı bir halk oluşturur. Güneyindeki çölde yer yer petunyalar, adaçayları, kaktüsler ve avizeağaçları yetişir.

Alaska'dan görünüş. XIX. yy'daki "altına hücum" döneminden sonra Alaska, yakın dönemde bir de "petrola hücum" dönemi yaşamıştır. Ama iklim koşulları, petrol çıkarılmasını güçleştirmekte, pahalılaştırmaktadır.

ayrımıyla karşılaşmışlar, hem genel eğitimden, hem de meslek eğitiminden yoksun kalmışlardır. Ortalama gelirleri de beyazlardan daha azdır ve günümüzde, eğitim, meslek, siyaset alanlarında toplumla bütünleştirilmeleri amacıyla alınmış önlemlerin yetersiz olduğunu düşünmektedirler: Bazı sanayi kentlerindeki zenci topluluklar arasında öfke ve hıncın yol açtığı şiddet hareketlerinin nedenini bunda aramak gerekir.

İkinci Dünya savaşının sonundan başlayarak doğum oranının hızla yükselmesi sonucunda, A.B.D 'nin nüfusu 63 milyon arttı. Ama, 1957' ye kadar çok yüksek olan doğum oranının, o tarihten sonra (1970 yılı dışında) sürekli düşmesi, bu arada

Greeley'de, aynı zamanda 250 000 baş hayvanın beslenmesini sağlayan tesislerden görünüş.

da ölüm oranının belli bir düzeyde kalması sonucunda, doğal çoğalmada sürekli bir azalma görüldü. Kore savaşından hemen sonra doğan ve günümüzde çocuk yetiştirme yaşında olan kuşaklarsa, nüfus artışının çevre üstünde kötü etkiler yapacağından korktukları için, söz konusu azalmayı önemsemediler. Günümüzde, ortalama nüfus yoğunluğu göz önünde tutulacak olursa, nüfusun aşırı yoğunlaşması tehlikesinin henüz uzak olduğu söylenebilir; buna karşılık, ülke topraklarına eşit olmayan bir biçimde yayılması daha da ciddi sorunlar yaratabilir. Nüfusun batıya kayması, A.B.D. topraklarına uyumlu biçimde yayılması çabalarından çok, batı kıyısının, özellikle de Kaliforniya'nın değerlendirilmesinin sonucudur: Kayalık Dağlar kütlesi ve Yüksek Ovalar'ın geniş alanları, aşağı yukarı bomboştur. Batı kıyısındaki birkaç büyük yerleşme merkeziyse, A.B.D' ndeki güçlü kentleşmenin en iyi örnekleridir. Her dört yurttaştan üçü, özellikle 100 meridyenin doğusunda (500 000'den fazla nüfuslu kentlerin çoğu bu yörededir) yaşamaktadır. Los Angeles'te görüldüğü gibi, banliyölerin genişlemesi merkez kesimin gerilemesine yol açmakta ve belediyeler son yıllarda, kent merkezlerinin canlanması için, büyük bayındırlık işlerine girişmektedirler.

ULAŞIM YOLLARI

Demiryolu, A.B.D. topraklarına yerleşilmesini ve değerlendirilmesini hızlandırmıştır: Ülkeyi baştan sona geçerek New York ile San Fransisko'yu birbirine bağlayan Central Union Pacific demiryolu 1869'da tamamlandı; sonra dört büyük demiryolu hattı daha döşendi. Kuzeydoğuda çok yoğun olan demiryolları, A.B.D 'nin her tarafına ulaşılmasını sağlamakla birlikte, karayollarının ve havayollarının karşısında, demiryolu ulaşımı gerilemiş, demiryolu işletmeciliği verimli olmaktan çıkmıştır. Çok uzun bir demiryolu ağının bakımı, işletme maliyetini artırmakta, personel azaltılması da duruma bir çözüm getirmemektedir: Ülkenin en büyük demiryolu işletmesi olan Pennsylvania Central Railway 1970'te iflas etmiştir.

Karayolu ulaşımıysa sürekli gelişmektedir: Kentler arasındaki yolcu ulaşımında en çok kullanılan araç, otomobildir (% 90 oranında); ayrıca otobüsler (uzun yollarda uçakların rekabetinden etkilenmektedirler) ve ticaretin dörtte birinin gerçekleştirildiği kamyonlar da, kara ulaşımında önemli rol oynamaktadır. Federal hükümet 1955'te, 70 000 km'lik otoyol yapımı öngören bir tasarıyı onaylamış, bu dev otoyol ağı, 1977'de hizmete açılmış ve yeni yollarla, toplam karayolu uzunluğu 6 milyon km'yi (1991) aşmıştır.

Bununla birlikte, ulaşımda en büyük ilerlemenin hava taşımacılığında olduğu tartışılmaz bir gerçektir: Bütün önemli kentlerin, hem karayollarıyla, hem de demiryollarıyla bağlantılı birer havaalam vardır. Ama hava şirketlerinin rekabet amacıyla yaptıkları büyük harcamalar, son yıllarda güç duruma düşmelerine yol açmıştır: Yeni ve çok büyük uçakların doldurulma katsayısının düşüklüğü ve "charter" ların rekabeti, yatırımların verimini düşürmektedir.

Louisiana'da bir pamuk tarlasında çalışan zenci tarım işçileri.

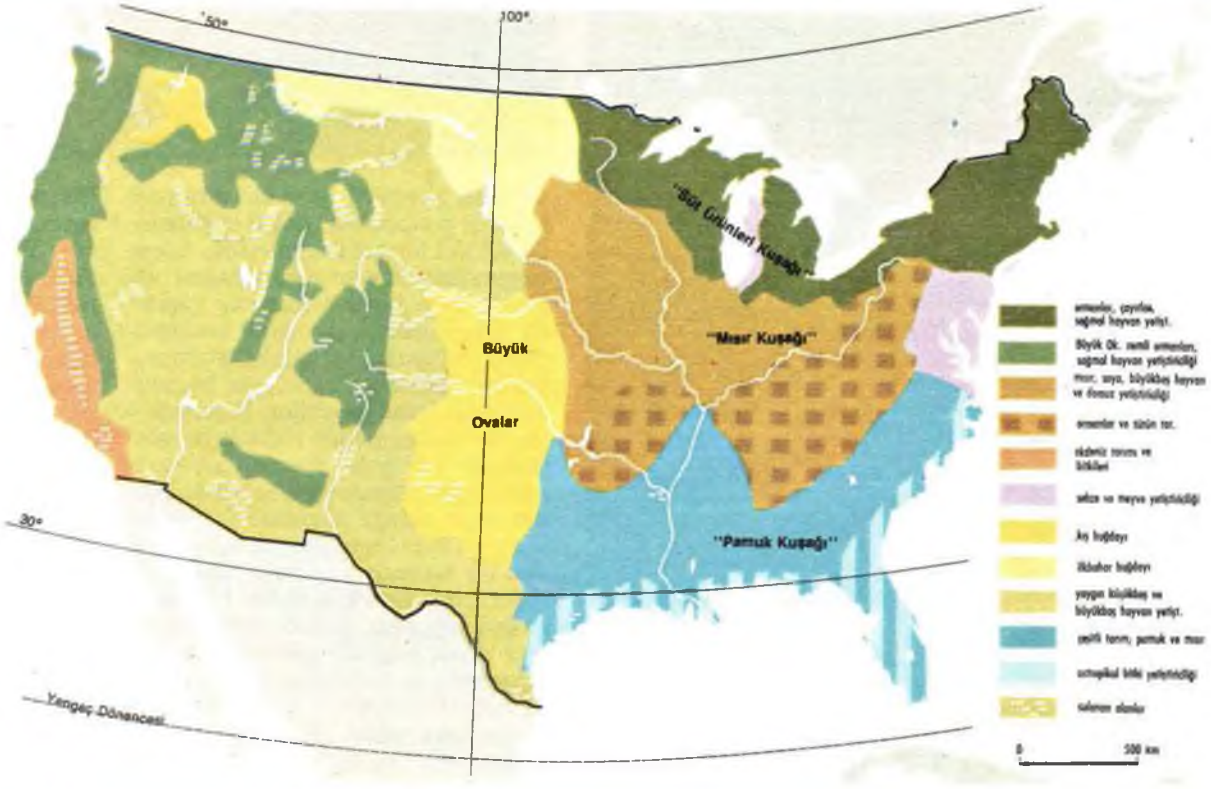

Mısır yetiştiriciliği bölgesi Iowa'dan bir görünüş.

İKTİSAT DÜZENİ: YENİ BİR KAPİTALİZM Mİ?

A.B.D'nin birçok alanda, dünyanın birinci devlet olmasını sağlayan iktisadi kalkınma, Ayrılık savaşından sonraki yıllarda başladı. Çatışma sırasında iyice gelişmiş olan kuzeydoğu kesiminin sanayileşmesi, her çeşit yabancı rekabeti ortadan kaldıran himayeci gümrük tarifeleri uygulanması, 1914'e kadar Avrupalıların ülkeye büyük çapta göç etmeleri, ülkenin batısını Kızılderililerden alarak yerleşen yeni halka, uçsuz bucaksız tarım alanlarını değerlendirme, geniş maden ve enerji yataklarından yararlanma, sanayiyi hızla geliştirme ve iktisatlarının temel özelliklerini saptama

Detroit'te Ford fabrikası. Dünyanın en önemli sanayi tesisi olan bu fabrikada, yılda 4 milyon kadar otomobil üretilir.

olanakları sağladı. A.B.D. kapitalizminin temel özelliği, serbest mübadeleye dayanmasıdır; ama 1880'den bu yana köklü bir değişiklik geçirmiştir.

Başlangıçtaki amansız rekabet, zayıfları ortadan kaldırarak güçlü tekellerin doğmasına yol açtı. Birinci Dünya savaşı döneminde daha da güçlenen bu tekeller, 1929 yıllarındaki büyük iktisadi bunalıma kadar, A.B.D. iktisadına egemen oldular. Söz konusu bunalımdan sonra federal hükümet, kapitalizmi "tröst"lere karşı çıkarılan yasalarla denetim altında tutmaya çalıştı. İkinci Dünya savaşı ile Kore ve Vietnam savaşları, A.B.D'nde iktisadi büyüme oranlarının yüksek düzeylere erişmesine yaradı; ama işletmelerin kümeleşmesi (birleşmeler ya da satın almalar yoluyla) önlenemediği için bu yasaların sürdürülmesi zorunlu oldu. Aynı kesimde etkinlik gösteren işletmeleri (yatay kümeleşme) ya da birbirini bütünleyici etkinlik gösteren işletmeleri bir araya getirme (düşey kümeleşme) amacı güden başlangıçtaki tröstlerin yerini, sermayesi çeşitli işletmelere dağıtılmış, böylece söz konusu işletmeleri denetim altında tutan *holding şirketleri* aldı. Günümüzdeyse, klasik kapitalist kümeleşmenin yerine, temeli bakımından mali yönetime dayanan karar verme gücünün kümeleşmesi sistemi benimsenmektedir. Ama federal devletin, daha önce iyice kümeleşmiş bir kesime el atılmasını yasaklayan yasalarından ötürü, birçok kümeleşmiş şirket, çokulusluluk eğilimleri ortaya koyarak yabancı ülkelere, özellikle de Avrupa'ya yatırım yapmayı yeğlemektedir. Söz konusu büyük şirketlerin sermayelerini ellerinde tutanlar (bazı şirketlerde birkaç bin kişiyi bulabilir), sermayelerinin yönetimini kendileri üstlenmeyip, örgütlenmiş teknik yöneticilere vermekte, iktisat alanına gereksinim duyulan nitelikli personeli sağlayan yüksek öğrenim kurumlarında yetişmiş bu teknik yöneticiler, üniversite ile sanayi arasındaki yakın işbirliğinden doğan bilgisayarın ve temel araştırmanın bütün kaynaklarını, işletmelerinin yönetimi için kullanmaktadırlar. Büyük kuruluşların bu yeni yönetim biçimi, sermaye sahipliği ile iktisadi gücü elde tutma arasındaki bağların günden güne inceleceği bir "Yeni Sanayi Devleti"nin temellerini atmaya başlamıştır.

Alaska'da, Peace ırmağı üstündeki Taylor Flat köprüsü ve üstünden geçen otoyol.

TARIM

Dünyada birinci sırada yer almasına karşın, A.B.D. tarımının çelişkili yanları vardır: Ülke topraklarının yaklaşık yarısı tarıma ayrılmıştır; ama, bu kesimde, etkin nüfusun ancak %3'ü çalışmaktadır; üretim ülkenin bütün gereksinmesini karşılamakta ve tarım ürünlerinin büyük bir bölümü dışarı satılmakta, bununla birlikte tarımın A.B.D. iktisadındaki önemi günden güne azalmakta, sanayi gelirlerine oranla tarım gelirlerinin düşüklüğü, birçok küçük çiftçiyi güç duruma sokmaktadır. Ama söz konusu çelişkilere karşın, tarım alanında büyük teknik gelişmeler olduğu tartışma götürmez bir gerçektir. Toprağın çeşitliliği ve 100. boylamın batısında kuru tarımın (dry farming) yerine sulama yönteminin getirilmesiyle iklim koşullarının düzeltilmesi, çeşitli tahıl yetiştirilmesine ve hayvancılığa olanak sağlamıştır. Ekinlerin bilimsel almaşma yöntemleriyle yetiştirilmesi, toprağın güçlendirilmesi, en verimli tohumlarla en dayanıklı hayvanların seçilmesi, verimin sürekli olarak artmasını sağlamaktadır. Makineleşme de son derece geliştirilmiş, traktörlere ve biçerdöverlere, mısır, pamuk, yeşil salata, şeftali, domates toplama makineleri eklenmesiyle tarımda çalışanların sayısı azalmış, tarım işletmelerinin "kümeleşmesi" de çok hızlanmıştır (1991'de işletmelerin ortalama büyüklüğü 187 ha'dı). Eskiden aralarındaki boşluklarda çeşitli tarım yapılan, büyük ve yalnızca tek tip tarıma yönelik "kuşak"lar ("mısır kuşağı" gibi) da önemli ölçüde değişmekte, tek tip tarıma yeni tarım etkinliklerinin eklenmesiyle, çeşitlilik kazanmaktadır.

Ülkede özellikle tahıl yetiştirilir: Mısır (dünyada en yüksek üretim); buğday; yulaf; arpa; pirinç. Chicago, Minneapolis, Saint Louis, Duluth, Buffalo ve New York büyük tahıl pazarlarıdır. Güneyde uygulanan pamuk ekimi, Teksas'ta, Houston pazarının gelişmesini sağlamıştır. Yağ çıkarılan bitkilerin ve mısırın yanı sıra, hayvanların temel besini-

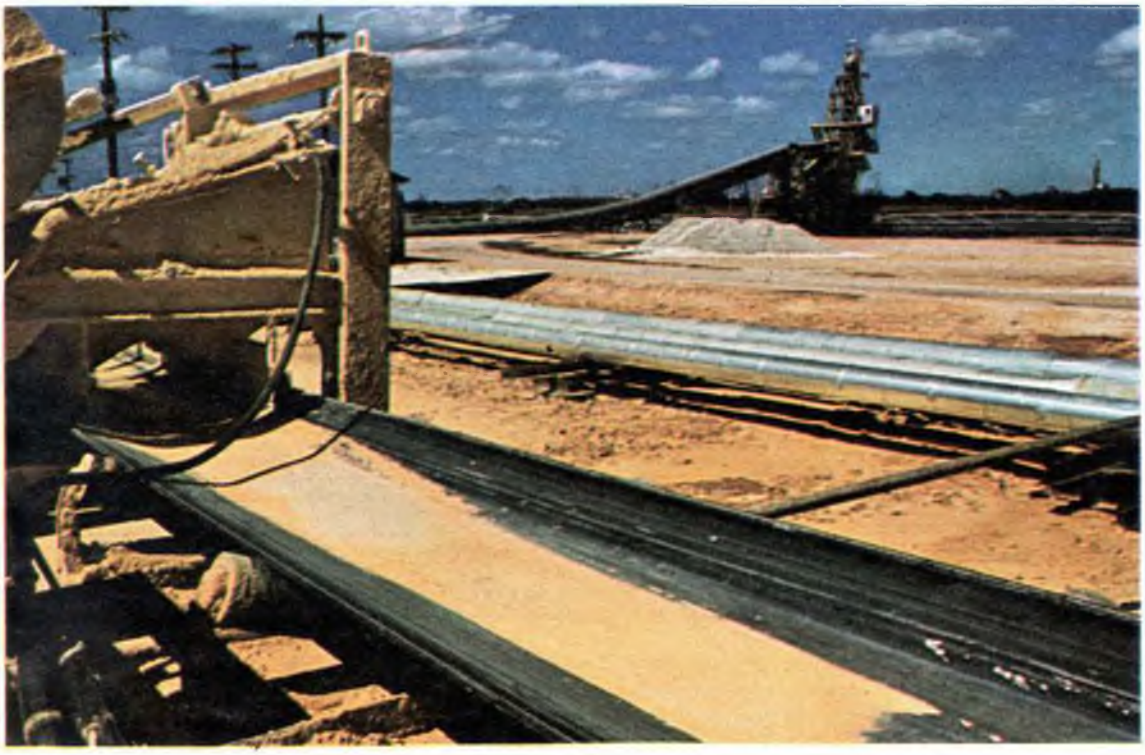

Sicilya ve Japonya'nın yanı sıra A.B.D'nin başlıca kükürt üreticilerinden biri olmasını sağlayan madenlerden (Louisiana) görünüş.

Utah'ta Salt Lake City yakınındaki Brigham'da, açık tavanlı bakır ocaklarından görünüş.

ni oluşturan soya da, günden güne daha çok üretilmektedir. Ayrıca, şekerpancarı ve turunçgiller yetiştiriciliği de önemlidir. Sığır ve domuz yetiştiriciliği gelişmekte, ama koyun ve at yetiştiriciliği gerilemektedir. Hayvanların kesiminin yetiştirildikleri yerlerde yapılması, önemli bir konserve sanayisi kurulmasını sağlamıştır. Sepicilik, doğudaki kentlerde, özellikle Massachusetts'de çok gelişmiş olan deri sanayisinin gereksinimlerini karşılar. Sonuçlarsak, A.B.D'nde tarım, günden güne sanayi ve ticarete yönelmekte, aynı zamanda, toprakların zayıflamasına ve belli bir ürünün üretimine yol açan tek tip tarıma da karşı çıkılmaktadır. Bu arada, toprakların 1/3'ini kaplayan ormanlar, (özellikle Kayalık Dağlar'ın batı yamacı ile Apalaş dağlarında), sıkı önlemlerle korunmakta, kereste ve kâğıt sanayisine gerekli hammadde ölçülü bir biçimde işletilmektedir. Atlas Okyanusu ile Büyük Okyanus kıyılarında, balıkçılık da önemli bir gelir kaynağıdır.

ENERJİ VE MADEN KAYNAKLARI

Yeraltı gelir kaynakları, A.B.D. sanayisinin temellerinden birini oluştururlar; ama madenlerin işletilmesinin bazı bölgelerde çok pahalıya mal olması ve çevre kirlenmesi tehlikesi, bu kesimde bazı sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır. A.B.D'ndeki çok sayıda kömür yata-

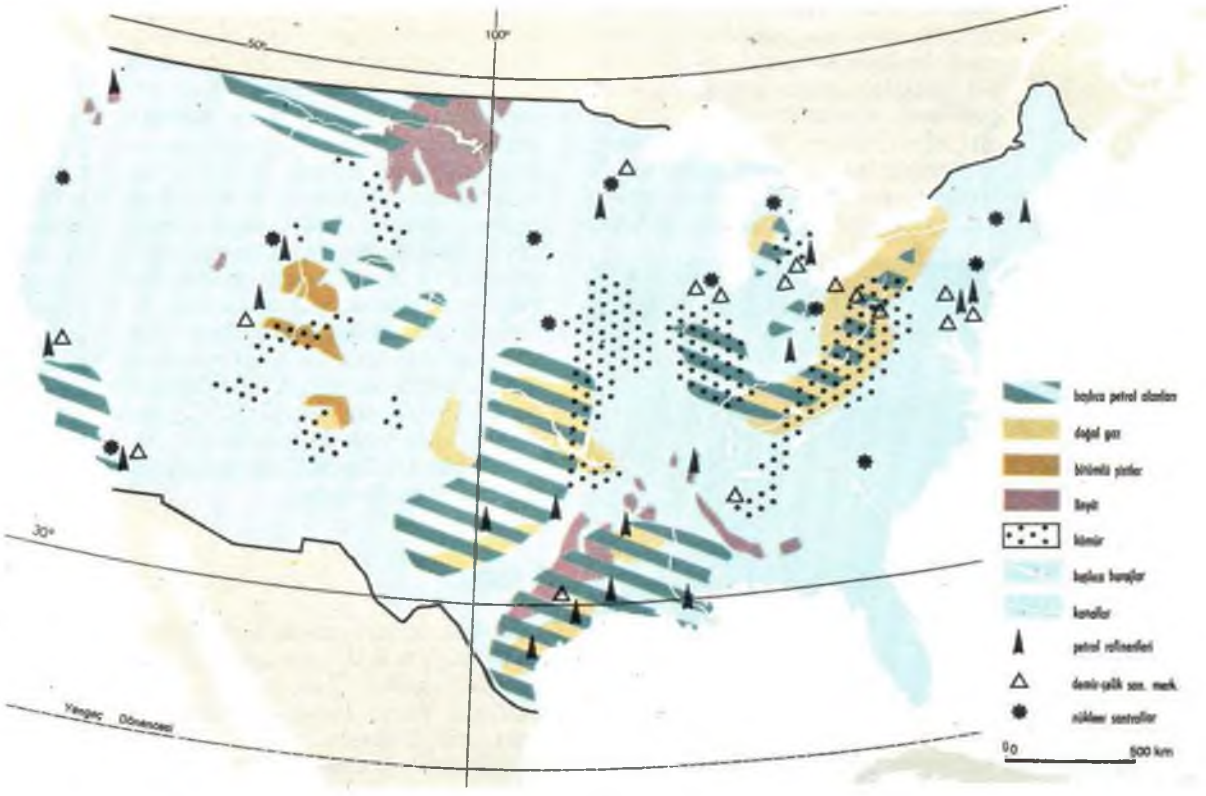

New Mexico'da bir gaz tesisi.

ğından, dünya üretiminin 1/4'i sağlanır. En büyük kömür havzası, Apalaş dağlarının iç yamacı boyunca, Pennsylvania'dan Alabama'ya kadar uzanır (1 500 km). Antrasit ve taşkömürü bakımından çok zengin olan bu havzadan, A.B.D'ndeki kömür üretiminin büyük bölümü sağlanır. Öbür antrasit damarları, Mississippi ırmağının orta kesimi ile Ohio ırmağının alt kesimi boyunca, İllinois ve Kentucky'de yer alır. Ülkedeki en büyük havza, yakın dönemde Wyoming ile Kuzey Dakota sınırlarında bulunmuştur; Kayalık Dağlar'da da linyit yatakları vardır. Özellikle termik (ısıl) santrallarda kullanılan kömür, hızla artan elektrik tüketimini karşılamak ve petrol bunalımının yarattığı olumsuz sonuçları gidermek için, günden güne daha çok miktarda çıkarılmaktadır. Büyük ölçüde üretilen petrol (A.B.D. bu alanda, dünyada beşincidir) hâlâ, en çok kullanılan enerji kaynağıdır. Petrol ilk olarak Apalaş dağlarında ve ülkenin orta-doğu kesiminde bulunmuş, sonra Teksas'taki, Oklahoma'daki, Kaliforniya'daki ve Louisiana'daki yataklar işletilmeye başlanmıştır. Gerçekte yirmi kadar şirketin egemenliğinde olan çok sayıda petrol şirketi, üretimi denetim altında tutmakta ve yeni kuyular açmak için büyük harcamalar yapmaktadır: Çevre kirlenmesi tehlikesine karşın, denizde ve en zengin kaynakların bulunduğu sanılan Alaska'da kuyu açmaya yönelmişlerdir. Kendi petrol rezervlerinin tükenebileceğini fark eden A.B.D., 1945 yılından başlayarak bir yandan ülkede yeni petrol yatakları araştırılmasını hızlandırmış, bir yandan da Venezuela'dan, Kanada'dan, Antil adalarından, Afrika'dan ve Yakındoğu'dan büyük ölçüde petrol satın alarak, iç tüketimin aşağı yukarı 1/3'ini bu yolla karşılamış, böylece, rezervlerini büyük ölçüde korumayı başarmıştır. Dışardan satın alınan işlenmemiş petrol, ülke içinde, büyük bir petrol boru hattı ağının beslediği kuzeydoğudaki, Teksas'taki, Kaliforniya'daki ve Louisiana'daki rafinerilerde işlenir. Ayrıca, petrol bölgesinde, özellikle Teksas ve Lousiana'da yer alan dünyanın en geniş doğal gaz rezervleri, borularla sanayi bölgelerine bağlanmıştır. Ama yukarda petrol konusunda belirtilen aynı nedenlerden ötürü A.B.D., yabancı ülkelerden (özellikle Cezayir'den) metan satın almakta ve ilerde doğal gazın yerine, petroldan ve kömürden çıkarılan gazı geçirmeyi tasarlamaktadır.

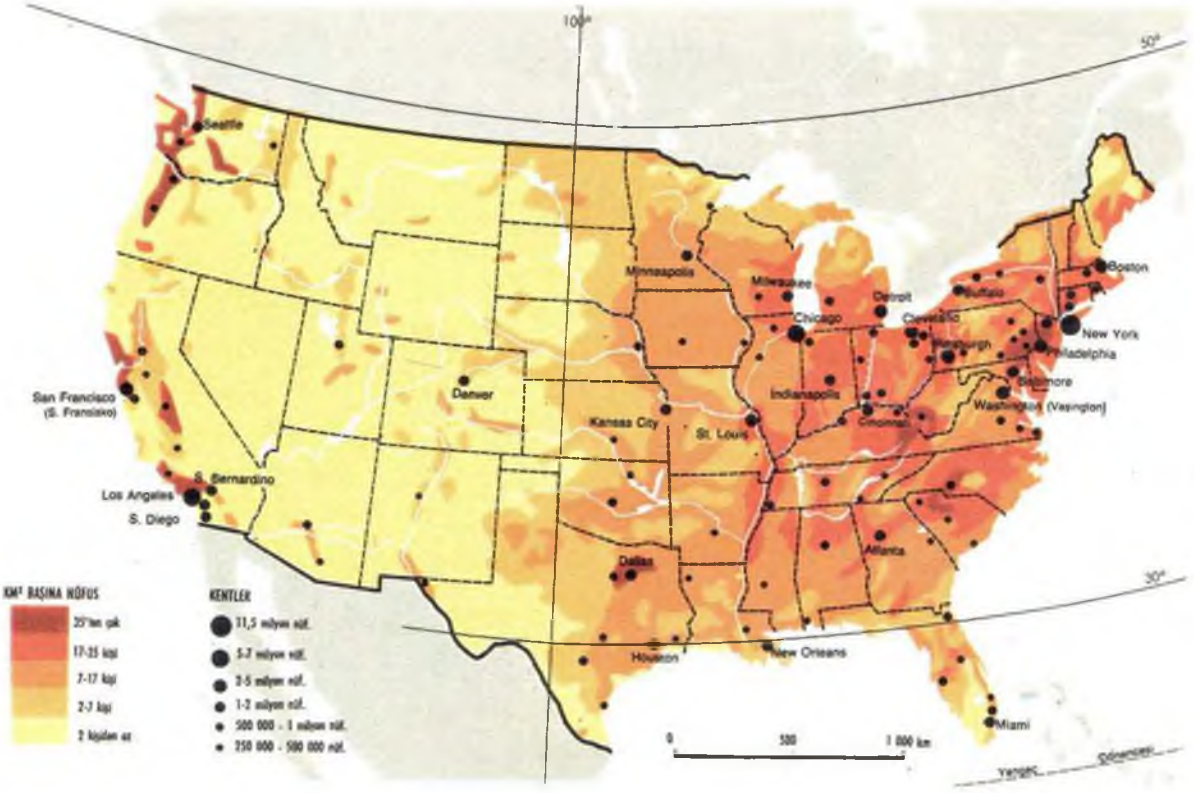

Arizona'daki bakır madenlerinden görünüş.

A.B.D'nin elektrik üretimi, dünya üretiminin 1/3'ini karşılar. Üretimin büyük bölümü, kömür havzalarında bulunan ya da mazotla çalışan ısıl (termik) santrallardan sağlanır. Hidrolik santrallar, Ohio ve Tennessee ırmakları, Colorado ırmağı ve kolu Gila, Columbia ırmağı ve kolu Snake River üstünde yer alır. Büyük Göller ile Saint-Lawrence arasındaki düzey farkından, Kanada'yla ortaklaşa yararlanılır. Ayrıca, Missouri ve Mississippi ırmaklarından da elektrik üretiminde yararlanmak için çalışmalar yapılmaktadır. Bununla birlikte A.B.D'nin enerji bilançosunda, hidroelektriğin payının azalması beklenmektedir; çünkü elektrik tüketimi, elektrik üretimine oranla günden güne artmaktadır. Yakın bir gelecekte, tüketime sınırlar konması düşünülmekte ve ilerde büyük ölçüde nükleer enerjiye yönelme tasarıları hazırlanmaktadır. Ne var ki, yirmi kadar nükleer santralı besleyebilecek güçte olan uranyum üretimi, ülkenin stratejik bakımdan bağımsızlığını sağlamaktadır ama, ülkenin enerji gereksinimini karşılayabilmek için, 100'den çok nükleer santral kurulması gerektiği hesaplanmıştır. Bu yüzden büyük petrol şirketleri, hem yatırımlarını çeşitlendirmek, hem de petrola rakip olan ve gelecekte onun yerine geçebilecek enerji maddelerini denetim altında tutmak amacıyla, bu çok geniş donanım programına yatırım yapmışlardır (A.B.D'de üretimdeki nükleer enerji payı 1983'te % 2'yken, 1991'de % 18,3'e yükselmiştir. Sanayide gene temel rol oynayan maden filizleri de, hem bol, hem çeşitlidir. En büyük demir filizi yatakları Superior gölü havzasmdadır. Kalınlığı 100 m'ye yaklaşan bu açık tavanlı yataklardan, uzun süre demir kapsamı en yüksek filiz olan hematit çıkarılmıştır; ama günümüzde hematit tükenmiştir ve daha güç koşullarda çıkarılan, demir kapsamı da daha az olan takonit, Duluth ve Büyük Göller yoluyla doğudaki demir-çelik sanayisi merkezlerine gönderilmektedir.

doğudaki demir-çelik sanayisi merkezlerine gönderilmektedir.

Bakır, Arizona'da, Utah'ta (Salt Lake City'de bir dökümevi kurulmuştur), New Mexico'da, Montana'da, Nevada'da ve Michigan'da çıkarılır. Dökümevleri genellikle, maden çıkarma merkezlerinin yakınındadır. Kurşun (çoğunlukla çinkoyla birlikte) Utah, İdaho ve Missouri'de, boksit Arkansas'ta, Georgia'da ve Alaska'da, cıva Kaliforniya ve Teksas'ta , altın Kaliforniya ve Alaska'da çıkarılır. Gümüş, çoğunlukla kurşun ve çinkoyla karışıktır. A.B.D'nde ayrıca molibden, vanadyum ve tungsten gibi, alaşımlarda kullanılan maden filizleri de vardır; yalnızca, manganez, krom, antimon, kalay ve nikel filizleri azdır. Bol bulunan öbür maden filizleri arasında, Teksas'ta, Louisiana'da ve Kaliforniya'da üretilen kükürt, Florida'da çıkarılan doğal fosfatlar ve New Mexico'daki büyük Carlsbad yataklarından elde edilen potas tuzu sayılabilir.

Nevada'dan görünüş.

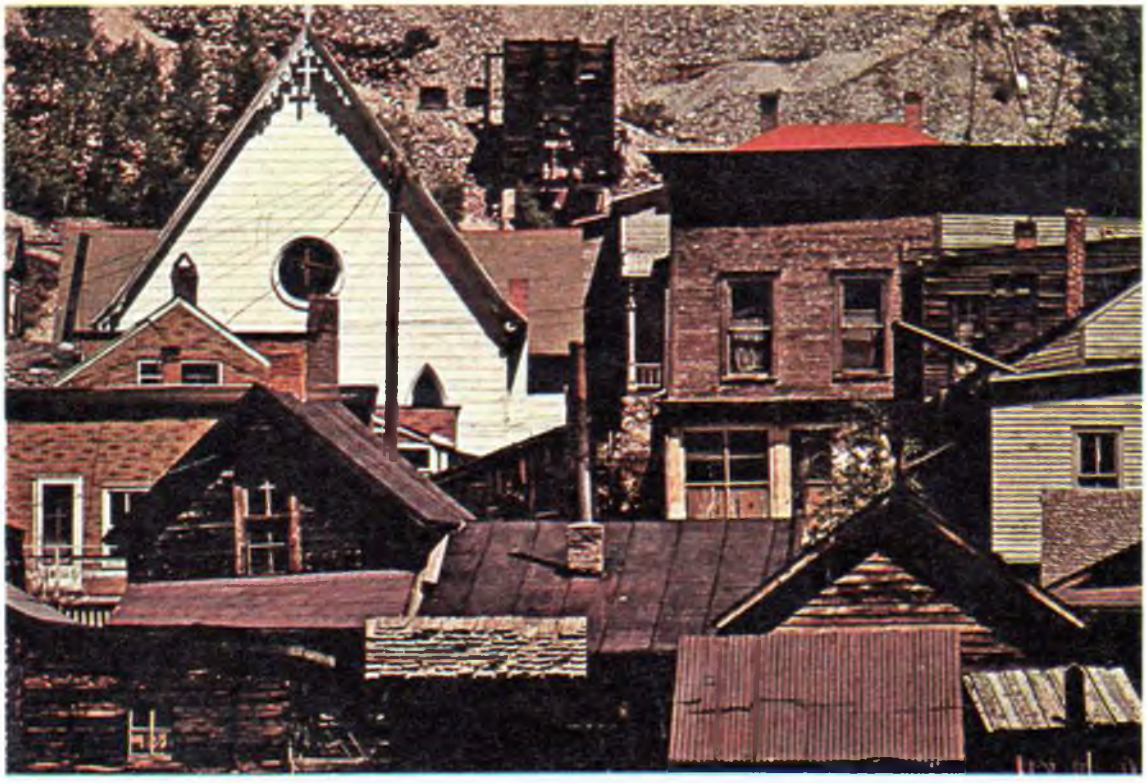

HIZLA GELİŞEN BİR SANAYİ

A.B.D. sanayisi günümüzde, bir yandan nüfus artışının, bir yandan da ulusal savunma, nükleer araştırma ve uzay araştırması gereksinmelerinin etkisiyle, büyük bir ilerleme içindedir. Ama bu gelişme, çeşitli dallara, eşit olmayan bir biçimde dağıtılmıştır. Çelik, gemi yapımı ve demiryolu malzemesi üretimi dalları, A.B.D'nin genel iktisadına oranla durgunluk içindedir; buna karşılık, yaşama düzeyinin yükselmesi, tüketim sanayisinin hızla gelişmesini ve çeşitlenmesini desteklemekte, askerî siparişler de, uçak ve uzay araçları yapımı, kimya sanayisi, elektronik gibi dalların gelişmesini hızlandırmaktadır. A.B.D., demir-çelik sanayisi bakımından dünyada birinci (S.S.C.B.'nin parçalanmasından sonra) sırada yer almakla birlikte, bu dal günden güne gerilemektedir. Yüksek fırınlar, Apalaş dağlarından çıkarılan kömür ile Superior gölü bölgesinde elde edilen demirin toplandığı Pittsburgh'da, Cleveland'da, Gary'de,

Dünyanın en yetenekli kimyacılarının ilaç sanayisi konusunda incelemeler yaptıkları South West İnstitute'un araştırma laboratuvarlarından görünüş.

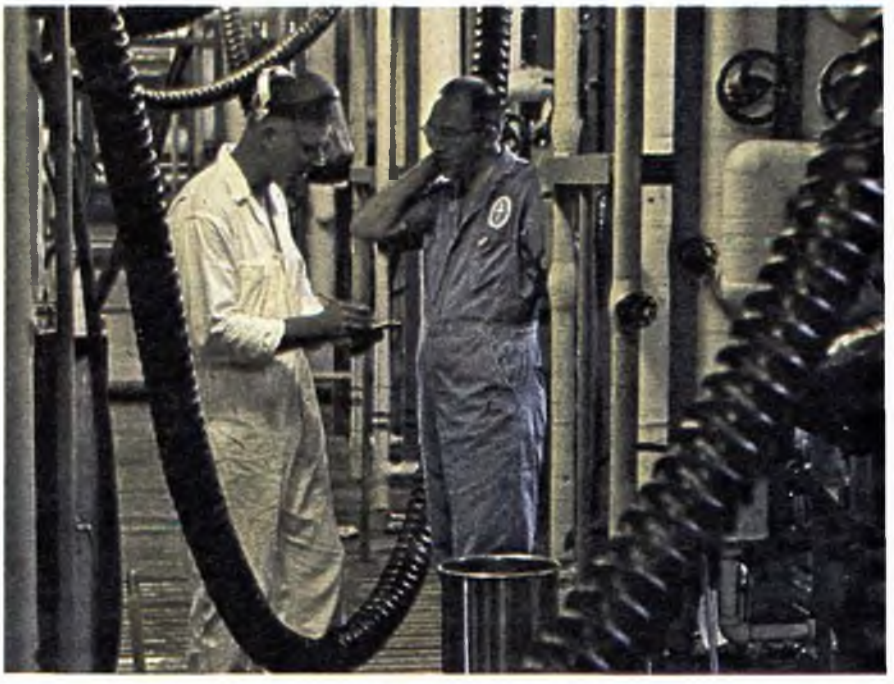

Apalaş dağlarının güneyinde Alabama'da (Birmingham sanayi merkezi), demir işleme merkezleriyse, Atlas Okyanusu kıyısında, Trenton yakınındaki Morrisville'de, Baltimore yakınındaki Sparrows Point'te, Labrador ve Jamaika'dan getirilen çok zengin filizlerin işlendiği Houston ve Teksas'ta yer alır. Üretim açısından uzun süre ön sırada yer almış olan demir-çelik sanayisinde görülen gerileme, üretim yöntemlerinin yenilenmemesinden ve günümüzde daha düşük ücret ödeyen, dolayısıyle rekabet gücü yüksek olan rakipler karşısında, teknoloji açısından geri kalmış olmaktan kaynaklanmaktadır: A.B.D., günümüzde çelik satın almak zorundadır. Bununla birlikte hurda demirden ve zenginleştirilmiş maden filizinden elde edilen elektrik çeliği üretiminin artmasının, bu durumu bir ölçüde düzelteceği beklenmektedir. Alüminyum sanayisi, Mobile (Tekas) bölgesi ile Columbia vadisinde yoğunlaşmıştır: Mobile bölgesinde, yerel boksit ve Guyanalar'dan getirilen boksit, Tennessee Valley Authority'nin sağladığı elektrikten yararlanılarak alümine dönüştürülür; Columbia vadisindeyse, hidroelektrik santrallardan yararlanan dökümevleri, Jamaika'dan ve Güney Amerika'dan getirilen maden filizlerini işlerler. Metalürji sanayisi, kuzeydoğudaki eski sanayi bölgesinde güçlü durumunu korumaktadır: Otomobil sanayisi, özellikle, Detroit'te (General Motors, Ford ve Chrysler şirketlerinin merkezleri bu kenttedir), başlıca sanayi dalıdır. Ama son birkaç yıldır, hem pazarın doyması, hem de alıcıların Avrupa'da ve Japonya'da yapılan küçük otomobilleri yeğlemeleri nedeniyle, son on yıldır, gerileme değilse bile, "yerinde sayma" başlamıştır (petrol fiyatlarının artması durumu daha da ciddileştirebilir). Tarım makineleri Chicago ve Dayton'da, demiryolu malzemeleriyse, Philadelphia, Chicago, Milwaukee ve Saint Louis'deki büyük fabrikalarda gerçekleştirilir. Daha dağınık olan takım tezgâhı ve dokuma sanayileri, özellikle Ohio ve New England eyaletlerinde gelişmiştir. Gemi yapımı Quincy'deki Sparrows Point'te, New Jersey limanlarında, New Orleans'ta ve Büyük Göller bölgesinde önemli ölçüde yoğunlaşmıştır.

Utah'ta Navajo kabilesinden Kızılderililer, yalnızca gri-yeşil bir adaçayı bitkisinin yetiştiği kıraç tepelerde ve kumlu kayalıklarda, sürülerini güderler.

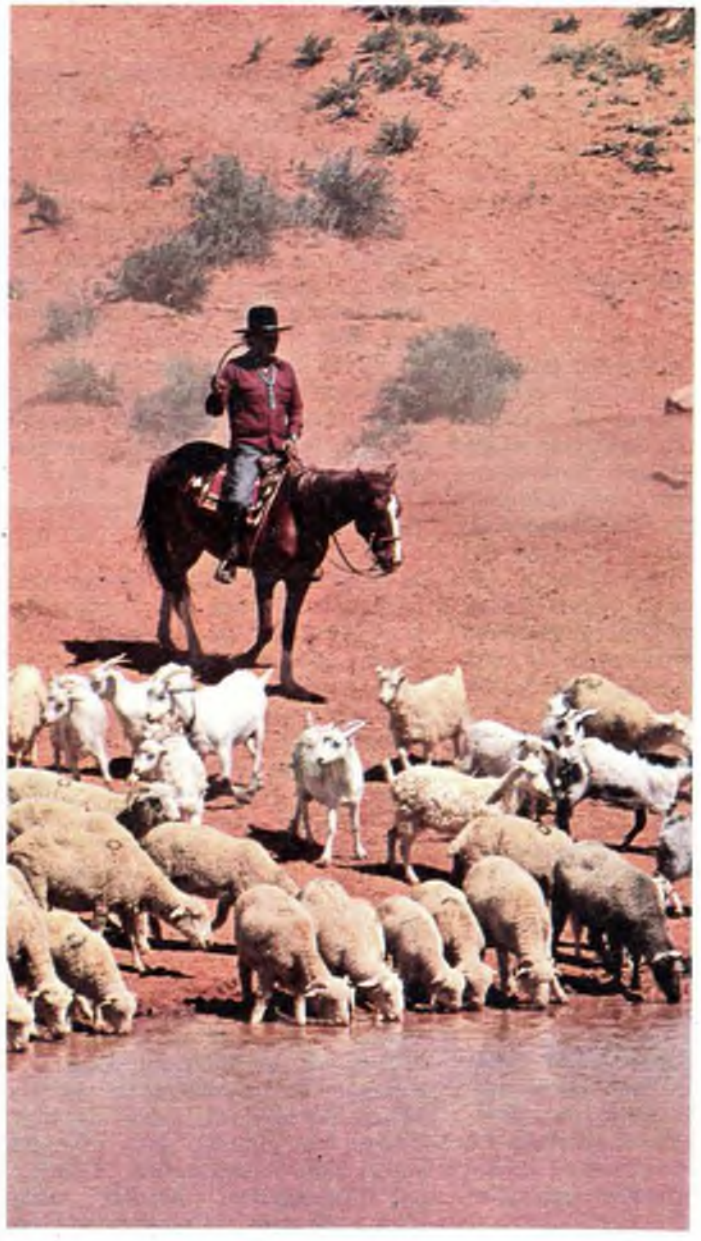

Bu sanayi etkinliklerinden bazıları, günümüzde, A.B.D'nin güneyine ve batısına doğru kaymaktadır. Çünkü, söz konusu bölgelerdeki büyük enerji kaynakları (Teksas'ta petrol; Louisiana'da doğal gaz) ve yeni kaynaklar (Kayalık Dağlar'daki demirsiz filizler), stratejik gereksinimleri de karşılayan bir "merkeziyetçilikten vazgeçme eğilimi"ni desteklemektedir. Bu kayışın en iyi örneği, Kansas' ta ve Büyük Okyanus kıyısındaki eyaletlerde kurulmuş olan havacılık ve uzay sanayisi tesisleridir: Seattle'daki ve Renton'daki (Washington eyaleti) Boeing şirketi, dünyanın başlıca uçak yapımcılarındandır: Kaliforniya'daki Los Angeles, Santa Ana, San Diego ve San Jose gibi merkezlerde, Lockheed, North American, United Aircraft ve Douglas tesisleri, uçak, motor ve füzeler üretmektedir. Bununla birlikte, geçtiğimiz yıllarda çok yüksek bir düzeye ulaşmış olan uçak ve uzay araçları yapımında da, günümüzde bir gerileme eğilimi görülmektedir: Savaş araçlarının ve helikopterlerin yapımı, askerî gereksinimlerden ötürü artmaktadır ama, havayolu şirketlerinin uçak isteminin doyurulmuş olması, sesten hızlı uçak yapımı gibi büyük harcamalar gerektiren programların bir yana bırakılması, N.A.S.A 'nın (Uzay Araştırmaları Merkezi) kredilerinin kısıtlanması nedeniyle, sivil uçak yapımı bunalım içindedir.

Dokuma sanayisi tesisleri, Maine' den Alabama'ya kadar Atlas Okyanusu kıyısı boyunca kurulmuştur: Kuzeydoğuda yünlü kumaş, güneyde pamuk dokumacılığı ağır basar; konfeksiyon sanayisinin merkeziyse New York'tur. Uluslararası rekabet ve otomasyon uygulanması, doğal lifler işleyen dokuma tesislerini güç durumda bıraktıysa da, kimya sanayisinin ürettiği yapay ipek, naylon, dakron, orlon ve selüloz kökenli olmayan birçok başka lifi işleyen tesisler, hızla gelişmektedir. Yapay liflerin yanı sıra büyük ölçüde yapay gübre, asit, sentetik kauçuk ve ilaç üretilmesini sağlayan kimya sanayisi, güç

New Orleans limanında yükleme-boşaltma için bekleyen şilepler.

duruma düşen bazı sanayi kollarının yerini almakta ve kuzeydoğudaki eski sanayi bölgeleri ile yeni kurulan sanayi bölgelerine hızla yayılmaktadır. Daha yakın dönemde ortaya çıkan bilgisayar yapımında da, büyük bir gelişme görülmekte, başlangıçta kuzeydoğuda kurulmuş olan bilgisayar tesisleri, koşulların daha elverişli olduğu Teksas'a ve Kaliforniya'ya kaymaktadır. Günümüzde bilgisayar sanayisi uluslararası bilgisayar pazarının büyük bölümünü denetimi altında tutar ve hem bilgisayarların yapımıyla hem de bakımıyla uğraşır.

DIŞ TİCARET

1990'da toplam değeri 821 milyon doları aşan dışalım ve 235 milyon dolara yaklaşan dışsatımıyla A.B.D., dış ticaret alanında da dünyada ön sıralarda yer almaktadır. Bununla birlikte, 1971'den sonra, ülkenin ticaret dengesi sürekli açık vermiş ve 1957'den başlayarak süregelen ödemeler dengesi açığını, daha da ciddileştirmiştir.

Besin maddeleri arasında, yalnızca, A.B.D'nde üretilemeyen kahve, kakao ve muz, başka ülkelerden satın alınır. Hammaddeler ve enerji kaynakları konusundaysa, durum oldukça değişiktir: Maden sanayisi için gerekli manganez, kalay, nikel, krom ve tungsten gibi az bulunan maden filizlerinin yanı sıra, ipek, yün ve büyük miktarda kauçuk da satın alınır. Üstelik zaman zaman israf boyutlarına varan büyük iç tüketim, stratejik nedenlerden ötürü ulusal rezervleri koruma isteği ve yakın zamanlara kadar azgelişmiş ülkelerden düşük fiyatla hammadde satın alma olanağı, A.B.D.'nin üreticisi olduğu maddeleri de yabancı ülkelerden getirmesine yol açmış, böylece, petrol, bakır, demir filizinin yanı sıra, gazete kâğıdı ve şeker de satın alınmış, bu alımların tutarı, tarım ürünlerinin, her tür uçağın, kimyasal ürünlerin ve bilgisayarların satılmasından elde edilen miktarla karşılanamayacak duruma gelmiştir.

GERİLEME Mİ, BÜYÜME BUNALIMI MI?

Irk çatışmaları, nüfus artışının yavaşlaması, dev boyutlara ulaşan, dolayısıyle sorunlarını da birlikte getiren kentleşme, demiryolu ulaşımının bunalıma girmesi, hava ulaşımının duraklaması, çevre kirlenmesi korkusu, maden rezervlerinin tükenmesi, geleneksel sanayilerin gerilemesi ya da duraklaması, dış ticaret açığı, dönem dönem patlak veren dolar bunalımı, günümüzde A.B.D'nin yukardaki satırlarda açıklanmaya çalışılan temel özelliklerini oluşturur.

Kuşkusuz bu özellikler, A.B.D. hükümetlerinin hem kendi halkı, hem de dünya karşısında yaratmaya çalıştığı görüntüye uygun düşmemektedir. Kendine güven duygusunun, ne pahasına olursa olsun büyüme isteğinin, her zaman başarılı olma inancının yerini, kuşku, büyümeyi ve yayılmayı durdurma girişimi, dünya gerçeklerine daha çok önem verme eğilimi almaya başlamıştır.

Ne var ki, sıraladığımız bütün çelişkilere karşın A.B.D'nin iktisat açısından dünyanın hâlâ en güçlü ülkesi olması, bunun bir gerileme mi yoksa bir yenilenme fırsatı mı olduğu sorusuna yanıt vermeyi güçleştirmektedir.

Amerika'daki on üç İngiliz sömürgesinin İngiltere'ye karşı ayaklanıp bağımsızlıklarını ilan etmelerinden (4 Temmuz 1776) ve Versailles anlaşmasıyla (3 Eylül 1783) resmen tanınan A.B.D'nin kurulmasından bu yana, iki yüzyıl geçmiştir. Bu, yeni devletin, Atlas Okyanusu ile Apalaş dağları arasındaki doğal sınırların çizdiği çerçeveden çıkarak, XIX. yy'da Meksika körfezine ve Büyük Okyanus kıyılarına kadar uzanması ve XX. yy'da dünyanın en güçlü devleti haline gelmesi için, iki yüzyılın yetmiş olduğu anlamına gelir.

ÖZGÜN BİR ANAYASA

1787'de Philadephia "Konvansiyonu"nun hazırladığı A.B.D. anayasası, 4 Mart 1789'da yürürlüğe girdi. Çağma göre son derece özgün olan bu anayasa, eyaletlerin özel yönetimi üstünde güçlü bir merkezî hükümet kurmak isteyen "federalistler" ile her eyalete daha geniş özerklik verilmesini ve on üç "eyaletin" yönetim açısından daha özgür olmasını isteyen "cumhuriyetçiler" arasında bir uzlaşma sağlıyordu. Her eyalet, kendi içişlerini tam bir özerklikle yürütmekte, yerel yönetim, güvenlik, adalet ve eğitim alanlarında uzman yöneticilerini ve yasa koyucularını serbestçe seçmekteydi. Ama, ortak işlerin yürütülmesi için, bir federal hükümet kurulmuştu ve bu hükümetin yetkisi, savaş, dış siyaset, para siyaseti, maliye ve gümrük gibi alanları kapsıyordu. Yasama gücü "Senato" ile "Temsilciler Meclisi" nden oluşan "Kongre"de, yürütme gücüy-

Tlingit kabilesinden Kızılderililerin totemleri ve toplantı yerleri.

se dört yıl için seçilen devlet başkanındaydı.
Bireyin haklarını koruma ve halkın egemenliğini gerçekleştirme isteği, güçlerin böyle kesin biçimde ayrılmasını gerekli kılmıştı; ama, işlerin nasıl yürütüleceği henüz tam olarak bilinmiyordu. Anayasanın ve ona dayanarak çıkarilacak yasaların, hem kökenleri farklı olan, hem de bambaşka coğrafi ve tarihsel çevrelerde yaşadıkları için farklı özlemler taşıyan halkın büyük kesimlerinin isteklerini karşılaması güçtü.

YENİ DEVLETİN BAŞLANGIÇ YILLARI

A.B.D'nin kurulduğu yıllarda, ülkede 4 milyon (600 000'ini zenci köleler oluşturuyordu) kişi, üç ayrı bölgede yaşamaktaydı: İklimi sert, dağlık bir bölgede çetin bir yaşam süren çiftçilerin ve tüccarların bulunduğu kuzeydoğu; tarımın ağır bastığı, ama maden sanayisinin daha o zamanlar ortaya çıkmış olduğu (Pennsylvania'da) orta kesim; zenci kölelerin emeğiyle değerlendirilen pamuk, tütün ve pirinç çiftlikleri sayesinde, beyazların büyük ölçüde zenginleştikleri güney.
Apalaş dağlarının ötesinde, birkaç bin kadar beyaz, Kızılderililerin yaşadığı, 1783 anlaşmasıyla A.B.D'ne verilen geniş toprakları (Mississippi'ye kadar uzanıyordu) silah gücüyle ellerinde tutuyorlardı. Yeni devletin güçlüklerle dolu başlangıç yılları, tutarlılığı ve birliği sağlamaya çalışan bu çerçeve içinde gerçekleşti.
Ulusal kahraman George Washington'un 1789 ve 1793'te, hiçbir muhalefetle karşılaşmaksızın iki dönem başkanlığa seçilmesinden sonra, partiler yürütme gücünü ele geçirmek için birbirleriyle savaşıma giriştiler. Başkanlığa önce federalist John Adams (1797-1801), sonra da peş peşe cumhuriyetçiler (sözgelimi, 1801-1809 yılları arasında başkanlık yapan Jefferson) seçildiler; federal iktidara karşı çıktıkları ve dış siyasette tam anlamıyla ülke çıkarlarını koruyan bir tutum izledikleri için, büyük yığınları kendilerine bağladılar. 1812-1814 yılları arasındaki ikinci Bağımsızlık savaşı, A.B.D'nin tutumunu pekiştirmesini sağladı. Denizlerde sert bir denetim sürdürerek A.B.D. ticaretini köstekleyen İngiltere'ye karşı girişilen bu savaş sonunda, A.B.D. birlikleri, Kanada'yı işgal ettiler. Ama savaş A.B.D'nin yenilgisiyle sonuçlandı: Washington'a giren İngilizler, bu yeni başkenti yaktılar (1814). İngilizlerin Avrupa'da Napolyon'a karşı savaşların başlıca taraflarından biri olmaları, Amerika'daki çatışmayı sonuçlandırdı ve A.B.D'nde ulus bilincinin doğmasına büyük katkıda bulundu. İspanya'ya başkaldıran İspanyol sömürgelerine Kutsal-İttifak'ın müdahale etmesinden çekinen başkan Monroe, herhangi bir Avrupa devletinin A.B.D'ne silahlı müdahalesine kesinlikle karşı olduğunu açıklayarak A.B.D'nin, dış siyasetini yeniden ortaya koydu (1823); buna karşılık, A.B.D. de Avrupa'nın işlerine karışmaktan kaçınacaktı ("Monroe doktrini", çok uzun bir süre A.B.D'nin siyasetinin temel ilkesini oluşturdu).

Virginia'da Williamsburg'da, 1619'da Afrika'dan bir Hollanda gemisinin getirdiği ilk otuz zenci kölenin satılmış oldukları yer yakınında, XVIII. yy'dan kalma bir "malikâne".

BATI'NIN "FETHİ"

A.B.D., kuzeydoğudaki toprakların 1787'de düzenlenmesinden sonra eyaletlerin değil, Birliğin malı sayılan Apalaş dağları ile Mississippi arasında yer alan topraklara (Batı'ya) yöneldi. Batı topraklarında bir yandan Kanada yönünde, bir yandan da Ohio yönünde bir "yerleşmeye açma" hareketi başlamıştı ve herhangi bir kesimde 60 000 kişi toplandığı zaman, bu kesim bir eyalet oluyordu. Böylece, 1791-1802 arasında, dört yeni eyalet Birliğe kabul edildi. Ama A.B.D., günümüzdeki gerçek sınırlarını, satın almalar ve ilhaklarla gerçekleştirdi: 1803 yılında, Fransa'dan Louisiana'nın 80 milyon franga satın alınmasıyla, sınır Kayalık Dağlar'ın eteklerine ulaştı; 1819'da Florida satın alınarak, Atlas Okyanusu'ndaki kıyılar genişletildi; Meksika'dan ayrılan ve bağımsızlığını ilan eden Teksas, 1845'te Birliğe katıldı (iki ülke arasında 1846'da bu yüzden patlak veren savaş, 1848'de New Mexico'nun ve Kaliforniya'nın A.B.D'ne katılmasıyla sonuçlandı); 1846'da İngiltere'yle yapılan bir paylaşma anlaşması sonucunda, Oregon A.B.D. topraklarına katıldı. Böylece, nüfus batıya kaymaya başladı ve boşalttığı yerleri, doğu eyaletlerine yerleşen Avrupalı göçmenler doldurdu. Batı'daki toprakların yerleş-

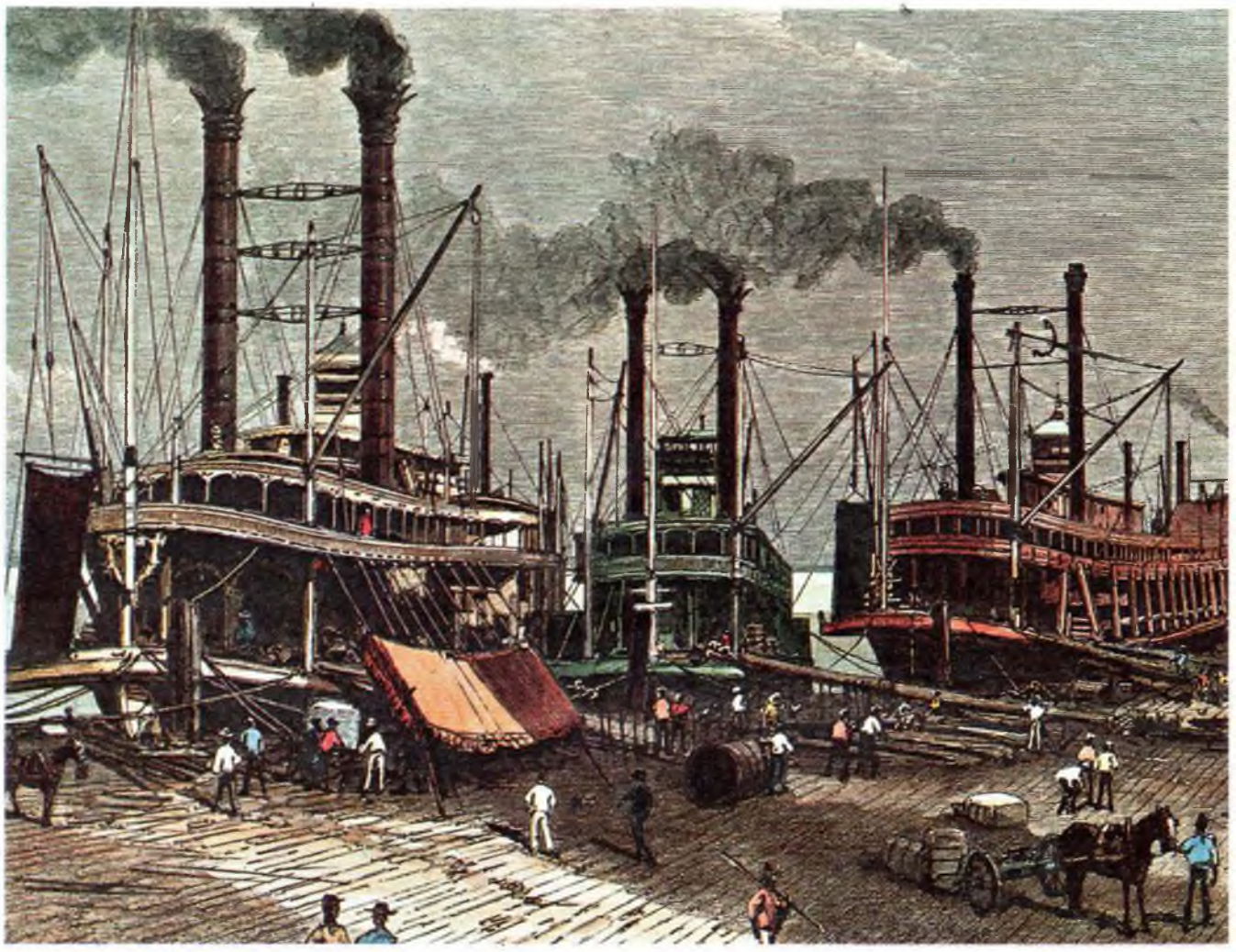

Saint-Louis ile New Orleans arasında çalışan yandan çarklı gemileri gösteren bir gravür.

meye açılması, günden güne ilerleyen bir sınır hareketine dönüştü ve sınır ilerledikçe, yaşadıkları yerlerden kovulan, av alanlarından yoksun bırakılan, savaşa zorlanarak öldürülen Kızılderililer, yavaş yavaş ortadan kaldırıldı: Bir destan gibi yüceltilerek anlatılan "Batı'nın fethi", aslında, Amerika topraklarının ilk sahiplerinin yok edilmesinden başka birşey değildir.

KÖLELİK SORUNU

Bu arada, siyaset sistemi de gelişmeyi sürdürdü. Federalist Parti ortadan kalktı ve 1824'ten sonra adı bile unutuldu. Demokrat Parti adını alan Cumhuriyetçi Parti, başkanlığı sürekli elinde tutuyordu. 1828'de Jackson'ın başkan seçilmesiyle *"spoils system"* denilen bir sistem uygulanmaya başlandı. Bu uygulama uyarınca, federal görevler, bir önceki yönetime bağlı memurların elinden bütünüyle alınarak, yeni başkanın arkadaşları ile seçimde onu desteklemiş kişilere veriliyordu.

Bunun sonucunda, demokratlara karşı bir muhalefet hareketi doğdu (liberaller ya da *"whig"*ler ve köleliği kaldırmak isteyen *"free-soiler"* lar).

Muhalefetin gelişmesi 1856'dan sonra, yeni bir Cumhuriyetçi Parti'nin kurulmasına yol açtı ve A.B.D'nde siyasal yaşamın temel özelliği olan iki partili sistem kurulmuş oldu. İki parti arasındaki çekişme, özellikle kölelik sorunu konusunda belirginleşti. Kölelerin sayısı pamuk tarımının geliştiği Ohio'nun güneyinde ve Mississippi'nin batısında günden güne arttığı için, kölelik sorunu çok ciddi boyutlara ulaşmıştı. Güney'de köklü bir gelenekleri olan demokratlar, iktisatlarında çok önemli yer tutan kölecilikten yanaydılar; Kuzey'de güçlü olan cumhuriyetçilerse, böyle bir kuruma gereksinme duymadıklarından, köleciliğe karşıydılar. Birliğin her eyaleti, bu kurumun kaldırılması ya da sürdürülmesi konusunda, kendi sınırları içinde, dilediğince karar vermekteydi; ama, yeni bir eyaletin Birliğe alınması ya da yeni bir bölgenin ulusal topraklara katılması söz konusu olduğunda, karar yetkisi Federal Kongre'deydi. Kölecilikten yana olanlar, azınlıkta kalmamak için, kölelerin bulunduğu eyaletlerin sayısının artmasını, köleciliğe karşı olanlarsa, A.B.D'nde kölelik kurumunun kaldırılmasını ya da en azından daha çok yayılmamasını istiyorlardı. 1820'de Missouri eyaleti Birliğe alınırken, bir uzlaşma gerçekleştirildi: Missouri'de köleciliğe izin verildi; ama bu eyaletin batısında, 36° 30'enleminin kuzeyinde, kölecilik kesinlikle yasaklandı. 1844'te, yeni eyaletler Birliğe alınırken, kölecilik sorunu yeniden alevlendi ve Güney'de, gerekirse kölecilik uğruna Birlikten ayrılmayı göze alan bir ayrılıkçı parti kuruldu. 1860 başkanlık seçimlerine bu çalkantılı ortamda girişildi.

AYRILIK SAVAŞI

Cumhuriyetçi Lincoln, köleliği kaldırma yanlısı değil, doğrudan doğruya kölelik kurumuna karşı bir tutumla başkanlığa adaylığını koydu.

Lincoln'un başkanlığa seçilmesini bir kışkırtma sayan Güney eyaletleri, Birlikten ayrılarak (1861), "Amerika Konfedere Eyaletleri" adlı yeni bir birlik kurdular; başkanlığa Jefferson Davis'i getirdiler ve Virginia'nın merkezi Richmond'u kendilerine başkent seçtiler. Bu ayrılıkçı davranış, Birliği tehlikeye düşüren ve 1861'den 1865'e kadar süren bir iç savaşın patlak vermesine yol açtı.

Turistlere fotoğraf çektirmek için geleneksel giysilerini giymiş bir Kızılderili.

Savaşı Kuzey'in kazanması, Birliğin sürmesini ve köleciliğin kaldırılmasını sağladı. 1863'ten sonra hükümet, savaş öncesinde Birlikten ayrılmış eyaletlerdeki bütün kölelerin özgür olduğunu açıkladı. 1865'te yapılan bir anayasa değişikliğiyle (13. madde), A.B.D'nin her yerinde köleliğin kaldırılmış olduğu yasaya bağlandı. Ama bu arada Güney'in ayrılma denemesi ve savaş sonunda yenilmiş olması, A.B.D'nin geleceğine ilişkin siyasal nitelikte bir değişikliğe de yol açtı. Gerçekten bu durum, 1789'dan başlayarak, askıda kalmış bir sorunun Kuzey tarafından çözülmesini gerekli kıldı: Federal iktidarın kapsamı ve eyaletlerin özerkliği sorunu. Dolayısıyle, Ayrılık savaşı, uzun bir iç örgütlenme ve toprak düzenlemesi döneminin sonu ve tam anlamıyla ulusal bir siyasetin uygulamaya konmasının başlangıcı oldu.

IRK AYRIMI

Lincoln, kölelik kaldırıldıktan sonra, bu konuda anlaşamayanları uzlaştıracağını ummuştu; ama, 14 Nisan 1865'te öldürülmesi, bu siyasetin uygulanmasını engelledi. Yerine geçen başkan yardımcısı Johnson döneminde (1865-1869), aşırı cumhuriyetçilerin (radikaller) Güney'e karşı yarattıkları gerçek bir düşmanlık havası, Grant'ın başkanlıkları döneminde (1869-1873; 1873-1877) de sürdü. Anayasanın değiştirilmiş olan 13. 14. ve 15. maddeleri, eski köleci eyaletlerde zenciler ile beyaz-

New Mexico bölgesinde yaklaşık 2 000 yıldan bu yana yaşamakta olan Puebloların konutları.

A.B.D'nde zenciler, 1909'da Renkli Halkın İlerlemesi İçin Ulusal Dernek adlı örgütün kurulmasından sonra, çeşitli alanlarda haklarını arama çabasını yoğunlaştırmışlardır.

Üstte : Bir ayaklanma denemesinin bastırılmasından görünüş; kavgaya hazır bir "Siyah Panter" örgütü üyesi ve 1968 Nisanında Memphis'te öldürüle Martin Luther King.

Sağda: "Geleneksel Güney"de bir caz şenliğinden görünüş.

lar arasında mutlak bir siyasal eşitlik gerçekleştirilmesini öngörüyordu. Söz konusu maddeler, köleci eyaletlerin, federal hükümetin gönderdiği 20 000 kişilik bir kuvvet tarafından işgal edilmesi ve Kuzey'den Güney'e göçerek cahil zenci seçmenlerin desteğini sağlayan çok sayıda beyaz serüvencinin *(carpetbaggers)* bölgede yerleşmesi için bir bahane olarak kullanıldı. Eski başkaldırmış eyaletlerin yeniden Birliğe alınmaları, Kongre'ye milletvekili ve senatör göndermeleri, ancak 1870'te, 15. maddedeki değişiklik kabul edildikten sonra gerçekleşebildi.

1874 - 1876 arasında federal birlikler Güney'den çekildiyse de, bölgede havanın gerginliği sürdü ve zenci sorunu yeni bir biçimde ortaya çıktı. Zencileri, oy hakkından açıkça yoksun bırakamayan Güneyli beyazlar, Ku Klux Klan gibi gizli toplulukların düzenlediği korkutma ve şiddet önlemlerine başvurarak, oy kullanmalarını engellemeye yöneldiler. 1890'dan sonraysa, zencileri oy hakkından yoksun bırakan maddeleri, çeşitli eyaletlerin seçim yasalarına açıkça eklediler. Böylece, zencilerin çoğunlukta olduğu eyaletlerde bile siyaseti bütünüyle ele geçirdiler: Demokrat Parti, bundan büyük yararlar sağladı.

Ayrım, iki ırk arasına kesin bir sınır koydu ve zencileri (o yıllarda nüfusları 12 milyonu bulmuştu; yani Birliğin toplam nüfusunun 1/10'ini oluşturuyorlardı), toplumla bütünleşmemiş, üstelik hem düşünceleri, hem de gelenekleri bakımından bütünleşemeyecek bir kitle haline getirerek, her tür uzlaşma olanağını ortadan kaldırdı. Bununla birlikte, zencilerin meslek açısından ilerlemesine çalışan birkaç önderin çalışmalarıyla, halkın bu kesiminin yaşama düzeyi çok az da olsa yükseldi; 1909'da zenciler, liberal beyazların kurduğu derneğin (Renkli Halkın İlerlemesi İçin Ulusal Dernek) desteğinden yararlanmaya başladılar.

İKİ PARTİLİ SİSTEM

İki büyük parti arasındaki siyasal savaşım, çeşitli biçimlere bürünerek sürdü. Cumhuriyetçiler, federal devletin yetkilerinin genişletilmesini, gümrük konusunda himayeciliği, dış siyasette emperyalizmi savundular; demokratlarsa, federal hükümetin yetkilerinin genişletilmesine karşı çıktılar; mübadele konusunda daha liberal, siyasette de daha barışçı bir tutum benimsediler. Cumhuriyetçiler, iş çevrelerinin güçlü desteğini sağlayarak Kuzey'de kendilerine sağlam bir yer edinirken, demokratlar, Güney'deki beyazlara, Batı'ya ilk yerleşen göçmenlere ve kentlerdeki yoksul kesime dayandılar. Bu arada, bir üçüncü parti kurma çabalarının tümü sonuçsuz kaldı. Bütün seçimler, özellikle de başkan seçimi, iyice yapılaşmış bu iki örgütün, kıyasıya boy ölçüşmesine dönüştü: 1861-1913 yılları arasında süren bu çekişmede, cumhuriyetçiler ağır bastılar ve iktidarı yalnızca üç kez demokratlara kaptırdılar.

1883'te çıkarılan bir yasayla, federal devlet görevlilerinin sınav ve yarışmayla göreve alınması ilkesi getirilerek, *"spoils system"* in yarattığı adam kayırıcılığa son verildi ve kamu yaşamına belli bir düzen getirildi. Bu dönem boyunca, iktisadi sorunlar, siyasal sorunlara oranla daha ağır bastı. Partiler, isteklerini savundukları, buna karşılık seçimde desteğini sağladıkları ve para yardımı aldıkları sermaye sahiplerinin, sanayicilerin, tarım çevrelerinin, işçilerin sözcülüğünü üstlenerek, etkinlik gösterdiler.

Cumhuriyetçiler iki temel konuda önerdikleri çözümleri kabul ettirmeyi başardılar: 1890'da ve 1897'de, yabancı ürünlerin ülkeye girmesini engelleyen katı himayecilik önlemleri alındı; 1900'de çıkarılan bir yasayla, paranın değerinin altına bağlanması kabul edildi.

AVRUPALI GÖÇMENLER

Ama bu dönemin en önemli olayı, ülkeye, Avrupa'dan dalgalar halinde göçmen akması (İngilizler; Almanlar; İskandinavlar; İtalyanlar; Avusturyalılar; Macarlar; Ruslar; vb.) oldu. Amerikalılarla hızla kaynaşan bu göçmenler, hem sayılarıyla, hem de dinamizmleriyle, A.B.D. topraklarının değerlendirilmesine ve doğal gelir kaynaklarının işletilmesine büyük katkıda bulundular. Uzak Batı'ya (Far West) yerleşilmesi, "sınır ilerlemesi" hareketini sona erdirdi ve bir okyanusu ötekine bağlayan demiryollarının döşenmesi, XX. yy'ın başında, Birliğin pekişmesini, dünyanın başlıca iktisadi güçlerinden biri haline gelmesini sağladı.

ACIMASIZ KAPİTALİZM

Kapitalizm, A.B.D'nde acımasız yöntemlerle başarıya ulaştı. Gerçekten, yurtlarındaki elverişsiz koşulları bırakarak son umut olarak gördükleri bu ülkeye göçen kişilerin oluşturduğu toplumun yararcı ve katı dinci dünya görüşü, "yaşama savaşı" için daha iyi donanmış kişilere ayrıcalık sağlıyor, iktisadi güçlerin, birkaç kişinin, yani sanayi, demiryolu ve maliye "kralları"nın elinde toplanmasını destekliyordu. Rockefeller petrolda, Carnegie çelikte, Vanderbilt ve Gould demiryollarında Morgan bankalarda, tröstler ve holdingler kurarak kendi alanlarında aşağı yukarı tekelleştiler. Bu açıdan bakıldığında, yaşama düzeyleri çok yavaş yükselen "Orta Batı" (Middle West) çiftçileri ve Kuzeydoğu bölgesindeki işçiler, söz konusu dünya görüşünden en az yarar sağlayan kişilerdi.

Tarım ürünleri fiyatlarının yükseltilmesine uğraşan çiftçiler, bu isteklerini 1897'den sonra elde etmeyi başardılar. Bir ara devrim savaşımına girişmeyi deneyen işçilerse, Chicago'da patlak veren olayların kanlı biçimde bastırılmasından sonra sendikalar halinde örgütlenmeye başladılar. A.F.L. *(American Federation of Labor)* adı verilen sendikalar federasyonunda toplanarak, siyasal savaşımdan çok, ücretlerinin artırılmasını hedef aldılar. Başkan Theodore Roosevelt (1901- 1909) tröstlere karşı savaşmak için işçiler yararına önlemler almak cesaretini gösterdi. Yerine geçen cumhuriyetçi William H.Taft (1909-1913) aynı siyaseti sürdürmeyince, Demokrat Parti adayı Thomas W. Wilson (1913- 1917; 1917-1921) başkanlığa seçildi; gelir üstünden federal devletin vergi almasını öngören 16. maddeyi, senatörlerin genel oyla seçilmesini öngören 17. maddeyi ve kadınlara oy hakkı tanıyan 19. maddeyi kabul ettirmeyi başararak, ülkede demokratik gelişmeyi hızlandırdı. Ayrıca, gümrük tarifelerini indirdi, federal devletin bankalar üstündeki denetimini sağlamlaştırdı ve 1914'te Clayton Act'ı oylatarak, tröstlere karşı yasaları tamamladı.

YAYILMA SİYASETİ

Ayrılık savaşından sonra Monroe doktrini, dış siyasetin temeli olarak kaldıysa da, Avrupa'nın her türlü müdahalesini önleme bahanesiyle A.B.D., bütün Amerika kıtasını bir anlamda himayesi altına almayı başardı. Alaska'nın 1867'de Rusya'dan satın alınmasından sonra, Meksika körfezi, Antil denizi ve okyanuslararası ulaşım üstünde A.B.D'ne mutlak bir egemenlik sağlamak amacını güden ve ülkenin emperyalist eğilimlerini açığa vuran gerçek askerî ve iktisadi yayılma siyaseti, 1895'ten sonra başladı. Porto Riko'nun ilhakı, ilke bakımından bağımsız olan Küba'ya fiilen el konması ve İspanya'ya karşı savaşın kazanılması, bu siyasetin ilk evrelerini oluşturdu. 1915'ten sonra Haiti, 1916'dan sonra Santo Domingo himaye altına alındı; sonra, Orta Amerika'daki küçük cumhuriyetlere siyasal ya da askerî müdahaleler başladı. 1903 yılında Fransız Panama Kanalı Şirketi'nin haklarını

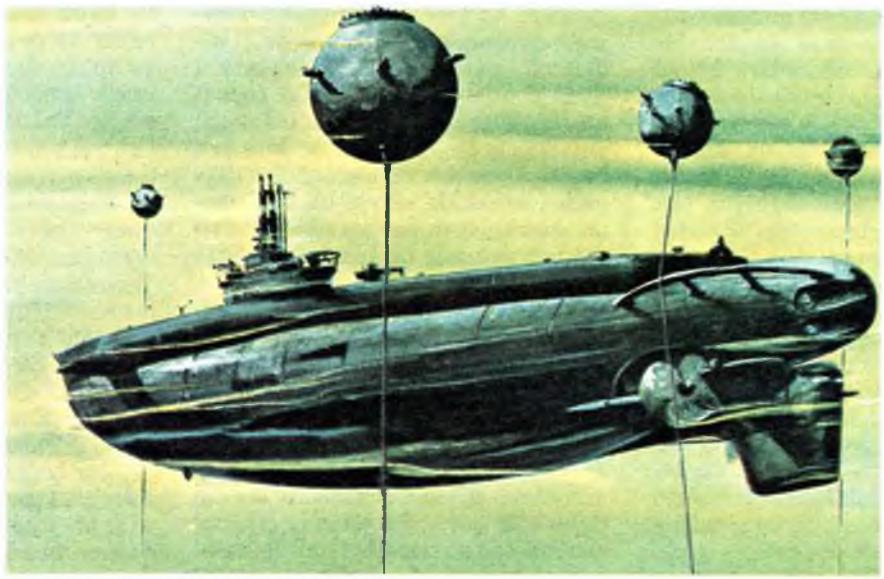

İkinci Dünya savaşında yapılmış, bir A.B.D. denizaltısını gösteren resim. Denizaltılar, Japon hatları arkasına sızarak, 27 ticaret gemisi batırmışlardır.

satın almış olan A.B.D., kanalı Kolombiya'dan ayırmak ve görünüşte bağımsız ama gerçekte kendi egemenliği altında bulunan bir cumhuriyet kurmak için, bir ayaklanma düzenledi. Böylece kanalı tamamlama ve 1914'ten sonra kendi denetimi altında bir deniz trafiği düzenleme olanağını buldu.

Aynı dönemde, Japonlarla rekabet sonucunda, Hawaii adaları (1893) ve İspanyolların bırakmak zorunda kaldığı (1898) Filipinler, denetim altına alındı. Birinci Dünya savaşının başlarında Başkan Wilson'ın barışçı eğilimlerine, A.B.D. halkının köken farklılığına ve sermaye çevrelerinin çıkarlarına uygun düşen bir yansızlık siyaseti izlendi. Ama İngiltere'nin ablukaya alınmasından ötürü İtilaf devletlerinin A.B.D 'yle ticaret ilişkilerinin kesintiye uğraması, A.B.D'nin günden güne bu devletlere yaklaşmasına yol açtı ve "denizaltı savaşı"nın verdiği zararların yanı sıra Almanya'nın Meksika'ya ittifak önermesini bahane eden A.B.D., 2 Nisan 1917'de savaşa girdi. A.B.D'nin savaşa girmesi, İtilaf devletleri yararına kuvvet dengesini bozduğu için, gerek savaşın sonucunda, gerek dış siyaset düzeyinde etkili oldu ve başkan Wilson, barış görüşmelerinde büyük rol oynadı.

İÇKİ YASAĞI

Ülkesinin Avrupa karşısında benimsediği geleneksel siyasetten aşağı yukarı bütünüyle ayrılan Wilson'ın tutumu, ülke içinde iyi anlaşılamadı ve 1921'de iktidara gelen cumhuriyetçiler, A.B.D'ni yeniden kıta sınırları içine çekilmeye yöneltip, Versailles anlaşması Senato tarafından kabul edilmediği için Milletler Cemiyeti'ne katılmadılar (oysa Versailles anlaşmasında Milletler Cemiyeti'nin kurulması üstünde özellikle durulmuştu); ama ülkenin savaşta oynamış olduğu rolden ötürü, Avrupa'daki olayların tam anlamında uzağında kalmayı ve eksiksiz bir yansızlık siyaseti gütmeyi başaramadılar. Bu arada ülke içinde, 1919'da çıkarılan ve alkollü içkilerin yapım- satımını yasaklayan 18. maddeyle ve bu maddenin uygulanma biçimini düzenleyen Volstead yasasının öngördüğü içki yasağı sorunuyla uğraşmak zorunda kaldılar. Çok geçmeden, söz konusu yasağın uygulanmasının güçlüğü ve amaçlarının tam tersi etkiler (içki kaçakçılığı gibi) yarattığı anlaşıldı.

Bu dönemin temel özelliğiyse, doların sağlamlaşması ve gerek iç tüketime, gerek Kanada, Asya ve Avrupa pazarlarına yönelik yoğun üretime dayanan olağanüstü bir "refah"ın gerçekleştirilmesi oldu. Maliyet fiyatlarının, taylorculuk yöntemleriyle ve standartlaştırmayla daha da düşürülmesi, üretime, himayeci gümrük rejiminin de katkısıyla, büyük yararlar sağladı.

WALL STREET ÇÖKÜNTÜSÜ VE BUNALIM

1929 yılında A.B.D'nde patlak veren ve dünyanın her yanına hızla yayılan iktisadi bunalım, uluslararası mali dengesizliğin (A.B.D., o yıllarda, dünya altın stokunun yarısını elinde tutuyordu), tarım ve sanayi alanındaki aşırı üretimin ve hesapsız bir borsa spekülasyonunun sonucuydu. 22 Ekim 1929'da başlayan Wall Street çöküntüsü, 24 Ekim günü en büyük boyutlarına ulaştı ve bankacıların engellemeye çalışmasına karşın, 1933 yılına kadar sürdü. Sanayi ve bankacılık alanlarında birçok iflasa yol açan bu olay, işçilerin yanı sıra memurları da kapsayan 13 milyonluk bir işsizler ordusu yarattığı için A.B.D. tarihindeki en korkunç toplumsal bunalım oldu. Eyaletlerin haklarına ve özgürlüklere dokunmak cesaretini göstermeyen Başkan Hoover yönetimi, hiçbir olumlu sonuç elde etmeyi başaramadı ve iktisadi kalkınma için alışılmış önlemlerin (gümrük resimlerinin yükseltilmesi; faiz oranlarının düşürülmesi) etkisiz kaldığı çok geçmeden anlaşıldı.

1931'den başlayarak A.B.D. sermayelerinin, ülkenin kısa vadeli kredilerinden yararlanan ülkelerden geri çekilmesi, genel bir bunalım yarattı: Avusturya, Almanya, İngiltere, bir süre sonra da Fransa, A.B.D'ne olan borçlarına ilişkin anlaşmalara uymalarını olanaksızlaştıran bir duruma düştüler; Almanya da savaş tazminatlarını ödeyememeye başladı. Bir yıllık süre için tasarlanan Hoover "moratoryom"u, Almanya'nın tazminatları, öbür Avrupa ülkelerinin de borçlarını ödemeleri sorununun bir yana bırakılmasıyla sonuçlandı.

ROOSEVELT VE NEW DEAL SİYASETİ

Bunalım, siyasal durumun değişikliğe uğramasına yol açtı: 1933'te, demokrat aday F.D. Roosevelt, bir önceki dönemin başkanı olan Cumhuriyetçi Parti'den H. C. Hoover (1929-1933) karşısında büyük başarı kazandı; Kongre'de çoğunluk da cumhuriyetçilere geçti.

İktidara gelir gelmez, içki yasağını kaldıran Roosevelt, New Deal (Yeni Bölüşme) adını verdiği bu siyaset uyarınca bazı önlemler aldı: Maliye ve para sorunlarının düzenlenmesi; bankalar ve borsanın, federal devletin denetimine verilmesi; 15 Ocak 1934'te A.B.D. dolarının değerinin % 41 oranında düşürülmesi; federal devletin başlattığı büyük bayındırlık çalışmalarıyla işsizlik sorununun bir ölçüde çözülmesi. İktisat alanındaysa, 12 Mayıs 1933'te çıkarılan bir yasayla tarım üretimi kısıtlandı ve tarım ürünlerinin fiyatları yükseltildi; 16 Haziran 1933'te çıkarılan bir yasayla da, sanayinin toparlanması ve alınan yan önlemlerle, çalışanların yaşama düzeyinin yükselmesi sağlandı.

Sonuçlarsak, söz konusu dönemde federal hükümet, olayların zorlamasıyla, toplum yaşamına büyük ölçüde müdahaleci bir tutum benimsemiş oldu. Bu tutum, muhalefetin güçlenmesiyle sonuçlandı. Demokrat Parti'nin sağ kanadı ve basının % 80'ini elinde tutan büyük iş sahibi cumhuriyetçiler, eyaletlerin yetkilerine ve "serbest teşebbüs"e zarar verdiğini ileri sürdükleri bu önlemleri, kıyasıya eleştirdiler. Danıştay'ın 1935'te ve 1936'da, gerek tarımla gerek iktisatla ilgili yasaların anayasaya aykırı olduğunu açıklaması,

A.B.D'nde Vietnam savaşına karşı bir gösteriden görünüş. A.B.D., Fransızların çekilmesinden (1954 Cenevre anlaşmaları) sonra, Vietnam'da 12 yıl süren bir savaşa girdi, 27 Ocak 1973'te bir barış anlaşması imzalandı; üç ay sonra da, A.B.D. birlikleri Vietnam'dan çekildiler. Savaşın sonuna doğru, ülke içinde de bir muhalefet ortaya çıktı.

muhalefeti daha da şiddetlendirdi.
Ama siyasetinden dönmeyen Roosevelt, büyük ölçüde işçilerin desteğiyle, 1936 Kasımındaki seçimleri kolayca kazanarak yeniden cumhurbaşkanı seçildi. Ama bütün çabalarına karşın, sanayi üretimi, ancak bir yıl sonra 1929'daki düzeyine ulaştı ve işsizlik ortadan kaldırılamadı: 1940'ta ülkedeki işsiz sayısı hâlâ 8 milyondu.

PEARL HARBOR

Avrupa'daki çekişmeler karşısında A.B.D. kamuoyunun ve çoğunluğu cumhuriyetçilerin oluşturduğu Senato'nun yansız kalma eğilimli olması, Roosevelt'i, dış siyasette ihtiyatlı davranmaya yöneltti. Bununla birlikte, 5 Ekim 1937'de Chicago'daki büyük yankılar uyandıran konuşmasında, dünya barışını tehdit eden çatışmalar karşısında duyduğu tedirginliği dile getirdi; ayrıca, demokratik rejimlere duyduğu yakınlığı belirtip, diktatörlükleri ve yönetim biçimlerini eleştirdi. İkinci Dünya savaşının başlangıcında ülke çatışmaya katılmadıysa da, 7 Aralık 1941'de Japon uçaklarının Pearl Harbor'a apansızın saldırıp, A.B.D'nin Büyük Okyanus filosuna zarar vermeleri üstüne Roosevelt, Japonya'ya savaş açma kararının alınmasını Kongre'den istedi. Bu arada, Almanya ve İtalya da, 12 Aralık'ta Japonya'nın yanında yer aldılar.

ATOM BOMBASI

A.B.D'nin savaşa girmesi, kesin sonucun alınmasını sağladı: Avrupa'da açılan ikinci cephe, Almanya'nın çökmesine yol açarken, Büyük Okyanus'u yeniden ele geçirme girişimi, Japonya'nın teslim olmasıyla sonuçlandı. Hiroşima'ya ve Nagazaki'ye atılan atom bombası, savaşı sona erdirirken, strateji kurallarını yıkan ve insanlık tarihinde yeni bir dönem başlatan bu önemli silah konusunda A.B.D'nin ne kadar ilerlemiş olduğunu da ortaya koydu. Bu arada Ağustos-Ekim 1944 Dumbarton Oaks Konferansı'nda taslağı hazırlanmış ve Nisan-Haziran 1945 San Fransisko Konferansı'nda son biçimini almış olan Birleşmiş Milletler yasasının 1945 Temmuzunda A.B.D. senatosu tarafından onaylanmasıyla, Birleşmiş Milletler Örgütü kuruldu.

SOĞUK SAVAŞ

Savaş sona erince, A.B.D. ile S.S.C.B'nin çıkarları yavaş yavaş çatışmaya başladı. Amerikalıların çoğu, Hitler'in yenilgiye uğratılmasının, totaliter bir rejimin yerine bir başkasının konulmasından başka işe yaramadığını düşünüyordu. Dördüncü başkanlık dönemine başlayan Roosevelt'in 1945 Nisanında ölmesiyle başkan yardımcılığından başkanlığa yükselen Harry Truman (1949'da yeniden seçildi) da, bu görüşü paylaşmaktaydı. Dış siyasetini Marshall planı uyarınca Avrupa ülkelerine iktisadi yardıma ve Washington'da 5 Nisan 1949'da kurulan Atlantik Paktı üyelerine askerî yardım yapılması ilkelerine dayandıran Truman, böylece, hem A.B.D. iktisadının gereklerine, hem de soğuk savaşın kısıtlamalarına uygun düşen *Welfare State* (Refah Devleti) siyasetini ortaya koymuş oldu. A.B.D'nin Kuzey Kore'nin saldırısına uğrayan Güney Kore'nin yanında yer alması (Birleşmiş Milletler Örgütü'nün kararıyla), soğuk savaşı tehlikeli bir aşamaya getirdi. Truman, çatışmanın Çin'e sıçramasını önleyerek barış görüşmelerini başlattıysa da, barış, ancak 1952'de Roosevelt'ten sonra başkanlığa seçilen Eisenhower tarafından gerçekleştirildi. Kore savaşı, A.B.D'nin dış siyasetinde bir dönüm noktası olmuş ve bu ülkenin yeniden silahlanmasına yol açmıştı. Ülke dış siyaseti artık gerek Avrupa'da, gerek Asya'da komünizmin yayılmasını engelleme ilkesine dayanıyordu.
Cenevre Konferansı'ndan (1954) sonra A.B.D'nin, Güneydoğu Asya'nın savunmasını pekiştirme siyaseti izlediği görüldü: 8 Eylül 1954'te Manila paktı; Milliyetçi Çin'in desteklenip, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Birleşmiş Milletler Örgütü'ne alınmasına karşı çıkılması. Avrupa'daysa, Federal Almanya'nın NATO'ya alınması ve Fransızların çekimserliğine karşın, Batı Avrupa'nın savunulmasına katılması desteklendi.
Süveyş olayı, 1956 yılı Kasım-Aralık aylarında yeni bir uluslararası bunalım yarattı. A.B.D., İngilizlerin ve Fransızların Mısır'a karşı harekete geçmesini doğru bulmadığını açıklayıp, S.S.C.B'nin ağır basması karşısında, Yakındoğu'da kendi çıkarlarını savunmak için, eski müttefiklerinin yerine geçmeye çalıştı. Bu kesin tavır, nükleer silahlanma ve uzay yarışına son verme konularında A.B.D. ile S.S.C.B. yöneticilerinin buluşup görüşmeleriyle sonuçlandı. Ama başkan yardımcısı Nixon'ın Moskova'yı, Kruşçev'in de Washington'ı ziyaretleri sırasında bir yumuşama siyasetini gerçekleştirmek istediklerini açıklamalarına karşın, 1960'ta Paris'te yapılması kararlaştırılan konferans çeşitli olaylardan ötürü (bu arada S.S.C.B. göklerinde bir A.B.D. casus uçağının düşürülmesi) yapılamadı.
A.B.D'nin özellikle Japonya ve Latin Amerika'daki etkisine karşı yöneltilen saldırılar, havanın yeniden gerginleşmesine yol açtı. Üstelik S.S.C.B'nin desteğiyle Küba'da Fidel Castro hükümetinin kurulmasını, Washington, bir kışkırtma olarak yorumladı.

KENNEDY

Demokrat Kennedy'nin iktidara gelmesiyle A.B.D. hükümeti ile A.B.D. siyasetinde bazı değişiklikler yapıldı: Azgelişmiş ülkelere yardımın komünizme karşı savaşımda bir araç olarak kullanılması; nükleer denemelerin yeniden başlatılması; uzay programının uygulanmasının hızlandırılmasıyla, S.S.C.B'yle güç dengesi kurmaya çalışılması; Çin Halk Cumhuriyeti'nin Birleşmiş Milletler Örgütü'ne girmesine karşı çıkmanın sürdürülmesi, ama Güneydoğu Asya'nın işlerine müdahalenin daha dikkatli biçimde yürütülmesi. 1962'deki Küba bunalımı, S.S.C.B'yle görüşmeleri yeniden başlattı ve 1963 Ağustosunda nükleer denemelerin kısıtlanması konusundaki Moskova anlaşmasının imzalanmasıyla, soğuk savaşa son verildi.
Kennedy'nin 22 Kasım 1963'te Dallas'ta öldürülmesiyle yerine geçen başkan yardımcısı L.B. Johnson, 1964'te yapılan başkan seçimlerini kazanarak yerini korudu. Kuzey Vietnam ile Vietkong'u görüşme masasına oturtmak umuduyla A.B.D'nin Vietnam savaşına müdahalelerini hızlandırdı. Başarısızlığını fark edip 1968 seçimlerine katılmaması üstüne, Nixon başkanlığa seçildi.

A.B.D. başkanlarından bazıları:

Theodore Roosevelt
Dwight Eisenhower
John Kennedy
Lyndon Johnson

NİXON

Nixon, Paris'te, Johnson tarafından başlatılan konferansı sürdürürken, Moskova ve Pekin'le de görüşmeleri başlattı. A.B.D'nin 25 Ekim 1971'de, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Birleşmiş Milletler Örgütü'ne girmesini kabul etmesi ve Nixon'ın 21-28 Şubat 1972'de Pekin'e, 22 Mayıs-1 Haziran 1972'de Moskova'ya gitmesi, iki büyük devletin, yumuşamaya yol açacak sürekli bir görüşme başlattıkları umudunu uyandırdı. Yaptığı ziyaretlerden kazançlı çıkan, yurttaşlarında, Çinhindi'nde barışı, demokrat rakibi Mac Govern'dan daha kolay sağlayabileceği izlenimi uyandıran Nixon, 1972 Kasımında yeniden başkanlığa seçildi ve ikinci başkanlık döneminin ortasına doğru, Paris'te Vietnam ateşkes anlaşmasını imzaladı (27 Ocak 1973).

Bu arada iç siyasette şaşırtıcı olaylarla karşılaşıldı. 1972'de, Nixon'ın adamları, Demokrat Parti merkezinde (Washington'da Watergate binalarında), telefon konuşmalarını ve çeşitli haberleşmeleri gizlice dinlemiş ya da saptamışlardı. Basının bu yasadışı "Watergate Olayı"nın iç yüzünü ortaya koymak için uzun süre uğraşması sonucu, 1974'te sert bir tartışma başladı; çok geçmeden, kamuoyu başkanın istifa etmesini istedi.

Ağustos ayında açıkça suçlanan Nixon, birkaç gün sonra istifa etti ve yerine, yardımcısı Gerald Ford (Spiro Agnew'in 1973 Aralığında istifa etmesinden sonra bu göreve gelmişti) geçti.

FORD

A.B.D'nin, Watergate rezaleti ve Vietnam savaşı nedeniyle şaşkına döndüğü bir sırada başkanlığa getirilen G. Ford, çok büyük değişikliklerin söz konusu olmadığı bir hava içinde görevine başladı: Nixon kabinesinin bütün üyelerini, özellikle de Henry Kissinger'ı görevlerinde tuttu.

Yeni dönemin başlıca özelliğini, yirmi beş yıldır Kongre üyesi olan deneyimli başkan ile Kongre'nin çoğunluğunu oluşturan demokratlar arasındaki çekişmeler oluşturdu: Demokratlar, 1974 Kasımındaki seçimlerde, Temsilciler Meclisi'nde büyük çoğunluk elde etmiş, Senato'da denetimi ele geçirmişlerdi. Ayrıca, yerel seçimlerde de başarı kazanmışlar ve cumhuriyetçilerin altı eyalet valisine karşılık, yirmi sekiz eyalet valisi çıkarmışlardı. Gerald Ford'un Nixon'ın hiçbir koşula bağlı olmadan temize çıkarılmasına karar vermesine, Kongre şiddetle karşı çıktı. Yolsuzluk olaylarının (Lockheed; petrol şirketleri) açığa çıkarılması, C.İ.A. ile F.B.İ. örgütlerinin yasadışı etkinlikleri konusunda Rockefeller ve Church komisyonlarının yürüttükleri sonu gelmez soruşturmalar ve tartışmalar, yeni başkanın işini güçleştiriyordu. Ayrıca yeni başkan, seçimle değil, Nixon'ın istifası sonucu göreve gelmiş olduğu için, halkın desteğinden de yoksundu.

Üstelik, iktisadi durum da iyi değildi: Yıllık enflasyon oranı % 12'yi bulmuştu; etkin nüfusun % 9'u işsizdi; tüketim ve katışıklı ulusal ürün azalıyor, A.B.D. iktisadı İkinci Dünya savaşından sonraki en ciddi durgunluğa giriyordu. Bu durum karşısında G. Ford, cumhuriyetçilerin geleneksel tutuculuğuyla davranarak, devletin iktisada doğrudan müdahalesi siyasetine, özellikle de toplumsal nitelik taşıyan harcama tasarılarına karşı çıktı. Ama petrol fiyatlarının artması karşısında, bütçe açığını genişletme tehlikesi yaratan tüketim azalmasını canlandırmak için, mali yükleri hafifleten bir siyaset izlemek zorunda kaldı. Sonuçlarsak, A.B.D'nde bolluk ve sürekli iktisadi büyüme dönemi sona erip, durgunluk, enflasyon, enerji ve beslenme sorunları dönemi başladı.

Dış siyasetteyse soğuk savaşa ve Vietnam savaşma son verildi (1975). Bazı sürtüşmelere karşın, komünist ülkelerle de bir yumuşama havasına girildi. H. Kissinger'ın izlediği siyaset, G. Ford'un önce Vladivostok'ta (1974),sonra da Helsinki'de Brejnev' le görüşmesine yol açtı. Bu görüşmeler sonucunda, iki ülke arasında beş yıllık değiş tokuş anlaşmaları (A.B.D. tahılına karşılık,S.S.C.B'nin petrol vermesi) imzalandı. Ford'un Aralık 1975'te Pekin'e yaptığı yolculukla, Çin'le de ilişkiler başlatıldı. Bazı yerel çatışmalar ve Kissinger' ın çabalarına karşın sona erdirilemeyen İsrail-Arap gerginliği sayılmayacak olursa, bu dönemde, dünya barışını tehdit eden büyük bir çatışma olmadı.

CARTER

2 Kasım 1976'da Jimmy Carter'ın başkanlığa seçilmesi, sekiz yıllık cumhuriyetçi iktidarına son verdi. 1849'dan 1976'ya kadar gerçek Güney'in ilk temsilcisi olan Carter, A.B.D. siyasetine yeni bir üslup getirdi. Kamuoyundaki huzursuzluğun giderilmesi gerektiğini kavrayarak, Vietnam savaşından ve Watergate' ten sonra iyice sarsılmış olan başkanlık kurumuna, eski saygınlığını kazandırmaya, yeni bir toplumsal birlik yaratmaya uğraştı. Kongre'nin çoğunluğu demokrat olduğu için Carter'ın, G. Ford'un uğraşmak zorunda kaldığı sorunlarla da karşılaşmayacağı sanılıyordu; ama, çok geçmeden, başkan ile Kongre arasındaki ilişkiler gerginleşti.

Carter, tasarılarına karşı çıkan Kongre'ye karşı bir dayanak bulabilmek için, A.B.D. halkına doğrudan seslenmek zorunda kaldı. İktisat alanında ılımlı bir gelişme siyaseti gütmek istiyordu ama, hem kendisine büyük ölçüde oy vermiş olan Kuzey'deki zencileri,hem aşırı makineleşmeden ve kentleşmeden tedirgin olan Kuzeydoğu kesimini,hem de kendisini seçmiş olan ve büyüme siyasetinin uygulanmasını isteyen "Güney"i hoşnut etmek zorundaydı. Bu arada, yolsuzluklara adı karışan bütçe müdürü Bert Lance'ın istifa etmek zorunda bırakılması, başkan ile basın ve "kurulu düzen" arasındaki uçurumu daha da derinleştirdi. Maden işçilerinin 1978'deki uzun grevi ve gelirleri azalan çiftçilerin hoşnutsuzluğu, durumu daha da ağırlaştırdı. Yalnızca güncel ücretlerin artması yönünde savaşım veren sendikalar da, ileriye dönük köklü bir toplumsal değişikliğe karşı çıkıyorlardı. Yapılan resmî açıklamalara göre, 1977'de ülkenin halkının % 12'si (26 milyon kişi) "yoksul" du; bunların büyük bölümünü de zenciler oluşturuyordu.

HASTA BİR İKTİSAT

Carter'ın izlediği iktisat siyasetinde, 1976'dan sonra iki dönem ayırt etmek gerekir: Bütçe açıklarının ve bütün iktisadi belirtilerin, A.B.D' nin gerçek olanaklarının altında yaşadığını gösterdiği dönem; enflasyonu durdurma isteğinin ve kemerleri sıkma siyasetinin ağır bastığı 1978'den sonraki dönem. Gerçekten A.B.D'nde, genel olarak bakıldığında, çeşitli nedenleri olan bir enflasyonun yerleştiği gözlenir: Söz konusu nedenler arasında ticaret dengesindeki açığın günden güne büyümesi (1975'te 11 milyar dolar; 1977'de 26 milyar dolar), tasarruf ve yatırımda kullanılabilecek sermayelerin azalması, toplumsal yardım harcamalarının artması (Toplum Bakanlığı, 1978'de, % 35 oranıyla bütçeden en büyük payı ahyordu) ve tüketimin aşırılaşması sayılabilir. Carter'ın, 1977'de 45 milyar, 1978'de 48 milyar açığı olan bütçeleri onaylaması sonucunda katışıklı ulusal ürün 1977'de 4,9'luk, 1978'de 3,9'luk bir yükselme göstermiş, ayrıca, 1976'da % 7,5, 1977'de % 6,9 olan işsizlik, 1978'de % 6'ya (bu, 1974'ten sonraki yıllarda ulaşılmış en düşük düzeydir) düşmüştür; buna karşılık enflasyon artmıştır: 1978'de % 11; 1979'da % 13.

SİYASAL BAŞARILAR

Carter'ın tutumunun, dış siyaset ala-

Richard Nixon
Gerald Ford
Jimmy Carter
Ronald Reagan
George Bush

nında, daha özgün değilse de, daha açık olduğu söylenebilir. Devlet bakanı Cyrus Vance'e (Nisan 1980'e kadar görevde kaldı), güvenlik danışmanı Zbigniew Brzezinski'ye ve 1979'da istifa edinceye kadar Birleşmiş Milletler Örgütü elçiliği yapan Andrew Young'a dayanan dış siyaset, Kissinger'ın benimsediği siyasetten bütünüyle farklıydı ve "yalnızca Sovyet blokuna karşı değil, Üçüncü Dünya devletlerine karşı da, insan haklarını savunmak için ideolojik saldırıya geçme" ilkesi üstünde temelleniyordu: Angola ve Mozambik gibi ülkelerle işbirliği yapma isteği; Zaire'deki Mobutu rejimine silah yardımının azaltılması; İan Smith'e ve Güney Afrika Cumhuriyeti'ne sürekli baskı yapılması. Öte yandan, Güneydoğu Asya'da, durumun normale dönmesi için gerçek bir çaba harcandı; Küba'yla ilişkiler yeniden kuruldu. Avrupa'daysa Kissinger'ın seçimlerle ilgili zamansız müdahalelerinin yerini, "Avrupa komünizmi" karşısında hiç olmazsa görünüşte ilgisizce bir tutumun benimsenmesi aldı. Ama İran şahının önce desteklenmesi sonra da Beyaz Saray'ın desteğinin çekilmesi (İran'da Amerikalı rehineler işinin karmakarışık olması), "diplomat" başkan görüntüsüne gölge düşüren olaylardı.

Carter yönetiminin başlıca üç başarısı olduğu söylenebilir: 1977 ve 1978'de Panama kanalı konusunda iki anlaşma imzalanması (görüşmeler on üç yıl sürmüştü); Çin'le, 1 Ocak 1979'da diplomatik ilişkilerin kurulması (31 Ocak 1979'da iki ülke arasında geniş kapsamlı bir işbirliği anlaşması imzalandı); Washington'da, İsrail-Mısır barış anlaşmasının imzalanması (26 Mart 1979).

S.S.C.B. konusundaysa, 1980'de soğuk savaş havası yeniden her yanı sardı. S.S.C.B'nin Afganistan'a askerî müdahalesi üstüne, A.B.D., S.S.C.B'ne buğday satmayı durdurdu, ticaret ve kültür alışverişini azalttı; Moskova olimpiyatlarına katılmadı. Ayrıca, aynı tutumu benimsemeleri için, Avrupa'daki müttefiklerine ve Japonya'ya baskı yaptı. Bu arada Tahran elçiliğinde Amerikalıların rehin tutulması olayından sonra, İran'daki yeni rejime karşı sert yaptırımlar uygulandı: İki ülke arasında, diplomasi ilişkilerinin bütünüyle kesilmesi; A.B.D'nin İran'a hiç mal satmaması; İran'ın A.B.D. bankalarındaki bütün varlığına el konması; İran'la her çeşit para ve ticaret ilişkisinin yasaklanması; vb.

REAGAN

Kasım 1980'de Ronald Reagan'ın başkanlığa seçilmesi (20 Ocak 1981'de göreve başladı), A.B.D'nin dış siyasetinde de yeni bir değişikliğe yol açtı. A.B.D'ne daha güçlü bir görünüm kazandırmak isteği ağır basmaya başladı. Ama Ronald Reagan, S.S.C.B'nin genişleme siyasetine her yerde etkili bir biçimde karşı durarak A.B.D'nin önderliğini kurmak isteğini, her zaman aynı kararlılıkla uygulayamadı. Nitekim bozgunculukla suçlanan Nikaragua ve Küba'nın uyarılmasına, Salvador'daki Amerikalı danışmanların sayısının artırılmasına karşın, yeni yönetim "Vietnam benzeri" bir çıkmazın içine düşme korkusundan kurtulamadı. Avrupa konusundaki siyaset de kesinlik ve açıklık kazanamıyordu: Washington, bir yandan Salvador ve Afganistan olayları konusunda, müttefiklerinin daha kararlı ve kesin davranmalarını isterken, bir yandan da S.S.C.B'ne konmuş olan tahıl ambargosunu kaldırdı. Ortadoğu konusunda da kararsız bir tutum izlenerek Suudi Arabistan'a AWACS radar-uçakları verilmesi, Washington ile İsrail arasında gerilime yol açtı. İç siyasetteyse, yeni yönetim korkunç sorunlarla karşılaştı: 1980'de işsizlik arttı; birçok kesimde gerileme görüldü (otomobil üretiminde % 30); enflasyonun hızı azalmak bir yana, şiddetlendi (% 12,4). 5 Şubat 1981'de Ronald Reagan, ülkenin, "1930'dan bu yana en ciddi iktisadi kargaşayı" yaşadığını açıkladı. Enflasyonla savaşım bir ölçüde başarıya ulaştı ve dolların değeri yükselmeye başladıysa da, 1983'te S.S.C.B'nin bir Güney Kore yolcu uçağını, A.B.D. hesabına casusluk yapmakla suçlayarak düşürmesi, dış siyasette yeni gerginliklere yol açtı. 1984'te yapılan başkanlık seçimlerinde, Demokrat Parti adayı Walter Mondale karşısında oyların % 59'unu alarak yeniden başkanlığa seçilen Reagan, S.S.C.B.'yle ilişkileri yoğunlaştırmaya yönelerek, orta menzilli nükleer başlıklı silahların karşılıklı olarak azaltılması ve Orta Asya'daki konvansiyonel silahların kaldırılması konusunda, Andropov'a görüşme önerdi. Andropov'un 9 şubatta ölmesi üstüne bu görüşme gerçekleştirilemediyse de, 1984 Eylül'ünde S.S.C.B. Dışişleri Bakanı A. Gromiko'nun Beyaz Saray'da Reagan'la görüşmesi, iki ülkenin ilişkilerinin sıklaştırılmasında, başlangıç adımı oldu. Reagan'm Polonya'ya uygulanan iktisadi ambargoyu kaldırması ve Çin Halk Cumhuriyeti'ni ziyaret etmesi (26 Nisan), sosyalist blokun öbür ülkeleriyle de ilişkileri yumuşattı. Gorbaçov'un başkan olmasıyla yeni bir döneme giren A.B.D.-S.S.C.B. ilişkileri, 1985 Kasım'ında iki ülke önderinin Cenevre'de buluşmalarından sonra hız kazandıysa da, gerek bu görüşmede, gerek 1986 Ekim'inde İzlanda'da yapılan ikinci görüşmede, Reagan'ın S.S.C.B'nin "Yıldız Savaşları Programı"ndan vazgeçilmesi(Gorbaçov buna karşılık, Cruise ve Pershing füzelerinin görüşme dışı tutulmasını kabul etmişti) ve stratejik silahlarda her iki ülkenin % 50 indirim yapmaları önerisini kabul etmemesinden ötürü, somut bir sonuca ulaşılamadı.

Bu arada, Reagan'ın Orta Amerika siyaseti sürdürülerek Nikaragua'da rejime karşı savaşan Contralar'a yardımlar artırıldı. A.B.D yöründegesindeki El Salvador gibi ülkelere yapılan askerî ve iktisadi yardımlar da çoğaltıldı.

Libya'yla ilişkiler, Libya'nın uluslararası terörü desteklediği gerekçesiyle Büyük Sirt körfezine gönderilen 6. filo gemilerine Libya'nın füzelerle saldırması üstüne yeniden gerginleşti ve 1985 Mart'ında A.B.D. uçaklarının Libya'daki bir radar üssünü bombalayarak, iki Libya gemisini batırmaları sonucunda tehlikeli bir duruma geldi: 1986 Nisan'ında A.B.D. uçakları (İngiltere'den ve Akdeniz'deki bir uçak gemisinden kalkmışlardı) Trablusgarp ve Bingazi'yi bombaladı.

1986 Kasım'ında, Lübnan'da yayımlanan bir derginin, A.B.D'nin gizlice İran'a silah sattığı yolunda bir habere yer vermesiyle patlayan ve "İrangate" diye adlandırılan skandal sırasında yapılan soruşturmalarda, İran'a satılan silahlardan elde edilen gelirin, A.B.D. Kongre'sinden gizli olarak Nikaragua'daki "Contralar"a yardım için kullanıldığı anlaşıldı ve olayda sorumlu bulunan CİA başkanı, Reagan'ın danışmanı ve Ulusal Savunma Komisyonu'nun bazı üyeleri görevden alındı. Bütün bu olayların yıprattığı Reagan'sa, 1988 Kasım'ında yapılan seçimleri yitirerek, A.B.D. başkanlığını Cumhuriyetçi Parti adayı George Bush'a devretmek zorunda kaldı.

BUSH

1989'un Ocak ayı sonunda devlet başkanlığını devralan Bush, S.S.C.B'yle ilişkilerde gerçek bir barış dönemini başlatarak, 20 Haziran 1989'da Gorbaçov'un A.B.D.'yi ziyaretinden sonra, Malta'da yaptıkları zirve toplantısının (Aralık 1989) ardından, "A.B.D. halkının Başkan Gorbaçov'u yürekten desteklediğini...." ve ".... S.S.C.B.'nin uluslararası pazara katılması için elinden geleni yapacağını..." açıkladı. Dostluk havası, iki başkanın 1990 Mayıs'ında bu kez Washington'da biraraya gelmeleriyle daha da geliştirildi.

Ne var ki, bu gelişmelerle yıllardır baskısı altında olduğu "komünist tehdidin" kalkmasıyla ferahlayan A.B.D. halkı, bu kez de Panama'da görev yapan bir A.B.D. subayının öldürülmesi (17 Aralık 1990) üstüne A.B.D. birliklerinin 20 Aralık 1990 gecesi Panama'ya müdahaleleriyle

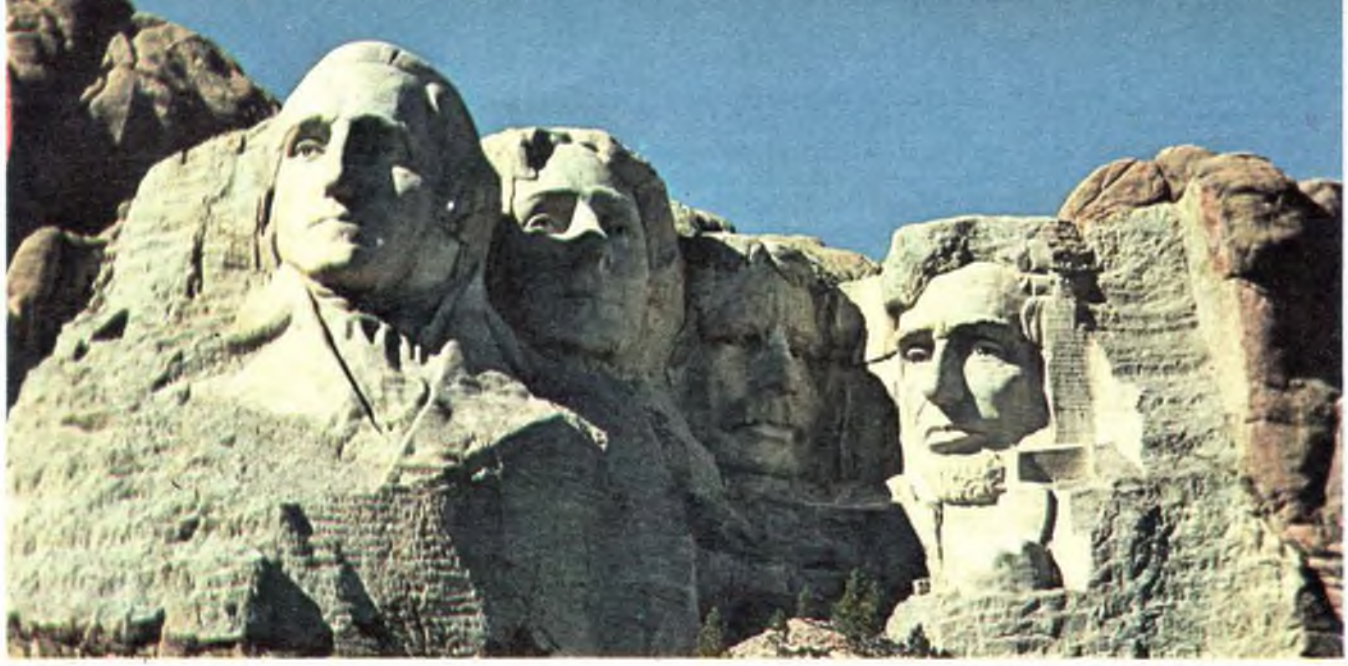

Dakota'da, Kara Tepeler'de, Demokrasi tapınağı Rushmore tepesi: Tepenin yamaçlarına, George Washington'un, Thomas Jefferson'ın, Abraham Lincoln'un ve Theodore Roosevelt'in dev büstleri oyulmuştur.

(Başkan Noriega, 3 Ocak 1990'da A.B.D. Narkotik Büro yetkililerinin teslim olarak, Florida'da yargılanmaya başlandı) yeni bir huzursuzluğa kapıldı. Bunu, 2 Aralık 1989'da Kuveyt'i işgal etmiş olan Irak'ın, bütün uyarılara karşın Kuveyt'ten çekilmeyi kabul etmemesi üstüne, A.B.D.'nin ağırlıklı girişimleri sonucunda Birleşmiş Milletler'in duruma müdahale kararı almasıyla, büyük bölümünü A.B.D. birliklerinin oluşturduğu BM kuvvetlerinin Irak'a müdahalesi (17 Ocak 1991) izledi. "Çöl Harekâtı" adı verilen bu harekât, 24 Şubat'ta başlatılan kara savaşının, 100 saat içinde sonuçlandırılarak Irak'ın Kuveyt'ten çıkarılmasıyla ve BM kuvvetlerinin Basra'ya kadar uzanan bölgeyi ele geçirmeleriyle sonuçlandı.

Ne var ki, çok kısa süren, ama A.B.D.'ye çok büyük bir mali yük getiren bu savaşın da etkisiyle, ülke iktisadında başlayan büyük durgunluk, 1992 seçimlerinde kararsızların oylarını Bush'a karşı kullanmalarına yol açtı ve Demokrat Parti'nin adayı Bill Clinton, 3 Ekim 1992'da A.B.D. başkanlığına (Anayasa gereği 20 Ocak 1993'te göreve başlayacaktır) seçildi. Bush'sa, görevi devretmesine çok az kaldığı bir sırada (Aralık 1992), B.M'nin bu kez de kıtlığa karşı Batı'dan gönderilen yardımların halkın eline geçmemesi gerekçesiyle Somali'ye müdahale kararı almasında (oluşturulan BM kuvvetlerine katılmak için 19 Aralık 1992'de 300 kişilik bir Türk birliği de Mersin'den Somali'ye hareket etti) etkili oldu.

BAŞKANLIK REJİMİ

17 Eylül 1787 Federal Anayasası uyarınca yürütme gücünün başında bulunan A.B.D. cumhurbaşkanının yetkileri son derece geniştir; bu yüzden A.B.D'nin siyasal rejimi, "başkanlık" rejimi dive nitelenen yönetim biçiminin en iyi örneği sayılabilir.

BİR UZLAŞMANIN ÜRÜNÜ

Birliğin, eyaletler üstündeki egemenliğini vurgulayan "federalist" eğilimler ile eyaletlerin özerkliğini savunan "federalizm karşıtı" eğilimler arasındaki bir uzlaşmanın sonucu olan A.B.D. anayasası, yasama gücünden ayrı ve onu dengeleyen, güçlü bir yürütme gücü öngörmüştür.

Yürütme gücünü ellerinde tutan başkan ve başkan yardımcısı dört yıl için, genel oyla seçilirler. Başlangıçta, başkanın sürekli seçilebileceği öngörülmüş, ama Washington'ın üçüncü kez başkanlığa aday olmayı istememesi üstüne, başkanlığa yalnızca iki kez aday olmak bir gelenek haline gelmişti. Ama Roosevelt, bu geleneğe uymayarak 1940'ta üçüncü, 1944'te de dördüncü kez başkan seçilme başarısını gösterince, Anayasa'nın 22. maddesiyle (1951'den bu yana uygulanmaktadır) " bir kişinin başkanlığa yalnızca iki kez seçilebileceği" kuralı getirilmiştir. Bununla birlikte, başkan yardımcısının, görevinin bitiminden iki yıldan daha az bir süre önce başkanın yerine geçtiği durumlarda, iki kez daha başkanlığa adaylığını koyabileceği de kabul edilmiştir.

BAŞKANIN SEÇİLME BİÇİMİ

A.B.D'nde başkanlık seçimi, birçok evrede gerçekleşir. Demokrat Parti, Cumhuriyetçi Parti ya da herhangi bir başka parti önce, partinin başkan ve başkan yardımcısı adaylarını seçer (adaylar, her eyaletin temsilcilerinden oluşan parti genel kurulu tarafından seçilir). Adayların kıyasıya çekiştikleri üç ay kadar süren bir seçim kampanyasından sonra, her eyalette, kasım ayının ilk pazartesi gününü izleyen salı günü, parti büyük seçmenlerinin (ya da başkan seçmenleri) seçimi genel oylamayla gerçekleştirilir. Sözü geçen seçmenler, bu oylamadan birkaç gün sonra toplanarak başkanı ve başkan yardımcısını seçerler. Her eyaletin, kendi nüfusuna oranla belli sayıda başkan seçmeni vardır. Bu göreve aday olanlar, rekabet halindeki partilerin listelerini oluştururlar: Çoğunluğu elde eden liste, bütünüyle seçilmiş olur. Partilerin ülke çapındaki başkan seçmenleri sayısı 538'i bulur. Yalnızca iki parti söz konusu olunca, en az 270 oy elde eden partinin başkan ve başkan yardımcısı seçilmiş olur. Başkan seçmenleri, kendi partilerinin adaylarına oy vermeyi kabul ederler. Böylece A.B.D'nin başkanı ve başkan yardımcısı, genel halk oyunun çoğunluğunu almadan seçilebilir; başkan seçmenlerinin mutlak çoğunluğunun oyu, seçilmek için yeterlidir: 1876'da Hayes, 1888'de de Harrison böyle seçilmişlerdir. Seçimlere üç parti katıldığında, hiçbiri 270 oy elde etmeyebilir. O zaman başkanı, en başta giden iki aday arasından, Temsilciler Meclisi üyeleri seçerler (mutlak çoğunluk zorunludur; ama bir eyaletin, temsilcilerinin sayıları ne olursa olsun, ancak bir oyu vardır): Jefferson 1800'de, John Quincy Adams da 1824'te, bu yolla göreve gelmişlerdir. Başkan, seçilmesinden sonraki 20 Ocak günü görevine başlar.

BAŞKANLIK ÖRGÜTÜ VE BAŞKANIN YETKİLERİ

Başkan, kabinesinin üyelerini, yani devlet bakanı diye adlandırılan bakanlarını seçer (Senato tarafından da onaylanmaları gerekir). Kişisel olarak yalnızca başkana karşı sorumlu olan bu bakanlar (kabinenin topluca sorumluluğu yoktur), gene yalnızca başkan tarafından görevlerinden uzaklaştırılabilirler. Başkan, önce

kabinenin bütünüyle ya da ilgili bakanla görüştükten sonra, herhangi bir konuda kararını verir. Teknik uzmanlıklarına bakılarak seçilen devlet bakanları, genellikle Kongre üyesi değildirler.

1939'dan sonra kabineye, Roosevelt'in kurduğu, Truman'ın da üye sayısını artırdığı Başkanlık Yürütme Bürosu *(Executive Office of the President)* bağlanmıştır. Başkanın en yakın yardımcıları, bu büroda yer alırlar.

Sonra başkan, yürütme gücü ile yasama güçleri arasında ilişkiyi sağlayan elli kadar komisyonun üyelerini seçer (bunların da Senato tarafından onaylanmaları gerekir). Kongre'nin oyladığı yasaları uygulamakla sorumlu olan ve her iki meclisin de ancak üçte iki çoğunlukla karşı gelebileceği bir veto hakkı bulunan (Roosevelt döneminde bu veto 631 kez kullanılmıştır) başkan, Kongre'nin her oturum mevsimi başında yaptığı ve bu kurul için gerçek bir yasa programı niteliğini taşıyan "Birliğin Durumu Üstüne Açıklama" konuşmasıyla, yasa çalışmalarına katılmış olur. Üç milyon kişinin çalıştığı federal yönetimin de başı olan başkan, Yüksek Adalet Divanı üyelerinin atamasını yapar; dış siyaseti yönetir; ancak Senato'dan geçtikten sonra uygulanabilen anlaşmalar konusunda görüşmeler yapar, imzalar; yabancı hükümetlerle yapılan "yürütme anlaşmaları" *(executive agreements)* ise yetkisinin dışında kalır.

Orduların başkomutanı sayılan başkan, ulusal savunmadan sorumludur; ama savaş açma yetkisi yalnızca Kongre'dedir. Başkanın, ayrıca, ölüm cezasını bağışlama yetkisi vardır.

KONGRE'NİN AĞIRLIĞI

Dünya'da çok az cumhurbaşkanının A.B.D. başkanı kadar yetkisi vardır. Buna dayanılarak, 1787 Anayasası'nın öngördüğü yürütme ve yasama ayırımının geçersiz olduğu ve yürütmenin bütün iktidarı ele geçirdiği düşünülebilir; ama, 1929'dan sonra A.B.D. siyasetindeki gelişmelerin yürütme gücünü ön plana geçirmesine karşın, böyle düşünmek yanlış olur.

Gerçekten başkanın, genel seçimlerin sonuçları kendi partisinin zararına da olsa (bu duruma A.B.D'nde çok sık raslanır) Kongre'yi dağıtma yetkisi yoktur. Söz konusu durumda, özellikle Temsilciler Meclisi ve Senato, bütçe konusundaki veto hakkından yararlanarak uygulanan siyaset üstünde gerçek bir baskı kurduğu için, başkanın yetkileri kısıtlanır ve iş göremez hale getirilebilir.

A.B.D'NDE EDEBİYAT

A.B.D'nde edebiyat, dil ve kültür kökenlerine bağlı olarak, İngiliz edebiyatından kaynaklandı. Ülkeye ilk yerleşen koyu dinci göçmenler, konularını daha çok dinden alan yapıtlar ortaya koydular; sonra toplumsal ve ahlaksal açıdan bir yenilenme umudu ve yeni bir toplumun doğuşuna inanış gibi değişik duygular, edebiyata egemen olmaya başladı. A.B.D'nde edebiyatın öncüleri sayılan Washington İrving (1783-1859), Fenimore Cooper, ozan William Cullen Bryant (1794-1878) da bu duyguları dile getirdiler. Oysa, dinci görüşün ilkelerine başvuran Edgar Poe ve *The Scarlet Letter*'ın (Kızıl Damga; 1850) koyu dinci yazarı Nathaniel Hawthorne, ilk yazarların iyimser, umut dolu anlayışını bir yana bıraktılar. Gerek Hawthorne'un, gerek *Beyaz Balina*'nın (Moby Dick; 1851) yazarı Herman Melville'in yapıtlarında odak noktasını karamsarlık ve kötülük korkusu oluşturdu.

ÜÇ BÜYÜK LİRİK YAZAR

Bu bütünüyle kötümser yazarların yanı sıra, üç büyük lirik yazar, Amerikan kültürünün gerçek kurucuları oldular: Düzyazıyı geçmişin izlerinden ve etkilerinden kurtaran Ralph Waldo Emerson; vahşi yaşamın hayranı olan Henry David Thoreau; gerek lirik anlatımıyla, gerek demokrasi inancıyla dikkati çeken Walt Whitman. Ama, bu yazarlar, seçkin bir çevrenin temsilcileri olarak kaldılar. Longfellow (1807-1882), Whittier (1807-1892) ve Harriet Beecher-Stowe (*Tom Amcanın Kulübesi*[Uncle Tom's Cabin];1851) gibi yazarlar, geniş halk kitlelerinin benimsediği bir edebiyat yaratamadılar. Buna karşılık Mark Twain (1835-1910), *Huckleberry Finn'in Başından Geçenler* (The Adventures of Huckleberry Finn, 1884) adlı yapıtıyla edebiyata tam anlamıyla A.B.D'ne özgü bir anlatım getirerek geniş halk kitlelerine sesini duyurmayı başardı. Bret Harte (1836-1902), Twain'in güçlü gerçekçiliğini, O'Henry'yse (1862-1910) mizah anlayışını sürdürdüler.

MODERN DÖNEMİN BAŞLANGIÇ YILLARI

Modern dönemin başlangıç yıllarında, William Dean Howells'ın (1837-1920) öncülüğünü yaptığı gerçekçilik akımı yankı uyandırdı. XX. yy'ın başlarında gelişen doğalcı akımsa, Amerikan efsanesinin(özgürlük, bireycilik) ötesinde, iktisadi ve toplumsal bir gerçeği de ortaya çıkarmaya çalışan eleştirel bir yaklaşımı

JEROME DAVİD SALİNGER

Romancı ve öykücü (New York, 1919).

Duyarlılığı ve mizahı kaynaştırarak yazdığı öykü ve romanlarında A.B.D. gençliğinin kararsızlığını ve kaygılarını dile getiren Salinger'ın başlıca yapıtları arasında Gönül Çelen (The Catcher in the Rye; 1951); Franny and Zooey (1961); Rise Hight the Roof- Beam, Carpenters (Ustabaşı, Çatı Direğini Yüksek Tut; 1963) sayılabilir.

SİNCLAİR LEWİS

Yazar ve gazeteci (Sauk Center, Minnesota, 1885- Roma, 1951). Amerikan edebiyatını yer yer mizah öğeleri taşıyan özgün bir gerçekçiliğe yönelten Sinclair Lewis,1930 Nobel Edebiyat Ödülü'nü kazanmıştır. Başlıca yapıtları arasında Amerikan törelerini eleştiren Ana Cadde (Main Street; 1920), Elmer Gantry (1927), tipik bir Amerikalıyı betimleyen Babbitt (1922) ve Arrowsmith (1925) sayılabilir.

SHERWOOD ANDERSON

Yazar (Camden, Ohio, 1876- Panama, 1941). Yalın ve özentisiz üslubuyla dikkati çeken Anderson, roman ve öyküleriyle Faulkner'i, Hemingway'i büyük ölçüde etkilemiştir: Winesburg, Ohio (1919); Poor White (Yoksul Beyazlar; 1920); Dark Laughter (Acı Gülüş; 1925); vb.

RİCHARD WRİGHT

Romancı (Mississippi, 1909- Paris, 1960). Native Son (1940) ve Kara Çocuk (Black Boy; 1945) adlı romanlarıyla A.B.D'nde "zenci" edebiyatının kurucusu oldu. Edebiyat anlayışı, denemeci ve romancı James Baldwin (New York, 1924) tarafından sürdürüldü: The Fire Next Time (Bir Dahaki Sefere Ateş; 1963).

WİLLİAM STYRON

Romancı (Newport News, 1925). A.B.D'nin güneyinde yaşayan günümüz yazarlarının içinde kendine özgü nitelikleriyle dikkati çeken Styron, romanlarında masumluk, suçluluk (özellikle zencilere karşı), alkolün yol açtığı düşkünlük, başkaldırarak özgürlüğe kavuşma ve ölüm konularını işlemiştir. Başlıca yapıtları arasında Lie Down in Darkness (Karanlıkta Yat; 1951), Set This House on Fire (Bu Evi Yak; 1960), The Confessions of Nat Turner (Nat Turner'in İtirafları; 1967), Sophie'nin Seçimi (Sophies Choice; 1979); This Quiet Dust (Bu Dingin Toz, 1982; 1985'te Cino del Luca Ödülü'nü aldı) sayılabilir.

1954'te Nobel Edebiyat Ödülü'nü kazanan Ernest Hemingway ve oğlu.

1962'de Nobel Edebiyat Ödülü'nü kazanan John Steinbeck.

1949'da Nobel Edebiyat Ödülü'nü kazanan William Faulkner.

edebiyata getirmekle, son derece önemli bir rol oynadı. A.B.D. edebiyatında, *The Red Badge of Courage* (Kırmızı Cesaret Nişanı; 1895) adlı romanın yazarı Stephen Crane (1871- 1900) ve toplumcu yazar Upton Sinclair'le (1878-1968) başlayan doğalcı akımın dışında kalan Jack London serüven romanlarıyla ün kazanırken, Henry James titiz ve ince anlatımıyla, sonradan Fransa'da Proust'un temsilcisi olacağı roman anlayışının ilk örneklerini verdi.

James Baldwin

Theodore Dreiser (*An American Tragedy* [Bir Amerikan Trajedisi], 1925), Sinclair Lewis (*Babbitt*, 1922) ve Sherwood Anderson (1876-1941) A.B.D'nde doğalcı akımın en iyi temsilcileri oldular.

YİTİK KUŞAK

Gertrude Stein'ın deyişiyle yitik kuşak("The lost generation"), çağımızın en önemli Amerikan yazarlarını bir araya getirdi. Bu yazarların her biri, kendi anlatımı, kendi kültürü ve kendi takınaklarıyla, Amerikan efsanesinin günden güne yozlaşmasını işlediler. Scott Fitzgerald'ın düş kırıklığı, John Dos Passos'un mutlak kapitalizme karşı koyuşu, Faulkner'in çökmekte olan Güneyli dünya görüşünü yeniden yaymaya çalışması, Hemingway'in başıboşluğu, Steinbeck ve Caldwell'ın Amerikan liberalizmine karşı çıkışları, yitik kuşağın en belirgin özelliklerini oluşturdu. James Joyce, Gertrude Stein ve Ezra Pound'un başlatmış olduğu öncü arayışlara bağlı kalan bu yazarlar, öylesine büyük yankı uyandırdılar ki, A.B.D'nde sonraki dönemlerde ortaya çıkan bütün romanlarda "yitik kuşağın" yaklaşımı sürdürüldü.
Sözgelimi Robert Penn Warren (doğ. 1905), Carson Mc Cullers (1917-1967), William Styron (doğ. 1925) ve Tennessee Williams (1914-1983), Faulkner'ın anlayışını sürdürerek, tıpkı onun gibi, eski Güney'in çöküşünü anlattılar. *Çıplak ve Ölü*'nün (The Naked and the Dead; 1948) yazarı Norman Mailer ile *İnsanlar Yaşadıkça*'nın (From Here to Eternity; 1951) yazarı James Jones (doğ. 1921), Dos Passos ve Steinbeck'ın doğrultusunda yer aldılar. Acı ile küstahlığın kaynaştığı *Gönül Çelen* (The Catcher in the Rye; 1951) romanıyla tanınan J.D. Salinger, Fitzgerald'ın görüşlerini sürdürdü. "Kara roman"ların birçoğundaysa, Hemingway'in anlatımından esinlenildi.

BİR ÖNCÜ

Etkinliklerini özellikle 1920-1950 yıllarında sürdüren yazarlar arasında, Henry Miller'ın ayrı yer tuttuğu görülür. Büyük ölçüde kendi yaşamını dile getiren Miller, bitnik ve hippi hareketlerinin öncülerinden biri olmuş ve A.B.D'nin geçmişine, Avrupa'ya, Doğu'ya yönelik yapıtlarıyla, edebiyat dünyasında bir patlamaya yol açmıştır.

NATHANİEL HAWTHORNE

Romancı (Massachusetts, 1804-New Hampshire, 1864).
Katışıksız bir klasik üslupla yazdığı öykü ve romanlarında her insanın kendi içinde taşıdığı suçluluk duygusunu işledi; kibirliliği, ikiyüzlülüğü eleştirdi: Twice Told Tales (İki Kez Söylenmiş Masallar; 1837-1842); The Scarlet Letter (Kızıl Damga; 1850); The House of the Seven Gables (Yedi Çatılı Ev; 1851); The Blithe Date Romance (Romansın Canlılık Dönemi; 1852); The Marble Faun (Mermer Kır Perisi; 1860); vb.

THEODORE DREİSER

Romancı, gazeteci ve tiyatro eleştirmeni (Terre Haute, İndiana, 1871-Hollywood, 1945). Nesnel doğalcılığın ustası sayılan Dreiser'in başlıca yapıtları arasında Sister Carrie (Hemşire Carrie; 1900) ve İnsanlık Suçu (An American Tragedy; 1925) sayılabilir.

THOMAS WOLFE

Romancı (Güney Carolina, 1900-Maryland, 1938).
Binlerce sayfa tutan, yer yer düşsel, yer yer özyaşamından izler taşıyan, romanlarında, hem kendi yazgısını, hem dünyanın yazgısını umutsuzca belirlemeye çalıştı: Bu Melek Satılık Değil (Look Homeward, Angel; 1929); Of Time and the River (Zaman ve Irmak Üstüne; 1935); The Web and the Rock (Bez ve Kaya; 1939); Mannherhouse (ölümünden sonra yayımlandı; 1948).

Woyciech Fangor'un Gökkuşağı (1968) adlı yapıtı.

Sam Francis'in "dripping" (akıtma) tekniğiyle yaptığı Kompozisyon *adlı tablosu.*

A.B.D'NDE SANAT

Amerikan sanatında üç dönem ayırt edilir: Avrupa sanatından yapılmış çeşitli aktarmaların ağır bastığı birinci dönem; Avrupa'da o sıralarda yaygın olan sanat anlayışına ayak uydurulmaya çalışılan ikinci dönem; bütünüyle A.B.D'ne özgü bir sanat düşüncesinin doğmaya başladığı, bağımsız Amerikan sanatını kurma çabalarının ağırlık kazandığı üçüncü dönem.

İNGİLİZ VE HOLLANDA SANATLARININ ETKİLERİ

A.B.D'nde yapılan ilk resimlerde İngiliz ve Hollanda resim sanatlarının etkisinde kalındı. Bu resimler, Amerika'da yaşayan Avrupa kökenlilerin (Elizabeth dönemi sanatı; Flamand sanatı), ruhsal durumlarını ve kökenlerini yansıtıyorlardı. XVIII. yy'daki katı dinci anlayış yalnızca portrelerin ya da aile tablolarının yapılmasına izin verdiği için,çok sayıda portre ressamı, genellikle naif ve beceriksizce yapıtlar oluşturdu. Benjamin West, Edward Hicks, Morris Hirshfield, yapıtlarında naif bir anlayışla kırsal dünyayı yansıtırken, Washington Allston, Asher Brown ve John Trumbull, bir yandan akademizme bağlı, tumturaklı bir yaklaşımla yurtseverlik konularını işlediler, bir yandan da düş ürünü, İtalyan sanatından esinlenen manzara resimleri yaptılar. Kuşların yaşamına tutkun olan Audubon, kuşları gösteren renkli tablolar gerçekleştirirken, Martin Johnson Head de büyük deniz manzaraları yaptı. Resim sanatı bu yolda gelişirken, mimarlık da ulusal nitelik kazanan klasik bir sanat anlayışına yöneldi ve yeni Yunan üslubunda yapıtlar gerçekleştirildi: Washington'daki Capitole (Bulfinch, Latrobe, Thornton, 1863).

AVRUPA SANATINA YENİDEN AYAK UYDURMA

Ayrılık savaşının sona ermesiyle (1865), Amerikan sanatının ikinci dönemi başladı; resim alanında önemli koleksiyonlar oluşturulurken, mimarlık alanında da büyük ölçüde Avrupa sanatından esinlenildi: Richard Morris Hunt'ın, Rönesans üslubunda şatoları;Ralph Adam Cram'ın yeni-gotik üslubunda üniversiteleri ve katedralleri. Whistler (1834-1903), Mary Cassatt (1845-1927) ve John Singer Sargent (1856-1925) gibi ressamlarsa, Avrupa'ya yerleşerek izlenimci ressamlarla ilişki kurdular ve kişisel üsluplarını yitirmeksizin, yeni Fransız resminden esinlendiler. Bu arada, hiçbir akıma bağlanmayan sanatçılar da ortaya çıktı:

Willem De Kooning'in soyut anlayışta Beyaz ve Siyah *adlı tablosu.*

Rauschenberg'in Sürtme *adlı tablosu.*

Pop'art'ın öncüsü olan Jasper Johns'un Pencereden *(1959) adlı tablosu.*

Tom Wesselmann'ın Banyo, kolaj n°3 *(1963) adlı yapıtı.*

EDWARD HİCKS
Ressam (Attleborough, Pennsylvania, 1780-Newton, Pennsylvania, 1849).
Üstü açık gezinti arabaları üreten bir fabrikanın cila atölyesinde çırak olarak çalışan Edward Hicks, bir süre sonra kendi adına bir araba cilalama atölyesi açtı. Çeşitli eyaletleri dolaşarak Quaker mezhebinin öğretisini yaymağa uğraştı. Alkolizme karşı savaşırken, dindaşlarının öfkesini üstüne çekti. Boş zamanlarında, insanlar arasında barış konusunu işleyen romantik, modası geçmiş, naif tablolar yaptı. Ama Nuh'un Gemisi (1846-1848) ve The Cornell Farm (1848'e doğru) gibi başarılı kompozisyonlarında hayvanları (öküzler, atlar, siyah domuzlar) en küçük ayrıntısına kadar tek tek işledi.

JAMES WHİSTLER
Ressam ve gravürcü (Lowell, Massachusetts, 1834-Londra, 1903). Yirmi yaşında Paris'e giderek Baudelaire ve Manet'yle dostluk kuran James Whistler, izlenimciliği örnek alarak renk tonları üstünde durdu: Gri ve Yeşil Uyumu; Gri ve Siyah Düzenlemesi; Beyaz Senfoni. Bilinçsiz bir özentisizliğin ve ölçülü bir duyarlığın yapıtlarına getirdiği karamsar havayla, değişik bir renk anlayışının öncüsü oldu. Prizma oyunlarına çok sık yer verdi ve Sanatçının Annesinin Portresi (1883, Louvre) adlı tablosuyla büyük ün kazandı.

MARK ROTHKO
Ressam (Dvinsk, Rusya, 1903- New York, 1970). 1913'te Rusya'dan A.B.D'ne göçen Rothko, 1925'te New York'a yerleşti. Anlatımcılıktan ve gerçeküstücülükten büyük ölçüde etkilendi. 1947'de olgunluk dönemine ulaşarak New York okulunun başlıca temsilcilerinden biri haline geldi. Rengi yavaş yavaş biçimden kurtararak, son derece aydınlık, büyük renkli yüzeyler boyadı.

ROBERT RAUSCHENBERG
Ressam (Port Arthur, Teksas, 1925). 1925'te Black Mountain College'da (Kuzey Carolina) Josef Albers'in yönetiminde çalışan Rauschenberg, 1953'te "All White" ve "All Black" dizilerini sergiledi. Bu sergiden sonra, tuvallerine çeşitli nesneler yerleştirmeye ve action painting'e karşı çıkmaya başlayarak, Amerikan resminde önemli rol oynadı. 1958-1961 yılları arasında çeşitli nesneleri kullanarak yaptığı ve "combine paintings" adını verdiği düzenlemelerle, pop'art'ın öncüsü oldu.

New York'un metalden olmayan tek köprüsü: Brooklyn Bridge. Kemeri 2 005 m uzunluğunda olan bu köprü (granitten yapılmış ayakları 90 m yüksekliğindedir), A.B.D'nde mimarlık anlayışının ilgi çekici örneklerinden biridir.

1967'deki Montreal sergisinde Richard Buckminster Fuller'ın, hafif saydam ve birbirinin aynı öğelerin yarımküre biçiminde birleştirilmesiyle oluşturduğu A.B.D. pavyonu.

A.B.D'nde mimarlığın simgesi haline gelen dev gökdelenlerden görünüş (Dallas kenti).

A.B.D 'nde ancak 2 500 000 nüfuslu bir yerleşme merkezi kent niteliği kazanabilir ve nüfusun % 75'i kentleşmiş alanlarda yaşar. Kentlerde çağdaş mimarlığı simgeleyen yapılar (üstte solda: Dynamic New Bonaventure Hotel: üstte sağda: San Fransisko "Piramid"i) ile geçmişin izleri yan yanadır (altta: Duvarları resimlerle süslenmiş eski bir ev).

Duygulu manzara resimleri yapan Thomas Eakins (1844-1916); gerçek dünyadan çok düş dünyasını canlandıran Albert Pinkham Ryder (1847-1917); vb.

DUCHAMP'IN ETKİSİ

"Ashcan School" topluluğuyla, üçüncü dönem başlamış oldu. Aşırı servetlerini gözler önüne serip caka satanlara ve zenginliğin bölüştürülmesindeki eşitsizliğe karşı çıkan bu topluluk,1913'te A.B.D'nde ilk modern Avrupa sanatı sergisini düzenledi: Fransız ressamı Marcel Duchamp'ın *Merdivenden İnen Çıplak* adlı tablosu büyük ilgi gördü. 1908 yılından başlayarak, Matisse'in ve Picasso'nun tablolarını sergileyen Alfred Stieglitz (1864-1946) Amerikalılara modern sanatın en ileri akımlarını ve bu akımların yaratıcılarını tanıttı. Soyut sanatın öncülerinden sayılan Mac Donald Wright ve Morgan Russell'sa, orpheusçuluğa (orfizm) yakın bir anlayış içinde çalıştılar.

Heykelcilik alanında, yalın bir sanat anlayışına yönelen Gaston Lachaise, William Zorach ve Theodore Roszak doğalcılıktan uzaklaştılar. Bu arada Duchamp'ın etkisi ile gerçeküstücülerin otomatik yazı anlayışı, dadacıların ve anlatımcıların

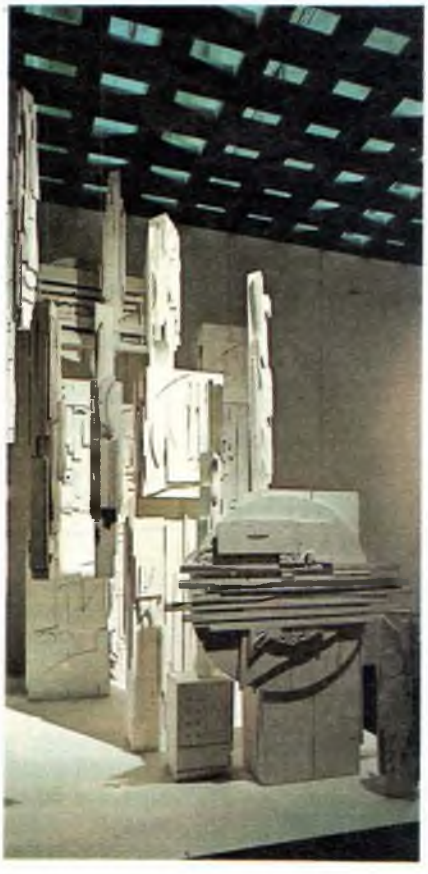

Louise Nevelson'un Amerika'da Gün Ağarırken *ve* Yeni Kıta *adlı heykelleri.*

kullandıkları şiddetli renklerle kaynaştı ve ortaya yeni bir resim dili çıktı. Doğulu hattatlardan esinlenen ve "action painting"i kuran Tobey, kendinden sonraki birçok ressamı etkileyen Pollock, Kline ve Rothko, bu yeni gelişmelerin öncüleri oldular.

POP'ART

1955 yılından sonra, soyut sanata bir tepki olan ve pop'art diye adlandırılan sanat akımı ortaya çıktı. Figüratif resme ve gündelik yaşamın gerçeklerine dönen bu akımın temsilcilerinden Rauschenberg ve Jasper Johns çeşitli nesneleri tablolarında kullanırlarken, Roy Lichtenstein ile Andy Warhol fotoğraf ve çizgi resim yöntemlerinden yararlandılar. Pop'art'ı izleyen kavramsal sanatın temsilcileri Oldenburg ve George Segal kısa ömürlü, taşınamaz (kum üstüne çizilen çizgiler), satılamayan yapıtlar oluşturdular. Bu arada söz konusu sanat anlayışlarının dışında kalan iki heykelci çalışmalarıyla ilgi çektiler: Boyalı tahtadan yaptığı gizemli heykelleriyle Louise Nevelson; bir dizi soyut heykel yaptıktan sonra, 1932'den başlayarak demir saçtan devingenler yapmaya yönelen ve bu çalışmalarıyla kinetik sanatın öncüsü olan Alexander Calder.

MODERN ŞEHİRCİLİK

A.B.D'nde mimarlar, modern bir şehircilik anlayışı yaratarak ve Amerikan kültürüne gökdelenlerin işlevsel özelliğini benimsettirerek gerçek bir devrim yarattılar. Almanya'daki Bauhaus okulunun anlayışından esinlenen Mies Van der Rohe'nin *(Seagram Building)* ve Bauhaus'un kurucusu Walter Gropius'un yanı sıra, Marcel Breuer, Frank Lloyd Wright, aşırı derecede kalabalık büyük kentlerin gereksinimlerine uyarlanmış, bazen kesin bir geometrik biçim taşıyan,bazen de mantıksal bir işlevselciliğe dayanan betondan ya da camdan yapılar oluşturdular. ■

ametaller

Metallerin dışında kalan bütün elementler.

Ametallere uzun bir süre, *metalsiler* (metali andıran) adı verilmiştir; oysa günümüzde metalsiler terimi, hem metal, hem de ametal özelliği taşıyan elementleri belirtmek için kullanılmaktadır. Genellikle ametal sayılan on beş element şunlardır: Halojenler (flüor, klor, brom, iyot, astat); oksijen; kükürt; selenyum; tellür; azot; fosfor; arsenik; karbon; silisyum; bor (metal sınırında).

Elementleri sınıflandırma çizelgesinde, ametal sayılan elementler sağ yanda yer alırlar ve "bor"dan "silisyum"dan, "arsenik"ten, "antimon"dan ya da "tellür" ve "astat" tan geçen bir çizgiyle metallerden ayrılmışlardır; çizelgenin sağ ucunda yer alan 0 grubu gazlar (tepkinlikleri çok azdır) ve tek başına bir sınıf oluşturan hidrojen, bu ayırımın dışında kalırlar. Aynı sütunda yer alan elementlerin atom numaraları büyüdükçe,metal nitelikleri güçlenir.

Fosfatlı gübre yığınları.

ÖZELLİKLERİ

Ametaller, genellikle yeni kesildikleri anda bile, metal pırıltısı göstermezler (ama iyot pulları, grafit ya da antrasit, özellikle de gri antimon bu özelliğe uymazlar). Genellikle ısı ve elektriği de iyi iletmezler (Bkz. İLETİM); ama bu özellik de, grafit, kara fosfor, gri arsenik ve gri antimon (bu maddelerin alotrop çeşitleri) için geçerli değildir.

Katı ametaller sert ve kırılgandırlar; mekanik özellikleri çok kötüdür. Ametaller, metallerin tersine, elektron yitirme eğilimi göstermezler, dolayısıyle yükseltgen ya da çok yükseltgendirler. Oksitlerinden en az biri, suda çözünerek asit oluşturur; bu okside genellikle asit anhidrit adı verilir.

Ametallerin elektronegatifliği (elektron yakalama eğilimi) çok yüksek olabilir; sözgelimi flüor, oksijen ve klor bu tür bir özellik taşır, dolayısıyle anyonlar (Cl^- klorür, S^{2-} sülfür, vb.) oluşturur ya da oksijenli anyonların (ClO_3^- klorat, SO_4^{2-} sülfat, vb.) bileşimine girerler. Elektroliz sırasında söz konusu anyonlar anoda yönelir ve bu kutupta bir ametal elde edilebilir.

Hidrojen, ametallerle +1 düzeyinde yükseltgenerek çok kararlı bileşikler oluşturur (oysa metal hidrürlerle hidrojenin yükseltgenme düzeyi —1' dir).

Katı ametallerde genellikle belirli molekül biçimleri ya da molekül billurları gözlenir. Özellikle oksitlerde ve sülfürlerde, ortak bağlı bileşikleri kolayca oluştururlar. Selenyumun ve antimonun oksitlerinde, belirsiz zincir biçiminde bir yapı gözlenir. Elmasta karbon atomları arasındaki, silikatlarda silisyum ve oksijen atomları arasındaki güçlü ortak bağlar, elmasla kuvarsın çok sert olmalarının nedenini açıklar. Ametallerin çevresinde genellikle (8-n) atom yer alır; n,elementleri sınıflandırma çizelgesinde ametallerin yer aldığı sütunun numarası (n = 3, 4, 5, 6 ya da 7), yani çevrel elektronların sayısıdır (sekizlik kuralı). Böylece, Dumas'nın yaptığı gibi, ametaller, birleşme değeri (ya da değerlik) adı verilen (8-n) teriminin aldığı değerlere göre tanımlanmış dört sınıfa ayrılabilirler: Halojenler tek değerlikli (n = 7 ve 8-n = 1), kükürt sütununun elementleri iki değerlikli (n = 6), azot sütununda yer alanlar üç değerlikli (n = 5), karbon ve silisyum dört değerliklidir (n = 4). Dumas, boru (genellikle üç değerlikli) bazı metal özellikleri göstermesi nedeniyle bu ayırımın dışında bırakmıştır. ■

amfiboller

İnosilikatlar grubundan büyük bir mineraller ailesi.

Silisyum ve oksijen tetraedrler, iki tepeyle bağlanarak bir zincir oluştururlar; amfibollerin formülü $R_7[Si_4O_{11}(OH)]_2$ biçiminde yazılabilir; formüldeki R, kalsiyum, magnezyum; alüminyum ya da demir olabilir.

Amfiboller, klor ya da flüor ile yer değiştirebilenbir OH hidroksil iyonu içerirler. Silisyumun bir bölümünün yerini dörtte bir oranında alüminyum alabilir. Bu maddelerin bireşimi çok duyarlıdır ve OH iyonunun oluşumu için su gerekir. Bireşim su yerine flüor kullanılarak kolaylaştırılabilir ve yapay flüoroamfibol elde edilir. Ortorombik demir amfibolleri olan *antofilit* ve *gedrit* dışında, amfibollerin tümü monoklinik sistemde billurlaşır. Gene bütün amfibollerde 56°'lik ve 124°'lik açılarla kesişen iki dilinme doğrultusu gözlenir (bu doğrultular billurların taban kesitleri üstünde eşkenar dörtgen gözenekli bir ağ oluşturur). Billurlar çoğunlukla uzun prizma biçimindedir;

ama tane biçiminde küçük kütlelere de raslanır. Ayrıca, amfibollerin lifli yapıda türleri de vardır: "*Amyant*"lar.

Monoklinik sistemde billurlaşan amfibollerin başlıcaları, magnezyum ve alüminyum amfibolleridir. Magnezyum amfibolleri, soluk yeşilden renksiz türlere kadar değişen açık renkli, kesiksiz bir dizi oluştururlar; dizinin bir ucunda bileşimi $Ca_2 Mg_5 [Si_4 O_{11} (OH)]_2$ formülüyle verilen kalsiyumlu tür *tremolit*, öteki ucundaysa bileşimi $Ca_2 Fe_5 [Si_4 O_{11} (OH)]_2$ olan demirli tür *aktinot* yer alır. Bu katı çözeltinin çeşitli türlerine, yanardağ kökenli başkalaşım kayaçlarında, özellikle başkalaşım kalkerleri,talklı şistler ve serpantinlerde, ikincil mineral olarak çok sık raslanır. Magnezyum amfibollerinin öteki türleri arasında, pul biçiminde dilimlenen *yeşim*, *asbest* (ya da amyant), piroksenin bozunmasından kaynaklanan zümrüt yeşili *uralit* sayılabilir. En çok raslanan alüminyum amfibolleriyse, *hornblend* grubunu oluştururlar; büyük ölçüde değişken olan bileşimleri $(Ca, Na, K)_2 (Mg, Fe)_5 [Si_3 Al O_{11} (OH)]_2$ formülüyle gösterilebilir. Kahverengi (esmer) hornblend, demir bakımından zengindir; baz özelliği taşıyan lavlar içinde yer alır (çoğunlukla bir zırh görevi yapan ve saydam olmayan mineral aylasıyla çevrilmiştir). Demir oranı daha düşük olan yeşil hornblend, bir başkalaşım kayacı mineralidir; genellikle gnays ve amfibol şistlerinin temel bileşenlerini oluşturur. Hornblend, çoğunlukla piroksenin bozunmasından kaynaklanan bir ikincil mineral biçiminde ortaya çıkar. Amfibollerin üçüncü türünü, sodyum amfibolleri oluşturur. $Na_2 Fe_5 [Si_4 O_{11} (OH)]_2$ formülüyle gösterilen *riebeckit*, maviden siyaha kadar bir renk yelpazesi sunar ve bozunduğunda, kuvarsla birlikte yarı değerli bir taş olan kaplangözünü oluşturur. Çok koyu renkli "*arfvedsonit*"e baz niteliği taşıyan püskürük kayaçlarda raslamr. $Na_2 (Fe, Al)_5 [Si_4 O_{11} (OH)]_2$ formülüyle gösterilen lavanta mavisi, renkli *glokofan* lifli bir yapı sunar ve sodyum bakımından zengin başkalaşım kayaçlarında oluşur. ■

amfiteatr

Basamaklarla çevrili yuvarlak ya da oval biçimli yapı.

Amfiteatrların ilk örnekleri Etrüskler tarafından yapılmış, eski Sutrium kentinin bulunduğu yerde, kayalara oyulmuş bir amfiteatr ortaya çıkarılmıştır.

Roma'da gladyatörlerin karşılaşmaları önceleri sirklerde yapılırken, sirklerin biçimi bu tür gösterilere pek elverişli olmadığı için, kısa süre sonra Etrüsklerinkine benzer amfiteatrlar yapılmıştır.

Efes'teki amfiteatrdan görünüş.

COLOSSEUM

Bütünüyle taştan olan ilk amfieatr, Vespasianus zamanında yaptırılmaya başlandı, Titus tarafından 80 yılında açılışı yapıldı: 82'de de Domitianus tarafından tamamlatıldı. Önceleri Flavius amfiteatrı adı verilen bu yapıyı, halk sonradan, dev boyutlarından ötürü *Colosseum* diye adlandırdı. Elips biçiminde olan Colosseum, yaklaşık 23 036 m^2'lik bir alana yayılır (186 m uzunluk, 156 m genişlik). Arenanın (amfiteatrın merkezini oluşturan, hayvanların ya da gladyatörlerin akan kanlarını çekmesi için kumla kaplanmış alan) yüzeyi 86 m uzunlukta, 35 m geniştedir.

Çevresinde 5 m yükseklikte duvar (vahşi hayvanlar ile insanları birbirinden ayırmaya yarayan *podium*), hemen üstünde de seyircilere ayrılmış basamaklar yer alır. O dönemde birinci sıra senatörlere, yüksek görevlilere, elçilere ve Vesta rahiplerine ayrılmıştı. İmparatorun locasıyla, konsüllerin locası arenanın küçük ekseninin iki ucunda birbiriyle karşı karşıyaydı. Sonraki sıralar birbiri üstünde yükselip üç dizi oluşturuyordu; her dizi galerilerle birbirinden ayrılmıştı. "*Podium*"a dikey olan merdivenler sıra dizilerini kesiyor, böylece seyircilerin kolayca yerlerine geçmeleri sağlanıyordu. Üçüncü galerinin arkasında, kapıları, pencereleri bulunan sütunlarla, "yuva"larla (niş), heykellerle bezenmiş duvar, halka ayrılmış sıraları (*popularia*) ayırmaktaydı. Köleler en son sırada, kadınlarsa yapıyı üst bölümünde çevreleyen revakın altında otururlardı. 80 000-100 000 seyirci alabilen Colosseum'da "podium"un hemen arkasında, yüksek görevlilerin oturduğu yerin altında, arenaya çıkacak yahşi hayvanların tutulduğu localar yer almaktaydı.

Her şey amfiteatrın kısa sürede boşaltılabilmesi için düzenlenmişti.

Bütün Ortaçağ boyunca, sırasıyla kale, vebalılar için hastane, hırsızlar tarafından barınak, şövalyeler tarafından kapalı yarış alanı olarak kullanılan Colosseum'un taşları, çeşitli yapı çalışmalarında kullanılmak için sökülüp yağmalandı: Farnese, San Marco sarayları, vb. birçok yapı, Colosseum'dan sökülen taşlarla yapıldı. Bu yağma hareketine ancak XVIII. yy'da son verildi ve Papa

Tunus'taki 60 000 kişilik El Cem amfiteatrı.

Clemens X, Pius VII, Leo XII gibi papalar, büyük onarım çalışmaları yaptırdılar.

ÖBÜR AMFİTEATRLAR

İtalya'da Capua, Pompei ve Verona amfiteatrları, geçmişteki göz kamaştırıcı, özelliklerini büyük ölçüde korumuşlardır.
İstria'daki Pola amfiteatrınınsa, ayrı ve önemli bir yeri vardır: Dış duvarı içinde merdivenlerin yer aldığı dört önbölüm ile berkitilmiş tek amfiteatrdır. Galya'da da (günümüzün Fransa toprakları) çok sayıda amfiteatr yapılmış, bunlardan Arles, özellikle de Nîmes amfiteatrları, çok iyi korunmuşlardır. İ.S. I. yy'ın ikinci yarısından kaldığı sanılan Nîmes'deki amfiteatr elips biçimindedir; toplam 10 628 m^2'lik bir alanı içine alır. İç düzeni Colosseum'unkinin aynıdır.

TÜRKİYE'DE AMFİTEATRLAR

Türkiye'de amfiteatr niteliği taşıyan yapılara özellikle Bergama kentinin batısında, Büyük Menderes vadisindeki Sultanhisar'da (eski adı Nysa), Antalya dolaylarındaki Perge'de, Nazilli yakınlarındaki Geyre'de (eski adı Aphrodisias) ve Efes'te raslanır. ■

amfizem

Hücre dokusunun havayla dolarak genişlemesi.
Amfizem, boyna ya da göğse gelen bir darbenin soluk borusunda, yemek borusunda, bronşlarda ya da akciğerlerde bir yırtılmaya neden olması sonunda deri altında ortaya çıkabilir (elle muayenede hekim çok özel bir çıtırtı sesi algılar); ama amfizem teriminden çoğunlukla, 50 yaş üstündeki kişilerde oldukça sık raslanan akciğer amfizemi anlaşılır. Akciğer amfizemi akciğer hava keselerinde (petekler; alveoller) genişlemeyle ortaya çıkar. Astım gibi süregen solunum yolları hastalıkları, vereme bağlı akciğer sertleşmesi, savaş gazları, benzin buharı, saf azot soluma sonucu zehirlenme gibi hastalıklar akciğer amfizemine yol açabilir. Ama amfizem yaşlı kişilerde, başka bir hastalığa bağlı olmaksızın da ortaya çıkabilir.
Bozunlar bazen yalnızca belli bir bölgede sınırlanmıştır (bu durumda genellikle bir röntgen incelemesiyle ortaya çıkarılırlar); ama çoğunlukla, tıkanmış ya da bir ur tarafından sıkıştırılmış bir bronşun geçtiği akciğer bölgesinde ortaya çıkarlar. Bu durumda, amfizemli hastanın göğüs boşluğu yuvarlaklaşır, göğsün boyutları büyür, solunum hareketleri zayıflar. Hasta, özellikle soluk verirken büyük güçlük çeker ve akciğerlerindeki havayı boşaltamaz. Göğüs dinlendiğinde, akciğerdeki havanın artışıyla orantılı, aşırı bir ses duyulur (ötümlülük artması). Röntgen incelemesinde, diyafram hareketsizliği ve akciğerlerde aşırı aydınlık saptanır. Hastalık çok yavaş ilerler. Bronşları ya da akciğeri etkileyen enfeksiyonlar her kış ortaya çıkar ve sıkıntı verici bir öksürüğe yol açar; bu enfeksiyonların tekrarlanması kalp yetmezliğine neden olur. En küçük bir çaba harcandığında soluğu daralan hasta, hareket ederken çok ağır davranmak zorunda kalır. Tedavide balgam sökmeyi ve solunum yollarını genişletmeyi kolaylaştıran ilaçlar, enfeksiyonlara ve iltihaplanmaya karşı ilaçlar kullanılır. Solunum alıştırmaları ve sıcak su banyoları hastalığın ilerlemesini durdurur ve hastanın yaşamını kolaylaştırır. ■

amin

Amonyaktaki NH_3 hidrojen atomlarının bir bölümünün ya da tümünün, tek değerlikli hidrokarbon kökleriyle yer değiştirmesi sonucunda elde edilen organik bileşiklerin tür adı.
Aminler, söz konusu köklerin niteliğine göre (alkil ya da aril) ikiye ayrılırlar: Alifatik aminler (alkilaminler); aromatik aminler (arilaminler). Ayrıca, hidrojenle yer değiştiren köklerin sayısına göre de bir ayrım yapmak gerekir: *Birincil aminler* (örnek: $CH_3 - NH_2$, metilamin); *ikincil aminler* (örnek: $CH_3 - NH - C_2H_5$, metiletilamin); *üçüncül aminler* örnek: $\begin{matrix} R-N-R' \\ | \\ R'' \end{matrix}$. Üçüncül amin örneği olan trimetilamin $(CH_3)_3\,N$, balık etinin bozulması sırasında oluşur (kokmuş balığa tiksindirici bir koku veren etmenlerden biridir); 1 000°C dolayında ayrışarak hidrosiyanik asit verir (bu tepkimeden söz konusu asidin hazırlanmasında yararlanılır). Aminleri 1848'de Wurtz bulmuş, 1850'de de Hofmann incelemiştir.
1. ALİFATİK AMİNLER. Üç amin sınıfının karışımı, Hofmann yöntemiyle hazırlanabilir; bu yöntem amonyağın ya da bir aminin bir RX halojen türeviyle alkilleştirilmesine dayanır ve aşağıdaki formülle gösterilir:

$$RX + 2NH_3 \rightarrow R - NH_2 + NH_4X$$

Ayrıca torin üstünden 300°C'ta amonyak ve alkol buharları geçirilebilir (Senderens tepkimesi). Yalnızca birincil amin elde etmek istenirse, nitrat, amit, nitril, vb. azotlu türevler hidrojenlenir. İkincil aminler için, $R - CO - NH - R'$ türü bileşiklere hidrojenleme uygulanır; üçüncül amin hazırlamak içinse bir birincil amin ile bir alkolün tepkimeye girmesi sağlanır. Amin dizisinin ilk üyeleri amonyağa çok benzeyen, suda büyük oranda çözünen, amonyak ve balık kokulu gazlardır. Dizinin daha ileri düzeydeki üyeleri, uçucu, genellikle sert kokulu hafif sıvılardır. Aminler, azot atomunun serbest bir elektron çifti taşıması nedeniyle, *Lewis bazlarını* oluştururlar (zayıf ama amonyaktan daha güçlü bazlardır). Asitlerle katı dördüncül tuzlar verirler: Sözgelimi, $CH_3-NH_3^+Cl^-$ metil amonyum klorür. Alkali metallerle amidürler oluştururlar. Bu aminler organik bileşimin ara maddeleridir.
2. AROMATİK AMİNLER. Bu grubun başlıca temsilcisi, 1826'da Unverdorben'in bulduğu anilindir ($C_6H_5 - NH_2$). Olağan sıcaklıkta yağımsı bir sıvı olan anilin, hava ve ışık etkisiyle kolayca yükseltgenerek renk kazanır; nitrobenzenin hidrojenlenmesi sonucunda elde edilir; yoğunlaşarak açık mor, siyah, vb. renkler alır; amonyaktan daha zayıf bir bazdır. Nitrözasit, 0°C'ta asit ortamda anilinle tepkimeye girerek, kimyasal bileşimin önemli ara maddeleri olan diazonyum tuzlarını oluşturur; bu tuzlar özellikle anilinle yoğunlaşarak, uygulamada kullanılan boyar maddelerin yaklaşık yarısını sağlar (anilin sarısı, helyantin, gelincik kırmızısı, vb.). Anilin zehirli bir maddedir; deriyle de soğurulabi-

lir. Birçok önemli kimyasal bileşik, amin işlevi taşır: Fenilendiaminler; yapay iplik üretiminde kullanılan amitler ($R-CO-NH_2$); vb. *Tetrametilendiamin (pütresin)* ve *pentametilendiamin (kadaverin)* gibi bazı diaminler çok iyi tanınan bileşiklerdir; bazı azotlu bileşiklerin (et) ayrışması sırasında aminoasitlerden oluşur ve zararı abartılan ptomainler sınıfına girerler. Hegzametilendiamin, naylon üretiminde kullanılan temel maddelerden biridir.
Ayrıca, aminoasitler biyokimyada temel rol oynarlar. ■

aminoasit

Amino öneki, alifatik, çevrimsel ya da ayrık çevrimsel bir karbon zincirinden oluşan, bir ya da birden çok karboksil ($-COOH$) ve amin ($-NH_2$) işlevleri taşıyan bütün bileşikler için kullanılır.
Biyolojide son derece önemli olan aminoasitler, genellikle karboksil işlevine göre α konumunda bir amin işlevi taşırlar; dolayısıyla, genel formülleri şöyle verilebilir:

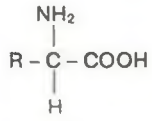

Bu bileşikler, optik açıdan etkin maddelerdir (bunun nedeni α karbonunun bakışımsız olmasıdır) ama R kökünün bir hidrojen atomundan oluştuğu glisin (glikokol) bu özelliği göstermez. Aminoasitlerin terimler sözlüğünde, α karbonuna göre formül biçimini göstermek için D ve L harfleri, optik dönme yönünü belirtmek için + ya da — işareti kullanılır. Formüllerindeki bakışımsız karbonların sayısına göre birçok stereoizomer bulunan aminoasitler, doğal proteinlerin bileşeni olarak L—izomeri taşır (D—glütamik asitten yararlanarak bazı mikroorganizmaların kavkılarını oluşturan polipeptitler dışında). Aminoasitlerin biyolojideki önemi, polipeptit ve proteinlerin oluşumunun, bu asitlerin bir kimyasal bağla zincir biçiminde birleşmelerine bağlı olmasından ileri gelir:

$$R-NH_2 + COOH-R' \rightarrow R-NH-CO-R' + H_2O$$

Bu zincirler DNA'nın RNA molekülleriyle iletilen şifreli bilgiler uyarınca, proteinlerin biyokimyasal bireşimi sırasında (poliribozomlar düzeyinde), canlı hücrelerde oluşur. Nitekim bütün proteinler, özel bir düzen içinde çok uzun aminoasit dizilerinin birleşmesi sonucunda ortaya çıkarlar. Aminoasitler biyolojide aminoasit olarak ya da küçük zincirler (peptitler) biçiminde rol oynarlar. Küçük zincirlere örnek olarak tiroyit hormonlarının (tirozinin türevleri) yanı sıra, şu bileşikler gösterilebilir: 32 aminoasidin birleşiminden oluşan kalsiyum azaltıcı hormon tirokalsitonin; "yüksek enerjili" denilen fosforlu yedek bir birikim biçimi sunan kreatin. Ayrıca, çeşitli metabolizmaların ara ürünü olan çok sayıda aminoasit vardır.

ÇÖZÜMLEME YÖNTEMLERİ

Proteinin hidroliz ürünleri içinde aminoasitleri tanımak ve miktarını belirlemek için yöntemler geliştirilmiştir. Doğal aminoasit karışımlarının karmaşıklığından ötürü şu yöntemlerin kullanılması gerekir: Yansız bir soğuruculu ya da iyon değiştiricili sütun kromatografisi; iki boyutlu kâğıt kromatografisi (çizim 1); jel (jeloz ya da nişasta); kâğıt üstünde eletroforez (çizim 2). Son iki yöntem birleştirildiğinde çok iyi ayırma işlemleri uygulanabilir.

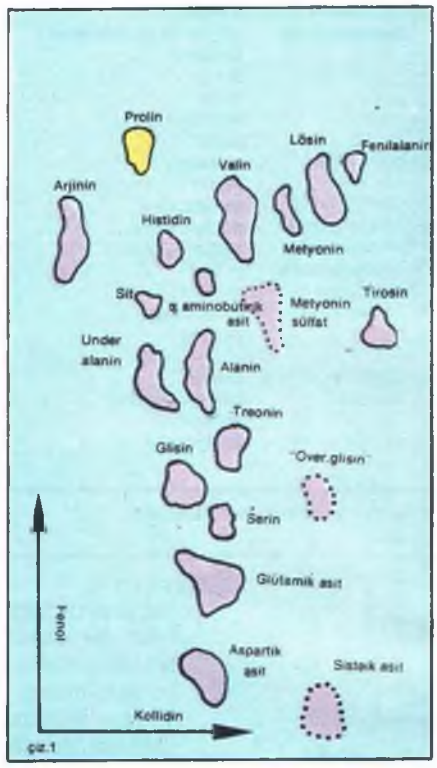

çiz.1

METABOLİZMA

Aminoasitler canlı organizmaların olağan ve sürekli bileşenleridirler. Bütün protein yapılarının temel öğelerini oluştururlar. Bireşimleri olağan protein metabolizmasının ayrışmasından kaynaklanır. Sindirim sırasında proteoliz enzimleri, proteinleri ayrıştırır ve art arda hidrolizle, aminoasitler açığa çıkar; bu asitler de besin proteinlerini oluşturur. Bir organizmanın enzim bakımından zenginliği incelendiğinde, bazı hayvanların çeşitli aminoasitlerin bireşimini sağlayamadıkları, dolayısıyle onları günlük besinlerden elde etmek zorunda kaldıkları anlaşılır. Aminoasitlerin biyokimyasal bireşimi, aminleşmeyi ve aminlerin aktarılmasını içeren bir enzim sürecine bağlıdır. Söz konusu süreçte bir α-ketonik aside bir amin işlevi aktarılır; α-ketonik asit de, koenzimi B6 vitamini olan *transaminazın* etkisiyle bir ilk aminoasitten oluşur (çizim 3). Bu kimyasal tepkimelerin önem ve şiddetini anlamak için, bireşimle oluşmuş hiçbir proteinin dönüşmez bir madde olmadığını, sürekli yenilenen, parçalanan, yeniden bireşen

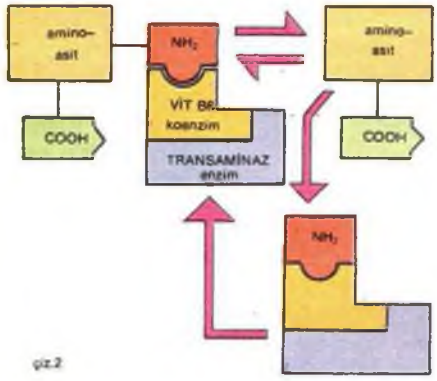

çiz.2

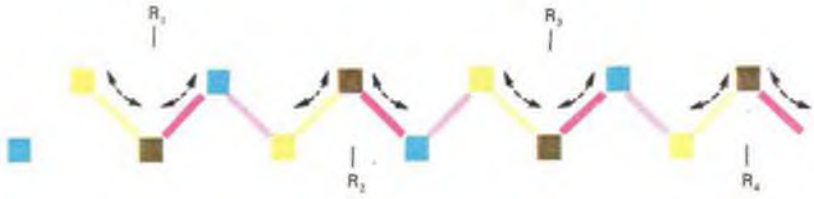

çiz.3

Protein: Polipeptit zincirinin genel yapısı.

Çok genel bir sınıflandırmayla L dizisine bağlı 20 doğal aminoasit vardır. Bunlar R köklerinin kimyasal yapısına göre üç grupta toplanır.

	AMİNOASİTLER	KISALTMA	KİMYASAL ADLANDIRMA
1. Alifatikler			
a) tek karboksilli monoaminler	alanin	ala	α -aminopropyonik asit
	glisin ya da glikokol	gli	aminoasetik asit
	izolösin	ilö	α -amino- β -metil-n-valerik asit
	lösin	lö	α -amino-izokaproik asit
	serin	ser	α -amino- β -hidroksipropyonik asit
	treonin	tr	B-metil-serin ya da α -amino-B-hidroksibütirik asit
	valin	val	α -amino-izovalerik asit
b) kükürtlüler	sistein•	sis	α -amino- β -tiyolpropyonik asit
	sistin	sis-sis	(2 sistein molekülünün yoğunlaşmış biçimi)
	metyonin•	met	α -amino- β -metiksiltiyobütirik asit
c) iki karboksilli monoaminler	aspartikasit	asp	α -aminosüksinik asit
	glütamik asit	glü	α -aminoglütarik asit
d) tekkarboksilli diaminler	lisin•	lis	α - ε -diaminokaproyik asit
	arjinin	arj	α -amino- δ -guanidilvaleryanik asit
2. Aromatikler	fenilalanin	fe	α -amino- β -fenilpropyonik asit
	tirosin	tir	α -amino- β -P-hidroksifenilpropyonik asit
3. Ayrık çevrimsel olanlar	prolin	pro	pirolidin-2-karboksilik asit
	hidroksiprolin	hip	pirolidin-4-hidroksi-2-karboksilik asit
	histidin•	his	α -amino- β -imidazolilpropyonik asit
	triptofan•	tri	α -amino- β -indolilpropyonik asit

• İnsan için gerekli aminoasitler.

bir yapı olduğunu anımsamak yeterlidir. Bu nedenle bir organizmanın, besinlerle alınan hazır malzemelere karşın, onları parçalayıp, döküntülerden kendine özgü malzemeleri yeniden oluşturmasında şaşılacak bir yan yoktur.

Biyokimyasal bireşim sonuçlandığında, aminoasit bir molekül yapısı kazanır; sonra, metabolizmanın katı yasası uyarınca, amin giderme süreciyle parçalanarak bir α — ketonik asidin (ya da karboksil) oluşmasını sağlar ve amonyak gazı açığa çıkarır. Çok zehirli olan amonyak gazı ancak suda yaşayan türlerde elenir. Kuşlarda ürik aside, memelilerde üreye dönüşerek zehirleyici niteliğini yitirir. Aminleşmeyle amingiderme olayları, aminoasitlerin kimyasal bireşim ve parçalanma olaylarını birbirine bağlar ve α — ketonik asit aracılığıyla glüsitlerin (şekerler) metabolizmasına bağlanır. ■

AMİNOASİTLERİN TÜREVLERİ

1° AMİNLER: Enzimsel karboksil giderme sonucunda (biyolojik koşullar içinde) aminoasitlerin -COO kökünü yitirmeleri güçlü bazlar oluşmasına yol açar. Bu bazlara bazı metabolizma tepkimeleri sırasında raslanır; aşağıdaki iki örnek bu maddelerin fizyolojik önemini ortaya koyar: a) Histidinden enzimsel karboksil gidermeyle elde edilen histamin, alerji ve aşırı duyarlık olaylarına bağlıdır; b) triptofan ve hidroksitriptofandan enzimsel karboksil gidermeyle elde edilen triptamin ve serotonin (ya da hidroksitriptamin), merkez sinir sisteminde aracı görevi üstlenir. Bütün bu maddelerin oldukça yüksek zehirleyici nitelik taşıdıklarını unutmamak gerekir.

2° BETAİNLER: Bir aminoasidin amin işlevini dördüncül amonyum biçiminde permetilleme, bu aminoasidi güçlü bir baza dönüştürür. Bu çok belirgin baz niteliğine karşın betaine canlı hücrelerde de raslanır; sözgelimi glisinin parçalanması sonucunda oluşur.

amip

Kökkamçılılar altkolundan ve kökayaklılar üst sınıfından birhücreli hayvan. Amipler iki takımda toplanır: *Çıplak amipler; kabuklu amipler.*

Çıplak amiplerin en iyi örneği, *Amoeba proteus* türüdür. Boyu 0,5 mm olan ve tatlı sularda yaşayan *Amoeba proteus* değişken çevreli bir hücre görünümündedir. Katı bir dayanak üstünde bulunduğu zaman, sitoplazması dışarı doğru yalancıbacak denen bir uzantı çıkarır ve hücrenin bir bölümü bu uzantının içinden geçer. Amip avını (genellikle birhücreliler) iki yalancıbacak arasına alarak yakalar; sonra çok küçük bir kese biçimindeki boşluk (sindirim kofulu) içine alarak sindirir. Bu sürece *hücreyutarlığı* (fagositoz) denir. Amip üremek için ikiye bölünür: Bir amip çekirdeğinden, birbiriyle özdeş iki yavru amip oluşur. Ama bazen, amip çekirdeği yüzlerce küçük çekirdeğe de bölünebilir. Küçük çekirdeklerin her biri, az miktarda sitoplazmayla ve dayanıklı bir kılıfla (kist) kaplanır (buna *kistleşme* denir); sonra kistler dağılır ve türün her yana yayılmasını sağlarlar. Çıplak amiplerin yaşama biçimleri birbirinden farklıdır. Büyük çoğunluğu tatlı sularda, bazıları denizlerde ya da nemli topraklarda yaşar; bazılarıysa asalaktırlar.

Canlı varlıkların en yalını olan amip, hareket etmesini ve beslenmesini sağlayan uzantılar (yalancıbacaklar) çıkarır.

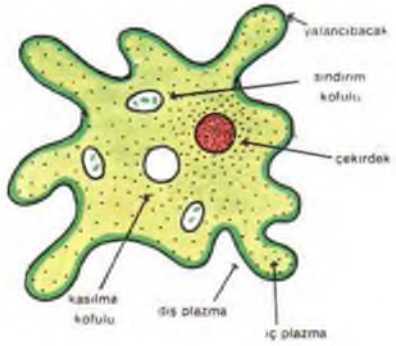

Kabuklu amiplerin en iyi örneği olan *Arcella* cinsinin üyeleri sert bir kılıfla kaplıdırlar ve özellikle tatlı sularda yaşarlar. Asalak amipler hastalıklara neden olabilirler. Dizanteri amibi *(Entamoeba dysenteriae histolytica)* insan barsağında ciddi bir hastalığa yol açar. Genellikle sıcak ülkelerde görülen amipli dizanteri, İkinci Dünya savaşından sonra ılıman ülkelerde de etkili olmaya başlamıştır. Hastalık, kirli sularda bulunan amip kistlerinin yutulmasıyla bulaşır. Amipli dizanteri barsakta yerleşerek ishallere, kanlı dizanteriye ve süregen barsak iltihabına neden olur. Karaciğeri de etkileyerek karaciğer iltihabına ya da apsesine (amipli apse) yol açabilir. Ayrıca, akciğerde, kafa içinde, böbrekte ve deride de amipli apselere raslanabilir.

Amipli dizanteri, iyileştirilmesi oldukça zor bir hastalıktır; etkili antibiyotikler ve amip öldürücü ilaçlar bulunmasına karşın, iyileştirilmiş hastalar yeniden kolayca amipli dizanteriye yakalanabilir. Amiplerin neden olduğu hastalıklardan korunmanın en iyi yolu, içme suyunu kaynatmaktır. ■

amonitler

Triyas dönemi ile Tebeşir devri arasında yaşamış kafadanbacaklı fosil yumuşakçalar.

Amonitler dört solungaçlı kafadanbacaklılar takımında *(Ammonoidae)* yer alırlar. Devonyen'de ortaya çıkan ve Tebeşir devrinde ortadan kalkan bu deniz yumuşakçalarının en belirgin özelliği sarmal biçimli kavkılarıdır.

Kavkıların dış yüzünde bazen kaburga, diken, kıvrım, yumru biçiminde bezekleri bulunan ince oyuklar görülür. Hayvanın gövdesi, kavkının başlangıç bölmesine "sifon" denilen dar bir boruyla bağlanır. Bölmeli odacıklardan geçen sifonun duruşu, *ammonoidae* takımının sınıflandırılmasında önemli bir rol oynar: Söz konusu sifonun duruşuna göre *ammonoidae* takımı ikiye ayrılır: İç sifonlular;dış sifonlular. İç sifonlularda (üst Devonyen'de yaşamış kafadanbacaklı fosil yumuşakçalar) sifon, kavkının iç kenarında yer alır; ağzı, başlangıç bölmesine dönüktür. Dış sifonlular, kavkıyı bölmeli odacıklara ayıran birleşme çizgisine dayanılarak üçe ayrılırlar: *Gonyatitler; seratitler; amonitler.*

Üç değişik amonit kavkısı.

Kavkısı büyümeye ve bozulmaya başlamış (türün yozlaşma belirtisidir), Tebeşir devrinden kalma bir amonit fosili.

Alt Tebeşir devrinin üst katından kalma iki amonit fosili.

Kavkının içinde çeşitli loblar ve yollar vardır. Devonyen ile Permiyen dönemleri arasında yaşamış olan gonyatitlerde, loblar ve yollar yalındır. Gonyatitlerden türedikleri sanılan ve Permiyen ile Triyas dönemleri arasında yaşayan seratitlerdeyse, loblar dişli ama yollar yalındır. Gerçek amonitler de kendi aralarında üçe ayrılırlar: *Filoseratitler (Phylloceratidae); litoseratitler (Lytoceratidae); amonitgiller (Ammonitidae).* Triyas döneminde ortaya çıkan *monofilit* cinsi *(Monophyllites)*, Tebeşir devrine kadar evrim geçiren filoseratitlerin kaynağını oluşturur. ■

amonyak

Azotun hidrojenle oluşturduğu bir bileşik (NH_3).

Adını Mısır tanrısı Amon ya da Ammon'un adından alan amonyak (tanrı Amon'un tapınağı yanında üretilirdi) çok eski dönemlerden bu yana bilinmektedir. Formülünü 1785'te Berthollet düzenlemiş, kimyasal bireşimini 1908'de Fritz Haber gerçekleştirmiştir. Amonyak, kendine özgü ve boğucu bir kokusu olan renksiz bir gazdır. Olağan basınç altında —33°C'ta kaynar, —78°C'ta katılaşır ve 8,8 atmosfer basınç altında 20°C'ta kolayca sıvılaşır. Sıvı amonyağın buharlaşma ısısı çok yüksek olduğundan, soğutucularda soğutma etmeni olarak kullanılır. Suda çözünme oranı, 0°C'ta bir litre suda 1 170 litre gibi çok büyük boyutları bulur.

Dolayısıyle, çelik kaplarda sıvı halde depolanabilir ve sulu çözelti biçiminde satılabilir.

Amonyak, azot ve hidrojenin kimyasal bireşimiyle hazırlanır. Isı açığa çıkaran, bu tersinir tepkime, bir hacim daralmasına yol açar ve şu denklemle gösterilir:

$$N_2 + 3\,H_2 \rightleftharpoons 2\,NH_3$$

Amonyak üretiminde düşük sıcaklıkta çalışılırsa, verim artar. Ama tepkimenin hızını yükseltmek için, katalize başvurmak gerekir. Bununla birlikte, günümüze kadar bulunmuş en iyi katalizör olan etkin demir, sıcaklığı 500°C'ın altına düşürme olanağı vermediği için, kullanılan yönteme göre 200, 600 ya da 1 000 atmosfer basınç altında işlenir (eskiden amonyak, lağım çukurlarında toplanan ürenin mayalanması sonucunda ortaya çıkan amonyum karbonatın ayrıştırılmasıyla hazırlanırdı).

Amonyak, sıcakta indirgeyici özellik gösteren, oldukça kararsız bir maddedir. Oksijen içinde yanarak azot verir; ama katalizör olarak platin ağ eşliğinde, azotoksit (NO) elde edilir; bu oksidin su eşliğinde yükseltgenmesiyle nitrik asit hazırlanır; nitrik asitten de, nitratlar ve azotlu türevler elde etmede yararlanılır.

Amonyak alkali metallerle, ornatma (yer değiştirme) ürünleri olan *amidürleri* ($NaNH_2$), *imidürleri* (Na_2NH) ve *nitrürleri* (Na_3N) verir. Ornatma organik köklerle sağlanırsa, elde edilen bileşikler, aminler ($R-NH_2$).

iminler (R – CH = NH) ve *amitlerdir* (R – CO – NH_2). Bütün bu maddeler, organik bileşiklerin kimyasal bireşiminde önemli ara ürünleri oluşturur. Amonyağın katılma bileşikleri arasında *amonyakatlar* (2 AgCl, 3 NH_3) ve karmaşık bileşikleri *amminler* yer alır. Sözgelimi bakır tetrammin iyonu ya da "gök mavisi" $[Cu(NH_3)_4]^{2+}$, $Cu(OH)_2$ bakır hidroksidin amonyakta çözünmesini açıklar. Nitekim Schweitzer çözeltisi, havada bırakılmış bakır yongaları üstüne art arda birçok kez amonyak çözeltisi dökülmesiyle elde edilir. Selüloz ve bileşiklerini çözme özelliği gösteren bu çözelti, bakırlı ipek denilen yapay ipeğin üretilmesini sağlar. Asitler bir Brönsted bazı olan amonyakla, dördüncül amonyum tuzları oluştururlar. Hidroklorik asit şişesi bir amonyak şişesine yaklaştırılırsa, beyaz amonyum klorür (NH_4Cl) dumanlarının oluştuğu görülür. Karbondioksitle birleştiğindeyse önce karbamat, sonra üre (NH_2-CO-NH_2) oluşur.

Amonyak çoğunlukla gübre üretiminde (özellikle amonyum nitrat ve sülfat) kullanılır; ayrıca nitrik asidin (HNO_3), ürenin (önemli bir gübredir ve formolüre plastik maddelerinin hammaddesidir), elektrik pilleri için amonyum klorürün ve konutlarda yağ gidericilerin, hazırlanmasında yararlanılır. ■

Ampère

André-Marie Ampère

Fransız fizikçisi ve matematikçisi (Poleymieux, Lyon yakınları, 1775-Marsilya, 1836).

Daha çocukluğunda çevresindeki nesnelere, özellikle matematiğe büyük ilgi duyan, ayrıca edebiyat, felsefe ve şiirle ilgilenen André-Marie Ampère, matematik öğretmeni oldu. Bourg-en-Bresse'de (Ain) fizik dersleri verdiği yıllarda yazdığı *Considérations sur la théorie mathématique du jeu* (Oyunun Matematiksel Kuramı Üstüne Düşünceler) adlı ilk yapıtıyla ilgi uyandırdı ve önce Lyon Koleji'ne sonra Politeknik Okulu'na matematik öğretmeni olarak atandı (1805). Üç yıl sonra üniversite genel denetmenliğine getirildi.

İlk çalışmaları matematikle ilgili olan Ampère, ancak 45 yaşma doğru fizik ve elektrikle ilgilenmeye başladı. Mıknatıslar üstünde elektrik akımının etkisini, 1820'de ilk olarak açıkladı: Daha önce Danimarkalı fizikçi OErsted mıknatıslanmış bir iğnenin, akım geçen bir tel yakınına yerleştirildiğinde saptığını gözlemlemiş, ama bu ilgi çekici olayı açıklayamamıştı: Ampère, mıknatısların ve akımların karşılıklı etkilerini inceleyerek bu sapmanın kuralını ortaya koydu (Ampère'in gözlemcisi, ayaklarından başına doğru akım geçecek biçimde iletken üstüne yerleştiği zaman, mıknatıslı iğnenin kuzey kutbunun sola saptığını gördü). Akımların karşılıklı etkilerini incelemekle, elektrodinamiğin temelini attı. Mıknatıslar kuramı ile elektrik akımları kuramını birleştirip, elektromagnetizmayı buldu. Arago'yla işbirliği yaparak, elektrik akımının yumuşak demiri mıknatıslaması olayını saptadı: böylece, telgrafın, elektromıknatısın, dinamonun (Bkz. ÜRETEÇ VE MOTOR), galvanometrenin, vb'nin gerçekleştirilmesine katkıda bulundu. Bilim alanını büyük ölçüde zenginleştiren buluşları, sanayi alanında da birçok uygulamanın gerçekleştirilmesini sağladı. ■

ampermetre

Elektrik akımının "amper"le (A) belirtilen şiddetini ölçmeye yarayan aygıt.

Ampermetrenin ölçülecek akımın tümünü geçirecek biçimde bir devreye yerleştirilmesiyle seri bağlantı gerçekleştirilir. Hareketli bir donatımın, bir magnetik alandan akım geçişi sonucunda ortaya çıkan dönüşü, elektrik şiddetini belirleme olanağı verir.

Elektromagnetik ampermetre, hareketli kadranlı bir aygıttır. Göstergenin sapma miktarı, ölçülecek akımın şiddetiyle doğru orantılıdır. Çok sık kullanılan bu aygıt şöntlenmiş bir elektromagnetik galvanometre sayılabilir.

Elektrodinamik ampermetre (çizim 1) yukarda belirtilen aygıtlarla aynı ilkeye dayanır; ama magnetik alan (Bkz. MAGNETİZMA) sürekli bir mıknatıs yerine, ölçülecek akımın geçtiği bir bobin çiftiyle sağlanır. Elde edilen sapma, akım şiddetinin karesiyle orantılıdır; dolayısıyle kadran bölmeleri eşit aralıklı değildir. Ferrodinamik ampermetre, elektrodinamik ampermetrenin değişik bir biçimidir; elektrodinamik etkileri güçlendirmeye yarayan ferromagnetik parçalar taşır. Ferrodinamik ampermetrede (çizim 2), demirin, akım geçen bir bobinin magnetik alanı etkisiyle mıknatıslanmasından yararlanılır. Çok sık kullanılan, bu sağlam ve ucuz aygıt pek duyarlı değildir. Hareketli mıknatıslı ampermetre, ölçülecek akımın geçtiği bir bobinin, bir mıknatıs üstündeki etkinliğini kullanır. Isıl çiftli ampermetre, Joule etkisine dayanır: Ölçülecek akımın geçişiyle bir dirençte açığa çıkan ısı, bir ısıl çiftin kaynak noktasında sıcaklığı değiştirir; ısıl çiftin kutuplarında ortaya çıkan elektromotor güç sıcaklığa, dolayısıyle ölçülecek akımın şiddetine bağlıdır. Bu aygıtın üstünlüğü, yüksek frekanslı dalgalı akımlarla çahşabilmesindedir. Uygulamada, seçilen işleve göre, bir akımı (ampermetre) ya da gerilimi (voltmetre) ölçmek için genellikle bir tek aygıt kullanılır. Zaman içinde şiddet değişikliklerinin incelenmesi, kaydedici ampermetrelerle büyük ölçüde kolaylaşır. ■

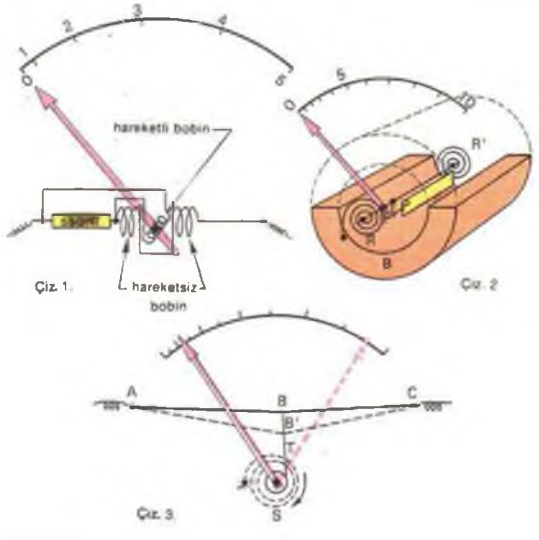

Üç ampermetre:
Elektrodinamik ampermetre (çizim 1);
ferromagnetik ampermetre (çizim 2);
ısıl ampermetre (çizim 3).

BİR AMPERMETRENİN ÖZELLİKLERİ

İÇ DİRENÇ: Ölçülecek akımın şiddetini değiştirmemesi için, elden geldiğince düşük olmalıdır.

ÇAP: Ölçülebilir akım şiddetinin en büyük değeridir.

SINIF: Okumada, bölmelerin en yüksek yüzdesi olarak mutlak belirsizliği gösterir.

ampirizm Bkz. **deneycilik**

amplifikatör

Elektron müliplikatörü. Bu aygıt, ışığın ürettiği akımı dört milyon katına çıkararak güçlendirir.

Genliği ya da gücü dolaysız kullanım için genellikle yetersiz olan giriş sinyalini yükseltmeye yarayan aygıt. Sinyale sağlanan ek enerji bütün durumlarda bir dış kaynaktan alınır; giriş sinyali bu enerjinin çıkış sinyaline aktarılmasını yönetir.

Çok çeşitli alanlarda kullanılan birçok amplifikatör türü, sözgelimi yükseltme öğesinin niteliğine, sağlanan güce, komut sinyalinin biçimine ya da geçilen şerite göre sınıflandırılabilir. Amplifikatörleri gerçekleştirmek için, hidrolik vanalardan elektronik sistemlere kadar birçok elverişli fizik olayından yararlanılabilir, ama, en çok başvurulan yol elektronik sistemlerdir.

Amplifikatörlerde kullanılan öğeler arasında "elektrik röleleri" gibi davranan elektron lambaları ve transistörler, tünel etkili diyotlar, optik-elektron sistemleri sayılabilir. Bu öğeler gerekli enerjiyi bir doğru akım kaynağından alırlar. Parametreli amplifikatörler gibi öğelerse, enerjiyi optik pompalamalı bir dalgalı akım kaynağından sağlayabilirler; uyarılmış yayınlı amplifikatörler de (Bkz. LAZER—MAZER) bu yönteme dayanır.

LAMBALI YA DA TRANSİSTÖRLÜ BİR AMPLİFİKATÖRÜN ÖZELLİKLERİ

Lambalı ya da transistörlü yükseltme zinciri, genellikle yükseltici birçok kattan oluşur. İlk kat öğelerine *genlik amplifikatörleri*, son kat öğelerineyse *güç amplifikatörleri* adı verilir. Güç amplifikatörlerinin verimleri yüksektir ve enerji alan öğelere,sözgelimi hoparlörlere,uyarlanmayı sağlarlar.

Aygıtın etkinliği, çıkış ve giriş güçleri arasındaki oranı veren A *yükseltme katsayısıyla* ölçülür. Ama uygulama alanında daha çok K *kazancından* söz edilir; bu kazanç, A'nın ondalık logaritmasıdır ve "bel"le ya da "desibel"le belirtilir. K desibel olarak verilmişse K=10 log A eşitliği elde edilir; bu kazanç sinyalin frekansına bağlıdır. Yükseltmenin yeterli bir kazanç sağladığı frekans alanına, "geçen şerit" adı verilir. Giriş ve çıkış empedansları, giriş kutupları ya da çıkış kutupları arasında, gerilim ile şiddetin oranına denk gelen büyüklüklerin niteliğini gösterir. Verim, çıkış gücü ile aygıta sağlanan toplam güç arasındaki orandır. Parazit etkeniyse, çıkış sinyaliyle üst üste gelen ve amplifikatörün almış olduğu raslantısal sinyallerin boyutunu verir. Amplifikatörler çok geniş alanlarda kullanılırlar: Haberleşme; radar; tıp; ses ve görüntülerin kaydı ve yeniden yayınlanması; vb. ■

AMPLİFİKATÖR ÇEŞİTLERİ

Yükseltilecek sinyallerin frekanslarına göre amplifikatörler şöyle sınıflandırılır:

— Çok düşük frekanslı amplifikatörler (0'dan 100 **Hz'e kadar**)

— odiofrekanslı (işitilebilir frekanslı) amplifikatörler (25 **Hz'den** 20 000 **Hz'e kadar**)

— videofrekanslı amplifikatörler (25 **Hz'den** 15.10^6 **Hz'e kadar**)

— Radyofrekanslı amplifikatörler (3.10^4 **Hz'den** 10^{10} **Hz'e kadar**)

Amsterdam

Amsterdam'dan görünüş: Kanal üstündeki köprüler.

Hollanda'nın başkenti ve ikinci büyük limanı.

Amsterdam kenti (702 450 nüf.; 1991). İj ve Amstel ırmaklarının birbirlerine kavuştukları Zuiderzee körfezinde, bir setle korunan bataklık bir alanda gelişti. XIII. yy'da Amstel kontu tarafından kurulan ve onun adı verilen (Amsterdam, "Amstel seti" anlamına gelir) kentte, çok geçmeden liman etkinlikleri (Baltık denizinde ringa balığı avı) gelişti ve Hansa ticaret ortaklığına bağlı limanlarla gemi ulaşımı başladı. Kara ulaşımı ile deniz ulaşımı arasında önemli bir transit ambarı haline gelen kent, XV. yy'da Hollanda'nın başlıca ticaret merkeziydi.

İspanyol egemenliği sona erince büyük bankaların, değerli eşyaların deniz ticaretini desteklemesiyle, XVII. yy'da büyük ölçüde gelişti; birçok sanatçının, tüccarın, bilginin ve siyasal mültecinin toplanmasıyla ünü ve saygınlığı arttı (Spinoza ve Hobbema da Amsterdam'da doğdular). Ama Londra'nın rekabeti ve Napolyon savaşlarıyla güçsüzleşti ve XIX. yy'ın sonuna kadar bir durgunluk dönemi geçirdi. 1815'te Zuiderzee'nin polderlerle denizden kazanılmasıyla Amsterdam burjuvazisi Kuzey Denizi'yle ilgilenmeye başladı ve 1876'da Amsterdam'ı İjmuiden'e bağlayan 70 km uzunluğunda bir kanal hizmete girdi: Bu kanal 1960'ta yeniden düzenlenerek 100 000 tonluk gemilerin geçebileceği bir duruma getirilmiştir. Ayrıca, 72 km uzunluğundaki bir başka kanal da Amsterdam'ı Ren'e bağlar ve kentin Avrupa sanayisiyle ilişkisini sağlar. Son derece modern bağlantı sistemi ve düzenli altyapısı sayesinde, Amsterdam limanının yük trafiği yılda 20 milyon tonu aşmaktadır. Limandaki etkinlikler, başlangıçta, birçok geleneksel sanayinin kurulmasına yol açmıştır: Sömürgecilik döneminden kalma besin sanayisi (un fabrikaları; içki damıtım evleri; çikolata fabrikaları; tütün fabrikaları); dokuma sanayisi. Liman, kentin ticaret ve mali işler açısından gelişmesini sağlamış, buna karşılık, Hollanda'nın çelik ve döküm üretiminin büyük bö-

Rokin kanalı boyunca uzanan eski tuğla evler.

lümünü sağlayan İjmuiden demir-çelik sanayisinin gelişmesi, limanın genişlemesinde rol oynayacak yoğun bir kömür ve maden trafiğini başlatmıştır. Söz konusu demir-çelik sanayisi, Kuzey Denizi kanalı boyunca sıralanan metalürji ve makine sanayilerini (gemi yapımı; pompa ve hidrolik aygıt yapımı; otomobil montaj fabrikaları), uluslararası havalimanı (Schiphol) yakınındaki sanayileri (Fokker uçak yapımı tesisleri) besler.

Amsterdam limanı, toprağın dayanıksızlığından ötürü kazık temeller üstünde kurulmuş ve yarım çember biçiminde kanalların içine yerleşmiştir. Amsterdam, garı, belediye binası, krallık sarayı, bankaları, sigorta şirketleri, mağazalarıyla büyük bir kenttir (Waterlooplein alanı yakınında, eskiden Yahudi elmas yontucularının dükkânları yer alırdı). Sonuncu kanal Singelgracht'ın ötesinde, genellikle küçük konutların toplandığı bir yerleşme merkezi olan ve güneye doğru uzanan modern kent başlar. Amsterdam, hizmetler kesiminin geliştiği hareketli bir kent olmasının yanı sıra, üniversitesi, araştırma kuruluşları ve müzeleriyle (Rijksmuseum) büyük bir kültür merkezidir. ■

Amur ırmağı

Sibirya'daki ırmakların en uzunu, eski S.S.C.B. ile Moğolistan ve eski S.S.C.B. ile Kuzeydoğu Çin arasında yer yer sınırı çizen Amur ırmağı, Sovyetler ile Çinliler arasında, özellikle de Ussuri bölgesinde birçok sınır çatışmasına yol açmıştır; söz konusu bölgede yer alan ve bazen sular altında kalan Damanski adası, sürekli bir anlaşmazlık konusu olmuştur.

Amur ırmağı Şilka ve Argun adlı yukarı kollarıyla kuzeydoğuda Moğolistan yüksek yaylalarını, doğuda Baykalötesi yöresini akaçlar; Büyük Kingan boğazlarını aşıp, Zeya ve Bureya kollarını alır. Sonra Küçük Kingan sıradağlarını aşıp, aşağı Amur ovasında Sungari'nin Çin Mançuryası'ndan getirdiği sularla beslenir. Ussuri ırmağıyla birleştikten sonra, kuzeydoğuya doğru alçak topraklarda (yükselti 70—100 m arasında değişir) ilerler (alçak topraklar bölgesi yazları ırmağın sularıyla örtülür ve suların akışını engelleyen bitkilerle kaplanır; ırmağın taşkın dönemleri sırasında genişleyen bir göller ve ırmak kolları bölgesine dönüşür). Amur ırmağı, Amgun ırmağıyla birleştikten sonra Sahalin körfezine dökülür ve 4 m derinliğinde bir kum seti oluşturur.

Habarovsk'ta, Transsibirya demiryolu, Amur ırmağını dev bir köprünün üstünden geçerek aşar.

MUSON ETKİSİ

Amur'un rejimi büyük ölçüde muson etkisindedir. Yazın Büyük Okyanus'un nemli havası, Sibirya alçak basıncının etkisiyle bol yağışlara neden olur ve ırmak birbirini izleyen dalgalar halinde akar; güçlü rüzgârlar ya da herhangi bir engel dalganın yayılmasını geciktirirse, aynı anda iki akıntı dalgası oluşur ve büyük su baskınları gözlenir. Bazen de erken başlayan yağmurlar, ırmağın aşağı çığırında karların, buzların çözülmesinden önce erimesine yol açar.

Havzanın yukarı kesiminde sular berraktır. Ama ırmak, Zeya, Sungari ve Ussuri ırmaklarıyla birleştikten sonra, suda asılı halinde bulunan birçok gereci de sürükler. Buzlanma, Amur ırmağında da Baltık'a dökülen akarsulardaki kadar uzun sürer, dolayısıyle ulaşımı engeller. Irmak yeniden ulaşıma elverişli duruma gelince, Sahalin'de çıkarılan petrolun yanı sıra, tahıl ve sanayi ürünlerinin taşınmasında kullanılır: Amur birçok küçük madencilik kentinin tek ulaşım yoludur.

Irmak kıyılarında sombalığı ve mersinbalığı avcılığı, sanayinin yanı sıra başlıca gelir kaynağıdır: Havzasında iklim soğuk ve nemli olduğu için tarım ve hayvancılık gelişmemiştir. Amur ile Amgun'un birbirlerine kavuştukları yerin aşağı kesiminde kurulmuş olan hidroelektrik santral yılda 5,6 milyar kW/s elektrik üretir. Irmak kıyısında çok az sayıda maden yatağına raslanır: Raytşihinsk'teki açık tavanlı maden ocağında linyit; Sredni-Ural'da, kok kömürüne dönüştürülen taşkömürü; Bureya'nın vadisinde kurşun, çinko ve altın. Amur havzasında, Yakutistan'daki doğal gaz yataklarından yararlanan sanayi tesisleri de gelişmektedir. ■

amyant

Bazı minerallerin lifli çeşitlerine verilen genel ad.

Başlangıçta amyant (*asbest* de denir) terimi yalnızca amfibollerin lifli türlerini belirtmede kullanılıyordu. Gerçekteyse, ticaret alanındaki amyantın % 95'i serpantinden elde edilir.

Amfibol amyantının kimyasal bileşimi, genellikle $Ca_2Mg_5[(OH)Si_4O_{11}]_2$ formülüyle gösterilir ve tremolitin birleşimine eşdeğerdir. Tremolitin yanı sıra birçok amfibol, amyant yapısındadır (sözgelimi serpantin amyantı). Lifli serpantinler, genellikle krizotil $Mg_3[Si_2O_5(OH)_4]$ formülüyle gösterilir ve yeryüzünde üç büyük üretim bölgesinden çıkarılır. Doğu Québec'te ve Urallar'daki amyant bölgelerinde, yalnızca krizotil üretilir. Güney Afrika'da üretim daha çeşitlidir, ama ağır basan mineraller, krizotildir. Krizotil genellikle ana kayadaki çatlakların kesişme noktalarında yer alır; bununla birlikte serpantinli dolomilerde de krizotile raslanır.

Amyant, insan sağlığı açısından tehlikeli olmasına karşılık, ısı ve elektriği iletmeyen, mekanik ve kimyasal direnci yüksek bir mineraldir ve günümüzde ateşe karşı etkili bir koruma sağlayan tek ürünü oluşturur. Fotoğrafta demir-çelik sanayisinde çalışan, amyant giysiler giymiş işçiler görülmektedir.

Fransa'da, amyanttan yapılmış koruyucu (amyant 1 000°C'a kadar sıcaklığa dayanıklıdır) giysiler giymiş itfaiyeciler.

Amyantların değeri, bunlardan üretilen nesnelerin ısıya dayanmasından ve asitlere karşı büyük bir direnç göstermesinden gelir. Sözgelimi, amfibol amyantları, 1 000°C'a kadar sıcaklıktan etkilenmezler. Krizotilse, 500°C'ın üstünde ufalanır ve asitlere karşı amfibollerden daha az direnç gösterir.

Üretim yöntemi, minerali çevreleyen kayayı, öğütme yoluyla ayırmaya dayanır. Mineral, açık tavanlı ocakların yanı sıra derin ocaklardan çıkarılır. Ocaktan çıkarılan kaba mineral öğütülerek, yararsız ganglar elenir; sonra, aşınmaya daha dayanıklı lifler ayrılır ve boylarına göre sınıflandırılır.

Dünya amyant tüketimi 5 milyon tonu bulur; en büyük iki üretici Kanada (Doğu Québec'te) ve Bağımsız Devletler Topluluğu'dur (Urallar'da).

Amyantın kullanım alanı oldukça geniştir: Kauçuk, çimento ya da alçıyla karıştırılmış amyant, yapılarda ses ve ısı yalıtımı için kullanılır. Ayrıca boyu 1 sm'nin üstünde olan liflerden dokuma sanayisinde yararlanılır. 1 sm'nin altındaki lifler kâğıt, karton, keçe üretiminde, yüksek gerilim hatlarında ve bağlantılarında, zırhların ısıl yalıtımında kullanılan bir hammadde oluşturur; en küçük boylu lifler, asfalta, plastik maddelere ve boyalara katılır.

Amyantı laboratuvarda elde etmek için birçok kimyasal bireşim çalışmaları yapılmış, ama denemeler başarısızlıkla sonuçlanmıştır: Laboratuvarda üretilen lifler, sanayide kullanılmayacak kadar küçüktür.

1973 Aralığında Uluslararası Çalışma Örgütü'nden bir uzmanlar topluluğu, Cenevre'de amyantın doğurduğu tehlike konusunda bir bildiri yayımlamış ve *asbestoz* adı altında toplanan bir dizi hastalığa yol açtığı açıklanmıştır. Amyantlı kaplamalar, zamanla parçalanarak lifler havaya yayılır ve böyle bir çevrede oturan ya da çalışanların akciğerlerinde birikerek, birkaç ay içinde urlar oluşturur. Bu yüzden, amyant işçilerinin korunması için havada asıltı biçiminde bulunan amyant liflerinin sık sık ölçümü yapılmalıdır. Amyantın önlemsiz boşaltımı yasaklanmıştır ve nemli ortamda çalışma zorunludur. Çapı 5 mikronun altında olan amyant lifleri kansere yol açar. ■

Anadolu Bkz. Türkiye

Anadolu beylikleri

XIII. yy'ın sonunda Anadolu'nun çeşitli yörelerinde kurulan Türk beylikleri.

XIII. yy'ın sonlarına doğru Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra 20 uç beyliği bağımsızlık kazanmıştır. Anadolu'da üstünlük kurma amacıyla uzun süre birbirleriyle savaşan bu beylikler, kuruluş ve yapı bakımından farklılık gösterdikleri için, altı gruba ayrılabilir.

Birinci grup beylikler. Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğol egemenliği altına girmesiyle ortaya çıkan karışıklıklar arasında, bu devlete bağlı yörelerdeki gazilerin ya da ün kazanmış önderlerin kurduğu beylikler: Aydınoğlu, Karesioğlu, Menteşoğlu, Saruhanoğlu, Germiyanoğlu, Çobanoğlu ve Osmanoğlu beylikleri. "Batı Anadolu'daki Gazi Türkmen beylikleri de denen bu beyliklere, Karamanoğlu, Alaiye ve Gazi Çelebi beylikleri eklenebilir.

İkinci grup beylikler. Selçukluların ve İlhanlıların, çeşitli görevlere karşılık armağan ettikleri topraklar üstünde, siyasal durumdan yararlanarak merkezle ilişkilerini kesen kişilerin kurdukları beylikler: Eşrefoğlu, Sahipataoğlu, Hamitoğlu, Candaroğlu, Pervaneoğlu beylikleri.

Üçüncü grup beylikler. Selçuklular tarafından Anadolu'ya vali olarak atanan ve zamanla başkaldıran kişilerin kurdukları, devlet biçiminde beylikler: Eretna ve Kadı Burhanettin beylikleri.

Dördüncü grup beylikler. Aşiretler biçiminde Anadolu'ya yerleşmiş boyların zamanla aşiret reisleri çevresinde toplanarak kurdukları beylikler: Mısır'daki Memluk devletinin geçirdiği sarsıntı sonunda kurulan Dulkadiroğlu ve Ramazanoğlu beylikleri.

Beşinci grup beylikler. İlhanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra Doğu

Anadolu, Azerbaycan, İran ve Irak yörelerinde kurulan beylik ve devletler: Karakoyunlular, Akkoyunlular.

Altıncı grup beylikler . Çok dar bir yörede kısa bir süre egemen olan ya da ortaya çıktıkları yöreler günümüzde bile henüz kesinlikle açıklığa kavuşturulamamış olan beylikler: Bolu, Darvaş, Gerede ve Karsak beylikleri.

Kuruluşlarına göre altı grupta toplamış olduğumuz Anadolu Türk beyliklerinin ortaya çıkmalarını hazırlayan başlıca neden, Anadolu Selçuklu Devleti'nin merkezî devlet etkinliğinin azalmasıdır. Buna bağlı olarak Anadolu'da siyaset yapısı ve toplum yapısı değişmiş, bu değişiklik, ayrılan beyliklerin Anadolu'da Türkiye tarihini başlatmalarına yol açmıştır. Söz konusu dönemin başlangıcındaki durum topluca şöyle özetlenebilir:

1. XII. ve XIII. yy'larda Anadolu'ya gelen Türk boylarının uçlara gönderilmesi; 2. Uçların örgütlenmesi; 3. Zamanla uçlar ile merkez arasındaki uyumun bozulması; 4. Moğol istilasının uçların yapısını değiştirmesi ve Anadolu'ya gelen dervişlerin, uçlardaki dinsel çekişmeyi artırması.

ANADOLU BEYLİKLERİNİN KURULMASI VE GELİŞMESİ

XIII. yy'daki göçlerle Anadolu'ya gelen Oğuzlar, Bizans'la sürekli savaşmakta olan Anadolu Selçukluları tarafından, sınır güvenliğini sağlamaları için "uç" adı verilen sınır boylarına yerleştirildiler. Geleneklerini koruyan ve merkezle ilişkilerini gevşek tutan Oğuzlar, önceleri Bizans saldırılarına karşı Selçuklu topraklarını başarıyla savundular. Bir süre sonraysa, kendi beyleri çevresinde toplanarak bağımsızlık istediler. Bununla birlikte, devletten toprak (yurtluk) alan, işleten ve çok az vergi veren gaziler, Alâeddin Keykubat zamanına kadar merkeze bağlılıklarını sürdürdüler. Ama, 1220'de başlayan Moğol istilası, gerek Anadolu Selçuklu Devleti'nin, gerek uçların düzenini bozdu. Maveraünnehir'den kaçan göçebe Türkler ve Harzemşahların dağılan ordusu, Moğol istilasından korunmaya çalışan Selçuklu ülkesine yönelince, Selçuklular tarafından uçlara yerleştirildiler.

Kazerunî dervişler diye de adlandırılan gezici dervişlerin etkisiyle,bazı topluluklar sınır boylarına yöneldiler. Çok geçmeden, çeşitli toplumsal gereksinmeler ve nüfus artışı nedeniyle, huzursuzluk başgösterdi ve Anadolu Selçuklu Devleti'ne karşı topluluklar oluşmaya başladı. Türkmen şeyhi Baba İshak'ın Türkmenleri ayaklandırmasıyla, devlet ile uçlar arasındaki ayrılık derinleşti. Daha sonra patlak veren Denizli, Akşehir, Karaman ayaklanmaları da, Anadolu Selçuklularını iyice zayıflattı. Bu arada merkezî gücün sarsılması, yönetimin bozulması ve Moğolların yarattığı huzursuzluk sınır bölgelerine yerleşenlerin işine yaradı. Öte yandan, Selçukluların Moğol saldırısı nedeniyle, Alâeddin Keykubat zamanından başlayarak batıda izledikleri barış siyasetini sürdürmeleri uçların durumunu iyice kararsızlaştırmıştı. Anadolu Selçukluları artık Bizans'a akınlar düzenleyemez hale gelince, bundan yararlanan uçlar, Konya'yla bağlarını koparmaya ve Bizans'a karşı kendi hesaplarına akınlar düzenlemeye başladılar. Moğol saldırısı önünden kaçarak uçlara yerleşen halk kitlelerinin, ağır vergilere dayanamayarak uçlara kaçan Anadolu köylüleri ve kentlilerinin, sürülerinin yağma edilmesinden çekinerek uçlara sığınan göçebelerin örgütlenmeleriyle, sınırlar yetenekli yöneticilere kavuştu. Bu topluluklar arasında uç bölgelere yerleşenler, öbürlerine göre daha güçlü bir durumdaydılar. Türkistan ve İran' dan Anadolu'ya kaçan şeyhler ve dervişler de, beyliklerin Bizans'a karşı güçlenmesinde önemli rol oynadılar. Bu arada işsizlik ve topraksızlık sıkıntısı çeken Türk boyları, hızla Batı Anadolu'ya yerleşerek Anadolu'yu Türkleştirdiler. Türkleşme işlemi tamamlanırken de yukarda gruplara ayırdığımız beylikler ortaya çıktılar ve çok geçmeden bu beylikler birbirleriyle savaşmaya başladılar. Moğolların Anadolu'dan çekilmesiyle, beyliklerde kısa bir süre için de olsa rahatlama görüldü. Bu arada Bizans'a daha yakın olan Osmanlı beyliği gelişmeye başladı. Üçoklara bağlı beylikler (özellikle Karamanoğlu beyliği) Osmanlı beyliğine karşı birleştilerse de, Osmanlı beyliğinin izlediği barışçı siyaset, bazılarının Osmanlılara katılmasına neden oldu. Bazıları da ortadan kaldırıldı. Böylece Osmanlılar Anadolu'da bütünlüğü sağlayarak Osmanlı Devleti'ni kurdular ve zamanla geliştiler.

BAŞLICA ANADOLU BEYLİKLERİ

Aydınoğlu beyliği (1300-1425). Batı Anadolu'da Aydın yöresinde, Mehmet Bey tarafından kuruldu. Başkenti önceleri Birgi, sonra Ayasuluk'tu.

Germiyan ordusunda subaşı görevi yapan Mehmet Bey, Menteşe Bey'in damadı Sasa Bey'le birlikte Birgi, Ayasuluk (Selçuk), Kelas, Tire yörelerini ele geçirdi. Önceleri birlikte hareket eden bu iki komutan arasında sonradan anlaşmazlık çıkınca, Mehmet Bey, Sasa Bey'i ortadan kaldırdı ve Türklerin yerleştiği İzmir'i kuşattı (1310); sonraki yıllarda da İzmir kıyı şeridini ele geçirdi (1326). Mehmet Bey'in büyük oğlu Hızır Bey, Selçuk ve Sultanhisar'a, ikinci oğlu Umur Bey İzmir ve yöresine, öteki oğlu İbrahim Bey de Ödemiş ve çevresine egemenliklerini kabul ettirdiler: Donanma merkezleri Selçuk'ta olan Aydınoğulları daha sonra İzmir'de de bir donanma kurdular. Mehmet Bey'in yerine geçen Gazi Umur Bey'in, Mora, Eflâk, Arnavutluk ve Kıbrıs'a akınlar düzenlemesi, hıristiyan devletlerin bir araya gelerek bir Haçlı seferine girişmeleriyle ve Papalık,Venedik, Kıbrıs, Rodos gemilerinden oluşan donanmanın İzmir'i Aydınoğulları'ndan almasıyla sonuçlandı (1344). Bunun üstüne Umur Bey, tersanesini Selçuk'a taşıyıp İzmir'i kuşattıysa da, savaşta şehit düştü (1347).

Umur Bey'den sonra, Aydınoğullarının başına önce Hızır Bey, daha sonra da İsa Bey geçtiler. Aydınoğlu beyliği, eski gücünü zamanla yitirdi ve İsa Bey'in oğlu Musa Bey döneminde, Aydınoğlu topraklarından bir bölümü Osmanoğulları'na geçti (1390). Musa Bey'in oğlu Umur Bey İzmir'i ellerinde tutan Hasan Bey ve Cüneyt Bey'le savaştıysa da başarılı olamadı ve kızını Cüneyt Bey'le evlendirmek zorunda kaldı. Umur Bey'in ölümüyle toprakları Cüneyt Bey'e geçti ve 1425'te Osmanoğulları, Aydınoğlu (İzmiroğlu) beyliğini ele geçirdiler.

Candaroğlu beyliği (1291-1461). Kastamonu, Sinop, Samsun, Çankırı, Çorum, Zonguldak yörelerinde Emir Yaman Şemsettin Candar Bey tarafından kuruldu. Başkenti önceleri Eflani, sonra da Kastamonu'ydu (Osmanlı tarihinde bu beyliğin adı İsfendiyaroğlu ya da Kızıl Ahmetoğulları olarak da geçer).

Emir Yaman Şemsettin Candar'a görevi karşılığı verilen bu toprakları oğlu Süleyman Paşa elinden aldı ve kendisine bağlı Pervaneoğlu Gazi Çelebi'nin ölümü üstüne, Sinop ve Safranbolu'yu da alarak sınırlarını genişletti; ama İlhanlılara bağlılığını sürdürdü. Candaroğlu beyliği bağımsızlığını ancak İlhanlıların yıkılmasıyla (1399) kazandı. Süleyman Paşa'nın ölümünden sonra yerine geçen İbrahim Bey,Osmanoğulları'yla iyi ilişkiler kurduysa da, sonunda Yıldırım Bayezid, beyliğin topraklarını Osmanlı İmparatorluğu'na kattı. Beylik daha sonraki yıllarda ikiye ayrıldı (merkezleri Sinop ve Kastamonu'ydu).1385 yılından başlayarak Sinop yöresine egemen olan İsfendiyar Bey, 1402 Ankara savaşından sonra Safranbolu, Çankırı,

Mengüçoğulları beyliğinden kalma Divriği Ulucamisinin (1228) oymalı kuzey kapısı.

Kalecik, Samsun ve Bafra'yı topraklarına kattı; Osmanlı şehzadelerinin aralarında yaptıkları saltanat kavgalarında, kendi çıkarına uygun düşen tarafa yardım ederek güçlendi. Bu arada oğlu Kasım Bey babasına karşı çıkarak Osmanoğullarının yanına kaçtı ve Şehzade Çelebi Mehmet'i kışkırtarak, Çankırı, Tosya, Kalecik gibi yöreleri babasının elinden aldırıp, kendi adına bir beylik kurdu. Osmanlılara Samsun'u da kaptıran İsfendiyar Bey'in ölümünden sonra yerine geçen (1439) İbrahim Bey döneminde Candaroğlu beyliği pek varlık gösteremedi. 1443 yılında İbrahim Bey'in yerine geçen İsmail Bey döneminde Osmanlılar Kastamonu'yu alıp, Filibe sancağını "has" olarak İsmail Bey'e verdiler. Sonunda Candaroğlu beyliği, Fatih döneminde Osmanlı Devleti'ne katıldı (1461).

Çobanoğulları beyliği (1204-1320). Kastamonu yöresinde, Hüsamettin Çoban Bey tarafından kuruldu. Başkenti Kastamonu'ydu. Kastamonu yöresini ele geçiren Hüsamettin Çoban Bey bir süre sonra emirliğini ilan edip (1204), Kastamonu'yu başkent yaptı. 1308'e kadar Anadolu Selçuklu Devleti'ne,1308'den 1320'ye kadar da İlhanlılara bağlı kaldı. Çoban Bey'in oğulları zamanında gerileyen beylik,1320'de Candaroğlu beyliğiyle birleşti.

Danişmentoğulları beyliği (1095-1178). Amasya, Tokat, Çorum, Yozgat, Niksar ve Malatya yörelerinde Danişment Gazi tarafından kuruldu. Başkenti Sıvas'tı.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Gazi Süleyman Şah ölünce Danişment Gazi, beyliğinin topraklarını genişletti. Kılıç Arslan I'in Haçlılara karşı yaptığı savaşlara katıldı. Ama daha sonra Kılıç Arslan ile araları açıldı ve yapılan savaşta Kılıç Arslan'a yenilerek bir yıl sonra öldü (1104). Yerine geçen Melik Gazi, Malatya, Elbistan, Kayseri, Ankara, Çankırı ve Kastamonu'yu alarak beyliğinin topraklarını genişletti ve ölünceye kadar(1134) Bizanslılarla savaştı. Yerine geçen oğlu Mehmet Bey, bir yandan kardeşleriyle, bir yandan da Bizans'la uğraşmak zorunda kaldı. Ölümünden sonra (1142) oğulları aralarında anlaşamayınca, beylik iki kola ayrıldı: Sıvas kolu; Malatya kolu. Mesut' un yönetimindeki Sıvas kolu, Kılıç Arslan I tarafından ortadan kaldırıldı (1155). Artukoğullarından yardım alarak kardeşinin sarayını basan ve yönetimi ele geçiren Malatya Danişmentoğulları beyi Mehmet Bey, Kılıç Arslan II'ye bağlılığını bildirdiyse de, Kılıç Arslan II, Malatya'yı kuşatarak aldı ve beyliği ortadan kaldırdı (1178).

Dulkadir beyliği (1337-1522). Maraş, Harput, Kayseri, Gaziantep yörelerinde Ahmet Karaca Bey tarafından kuruldu. Başkenti önceleri Elbistan, sonra da Maraş'tı.

Dulkadir Türkmenlerinden Ahmet Karaca Bey,beyliğini kurduktan sonra Eretna Bey'in elinden Elbistan'ı alarak başkent yaptı, daha sonra Kozan bölgesindeki Ermenilerle savaştı.

Ama Memluklar Karaca Bey'in bu başarısından ürküp üstüne bir ordu gönderdiler. Yapılan savaşta yenilen Karaca Bey, Kayseri beyi Mehmet Bey'e sığındıysa da Memluklara teslim edildi ve Kahire'de idam edildi (1353). Memluk Devleti'ne bağlı kalmak koşuluyla beyliğin başına geçirilen oğlu Halil Bey, çok geçmeden Maraş, Malatya ve Harput'u aldı. Memluk Devleti'ne de karşı çıktıysa da, savaşta yenilip Harput'a sığındı ve bir suikastte öldü. Yerine geçen Şaban Suli Bey de öldürülünce (1397), beyliğin başına Mehmet Bey geçti; ama Karamanoğullarına yenilerek tutsak düştü. Mehmet Bey 1442'de ölünce yerine geçen oğlu Süleyman Bey, gerek Memluklara, gerek Osmanlılara karış barışçı bir siyaset izledi; kızı Sitti Hatunu, Mehmet II'yle (Fatih) evlendirdi. Yerine geçen Melik Arslan, Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'le savaşıp yenilince, Harput'u boşaltarak yardım almak için Mısır'a doğru yola çıktı; ama kardeşi Şahbudak'ın bir fedaisi tarafından öldürüldü. Dulkadir aşiretlerinin,Mısır'ın beyliğe atadığı Şahbudak'ı değil Şehsuvar'ı desteklemeleri üstüne Osmanlılardan yardım alan Şehsuvar,Memluklarla savaştı; ama Antep yöresinde yenilip, tutsak düştü, Kahire'ye götürülerek öldürüldü. Memluklar Şehsuvar'ın yerine, yeniden Şahbudak'ı atayınca, Osmanlılar, kardeşi Alaüddevle Bozkurt'un tarafını tutarak, beyliğin başına geçirdiler. Ne var ki, Bozkurt, Şahbudak'ı ortadan kaldırttıktan sonra Osmanlılara yüz çevirdi ve Mısır yanlısı bir siyaset izlemeye başladı. Bunun üstüne Yavuz Sultan Selim, Çaldıran savaşı dönüşü verdiği bir buyrukla Dulkadir beyliğini ortadan kaldırttı.

Eretna beyliği (1327-1380). Sıvas, Kayseri, Niğde, Tokat ve Amasya yörelerinde Eretna Bey tarafından kuruldu. Başkenti önceleri Sıvas sonra Kayseri'ydi.

Selçuklu Devleti'nin Anadolu'ya genel vali atadığı Eretna, bir süre sonra bağımsızlığını ilan ederek beyliğini kurdu (1331). Ama 1338-1343 yılları arasında Memluk Devleti'ne bağımlılığı kabul etmek zorunda kaldı.

Eşrefoğlu beyliği (1280-1326). Beyşehir, Seydişehir, Ilgın, Akşehir, Bolvadin yörelerinde Süleyman Eşref Bey tarafından kuruldu. Başkenti Beyşehir'di.

1302'de beyliğin başına geçen Mübareizüttin Mehmet Bey, Bolvadin ve Akşehir'i alarak beyliğinin sınırlarını genişletti. Yerine geçen oğlu Süleyman II zamanında, Ilhanlıların Anadolu valisi Timurtaş, beyliği ortadan kaldırdı ve tutsak düşen Süleyman Bey'i öldürttü (1326).

Germiyan beyliği (1260-1429). Kütahya ve çevresinde Ali Şir Bey tarafından kuruldu. Başkenti önceleri Kütahya, sonra Kula'ydı.

Bir Türkmen boyu olan ve Anadolu'ya gelerek Malatya yöresine yerleşen Germiyanoğullarının başında Alişiroğlu Muzafferüttin Bey vardı. 1283'te Kütahya ve Ladik yörelerine yerleşen boyun başına Alişiroğlu'nun oğlu Yakup Bey geçti. 1320 yılına kadar Bizanslılarla savaştı: Ayasuluk, Manisa, Balıkesir, Aydıncık yörelerini ele geçirdi. Oğlu Mahmut Bey zamanında Germiyanoğulları zayıfladılar. Saruhan, Karesi ve Aydınoğlu beylikleri Germiyan beyliğinden ayrıldılar. 1363'te ölen Mahmut Bey'in yerine geçen Süleyman Şah, Karamanoğullarından çekindiği için Osmanlılara yaklaştı ve kızını Yıldırım Bayezid'le evlendirdi (Kütahya, Tavşanlı, Simav ve çevresini çeyiz olarak Osmanlılara verdi). Ölümünden sonra yerine geçen oğlu Yakup Bey II (1388), Kütahya'yı geri alıp, Ankara savaşında (1402) Yıldırım Bayezid'e karşı savaştı. Bayezid'in bu savaşta yenilmesi üstüne, bütün Germiyanoğulları toprakları Yakup Bey II'ye verildi. Bir süre sonra Yakup Bey, Murad II'ye bağlılığını bildirdi ve çocuğu olmadığı için ölümünden sonra topraklarını ona bırakacağını açıkladı. 1429'da Kütahya'da ölmesiyle, Germiyan beyliği de ortadan kalkmış oldu.

Hamitoğulları beyliği (1280-1423). Keçiborlu, Akşehir, Isparta, Burdur ve Antalya yörelerinde Feleküttin Dündar Bey tarafından kuruldu. Başkenti önceleri Uluborlu, sonra da Eğridir'di.

Hamitoğulları, sınırlarını güneye doğru genişleterek Gölhisar, Korkuteli ve Antakya'ya indiler. Antalya'ya yerleşenler Tekeoğulları beyliğini kurdular. Dündar Bey Antalya'yı alarak, Tekeoğullarını Hamitoğulları beyliğine bağladı (1301) ama, Anadolu'ya giren İlhanlı valisi Timurtaş'a Antalya'da yenilerek öldürüldü (1324). Yerine geçen İshak Bey, beyliği yeniden güçlendirmeyi başardı (1328). İshak Bey'den sonra Eğridir ve Isparta yöresine egemenliğini kabul ettiren Dündar Bey'in torunu Hüsamettin İlyas Bey, Germiyanoğullarının yardımıyla Karamanoğullarını yendi. Ölümünden sonra yerine geçen Kerimüttin Hüseyin Bey Osmanoğullarıyla savaştı ve sonunda Sultan Murat I ile anlaşmak zorunda kaldı. 1392'de Yıldırım Bayezid, Hamitoğullarının topraklarını ele geçirdiyse de Ankara savaşından sonra (1402) Hamitoğlu Osman Bey topraklarını geri aldı. Ama Antalya muhafızı Hamza Bey'in, Osman Bey'i öldürmesiyle, beyliğin toprakları yeniden Osmanlıların eline geçti (1423).

İnançoğulları ya da Ladik beyliği (1276-1402). Denizli yöresinde Şücaettin İnanç Bey tarafından kuruldu. Başkenti Denizli'ydi.

Uzun süre bağımsız yaşayan İnançoğulları beyliği, Yıldırım Bayezid tarafından Osmanlı topraklarına katıldı (1391). Beyleri ve komutanları Osmanlı Devleti'nde çeşitli görevlere yükseltildi. 1402 Ankara savaşından sonra İnançoğullarının toprakları Timur tarafından Germiyan beyliğine verildi. Bu topraklar Murat II zamanında yeniden Osmanlılara geçti (1420).

Kadı Burhanettin beyliği (1380-1398). Kayseri yöresinde Kadı Burhanettin tarafından kuruldu. Başkenti önceleri Kayseri, sonra Sıvas'tı.

Döneminin en büyük bilginlerinden ve devlet adamlarından biri olan Kadı Burhanettin, Eretna beyliğinin veziriyken Kayseri'de sultanlığını ilan etti. Başkenti bir ara Sıvas'a taşınan beyliği, Yıldırım Bayezid ortadan kaldırdı (1398).

Karamanoğulları beyliği (1250-1487). Konya, Niğde, Kayseri, İçel, Ankara, Nevşehir, Kırşehir yörelerinde Karamanoğlu Mehmet Bey tarafından kuruldu. Başkenti Karaman'dı. Özellikle İlhanlılarla savaşan Karamanoğulları, bu arada Osmanlılara karşı da cephe aldılar. 1398'de Yıldırım Bayezid'e yenildilerse de, 1402 Ankara savaşından sonra Timur tarafından serbest bırakılan Karamanoğlu Mehmet ve Alaeddin Beyler, Karaman'a dönerek beyliklerini yeniden kurdular. Mehmet Bey'den sonra beyliğin başına Osmanlılara bağlı kalması koşuluyla İbrahim Bey getirildi. İki yanlı bir siyaset izleyen İbrahim Bey'in ölümünden (1462) sonra, yerine büyük oğlu İshak Bey geçti. Ama kardeşi Pir Ahmet Bey, İshak Bey'e karşı çıkarak Fatih'in yanına kaçtı ve Osmanlıların desteğiyle İshak'ı yendi. Ne var ki, babası gibi iki yanlı bir siyasete yöneldiği için, Fatih tarafından ülkesinden uzaklaştırıldı. Kardeşi Kasım Bey'le birlikte Toroslar'da Osmanlılara karşı savaşı sürdürdü. Şehzade Cem Sultan olayından yararlanmak istedi; ama, sonunda Bayezid II'yle anlaşmak zorunda kaldı. Ölümünden sonra toprakları Osmanlı topraklarına katıldı (1487).

Karesi beyliği (1303-1345). Balıkesir ve Çanakkale yöresinde Karesi Bey tarafından kuruldu. Başkenti Balıkesir'di.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılmasıyla bağımsızlığını ilan eden Karesi Bey'in ölümünden sonra, beyliğin başına geçen Demirhan Bey ile kardeşi Dursun Bey'in araları açılınca, Dursun Bey Osmanlılara sığındı. Orhan Bey, Dursun Bey'in isteğini kırmayarak Demirhan Bey'in savunduğu Bergama kalesini kuşattı. Kuşatma sırasında kaleden atılan bir okla ölen Dursun Bey'in ölmesinden sonra kale alındı ve Karesi beyliği toprakları Osmanlılara katıldı (1345).

Mengüçoğulları beyliği (1071-1252). Erzincan, Divriği ve Şebinkarahisar yöresinde Emir Mengücük Gazi tarafından kuruldu. Başkenti önceleri Erzincan, sonra Kemah'tı.

Mengücük Gazi bazen tek başına, bazen de Danişmentlilerle birlikte Rum ve Gürcülere karşı savaştı. Ölümünden sonra yerine oğlu İshak Bey geçti; onun ölümünden sonra beylik ikiye bölündü (1142). İshak Bey'in oğullarından Davut Kemah yöresine, Süleyman ise Divriği'ye egemen oldu. Kemah kolu 1228'de, Divriği kolu da 1252'de ortadan kalktı.

Menteşe beyliği (1300-1424). Muğla yöresinde Menteşe Bey tarafından kuruldu. Başkenti önceleri Beçin, sonra Balat'tı.

Menteşeoğulları 1300'de Rodos adasını ele geçirdiler ama şövalyelere yardım gelince adayı boşaltmak zorunda kaldılar. 1312-1319 arasında Mesut Bey ve Orhan Bey tarafından yönetilen beyliğin başına Orhan Bey'den sonra İbrahim Bey geçti; beyliğin hem donanmasını, hem de ticaretini geliştirdi. İbrahim Bey'den sonra Mehmet Bey Muğla'da, kardeşi Gazi Ahmet Bey de Beçin'de hüküm sürmeye başladılar.

Muğla kolu 1390'da Yıldırım Bayezid tarafından ortadan kaldırıldı. 1391'de de, Gazi Ahmet ölünce, toprakları Osmanlılara bağlandı. Ankara savaşından sonra Timur, Mehmet Bey'e topraklarını geri verdiyse de, yerine geçen oğlu İlyas Bey'in ölümünden sonra, Osmanlılar bu beyliğin topraklarını ele geçirdiler (1425).

Pervaneoğulları beyliği (1277-1322). Sinop yöresinde Muinüttin Süleyman Pervane'nin oğlu Mehmet Bey

tarafından kuruldu. Başkenti Sinop'tu.
Sinop'u fetheden Selçuklu vezirlerinden Muinüttin Süleyman Pervane'ye dirlik olarak verilen (1264) beyliğin başına, Pervane İlhanlılar tarafından öldürülünce oğlu Mehmet Bey geçti ve bağımsızlığını ilan etti (1277). Mehmet Bey'den sonra sırasıyla Mesut Bey ve Gazi Çelebi beyliğin başına geçtiler (1300). Cenevizlilere ve Rumlara karşı başarıyla savaşan Gazi Çelebi, Candaroğullarına yenilince, egemenliklerini kabul etmek zorunda kaldı. Ölümünden (1322) sonra, erkek çocuğu olmadığı için toprakları Candaroğullarına (1322) geçti.

Ramazanoğulları beyliği (1358-1516). Adana, Mersin, Tarsus ve Maraş yörelerinde Ramazan Bey tarafından kuruldu. Başkenti önceleri Elbistan, sonra Adana'ydı.
Dulkadiroğlu beyliğinin Memluklarla yaptığı savaş sırasında Adana'ya egemen olan Ramazan Bey, Karamanoğullarından Tarsus'u, Timur'dan Halep kentini aldı. Yerine geçen Ahmet Bey'in ölümüyle beylikte (1416) taht kavgaları başladı. Osmanlılarla iyi ilişkiler kuran Mahmut Bey, Yavuz Sultan Selim'le birlikte Mısır seferine katıldı ve Ridaniye meydan savaşında şehit düştü. Beylik, 1516'dan sonra bütünüyle Osmanlı Devleti'ne katıldı.

Sahipataoğulları beyliği (1265-1333). Afyon yöresinde Selçuklu veziri Hüseyinoğlu Sahip Ata Fahrettin Ali tarafından kuruldu. Başkenti Afyon'du.
1308'e kadar Selçuklulara bağlı kalan beylik,o tarihten sonra İlhanlılara bağlandı. Sonunda Germiyan beyliğine katıldı.

Saltuk beyliği (1071-1201). Erzurum yöresinde Ebül Kasım tarafından kuruldu. Başkenti Erzurum'du.
Büyük Selçuklu Devleti'nin komutanlarından Ebül Kasım'ın yerine geçen oğlu Ali Bey, Selçuklu hükümdarı Mehmet Tapar'a yardım etti ve Gürcülere karşı başarıyla savaştı. Ölümünden sonra yerine geçen oğlu İzzettin Saltuk, bağımsızlığını ilan edip Gürcülerle yaptığı savaşlar sonunda büyük ün kazandı (beylik, onun adını taşır).Saltuk'un ölümünden sonra beyliğin durumu sarsıldı. Anadolu Selçuklu sultanı Rüknettin Süleyman, Gürcü seferine çıkarken son Saltuk beyi Alâeddin'i de çağırdı ama Alâeddin'in sefere katılmak istememesi üstüne Erzurum'u alarak beyliği ortadan kaldırdı (1201).

Saruhan beyliği (1300-1410). Manisa, Kemalpaşa, Foça yöresinde Saruhan Bey tarafından kuruldu. Başkenti Manisa'ydı.
Manisa ve yöresini Bizanslılardan alan Saruhan Bey, kurduğu donanmayı Aydınoğlu beyliğinin hizmetine vererek Ege'deki adalara ve Balkanlar'a seferler düzenledi.Ölümünden sonra yerine sırasıyla İlyas Bey ve İshak Bey geçti. 1390'da İshak Bey'in yerine geçen Hızırşah Osmanlılara karşı ayaklanan Karamanoğullarıyla birleşti ama Yıldırım Bayezid'in birinci Anadolu hareketi sonunda topraklarını yitirip, Timur'un yanına kaçtı. 1402'de yeniden Saruhanoğullarının başına getirildiyse de, şehzadeler kavgası sırasında İsa Çelebi'nin tarafını tuttuğu için Mehmet Çelebi'nin adamları tarafından Manisa'da yakalanarak öldürüldü. Saruhan beyliği de, öteki beylikler gibi Osmanlı Devleti'ne katıldı (1410).

ANADOLU BEYLİKLERİNDE UYGARLIK

Anadolu Beylikleri dönemi, kurulup yıkılan beyliklerin birbirini izlemesine ve sürekli karışıklıklara karşın uygarlık, sanat, dil ve edebiyat alanlarında başarılı yapıtların verildiği bir dönemdir. Özellikle, beylerin yörelerinde yaptırdıkları mimarlık yapıtları arasında camiler (Divriği Ulucamisi, 1228; Ermenek Ulucamisi, 1302; Birgi'de Ulucami, 1312; Karaman'da Arapzade camisi, 1374; Selçuk'ta İsabey camisi, 1375; Balat'ta İlyasbey camisi, 1404; Niğde Aksaray'ında Ulucami, 1463), medreseler (Ermenek'te Tol medresesi, 1339; Karaman'da Hatuniye medresesi, 1382; Niğde'de Akmedrese 1409), han, hamam, türbe, hastane ve kervansaraylar, bir yandan Selçuklu sanatının özelliklerini sürdürürken, bir yandan da Osmanlı mimarlığının gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.
Beylikler döneminde Oğuz türkçesinin gelişmesi ve Karamanoğlu Mehmet Bey tarafından resmî dil olarak kabul edilmesi (13 Mayıs 1277) dönemin en büyük kültür etkinliğidir. Olay, farsçayı ve arapçayı temel alan Selçuklu geleneğinin de son bulmasına yol açmış, Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli ve Âşık Paşa gibi ozan ve düşünürler bu dönemde türkçeyi en güzel biçimde kullanmış, Mevlâna Celâleddin Rumî'nin babası Bahaeddin Veled "bilginler sultanı" olarak ün salmış, hocası Seyit Burhaneddin'se Horasan, Nişabur, Bağdat kentlerindeki kültür ortamının Anadolu'ya kaymasını sağlamıştır. ■

anafilaksi

Organizma için tehlikeli olan (hattâ ölüme yol açabilen) bağışıklıkla ilgili zararlı tepkiler bütünü.
Anafilaksi tepkilerini, bir antijenle ilk kez karşılaştıktan sonra çok yüksek bir duyarlık yaratan özantikorlar oluşturur (söz konusu antikorları yaratan bu antijendir). Antikor ile antijen arasında kurulacak ikinci bir ilişki sonucunda özel maddelerin serbest kaldığı görülür; bu da, organizma için korkunç bir tepki yaratır *(anafilaksi şoku)*.
1902'de Richet ve Portier denizanasının zehirini bir köpeğe, az miktarda şırınga ettiler. Köpek yalnızca hafif bir rahatsızlık geçirdi. Bu arada, yeni bir deney için bir raslantı sonucu gene aynı köpek alındı ve öldürücü miktarın çok altında aynı zehirden verildi. Sonuç Richet ve Portier için şaşırtıcı oldu: Hayvan birkaç dakika içinde öldü. Yaptıkları buluşun önemini o sırada pek kavrayamayan iki deneyci, çok geçmeden birinci şırınganın köpekte duyarlılık oluşturduğunu anladılar ve olayı tanımlamak için, anafilaksi ("korunmanın yokolması") terimini kullandılar. Böylece aşırı duyarlık tepkilerinin temel ilkesi bulunmuş oldu.
Biyoloji bilgini Arthus, Richet ve Portier'nin gözlemledikleri genel tepkilere (Richet ve Portier, çalışmalarıyla 1913 Nobel ödülünü kazanmışlardır) benzeyen olayların yanı sıra, aynı yapıdaki daha az zararlı ve daha sınırlı olayları (sonradan *alerji olayları* adı altında toplandılar) inceledi.
Anafilaksi olayının gelişmesi genellikle şöyle olur: İnsanda ve hayvanda görünür bir etki yaratmayan ve *hazırlayıcı şırınga* denen ilk şırınganın ardından, *harekete geçirici şırınga* denen ve anafilaksi şokunun başlamasına yol açan ikinci bir şırınga yapılır. Anafilaksi şoku, solgunluk, iç sıkıntısı, el ve ayakların soğuması, atardamar basıncı (tansiyon) düşüklüğüyle ortaya çıkan aşırı bir tepki biçiminde kendini gösterir. Bu tepki, kişinin ölümüne yol açabilir. Hazırlayıcı şırınga gerçekten özel bir antijendir: organizmanın içine giren antijen, anafilaksi durumu yaratan bir antikorun gelişmesine yol açar (anafilaksi durumu, antijene karşı bir çeşit aşırı duyarlık demektir). İkinci şırınga ve yarattığı yoğun biyolojik tepkiler, antijen-antikor birleşmesi sırasında serbest kalan moleküllerin biyokimyasal etkinliğini gösterir.
Anafilaksi tepkisi Ehrlich'in deyişiyle, "bir anahtar ve bir kilit gibi işler". Örnek olarak, büyük bir molekülün bir parçasını alalım: bu parça, hem kendisini oluşturan öğelere, hem de bu öğeleri birleştiren iç

bağıntılara bağlı olarak, uzamda yer tutan özel bir biçimdir. Öte yandan, bu molekülle bağlantı kuran organizmanın da bir molekülün bireşimini yapabilecek güçte olduğunu varsayalım; bireşimi yapılan bu molekülün bir ucu, parçanın uzamda tuttuğu yere göre biçimlenir ve yabancı molekülün "etkin yatağı" diye adlandırılır. Bağışıklık tepkisinin bu çok genel tanımı, iki özel koşulla, anafilaksi durumu için de geçerlidir. Her şeyden önce aşırı duyarlık, antikorların birçok değişik hücrenin yüzeyine bağlanmasından ileri gelir. Öte yandan, antijenin antikor tarafından bağlanması, antikorları taşıyan hücrenin, anafilaksi şokuna neden olan zehirli maddeler (histamin, serotinin) salgılamasına yol açar. Anafilaksi durumu, deneysel olarak, duyarlılaştırılmış serumun şırınga edilmesiyle, bir hayvandan aynı türdeki bir başka hayvana, ya da başka türden bir hayvana (edilgen anafilaksi) aktarılabilir (Bkz. BAĞIŞIKLIKBİLİM; ALERJİ; ANTİKORLAR). ■

anatomi

Organlı varlıkların yapısını ve bu yapıyı oluşturan organlar arasındaki ilişkiyi inceleyen bilim dalı.

Bedenin yapısını inceleyen insan anatomisi, aralarında açımlamanın (teşrih) da bulunduğu çeşitli araştırma yöntemlerinden yararlanır ve dört bölüme ayrılır:

1. *Betimleyici anatomi:* Her organı ayrı ayrı betimler ve inceler. Osteoloji (kemikbilim), miyoloji (kasbilim), artroloji (eklembilim), anjioloji (damarbilim), splanknoloji (iç organlar bilimi) ve nöroloji (sinirbilim) dallarına ayrılır.
2. *Cerrahi anatomi:* Cerrahi işlem sırasında, bedenin bir bölgesinde yüzeyden derine doğru, tabaka tabaka ilerlenirken ortaya çıkan durumu inceler; organları ve aralarındaki ilişkileri ele alır.
3. *Patolojik anatomi:* Doku ve organlardaki hastalıklar sonucu ortaya çıkan bozuklukları inceler.
4. *Karşılaştırmalı anatomi:* Bütün hayvanlar arasındaki farkları açıklar.

J. Bannister'i Berberler ve Cerrahlar Okulu'nda anatomi dersi verirken gösteren bir tablo (1581).

Anatomiye ayrıca, çeşitli bilim dalları da bağlanır: Dölüt yaşamının çeşitli evrelerindeki embriyoyu betimleyen *embriyoloji;* canlıda doğarken görülen bozuklukları inceleyen *teratoloji;* binlerce ya da milyonlarca yıl önce yaşamış yaratıkların ilk biçimlerini yeniden belirlemeye çalışan *paleontoloji.*

Doku ve hücre yapılarını inceleyen *mikroskopik anatomi*yse ikiye ayrılır: *Dokubilim* (histoloji); *hücrebilim* (sitoloji).

ANATOMİNİN TARİHİ

İnsan anatomisinin aydınlatılmasına ilişkin ilk denemeler yaklaşık olarak İ.Ö. 3000 yıllarında, Çin'de yapılmıştır. O dönemlerde Çin'de, insan organizmasının 5 organdan (kalp; akciğerler; karaciğer; dalak; böbrekler) oluştuğu, bunların arasında bir "yaşam soluğu" dolaştığı ve her organın 5 temel öğeyle (demir, tahta, maden, toprak ve su) ilişki kurduğu düşünülüyordu. Hintlilerin anatomi anlayışında da buna benzer özellikler vardı. Ama, Eskiçağ'da insan bedeni üstünde otopsinin yasak olması ve anatomiyle uğraşanların yalnızca hayvan cesetlerini incelemek zorunda kalmaları nedeniyle, anatomi alanında hiçbir ilerleme olmadı.

Ne var ki, çalışmaları günümüze kalmamış olmakla birlikte, İ.Ö. III. yy'da Erasistratos adlı bir Yunanlı hekimin, ölüm cezasına çarptırılmış mahkumların cesetlerinde açımlama yapma izni aldığı ve gene yaklaşık olarak aynı dönemlerde Herophilos adlı bir başka Yunanlı hekimin, İskenderiye'de bir anatomi okulu açtığı bilinmektedir. Öte yandan Aristoteles (İ.Ö. 384-332), insan bedeninin dış özelliklerini betimlemiş, bedenin iç özellikleriniyse, insana en yakın hayvanları inceleyerek açıklamaya çalışmıştır. Hayvanlar üstüne birçok yapıt yazmış olan Galenos (İ.S. 130-200), canlı hayvanlar üstünde ameliyatlar yaparak beynin, sinirlerin ve beyinciğin görevini saptamış, kan damarlarının işleyişini görmüştür. Ama, Galenos hiçbir zaman insan bedeni üstünde açımlama çalışması yapmamıştır.

Aradan geçen 10 yüzyıllık süre içinde anatomi konusunda gelişme olmamış, daha sonra İtalya'da 1306 yılına doğru anatomi hocası Mundinus, insan cesetleri üstünde çalışıp gözlemlerine dayanarak, önemli bir anatomi incelemesi yazmıştır.

XV. yy'da çağının en iyi anatomi uzmanlarından biri olan Leonardo da Vinci, çalışmalarının bir bölümünü insan bedeninin betimlemesine ayırdı ve bu konuda çeşitli resimler çizdi. Fransa'da Jean Gonthier (1487-1574), anatomi alanında araştırmalar yapan bir topluluk oluşturdu; öğrencilerinden André Vésale (1514-1564), yazdığı bir anatomi kitabıyla modern anatominin temellerini attı; gene öğrencilerinden olan Charles Estienne de bir uygulamalı anatomi elkitabı yayımladı. Sonraki yıllarda Sylvius (beyin oluşumlarını buldu), Eustachi (böbrekleri ve ses organlarını inceledi), Fallope (büyüme kıkırdaklarının işlevlerini aydınlattı ve kadın cinsel organlarının betimlemesini yaptı), Volcher Coiter (özellikle dölüt iskeletiyle ilgilendi), Jerome Fabricio d'Acquapendente (sindirim borusunu inceledi, duyu organlarını betimledi ve toplardamar kapakçıklarını buldu) gibi uzmanlar sayesinde, anatomi biliminde büyük bir evrim gerçekleştirildi.

XVII. ve XVIII. yy'larda anatomi gün geçtikçe tıbba bağlandı ve canlılar üstünde yapılan araştırmalarla, yeni buluşlar gerçekleşti. 1619'da Harvey kan dolaşımını, 1622'de Aselli kilüs damarlarını, 1651'de Pecquet kilüs haznesini, 1650'de de Ruddeck akkan (lenf) damarlarını buldular. Söz konusu buluşları Glisson'ın karaciğeri, Wharton'un çenealtı tükürük bezini ve boşaltım kanalını, Willis'in sinirleri, beyni ve kafa tabanı deliklerini betimlemesi izledi. İtalya'da, Malpighi akciğerin, böbreğin, dalağın yapısını inceledi, dildeki tat cisimciklerini, vb. buldu; Bellini, böbreği tanımlayıp, sidik boşaltma işlevini belirledi. Sténon ve van Horne, kulakaltı bezi ile cinsel organlar konusunda çalışmalar yayımladılar. Hollandalı Frederik Ruysch, değişik boyalı maddeler şırınga ederek, anatomi parçalarını saklama ve koruma yöntemini buldu. Almanya'da Peyer (1653-1712), barsaklardaki kapalı kesecikleri or-

taya çıkardı; on yıl sonra da Brunner, onikiparmak barsağı bezlerinin betimlemesini yaptı. Fransa'da Drelincourt, kadın cinsel organlarının anatomisinde uzmanlaştı;Vieussens' se, 500 ceset üstünde çalıştıktan sonra, 1684'te *Traité de neurologie* (Sinirbilim İncelemesi) adlı kitabını yayımladı. Ayrıca, Santorini, Scarpa, Monro, Vicq d'Azir gibi araştırmacılar, anatomi alanındaki birçok buluşu ortaya koydular. 1750 yıllarında insan bedeninin ana çizgileri ve organların makroskopik işleyişi bilinmekteydi, yalnızca beynin iç yapısı henüz gözlemlenememişti. Ama 1688'de Leeuwenhoeck'ün mikroskopta alyuvarları görmeyi başarmasıyla, buluşlar mikroskopun gelişmesine koşut olarak sürdü ve daha sonraki yıllarda, organları oluşturan doku ve hücreler, en ince ayrıntılarına kadar incelendi. ■

anayasa

Devletin biçimini belirten, kişilerin hak ve özgürlüklerini belirleyen temel yasa.

Anayasalar genellikle ikiye ayrılır: *Yazılı anayasalar; geleneksel anayasalar.* Yazılı anayasalar, adlarından da anlaşılacağı gibi, çeşitli bölüm ve maddelerden oluşan metinlerdir. En iyi örneği İngiltere'de görülen geleneksel anayasalarsa, yazılı bir metin bulunmadığından kesinlikten, açıklıktan uzaktır. Yazılı anayasalar da, tarihsel ve siyasal kökenlerine göre ikiye ayrılır: Egemenliği bir hükümdara bırakan *monarşik anayasalar;* egemenliği ulus ya da halka bırakan *demokratik anayasalar.*

Anayasanın birinci ilkesi, güçlerin ayrılığı ilkesidir. XVII. yy'ın sonunda Locke'un ortaya attığı, XVIII. yy' da Montesquieu'nün yeniden ele aldığı bu ilke, güçler arasındaki dengenin ancak birbirlerinden ayrı tutuldukları zaman elde edilebileceği düşüncesine dayanır. 1787'de oluşturulan A.B.D. Anayasası, söz konusu ilkeyi uygulayan ilk yazılı anayasa olmuş, onu 1791'de yürürlüğe konan Fransız Anayasası izlemiştir.

TÜRK ANAYASALARI

Türkiye'de bireyin temel hak ve özgürlüklerini belirleme konusunda çeşitli çabalara girişilmiş, 1808'de *Senedi İttifak,* 1839'da *Tanzimat Fermanı* (Gülhane Hattı Hümayunu) uygulamaya konmuştur. Ama, bu yasalar devletin kuruluş ve işleyişine ilişkin maddeler içermediklerinden, bir anayasa olmaktan çok, bir *hak bildirisi* niteliğindedirler.

1876 KANUNİ ESASİSİ

İlk Türk Anayasası 23 Aralık 1876' da ilan edilen ve 119 maddeden oluşan *Kanunu Esasi*'dir. Ama gerçekte, Kanuni Esasi gerek biçim, gerek içerik açısından çağdaş bir anayasa niteliği taşımaz. Bir Kurucu Meclis tarafından değil, padişahın atadığı bir heyet tarafından hazırlanan bu anayasada, padişahın bazı yetkileri sınırlandırılmakla birlikte, gerçekte bütün yetkiler gene onda bırakılmıştır. Ayrıca kişilerin güvenceye alınmış hakları da yoktur. Monarşik bir anayasa olan 1876 Kanuni Esasisi, Türk siyasal tarihi açısından, mutlak bir monarşi döneminden meşruti monarşi dönemine geçişi dile getiren bir belge olarak nitelendirilebilir.

1876 Anayasası çift meclisli bir parlamentoyu öngörmekteydi: *Heyeti Ayan; Heyeti Mebusan.* Heyeti Ayan'ın üyeleri padişah tarafından atanıyor, Heyeti Mebusan'ın üyeleriyse halk tarafından seçiliyordu. Bu anayasaya göre bakanlar, meclise karşı değil padişaha karşı sorumluydular; padişahın, meclisi dağıtma yetkisi vardı: her iki meclisin üyeleri de padişaha bağlılık yemini etmek zorundaydılar (1876 Anayasası'nda 1909 yılında değişiklikler yapılmasıyla, yönetimdeki İttihat ve Terakki Partisi'ne bazı yetkiler verilmiştir).

1921 TEŞKİLATI ESASİYE KANUNU

Türk toplumundaki ikinci anayasa, 1921 *Teşkilatı Esasiye Kanunu*'dur. Meclis üstünlüğü anlayışına dayanan bu anayasaya göre, egemenlik ulusundur; ayrıca yasama ve yürütme yetkisi de Millet Meclisi'nindir. 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu imparatorluktan cumhuriyete geçiş döneminin anayasasıdır; ama Cumhurbaşkanlığı ve Bakanlar Kurulu gibi kurumlara yer verilmemiştir.

1924 TEŞKİLATI ESASİYE KANUNU

Cumhuriyetin ilanından sonraki dönemin ilk anayasası 20 Nisan 1924' te kabul edilen Teşkilatı Esasiye Kanunu'dur. 105 maddeden oluşan 1924 Anayasası, 1921 Anayasası'nın ilkeleriyle parlamenter sistemin kurallarını birleştirmeyi amaçlıyordu. Bu anayasaya göre, "egemenlik kayıtsız şartsız milletin"di ve bu egemenliğin kullanılması hakkı yalnızca Türkiye Büyük Millet Meclisi' nin olacaktı. Bir başka deyişle, Türk ulusunu yalnızca Büyük Millet Meclisi'nin temsil edeceği görüşü benimseniyordu. Yasama ve yürütme yetkisi de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin elindeydi. Meclis, yasama yetkisini doğrudan doğruya, yürütme yetkisiniyse kendi seçeceği cumhurbaşkanı ve onun atayacağı Bakanlar Kurulu eliyle kullanacaktı. Cumhuriyet ilkesini benimseyen ve bu ilkeyi birinci maddesine geçiren 1924 Anayasası'na göre, Meclis'in, Bakanlar Kurulu'nu denetleme ve düşürme yetkisi vardı. Yargı yetkisinin, ulus adına, usul ve yasalara uygun olarak, bağımsız mahkemeler tarafından kullanılacağı kabul ediliyordu (bu ilkeyle, siyasal güçlerin yargı yetkisini etkilemeleri önlenmek istenmişti).

1924 Anayasası, yasaların anayasaya aykırı olamayacağı ilkesini benimsiyor, ama bu uyumun nasıl sağlanacağı konusunda bir hüküm getirmiyordu. Yasaların anayasaya aykırılığını önleyecek bir kurum da yoktu. Otuz altı yıl yürürlükte kalan 1924 Anayasası'nda bu süre içinde bazı değişiklikler yapıldı. 10 Nisan 1928'de "Devletin dini, İslâm dinidir" hükmü anayasadan çıkarıldı. 5 Aralık 1934'te kadınlara da seçme ve seçilme hakkı tanındı. Aynı tarihte seçmen yaşı, 18'den 22'ye çıkarıldı. 5 Şubat 1937'de yapılan bir değişiklikle cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve devrimcilik, anayasa ilkeleri olarak benimsendi. Ayrıca, 10 Ocak 1945' te anayasanın dili sadeleştirildi; ama 24 Aralık 1952'de yeniden eski biçimine getirildi.

GEÇİCİ ANAYASA DÜZENİ

1924 Anayasası 27 Mayıs 1960'a kadar yürürlükte kaldı. 12 Haziran 1960'ta çıkarılan geçici yasayla, bazı maddeleri kaldırılırken, bazıları da değiştirildi. 13 Aralık 1960'ta çıkarılan "Kurucu Meclis Teşkili Hakkında Kanun"la Geçici Anayasa yürürlüğe girdi. Geçici Anayasa'ya göre yasama yetkisi doğrudan doğruya Milli Birlik Komitesi'ne, yürütme yetkisi de Devlet Başkanı tarafından seçilen ve Milli Birlik Komitesi tarafından onaylanan Bakanlar Kurulu'na verildi. Yargı yetkisi, ulus adına bağımsız mahkemelere bırakıldı. Bu arada, yeni anayasanın hazırlanması için seçilen Kurucu Meclis, 6 Ocak 1960'ta çalışmalarına başlayıp, bir anayasa komisyonu oluşturdu. Değişik tasarılardan yararlanılarak hazırlanan anayasa metni, 27 Mayıs 1961'de Kurucu Meclis tarafından kabul edildi ve 9 Temmuz 1961'de halkoyuna sunularak yürürlüğe girdi.

1961 ANAYASASI

1961 Anayasası'nda bir "Başlangıç" bölümü ile 168 madde vardır. Başlangıç bölümü anayasanın temel ilkelerini içerir. 1961 Anayasası'na göre, Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir; Türkiye Cumhuriyeti de "milli, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti"dir. Yasama yetkisi, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nindir ve devredilemez. Yürütme görevi, yasalar çerçevesinde, cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu'na verilmiştir. Yargı yetkisini, Türk Milleti adına, bağımsız mahkemeler kullanır.

1961 Anayasası'nın yargı alanında getirdiği yeniliklerden biri, Anayasa Mahkemesi'dir. Anayasa Mahkemesi, yasaların ve Türkiye Büyük Millet Meclisi içtüzüklerinin anayasaya uygunluğunu denetler. 1961 Anayasası'na 12 Mart 1971'den sonra önemli değişiklikler getirilmiştir (35 temel maddesi ve 9 geçici maddesi değiştirildi). Değiştirilen bu maddelerin başlıcaları arasında temel hak ve özgürlüklere ilişkin 11. madde, basın özgürlüğüyle ilgili 22. madde ve üniversiteleri düzenleyen 120. madde sayılabilir. Ayrıca, gene yapılan değişikliklerle, Bakanlar Kurulu'na "kanun hükmünde kararname" çıkarma yetkisi tanınmıştır.

1961 Anayasası, yapılan bu değişikliklerle 12 Eylül 1980 tarihine kadar yürürlükte kalmıştır.

1982 ANAYASASI

12 Eylül 1980'den sonra yeni bir anayasanın hazırlık çalışmalarına girişildi. Kurucu Meclis tarafından hazırlanan yeni anayasa 7 Kasım 1982'de halk oyuna sunularak kabul edildi ve 9 Kasım 1982'de Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girdi.

1982 Anayasası'nın birinci bölümünde "Genel Esaslar" başlığı altında, devletin biçimi, egemenlik, yasama, yürütme ve yargı yetkisi gibi konular düzenlendi. İkinci bölümde, temel hak ve ödevler, bunların sınırları, kişinin hakları ve ödevleri, düşünce özgürlüğü, basın özgürlüğü, mülkiyet hakkı, toplumsal ve iktisadi haklar, çalışma yaşamıyla ilgili hükümler, siyasal haklar ve ödevler belirlendi. Üçüncü bölümde, "Cumhuriyetin Temel Organları" başlığı altında, yasama, yürütme ve yargı organları ayrıntılı olarak düzenlendi. 1982 Anayasası'na göre yasama yetkisi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nindir. Türkiye Büyük Millet Meclisi genel oyla seçilen dört yüz elli milletvekilinden oluşur. Yürütme organı cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu'dur. Cumhurbaşkanının yetkileri bu anayasayla geniş ölçüde artırılmıştır. Yargı yetkisi bağımsız mahkemelere aittir. Hiçbir organ, makam, merci ve kişi, mahkemelere ve hakimlere emir ve talimat veremez.

1982 Anayasası, Anayasa Mahkemesi'nin varlığını kabul etmiştir. Bu mahkeme, yasaların, yasa niteliğindeki kararnamelerin ve Türkiye Büyük Millet Meclisi içtüzüğünün anayasaya uygunluğunu denetleyecektir. ■

andaluzit

Sillimanit ve *distenle* birlikte alüminyum silikatlar , Al_2SiO_5 grubunu oluşturan silikat.

Ortorombik sistemde billurlaşan andaluzit, açık pembeden kırmızıya kadar değişen,prizma biçiminde billurlar sunar. Dilinme özelliği zayıf olan, çok sert bir mineraldir. Haç biçiminde siyah karbon içeren çeşitlerine *kiyastolit* denir. Aynı kimyasal bileşimi taşıyan *disten* ya da *siyanit*, triklinik sistemde billurlaşır ve beyazımsı renkten mavi-yeşile kadar değişen düz yüzeyli ya da uzun prizma biçiminde billurlar verir; mineralin dilinme özelliği çok yüksek, sertliğiyse andaluzitten çok zayıftır. Ortorombik sistemde billurlaşan sillimanitse, uzun ve lifli billurlar ya da kuvarsla bileşik, elips biçiminde yumrular verir; rengi beyaz ile koyu kahverengi arasında değişir. Bu üç silikat az raslanan bazı mineraller dışında, başkalaşım olayından kaynaklanır. Laboratuvarda gerçekleştirilen birçok kimyasal bireşim işlemi, alüminyum silikatın çok kesin basınç ve sıcaklık koşullarına göre bu üç biçimden birini aldığını göstermiştir. Dolayısıyle bu üç mineralden birinin varlığı, yer aldığı kayaçların oluşumu sırasındaki termodinamik koşullar konusunda çok değerli bilgiler sağlar.

Andaluzit düşük basınçta oluşan bir mineraldir ve değme başkalaşımı çevresinde gelişir (boynuzumsular, andaluzitli şistler). Ayrıca, düşük basınç ve düşük sıcaklık fasiyeslerinde, genel başkalaşım şistlerinde ve alüminyum bakımından zengin granitler içinde raslanır. Bir yüksek basınç oluşumu olan disten, genellikle grena, storotit ve klotiyoitle birleşik olarak *mineralli mikaşist* denilen kayaçlarda görülür; derin ve sudan yoksun başkalaşım bölgelerine özgü bir mineraldir. Sillimanit, orta basınç ve yüksek sıcaklıkta oluşur; biyotitle birlikte, değme sınırında raslanır. ■

Anday, Melih Cevdet

Türk ozanı ve yazarı (İstanbul, 1915).

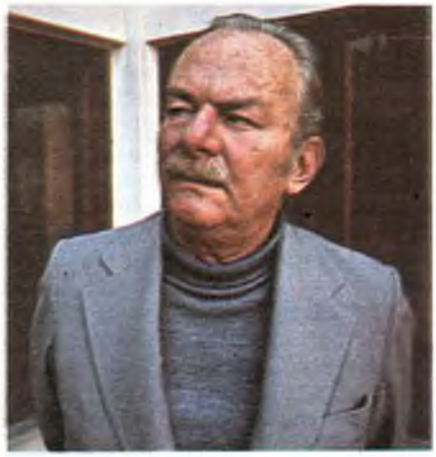

Melih Cevdet Anday

İlköğrenimini 1928'de Kadıköy 35. İlkokul'da tamamlayan Melih Cevdet Anday, 1931'de Kadıköy Ortaokulu'nu, 1936'da Ankara Gazi Lisesi'ni bitirdi. Ankara Hukuk Fakültesi'nde okurken, memurluk yaptığı Devlet Demiryolları tarafından, toplumbilim öğrenimi yapması için Belçika'ya gönderildi; ama İkinci Dünya savaşı patlak verince, öğrenimini yarıda bırakarak yurda döndü. 1942-1951 yılları arasında, Milli Eğitim Bakanlığı Yayım Müdürlüğü'nde damşman ve Ankara Kitaplığı'nda memur olarak çalıştı; gazetecilik, çevirmenlik yaptı. 1951'de İstanbul'a yerleşerek *Akşam* gazetesinde çalışmaya başladı. 1954'te İstanbul Belediye Konservatuvarı'na öğretmen atandı. *Tercüman*, *Büyük Gazete*, *Tanin*, *Cumhuriyet* gazetelerinde deneme ve fıkra yazarlığı, sanat ve edebiyat sayfası yöneticiliği yaptı. 1964'te seçildiği TRT Yönetim Kurulu üyeliğini 1968'e kadar sürdürdü.

Melih Cevdet Anday, 1982'de kendisiyle yapılan bir söyleşide, şiirde biçim ve içerik konusunu şu sözlerle tanımlamıştır:
"İçerikle biçimi ben bir türlü ayrı göremiyorum. İçerik demek, bence sesle biçimin birleşmesi demektir. İkisi birleşince içerik ortaya çıkıyor. Eğer yalnız içerik var da ses ve biçim birliği yoksa, içerik de yoktur."

İstanbul Belediye Konservatuvarı Tiyatro Bölümü'nden emekli olduktan (1977) sonra, 1979'da Paris'te eğitim danışmanı olarak görev yaptı.

BİRİNCİ DÖNEM (GARİP AKIMI)

1936'da *Varlık* dergisinde çıkan "Ükde", Melih Cevdet'in yayımlanan ilk şiiridir. O yıldan başlayarak liseden arkadaşları olan Orhan Veli ve Oktay Rifat'la ortak bir görüş içinde çeşitli şiirler yazdı. Ölçü ve uyağın yer almadığı bu şiirlere konuşma dilinin yalın söyleyiş biçimini getiren üç arkadaş, 1941'de *Garip* adlı şiir kitabını çıkardılar (Türk edebiyatına yeni bir şiir anlayışı getiren Orhan Veli, Oktay Rifat ve Melih Cevdet, sonradan, bu kitabın adından ötürü *Garipçiler* diye anıldılar). Ününün yayılmaya başladığı bu dönemde, içeriği çarpıcı esprilere dayanan şiirler yazdı. 1946'dan sonra, halk söyleyişinden de yararlanarak yazdığı şiirlerde yer yer uyağa başvurdu; kendine özgü bir şiir yapısı oluşturarak, insanın kötü savaş koşulları içindeki sorunlarını, toplumdaki çelişkileri ince bir yergiyle şiirleştirdi. İnsan sevgisini, yaşama sevincini temel konu aldı ve *Rahatı Kaçan Ağaç* (1946), *Telgrafhane* (1952), *Yan Yana* (1956) adlı yapıtlarını yayımladı.

İKİNCİ DÖNEM

Edebiyat yaşamının ikinci dönemi *Kolları Bağlı Odysseus* (1963) adlı kitabıyla başlayan Melih Cevdet, bu kitapta, insan-doğa ilişkisini, insanın kendine ve topluma yabancılaşması sorununu işledi. *Göçebe Denizin Üstünde* (1970), *Teknenin Ölümü* (1975) ve *Sözcükler* (1978) adlı kitaplarındaki şiirlerde, öz şiir arayışını sürdürdü. Edebiyat konularının yanı sıra toplum sorunlarını, çağdaş düşüncenin ışığı altında, açık bir dil ve gerçekçi bir görüşle dile getiren denemeler de yazdı. Tiyatro oyunlarında konuşturma biçimine ve diyalog düzenine dayalı bir geliştirme yöntemi kullandı. Okurun ya da seyircinin alışık olduğu kalıplaşmış bir durumdan yola çıkarak,sürekli beklenti dışı durumlara, beklenti dışı konuşma düzenlerine yöneldi. Böylece bir tür yabancılaştırma tekniğine yer verdi. Oyunlarında uzam değişikliğine gitmeyerek, kendi bireysel özelliklerini kanıtlama çabası içindeki kişilerin toplumla ve yaşamla hesaplaşmalarını dile getirdi. *Gizli Emir* (1970), *İsa'nın Güncesi* (1974), vb. romanlarında, toplum içindeki bireylerin yapısını inceleyen gözlemlere, düşüncelere yer verdi. Ayrıca, gezi ve tiyatro yazıları yazdı: Gogol, Turgenyev, Poe, Vesaas,Lagerkvist, vb. yazarlardan çeviriler yaptı. ■

ADAK

Dönebilir miydik donuk güllerle,
Nemli göklerindeyken mevsim,
Adanacak gün yitiverdi böyle.

Yolda arpalar gibi döküldükçe,
Tartıya kalmaz sözcüklerim,
Dönebilir miydik donuk güllerle!

Ayrık gibi sürer geçmiş gelende,
Ben yağmurun kum saatiyim,
Adanacak gün yitiverdi böyle.

Testide şarap köpürürcesine,
Arınacak nem kaldı benim,
Dönebilir miydik donuk güllerle!

Nice göğün düşüp öldüğü yerde,
Taşın ilkçağıdır yüreğim,
Adanacak gün yitiverdi böyle.

Çıtırtılarla bölünüyor gece,
Kuru böcekten bir bir değişim.
Dönebilseydik yabanıl güllerle?
Adanacak gün yitiverdi böyle.

BAŞLICA YAPITLARI

Şiir: Garip (Orhan Veli ve Oktay Rifat'la birlikte, 1941); Rahatı Kaçan Ağaç (1946); Telgrafhane (1952); Yan Yana (1956); Kolları Bağlı Odysseus (1963); Göçebe Denizin Üstünde (1970); Teknenin Ölümü (1975; 1976 Yeditepe Şiir Armağanı); Sözcükler (1978; 1978 Sedat Simavi Vakfı Edebiyat Ödülü); Ölümsüzlük Ardında Gılgamış (1981; 1981 Türkiye İş Bankası Ödülü).
Roman: Aylaklar (1965); Gizli Emir (1970; 1970 TRT Sanat Ödülleri Yarışması'nda başarı ödülü); İsa'nın Güncesi (1974); Raziye (1975); Meryem Gibi (1991); Yağmurlu Sokak (1991).
Oyun: İçerdekiler (19659; Mikado'nun Çöpleri (1967; 1967-1968 İlhan İskender Armağanı; Melih Cevdet 1971-1972 tiyatro döneminde aynı yapıtla Ankara Sanatseverler Derneği tarafından yılın en iyi oyun yazarı seçildi); Dört Oyun (Yarın Başka Koruda; Dikkat Köpek Var; Ölüler Konuşmak İsterler; Müfettişler; 1972).
Deneme: Doğu-Batı (1961); Konuşarak (1964); Yeni Tanrılar (1974); Sosyalist Bir Dünya (1975); Dilimiz Üstüne Konuşmalar (1977); Maddecilik ve Ülkücülük (1977); Paris Yazıları (1982).
Gezi: Sovyet Rusya, Azerbaycan, Özbekistan, Bulgaristan, Macaristan (1965); Yasak (1978).
Tiyatro üstüne: Gelişen Komedya (1965).

And dağları

Güney Amerika kıtasının Büyük Okyanus yamacı ile doğudaki geniş bölümünü birbirinden ayıran sıradağlar.
Şili, Arjantin, Bolivya, Peru ve Ekvador topraklarında düz bir çizgi biçiminde 8 500 km boyunca uzanan (en yüksek tepeleri: Aconcagua, 7 021 m; Ancohuma, 7 014 m),daha sonra Kolombiya ve Venezuela'da yükseltileri azalarak kuzeybatıya doğru hafifçe kıvrılan And dağları, oluşumları Üçüncü Zaman'ın sonunda tamamlanmış genç bir dağ topluluğudurlar. Venezuela'da ikinci derecede rol oynar, Şili ile doğudaki komşuları arasında da yalnızca doğal sınırı oluştururlar. Buna karşılık Bolivya'da, Peru'da, Ekvador'da ve Kolombiya'da,yüksek dağlık bölgeler hem nüfusun en yoğun olduğu kesimdir, hem de (Peru dışında) iktisadi etkinliklerin merkezidir.

İKLİMLER

And dağlarında son derece çeşitli iklimlere raslanması üç büyük etmenden kaynaklanır: Sıradağların enlemler bakımından çok geniş bir alanda yayılmaları; yükseltinin yarattığı farklılıklar; okyanus yamacı ile kıta yamacı arasındaki yağış farklılıkları. İklimler yelpazesinin genişliğine (bazı kıyı bölgelerinde gözlenen Akdeniz ikliminden dağlardaki kutup iklimine kadar) karşın, bazı büyük iklim bölgeleri ayırt edilebilir. Kuzeydoğu Andları, ekvator bölgesinde yer alır, bir yandan kurak bir mevsim ile yağmurlar mevsiminin belirgin biçimde birbirini izlemesiyle, öte yandan da sıcaklığın yüksekliğiyle (yükselti arttıkça azalır) dikkati çekerler. Orta And dağlarında, kıyı kesiminde çöl iklimi ağır basar (Peru kıyılarında, yalnızca güney gündönümleri sırasında yedi yılda bir yağmur yağar); ama Humboldt deniz akıntısının soğuttuğu hava, okyanusla karşılaşınca nemlenir ve yoğun sislere yol açar. Şili'de enlemlere göre aşağı yukarı bütün iklimler gözlenir: 28° güney

Cuzco (Peru) bölgesinde And dağlarından bir görünüş.

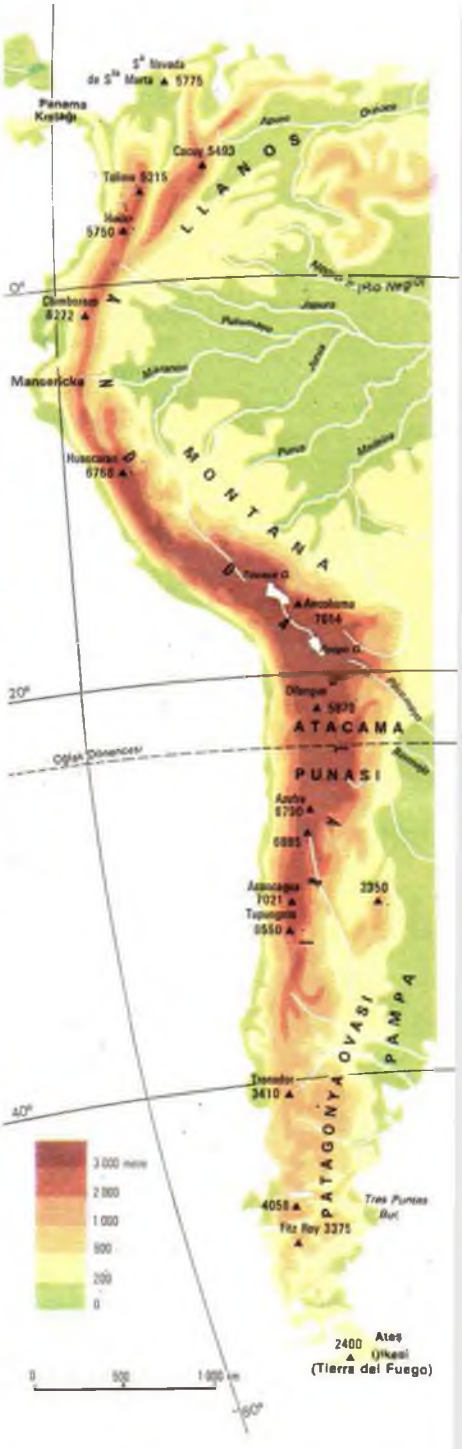

enlemine kadar çöl iklimi; 32° güney enlemine kadar bozkır iklimi; daha güneydeyse nemli ve soğuk deniz iklimi.

AND ÜLKELERİ KIZILDERİLİLERİ

Görünümde ve iklimde büyük çeşitlilik gözlenmesine karşın, And dağları ülkelerinde, halkın ırk ve kültür kökeninden kaynaklanan büyük bir bütünlük gözlenir. And dağları, Kolomböncesi uygarlıkların en önemlilerinden ikisinin ortaya çıkma ve gelişme yeridir: Kuzeyde *Şipşalar*; Güney Andlar'da *İnkalar* (Keçua). Günümüzde And dağlarının kuzey kesimi (Venezuela ve Kolombiya) ile güney kesiminde (Şili) Kızılderili halkın, toplam nüfusun çok küçük bir yüzdesini oluşturmasına karşılık, Orta And dağlarında (Ekvador, Peru ve Bolivya) dillerini ve geleneklerini genellikle korumuş ve melezleşmemiş olan yerli halk, nüfusun yarısından çoğunu oluşturur. And dağlarında yaşayanların bu ırk birliği, günümüzde sözgelimi benzer araç gereç kullanılmasıyla, sulamayla ve taraçalar halinde düzenlenmiş tarlalarda tarım uygulamasıyla, mısır ve patates yetiştiriciliğinin yaygınlığıyla yansır. Kızılderililer, özellikle iktisadi ve siyasal iktidarı elinde tutan beyazların oluşturduğu sınıflar ile aracı durumunda bulunan melezler karşısında, çoğunlukla iktisadi gelişmenin dışında kalmış bir kitle oluştururlar.

TARIM SORUNLARI

And dağları bölgesinde yaşayan Kızılderililer yalnızca geçinmelerini sağlamaya yönelik bir aile tarımı uygularlar. Peru'da, İnkalaröncesi dönemden kalmış olan ve toprak parçalarının aile gereksinimlerine göre yeniden dağılımı temeline dayanan bazı tarım işletmeleri vardır; ama bu işletmelerde, tarım çalışmaları topluluk tarafından ortaklaşa yapılmaz. Bir ailenin elindeki toprak, ortalama olarak genellikle 3 hektarı geçmez. Buna, toprağın aşınması, tarım yöntemlerinin eksikliği ve her yıl büyük zararlara yol açan don olayının da eklenmesi, halkın büyük bölümünün yetersiz beslenmesine yol açar. ■

Andersen

Danimarkalı ozan ve yazar (Odense, 1805-Kopenhag, 1875).

1816 yılında babasını yitiren Hans Christian Andersen, 1819'da tiyatro alanında şansını denemek amacıyla Kopenhag'a gitti; ama umduğunu bulamadı. İlk şiirleri de tam bir ilgisizlikle karşılandı. 1822 yılında bir tiyatro yöneticisinin yardımıyla burs kazanan Andersen, 1830-1833 yılları arasında çeşitli türlerde (yolculuk anıları; vodviller; şiirler) kitaplar yayınladı. 1833 ve 1834 yıllarında Fransa ve İtalya'ya yolculuklar yaptı (çocuklar için *Masallar* adlı yapıtını İtalya'da yazmaya başladı). Ömrünün geri kalan bölümünü çeşitli ülkelere yolculuklarla geçirdi. 1866'da yaşamöyküsü yayımlandı.

SANATI

Metinlerindeki alaycı ve fantastik öğelerle romantik yazarlar arasında

Andersen'in Masallar'ı için Jiri Trnka'nın yaptığı desenlerden birkaçı.

yer alan Andersen, halkının folklorundaki olağanüstü nitelikleri kullanmayı ve lirik öğeler taşıyan kişisel dünyasına katmayı başarmış bir yazardır. Masallarında, bütün ülkelerin ve gelmiş geçmiş bütün dönemlerin destanlarını, halk masallarını besleyen mitoloji öğelerine raslanır: Arayış *(Karlar Kraliçesi)*; değişim *(Küçük Siren, Çirkin Ördek)*; doğanın panteist canlanması *(Köknar)*; vb. (Bkz. MASAL). Andersen'in dünyası, simge bolluğuna elverişli düşsel bir hava yaratmasıyla, çarpık durumları ve ayrıntıları dile getirmesiyle dikkati çeker: *Kibritçi Kız*'ın kötü alınyazısı: Çekoslovakyalı sinemacı Trnka'nın çok güzel bir kukla filmi haline getirdiği *Bülbül ve Çin İmparatoru* adlı masalda bütün özellikleriyle ortaya çıkan ölüm. Ama Andersen'in Kuzeyli yapısından kaynaklanan bu şiirsel ve romantik kaygı, sürekli bir öğretme kaygısını engellemez: yazar aynı zamanda da, insanların davranışlarını yargılayan bir ahlakçıdır (bu özellik; yapıtlarının, yalnızca hoşa gitme ilkesinin göz önünde tutulduğu halk anlatılarından ayrılmasını sağlar). ■

BAŞLICA YAPITLARI

Masal: Masallar (1835-1872).
Roman: O.T. (1837); Kun en Spillemand (Basit Bir Çalgıcı, 1837); Billedboguden Billeder (Resimsiz Resim Kitabı, 1840); At Vaere Eller Ikke Vaere (Olmak ya da Olmamak, 1857); Lykke Peer (Mutlu Peer, 1870).
Gezi anlatısı: I Spanien (İspanya, 1853); Portekiz Ziyareti (1866); vb.

Andorra

Pireneler'in güney yamaçlarında, Fransa ile İspanya arasında küçük prenslik.
2 500- 3 000 m arasında değişen yüksek tepelerle Fransa'dan ayrılan, İspanya'yla bağlantısıysa daha kolay olan Andorra, başlıca iki ırmağın (Valira del Orient; Valira del Norte) vadilerinden oluşur. Söz konusu iki ırmağın birleşmesiyle oluşan Gran Valira ırmağı, ülkeden çıktıktan sonra, İspanya'da Segre ırmağına kavuşur. Dördüncü Zaman buzulları ülkedeki yamaçları koyak ya da buzyalağı biçiminde oyup, üstünde köylerin kurulduğu küçük havzalar oluşturmuştur. Kışları sert, yazları sıcak ve orta yağışlı bir kara ikliminin etkisinde olan Andorra'nın büyük bir bölümü çam ormanlarıyla kaplıdır.

San Joan de Caselles Kilisesi önünde dans eden Andorralılar.

TARIM VE TURİZM

On bir yüzyıldır bağımsız yaşayan Katalonya halkının yılda % 4,1 oranında artan nüfusunun çoğunluğu, kırsal kesimde yaşar. Andorralıların geleneksel geçim kaynakları, vadi tabanlarında sulamayla yetiştirilen yemlik bitki, mısır ile güneşe dönük yamaçlarda düzenlenen taraçalarda üretilen tahıl, patates, üzüm ve tütündür (yazları bucakların kiraladığı yüksek otlaklarda inek ve koyun sürüleri beslenir). Ayrıca, İkinci Dünya savaşında tarafsız kalan Andorra'nın savaşan uluslara silah, yiyecek sağlamasıyla, savaştaki ülkelerden kaçanları barındırmasıyla ülkede büyük bir sermaye birikimi olmuş, savaştan sonra yeni yollar yapılarak hidroelektrik

santrallar kurularak, otelcilik tesisleri geliştirilerek turizmde büyük bir atılım yapılmıştır. Günümüzde ülkenin başlıca gelir kaynakları turizm, içki satışı, posta pulu basımı ve sigara yapımıdır.

TARİH

Andorra 790 yılında Charlemagne'ın egemenliğinden kurtuldu; ama daha sonra sırasıyla İspanya'daki Urgel kontluklarına ve Urgel piskoposluğuna bağlandı. XIII. yy'da yönetim, yargı ve siyaset açısından sağlam bir düzen oluşturuldu (bu düzen, küçük değişikliklerle günümüze kadar sürdürülmüştür). Bu arada ülke toprakları, Urgel piskoposunun çatıştığı Foix kontluklarına katıldı.

1278'de, çatışmaya son veren *bölüşme anlaşması*yla, Urgel piskoposluğuna ve Foix kontluğuna bağlı bir ortak prenslik haline getirildi. 1607'de Henri IV'ün Fransa krallığına aktardığı (1607) Foix kontluğunun hakları sonradan Fransa Cumhuriyeti'ne geçti.

Feodalite döneminin Batı'da kalan son örneği Andorra, günümüzde hâlâ Fransız hükümetine ve Urgel piskoposluğuna simgesel bir vergi ödemektedir. ■

andoskopi Bkz. endoskopi

anestezi ve reanimasyon Bkz. uyuşturma ve yeniden canlandırma

Angelico, Fra

İtalyan ressamı (Toscana, 1387- Roma, 1455).

Gerçek adı *Guido di Pietro*, rahiplik adı *Fra Giovanni* olan Fra Angelico, Floransa'da Dominiken tarikatına girdi. Giotto ve Masaccio çizgisinde yapıtlarıyla gotik sanatı ile rönesans sanatı arasındaki geçişin temsilcilerinden biri haline geldi.

Rönesans ressamları için gerçek bir esin kaynağı olan Fra Angelico'nun çalışmaları, Floransa'da yaşadığı manastırın (günümüzde müzeye dönüştürülmüştür) küçük keşiş odalarını süsleyen freskler ile 1445- 1449 yılları arasında Roma'da gerçekleştirdiği çok sayıda yapıttan oluşur. Keşiş odalarını süsleyen yumuşak ve aydınlık renklerle işlenmiş freskler dışında, üslubunu en iyi ortaya koyan yapıt, Vatikan'daki Niccolo V Kilisesi'nin freskleridir: *Aziz Stephanus'un Yaşamı*. Rönesans'a özgü plastik görüş bütünlüğünün tam anlamıyla gerçekleştirildiği bu yapıtta, kişilerin yerleştirilmesindeki özgürlük, gerçek deniz izlenimi uyandıran sahneler ve atakça yapılmış manzaralar yepyeni bir perspektif anlayışını ortaya koyar. Sanatçının 1433'te ketenciler loncasının isteğiyle yaptığı *Ketenciler* adlı mihrap arkalığıysa (Perugia'da), Ortaçağ sanatından Rönesans sanatına geçişin simgesidir; yapıtın alt bölümünde yer alan *Aziz Petrus'un Vaaz'ı* adlı tabloda, İtalyan Rönesansı'na özgü bütün doğalcılık anlayışı, kişilerin çeşitliliğiyle, davranışların esnekliğiyle ve uzun giysilerin şıklığıyla verilmiştir. Sanatçının öbür yapıtları arasında *Meryem'in Taç Giymesi*, *Bildirme*, *Müneccimlerin Tapınması*, *Herodes'in Şöleni*, *Aquino'lu Aziz Tommaso* ve *Aziz Bonaventura* sayılabilir. ■

Fra Angelico'nun Floransa'daki San Marco manastırı için yaptığı mihrap süslemesinden ayrıntı.

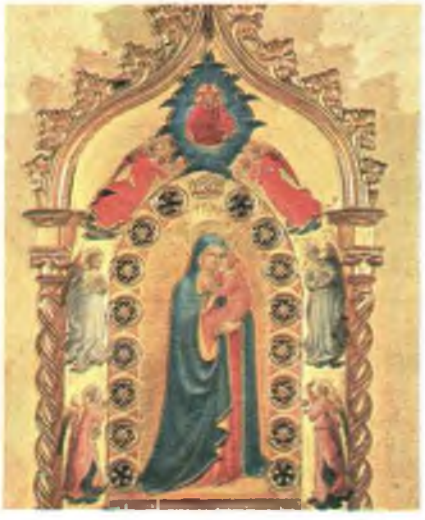

Yıldız Madonnası.

Angkor

Eski Khmer Krallığı'nın başkenti (Kamboç, Siemreap ili) ve Uzakdoğu'daki en güzel arkeoloji sitlerinden biri.

IX. yy. sonuna doğru kurulup hızla gelişen Angkor, 1431'de Siyamlılar tarafından yakılıp yıkılmış, halkın bütünüyle boşaltılması üstüne, yavaş yavaş ormanla kaplanmıştır. Kentteki ve Siemreap vadisindeki anıtların çoğu bir yandan aşındırmanın etkisiyle, bir yandan da termitlerin ve insanların verdikleri zararlar sonucu yıkıntıya dönüşmüş, ama görkemli Angkor Vat Tapınağı (XII. yy.), Angkor Thom Anıtları (XII. yy. sonu), özellikle de ünlü Bayon Tapınağı büyük ölçüde ayakta kalmıştır.

BEŞ YÜZYILLIK TARİH

889'da, İndravarman'ın oğlu Yaçovarman I'in kurdurarak kendine başkent yaptığı ilk Angkor kenti (Yaçodharapura) X. yy. ortalarından sonra tapınaklarla, saraylarla (başhcası Fimeanakas Sarayı) süslendi. Banteai Srei Tapınağı ve başkent yakınındaki Takeo Tapınağı, Cayavarman V'in (968-1001) hükümdarlığı döneminde yapıldı. Yeni bir sülalenin kurucusu olan Suryavarman I'in (1002-1050), iktidarı ele geçirmek için giriştiği iç savaştan büyük ölçüde zarar gören kent, sa-

Preach Khan Tapınağı'nın girişinde buddhacı rahipler.

Khmer İmparatorluğu'nun en parlak döneminde (XII. yy.) Angkor Vat Tapınağı'ndaki bir duvar üstüne yapılmış tanrıça kabartması.

vaştan sonra onarıldı. Ama buddhacılığı benimseyen ilk kral olan Suryavarman I, bu arada Bafuon piramidi çevresinde kurulacak ikinci Angkor kentinin planını hazırlattı. Suryavarman I'in ölümünden sonra yapılan bu yeni kentteki tapınaklar da, peş peşe çıkan iç savaşlarda sık sık yakılıp yıkıldı. Khmer İmparatorlüğu'nun en parlak dönemini yaşadığı XII.yy'da Suryavarman II, ünlü Angkor Vat Tapınağı'nı yaptırdı. Khmerlerin Çampalarla savaşları sırasında Angkor yeniden büyük zarar gördü ve savaşın kazanılmasından sonra, Cayavarman II, planı buddhacı düşünceye göre evreni simgeleyen üçüncü Angkor'u (Angkor Thom anıtlar topluluğu) yaptırdı. XIV. yy'da Hinayana buddhacılığından yana olanların yaptıkları dinsel devrimi siyasal bir devrim izledi ve iktidar yeni bir sülalenin eline geçti. Bu arada imparatorluğun iktisadi durumu bozuldu ve Kamboçlu hükümdarların üstünde özenle durdukları sulama çalışmaları bırakıldı.

1373'te Siyamlılar, ele geçirdikleri Angkor'daki tapınakları ve krallık saraylarını yağmalayarak halkın bir bölümünü köleleştirdiler. Angkor kralının Siyamlıları yenmesinden sonra başkent, krallık sınırları içindeki ırmakların birleştiği büyük kavşakta kurdurduğu (1434) Phnom Penh'e taşındı. Böylece, bu görkemli kent boşaltıldı ve yavaş yavaş ormanın derinliklerinde yiterek, ancak bir arkeoloji siti olarak önemini korudu. ■

BAYON

Üstünde, yontulmuş kalın taştan yapılmış kuleler bulunan bu tapınak, yeryüzü ile gökyüzü arasında, insanlar ile tanrının kurduğu bağlantıyı simgeler. Kulelerin dört cephesi, anıtın adandığı Buddha'yı temsil eden çok büyük kabartmalarla süslüdür. Bayon'dan başlayarak dört ana noktaya yönelen dört cadde, gene dört anıt-kapıya ulaşır (kapıların da üstünde, Buddha'nın yüz görüntüleri yer alır).

anglikanlık

İngiltere'de papanın yetkisini tanımayan ve kralı, Kilise'nin başkanı sayan devlet dini.

Anglikanlık, İngiltere'de Henry VIII'in karısından boşanma konusunda papayla çatışmasıyla ve onun karşı çıkmasını dinlemeyerek eşini boşamasıyla (1533) ortaya çıktı. Kral 1534 yılında, Thomas Cromwell'in (1485-1540) hazırladığı, İngiltere kralını Kilise'nin başkanı haline getiren *Üstünlük Yasası*'nı yürürlüğe koydu. Başlangıçta anglikanlığın amacı, İngiltere Kilisesi'ni, papanın yetki alanından çıkarmak ve dinde reform yapmaksızın, kralın yetkisi altına vermekti: Nitekim, katolik öğretisinde hiçbir değişiklik yapılmadı ve Henry VIII protestanlara düşman bir tutum takındı. Ama Henry VIII'in yerine geçen oğlu Edward VI

(1547-1553). Anglikan Kilisesi'ni reformcu bir Kilise haline getirdi: Kırk iki maddelik bir calvinci inanç yasası (Bkz. REFORM) ile ingilizce bir dua kitabı *(Prayer Book* [Dua Kitabı]. 1552) hazırlatıldı. Edward VI'nın yerine geçen ve ateşli bir katolik olan Mary Tudor,Roma'yla bir yaklaşma sağlamaya çalışıp, anglikanlığa karşı savaştıysa da, anglikanlık, metnini biraz değişikliğe uğratarak Üstünlük Yasası'nı yenileyen(1559) Elizabeth I döneminde kesin biçimini aldı. Bu değişiklikle, hükümdar, Kilise'nin "üstün başkanı" değil, "üstün düzenleyicisi" sayıldı.

25 Haziran 1559'da yürürlüğe konan Tekdüzelik Yasası'yla dinsel törenlerin yapılmasında hemen her yerde görülen farklılıkların kaldırılması amaç alındı. Yasaya göre, *Prayer Book*'ta (1559'da yenilenmişti) belirtilen ve hükümet tarafından onaylanan kurallara uymayan din adamları, görevlerinden alınacak ya da hapse atılacak, pazar günü dinsel törene katılmayan her kişi hapis ya da para cezasına çarptırılacaktı. Anglikanlığın ayırt edici özelliği, öğreti bakımından, ılımlı bir calvincilik olması, ama katolikliğin dinsel tören kurallarını koruması, kutsama törenlerine büyük önem vermesiydi. Ama piskopos istemeyen püritenler *(presbiteryenler)* ile papaz bile istemeyen püritenler *(bağımsızlar)* daha başlangıçta bu resmî Kilise'den ayrıldılar.

Kralın ve parlamentonun çatışması yüzünden bazen güçlenen, bazen zayıflayan anglikanlık James II döneminde büyük bir sarsıntı geçirdiyse de, William III'ün 1688'de tahta çıkmasıyla yeniden eski gücünü kazandı ve iki akıma ayrıldı: İleri gelen din adamlarının oluşturduğu ve katolikliğe yaklaşmaya çalışan *High Church* (Yüksek Kilise); alt düzeydeki din adamlarının oluşturduğu ve protestanlıktan esinlenen *Low Church* (Aşağı Kilise). *High Church* 1833'te Newman ve Pusey'in kurduğu *Oxford Hareketi*'ne dönüştü. *Low Church*'se, dinde tören aşırılığına karşı savaşıma girişti: 1899'da *Prayer Book*'ta belirtilmemiş dinsel törenlerin tümü yasaklandı.

Günümüzde, Ingiltere'de ve İrlanda'da anglikanlığa bağlı 29 milyon kişi vardır. Ayrıca, Hindistan'a, Güney Afrika Cumhuriyeti'ne, Orta Afrika'ya, A.B.D'ne, vb. yayılmış özerk kiliselerle ve bütün kıtalara yayılmış dinsel topluluklarla anglikanlar, dünya nüfusunun %1,3'ünü oluştururlar. ■

Angola

Güney Angolalı bir genç kız.

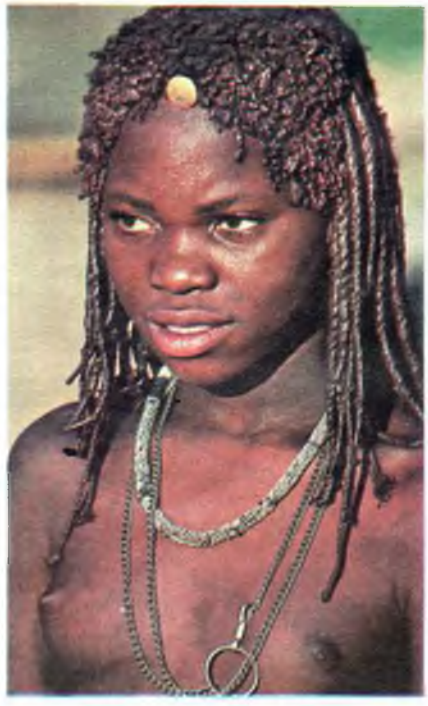

Afrika'da ülke.

Zaire'nin güneyinde, Atlas Okyanusu kıyısında (kıyı şeridi 1 650 km boyunca uzanır) yer alan Angola, ortalama yükseltisi 1 000 m'yi bulan geniş bir yayla görünümündedir. Toprakları batıdan kuzeydoğuya (Kasai ırmağının havzası) ve güneydoğuya (Zambezi ve Okavongo ırmaklarının havzaları) doğru alçalır. Batıda dağlar, yükseltisi 200 m'yi aşmayan kıyı ovasına sarp yamaçlarla iner. Tropikal iklimin egemen olduğu ülkede dört ay süren bir kuraklık mevsimi gözlenir. Ovalık kesimde yağışlar düşük, ortalama sıcaklıklar yüksek, yayladaysa yağışlar bol, sıcaklıklar daha düşüktür (18°-19° C). Kuzeyi ve iç yaylaları ormanlık olan ülke topraklarının güneyi cılız, hattâ çölsü görünümlü bir bozkırla kaplıdır.

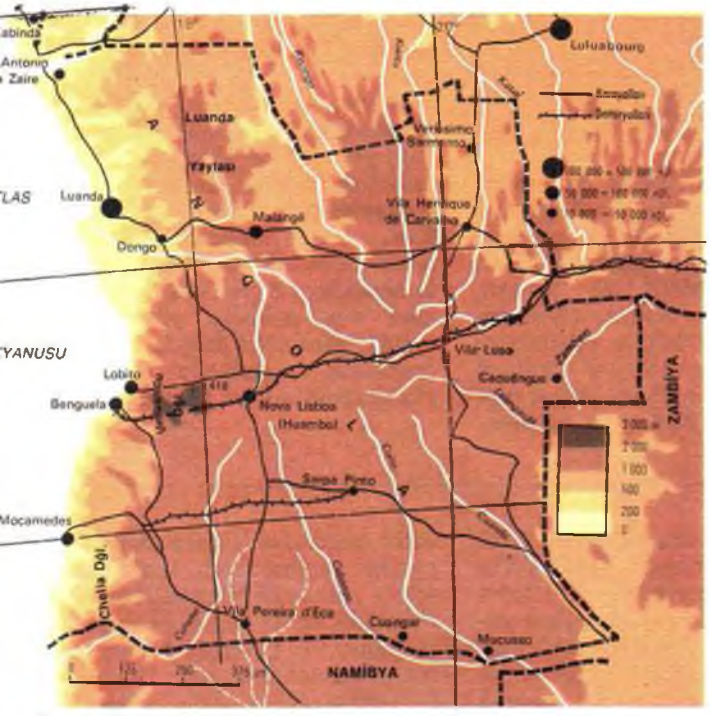

TARİH

Günümüzde ülkenin güneyinde yaşayan ve Kalahari Boşimanlarıyla akraba olan Khoilerin (Bantularla ilgileri yoktur), Angola'ya ilk yerleşenlerin soyundan geldikleri sanılır. Kuzeydoğudan gelen Bantuların İ.S. 500 yılı dolaylarına kadar Angola'ya sürekli göç etmeleri, ülkede büyük bir değişikliğe yol açtı; avcılık ve toplayıcılıktan hayvan yetiştiriciliğine (çeçe sinekleri bulunmaması hayvancılığı kolaylaştırmıştır) ve darı tarımına geçildi. 1350 yılına doğru, günümüzdeki Stanley gölü kıyılarındaki bir krallıktan gelen kabile başkanı Ntinu ile savaşçıları, Kongo havzasını geçerek Ambundularla kaynaştılar ve Kongo Krallığı'nı kurdular. Portekizliler 1483'te ırmağın ağzına yerleşmeye başladıklarında, Kongoların hükümdarına bağlı iki krallık vardı: Kuzeyde Loango Krallığı (günümüzde Kabinda bölgesi); güneyde Ndongo Krallığı. Portekizliler güneyde yaşayan Kimbunduların kralı Ngola'nın adından ülkeye Angola adını verdiler. Portekizlilerin Angola'ya yerleşmeye başlamaları büyük toplumsal değişikliklere yol açtı. Krallıklardan savaş tutsaklarını satın almaları, yerli kralları köle tüccarları haline getirdi ve ülke nüfusunun günden güne azalmasına neden oldu: 1536 ile köle ticaretinin kaldırıldığı 1878 yılları arasında, Angola nüfusundan her yıl ortalama 10 000 kişinin eksildiği bilinmektedir. Öte yandan, kralların atanmasına da karışan Portekizliler, 1540'ta Kongo kralı Affonso'nun ölümünden sonra, krallığın babadan oğula geçmesini kabul ettirdiler ve aileden geçen bir soyluluk düzeninin kurulmasına yardımcı oldular. Luba kralı Kibinda İlunga, 1590 yılına doğru Kasai ırmağının yukarı çığırında, bir bölümü günümüzde Zaire sınırları içinde kalan büyük Lunda İmparatorluğu'nu kurdu ve okyanustan Zambezi ırmağına kadar uzanan topraklara egemenliğini kabul ettirdi. İmparator Muata Yamvo egemenliğini savanalardaki bütün krallıklara yaydı. Ama Portekiz istilası, bu bağımsız gelişmeye son verdi. 1665'te Mbvila savaşında Kongolar yenik düştüler. Bu arada Ndongo Krallığı da yüz yıldır süren savaşlar sonucu çöktü. Bütün çabalarını Brezilya'ya köle göndermeye yönelten Portekizliler, bu arada ülkede mısır ve manyoka tarımına

başladılar. Köle ticaretinin yasaklanmasından sonra da, Angolalıları önce kauçuk ve kahve tarımı işletmelerinde, daha sonra da iç bölgelerde buldukları büyük demir ve elmas yataklarında zorla çalıştırdılar.

YAKIN DÖNEM

Angola'nın sınırları ancak 1884'te Berlin Konferansı'nda saptandı. Portekizliler İngilizlerin, Benguela demiryolunu döşemelerine yardımcı oldular ve elmas çıkarma tekeli İngiliz Diamang kuruluşuna verildi.
Salazar yönetimi, 1950-1960 yılları arasında Angola'daki Portekizli sayısını 78 826'dan, 172 529'a yükseltti. Zorla çalıştırılmaktan, baskıdan ve açlıktan kaçan Angolalıların 4 Şubat 1961'de Luanda'daki ayaklanma denemesi, makineli tüfeklere karşı ellerinde sopadan başka silah bulunmadığı için başarısızlıkla sonuçlandı. Bunun üstüne, Roberto Holden'in yönettiği Angola Ulusal Kurtuluş Cephesi (A.U.K.C.) kuzeyde, günümüzün Zaire sınırında yaşayan köylüleri ayaklanmaya çağırdı. 15 Martta da Kongolar ayaklandı. Ama Portekiz ordusunun ve Angola'ya yerleşmiş Portekizlilerin giriştiği bastırma hareketi karşısında halkın ne kadar güçsüz olduğu ortaya çıktı ve yaklaşık bir milyon Angolalı ülkeden kaçtı.1965'te,Angola Halk Kurtuluş Cephesi (A.H.K.C.) Zambiya sınırından başlayarak, bütün kabileleri Portekizlilere karşı savaşta birleştirmeyi amaç alan çok daha etkili bir gerilla savaşını başlattı. Ama 25 Nisan 1974'te Portekiz'deki rejim değişikliği, durumun yeniden değerlendirilmesini gerektirdi.
Portekiz'deki hükümet darbesi Angola'da duyulduğunda, birbirine karşıt ulusal örgütlerin her biri, General Spinola'nın tasarlamış olduğu bir federasyon içinde bağımsızlık önerisinin geçersizliğini açıkladılar. Oysa daha hükümet darbesinin yapıldığı gün, A.H.K.C. başkanı Agostinho Neto ile A.U.K.C. başkanı Roberto Holden, yeni Lizbon hükümetiyle görüşmeye hazır olduklarını belirtmişlerdi.
Portekiz'deki cunta, iyi niyetini göstermek için 1 285 siyasal tutukluyu salıverdi ve ateşkes önerisinde bulundu. Agostinho Neto, Portekiz' in bu davranışını, Angola'nın bağımsızlığı konusunda tam bir güvence vermediği için pek olumlu karşılamadı. Oysa Roberto Holden, bir referandum düzenleme ve cuntayla ilişki kurma umudunu yitirmemişti. Bu arada Angola'nın Tam Bağımsızlığı İçin Ulusal Birlik (A.T.B.İ.U.B.) başkanı Jonas Savimbi, yandaşlarına gerilla savaşına son vermelerini duyurdu.
Angola'daki Portekiz kuvvetleri başkomutanı-General Franco Pinheiro, aynı günlerde"Angola'da barışı kurmak için ulusal örgütlerin ortak bir hareket oluşturmaları gerektiğini" açıkladı. Oysa, en büyük iki örgüt arasındaki ayrılık, sürmekteydi. 1974 Temmuzunda Bukavu'da (Zaire) düzenlenen dörtler toplantısında Kongo, Tanzanya, Zaire ve Zambiya başkanları bir araya geldilerse de, karşıt örgütleri birleştirme çabaları sonuç vermedi.9 Ağustosta Lizbon yetkilileri, Angola'dan geri çekilme aşamalarını açıklayan bir bildiri yayımladılar ve 21 Ekim 1974' te, Portekiz yetkilileri ile A.H.K.C. temsilcileri arasında, ateşkesin resmen uygulanmasını öngören bir anlaşma imzalandı. 31 Ekimde A.U.K.C., Angola geçici hükümetini oluşturmak için bütün örgütleri birleşmeye çağırırken, A.T.B.İ.U.B., üç örgütün birleşmesiyle oluşacak ortak bir cephe kurulmasını önerdi. Birliğin kurulması için çaba harcayan Kenyatta'nın 4 Ocak 1975'te Mombasa'da, üç örgütün önderiyle görüşmesinden sonra, 10 Ocakta Portekiz'deki Alvor kentinde üç örgütün temsilcileri ile Portekiz yetkilileri arasında bir toplantı yapıldı ve 16 Ocak 1975'te bir anlaşmaya varıldı: 11 Kasım 1975'te Angola'nın tam bağımsızlığının ve egemenliğinin açıklanması kararlaştırıldı.
Angola'nın bağımsızlığının ilan edilmesi, Afrika'nın sömürgelikten kurtulma tarihinde eşi olmayan bir örnek oluşturdu. Angola'daki son Portekiz temsilcisi Tuğamiral Leonel Gomes Cardoso, 10 Kasım 1975'te büyük bir törenle, Angola'nın bağımsızlığını ve tam egemenliğini açıklamasına karşın, yönetimi hiçbir hükümete ya da halk meclisine devretmedi. Çünkü, Alvor görüşmeleri sırasında, Portekiz'in istediği Ulusal Birlik hükümeti henüz kurulamamıştı; söz konusu birliği oluşturacak üç örgüt anlaşamadıkları gibi, ülkenin çeşitli yerlerinde birbirleriyle çatışmayı da sürdürüyorlardı. Yani, yeni devlet bağımsızlığına kavuşacağı sırada, iç savaşa yuvarlanmıştı. Sonunda, ulusçu hareketlerin her biri kendi cumhuriyetlerini ilan ettiler: A.H.K.C. 11 Kasım 1975'te Başkent Luanda'da "Angola Halk Cumhuriyeti"nin kurulduğunu açıklarken aynı gün ve saatte, Luanda'dan birkaç yüz kilometre ötedeki Ambriz'de, Roberto Holden (A.U.K.C.) ile M. Jonas Savimbi (A.T.B.İ.U.B.) "Angola Demokratik Halk Cumhuriyeti"ni ilan etti.
Bu birbirine karşıt örgütler arasındaki çatışmalar geriye dönüşü olmayan bir noktaya geldiği sırada, Portekiz'deki hükümetin bazı üyeleri tarafından desteklenen A.H.K.C., Alvor anlaşmalarını bozup, öbür iki örgütü Luanda'dan kovdu. Bunun üstüne, iki örgütün A.H.K.C'sine karşı birleşmeye karar vermeleriyle, yönetimi ele geçirmek için savaş başlamış ve tam anlamıyla bir iç savaş ortamına girilmiş oldu. Her iki cephenin de, dışardan önemli bir yardım gelmedikçe birbirini alt edecek askerî gücü yoktu. Kıtadaki yabancı güçler, 11 Kasım 1975'ten başlayarak her iki yana büyük ölçüde silah ve asker yardımı yapmaya başladılar. Özellikle Kübalılar, A.H.K.C 'sine destek sağladıklarını açıkça ilan ettiler: 22 Aralık 1975'te Fidel Castro, Küba'nın yeni bir sosyalist ulusa yardım etmeye hakkı olduğunu açıklarken, Başkan Neto da Kübalıların kendilerinden yana olduğunu bildirdi. Öte vandan. A.B.D. Afrikalıların kendi aralarında bir çözüme varmaları gerektiğini ileri sürerken, S.S.C.B'nin taraflardan birine yaptığı büyük çapta silah yardımıyla bozulan dengenin de düzenlenmesi bahanesiyle,A.U.K.C' sini destekleyen Zaire'ye yardım ederek ve Zambiya aracılığıyla A.T.B.İ.U.B'ne silah göndererek, işe dolaylı yönden el attı.
Angola sorununun, Afrika devletleri arasında da görüş ayrılıklarına neden olması üstüne, Afrika Birliği Örgütü'ne bağlı ülkelerin devlet başkanları 10-12 Ocak 1976 tarihleri arasında Addis-Abeba'da (Etyopya) olağanüstü bir toplantı yaptılar. Sosyalist eğilimli Üçüncü Dünya Ülkeleri'nin çoğunun tanımış oldukları A.H.K.C., bu toplantıda Afrika Birliği Örgütü'ne kendini kesin olarak tanıtmayı başaramadıysa da, durumunu öbür örgütlere oranla sağlamlaştırdı; çünkü A.U.K.C'sini ve A.T.B.İ.U.B 'ni Angola'nın yasal temsilcisi sayan hiçbir devlet yoktu. A.U.K.C. başkent Luanda'yı ve sömürgecilerden kalmış havaalanı ile haberleşme şebekesini ele geçirmişti. A.U.K.C'nin ilan ettiği Angola Halk Cumhuriyeti kısa süre içinde, Ulusal Halk Meclisi'nin yerini geçici olarak alan bir Devrim Konseyi ile bir hükümet kurmayı, ulusal bir yasa hazırlamayı başardı. Ama bütün bunlar, iç savaşı sona erdirmeye yeterli olmadı.
1982'de Güney Afrika Cumhuriyeti, bir yandan Namibya sınırındaki Angola topraklarının bir bölümünü işgal ederken, bir yandan da A.T.B.İ.U.B. çetecilerine sürekli yardım etmeye başladı. Çeşitli ülkelerin kınamalarına karşın, Güney Afrika Cumhuriyeti'nin Angola topraklarına saldırısı 1982'de de sürdü; bu arada iki ülke yetkilileri arasında görüşmeler de yapıldı ve 16 Kasım 1982'de iki tarafın elindeki tutsaklar değiş tokuş edildi. BM Güvenlik Kon-

Pamuk tarlasında çalışan Angolalılar

seyi'nin işgali kınamasının (Aralık 1983) ardından, Güney Afrika Cumhuriyeti, önce A.T.B.İ.U.B. çetecilerine yardımı keseceğini açıkladıysa (1985 temmuzu) da, çok geçmeden, çetecilerle ortak eylemi sürdüreceğini bildirdi (20 Eylül 1985). A.B.D. Kongre'sinin, çetecilere silah yardımı yapılmasını yasaklayan yasayı kaldırması (1985 sonu) üstüne, Angola A.B.D'yle diplomatik ilişkilerini kesme kararı aldı. 1987 temmuzunda, ülkeyi kırıp geçiren (3 000 kişi öldü) kolera salgınından sonra, A.B.D. Dış İşleri bakanının yardımcısı, Angola'yı ziyaret ederek, aradaki gerginliği gidermeye çalıştıysa da, başarılı bir sonuç alamadı. 22 Nisan 1988'de kurulan geçici hükümetin başkanı Jeremias Chitunda, Küba ve G. Afrika Cumhuriyeti temsilcileriyle Cenevre'de, G. Afrika birliklerinin ülkeden çekilmesini isteyen bir sözleşme imzaladı. Bunun ardından imzalanan (22 Aralık 1988) Küba-Angola sözleşmesiyle de, Küba birliklerinin ülkeden çekilmeleri öngörüldü ve 10 Ocak 1989'da ilk Küba birliği ülkeden ayrıldı.

1989'un Haziran ayında, Zaire'nin aracılığıyla düzenlenen toplantıda, çetecilerin önderi Jonas Savimbi'yle imzalanan ateşkes anlaşması, ülkede 15 yıldır süregelen kanlı iç savaşın sona ereceği umudunu doğurduysa da, çetecilerin denetimi altındaki bölgede bir Angola uçağının düşürülmesi ve Savimbi'nin anlaşmaya uymayacağını açıklaması, bu umudu boşa çıkardı. 1989 sonunda yeniden başlayan kanlı çatışmalar, 1990'ın Şubat ayında, Mavinga kenti çevresinde yoğunlaştı. Bu kanlı çarpışmalardan sonra Güney Afrika birliklerinin ülkeden çekilmesi üstüne, desteksiz kalan Jonas Savimbi, uzun görüşmelerin ardından, Angola Devlet Başkanı J. E. Dos Santos'la, iç savaşı sona erdiren ve 1992 sonunda seçimlere gidilmesini öngören bir anlaşma imzaladı (Haziran 1991).

İKTİSAT

Angola halkının yaşama düzeyini yükseltmek ve halk yararına bazı yatırımlara girişmek için üretimin artırılması gerektiğini düşünen, ayrıca, halkın % 90'ının okuryazar olmadığı, ortalama ömrün 35-40 yaş arasında değiştiği bir ülkede, eğitim ve sağlık hizmetlerinin parasız olmasının zorunluluğuna inanan hükümet yetkilileri iktisadi alana kesinlikle öncelik tanınmasına karar verdiler. 1977 Aralığında kurulan marxçı-leninci parti, özellikle 1978-1980 dönemi için, 1973'teki üretim düzeyine ulaşmayı amaçlayan bir program oluşturdu. Bu aşamada, tarım temel kesim olarak, sanayiyse gelişmeyi sağlayacak kesin bir etmen olarak ele alınacaktı.

1974'te Portekizlilerin ülkeden ayrılmasıyla iktisat felce uğramış, kahve üretimi gerilemiş ve Fildişi Kıyısı, Angola'nın yerini alarak kahve üretiminde dünyada üçüncü sıraya yükselmişti. Ama Angola'nın başlıca zenginliği, yeraltı gelir kaynaklarıydı: Özellikle Kuzey Amerika'ya, Japonya'ya ve Avrupa'ya satılan ham petrol üretimi, 1979'da 9 milyon tona yükseldi; 100 milyon dolar değerindeki elmas üretimiyle ülke dünyada beşinci sıraya yerleşti. Japonya'ya ve Batı Avrupa ülkelerine satılan toplam demir üretimi 6 milyon tonu buldu; yeni bulunan altın ve gümüş yataklarının çıkarılması bir A.B.D. şirketine, bakır üretimi (yılda 23 milyon ton) bir İsviçre şirketine verildi; uranyum araştırmalarınıysa Fransız Total şirketi üstlendi. Bu arada bazı temel reformlara girişilerek, iki yıl içinde halk sağlığı hizmetlerinin ve öğretimin parasız olması, devletin denetimine geçen işyerlerinde üretimin örgütlenmesi sağlandı.

Ne var ki, iç savaşın patlak vermesi ve kesintisiz biçimde on beş yıl sürmesi, bu olumlu gidişi değiştirerek, ülke iktisadını hızla iflasa sürükledi: 1982'de 7,5 milyar A.B.D. dolarını aşan katışıklı ulusal gelir, 1985'te 7 milyar doların altına, 1989 sonundaysa 6 milyar doların altına, kişi başına ulusal gelir de 1982'de 1 030 dolarken, 1985'te 950 dolara, 1989 sonunda 620 dolara indi. Bu arada ülkenin başlıca dışsatım kaynağı olan petrol kesimi (1989'da Angola, petrol üreten Afrika ülkeleri arasında ikinci sıraya yerleşti) dışında, iktisadın bütün kesimlerinde büyük bir gerileme gözlendi. Ateşkesten hemen sonra hükümet, ülkede ikmal güçlüklerini ortadan kaldırabilmek amacıyla, Benguela demiryolunun yeniden açılması çalışmalarını başlattı. ■

anı

Bir kimsenin, içinde rol aldığı, tanığı ya da en azından çağdaşı olduğu uzun bir süreyi kaplayan olayların anlatıldığı edebiyat türü.

TANIK OLMA İSTEĞİ

Tarihçiler için çok değerli kaynaklar olan anılar, yan tutmaları, belli bir bakış açısını yansıtmaları ve belli bir düşünce sistemine bağlanmayı dile getirmeleri nedeniyle, çoğunlukla okurların ilgisini, tarih yapıtlarından daha çok çekerler. Anı yazarı, anlattığı geçmiş olayların içine kendi de girer; oysa nesnelliği arayan tarihçi, aym konuda saygılı bir izleyici gibi davranır. Yazarların dışında bilim adamları, doktorlar, ressamlar, devlet adamları, düşünürler, vb. de gelecek kuşaklara bazı ders alınacak olayları aktarmak, rakiplerini küçük düşürmek, gizli kalmış bazı gerçekleri ortaya çıkarmak, kendilerini iyi ya da kötü yanlarıyla kamuoyuna tanıtmak, kısacası, kendileriyle ve çevreleriyle hesaplaşmak için anılarını yazmışlardır. Anı türünün başlıca özelliklerinden biri, pek çok edebiyat türüne (eleştiriden yaşamöyküsüne, romandan şiire kadar) kaynaklık etmesidir.

DÜNYA EDEBİYATINDA ANI

Anıların edebiyat türü olarak yazılmaya başlanmasına çok eski dönemlerde girişilmiştir. Sözgelimi Ksenophon'un *Anabasis*'i (Genç Keyhüsrev'in, kardeşi Artakserkses'e karşı giriştiği seferin ve Onbinlerin Dönüşü'nün öyküsü), Jül Sezar'ın *De Bello Gallico* (Galya Savaşları) ve *De Bello Civili* (İç Savaş) adlı yapıtları birer anı olarak nitelendirilebilir. Sonraki çağlarda da Mazarin *(Mémoires* [Anılar]), J.J. Rousseau *(İtiraflar* [Confessions]), Chateaubriand *(Les Mémoires d'outre - tombe* [Mezar Ötesinden Anılar]), Maksim Gorki, *(Çocukluğum* [Detstvo], *Ekmeğimi Kazanırken* [Vlyudyakh], *Benim Üniversitelerim),* André Gide *(Tohum Ölmeyince* [Si le grain ne meurt]), anı türünün en başarılı örneklerini vermişlerdir.

TÜRK ANI YAZARLARI

Türk dünyasında anı, tarih, toplumbilim, siyasetbilim, edebiyat gibi alanlara kaynaklık etmesinin yanı sıra, okurun yakından ilgilendiği bir tür olmuştur. Türkçenin ilk yazılı ürünleri olan *Orhun Yazıtları*'nda (Kültigin ve Bilge Kağan yazıtında) Göktürk kağanı Bilge, dağınık Türk boylarını nasıl örgütlediğini, çevre boylarla savaşımını, devletin örgütleniş biçimini anı-söylev üslubu çerçevesinde anlatmıştır. Hint-Türk devletinin kurucusu olan Babür Şah (1483-1530), *Babürname* adlı yapıtında, çocukluğundan başlayarak

siyaset, askerlik ve edebiyat yaşamını büyük bir içtenlikle (ama dönemin ünlü kişileriyle ilgili yönleri anlatırken duygusal davranmaktan kurtulamamıştır) aktarmıştır.

Osmanlı Devleti döneminde anı, çeşitli yazı türlerinin gereci olarak kullanıldı. Tezkire, tarih, gazavatname, vakayiname, menakıpname, sefaretname, seyahatname gibi türlerde yer yer, yaşanan olaylar, yakından tanınan kişilerin ilgi çekici özellikleri, ayrıntılarıyla ortaya kondu. XIX. yy'ın sonlarında ve XX. yy'da bazı yazarlar, siyaset adamları ve askerler, görüşlerini anı biçiminde dile getirdiler.

Ahmet Rasim, birçok yapıtında çocukluk, gençlik, olgunluk anılarını anlatırken o çağın günlük yaşamını, "Beyoğlu âlemleri"ni, Direklerarası'ndaki tiyatroları, başlıca gazeteleri ve gazetecileri ilgi çekici gözlemlerle canlandırdı. Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl* (5 cilt, 1936) adlı yapıtında, çocukluğundan Mehmet V Reşat'ın tahta çıkmasına (1909) kadar geçen süre içindeki yaşamını, Servetifünuncuları, yakından tanıdığı kişileri, romanlarıyla ilgili bazı bilgileri, ölçülü, dengeli bir tutum ve dille anlatmayı başardı. *Kırk Yıl*'ın devamı niteliğinde olan *Saray ve Ötesi* (3 cilt, 1940-1942) adlı yapıtındaysa, Dolmabahçe Sarayı'nda mabeyn başkâtipliğine atanmasından, İttihat ve Terakki hükümetinin düşmesiyle görevine son verilmesine kadar süren dönemi aktardı.

Hüseyin Cahit Yalçın *Edebiyat Hatıraları*'na (1935) çocukluk yıllarında başladı: Servetifünun dönemini, Malta sürgününü ve *Tanin* gazetesini yeniden çıkarmasını, tarihten olabildiğince uzaklaşarak anlatmaya çalıştı. Türkiye'de son elli yıl içinde kitap olarak yayımlanmış anılar arasında şunlar sayılabilir:

1. *Tanınan kişilerle ilgili anılar* (Yusuf Ziya Ortaç, *Portreler*, 1960; Oktay Akbal, *Şair Dostlarım*, 1964; Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, 1968; Zekeriya Sertel, *Nazım Hikmet'in Son Yılları*, 1978; Haldun Taner, *Ölürse Ten Ölür Canlar Ölesi Değil*, 1979; Muzaffer Bayrukçu, *Arkadaş Anılarında Orhan Kemal*, 1985).
2. *Özyaşamöyküsüne dayanan anılar* (Halide Edip Adıvar, *Mor Salkımlı Ev*, 1963; Halikarnas Balıkçısı, *Mavi Sürgün*, 1961; Aziz Nesin, *Böyle Gelmiş Böyle Gitmez*, 1966; Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *Anıların İzinde*, 2 cilt, 1977-1979; Kerime Nadir, *Romancının Dünyası*, 1981; Rıfat Ilgaz, *Yokuş Yukarı*, 1982; Çetin Altan, *Kavak Yelleri ve Kasırgalar*, 1992).
3. *Yaşanılan olaylara tanıklık ederek çeşitli dönemlere ışık tutan anılar* (Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, 1968; Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, 1962; Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, 1961; Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, 4 cilt, 1970-1971; Mehmet Kemal, *Acılı Kuşak*, 1967; Vasfi Rıza Zobu, *O Günden Bu Güne*, 1977; Yunus Nadi, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, 1978; İlhan Selçuk, *Ziverbey Köşkü*, 1987).

İsmet İnönü (*Hatıralarım*), Celal Bayar (*Ben de Yazdım*), Kâzım Karabekir (*İstiklâl Harbimiz*), Kenan Evren (*Kenan Evren'in Anıları*, 1990-91, 4 cilt) gibi Türk siyasal yaşamında rol oynamış kişiler de anı türüne giren yapıtlar vermişlerdir. ■

AHMET RASİM

Türk yazarı (1864 İstanbul-1932 İstanbul).

Darüşşâfaka'yı bitirdikten sonra Posta ve Telgraf Nezareti Fen Kalemi'nde çalışmaya başladı. Tercüman-ı Hakikat, Ceride-i Havadis, Servet-i Fünun, Mecmua-yı Ebüzziya, Sabah gazete ve dergilerinde anı, sohbet, makale, şiir, öykü, roman, çeviri türlerinde yazıları yayımlandı. Bir ara Hüseyin Rahmi ile Boşboğaz (1908) adlı bir gülmece gazetesi çıkardı. Birinci Dünya savaşı sırasında Tasvir-i Efkâr'da, mütareke yıllarında Yeni Gün, Eski Gün, Zaman, Vakit gazetelerinde çalıştı. Cumhuriyet döneminde de Cumhuriyet ve Akşam gazetelerinde yazılar yazdı. İstanbul'dan milletvekili seçilerek T.B.M.M'ne girdi (1927-1932).

Beste çalışmaları da olan Ahmet Rasim, özellikle anı, fıkra ve makale türündeki yazılarıyla tanınmıştır. İstanbul'un çeşitli kesimlerindeki insanların giyimlerini, yaşama biçimlerini, düşüncelerini, gelenek ve göreneklerini, inançlarını, canlı ve renkli bir anlatımla veren Ahmet Rasim'in anı türündeki yapıtları arasında Gecelerim (1894), Fuhş-ı Atik (2 cilt, 1922) ve Muharrir, Şair, Edip (1924) sayılabilir.

Öbür yapıtları: Tarih ve Muharrir (1910); Şehir Mektupları (4 cilt, 1910-1911); Eşkal-i Zaman (1918); Gülüp Ağladıklarım (1926); Muharrir Bu Ya (1927); Resimli ve Haritalı Osmanlı Tarihi (4 cilt, 1910-1912); İki Hatırat Üç Şahsiyet (1916).

Anıtkabir Bkz. Ankara

Anibal ya da Hannibal

Kartacalı komutan ve devlet adamı (İ.Ö. 247'ye doğru-İ.Ö.183).

Roma'ya karşı ilk Pön savaşını yapmış olan Hamilkar Barka'nın oğlu Anibal, Roma'ya karşı kin ve nefret duyguları içinde yetiştirildi ve Hamilkar'ın bütün varlığını adadığı bir amacı benimsedi: Kartaca'yı, imparatorluğun bir bölümünden yoksun bırakan, küçük düşürücü 241 yılı anlaşmasını geçersiz kılmak için Roma'dan öc almak. 9 yaşından başlayarak askerler arasında eğitilen Anibal, genç yaşta, dayanıklılığını ve soğukkanlılığını göstererek askerlerinin sevgisini kazandı. Roma tarihçisi Titus-Livus, Anibal konusunda şöyle yazmıştır: "İnsanın, birbirine en karşıt iki şeye böylesine kıvraklıkla uyduğu görülmemiştir. Bu iki şey, buyruklara uymayı ve buyruk vermeyi bilmektir."

Babasının 229'da ölümünden sonra, kayınbiraderi Hasdrubal'ın yardımcısı olan Anibal, onun da öldürülmesinden (221) sonra, başkomutan seçilerek hemen büyük bir tasarıyı uygulamaya girişti: İspanya'yı üs olarak kullanarak, Galya'yı aşmak; savaşı, deniz yoluyla değil karayoluyla Roma İmparatorluğu'nun içine, İtalya'ya kaydırmak; daha sonra da, yakın dönemde Roma'ya boyun eğmiş halkları ayaklandırmak. Böylece, ülkenin iç kesimiyle ilişkisi kesilen Roma, kıskaç içine alınacak ve teslim olmak zorunda kalacaktı. Askerî harekât 219-218 yıllarında başladı ve 201'de sona erdi. İkinci Pön savaşı diye adlandırılan bu savaş, Kartaca'nın yenilgisiyle sona erdiyse de, Roma da çok güç anlar yaşamış ve birkaç kez yıkılma tehlikesi geçirmişti.

SAVAŞTAKİ BAŞARILARI

Anibal, Alpler'i 60 000 kişilik bir ordu ve 50 kadar fille aştı; bilmediği ya da çok az bildiği topraklardan geçerken yağmacı çetelerin sürekli saldırılarıyla ve soğukla savaşan ordusunun ancak yarısı Po ovasına ulaşabildi.

İtalya topraklarında elinde kalan kuvvetleri en iyi biçimde kullanan Anibal, Trebbia'da, Ticino'da, Trasimeno gölü yakınlarında yaptığı çarpışmaları kazandı ve Roma ordularını, Cannae'de büyük bir bozguna uğrattı (216). Bu savaşta, sayıca üstün olan düşmanı bölmeye karar vererek hafif silahlı birliklerini, çember yayı biçiminde düzenlenmiş ordusunun önüne düz saflar halinde bir perde gibi yerleştirip, Romalı komutanların ordunun tamamını görmesini engelledi. Romalı komutanlar merkezdeki hafif silahlı birliklere saldırınca, iyi desteklenmiş olan merkez, bu saldırıya dayandı. Bundan sonra ordusunun iki yanından,

Anibal'i bir fil üstünde gösteren pişmiş topraktan vazo.

düşman birliklerinin ilerlemesine karşı koymayan Anibal, Roma askerlerinin merkezlerinden hızla uzaklaşmalarını sağladı ve bundan yararlanarak, Romalıların ordunun merkezinde bir gedik açmayı başardıkları sırada, düşman ordusunu ikiye bölmüş oldu. Numidialı atlı kuvvetlerini bölünmüş Roma birliklerinin üstüne sürerek düşman ordusunu yok etti: Savaşta 45 000 Romalı asker öldürüldü; 20 000 tutsak alındı.

YENİLGİLERİ

Bu zaferden sonra Anibal, doğrudan doğruya Roma kentine saldırmak yerine İtalya'nın güney kentlerini ele geçirmeğe uğraştı. Ama bu sırada Roma yeniden toparlanmayı başardı; kardeşleri Hasdrubal ve Mago, Anibal'in yardımına koştukları sırada Roma birliklerine yenildiler (207): Romalı komutan Scipio, savaşı doğrudan Kartaca'ya yöneltince, Kartaca Anibal'i geri çağırdı; ama Anibal, 202 yılında Zama'da bozguna uğradı. Bu yenilgiye karşın Anibal, Plebler (Roma toplumunun en kalabalık sınıfı) ve askerler tarafından çok sevilmesi sayesinde, Kartaca kentinin suffectus'u (yüksek görevli) olarak kaldı ve Roma'nın kabul ettirdiği ağır barış koşullarına karşın, kenti yeniden ustaca örgütledi. Ama, Anibal'in yeniden savaşa girişeceğinden, dolayısıyle de işlerinin bozulacağından korkan büyük tacirler, Roma'yla işbirliği yaptılar; Anibal, düşmanlarının eline düşmemek için sürgüne gitmek zorunda kaldı (195'e doğru). Ephesos'a giderek, Büyük Antiokhos'un donanmasını Roma donanmasına karşı savaşa çıkardı. 190 yılında Antiokhos yenilince, Anibal önce Girit'e, sonra da Bithynia'ya kaçarak, Prusias'ın hizmetine girdi. Ama Prusias'ın, Roma'nın baskısıyla onu desteklemekten vazgeçmesi üstüne, Prusias tarafından Romalılara teslim edileceğini anlayınca zehir içerek kendini öldürdü (183). Mezarı Gebze'dedir.■

Ankara

Büyük kesimi İç Anadolu bölgesinde, kuzeydeki küçük kesimi de Karadeniz bölgesinde kalan ilimiz.
Büyüklük bakımından Konya'dan sonra ikinci ilimiz (30 715 km²) olan Ankara, kuzeyde Bolu ve Çankırı, doğuda Çorum, Yozgat ve Kırşehir, güneydoğuda Niğde, güneyde Konya, batıda Eskişehir illeriyle komşudur.

YÜZEY ŞEKİLLERİ

İç Anadolu bölgesinin kuzeyinde yer alan engebeli Ankara yöresi, doğuda Kızılırmak, batıda Sakarya ırmaklarıyla sınırlanır. Güneyde, Paşadağı ve Karacadağ'la Konya yöresinden ayrılır. Kuzeyde Köroğlu dağlarının İç Anadolu'ya bakan yamaçları boyunca Batı Karadeniz'e komşudur: Bu kesimde Ankara ilinin sınırları içinde kalan dağlar yer alır: Aydos dağı (1 840 m); Yıldırım dağı (2 035 m); Işık dağı (2 015 m). Ankara yöresinin güneyi, vadilerle az çok yarılmış bir yayla görünümündedir. Yaylanın ortalama yükseltisi 1 000 m'yi geçer; üstündeki basık tepelerin yükseltisiyse 1 400 m dolayındadır.

Eski Ankara'dan görünüş.

İKLİM KOŞULLARI VE BİTKİ ÖRTÜSÜ

Ilıman iklim kuşağında yer alan Ankara ilinde, ılıman iklimin kışları çok sert geçen kara tipi egemendir. Yörenin yüksek, denizden uzak ve dağlarla çevrili olması yüzünden gece ve gündüz, yaz ve kış sıcaklıkları arasında büyük fark vardır. Uzun süreli gözlemlere göre yıllık ortalama sıcaklık 11,8°C, en soğuk ay (ocak) ortalaması 0,3°C, en sıcak ay (ağustos) ortalaması 23,3°C'tır. En düşük ve en yüksek sıcaklıklar da gene aynı aylarda gözlenir. Ocak ayında sıcaklık sıfır derecenin altına düşer (ortalama -3,5°C); ağustos ayındaysa 30°C'ın üstüne çıkabilir. 45 yıllık gözlemlere göre, günümüze kadar kaydedilen en yüksek sıcaklık 40°C (1 Ağustos 1954), en düşük sıcaklıksa -24,9°C'tır (5 Ocak 1942). Yıllık yağış tutarı düşüktür: 367 mm. En az yağış yaz mevsiminde (ağustos ayında 8,5 mm), en çok yağış ilkbaharda (mayıs ayında 50,6 mm) düşer. İlkbaharda özellikle nisan ve mayıs aylarında öğleden sonraları, "Kırkikindi yağmurları" adı verilen, sağanak halinde, kısa süren (bazen de sürekli) yağışlar görülür. Kar yağışları kasım ayında başlayıp, nisan ayına kadar sürer (kar en çok ocak ayında düşer). Yılda ortalama 26 gün sislidir (genellikle sonbahar mevsiminin son aylarında ve kış mevsiminde, sabaha karşı toprağın şiddetle soğuması sonucunda yere değen havanın soğuması ve su buharının yoğunlaşmasıyla sis oluşur). Rüzgârlar bütün mevsimlerde genellikle kuzeybatı yönünden eser.
Ankara ilinin bitki örtüsü kuzeyde

Ulus alanında Atatürk anıtı.

ve güneyde farklılıklar gösterir. İklimin etkisiyle orta ve güney kesimlerin doğal bitki örtüsü bozkırdır; bu kesimlerde yağış azlığından ötürü bitki örtüsü zayıf, türler de azdır. Tuz gölü havzasının biraz kuzeyinde Bâlâ dolaylarında ardıçağaçlarıyla karışık meşe toplulukları başlar: Kurak bodur orman özelliği gösteren bu meşe topluluklarının alt sınırı 1 000 m'dir. Ankara'nın kuzeyinden başlayarak, sürekli orman toplulukları görülür ve ağaçlar kuzeye doğru ilerlendikçe sıklaşır; meşelerin arasına yer yer karaçam toplulukları karışır. Meşe ve karaçam ormanlarının yayıldığı bu alanlardan, yavaş yavaş Karadeniz ormanlarına geçilir.

IRMAKLAR VE GÖLLER

Ankara ilinin topraklarını sulayan akarsular Kızılırmak ve Sakarya ırmaklarına kavuşur. Kentin yakınlarında Bent deresi, Çubuk suyu ve İncesu'nun birleşerek oluşturdukları Ankara suyu (ya da Engürü suyu), Ova çayını da alarak Sakarya ırmağına karışır. Doğuda ilin küçük bir kesimi de, Balaban deresi ve Delice ırmak aracılığıyla sularını Kızılırmak'a gönderir.

İl toprakları göller bakımından zengin sayılabilir. Konya ve Niğde'yle olan sınırda, Tuz gölünün doğu kıyılarının küçük bir kesimi, Ankara kentinin güneyinde, Ankara-Konya karayolunun doğusunda Emir gölü, biraz daha güneyde, karayolunun batı kıyısı boyunca Mogan gölü yer alır. Gerek Emir, gerek Mogan gölleri, doğal bir set arkasına suların birikmesiyle oluşmuştur. Kıyısında Ankaralılar için plaj yerleri yapılmış olan çeşitli su sporları yarışları düzenlenen Mogan gölü, kuş çeşitleri bakımından da zengindir. Ankara ili sınırları içinde, çok sayıda baraj gölü de yer alır: Sakarya ırmağı üstünde Sarıyar baraj gölü; Kızılırmak üstünde Hirfanlı baraj gölü; Çubuk çayı üstünde Çubuk I ve Çubuk II baraj gölleri; Bayındır çayı üstünde Bayındır baraj gölü; İstanbul-Ankara karayolu üstünde Kurtboğazı baraj gölü.

İLÇELER VE NÜFUS

Ankara ili 24 ilçeye ayrılmıştır: Akyurt (12 535 nüf.; 1990); Altındağ (422 668 nüf.; 1990); Ayaş (20 806 nüf.; 1990); Balâ (37 612 nüf.; 1990), Beypazarı (45 977 nüf.; 1990), Çamlıdere (19 365 nüf.; 1990), Çankaya (714 330 nüf.; 1990), Çubuk (51 964 nüf.; 1990), Elmadağ (38 032 nüf.; 1990), Etimesgut (70 800 nüf.; 1990), Evren (6 928 nüf.; 1990), Gölbaşı (43 522 nüf.; 1990), Güdül (18 698 nüf.; 1990), Haymana (55 527 nüf.; 1990), Kalecik (25 043 nüf.; 1990), Kazan (21 837 nüf.; 1990), Keçiören (536 138 nüf.; 1990), Kızılcahamam (34 456 nüf.; 1990), Mamak (410 359 nüf.; 1990), Nallıhan (36 779 nüf.; 1990), Polatlı (99 965 nüf.; 1990), Sincan (101 118 nüf.; 1990), Şereflikoçhisar (60 701 nüf.; 1990), Yenimahalle (351 436 nüf.; 1990). Topraklarının çoğunluğu İç Anadolu bölgesinde kalan ilin, Kızılcahamam ve Çamlıdere ilçeleri Karadeniz bölgesinde yer alır.

Ankara ilinin toplam nüfusu 3 milyonu aşar (1990 sayımına göre 3 306 327 nüf.). Büyükşehir Belediyesi sınırları içindeki Ankara kent nüfusuysa, 2 259 471'dir.

ANKARA KENTİ

Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti olan Ankara kenti topraklarına, çok eski tarihlerde yerleşilmiştir. Bunda en büyük etmen, bu topografya koşullarının ve Anadolu yolları üstündeki konumunun, merkez rolü oynayabilecek bir kentin kurulmasına elverişli olmasıdır. Orta Anadolu'da aşağı yukarı bütün kentler bir ova çevresinde, daha doğrusu, bu ovaları çevreleyen dağların yakınında kurulmuştur. Ankara da, ortasından Ankara çayının geçtiği bir ova kenarında yer alır. Bent deresi, İncesu ve Çubuk suyu bu ovada, kente yakın bir noktada birleşirler. Söz konusu ova, öbür Anadolu kentlerinin kurulduğu ovalardan küçük olmakla birlikte, korunmaya elverişli bir yerde olduğu için, çok erken tarihlerde yerleşmeye açılmıştır. Ankara'nın yüzey şekillerinde, yükseltileri 1 000 m-1 200 m arasında değişen ve vadilerle derin bir biçimde yarılmış yaylalar ile üstlerindeki birkaç yüz metre yükseklikte sırtlar ve tepeler ağır basar. Bent deresinin dar vadisi, günümüzde Ankara kalesinin bulunduğu tepeyi, yaylanın ovaya egemen dik kenarından ayırarak, korunmaya elverişli bir yer hazırlamış, Hititler, Frigyalılar ve Galatlar döneminde hep aynı yerde olan kent, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde de yerini değiştirmemiştir. Geçmiş dönemlerde hep bir kale kenti rolü oynayan Ankara'nın günümüzdeki görünümünde de, ova zemininden yükselen kale hemen dikkati çeker. Kentin adı, eski dönemlerden günümüze kadar çok az değişiklik geçirmiştir. Hititler döneminde kentin hangi adla kurulduğu bilinmemektedir (Hititlerin Ankuva adlı kentinin yerinde kurulduğu ileri sürülmüşse de, bu konudaki bulgular yeterli değildir). Buna karşılık Frigyalılar döneminde adının *Ankyra* olduğu bilinmektedir. Bu adın, "gemi çapası" anlamına gelen "anker"den türediği, Frigya kralı Midas'ın, bir gemi çapası bulduğu yerde kenti kurarak bu adı verdiği ileri sürülmektedir. Ama bazı tarihçiler de, kenti Galatların kurduğunu ve Mısırlılarla yaptıkları savaşta, ellerine geçirdikleri Mısır gemileri-

Ankara'da ilk Büyük Millet Meclisi yapısı.

Ulus alanından görünüş.

nin çapalarını zafer ganimeti olarak yanlarına aldıklarını,bundan esinlenerek kentlerine de Ankrya adını verdiklerini ileri sürmektedirler: Romalılar döneminde, gemi çapası Ankara kentinin arması olarak kullanılmış ve sikkelerin, madalyaların üstüne çapa simgesi basılmıştır. Daha yakın dönemlere ilişkin bazı Türk-İslâm kaynaklarındaysa kentin adının *Engürü* olduğu, bunun da farsça *engür* (üzüm) sözcüğünden geldiği belirtilmektedir. Ankara kalesinin halka "angarya"yla yaptırılmasından kente *Angora* adının verildiğini ileri sürenler de vardır. Günümüzdeki Ankara adı, çok eski dönemlerden bu yana kullanılan çeşitli adların, az çok değişikliğe uğramış biçimidir.

Ankara ve çevresinde yapılan arkeoloji kazıları sonucunda Yontmataş devrinden kalma araç-gereçlerin ortaya çıkarılmış olması, kentin geçmişinin yazılı tarihten çok öncelere uzandığını gösterir. Yöredeki ilk yerleşme merkezinin, Anadolu'da ilk siyasal birliği sağlayan Hititler döneminde kurulduğu sanılmaktadır. İ.Ö. VIII. yy'da Ankara ve çevresi Frigyalıların eline geçmiş, İ.Ö.VII. yy'da Frigyalılar Lidyalılara bağımlı hale gelmişler, İ.Ö.547'de Lidya kralının Perslere yenilmesinden sonra da Pers egemenliği başlamıştır. Batı Anadolu'daki Sardeis (Sardes) ile İran'daki Susa kentleri arasında uzanan Kral yolu üstünde yer alan Ankara, Persler döneminde önemli bir konaklama ve ticaret merkezi haline gelmiş, Anadolu'da Perslerin egemenliğine son veren İskender, büyük Doğu Seferi'ne giderken, Ankara'da konaklamıştır.

İ.Ö. III. yy'dan başlayarak Galatların merkezi olan Ankara, İ.Ö. II. yy'da Roma İmparatorluğu'na katılmış ve önemli bir askerî merkez haline gelmiş, Galatlar zamanında tepeden ovaya doğru yayılmaya başlayan gelişmesi, Romalılar döneminde Bent deresinin dirseği içinde sürdü. Romalılar döneminde surları onarılan, tapınaklar, hamamlar ve hipodrom yapılan (günümüze bu yapıtlardan Augustus tapınağı ile Roma hamamının bir bölümü kalmıştır) kent, Bizans döneminde (395-1073) etekten kaleye doğru çekilerek, kalın bir dış surla çevrildi ve tam bir Ortaçağ kenti görünümü aldı. 1071'de Selçukluların Malazgirt zaferini kazanarak Anadolu'ya girmelerinden sonraki yıllarda Ankara, Bizanslılar ve Selçuklular arasında birkaç kez el değiştirdi. Selçuklular döneminde Ankara kenti, kalın surlarla çevriliydi ve askerî önemini korumaktaydı; ama ana ulaşım yollarına göre sapa kaldığından ticari önemini yitirmişti (Ankara'daki Selçuklu yapıtları, Konya, Sıvas, Kayseri'dekiler kadar çok ve önemli değildir; o dönemden kalma başlıca yapıtlar arasında Alâaddin camisi ve Çubuk çayı üstündeki Akköprü sayılabilir).

1304 yılında İlhanlıların eline geçen Ankara, 40 yıl süreyle onların yönetiminde kaldı (Selçuklu ve Osmanlı dönemleri arasında kentin, Anadolu'da geniş toprakları ve yetkileri olan Ahiler tarafından yönetildiği söylenir); Osmanlılara ilk olarak Orhan Bey zamanında geçti (1356); kısa bir süre için el değiştirdikten sonra Murat I tarafından yeniden (1360) alındı. 1402'de Çubuk ovasında Yıldırım Bayezid ve Timur arasında yapılan savaş, Osmanlıların yenilmesiyle sonuçlanınca, Osmanlı şehzadeleri arasındaki taht kavgaları sırasında Ankara da bir süre şehzadeler arasında el değiştirdi; sonuçta Çelebi Mehmet'in Osmanlı tahtına çıkmasıyla (1413), Ankara, Anadolu eyaletinin bir sancağı haline geldi. XVIII. yy'daki Celali isyanları sırasında İstanbul üstüne yürüyen bütün isyancılar önce Ankara kalesini almak istedikleri için, sınırdan uzakta bulunmasına karşın, Ankara kalesi sürekli sağlam tutuldu.

XVII. ve XVIII. yy'larda Ankara, çevresindeki ovalarda iyi cins tahıl ve meyve yetiştirilen, otlaklarında iyi cins hayvan (koyun, keçi, at) beslenen, yerel sanayisi gelişmiş bir kentti. Ankara keçilerinin tüyünün Ankara'da ve çevre kasabalarda işlenerek tiftik haline getirilmesiyle yapılan dokumalar, İstanbul ve İzmir üstünden Mısır'a, Avrupa'ya satılırdı. Ama XIX. yy'ın başlarında Avrupa'da sanayinin gelişmesi yüzünden Ankara'da tiftik sanayisi gerilemeye başladı; el tezgâhları azaldı; tiftik keçileri bakımsızlık yüzünden eski değerini yitirdi. İktisadında tiftik sanayisinin önemli rol oynadığı Ankara, XIX. yy'da bir yandan bu gerilemelerden ötürü, bir yandan da sıtma hastalığının yaygınlaşması ve yangınlar yüzünden iyice gerileyip bir kasabaya dönüştü.

Balkan savaşından sonra Rumeli illerinin yitirilmesiyle ülkenin batı sınırlarının İstanbul'a iyice yaklaşması üstüne, devlet merkezinin Orta Anadolu'ya taşınması söz konusu edildiyse de, bu konuda Ankara kenti düşünülmedi.

Buna karşılık Kurtuluş savaşını Ankara'dan yöneten Atatürk, savaşın en kötü günlerinde kendisine destek olan kenti, 13 Ekim 1923'te başkent haline getirdi.

CUMHURİYET SONRASI

1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti olan Ankara, hızla gelişti. Eski semtlerdeki boş yerler yapılarla dolarken, yeni semtler de kuruldu. Bataklıklar kurutularak sıtma tehlikesi ortadan kaldırıldı. Kentin su gereksinmesini karşılamak için Çubuk barajı yapıldı. Cadde kenarları, eski yangın yerleri, parklar ağaçlandırılarak kentin çıplak görünüşü değiştirildi. 1926'da yapılan sayım denemesinde 57 800 olarak saptanan nüfus, 1927 genel nüfus sayımında 74 553'e yükseldi,1945'te 200 000'i aştı (227 000 nüf.). Nüfustaki bu artış kentin alanını da genişletti ve kuruluş yıllarında kalenin bulunduğu tepede yer alan, XIX. yy'da bir surla kuşatılan kent, ovaya yayılıp, ovayı sınırlayan karşı tepelere ulaştı. Devlet merkezi olması nedeniyle aşırı nüfus yığılmasının sonucu, kent çevresi de hızla gecekondularla doldu.

Kızılay'dan görünüş.

Günümüzde Ankara kenti eski yerleşme alanını her yönden aşmış ve geniş bir alana yayılmıştır. Eski kesimi iki bölümden oluşur: Hisar tepesinde yer alan Kaleiçi; bu tepenin ortasından ovaya doğru yayılan ve günümüzde ortadan kalkmış bulunan ova surları içindeki mahalleler. Eski Ankara'da, son yıllarda açılan caddeler boyunca dizilmiş çok katlı yapılar ve alanlar bulunmasına karşılık, küçük kerpiç yapılı evlerin yer aldığı dar ve dolambaçlı yollara da raslanır. Tarihsel yapılar da kentin bu eski kesiminde yer alır(Augustus tapınağı; Roma hamamı kalıntıları; Osmanlı döneminden kalma camiler). Ankara kalesi, tepenin yüksek bölümünü kaplayan bir iç kale ile çevresini kuşatan dış kaleden oluşur. Dış ve iç kale surları arasındaki alan ile iç kalenin kuşattığı alan, dar sokaklar boyunca dizilmiş eski evlerle kaplıdır (Ankara'ya özel bir görünüm kazandıran bu evler, kurulan ahşap iskelet boşlukların kerpiçle doldurulmasıyla yapılmıştır; duvarları, kireçle badanalıdır). Ama son yıllarda bunların çoğu yıkılmış, kale dışındaki mahalleler hızla gelişmiş, genişletilen ya da yeni açılan yollar ve alanlar boyunca çok katlı yapılar yükselmiştir.

Cumhuriyetten önce yalnızca Kaletepe çevresinde yayılan Ankara, cumhuriyetle birlikte gelişmeye başladı. O zamanlar kentin iş merkezini oluşturan günümüzün Ulus alanına açılan caddeler boyunca,yeni yapılar kuruldu (eski Türkiye Büyük Millet Meclisi; Ankara Palas). 1930-1940 arasındaki dönem, Ankara'nın genişleme dönemi oldu. H. Jansen'in yaptığı plana göre kent Kaletepe çevresinde yeşil şeridin (bağlar, bahçeler) dışına taştı. Ankara'nın kale dışındaki mahalleleri, caddeler açılarak genişletilirken, güneyde de Yenişehir kuruldu. Kent kısa sürede Cebeci ve Maltepe yönünde genişledi. Çankaya'ya doğru uzanan kesimde bakanlıklar ve elçilikler kuruldu. 1940'ta yapılan sayımda nüfusu 157 000 olan kentin gelişmesi, İkinci Dünya savaşının bunalımlı yıllarında yavaşladıysa da, kentin çevresinde ikinci bir şerit oluşturuldu (Etlik, Gazi Eğitim Enstitüsü, Atatürk Orman Çiftliği, Harp Okulu üstünden Dikmen ve Çankaya'ya uzanan bu ikinci şerit üstünde sonradan Anıtkabir yapıldı). 1950'de nüfusu 288 000'e yükselen Ankara' da,iş merkezi Ulus'tan Yenişehir'e kaydı; kent, Maltepe yönünde genişledi ve Bahçelievler'in ilk bölümleri kuruldu.

1950-1960 döneminde ikinci yeşil şerit de atlanarak, kentin alanı daha da genişletildi. Yeni semtler kuruldu (Yenimahalle, Aydınlıkevler, Gazi Mahallesi, Anıttepe); ayrıca eski bağların yerine sürekli yerleşmeler yapıldı. 1960-1970 yılları arasında yoğun bir yapı çalışmasına girişilerek Kavaklıdere, Çankaya ve Ayrancı kalabalıklaştı. Yenimahalle'ye, Karşıyaka, Demetevler gibi yeni semtler eklendi ve bu kesim ile Atatürk Orman Çiftliği arasındaki boşluklar hızla doldu. 1965'te 902 000'e yükselen kent nüfusu, 1970'te ilk kez 1 milyonu aştı (1 236 000 nüf.): 1980'de 1 877 755, 1985'te 2 235 035 oldu.

Ankara çevresindeki bazı köyler de başkentin büyümesiyle gelişti ve zamanla belediye sınırları içine girdi (Dikmen, Etimesgut). Belediye sınırları dışındaki köylerden bazıları da bu gelişmeye katıldı (Gölbaşı, Sincan). Ayrıca iki yerleşme yeri Ankara'yla birlikte gelişip, köyken ilçe merkezi haline geldi: Günümüzdeki yerinin 6 km güneydoğusunda bir köyken, demiryolunun yapılmasından sonra yeni yerinde gelişen Polatlı; Ankara'nın 40 km kadar doğusunda bir köyken (eski adı Asi Yozgat ya da Küçük Yozgat'tı) askerî sanayinin kurulmasıyla gelişen Elmadağ. Ankara ilinin merkezden sonra en kalabalık yerleşme yeri olan ve bir ilçe merkezi olmasına karşın nüfusu 1985'te 100 000'i aşan Kırıkkale'yse, Cumhuriyetin ilk yıllarında "Kırık" adlı eski bir köyken, askerî fabrikalar kurulmaya karar verilince hızla gelişti ve 15.6.1897 tarihli, 3 578 sayılı yasayla kurulan Kırıkkale ilinin merkezi oldu.

ESKİ ANITLAR

ANKARA KALESİ. Yapılış tarihi kesin olarak bilinmeyen, Hititlerden bu yana hep aynı yerde bulunan, Romalılar, Bizanslılar ve Selçuklular dönemlerinde birçok kez onarılan Ankara kalesi, tepenin yüksek bölümünü kaplayan iç kale ve çevresini kuşatan dış kaleden oluşur (dış kalenin 20'ye yakın kulesi vardır). İç kale yaklaşık 43 000 km^2'lik bir yer kaplar. 14-16 m yüksekliğindeki duvarları üstünde çoğu 5 köşeli 42 kule vardır. Duvarların alt bölümü mermer ve bazalttan yapılmıştır, üst kesimlerine doğru bloklar arasında tuğla bölümlere raslanır. Tuğla bölümlerin büyük ölçüde zarar görmesine karşın, iç kale bozulmadan günümüze kadar gelmiştir. VIII. ve IX. yy'larda kent istilalara uğrayınca, kaleyi hızla onarmak için, o sıralarda yıkıntı halinde olan Roma anıtlarının mermer blokları, sütun başlıkları, su yollarının mermer olukları kullanılmıştır (bunlara özellikle iç kalenin güney yönünde raslanır).

AUGUSTUS TAPINAĞI. Frigya tanrıçası Men adına İ.Ö. II. yy'da yapılan tapınak sonradan yıkılmış yerine İ.S. 10. yılda günümüzdeki tapınak yapılarak Roma imparatoru Augustus'a adanmıştır (tapınağın duvarında, aslı Roma tapınaklarında bulunan İmparator Augustus'un vasiyetleri yazılıdır). Bizans döneminde çeşitli değişikliklerle kiliseye dönüştürülen tapınağın yanında,günümüzde Hacıbayram camisi yer almaktadır.

ROMA HAMAMI. III. yy'da Roma İmparatoru Caracalla tarafından yaptırılan bu hamam, çeşitli dönemlerde ekler yapılarak genişletilmiştir. Düzgün taş temeller üstünde yükselen hamamın dış duvarları taş ve tuğlaların üst üste konulmasıyla yapılmıştır. O dönemlerde iç duvarlarının mermerlerle kaplı olduğu, hem içinde, hem dışında heykeller bulunduğu sanılır. Yıkanma odaları, spor alanı, yüzme havuzu, soyunma yeri, soğuk, sıcak ve ılık bölümleriyle Roma hamamlarının en önemlilerindendir.

JULİANUS SÜTUNU. 362'de Roma imparatoru Julianus tarafından diktirildiği sanılan bu sütuna, "halk arasında Süleyman peygamberin eşi Saba melikesi Belkıs'a maledilerek "Belkıs sütunu" denir. 14,5 m yüksekliğindeki sütun, üstünde yivler bulunan 15 yuvarlak taştan oluşmuştur; üstünde dört köşeli bir sütun başlığı yer alır.

CAMİLER

AHİ ELVAN CAMİSİ.Samanpazarı'nda 1382'de Ahi Elvan Mehmet tarafından yaptırılan bu cami, 1413'te Osmanlı padişahı Mehmed I Çelebi döneminde onarılmıştır. Ağaç işlemeleri son derece güzeldir. Ceviz oymalı 5 köşeli yıldız motifleriyle süslü mimberi de Selçuklu üslubu ahşap işçiliğinin en güzel örneklerindendir. Duvarların alt kesimi taştan, üst kesimi kerpiçten olan caminin taş ve tuğladan yapılmış minaresi tek şerefelidir.

ALÂADDİN CAMİSİ. Selçuklu sultanı Kılıçarslan II'nin oğlu Muhiddin Mesut Şah tarafından XII. yy'da yaptırılan Alâaddin camisi, Ankara'nın en eski camilerinden biridir. Tek şerefeli minaresi tuğladandır. Camiyi aydınlatan 13 pencerenin üstündeki yazılar, okunmayacak kadar silik durumdadır.

HACIBAYRAM CAMİSİ. Ulus'ta, Augustus tapınağı yanında yer alan bu cami, XV. yy'ın ilk yarısında Hacı Bayram Veli adına yaptırılmış, sonradan Mimar Sinan tarafından onarılmıştır. Tavanı ile mihrap ve mimber süsleri, sanat değeri bakımından ilgi çekicidir. Müezzin mahfelinin altı XVIII. yy. Kütahya çinileriyle süslü olan caminin yanında, Hacıbayram Veli'nin türbesi yer alır (türbenin kapıları günümüzde Etnografya Müzesi'ndedir).

ÖBÜR CAMİLER. Yukarda saydığımız üç caminin dışında Ankara'nın başlıca camileri arasında Aslanhane camisi (XII. yy.), Yenicami, Karacabey camisi (XV. yy.), Direkli cami (XIV. ya da XV. yy.), Kurşunlu cami (XVI. yy.), Zincirli cami, İbadullah camisi, İki Şerefeli cami, Çiçekçioğlu camisi (XVII . yy.), Tabakhane camisi (XVIII. yy.) sayılabilir.

Hacı Bayram camisi.

MÜZELER

Etnografya Müzesi.

ANADOLU MEDENİYETLERİ MÜZESİ. Ankara kalesi yakınındaki Mahmut Paşa Bedesteni ile Kurşunlu Han'ın onarılmasıyla müzeye dönüştürülen, 1951'de Hitit yapısı salonların açılmasıyla önce Hitit Müzesi, 1969'da 2 salonun daha eklenmesiyle Anadolu Medeniyetleri Müzesi adı verilen bu müzede, Anadolu'nun çeşitli yerlerinden getirilmiş arkeoloji kalıntılarının asılları sergilenir. Müzenin ortasındaki büyük salon 10 kubbeyle örtülüdür ve 4 kapılıdır (Karkamış, Alacahöyük, Aslantepe'den getirilen yapıtlar bu salonda sergilenir). Yan salonlardaki yapıtlar, tarih sırasına göre dizilmiştir.

Anadolu Medeniyetleri Müzesi, dünyadaki en zengin Hitit arkeoloji müzesi sayılmaktadır.

ETNOGRAFYA MÜZESİ. Türkiye'nin en büyük etnografya müzesi olan Etnografya Müzesi, Ankara'nın başkent olmasından sonra kurulmuş, zamanla gelişerek günümüzdeki biçimini almıştır. 10 salonda 20 000'i aşan yapıt sergilenir (Atatürk'ün naaşı 1938-1953 arasında 15 yıl bu müzede kalmıştır): Anadolu'dan derlenmiş çeşitli giysiler, işlemeler, dokumalar; Türk mutfağıyla ilgili bakırlar; tipik bir Ankara evinin konuk odası; tekke eşyaları; yazma yapıtlar ; ağaç işçiliği örnekleri.

ÖBÜR MÜZELER. Ankara'daki öbür müzeler Anıtkabir Atatürk Müzesi, Çankaya'da Atatürk'ün evinin yer aldığı müze, Türkiye Büyük Millet Meclisi Müzesi ve Devlet Demiryolları Müzesi'dir.

DOĞAL GÜZELLİKLER VE TURİZM OLANAKLARI

Ankara halkının günlük açık hava, dinlenme ve eğlenme gereksinmelerini karşılamak için kent içinde Gençlik Parkı, Kuğulu Park ve Atatürk Orman Çiftliği kurulmuştur.

Denizden oldukça uzakta yer alan kentin halkı, suya olan özlemini Ankara çevresindeki göllerde ve baraj gölleri tesislerinde giderir: Emir ve Moğan gölleri; Karagöl; Çubuk baraj gölü; Kurtboğazı baraj gölü. Ankara çevresindeki ormanlık alanlarda da, orman içi dinlenme yerleri kurulmuştur. Bunlardan Söğütözü, Ankara kent merkezine 5,5 km uzaklıktadır. Atatürk'ün dinlenmek için uğradığı yerlerden olan bu söğüt koruluğunda, Atatürk'ün dinlenme evi onarılmıştır. Çamkoru, Ankara-İstanbul karayolundan ayrılan bir yol üstünde, Karagöl, Ankara'ya 70 km uzaklıkta Çubuk ilçesinin kuzeyinde bulunur (yanardağ kökenli olan göl, orman içinde yer alır). Beynam ormanı, Ankara-Kırşehir karayolu üstünde, Bâlâ ilçesi yakınlarında, Ankara'ya 30 km uzaklıktadır (İç Anadolu bozkırları arasında korunmuş bir orman kalıntısı olmasının yanı sıra, Timur'un Yıldırım Bayezid'le yaptığı savaşta fillerini sakladığı orman olduğu için tarihsel açıdan da önemlidir). Beypazarı ilçesinin 14 km kuzeyinde Tekkedağı'ndaki dinlenme tesisleri ile Nallıhan ilçesi, Köstebek ve Hoşebe de zengin orman örtüsü, temiz havasıyla çok sayıda ziyaretçi çeken yerlerdir.

Bu orman içi dinlenme yerlerinde halkın gereksinimlerini karşılamak için masa, bank, içme suyu, büfe, otopark gibi çeşitli hizmetler geliştirilmiştir. Ankara'nın Kızılcahamam ilçesine 2 km uzaklıktaki, Soğuksu yöresinin 1 050 hektarlık kesimi ulusal park olarak ayrılmıştır (yoğun kullanım nisan-ekim ayları arasıdır; piknik, kamp yeri, yürüyüş, dağcılık için kullanılabilir).

Ankara ilindeki çok sayıda kaplıca ve maden suyu kaynakları da hem dinlenme, hem de tedavi olanakları sağlarlar. Başlıcaları arasında Ayaş'ta Karakaya kaplıcası ve içmesi, Beypazarı'nda Dutlu kaynakları, Haymana kaplıcası, Kızılcahamam'da Büyük kaplıca, Küçük kaplıca, Acısu kaplıcası ve Kızılcahamam içmeleri, Çubuk'ta Melikşah kaynakları sayılabilir.

Kış sporları açısından Ankara'ya 18 km uzaklıktaki Elmadağ, başlıca kayakçılık merkezidir. Ankara'ya 40 km uzaklıktaki Ayaş beli, Dikmen'deki Çaldağı ve Ankara'ya 12 km uzaklıktaki Hüseyin Gazi de kış sporlarına elverişlidir.

Anıtkabir.

Aslanlı Yol.

ANITKABİR

Atatürk'ün ölümünden sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi, Ankara'ya egemen bir tepe olan Rasattepe'de, bir Anıtkabir yaptırma kararı aldı ve açılan proje yarışmasını, Emin Onat ile Orhan Arda'nın kazanmalarından (1942) sonra yapımına 9 Ekim 1944 yılında başlanan anıt, 1953'te tamamlandı. Atatürk'ün naaşı 10 Kasım 1953'te Etnografya Müzesi'nden törenle alınarak, Anıtkabir'deki yerine yerleştirildi. Tepenin adı da Anıttepe'ye çevrildi.

Anıtkabir'in batıdaki giriş kapısından merdivenlerle (merdivenlerin solunda Hürriyet, sağındaysa İstiklâl kuleleri yer alır) Aslanlı Yol'a çıkılır. Sağlı-sollu 24 aslan heykelinin bulunduğu Aslanlı Yol, Zafer Alanı'na açılır. Girişinde sağda Mehmetçik Kulesi, solda Müdafaa-i Hukuk Kulesi bulunan galerilerle çevrili Zafer Alanı, 40 000 kişi alacak büyüklüktedir; 33 basamaklı bir merdivenle Atatürk'ün lahdinin bulunduğu Şeref Holü'ne bağlanır. Merdivenlerin üst yanında Atatürk'ün "Ordular ilk hedefiniz Akdeniz'dir, ileri!" buyruğunu verirken gösteren kabartmalar yer alır. Şeref Holü'nün tabanı ve duvarları renkli mermerlerle, tavanı mozaiklerle süslüdür; duvarlara Atatürk'ün özdeyişleri işlenmiştir. Karşıdaki büyük pencerenin önünde tek parça renkli mermerden Atatürk'ün lahdi yer alır (lahdin taşı Adana'nın Osmaniye ilçesinden, duvarlarındaki mermerler Bilecik'ten, öbür taşlar da Çankırı ve dolaylarından getirilmiştir). Anıtkabir'de ayrıca bir Atatürk Müzesi (Atatürk'le ilgili eşyalar sergilenir) ve bir Atatürk Kütüphanesi vardır.

ANKARA İLİNİN İKTİSADİ ETKİNLİKLERİ

Ankara ilinin topraklarının % 45'i tarıma ayrılmıştır. Tahıl türleri arasında buğday başta gelir; onu arpa ve yulaf izler (Kirmir çayı tabanında da pirinç tarımı yapılır). İlde sulak topraklar azdır. Sulanabilen yerlerde ve vadi tabanlarında meyve (armut, elma, kayısı, vişne, üzüm, dut) ve sebze yetiştirilir. Ünlü Ankara armudu genellikle Kalecik ve Beypazarı'nda üretilir. Sanayi bitkilerinden en çok şekerpancarı ekilir.

Ankara ilinde hayvancılık, özellikle de koyun yetiştiriciliği gelişmiştir. En çok kızıl ve akkaraman türleri yetiştirilir. Keçi sayısı da koyun sayısına yakındır. Kıl keçileri az sayıdadır ama, Ankara keçisi de denen tiftik keçisi, Ankara'nın önemli gelir kaynakları arasında yer alır (parlak ve yumuşak tüylerinden yapılan sof kumaşı, yıllardır yurt dışına satılmaktadır).

Ankara kentinde çok sayıda büyük ve orta sanayi tesisi, iş, ticaret, kültür ve eğitim merkezleri kurulmuştur. Kent ayrıca, önemli bir ulaşım (karayolu, demiryolu ve hava ulaşımı terminalleri) merkezidir (ayrıca Elmadağ'da önemli barut fabrikaları vardır). ■

Ankara anlaşması

20 Ekim 1921'de Türkiye ile Fransa arasında imzalanan anlaşma (*Ankara itilafnamesi* de denir).

Birinci Dünya savaşının sürdüğü yıllarda Osmanlı Devleti'ne "Hasta Adam" gözüyle bakan Avrupa'nın büyük devletleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarını aralarında paylaşmak için gizli görüşmeler yapıyorlardı. Bu arada, özellikle Fransa, İngiltere ve Rusya, gizli bir anlaşma imzalamak için Moskova'da toplanmaya karar verdiler. 26 Nisan-9 Mayıs 1915 tarihleri arasında yapılan ve Fransa adına Picot'nun, İngiltere adına Sykes'ın, Rusya adına da Mark'ın katıldığı toplantı sonucunda, gizli anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre İngiltere ve Fransa, Anadolu'nun güney ve doğu illerini aralarında paylaşacaklar,

Rusya da Kars, Ardahan ve Batum'u alacaktı. Nitekim, Birinci Dünya savaşına son veren Mondros ateşkes anlaşması imzalandığı sırada, söz konusu devletler, daha önce imzaladıkları gizli anlaşmaya işlerlik kazandırmak amacıyla, istedikleri yerlere asker çıkarabilir içeriğini taşıyan yedinci maddeyi koydurdular ve bu maddeye dayanarak İngilizler ve Fransızlar Anadolu'nun güneydoğu illerine asker çıkarırken, Yunanlıların ve İtalyanların da Anadolu'ya asker çıkarmalarını sağladılar.

Bu arada, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde örgütlenen Anadolu halkı direnişe geçti ve 9 Şubatta Antep'e giren Fransızlara karşı halk büyük bir savunma örneği verdi. Düzenli bir ordu kurmayı amaçlayan Mustafa Kemal Paşa, "Batı Cephesi Ordusu" adı verilen ordunun komutanlığına önce Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'yı, sonra Albay İsmet (İnönü) Bey'i getirdi. İsmet Bey komutasındaki Batı Cephesi Ordusu'nun Birinci İnönü (9 Ocak 1921) ve İkinci İnönü (30 Mart 1921) savaşlarında Yunan saldırısını püskürtmesinden sonra, Fransa T.B.M.M. hükümetine dostça yanaşmayı kendi çıkarına daha uygun buldu (o sırada Fransa'da savaş yanlısı kabine düşmüş, yerine barıştan yana olan bir hükümet gelmişti). Bu arada, Yunan ordusu yeniden saldırıya geçti. Aynı günlerde üst üste toplanan T.B.M.M. hükümeti, Türkiye ordularının başkomutanlığına Mustafa Kemal Paşa'yı getirdi. Mustafa Kemal Paşa komutasındaki Türk Ordusu, Yunan saldırısını Sakarya'da durdurunca (11-12 Eylül 1921), bu başarı sonunda Fransa'yla Ankara anlaşması imzalandı (20 Ekim 1921). T.B.M.M. hükümeti adına dışişleri bakanı Yusuf Kemal (Tengirşeng) Bey ile Fransa adına F. Bouillon arasında imzalanan bu anlaşmanın ana maddeleri şunlardır:

1. İki taraf arasında savaş sona erecek ve durum ilgililere duyurulacaktır.
2. Her iki taraf savaş tutsaklarını serbest bırakacaklardır.
3. Anlaşmanın imzalanmasından iki ay sonra Fransızlar Anadolu'dan askerlerini çekmiş olacaklardır.
4. Misak-ı Milli tarafından tanınan azınlıkların hukukunu, T.B.M.M. hükümeti de tanıyacaktır.
5. T.B.M.M. hükümeti Pozantı ile Nusaybin arasındaki Bağdat demiryolu parçası ile Adana'da yapılmış binaların giderleri için Fransa'yla ayrıca görüşecektir.
6. Anlaşma onaylandıktan sonra, Türkiye ile Suriye arasında bir gümrük sözleşmesi yapılması için komisyon oluşturulacaktır.
7. Kuveik suyu, Halep ile kuzeydeki Türk bölgesine eşit koşullarda dağıtılacaktır; ayrıca, Halep kenti kendi gereksinimleri için, giderleri kendisi tarafından karşılanmak koşuluyla Fırat ırmağından su alabilecektir. ■

anlambilim

Dilbilimin dallarından biri.

Anlambilim (semantik) doğal dillerdeki anlam evrenini inceler (doğal diller dışındaki anlamlı dizgelerle ilgilenen bilim dalına da *göstergebilim* [semiyoloji, semiyotik] denir). Kuramsal olarak, bir dilde anlamla ilgili her şey anlambilimin alanına girer; bu anlamlar, dilbilgisel düzeneklerin *(biçimbilim, sözdizim)* ya da sözlüğün ürettiği anlamlar olabilir. Bununla birlikte, anlambilim araştırmaları her zaman sözcüklerin anlamına yönelik olmuştur. Anlam açısından sözcük ilk birimdir. Bu nedenle, anlambilim *sözlükbilime* (dilbilimin sözcükleri inceleyen dalı [leksikoloji]) sıkı sıkıya bağlı kalmıştır. Anlam, gerçekten dilin temel öğesidir. İnsanlar bir anlam iletmek, bir anlam aktarmak için konuşur; *dilyetisi* her zaman "düşünceler"i aktarmaya yarayan bir araç olarak görülmüştür. Anlam, dilyetisindeki hem en dolaysız, hem de kavranılması en güç öğedir. Her doğal konuşucu için anlam apaçıktır ama, bu konuşucu anlamı tanımlayamaz.

KÖKENBİLİMİN KURULUŞU

Sözcüklerin anlamıyla düzenli bir biçimde ilk olarak Eski Yunanlılar ilgilendiler. İlk felsefeciler, akıl yürütmede kullanılan terimlerin anlam açısından kesin biçimde tanımlanabilmesini istiyorlardı. Bu kaygı, kökenbilimin (etimoloji) kurulmasına yol açtı. Kökenbilim, sözcüklerin ilk biçimlerini (kökenlerini) araştıran bir bilim dalıydı; yalnızca bu ilk biçimlerin, ilk anlamı, yani gerçek anlamı ortaya çıkaracağına inanılıyordu. Ne var ki, incelemeler uygulama açısından Yakınçağ'a kadar hep bu aşamada kaldı. Dilyetisinin anlamsal yapıları üstüne bazı varsayımlar ileri sürülmüştü (bu varsayımları, "eşanlamlı", "çokanlamlı" , "sözcük ailesi" gibi kavramların kullanıldığı geleneksel öğretimde üstü-kapalı bir biçimde buluruz); ama düzenlenmiş hiçbir kuram yoktu.

SÖZCÜKLERİN ANLAMLARININ DEĞİŞMESİ

XIX. yy'ın başlarında, dillerin zaman içindeki evrimini inceleyen tarihsel dilbilimin gelişmesiyle, sözcüklerin anlamlarının da dilin tarihi boyunca değiştiği görüldü. Bunun üstüne söz konusu değişiklikler incelenmeye başlandı. Bu konudaki ilk girişim 1830 yılına doğru Alman dil bilgini Leisi tarafından gerçekleştirildi. Onu, *La Vie des mots* (Sözcüklerin Yaşamı) adlı yapıtıyla Darmesteter izledi. Ama, Darmesteter'in savları, Darwin'in doğal ayıklanma konusundaki görüşlerinin dilbilime uygulanmasıyla, özünden saptırıldı. Daha sonra Michel Bréal, sözcüklerin anlamının bilimsel olarak incelenmesiyle ilgili temel ilkeleri ortaya attı. *Essai de sémantique* (Anlambilim Denemesi; 1897) adlı yapıtı, ilgi çekici kuramsal görüşler içermesine karşın, temelde tarihsel çözümlemeye dayanıyor, sözcüklerin niçin ve nasıl anlam değiştirdikleri araştırılıyordu. Bréal, tarihsel anlam kaymalarının nedenlerini incelerken, toplumsal değişiklikleri (kurumların değişmesi, kullanılan bir sözcüğün, bir toplum tabakasından öbürüne geçmesi), yabancı dillerden yapılan aktarmaları, bir nesneyi doğrudan adlandırmayı yasaklayan tabuların ortaya çıkmasını, anlatımsallığın araştırılmasını, yanlış kökenlemeyi, vb. etmenleri saptadı. Aynı zamanda anlam değişmelerini türlerine göre sınıflandırmayı denedi: Anlamın özelleşmesi (sözgelimi, latince *necare* "öldürmek" sözcüğü, fransızcada *noyer* "boğmak" sözcüğünü vermiştir); anlamın genelleşmesi (sözgelimi, latince *mansione* "bir yolculuk sırasında durulan yer" sözcüğü, fransızca da *maison* "ev" sözcüğünü vermiştir); anlam kayması (sözgelimi latince *coxa* "kalça" sözcüğü, fransızcada *cuisse* "uyluk", "but" sözcüğünü vermiştir). Dilbilimde yapılması gerekli olan bu inceleme türü, sonradan Meillet (*Linguistique historique et linguistique générale* [Tarihsel ve Genel Dilbilim]) daha sonra da "artsüremli anlambilim" adı altında, Trier, Baldinger, Coseriu ve Ullmann tarafından geliştirildi.

Anlam değişmesinden söz etmek bir ölçüde kolaysa da (latince *necare* "öldürmek" sözcüğüyle, bundan türemiş fransızca *noyer* "boğmak" sözcüğü arasındaki ayrılığı herkes kabul eder), anlamın kendisinden söz etmek zordur. Oysa, tarihsel görüş açısından uzaklaşıldığında ve dil belli bir andaki bir dizge (eşsüremli görüş) olarak ele alındığında, kesinlikle anlamdan söz etmek gerekir.

GÖSTERGENİN NEDENSİZLİĞİ

Dilin eşsüremli açıdan incelenmesini ilk olarak öneren Ferdinand de

Saussure (*Genel Dilbilim Dersleri* [Cours de linguistique générale]), aynı zamanda sözcüğün anlamının tanımlanması konusunda ortaya çıkan sorunları da ele alan ilk dilbilimcidir. Saussure'ün dilbilim alanındaki başlıca başarılarından biri, göstergenin nedensizliği ilkesini ortaya atmasıdır: Saussure, göstergenin, adlandırdığı gerçekten bağımsız olduğunu kanıtlayarak, bu ilkenin çağdaş dilbilimde yerleşmesini sağlamıştır. Söz konusu ilkenin kanıtı, aynı gerçeğin (sözgelimi bir kedi) çeşitli dillerde bütünüyle değişik sözcüklerle belirtilmesidir. Saussure göstergenin nedensizliğini kanıtlamakla, göstergenin bütünüyle dil içinde incelenebilecek katışıksız bir dilsel kendilik olduğunu göstermiştir. *Göstergenin* içinde *gösteren* (sözcüğün işitimsel ya da görüntüsel imgesi) ile *gösterileni* ("gösterenin gönderme yaptığı şey", bir başka deyişle anlamı) ayırt eden de gene Saussure'dür.

ANLAM ÜÇGENİ

Saussure'ün dilbilim alanındaki buluşlarının ana çizgileri bir çizimle özetlenebilir. Ogden ve Richards'ın (*The meaning of meaning* [Anlamın Anlamı]) çizdikleri "anlam üçgeni"

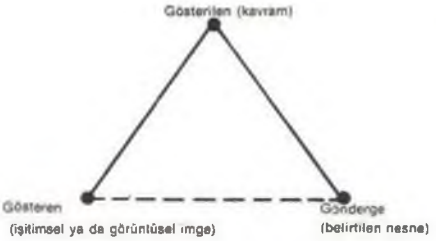

bunun kanıtlarından biridir. Söz konusu üçgende, bir yandan *gönderge* (belirtilen nesne) ile *gösterilen* arasında (sözgelimi, masa nesnesi ile "masa" kavramı arasında), bir yandan da *gösterilen* ile *gösteren* arasında (sözgelimi, "masa" kavramı ile [masa] ses biçimi arasında) dolaysız bir ilişki vardır. Ama, *gösteren* ile *gönderge* arasında, kesik kesik çizgilerle belirtilen dolaylı bir ilişki söz konusudur.

YAPISAL ANLAMBİLİM

1960 yıllarında *sesbilim* alanındaki yapısal çözümleme yöntemini örnek alan dilbilimciler, *yapısal anlambilim* diye adlandırılan çalışmaları başlattılar. Sesbilimciler, bir dildeki anlatım düzleminin (gösteren düzlemi) ayırıcı özelliklerden oluştuğunu kanıtlamışlardı. Anlam boyutuna yönelen araştırmacılar da, anlatım düzlemine koşut olarak, *içerik düzleminin* (gösterilen düzlemi) de ayırıcı anlam özellikleri taşıdığını ileri sürdüler ve dildeki sözlüksel birimleri *(sözlükbirim)* en küçük anlamlı birimlere *(anlambirimcik)* ayrıştırmaya giriştiler. Bu yaklaşımı benimseyen kuramcılar arasında özellikle Weinreich, Pottier, Greimas (*Sémantique structurale* [Yapısal Anlambilim], 1966), Apresyan, Katz ve Fodor sayılabilir. Yapısal anlambilim çalışmaları, anlambilimin yöntem açısından en verimli aşamasını oluşturur. Söz konusu yöntem, özellikle Greimas'ın çevresinde gelişen araştırmalarla, *göstergebilim* kuramının doğmasına yol açmıştır.

TÜRKÇEYE YÖNELİK ÇALIŞMALAR

Türk diline yönelik anlambilim çalışmaları 1970 yıllarından sonra yayınlanmaya başlamıştır. Bu konuda özellikle D. Aksan'ın *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi* (1971) adlı yapıtı örnek gösterilebilir. Ayrıca, gene D. Aksan, *Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim* (1977-1982) adlı yapıtının üçüncü cildinde, anlambilimin tarihçesini kısaca anlattıktan sonra, *durgun anlambilim* ve *gelişmeli anlambilim* üstünde ayrıntılı biçimde durmuştur. ■

anlatımcılık

Terimin en geniş anlamıyla, her türlü okul ve üsluptan bağımsız olarak, sanat yapıtında bir düşünceyi ya da bir duyguyu dışa vurma amacım güden sanat eğilimi.
Resim alanında olduğu kadar heykelcilik alanında da, figüratif çalışmalarda olduğu kadar soyut çalışmalarda da, anlatımcı doğrultudaki bir yapıtın başlıca özelliği, çarpıcı olma isteğidir.

ESKİ BİR AKIM

Söz konusu tutum çok değişik ülkelerde ve her dönemde benimsenmiştir. Yunan heykel sanatında olduğu kadar, barok dönemdeki İspanyol gizemcilerinde, Caravaggio ve Rembrandt'ta (gölge ve ışık ressamları), XVIII. yy'da Hogarth ve Goya'nın yapıtlarında, bu tutuma raslanır. Flaman ressamlarında da geleneksel olarak, anlatımcı bir eğilim görülür: Brueghel ve Rubens, Flaman kermeslerindeki halkın sevincini, Bosch da Ortaçağ dünyasının sıkıntılarını bu yolla dile getirdiler. XIX. yy'da Géricault, Victor Hugo (desenleriyle) ve Daumier, gerçek bir anlatımcı olmuşlardır. Günümüzdeyse action painting doğrultusundaki sanatçılar, lirik soyutlamacılar ve hareket sanatı yanlıları, hep aynı doğrultuyu izlemektedirler.

Bütün bu söylediklerimize karşın, "anlatımcılık" terimi genellikle, XX. yy. başlarında Almanya'da ortaya çıkan sanat hareketlerini belirtmede kullanılmaktadır.

İNSANOĞLUNUN ACIKLI YALNIZLIĞI

Die Brücke (Köprü) ve *Der Blaue Reiter* (Mavi Binici) hareketleri, modern dünyada yalnızlığa gömülmüş insanın iç sıkıntısını işledikleri konuları (korku, ölüm, başkaldırma, çılgınlık) temel olarak aldılar. Norveçli Munch ve Flamand Ensor gibi iki önemli ressam, XX. yy. başlarında, Alman sanatçıları tarafından öncü olarak benimsendiler. *Çığlık* (1893-1895) adlı yapıtı Avrupa anlatımcılığının bildirilerinden biri sayılan Edward Munch, garip dünyasını sıkıntılı figürlerle doldurdu (yapıtları modern dünyadaki insanın acıklı yalnızlığını, toplumsal yaşamın ve aşkın boşluğunu yansıtır). James Ensor'sa, iç karartıcı bir mizah anlayışı ve görüntüleri çarpıtarak karikatürleştirme merakıyla, gravürlerinde acımasız bir toplum eleştirisine yöneldi.

DİE BRÜCKE HAREKETİ

1905 yılında, Dresden'de dört Alman öğrenci tarafından başlatılan *Die Brücke* (Köprü) hareketine, daha sonra Alman anlatımcılığının en ilgi çekici adları katıldı: Kirchner; Heckel; Schmidt-Rottluff; Bleyl; Pechstein; vb. Bu ressamlar, özgürlük isteklerini ve yaşama atılımlarını renkli bir hava içinde açıkladılar; ama bu coşkunun altında hep, yaratılarının gerçek gücü olan, gizli bir metafizik tedirginlik yatıyordu. *Die Brücke*'nin, dağılmasından sonra ortaya çıkan *Der Blaue Reiter* (Mavi Binici) hareketiyse, tutarlı bir hareket olmaktan çok, XIX.yy'ın son yıllarındaki başlıca akımların sonuçlarını yansıtan bir akımdır (adını 1911 yılında, Münih'te çıkarılan dergiden almıştır). Klee, Jawlensky, Kandinsky, Marc, Macke gibi başlıca temsilcileri, ideallerini "gerçek"ten bütünüyle bağımsız olma duygusundan almışlar, böylece yeni soyutlama yollarına ve gerçeküstücülüğe yönelmişlerdir.

FOVİZM

Fransa'da 1905'e doğru, fovizm hareketinin önce, uluslararası anlatımcılık akımının estetik anlayışına bağlandığı görülür.
Van Gogh'un renkçiliğini Toulouse-Lautrec'in ve Montmartreli desencilerin anlatımcılık öncesi tutumla-

Emil Hanse Nolde'nin Hükümdar *(1914) adlı tablosu.*

Edvard Munch'un Köprü Üstündeki Gençler *(1905) adlı tablosu.*

rıyla birleştirdiği için, fovizm hareketinin kökeni oldukça karmaşıktır.

Başlangıçta, "fovlar" (Marquet, Vlaminck, Van Dongen, Rouault) Matisse'in etkisiyle, bağdaşık bir topluluk oluşturdular; ama bu genç ressamlardan yalnızca Rouault, ömrünün sonuna kadar "fov" estetiğinin savunucularından biri olarak kaldı ve zamanla gerçek bir anlatımcı oldu. Görülmemiş bir ustalıkla, bol boya kullanarak ve şiddetli renklerden yararlanarak yaptığı resimlerinde, toplumdaki haksızlıklara başkaldırışını dile getirdi.

İKİ SAVAŞ ARASI YILLARI

1918 bozgunundan sonra Almanya'da Grosz ve Dix daha çok, toplumsal ve siyasal açıdan güdümlü bir doğrultu benimsediler. İki savaş arasında, Paris okulu içinde, korkunç savaş deneyiminden ve çeşitli yabancı katkılardan etkilenen yeni anlatımcı topluluklar oluştu.

Gromaire, Goerg, Picasso (ünlü *Guernica* tablosuyla) gibi ressamlarda bu tutum, sanatçıların, dönemin güncel yaşamına ve olaylarına karışmalarından kaynaklanıyordu (coşkulu ve acıklı düşünü tek başına izleyen Soutine'inse, sanatçılar arasında ayrı bir yeri vardır).

Heykelcilik alanında Barlach ve Lehmbruck, döneme özgü dokunaklılığı benimsediler; onları izleyen Giacometti ve Germaine Richier, aynı garip ve tedirgin edici esin kaynağından yararlandılar.A.B.D'nde anlatımcılık akımı, 1908'de New York'ta kurulan Sekizler topluluğunu büyük ölçüde etkiledi. Latin Amerika'da, Brezilya'da . özellikle de Meksika'daysa, resim sanatının yenilenmesi,anlatımcı eğilimli bir siyasal ateşlilik havasında gerçekleşti.

Diego Rivera, Orozco, Siqueiros, büyük boyutlu tablolar, apayrı renklerde dev freskler ve mozaiklerle siyasal tutkularını bütün coşkularıyla dile getirdiler.

ANLATIMCILIK VE SOYUT SANAT

Anlatımcılık, soyut sanatın bazı akımlarını da etkiledi; söz konusu akımların üyeleri, egemen olan soğuk geometri estetiğine karşı çıkmak için, sert bir anlatımcılığı benimsediler. Lirik soyutlama topluluğu içinde yer alan Fautrier, *Rehineler* adlı yapıtıyla bu yeni akımın ilk örneklerinden birini verdi. Günümüzde, soyut çalışan birçok ressam (Atlan, Hartung, Mathieu, vb.) da sanatlarının öznel, bazen de ruhsal içeriğini vurgulayan anlatımcı çözüm yollarına yönelmişlerdir.

Edebiyatta "anlatımcılık" terimi 1910-1920 yılları arasındaki Alman okulunu belirtir. Sözcülüğünü, *Die Aktion* (1911), Herwarth Walden'in yönettiği *Der Sturm* (1910) ve Carl von Ossietzky'nin yönettiği *Die Weltbühne* (1918) adlı dergilerin yaptığı anlatımcılık, çeşitli türlerin yanı sıra, belli bir ölçüde romana (Rainer Maria Rilke'nin *Malte Laurids Brigge'nin Notları* [Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge], 1910); Alfred Döblin'in *Berlin Alexanderplatz'ı* [Berlin'de Alexander Meydanı], 1929; Hans Henny Jahnn'ın *Perrudja*'sı 1929; vb.) da yansıdı. Ama özellikle şiirde (Trakl, Heym, Stadler, Benn, Lasker-Schüler) ve tiyatroda etkisini gösterdi: Fritz von Unruh'un *Platz*'ı (Meydan, 1920); Ernst Toller'in *İnsan Kalabalığı* (Masse Mench, 1921) ve *Hoppla Wir Leben*'i (Hayda, Yaşıyoruz, 1927); Georg Kaiser' in *Die Koralle* (Mercan, 1917), *Gas I* (Gaz I, 1918), *Gas II* (Gaz II, 1920) üçlemesi. Ayrıca, Alman anlatımcılığının sinema alanını da büyük ölçüde etkilediğini belirtmek gerekir.

YENİ BİR İNSANLIK ANLAYIŞI

Sırasıyla şiddet ve ölüm özlemi, kesin bir kötümserlik ve tam bir barışseverlik duygularının dile getirildiği bu akımın odak noktasını, 1914-1918 savaşının belirtileri ve sonuçları oluşturdu. Nietzsche, Freud ve Strindberg'den esinlenen Alman anlatımcıları, öfkeyi dile getirme yolunu benimsediler. Olabilecek bütün karşıtlık etkilerinden (görünüş-gerçek; gölge-ışık; acıklı-gülünç; hayran kalma-alay etme) yararlanarak, yıkımın ya da devrimin coşkunluğunu, yenilginin ve bozgunun düş kırıklığını dile getirdiler. Kant, yaklaşık yüz elli yıl önce, şu soruyu sorarak bir felsefe çağını kapatıp yeni bir felsefe çağını başlatıyordu: Bilgi edinme ne ölçüde olanaklıdır? Alman anlatımcılarıysa, soruyu estetik düzleminde şöyle ele aldılar: Biçimlerin yaratılması ne ölçüde olanaklıdır? İnsan, içinde ne gibi bir sorun, ne gibi şaşırtıcı bir giz taşımaktadır? Bilinçaltını bilinçli kılmayı, yaşantıyı bilim, tutkuyu bilgi, sevgiyi nevroz olarak yeniden kurmayı amaçlayan anlatımcılık, alışılmış değerleri yıkmaya çalışan bir akımdır. Her şeyden önce burjuva rahatlığına ve gerçekçiliğine tepki gösterir; insan kişiliğini en kaba, en karanlık ve en hareketli yanıyla yüceltmeye yönelir. Böylece, düşünce ve eylemi birleştiren,aşkın gerçekçiliği ya da kahramanca gerçekçiliği benimseyen kişi, Faust olmaktan çok, evrensel bir kişi olarak ortaya çıkar.

Anlatımcılığın en şaşırtıcı özelliklerinden biri, dünyayı olumlu yönde değiştirmek için acı çekerek kurtulma ya da intihar ederek var olma düşüncesidir. Bir bakıma Dostoyevski'den esinlenen bu görüş, anlatımcı sanatta sürekli olarak ortaya çıkar.

Avrupa uygarlığının geçirdiği derin bunalımı, umutsuzluğa düşmüş bir şiddetle dile getiren Alman anlatımcılığı, kübizm ve gelecekçilik (fütürizm) akımlarıyla aynı dönemlerde ortaya çıkmıştır; ayrıca dadacılığın ve gerçeküstücülüğün habercisidir. Yaşamın sunduğu sonsuz teknik olanakları ortaya koyan anlatımcılığın başkaldırısı, Nietzsche, Freud ve Strindberg'in (*Rüya Oyunu* [Ett Drömspel],1902)yapıtlarının yarattığı sarsıntıya ve insanlığa hizmet etme geleneğini destansı bir biçimde yeniden canlandırmayı amaçlayan Verhaeren ile Whitman'ın görüşlerine bir yanıttır.

TİYATRO

Anlatımcı tiyatro, ya aile davasını ortaya atarak ya da baba ile oğul arasındaki freudcu çatışmayı yeniden ele alarak, bireyin kökenine inmeye çalışır. Bu tiyatro, tekdüze ve tumturaklı olmasına karşın, çizdiği simgesel görüntülerle ve sürekli artan saplantılarıyla, çökmekte olan uygarlığın en zengin olmasa bile en canlı anlatımıdır. Öncülüğünü Büchner (*Woyzeck*, 1836), Wedekind (*Frühlings Erwachen* [İlkbaharın Uyanışı], 1891) ve Strindberg' in yaptıkları anlatımcı tiyatroyu, daha sonraki yıllardaysa *Hasenclver (Der Sohn* [Oğul],1916), Georg Kaiser (*Von Morgens bis Mitternachts* [Sabahtan Gece Yarısına Kadar],1916), Fritz von Unruh (*Ein Geschlect* [Bir Kuşak],1916) ve August Stramm (*Sancta Susanna*, 1918) geliştirmişlerdir.

ŞİİR

Alman anlatımcılığının gerçek temsilcileri, genç yaşta ölen ozanlardır. Bu ozanların ölümüyle, anlatımcılar topluluğu da çok geçmeden dağıldı: Georg Heym boğuldu; Trakl, Krakow yakınlarındaki Grodek savaşından sonra intihar etti; Stadler, Stramm, Franz Marc, Macke ve Sorge aynı savaşta öldüler. *Morg* (1912), *Oğul* (1915) ve *Ten* (1917) adlı yapıtlarıyla Heym ve Trakl'ın yanı sıra anlatımcılığın en büyük temsilcilerinden biri olan Gottfried Benn'se, bir ara nazizmin etkisine kapılarak, orduda yeniden görev almaya karar verdi.

Anlatımcı ozanların *Kürtaj* (Benn), *Dünyanın Sonu* (Jakob van Hoddis), *Savaş* (Werfel), *Kıyıdaki Kamp Ateşleri* (Hasenclever), *Düş* (Stramm), *Kentlerin Üstüne Çökmüş Felaket* (Heym), *Düş ve Düşüncenin Gecesi* (Trakl), *Elveda* (Else Lasker-Schüler) gibi şiir başlıkları, takınak haline getirdikleri bazı temaları açığa vurur: Batı'nın kokuşması ve çok fazla kullanılan sözcüklerin aşınması; korkunç bir dünya görüşünün doğmasına yol açan ve dili etkileyen şehvet estetiği; savaş tanrısının ortaya çıkması ve kokuşturulan doğanın arı haline duyulan özlem; ölümün ve insan soyunun gizi; vb.

Ozan, dilin bozulmasına, dünyanın yok olmasına karşı, benzetmelerle dolu düşsel imgeler ortaya atar; böylece, hem gerçeği, hem de doğaüstünü gösteren darmadağınık tümcelerin yer aldığı dil düzleminde, büyüleyici ve gizemli görüntüler oluşur.

Öte yandan, bütünüyle nihilist bir özellik taşıyan dinamizm tutkusu, bazı yazarların toplumsal romanlar yazmalarına (Ernst Jünger'in *Emekçi*, 1932 adlı yapıtı) ya da nasyonal-sosyalizme katılmalarına (Heynicke ve Lersch) yol açmış, Benn, Kafka, Jahnn, Brecht, Musil gibi yazarlar da, anlatımcılık akımının bazı

GEORG TRAKL

Avusturyalı ozan (Salzburg, 1887-Krakow, 1914).
Uyuşturucu kullanmanın yarattığı sanrıları, kızkardeşiyle kurduğu cinsel ilişkileri ve intihar tutkusunu şiirlerine yansıtan Trakl, kısa süren yaşamı boyunca, sonbahar, kızkardeş, yalnızlık ve ölüm konularını işleyen şiirler yazdı. 1912-1914 yılları arasında Brenner dergisinde şiirler yayımladı; Karl Kraus, ressam Kokoschka ve kadın ozan Else Lasker-Schüler'le dostluk kurdu. 3 Kasım 1914'te aşırı kokain aldığı için öldü. Birçok ozanı etkileyen yapıtları, çeşitli yazar ve düşünürler (özellikle Heidegger) tarafından ayrıntılarıyla yorumlanmış, 1919'da bütün şiirleri yayımlanmıştır: Die Dichtungen (Şiirler).

GEORG HEYM

Alman ozanı (Hirschberg, Silezya, 1887-Berlin, 1912).
On üç yaşından sonra Berlin'de yaşadı. Şiirlerinde başkaldırıyı, evreni ve bütün gizemli yanlarıyla doğayı dile getirdi; güçlü anlatımıyla savaşın, kentin, hastalığın korkunç gücünü ortaya koydu. Başlıca yapıtı: Umbrae vitae (Yaşam Gölgeleri).

Fritz Lang, anlatımcılığını, Metropolis *(1926) filminde başarıyla ortaya koymuştur. Metropolis, XXI. yy'ın gökdelen kentidir (sağda). Dünyanın efendileri bu kentte aydınlık içinde hüküm sürerken, mahzenlerde (altta), aşağı ırk acı içinde yaşar. Bunlar Hitler dönemi Almanya'sını haber veren görüntülerdir.*

özelliklerini yapıtlarında kullanmışlardır.

ANLATIMCI SİNEMA

Anlatımcı akımla canlanan ve 1920-1930 yılları arasında gelişen Alman sinema okulu, fantastik öğelere yönelmesi, şiddet dolu bir evren yaratması ve çılgınca bir şiirsellik taşımasıyla dikkati çeker.

Anlatımcılığa, 1914-1918 savaşından önce de, aslında tiyatro yönetmeni olan Max Reinhardt'ın filmlerinde, Paul Wegener'in ve Henrik Gallen'in (*Praglı Öğrenci*, 1913; *Golem*, 1914) fantastik filmlerinde yer yer raslanıyordu. Ama, nihilist dünya görüşü beyazperdeye tam anlamıyla savaş sonrası yıllarında yansıdı.

Anlatımcı edebiyat ve resim gibi, anlatımcı sinema da nesnelliğe bütünüyle karşı çıktı ve yalnızca yönetmenin sanrılarını yansıtmaya çalıştı: Robert Wiene'nin *Doktor Kaligari'nin Muayenehanesi* (Das Kabinett des Doktor Caligari, 1919); Fritz Lang'ın *Üç Işık*'ı (1921); Wilhelm Murnau'nun *Vampir Nosferatu*'su (1922); vb. Bu filmler aynı akımın içinde yer almalarına karşın çok değişik eğilimleri yansıtır. Bir mimar olan Lang, filmini dekorların kuruluşu üstüne dayandırır; bir ressam ve ozan olan Murnau ise, vampirin serüvenlerini şaşırtıcı dış uzamlar içinde verir. Alman anlatımcılığının değişmeyen öğelerinden biri, yapıtın tam merkezinde uğursuz bir yaratığın bulunmasıdır. Çaresi bulunmayan bir yazgının ya da paranoya saplantısının simgesi olan bu yaratığın bunaltıcı varlığı, işkence ettiği, ezdiği ya da yok ettiği kişilerin eylemlerine acıklı ve korkunç bir anlam kazandırır: Nosferatu; *Üç Işık*'taki Ölüm; özellikle de Hitler'in bir öntaslağı gibi görünen *Doktor Mabuse* (1922, F. Lang). *Mumyalar Müzesi* (Das Wachsfigurenkabinett; Paul Leni, 1924) ya da *Gölge Oyuncusu* (Robinson, 1922) gibi filmlerde anlatımcı sinemanın doğrudan doğruya tiyatroya ilişkin özelliklerden yararlandığı görülür. Aydınlatma ve çerçeveleme konusunda çok ileri aşamalara götürülmüş araştırmalar, bir tiyatro uzamı ve bir tiyatro oyunu havası veren çeşitli sahnelerin doğmasına yol açmıştır. Dekorun ve oyunun çoğunlukla aşırı derece üsluplaştırılması da, tiyatro anlayışından ve Reinhardt'ın yaklaşımından kaynaklanır. Murnau'ysa, *Son Adam* (Der Letzte Mann) adlı filminde, bu tiyatro özelliklerinden kurtulmayı başarmıştır: Kameranın olağanüstü bir hareketlilik içinde kullanılarak oyunun kişilerinden biri haline getirilmesi. F. Lang'ın *M* (1931) filmiyle doruk noktasına ulaşan Alman anlatımcılığının oynadığı rol son derece önemlidir. Çünkü, cinsellik, sadizm, delilik gibi konular ilk kez anlatımcılık yoluyla beyazperdeye aktarılmış ve sinema, tıpkı yazarın kalemi, ressamın fırçası gibi, bir yaratıcının anlatım aracı olabileceğini kanıtlamıştır. Akımın etkilerine Josef von Sternberg, Stroheim, Orson Welles, John Ford, Alfred Hitchcock, İngmar Bergman gibi önemli film yönetmenlerinde de raslanır. ■

DOKTOR KALİGARİ'NİN MUAYENEHANESİ (1919)

Yönetim: Robert Wiene (1881-1938)
Yapım: Erich Pommer
Senaryo: Carl Mayer ve Hans Janowitz
Dekor: Hermann Warm, Walter Röhrig ve Walter Reinmann (Der Sturm topluluğu ressamları)
Oyuncular: Conrad Veidt (Uyurgezer Cesare), Werner Krauss (Caligari), Lil Dagover, vb. Film 1958'de, Brüksel'de eleştirmen ve sinemacılardan oluşan bir jüri tarafından, gelmiş geçmiş en iyi on iki filmden biri seçilmiştir.

PAUL LENİ

Alman film yönetmeni (1885-1929). Alman anlatımcılığının önemli temsilcilerinden biridir. Başlıca filmleri arasında Mumyalar Müzesi (Das Wachsfigurenkabinett, 1924); Ölünün İradesi (1927); Son İhtar (1929), vb. sayılabilir.

Anlı, Ahmet Hakkı

Türk ressamı (İstanbul 1906-İstanbul 1991).

Ahmet Hakkı Anlı

Ahmet Hakkı Anlı'nın bir portre çalışması.

Güzel Sanatlar Akademisi'ni bitirdikten (1932) sonra, D Grubu ressamlarına katılan (1934) Ahmet Hakkı Anlı, uzun bir süre ortaokul ve liselerde öğretmenlik yaptı. 1955'te Paris'e yerleşti. 1955-1962 yılları arasında Fransa'da, İsviçre'de, İtalya'da ve Almanya'da resimlerini sergiledi; ayrıca Yeni Zelanda'da (1954), İsviçre'de (1954) ve Paris'te düzenlenen uluslararası sergilere, Venedik (1956) ve Bordeaux (1958) ikiyıldabir sergilerine katıldı. Son yıllarda daha çok Fransa'da (Paris) ve İsviçre'de sergiler açtı.

Türkiye ile bağlantısı uzun süre kesilen Ahmet Hakkı Anlı, uzun bir aradan sonra, 1978'de İstanbul, 1981'de İstanbul ve Ankara, 1985'te İzmir ve İstanbul, 1986'da Ankara, 1987'de İstanbul, 1988'de Ankara, 1989 ve 1990'da İstanbul'da sergiler açmış, 1990'da Türkiye'ye dönerek İstanbul'a yerleşmiştir.

SANATI

Anlı'nın D Grubu dönemine bağlı ilk çalışmaları daha çok kübist ve konstrüktivist anlayışı yansıtır (bu dönem resimlerinde Picasso ve Metzinger'in etkileri ağır basar).
Bir ara soyut resme yönelen, ama çok geçmeden bu alandan uzaklaşan Anlı'ya göre, biçim ve renkle oynama özgürlüğüne kavuşan nonfigüratif ressam, doğayla ilişkisini bütünüyle kesmiş sayılmaz. Bununla birlikte sanatçı, doğada bulunan herhangi hazır bir uyumu değiştirmeden tuvaline aktaran kişi de değildir. Yalnızca, doğayı kendi kültür ve sanat anlayışına, duygularına göre özümleyen kişiye sanatçı denir.
Anlı'nın bir bölümünü Türkiye'de de sergilediği son resimleri, anlatımcı bir leke düzeni içinde figürün soyuta dönüştüğü ya da soyut biçimlerin figürü anımsattığı bir anlayışa dayanmaktadır. Cinsel konuların, ikili figür ilişkilerinin ya da tek figüre bağlı çıplak konusunun çok sık görüldüğü bu resimlerde, yalın biçim anlayışı, tek ya da iki renge indirgenmiş bir kompozisyon düzeniyle birlikte düşünülmüştür. Anlı'nın yapıtları evrensel sayılabilecek bir resim diliyle bağlantılıdır; söz konusu dilin temelinde, çağdaş sanat pazarına, etkin bir sanatçı yorumuyla katılabilme kaygılarının da önemli payı vardır. Değişik dönemlerde, değişik anlayış ve eğilimleri içeren çalışmaları, genellikle bu kaygının ürünü olmuştur. ■

Annunzio,D' Bkz. D' Annunzio

anoreksi

Ciddi ruhsal sorunlara bağlı ruhsal-bedensel hastalık.
*Anoreksi*nin (sinirsel iştahsızlık) en belirgin özelliği, beslenme isteğinin giderek azalmasıdır. Bazı zihinsel anoreksiler, hastaların davranışlarında önemli bozukluklara neden olur, hattâ şizofreniye benzer durumlar yaratır (besin almaktan kaçınma, yaşama isteksizliğini, kendi kendini yok etme isteğini belirtir). Bu ivegen anoreksi biçimleri genellikle ergenliğe geçiş yaşında ortaya çıkar, ergenlik dönemi boyunca ilerler ve tehlikeli dönemde tedaviye başlanmazsa, daha ileri yaşlara kadar sürer. Bu hastalığa genellikle kız çocuklarında raslanır. Kız çocuğun beslenmeyi reddetmesi, şiddetli bir iç çatışmayı, hastanın bilinçaltındaki anneyi öldürme isteğini yansıtır: Çünkü anne, çocuk için beslenmeyle ilgili her şeyin simgesidir. Zihinsel anoreksi, başlangıçtaki klinik belirtilere (belirgin güçsüzlük) karşın, karmaşık bir ruhsal hastalık olarak ele alınmalıdır. Gerçekten, hasta annesini reddettiğini dışa vurmaktadır; kendisini aşırı besleyen, dolayısıyle canının bir şey çekmesine engel olan annenin ilgisini reddeder. Özerkliğine kavuşmak, kendi bedenini kendi yönetme konusunda kişinin ilk girişimi sayılan zihinsel anoreksi, bazı ciddi durumlarda, hastanın, kendi bedeninde annenin kişiliğini yok etme isteğine de dönüşebilir. Spitz'in (1887-1974) süt çocuğunun ağızla olan ilişkisini incelemesinden sonra, birçok psikiyatri ve psikanaliz uzmanı anoreksi konusunda araştırmalar yapmıştır.
Anoreksi, ruhsal tedaviyle ya da psikanalizle iyileştirilebilir. ■

Anschluss

Almanca *an* (a-) eki ile *schliessen* (bağlamak) fülinden oluşan sözcük. Avusturya ile Almanya arasında 14 Mart 1931'de yapılan gümrük anlaşmasıyla Avusturya'nın Almanya'ya iktisadi açıdan, Hitler'in zorlamasıyla da 13 Mart 1938'de siyasal açıdan bağlanmasını belirtir. 1919'da yapılan Versailles ve Saint-Germain anlaşmalarıyla, Avusturya'nın Almanya'ya bağlanması yasaklanmış ve Avusturya hükümeti, 1922'deki protokolla, anlaşmanın bu maddesine uymayı kabul etmişti. Ama kamuoyunun büyük bölümü özellikle de sosyalistler, yeni devletin iktisadi bakımdan ayakta durmayı başaramayacağını, bu bakımdan kurtuluşun, ancak Almanya'yla birleşmekte olduğunu ileri sürüyorlardı. 1926'dan sonra Avusturya hükümeti tarafından ele alınan bu görüş, Alman resmî çevrelerinde olumlu bir yankı uyandırdı; ama, İtalya'nın ve Fransa'nın açıkça karşı çıkmaları (1928) yüzünden geçici olarak bir yana bırakıldı. Ama genel iktisadi bunalımın (1929), Avusturya'yı ve Almanya'yı tehdit etmeye başlamasıyla her şey değişti: 1931 Martında, tıpkı XIX. yy'da Zollverein'in Alman birliğini hazırladığı gibi, iki ülke arasında siyasal birliğe yol açacak olan gerçek bir gümrük birliği gerçekleştirildi. Ne var ki, dönemin Fransız dışişleri bakanı Briand'ın sorunu La Haye Uluslararası Mahkemesi'ne götürmesiyle, iki ülkenin söz konusu birlikten zaten vazgeçmelerinden kısa süre sonra, tasarının Avusturya'nın 1922'de kabul ettiği protokola aykırı olduğu kararına varıldı.

1937'de, Fransa'da, Blum hükümeti düşerken ve Almanlar ile İtalyanlar, İspanya'da, francoculann ayaklanmasını desteklerken, Hitler'in doğum yıldönümünü kutlayan SS'ler geçit resmi yapıyorlardı. Birkaç ay sonra, 1938 yılında Almanya, önce Avusturya'yı, sonra da Fransa ve İngiltere'nin onayıyla Südetler bölgesini, kendi topraklarına katacaktı.

Hitler 1933 Ocağında Almanya'da iktidara geldiğinde, gerek Avusturya sosyalistleri, gerek en güçlü parti olan sosyal hıristiyanlar Anschluss'a karşı çıkmaktaydılar. Ama Avusturya da, tıpkı Almanya'daki gibi bir Nasyonal-Sosyalist Parti oluşturmuş ve Almanya'ya bağlanmayı öneren bir kampanyayı desteklemeğe başlamıştı. Bununla birlikte, Şansölye Dollfuss'un ölümüne yol açan Temmuz 1934 hükümet darbesi, Fransa'nın, İngiltere'nin, özellikle de Brenner sınırına asker yığan İtalya'nın karşı koymasıyla başarısızlığa uğradı. Bunun üstüne Alman hükümeti taktik değiştirerek, 1936 Temmuzunda, Avusturya devletinin egemenlik haklarını kabul ettiğini ve Avusturya'daki nasyonal sosyalistleri desteklemekten vazgeçeceğini açıkladı. Ama Almanya ile İtalya'nın birbirine yaklaşması, Avusturya'nın bağımsızlığını yitirmesi tehlikesini doğurdu; bu arada Nasyonal-Sosyalist Parti de Reich'ın açık desteğinden yoksun olmakla birlikte, etkinliklerini sürdürdü. Avusturya nazilerinin etkinliklerinin günden güne yaygınlaşması, Hitler'e Anschluss'u gerçekleştirme fırsatını sağladı. 1938 Martında Şansölye Schuschnigg'in görevinden çekilmesi için uyarılmasından sonra, Alman birlikleri hiçbir direnmeyle karşılaşmaksızın ülke topraklarına girdiler ve Avusturya, Reich'ın bir "ülke"si haline geldi. ■

AVUSTURYA'NIN İLHAKI

1933: 30 Ocak : **Hitler'in Reich şansölyeliğine getirilmesi.**

1934: 25 Temmuz : **Viyana'da, nasyonal-sosyalistlerin hükümet darbesi girişimi; Şansölye Dollfuss'un öldürülmesi. Schuschnigg'in şansölyeliğe gelmesi.**

1936: 11 Temmuz : **Avusturya'nın egemenlik haklarını tanıyan Avusturya – Almanya anlaşmasının imzalanması.**

1936: 24 Ekim : **Roma – Berlin arasında siyasal bağlantı kurulması.**

1938: 12 Şubat : **Hitler'in, Schuschnigg'e, Avusturyalı nazi Seyss-İnquart'ı içişleri bakanı olarak kabul ettirmesi.**

1938: 9 Mart : **Schuschnigg'in, bağımsızlık konusunda halk oylaması yapılacağını duyurması.**

1938: 11 Mart : **Almanların baskısı altında Schuschnigg'in halk oylamasından vazgeçmesi ve görevinden çekilmesi. Seyss-İnquart'ın şansölye olması ve Alman birliklerini ülkeye çağırması.**

1938: 12 Mart : **Alman birliklerinin Avusturya'ya girmesi.**

1938: 13 Mart : **İki ülkenin birleşmesinin yasallaşması.**

ansefal Bkz. **tümbeyin**

ansiklopedi

Genel olarak bilimleri ve sanatları alfabetik ya da yöntemsel bir düzene göre sunan yapıt.

Ortaçağ'da bilginler insanla ilgili bütün kavramları tek bir kitapta toplamayı denemişlerdi. Konstanz piskoposu Salomon, IX. yy'da, latincede sözcük anlamına gelen "*dictionnarium*" sözcüğünü, ansiklopedi anlamında kullandı: *Dictionnarium universale* (Evrensel Sözlük). Ortaçağ'da yazılmış ve belli bir konudaki genel bilgileri derleyen kitaplar da, ansiklopedilerin ilk örnekleri oldu: Özellikle Aquinolu Aziz Tommaso'nun dinbilimi üç bölümde özetleyen *Summa Theologia*'sı (Dinbilimin Özet Kitabı)[1266-1273];Hein Van Akein'in ahlaksal ve toplumsal yaşamın çeşitli özelliklerini yansıtan *Spieghel der Minnen*'i (Aşkın Aynası).

XVI. yy'da yayımlanmış sözlüklerin birçoğu da, belli bir alana yönelik ansiklopediler olarak değerlendirilebilir: Sözgelimi Robert Estienne'in *Le Trésor de la langue latine* (Latin Dilinin Hazinesi, 1532) adlı yapıtı.

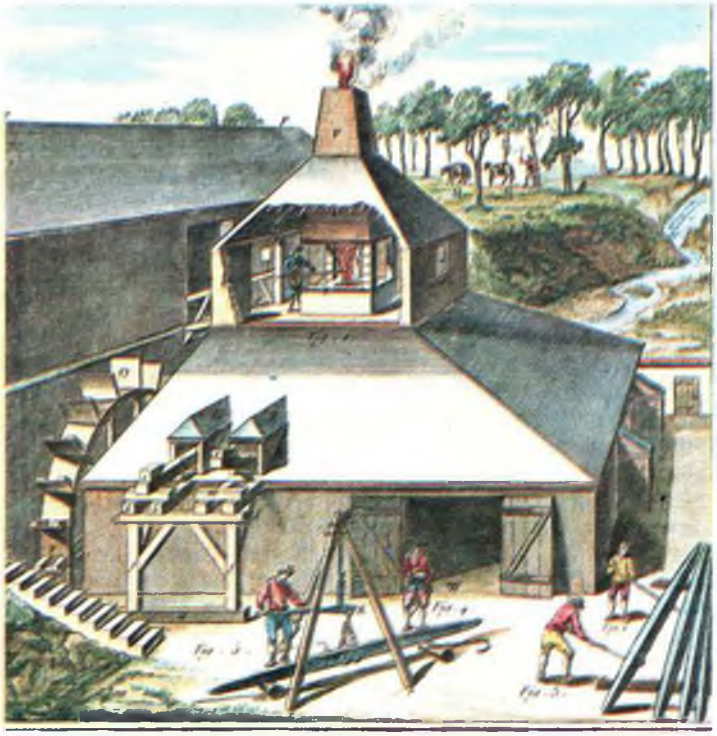

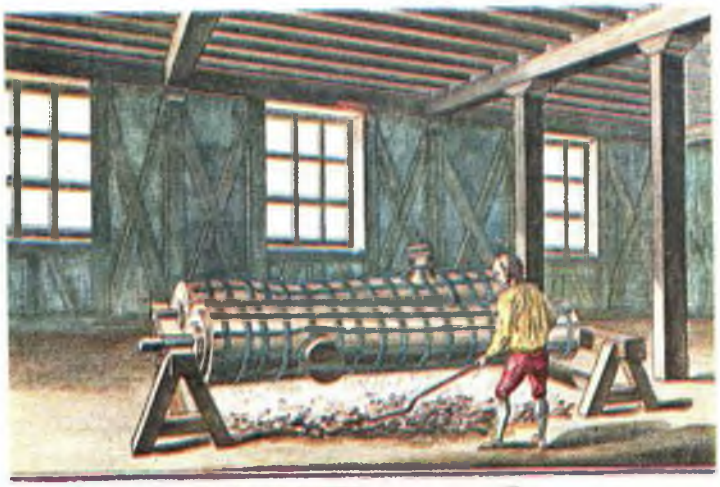

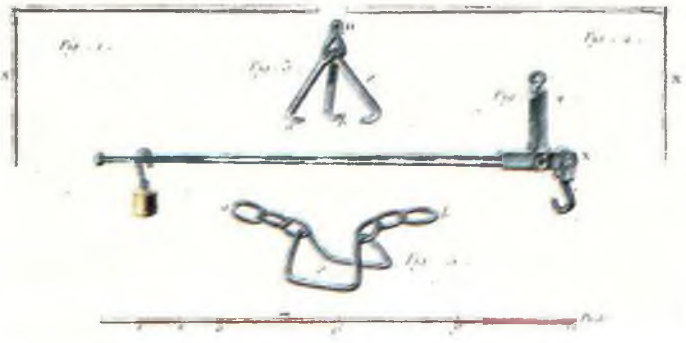

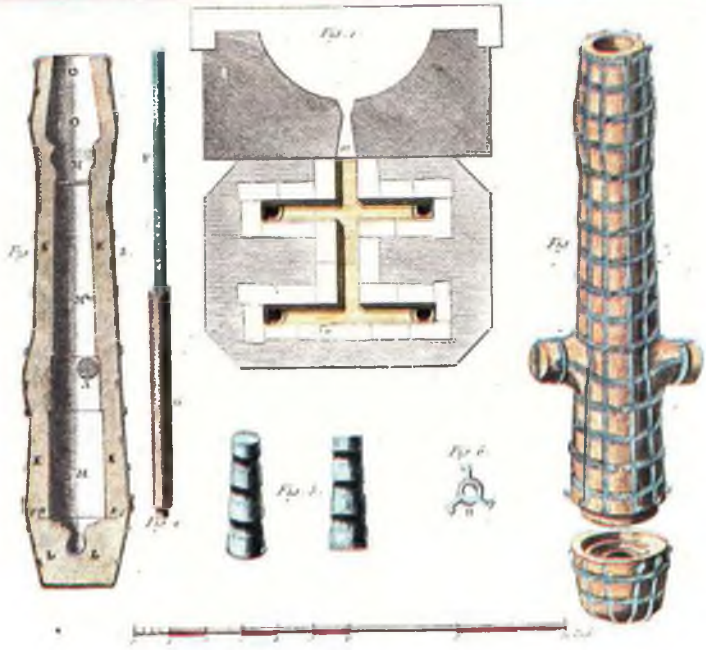

Diderot ve d'Alembert'in Ansiklopedi'*sini süsleyen çizimlere birkaç örnek.*

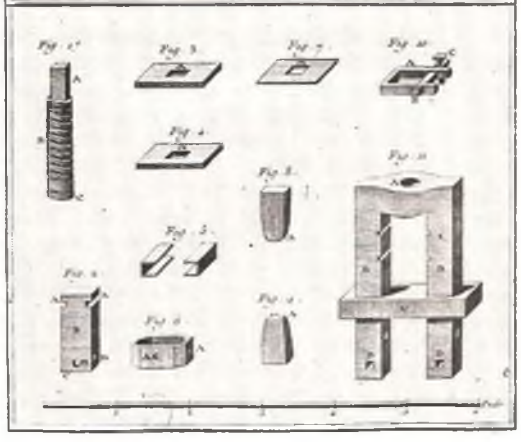

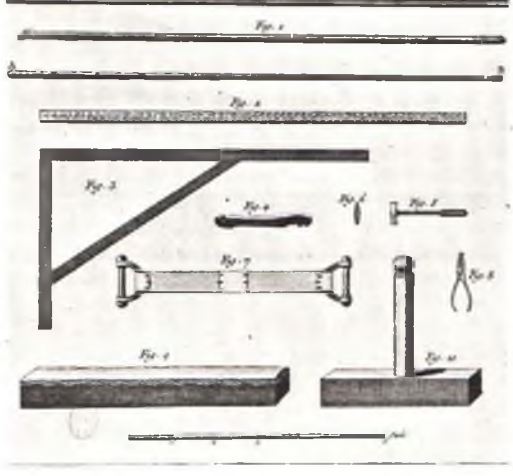

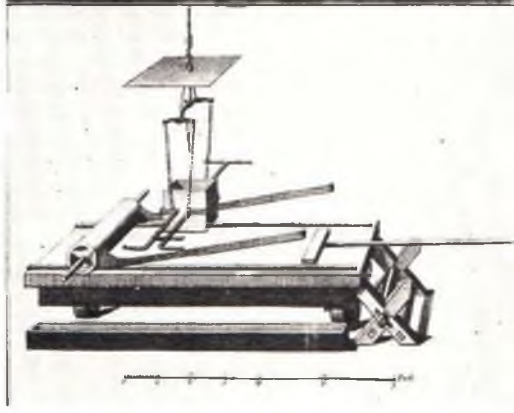

İLK ANSİKLOPEDİLER

Gerçek anlamda ilk ansiklopedi 1620'de Herborn'da, Henrich Alsted'in yayımladığı *Encyclopaedia* oldu. XVII. yy'da sözlük türünde ansiklopedi girişimleri birbirini izledi: Moreri'nin (1643-1680) *Le Grand Dictionnaire historique*'i (Büyük Tarihsel Sözlük, 1674); Ménage'ın (1613-1692) bir kökenbilim (etimoloji) sözlüğü olan *Origines de la langue française*'i (Fransız Dilinin Kökenleri); özellikle Pierre Bayle'in (1647-1706) *Dictionnaire universel et critique*'i (Evrensel ve Eleştirel Sözlük, 1697—1702).

YENİ BİR KAVRAM

Ephraim Chambers'ın (1680-1740) 1728'de Londra'da yayımladığı *Cyclopaedia or an Universal Dictionary of Arts and Sciences*'ın (Ansiklopedi ya da Evrensel Sanat ve Bilim Sözlüğü) büyük ilgi görmesi sonucu, "ansiklopedi" terimi bu türün genel adı olarak benimsendi. 1737'de Michel de Ramsay (1686-1743), bütün sanatları ve yararlı bilimleri derleyecek evrensel nitelikli bir yapıtın hazırlanması gerektiği görüşünü ortaya attı. Düşünce alanındaki özgürleşme, doğanın doğrudan doğruya gözlemlenmesini isteyen deneyci felsefenin ve deneysel yöntemin gelişmesi, bilim ve teknikteki ilerlemeler, yeni bir ansiklopedi kavramının oluşmasına katkıda bulundu. Gerçekten, ansiklopedinin artık bilgilerin dökümünü ve eleştirisini yapmakla yetinmeyip, bilgisizliğe ve anlamsız inançlara karşı koyarak insan düşüncesinin gelişmesini de sağlaması gerektiği anlayışı yaygınlaşmaktaydı. Diderot ile d'Alembert'in yönetiminde hazırlanan *Encyclopédie* (1751-1772), bu amacı gerçekleştiren ilk ansiklopedi oldu.

MODERN ANSİKLOPEDİLER

XIX. yy'da, *Grand Dictionnaire de la langue française* (Fransız Dilinin Büyük Sözlüğü, 1866—1876) adlı yapıtı yayımlayan Pierre Larousse (1817—1875), ansiklopedi anlayışının geniş kitlelere yayılmasını sağladı. Fransa'da Larousse'un, Flammarion'un (1842—1928) ve Aristide Quillet'nin (1880—1955) yayımladığı ansiklopedik sözlüklerde, özel adların yanı sıra, bir terimin çeşitli anlamlarının tanımı ve bu terime bağlanabilecek gelişmeler de verildi (söz konusu yapıtlar, bu özellikleriyle ansiklopedilerden daha geniştirler; ama başlıca konular, ayrıntıya girilmeden verilmiştir).

XX. yy'da dünyanın çeşitli ülkelerinde yayımlanan ansiklopedilerin çoğunda, verilen bilgiler zamanın akışı içinde değişiklikler geçirdiği için, siyasal bir tavır takınmaktan, kişisel yorumlara gitmekten özellikle kaçınılmaktadır. Dünyadaki en ünlü ansiklopediler arasında şunlar sayılabilir: Fransa'da: *Encyclopédie générale Hachette* (12 cilt, 1 cilt dizin, 1 ek cilt), *Grand Larousse encyclopédique* (10 cilt, 2 ek cilt), *Grand dictionnaire encyclopédique Larousse* (10 cilt, yayımlanmakta), *Encyclopaedia Universalis* (20 cilt); A.B.D'nde: *The New International Encyclopaedia* (27 cilt); İngiltere'de: *Encyclopaedia Britannica* (24 cilt), *Chamber's Encyclopaedia* (15 cilt); Almanya'da: *Der Grosse Brockhaus* (12 cilt); İtalya'da: *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti* (38 cilt); vb.

TÜRKİYE'DE ANSİKLOPEDİ ÇALIŞMALARI

Türkiye'de ansiklopedi çalışmalarına XIX. yy'ın ikinci yarısında başlandı. Ali Suavi Efendi'nin *Ulum* gazetesinin eki olarak verdiği *Kamus-ül-Ulum ve'l -Maarif* (Bilim ve Kültür Sözlüğü) [5 forma, Paris 1870] bu türün ilk örneği oldu. Harf Devrimi'ne kadar (1928) Osmanlı (Arap) alfabesiyle yayımlanan ansiklopediler arasında, Şemseddin Sami'nin hazırladığı *Kamus-ül-Alam* (Özel Adlar Sözlüğü) [6 cilt, 1889] özel bir yer tutar. Şemseddin Sami'nin tek başına hazırladığı, yaklaşık 5 000 sayfadan oluşan bu ansiklopedide tarih boyunca yaşamış uluslar, yöneticiler, devlet adamları, din adamları, sanatçılar, bilim adamları, kıtalar, devletler, denizler, adalar, göller, vb. alfabetik bir düzen içinde anlatılmıştır.

Harf Devrimi'nden sonra yayımlanan ansiklopediler ya genel ansiklopedi ya da özel konulu ansiklopedi niteliğindedir. Genel ansiklopediler arasında yer alan *Türk Ansiklopedisi* (1943, yayımı sürüyor), çeşitli yabancı ve yerli kaynaklar taranarak hazırlanan ilk resmî ansiklopedidir (başlangıçta *İnönü Ansiklopedisi* adıyla yayınlanan bu yapıtın adı, 1950'den sonra Türk Ansiklopedisi'ne çevrilmiştir). Gene Milli Eğitim Bakanlığı'nca çıkarılan *İslâm Ansiklopedisi* (1940, yayımı sürüyor), Hollanda'nın Leiden kentinde basılan *Encyclopédie de l'İslam* (4 cilt, 1908-1938) temel alınarak hazırlanmıştır.

Türkiye'de en geniş kapsamlı ansiklopedilerin başında *Meydan-Larousse Büyük Lûgat ve Ansiklopedi* (12 cilt, 1969-1973; 1975'te, 1985'te ve 1991'de birer ek cilt çıkardı. Üçüncü ek cildinin 1993 sonu bilgilerini içerecek biçimde yeniden yayım hazırlıkları, Ansiklopedi'yi 1992 Aralık ayında okurlarına vermeye başlayan, Sabah gazetesi tarafından sürdürülüyor) gelir. Fransızların yayımladığı *Grand Larousse Encyclopédique*'in (10 cilt, 1960-1964, ayrıca 2 ek cilt) çevirisine dayanan bu çalışmaya, Türkiye türkçesinde Tanzimat'tan günümüze kadar kullanılan sözcükler ile Türk ve İslâm dünyasına ilişkin

TÜRKİYE'DE YAYIMLANAN BAŞLICA ANSİKLOPEDİLER

Genel ansiklopediler: Cumhuriyet Ansiklopedisi (11 cilt, 1968-1972); Gelişim Genel Kültür Ansiklopedisi (8 cilt, 1977-1979); Gelişim-Hachette Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi (1983-1986; Ansiklopedi'yi okurlarına 1993'te vermeye başlayan Sabah gazetesi tarafından, günümüzün bilgileriyle yeniden yayım hazırlıkları sürdürülüyor); Hayat Ansiklopedisi (6 cilt, 1961-1963); Hayat Ansiklopedisi (10 cilt, 1932-1936); Meydan-Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi (12 cilt, 1969-1973; 1975; 1985 ve 1991'de üç ek cilt çıkarıldı; 3. ek cildin yeniden yayım hazırlıkları sürüyor); Türk Ansiklopedisi (33 cilt; 1943-1984).

Özel konulu ansiklopediler: Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi (6 cilt, 1982); Devrimler ve Karşıdevrimler Ansiklopedisi (4 cilt, 1975); Filozoflar Ansiklopedisi (Cemil Sena, 4 cilt, 1974-1976); Gelişim Alfabetik Gençlik Ansiklopedisi (10 cilt, 1980-1982); Gelişim Büyük Coğrafya Ansiklopedisi (1981-1982); Gelişim Dünya Atlasları Ansiklopedisi (6 cilt, 1982-1983); Gelişim Hayvanlar Ansiklopedisi (9 cilt, 1981-1983); İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi (11 cilt, 1946-1960); İslâm Ansiklopedisi (1940-1990); İstanbul Ansiklopedisi (Reşat Ekrem Koçu, 11 cilt, 1958-1973, tamamlanamadı); Larousse-Gençlik Ansiklopedisi (10 cilt, 1976-1977); Sağlığımız, Herkesin Tıp Ansiklopedisi (8 cilt, 1978-1981); Sanat Ansiklopedisi (Celal Esat Arseven, 5 cilt, 1943-1954); Sosyalist Kültür Ansiklopedisi (8 cilt, 1978-1980); Tarih Ansiklopedisi (Çağatay Uluçay, 1961); Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (1976); Türk Edebiyatı Ansiklopedisi (Atilla Özkırımlı, 4 cilt, 1982); Türkiye 1923-1973 Ansiklopedisi (4 cilt, 1973-1974); Türk Musikisi Ansiklopedisi (Yılmaz Öztuna, 2 cilt, 1969); Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi (M.N. Özön-B. Dürder, 1967); Yurt Ansiklopedisi (11 cilt, 1981-1984).

telif maddeler de eklenmiştir.
Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi (20 cilt 1986-1989); *Grand Larousse Encyclopédique*'ın 1985'te Fransa'da *Grand Dictionnaire Encyclopédique Larousse* adıyla yapılan yeni basımından çevrilip, Türkçe sözlük bölümü ve Türkiye'de yazılan maddeler eklenerek hazırlanmıştır.
Atatürk Ansiklopedisi (5 cilt, 1971), Mustafa Kemal Atatürk'ün doğumundan ölümüne kadar geçen sürede yer alan olayları belgeleriyle anlatırken, aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal tarihini de verir.
Türkiye 1923/1973 Ansiklopedisi'nde (4 cilt, 1973-1974) Türkiye Cumhuriyeti'nin 50 yıllık dönemi sergilenmiştir.
Türkiye'yi illerin alfabetiğine göre tanıtmayı amaçlayan *Yurt Ansiklopedisi* (11 cilt, 1981-1984), her ili tarihsel, iktisadi, toplumsal, kültürel ve sanatsal görünümleriyle tanıtmakta, *Anadolu Uygarlıkları ansiklopedisi* (6 cilt, 1982) de Anadolu topraklarını yurt edinerek devlet kuran ulusların tarihlerini, kültürel ve sanatsal etkinliklerini sunmaktadır. Hachette yayınevi ile yapılan işbirliği sonucu, *Encyclopédie générale Hachette*'e (12 cilt, 1975-1981; 1 cilt dizin ve 1 ek cilt: 1982) dayanılarak hazırlanan *Gelişim Hachette Alfabetik Genel Kültür Ansiklopedisi*'ne (1983-1986; yenilenmiş basımı [1993] sürüyor), ayrıca, Türk ve İslâm dünyasıyla ilgili her konuda ayrıntılı yorum ve bilgiler eklenmiştir. ■

Antarktika

Yaklaşık olarak bütünüyle Güney kutup çemberi içinde kalan kıta. Yüzölçümü 13 176 750 km² dolaylarında olan Antarktika, tektonik bir çöküntü hendeğiyle (içinde Weddel ve Ross denizleri yer alır) ikiye bölünmüş Birinci Zaman kayaçlarından oluşur. Antarktika yarımadasında Alpler'e benzeyen yüzey şekilleri görülür; Elssworth yüksek yaylasıysa, bir yanardağ kütlesidir. Sıradağlar dışında, kıtanın her yanı bir buz örtüsüyle kaplıdır (hacminin 32 milyon km³ olduğu sanılan bu kütle eriyecek olursa, dünyadaki denizlerin düzeyinin 100 m'den çok yükseleceği hesaplanmıştır). Birçok denize bölünen Güney Buz Denizi'nde (Büyük Okyanus, Hint Okyanusu ve Atlas Okyanusu'nun Güney kutup çemberi içinde kalan bölümleri), çok sayıda takımada yer alır. Kıtanın güneydeki kıyıları, donmuş tatlı sudan oluşan buzullarla (büyük ve düz buzdağları bunlardan kopmuştur) ve deniz suyundan oluşmuş yüzlerce kilometre genişliğindeki bir buz engeliyle (bankiz) çevrilidir. Donma derecesine yakın olan kıyılardaki su çok az tuzludur; öbür kıyılardaysa, sıcaklığı 4-10°C'a kadar yükselebilir. Deniz yüzeyi üstünde esen batı rüzgârları, Drake boğazında, kutup çevresini batıdan-doğuya dolanan bir hava akımı doğurur. Kıtanın üstündeki antisiklon yüksek basınç kaynağının etkisiyle hava açık, nem az, sıcaklık çok düşüktür. 55°-65° enlemleri arasında, soğuk antisiklon havası ile batıdan gelen ılık havanın karşılaştığı bir alçak basınçlar halkası yer alır ve çevrede şiddetli rüzgârlarla *(blizzard)*, denizin üstünde de yağışlı fırtınalara yol açar. Kutup yılı iki mevsime ayrılır. Kış mevsiminde kutup geceleri çok uzundur (kıyıda -20° ile -30°C, kutupta -40° ile -60°C arasında değişir). Kasımda başlayan yaz mevsimindeyse, günler çok uzundur ve gece yarısıgüneşi görülür. Yaz mevsiminde gelişen planktonlar, balıkların, balinaların yüzeye toplanmasına yol açar. Sıcaklığın 0°C'ın birkaç derece üstüne yüksel-

Antarktika'da çok sayıda penguen yaşar. Haziran ve temmuz aylarında sıcaklık —40°C'a inip, rüzgâr saatte 160 km hızla estiği sırada, Adélie toprağındaki penguenler ayakta yumurtlarlar.

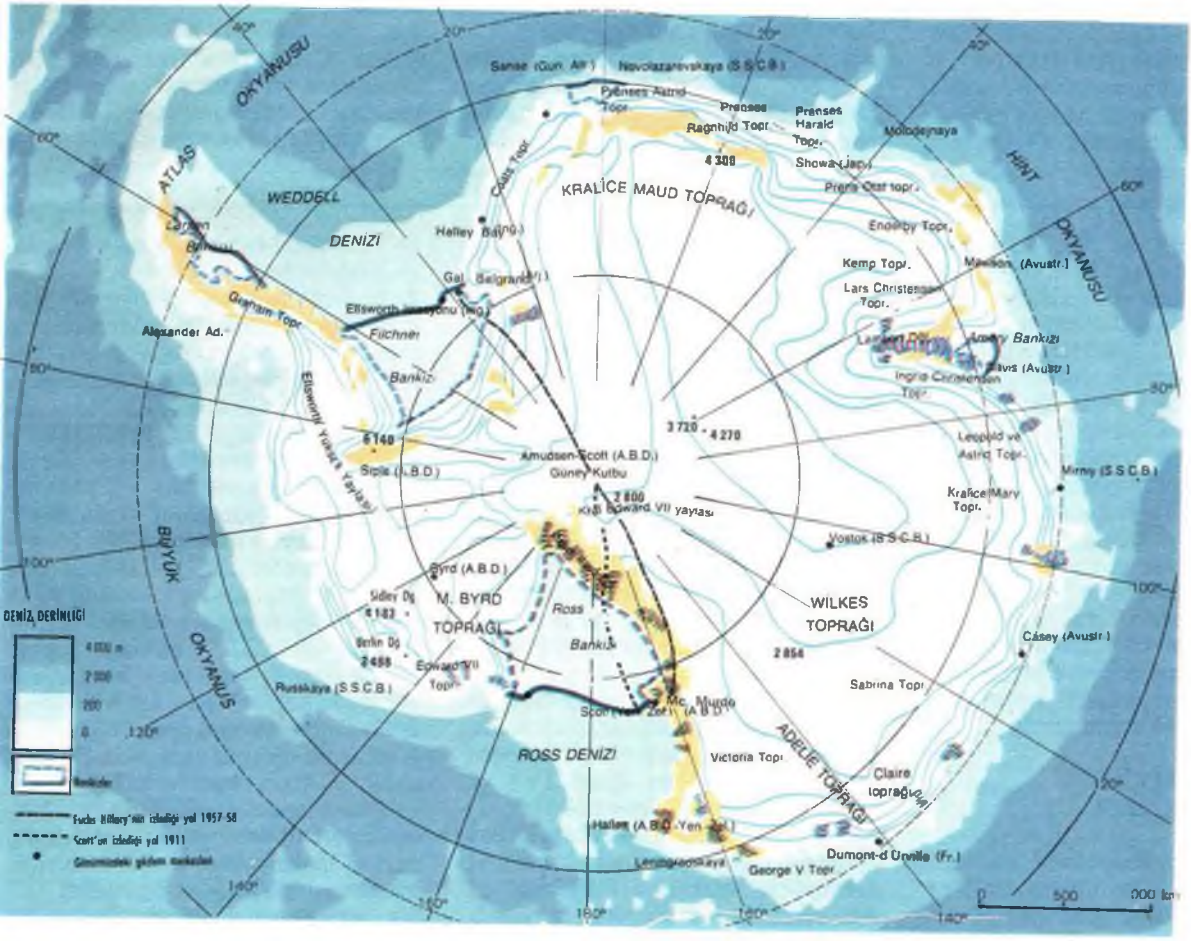

diği kıyılarda yosunlar yetişir ve denizayıları, penguenler, foklar görülür. Adalara, kuşlar (albatroslar, karabataklar, martılar) yumurtlamaya gelirler.
Antarktika kıtası ve adalar ancak XVIII. ve XIX. yy'larda, Yves de Kerguelen'in, James Cook'un (1773), Nathaniel Palmer'ın, John Balmer'ın, John Weddel'ın, Dumont d'Urville'in (1840) ve James Ross'un (1842) seferleriyle keşfedildi. Sonra, Belçikalı Adrien de Gerlache, Jean Charcot (1903-1905, 1908-1910), 1911'de Güney kutbuna varan Roald Amundsen ve onu izleyen İngiliz R.F. Scott araştırma seferleri yaptılar. 1929'da Richard Byrd, Güney kutbunun üstünden uçtu; 1930'da Norveçli Lars Christensen, kıyıların 1 000 km'lik bölümünün haritasını çıkardı.
Paul-Émile Victor yönetiminde Adélie toprağına 1950'de yapılan Fransız araştırma seferinden sonra, kıtada yapılan araştırmalar yoğunlaştırıldı. Uluslararası jeofizik yılı (1957-1958) çerçevesinde, 12 ulus kıtada 23 sürekli bilim istasyonu kurdu ve Washington'da, kıtanın askerî ya da nükleer amaçlarla kullanılmasını yasaklayan, bilimsel araştırmaları destekleyici özellikte Antarktika anlaşmasını imzaladı. ■

ROALD AMUNDSEN

Norveçli kutup gezgini (Oslo yakınlarında Hvitsten 1872 – Arktika, 1928).
Arktika kıtasındaki Kuzeybatı geçidini buldu (1903). 14 Aralık 1911'de Güney kutbuna ulaştı. 1926'da İtalyan Nobile'yle birlikte Kuzey kutbunu bir balonla aştı.
1928 Mayısında Nobile'nin düzenlediği kutup seferinin yardımına giderken, uçağının düşmesiyle öldü.

anten

Gabon'da N'Kolcang dinleme istasyonunda, haberleşme uyduları ağı için radar anteni.

Bir radyoelektrik sinyali elektromagnetik dalgaya, bir elektromagnetik dalgayı da radyoelektrik sinyaline dönüştürebilen aygıt.
1873'te İngiliz fizikçisi Maxwell, elektromagnetik dalgaların yayılması üstüne bir kuram yayınlayarak, elektromagnetik alan denklemlerini ortaya koydu. Bu varsayımların deneysel doğrulanmasınıysa, Alman Hertz yaptı. Hertz, Ruhmkorff bobinine bağlı küreciki kıvılcım siperiyle gerçekleştirdiği deneyler sonucunda, elektriğin iletken tel olmadan da yayıldığını kanıtladı. Deneylerde almaşık olarak artı ve eksi elektrikle yüklenen kürecikler elektromagnetik dalgalar yayınlamış, Hertz de dalgaların devrini (peryot) ölçmüştü. 1895'te Rus fizikçisi Popov, ilk anteni yapmayı ve bu antenle 250 m uzaklığa morsla radyo bildirisi iletmeyi başardı. O tarihten sonra bu alanda çok büyük gelişmeler sağlandı; çeşitli biçimlerde, boyutları günden güne büyüyen antenler gerçekleştirildi.
Elektromagnetik dalgalar, bir elektrik alanı ile bir magnetik alanın, birbirine dik iki eksen boyunca yerleştirilmesiyle elde edilir. Radyoelektrikte, frekansı 10^4 ile 10^{10} hertz arasında değişen elektromagnetik dalgalar kullanılır: *Radyoelektrik dalgalar* ya da *hertz dalgaları*. Bu dalgalar, yeterince yüksek frekanslı alternatif (değişken) akım geçen devreler çevresinde doğarlar (genellikle, söz konusu akımlar, osilatör adı verilen, elektrik akımı doğuran aygıtlarla üretilirler). Osilatörlerin ana devresi, çoğunlukla paralel bağlanmış bir kondansatör ile bir özindükleme bobininden oluşur (Bkz. ELEKTRİK) ve "paralel rezonans devresi" diye adlandırılır. Kendi üstüne kapalı bir osilatör çok az yayınım yapar; çünkü karşıt devrelerden ters yönden akım geçer ve doğurduğu magnetik alan değeri, kısa uzaklıklarda sıfırdır. Buna karşılık, osilatör açıksa, birbirine dik konumda bir magnetik alan ve bir elektrik alanı doğurur; dolayısıyle, elektromagnetik dalgalar oluşur.
Telekomünikasyonda ve radarda kullanılan dalga boyları birkaç kilometre ile birkaç milimetre arasında değiştiği için, kullanım amaçlarına göre, farklı antenlerden yararlanılır. Alçak frekanslar için (radyo dalgaları) antenler, geometrik biçimlerine göre her yönde ya da belli bir yönde yayın yapan tellerden ya da tel birleşimlerinden oluşur. Çok yüksek frekanslar için (desimetre ve milimetre düzeyinde) koni biçiminde ya da parabol yansıtıcılı (radar) Yagi antenleri kullanılır. ■

antibiyotikler

Hastalık yapan ya da yapmayan mikroorganizmaları, çoğalmalarını durdurarak (bakteri durdurucu antibiyotikler) ya da öldürerek (bakteri öldürücü antibiyotikler) etkileyen doğal ya da yapay maddeler.
Fleming'in 1929 yılında bir *Penicillium notatum* kültüründen penisilini bulmasından ve İkinci Dünya savaşı öncesinde ilk antibiyotiklerin hazırlanmasından bu yana, 2 500 doğal antibiyotik saptanmış, birçoğu da kimyasal bireşim yoluyla üretilmiştir (bu antibiyotiklerin bazıları kullanılmış, bazıları da zehirleyici olmaları ya da mikropların kendilerine karşı direnç geliştirmeleri dolayısıyle etkisizleşmeleri nedeniyle, kullanımdan kaldırılmışlardır).

ANTİBİYOTİKLERİN SINIFLANDIRILMASI

Antibiyotikler grubu içinde, sülfamit türünden maddeler ile bakterilere karşı antibiyotikler gibi etki gösteren çeşitli bireşimsel ürünler yer alır. Günümüzde, bakterilere karşı 60 kadar antibiyotik kullanılmaktadır: 8 penisilin; 4 sefalosporin; 6 oligosakarit; 13 tetrasiklin; vb. Ortak özellikler taşıyan antibiyotikler 7 grupta sınıflandırılabilir:
1) Penisilinleri ve sefalosprorinleri içeren beta-laktamlar; 2) streptomisin, kanamisin ve gentamisini içeren oligosakaritler; 3) kloramfenikol; 4) polimiksinler; 5) tekrasiklinler; 6) makrolitler (eritromisin grubu); 7) sinerjistinler (pristinamisin grubu). Ayrıca, sekizinci bir grupta da, ilk 7 grupta yer almayan çeşitli maddeler toplanır.
Antibiyotikler, bakteri etkileme güçlerine göre sınıflandırıldıklarında da, üç gruba ayrılırlar: 1) Etki alanı geniş antibiyotikler: Gram (+) ve Gram (—) mikropları etkilerler; 2) etki alanı sınırlı antibiyotikler: Gram (+) mikropları ve Gram (—) mikropların birkaçını etkilerler; 3) etki alanı dar antibiyotikler: Gram (+) mikropların birkaçını ve Gram (—) mikroplarını etkilerler.
Antibiyotikler, mikrop kırıcılar gibi etki yapmaz, mikrop hücresi içine girer ve mikrobun çoğalmasını önleyerek ya da mikrobu öldürerek, metabolizmasını etkilerler. Bazı antibiyotikler (sözgelimi beta-laktamlar), bakteri çeperini etkileyerek, bireşiminin oluşmasını engellerler; bazılarıysa (sözgelimi kolimisin), bakteri zarının geçirgenliğini bozarlar. Kloramfenikol, tetrasiklin gibi birçok antibiyotik de, hücrenin ribozomu düzeyinde etki gösterirler.
Bununla birlikte, antibiyotiklerin bazen çeşitli mikroplar karşısında etkisiz kaldıkları görülür. Mikrobun antibiyotiğe direnci doğal olabileceği gibi, bu direnci sonradan da edinebilir. Koch basillerinde, Gram (—) basillerde, özellikle de bazı penisilinleri etkisizleştiren penisilinaz enzimi salgılayan stafilokoklarda, söz konusu dirence raslanabilir.
Bir antibiyotiğin etkisi, apansızın

yüksek bir düzeye ulaşan ve tedavi süresinde değişmemesi gereken kandaki yoğunluk derecesine bağlıdır. Antibiyotikler, verilme yollarına, organizmadaki evrimlerine ve organizmadan atılma hızlarına göre değişiklik gösterirler. Dolayısıyle, antibiyotiğin seçimi yalnızca mikroba değil, hızla üstüne gidilmesi gereken kan, beyin-omurilik sıvısı, böbrekler-sindirim sistemi, safra, sidik yolları, vb. gibi hastalık odağına bağlıdır. Bazı antibiyotikler beyin zarını aşamaz, ağızdan verilen bazı antibiyotikler de barsak engelini geçemezler.

Hastanın yaşamını tehdit eden ciddi hastalıklar dışında, kesin teşhis konmadan antibiyotik verilmemelidir. Ciddi durumlarda da tedaviye başlamadan önce, laboratuvarda teşhis konmasını sağlayacak bakteri örnekleri alınmış olması gerekir ve sonuçlar beklenirken, etki alanı geniş bir antibiyotik verilir.

ANTİBİYOTİK ÇİZELGESİ

Tedavi edilecek hastalığa en etkili antibiyotiği saptayabilmek için antibiyotik çizelgesi (antibiyogram) yapmak gerekir. Bu incelemenin amacı, belirli bir antibiyotiğin, hastadan alınmış ve laboratuvarda "ekilmiş" bir mikrop üstündeki etkisini ölçmektir. Antibiyotik çizelgesi aynı zamanda, bir antibiyotik karışımının mikrop üstündeki etkisinin araştırılmasını ve bu karışımın yararlı, yararsız ya da zararlı olduğunun belirlenmesini sağlar. Bakterilerin çoğu belirli bir antibiyotikten etkilenmekle birlikte, değişikliğe uğramış ve direnç kazanmış mikropların gelişmesini engellemek için, bazen iki antibiyotiği birlikte kullanmak yararlı olabilir (sözgelimi, ciddi, genelleşmiş iltihaplarda; bağışıklık yönünden yetersiz kişilerde; sidik yolları iltihaplanmalarında; veremde). Ama verem dışında, hiçbir zaman, ağızdan iki antibiyotikten çok antibiyotik verilmez. İki antibiyotik birlikte kullanıldığında, ortak etki, tek tek etkilerin toplamından çok *(sinerjik etki)*, tek tek etkilerin aritmetik toplamına eşit *(aditif etki)* ya da en güçlü antibiyotiğin etkisinden düşük *(antagonist etki)* olabilir. Sözgelimi, beta-laktam ve oligosakaritler ya da oligosakaritler ve polimiksinler, birlikte kullanılabilirler. Buna karşılık, beta-laktam ve kloramfenikolun birlikte kullanılması sonucunda, toplam etki, en güçlü antibiyotiğin etkisinden düşük olur. Sülfamitler, antagonist etki tehlikesi olmaksızın, her antibiyotikle birlikte kullanılabilirler. Aynı biçimde, antibiyotik tedavisine, kortizon türevleri, aşılar, serumlar, ağrı kesiciler ve iltihaplara karşı ilaçlar eklenebilir.

Çok etkili ilaçlar olan antibiyotiklerin, çeşitli tehlikeler yaratabilecekleri için, denetimli biçimde kullanılmaları gerekir. Gerçekten, antibiyotiklerin denetimsiz kullanılmaları sonucunda ortaya çıkabilecek anafilaksi şoku ölüme yol açabilir. Anafilaksi şokuna çoğunlukla penisilin neden olur ama, kloramfenikol ile streptomisin de bu şoku yaratabilir. Antibiyotikler ayrıca, deri ve mantar hastalıklarına, egzamalara yol açabilirler. Kloramfenikol, sülfamit, kemik iliğine zehirli etkisi olan bazı tetrasiklinler, verem ilaçları, kan hücrelerinin azalmasına yol açabilirler. Verem tedavisi sırasında yaygın sinir iltihabı, oligosakarit kullanımı sırasında da görme siniri iltihabı gibi sinirsel ve duyusal yan etkiler ortaya çıkabilir. Sülfamitler böbreklere, verem ilaçları karaciğere zarar verebilir. Antibiyotik kullanımında iç salgılara ya da metabolizmaya ilişkin yan etkiler de gözlenebilir. Ayrıca, antibiyotiklerin barsaklardaki yararlı bakterileri de yok etmelerine bağlı hafif ya da ciddi sindirim sistemi bozuklukları, sık görülen yan etkilerdendir. ■

GRAM BOYAMASI

Gram boyaması, bakterileri çift boyama yöntemidir. Isıyla hareketsizleştirilmiş bir mikrop örneği, fenollu centiyana moruyla, sonra da iyodo-iyodürlü bir çözeltiyle işlemden geçirilir; sonra etilalkol ya da 1/5 oranında alkol-aseton karışımıyla renksizleştirilir. Bu işlemlerden sonra, sulandırılmış fenol füksinle ikinci bir boyama yapılır: Mor renk olan mikroorganizmalara Gram (+), pembe renk olan mikroorganizmalara da Gram (—) denir.

antijen

Bir organizmaya girdiğinde bu organizmanın özel antikorlar oluşturmasına yol açan her çeşit madde.

Molekül kütlesi genellikle yüksek olan antijenler, farklı kimyasal gruplarda (proteinler, polinükleotitler, poliositler, yağlar, hattâ daha yalın kimyasal moleküller) toplanırlar.

Molekülün kimyasal yapısı ne olursa olsun, antijen özelliği, molekülün bir bölümü tarafından verilir. Bu bölüm molekül üstünde belirli bir yerdedir ve organizmaya girdiğinde yapısının, konumunun özelliği gereği, antikor üretimine yol açabilir. ABO kan grubu sistemini oluşturan antijenler (aglütinojenler) bunun en iyi örneklerinden birini oluştururlar: Aglütinojenler, alyuvarın lipoprotein zarının yüzeyinde yerleşmiş 4 şeker molekülünden oluşurlar. Ayrıca, büyük bir molekül (sözgelimi protein), birbirine benzeyen ya da birbirinden ayrı birçok antijen bölgesi içerebilir. Antijenler tam anlamıyla oluşmamış bir biçimde de bulunabilir ve *"hapten"* diye adlandırılırlar: Haptenler tek başlarına antikor üretimine yol açamaz, ancak kütlesi daha yüksek moleküllerle birleşip antijene dönüştükten sonra bu özelliği edinirler (bununla birlikte, bütün durumlarda, molekülün antijen özelliğini hapten verir). Günümüzde antijen yapılarını daha iyi tanıyan araştırmacılar, bağışıklık yönünden yetersiz kişileri tedavi etme amacıyla, kimyasal bireşimle antijen üretimine yönelmişlerdir.

Proteinlerin çoğu, özellikle de glikoproteinler, yapılarında aromatik aminoasitler taşıdıkları zaman iyi bir antijen etkisi gösterirler. Buna karşılık, polisakaritlerin bağışıklık kazandırma yeteneği çok değişkendir; lipoproteinlerdeyse bu yetenek hiç yoktur. Antijenin boyu büyüdükçe, antijen özelliği belirginleşir; çözünmeyen ve molekül kütlesi çok yüksek olan özel antijenler (bakteriler, alyuvarlar), çözünen ve molekül kütlesi düşük olanlara oranla daha yüksek antijen etkisi gösterirler.

Molekül kütlesi düşük antijenler, ancak molekül kütlesi yüksek proteinlerle (yardımcı maddeler) birleştiklerinde gerçek antijen etkisi kazanırlar. ■

antikor

Antijen adı verilen yabancı maddelere karşı bir hayvan organizmasının oluşturduğu madde (bitkiler antikor üretemez).

Antikorlar, özellikle antijenleri etkiler ve organizmanın antijenlere karşı bağışıklık tepkisini oluştururlar. Antikorların özellikleri, kan serumundaki gamaglobülinlerin özelliklerine benzer.

ANTİKORLARIN YAPILARI VE ÖZELLİKLERİ

Antikor işlevi yapan gamaglobülinler, bağışıklık globülinleri (imünoglo-

bülin) diye adlandırılırlar. 5 grupta toplanan bağışıklık globülinleri arasında büyük bir yapı benzerliği vardır. G grubundakiler (İg G), bütün bağışıklık globülinlerinin % 70-80'ini oluştururlar. G grubunun yapısı temel yapıdır (öbür bağışıklık globülinleri, bu temel yapıya az ya da çok karmaşık katkılarla oluşur). İg G'nin her molekülü, 4 polipeptit zincirinden kuruludur; 440 aminoasitten oluşan 2 "ağır" iç zincir ile 220 aminoasitten oluşan 2 "hafif" zincir, kükürtlü aminoasitlerin disülfür bağlarıyla birleşmiştir. Zincirler de 110 aminoasitli alt birimlerinden oluşur. Alt birimlerin yalnızca uç bölgeleri değişiklik gösterir; bir başka deyişle, her molekülün bu bölgelerdeki aminoasit dizilişi farklıdır ve söz konusu diziliş, molekül yapısının belirli bir antijene uyarlanmasını sağlar. Molekülün geri kalan bölümü, bütün antikorlarda aynıdır (belirli bir canlı için). Bağışıklık globülinlerinin bireşimini sağlayan hücreler, lenf hücreleridir. Organizmaya giren bir antijenin lenf hücreleri tarafından tanınmasından sonra, antikor üretimi başlar. Antikorların salgılanması biyolojik ve biyokimyasal olaylar sonucunda gerçekleşir (Bkz. BAĞIŞIKLIKBİLİM). Antijen-antikor tepkimesi, normal olarak organizmadaki yabancı molekülün yansızlaşmasını sağlar. Bu, organizmanın çeşitli tehlikelere karşı koymasını sağlayan savunma sistemlerinin en gelişmiş olanıdır. Ama bazen, bu tepkimelerin değişik evrelerinde düzensizlikler ortaya çıkabilir ve alerji hastalıkları, özbağışıklık ve doku reddi gibi olaylara neden olan aşırı duyarlık tepkileri görülebilir. ■

BAĞIŞIKLIK GLOBÜLİNLERİ

Yapı bakımından her biri İg G'den türeyen 5 grup bağışıklık globülini (imünoglobülin) vardır. Bunlar organizmadaki miktarlarına göre çoktan aza doğru şöyle sıralanırlar:
— İg A'lar: Özellikle salgılarda bulunan, birbiriyle birleşmiş 3 İg G'den oluşurlar;
— İg M'ler: Yıldız biçiminde dizilmiş 5 ya da 6 İg G'den oluşurlar. Bir bulaşıcı hastalık sırasında ve dölütün dölyatağı içi yaşamı sırasında ilk ortaya çıkan antikorlardır;
— İg D'ler: Yapıları İg G'lerin yapısına benzer;
— İg E'ler: Bunların da yapıları genel olarak İg G'lerin yapısına benzer; ama İg E'lerin ilgi çekici bir özelliği vardır: Hareketsiz uçlarıyla mastositlerin üstüne yapışabilir ve antijenle bağlantıya girdiklerinde, hücreler aracılığıyla histamin salgılanmasını uyarırlar. Dolayısıyle, alerji tepkilerine yol açabilirler.

Antil adaları

Atlas Okyanusu'nu Antil denizinden (Karayip denizi) ayıran adalar.

Antil adaları (ya da Karayip adaları) iki kümeye ayrılabilir: *Büyük Antil adaları: Küçük Antil adaları.* Kuzeyde, batıdan doğuya uzanan Büyük Antil adaları, Küba adası, Haiti Cumhuriyeti ile Dominik Cumhuriyeti'nin bölüştükleri Hispaniola (ya da Santa Domingo) adası, Jamaika adası ve Porto Riko adası gibi büyük adalardan oluşur; bu adaların çevresinde sayıları 700'ü bulan Bahama adacıkları uzanır. Büyük Antil adalarına Virgin (Vierges) adalarıyla bağlanan Küçük Antil adaları da ikiye bölünürler: *Rüzgâr adaları* (Guadeloupe, Martinik, Desirade, Marie Galante, Barbados, Trinidad); *Rüzgâraltı adaları* (Bonaire, Curaçao, Aruba).

Antil adalarında hemen her siyasal rejime raslanır; ayrıca A.B.D., Fransa, İngiltere, Hollanda sömürgeciliğinin etkileri de sürer. Bazı adalarda günümüze kadar hiçbir değişiklik göstermemiş, bazılarında bir ölçüde yumuşamış, bazılarındaysa kılık değiştirmiş (ekonomik özellikli) olsa da sömürgecilik, Antil adalarını derinden etkilemiştir; günümüzde de etkilemeyi sürdürmektedir.

COĞRAFYA

Amerika kıtasının iki bölümü arasında kesintili bir köprüyü andıran ve bir yay biçiminde uzanan Antil adaları, 10.-23. kuzey enlemleri (1 500 km) ile 60.-85. batı boylamları (2 000 km) arasında çok büyük bir alana yayılmış olmalarına karşın, toplam yüzölçümleri 225 000 km²'yi aşmaz. Yüzey bakımından aralarındaki eşitsizlik, en çarpıcı özellikleridir. Büyük Antil adalarının toplam yüzölçümleri 210 000 km², en büyükleri olan Küba'nın yüzölçümü de 110 922 km²'dir. Küçük Antil adalarının toplam yüzölçümüyse 25 000 km²'dir; Guadeloupe (1 438 km2) ve Martinik (1 102 km) dışındaki adalarının yüzölçümleri 1 000 km²'yi geçmez.

Yüzey şekillerinin farklılığından kaynaklanan görünüm değişiklikleri, adalar arasında büyük değişikliklere yol açar. Rüzgâr adalarının en doğuda kalanlarında, yaylalar ve eski volkanik yüzey şekilleri görülür; Grenada ve Martinik'teyse, çok belirgin yeni volkanik oluşumlara raslanır. Büyük Antil adalarında ovalar ve dağ kütleleri, eski volkanik oluşumlar ve deniz çökeltileri, ilgi çekici biçimde iç içe geçmiştir. Küba'da Maestra dağları (Sierra Maestra), Jamaika'da Mavi Dağlar, Porto Riko ve Haiti'deki yüksek kütleler, gerçek birer dağdırlar ve bazılarının yükseltisi 3 000 m'yi aşar. Denizaltı sıradağlarının bulunduğu yörede (6 000 m'den derin çukurlar vardır), oluşum halinde bir sıradağlar dizisi olan Antil adalarında, depremlere ve yanardağ püskürmelerine çok sık raslanır.

Adalararası farklılığın üçüncü et-

Küçük Antil adalarından Antigua'nın başkenti Saint-John'dan bir görünüş.

meni iklimdir. Yengeç dönencesi ile 10. kuzey enlemi arasında, Antil adalarında genel olarak tropikal iklim egemendir; ama belirgin iklim farklarına da raslanır: Adaların enlem bakımından yeri, konumu ve yükseltisi, iklimde farklılıklara yol açar. Sıcaklık, alize rüzgârlarının etkisiyle çok yüksek değildir; ama nem oranı, adaların konumuna bağlı olarak değişiklik gösterir. Bu farklar, bitki örtüsündeki büyük çeşitliliği de açıklar. Nitekim, kuşucuşuyla 10 kilometrelik bir alan içinde, yoğun ormanlardan savanalara (dikenli sık çalılar, bozkırlar) geçilir.

Antil adalarının böylesine karşıtlıklar taşıyan toprakları, yeryüzünde, nüfusun en dinamik olduğu yöreler arasında yer alır. Doğum oranı yüksekliğinden ötürü, aşırı nüfus artışı gözlenir: Porto Riko'da % 26-29; Trinidad'da % 32. Bu durum nüfus yoğunluğunun da yükselmesine (Barbados'ta 1991'de km²'ye 805 kişiyi bulmuştur) yol açar.

ANTİL ADALARININ BULUNMASI

Antil adalarının Kristof Kolomb tarafından bulunması ve hemen kurulan sömürgecilik ilişkisi, bu adaların tarihinin, Avrupa devletlerinin siyasetine sıkı sıkıya bağımlı olmasına yol açtı. İspanyollar, Fransızlar, İngilizler, daha sonra da Hollandalılar, Antil adalarını ele geçirmek için sık sık çatıştılar. Avrupa devletlerinin düşmanlıkları, bunalımları, gerilemeleri ya da başarıları, Antil adalarının tarihsel gelişmesinde farklılıklar doğurdu. Kristof Kolomb, altın ve baharat deposu Asya kıyısı sandığı yeni bir toprağa, İspanya adına 12 Ekim 1492'de el koyup (oysa burası, Bahama takımadalarında yer alan bir adaydı) San Salvador diye adlandırdı (bu ad sonra-

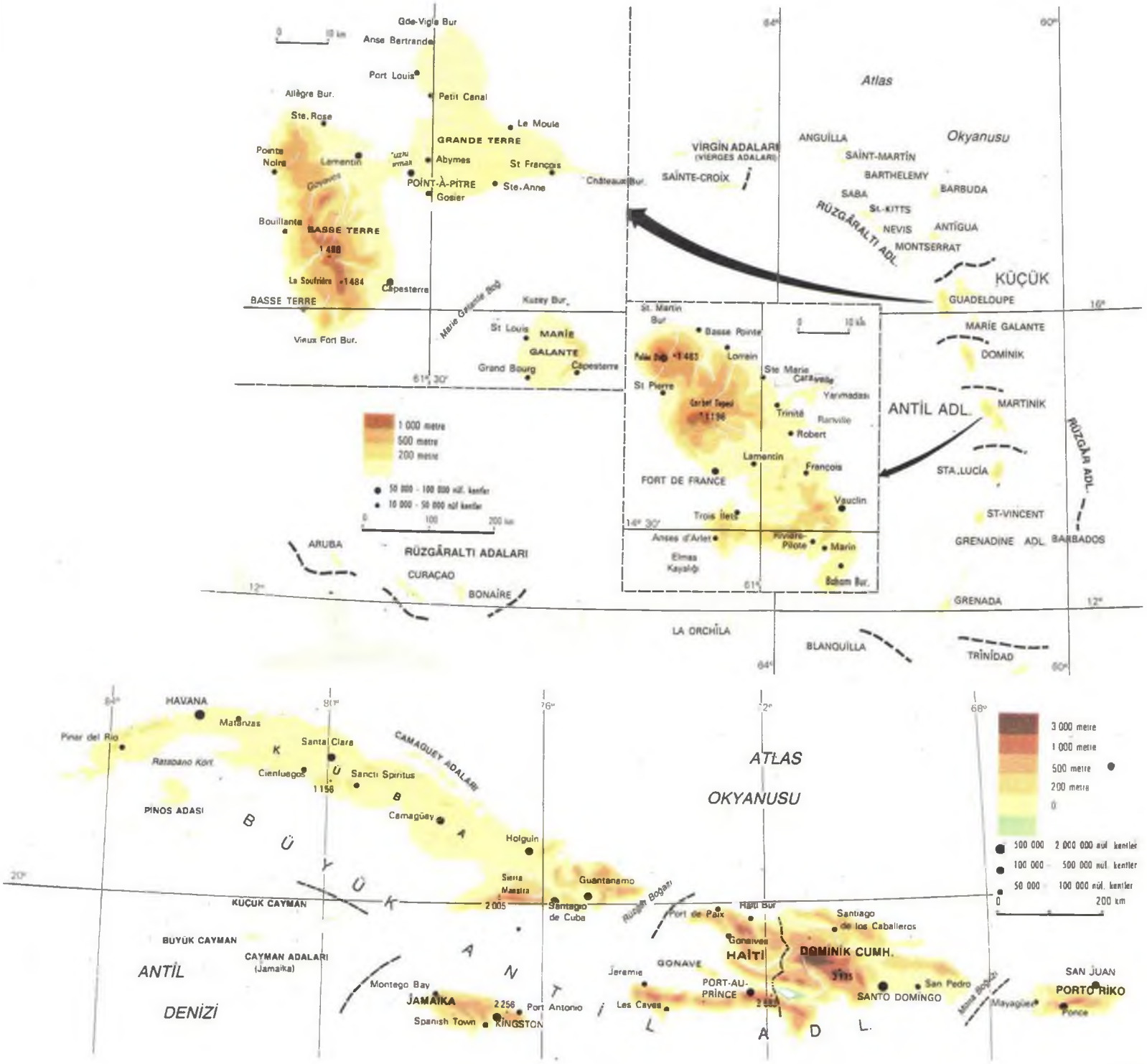

Barbados adasında şekerkamışı (adanın biricik gelir kaynağıdır) yiyen bir çocuk.

dan Watling adasına çevrildi); altın ve gümüş aramak için güneye ilerledikçe art arda adalarla karşılaştı. O çağda, Antil adalarında savaşçı ve yamyam Karayipler ile örgütlü, tarımla uğraşan Aravaklar (özellikle Küba'da) yaşıyor ve birbirleriyle sürekli çarpışıyorlardı (hep Hindistan kıyıları açıklarında bulunduğunu sanan Kolomb, bu adaları topluca *Batı Hint Adaları* diye adlandırdı). 1492 - 1502 yılları arasında Kolomb ve adamları Büyük Antil adalarını ve Küçük Antil adalarını bularak, Avrupalıların Yeni Dünya'daki ilk yerleşme merkezini Haiti'de kurdular. Adaların bulunmasını, birer sömürge olarak örgütlenmeleri izledi. Tarım ve maden bakımından zengin olmaları, Meksika'yı ele geçirmeye yönelen İspanyol serüvencileri tarafından üs olarak kullanılmaları nedeniyle,Haiti ve Küba'da yerleşen Avrupalıların yararına bir yönetim kuruldu ve iktisat belli bir ölçüde gelişti. Göçmenler, adalara yerleşir yerleşmez, toprakları bölüştüler: yerli emekçi sağlayan köyler, kısa sürede gerçek köle pazarları haline getirildi. İspanya krallarının, yerlilere insanca davranılması, onların İspanya Krallığı'nın uyrukları olduklarının unutulmaması ve hıristiyan dinine döndürülmeleri gerektiği konusunda valilere gönderdikleri buyruklara karşın, Avrupalılar, yerlileri acımasızca sömürmeye başladılar. Yerel işgücü yetersiz kalınca (ağır işlerden ötürü birçok yerli ölüyordu), bir adada yaşayanlar bir başka adaya götürüldü. Sözgelimi, Bahama adaları yerlileri, işçi ve madenci olarak çalıştırılmak için Küba ve Haiti'ye götürüldüler; boşalan Bahama adalarıysa, Sevilla'ya altın ve değerli eşya götüren İspanyol gemilerinin yolunu kesen korsanların barınağı haline geldi.

ANTİL ADALARINDAKİ BAŞLICA DEVLETLER

KÜBA	**:110 922 km² 10 540 000 nüf.(1990) Başkent: Havana (2 059 200 nüf.)**
DOMİNİK CUMHURİYETİ	**:48 442 km² 7 012 000 nüf.(1990) Başkent: Santo Domingo (1 600 000 nüf.)**
HAİTİ	**:27 750 km² (5 520 000 nüf.) (1990) Başkent: Port au Prince (472 900 nüf.)**
JAMAİKA	**:10 960 km² 2 376 000 nüf (1990) Başkent: Kingston (524 600 nüf.)**
PORTO RİKO	**:8 897 km² 3 197 000 nüf. (1990) Başkent: San Juan (431 200 nüf.)**

ZENCİ GÖÇÜ

İspanyollar özellikle, adalara zenci göçüne ön ayak oldular. Bu davranış, daha sonra, sömürge iktisadının temellerinden biri olan zenci köle ticaretine dönüştü. Gerçekten İspanyolların yarım yüzyıldan uzun süren mutlak egemenliğinden sonra, rekabete katılan Fransız, İngiliz ve Hollandalı sömürgeciler de zenci köle ticaretine başladılar: Virgin adalarından Saint-Thomas adası ve Jamaika adası, Antil adalarının en zengin zenci köle pazarları haline geldiler. Böylece tam bir denizcilik ve ticaret sistemi kuruldu. Gemiler, Avrupa ülkelerinden, ikili bir gereksinmeyi karşılayacak biçimde donatılmış olarak hareket ediyorlardı: Afrikalı zenci kölelerin satın alınmasını sağlayacak değiş dokuş eşyasıyla (incik boncuk; değersiz mallar) gemileri doldurmak; Antil adalarından bazı ürünler alıp işlemek. Bu arada Fransa farklı yöntemler uygulamaya başladı. Kürek cezasına çarpılanları ya da kamu suçlularını sömürgelere gönderdi; ayrıca, "gönüllüler" sistemini yürürlüğe koydu. Söz konusu sistem uyarınca, "gönüllüler" sözleşmesini imzalayan göçmenler (Normandiya ve Bretagne köylüleri), Guadeloupe'a gönderiliyorlardı.

Köleciliğe, büyük çiftliklerin kurulmasına, sivil ve askerî yönetimin gerçekleştirilmesine dayanılarak Antil adalarının ve halkının sömürülmesi, daha başlangıçta, bu adalara özgü bir olay ortaya çıkmasına yol açtı: Zenci kölelerin ayaklanması. Zenci köleler, zorla çalıştırıldıkları işleri bırakarak ulaşılması güç ormanlara ve dağlara sığınıp, oralarda örgütlendiler. Gabon körfezi kıyılarından getirilmiş olan zencilerin Vodu inancında ideolojik bir temel bulan zenci kölelerin ayaklanması, Haiti'de, Jamaika'da (ayaklanma kentsel bir özellik kazanmıştı), Küba'da, hattâ Florida'da (zenciler Florida bataklıklarında bir devlet kurmak için Kızılderili Seminollerle birleştiler) ortaya çıktı.

Avrupalıların çıkarlarının çatıştığı dönemlerden yararlanan Küba, Haiti ve Porto Riko'da, çok geçmeden ulusal ayaklanmalar da patlak verdi. 14 Ağustos 1791'de Toussaint Louverture'ün yönettiği kanlı bir ayaklanma, Santo Domingo'yu altüst etti (zenciler, melezler ve bazı Avrupalılar bu ayaklanmaya katıldılar). Toussaint Louverture İngilizlerin ve İspanyolların uzaklaştırıl-

HOLLANDA ANTİLLERİ

Yüzölçümü	**: 993 km²**
Nüfus	**: 244 000 (1990)**
Adalar	**: Curaçao Bonnaire Aruba Saba Saint-Eustatius Saint-Martin (güney bölümü)**
Başlıca kentler	**: Willemstad 50 000 nüf.; (1990) Oranjestad**
İktisat	**: Mısır; bakla; tuz; fosfat; petrol rafinerileri**

VİRGİN ADALARI

Amerikan Virgin Adaları
—40 ada, adacık ya da kayalık (başlıcaları: Sainte-Croix; Saint-Thomas; Saint-John)
—352 km²
—95 980 nüf. (1991)

—Başkent	: Charlotte Amalie 11 800 nüf. (1990)
—Halk	:% 50 zenci
—Dil	:İngilizce
—İklim	:Sıcak, nemli
İktisat	:Şekerkamışı; balıkçılık; turizm (yılda 500 000 turist)

İngiliz Virgin Adaları
—36 ada (başlıcaları: Tortola; Virgin; Gorda; Anegada; vb.)
—153 km²
—11 100 nüf. (1990)

—Başkent	:Road Town (4 800 nüf. 1990)
—Dil	:İngilizce
—İktisat	:Tarım; balıkçılık; hayvancılık; rom yapımı ve satışı

Fransa'nın denizaşırı yönetim bölgelerinden Guadeloupe'ta, toprakların yarısından çoğu şekerkamışı tarımına ayrılmıştır. Adada yoğun bir işsizlik vardır ve halkın bir bölümü, geçimini balıkçılıktan sağlar.

Hollanda Antilleri'nden Curaçao adasının başkenti Willemstad'dan görünüş.

masi konusunda Fransızlara yardım ettiği halde, Napolyon tarafından aldatıldı. Ama tutuklanması, savaşımı sona erdirmedi ve 1804'te Dessalines, bağımsızlığı ilan etti.

XX. YÜZYILDAKİ DURUM

A.B.D'nin de büyük sömürgeci devletler arasına girmek istemesi, XX. yy'ın başında durumda değişikliğe yol açtı. İspanya-Amerika savaşı boyunca, en büyük Antil adaları sınırlı ya da tam bağımsızlığa kavuştular: Küba (1898); Dominik Cumhuriyeti (1922); Haiti (1865); "A.B.D'ne bağlı özgür devlet" haline gelen Porto Riko (1915). Ama Antil adalarının parçalanmışlığı ve darlığı, eski sömürgeci devletlerin günümüze kadar, bazı sömürgeleri ve etki alanlarını ellerinde tutmalarını sağladı. Günümüzde Guadeloupe ile Martinik, Fransızlara bağlıdır (Saint-Barthélémy, Marie-Galante, vb. bazı küçük adalar da onların yönetimindedir); Bahama adaları, Rüzgâr adalarının bir bölümü ve Virgin adalarının bir bölümü İngiliz, bir bölümü A.B.D. egemenliğindedir; 1962'de bağımsızlığını kazanan ve Commonwealth'e giren Jamaika da, İngiltere'nin etki alanı içindedir. Rüzgâraltı adalarının bir bölümü (Fransızların olan Saint-Martin), 1954'ten bu yana kendi kendilerini yönetmelerine karşın, Hollanda Krallığı'nın bir parçasını oluştururlar. Bağımsız Büyük Antil adalarının çağdaş tarihi, A.B.D'nin ince strateji hesaplarını ördüğü bir örümcek ağı gibidir. Rafael Trujillo Dominik'te, Fulgencio Batista Küba'da, François Duvalier Haiti'de, A.B.D'nin doğrudan ya da dolaylı desteğiyle, diktatörlüklerini geçici de olsa yürütmeyi başarmışlarsa da Trujillo 1961'de öldürülmüş, Duvalier'nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu Jean Claude Duvalier, 1986'da yurtdışına kaçmak zorunda kalmıştır. Küba devriminden sonra bu ada, A.B.D'nin doğrudan etkisi altından çıkmıştır; ama A.B.D'nin bölgedeki baskısı sürmektedir.

Bu çeşitli müdahaleler ve etkiler, Antil adalarının temel sorunlarında değişiklik yapmamıştır. Söz konusu sorunlar, sömürgecilikten arta kalan ve iktisat, siyaset, kültür bakımından büyük devletlerin egemenliğinde bulunan Üçüncü Dünya ülkelerinin sorunlarıdır. Yörede, değiş tokuşların biricik aracı olan tek tip tarım, dış etkenlerin sürmesine yol açmakta, normal işsizliğe mevsimlik işsizlik de eklenmekte ve nüfus artışıyla kentlere başlayan akın, gecekondu alanlarının doğmasına neden olmaktadır. ■

antilop

Bej renkli, boynuz biçimleri çok değişik, ayakları çift parmakla sona eren (çiftparmaklılar) hayvan öbeği. Büyük çoğunluğu Afrika'da yaşayan antiloplar, büyüklükleri farklı hayvanlardır. Hindistan ile Arabistan arasında yaygın olan bazı antiloplara *ceylan* (*Gazella* cinsi) adı verilir. Bu tür antiloplara benzeyen hayvanlar arasında impala (*Aepyceros*), çok uzun boyunlu gerenuk ya da ceylan-zürafa (*Lithocranius*) ve dört metre yüksekliğe sıçrayabilen Güney Afrika springboku (*Antidorcas*) sayılabilir. Tıknaz gövdeli, büyük boylu Afrika antilopları olan koblaların (*Adenota*) lir biçiminde boynuzları vardır. Büyük Sahra'da yaşayan addaksların (*Addax nasomaculatus*), boynuzları sarmal biçimindedir. Birer oriks türü olan Büyük Sahra'daki *Aegoryx algazel* ile *Oryx beisa*'nın bir metreyi aşabilen ince boynuzları, yay biçimindedir. Hippotragusların boynuzlarıysa kıvrıktır. Kara hippotragusa günümüzde Güney Afrika'da hâlâ raslanır; ama mavi hippotragusların soyu 1800 yılına doğru Boerler tarafından yok edilmiştir. Kuduların (*Strepsiceros*) burgu gibi kıvrık, uzun boynuzları vardır. Buballar (*Alcelaphus*) da, alt bölümü birbirine çok yakın boynuzlarıyla dikkati çekerler. Gnular (*Connochaetes*), koyu renkli derileri, mandanınkini andıran boynuzları, yeleleri ve uzun kuyruklarıyla, öbür antilop türlerinden ayrılırlar.

Boynuzsuz dişi impala (Aepyceros melampus) *sürüleri. Afrika'nın orta, doğu ve güney bölgelerinde yaşayan bu hayvanlara, "kara ayaklı ceylanlar" adı da verilir.*

Antilopların en uzun boylu olanları sarmal boynuzlu sığınlar (*Taurotragus*), en kısa boylu olanlarıysa cüce antiloplardır (*Neotragus*). Sığınların bir türü olan Derby sığınının omuzbaşı yüksekliği 1,75 m, cüce antiloplarınki yüksekliğiyse 30 sm'dir. Antiloplar, Afrika'da genellikle savanalarda yaşarlar; ama, bongo (*Boocercus*) gibi bazı türlerin yaşama alanı, ormanlardır. Eski Mısırlılar antilopları evcilleştirmeyi başarmışlardır. Günümüzde de, özellikle S.S.C.B'nde, sığınları evcilleştirme ve bunlardan Afrika'da yararlanma çalışmaları yapılmaktadır.

Antiloplara Asya'da da raslanır.

Hindistan'da yaşayan uzun burma boynuzlu antilop türü *(Antilope cervicapra)*, saatte 80 km hızla koşabilen çevik bir hayvandır. Gene Hindistan'da yaşayan nilgau *(Boselaphus tragocemelus)*, eğik sırtıyla dikkati çeker; küçük boynuzları ileri doğru kıvrıktır. Orta Asya bozkırlarında sürüler halinde yaşayan saygaların *(Saiga tatarica)*, ağız-burun bölümü, hortum biçiminde ileri uzayabilir. Dördüncü Zaman'da Pleyistosen döneminde Batı Avrupa'da yaşayan bu antilop türü, XVIII. yy'da Romanya'ya kadar yayılmış, daha sonra da Orta Asya'ya geçerek orada kalmıştır. Yıllar boyu avcılar tarafından öldürülen saygaların türünü korumak için alınan çeşitli önlemler sonucunda, günümüzde yaklaşık bir milyon sayganın yaşadığı bilinmektedir. ■

antimon

Kuhl (antimonun arapça karşılığı), doğu kökenli, siyahımsı bir kozmetik maddesidir; kirpikleri, kaşları ve göz kapaklarını boyamada kullanılır.

Atom numarası Z=51, atom ağırlığı M=121,76 olan, elementleri sınıflandırma çizelgesinin Vb sütununda yer alan element (metallerle ametaller arasında bir geçiş maddesidir). Antimon, *stibin* adı verilen en önemli filizi doğal antimon sülfürden (Sb_2S_3) elde edilir (antimonun simgesi olan Sb bu mineralin adından gelir). Filiz açık havada kavrulur ve oluşan oksit (Sb_2O_3) karbonla indirgenir; böylece, metal pırıltısı gösteren gri antimon elde edilir. Erime noktası 630°C, kaynama noktası 1640°C, yoğunluğu 6,70 olan antimon, III ve V yükseltgenme dereceleri alarak bileşikler oluşturur. *Antimon hidrür* (SbH_3), renksiz, kötü kokulu, zehirli bir gazdır. Antimon, çözelti halinde metal tuzlarıyla tepkimeye girerek ametal özelliğini ortaya koyan *antimonyürleri* verir. "*Antimon yağı*" (antimon klorür= $SbCl_3$), SbX_3 ya da SbX_5 tipinde halojenürler arasında yer alır. Uzun süre ilaç yapımında kullanılan *Algaroth pudrası*, bir oksiklorürdür (SbOCl). *Antimontrioksit* (Sb_2O_3), suda çok az, derişik asit ve bazlardaysa büyük ölçüde çözünen amfoter bir oksittir; potasyum tartaratla, tıpta kusturucu olarak kullanılan *emetik*'i oluşturur. *Antimon pentoksit* (Sb_2O_5), gerçek bir asit anhidritir ve potasyum hidroksit çözeltisinde çözünerek bir antimonyat (antimonat) verir.

Antimon birçok alaşımda kullanılır; sözgelimi, kurşun-antimon alaşımından akümülatör levhaları, aşınmaya dayanıklı borular yapılır; kalay-antimon alaşımından kap kacak ve basım harfleri üretiminde yararlanılır (bu alaşıma bakır da katılarak, sürtünmeyi önlemeyen alaşımlar hazırlanır). Ayrıca sezyumla birlikte katot lambaları yapımında ve kızılaltı ışınları bulucusu olarak kullanılan fotosellerin üretiminde kullanılır. H^+ iyonları (pH ölçümü) ayırıcı olan antimon elektrot Sb, Sb_2O_3 çiftinden oluşur. Antimonun tedavi edici özelliği de çok uzun süredir bilinmektedir: XVII. yy'da Glauber "her derde deva antimon"dan söz etmiş, ama yanlış kullanımı nedeniyle bu zehir 1603'te Paris Tıp Fakültesi tarafından yasaklanmıştır. Günümüzde antimonun mineral türevleri balgam söktürücü olarak kullanılır. Organik tuzlarıysa, layşmaniyoz (Leishmania hastalığı) ve bilhaziyozun (bilherziya hastalığı) tedavisinde etkili maddelerdir. ■

Antonius, Marcus Bkz. Pompeius ve Marcus Antonius

antrenman

Spor alanında bireyin, olanaklarını en üst düzeyde gerçekleştirmesini sağlayan yöntemler bütünü.

Antrenman, her şeyden önce, kişinin fiziksel niteliklerini geliştirmesine yol açar. Spor dallarından birinde uzmanlaşma söz konusu olduğunda, özel bir antrenman uygulamak gerekir.

ANTRENMANIN GEREKLİLİĞİ

Bir sporcu, yarışma mevsimine aylarca süren bir antrenman dönemi geçirmeden başlayamaz; bu antrenman dönemi sporcunun fizik kondisyon açısından hazırlanmasını sağlar. Söz konusu dönem boyunca, sporcunun sağlığına son derece özen göstermesi, uyku düzenini ayarlaması ve ölçülü bir beslenme rejimi uygulaması gerekir. Ayrıca, alkol ve tütünden de uzak durmaya çalışmalıdır.

Antrenman önce genel olarak yapılır ve bedenin başlıca üç bölümüne yönelir: Kalp; solunum sistemi; kaslar. Amaç, dayanıklılığı ve direnci geliştirmektir. Dayanıklılık orta derecede bir kas gücünü, dirençse yüksek derecede bir kas gücünü elden geldiğince uzun süre götürebilme yeteneğidir. Kas çalışması, birbirini izleyen iki evrede gerçekleşir. Bu evrelerden birincisinde oksijene gereksinme yoktur (anaerobi evresi); ikinci evredeyse (aerobi evresi), oksijene gereksinme duyulur: Oksijen olmazsa, laktik asit kaslara birikerek, çalışmalarını engeller.

İKİ TEMEL ANTRENMAN YÖNTEMİ

Dolayısıyle antrenmanın iki amacı vardır: Kaslara elden geldiğince çok oksijen vermek ve kullanılabilme yeteneğini geliştirmek; kasları oksijensiz çalışmaya alıştırmak. Bu iki amaçtan da, iki temel antrenman yöntemi doğmuştur: "Sürekli çalışma" *(footing)* diye adlandırılan temel dayanıklılık yöntemleri; "aralıklı çalışma" *(intervall-training)* yöntemleri.

"Sürekli çalışma", değişik parkurlarda uzun mesafeleri belli bir düzen içinde aşmaya dayanır; antrenman sonunda, aşılan uzaklık 40 km'yi bulabilir. Çalışma sırasında sporcunun kalp atışı ortalama olarak dakikada 130'dur. Bir kişi ne kadar çok antrenman yaparsa, aynı ritm içindeki çalışma gücü de o kadar artar: Kalbe giren kan miktarı ve kılcal kan damarlarının sayısı çoğalır; kanın akış hızı yavaşlar; kas liflerine giren oksijen miktarı ve liflerin emme gücü çoğalır.

"Aralıklı-çalışma", birçok spor dalında uygulanan bir antrenman yöntemidir (özellikle yüzme alanında büyük başarılar elde edilmesini sağlamıştır). Bu bilimsel yöntemin amacı, organizmayı gün geçtikçe daha yoğun çaba harcamaya alıştırmak ve verimini artırmaktır. Birbirinden kısa süreli dinlenme aralıklarıyla ayrılmış, kısa mesafelerde yapılan çalışmalara dayanır. Çalıştırıcı (antrenör), güç harcama ve dinlenme sürelerini dengeler. Genellikle, güç harcama süresi en çok bir dakika, dinlenme süresiyse gene en çok bir buçuk dakikadır. Çalışma sırasında nabız atışı en çok 200'e yükselmeli, dinlenme süresinin sonundaysa 120 - 140 arasına düşmelidir.

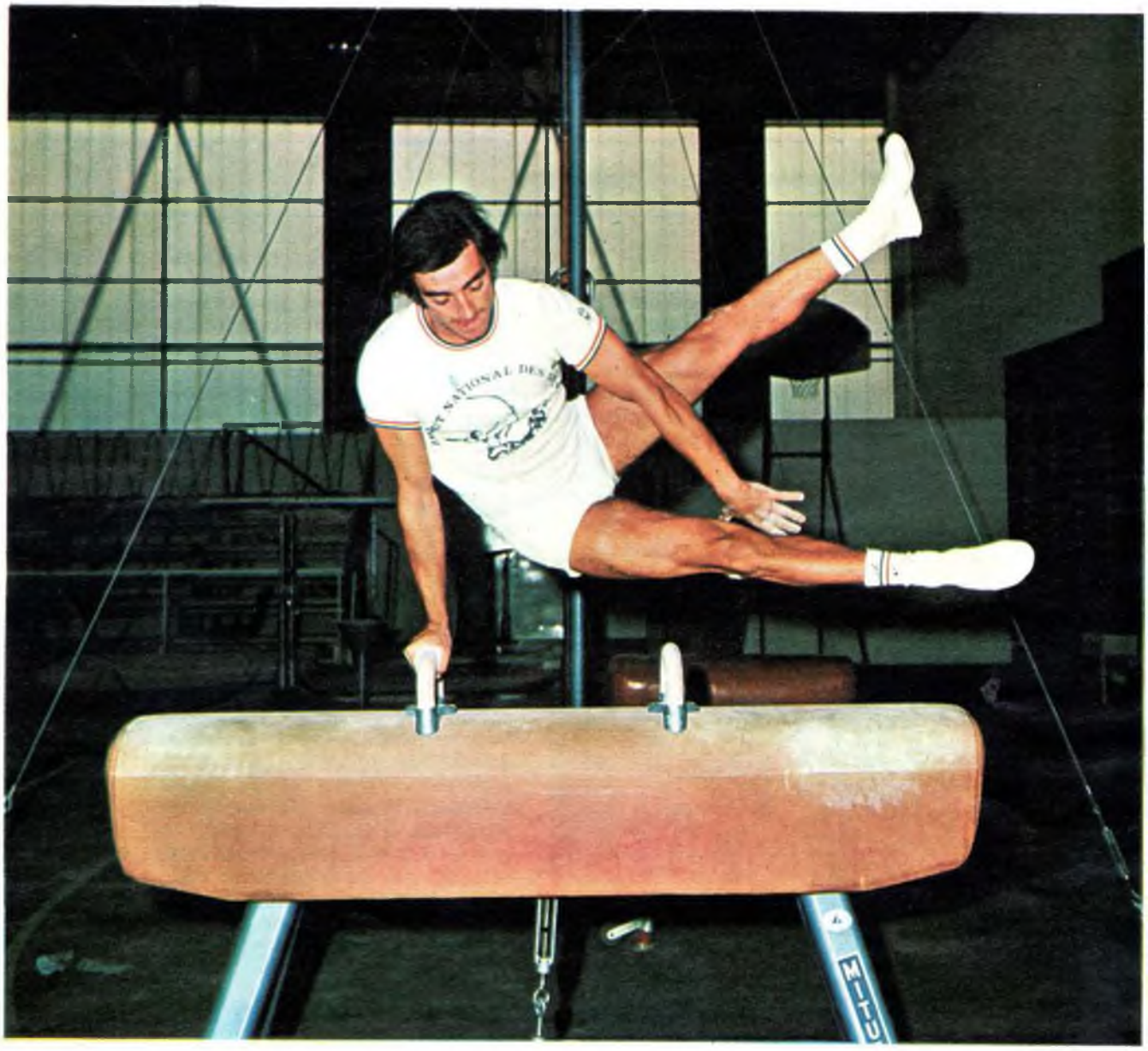

Jimnastik salonlarında bulunan kulplu beygir (sağdaki resim) moto-kros (alttaki resim) için iyi bir antrenman aleti sayılır. Motosiklet sürücüsü, kulplu beygirde yaptığı çalışmalar sayesinde, dengesini yitirmeden atlamayı başarır.

Bu yöntemle, organizmanın oksijene gereksinme duymadan çalışması sağlanır. Buna bağlı olarak organizmanın direnci artar; kalp hızla büyür ve genişler: 17 yaşındaki bir yüzücü kızda, 10 hafta içinde 135 sm^3'lük bir kalp büyümesi görülmüştür. Ama yöntemin bazı sakıncalı yanları da vardır: Bazı atletlerde, yöntemin uygulanmasından sonra bir performans düşüklüğü ve kalp bozuklukları görülmüştür. Gerçekten, sporcularda çekilen kalp elektroları (elektrokardiyogram), iki antrenman yöntemine göre farklı çizgiler ortaya koymaktadır. Birinci antrenman yönteminde bir kalp genişlemesi, ikincisindeyse kalp çeperinin aşırı büyümesi söz konusudur (bu ikinci durum, sporcunun verimini düşürür). Yapılan bu gözlemler, bir üçüncü antrenman yönteminin geliştirilmesine ve denenmesine yol açmıştır. Bu yönteme göre, dayanıklılık çalışması, oksijensiz ortamda belli sürelerle yapılacak direnç çalışmasıyla tamamlanır. Kalp elektrosu, bu durumda, kalp çeperi ile kalp boşluklarının birlikte büyüdüğünü gösterir (bu da sporcunun daha verimli olmasını sağlar).

KASLARIN HAZIRLANMASI

Kalp ve solunum sistemine yönelik antrenmandan sonra, kas hazırlama çalışması gelir. Amaç, kasları uyumlu biçimde geliştirmek, eklem kıkırdaklarını korumak ve eklem bağlarını sağlamlaştırmaktır. Bunun için halterlerden, ağırlık aletlerinden, vb. yararlanılır; ayrıca, "ağır" bir sahada yer değiştirme hareketleri yapılır. Belli bir hareketin sürekli yapılmasıyla, ruh-sinir-kas sistemi koşullandırılır ve başlatılan hareketin değişmez bir biçimde sürmesi sağlanır. Atlayıcının atlamadan önce yere son basışı, kayakçıların viraj alışı, judocuların savunma hareketi, yüzücülerin solumala-

rı, vb. hep bu yönteme dayanır. Söz konusu hareketlerle ilgili filmlerin sporculara yavaş çekimle gösterilmesi, onların bu hareketleri daha kolayca yapmalarını sağlar.

Psikosomatik antrenmanın da bazı açılardan yararı olduğu ortaya konmuştur. Korkunun her ne kadar bazı atletlerde bir performans gelişmesine yol açtığı kanıtlanmışsa da, gevşemeyi sağlayan yöntemlerin kullanılmasıyla, bazı sporcuların gerginlikten ve sıkıntıdan kurtularak, yarışmalarda daha iyi sonuçlar aldıkları görülmüştür. ■

antropoloji Bkz. **insanbilim**

Anvers

Belçika'da kent.
Escaut (Schelde) ırmağının sağ kıyısında, denize 88 km uzaklıkta kurulmuş olan Anvers (Hollanda dilinde *Antwerpen*), nüfus bakımından (476 000 nüf.; 1990: banliyöleriyle 802 000 nüf.) Belçika'nın ikinci büyük kenti, ticaret yoğunluğu açısından da (73 Mt; 1991) Avrupa'nın ikinci büyük limanıdır.

TARİH

Bir Hansa kenti (Bkz. HANSA) olan Anvers, XIII. yy'da yoğun bir alışveriş merkeziydi (Flandre kumaşları; Kuzey Denizi balıkları; Ren şarapları). Dünya ticaretinin Akdeniz'den Atlas Okyanusu'na doğru kayması sonucu, XV. yy'da Brugge ve Gand'ı gölgede bırakıp, Kuzeybatı Avrupa'mn en büyük ticaret merkezi oldu. Daha çok, tekelini elinde bulundurduğu İngiliz kumaşlarının, Portekiz baharatının ve Yukarı Almanya demir-çelik sanayisi ürünlerinin merkeziydi; ayrıca, İtalyan, Alman ve Anversli bankerlerin denetiminde olan gümüş piyasası da son derece canlıydı. Ama İspanyol egemenliği ve din savaşları, 1648'de Escaut (Schelde) ırmağının ağzının kapatılmasıyla sonuçlanınca, kent gerilemeye başladı; bununla birlikte, basımcılık, elmas yontuculuğu gibi yeni sanayi alanları yaratılmasıyla, bütünüyle yok olmaktan kurtuldu.
Napolyon'un 1803'te imparatorluğunun deniz üslerinden biri haline getirdiği Anvers limanı, Hollandalıların egemenliği döneminde Hollanda sömürge imparatorluğundan yararlandı ve kentte büyük ticaret şirketleri kuruldu. İkinci Dünya savaşında Müttefikler'in silah ve yiyecek deposu haline getirilen kent, savaştan pek zarar görmeden çıktı. Ama tesisleri eskimiş olduğundan, 1966'da çıkarılan bir yasayla, limanın genişletilmesini amaçlayan on yıllık bir tasarı hazırlandı.

Anvers limanından görünüş.

AVRUPA'NIN İKİNCİ BÜYÜK LİMANI

Anvers limanı günümüzde birçok güçlükle karşı karşıyadır: Trafiği yoğun olan dolambaçlı bir haliç bulunması; kanaldan büyük tankerlerin geçememesi; özellikle, Hollanda sınırının yakın olması nedeniyle limanın genişleyememesi ve bir dış limanın kurulamaması. Bununla birlikte, limanda yedi alavere havuzu düzenlenmiştir ve 1967'de hizmete giren Zandvliet alavere havuzu, 80 000 tonu aşmayan gemilerin limana girebilmesini sağlamaktadır.
9 km²'lik havuzlarıyla, akaryakıt depolarıyla, ro-ro gemileri için yükleme boşaltma yerleriyle kuzeye doğru yayılan Anvers, Batı Avrupa'nın transit limanı, Belçika'mn da en büyük limanıdır; ayrıca üç otoyoldan, beş demiryolundan ve ulaşımın büyük bir bölümünün yapıldığı iki suyolundan yararlanır. Çok çeşitli malların depolanmasıyla, daha çok akaryakıt depolayan Rotterdam'dan ayrılır.
Liman trafiğinin 2/3'sini dışalım oluşturur: Akaryakıt (29 000 000 t); maden filizi; kömür; tahıl; gübre. Buna karşılık, A.E.T'ye bağlı ülkelerde üretilen demirin yarısı, Anvers limanından dışarı satılır. Ayrıca, Anvers, 300 düzenli denizyoluyla, Avrupa kıtasının başlıca uğrak limanlarından biridir.
Kentte sanayi doğrudan doğruya liman trafiğinden doğmuştur. Başlıca sanayi tesisleri arasında gemi yapım ve onarım şantiyeleri, petrol rafinerisi, kimya ve petrokimya tesisleri (Bayer, Solvay, Badische Anilin, vb. şirketler), makine sanayisi tesisleri (Ford ve General Motors fabrikaları) ve metalürji sanayisi (demirsiz madenler) sayılabilir. Besin sanayisi ve elmas yontuculuğu da geleneksel etkinlik olarak sürdürülmektedir. Anvers'in, liman etkinliklerine bağlı olarak mali ve ticari açıdan uluslararası üne kavuşması, kentte hizmetler kesiminin, ticaretin ve bankacılığın gelişmesine yol açmıştır. ■

Apalaş dağları

A.B.D 'nin doğu kesiminde, Saint-Lawrence bölgesinden Alabama'ya kadar uzanan sıradağlar.
Üçüncü Zaman'da gençleşmiş bu eski Birinci Zaman dağlarında, "Apalaş yüzey şekli" diye nitelenen kıvrımlı bir yüzey şekli evrimi gözlenir. Yaklaşık 1 500 km uzunluğunda, ortalama 250 km genişliğinde olan Apalaş dağları, Atlas Okyanusu'na açılan kıyı ovası ile orta ovalar arasında karmaşık bir bölge oluştururlar. Güneybatıda Alabama ırmağıyla sınırlanır, kuzeydoğuda Mohawk yarığıyla Adirondack dağlarından ayrılırlar. Birinci Zaman'da kıvrılmış ve daha sonra iyice yıpranmış olan bu eski kütle, Üçüncü Zaman'da tabanın büyük ölçüde değişikliğe uğramasından kaynaklanan akarsu aşındırmasıyla karşı karşıya kalmış ve Dördüncü Zaman'da buzullaşmalar, bu süreci, kuzey kesiminde daha da belirginleştirmiştir. Gerçekten, aşındırma sert kayaçların çıkıntılarını etkileyememiş, ama kalker ya da kilden oluşmuş yumuşak kesimleri sürükleyerek, koşut çöküntüleri kuzeydoğudan güneybatıya doğru izleyen doruk çizgilerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunları enlemesine kesen derin vadilerse, A.B.D'nde batıya ilk ilerleyen beyaz göçmenlerin izlediği geçitlerdir: Günümüzde bu vadilerden geçen karayolları ve demiryolları, birçok kentin gelişmesini sağlamıştır.
Apalaş dağları bölgesi (maden bakımından çok zengin olduğu için A.B.D'nin en eski ve en önemli sanayi bölgelerinden biridir), üç yöreye ayrılabilir. Doğuda, Atlas Okyanusu'na doğru inen tepelerden oluşan ve kıyı ovasında Fall Line

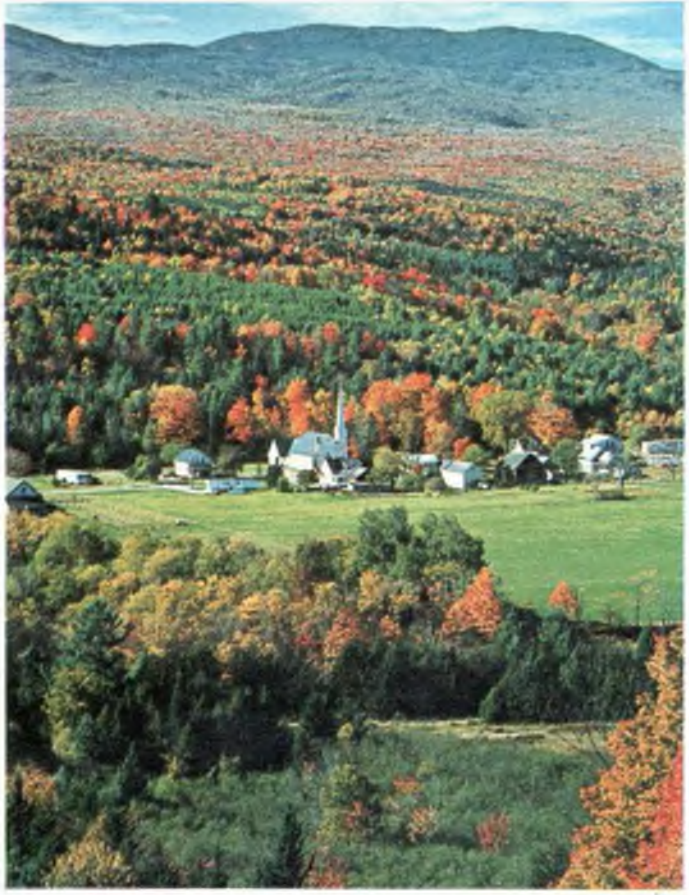

Apalaş dağlarında Kuzey Carolina dağlarından ve Vermont dağlarından iki görünüş.

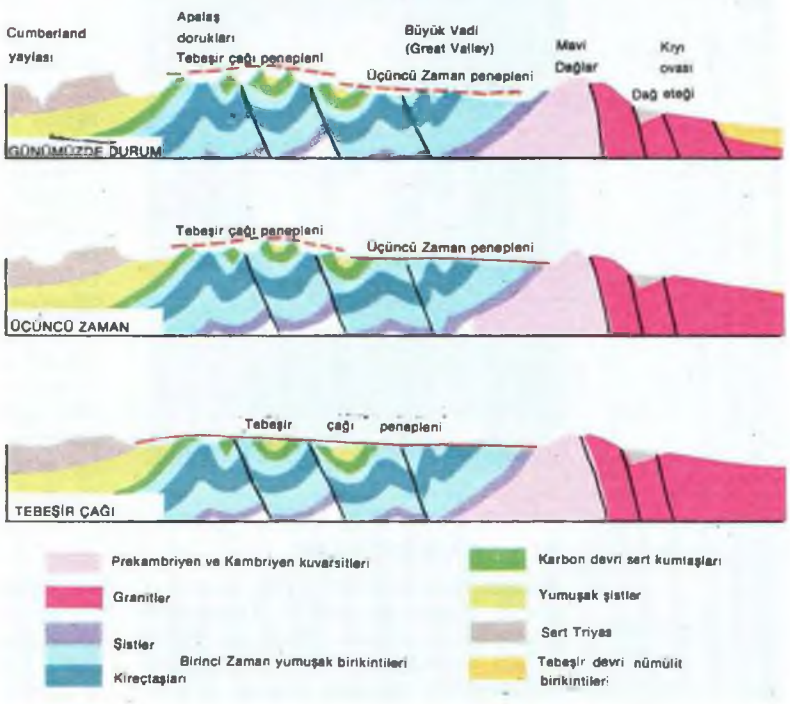

yarıyla (yükseltisi 30-100 m arasında değişir) sona eren dağ eteği yöresi uzanır; iç kesimlerinde billursu kayaçlardan oluşmuş gerçek bir dağ kütlesi yer alır; kütlenin değirmi oluşumları, Apalaş dağlarının en yüksek doruğu olan Mitchell dağında 2 037 m'yi bulur. Orta yöre en tipik yöredir. Dar doruklar ve çöküntüler, 130 km bir genişlikte birbirini izler ve Delaware vadisi ile Tennessee vadisi tarafından kesilirler. Dağ kütlesinin ekseni doğrultusunda yer alan kalker ve şist tabakaları içinde oyulmuş Büyük Vadi (Great Valley), yöredeki tek değişik görünümü oluşturur (dağ kütlesi içinden, insanların kuzeydoğudan güneybatıya geçmesini sağlamıştır). Batıda, Allegheny ve Cumberland yaylaları sarp bir kornişle başlar; ama bunun ötesinde, Birinci Zaman' dan kalma, yatay diye nitelenebilecek tortul tabakalar (geniş maden kömürü yatakları), merkez ovalarına doğru yavaş yavaş iner.

Apalaş dağları bölgesinde, yüzey şekillerinin yanı sıra iklimde de farklılıklar gözlenir. Güneye doğru gidildikçe yağışların artması ve sıcaklığın yükselmesi, dağ eteğinde çeşitli tarım etkinliklerinin gerçekleştirilmesini sağlar. Suyu bol, ama toprağı güçsüz olan orta yörede, ormanlar ağır basar (daha önce çok yoğun olan bu ormanlar, yeniden ağaç dikme kampanyalarının başlatılmasını gerektirecek ölçüde kesilerek seyrekleştirilmiştir).

Batıda, yaylalar yöresi, orta ovaların üstlerinde oluşan hava değişiklerinin etkisinde kalır; bu iklim koşullarına çok iyi uyan doğal otlaklarla, yoğun çeşitli tarım alanlarıyla örtülüdür.

Apalaş dağları gerçek bir su deposu oluşturur; birçok kıyı ırmağı bu dağlardan doğuya doğru iner;. Alabama ırmağı güneye yönelir; Ohio ırmağı ve birçok kolu (en güçlüsü Tennessee ırmağıdır) da batıya doğru akar. Topografya karmaşıklıkları ve iklim çeşitlilikleri bakımından kolayca kavranamayan Apalaş dağları, bölge dışına yönelik sanayi etkinlikleri bakımından da karmaşıklık gösterir.

A.B.D 'nin en büyük kömür havzasına dayanan demir-çelik sanayisi, XIX. yy'ın ikinci yarısından bu yana Bethlehem'de ve Pittsburgh'ta gelişmiştir (ama bu çelik merkezleri, gerçekte kuzeydoğudaki Megalopolis'e ve Büyük Göller'e bağlıdır). ■

APALAŞ DAĞLARINDAKİ PETROL YATAĞI

Pennsylvania ve Batı Virginia'da toplanmış olan petrol, A.B.D'nde ilk olarak bu bölgede (Oil City'de) üretilmiştir (1859); ama yatak, günümüzde tükenmiş gibidir.
Üretim: Ulusal üretimin % 0,8'i.
Rezervler: Ulusal rezervlerin % 3,3'ü.
Rafineriler: İç kesimlerdeki yataklardan gelen petrol boru hatlarıyla beslenirler.

TENNESSEE VALLEY AUTHORİTY

Roosevelt yönetimi tarafından 10 Nisan 1933'te kurulan bu örgüt, Tennessee ırmağının (uzunluğu: 1 500 km; havzası: 105 000 km²) düzenlenmesine başladı. Irmağın ve kollarının üstünde kurulan 47 baraj, ırmakta 1 200 km boyunca ulaşımı olanaklı kıldı ve gelişmeye başlayan bölgeye (kırsal elektriklendirme; sanayileşme; doğanın korunması) elektrik sağladı.

Apaydın, Talip

Talip Apaydın

Türk ozanı ve yazarı (Polatlı, 1926). Çifteler Köy Enstitüsü'nü ve Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü'nün Güzel Sanatlar Bölümü'nü (1946) bitirdikten sonra çeşitli okullarda öğretmenlik yapan Talip Apaydın, Gazi Eğitim Enstitüsü'nün Müzik Bölümü'nü bitirerek Turhal Ortaokulu müzik öğretmenliğine atandı (1955). Sonra çeşitli öğretmen okullarında ve ortaokullarda görev aldı. Milli Eğitim Bakanlığı danışmanlığından emekli oldu (1980).

Eleştirmenlerin genellikle "köy yazarı" diye nitelendirdikleri Talip Apaydın, edebiyat alanındaki ilk çalışmalarını (şiir ve öyküler) 1945-1946 yıllarında *Köy Enstitüleri Dergisi*'nde yayımlamıştır. Bu ilk ürünler, edebiyatçı kişiliğinin gelişmesinde belirleyici bir rol oynadığı gibi, daha sonra yöneleceği roman türü için de bir birikim niteliği taşır.

1958'de yayımlanan ilk romanında *(Sarı Traktör)* tarımın makineleşmesi, köyün çağdaşlaşması gibi konuları iyimser bir gerçekçilikle dile getiren Talip Apaydın, daha sonra yayımladığı öykü ve romanlarında gerek anlatım, gerek içerik bakımından değişik bir arayış içine girmiştir. Köy ve kasaba gerçekçiliğinin yanı sıra, kent yaşamını da işlemeye başlaması, bunun kanıtlarından biridir.

Düşgücünden çok gözlemlerinden yararlanan ve bireyi değil toplumsal ilişkileri, toplumsal sorunları ele alan Apaydın, yalın ve dolaysız anlatımıyla da dikkati çeken bir yazardır.■

BAŞLICA YAPITLARI

Roman: Sarı Traktör (1958); Yarbükü (1959); Emmioğlu (1961); Ortakçılar (1964; ikinci baskısı Ortakçının Oğlu adıyla yayımlandı, 1974); Ferhat ile Şirin (1965); Toprağa Basınca (çocuk romanı 1966; 1964 Doğan Kardeş Çocuk Romanı Armağanı'nda üçüncülük aldı); Define (1972); Yoz Davar (1973); Toz Duman İçinde (1974); Tütün Yorgunu (1975; 1976 Madaralı Roman Ödülü); Kente İndi İdris (1981); Vatan Dediler (1981); Köylüler (1991; 1992 Orhan Kemal Roman Ödülü).

Öykü: Ateş düşünce (1967); Öte Yakadaki Cennet (1972); Kocataş (1974); O Güzel İnsanlar (çocuklar için, 1978); Yolun Kıyısındaki Adam (1979); Duvar Yazarları (1981); Yangın (çocuklar için, 1981), Hendekbaşı (1985); Hem Uzak Hem Yakın (1985).

Anı: Karanlığın Kuvveti (1967); Akan Sulara Karşı (1985).

Köy notları: Bozkırda Günler (1952).

Şiir: Susuzluk (1956).

Oyun: Bir Yol (1966).

Basılmamış Radyo Oyunu: Yapılar Yapılırken; Otobüs Yarışı (TRT 1970 Sanat Ödülleri Yarışması Başarı Ödülü).

Apollinaire

Fransız ozanı (Roma 1880 - Paris 1918).

Gerçek adı *Wilhelm Apollinaris de Kostrowitzky* olan Guillaume Apollinaire (Polonyalı bir ana ile kimliği belirsiz bir İtalyan babanın oğludur), Monako, Nice ve Cannes'daki okullarda dinsel eğitim gördü. 1899-1900 yıllarında Paris'te muhasebecilik yaptıktan sonra, Almanya'ya giden bir ailenin yanına öğretmen olarak girdi. 1902 Eylülünde Paris'e döndüğünde, *Revue blanche* dergisinde çalışmaya başladı. Max Jacob ve André Salmon'la tanışıp, Salmon'la *Le Festin d'Ésope* dergisini kurdu. Kahvelerde ve edebiyat çevrelerinde oldukça başıboş bir yaşam sürerken Picasso'yla tanıştı. 1909'da, *Bir Aşk Kırgınının Şarkısı* (Chanson du mal aimé) adlı şiirini ve ilk şiir derlemesi olan *L'Enchanteur pourrissant*'ı (Çürüyen Büyücü) yayımladı. 1912'de yayımladığı *Les Peintres cubistes* (Kübist Ressamlar) adlı yapıtıyla, doğmakta olan kübist sanatın öncülüğünü yaptı. Birinci Dünya savaşına katıldı ve 17 Mart 1916'da başından yaralandı. Paris'e dönünce, savaşta aldığı yaranın verdiği acılara karşın, şiir ve oyun yazmayı sürdürdü. 1918'de *Calligrammes* adlı yapıtını yayımladı; aynı yılın mayıs ayında evlendi ve ispanyol gribine yakalanarak öldü. Bıraktığı son yapıt, vermiş olduğu konferansın gözden geçirilmiş metniydi: *L'Esprit nouveau et les poètes* (Yeni Düşünce ve Ozanlar).

SANATI

Apollinaire'in edebiyat etkinliği iki döneme ayrılabilir. Birinci dönemde, XIX. yy'a özgü nitelikler taşıyan *Alcools*, *L'Enchanteur pourrissant* ve öykü derlemesi *L'Hérésiarque et Cie* (Hérésiarque ve Ortakları) adlı yapıtlarını vermiştir. Bu yapıtlarda, romantik ya da simgeci özelliklere yönelen, dizelerini büyük bir özgürlükle, düzyazılarınıysa özenli bir anlatımla işleyen son derece yetenekli ve geniş kültürlü bir ozanın alaycı ve hüzünlü sesi işitilir. Ayrıca, Verlaine'in, Nerval'in ve Mallarmé'nin etkisi sezilir. İkinci dönemde, sona ermekte olan XIX. yy'la bağlarını koparan sanatçı, hem edebiyattan, hem çizimden, hem de düşünyazıdan (ideogram) yararlanarak, şiiri çok anlamlı bir biçime dönüştüren *Calligrammes*'ı ve gerçeküstücülüğün habercisi olan *Les Fenêtres*'i (Pencereler) yayınlamıştır. Bunlar, çağdaş bir ozanın, lirizmini ve estetik kalıtımını, parçalanmış, bölünmüş bir biçim uğruna feda ettiği yapıtlardır. Söz konusu biçim, her şeyden önce görsel ve sessel yeni bir şiir dünyasının

BAŞLICA YAPITLARI

Şiir: L'Enchanteur pourrissant (Çürüyen Büyücü, 1909); Le Bestiaire ou Cortège d'Orphée (Hayvan Öyküleri ya da Orpheus Korteji, 1911); Alcools (1913); Le Poète assassiné (Öldürülen Ozan, 1916); Calligrammes (1918); Le Gueteur mélancolique (Hüzünlü Gözleyici; ölümünden sonra yayımlandı, 1952); Poèmes à Lou (Lou'ya Şiirler; ölümünden sonra yayımlandı, 1955); vb.

Öykü: L'Hérésiarque et Cie (Hérésiarque ve Ortakları, 1910); vb.

Deneme: Les Peintres cubistes (Kübist Ressamlar, 1913); L'Antitradition futuriste (Gelecekçi Karşıgelenek, 1913); La Peinture moderne (Modern Resim; ölümünden sonra yayımlandı, 1939); L'Esprit nouveau et les poètes (Yeni Düşünce ve Ozanlar; ölümünden sonra yayımlandı, 1946); vb.

(yani dış dünyanın) her an yaydığı bilgi yığınını, bir başka deyişle, afişleri, sokakta duyulan konuşmaları, radyodan işitilen sözleri, sinema görüntülerini düzenleyerek aktarır. Bununla birlikte, Apollinaire'de, lirik ve romantik eğilim hiçbir zaman ortadan yok olmamıştır; *Les Lettres à Lou* (Lou'ya Mektuplar) ve *Le Poète assassiné* (Öldürülen Ozan) adlı yapıtları bunun en güzel örnekleridir.

Apollinaire'in yapıtları, topluca ele alındıklarında, başlamakta olan XX. yy'ın bütün araştırmalarını benimseyen, ama bu arada geçmişin birikimini de yadsımayan yapıtlar olarak değerlendirilebilir. ■

Apollo

NASA'nın (A.B.D'nde havacılık ve uzay araştırmalarıyla görevli örgüt) Ay'a insan yollama tasarısına verdiği ad.

TASARI

"Ulusumuzun, önümüzdeki on yıl içinde Ay'a insan indirme ve sağlıklı olarak geri getirme amacına dört elle sarılması gerektiğine inanıyorum". Bu sözlerle John F. Kennedy, 21 Mayıs 1961'de A.B.D. kongresi önünde, insanlık tarihinin en inanılmaz yükümlülüğü altına giriyordu.
Tasarıyı NASA, 29 Temmuz 1960'ta kamuoyuna sunmuş, ama Kongre, özellikle öngörülen 20 milyar dolarlık ödeneği çok fazla bulduğu için tasarıya şiddetle karşı çıkmıştı. Tasarının uygulamaya konma kararı ancak, Kennedy'nin kişisel olarak tasarıya sahip çıkmasıyla, özellikle de 12 Nisan 1961'de S.S.C.B'nden Yuri Gagarin'in Yer yörüngesinde ilk dönüşünü yapmasıyla çıkarılabildi. 1961 Temmuzunda Kongre'nin ödeneği onaylamasıyla, insanoğlunun en eski düşlerinden birini gerçekleştirmek için, NASA'nın yanı sıra, sanayide ve laboratuvarlarda 400 000 kişi çalışmaya başladı. 1966 Şubatında bir servis modülü ve bir kumanda kabini bir alt yörüngeye yerleştirildi; kasım ayındaysa Satürn V füzesi, ilk uçuşunda bir Apollo'yu yörüngeye taşıdı. Bir kabin, Ay dönüşü ulaşacağı hızla Yer atmosferine doğru fırlatıldı. 27 Ocak 1967'de Virgil Grissom ve iki arkadaşının Apollo 204 kabininde çıkan şiddetli yangında yaşamlarını yitirmelerinden sonra, A.B.D'nin bu tasarıyı asla gerçekleştiremeyeceği düşünülmeye başlandı. Ama NASA'daki çalışmalar inatla sürdürüldü ve söz konusu beklenmedik kaza, malzeme ve elektrik devrelerinin bütünüyle gözden geçirilmesine, bazı donatım eksiklerinin giderilmesine yol açtı.
1967'de ancak on deneme uçuşundan sonra Ay'a inilebileceği düşünülürken, bu kez yalnızca dört deneme uçuşundan sonra iniş yapma kararı alındı.

Edwin E. Aldrin Jr'ın Ay'da yürümek için Ay modülünden çıkışı.

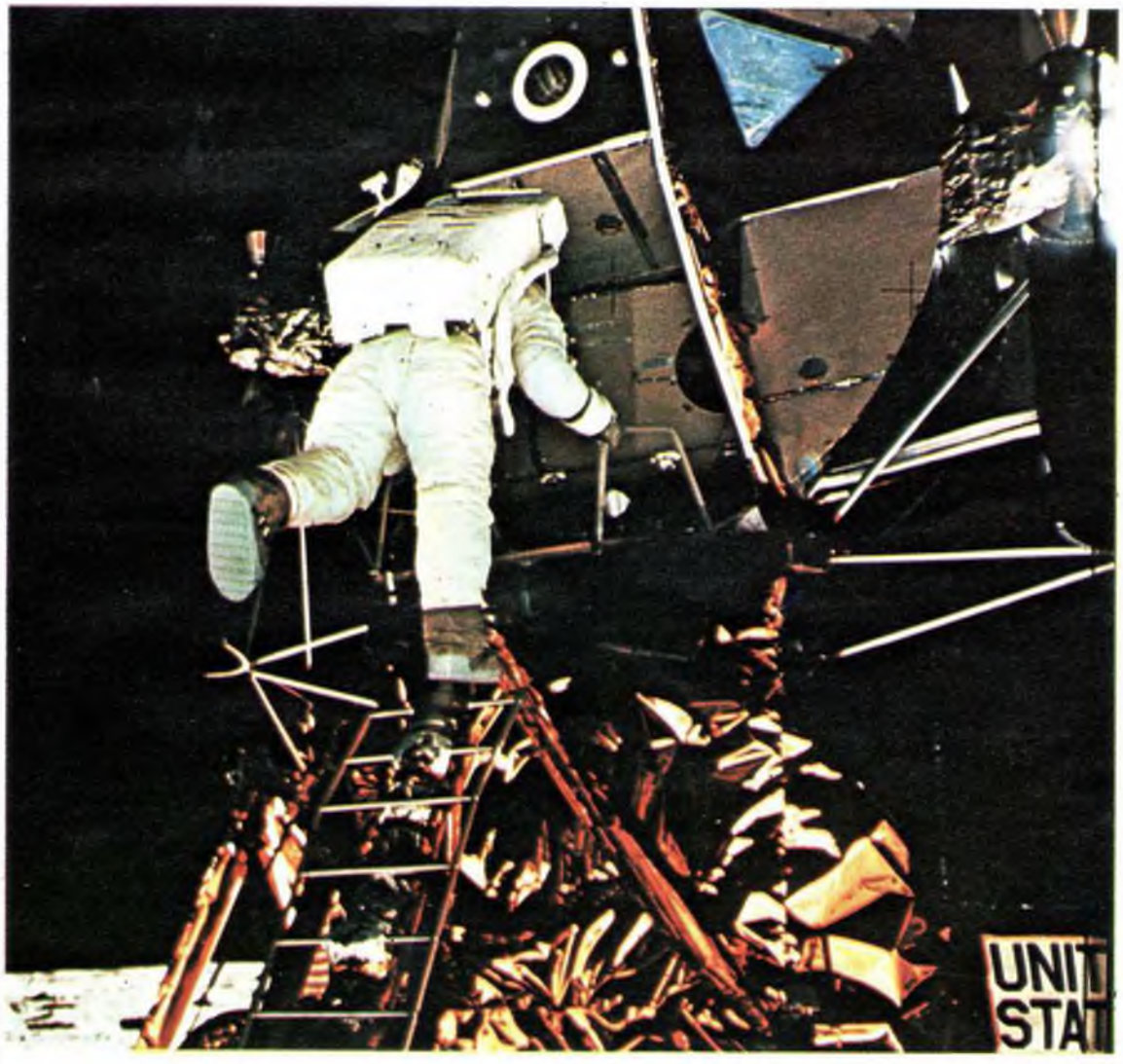

BAŞARI

16 Temmuz 1969 çarşamba günü tanyeri ağarırken, on binlerce Amerikalı ve 500 milyon televizyon seyircisi önünde, Apollo XI bir ışık demeti içinde yeryüzünden ayrıldı. Araçta üç kişi vardı: Ekip komutanı Neil Armstrong; ay modülü pilotu Edwin Aldrin; kabin pilotu Michael Collins. Hedef Ay'dı. O sırada Türkiye'de saat 15,32'yi gösteriyordu. Kazasız geçen bir yolculuktan sonra 20 Temmuzda Türkiye saatiyle 22,17'de, 39 saniyelik bir gecikmeyle ay modülü, öngörülen bölgeden 6 km uzaklıkta Sessizlik denizine indi ve 21 Temmuzda Türkiye saatiyle 4,56'da Neil Armstrong, sonra da Edwin Aldrin Ay yüzeyine ayak bastı (bu arada Collins'in yönettiği kabin, Ay çevresinde dönmekteydi). Ayda 21 sa 36 dk 41 sn kalan Armstrong ve Aldrin, bir lazer yansıtıcı ve bir depremölçer (sismometre) yerleştirip, 30 kg'ın üstünde ay taşı topladıktan sonra, Collins'le buluşmak için Ay'dan ayrıldılar. 24 Temmuz perşembe günü Türkiye saatiyle 18,49'da, üç uzay adamı Atlas Okyanusu'na indiler; böylece, yıllardır hazırlanan tasarı, başarıyla sonuçlandırılmış oldu.

İKİNCİ DENEME

11 Nisan 1970 cumartesi günü saat 21,13'te James Lovell, Fred Haise ve John Swigert'i taşıyan Apollo XIII havalandı. Hedef alınan Fra Mauro kraterine 16 Nisan saat 23,55'te (Türkiye saatiyle) ulaşılması tasarlanmıştı. Apollo XI'in ve Apollo XII'nin kusursuz başarısından sonra Apollo XIII'ün yolculuğuna, bütün dünya bir gezinti gözüyle bakıyordu. Ama 14 Nisan günü saat 5,54'te Lovell ansızın şu haberi gönderdi: "Houston, bir sorunumuz var. Gösterge tablosunun elektrik sisteminde

can sıkıcı bir olay oldu. Oldukça güçlü bir patlama duyduk ve alarm ışığı yanıyor." Bu haber bütün yeryüzünün soluğunu kesen 86 saatlik bekleyişin başlangıcı oldu. Houston' da olayın nedeni çabuk saptandı: Motor bölmesinin oksijen depolarından birinde önemli bir kaçak vardı. Uzay gemisindeki üç yakıt pilinden ikisi devre dışı kalmış, yaşam için zorunlu olan solunum düzenekleri bozulmuştu. Hemen karar verildi: Astronotlar hızla gemiden ayrılıp, Ay modülüne sığınacaklardı. Her şeyden önce, aracın sallanmasına neden olan denetimsiz harekete egemen olmak gerekiyordu. Kuşkusuz, görevin sürdürülmesi de söz konusu değildi; Ay'a iniş yapmak için öngörülen Ay modülünün motoru, yörüngenin değiştirilmesinde kullanılacak, üç uzay adamının dönüş yolculuğu boyunca yaşamalarını Ay modülünün oksijen depoları sağlayacaktı. Arıza, Yer'den 300 000 km uzakta olmuş olduğu için, Ay'a doğru gitmek, çevresini dolanmak ve geri dönmek gerekiyordu. Ay modülü bütün bu işleri kusursuzca yerine getirdi ve Apollo, 15 Nisan günü Türkiye saatiyle 2,30'da dönüş yoluna, 17 Nisan saat 19,55'te atmosferin yoğun tabakalarına girdi. ■

APOLLO UÇUŞLARI

GÖREV	YOLA ÇIKIŞ	ASTRONOTLAR	İNİLECEK HEDEF
Apollo XI	16.7.69	N.Armstrong-E. Aldrin-M. Collins	Sessizlik denizi
Apollo XII	14.11.69	C.Conrad-A.Bean-R. Gordon	Fırtınalar okyanusu
Apollo XIII	11.4.70	J.Lovell-F.Haise-J.Swigert	Fra Mauro krateri (ulaşılamadı)
Apollo XIV	31.1.71	A.Shepard-S. Rosa-E. Mitchell	Yağmurlar denizi
Apollo XV	26.7.71	D. Scott-J. İrwin-A. Worden	Apennin dağları
Apollo XVI	16.4.72	J. Young-C.Duke-T. Mattingly	Descartes krateri
Apollo XVII	7.12.72	E. Cernan- H. Schmidt-R. Evans	Taurus-Littrow bölgesi (Apollo tasarısının son uçuşu)

HAZIRLIK PROGRAMLARI

Mercury	Tek kişilik kabin	5.5.1961 ile 15.5.1963 arasında 6 uçuş
Gemini	İki kişilik kabin	23.3.1965 ile 11.11.1966 arasında 10 uçuş
Apollo	Üç kişilik kabin	11.10.1968 ile 18.5.1969 arasında 4 uçuş

Apollon

Yunan mitolojisinde Zeus ile Leto' nun oğlu (Titanların soyundan gelen Apollon, Olympos tanrılarının ikinci kuşağındandır).

Mitolojiye göre Apollon'un doğuşu, Zeus'un karısı Hera (evlilik tanrıçası) tarafından geciktirildi. Hera, kıskançlık nedeniyle Leto'nun çocuk doğurmasını engelledi ve bütün ülkeleri tehdit ederek Leto'yu kabul etmemelerini istedi. Başıboş dolaşıp duran Leto'yu yalnızca Kyklades adalarının en küçüklerinden biri olan, kurak ve verimsiz Ortygia kabul etti. Sonunda Leto, ikiz doğurdu: Apollon ve kızkardeşi Artemis. Apollon, minnettarlığını göstermek için bu adayı Yunan dünyasının merkezi yaptı ve ona "Parıltı" anlamına gelen Delos adını verdi.

Birçok efsaneye göre Apollon, çelişik işlevleri olan bir tanrıdır. En eski efsaneler, birçok öldürme olayının sorumluluğunu Apollon'a yükler. Bu öldürme olaylarının bazılarını doğrudan doğruya Apollon gerçekleştirmiştir: Sözgelimi oğlu Asklepios'a yıldırımlar yağdıran Zeus' tan intikam almak için, Zeus'un oğullarını (Kyklopslar) öldürür. Öbür cinayetlerse, Apollon'a yardım eden başka biri tarafından işlenmiştir: Paris'in Akhilleus'u öldürmesi ya da Orestes'in Aigisthos'tan intikam alması. Bütün bu olaylarda Apollon'un dehşet saçan kişiliği açıkça ortaya çıkar. Avlanmanın, savaşın ve ölüm dünyasının simgesi olarak Apollon'a, Lykeios (Kurt-Tanrı) adı verilmiş, ama Homeros çağından V. yy'a kadar geçen süre içinde Apollon'un kişiliğine yüklenen yeni özellikler, son derece karmaşık bir tanrı haline gelmesine yol açmıştır. Apollon her zaman cezalandırıcı bir tanrı olarak kalmasına karşın, aynı zamanda acısız ölümün ve kurtuluşun da tanrısı sayılmıştır: Asklepios'un babası olarak, insanları hastalıklardan kurtardığına inanılır, denizciler onu Apollon Phebus adıyla rüzgârlar ve güneş tanrısı sayarlardı. Apollon'un bir başka özelliği de, insanlara kehanette bulunma yeteneğini verdiğine inanılmasıydı. Dünya tapınağının bekçisi dev yılan Python'a karşı kazandığı zafer, ona Zeus dışında bütün tanrılarınkinden üstün bir güç kazandırmıştı. Öte yandan, insanlara şiir ve sanat konularında esin kaynağı olduğu, sanat ve müzik yoluyla insanlara coşku ve neşe verdiği inancıyla, Dionysos'a yaklaşıyordu. Güzelliği kadar kaygı verici yanlarıyla da dikkati çeken, aynı zamanda da şiirsel ve uygar bir tanrı olan Apollon, hem erkek güzelliğini yücelten din törenleri, hem de kadınların katılmadığı, Orpheus için yapılan ergenliğe geçiş törenlerinin tanrısıydı. Göz kamaştırıcı yanları, kehanet sanatındaki başarıları ve kararlılığı, insanı vahşi içgüdülerinden arındırmak isteyen pythagorasçı düşünce için bir zenginlik kaynağı olmuştur. ■

İ.Ö. V. yy'da tunçtan yapılmış Piombino Apollonu.

Arabistan, Suudi Bkz. **Suudi Arabistan**

Arabistan yarımadası

Asya'nın güneybatısında yarımada. 3 000 000 km²'lik bir alanı kaplayan Arabistan yarımadası (Cezîret-ül Arap), Afrika ile Asya arasında bir geçit oluşturur.

Kuzeyde, Ürdün ve Irak sınırlarıyla, doğuda Basra körfeziyle, güneyde Hint Okyanusu'yla, batıda Kızıldeniz'le sınırlıdır. Batı ve güney kıyılarında yüksek olan eski tabanı, kuzeydoğuya doğru giderek alçalır. Hicaz'da 1 800 m'yi, Âsir'de 2 000 m'yi, Yemen'de 3 900 m'yi bulan granitli ve volkanik sıradağlar, Kızıldeniz'e koşut bir duvar gibi yükselir; dağlar ile Kızıldeniz arasında Tihame adı verilen dar kıyı ovası yer alır. Yarımadanın ortasında yer alan Necd yaylası (500 – 1 000 m), alçak Hassa ovasıyla Basra körfezi kıyısında sona erer. Güneyde yüksek yaylalar, Rub-el-Hâli çöküntü alamna basamaklar halinde inerler.

Ortasından Yengeç dönencesinin geçtiği yarımadada, bölgelere göre çeşitli iklimler gözlenir: Kıyılar sıcak ve nemlidir (Cidde'de sıcaklık ortalamaları ocakta 24°C, temmuzda 31,5°C); iç kesimlerdeyse kara iklimi ağır basar (Riyad'da, sıcaklık ortalamaları ocakta 14°C, temmuzda 34,7°C). Ama muson rüzgârlarının yağış getirdiği Yemen dağları dışında, yarımadada iklimin genel özelliği kuraklıktır. Yaşam, yeraltı su örtülerine kadar inen ve modern tekniklerle donatılmış çok sayıda kuyuya bağlıdır. Tehlikeli su taşkınlarına pek raslanmayan vadiler, genellikle ulaşım yolları olarak kullanılır. Yarımadanın kuzey ve orta kesimleri, çöllerle ya da yer yer vahalara raslanan çorak bozkırlarla kaplıdır. Hayvan topluluğunda kuşlar, yılanlar, çekirgeler boldur; buna karşılık kurtların, sırtlanların, tilkilerin, ceylanların, vb. sayısı iyice azalmıştır. Yaklaşık 12 milyon dolaylarında olduğu sanılan Arabistan yarımadası halkı, yüzyıllar boyunca geleneksel bir yaşam sürmüş, bir şeyh tarafından yönetilen, aşiretler halinde örgütlenmiş bedevi çobanlar, keçi, koyun, özellikle de hecin devesi sürüleriyle, göçebe yaşamışlardır. Vahalardaysa, yerleşik halk, göçebelerin egemenliğinden kurtulduktan sonra, hurma ağaçları yetişen topraklarda tahıl yetiştiriciliğiyle, Yemen'de de tarım ve ağaç yetiştiriciliğiyle (tahıl, kahve, baharat, çivit) geçinmiştir. Ama bu geleneksel iktisat, XX. yy'da modern tekniklerin uygulanmasına, kalabalık bir işçi sınıfının doğmasına ve büyük gelirlerin elde edilmesine yol açan petrol bulunmasıyla altüst olmuş, devenin yerini otomobil ve uçak almaya başlamış, kentler gelişmiş (Riyad 1 300 000 nüf., 1990; Cidde 1 500 000 nüf., 1990; Kuveyt 160 900 nüf., 1990), Mekke ve Medine gibi kutsal kentlere hac için gelenlerin sayısı büyük ölçüde artmıştır. Günümüzde Arabistan yarımadası, birçok Arap ülkesi tarafından bölüşülmüştür. ■

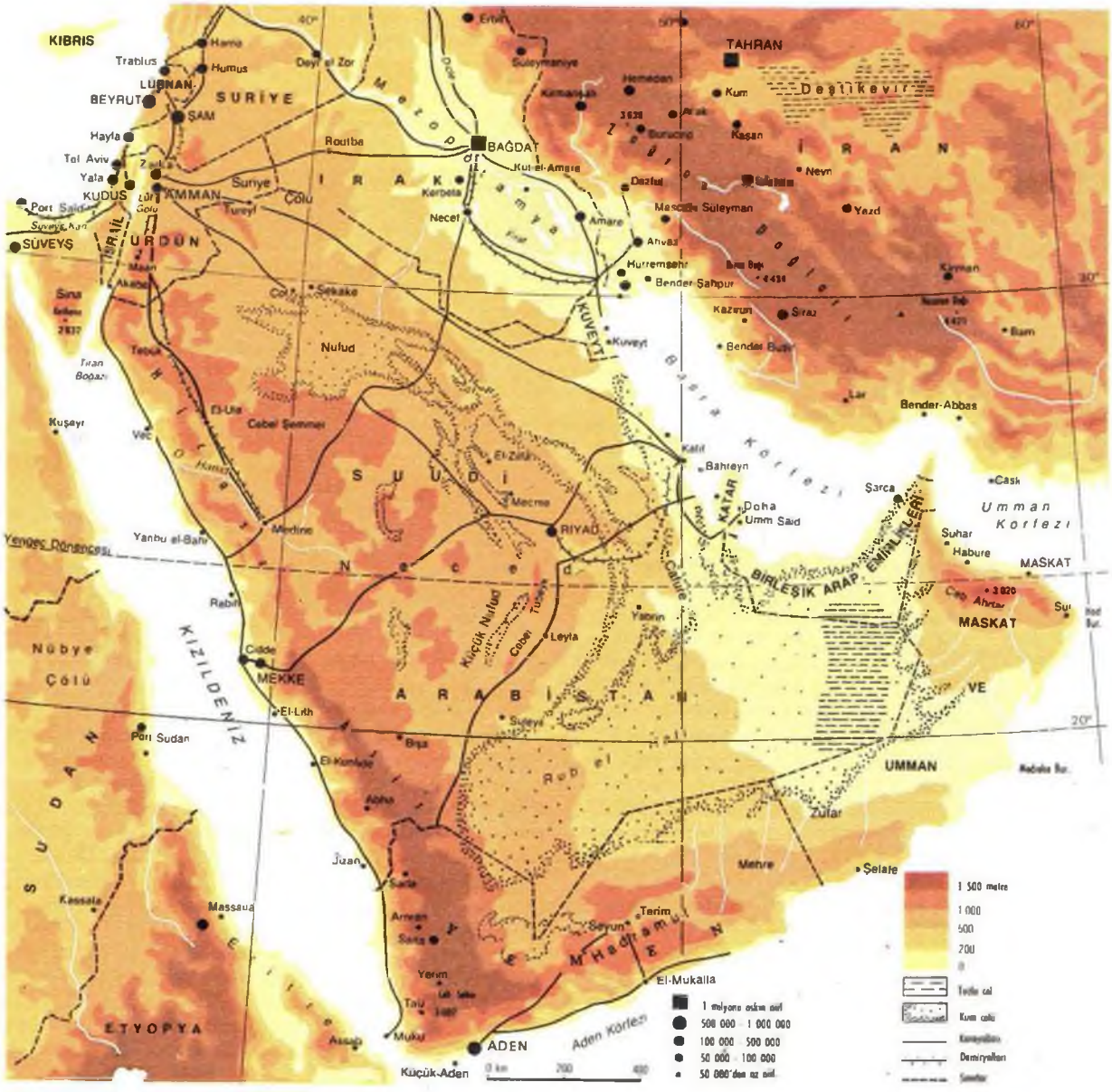

Arad, Agop

Agop Arad

Türk ressamı (Eskişehir 1913-İstanbul 1990).
İstanbul'dabir Fransız kolejinde (Assomption) orta öğrenim gören Agop Arad, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nde önce Nazmi Ziya Güran ve İbrahim Çallı'nın, daha sonra da Léopold Lévy'nin atölyelerinde çalıştı. Resim çalışmalarını Paris'te Frochot Akademisi'nde sürdürdü. 28 Mart 1940'ta İstanbul Gazeteciler Cemiyeti'nin Beyoğlu Lokali'nde Liman Resim Sergisi adıyla ilk toplu sergilerini düzenleyen "Yeniler grubu"na katıldı ve grubun sanat görüşünü paylaştı. Sonra gazetecilik mesleğine atıldı (1986'da Burhan Felek Hizmet Ödülü'nü aldı); ama resim çalışmalarını da sürdürüp, çeşitli sergilere katıldı.

İSTANBUL YAŞAMINI YORUMLAYAN BİR RESSAM

Bir ressam-gazeteci olan Agop Arad'ın sanatı, kısa süren soyut nitelikli resimleri göz önünde tutulmazsa, aşağı yukarı bütün akademik eğilimlerin dışında kalmış, gücünü kişisel gözlem ve deney birikimlerinden almıştır. Fransa'da yanında çalıştığı Jean Metzinger, kübist eğilimi açısından Agop Arad'ı pek etkilememiş, ilk resim bilgilerini aldığı izlenimci atölyelerin de, sanatına yönlendirici bir katkısı olmamıştır. Yalnızca, 1940 kuşağı ressamlarına kişiliklerini bulma yolunda belli bir yön çizmiş olan Léopold Lévy'nin önerilerinden esinlendiği söylenebilir. Bu arada özellikle Yeniler grubunun toplumsal kaynaklı bir resim yaratma yolundaki çabaları, sanatçının kişiliği üstünde olumlu etkiler yaratmış ve onu doğa-insan gerçekliğinin yansıdığı İstanbul yaşamını yorumlamaya yöneltmiştir. Agop Arad'ın bu tür resimleri, öğrendiği bütün teknik bilgileri ve sanatsal eğilimleri bir yana bırakarak, içinden geldiği gibi resim yapmaya yönelen yapmacıksız ressamları (bu arada da naif ressamları) akla getirir. Gerçekten sanatçının İstanbul'un gündelik yaşamını yansıtan çalışmaları, doğrudan doğruya gözlem yeteneğine dayanır. Gördüğünü, katışıksız renklerle ve herhangi bir abartmaya yer vermeden tuvale aktarma kaygısı, Agop Arad'ın sanatına, halk resimlerine özgü bir nitelik de kazandırmıştır. İstanbul'un orta sınıf halkının, çalışan ve üreten kesimin çevreyle bütünleşen yaşamını, parklardaki pazar gezintilerini, bu insanların doğal davranışlarıyla kolayca özdeşleşen bir alçakgönüllülük içinde veren sanatçı, sanatın insan ve toplum hizmetindeki yönünü, olanca diriliği ve yöreye bağlı önyargısız duyarlığı doğrultusunda yansıtır. Bu yönüyle, toplum ve yöre gerçeklerinden hareket eden ve büyük bölümü 1940 kuşağı sanatçıları arasında yer alan ressamlar topluluğunun ortak eğilimlerine bağlanabilir. ■

Arafat, Yaser

Filistinli siyaset adamı (Kudüs, 1929).
Gençlik yıllarından başlayarak Filistinlilerin ulusal kurtuluş savaşımında görev alan Yaser Arafat, 1948 Arap-İsrail savaşı sırasında amcası Abdülkadir Hüseyni'nin yanında çatışmalara girdi. 1949'daki ateşkes anlaşmasından sonra bir süre Gazze'de kaldı; sonra Gize'ye (Cize) geçerek mühendislik öğrenimi gördü. Aynı yıllarda, bir yandan dinsel bir harekete katıldı; bir yandan da Mısır'daki Filistinli Öğrenciler Birliği'nde görev aldı (1952'de birliğin başkanı oldu). Mısır ordusu saflarında Süveyş savaşına katıldıktan sonra, 1957'de Kahire'den ayrılıp Kuveyt'e giderek mühendislik yapmaya ve sürgünde yaşayan Filistinliler topluluğunu yönlendirmeye başladı. 1959'da Filistin Kurtuluş Hareketi El-Fetih'i kurdu (1964'te El-Fetih, Cezayir'de ilk eğitim kamplarını açtı ve örgütün askerî kolu El-Asifa [Fırtına] İsrail sınırları içinde terör hareketlerini başlattı).
1967'de Arapların yenik düşmesi El-Fetih örgütünün resmî sözcüsü Arafat'a yeni bir işlev kazandırdı. 1969 Şubatında, Filistin Kurtuluş Örgütü'nün yürütme kurulu başkanlığına getirildi ve o tarihten sonra Ulusal Filistin Hareketi'nin önderi haline geldi.
Birçok komando hareketine katılmış, 1968'de İsrail ordusuna karşı Filistin-Ürdün kuvvetlerini yönetmiş olan Arafat, usta bir diplomat da ol-

Yaser Arafat, 10 Şubat 1979'da Tahran'da yaptığı basın toplantısında.

duğunu ortaya koydu. Kara Eylül örgütünün etkinliklerinden sonra (1970) Ürdün'e karşı, Mayıs 1973'teki çatışmalardan sonra da Lübnan'a karşı ılımlı bir siyasetin izlenmesini savundu; F.K.Ö. içinde, Suudi Arabistan yanlıları ile Devrimci Halk Demokratik Cepheleri'ni uzlaştırmaya çaba gösterdi Arafat'ın bir yandan Lübnan serüveni (1976-1977), bir yandan da Mısır-İsrail anlaşmasından sonra, Red Cephesi ülkelerinin (Suriye ve Irak) desteğini almadan kendi isteğiyle Avrupa ülkelerine ve A.B.D'ne açılması, F.K.Ö. ile El-Fetih örgütü içinde eleştirilere yol açmıştı; ama Arap Birliği tarafından resmen tanınmasından (Rabat, Ekim 1964) ve Birleşmiş Milletler Kurulu'nun kürsüsünde görünmesinden (Kasım 1974) sonra, Arafat'ın uluslararası ilişkilerdeki durumu gün geçtikçe güçlendi.
Ne var ki, 6 Haziran 1982'den başlayarak İsrail ordularının Lübnan'ın büyük bölümünü işgali, gerek F.K.Ö., gerek Arafat için büyük bir darbe oldu. 14 Haziranda Batı Beyrut'taki F.K.Ö. ve Suriye birliklerinin kuşatılması, 21 Ağustos-1 Eylül arasında 15 000'e yakın F.K.Ö. üyesinin Lübnan'dan ayrılarak çeşitli Arap ülkelerine ve Kıbrıs Rum Kesimi'ne gitmeleriyle sonuçlandı. Arafat da 30 Ağustos 1982'de Beyrut'tan ayrılarak önce Yunanistan'a, sonra Lübnan'dan ayrılan F.K.Ö. örgütü önderlerinin çoğunun toplandığı Şam'a gitti. Bir süre sonra, F.K.Ö. içinde Arafat'a karşı eleştiriler başladı ve örgütün Cezayir'de yapılan 16. kongresinde (14-23 Şubat 1983) bu eleştiriler sertleşti. 1983 Nisanında Ürdün kralı ile Arafat arasında Amman'da yapılan görüşmelerde önemli bir sonuca varılamadı. Hemen ardından, 1983 Haziran ayında, F.K.Ö. içindeki Arafat karşıtlarını destekleyen Suriye hükümeti tarafından Suriye'ye girmesi yasaklandı. Ama İsrail birliklerinin Beyrut'u kuşatmaları sırasında, ustaca zaman kazanma siyaset izleyerek, F.K.Ö'nü yok olma tehlikesinden kurtararak, örgüt üyelerinin Beyrut'ta çekilmelerini sağlamış olan Arafat, F.K.Ö Ulusal Konseyi'nin 17.

toplantısında (Kasım 1984), örgüt içindeki durumunu güçlendirmeyi başardı. F.K.Ö'nün Merkez Konseyi toplantısına (2 Nisan 1989), uzun süredir katılmayan bazı yan örgütlerin temsilcilerinin yeniden katılmasını sağlayıp, kurulduğu açıklanan Bağımsız Filistin Devleti'nin başkanlığına seçildi. Körfez bunalımı (1990-1991) sırasında Irak'ı destekleyip, 1990 sonunda Suriye'yle ilişkileri düzelterek, Şam'da Hafız Esat'la, Arap-İsrail barış görüşmelerinin yeniden başlatılması konusunu görüştü. ■

Aragon

Fransız yazarı (Paris, 1897-Paris, 1982).

Asıl adı *Louis Andrieux* olan Louis Aragon, tıp öğrenimi gördüğü yıllarda André Breton'la tanıştı; 1917'de yardımcı doktor olarak askere alındı (André Breton'la birlikte) ve 1918'de savaş nişanı kazandı. Savaştan sonra dadacı gösterilere katıldı (Bkz. DADACILIK). 1919'da gene Breton'la birlikte *Littérature* (Edebiyat) dergisini kurdu; sonra *Surréalisme au service de la Révolution* (Devrimin Hizmetinde Gerçeküstücülük) ve *Révolution surréaliste* (Gerçeküstücü Devrim) adlı marxçı eğilimli dergilerde çalıştı (Bkz. GERÇEKÜSTÜCÜLÜK).

Louis Aragon ve Elsa Triolet.

Kişisel üslubuna Breton'un karşı çıktığı bir edebiyat türü olan romanla kavuşan Aragon'un *Anicet* (Anicet ou le panorama, 1921), *Les Aventures de Télémaque* (Telemakhos'un Serüvenleri, 1922) ve *Le Libertinage* (İnançsızlık, 1924) adlı yapıtlarında bir yazarın yetenekleri ve yanlışlıkları birlikte görülür. Ayrıca, güzel üslup tutkusu, Aragon'u belli bir dönemde aşırı biçimciliğe yöneltmiştir: *Traité du style* (Üslup İncelemesi, 1928).

Sözcükleri büyük bir başarıyla kullanan Aragon, bir ozandan çok bir düzyazı ustasıdır ve gerçeküstücülüğü bir dil devriminden çok, kişisel roman tekniğini geliştirme olanakları sunan bir araç olarak görmüştür. Breton'a oranla daha çok şaşırtıcı imge ve eğretileme kullanan yazar, sözcükleri dönüştürerek dilsel açıdan olağanüstü görüntüler yaratmıştır: *Le Paysan de Paris* (Paris Köylüsü, 1926).

1928'de Elsa Triolet'yle tanışan Aragon, 1930'da *Second manifeste du surréalisme*'i (Gerçeküstücülüğün İkinci Bildirgesi) imzaladıktan sonra, 1936'da Fransız Komünist Partisi'ne girerek, Breton'la ilişkilerini kopardı. O tarihten sonra yazdığı, artık dili altüst etme çabası görülmeyen yapıtları iki bölümde değerlendirilebilir: Karısı Elsa'ya duyduğu aşkı dile getiren lirik yapıtlar : bağımlı ve "toplumcu gerçekçi" olmak isteyen, ama güzel üsluptan da vazgeçemeyen yapıtlar. İkinci türe giren yapıtların başlıcaları arasında, tükenmekte olan burjuvaziyi betimleyen *Kibar Semtler* (Les Beaux Quartiers, 1936) ile *Gerçek Dünya* (Les Communistes, 1949—1951) sayılabilir.

Fransa'nın işgali sırasında, Fransız direnme hareketine katılan Aragon, François la Colère, Armand de Saint-Roman takma adlarıyla, Fransızları işgalcilere karşı direnişe çağıran şiirler de yazmıştır. *Mise à mort* (Öldürme, 1965) ve *Blanche ou l'oubli* (Blanche ya da Unutkanlık, 1967) adlı iki romanı, düşsel olduğu kadar da gerçekçi özyaşamöyküleridir. ■

ELSA TRİOLET

Rus asıllı Fransız romancısı (Moskova, 1896-Paris 1970). Mayakovski'nin arkadaşı Lili Brik'in kızkardeşi olan Elsa Triolet, ilk eşi André Triolet'den boşandıktan sonra Louis Aragon'la evlendi. Birçok roman ve öykü yazdı: Merhaba Thérèse (Bonsoir Thérèse, 1937); Le Premier accroc coûte deux cents francs, 1944); L'Inspecteur des ruines (Yıkıntılar Müfettişi, 1948); Beyaz At (Le Cheval blanc, 1953); L'Age de nylon (Naylon Çağı, 1959 - 1963); Le Grand Jamais, 1965); Ecoutez voir (Hele Bir Dinleyin, 1969); vb.

Aramîler

Dilleri uzun süre Yakındoğu'da bildirişim dili ve resmî dil olarak kullanılan Aramîlerin tarihi konusunda çok az bilgi vardır. Hititler ve Tell el Amarna yönetimleri arasındaki yazışmalarda, İ.Ö. XIV. yy'da Doğu'dan gelerek Fırat'ı geçtikleri belirtilen bu göçebe Samilerin, Batı Asya'nın orta kesimlerinde küçük krallıklar, şehir devletleri, kervanlar için konaklama yerleri ve ticaret merkezleri kurdukları bilinmekte, Asur, Hitit, Filistin arasındaki ticaret ve alışveriş yollarını denetim altında tutmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Aramîlerin kurdukları Bit Adini İmparatorluğu'nun (başkentinin Til Barsip olduğu sanılır), Mezopotamya'daki Habur vadisini uzun süre denetim altında tuttuğu, Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla Aramîlerin (bilinen başlıca yerleşme merkezleri Sam'al, Şam, Arpad, Guzana, Hama, Zincirli ve Tell Halef'di) bu bölgede Mitannilerin ve Hititlerin yerini aldıkları bilinmektedir. Ama kazıların yetersizliği ve Şam gibi önemli yerleşme merkezlerinde bu kazıları sürdürmenin olanaksızlığı nedeniyle, tarih ve sanatları konusunda kesin bilgi edinilememiştir. Bununla birlikte, bazı bulgulara dayanılarak Aramî sanatının özgün bir sanat olmadığı ve yabancı ülke sanatlarının etkisi altında kaldığı ileri sürülebilir.

Aramîlerin en parlak döneminden (II. binyılın ikinci yarısı) günümüze yalnızca birkaç heykelcik kalmıştır. Ayrıca, Arslantaş sarayında bulunan oyma levhaların, I. binyılın başlarında fildişi işlemeciliğinin merkezi olan Şam'da Aramîler tarafmdan yapıldığı ileri sürülmektedir.

Aramîce (aramca) de yalnızca, Fenike alfabesinin kullanıldığı yazıtlardan bilinmektedir. Aramîlerin bağımsızlıklarını yitirdikleri VIII. yy'dan sonra, bu dil akadcanın yerini almış ve Keyhüsrev'in kurduğu Pers İmparatorluğu'nun bütün bölgelerinde (Afganistan'dan Mısır'a) resmî dil olarak kullanılmış, Büyük İskender'in Pers İmparatorluğu'nu ele geçirmesinden sonra (331-332), birçok lehçeye bölünmüş, söz konusu bölgelere Arapların girmesiyle aramîce de kullanımdan kalkarak geriye yalnızca üç lehçe kalmıştır. ■

arapça

Sami-Hami dil ailesinin Sami dilleri dalında yer alan dil.

Yapı bakımından *bükünlü* dillerden olan arapça, İslâm dini ile dinin kutsal kitabı *Kur'an* sayesinde büyük bir gelişme ve yaygınlık kazanmıştır. *Edebi arapça* ya da *Kur'an arapçası* adı verilen klasik arapça, Sami dilleri arasında en gelişmiş olanıdır. Günümüzde 150 milyonu aşkın insan tarafından konuşulan arapça, 5 ana lehçe öbeğine ayrılır: Arabistan yarımadası lehçeleri; Irak lehçeleri; Suriye lehçeleri; Mısır lehçeleri; Kuzey Afrika lehçeleri (Tunus, Cezayir, Libya, Fas, Moritanya). XIX. yy'dan bu yana arapçada çağdaş dünyanın gerçeklerine uygun olarak özleştirme çabaları görülmekte, ama lehçelerin çokluğu, bu çabaların gerçekleşmesini güçleştirmektedir.

ARAP ALFABESİ

Arap alfabesi, günümüzde özellikle Arap soyundan gelen uluslar tarafından resmî alfabe olarak kullanılmaktadır. İ.S. II. ya da III. yy'da Nabatilerden alınan Arap alfabesi, İslâm dininin ortaya çıktığı yıllarda geliştirilmiş, VIII. yy'da günümüzdeki biçimini almış ve Arapların ilişki kurduğu çeşitli uluslar tarafından yüzyıllar boyunca kullanılmıştır. Özbek, Azeri, Türkmen, Kazak, Kırgız Türkleri ile Anadolu'ya yerleşen Oğuz Türklerinin XI.-XX. yy'lar arasında Arap alfabesini kullanmaları, İslâm dinini benimseyerek Arap kültürünün etkisinde kalmış olmalarıyla açıklanır. Günümüzde, Arap kökenli olmayan İranlılar ile Pakistanlıların da bu alfabeyi küçük değişikliklerle kullanmaları, dine bağlı olan Arap kültürünün yoğun etkisini gösterir.

Arap alfabesi 28 harf kapsar; yazı sağdan sola doğru yazılır. Arapçada harfler, tek başlarına, sözcük başında, sözcük ortasında ya da sözcük sonunda olmalarına göre değişik biçimler alırlar. Harflerin 22'si yazıda hem kendinden önceki, hem de kendinden sonraki harfle, 6'sıysa yalnızca kendinden önceki harfle birleşir.

Arapçada üç sözcük türü vardır: Fiil; ad; harf ya da edat. Fiiller kök bakımından ikiye ayrılırlar: Yalın *(el-mücerred)*; harfi artırılmış *(el-mezîd)*. Yalın fiilin bütün kök harfleri filiin aslındadır. Kök harflerinin sayısı, geçmiş zaman kipinde genellikle üçtür; az sayıda dört harfli fiil de vardır: *Ketebe* (yazdı); *vakafe* (durdu); *zehebe* (gitti); *dahrece* (yuvarladı); vb. Üç harften kurulu fiile üçlü (sülâsî), dört harften kurulu olana dörtlü (rubâî), fiil kahbına da ölçü (el-vezn) adı verilir. Harfi artırılmış fiil, üç ya da dört harfli bir köke, iki ya da üç harf eklenmesiyle elde edilir: *Ketebe* (yazdı)/*kâtebe* (yazıştı); *gafere* (bağışladı, yargıladı)/*estagfere* (bağış diledi). Fiil çatılarının kurulması da belirli kalıplara göre yapılır: *Semi'a* (işitmek) /*esma'a* (işittirmek) "efale" kalıbıyla, *'arefe* (bilmek)/*'arrefe* (bildirmek, anlatmak) "fa'ale" kalıbıyla yapılır.

Adların eril ve dişil biçimleri vardır. Dişil biçimi üç türlüdür: *Tıfl* "çocuk" (eril)/ *tıfla* (dişil); *muallim* (eril)/ *muallime* (dişil); *ekberu* "en büyük" (eril)/ *kübrâ* (dişil); vb. Adlarda nicelik de tekil, ikili çoğul, çoğul (eril çoğul, dişil çoğul, kırık çoğul) biçiminde görülür: *Kalem* (tekil) / *kalemâni* (ikili çoğul); *mu'allim* (eril, tekil) / *mu'allimûne* (eril, çoğul), *muallimât* (dişil, çoğul); *varak* (yaprak) / *evrâk* "yapraklar" (kırık çoğul); *zamân* / *ezmine* "zamanlar" (kırık çoğul); *kitâb*/*kütüb* "kitaplar" (kırık çoğul). Arapçada adın ya da fiilin başına gelen, harf ya da edat adı verilen sözcükler de vardır: *Bi* (ile,-de)/ *bil-kalemi* (kalemle); *fi* (içinde, -de)/ *fi-mektebihi* (yazıhanesinde); *an* (-den)/ *an-ümmike* (annenden). Arapçada başlıca üç fiil kipi (sîga) bulunur: Geçmiş zaman (el-mâzî); geniş zaman (el-muzârî) ve buyurma kipi (el-emr).

Tümceler de ikiye ayrılır: Yalın tümce; bileşik tümce. ■

Harfin adı	Tek başına	Sözcük başında	Sözcük ortasında	Sözcük sonunda
elif (hemze)	ء ا	—	—	ا
bâ'	ب	بـ	ـبـ	ـب
tâ'	ت	تـ	ـتـ	ـت
sâ'	ث	ثـ	ـثـ	ـث
cîm	ج	جـ	ـجـ	ـج
ḥâ'	ح	حـ	ـحـ	ـح
ḫâ'	خ	خـ	ـخـ	ـخ
dâl	د	—	—	ـد
ẕâl	ذ	—	—	ـذ
râ'	ر	—	—	ـر
zâ'	ز	—	—	ـز
sîn	س	سـ	ـسـ	ـس
şîn	ش	شـ	ـشـ	ـش
ṣâd	ص	صـ	ـصـ	ـص

Harfin adı	Tek başına	Sözcük başında	Sözcük ortasında	Sözcük sonunda
żâd	ض	ضـ	ـضـ	ـض
ṭâ'	ط	طـ	ـطـ	ـط
ẓâ'	ظ	ظـ	ـظـ	ـظ
'ayn	ع	عـ	ـعـ	ـع
ğayn	غ	غـ	ـغـ	ـغ
fâ'	ف	فـ	ـفـ	ـف
ḳâf	ق	قـ	ـقـ	ـق
kâf	ك	كـ	ـكـ	ـك
lâm	ل	لـ	ـلـ	ـل
mîm	م	مـ	ـمـ	ـم
nûn	ن	نـ	ـنـ	ـن
vâv	و	—	—	ـو
hâ'	ه	هـ	ـهـ	ـه
yâ'	ى	يـ	ـيـ	ـي

Arap edebiyatı

Arap dünyasının İslâm dininin ortaya çıkıp benimsenmesinden önce de zengin bir edebiyat geleneği vardı. Şiir, düzyazıya oranla daha üstün tutulurdu: Bedevilerin, köylülerin ninnileri, iş türküleri bunun başlıca kanıtıdır. Sözcük anlamı, "bilen" olan şairlerin toplumda çok saygın bir yerleri vardı. Aruz ölçüsü daha o dönemde yerleşmişti; yergi ve ağıt (mersiye) başlıca şiir türleriydi. Emeviler döneminde panayırlarda, saraylarda ve konaklama yerlerinde aşk şiirleri yaygın biçimde yazılıp okunuyordu. Arap şiirinin klasik biçimi olan kasidede, düşünce bir beyite sığdırılmaya çalışılmış, düşünceyi bir dizeye sığdırmak ya da dört teşbihi bir beyite sıkıştırmak ustalık olarak kabul edilmişti. Arap şiirinin en önemli-

lerini oluşturan *muallakat* (kaside türünde), Mekke'de Kâbe'nin duvarına asılmıştır. Söz konusu dönemde kadın ozan El-Hansa, kardeşinin ölümü üstüne yazdığı mersiyeyle ün yapmış, İmrulkays, Tarafa, Nabiga, Zuheyr, Lebid gibi ozanlar, yaşama sevincini, günlük yaşamın çeşitli yönlerini şiirlerinde dile getirmeleriyle tanınmışlardı.

İslâm dininden önceki dönemde Arap edebiyatında düzyazı geleneği, muamma, hayvan masalları gibi türlerde görülür. Arap düzyazısı, özellikle saraylarda gece söyleşilerinde anlatılan öyküler aracılığıyla gelişmiştir. Kabilelerin kahramanlıkları, âşıklarla ilgili öyküler, baba ile oğul arasındaki çatışma, evrensel kahramanlık öyküleri, "Ashab-ı Kehf"ten söz eden eski hıristiyan efsaneleri,bu öykülerin başlıcalarıdır.

İSLÂM'IN İLK YILLARINDA EDEBİYAT

Hz. Muhammed döneminde *Kur'an-ı Kerim*, bütün öbür edebiyat türlerini gölgede bıraktı. *Kur'an* dilindeki şiirsellik, öbür edebiyat yapıtlarına üstünlük sağlayan bir özellik olarak kabul edildi. Hz. Muhammed önceleri, şiire karşı bir tavır aldı. Ama sonradan ozanları kendi amacına hizmet etmeye yöneltti. Hasan bin Sabit, A'şa ve Ka'b,Hz. Muhammed' in düşüncelerini bedevilere karşı savunan şiirler yazdılar.

Emeviler döneminde şiir, Arap toplumunda eski saygınlığını bütünüyle yeniden kazandı. Fetihler sonucu elde edilen servetler, günlük yaşamı zenginleştirirken, yeni bir aşk şiirinin oluşmasına da katkıda bulundu. Dönemin önde gelen ozanlarından Mekkeli Ömer bin Ebi Rabia, Haris bin Halid, Abdullah bin Kays El-Rukkayat, Abdullah bin Ömer El-Arci şiirlerinde aşk, şarap, dünya zevkleri gibi konuları işlediler. 689'da Mekke'de, Abdülhakem El-Cumahî, içinde aynı zamanda oyun oynanan ve şiir okunan bir mahfel (Ahvas, bu mahfelde aşk şiirleri yazdı) açtı. Bedeviler arasında Kays bin Zerih, Mecnun, Cemil, Suriye sarayında da Ahtal,Cerir,Ferazdak gibi ozanlar, yergileriyle, dünya zevklerini konu alan şiirleriyle, halk üstünde etkili oldular.

ABBASİLER DÖNEMİNDE EDEBİYAT: ALTIN ÇAĞ

Abbasilerin yönetimi ele geçirmelerinden sonra Arap edebiyatında, İran kültür ve sanatının etkileri yoğunluk kazandı; zengin bir kültür ve sanat merkezi olan Bağdat'ın kurulmasıyla (762), Arap edebiyatında büyük bir atılım dönemi başladı (750-1258); arapça, Suriye, İran, Yunan-Roma etkilerini birleştiren, çok değişik kökenli ve değişik beğenileri olan halklar arasında bağlar kuran bir uygarlığın ayrıcalıklı iletişim aracı haline geldi. Memun gibi bilim ve sanat destekçisi halifelerin yardımıyla, bilimsel çalışmaları desteklemek için çeşitli enstitüler, inceleme merkezleri ve kütüphaneler kuruldu; geçmişe ilişkin değerler korunmaya başlandı; Halid ve Sibeveyh gibi dilciler arapçanın dilbilgisi kurallarını saptadılar ve bazı eski şiirleri derlediler. Bu arada Arap geleneklerinin savunucuları ile İran ve Yunan uygarlıklarını yayan karma ırklı şuubiye akımı yanlıları arasında, özellikle şiir yoluyla çatışmalar başladı. Bedevi şiirinin geleneksel biçimi ile felsefe, tasavvuf, aşk ve şiir konularında ortaya çıkan belli bir modern anlayış arasında duraksama görüldü. Suriye'de kaside türüne bağlı El-Mütenebbi, ahlakçı ve övgücü Ebu Temmam ile öğrencisi El-Buhturi, geleneklere bağlı şiirler yazdılar. Irak'taysa dünya nimetlerinden zevk almayı öğen Beşşar bin Bürd, İbni El-Mutez ve Ebu Nüvas ün kazandılar. Harun Ür-Reşid ve El-Emin tarafından desteklenen Ebu Nüvas, ayrıca Arap şiirinde gerçekçilik çığırını açıp, günlük yaşamı bütün açık ve gizli yönleriyle şiire soktu; özellikle aşk şiirlerinde büyük başarı gösterdi. Din ve tasavvuf şiirinin en büyük temsilcisiyse, İslâm dünyasında yeni bir görüşü savunan Hallacı Mansur oldu. Mansur'a göre "varlık" kavramı yalnızca Tanrı'yı kapsar; Tanrı'ya en yakın olan, Tanrı'yı kendi özünde dile getiren insan, kendini ortadan kaldırıp "fenafillah"a erişince, "gerçek olan"a kavuşur.Önceki dönemde *Kur'an* bütün öbür düzyazı türlerini gölgede bırakmış, hattâ bu türlerde yapıt verilmesini zorlaştırmıştı. Ama, Abbasiler döneminde, siyaset, iktisat ve kültür alanlarındaki gelişmeler, düzyazı alanına da yansıdı. Abdülhamid El-Aşgar, risale denilen edebi mektup türünü oluşturdu. Ebubekr El-Harizmi'yse, süslü üslubun gelişmesine büyük katkıda bulundu. Özellikle Aristoteles'in yapıtlarından geniş ölçüde yararlanan El-Cahiz, *Kitab-ül-Ma'rife* (Biliş Kitabı), *Kitab-ül Hayavan* (Yaratıklar Kitabı), *Kitab-ül Buhala* (Cimriler Kitabı) gibi yapıtlarında hem ilgi çekici konuları işledi, hem de o gün için özgün sayılan felsefi ve bilimsel görüşler ileri sürdü. Arap düzyazısı Hz. Muhammed'in yaşamını konu alan sireler (Diyarbekrî), soysop bilgisi anlamına gelen ensab ilmi (El-Kalbî), tarih (Taberî, Mesudî, Yakubî), coğrafya ve gezi (El-Belhî, El-Birunî, İbni Battuta, Ebül-Fida), hadis (Ebu Müslim, Buharî), tefsir (Taberî, Fahreddin Râzî, İbni Kesir), kelam (Eşarî, Bakillanî, Gazzalî) gibi türlerde de gelişti.

El-Mesudî gezi ve coğrafya türündeki yapıtlarında, coğrafya kavramlarının yanı sıra siyaset, ahlak ve dinle ilgili kavramları da işledi. X-XI. ve XII. yüzyıllarda da Arap edebiyatının gelişmesi sürdü. Hem Doğu kültüründen, hem Batı (İspanya) kültüründen esinlenen Arap ozanları, aşk ve kadın konularını yeniden işlemeye başladılar: *İkd*'in (Kolye) yazarı İbni Abd Rabbihi; *Tevk-ul-Hamame fil-Ulfe vel- Ullaf*'ın (Aşk Konusunda Güvercin Gerdanlığı) yazarı İbni Hazm; vb.

Felsefe alanında, ilk Arap felsefecisi "feylesof-ül-Arap" lakabıyla tanınan El-Kinî oldu. İskenderiye yoluyla Doğu'ya yayılan Plotinos'un yeni eflatuncu görüşlerini ayrı bir anlayışla yorumlayan El-Kindî, Aristoteles ile Eflatun'u uzlaştırmaya çalıştı. Türk-İslâm felsefecisi İbni Sina *(Kitab-üş Şifa)*, çalışmalarında deneye ve akıla önem verdi. Endülüslü İbni Rüşd, felsefeye yeni eflatuncu açıdan yaklaşıp, felsefe konularını akılla açıklamaya çalışan bir anlayış geliştirdi. El-Gazzali, İslâm diniyle bağdaşmayan bir felsefenin değeri olmadığı görüşünden yola çıkarak, iman yoluyla gerçeğe varılabileceği temeline dayanan bir tasavvuf görüşü ortaya koydu.

Bağdat'ın Moğollar tarafından yakılıp yıkılmasından sonra edebiyat da büyük bir sarsıntı geçirdi. Yalnızca geçmişteki biçimleri korumak, bunların tümünü büyük ansiklopedilerde toplamak (Ebül Fida: *Et-tarik-ür-Reşad ila tarif-il-memalik vel-bilad* ([Ülkeleri ve Şehirleri Tanıtma Kılavuzu]) ya da anı ve halk öykülerini *(Elf leyle ve leyle* [Binbir Gece Masalları])derlemek amacında olan bazı yazarlar ve ozanlar ortaya çıktı. Faslı İbni Battuta, *Rihle* (Göç) adlı gezi kitabında Tanca'dan Pekin'e, Semerkant'tan Tombuktu'ya kadar yaptığı yolculuklarda gördüğü yerleri, ülkeleri, kişileri eski coğrafyacıların ve gezginlerin kitaplarından da yararlanarak anlattı. İbni Haldun, deneyci ve gözlemci bir yaklaşımla, toplumların ve uygarlıkların tarihini kültür varlıklarından ve toplum yaşamından yola çıkarak açıklamaya çalışan bir tarih felsefesi geliştirdi: *Mukaddime*.

ÇAĞDAŞ ARAP EDEBİYATI

Arap dünyasında XVIII. yy'dan sonra Avrupa'nın etkisi görülmeye başlandı. Arap aydınları bu etkinin yoğunluğu karşısında üç seçenek geliştirmeye çalıştılar: Eski klasik biçime dönmek ve eskiyi canlandırmak; Arap edebiyatını yalnızca Batı

kültürüne göre biçimlendirmek ve yenileştirmek; Arap edebiyatının sağlam verilerini Batı kültürünün yöntemleriyle geliştirmek. Son seçenek daha tutarlı göründü ve daha çok ilgi çekti. XIX. yy'daki siyasal ve tarihsel olaylar (Süveyş kanalının açılması; Arabî isyanı; Mısır'ın Fransızlar tarafından işgali; vb.), Arap aydınlarını, dünyaya açılmaya ve yeni teknik gelişmeleri yakından izlemeye zorladı. Mısırlı aydın Muhammed Abdüh, çağdaşlaşma yollarını gösterdi; Beyrutlu olan ama yaşamının büyük bölümü Mısır'da geçen Circi Zeydan, inceleme ve araştırmalarında Batı kültürüne özgü yöntemleri kullandı ve tanıttı. Kasım Emin, müslüman ülkelerde kadın hareketinin kuramsal temellerini attı. Suriye'den A.B.D'ne göçerek oradan çağdaş Arap edebiyatının temellerini atmaya çalışan yazarlar da New York'ta *El Rabıta el-Kalemiye* adlı bir edebiyat derneği kurdular (derneğin başına Lübnanlı ozan Halil Cibran getirildi). Eski edebiyat geleneğiyle bütün bağları koparıp yeni bir anlatım biçimi oluşturmayı ilke edinen dernek üyeleri, birçok Arap ülkesinde etkili oldular. Mısır'da Ahmet Lütfi el-Seyyid'in ve gazeteci Muhammed Hüseyin Heykel'in öncülüğünü yaptığı akımın izleyicileriyse, klasik Arap edebiyatına eğilerek, araştırmalarını bu alanda yoğunlaştırdılar.

Şiir, çağdaş Arap edebiyatında da ön plandaki yerini korudu. Batı kültür ve edebiyatının temel yapıtlarının arapçaya çevrilmesi, bu yolla bazı sanat-edebiyat akımlarının Arap edebiyatına girmesi, biçim-içerik bakımından değişiklikler getirdiyse de, bazı ozanlar eski biçimlere sıkı sıkıya bağlı kalmayı sürdürdüler. Günümüzün Arap dünyasının başlıca ozanları arasında Suriyeli Nasif El-Yazıcı, Mısırlı Ahmed Şevki, Halil Mutran, Ahmet Zeki Ebu Şadî, Iraklı Abdülgaffar El-Ahras, Abdülbaki El-Farukî, Abdülmuhsin Kâzımî, Lübnanlı Jorj Şehade, Viktor Hakim, Fuad Ebuzeyd, Said Akl, Salah Labaki, Cezayirli Kâtip Yasin sayılabilir.

Roman ve öykü türleri Arap edebiyatına Batı edebiyatından geçtiler. Arap edebiyatında ilk roman örnekleri, tarihsel roman türünde verildi: Circi Zeydan'ın tarihi sevdirerek öğretme amacı güden romanları (Mısırlı Muhammed Ferid Ebu Hadid de, bu türde başarılı yapıtlar ortaya koydu: *Memluk'un Kızı*.) Mısırlı Necib Mahfûz'sa, 1988'de Nobel Edebiyat Ödülü'nü alarak, olağanüstü bir başarı kazandı. Küçük öykü dalında Mısırlı Muhammed Teymur ve kardeşi Mahmud Teymur, Maupassant ve Çehov'un kısa öykü anlayışına uygun, akıcı bir dille, gerçek yaşamöyküleri yayımladılar. Ubeyd Kardeşler, İsa, Şihata, Tahir Laşin de bu yolu başarıyla izlediler. Iraklı Mahmut Ahmed, Enver Şaul, Abdülmesih Haddad, Mihail Nuayme gerçekçi bir dille yazdıkları küçük öyküleriyle, ülkelerinde büyük ün yaptılar. Taha Hüseyin ve Tevfik El-Hakim, çağdaş Arap romanının öncüleri arasına girdiler. Lübnan'da, tarihsel roman ve aşk romanlarının başlıca temsilcileri Amis Frayha ve Semire Azam oldular.

Tiyatro türü de Arap edebiyatına Batı'dan çeviri yoluyla girdi. Suriyeli Marun Nakkaş'ın Molière'in komedilerini andıran tiyatro oyunları, halk arasında büyük ilgi gördü; Halil El-Yazıcı trajedileriyle, Necib El-Haddad, Corneille, Victor Hugo ve Shakespeare uyarlamalarıyla ün yaptılar. Mısırlı Muhammed Osman, töre komedisini geliştirmeye çalıştı. Muhammed Teymur, tiyatro incelemelerinin yanı sıra komedi, dram, operet türlerinde sevilen yapıtlar ortaya koydu. Ahmet Şevki, konularını Mısır ve eski Arap tarihinden alan trajedi denemelerine girişti.

Gelişmiş Batı edebiyatlarını örnek almaktan kaçınmayan çağdaş Arap edebiyatı, kendi toplumlarının yaşadığı olayları göz ardı etmemiş, bunları çeşitli düzeylerde işlerken, toplumu yönlendirmede dinamik bir güç olduğunu kanıtlamıştır. ■

Arbaş, Avni

Türk ressamı (İstanbul, 1919).

İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nde Léopold Lévy'nin öğrencisi (1940-1947) olan Avni Arbaş, 1947'de bir burs kazanarak Paris'e gitti. 1950 yıllarında Fransa'nın çeşitli kentlerinde ilk kişisel sergilerini açtı. Torino, New York ve Belçika'da bazı karma sergilere katıldı.

Avni Arbaş

Avni Arbaş'ın Şerefe adlı tablosu.

ÖZGÜR SOYUTLAMA VE RENKÇİLİK

Avni Arbaş, 1950'ye doğru Avrupa'ya giden ve orada yerleşerek çevre yapmaya çalışan Türk ressamları kuşağının önde gelenleri arasında yer alır. Günümüzde İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nde bulunan Paris dönemine ilişkin bir tablosu ile 1977'de Türkiye'ye döndükten sonra ilk kez Ankara'da sergilediği daha yeni resimleri arasında, eğilim ve duyarlık açısından önemli bir fark yoktur. Güncel akımların dışında kalmak, kişisel beğeniyi elden bırakmamak ve gözlenen gerçekliklerden hareket etmek, Avni Arbaş'ın 1940'lardan bu yana kesintisiz sürdürdüğü resim sanatının niteliyici özellikleridir. Yabancı ülkelerde kendi kişiliğini kurma ve geliştirme yolundaki deney ve araştırmaları, söz konusu özelliklerin iyice belirginleşmesini sağlamış ve yaptığı her yeni resimle bir öncekini aşarak, günümüzdeki noktaya ulaşmıştır.

Avni Arbaş, doğadan esinlenerek yaptığı resimlerinde, özellikle de Türkiye izlenimlerini yansıttığı 1970 yıllarındaki yapıtlarında, leke değerlerine bağlı kalmış ve tablolarını görüntünün anımsatıcı özellikleri dışındaki ayrıntılardan arındırmayı ilke edinmiştir. Bunda, kuşkusuz anlatımcılığın da büyük etkisi olmuştur; ama, Avni Arbaş'ın anlatımcılığı, kuralcı olmaktan çok, yumuşak, yeterince duygulu bir anlatımcılıktır; dolayısıyle nesneleri bir sanatçı içtenliğiyle kucaklamasını sağlar.

Konunun ilk etkisini dağıtmayan, figürü doğal yapısından uzaklaştırmayan Avni Arbaş'ın resimlerinde görüntü, hem doğanın belirleyici niteliklerini korur, hem de özgür bir soyutlamaya olanak verir. Deniz yaşamı, tekneler, balıkçılar bu resimlerde insan ve doğa kaynaşmasının özgün motifleri olarak belirir.

Avni Arbaş, yıllarca uzak kaldığı İstanbul'u ve kıyı yaşamının tatil gözlemlerini tuvallerine aktarırken, coşkuyu ve sevecenliği elden bırakmaz. Bu eğilimin, onu dingin ve uyumlu bir renkçiliğe götürdüğü söylenebilir. Söz konusu renkçilik, kalkış noktası olarak seçilen doğanın bir uzantısı, bir tür yansımasıdır. İstanbul boğazının sisli sabahları, grinin çeşitli tonları içinde eriyen buğulu görüntüsü, Arbaş'ın sık sık işlediği konulardan biridir. Öte yandan, kır çiçeklerinin bir tür nakış zevkiyle ele alındığı natürmortlar ve horoz dövüşü gibi Anadolu yaşamına özgü izlenimlerin biçimlendirildiği tablolar, Arbaş'ın herhangi bir konu sınırlamasına bağlı olmayan coşku dolu bir sanatçı olduğunu gösterir. Gerçekten de, önceden tasarladığı ve programladığı bir kategoriye bağlı kalarak resim yapmayan Avni Arbaş'a göre, resim "gözün gördüğü ve gönlün katkıda bulunduğu her nesneyi kendisine model seçebilir". ■

Arcimboldo

İtalyan ressamı (Milano, 1527'ye doğru-Milano 1593).
Soylu bir ailenin yoksul bir dalından gelen Giuseppe Arcimboldo, adını ilk kez, Milano katedralini süsleyen vitray ressamları arasında duyurdu. Sanatının başlangıç yıllarında kilise süslemeleri yaptı: Vitray ve duvar halısı taslakları (Como katedralindeki Meryem'in ölümünü gösteren duvar halısı; katedralin cephesindeki resimler, 1557) ; vb.
Almanya'dan ve Flandre bölgesinden gelme yabancı ressamların akınına uğrayan Ferrara Sarayı'na girip çıkarken, Albrecht Altdorfer'in tablolarındaki düşsel manzaraları ve Hieronymus Bosch'un fantastik kompozisyonlarını görüp, özellikle Bosch'un tablolarındaki karma figürlerden etkilendi. 1560 yılına doğru Ferdinand I'in oğlu Bohemya kralı Maximilian tarafından, portre ressamı olarak Prag'daki Alman imparatorlarının sarayına çağrıldı. 1563'ten sonra Maximilian II ve Rudolf II'nin yanında aylıklı saray ressamı olarak çalıştı. Hükümdarların sanat danışmanı oldu ve yaptığı süslü baş resimlerinin özgünlüğüyle çok geçmeden büyük üne kavuştu. Ayrıca, özentici (maniyerizm) eğilimlerini sergilediği dekorlar, kostümler ve aksesuarlar yaparak, büyük bir şenlik düzenleyicisi olduğunu kanıtladı. Notaların çeşitli renklerle gösterildiği ilgi çekici bir nota yazma yöntemi de oluşturdu. Yirmi beş yıl süreyle Prag'da yaşadıktan sonra 1587'de Milano'ya döndü ve

Giuseppe Arcimboldo'nun İlkbahar *adlı tablosu.*

1591'de Rudolf II tarafından Pfalz kontu unvanıyla ödüllendirildi.

SANATI

Arcimboldo gerek geniş kültürü, gerek özenticiliğiyle, bitmekte olan Rönesans'ın en güçlü temsilcilerinden biridir. Sanatı, İtalyan Fontainebleau Okulu'nun anlayışına yakındır. Söz konusu okul, gotik sanatı anımsatan özellikleriyle tutucu, plastik biçim değişikliği arayışlarıyla da yenilikçidir.
Alegoriler ressamı Arcimboldo, yapıtlarında özentici resme özgü öğeleri yoğunlaştırarak, belli anlamlar yaratmaktan çok, hayranlık uyandırmak istemiştir. Süslü baş resimlerinde hayvanlar, bitkiler, mineraller dünyasının bir bireşimini yapan, cansız varlıkları canlılara katan sanatçı, Rönesans sanatının süsleme geleneği içinde yer alan bu resimlerde, XVI. yy'ın sonunda ortaya çıkan resim anlayışındaki canlı ya da hareketsiz öğeleri tek bir kompozisyon biçiminde birleştirmeyi başarmıştır. ■

ARCİMBOLDO ÜSLUBU

XX. yy'da gerçeküstücüler tarafından yeniden keşfedilen Arcimboldo, kendi adıyla anılan üslubun bulucusudur. Bu üslup üç yüzyılı aşkın bir süredir çeşitli sanatçılar tarafından kullanılır: XVII. yy'da Jacopo Zucchi'nin çiçek ve meyvelerle süslediği başlar; gravürcü Bracelli'nin geometrik nesnelerden oluşan ve makineleri çağrıştıran insan bedenleri; Napolyon I, Napolyon III gibi XIX. yy'ın siyaset adamlarının karikatürize edilmiş başları (bunlar, yozlaştırılmış Arcimboldo üslubunda biçimlerdir); XX. yy'da Picasso'nun, Çiçekli Kadın'ı, Dali'nin Gala Placidia'sı, vb. Ama Arcimboldo üslubundan özellikle, reklamcılık (afiş, vitrin, ilan) alanında yararlanılmıştır.

Arda, Fethi

Türk ressamı (Elazığ, 1936).
1958'de Güzel Sanatlar Akademisi'nin Resim Bölümü'nü birincilikle bitiren Fethi Arda, aynı yıl Süheylâ-Sabit Karamani sanat ödülünü kazandı. 1965 yılında Akademi'nin Resim Bölümü'ne asistan olarak atandı ve yaklaşık dört yıl süreyle Sabri Berkel'in atölyesinde görev yaptı. İlk kişisel sergilerini İstanbul'da (1959) ve Ankara'da (1964) açtı.
Devlet sergilerinin yanı sıra birçok karma sergiye katıldı; Paris ve Salzburg'da açılan uluslararası sergilere resimlerini gönderdi. 1966'da Salzburg'da düzenlenen sanat festivaline katılarak,Emilio Vedova yönetimindeki yaz akademisinde çalıştı.
Sonraki yıllarda Paris'te incelemeler yapan Fethi Arda, 1969'da Sanat Eleştirmenleri Derneği tarafından düzenlenen "Gençlerarası Resim Yarışması"nda mansiyon kazandı. Akademi'deki görevinden ayrılarak, Ankara'da Bayındırlık Bakanlığı Yapı ve İmar İşleri Dairesi'nde çalışmaya başladı. 1968-1970 yılları arasında yaptığı pastel resimlerini Ankara'da sergiledikten (1970) sonra, yağlı pastel türünde çalışmalara yöneldi. 1986'da 47. Devlet Resim ve Heykel Sergisi'nde ödül aldı.

Fethi Arda'nın Kompozisyon *adlı çalışması.*

ANLATIMCI BİR RESSAM

Fethi Arda'nın resimlerinde, biçimlerin doğaya özgü değerleri, Alman anlatımcı ressamların izledikleri çizgiyle özdeştir. Ama, Fethi Arda'nın sanatı, Türk resmindeki açılmanın ve özgünlük araştırmasının bir uzantısı niteliğini taşır. Bu özgünlüğün asıl bileşeni doğaya bağlı olmak ya da olmamak, doğadan hareket etmek ya da etmemek, değildir. Özgünlük arayışını yansıtan temel öğe, anlatımın soyutlayıcı işlevi ve etkili bir sanatçı yorumudur. Bu eğilim, Fethi Arda'nın resimlerine bir hareketlilik, gücünü yaratma eyleminde bulan sınırsız bir coşku katar. ■

Arel, Bülent

Türk bestecisi (İstanbul, 1918-New York 1990).
Galatasaray Lisesi'nde ve Ankara Lisesi'nde okuyan Bülent Arel, 1937'de girdiği Ankara Devlet konservatuvarı'nda Necil Kâzım Akses'in ve Ferhunde Erkin'in öğrencisi oldu. Bestecilik ve orkestra yöneticiliği bölümlerini bitirdikten (1947) sonra, İstanbul Belediye Konservatuvarı'na armoni ve solfej öğretmeni olarak atandı. 1950 yılında aynı dersleri Ankara Devlet Konservatuvarı'nda vermeye başladı; ayrıca Ankara radyosunda tonmeister olarak çalıştı ve Gazi Eğitim Enstitüsü'nde müzik dersleri verdi. O dönemde özellikle izlenimci müzik okulunun ve Stravinskiy'in etkisinde kalarak *Birinci Senfoni* (1951), *İkinci Senfoni* (1952), vb. yapıtlarını besteledi. 1952'de Helikon Derneği'nin kurucularından biri odu ve Helikon Yaylı Çalgılar Orkestrası'nı yönetti. 1957'de Ankara Radyosu Batı müziği şefliğine atandı.

ON İKİ TON YÖNTEMİ VE ELEKTRONİK MÜZİK

1946—1957 yılları arasında yazdığı parçalarda geleneksel müzik biçimlerine bağlı kalan Arel, 1957'den sonra *on iki ton* yöntemini benimseyip, elektronik müziğe yöneldi. 1959'da A.B.D'ne giderek Columbia-Princeton Electronic Music Center'da (Columbia-Princeton Elektronik Müzik Merkezi) deneysel müzik çalıştı.
O dönemde bestelediği *Haydn'a Saygı Senfonisi*'nde, klasik dönem yapısını on iki ton yazısı ve caz öğeleriyle birleştirdi. 1961'de *Stereo Elektronik Müzik No 1* adlı yapıtını besteledi.
1962'de Türkiye'ye dönerek Ortadoğu Üniversitesi'nde elektronik müzik laboratuvarı kurma çalışmalarına katıldı. 1964'te İl Radyosu müdürlüğüne atandı (o yıllarda *Kutsal Tören, Kafka'nın Duruşma Oyunu İçin Müzik, Wall Street İzlenimleri* adlı elektronik müzik bestelerini gerçekleştirdi), 1964'te A.B.D'ne giderek Yale Üniversitesi'nde bir elektronik müzik laboratuvarı kurdu ve bu laboratuvarda altı yıl çalıştı. Bu arada daha önce bestelediği *Oscilator ve Yaylı Dörtlü İçin Müzik* adlı yapıtını yeniden ele alıp plağa doldurdu; *Mimiana I/II* ve *Stereo Elektronik Müzik No 2*'yi besteledi. *Video Teyp İçin Modern Dans ve Müzik* adlı yapıtı, sonradan *Televizyon Kapriçyosu* adıyla plak yapıldı.
Bülent Arel ölümüne kadar, New York'taki Stonybrook Üniversitesi'nde müzik kuramı ve beste dersleri vermiş, bir yandan da elektronik müzik stüdyosunu yönetmiştir. ■

BAŞLICA YAPITLARI

Divertimento (1946); Bale İçin Müzik (1948); Çocuklar İçin Eski Tarzda Bale Süiti (1948); Birinci Senfoni (1951); İkinci Senfoni (1952); Haensel ve Gretel İçin Müzik (1952); Nasreddin Hoca Müziği (1952); Kuartet (1957); Elektronik Frekansmetre İçin Müzik (1957); Beş Sonnet (İlhan Berk'in şiirleri, 1957); **Haydn'a Saygı Senfonisi (1960); Stereo Elektronik Müzik No 1 (1961); Kutsal Tören (1963); Stereo Elektronik Müzik No 2 (1964); Kafka'nın Duruşması İçin Müzik (1964); Wall Street İzlenimleri (1964); Bulvar** Oyunu İçin Müzik (Turgut Özakman'ın oyunu, 1964); Video Teyp için Modern Dans ve Müzik (1964; sonradan Televizyon Kapriçyosu adıyla plağa alındı); **Rounding (1985).**

Arel, Hüseyin Saadettin

Türk müzikbilimcisi ve bestecisi (İstanbul, 1880- İstanbul 1955).
İzmir Fransız Koleji'nde okuduktan sonra İstanbul'a gelerek Mekteb-i Hukuk-u Şahane'yi (Hukuk Fakültesi) bitiren (1906) Hüseyin Saadettin Arel, Adliye Nezareti'nde (Adalet Bakanlığı) ve Şurayı Devlet'te (Danıştay) çalıştı. 1918'de Şurayı Devlet kaldırılınca, avukatlığa başladı. 1923-1928 yılları arasında İzmir'de yaşadı; sonra İstanbul'a dönüp, 1953'e kadar avukatlık yaptı. Türk Hukukçular Derneği'nin kurucusu ve ilk başkanıdır.

MÜZİK ÇALIŞMALARI

Hüseyin Saadettin Arel, Fransız Koleji'nde öğrenim gördüğü yıllarda mandolin ve Batı müziği dersleri aldı; sonra Şeyh Cemal Efendi'yle makam, usul ve ud çalıştı. İstanbul'a gelince tanınmış şarkı bestecisi Şekerci Cemil Efendi'den ders aldı ve çeşitli öğretmenlerden birçok çalgıyı çalmasını öğrendi. Hukuk öğrenimini bitirdikten sonra Edgar Manas'tan Batı müziği (armoni, kontrapunto, füg) dersleri aldı. Çalgılama, bestecilik, müzik tarihi ve orkestralama bilgisini ilerletti. Klasik Türk müziği alanında, dönemin ileri gelen müzikçilerinden (özellikle Hüseyin Fahrettin Dede'den) yararlandı. Türk ve Batı müziklerinin yanı sıra Hint, Çin ve Japon müziklerini inceledi.
Türk Flarmoni Derneği'nin kurucusu ve ilk başkanı olan Hüseyin Saadettin Arel, 1943-1948 arasında İstanbul Belediye Konservatuvarı müdürlüğü yaptı; günümüzde de düzenli konserler vermeyi sürdüren İcra Heyeti'ni kurup yönetti. 1948'de açılan İleri Türk Musikisi Konservatuvarı'mn kurucuları arasmda yer aldı. *Şehbal* (1909-1914), *Türklük* (1939-1940) ve *Musiki Mecmuası* (1948-1955) adlı dergileri çıkardı.
Yazıları, konferansları ve dersleriyle Türk müziğinin çoksesli çağdaş bir sanat olarak gelişmesi yolunda büyük çaba harcayan Hüseyin Saadettin Arel'in asıl çalışması, hâlâ fiziksel ve matematiksel özellikleri belirlenmemiş olan Türk ıskalasını ve Türk makamlarını bilimsel olarak açıklayan bir kuram ve buna dayalı bir nota sistemi oluşturma konusundadır. Bu amaçla Rauf Yekta Bey'le, özellikle Suphi Ezgi'yle işbirliği yapmış, uzun araştırmalar sonunda

BAŞLICA YAPITLARI

Besteleri: Düğün Evinde (hüseynî oyun havası); Fani Hayat (aşkefza saz semaisi); Köyden Haber (uşşak saz semaisi); İşveler (uşşak peşrev); Mini Mini Peşrev (nihavent); İnce Bir Bulut Gibi Siyah İpek Peçesi (kürdili hicazkâr şarkı); vb.
Türk müziği üstüne yapıtları: Türk Musikisi Nazariyatı Dersleri (1968; ölümünden sonra yayımlandı); Türk Musikisi Kimindir? (1969; ölümünden sonra yayımlandı).

Suphi Ezgi'yle birlikte "Arel-Ezgi Kuramı" adı verilen sistemi ortaya koymuştur. Çargâh makamı dizisini (Batı müziğindeki do majör gamı) anadizi kabul eden bu sistem, geleneksel yöntemlerle müzik öğrenenler tarafından yetersiz bulunmaktadır.

Hüseyin Saadettin Arel, yedi yüzü aşkın bestelerinde klasik Türk müziğinin aşağı yukarı her biçimini kullanmış, ayrıca, Türk makamlarına dayanarak yetmiş dolayında çoksesli oda müziği ve koro parçası yazmıştır. ■

Arel, Maide

Türk ressamı (İstanbul, 1907).

İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nde Nazmi Ziya'nın ve Hikmet Onat'ın atölyelerinde çalışan Maide Arel, bir süre Mehmet Ruhi Arel'den ders aldı. Eşi Şemsi Arel'in görevi nedeniyle bulunduğu Erzincan'da fransızca ve müzik öğretmenliği yaptı. 1948'de Ankara Halkevi'nin açmış olduğu yarışmada ikincilik ödülü kazandı. Paris'te André Lhote, Fernand Léger ve Jean Metzinger'in atölyelerinde sanat eğitimini geliştirdi. İlk kişisel sergisini Paris dönüşü, İstanbul'da açtı (1951). Ayrıca Paris'te düzenlenen Kadın Ressamlar Sergisi'ne, Edinburgh Festivali'ne, kendisinin de görev aldığı Uluslararası Sanat Eleştiricileri Kongresi'nin, 1954'te İstanbul'da düzenlenmesi nedeniyle açılan sergiye katıldı. Eşi Şemsi Arel ile Hatay'a giderek T.B.M.M. için bu ili görüntüleyen tablolar yaptı. 1960'ta Kadın Haklarını Koruma Derneği'nin Sanat Kolu sergisini Paris'e götürdü ve üyesi olduğu uluslararası derneğin sergisinde bronz madalya kazandı. Devlet sergilerinin yanı sıra Güzel Sanatlar Birliği'nin yıllık sergilerine de katılıp, özellikle, Türkiye'de kadın sanatçıların örgütlenmesinde etkili görevler üstlendi. 1982 ve 1984'te kişisel sergiler açtı.

Maide Arel'in Mevlevi Kompozisyonu.

FİGÜRE BAĞLILIK

Maide Arel'in resmi, eşi Şemsi Arel'in resmiyle aşağı yukarı benzer bir çizgide gelişmiştir. Ama, Şemsi Arel'in belli bir dönemde figürden bütünüyle kopan soyut resimlere yönelmesine karşılık, Maide Arel bütün çalışmalarında figüre bağlı kalmış, yalnız, figürü daha çok André Lhote'un estetik anlayışına yakın bir doğrultuda, yüzey resmine bağlı bir duyarlık içinde ele almıştır. Mevlevi kompozisyonlarında görülen hareket uyumu ve ritmik düzen şeması, bu duyarlığı yöresel konular çevresinde geliştirmekten yana olduğunu ortaya koyar. Daha yeni resimlerindeyse, gene bu doğrultudan sapmadan, yöresel köylü figürlerini, portre türünde yoğunlaşan bir etkililikle değerlendirmekte, yalın, duru ve katkısız renklerle doldurduğu geniş biçim parçalarını geometrik düzenli bir kompozisyonun gerekleri doğrultusunda işlemektedir.

Maide Arel'in yapıtlarında renklerin mat ve gösterişten uzak etkisi, alçakgönüllü bildirisi, geometrik-kübist okulun niteliklerini her zaman korumakla birlikte, içtenliğe açık bir resim yorumu da getirir. Belli bir anlayışı bozup değiştirmeden, inançlı ve kararlı biçimde sürdürmek, bu anlayışın genel ilkelerinden ödün vermemek, kalıplaşma tehlikelerini gözardı etmeden esnek çözümlere ulaşabilmek, sanatçının resimlerini biçimlendiren başlıca etmenler arasında sayılabilir. ■

Arel, Mehmet Ruhi

Türk ressamı (İstanbul, 1880-İstanbul, 1931).

Bahriye Mektebi'ni (1900) ve Sanayi-i Nefise'yi (Güzel Sanatlar Akademisi) bitirdikten (1909) sonra Paris'e giden Mehmet Ruhi Arel, Güzel Sanatlar Ulusal Yüksek Okulu'nda Fernand Piestre Cormon'un yanında beş yıl çalıştı. Birinci Dünya savaşı başlayınca yurda dönüp, Akademi'de perspektif öğretmenliğine atandı. Ama bir süre sonra, "Akademi'deki sanat eğitimini, çağın gidişine uygun görmediği için" görevinden ayrılarak, Dârüleytam, Kabataş, Namık Kemal, Kız Muallim okullarında ve Bahriye'de resim öğretmenliği yaptı. Bir ara yeniden Akademi'ye döndüyse de, yapılmasını istediği yenilik ve reformlar, ancak ölümünden birkaç yıl sonra gerçekleştirilebildi.

Ressamlar Cemiyeti'nin kurulmasında büyük katkısı olan Mehmet Ruhi Arel'in resimleri, yaşadığı dönemde Almanya, Avusturya ve İtalya'daki karma sergilere gönderilmiştir. Özellikle perspektif bilgisi, Ahmet Ziya Akbulut'un perspektif bilgisi

Mehmet Ruhi Arel'in Hilâli Ahmer'e Yardım *adlı tablosu.*

kadar geniş olan sanatçı, Birinci Dünya savaşından hemen sonra, Şişli'de Enver Paşa tarafından açılan atölyede, çağdaşı birçok ressamla birlikte çalışmış, kahramanlık konuları içeren kompozisyonlar yapmıştır.
Yaşadığı dönemde yeterince anlaşılıp değerlendirilmemiş bir sanatçı olan Mehmet Ruhi Arel, özellikle yöresel nitelikli yapıtlarıyla çağdaş Türk resminde bir "yol açıcı" kimliği taşır. Birçok tablosunda (özellikle İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'ndeki büyük *Taşçılar* kompozisyonu) toplumsal içerikli figürlere öncelik vermiş, halk yaşamına bir gözlemci tutumuyla eğilmiştir. Geniş rahat fırça tuşları, kapsamlı figür çalışmaları, konuyu bütünsel açıdan kavrama yeteneğiyle, kuşağı içinde ayrıcalıklı bir yeri vardır. Çok figürlü büyük boyutlu kompozisyonlarında, Osman Hamdi Bey'in başlatmış olduğu geleneğin içinde yer alır gibi görünürse de, daha çok Hoca Ali Rıza'nın çizgisine yakındır. ■

Arel, Şemsi

Türk ressamı (İstanbul, 1906).
Resim konusundaki ilk bilgilerini 1911-1914 yılları arasında Paris'te babası Mehmet Ruhi Arel'den alan Şemsi Arel, ilk resim çalışmalarını Ankara Halkevi'nde sergiledi. 1924'te İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'ne girerek, İbrahim Çallı'nın öğrencisi oldu. İki yıl sonra Devlet Orta Öğretim Resim Öğretmenliği sınavını kazandı; 1930'da da Akademi'yi ikincilikle bitirdi. Alişar'daki arkeoloji kazısında beş ay süreyle ressam olarak çalıştı. 1935'te ressam Maide Arel'le evlenerek Erzincan Askeri Lisesi'nde resim öğretmenliğine atandı. Aynı görevle bir süre Konya'da da bulundu ve 1944'te Konya'da bir kişisel sergi düzenledi. Ankara Harp Okulu'nda resim dersi verdikten sonra Paris'e giderek André Lhote'un yanında ve Fernand Léger ile Jean Metzinger atölyelerinde çalıştı; çeşitli müze ve galerilerde incelemeler yaptı; Paris'teki Bağımsızlar sergisine iki yapıtla katıldı. 1951'de İstanbul'da bir kişisel sergi açan sanatçı, 1957'de Edinburgh Festivali nedeniyle düzenlenen uluslararası sergiye katıldı. 1955-1959 yılları arasında Cemal Tollu ve Cevat Dereli'yle birlikte İstanbul'da Askerî Müze'deki eski tabloların onarımı işinde çalıştı. T.B.M.B. için yurt tabloları yapmak göreviyle Hatay'a gönderildi. 1959'da eşi M. Arel'le Paris'te Foyer des Artistes'de ortak sergi düzenledi. 1962'de Venedik'teki ikiyıldabir sergisine, Viyana'daki Çağdaş Türk Sanatı Sergisi'ne, 1964'te Lugano ve Tahran bölgesel sergilerine katıldı. 1978 ve 1984'te İstanbul'da kişisel sergiler açtı.

Şemsi Arel'in bir çalışması: Kompozisyon.

YENİLENME VE DEĞİŞKENLİK

Şemsi Arel çağdaşlarının tersine, öğrencisi olduğu İbrahim Çallı'nın doğrultusuna bağlı izlenimci bir yola girmemiş, daha çok Paris'te etkilendiği André Lhote, Fernand Léger ve Jean Metzinger gibi sanatçıların yarı soyut, yarı kübist yaklaşımından esinlenmiştir. Bu yönüyle Türkiye'de erken dönem yenilikçi eğilimlerin bir temsilcisi olarak görülür. Figürü, hacimsel değerler ve büyük biçim parçalarıyla ele aldığı ilk resimlerinde, kübist ve konstrüktivist bir yalınlığa yönelmiş, sonradan figürü daha soyutlayıcı planlara kaydırmış, zaman zaman da yalnızca soyut biçim araştırmalarıyla dikkati çekmiştir. Bütün bu özellikler nedeniyle, Şemsi Arel'in resmi, belli bir saplantının izlenimi olmaktan çok, zaman içinde kendini yenileyen ve hareketliliği değişkenlikte gören bir anlayışın ürünü sayılabilir. Soyut düzenlemelerinde, Türk hat sanatını modern bir görüşle ele aldığı gibi, geometrik soyut bir anlayışa yöneldiği de gözlenir. ■

argo

Doğal bir dilin, özel topluluklar tarafından yaratılan toplumsal alt türlerinden biri.
Yapısı bakımından genel dilden ayrılmayan argo, çoğunlukla gündelik sözcüklere olağandışı anlamlar yüklenmesiyle oluşur. Toplumun aşağıladığı, yasakladığı işleri, ilişkileri ve nitelikleri belirten anlamların genel dildeki sözcüklere eklenmesiyle, belli bir topluluğun üyeleri arasında, öbür bireylerin anlayamayacağı dilsel bir bağlantı kurulur. Bu bakımdan argo, "gizli bir bildirişim aracı olarak kullanılan özel bir dil" biçiminde tanımlanabilir.
Gündelik dilde kullanılan sözcüklere eğretileme yoluyla yeni anlamlar verilmesi, argonun oluşması için yeterlidir. Bir başka deyişle, argoda ortak dilden bağımsız yeni biçimler yaratılmadığı gibi, ortak dile özgü dilbilgisi kuralları da, değiştirilmez. Çünkü, aktarılacak bildiriyi gizlemek için, yalnızca sözcük anlamlarını değiştirmek yeterlidir. Ayrıca, sözcük anlamları değiştirilmeden, hecelerin başına ya da sonuna belirli anlamsız biçimler ekleme yoluyla da bir ölçüde gizli bir anlatıma gidilebilir.
F. Devellioğlu'na göre (*Türk Argo Sözlüğü*, 1970) türkçede *argo anlatım* üç temel üstüne kurulmuştur:
1. Genel dilde var olan bir sözcüğe eğretileme yoluyla yeni bir anlam ekleme: *İnek:* Otomobil/çalışkan ve saf öğrenci; *mikrop:* Kötü kişi.
2. Yabancı dillerdeki birimleri değiştirmeden ya da bozarak, bazen de türkçedeki birimlerle birleştirerek sözcük yapma: *Racon:* Âdet, yol; *mortucu:* İmam; *rampa etmek:* Birinin içki masasına davetsiz oturmak.
3. Türkçeden ya da yabancı dillerden yararlanarak, uydurma, yakıştırma ve benzetme yoluyla sözcük yapma: *Paçoz:* Orta malı kadın; *pofyoz:* Boş; değersiz; *maval:* Yalan söz; *keriz:* Aptal; kumar.
Argonun dilbilgisel özellikleri arasında, /r/,/z/ seslerine kuvvetli basma, bir anlamda uzatma (sözgelimi, *rezzil, bırrak)* ile "geniş,

geçmiş, gelecek" zaman yerine "şimdiki zaman" kullanılması sayılabilir. Ama, zaman kayması yalnızca argoya özgü bir durum değil, genel dilin bir özelliğidir. Bu konuda şu örnekler verilebilir: *Ben böyle katakoftilere (yalanlara) boş veriyorum (veririm). / Bir de dikizliyorum (baktım) ki, dayım karşıdan sökmüş (geliyor).*

Sözcüklere yüklenen anlamlar "yasadışı" iş ve nitelikleri belirttiğinden, toplumun öbür bireylerinden gizlenir ama, argo zamanla, kendisini yaratan ve kullanan topluluk dışına da yayılabilir. Bu özelliğinden dolayı, bazı dilciler türkçedeki gerçek argoyu "teklifsiz dil", "halk dili", "kaba ya da aşağılık dil" gibi sınıflara ayırmaktadırlar.

Çoğunlukla, resmî anlatımda kullanılamayacak sözcükler de argo dilinden sayılır. Sözgelimi, "isteği olmaksızın başka bir yere atama" anlamında *ışınlamak*; "bekleyenler sırası" anlamında *kuyruk*; "esrar" anlamında *mal*; "kurala uymayan" anlamında *korsan*.

Günümüzde her ne kadar türkçe sözcüklere anlam kaydırması yoluyla özel anlamlar yüklenmiyorsa da, eski İstanbul argosunda yabancı dillerden sözcüklere de yer verilmiştir: *Alesta* (italyancadan): Şimdi, derhal; *aval* (fransızcadan): Budala, saf; *beleş* (arapçadan): Bedava; *fertik* (almancadan): Kaçma, savuşma; *istim* (ingilizceden): Rakı, içki; *fayrap* (ingilizceden): Kapıp koyvermek.

Tümce örneği: *Beleş (bedava) istimi (rakıyı) bulunca fayrap etti (koyverdi).* ■

TÜRKÇEDEKİ BAZI SÖZCÜKLERİN ARGODA KAZANDIĞI ANLAMLAR

Sözcük	Olağan anlamı	Argo anlamı
dünyalık	dünya için	para
vapur	suda giden ulaşım aracı	sarhoş
dalga	suyun alçalıp yükselmesi	esrar
bayılmak	kendinden geçmek	para vermek
sökülmek	dikişin açılması	para vermek
okutmak	okumasını sağlamak	satmak
çakmak	vurmak, anlamak	sınıfta kalmak
yolmak	ot, tüy, vb. koparmak	para çalmak, çekmek
ballandırmak	bal katmak, tatlılaştırmak	göndermek

arı

Başlıca türü balarısı *(Apis mellifica)* olan, arıgiller ailesinden zarkanatlı böceklerin *(Hymenoptera)* genel adı.

Balarıları yaban arılarından (öbür arıgiller), bedenlerinin tüylü, çiçektozu toplamaya yarayan arka ayaklarının (balarılarının kurtçukları, yaban arılarınınki gibi etli besinlerle değil, balla ve çiçektozuyla beslenirler) bir sepetçik biçimine dönüşmüş olmasıyla ayrılırlar. Türlerine göre, yalnız ya da topluluk halinde yaşayan birçok yaban arısı vardır.

Papatyadan besin toplayan bir işçi arı.

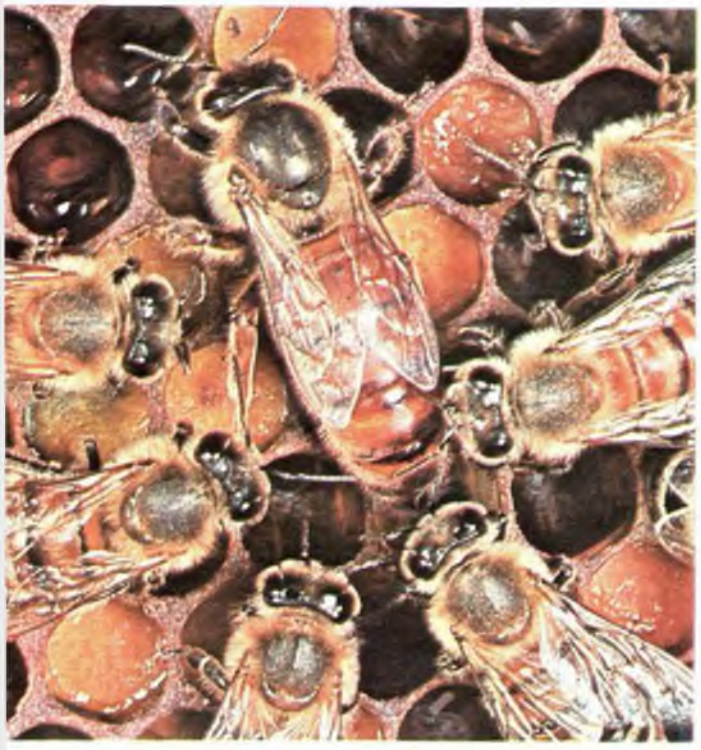

Bir bal peteği üstünde işçi arılar tarafından çevrilmiş bir ana arı (türü: Apis mellifica*).*

Yalnız yaşayan arılar, yuvalarını toprağın içine, oyuklara, salyangoz kabuklarına, vb. yaparlar: Ballarını kuru ağaçlara bırakan *osmialar*; yeraltı yuvaları kazarak içini yapraklarla kaplayan *Megachilidae* ailesi; vb. Morumsu siyah gövdeli, yanardöner kanatlı *xylocopa* (marangoz balarısı), güçlü mandibülleriyle ağaçların içinde dehlizler açar. *Halictidae* ailesine giren arılarsa toplu halde yaşarlar. Gri ya da kızıl renkli bu küçük arılar, yuvalarını bazen derinliği 2 metreyi bulan dikey kuyular biçiminde oyarlar. Ortaklaşa kullandıkları bu yuvalara eğik dehlizler bağlanır. *Halictidae* ailesi üyeleri, çok dayanıklı arılar değillerdir. Döllenen dişiler dışındaki üyelerin soğuklarla birlikte ölmesi, koloninin sürmesini tehlikeye sokar. Buna karşılık Tropikal Amerika'daki *melipanalar* kışa dayanıklıdırlar (canlı renklerdeki bu arılar, yaklaşık 100 000 üyeli koloniler halinde yaşarlar). Ama, arılar arasındaki topluluk yaşamının en yüksek aşaması, balarıların-

Arılar, bal elde etmek için kovanlarda yetiştirilirlerse de, hiçbir zaman evcilleştirilememişlerdir. Solda: Kovandan petek çıkaran bir arıcı.

da gözlenir. 15-20 mm boyunda, esmer renkli böcekler olan balarılarının oluşturdukları koloni, 3'e ayrılır: Erkek arılar (başları büyük, kanatları uzundur: iğneleri yoktur); dişi arı (kraliçe ya da arı beyi de denir: kanatları kısadır: uzun bir iğnesi vardır); işçi arılar (siyah antenleri, bir iğneleri vardır). İşçi arılar aralarında iş bölümü yaparak, yavruları besleme, petekleri temizleme, çiçek özü toplama, havalandırma, vb. görevleri üstlenirler.

KARMAŞIK BİR TOPLUMSAL YAŞAM

Arıların yuvaları, balmumundan yapılmış petekgözlerinden oluşur. Balmumu, arının karnının altında bulunan özel bezler tarafından salgılanır. İki çeşit olan petekgözlerinin bir bölümü balla ya da çiçektozuyla doludur; geri kalanların her birinde, dişi arının yumurtladığı bir yumurta bulunur. Yumurtalardan çıkan kurtçuklar, işçi arılar tarafından beslenerek önce nemfe, daha sonra da erişkin arıya dönüşürler. Yumurtaların içinde bulunduğu petekgözleri de üç çeşittir. Orta boyda olanlardaki yumurtalardan, eksik beslenme sonucunda cinselliklerini körelen işçi arılar, daha büyüklerindeki yumurtalardan arı sütüyle beslenen ana arılar, en büyük petekgözlerindeki döllenmemiş yumurtalardan da erkek arılar çıkar.
Ana arıyla bir erkek arının çiftleşmesi, çiftleşme uçuşunda gerçekleşir. Arı kovanı çok kalabalıklaşınca, ana arı (kraliçe) işçi arıların bir bölümünü alarak kovandan ayrılır: Bu olaya "oğul verme" denir. Çiftleşme uçuşundan sonra yararsız hale gelen erkek arılar, bazen işçi arılar tarafından öldürülür. Arılar arasındaki bildirişim, bir başka deyişle "arıların dili" konusunda çeşitli araştırmalar yapılmış, Avusturyalı biyoloji bilgini Karl von Frisch'in çalışmalarından sonra, bir işçi arının bir besin kaynağı bulduktan sonra, bu yeri karmaşık bir "dans" aracılığıyla kovandaki öbür arılara bildirdiğine inanılmıştır. Oysa günümüzde bu açıklamaya kuşkuyla bakılmakta ve kovandaki yaşamda ferormonun (ana arının salgıladığı tükürük hormonu) daha önemli bir görevi olduğu bilinmektedir. ■

Arif bey, Hacı Mehmet

Türk bestecisi (İstanbul, 1831-İstanbul, 1885).
Daha ilkokul çağındayken güzel sesiyle çevresinin dikkatini çeken Arif Bey, Zekaî Dede'den, Eyyubî Mehmet Bey'den, İsmail Dede Efendi'den ve Haşim Bey'den özel dersler aldı. Küçük yaşta Mızıkai Hümayun'a girdi; ayrıca Bab-ı Seraskerî'de (Savunma Bakanlığı) kâtip olarak çalışmaya başladı. Bu arada besteleri ve güzel sesiyle Sultan Abdülmecit'in ilgisini çekip, cariyelere müzik öğretmeni olarak saraya alındı. Bu görevini kısa aralıklarla Abdülaziz, Murat V ve Abdülhamit II dönemlerinde de sürdürdü (Harem'deki müzik öğretmenliğinin birçok kez kesintiye uğramasının nedeni, gözde cariyelere gönül verdiği için saraydan uzaklaştırılmasıdır; ama saraydan uzak kaldığı dönemlerde bile, padişahın ilgisini çekmeyi başarmıştır).

SANATI

Birçok Türk bestecisi gibi Hacı Arif Bey de, müzik bilgisini çeşitli besteleri dinleyerek ve ezberleyerek (meşk ederek) geliştirdi. Bütün yaşamı boyunca ne bir çalgıyla ilgilendi, ne de nota öğrendi. Gerçi, nota bilmeyen ve bir çalgı öğrenmemiş tek Türk bestecisi Hacı Arif Bey değildir; ama, öbürlerinin hiçbiri, apansızın en çok kullanılan makamlar arasına giren yeni bir makamın (kürdilihicazkâr) bulucusu ya da Arif Bey kadar güçlü bir modülasyon ustası da değildir. Doğrudan doğruya şarkı biçimine eğilen Arif Bey, bu biçimi geliştirerek bütün yapıtlarında kullanmış, böylece daha geniş bir kitleye seslenmiştir. Ayrıca, kendisinden önceki bestecilerin büyük titizlikle koruduğu klasik kurallara değil, duyguların anlatımına önem veren bestecinin, Şevki Bey, Leon Hancıyan, Kanuni Mehmet Bey gibi bestecilerin yetişmesinde büyük katkısı olmuştur. ■

BAŞLICA ŞARKILARI

Kürdilihicazkâr: Geçti zahm-ı tir-i hicrin ta dil-i naşadıma;
Kanlar döküyor derdin ile dide-i giryan;
Gurub etti güneş dünya karardı;
Muntazır teşrifine hazır kayık.

Nihavent: Ahteri düşkün garib-i âşık-ı avareyim;
Ben buy-i vefa bekler iken suy-i çemenden; Bakmıyor çeşm-i siyah feryada.

Hicaz: Saydeyledi bu gönlümü bir gözleri ahû; Kurdu meclis âşıkan meyhanede.

Rast: Mükedder derd-i peyderpeyle şimdi.
Uşşak: Meyhane mi bu, bezm-i tarabhane-i Cem mi.
Suzinak: Çekme elem-i derdini bu dehr-i fenanın.

Segâh: Bülbül yetişir bağrımı hun etti figanın; Olmaz ilaç sine-i sadpareme.

Ariosto

İtalyan ozanı (Reggio Nell'Emilia, 1474-Ferrara, 1533).
Ferrara'da hukuk ve edebiyat öğrenimi gördükten sonra şiir yazmaya başlayan Ludovico Ariosto, 1500 yılında babası ölünce, dokuz kardeşinin sorumluluğunu üstlenmek zorunda kaldı. 1503'te Este kardinali İppolito'nun hizmetine girerek bazı diplomatik ve askerî işlerle görevlendirildi. Bu arada şiir yazmayı sürdürdü ve Alessandra Benucci'ye

Orlando furioso'nun kahramanlarından Rodomonte ve Sacripante.

âşık oldu. Üne kavuştuktan sonra, Budapeşte piskoposluğuna atanan Este kardinaliyle birlikte Macaristan'a gitmedi (1517); Este dükü Alfonso'nun hizmetine girerek haydutlarla dolu dağlık Garfagnana bölgesinin valiliğine atandı (1522-1525). Görevinden maddi durumu düzelmiş olarak dönünce, kendini bütünüyle yapıtlarına adadı ve 1530 yılında Alessandra'yla evlendi.

DEĞİŞİK YAPITLAR

Ariosto'nun, İtalyan (Sicilya) kukla tiyatrosunda canlandırılan kahramanları.

Bir yeni latin ozanı olarak tanınan Ariosto'nun italyanca yapıtlarının başlıcaları şunlardır: Saray yaşamından ve saray ozanının yoksulluğundan söz eden taşlamalar (*Capitoli*, 1517—1524); Petrarca'nın etkisini taşıyan odlar; komediler (*Cassaria* [Çekmece, 1508] . *İ Suppositi* [Düzme Kişiler, 1509], *İl Negromante* [Ruh Çağırıcı, 1520]; vb.); çağın beğenisine uygun bir şövalye destanı olan *Orlando furioso* (Öfkeli Orlando, 1516, 1522, 1532; bütünü kırk altı şarkıdan oluşur). Ölümünden sonra da, *Orlando furioso*'nun devamı niteliğinde olan beş şarkı, mektupları ve mucize yaratan ilaçlar için yazılmış bir reçete parodisi (*Erbolato*) yayınlanmıştır.

Boiardo'nun yarım kalmış *Orlando innamorato*'sunu (Âşık Orlando) sürdürme savında olan *Orlando furioso*'da, bir dizi karışık bölüm arasında (özellikle Astolfo, Bradamente, Gioconda ve Sacripante'nin serüvenleri) üçlü bir olay gelişir: Duygusal bir olay (Kartaca kraliçesi Angelica'ya aşık olan Orlando, onu aramaya çıkar; kraliçenin kendisini küçümseyip, Medas'la evlendiğini öğrenince delirerek çeşitli serüvenlere atılır; Fransa, İspanya ve Afrika'da olağanüstü kahramanlıklar gösterir; dostu Astolfo sayesinde aklını başına toplayıp, Paris'te Sarazenlerle savaşan Charlemagne'ın yardımına koşar); destansı bir olay (Sarazenlerin komutanı Agramante ve Cezayir kralı Rodomonte, İspanya'dan Fransa'ya geçip, Orlando ve Rinaldo Angelica'ya duydukları ortak sevgi yüzünden birbirlerinden ayrıldıkları için hıristiyanları önce yenerler, ama sonunda Orlando onları Fransa'dan çıkarmayı başarır); olağanüstü bir olay (Ferrara düklerinin destansı ataları olan Ruggiero ve Bradamente'nin büyüleyici aşkları).

Ariosto, kendi deyimiyle "güzel söyleşiler" olan yapıtlarında, gerek Ortaçağ Fransası'nın destanlarından, Homeros'tan Vergilius'tan ve Ovidius'tan, gerek çağının olaylarından etkilenmiştir. *Orlando furioso*'da anlatılan olaylardan etkilenen sanatçılar arasında Rubens (*Keşiş ve Angelica*), İngres (*Ruggiero Angelica'yı Kurtarırken*), Eugène Delacroix, vb. sayılabilir. Çağdaş tiyatro da, Ariosto'nun yapıtlarından bazı öğeler almıştır. ■

Aristophanes

Atinalı komedi yazarı (Atina, İ.Ö. 445?-386'ya doğru).

Aristophanes'in yaşamıyla ilgili olarak yalnızca şiir yarışmalarında birçok kez birincilik kazandığı, özellikle *Hippes* (Atlılar) adlı yapıtında demagog Kleon'a sataştığı, bu nedenle vatandaşlık haklarına tecavüz etmekle suçlanıp sonradan aklandığı ve Peloponnesos savaşları sırasında kent demagojisine karşı kırsal demokrasiyi savunduğu bilinir.

Özellikle eski komedi türünün temsilcisi olan Aristophanes, yapıtlarında yılın siyasal olaylarını sert kişisel saldırılarla ve kaba güldürülerle dile getirmiştir. Yunan trajedilerinde olduğu gibi, bu komedilerde de korodaki kişiler kurbağa, kuş, yaban arısı, vb. kılığına bürünürler. Koro, gerek yazarın kişisel düşüncelerini seyircilere açıklayan bölümü okuması, gerek oyunun akışına katılması, gerek doğrudan doğruya seyirciye seslenmesi açısından önemli rol oynar.

Aristophanes 427-390 yılları arasında oynanmış 44 komedi yazmış ama bunlardan yalnızca 11'i tam olarak günümüze kalmıştır. Şaşırtıcı bir cesaretle, kurumlara, siyasal eylemlere, kişilere, devlet adamlarına ve hattâ tanrılara saldıran yazar, *Akharnes* (Akharnaililer, 425), *Eirene* (Barış, 421), *Lysistrata* (411) adlı yapıtlarında barışı savunup, Atina'yı yakıp yıkacak olan Peloponnesos savaşı yanlılarına şiddetle karşı çıkmış, *Yaban Arıları*'nda (Sphekes, 422), zamanlarını çeşitli konularda karar verme tartışmalarıyla geçirip, önemli işleri savsaklayan Atina halkının budalalıklarından söz etmiş, *Kurbağalar* (Batrakhoi, 405) adlı yapıtını da Euripides'e karşı yazmıştır. Aristophanes'e göre Euripides'in trajedileri, Akhilleus'unkilerin tersine, beğeniyi ve ahlakı bozmaktadır. *Bulutlar* (Nephelai, 423) adlı yapıtında en tehlikeli sofist olarak tanıttığı Sokrates'in felsefesiyle alay eden, *Ekklesiazusai*'de (Kadınlar Meclisi, 392) sofistlerin ortaya attıkları kadın haklarını ve ortak yaşamı savunan görüşleri eleştiren Aristophanes, *Kuşlar* (Ornithes, 414) adlı yapıtında da yer ile gök arasında kuşların kurduğu, yeryüzü kentlerinin siyasal kötülüklerinden uzak, tanrıların bile ancak bazı koşullarda girebildikleri bir kent tasarlamıştır. Öbür yapıtları arasında *Demeter Şenlikleri*'nin (411) ve *Plutos*'un (408-388) sayılabileceği yazarın üslubu, konu ve karakterlerin çeşitliliğiyle, olayın yalınlığı ve hafifliğiyle, anlatımın canlılığıyla, alegorilerle ve özel bir dil kullanılmasıyla dikkati çeker. ■

Aristoteles

Yunan felsefecisi (Makedonya, İ.Ö. 384-Eğriboz adası 322).

Makedonya kralının doktorunun oğlu olan Aristoteles, Eflatun'un derslerini izlemek için Atina'ya gitti; bir süre sonra kendi de dersler vermeye, felsefe kitapları yazmaya koyuldu ve ünü yaygınlaştı. Eflatun'un ölümünden sonra, Makedonya kralı Philippos tarafından kralın on üç yaşındaki oğlu İskender'in (Büyük) yetiştirilmesiyle görevlendirildi. 335'e doğru Atina'ya dönerek felsefe okulunu kurdu. Apollon Lykeios'un kutsal korusu yakınındaki bir beden eğitimi yapısında kurulduğu için Lykeion (Lise) diye adlandırılan bu okulda derslerini gezinerek ver-

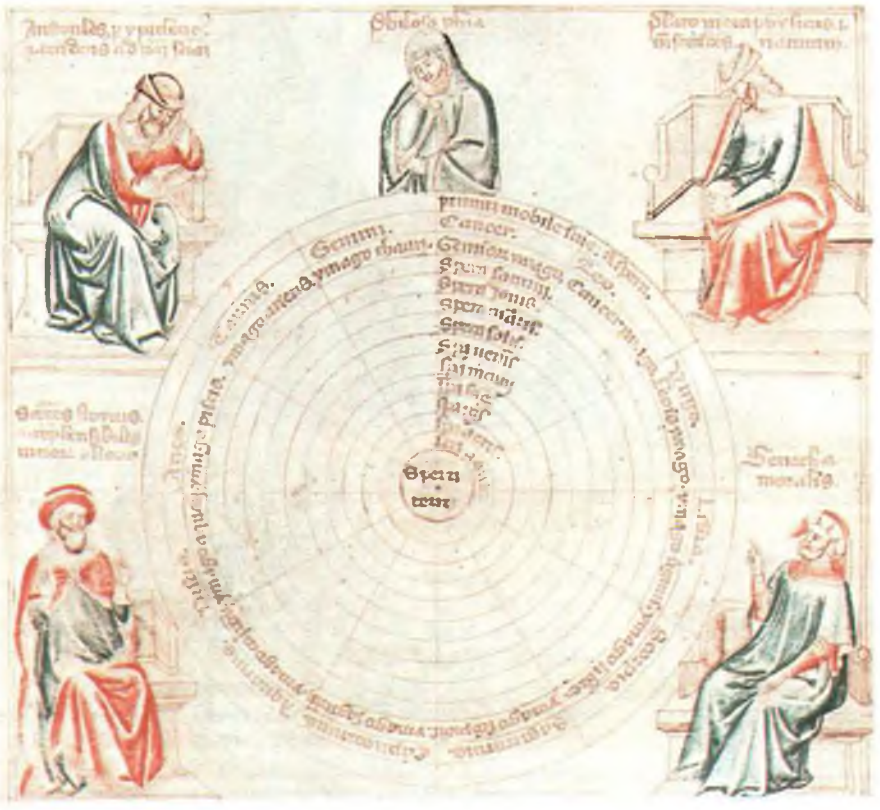

Aristoteles, Sokrates, Eflatun ve Seneca'yla çevrili Felsefe (Bartolomeo da Bologna, XIV. yy.).

diğinden, kurduğu felsefe akımına da "gezimciler" adı verildi. Dinsizlikle suçlanınca Eğriboz adasına gitti ve orada Khalkis kentinde öldü.

ARİSTOTELES VE EFLATUN

Aristoteles felsefesinin, iki bilgeliğin bireşiminden doğduğu söylenebilir. Kendisinden önceki düşünürlerden Herakleitos gibi bazıları doğayı inceliyor, ama doğada, düşkırıklığı doğuran bir oluş ve değişmeden başka bir şey bulamıyorlardı. Eflatun gibi ahlakçı ve gizemci olan bazılarıysa, düşünce gücüyle, "şey"lerin en derin nedenlerine kadar iniyorlar, ama bu "şey"lerin kendisini incelemiyorlardı. Buna karşılık, Eflatun'un öğrencisi olan Aristoteles de, hocası gibi, **ide**alarla ilgileniyor, ama aslında bir fizikçi düşünür olduğu için, oluşun doğurduğu doğal olayların hareket dolu akışı içinde, ideaların değişmezliğini bulmaya çalışıyordu. Bu dünyadaki gelip geçici gölgeler üstünde durmayı reddederek gizemciliğe sığınan Eflatun'un bilgeliğinden farklı olarak, Aristoteles bilimi, gizemcilikle yetinmeyi reddeder ve olayları sınıflandırmaya yarayan kategorileri bulmaya yönelir. Eflatun için gerçeklik manevi niteliktedir; dışarda bulunan idealara göre biçimlenmiştir; "şey"ler ise bu idealara katıldıkları, onlardan pay aldıkları ölçüde vardırlar ya da değer taşırlar. Oysa Aristoteles'e göre, tam tersine, idealar, yalnızca genel ve soyut düşüncelerdir ve asıl gerçeklik bireylerde, tek tek varlıklardadır. Bu, gerçeklik manevi nitelik taşımıyor demek değil, bir başına ve ayrı değildir, yani idea değildir, ama "biçim"dir ve kurduğu varlığın içinde ve temelinde yer alır demektir. İki düşünür arasında yöntem bakımından da aynı farklılık söz konusudur. Eflatun'un yöntemi bir diyalektiktir; bütün içeriklerini açığa vurarak, ilkelerini göz önüne sererek ideaları ortaya koyan bir çözümlemedir. Aristoteles'in yöntemiyse, tümevarımlı bir mantıktır ve bu niteliğiyle bilimlere uygulanır.

METAFİZİK

Her varlık, madde ile biçimin bir bileşimidir ve bunlardan biri olmadan öbürü de olamaz. Madde, içinden her şeyin alındığı belirlenmemiş bir depo değildir; "biçim"siz olamaz. Madde kalır ve biçim yitip gider; ama yiten biçimin yerine, bir başkası geçer. Ayrıca biçim, türde ortaklaşa bulunan bir şeydir; bireyselleşmeyse maddeden gelir. Dört neden kuramı da buradan kaynaklanır: Maddesel neden; biçimsel neden; hareket ettirici neden; erek neden. Sözgelimi bir heykelde maddesel neden, bu heykelin yapıldığı maddedir; biçimsel neden, heykelcinin zihninde, bu heykele ilişkin olan düşünce ya da imgedir; hareket ettirici neden, heykeli yapanın çalışmasıdır; erek nedense, bitmiş heykelin kendisidir. Aristoteles'e göre, her şey olabileceği şey olur, gizil güçlerini geliştirip ortaya koyar. Bu, gizlilikten edime geçiştir; mekanik ilke de hareketten başka şey olamaz. Gerçekten her şey hareket halindedir ve her şey hareketle gelişir, düzenlenir, art arda gelir. Ama bu sonsuza kadar sürüp gidemeyeceğine göre, hareketin kökeninde, eylemi bütün öbür varolanları harekete getiren bir ilk hareket ettiricinin bulunması gerekir. Bu, Aristoteles'in tanrısıdır. Dünyanın yapısından çıkarıldığı için de, fizikçi bir düşünürün tanrısıdır. Bu tanrı hareket etmeyen "ilk" hareket ettiricidir ama, yalnızca "ilk" olduğu için değil, aynı zamanda, katışıksız edim olduğu, madde ve biçim bileşimi onda bulunmadığı, dolayısıyle de ona hareket yüklemenin gereği olmadığı için ilk hareket ettiricidir. Ruhani niteliktedir; en yüce güçtür; en yüce kusursuzluktur. Ama dünyanın ilkesi ve hareket ettiricisi olduğu halde bu tanrı, dünyadan ayrı, dünyayla yalnızca fizik biliminde raslanan bir ilişki içinde (yani hareket ettiricinin, hareket edenle kurduğu bir ilişki içinde) bulunuyor gibi görünmektedir. Aristoteles'in Tanrı kavramı içinde, yaratış, Yaradan ve bireysel ruhun ölümsüzlüğü düşüncesi yer almaz. Bundan ötürü söz konusu Tanrı, Eflatun'un En Yüce İyi'sine, özellikle de hıristiyanların kişisel tanrısına hiç benzemez. Ama gene de tektir; benzeri yoktur ve değişmez.

FİZİK

Aristoteles'in fiziği, her şeyden önce hareketin ve dünya içindeki yayılmasının incelenmesi olduğu için bir dinamik olarak adlandırılabilir. Bu fizik, öncelikle, her tür hareketi yadsıyan Elea Okulu'na karşı sert bir tepkidir ve fizikçilerin bu konudaki tam anlamıyla maddeci görüşlerinin açıklanmasıdır. Aristoteles, bu değişimin koşulları olan, sonsuzu, uzamı, boşluğu, yeri, zamanı inceler ve dört tür hareket belirler: Tözsel; nitel; nicel; uzamsal. Bu açıklamaları yaparken de, fizik biliminin yerini kesinlikle saptar. Araştırma nesnesinin, gözlemlenebilir ve olaysal gerçeklik olduğunu söyleyerek, fiziği, zihnin katışıksız işleyişinin ürünü olan matematik ile ilk gerçekliğin ve varlığın varlık olarak incelenmesi (varlıkbilim) demek olan metafiziğin arasına yerleştirir. Aristoteles evrende, nitelikleri bakımından olduğu gibi boyutları bakımından da birbirine eşit olmayan iki kesimi birbirinden ayırt eder. Bunların birincisi, doğup büyümenin ve ölüp dağılmanın alanı olan ayaltı dünyasıdır, yani bizim dünyamızdır; ikincisiyse, bu kusurların var olmadığı, düzen ile belli bir değişmezliğin sürüp gittiği, çok daha büyük ve iyi

olan ayüstü dünyasıdır. Yıldızlar, çok hafif bir madde olan *esir*'den oluşmuş duyarlı cisimlerdir ve hareketlerin en kusursuzu olan çembersel bir hareketleri vardır. Ama onları oluşturan ve canlı kılan, düşünceyle kavranabilirlik niteliği taşıyan bir öğe olduğu için, gerçek manevi varlıklardır.

MANTIK VE ESTETİK

Siyasal ve dinsel etkiler nedeniyle uzun süre benimsenmiş olmalarına karşın, Aristoteles'in fiziği, özellikle de yermerkezli bir gökbilimi içeren evrenbilimi, eskimiştir. Ama mantığı için aynı şey söylenemez.

Bu noktada, tümdengelimli akıl yürütme ile onun aracı olan tasımı açıklayarak, bilginin gerçek ilkesi üstünde biraz durmak gerekir. Tasım, belli verilerden ya da öncüllerden (büyük ve küçük) hareket eder; bunların kapsadığı şeyi (sonucu ya da yargıyı) ortaya koyma amacını güder. Bu yüzden, her şeyden önce, gerçekleştirilebilir bütün gözlemlerin ve bilgilerin bir dökümünü yapmak gerekir. Aristoteles, bu akıl yürütmenin mekanizmasını ve çeşitli biçimlerini inceler; yalın tasımdan (bütün insanlar ölümlüdür, büyük; her Yunanlı insandır, küçük; öyleyse bütün Yunanlılar ölümlüdür, yargı) modern tasımlara kadar varır. Aristoteles'ten sonra ayırt etmelerde ve bölümlemelerde abartmaya kaçıldığı söylenebilir ama, tasım kuramı, günümüzde klasik ya da geleneksel mantık denilen biçimsel mantığı oluşturmuştur. Ayrıca Aristoteles, düşünce-nesneleri on kategoride sınıflandırmıştır. Bunların ilkinde töz yer alır; öbür dokuzu ilineklerdir (tözün şu ya da bu biçimi edinmesi)ve çeşitli başlıklar altında yer alırlar: Nicelik; nitelik; bağıntı; etkinlik; edilginlik; zaman içinde yer alma, yani "ne zaman"; uzam içinde yer alma, yani "nerede"; konum ya da durum; malik olma. Uzun süre benimsenmiş olan bu kategoriler, yunancadaki başlıca kategorilerden kaynaklanırlar.

Öğrenmek için bir bilim olduğu gibi, inandırmak için de bir bilim vardır: Retorik ya da söylem bilimi. Retorik, güçlü kanıtlar göstererek ya da tutkular yaratan imgeler kullanarak inandırmayı sağlamaya dayanır. Bundan ötürü konuşmacının, hem dil ustası, hem bilim adamı ya da bilim konusunda bilgili bir kimse, özellikle de ruhbilimci olması gerekir. Çünkü, öfke, acıma, korku, kızgınlık duygularını uyandırmak için, bu tutkuların işleyişini ve yapısını, daha genel olarak da, insanın bütün ruhsal yapısını bilmek gerekir.

Aristoteles ayrıca, edebiyata yönelik bir etkinlik alanı öngörmüş ve bunu *poetika* (edebiyat bilimi) diye adlandırmıştır. Tıpkı Eflatun gibi Aristoteles de, şiiri, taklide dayandırmış ve türleri, taklid edilen nesnelerin yapılarına, bunları taklid etmenin araçlarına göre sınıflandırarak destanı, masalı, tarihi, komeditrajediyi birbirinden ayırt etmiştir. Özellikle, çeşitli bölümlerini (sunuş, düğüm ve çözüm) incelediği komeditrajedi üstünde önemle durmuştur. Aristoteles'in düşünce ve yorumu zaman zaman dar sınırlar içinde kalsa da, özellikle klasik tiyatro üstünde olağanüstü etki yaratmıştır. Ayrıca önerdiği üç birlik (eylem, zaman ve yer birliği) kuralı, tiyatro alanında uzun süre geçerli kalmıştır. Buna karşılık, estetik konusundaki eleştirisi, esine pek yer vermemesi nedeniyle, aşırı ölçüde akılcı görülebilir.

İNSAN BİLİMİ

Ruh, biçim olduğu için her şeyde bulunur. Aristoteles, beş çeşit ruh ayırt eder: Beslenmeyle ilgili; duyusal; hareket ettirici; iştahla ilgili; akılsal. Ama manevi nitelik taşıyan bir birlik, aşağı biçimlerden yukarı biçimlere doğru kendisini sürdürür. Bedenle kaynaşmış olan ruh, düşünceleri ve kavramları, beden ve duyular sayesinde elde eder. Ama onları edinebilmesi, hem düşünce yoluyla kavranabilir olmalarından, hem de kendindeki düşünce yoluyla kavrayabilmesinden ileri gelir.

İki çeşit anlayış gücü vardır. Bunların biri edilgin ya da olabilirlik taşıyan, "her şey olma yetkinliğine sahip" olandır; öbürüyse, "her şeye bir biçim verebilen" etkin anlayış gücüdür. Aristoteles iradeyi, akılsal bir iştah olarak tanımlar. İştah olması bakımından irade, istektir ve amaçları vardır; akılsal olması bakımından da, bu amaçlara ulaştıracak araçların araştırılmasıdır. Ruhta bulunan her şey, bedene bağlıdır; duyum, bellek, edilgin anlayış gücü, bedenin dayanıksızlığından paylarını alır, bedenle birlikte göçüp giderler. Ölümsüz olan yalnızca, tümeli kavrayan etkin anlayış gücüdür. Aristoteles, bireysel ruhların ölümsüzlüğü konusunda bir karara varmaz.

Aristoteles'in ahlakı, mutluluğun kendisi olan En Yüksek İyi'yi araması bakımından bir mutluluk ahlakıdır. Bu ahlak, bir etik'i (ahlak bilimi), aileye ilişkin bir iktisadı ve siteye ilişkin bir siyaseti kapsar. Yaşamın ideali, yetilerimizin uyumlu bir biçimde geliştirilmesidir; bu yetilerin en yükseği de düşünmedir. Erdem, her konuda akılla ve orta yolu seçerek yaşamaktır. Tutkular (burada daha çok eğilimler anlamına gelir), kendi başlarına iyidirler; ama disiplin altına alınmaları ve düzene sokulmaları gerekir. İnsan akılsal olduğu kadar da toplumsal bir hayvandır. Erdemi gerçekleştirebilmesi ve mutluluğu sağlayabilmesi için, siyasetin adalet üstünde temellenmesi gerekir. Aristoteles, Eflatun'un ayırt ettiği çeşitli hükümet biçimleri üstünde de durmuş, otoritenin raslantıya dayandığı demokrasiyi, servete dayandığı oligarşiyi, eğitime dayandığı aristokrasiyi, bir kişinin iktidarına dayandığı monarşiyi birbirinden ayırt etmiş ve kurala bağlı monarşi ile sınırsız iktidara ya da zorbalığa dayanan monarşi arasında ayırım yapmıştır. En çok beğendiği, yeteneklere haklarını vermesini bilen ve herkesin hakkını güvence altına alan devlettir.

Aristoteles'in Yeniçağ'dan önceki düşünürlerin en moderni olduğu söylenebilir. Eflatun, felsefe dehası bakımından Aristoteles'ten üstündür ama, yöntem sağlamlığı ve günümüzde hâlâ belli bir düzeyde benimsenen bir bilim kavramı getirmiş olması bakımından da Aristoteles, çağdaşları arasında önde yer alan felsefecidir. Önce İslâm düşünürleri İbni Sina ve İbni Rüşd, daha sonra da hıristiyanlık ile Aristoteles'in felsefesini uzlaştırmaya çalışan Aquinolu Tommaso sayesinde Batı kültürünü kesin biçimde etkilemiştir. ■

aritmetik

Matematiğin tam sayılarla ve oransal sayılarla ilgili temel işlemleri inceleyen dalı.

Aritmetik sözcüğü köken olarak sayılar bilimi anlamına gelir (yunanca *arithmos*, sayı demektir). Daha kesin bir deyişle, aritmetik sözcüğü, günümüzde çok özel üç kümenin temel incelenmesine bağlanır: Doğal tam sayıların N kümesi (0, 1, 2, 3, ...); eskiden cebirsel tam sayılar adı verilen bağıl tam sayıların Z kümesi (..., -3, -2, -1, 0, 1, 2, 3, ...);oransal sayıların Q kümesi. Q kümesinde sayılar, Z kümesinin a ve b elemanlarından oluşan $\frac{a}{b}$ (sözgelimi $\frac{2}{3}$, $\frac{234}{93}$, vb.) biçimini alır. Gelişme süreci içinde, özellikle XVIII.yy'dan başlayarak N, Z, Q kümelerinin temel incelemesinden uzaklaşan ve daha karmaşık sayıların öbür kümelerini konu edinen aritmetik, sayılar kuramı diye adlandırılır. Günümüzde bile, bazen aritmetik ile sayılar kuramı arasında sınırı çizmek güçtür.

Aritmetik konusunda elimizde bulunan en eski belgeler İ.Ö. III. binyıldan kalmadır. Mezopotamya'da bulunan, çivi yazısıyla yazılmış rakamlarla kaplı kil tabletlerden oluşan söz konusu belgelerden sonra, İ.Ö. II. binyıldan kalma Mısır aritmetik yapıtları gelir: 1868'de Eisenlohr'un çözdüğü Ahmes'in elyazmasından oluşan papirüs, daha sonraki yıllarda Thales, Pythagoras, Eudoksos, Eukleides, Eratosthenes, Arkhimedes, Diophantos gibi bilginler aritmetiği geliştirmiş, bu gelişmelerin ardından İslâm bilginlerinin kusursuzlaştırdıkları aritmetik çalışmaları XVI. yy'da Avrupa'ya yayılmış ve Avrupalı matematikçilerin katkısıyla (sözgelimi Fermat), matematik dalları arasında önem kazanmıştır.

TEMEL BİR ARİTMETİK YAPITI

Temel bir aritmetik yapıtı, sayma düzeniyle, yani büyüklükleri ne olursa olsun, tam sayıları adlandırmak ve yazmak için kullanılan yöntemlerle başlar. Dolayısıyle, sözlü ve yazılı sayma düzenleri, rakamlarla yazılmış bir sayıyı okuma kuralları, daha ileri bir düzeyde de, sayma düzeninin çeşitli tabanlarının seçimi ele alınır. Bundan sonra dört temel işlem gelir: Toplama ve tersi olan çıkarma; çarpma ve tersi olan bölme. Çarpma ve bölme işlemlerinden en büyük ortak bölen (E.B.O.B), en küçük ortak kat (E.K.O.K.)gibi daha karmaşık bölünebilirlik problemlerine ve asal sayılara geçilir. Bundan sonra, kesirlerin (ya da oransal sayılar) incelenmesi ve tam sayıların sonsuza kadar yürütülen bölünmesinden doğmuş kümelerin işlem kurallarının araştırılması gelir. Temel bir aritmetik yapıtında, ayrıca, bir tam sayının karekökü ve küpkökünün çıkarılması bölümü ile işlemlerin kanıtlanması bölümü yer alır. ■

Arjantin

Güney Amerika'da ülke.

Güney Amerika'nın bütün güney bölgesini kaplayan Arjantin, yüzölçümü bakımından dünyanın sekizinci büyük ülkesidir: 2 779 741 km². Kuzeyde tropikal bölgelerden başlayarak, güneyde Ateş Ülkesi'nin (Tierra del Fuego) yer aldığı askutup enlemlerine kadar 3 700 km boyunca (kuzeyden güneye doğru daralarak) uzanır. Batıda Şili'den ve Büyük Okyanus kıyılarından And dağlarıyla ayrılır; kuzeybatısında Bolivya, kuzeydoğusunda Paraguay, doğusunda Brezilya ve Uruguay yer alır. Ülkenin orta bölgesi hem bir buğday ambarı, hem de bir et, deri ve yün kaynağı olan 600 000 km²'lik pampayla kaplıdır. Ama Patagonya'nın yeraltı kaynakları değerlendirilmedikçe, bu topraklar, kentlerde, özellikle de başkent Buenos Aires'te yoğunlaşan nüfusun % 75'ini beslemek zorundadır. Buenos Aires'te banliyöleriyle birlikte, 10 milyona yakın (1991) kişi yaşar (toplam nüfusun 1/3'i). Bu dengesizlik, yüzyılın başından bu yana, Latin Amerika'da kişi başına düşen gelirin en yüksek olduğu Arjantin'in, sanayileşmiş Avrupa ülkeleri düzeyine ulaşmasını engelleyen temel nedendir.

Arjantin'in güneyinde yer alan Patagonya yaylasından görünüş. Şiddetli rüzgârlar ve kuraklık nedeniyle halkın yerleşmediği bu bölgede, yeraltı kaynaklarının zengin olduğu sanılmaktadır.

COĞRAFYA

Ülkenin en yüksek dorukları, Arjantin'i kuzey-güney doğrultusunda 3 700 km boyunca Şili'den ayıran And sıradağlarında yer alır (Aconcagua: 7 023 m). Güneyde, Dördüncü Zaman buzullarıyla oyulmuş Patagonya Andları, İsviçre Alpleri'ni andırırlar: Çöküntü alanlarında birçok göl oluşmuştur. And dağlarını izleyen ikinci bir sıra, Mendoza'ya kadar uzanır ve iç pampanın (kurak pampa) önemli bir bölümünü kaplar. Kuzeyde, yükseltileri 4 000 m'yi bulan Bolivya yüksek yaylalarının güney bölümü yer alır. Ama bu dağlar, ovalara bakan Arjantin'in yalnızca bir bölümünü oluşturur: 600 000 km²'lik Pampa ovası, 300 000 km²'lik astropikal iklimli Chaco'yla devam eder.

Arjantin'de iklim oldukça dengelidir; doğuda verimli ve sulak olan topraklar, batıya, güneybatıya gidildikçe kuraklaşır. İklim farklılıklarına göre çayırlar, tarım alanları ve koyun yetiştiriciliğine elverişli bozkırlar birbirini izler. Ülke dışsatımının % 80'ini sağlayan Pampa'da, nüfusun 2/3'si yaşar.

TARİH

Ülkenin iç bölgelerindeki İspanyol asıllı hayvan yetiştiricileri ve Buenos Aires limanı tüccarları, 1776'da İspanya'nın Brezilya'dan gelen Portekizlilerin ilerlemesini durdurmak için kurmuş olduğu Rio de la Plata genel valiliğini, İspanya'nın Napolyon orduları tarafından işgal edilmesini fırsat bilerek, Güney Amerika Birleşik Eyaletleri'ne dönüştürdüler (1810-1816). Bu eyaletlerden sonradan, Paraguay, Bolivya ve Uruguay ayrıldılar.

XIX. yy'da, ülkenin iç bölgelerindeki eyaletleri temsil eden "federalistler" ile Batılı güçlerle ticaret yapılmasını isteyen Buenos Aires eyaletindeki "merkezciler" arasında iç savaşlar birbirini izledi. Tarım ürünlerine duyulan gereksinimin günden güne artması sonucu Pampa'yla ilgilenmeye başlayan Batılı ülkeler, 1860'tan sonra Arjantin'de etkilerini duyurmaya başladılar. Arjantin'deki yabancı yatırımlar 1913'te, 10 milyon doları aştı (yarısından çoğu İngiltere'nindi). Bu yatırımlarla uzunluğu 30 000 km'yi aşan demiryolları döşendi; mezbahalar ve soğuk hava depoları kuruldu: 1900 yılından başlayarak, dondurulmuş et ve tarım ürünleri dışsatımı; yün ve deri dışsatımını geçti. Böylece 1930'dan sonra gerçekleşecek sanayi gelişmesinin dayanacağı temeller atılmış oldu. Özellikle 1860-1930 yılları arasında

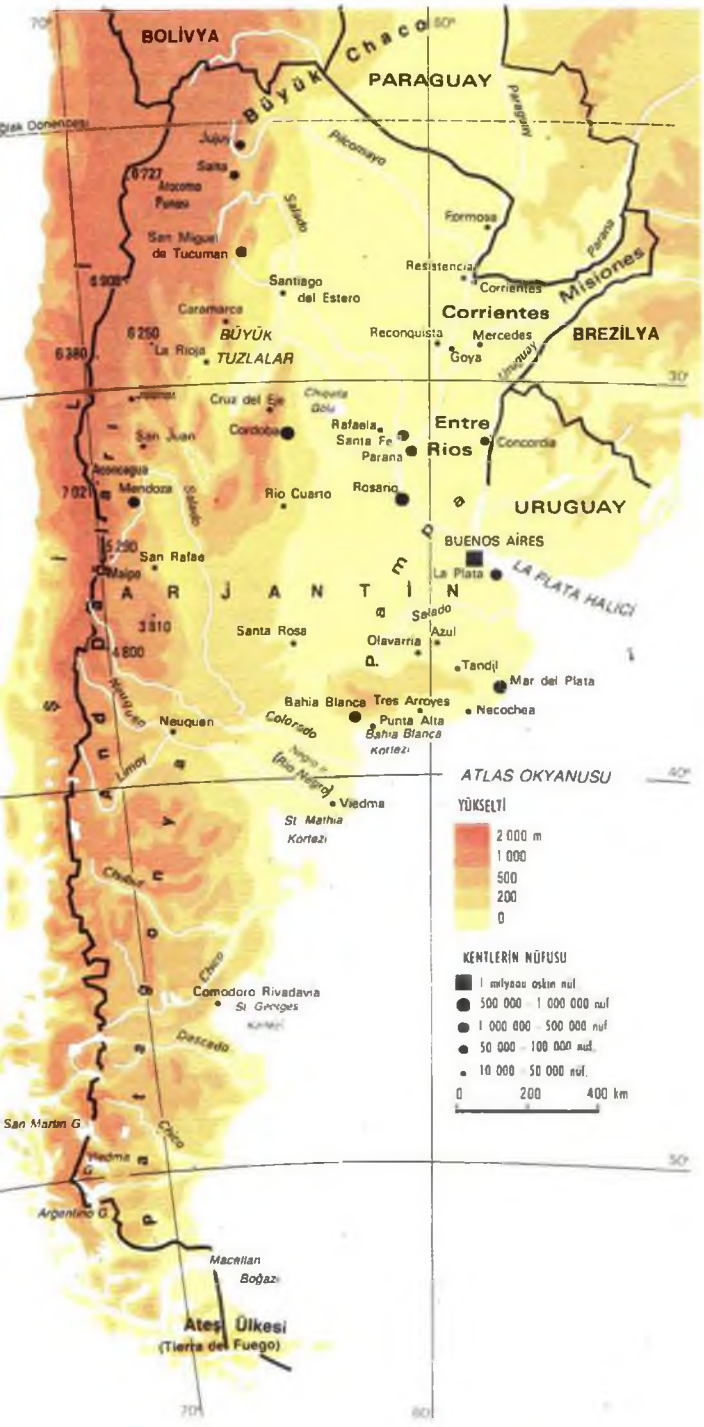

Yüzölçümü	:2 779 741 km²
Nüfusu	:32 425 000 nüf. (1990)
Başkenti	:Buenos Aires (çevre belediyelerle birlikte 10 milyona yakın nüf. 1990)
Para birimi	:Arjantin pesosu
Resmî dili	:İspanyolca (30 000 kişi kadar olan Kızılderililer çeşitli kızılderili lehçeleri konuşurlar)
Dini	:Katolik (% 88,6); protestanlık; musevilik

Arjantin ile Brezilya sınırındaki İguaçu çağlayanları.

ülkeye Avrupa'dan İspanyol, İtalyan, Yahudi karışımı 6 milyon göçmenin gelmesi, sanayinin gelişmesini sağladı ve kentleşmeyi hızlandırdı.

SANAYİ BURJUVAZİSİ

1929 yıllarında dünyayı etkileyen büyük iktisadi bunalım, Arjantin'in dışsatım gelirlerini yarı yarıya düşürürken, yabancı yatırımların da önemli ölçüde azalmasına neden oldu. Bunun üstüne büyük toprak ve sermaye sahipleri, iç gereksinmeyi karşılayacak ulusal sanayinin geliştirilmesine yönlendirildiler. Orta sınıfı ve yeni sanayi burjuvazisini temsil eden radikallerin (sözgelimi Hipolito Yrigoyen, 1916-1930) hükümeti tarafından desteklenen bu siyaset uyarınca, devletin işe el atması sayesinde (kambiyo işlemlerinin denetim altına alınması, tarım ürünlerine verilen fiyatın korunması gibi önlemler alınması),dokuma ve deri sanayisi, hafif maden sanayisi (takım tezgâhları), ana tüketim malları sanayisi (kimyasal ürünler; demir-çelik; selüloz), daha sonra da dayanıklı tüketim malları sanayisi (otomobil, traktör) gelişti.

PERON'UN İKTİDARA GELİŞİ

4 Haziran 1943'te yapılan askerî darbeyle, toprak oligarşisinin temsilcisi Castillo hükümeti devrildi. Mussolini rejimini inceleyerek İtalya'dan dönen 47 yaşındaki Albay Juan Domingo Peron, önce çalışma bakanlığına, daha sonra da cumhurbaşkanı yardımcılığına getirildi. Ordunun, kilisenin ve hükümet görevlilerinin desteğiyle işçi topluluklarını örgütlemeye başladı.
Fabrikalarda, birçoğu sanayi patlamasına kapılarak ülkenin iç bölgelerinden gelmiş bir milyona yakın işçi çalışmaktaydı. Bu işçilerin hiçbir örgütlenme geleneği olmadığı gibi, sol parti kadrolarını oluşturan aydın ve bürokrat tabaka da, son yıllarda satın alma gücünün önemli ölçüde düşmesinden kaynaklanan hoşnutsuzluğu kendi açısından kullanmayı başaramamıştı. Peron, yeni rejimi destekleyen Genel İşçi Konfederasyonu'nu kurarak, denetimi altına aldı. Ücretler hemen yükseldi; çalışma saatleri azaltıldı. Peron'un 17 Ekim 1945'te hükümet içinde yapılan bir darbe sonucunda görevinden uzaklaştırılıp tutuklanması üstüne, *descamisados* ("gömleksizler") diye adlandırılan Peron yanlısı topluluklar, sonradan Peron'la evlenecek olan spiker Eva Duarte'nin çağrısına uyarak, başkent sokaklarında gösterilere başladılar. Serbest bırakılan Peron, 1946 Şubatında, tutucu güçleri, aşırı solu ve komünist partisini bir araya getiren Demokratik Birlik adayının aldığı 1 211 666 oya karşı 1 478 372 oyla, cumhurbaşkanlığa seçildi.

PERONCU SİYASET VE İDEOLOJİ

Peroncu siyasetin yorumu, son derece tartışma götürür. Peronculuk, toprak oligarşisini etkisiz kılmak ve tarım kesiminin gelirini sanayinin gelişmesine aktarmak için, işçi kitlelerine dayanarak farklı toplumsal sınıflar arasında bir çeşit hakemlik görevi üstlendi. Resmî bir kuruluş, dış ticaret tekelini elinde tutuyor ve tarım ürünlerini ucuza alıp dış pazarlara pahalıya satıyor, bu yolla elde edilen kazanç, 1944'te kurul-

Jujuy ilinde dinsel bir tören yürüyüşüne katılan Arjantinliler.

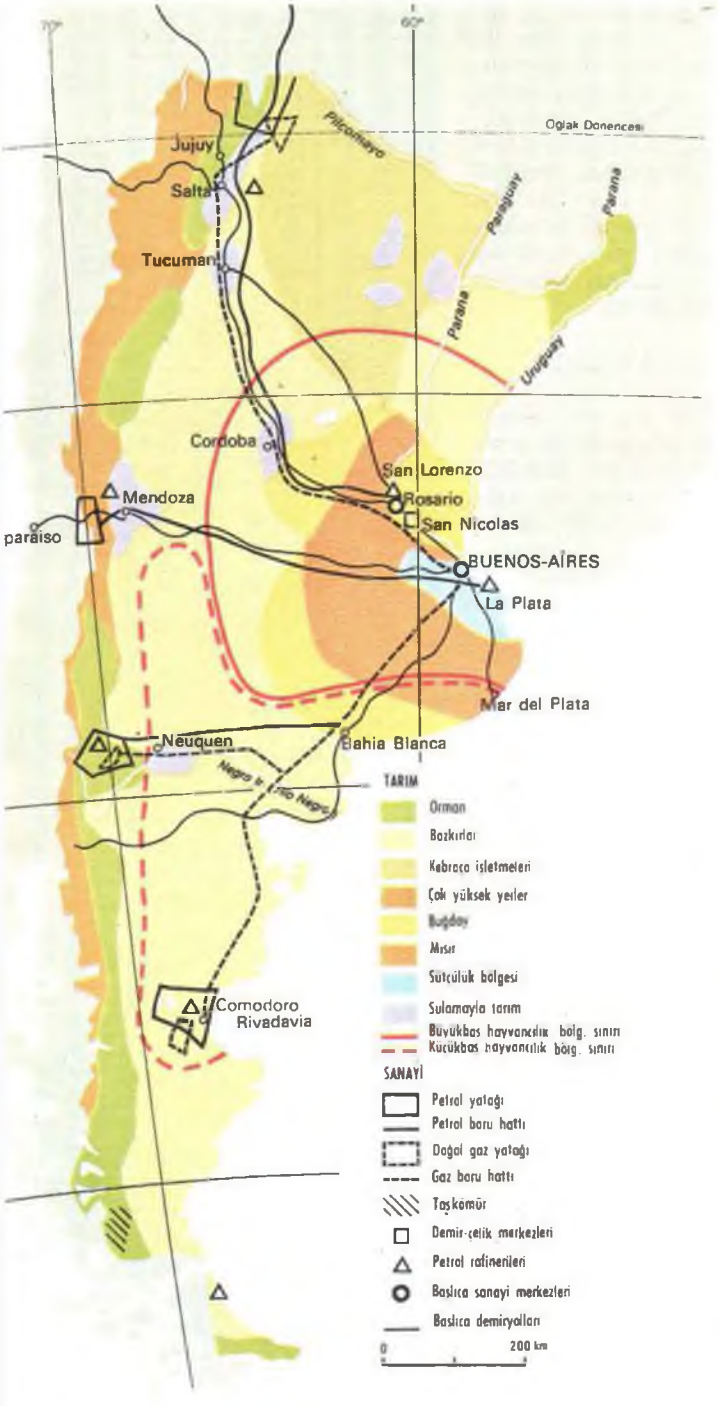

muş olan Sanayi Bankası'na yatırılıyor. söz konusu banka da, parayı küçük ve orta sanayi alanlarında kredi kaynağı olarak değerlendiriyordu.

Böylece, doğrudan doğruya devlet kredisine bağlı bir ulusal burjuvazinin gelişmesi sağlandı. Peroncu siyaset, bir yandan demiryollarının, Merkez Bankası'nın kamu hizmetlerinin devletleştirilmesi, öte yandan da deniz ticaretinin ve havacılığın geliştirilmesiyle desteklendi (Arjantin'in geçmiş dönemlerde topladığı 1 425 milyon doları bulan döviz ve altın rezervlerinin de bu siyasete büyük katkısı oldu). Ayrıca, İkinci Dünya savaşının patlak vermesiyle dünyada et ve yün gereksinmesi artışının yarattığı fiyat yükselmeleri de; ülkeye daha çok döviz girmesine yol açtı.

Devlet, böylece kurumların zayıflamasına yol açmaksızın ulusal geliri halk tabakası arasında bölüştürmeyi başardı. İşçilere, sekiz saatlik iş günü gibi bazı toplumsal çıkarlar sağlanmıştı. Yürütülen emperyalizme karşı siyaset, halk yığınlarının desteğini sağladı. Ama başarılı geçen bu ilk dönemde peronculuk bir yandan da Arjantin toplumunu (bu arada işçi hareketini), yönetim açısından baskı altına aldı: 1949'da şeker işçileri grevi, 1951'de demiryolu işçileri grevi gibi rejimin çerçevesi içine girmeyen gösteriler, hemen bastırıldı.

Peron, Kasım 1951'de yeniden başkan seçildi ama, rejim, uluslararası genel durumun da etkisiyle sarsıntı geçiriyordu: 1945 yılından sonra, tarım ürünlerinin fiyatı büyük oranda düşerken, Arjantin'in satın almak zorunda olduğu temel ürünlerin (özellikle kömür ve petrol) ve donatım malzemelerinin fiyatları sürekli artmıştı. Kore savaşının getirdiği kısa bir rahatlamadan sonra, Arjantin'in rezervlerinin tükenmesi, enflasyona ve pahalılığa yol açtı. Bunun üstüne, Peron A.B.D'yle anlaşarak, 125 milyon dolarlık ödünç para aldı. Ayrıca, Standard Oil'e başvurarak, devletin elindeki petrol kuruluşlarına yatırım yapmalarını istedi. Bütün bunların sonucunda içte ve dışta çeşitli muhalefetler ortaya çıktı: İngiltere, Kuzey Amerika'daki kuruluşların Arjantin'e girmesinden kuşkulanıyordu; A.B.D. halkçı harekete güvenmiyordu; yeni sanayi burjuvazisi, işçilerin elde ettikleri hakları sınırlamak, büyük toprak sahipleri de, yatırımları tarım kesimine aktarmak istiyordu; rejimle uzun süre işbirliği yapmış olan Kilise, Peron'un gençliği eğitme girişimine karşı çıkıyordu.

16 Haziran 1955'te, karadan ve havadan yapılan darbe girişimi başarısızlıkla sonuçlandı ama, bu arada yüzlerce kişi öldürüldü. Üç ay sonra girişilen yeni bir darbeyle de, Peron devrildi.

OLİGARŞİNİN İKTİDARI (1955—1973)

1955 Eylülündeki rejim değişikliğinden sonra girişilen ilk iş, ulusal birikimi artırmak amacıyla alınmış bütün önlemlerin kaldırılması oldu. Dış ticaret devletin tekelinden çıkarıldı: bankalar yeniden özel girişime devredildi; kambiyo işlemlerinin denetlenmesinden vazgeçildi; küçük ve orta şirketlere ayrılmış krediler kısıldı. Öte yandan, yapılan bir dizi devalüasyonla, gelirler tarım kesimine, özellikle de büyük toprak sahiplerine aktarıldı. Arjantin iktisadındaki bu "liberalleşme", ülke sanayisinde yabancı sermayelerin artmasına ve Arjantin devletinin, çekirdeğini A.B.D. şirketlerinin oluşturduğu büyük sermaye tarafından denetim altına alınmasına yol açtı.

Önceleri bu siyaseti General Lonardi ve General Aramburu uyguladılar. 1958'de, peroncuların da desteğini sağlayan radikal Arturo Frondizi, ilerici programı sayesinde seçimi kazandı. Ama öngördüğü programı uygulayamayınca 1962'de, kısmi serbest seçimleri düzenledi; seçimleri peroncular kazanınca da askerler tarafından görevinden alındı. Aynı iktidara gelen Dr. Arturo İllia da aynı olayları yaşadı. 1965 ve 1966'da, peroncular seçimlerde yeniden büyük başarı kazanınca, 26 Haziran 1966'da ordu, General Ongania'yı yönetime getirdi. General Ongania, iktisat bakanı Krieger Vasena sayesinde, ülkede iktisadi dengeyi sağladı: 1968'de kalkınma oranı % 4,8'e yükseldi, enflasyonsa durduruldu.

YENİ PERONCU DEVRİM

İşçi sınıfı, Peron'un 1955'te devrilmesine karşı çıkan tek kesim oldu. Peronculuğun yasaklanması ve işçi sınıfının baskı altına alınması sonucunda, işçiler, çıkarlarını Peron'un ülkeye dönmesinde görmeye başladılar. 1969 Mayısında Corrientes'de patlak veren genel grev, ülkenin bütün kuzey kentlerine (La Plata; Rosario; San Miguel de Tucuman; San Juan; özellikle de grevin ayaklanmaya dönüştüğü Cordoba) yayıldı. 29 Mayısta polis, isyancı işçilerin, öğrencilerin, küçük burjuvaların ele geçirdikleri Cordoba kentini boşaltmak zorunda kalınca, ordu, kenti mahalle mahalle ele geçirdi. Bu olaylardan sonra ortaya çıkan peroncu kır gerillaları (Montonerolar;

Devrimci Silahlı Güçler; Peroncu Silahlı Güçler), bürokrasi yönetiminin uzlaştırıcı siyasetine karşı çıkan Genel İşçi Konfederasyonu'nun desteğini sağlayarak, rejimin otoritesini sarsmaya başladılar. IV. Enternasyonal'e bağlı olan ve troçkici görüşleri benimseyen Devrimci İşçi Partisi de, 1970'te gerilla topluluklarının en önemlisi olan Devrimci Halk Ordusu'nu kurmaya karar verdi.

26 Mart 1971'den başlayarak yönetimi ele geçiren General Lanusse, sendikaların bazı kesimlerini çevresinde toplayan, silahlı savaşımın ve Kilise'nin devrimci kanadının (Üçüncü Dünya Rahipleri) desteğini sağlayan halk hareketinin tehdidi karşısında iktisadi durumun günden güne bozulmasını engelleyemedi. Bunun üstüne Peron'un dönmesine izin vermeyi (bunda A.B.D'nin de etkisi olduğu sanılmaktadır) göze aldı: Askerler, yozlaşmış sendika yöneticileriyle işbirliği yaparak ve peroncu partinin tutucu kesimine dayanarak, İspanya'ya sığınmış olan yaşlı önderi denetim altında tutacaklarına, onu halk hareketini yönlendirmede kullanacaklarına inanıyorlardı. Peron'un, 1972 Kasımında Arjantin'i ziyareti bu stratejiyi doğrular nitelikte sonuçlar verdi. Mart 1973 seçimlerinde peroncular büyük bir başarı kazandılar ve oyların % 50'sini alarak cumhurbaşkanı seçilen Hector Campora, haziran ayında Peron'u ülkeye çağırdı. Eylül ayında Peron cumhurbaşkanı seçildi; başbakanlığa da eşi Eva (Evita denir) getirildi. Juan Domingo Peron'un ölümünden sonra yerine geçen (Temmuz 1974) Eva Peron, ülkedeki iktisadi kargaşayı önleyemeyip, özel ve kamu kuruluşlarından zimmetine para geçirmekle suçlanarak askerî bir darbeyle devrildi. Ülke, hava, deniz ve kara kuvvetleri komutanlarından oluşan cunta tarafından yönetilmeye başlandı.

CUNTA DÖNEMİ VE YAKIN DÖNEM

Cuntanın başkanı General Videla, gerillalara ve bütün muhalefet topluluklarına karşı sert bir baskı hareketi uygulamaya girişti. Toplumun bütün kesiminde "temizlik" uygulamalarına gidildi; pek çok sayıda kişi tutuklandı ya da öldürüldü. Bol yabancı sermaye yardımı, fiyatların serbest bırakılması, ücretlerin sınırlanması iktisadi durumda bir toparlanma sağladıysa da, iç tüketimde ve küçük sanayide gerilemeye yol açarak, toplumsal çatışmaları artırdı. 1981 Martında General Videla'nın yerine geçen General Roberto Viola, aralık ayında cunta tarafından görevinden alındı ve yerine Kara Kuvvetleri Komutanı Leopoldo Galtieri getirildi. 2 Nisan 1982'de Arjantin'in uzun süredir hak iddia ettiği Falkland adalarını işgali, İngiltere'nin güçlü bir donanma göndermesine yol açtı.

İngilizlerin adaları 14 Haziranda geri almaları üstüne, 22 Haziranda General Galtieri'nin yerine General Reynaldo Bignone getirildi. Ertesi yıl yapılan (30 Ekim 1983) çok partili seçimlerde iktidara gelen radikallerin adayı Raul Alfonsin'in, cuntacıların çıkarmış oldukları yasayı kaldırması üstüne, 1985'te yargılanan dokuz general, çeşitli suçlardan hüküm giydiler. Alfonsin'in iktisadı yeniden kalkındırma girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanması ve yavaş yavaş ordudaki sağcı grupların etkisine girmesi (7 Ekim 1989'da ilan edilen genel afla, cunta dönemi işkence suçluları ve Falkland savaşı sorumluları serbest bırakıldı), çok geçmeden halkta büyük bir hoşnutsuzluk uyandırdı. Pahalılığı protesto eden gösteriler patlak verirken, Rosario kentinde büyük mağazalar yağmalandı ve yağmacılarla güvenlik güçleri arasında kanlı çatışmalar oldu. Bu huzursuzluk ortamında yapılan (14 Mayıs 1989) başkanlık seçimini kazanan Carlos Menem, 8 Temmuzda iktidarı devralarak, sıkı bir "kemerleri sıkma siyaseti"ni uygulamaya koydu: Fiyatların çok büyük ölçüde artmasına karşın, ücretlerin dondurulması; kamu kuruluşlarının özelleştirilmesi; kamu giderlerinin azaltılması; ülkedeki büyük kuruluşlardan Bunge y Born şirketinin hazırladığı iktisadi tasarının kabul edilmesi; vb. Alınan bu önlemler karşısında enflasyon hızla gerilediyse de, orta sınıfın ve işçi sınıfının alım gücündeki büyük düşme, sendikaların ardarda grevlere gitmesine yol açtı (Kasım 1990). Ertesi ay enflasyonun yeniden hızla yükselmeye başlaması, hükümeti yeni önlemler almaya yöneltirken, işçi sınıfının ve orta sınıfın durumu daha da güçleşti. 3 Ocak 1990'da aşırı sağcı subayların darbe girişiminin bastırılmasından sonra, ülkede sıkı yönetim ilan edildi.

Körfez bunalımı sırasında Carlos Menem, A.B.D. Başkanı G. Bush'la yakın ilişkiler kurup (5 Aralık 1990'da Bush, Arjantin'i ziyaret etti; bu görüşme sonucunda, Arjantin, Körfez Savaşı'na asker gönderen tek Latin Amerika ülkesi oldu), dış borçların ödenmesi sorununa bir çözüm getirmeye çalıştı. 31 Aralık 1990 günüyse, Carlos Menem'in bir gece önce imzaladığı özel afla, 1976-1982 arasında ülkeyi yöneten cuntacı generallerin (Jorge Videla ve Roberto Viola) yanı sıra, Montenero gerillalarının önderi Mario Eduardo Firmenick serbest bırakıldı. 1992'de iktisadi durumda herhangi bir düzelme görülmezken, Carlos Menem'in çeşitli yolsuzluklarla suçlanması, halktaki hoşnutsuzluğu daha da artırdı.

İKTİSADİ YAPIYI DÜZENLEME GİRİŞİMLERİ

Arjantin'in yıllardır güç durumda bulunan iktisadi yapısı, dünyadaki gelişmeleri izleyemeyen bir sanayi ile ülkenin mali durumu nedeniyle gelişmeyen bir tarım arasında bocalayıp durmaktadır.

General Videla hükümetinin hazırladığı plan, 1976 yılından başlayarak ülkenin bütün iktisadi yapısını düzenlemeyi amaçlıyordu. Ücret artışları sınırlandırılıp fiyatlar serbest bırakılarak işe başlanması, üç yıl içinde gerçek ücreti % 50 dolayında azalttı. Tarım ürünleri fiyatlarının uluslararası fiyatların üstüne çıkması, besin harcamalarının artmasına, dolayısıyla sanayi ürünlerinin ücretliler tarafından satın alınamamasına yol açtı. Planın ikinci evresinde kambiyo üstündeki bütün denetimin kal-

1978 yılında, Hollanda futbol takımını yenerek dünya kupasını kazanan Arjantin futbol takımı.

Comodoro Rivadavia'daki (Patagonya) petrol rafinerisi.

dırılması, dışsatımla ilgilenen kesimlerin (büyük iş sahipleri) gelirlerinin artmasına, ama yabancı ülkelerden satın alınan ara ürünlerin ve donatım gereçlerinin fiyatlarının da yükselmesine neden oldu. Bunun sonucunda da tüketim ve sanayi üretimi, olağanüstü biçimde geriledi. Bununla birlikte programın, dış ticaret alanında olumlu sonuçları görüldü. 1976'da 883,1 milyon dolar olan ticaret bilançosundaki fazlalık, 1977'de 1,488 milyara, 1978'de de 2,5 milyara yükseldi. Programın uygulanmasında iki etmen son derece olumlu rol oynadı: Satın alınan ürünlerin ülke içinde üretilmesine yönelme düşüncesi; 1974 yılında, sanayileşmiş ülkelerin iktisadi bunalıma girmesi.

Planın genel amacı, toprak oligarşisini tarım üretiminin güçlenmesine dayalı yeni bir kalkınma deneyine sokmaktı. Dünya pazarlarına açılmanın tek koşulu, toprak sahipleri ile tarım-besin tekellerini ellerinde tutanların birleşmesi olarak görülüyor, birleşme gerçekleşirse tarımın da gelişeceğine, böylece Arjantin'in ucuz ve orta nitelikte besin ürünleri satan bir ülke haline geleceğine inanılıyordu; ama ulaşım, soğuk hava depoları, Avrupa'dan satın alınan mallar gibi dolaylı nedenlerin etkisiyle, ülke uluslararası tekellere bağlı olmaktan kurtulamadı. Cunta döneminden sonra alınan önlemler (Bkz. CUNTA DÖNEMİ VE YAKIN DÖNEM bölümü) de, ülke iktisadının düzeltilmesinde etkili olmadı.

Arjantin, dünyada başlıca tahıl üreticileri arasında yer alır. Bu nedenle A.B.D'nde Carter hükümeti, Afganistan'a askerî müdahalede bulunan S.S.C.B'ne karşı koyduğu tahıl ambargosuna Arjantin'in de katılmasını istemiştir.

Tarımın ikinci önemli kolu, sığır yetiştiriciliğidir (dünyada altıncı). Ayrıca, at, koyun, keçi de yetiştiren ülke, et dışsatımında dünya dördüncüsüdür. Madencilik kesiminde temel kaynak, petroldur (1990'da, ülkenin ham petrol rezervinin daha 13-14 yıl yeteceği hesaplanmıştır).

Ne var ki, hükümetin "liberal" iktisat anlayışı, ne enflasyonu, ne de dış borçları önlemeyi başarabilmiş, bu yüzden Arjantin, "üretim iktisadı" aşamasına geçmeden, "spekülasyon iktisadı" düzeyinde kalmıştır. ■

arkeoloji

Eski uygarlıklardan kalan anıt ve kalıntıları inceleyen bilim dalı.

Arkeolojinin inceleme alanı, Tarihöncesi'nden Ortaçağ'a kadar uzanan dönemleri kapsar, yöntemleriyse, incelenen dönemlere göre değişir. En eski (Tarihöncesi) uygarlıklarla ilgili tarihsel bilgiler edinilebilecek tek kaynak, arkeoloji bulgularıdır (toprağa gömülü çeşitli araç gereç; mağara duvarlarındaki resimler). Daha sonraki dönemlerin incelemesindeyse, bulguların denetlenebilmesini sağlayan çeşitli metinlere başvurulur. Doğu'daki, Mısır'daki ve Ege'deki İlkçağ uygarlıkları söz konusu olduğunda, o dönemlerden kalma sınırlı sayıda belgeden (Mısır papirüsleri; Lût gölü elyazmaları) yararlanılır; Ortaçağ'la ilgili belgelerse daha çoktur. Arkeoloji, yalnızca bozulmamışlıkları ya da estetik özellikleri gereği ayrıcalıklı olan anıtların değil, izlerini derleme (sanat yapıtları, paralar, kap kacak, araç gereç, konut kalıntıları) yoluyla bütün bir uygarlığın her yönüyle incelenmesidir (sanat tarihinin bu alandaki işlevi ancak ikinci derecededir).

YÖNTEMLER

Arkeolojinin yöntemlerini kazılar oluşturur. Altında kalıntılar bulunduğu sanılan yerleşmelerde çeşitli araştırmalar yapılır; ilgi çekici sonuçlar alınırsa, bir arkeologun yönetiminde, kazı alanı hazırlanır: Ortaya çıkarılacak yapıların ve eşyaların zarar görmemesi için, çalışılacak alan düzenli kareler ya da genel çizgilere bölünür. Karelere bölme yöntemi yeni, ama bütün arkeologların benimsemedikleri bir yöntemdir: Bazı arkeologlar, kenarı genellikle 3m olan kareler kazarak çalışmak yerine, buldukları duvar kalıntılarının doğrultusunda hareket etmeyi ve üstünde çalıştıkları yerleşme merkezi konusunda doğru bilgi edinebilmek için, öncelikle mimari bütünler çıkarmayı yeğ tutarlar. Çoğunlukla daha ilgi çekici olan alt tabakalara ulaşmadan önce, her üst tabakanın rölövesinin yapılması gerekir.

Günümüzde, üst tabakaları zedelemekten elden geldiğince kaçınılmakta, sözgelimi, klasik, arkaik ve Helenöncesi tabakalara ulaşabilmek için Bizans ve Helen dönemlerinden kalma tabakalar artık gözden çıkarılmamaktadır. Elde başka olanak yoksa, daha derinlere inmek için, zarar vermekten başka yol olmayan tabakaların rölöveleri çıkarılır (sonradan yayımlamak amacıyla) ve bu tabakalarda bulunan eşyaların dökümü yapılır. Bu ilk çıkarma işlemi, uygulamada birçok soruna yol açar (yerel el emeği bulma güçlüğü; kazılan toprağın boşaltılması; vb.). Öte yandan, derinlere inilirken son derece dikkatli olmak gerekir: Bulunan kalıntılar çoğunlukla dayanıksızdır ve kolayca kırılabilir; her türlü acelecilik kötü sonuçlar doğurabilir. Aynı biçimde, toprağı boşaltırken de son derece dikkatli çalışılmalı, en küçük kırıntı ve döküntülerle birlikte bütün kalıntılar büyük bir titizlikle toplanmalıdır (çünkü, sonradan, kırıntılardan bazılarının önemli bir bütünün eksik parçalarını oluşturduğu görülebilir). Bütün buluntular dikkatlice ayıklanıp etiketlenir ve her birine bulunduğu yeri ve tabakayı belirten bir fiş takılır.

MODERN YÖNTEMLER

Sedimantoloji (tortul tabakaların incelenmesi) ve palinolojiden (tortul tabakalardaki çiçektozlarının incelenmesi) ancak çok özel durumlarda yararlanılabilir.

Ribemont'da (Fransa) havadan fotoğraf çekme yöntemiyle bulunan bir Roma tiyatrosunun ortaya çıkarılması için yapılan çalışmalardan görünüş.

Askerî amaçlarla geliştirilen havadan fotoğraf çekme yöntemi arkeoloji alanında önemli buluşların gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Sabahın erken saatlerinde tarlalar sürüldükten sonra, çıplak toprak üstünde yer yer görülen nem lekeleri, çukurları ve dolmuş hendeklerin yerini belirlemektedir. Neufmoulin'de (Fransa) Tarihöncesi'nden kalma bir yerleşme merkezi, uçaktan fotoğrafı çekilerek bulunmuştur.

KARBON 14 YÖNTEMİYLE TARİHLENDİRME. Organik maddeler içeren eşyalar için kullanılan bu yöntem, İlkçağ ve Ortaçağ arkeolojisinde olumlu sonuçlar verebilecek kadar sağlıklı bir yöntem değildir; bu nedenle genellikle, Tarihöncesi arkeolojisinde kullanılır.

SANAYİ SONDALARI. Arkeoloji araştırmalarında sanayi sondalarından yararlanılabilir; ama çok dikkatli çalışma gerektirir. Etrüsk mezarlarının fotoğrafı, kalıntılar çıkarılmadan önce bu yöntemle, mezar odalarından birine indirilen sondanın ucundaki kamerayla çekilmiştir.

STRATİGRAFİ. Bu yöntemin amacı yalnızca üstünde çalışılan alanın titizlikle tabaka tabaka kazılması değil, yaygın kullanımı olan eşyaların evrimlerini inceleme (tipoloji) yoluyla, her tabakanın çok kesin tarihlendirmesini yapmaktır.

RADYOGRAFİ VE FOTOĞRAF ÇEKME. Morötesi ve kızılaltı ışınlarından yararlanılarak, bir eşyanın tarihi, gerçekliği üstüne değerli bilgiler elde etmeyi sağlar.

DENİZALTI ARAŞTIRMASI. Eski çağlarda batmış gemilerin araştırılmasına ve içlerindeki kalıntıların sudan çıkarılmasına dayanan bu yöntemde, başlıklı dalgıç elbiseleriyle dalan araştırmacılar, ancak kıyıya yakın yerlerde ve en çok 60 m derinlikte yatan kalıntıları çıkarabilirler.

HAVADAN FOTOĞRAF ÇEKME. Öbürlerine göre daha yeni olan bu yöntem, Birinci Dünya savaşından sonra ortaya çıkmış, özellikle İkinci Dünya savaşı sırasında ve daha sonraki yıllarda geliştirilmiştir. Havadan çekilen fotoğrafların belge olarak kullanılması, en açık ve en dolaysız yoldur; belli bir coğrafya çerçevesi içinde topluca bir görüntü sunduğu ölçüde, görülebilir kalıntıların daha iyi tanınmasını sağlar: Ostia kazıları; Cilalıtaş devrinden kalma Malta tapınağı; Pompei ve Herculanum; Como ve Pola siteleri; İngiltere'de Hadrianus *limes*'leri; Ninova yıkıntıları; vb. Araştırma aracı olarak günden güne önem kazanan havadan fotoğraf çekme yöntemiyle yapılmış araştırmalar arasında şunlar sayılabilir: Cerveteri ve Tarquinia'daki Etrüsk gömütleri; Spina'daki Etrüsk sitesi (üç ayrı yöntemin kullanılmasıyla bulunmuştur: Havadan fotoğraf çekme; bir yerleşme merkezi için gerekli konumların incelenmesi; yer adlarının kökeninin araştırılması); Atina yakınlarındaki eski yollar ve taraçalı tarım kalıntıları; Selinus ve Paestum'un bütün topografyası; Tunus'taki Roma centuriatiolarının yeniden oluşturulması; Libya ve Birmanya'daki bulgular. En çok araştırma yapılan ve en iyi bilinen bölgeler, İngiltere, Fransa (çok sayıda tahkimli Galya ve Roma ordugâhının kalıntıları), Etrüsk ülkesi, Güney İtalya, Sicilya, Kuzey Afrika ve Suriye'dir.

Kalıntıların varlığı bazen, üstlerini örten ve biçimlerini daha da büyülten kum sayesinde ortaya çıkarılır. Bazen de bitki örtüsünde daha yoğun çizgiler, toprağın derinlerindeki kazılmış ve berkitilmiş yerlerin, dolayısıyle hendeklerin (çoğunlukla da kalıntıların) varlığını ortaya koyar. Aslında havadan çekilen fotoğrafların yorumlanması, bazı özel durumlar dışında, çok titizlik gerektiren, özel bir çalışma ve eğitim isteyen bir iştir. Yorumlamada çok çeşitli ve değişik öğelerden yararlanılır: Bitki örtüsünün yoğunluk ve yüksekliği; toprağın rengi; gölgelerin uzunluğu; bitki örtüsünün türü (Tunus'ta eski yollar çirişotlarıyla kaplıydı); vb. Üstelik, her belirti, bilinmesi gereken ve birbirine bağlı olan bir dizi başka belirtiyle karşılaştırılabildiği ölçüde değer kazanır. Fotoğrafların da bazı belli koşullarda çekilmesi gerekir (sözgelimi, sonbaharda tarlalar sürüldükten sonra; yağmurdan sonra; ışığın yandan vurduğu saatlerde). Bütün bunların yanı sıra, sualtı kalıntıları, su baskınına uğramış bölgeler, buz ya da ince bir kar altında kalmış alanlar gibi çok sayıda özel durum vardır. Özel teknikler de çok sayıdadır: Yanlamasına görüntü alma; ters ışıkta çekim; kızılaltı ışınlardan yararlanma; stereoskopi. Öte yandan, havadan çekilen fotoğraflar, çağdaş tarım

teknikleri ya da doğal olgular nedeniyle çeşitli yanlışlıklara yol açabilir. Bu yüzden, her durumda, kazı yapmak ya da en azından toprağı yakından incelemek gerekir.

PLANLAR. Fotoğraf, sitenin genel çerçevesini verir; güçlükle seçilebilen düzlemler ve ortaya çıkarılmış kalıntılar arasında, topografya açısından işlevsel bağıntılar kurmayı sağlar.

YOLLAR. Havadan çekilen fotoğraflar, eski çağlardan kalma yol izlerinin bulunmasını sağlar. Ama özellikle bütün bir bölgeyi kapsayan sistemli araştırmalar yapmak gerekirse, bir bölgenin belli bir dönemindeki ulaşım yollarının eksiksiz bir haritası çıkarılabilir. Böylece, arkeolojide yepyeni bir niteliği olan bireşimsel incelemeler gerçekleştirilmiş olur.

COĞRAFİ BÜTÜNLER. Yukarda sözü geçen yöntemle, çeşitli birimler incelenebilir: Sözgelimi eski bir Roma villası alanı, bir Roma centuriatiosu sistemi, bir kent,bir coğrafya bölgesi, konutlar ve yerleşme biçimleri incelenerek, gerçek tarihsel görünümler oluşturulabilir. Bu yolla, Apulia'daki Tarihöncesi'nden kalma yerleşme merkezlerinin (iki yüzü aşkın yerleşme merkezi) haritası yapılmış, bu döküm Apulia'nın (günümüzdeki Puglia) Tarihöncesi dönemin en kalabalık nüfuslu bölgelerinden biri olduğunu ortaya koymuştur. Bu gibi sonuçlar elde edebilmek ve daha önce elde edilmiş sonuçlarla karşılaştırarak yararlanmak için eksiksiz, çok sayıda ve sistemli döküm yapmak gerekir.

YAYINLAR

Arkeoloji alanında elde edilen bulgular kitlelere ve bilginlere yayın yoluyla ulaştırılır.Yayın işinin hazırlanması çok zaman alır: Yalnızca bulunmuş olan parçaların kesin bir betimlemesini yapmak yeterli değildir; bu parçaların incelenmesi de gerekir. Mimarlık alanına giren bulgular söz konusu olduğunda, yapı yalnızca yatay biçimde değil, dikey biçimde de yeniden kurulmalıdır. Yapı, iyi korunmuş durumdaysa, bir yazıt aracılığıyla ya da eski bir edebiyat metnine dayanılarak, hangi tarihte yapıldığı belirlenmeye çalışılır. Böyle bir belirti yoksa, benzer yapılarla karşılaştırılır. Sonuç olarak her durumda, çeşitli bölümlerinin işlev ve yararı ortaya çıkarılarak, anıt, karşılaştırmalı bir biçimde incelenir ve bir türün evrimi içinde ona uygun yer belirlenerek, aynı türden anıtlar arasında bir yere yerleştirilir.Bulunan öbür kalıntılar için de böyle bir çalışma yapılır: Heykel ve resim alanına giren yapıtlar (vazoların üs-

1946-1992 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE'DE YAPILAN VE

Acemhöyük	1971-1983	Nimet Özgüç	Niğde
Adilcevaz	1964-1972	Emin Bilgiç	
		Baki Öğün	Bitlis
Alacahöyük	1946-1983	Hamit Zübeyr Koşay	
		Mahmut Akok	Çorum
Altıntepe	1959-1968	Tahsin Özgüç	Erzincan
Aphrodisias	1961-1983	Kenan Erim	Aydın
Aizanoi	1971-1983	Rudolf Naumann	Kütahya
Aslantepe	1946-1948	C.Schaeffer	
	1962-1983	Salvatore Puglisi	Malatya
Arykanda	1971-1983	Cevdet Bayburtluoğlu	Antalya
Assos	1981-1983	Ümit Serdaroğlu	Çanakkale
Bayraklı	1948-1951	John Cook	
	1966-1983	Ekrem Akurgal	İzmir
Bergama	1957-1983	Erich Boenringer	
		Wolfgang Radt	İzmir
Beşigetepe	1982-1987	Manfred Korfmann	Çanakkale
Beycesultan	1954-1959	Seton Lloyd	
		James Mellaart	Denizli
		Kurt Bittel	
		Peter Neve	Çorum
Büyük Güllücek	1947	Hamit Zübeyr Koşay	Ankara
Can Hasan	1965-1969	David French	Konya
Çatalhöyük	1961-1964	James Mellaart	Konya
Çavuştepe	1961-1983	Afif Erzen	Van
Çayönü	1964-1982	Halet Çambel	
		Robert J. Braidwood	Diyarbakır
Docimium	1986-1988	Clayton Fent	İncehisar
Domuztepe	1949	U. Bahadır Alkım	Gaziantep
Enez	1971,1976-1983	Afif Erzen	Edirne
Ephesos	1946-1983	Franz Miltner	
		Hermann Vetters	Aydın
Erbaba	1969,1971,1974	Jacques Bordaz	Nevşehir
Erythrai	1964-1983	Ekrem Akurgal	İzmir
Eskiyapar	1968-1983	Raci Temizer	Çorum
Fikirtepe	1952-1954	Arif Müfid Mansel	İstanbul
Foça	1951-1955	Ekrem Akurgal	İzmir
Gedikli	1964-1967	U. Bahadır Alkım	Gaziantep
Gordion	1949-1974	Roudney Young	Ankara
Gülpınar	1980-1983	Coşkun Özgünel	Çanakkale
Güzelova	1961	Hamit Zübeyr Koşay	
		Hermann Vary	Erzurum
Hacılar	1957-1960	James Mellaart	Konya
Hierapolis	1957-1983	Paola Verzone	Denizli
Höyücek Höyük	1989-1992	Refik Duru	Burdur
İkiztepe	1974-1980	U.Bahadır Alkım	
	1981-1991	Önder Bilgi	Samsun
İonia	1984-1988	Numan Tura	İzmir-Aydın
İznik	1963-1969,1981-1983	Oktay Aslanapa	Bursa
Karahöyük	1953-1958,1960-1966, 1971-1983	Sedat Alp	Konya
Karain	1985	Işık Yalçınkaya	Antalya
Karatepe	1947-1957	H.Th. Bossert	
		U. Bahadır Alkım	
	1958-1982	Halet Çambel	Adana
Kaunos	1966-1983	Baki Öğün	Muğla
Kayalıdere	1965	Senton Lloyd	
		Charles Burney	Muğla

1968—1975 YILLARI ARASINDA

Ağın ve Kalaycıktepe	1968—1972	Ümit Serdaroğlu	Elazığ
Aşvan Kale	1968—1973	David H. French	Elazığ
Değirmentepe	1973	Refik Duru	Elazığ
Fatmalı-Kalecik	1968	Robert Whallon Jr.	Elazığ
		Henry T. Wright	Elazığ
Han İbrahim Şah	1970—1971	Hayri Ertem	Elazığ
Haraba	1969—1970	Baki Öğün	Elazığ
Korucutepe	1968—1972	Maurits van Loon	
	1973—1975	Hayri Ertem	Elazığ

YAPILMAKTA OLAN BAŞLICA ARKEOLOJİ KAZILARI

Kırışkal Höyük	1965	U. Bahadır Alkım	Gaziantep
Klazomenai	1979-1980	Çetin Anlağan	
	1981-1983	Güven Bakır	İzmir
Knidos	1967-1975	İris C. Love	Muğla
Konya ovası	1985-1988	Semih Gönen	Konya
Ksanthos	1950-1983	Pierre Demargne	
		Henri Metzger	Muğla
Kuruçay	1978-1988	Refik Duru	Burdur
Kültepe	1948-1983	Tahsin Özgüç	Kayseri
Kyzikos	1952-1953,1957	Ekrem Akurgal	Balıkesir
Letoon	1962-1983	Henri Metzger	
		Christian Le Roy	Muğla
Limyra	1969-1983	Jurgen Borchhardt	Antalya
Maşathöyük	1973-1983	Tahsin Özgüç	Tokat
Meydancıkkale	1977-1983	Emmanuel Laroche	İçel
Miletos	1955-1983	Carl Weickert	
		Gerhard Kleiner	
		Rudolf Naumann	
		Müller Wiener	Aydın
Müsgebi	1963-1965	Yusuf Boysal	Muğla
Myos	1964-1966	Hans Weber	Aydın
Patara	1988-1992	Fahri Işık	Antalya
Patnos	1960-1961	Kemal Balkan	Ağrı
Pendik	1981	Savaş Harmankaya	İstanbul
Perge	1946, 1953-1957		
	1967-1973	Arif Müfid Mansel	
	1974-1983	Jale İnan	Antalya
Pessinus	1967-1971	Pierre Lambrechts	Eskişehir
Phaselis	1980-1981	Kayhan Dörtlük	
	1982-1983	Cevdet Bayburtluoğlu	Antalya
Porsukhöyük	1969-1977	Oliver Pelon	Niğde
Pulur	1960	Hamit Zübeyr Koşay	
		Hermann Vary	Erzurum
Sardeis	1958-1976	George M. Hanfmann	
	1977-1983	Crawford H.	
		Greenewalt Jr.	Manisa
Selçikler	1966-1977	Nezihi Fıratlı	Uşak
Seleukeia	1976-1979	Jale İnan	Antalya
Semahöyük	1963-1983	Machtelt Mellink	Antalya
Side	1947-1967	Arif Müfid Mansel	
	1974-1977	Jale İnan	
	1981-1982	Ülkü İzmirligil	Antalya
Stratonikeia	1978-1983	Yusuf Boysal	Muğla
Teos	1962-1965	Yusuf Boysal	
		Baki Öğün	İzmir
Tepebağları	1972-1975	Nimet Özgüç	Niğde
Tilmenhöyük	1958-1972	U. Bahadır Alkım	Gaziantep
Topaklı	1967-1974	Lulgi Polacco	Nevşehir
Toprakkale	1959-1961		
	1976-1977	Afif Erzen	Van
Troya	1987-1992	Manfred Kormann	Çanakkale
Üçtepe Höyük	1988-1989	Veli Sevin	Diyarbakır
Yanarlar	1975-1976	Kutlu Emre	Afyonkarahisar
Yarımburgaz	1985	Güven Arsevik	İstanbul
Yenidoğan Höyüğü	1972-1983	Burhan Tezcan	Ankara
Yesemek	1957-1961	U. Bahadır Alkım	Gaziantep

GERÇEKLEŞTİRİLEN KEBAN PROJESİ KAZILARI

Körtepe	1972	Harald Hauptmann	Elazığ
Norşuntepe	1968—1974	Harald Hauptmann	Elazığ
Pağnik Öreni	1968—1971	Richard P. Harper	Elazığ
Pulur (Sakyol)	1968—1971	Hamit Zübeyr Koşay	Elazığ
Tepecik	1968—1974	Ufuk Esin	Elazığ
Tülintepe	1971—1974	Ufuk Esin	
		Güven Arsebük	Elazığ
Yenikoy Höyüğü	1972	Hamit Zübeyr Koşay	Elazığ

tündeki resimler; freskler; mozaikler) bilimsel bir yöntemle tarihlendirilmelidir.
Küçük eşyalar (tunçtan heykelcikler, paralar, mühürler) titizlikle temizlenir. Genellikle çok az bozulan altın, bir süre arı suda bekletilirse, eski görünümünü kazanabilir. Tunçtan yapılmış eşyaların onarımı aşırı titizlik gerektirdiğinden, temizlenmeleri için laboratuvarlara gönderilmelidir. Böyle bir inceleme, kazıdan daha çok zaman ayrılmasını ve çeşitli uzmanların bir araya gelip çalışmalarını gerektirir. Bu tür bir yayının değeri, yalnızca ortaya çıkarılan kalıntıların sunulma ve incelenmesinde değil, getirdiği sonuçlarlarla ortaya çıkan yeni boyut ve bağıntıların (tarih; sanat; toplum; zaman; çevre; nüfus) önemindedir. Ayrıca, yayınlanan yapıtların büyük ölçüde, çizim ve resim de içermesi gerekir.

TÜRKİYE'DE ARKEOLOJİ ARAŞTIRMALARI

CUMHURİYET ÖNCESİ DÖNEM. Türkiye'de, arkeoloji alanında, Cumhuriyet öncesi dönemde birkaç kişisel girişim dışında, pek önemli bir gelişme olmadı. Cumhuriyet öncesinde Türk arkeolojisi adına belirtilebilecek tek kişi Osman Hamdi Bey'dir (1842-1910): Aslında bir ressam olan Osman Hamdi Bey, 1887 yılında Sayda yakınlarında yaptığı kazıda Fenike krallarıyla ilgili bir yeraltı mezarlığı buldu ve çıkardığı lahitleri İstanbul'a taşıttı. Bu çalışmalarla, dünyada ilk kez bir Türk arkeologundan söz edilmeğe başlandı. Ama XIX. yy'ın ikinci yarısında, Anadolu'daki arkeoloji çalışmaları yalnızca yabancılar tarafından yapıldı. Sözgelimi, İngiliz arkeologu C.T. Newton, 1857 yılında Halikarnassos (günümüzde Bodrum) ve Knidos'ta (günümüzde Tekir), İngiliz mühendisi J.T. Wood 1869-1874 yılları arasında Ephesos'ta (günümüzde Efes); Alman arkeoloji meraklısı H. Schliemann 1871-1892 yılları arasında Troya'da (günümüzde Hisarlık), Alman mühendisi C. Humann 1876-1886 yılları arasında Bergama'da, 1891-1893 yılları arasında Menderes Magnesiası'nda, 1895-1898 yılları arasında Priene'de (günümüzde Güllübahçe), 1898'de Hierapolis'te (günümüzde Pamukkale) ve 1895-1913 yılları arasında Ephesos'ta kazılar yaptılar. Dönemin önemli sayılan öbür iki kazısı 1899'da Alman arkeologu Th. Wiegand'ın başlattığı Miletos (günümüzde Balat) kazısı ile 1882-1902 yılları arasında Alman arkeologu F. von Luschan tarafından gerçekleştirilen Gaziantep yakınlarındaki Zincirli (eski adı Sam'al) kazısıdır.
Bu ilk kazılarda gün ışığına çıkarı-

Boğazköy'de çıkarılmış, din törenlerinde kullanılan boğa biçiminde kil kaplar (İ.Ö. 1400 dolayları).

1976-1989 YILLARI ARASINDA SÜRDÜRÜLEN AŞAĞI FIRAT PROJESİ KAZILARI

Ancoz	1979-1983	Sedat Alp	Adıyaman
Değirmentepe	1978-1983	Ufuk Esin	Malatya
Grittille	1981-1983	Richard S. Ellis	Adıyaman
Habibuşağı	1982-1983	Baki Öğün	Elazığ
Hayaz Höyük	1979-1983	J.J. Rodenberg	Adıyaman
Hassan Höyük	1979-1983	Barthel Hrouda	Urfa
Horiskale	1978-1981	Baki Öğün	Adıyaman
İmamoğlu	1980-1981, 1983	Edibe Uzunoğlu	Malatya
İmikuşağı	1981-1983	Veli Sevin	Elazığ
Kaleköy	1978-1981	Tomris Bakır Altan A. Çilingiroğlu	Elazığ
Köşkerbaba	1978-1983	Önder Bilgi	Malatya
Kurban Höyük	1980-1983	Leon Marfoe	Urfa
Lidar Höyük	1978-1983	Harald Hauptmann	Urfa
Pirot	1978-1983	Özgen Karaca	Malatya
Samsat	1978-1983	Nimet Özgüç	Adıyaman
Şemsiyetepe	1978-1983	Muhhibbe Darga	Elazığ
Tille Höyük	1978-1983	Davit H. French	Adıyaman

*Tümü 1986, 1987 ve 1989'da aşamalı olarak sona erdirildi.

lan önemli sanat yapıtları da yurt dışına götürüldü; Eskiçağ dünyasının yedi harikasından ikisini oluşturan Ephesos Artemis tapınağı ile Halikarnassos Mausoleion'uyla ilgili parçalar, Londra'daki British Museum'a bu dönemde taşındı.

XX. yy'ın başlarında da durumda pek değişiklik olmadı. Bu dönemde Anadolu'da çalışmalar yapan başlıca arkeologlar arasında Alman mühendisi W. Dörpfeld (Bergama'da, 1900-1913), Alman arkeologları Gustav ve Alfred Koerte (Gordion'da [günümüzde Yassıhöyük], 1901), H. Winckler ve Th. Makridi (Boğazköy'de [eski adı Hattuşaş], 1906-1912), Th. Wiegand (Myos'ta [günümüzde Avşar Kalesi], 1908), A.B.D'li arkeolog H.C. Butler (Sardeis'te [günümüzde Sart], 1910-1914), Rus arkeologu I.A. Orbeli (Van-Toprakkale'de, 1911-1912), İngiliz arkeologu Sir L. Woolley (Kargamış'ta, 1911-1914)

sayılabilir. Anadolu'da XX. yy'ın başlarında sürdürülen bu kazılar, 1914 yılında Birinci Dünya savaşının patlak vermesiyle son buldu.

CUMHURİYET DÖNEMİ. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte Türk arkeolojisi de gelişmeğe başladı; özellikle 1932 yılında, Türk Tarih Kurumu'nun kurulması ve İstanbul Üniversitesi ile Ankara Üniversitesi'nde arkeoloji bölümlerinin açılması,bu gelişmeyi günden güne hızlandırdı.

Cumhuriyetin ilk yıllarında da Türkiye'de kazılar yine yabancılar tarafından gerçekleştiriliyordu; ama Osmanlı İmparatorluğu döneminden farklı olarak, ortaya çıkarılan yapıtların çıkarılması yasaklandı. Bu dönemde kazıların yapıldığı yerler ve kazıları yöneten arkeologlar şunlardır: Bergama'da (1927-1936) Th. Wiegand; Ephesos'ta (1926-1935) J. Keil; Larisa'da (günümüzde Buruncuk, 1932—1934) K. Schefold; Troya'da (1932-1938) C.W. Blegen; Alişar'da (1927-1932) H.H. von der Osten; Boğazköy'de (1931-1939) K. Bittel; — Malatya-Arslantepe'de (1932-1933, 1938) L. Delaporte; Afyon yakınındaki Kusura'da (1935-1937) W. Lamb; Alacahöyük'te (1935-1946) Remzi Oğuz Arık ve Hamit Zübeyr Koşay; Trakya'da, Alpullu ve Lüleburgaz tümülüslerinde (1936-1937) Arif Müfid Mansel; Ankara yakınlarındaki Ahlatlıbel'de (1933) Hamit Zübeyr Koşay; Pazarlı'da (1937) Remzi Oğuz Arık ve Hamit Zübeyr Koşay; Etiyokuşu'nda (1937) Şevket Aziz Kansu.

1940 yıllarında Türkiye'de yeni bir arkeolog kuşağı oluştu; bu yeni genç arkeologlar kendi kazılarını yönetmeye giriştiler. Ama İkinci Dünya savaşı arkeoloji çalışmalarını yeniden aksattı ve yeni kazılara ancak savaş sonrasında başlanabildi.

Son yıllarda sayıları günden güne artan ve yerli, yabancı arkeologlar tarafından yönetilen kazıların yanı sıra, Türkiye'nin enerji açığını kapatmağa yönelik barajların yapımına başlanması Anadolu'yu arkeoloji çalışmaları açısından daha ilginç bir duruma getirdi. Büyük barajların gölleri altında kalacak tarihsel yapıtları kurtarmak amacıyla, çok sayıda tarihçi ve arkeolog çalışmalara girişti. Düzenlenen bu geniş kapsamlı arkeoloji projelerinden ilki, 1968-1975 yılları arasında Keban baraj gölü alanında gerçekleştirildi. 1975 yılından sonra da Karakaya ve Atatürk barajlarının gölleri altında kalacak alanda geniş kapsamlı çalışmalara başlandı ("Aşağı Fırat Projesi" adı altında toplanan bu kazılar, söz konusu barajların yapımı tamamlanana kadar sürecektir).

Günümüz Türkiye'sinde yalnız toprak üstünde değil, deniz altında da arkeoloji kazıları yapılmakta, sualtı arkeolojisi denen bu kazı yöntemi şimdilik daha çok Türkiye'nin güneybatı kıyılarında gerçekleştirilmektedir. Denizaltı kazılarından çıkan yapıtları sergilemek için, Bodrum'da bir Sualtı Müzesi de kurulmuştur (1965). ■

TÜRKİYE'DE SUALTI KAZILARI

Gelidonya batığı	1960	George F. Bass	Antalya
Bodrum, Yassıada Bizans batığı	1961—1964	George F. Bass	Muğla
Bodrum, Yassıada Roma batığı	1967—1969	George F. Bass	Muğla
Bodrum, Serçe Limanı	1977—1983	George F. Bass	Muğla

Alacahöyük'te çıkarılmış, Hititlerden kalma (İ.Ö. 2330-2100) tunç heykel.

arkeopteriks

Arkeopteriks

Solenhofen'de (Bavyera, Almanya) Jura devrinden kalma tabakalarda bulunmuş fosil hayvan (bilimsel adı *Archaeopteryx lithographica*).
Günümüze kadar dört örneği bulunan arkeopteriks, bir güvercin büyüklüğünde, yarı sürüngen, yarı kuş özellikleri taşıyan bir hayvandı; sürüngenler gibi dişleri ve yaklaşık yirmi omurdan oluşan bir kuyruğu vardı; tüyleri, kanatları ve kafatası da kuşlara benzerdi: Ama, bu yaratığın bir kuş gibi uçabildiğini söylemek oldukça güçtür; genellikle ağaçtan ağaca sekerek uçtuğu ya da bir "paraşüt" inişi yaptığı sanılır; sağrı bölgesi, yere yapacağı gerçek bir inişte ortaya çıkacak sarsıntıya karşı koyabilecek güçte değildir; üstelik, göğüs kemiği yoktur. Bununla birlikte, 1970 yılında, dördüncü arkeopteriks örneğinin bulunmasıyla, ortaya başka bir varsayım atılmıştır. Arkeopteriksin kanatlarında güçlü pençeler vardı. Bu pençelerin önceleri asılma yakalama organları olduğu sanılmıştı; ama son örnek üstünde yapılan inceleme sonunda, söz konusu pençelerin böyle bir görevi yerine getirmeyecekleri anlaşıldı. Arkeopterikslerin ağaçlarda mı yaşadıkları, yoksa yerde yaşayan koşucu hayvanlar mı oldukları günümüzde hâlâ belirlenememiştir. Yalnız, arkeopteriksin beyninin bir kuş beyninden çok bir sürüngen beyni olduğu kesindir.

Arkeopteriksin yaşadığı ortam, gerçeğe uygun bir biçimde saptanabilmiştir: Mürekkepbalıklarının, ıstakozların, dinozorların, pterozorların yaşadığı bir denizkulağı. Sürüngenler ile kuşların özelliklerini taşıdığı için omurgalıların evriminde önemli yer tutan arkeopteriksin atalarının, Triyas devrinde yaşamış *psödosukiyenler* (ilkel timsahları kapsayan sürüngenler alttakımı) olduğu sanılmaktadır (bu sürüngenler, iki ayaklı olmaları ve tüy görünümünde pullarıyla kuşların habercisidirler). Bununla birlikte, psödosukiyenlerin arkeopterikse dönüşme evreleri konusunda hiçbir bilgi edinilememiştir. Yalnız, paleontoloji uzmanları, bu bilgi boşluğunu doldurmak için arkeopteriksin kanatlarının ve tüylerinin yavaş yavaş oluştuğu varsayımını ortaya atmışlardır. Bütün bilgi boşluklarına karşın, günümüzde arkeopteriks, bütün kuşların atası sayılmaktadır. ■

Arkhimedes

Eskiçağ'ın en ünlü geometricilerinden biri (İ.Ö. 287-Syrakusai, İ.Ö. 212).
Arkhimedes'in, Syrakusaili bir aileden geldiği kesinlikle ileri sürülmese de, en azından Syrakusai kralı Hieron ve oğlu Gelon ile yakın ilişkiler kurduğu söylenebilir. Gençliğinde öğrenim görmek ve Eukleides'in derslerini izlemek için İskenderiye'ye gittiği konusundaki bilgiler de kesin değildir. Çünkü, Arkhimedes'in İskenderiye'ye gidebileceği yaşta, Eukleides'in ölmüş olması gerekir. Ayrıca, Eukleides'in yerine geçen Eratosthenes ve Sisamlı Konon gibi matematikçilerle ilişki kurmuş olması da, bu konuda pek bir şey kanıtlamaz. Arkhimedes'le ilgili birçok efsane anlatılır. Sözgelimi ünlü *Eureka!* öyküsü, sanıldığı gibi Arkhimedes'in adını taşıyan hidrostatik ilkesinin bulunmasıyla ilgili değil, özgül ağırlıkla ilgilidir. Syrakusai kralı Hieron, kendisine taç yapan bir kuyumcunun, altına belli ölçüde gümüş katarak hile yaptığından kuşkulanmış ve bu hilenin, taç bozulmadan ortaya çıkarılmasını istemişti. Arkhimedes bu işi gerçekleştirebilmek için uzun süre bir çözüm aradı. Bu konuda Vitruvius şöyle yazmıştı: "Arkhimedes, bu sorunun kafasını kurcaladığı bir gün hamamda banyoya giriyordu. Suya gömüldükçe, banyodan aynı oranda su taştığını farketti. Bu gözlem, ona aradığı şeyi buldurmuştu. İçini öyle bir sevinç kapladı ki, çırılçıplak sokağa fırladı ve "Eureka" ("Buldum!") diye bağırarak evine koştu. Hemen taçla aynı ağırlıkta iki külçe yaptırdı; biri altından öbürü de gümüştendi. Bu iki külçe ile tacın aynı kaptan taşırdıkları su miktarını karşılaştırdı; böylece altına katılan gümüş miktarını bulmuş oldu."
I.Ö. 215'te Romalılar Syrakusai'ye saldırdığı sırada, Arkhimedes'in kentin savunmasını yönettiği de söylenir. Bu söylentiye göre, çok uzak erimli mermiler kullanarak ve aynalarla güneş ışınını yansıtıp gemilerini yakarak, Romalılara üç yıl süreyle karşı koymuş, 212 yılında, Marcellus'un askerleri kente girdiğinde, dokunulmaması için buyruk verilmiş olduğu halde, Romalı bir asker tarafından öldürülmüştür.
Hem bir mekanikçi, hem bir "mühendis" olarak çalışan Arkhimedes, Eukleides'in çalışmalarını tamamlayan iki inceleme *(Küre ve Silindir Üstüne; Küre Kesmeleri ve Koni Kesmeleri Üstüne)* yazmış, *Çemberin Ölçümü Üstüne* adlı çalışmasında büyük bir yaklaşıklıkla π sayısını ($3+\frac{10}{71}$ ve $3+\frac{1}{7}$ arasında) vermiştir. *Düzlemlerin dengesi* üstüne yazdığı iki kitapla statik biliminin kurucusu sayılmış, *Suya Batırılan Cisimlerin Dengesi Üstüne* adlı yapıtıyla da hidrostatiğin temellerini atmıştır. Ayrıca sarmallarla (spiral) ilgili bir çalışması vardır. ■

Arktika

Kuzey kutbu bölgesi toprakları ile çevre adalarına verilen ad.
7 milyon km²'lik bir alana yayılan Arktika, Amerika'ya bağlı bir bütün ile İskandinavya'dan Bering boğazına kadar uzanan, Avrupa ve Asya'ya bağlı ikinci bir bütünü kapsar; toprakları çoğunlukla Birinci Zaman'dan kalma kayaçlardan oluşur: Buzul aşındırmasıyla törpülenmiş eski tabanlara (Kanada kalkanı ve İskandinavya kalkanı) bağlı gnayslar, şistler, granitler söz konusu tabanların bazen yeni hareketler sonucunda yükseldiği, kıvrıldığı (Grönland; Anadir sıradağları) ya da tortul toprakların oluşturduğu kalın tabakalarla örtüldüğü görülür. Bütün bu kayaçlar buzullardan büyük ölçüde etkilenmiş ve yer yer sular altında kalmıştır (kıyılarda çok sayıda adanın bulunması, bunun kanıtlarından biridir). 2 175 000 km²'lik bir alana yayılan Grönland adasının ortası bir buzul takkesiyle kaplıdır; bu içbuzulun buzul dilleri, batı kıyılarını aşındırır. Adanın adı, yalnızca doğu kıyılarında yaz aylarında yetişen cılız bitkilerden gelir (Grönland: Yeşil toprak). Arktika'nın merkezi, kutup iklimini daha da sertleştiren bir antisiklonun etkisi altındadır (yıllık yağış miktarı 200 mm). Bununla birlikte, Atlas Okyanusu kökenli alçak basınçlar gerek yaz, gerek kış aylarında kıyıları izleyip, rüzgâr getirir, sis ya da yağışlara (kar ve dolu) neden olurlar. Sıcaklık her yerde çok düşüktür; yıllık sıcaklık ortalamaları —10°C ile —20°C arasında değişir (uzun ve karanlık kış ayları boyunca Grönland'da sıcaklık -60°C'ın altına düşebilir). Arktika'da bitki örtüsü yaz ayları boyunca çok hızlı bir gelişme gösterir.

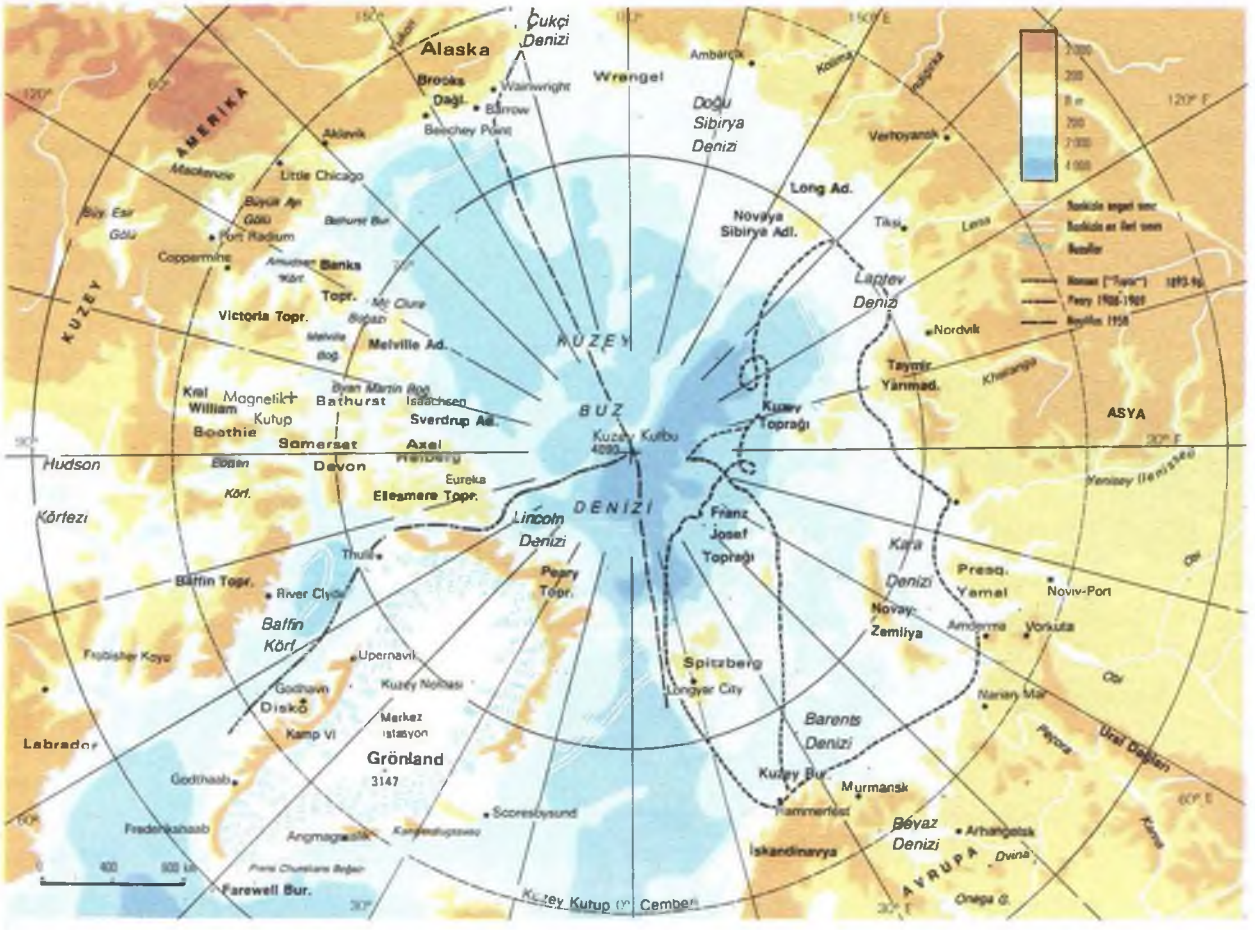

Yılın sekiz ayı boyunca donan toprağın yalnızca yüzey kesimi yaz aylarında çözülür; otlar, kısa çalılar ve bodur kayın ağaçlarıyla örtülü bir turbayla kaplanır: Tundra.

Bol bulunan yosunlar ve likenler, rengeyikleri ile Kanada rengeyiklerinin (karibu) temel besin maddelerini oluşturur. Bu hayvanlar, tavşanların ve lemminglerin yanı sıra, Kuzey kutup bölgelerinin başlıca otçul hayvanlarıdır. Etçiller arasında da kurt ve tilkinin yanı sıra, bankizlerde yaşayan beyazayı, fok, denizayısı (denizaslanı), vb. sayılabilir. Arktika'da birçok kuş türüne de raslanır; bazıları iç kesimlerde (kırlangıç, ördek, kaz), bazıları da okyanus kıyısında (karabatak, martı) yaşar. Sular plankton bakımından zengindir; zengin su ürünleri arasında balinalara da raslanır.

NÜFUS

Kuzey kutbu bölgelerinde göçebe "mongoloyit" topluluklar yaşar (eskiden balıkçılık ve avcılıkla geçinen bu insanların yaşama biçimi, rengeyiklerinin ve Kanada rengeyiklerinin göçlerine bağlıydı). Yaklaşık 30 000 kişi kadar olan Laponlar, Avrasya Arktikası'nın bütün kıyı kesimine yayılmış olan ren kültürünün.

ARKTİKA'NIN BİLİMSEL OLARAK İNCELENMESİ

—Deniz ve hava ulaşımını kolaylaştırmak için Arktika'da bilimsel çalışmalar şu yollarla gerçekleştirilir:
—Karada kurulmuş çeşitli istasyonlarda yapılan bilimsel araştırmalar (hava koşullarıyla ve buzullarla ilgil bilgi edinme): Bu araştırmalar, Kuzey Denizi yolunu kullanan gemilere yardımcı olur;
—kutup bölgesinde yörüngeye oturtulan meteoroloji uyduları (fotoğrafların aktarılmasına yarar);
—buz adaları üstünde eski S.S.C.B. ve A.B.D. tarafından kurulmuş yüzer istasyonlar (bankizin kaymasının ve denizaltı yüzey şekillerinin incelenmesi);
4—nükleer denizaltılar ve buzkıranlar.

ARKTİKA'DA YER ALAN TOPRAKLAR

NORVEÇ

Svalbard adaları, 3 750 nüf. (1991). Jan Mayen adasını (373 km²) ve Spitzberg'i (62 050 km²) kapsarlar.

DANİMARKA

Grönland: 55 900 nüf. (1991; 2 175 600 km²)

RUSYA FEDERASYONU

Franz-Joseph adaları 23 nüf. (1991; 16 500 km²)
Novaya Zemliya, 110 nüf. (1991; 82 600 km²)
Kuzey Toprağı (37 560 km²)
Yeni Sibirya (38 400 km²)
De Long adaları (889 km²)
Vrangel adası (7 270 km²)

KANADA

Banks adaları (66 498 km²)
Victoria (208 080 km²)
Wales Prensi adası (35 183 km²)
Somerset (24 945 km²)
Ellesmere (200 445 km²)
Parry adaları (141 923 km²)
Sverdrup (51 013 km²)
ve birçok adacık. Yaklaşık 25 000 Eskimo.

A.B.D.

Alaska, 565 000 nüf. (1991; 1 518 000 km²)
Yaklaşık 38 000 Eskimo.
Serbest sulardaki, bankizdeki ve havadaki egemenlik sorunu henüz çözülememiştir ve Arktika'nın stratejik rolünden dolayı, önemini korumaktadır.

Arktika'da insanlar ve hayvanlar soğukta yaşamayı başarabilmişlerdir: Norveç'te bir Lapon kadını.

batıdaki temsilcilerini oluştururlar. İskandinavya ve Finlandiya'ya, Trondheim'ın iç kesiminden Kola yarımadasının doğu ucuna kadar yayılmışlardır. Nüfusları 60 000 dolaylarında olan (1991) Eskimolarsa, Bering denizi ile Grönland'ın doğusu arasında kalan eski S.S.C.B., A.B.D., Kanada ve Danimarka topraklarında yaşarlar. Sibirya'da yaşayan topluluklar arasında Tunguzlar, Nenetler, Buryatlar, Yakutlar sayılabilir.

Arktika'da zengin maden yatakları ortaya çıkarılması, bu bölgelerin gelişmesinde büyük rol oynamıştır: Özellikle Sibirya ve Mackenzie'de maden kömürü, petrol; Labrador'da demir; Kanada'da uranyum. Arktika'nın, kıtalararası ulaşımda, hava ve deniz bağlantılarındaki (Kanada ve Rus buzkıranları yılın 140 günü "Kuzey Deniz Yolu"nu açarlar) önemi gün geçtikçe artmaktadır.

Spitzberg'de büyük bir martı.

Kuzey kutup bölgesinde sürüler halinde yaşayan morsların (memeli deniz hayvanları) dişinden yapılmış bir tarak.

Kanada'da rengeyiği (karibu) boynuzundan yapılmış minyatür bir maske.

İskit-Altay sanatının örneklerinden bir geyik heykeli (İ.Ö. V.-VI. yy.).

ARKTİKA SANATI

Avrupa ve Asya'nın en kuzey kesimlerinde (İskandinavya; Finlandiya; eski S.S.C.B., özellikle de Onega gölü çevresi, Beyaz Deniz kıyıları ve Sibirya), buzul sonrası çağdan kalma

bütün kaya resimleri merkezlerinde ele geçen bulgular, "Arktika sanatı" genel adı altında toplanır. Bazı uzmanlar, buzulların çekilmesinden sonra mağara duvarlarına kazılmış olan bu hayvan resimlerinin, Taş devrinin başlangıcındaki büyük kaya resmi sanatının uzantıları olduğunu ileri sürmüşlerdir. Gerçekteyse, söz konusu sanat, dünyanın aşağı yukarı her yerinde ortaya çıkarılmış olan bütün öbür açık hava kaya resimleri merkezlerinde karşılaşılan ve çözülemeyen sorunları ortaya koyar. Her şeyden önce, bu resimlerin hangi tarihte yapıldıklarını ve hangi kültüre bağlandıklarını belirlemek olanaksızdır. Ayrıca, Arktika'daki uçsuz bucaksız alanlara yayılmış olan sitlerin birbiriyle bağlantılı olması da olanaksızdır. Arktika sanatı adı altında toplanan bulgulardan, bazılarının tarihleri yaklaşık olarak belirlenmiştir. Sözgelimi, Norveç'in kuzeyinde bulunanlar İ.Ö. 5000 yılından önceki

dönemden kalmadırlar. Bütünüyle değişik bir üslupta olan başka gravürlerinse, Tunç devrinden kaldıkları kesindir.
Profilden çizilmiş en eski büyük hayvan resimleri (kenar çizgileri oldukça derin olan bu resimler mağara duvarlarına ve yere yapılmışlardır) Norveç'in kuzeyindeki sitlerde ortaya çıkarılmıştır. Eski S.S.C.B. topraklarındaki, özellikle de Sibirya'daki gravürlerin başlıca özelliği, son derece yalın biçimde yapılmış olmaları ve yapım açısından gene aynı bölgelerden gelen amber heykelciklere benzemeleridir. Daha ileri dönemlerden kaldıkları sanılan başka gravür dizileri arasında, belli bir olayı anlatan canlı sahnelere, küçük insan görüntülerine, hayvan figürlerine raslanır; ayrıca, çeşitli eşyaların üstünde de anlaşılması güç işaretler vardır. Bütün bu bulguların hangi tarihten kaldıklarını söylemek olanaksızdır ama, silahlara, araçlara, teknelere, araba ve sabanlara bakılarak bazılarının Tunç devrinden (bu dönemin başlıca ölçütü arabadır), bazılarınınsa daha erken dönemlerden, Cilalıtaş devrinden kalmış oldukları ileri sürülebilir. ■

ARKTİKA'NIN TARİHİ

Kuzey kutbunun keşfi, XVI. yy'da, Uzakdoğu'ya giden bir yol bulmaya çalışan denizciler tarafından başlatıldı. Bilinen toprakların sınırları W. Barents (1570), J. Davis (1585), H. Hudson (1611), W. Baffin'in (1616) adları verilen denizleri bulmalarıyla sürekli olarak genişletildi. Bu arada Ruslar da, 1728'de kuzeydoğuya giden bir geçit arayarak Bering boğazını buldular. 1893'te Norveçli Nansen, buzlar arasına sıkışıp, 3 yıl süreyle rotasından ayrıldı. 1903'te, Amundsen magnetik kutbu bulup, 1906'da Bering boğazını geçti. 1909'da Amerikalı R. Peary ile F. Cook birbirlerinden ayrı olarak Kuzey kutbuna ulaştılar. Sonra, havadan (Byrd: 1926, Amundsen: 1928) ya da deniz altından (1958'de A.B.D. nükleer denizaltısı Nautilus kutbun altından geçti) birçok sefer düzenlendi. Ayrıca çok sayıda bilimsel çalışma yapıldı.

Arnavutluk

Balkan yarımadasının en küçük devleti.
Yugoslavya, Yunanistan, İon denizi ve Adria deniziyle sınırlı olan Arnavutluk, bir "halk cumhuriyeti"yken yakın dönemde çok büyük değişiklikler geçirmiş, önce ideoloji açısından Moskova'dan bütünüyle koparak öbür sosyalist ülkelerden farklılaşmış (Maoculuğa yakın bir yöntem benimseyen Arnavutluk yöneticileri, ülkeyi büyük ölçüde dışa, özellikle de Batı ülkelerine, kapamışlardı), sonra da, 1990'dan başlayarak Doğu Bloku ülkelerinde esen özgürlük rüzgârından etkilenme sonucunda Batı tipi demokrasiye geçmiştir.

COĞRAFYA

Dağlık bir ülke olan Arnavutluk topraklarının % 60'ının yükseltisi, 1 000 m'yi aşar. Balkanlar'ın en karmaşık yüzey şekillerinin görüldüğü ülkede, kabaca bir bölümleme yapılmak istenirse, kıyıya koşut uzanan üç bölge ayırt edilir: Kıyı ovası; iç kesimdeki sıradağlar; ova ile dağların bitişme noktasındaki tepeler bölgesi. Genişliği 10-30 km arasında değişen, kuzeyde İşkodra gölünde güneyde Avlonya (Vlore) körfezine kadar uzanan kıyı ovası bir dizi püskürtü konisinden oluşmuştur; yakın döneme kadar birer sıtma yuvası olan denizkulaklarıyla ve bataklıkları çevreleyen kıyı şeritleriyle sona erer. Ülkenin iç kesimlerinde uzanan büyük sıradağlar sistemi, kendi içinde ikiye ayrılır: Drin ırmağının kuzeyinde yer alan ve kuzey-doğu, güney-batı yönünde uzanan Arnavutluk Alpleri'nin, billursu ve kalkerli tepelerinin yükseltisi 2 694 m'yi bulur. Drin'in güneyinde, boylamlar doğrultusunda üç sıradağ, Korab'da (Korabi) 2 751 m'ye kadar yükseldikten sonra, Adriya denizine doğru apansızın alçalırlar.
Ova ile dağın birleştiği noktada, Üçüncü Zaman'dan kalma killi topraklardan oluşan tepeler, ülkenin en zengin bölgelerini oluşturur: Arnavutluk nüfusunun büyük bölümü buralarda toplanmıştır. Sık sık bogazlardan ve dar havzalardan geçen akarsular, ulaşıma elverişli değildir; yalnız, Drin (Arnavutluk'ta 280 km), Mat, Seman, Viyosa gibi akarsulardan, sulama ve hidroelektrik enerjisi sağlamada yararlanılır.Çöküntü havzalarında 150'yi aşkın göl yer alır. Zaman zaman Afrika'dan gelen rüzgârların estiği kıyı kesiminde, tam bir Akdeniz iklimi egemendir. İç kesimlerdeyse, kara ikliminin özellikleri hemen ortaya çıkar: Büyük sıcaklık farkları; özellikle yaz mevsiminde bol yağışlar. Akdeniz bitki örtüsünün yerini, çam, gürgen, köknar ormanları, daha yükseklerdeyse otlaklar alır.

TARİH

Adriya denizinin girişine egemen yükseklikllerde gerçek bir kale olan Arnavutluk, bu konumuyla, tarihin akışı içinde Balkan yarımadasını ele geçirmek isteyen çeşitli güçlerin ilgisini çekmiştir.
Daha Tarihöncesi dönemde yerle-

şilmiş olan Arnavutluk topraklarını, İ.Ö. II. binyılda Yunan ve Latin yazarlarının sözünü ettikleri İllirya halkları işgal ettiler (bıraktıkları büyük taş kalıntılara karşın, bu halkın kökeni tam olarak belirlenememiştir). Eskiçağ'daki tarihi Makedonya aracılığıyla Eski Yunan'ın ve Roma'nın tarihiyle karışan Arnavutluk'tan birçok imparator (sözgelimi Diocletianus) yetişti. Batı Roma İmparatorluğu'nun Barbarların etkisiyle çökmesinden sonra, Bizans İmparatorluğu'na, zaman zaman da Bulgar İmparatorluğu'na bağlanan ülke toprakları, Sırplar, Bulgarlar, Bizanslılar ve Normandlar tarafından istila edildi. Sicilya kralı Charles d'Anjou'nun eline geçtikten (kral, bir süre için Arnavutluk kralı unvanını aldı) sonra, Epir despotluğuna bağlandı. XV. yy'ın başında da Türkler tarafından fethedildi ve İskender Bey'in kısa süreli bağımsız dönemi (1443-1468) dışında, XX. yy'm başlarına kadar Osmanlılar tarafından yönetildi.

Birinci Balkan savaşından sonra, 29 Temmuz 1913 Londra Konferansı'nda, Osmanlı Devleti'nin Arnavutluk üstündeki haklarına son verilerek, Arnavutluk'ta sözde bağımsız, ama aslında uluslararası bir komisyonun denetlediği bir devlet kuruldu. Ama bu devlet, 1925'e kadar iç çarpışmalarla çalkalandı. Sonunda, Tiran'ın isyancıların eline geçmesi üstüne 10 Haziran 1924'te Yugoslavya'ya kaçmış olan eski başbakan Ahmet Zogu, aldığı yardımcı kuvvetlerle ülkeye döndü ve 21 Ocak 1925'te cumhuriyet ilan edildi; ama bir süre sonra, cumhuriyeti krallığa dönüştüren Zogu, 1928'de Zogu I adıyla tahta çıktı.

7 Nisan 1939'da İtalya'daki faşist hükümetin Arnavutluk'a bir ültimatom verdikten sonra ülkeyi işgali üstüne, kral ve ailesi yurt dışına kaçmak zorunda kaldı. 12 Nisanda Tiran'da toplanan sözde bir kurucu meclis, iktidarı Vittorio Emmanuele III'e verdi; bu, aslında Arnavutluk'un kesin biçimde, İtalya'ya bağlanması anlamına geliyordu.

İkinci Dünya savaşı sırasında önce İtalyanların, sonra Almanların işgal ettikleri ülke, 1944 Kasımında Enver Hoca ve yandaşları tarafından özgürlüğüne kavuşturuldu; 1946 Ocağında ülkenin Enver Hoca yönetiminde bir halk cumhuriyeti olduğu ilan edilerek, S.S.C.B'ninkine benzeyen bir anayasa kabul edildi; S.S.C.B'yle sıkı ilişkiler kurup, önemli iktisadi yardım alındı. Ama Sovyetler Birliği'nin stalinci siyasetten ayrılması, Arnavutluk'un Moskova'yla ilişkilerinin bozulmasına ve Çin ile S.S.C.B'ni karşı karşıya getiren ideoloji anlaşmazlığında, Arnavutluk'un Avrupa'da Çin'i destekleyen tek halk cumhuriyeti haline gelmesine yol açtı (1968).

Bununla birlikte, sonradan dış siyasetinde önemli bir değişiklik yapan Arnavutluk, 1978 yılında Çin'le de bütün ilişkilerini apansız kopardı (ama, A.B.D. ve S.S.C.B'yle ilişki kurmama tutumunu da sürdürdü).

Tiran'da Hacı Ethem Bey camisinin kapısı (XIX. yy. başları). Çiçekli dekorlarıyla rokoko üslubunu andıran bu yapı, Balkanlar'daki İslâm sanatının başlıca örneklerindendir. Günümüzde müze haline getirilmiştir.

YAKIN DÖNEM

1990 yılında başlayarak sosyalist ülkelerde gerçekleşen önemli değişikliklerden etkilenen Arnavutluk'ta, 1990 yılının Ocak ayında yapılan Parti Merkez Komitesi toplantısında, dışa açılma önerileri benimsenerek, dış seyahatler serbest bırakıldı ve gerek A.B.D'yle, gerek S.S.C.B'yle ilişkilerin yeniden kurulması tasarlandı. Nisan ayında siyasal ve iktisadi reformların resmen ilan edilmesinden sonra, AGİK'e (Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı) katılma kararı alındı. Parlementonun yurtdışına seyahatleri serbest bırakan kararı onaylamasından (21 Haziran) sonra, binlerce Arnavutun sığınma hakkı istemeleri üstüne, Fransa, İtalya ve Federal Almanya'nın Tiran'daki elçilikleri kapatıldı. 1990 sonlarında yaşama koşullarından yakınan öğrenci hareketlerinin siyasal hak ve özgürlük isteklerine dönüşmesini, Devlet Başkanı Ramiz Alia'nın çok partili seçimlere gidileceğini açıklaması izledi. 1991 Şubat ayında öğrenci hareketleri yaygınlaştı ve göstericiler ile güvenlik güçleri arasındaki çatışmalarda 4 kişi öldü. Kısa süre sonra yapılan ilk (1944'ten beri) özgür seçimlerde, iktidardaki Emek Partisi oyların % 65'ini aldıysa da, Ramiz Alia'nın oyları, Demokratik Parti'den Franko Kraqi'nin oylarının gerisinde kaldı. Başbakanlığa getirilen Fatos Nono, çok geçmeden istifa edince (5 Haziran 1991), Alia hükümet başkanlığına Ylli Bufi'yi atadı. Bir Ulusal Birlik hükümeti kurarak ülkeyi 1992 yazında yapılacak genel seçimlere götürmeyi üstlenen Bufi'nin istifası üstüne de, yerine Vilson Ahmeti getirildi (10 Aralık 1991). 1992'nin Mart ayında yapılan genel seçimlerden sonra, 140 üyeli yeni Arnavutluk Parlamentosu, 8 Nisan 1992'de cumhurbaşkanlığına, oyların çoğunluğunu almış olan Demokratik Parti önderi Sali Berişa'yı (ülkenin 1944'ten bu yana, komünist olmayan ilk cumhurbaşkanıdır) seçti.

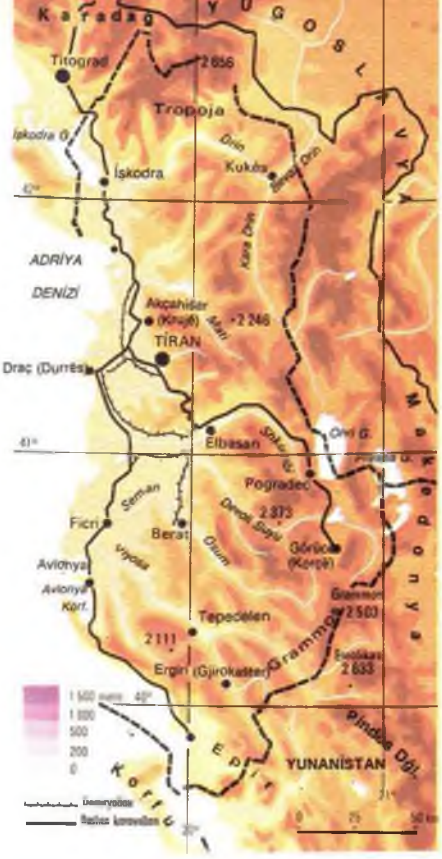

İKTİSAT VE SANAYİ: HALK CUMHURİYETİ DÖNEMİ

İKTİSAT. İktisadı çok eski dönem-

Resmî adı	**:Arnavutluk Cumhuriyeti**
Yüzölçümü	**:28 748 km² (1 350 km²'lik bölümü iç sular)**
Nüfusu	**:3 201 000 (1990)**
Başkenti	**:Tiran (225 700nüf.; 1990)**
Para birimi	**:Lek**
Resmî dili	**:Arnavutça**
Dini	**:İslâm (% 70); ortodoks (% 20); katolik (% 10)**

Arnavutluk'ta bir devlet çiftliğinden görünüş. Kadınların giysileri, ülkenin kuzey yöresinin yerel giysileridir.

lerden bu yana tarıma ve hayvan yetiştiriciliğine dayanan Arnavutluk'ta yeni yöneticiler, 1945 Ağustosunda bir toprak reformu yasası çıkararak, 155 000 hektar toprağı halka dağıttılar. Bir bölümü devletin, bir bölümü de 19 000 büyük toprak sahibinin olan topraklara el konmasıyla elde edilen bu topraklardan, on binlerce köylü yararlandı. Toprak dağıtımının yanı sıra, verimi artırma çalışmalarına girişildi; bataklıklar kurutuldu (Maliki; Tumana; Vrina; Beden); sulama alanında kullanılan büyük depolar yapıldı. Bu çalışmalar sonucunda 510 700 hektarı bulan tarım topraklarında, başlıca ürünleri mısır, buğday ve pirinç oluşturdu. İklimi elverişli olan kıyı ovası, zeytinlikler, üzüm bağları ve turunçgillerle (Himara ovası) kaplandı. Ayrıca, ülkede iki yeni ürünün yetiştirilmesine başlandı: Maliki bölgesinde şekerpancarı tarımı; yerel sanayinin gereksinimlerini karşılayan tütün tarımı. Ülke yüzölçümünün % 43'ünü kaplayan ormanlar da önemli bir gelir kaynağı oluşturdu. Ayrıca ülkenin % 25'ini kaplayan otlaklarda hayvancılık önemli ölçüde geliştirildi. Sürülerin niteliğini artırmak için gösterilen çaba sonucunda, sığır ve koyun sayısındaki artış çok yavaş olmakla birlikte, domuz sayısı hızla arttı. Deniz, akarsu ve göl balıkçılığı da, ek bir gelir kaynağı oluşturacak biçimde gelişti.

SANAYİ. 1946 yılına kadar söz edilemeyecek derecede önemsiz bir durumda olan sanayi, o tarihte devletleştirildi ve 1950 yılında başlayarak uygulanan, çeşitli beş yıllık planlarda en ağırlıklı kesim haline getirildi. Yeraltı gelir kaynakları işletilmeye başlandı (Kuçovo ve Marinez'de çıkarılan petrol, Cerrik, ve Fier'de işleniyor, Selenice'de çıkarılan bitümün bir bölümü dışarı satılıyordu). Yakın dönemdeyse krom, bakır, demir ve nikel, taşkömürü yataklarının işletilmesine girişildi.

Ülkede elektrik enerjisi üretimi de sürekli arttı. İlk aşamada dağlarda yüzlerce küçük hidrolik santral kuruldu; sonra bunlara Mat ırmağı üstündeki Karl Marx ve Engels, Bistrice (ya da Bistrita) ırmağı üstündeki Stalin santralları eklendi; daha yakın dönemde de Drin ırmağı (bu ırmağın elektrik uretimindeki payı günden güne artmaktadır) üstünde, daha güçlü olan Mao Dzı-Dung santralı hizmete girdi.

Arnavutluk'ta yol yapımında çalışan gönüllü işçiler.

Uzun süre küçük el sanatları düzeyinde kalan sanayi, yerel demir-nikeli işleyen Stalin demir-çelik tesislerinin, çimento fabrikalarının ve bir fosfat fabrikasının kurulmasıyla ağır sanayiye doğru gelişti. Makine yapımı Tiran'da (traktör, tarım araçları), dokuma sanayisi Tiran, Berat, İşkodra ve Görüce'de gelişmeye başladı. Besin sanayisi tesisleri (balık ve meyve konserve fabrikaları, un, zeytinyağı, bira ve şeker fabrikaları) kuruldu. 1947'de hiç demiryolu olmayan Arnavutluk'ta, 1990 sonlarında demiryolu ağının uzunluğu 150 km'yi aştı: Hatlardan biri, Tiran ile ülkenin başlıca limanı Draç'ı birbirine bağlar (Draç bir başka hatla da, demir-çelik merkezi Elbasan'a bağlanır). Yüzey şekillerinin elverişsizliği nedeniyle, düzenli karayollarının uzunluğuysa, 2 700 km'de kaldı (ülkenin tek havalimanı Tiran'dadır).

BEŞ İLKE. Arnavutluk iktisadının planlaması, VI. beş yıllık plan tartışmalarının (1976-1980) yapılması sırasında açıklanan beş ilkeye dayandırıldı. Bu ilkelerin birincisi, sanayinin, iktisadı yöneten başlıca dal, tarımın da iktisadın temel dalı olmasını öngörüyordu. Ne var ki, tarımın da sanayi gibi oldukça hızlı gelişmesine karşın, devlet istatikleri, ulusal gelirdeki pay açısından, tarımın gerileyip sanayinin hızla ilerlediğini ortaya koydu. Bağımsızlığın kazanılmasından sonra, mısırdan çok buğday tarımına önem verilmesiyle, ekmek gereksinimi bütünüyle karşılanmaya

İSKENDER BEY

(?, 1404— Alessio, 1468).
Bir Arnavut beyinin oğlu olan İskender Bey (gerçek adı Gergi Kastriyota), Osmanlı sarayında yetiştirilip, tımarbeyi olarak Arnavutluk'a gönderildi (1437). Bir süre sonra ordudan kaçarak yeniden hıristiyan oldu. 1445'te Papa'dan ve Napoli Krallığı'ndan yardım görerek, üstüne gönderilen Osmanlı birliklerini bozguna uğrattı. 1459'da İsa Bey komutasındaki Osmanlı kuvvetlerine direnemeyeceğini anlayınca, barış koşullarını kabul etmek zorunda kaldı. Ama Osmanlılara karşı Venedik-Macaristan ittifakına katılınca, 1467'de Fatih'in Arnavutluk'a karşı bir sefere çıkması üstüne Alessio (Les) kentine sığındı.

AHMET ZOGU

Arnavutluk kralı (Burgajet, 1895-Suresnes, Fransa, 1961).
Arnavutluk 1919'da cumhuriyet olunca, başbakanlığa atandı. 1924 Ocağında bir suikastten kurtulunca Yugoslavya'ya kaçtı. Aldığı yardımcı kuvvetlerle ülkesine dönerek cumhurbaşkanı seçildi ve 1928'de meclise kendini Zogu I adıyla kral ilan ettirdi. 1939'da faşist İtalyan hükümetinin ültimatomu üstüne ailesiyle yurt dışına kaçtı.

başlandı: Ekilen toprakların % 32'sinde buğday, % 19'unda mısır (1938'de % 57) yetiştiriliyordu. Tarım alanında elde edilen başarılar ekili alanların genişletilmesinden çok, makineleşmenin gelişmesiyle (75 beygirlik ilk traktör motoru 1977'de yapıldı) ve yeni yöntemlerin kullanılmasıyla (yoğun biçimde kimyasal gübre kullanımı, vb.) verimin önemli ölçüde artması sonucu gerçekleşmişti. Bu yöntemler aynı zamanda, meyve tarımının gelişip yayılmasını da etkiledi.

İkinci ilke, ağır sanayinin gelişmesine ağırlık verilmesini öngörmekteydi. Üretim araçlarıyla ilgili sanayi kollarının, öbür sanayi dallarının ve tarımın gelişmesine gerekli araçların sağlanması için, daha hızlı gelişmesi amaç alındı; 1976'da Arnavutluk'ta ilk kez çelik elde edilmesini sağlayan demir-çelik tesisleri (Elbasan), büyük bir hidroelektrik santral ve bir petrol rafinerisi kuruldu.

Üçüncü ilke, sanayi gelişmesinin hızlandırılmasıydı. Ne var ki, toplam sanayi üretimi, planlamacıların 1980 yılına kadar % 41-44'lük bir artış öngörmüş olmalarına karşın, 1971'den 1975'e kadar % 52 oranında arttı.

Dördüncü ilke, Arnavutluk'un yalnızca kendi gücüne dayanmasından yanaydı. Bu ülke uyarınca, 1980 yılarının başında Arnavutluk, temel gereksinimlerinin büyük bölümünü, kendisi karşılayacak duruma geldi; yeni anayasa da Arnavutluk'ta her türlü yabancı yatırımı yasakladı. Yurt dışından makine ve işlenmiş ürünler alınıyor, maden filizi, petrol, meyve konserve ve elektrik enerjisi satılıyordu.

Beşinci ilkeyle de, hafif sanayinin (iç tüketim) mutlaka geliştirilmesi amaç alındı: Hafif sanayi ve besin sanayisi, değer olarak, 1975 yılında toplam sanayi üretiminin yarıya yakın bölümünü oluşturuyordu.

Ne var ki, sanayinin gelişmesi çevre ve halk sağlığı açsından sorunlar ortaya çıkarmaya başladı; buna karşılık bataklıkların ve göllerin kurutulması, ülkede eskiden çok yaygın olan sıtma hastalığını ortadan kaldırdı.

YAKIN DÖNEM

1989'da ülke iktisadındaki sıkıntılar, sonunda ülke yöneticileri tarafından da kabul edildi ve ülkenin dördüncü ilkenin gerektirdiği gibi yalnızca kendi gücüne dayanmasının olanaksızlığı anlaşıldı. Bunun sonucunda, dış ülkelerle iktisadi ilişkiler kurmak ve geliştirmek için çabalara girişilerek, birçok ülkeyle (Macaristan, Polonya, Japonya, Bulgaristan) ticaret anlaşmaları imzalandı; birçok ülkeyle (Türkiye, İspanya, İtalya, Yunanistan, İsviçre) de ticaret bağlantıları kuruldu. Ama bütün bu çabalara karşın, en temel tüketim mal ve gereçlerindeki sıkıntılar günden güne arttı: 1992 yazında, ülkede, ekmek gereksinimini ancak 2-3 ay kadar karşılanabilecek buğday kaldığı açıklandı. ■

ENVER HOCA

(Gjirokaster, 1908).
Fransa'da öğrenim gördüğü yıllarda Fransız Komünist Partisi'ne girdi (1931). Öğretmen olarak Arnavutluk'a döndü ve Arnavutluk Komünist Partisi'nin örgütlenmesinde görev aldı; Zogu yönetimine ve İtalyan işgalcilere karşı savaştı. 1939'da yasadışı ilan edilince, direnişe geçip, 1942 Ağustosunda Zeri i Populit (Halkın Sesi) adlı bir gazete kurdu. 1944'te yönetimi ele geçirerek 1947' de Stalin'e yaklaştı; Tito'ya ve Stalin'in siyasetinden , uzaklaşanlara karşı çıktı, 1968'den sonra Çin sosyalizminin Arnavutluk'ta uygulanabileceğine inanıp, Mao Dzı-Dung'un görüşlerini benimsedi; ama 1978' de Çin'le olan bütün ilişkilerini kopardı.

aromatik dizi

Benzen ve birçok türevinin oluşturduğu çevrimsel maddelere topluca verilen ad.

Aromatik maddelere bu adın verilmesinin nedeni, bu tür moleküllerin birçoğunun kokulu (aromatik=kokulu) olmasıdır.

Söz konusu maddelerde, çekirdek (aromatik çekirdek) yapılarından kaynaklanan olağanüstü özellikler gözlenir (Bkz. BENZEN). φ ile gösterilen bu aromatik çekirdek, dizinin bütün bileşiklerinde yer alır.

Çiçekleri genellikle mavi olan yabani adaçayı, aromatik (kokulu) bir bitkidir.

Dizinin ilk üst dereceli türdeşini *tolüen* (φ-CH_3) oluşturur. Tolüen, 110°C'ta kaynayan bir sıvıdır; -93°C'ın altında katılaşır; sıcaklık-ölçer (termometre) sıvısı olarak kullanılır. Taşkömürü katranından ayırımsal damıtma yöntemiyle çıkarılan tolüen, çok benzediği benzenden bireşim yoluyla da elde edilebilir. Özellikle sülfürik asit ya da nitrik asitle çok kolay tepkimeye girer ve patlayıcı olarak kullanılan *trinitrotolüen* (T.N.T.) ortaya çıkar. Formülü $C_6H_4(CH_3)_2$ olan *ksilenler* de taşkömürü katranından çıkarılır, yükseltgendiklerinde, verniklerin, boyaların ve molekül ağırlığı yüksek reçinelerin üretiminde kullanılan *ftalik asitler* elde edilir. *Etilbenzen* kolayca hidrojenini yitirerek, *stiroleni* verir; stirolense, *polistiren* (yapay cam) biçiminde polimerleşir. Bir molekülde birçok aromatik çekirdek bulunabilir; en yalım C_6H_5 - C_6H_5 formülüyle gösterilen difenildir. Çevrimlerin birçok karbonu, taşkömürü katranının orta dereceli damıtma ürünü olan naftalinde görüldüğü gibi, ortak olabilir. Özellikle güvelere karşı ilaç olarak kullanılan naftalinden basım mürekkebi yapımında, ucuz parfüm üretiminde, boyar madde, plastik madde ve ilaç sanayilerinde, vb. yararlanı-

lır. Bu dizi içinde ayrıca *antrasen*, *fenantren*, *piren*, *benzopiren*, *perilen*, vb. sayılabilir.
Bu maddelerin fiziksel özellikleri, yoğun çekirdek sayısı arttığı ölçüde grafite yaklaşır. Aromatik çekirdeklere, alkaloyitler, vitaminler, hormonlar ve antibiyotikler gibi çok karmaşık bileşiklerde de raslanır. Alkaloyitler arasında, *kinolein* kümesinin en çok tanınanı, ateş düşürücü ilaç olarak kullanılan kinindir. Papaverin ve narkotin, *izokinolein* kümesinde yer alırlar; *fenantren*, doğrudan doğruya kullanılmaz; kodeinse, tebain ve morfinin bileşimine girer. Bazı vitaminlerde de aromatik çekirdeğe raslanır: Sözgelimi B_2 vitamini (laktoflavin), E ve K vitaminleri (kanama durdurucu) aromatik çekirdekli maddelerdir. Fenoller birçok parfümün bileşimine girerler: Akdikenden elde edilen para-metoksilbenzaldehit (CH_3-O-C_6H_4-CHO); uzun süre vanilyadan çıkarılan vanilin; vb. *Piperonal* ya da *helyotropin* (akasya ya da yalancı akasya çiçeğinin kokusunu oluşturur), adını akbiberin etkin maddesi olan piperinden alır ve bu maddeden elde edilir. Ayrıca boyar maddeler de aromatik çekirdek içerirler. ■

Arp

Fransız heykelcisi ve ozanı (Strasbourg, 1887-Basel, 1966).
Strasbourg Uygulamalı Sanatlar Okulu'nda ve Weimar Güzel Sanatlar Okulu'nda öğrenim gören Jean Arp, çağdaş resme ve şiire tutkuyla bağlandı. 1911'de, Matisse ile Picasso'nun tablolarının da yer aldığı bir sergiye katıldı. Kandinsky ve Delaunay'le, Birinci Dünya savaşından önce de Max Ernst, Modigliani ve Apollinaire'le dostluk kurdu. Savaşa karşı olduğundan İsviçre'ye geçti ve 1915'te Sophie Taeuber'le tanışarak evlendi. Kuruluşundan başlayarak dadacılığın etkinliklerine katıldı. Kolajlar ve duvar halıları yaptı; şiirler yazdı; 1917'de heykelciliğe yöneldi. 1925'te Meudon'a yerleştikten sonra, kesilip üst üste konmuş çokrenkli ya da tekrenkli ağaç ya da karton panolardan oluşan ilk "kabartmalar"ını yaptı. Jean Arp'ın, dadacı akıma uyduğu bu dönemden kalma yapıtları arasında *Fleur-marteau* (1917), *Assiette-nombril et fourchettes* (1923) ve *Horloge* (Duvar Saati, 1924) sayılabilir.

Jean Arp'ın Horloge *(Duvar Saati, 1924) adlı alçak kabartması.*

Jean Arp'ın bir heykel çalışması.

SOMUT SANAT

1930 yılında alçı ve mermerden heykeller yapmağa başlayan Jean Arp, fransızca yazdığı ilk şiir kitaplarını da yayımladı. Aynı yıl, yakın arkadaşı Theo van Doesburg, *Art concret* (Somut Sanat) adlı bir dergi çıkarmaya başladı: O dönemde, non-figüratif resim yapan bazı sanatçılar, yapıtlarının soyut terimiyle nitelendirilmesine karşı çıkmaktaydılar. Özellikle Arp, heykellerinde soyut hiçbir yan bulunmadığını, bu yapıtların gerçeğin bir kopyası değil, gerçeğin bir parçası olduğunu ileri sürerek şöyle diyordu: "Biz doğayı kopya etmek, var olan bir şeyi çoğaltmak istemiyoruz... Biz, bir bitkinin meyve vermesi gibi, doğrudan doğruya üretmek istiyoruz. Sanatımızda en küçük bir soyutlama izi bulunmadığından, onu *somut sanat* diye adlandırıyoruz."
Temelde böyle bir görüşü benimseyen Arp, *Concrétions* (Somutlamalar) adını verdiği bir dizi heykel yapmaya girişip, gereçleriyle, hacimleriyle, doğa nesnelerine benzeyen, doğa nesneleriyle karışan biçimler yaratmaya çalıştı. Denizin cilaladığı çakıl taşlarından, bulutların yuvarlaklığından ve kadın bedeninden büyük ölçüde etkilenerek, *Torse* (Gövde, 1931), *Bourgeons* (Tomurcuklar, 1938), *Sculpture concrète "Mirr"* (Somut Heykel "Mirr", 1949), *Torse de Chorée* (1958), vb. adlı yapıtlarını ortaya koydu.

Kendini bütünüyle sanatına ve şiirlerine adayıp, toplumdan uzak bir yaşam süren Arp, daha yoğun, daha gelişmiş heykeller yaparken, şiirlerinde de dadacılığın bütün özelliklerini ortaya koydu; hattâ düşünce ve estetikte her türlü hareketsizliği alaya aldı. İkinci Dünya savaşından sonra dünyanın bütün sanat çevrelerinde ilgi görmeye başlayan sanatçının yapıtları, çeşitli yerlerde sergilenirken, şiirleri de yeniden yayımlandı; 1954'te Venedik İkiyıldabir Sergisi'nde Uluslararası Heykel Ödülü'nü kazandı. Yaşamının son yıllarında, yakalandığı kalp hastalığı taşı yontmasını engellediği için, sanat yaşamının ilk yıllarındaki gibi alçı ve ağaç yontmaya ve resme yönelen Jean Arp, yeni kabartmalar yaptı: *Tête bouteille* (1956); *Réveil* (1957), vb. Heykellerinde ve şiirlerinde, yepyeni bir biçim arayışı içine giren Arp, modern sanatçıların başlıcalarından biri sayılmaktadır. ■

BAŞLICA YAPITLARI

Heykel: Cobra-Centaure (mermerden, 1952); Outrance d'une outre mythique (kireçtaşından, 1952); Torse (Gövde; mermerden, 1953); Aquatique (mermerden, 1953); Personnage préadamite (Ademöncesi Kişi; ağaçtan, 1952).
Şiir: Le Siège de l'air (1946); On my way (Yolumun Üstünde, 1947); Le Voilier dans la forêt (Ormandaki Yelkenli, 1957).
Ayrıca, Unesco'nun Paris'teki merkezi için 15 m uzunluğunda bir bakır kabartma yapmış ve birçok ozanın (özellikle Tristan Tzara'nın) şiir kitaplarını resimlemiştir.

arsenik

Atom numarası Z = 33, atom ağırlığı M = 74.922 ve simgesi As olan element.
Arseniğin iki alotrop çeşidi vardır: Metalsi tür olan *sarı arsenik* (α); metal türü olan *gri arsenik* (β). Olağan bir arsenik olan gri arsenik, daha kararlı bir elementtir. Arsenik, arı halde çok az kullanılır ve zehirliliği tartışma konusudur; ama, çok çabuk yükseltgenerek, son derece zehirli olan arsenik trioksidi (As_2O_3) verir (ticarette *beyaz arsenik* adı verilen bileşik). Çok güç birleştiği hidrojenle oluşturduğu arsenikli hidrojen (AsH_3), sıcakta ayrışarak arseniğin çökmesini sağlar (arsenik trioksitle [arsenyöz asit] zehirlenmiş insan cesedinde arsenik izleri bulmada Marsh, bu özellikten yararlanmıştır). Çok zehirli olan arsenik trioksit, kemirici hayvanların yok edilmesinde, boyar maddeler üretiminde ve boğucu gazların hazırlanmasında kullanılır.
Arseniğin iki asidi vardır: Arsenik trioksidi anhidrit olan *arsenyöz asit*; arsenyat denilen birçok tuz oluşturan *arsenik asit*. Çeşitli organometalsilerin (arsinler) bileşimine giren arseniğin, bazı organik türevleri, özellikle diklorofenil-arsin, 1914-1918 savaşında aksırtıcı gaz olarak kullanılmıştır. Beslenme yetersizliğine ve beden güçsüzlüğüne karşı kullanılan sodyum kakodilat (*kakodil* sözcüğü, $(CH_3)_2As$ kökünü gösterir) ve arhenal, eskiden frengi tedavisinde yaygın biçimde kullanılan salvarsan ya da 606 (günümüzde gümüşlü salvarsan biçimi dışında kullanılmaz) ve stovarsol da, arsenikli organik ürünlerdir. İnsan bedeninde de, az miktarda arsenik bulunur.
Arseniğin başlıca mineralleri arasında arsenopirit ya da mispikel (FeAsS), realgar ya da kırmızı zırnık (% 82 arsenik içeren arsenik sülfür As_2S_3) ve orpiment ya da sarı zırnık (% 76 arsenik içeren arsenik sülfür As_2S_2) sayılabilir. Ayrıca, ender de olsa nikel, kobalt, vb'nin arsenyatları, arsenitleri ve arsenyürleri bulunabilir. Arsenik elde etmek için, arsenopirit (mispikel) havada kavrulur ve ortaya çıkan oksit, karbonla indirgenir. Arsenik, alaşım biçiminde kullanıldığında, metalleri sertleştirir, parlaklık verir (avcılıkta kullanılan saçma üretimi). Elektronikte, yarı iletkenlerde katkı maddesi olarak kullanılan arsenik, galyumla ilgi çekici fotoiletken özellikleri olan bir alaşım oluşturur.
Arseniğin bütün bileşikleri az çok zehirlidir. Zaten bütün zehirlenme olaylarında ya yiyecek-içeceklere karışmış biçimde, ya kan ve sidik gibi hayvansal sıvılarla birleşmiş biçimde ya da karaciğer, dalak, vb. organların özleriyle birleşmiş biçimde arseniğe raslanır: Sidikte normal arsenik yüzdesi 24 saatte 0,15 mg'dır. Arsenik üstünde yapılan deneyler, bu zehirin yalnızca uzun süre gömülü kalmış cesetlerde değil, çürümüş ceset kalıntılarında, mezar çeperlerinde, hattâ mezar toprağında saptanabileceğini ortaya koymuştur. Yani günümüzde, arsenik sonucu ölümlerin saptanmaması olanaksızdır. ■

Arslan, Yüksel

Türk ressamı (İstanbul, 1933).
Küçük yaşlarda desen ve resim çizmeye başlayan Yüksel Arslan, çevresinde bulduğu her seyi (çiçekler, otlar, taş, tuğla, kömür ve sabun parçaları) kâğıt üstüne sürterek ilk resimlerini oluşturdu. Arada pastel, suluboya, guvaş ve yağlıboya da kullandı ama, doğal resim gereçlerine olan tutkusu, sonraki yıllarda resimlerini belirleyen başlıca etmenlerden biri olarak kaldı. İstanbul Erkek Lisesi'ni bitirdikten sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'ne girdi, ama bir süre sonra öğrenimi bıraktı. 1955'te İstanbul Maya Galerisi'nde "İlişki, Davranış, Sıkıntılara Övgü" adıyla, kendisini sanat ortamına kabul ettiren ilk sergisini düzenledi. Aynı yıllarda, Tarihöncesi sanatıyla ilgilenerek, mağara resimlerindeki toprak, bal, yumurta akı, yağ, kemik iliği gibi gereçlerden oluşan doğal boyaların hazırlanışını inceledi. Anadolu'da yaptığı gezilerde yaşlı kadınlardan kök boya tekniğinin inceliklerini öğrendi. Eski minyatür ressamlarının tekniği konusunda araştırmalar yaptı.
Resimlerini bütün bu araştırmaların ışığı altında, kendine özgü sayılabilecek bir teknik doğrultusunda geliştirerek, Marquis de Sade, Nietzsche gibi yazarların yapıtlarını okumaya yöneldi; Miro, Klee gibi ressamlarla, gerçeküstücü ressamların yapıtlarıyla ilgilendi. Bir yandan Michaux'nun yapıtlarının, bir yandan da Doğu minyatürlerinin etkisinde kalan sanatçı, Karagöz figürlerinden ve Bosch'un yapıtlarından esinlendi. Klee'nin güncesinde geçen "ben bir düşünce ressamıyım"

Yüksel Arslan

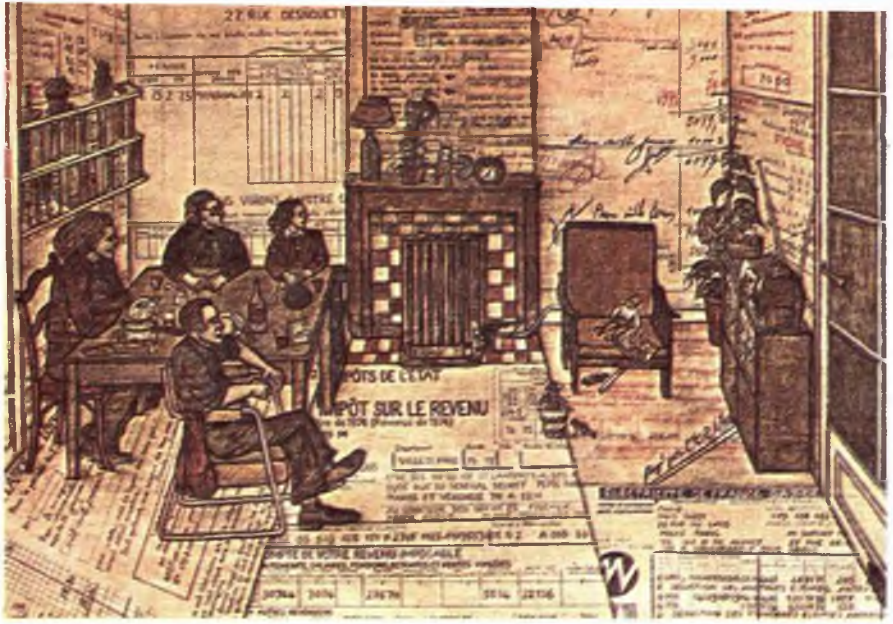

Yüksel Arslan'ın Arture 179 adlı tablosu.

sözünü, resimlerini biçimlendiren temel ilke haline getirerek, resmin bir amaç değil,düşüncenin hizmetinde bir araç olduğu savını benimsedi.
Eleşkirt'te askerlik görevini yaptıktan sonra, İstanbul'a yüzlerce desenle dönerek, 1959'da "Phallisme" dizisini içeren ikinci sergisini de İstanbul'da açtı. Aynı yıl André Breton ve resim alımsatımcısı Raymond Gordier tarafından Paris'e çağrıldı. 1961'de Paris'e yerleşerek, 1962'de R.Gordier'nin yanında üçüncü kişisel sergisini düzenledi. Bu sergiyi 1965'te "Arture" dizisini oluşturan Kopenhag ve Berlin sergileri izledi. Frankfurt'ta bu diziden 22 resim sergiledikten sonra Paris'e dönerek, "Arture" çalışmalarının yoğunlaştığı yeni bir sergi açtı. 1967'de Ankara ve İstanbul'da iki ayrı sergide çalışmalarını sundu. Aynı yıllarda Marx'ın *Kapital*'ini resimlemeye başladı (30 tablo; 1975'te Paris'te kitap olarak yayımladı). 1988'de İstanbul'da 1954-1988 arasındaki çalışmalarını içeren bir sergi açtı.

SANATI

Yüksel Arslan'm sanatı, klasik ve yerleşik bir anlam kazanmış resim kavramlarına, çağdaş bir bilincin tepkisi olarak tanımlanabilir. Bilinçaltının zengin çağrışımlarını, Freud çözümlemelerini akla getiren cinsel ve erotik yaklaşımları, insan varlığını düşünce açısından yorumlama çabalarını resminde tükenmeyen bir kaynak gibi işleyen sanatçının resmi, geleneksel uygulama yöntemlerinin dışında, yalnızca kişisel deneylerine dayalı bir alan olarak değerlendirmesi, ressamlık niteliğinin çok özel bir uğraş, çok kişisel bir meslek anlamı kazanmasına yol açmıştır. Yapıtları resim sanatındaki her çeşit akım, okul ve eğilime bir başkaldırı oluşturur. Kendi dünyasını öne çıkarmaya, karşıtlıkları bir araya getirmeye, tedirgin edeni ve düşünmeye yönelteni seçmeye özen gösterir. Resmin uzak çağlarını, daha ilgi çekici bulur. İnsanın duyu ve düşüncesini dışa vuran bütün yansımalara, üstünde durulmayan çelişkilere, bilinç yüzeyine çıkmamış gizli yönelişlere sürekli ilgi duyan sanatçının bu tutumu, bir yönüyle gerçeküstücülüğe bağlanabilirse de, kendi mantığı ve görsel düzeni içinde özel bir nitelik taşır. ■

Arşimet Bkz. Arkhimedes

Artaud

Fransız yazarı, tiyatro yönetmeni ve oyuncusu (Marsilya, 1896-İvry-sur-Seine, 1948).
1920'de Paris'e giden Antonin Artaud, tanıştığı Lugné-Poe'nun etkisiyle tiyatroda oynamaya başladı. Dullin, Pitoëff, Jouvet gibi tiyatro yönetmenleriyle çalıştı. Son derece hareketli oyun üslubu, unutulmaz sesi ve yüz hatlarıyla dikkati çekti. 1923-1924 yıllarında önemli bir sinir bunalımı geçirdi (o yıllarda Fransız yazarı Jacques Rivière'e gönderdiği mektuplarda, "ruhsal bir çöküntü" içinde bulunduğunu yazmıştır); 1924'te gerçeküstücülere katıldı. 1926'da Roger Vitrac ve Raymond Aron'la birlikte Alfred Jarry Tiyatrosu'nu kurdu; ama, Strindberg'in *Rüya Oyunu*'nu (Ett Drömspel) sahneye koyduğu sırada, İsveç elçiliğinden para almış olması Breton tarafından eleştirilince, gerçeküstücülerle ilişkilerini kopardı (1927). Paranoya belirtileri göstermeye başlayınca, birkaç kez akıl hastanesine girdi.
1936 yılında Meksika'ya yaptığı bir yolculuk, "kalıplaşmış,hareketsizleşmiş" diye nitelediği Batı uygarlığından kopması için bir bahane oldu. Meksika yaylalarında yaşayan Tarahumaraların canlı kültürünün, kalıplaşmış saydığı Batı tiyatrosundan son derece farklı olduğunu gördü ve Batı tiyatrosuna karşı "Vahşet tiyatrosu" diye adlandırdığı tiyatro anlayışını ortaya attı. Metafiziğe yönelen bu tiyatro, bir eğlence, bir gösteri değil, "tehlikeli ve korkunç bir eylemin alıştırmasıdır: bu tiyatroda tiyatro düşüncesi, her çeşit bilim, din ve sanattan uzak tutulmuş olacaktır".Bali adası tiyatrosundan esinlenen, oyuncunun yoğun çalışmasına dayanan, metnin yerini bedenin, anlamın yerini çığlığın aldığı Vahşet tiyatrosu, pek etkili olamamıştır; bununla birlikte, Fransız tiyatro yönetmeni Roger Blin'in açtığı çığırda yürüyen yönetmenler, günümüzde Artaud'un yöntemlerine başvurmaktadırlar (Bkz. TİYATRO. ÖNCÜ SANAT). ■

BAŞLICA YAPITLARI

Le Pèse-Nerfs (Sinir-Ölçer, 1927); L'Art et la Mort (Sanat ve Ölüm, 1929); Héliogabale (1934); Le Theâtre et son double (Tiyatro ve Sureti, 1938); Au pays des Tarahumaras (Tarahumaralar Ülkesinde, 1945); Van Gogh (1947); vb.

aruz

Dizelerdeki hecelerin açık (kısa) ve kapalı (uzun) değerlerine dayanan şiir ölçüsü.
Bütün Divan edebiyatı döneminde kullanılmış olan aruz, Türk edebiyatına İran edebiyatı yoluyla Arap edebiyatından girmiştir.

TARİHÇE

Arapça'da sözlük anlamı "çadırın ortasındaki destek direği" olan *aruz* sözcüğü, Türk edebiyatında hem ölçünün adı olarak, hem de bir beytin ilk dizesinin son cüzü (bölük) anlamında kullanılmıştır (ölçü adı olarak, Mekke'nin bir başka adı olan *el-Aruz*'dan geldiği de ileri sürülür). Aruz ölçüsünü ilk düzenleyenin Arap bilgini İmam Halil (VIII.yy.) olduğu bilinmektedir. İranlılar İslâm dinini benimsedikten sonra, aruz öl-

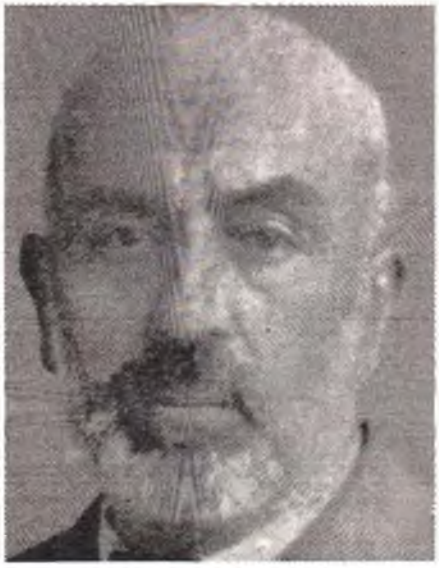

Mehmet Akif

Yahya Kemal Beyatlı

çüsünü de şiirlerinde kullanmaya başlamışlar, ama farsçaya uyan kalıpları alıp öbürlerini bırakarak yeni bir düzenlemeye gitmişlerdi. Türklerse, İslâm dinini benimsedikten sonra (X.yy.) Fars edebiyatından büyük ölçüde etkilendikleri için, şiirde aruzu İranlıların düzenledikleri biçimde kullandılar.

Aruzla yazılmış en eski yapıt, Yusuf Has Hâcib'in *Kutadgu Bilig*'idir (1070). Aruz, XIV.yy'da çağatay ve azeri lehçelerinde kullanılmaya başlanmıştır.

Uzun hecelerde gerekli olan uzun seslilerin türkçede bulunmaması, sesli uyumu nedeniyle uzun ve kısa hecelerin belli bir sırayla art arda gelememesi gibi nedenlerle, türkçede aruzla yazılan ilk şiirler oldukça ahenksiz ve kuruydu. Ama XVI. yy'dan sonra, aruza uymayan türkçe sözcüklerin yerine arapça ve farsça sözcüklerin alınması, bu dillere özgü dilbilgisi kurallarının kullanılması ve tümce yapısının farsçaya uydurulmasıyla, aruz, Fuzulî ve Bakî'den Nedim ve Şeyh Galib'e kadar "divan şairleri"nin şiirlerinde estetik açıdan belli bir düzeye erişti.

TANZİMATTAN SONRAKİ YILLAR

Aruza ilk tepkiyi, "Şiir ve İnşa" (1868) adlı makalesinde, Türk şiirindeki asıl ölçünün hece olduğunu vurgulayan Ziya Paşa gösterdiyse de, aruz-hece tartışması Mehmet Emin'in (Yurdakul) *Türkçe Şiirler* (1899) adlı kitabından sonra başladı.

Tevfik Fikret, Mehmet Akif, Ahmet Haşim ve Yahya Kemal, şiirimizin heceye yöneldiği dönemde aruz kullanmayı sürdürdülerse de o dönemde, ilk şiirlerini aruzla yazan genç ozanlar (sözgelimi Faruk Nafiz), Milli Edebiyat akımına katılarak heceyi kullanmaya başladılar. Türk şiirinde aruzu hem yalın bir dille, hem de estetik bir düzeye erişerek kullanan ozan, Yahya Kemal Beyatlı oldu. Onun ölümünden sonra, aruz ölçüsünün kullanımı büyük ölçüde ortadan kalktı.

TÜRK ARUZUNUN ÖZELLİKLERİ

1. Kısa sesliyle biten heceler açık (kısa) hece, sessizle ya da uzun sesliyle biten heceler kapalı (uzun) hece diye adlandırılırlar. Sözgelimi, *a-dam* sözcüğünde ilk hece açık, ikinci hece kapalıdır. *Â-şık* sözcüğündeyse ilk hece uzun sesli olduğundan kapalı sayılır. Aruzda açık heceler noktayla (.), kapalı heceler çizgiyle (—) belirtilir.
2. Sonu sessizle biten ve bu sessizden önce bir uzun sesli içeren hecelerle, sonunda çift sessiz bulunan heceler iki hece (bir kapalı bir açık) sayılır; bunlara bir buçuk hece de denir. Sözgelimi, farsçada ay anlamına gelen *mâh* sözcüğü ve arapça kökenli *aşk* sözcüğü, aruzda bir buçuk hece sayılır. Bu tür hecelerde son harf n'yse, hece bir buçuk değil bir kapalı hece sayılır (ama bazı ozanlar bu kurala uymamışlardır).
3. Dize sonlarındaki heceler, değerleri ne olursa olsun, kapalı hece sayılırlar. Bir başka deyişle, bütün dizeler kapalı heceyle biter.
4. Dize içindeki sözcüklerde ulama varsa yani, sözcüğün son hecesindeki son sessiz, kendisinden sonra gelen sözcüğün başındaki sesliye ulanarak söyleniyorsa, kapalı heceler açık, bir buçuk değerli hecelerse bir kapalı hece sayılır: *Çi-çek al-dım* tümcesi bir açık üç kapalı (.———) olarak işaretlenecekken, *-çek* hecesinin *k* sessizi *al-* hecesine ulanarak *çi-çe-kal-dım* biçiminde okunduğu için iki açık iki kapalı (..——) sayılır.

Aruzda kalıba uymak zorunluğuyla yapılan ama kusur sayılan iki uygulama vardır:

a) İmâle (uzatma): Kısa heceyi, ölçü gereği uzun okumaktır: *Ki-tâb* sözcüğünün ilk hecesi ölçüye göre kapalı olması gerekiyorsa, *kî-* biçiminde okunur ve *kī-* biçiminde işaretlenir.

b) Zihâf (kısaltma): Uzun heceyi, ölçü gereği kısa okumaktır: *Kâ-mil* sözcüğünün ilk hecesi ölçüye göre açık olması gerekiyorsa, *ka-* biçiminde kısa okunur.

ESTETİK AÇISINDAN ARUZ

Daha önce de belirtildiği gibi, kısa ve uzun hecelerin kalıptaki sırayla söylenmesinden doğan ses uyumu, arap dilinin sözcük ve tümce yapısına uygun olduğu için, aruz, büyük ve küçük sesli uyumuna uyan türkçeye uygun bir ölçü değildir. Ama özellikle XVI. yy'dan sonra, gerek osmanlıcanın oluşması, gerek Türk şiirinin İran edebiyatının etkisinden uzaklaşmasıyla, özgün bir Osmanlı şiir bireşimine ulaşılmıştır. Bakî'nin

Hoş geldi banā meygedenin âb ü hevâsı
Billâh güzel yerde yapılmış yıkılāsı

Mefûlü / mefâîlü / mefâîlü / feûlün
—— . —— . —— . ——

dizelerinde, ilk dizede *banā*, ikinci dizede *-kılāsı* sözcüklerinde imâleden kaçınamamış olmasına karşın, bu imâlelere uyulmadan okunduğu zaman bile, şiir ses bakımından bir şey yitirmez, tersine Bakî'nin tümce yapısı bakımından tam türkçe bir söyleyişe ulaştığı görülür. Bu örnekten, aslında ölçünün şiirde çok büyük bir önem taşımadığı çıkarılabilir: Gerçek ozan, kendine özgü bir şiir dilini ve "müziğini", ölçüden bağımsız olarak geliştirebilen kişidir.

Fuzulî'ninse ölçüde kusur sayılan imâleleri, bile ustalıkla kullanmış olduğu söylenebilir. Nitekim ozanın

Beni candan usandırdī cefâdan yâr usanmaz mī

Mefâîlün / mefâîlün / mefâîlün /
. ——— . ——— . ———
mefâîlün
. ———

dizesinde, *be-nī* hecesi uzatılırken ister istemez biraz duraklanır, böylece "candan usanma durumu" vurgulanmış olur; *-dī* hecesindeki uzatma ile aynı şiirin

Disem ol bî vefâ bilmen inânır mı inanmaz mı

dizesindeki soru eklerinin uzatılarak okunması da, soru sorma edasının (kuşkusuz *tecâhül i arifâne* sanatının da) vurgulanmasını sağlayarak,

kusur sayılan imâleden, usanmak redifinin içerdiği ruh halini belirtmede yardımcı olarak yararlanır.

Şeyh Galib de,

Hoşça bak zâtına kim zübde-i âlemsin sen

Fâilâtün / feilâtün / feilâtün / fa'lün
—.—— ..—— ..—— ——

dizesinde bütün bir tasavvuf görüşünü özetlerken, kuşkusuz gücünü, dizenin içeriğinden olduğu kadar, aruzun türk diline getirdiği zorlukları yenmiş olmasından almıştır.Bununla birlikte, gerek XVI.yy'dan önce, gerek sonraki yüzyıllarda aruzu iyi kullanan ozanların bile, ölçünün güçlüklerine boyun eğerek kusurlu dizeler yazmış oldukları görülür.

Öte yandan, aruzun tek şiir ölçüsü olduğu, Tanzimat ve Servet-i Fünun dönemlerinde de savunulmuştur: Cenab Şahabeddin'in, heceyi savunanlara karşı şiirde uyumun uzun ve kısa hecelerin düzenli yer değiştirmesine dayandığını söylemesi. Ama serveti-fünuncular ile Ahmet Haşim, aruzun tekdüzeliğinden kurtulmak için aynı şiirde birkaç aruz kalıbını kullanmaya yönelmişlerdir. Özellikle serveti-fünuncuların şiirinde, aruz, hem bir estetik düzey, hem de bir işlevsellik kazanmış, sözgelimi T.Fikret "Yağmur"şiirinde yağmurun yağışının ritmini, aliterasyonun yanı sıra feûlün feûlün feûlün feûl (.—— /.——/.——/.—) ölçüsünün işlevsel kullanımıyla da vermeyi başarmıştır:

Küçük, muttarit, muhteriz darbeler
Kafeslerde, camlarda pür-ihtizâz.

Milli edebiyatçıların heceyi canlandırdıkları dönemde, türkçenin sözdizim yapısını bozmadan aruzu konuşma diline uydurmaya çalışan Mehmet Âkif'se, şiirinin sesini aruzun sesinden üstün kılmayı başaramamıştır. Sözgelimi,

Geçen akşam eve geldim, dediler *Seyfi Baba,*
Hastalanmış, yatıyormuş, nesi *varmış acaba?*

dizelerinde feilâtün feilâtün feilâtün feilün(..——/..——/..——/..—)kalıbının sesi duyulur."Vezinler"yazısında Yahya Kemal Beyatlı bu durumu "...aruzda,şairin kendi âhenginden başka bir mihaniki âhenk de vardır. (...) Bu âhenk değil, vezindir. Bence âhenk veznin sustuğu yerde başlar." (1922) diyerek saptamıştır.

BAŞLICA BÖLÜKLER VE KALIPLAR

Türk aruzunda kullanılan ve birbirleriyle birleşerek aruz kalıplarını oluşturan bölükler (cüzler) şunlardır:

Fa' —	**Mef'ûlü** — —.
Fa'lün — —	**Mef'ûlün** — ——
Fâilâtü —.—.	**Mefâilün** .—.—
Fâilâtün —.——	**Mefâîlü** .——.
Fâilün —.—	**Mefâîlün** .———
Feilâtün . .——	**Mütefâilün** . . —.—
Feilün ..—	**Müfteilün** — . .—
Feûlün .——	**Müstef'ilün** —— .—
Feûl .—	**Müstef'ilâtün** —— .——

Arapça fi'l kökünden türemiş olan bu bölüklerin birleşmesiyle oluşan kalıplar da şöyle sıralanabilir:

1. **Fâilâtün** —.—— **Fâilâtün** —.—— **Fâilün** —.—
2. **Fâilâtün** —.—— **Fâilâtün** —.—— **Fâilâtün** —.—— **Fâilün** —.—
3. **Feilâtün** ..—— **(Fâilâtün)** —.—— **Feilâtün** ..—— **Feilün** ..—
4. **Feilâtün** ..—— **(Fâilâtün)** —.—— **Feilâtün** ..—— **Feilâtün** ..—— **Feilün** ..— **(Fa'lün)** ——

(Ayraç içindeki bölükler ilk ve son bölüklerin yerine kullanılabilir).

5. **Feûlün** .—— **Feûlün** .—— **Feûlün** .—— **Feûl** .—
6. **Mefâilün** .—.— **Mefâilün** .—.—
7. **Mefâilün** .—.— **Mefâilün** .—.— **Mefâilün** .—.— **Mefâilün** .—.—
8. **Mefâîlün** .——— **Mefâîlün** .———
9. **Mefâîlün** .——— **Mefâîlün** .——— **Mefâîlün** .——— **Mefâîlün** .———
10. **Mefâîlün** .——— **Mefâîlün** .——— **Feûlün** .——
11. **Mütefâilün** . .—.— **Mütefâilün** . .—.—
12. **Mütefâilün** . .—.— **Mütefâilün** . .—.— **Mütefâilün** . .—.— **Mütefâilün** . .—.—
13. **Müfteilün** —. .— **Müfteilün** — . .— **Fâilün** —.—
14. **Müstef'ilün** —— .— **Müstef'ilün** —— .— **Müstef'ilün** —— .— **Müstef'ilün** —— .—
15. **Müstef'ilâtün** —— .—— **Müstef'ilâtün** —— .——
16. **Feilâtün** ..—— **(Fâilâtün)** —.—— **Mefâilün** .—.— **Feilün** ..— **(Fa'lün)** ——
17. **Mefâilün** .—.— **Feilâtün** ..—— **Mefâilün** .—.— **Feilün** ..— **(Fa'lün)** ——
18. **Mef'ûlü** —. **Mefâilün** .—.— **Feûlün** .——
19. **Mef'ûlü** —. **Mefâîlü** .——. **Feûlün** .——
20. **Mef'ûlü** —. **Mefâîlü** .——. **Mefâîlü** .——. **Feûlün** .——
21. **Mef'ûlü** —. **Mefâîlün** .——— **Mef'ûlü** —. **Mefâîlün** .———
22. **Mef'ûlü** —. **Fâilâtü** —.—. **Mefâîlü** .——. **Fâilün** —.—

Aruzun en önemli ustası olan Yahya Kemal Beyatlı, şiirinde ölçüyü susturup ses müziğini egemen kılarak, ölçüyü amaç değil, araç haline getirmeyi başarmıştır. Nitekim:

İstanbul'un öyledir bahârı,
Bir aşk oluverdi âşinâlık

(——. / . — . — / .——
mef ûlü me fâ i lün fe û lün

dizelerinde yarattığı kendine özgü sesin, ölçünün uyumundan bağımsız olarak duyulduğu tartışma götürmez. ■

ARUZ ÖRNEKLERİ

Avâzeyi bu âleme Dâvûd gibi sal
Bakî kalan bu kubbede bir hoş sadâ imiş
(- - . / -. - . / . - - . /-. -)
mefûlü fâilâtü mefâîlü fâilün

Bakî

Gavgaada şehâdetle bütün kâm alırız biz
Osmanlılarız can veririz nâm alırız biz
(- - . / . - - . / . - - . /. - -)
Mef'ûlü mefâîlü mefâîlü feûlün

Namık Kemal

Bu bir lisân-ı hafidir ki rûha dolmakta
Kızıl havâları seyret ki akşam olmakta
(. - . - /.. - - / . - . - /- -)
mefâîlün feilâtün mefâîlün fa'lün

Ahmet Haşim

Tekellüften müberrâyız ne ucb u ne riyâmız var
Ne dergâh-ı Hudâdan ma'adâ bir ilticâmız var
(. - . - / . - . - / . - . - / . - . -)
mefâîlün mefâîlün mefâîlün mefâîlün

Nef'î.

Bâğ-ı dehrin hem hazânın hem bahârın görmüşüz
Biz neşâtın da gamın da rûzigârın görmüşüz
(-. - - /-. - - /-. - - /-. -)
fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün

Nabî

Sizi dün bekledim o yollarda
Ki gezindikti bir zaman karda
Kararan gözlerimle rüzgârda
Sizi dün bekledim o yollarda
(. . - - / . - . - /- -)
feilâtün mefâilün fa'lün

Yahya Kemal Beyatlı

Asaf, Hâle

Türk ressamı (İstanbul, 1905-Paris, 1938).
İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nde Ömer Adil Bey'den ve Feyhaman Duran'dan resim dersleri alan Hâle Asaf, Akademi'yi bitirince Paris'e gidip (1927), Matisse, Raoul Dufy gibi ressamların çalışmalarından yararlandı. Türkiye'ye dönerek Bursa'da resim öğretmenliği yaptı ve 1929'da Ankara Etnografya Müzesi'nde ilk sergisini düzenledi. Güzel Sanatlar Birliği'nin sergilerine katıldıktan sonra, Müstakil Ressamlar Grubu'nun sanat anlayışını benimseyerek, Türkiye'de izlenimcilik sonrası yeni akımların temsilcileri arasında yer aldı. 1930'da Paris'e yerleşti, zor koşullar altında, geçim sıkıntılarıyla boğuşarak (zaman zaman sergilerin yönetim işlerini üstleniyor ya da sanat dergilerine yazılar yazıyordu) resim yapmayı sürdürdü. Ünlü Sonbahar Sergileri'ne de katıldı. Genç yaşta öldü.
Kısa süren yaşamının önemli bölümü Paris'te geçmiş olmakla birlikte, Hâle Asaf'ın o dönemiyle ilgili çalışmaları tam anlamıyla bilinmemektedir. Bu yüzden sanatçı kimliğini yansıtan resimleri, İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nde (daha çok Akademi'deki öğrencilik yıllarının ve öğretmenlik yaptığı Bursa döneminin ürünleridir) bulunan tablolarla sınırlıdır. Özellikle Bursa evlerini konu alan manzara resimlerinde usta bir ressam olduğunu ortaya koyan sanatçının, portre resimleri de sağlam kuruluşları, kalıcı sanat beğenileriyle dikkati çeker. Kübist ve konstrüktivist anlayış, aynı kuşağın öbür sanatçıları gibi Hâle Asaf'ın yapıtlarını da etkilemiştir; ama Hâle Asaf, değişik etkilerin bireşimini yapmayı başarmış bir sanatçıdır. Mihri Müşfik, Müfide Kadri ve Melek Celâl Sofu gibi ilk Türk kadın ressamlar kuşağının, genellikle yarı akademik-yarı izlenimci çabası, Hâle Asaf'ın kişiliğinde yeni ve dinamik bir aşamaya kavuşmuştur. ■

Hâle Asaf'ın Cami adlı tablosu

asalaklık

Bir canlının yaşamını, *konak* adı verilen başka türden bir canlı üstünde yaşayarak, onun zararına sağlamasıyla ortaya çıkan yaşama biçimi.
Asalaklık (parazitlik) iki ayrı canlı türün karşılıklı olarak birbirlerinden yararlandıkları ortak yaşamdan (sembiyoz) ve hayvanların başka canlıların yanında yaşayarak onların etkinliklerinden yararlanma biçimi olan ortak beslenmeden ayrılır.
Asalak, her zaman konağın zararına gelişir. Bu yüzden termitlerin gödenbarsağında yaşayan ve tahtanın havasız mayalanmasını sağlayarak, selülozu, konak için gerekli glikoza dönüştüren birhücreliler asalak sayılmazlar. Aynı biçimde, insanın körbarsağındaki besin artıklarının dışkıya dönüştürülmesine katkıda bulunan mikroorganizmalar da asalak grubuna girmezler. Asalak, konağın gücünü kullanır, konak da genellikle asalaktan kurtulmaya çalışır. Bununla birlikte, asalaklık durumu asalağın ve konağın yaşamları arasında, bazen geçici, bazen de kısa süreli bir denge sağlar.
Gerçek bir asalak, konağı olmadan yaşayamaz.

HIZLI ÜREME

Asalaklar, eskiden serbest yaşayan türlerden geldikleri sanılan, gerileyici bir evrimin karmaşık kurallarına göre asalaklığa uyum göstermiş canlılardır. Buradaki, "gerileyici" kavramının yalnızca bizim değerlendirme ölçütlerimize göre anlamı vardır; çünkü asalak türü, hiçbir zaman "geriye dönüş" yapmamış, kendisini bazı davranış yeteneklerinden alıkoyan ama ona bazı yararlar da sağlayan yeni koşullara uyum göstermiştir. Sözgelimi, asalak, besin aramak için çaba harca-

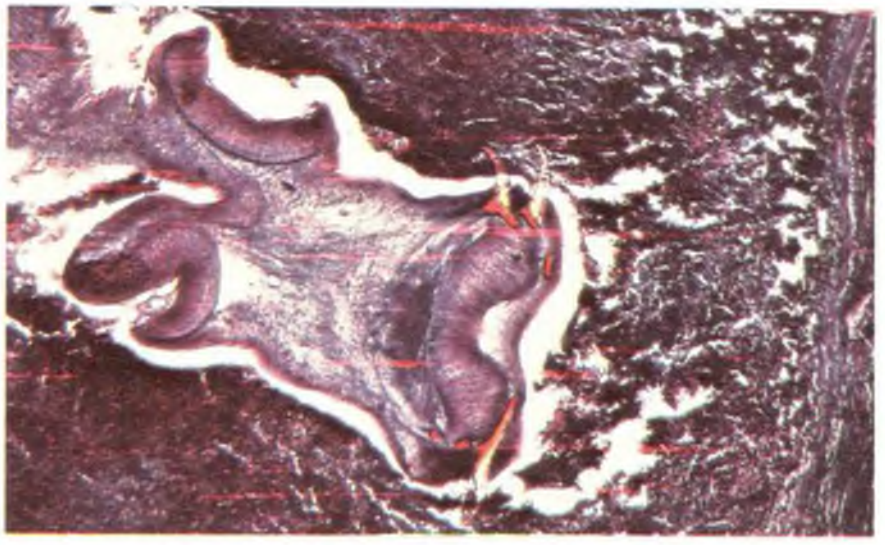

Şeritin başı (skoleks). Küremsi, 1 mm çapında olan bu tutunma organının 4 çekmeni ve şeritin barsak çeperine tutunmasını sağlayan, 20-50 kancadan oluşmuş çift taçlı bir gagası vardır.

maz; bağlı olduğu türün ilk üyelerine göre daha uzun yaşama ve daha kolay üreme olanakları vardır. Gene aynı sınıfın serbest yaşayan canlı türüne göre (kuşkusuz bu tür yaşamını sürdürüyorsa) asalağın, hareket, duyu ve sinir organlarında bir yalınlaşma görülür ama, buna karşılık, konağa tutunmasını ve onu emmesini sağlayan organlarda büyük bir gelişme olur.

Memelilerde, özellikle de insanlarda yaşayan asalakların bazıları (sözgelimi, şerit ya da barsak solucanı), "geçişme"den (osmoz) yararlanarak beslenir. Bu durumda, sindirim aygıtı bulunmayan asalak, konak tarafından sindirilen besinlerle yaşar. Bazı durumlardaysa, asalakların sindirim aygıtı, tam tersine aşırı gelişmiştir. Sözgelimi, alyuvarları yiyen hematofajların sindirim sisteminde, kanı midede sıvı halinde tutan, yani pıhtılaşmayı önleyici bir madde bulunur. Asalaklar son derece hızlı ürerler (atsolucanı 60 milyon yumurta yumurtlar), cinsel özellikleri de kurallara uymaz: Aşırı büyümüş yumurtalıklar, döllenmesiz üreme, erdişilik ve eril cücelik gibi nitelikler, başka türlerde de raslanmalarına karşılık, asalaklarda zorunlu ve değişmez niteliklerdir. Asalakların bir başka özelliği, eşeysiz üremedir: Konak bulamayan çok sayıda embriyonun yok olması, bu yolla dengelenmiş olur. Hayvanlarda yaşayan asalaklarda (sözgelimi, sacculina) ya da bitki asalaklarında (sözgelimi, rafflesia), beden yalnızca, yumurta taşıyan bir keseden oluşur.

ASALAKLARIN ETKİLERİ

Asalakların konak üstündeki etkileri değişiktir: Konağın besinini tüketerek onu güçsüz bırakırlar; salgıladıkları ürünlerle ya da zehirlerle konağı zehirlerler; urların gelişmesine neden olurlar (bitkilerde görülen yumrular; istiridyelerde görülen inci); kısırlaşmaya ya da cins değişikliğine yol açarlar (sözgelimi, sacculinaların yerleştiği erkek bir yengeç, dişi özellikleri edinebilir; ipsilerin konak seçtikleri bir karınca, yarı ana karınca, yarı işçi karınca özellikleri taşmaya başlayabilir).

Asalak, konağa her zaman kurtçuk halindeyken girer: kurtçuğun girişi ya besinlerle, ya doğrudan deri yoluyla ya da kendisi de asalak taşıyan bir böceğin sokmasıyla gerçekleşir. Kurtçuğun gelişme evreleri, erişkin oluncaya kadar geçirdiği dönüşüm biçimleri, asalağın "evrimsel çevrimi"ni oluşturur. Bu çevrim, bazen çok yalındır. Sözgelimi, asıl konağı insan olan iğne kurtlarında (oksiyürler) olduğu gibi, bulaşma, kurtçuğu taşıyan yumurtanın doğrudan yenmesiyle olur. Yumuşakçalara ve kabuklu deniz hayvanlarına dadanan asalakların kurtçuklarıysa serbesttirler (yani, canlılarla ilgili ölçütlerimize göre, erişkinlerininkinden daha kusursuz yapıları vardır); genellikle konaklarını arar, onların içine girerek ya da onlara bağlanarak, "gerileyici" değişimlerini tamamlarlar.

Çevrimler bazen de çok karmaşıktır. Arka arkaya değişiklikler geçiren kurtçuklar, farklı türlerden konaklarda asalak yaşarlar. Kurtçuğun gelişmesini sürdürdüğü konağa "ara konak" denir; kurtçuk, erişkin duruma geleceği "son konağa" geçmeden önce bir başka konakta (bekleme konağı) değişiklik geçirmeden yaşayabilir.

ÇEVRİMLERİN ORTAMI

Çevrimler ancak bazı koşullarda gerçekleşebilir: Aynı ortamda, ara konaklar ile son konaklar bulunmalı ve birinciler ikincilerin beslenme zincirinde yer almalıdırlar. Su içindeki yalın bir çevrimde, kurtçuk, omurgasız bir ara konakta yaşarken, bu ara konağın bir balık tarafından yenmesiyle son konağa geçmiş olur. Bir balıkta oluşan kurtçuklarsa, etobur başka bir balığa ya da memeli bir kuşa geçerek, onları ara konak olarak kullanırlar. Su içindeki asalaklığın sürmesi için, çevrimin kesintisiz yenilenmesi ve asalağın yumurtalarının suya ya da suyun yakınına son konak tarafından bırakılması zorunludur.

Bir başka çevrim türü de, bütünüyle karada gerçekleşir. Sözgelimi bit yumurtaları, kıl ve tüylere tutunur, konaktan ayrılmadan gelişirler. Yarasaların üstünde yaşayan çiftkanatlıların (Bkz. SİNEK) kurtçukları, yarasaların barındığı yerin yakınına düşerler ve yeni kuşağın üyeleri, yarasalara yerleşerek bir daha ayrılmazlar. Çevrimlerini karada sürdüren asalak yassı solucanların ara konaklarını oluşturan eklembacaklılar, yumuşakçalar ya da omurgalılar, son konağın beslenme zinciri içinde yer alırlar.

KONAK İLE ASALAK ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Bununla birlikte, çevre etmenleri, asalakların özgünlüğünü açıklamada yeterli değildir. Söz konusu özgünlük, çevre etmenlerine eklenen asalak ve konak arasındaki ilişkiler açısından da ele alınabilir. Bitlerde, yumurtalar her zaman konağın kıl ve tüylerine tutunmuşlardır; yumurtanın doğrudan gelişmesiyle, kendi kendine beslenebilen genç bir asalak ortaya çıkar. Bu olay da, asalakların, morfoloji ve fizyoloji açısından özel nitelikler kazanmalarına neden olur: Kuşların kanat tüylerinde yaşayan bitlerin, baştaki daha kısa tüyler arasında yaşayan bitlerden biçim bakımından farklı oldukları gözlenmiştir; çünkü kuş, gagasıyla kanatlarındaki asalakları ayıklamaya çalışabilir ama, başındaki asalaklara karşı etkili olamaz.

Baş biti. Gri renkli olan bu asalak, saçların, kaşların ve sakalın içine saklanır; günde iki kez kan emerek beslenir.

Buğday sapı üstünde posmantargiller takımından Puccinia cinsi mantarların neden olduğu pas hastalığının izleri (siyah, kahverengi ya da sarı olabilirler).

Öte yandan, gagası kırık bir kuşta da, gagası normal olan kuşlara oranla daha çok asalak vardır. Balıkçıl gibi bazı kuşlar, parmaklarından birinin alt yüzündeki tarağa benzer bir çeşit çıkıntıyla başlarını kaşıyabildikleri için bu kuşlarda baş biti görülmez.

BİTKİ ASALAKLARI

Özel konağı bitki olan asalaklar ile hayvanlar arasında sınıflandırılmayan asalaklar da vardır: Bakteriler; klorofilden arınmış bitkiler (özellikle de mantarlar). Bunlar, gerek hayvanlarda, gerek bitkilerde asalak yaşayabilirler.

Bakterilerde ancak başka bakteriler asalak yaşayabilirler. Asalak bakteriler hayvanları, asalak mantarlar da bitkileri yeğlerler. Normalde asit olan (hayvansal dokulara karşıt olarak) bitkisel dokular, alkaliyi seven bakteriler için elverişli bir ortam oluşturmazlar. Ayrıca bitki hücrelerinin sağlam çeperleri de bakterilerin girmesine önemli bir engel oluşturur. Buna karşılık, bir

Mısır başağı üstünde sürmemantargiller takımından bazitli mantar ya da şarbon.

yaprak üstünde filizlenmiş bir spordan çıkan bir mantar telciği, kolay giriş yolunu buluncaya kadar uzayabilir. Yosunlar ve klorofilsiz damarlı bitkiler de, asalaktırlar.

ASALAKBİLİM

Hayvanbilimin ve bitkibilimin genel çerçevesi içinde asalaklar biçim açısından incelenir ve sınıflandırılırken, asalakbilimciler de asalakların biyolojik davranışlarını, üreme, gelişme, korunma ve göç etme koşullarını inceler, yol açtıkları hastalıkların önlenmesine ve iyileştirilmesine yönelik çalışmalar yaparlar. Ara konakların, üreme çevriminin, embriyonun gelişmesinin ve taşıyıcıların incelenmesi de, asalakbilimin temel konularındandır. Asalakbilim yardımıyla, asalak hastalıkları incelenip, hemen tedaviye girişilebilmekte ve genellikle iyi sonuçlar alınmaktadır. ■

ASALAK HASTALIKLARINDAN KORUNMA

Asalak hastalıklarına yönelik çok sayıda ilaç vardır; ama zehirli olmaları nedeniyle, uygulanmalarında bazı güçlüklerle karşılaşılır (asalak, konağa zarar verilmeden yok edilmelidir). Bu nedenle, içerdikleri tehlikeleri de göz önünde tutarak, etkili korunma önlemlerine başvurmak gerekir.

AŞILAR: Sarı hımma gibi virüs hastalıklarında aşılarla iyi sonuçlar alınır. Bakteri hastalıklarında, aşıların etkililiği, bakteriye göre değişir. Mantar hastalıkları ve hayvan asalakların yol açtığı hastalıklar için aşı yoktur.

TAŞIYICILARA KARŞI KORUNMA: Sivrisineklere karşı cibinlik; sudan geçebilecek asalaklara karşı kauçuk giyecek, eldiven ve çizme (bu yöntemle, Japonya'da pirinç tarlalarında çalışan işçiler arasında yaygın olan bilharziya hastalığına karşı başarılı sonuçlar alınmıştır).

KAMU ÇALIŞMALARIYLA TEMİZLEME: Çöplerin yok edilmesi; kirli suların arıtılması; yıkanma için daha çok su kullanılması; her türlü çevre kirlenmesine karşı savaşım.

TAŞIYICILARIN YOK EDİLMESİ: Bu konuda en güzel örnek, Çin'de sineklerin yok edilmesi kampanyasıdır; ayrıca, böcek öldürücü ilaçların kullanılmasıyla da iyi sonuçlar elde edilmiştir: Yalnız, bu ilaçların önlem alınmaksızın kullanılmasının biyolojik dengede geri dönüşü olmayan bozukluklar yaratabileceği unutulmamalıdır.

BİYOLOJİ YÖNTEMLERİ: Çevre koşullarının uzmanlar tarafından incelenmesinden sonra, toplumların genetiğine dayanan ve doğal dengeleri bozmamaya özen gösteren biyoloji yöntemlerinin uygulanması.

asbest Bkz. amyant

Asena, Orhan

Türk oyun yazarı (Diyarbakır, 1922). İlk ve orta öğrenimini Diyarbakır'da, yüksek öğrenimini İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde (1939-1945) tamamlayan Orhan Asena, Eğil, Niksar, Ulukışla'da hekimlik yaptı (1946-1952). Çocuk hastalıkları uzmanı olunca (1955), Çocuk Esirgeme Kurumu'nda ve Sosyal Sigortalar Kurumu'nda çalıştı. 1964-1966 ve 1971-1977 yılları arasında Almanya'da hekimlik yaptıktan sonra, Ankara'ya yerleşti.

Edebiyata lise öğrencisiyken şiirler ve öyküler yazarak başlayan Orhan Asena, önce iki şiir kitabı (*Masal*, 1940; *Kıtkanaat*, 1955) çıkarmış,

Orhan Asena

Tanrılar ve İnsanlar (Gılgameş) adlı oyununun 1954-1955 tiyatro mevsiminde sahneye konmasından ve başarı kazanmasından sonra, bütünüyle tiyatroya yönelmiştir.

OYUNLARININ GENEL KONUSU

Orhan Asena aşağı yukarı bütün oyunlarında "başkaldırma sorunu"nun değişik görünümlerini sergilemiştir; ama başkaldırmaya yol açan tarihsel ve toplumsal temellerin derinlemesine incelemesini ve yorumlamasını yapmaz, başkaldırmayı insanlığın dramı olarak yansıtır. *Tanrılar ve İnsanlar*'da (Gılgameş),

tanrıların ölümsüzlüğü, insanların ölümlülüğü konusu içinde, Gılgameş'in, halkını korumak için, tanrılara meydan okuması, tanrılara eşit olmanın verdiği gurur anlatılırken, *Tohum ve Toprak*'ta (Alemdar Paşa, 1964) Alemdar Mustafa Paşa'nın yenilikçi ve düzenleyici girişimlerinin, gerici ve çıkarcı kesimlerin çevirdiği dolaplar karşısında sonuçsuz kalışı dile getirilir. Alemdar Mustafa Paşa'nın intihar etmesiyle son bulan oyunda, böyle bir ortamda tohumun yeşeremeyeceği ana düşüncesi işlenmiştir. *Simavnalı Şeyh Bedreddin*'de (1969) çağının toplumsal koşullarını değiştirme savaşımına giren bir kişinin dramı yansıtılır: *Fadik Kız*'da (1968) babası tarafından satılmak istenen Fadik Kız'ın sevdiğine kaçması, sevdiği adamın onu sömürmesinden sonra geneleve düşmesi ve ilk sevgilisi tarafından öldürülmesi anlatılır. *Atçalı Kel Mehmet*'teyse (1970) haksızlığa başkaldıran, haksızlıklarla savaşırken halkına yabancılaşan ve sonunda yenik düşen Kel Mehmet'in tarihsel ve bireysel çerçeveli dramı sergilenir. ■

OYUNLARI

Korku (1956); Tanrılar ve İnsanlar (1959; 1960 Türk Dil Kurumu Tiyatro Ödülü); Hürrem Sultan (1960); Kocaoğlan (1962; 1956'da Basın Yayın Genel Müdürlüğü'nün açtığı yarışmada birincilik ödülü); Yalan (1962); Kapılar (1963); Tohum ve Toprak/Alemdar Paşa (1964); Gecenin Sonu (1964); Fadik Kız (1968); Simavnalı Şeyh Bedrettin (1969); Atçalı Kel Mehmet (1970; TRT 1970 Sanat Ödülleri Yarışması Başarı Ödülü); 16 Mart 1920 (1974); Şili'de Av (1975; 1975 İsmet Küntay Tiyatro Ödülü); Ölü Kentin Nabzı (1978; 1980 İsmet Küntay Tiyatro Ödülü); Ali (çocuk oyunu, 1979); Ölümü Yaşamak (oynanışı: 1982; 1982-1983 Avni Dilligil Tiyatro Ödülü); Ya Devlet Başa, Ya Kuzgun Leşe (1983). İlk Yıllar-Roksolan (1985); Toroslar'dan Öteye (1985), Karagöz Emekli Oldu (1986: Kültür Bakanlığı Karagöz Metni yarışmasında üçüncülük ödülü); Yıldız Yargılanması (1991; Güngör Dilmen'in bir oyunuyla birlikte).

asetik asit

Bilinen ilk asit.

Daha İ.Ö. 300 yılına doğru, Theophratos "sirke"den (asetik aside *sirke asidi* de denir) söz etmiş ve cıvanın hazırlanmasında kullanıldığını belirtmiş, Anibal Alpler'den geçerken kayaları yarmak için sirkeden yararlanmıştır. Asetik asidin tuzlarından, yani asetatlardansa ancak X. yy'a doğru söz edildi ve bu tuzlar XVII. yy'da Alman Johann Rudolf Glauber (1604-1670) tarafından elde edildi. Asetik asidin laboratuvarda elde edilmesiniyse, 1845'te Kolbe gerçekleştirdi.

Asetik asit, sirkenin % 4-8'ini oluşturur ve ona H^+ iyonunun özel tadını verir. Arı halde, aşındırma (kemirme) gücü yüksektir ve boğucu bir kokusu vardır. Suda her oranda çözünen bu organik asidin açık formülü

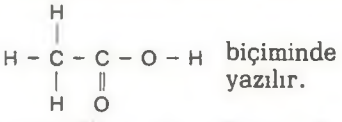

biçiminde yazılır.

Olağan sıcaklıkta pK_a miktarı yaklaşık 4,75 olduğuna göre, zayıf bir asittir (bir asit, ayrışması zorlaştığı ve pK_a'sı arttığı oranda zayıflar).

Asetik asit, uzun süre, kireç sütüyle işlenmiş odunun damıtma ürünlerinden (pirolinyöz) elde edildi. Bu yöntemde önce kalsiyum asetat üretiliyor, o da bileşik aside dönüştürülüyordu. Günümüzde de aynı yöntem kullanılmakta, ama ayrımsal damıtma yöntemiyle de asetik asit elde edilmektedir. Ayrıca, şarabın ya da seyreltik alkollerin,havayla yaşayan mikroorganizmaların *(Mycoderma aceti)* etkisiyle havada yükseltgenmesi sonucunda da asit elde edilebilir: Eskiçağ'dan bu yana bilinen sirke yapma yöntemi. Ama çoğunlukla, asetik asit,asetaldehitin yükseltgenmesiyle ya da metanole karbon oksidin bağlanmasıyla, laboratuvarda hazırlanır. Arı asetik asit, renksizdir; 118°C'ta kaynar; 16,5°C'ta ve olağan atmosfer basıncı altında katılaşır. Özellikle susuz ortamda çeşitli tepkimeleri oluşturmada kullanılır.

Yükseltgeyici olmayan zayıf bir monoasit özelliği gösteren asetik asit, bakır gibi metallere etki yapmaz (Bkz. ASİT). Dolayısıyle bakır kaplarda sirkeli salata hazırlanabilir; yalnız salatayı, hazırlanır hazırlanmaz başka kaba aktarmak gerekir; çünkü havanın oksijeni, metali yavaş yavaş yükseltger ve asidin buharı katalizör görevi yapar; sonra, yükseltgenmeyle oluşmuş baz niteliğindeki oksit ile asetik asit tepkimeye girer ve aşınma başlar.

Asetik asidin bir yandan bazlara ya da metallere, öte yandan da alkollere etkisi sonucunda, asetat denilen tuzlar ve esterler oluşur. Kimya sanayisinde asetik asidin bir başka önemli özelliği, asetilene katıldığında vinil asetatları vermesidir; yapay reçinelerin başlangıcını oluşturan bu tepkime, aşağıdaki biçimde yazılır:

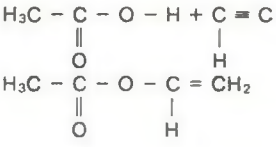

İnsan bedeninde kimyasal mekanizma kısmen, "etkin asetat"la işlerlik kazanır: bu bileşik, metabolizmada, yani besinlerin özümlenmesinde önemli rol oynar. Söz konusu etkin asetatın (gerçek adıyla A asetilkoenzimi) bireşme yeteneği çok yüksektir:birçok metabolizma olayında, özellikle de *Krebs çevrimi*nde büyük rol oynar. Etkin asetat ayrıca yağ asitlerinin kimyasal bireşimini sağlar(bu yüzden doğal yağ asitlerinde, tıpkı bu asitte olduğu gibi karbon sayısı çifttir); ayrıca, steroyitlerin, esterlerin ve çeşitli amitlerin başlangıç noktasını oluşturur. ■

asetilen

Üçlü bir bağ taşıyan, $CH \equiv CH$ formülüyle gösterilen hidrokarbon.

Günümüzde son derece önemli olan asetilen, XVIII. yy. ortalarında da önemli bir maddeydi; nitekim Alman Friedrich Wöhler (1800-1882), asetilenin hazırlanmasında kullanılan kalsiyum karbür üretimini geliştirmek için, 1862 yılında büyük çaba harcadı. Fransız Marcellin Berthelot (1827-1907) da, 1862'de ünlü "elektrik yumurtası"nda, asetileni bireşim yoluyla elementlerinden elde etti. Hidrokarbonun üçlü bağ özelliğiniyse, Avusturyalı Joseph Loschmidt (1821-1895) kanıtladı.

Asetilen birçok tam yanmama olayı sırasında ortaya çıkar ve havagazında en az % 1 dolayında bulunur. Ama bu olaylarda ortaya çıkan asetilen oranı, sanayinin gereksinimini karşılamaktan uzaktır; bu yüzden metanın yükseltgenmesiyle ya da krakingiyle, özellikle de olağan sıcaklıkta, suyun kalsiyum karbüre (CaC_2) etki etmesi sonucunda elde edilir (kalsiyum karbür, kalsiyum oksidin elektrik fırınında karbon eşliğinde ısıtılmasıyla üretilir). Elementlerinin dolaysız bireşimiyle asetilen elde etmek için, çok miktarda enerji gerekir. Formülü C_2H_2 olan asetilen, C_nH_{2n-2} genel formülüyle gösterilen alkinlerin ilk terimidir. Asetilen için $n=2$ olduğuna göre, aslında adının etin olması

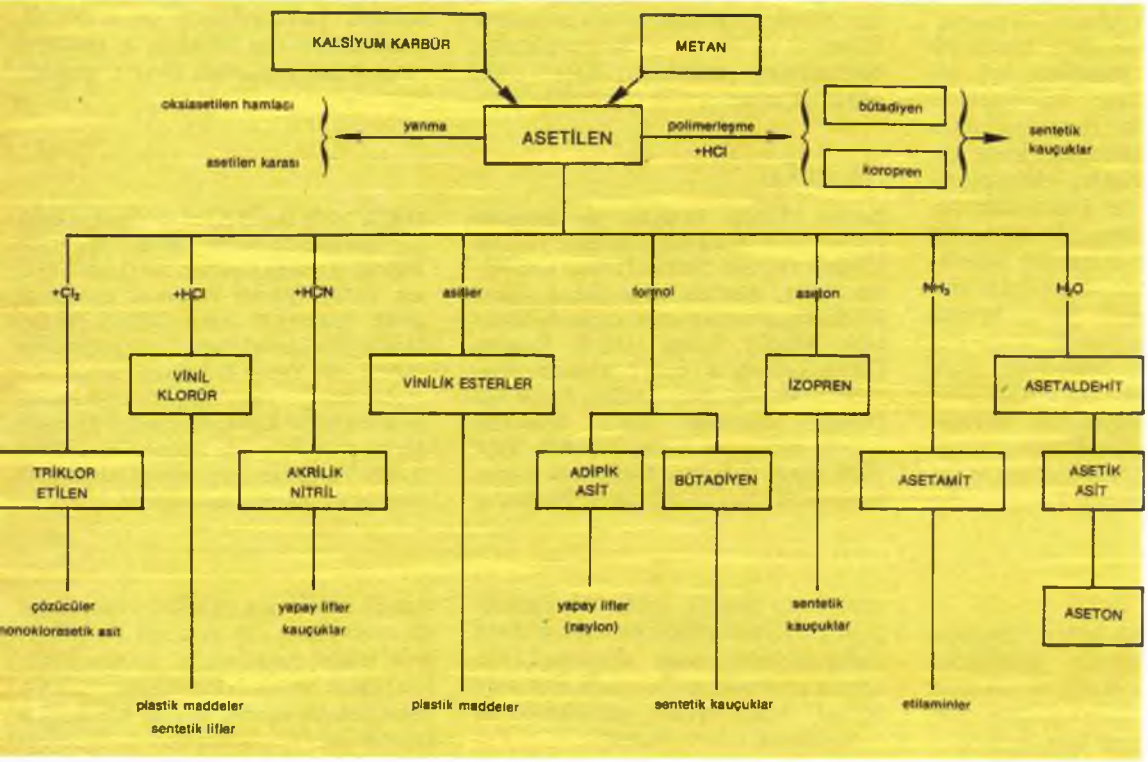

ASETİLEN BAĞI

Karbon, altı elektronu olan bir elementtir; bu elektronlardan dördü, organik kimyada, bağların oluşumunu sağlar. Asetilende, karbonlardan birinin (s) elektronu, öbür karbonun (s) elektronuyla birleşerek σ denilen kararlı bir bağ oluşturur. Her karbonun bir (p) elektronu da, bir başka σ bağı doğurur. Böylece, aşağıdaki formül elde edilir:

H – C – C – H ekseni çevresinde, her karbonun öbür iki (p) elektronunun (toplam dört elektron) bulunma olasılığı, silindir biçiminde bir bakışım bölgesiyle gösterilir; bu bölge π denilen iki zayıf bağın varlığını vurgular.

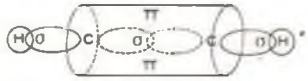

Bu bütün daha yalın olarak üçlü bağla da gösterilir: H – C ≡ C – H

gerekir; ama bu ad pek kullanılmaz. Üçlü bağ, kararlı bir σ bağı ile zayıf iki π bağından oluşur ve molekül, çizgisel bir yapı sunar (Bkz. ASETİLEN BAĞI çerçeve yazısı). Asetilenin sanayide taşıdığı büyük önem, bu üçlü bağla açıklanabilir: Söz konusu zayıf bağlar üstüne çeşitli bileşikler katılabilir.

Arı asetilen, yoğunluğu havadan düşük, eterimsi kokulu, renksiz bir gazdır (arı olmadığı zaman, kokusu sarmısağı andırır). —85°C'ta, atmosfer basıncı altında, sıvı hale geçmeden katılaşır ve bir tür esnek kar oluşturur; ama, basıncın yükseltilmesiyle kolayca sıvılaştırılabilir. Sıvı halde son derece kararsızdır: kolayca patlar (bu yüzden sıvı asetilenin taşınması yasaklanmıştır). Suda oldukça düşük olan çözünme oranı asetonda 25 kat arttığı için,asetonda çözündürülerek korunur ve taşınır (ayrıca, çarpışma tehlikesine karşı, asetonun da gözenekli bir maddede soğurulması sağlanır). Bununla birlikte, kullanım yerinde üretilmesi yeğ tutulur.

Asetilenın, karbon ve hidrojenin kimyasal bireşimiyle elde edilmesi için çok miktarda enerji gerekirse de (≈ -60 kkal), yandığında çok güçlü bir ısı sağlar (312 kkal); bu ısı, en iyi koşullarda 3 000°C'ın üstünde bir alev sıcaklığına eşdeğerdedir. Öte yandan asetilen, bu sıcaklıklarda kararlı olan tek karbürdür. Bu büyük ısı miktarından yararlanılarak, metallerin kesiminde ya da kaynak yapımında (su altında bile) kullanılan oksiasetilen hamlacı (üfleci) üretilmiştir. Ayrıca sıcak alevin yüzeyi büyütülürse, aydınlatıcı bir özellik kazanır (bu niteliğinden yararlanılarak, elektrikten önce aydınlatmada kullanılan asetilen lambası üretilmiştir). Asetilen yandığında, pigment olarak kullanılan toz halinde asetilen karası verir. Klor, asetileni patlama biçiminde ayrıştırarak yükseltger.

Çağdaş sanayide asetilenin katılma bileşikleri temel ürün olarak kullanılır; ayrıca hidrojenle yer değiştirme sonucunda, asetilürler elde edilir. Sözgelimi, hidrojenin yerine iyodun geçmesi iyodoform adıyla kokusuz mikrop kırıcı olarak kullanılan tetraiodoetileni verir. Amonyaklı bakır klorürden ($CuCl$) elde edilen bakır asetilür ($Cu-C\equiv C-Cu$), kırmızı bir çökelek oluşturur ve asetilenin tanınmasında kullanılır. ■

asit

Suda çözündüğünde H^+ iyonları veren hidrojenli kimyasal tür.

Asitler, en eski çağlardan bu yana tanınan maddelerdir. Sözgelimi, alkol mayalanmasının yanı sıra, asetik mayalanma, yani mikroorganizmaların etkisiyle alkolün sirkeye dönüşmesi daha o dönemlerde biliniyordu. Sirke, bir başka deyişle *asetik asit*, XIII. yy'a kadar bilinen tek asitti. Günümüzde kimya sanayisinin büyük bir bölümü, az sayıda asidin (sözgelimi sülfürik, nitrik, asetik ve hidroklorik asitler) üretimine ya da kullanımına dayanır. Asitlere göre karşıt, bakışımlı bir rol oynayan bileşiklere de *baz* denir.

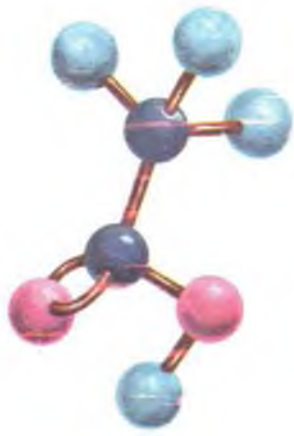

Asetik asit (CH_3COOH) molekülü. Koyu mavi küreler karbonu, açık mavi olanlar hidrojeni, pembe kürelerse oksijeni gösterir.

Antoine Laurent Lavoisier (1743-1794) bazı maddelerdeki asit niteliğinin, oksijen (asit doğuran anlamına gelir) 'ndan kaynaklandığını düşünüyordu. Ama Sir Humphrey Davy (1778-1829) hidroklorik asitte oksijen bulunmadığını kanıtlayıp, asit özelliğinin hidrojenin davranışından kaynaklanabileceğini öne sürdü. 1887'de Svante Arrhenius, asitlerin, bazların ve tuzların sudaki çözeltilerinin elektriksel davranışlarını açıklamak için bir iyon ayrışması kuramı geliştirdi. Elektrolit adını verdiği maddeleri şöyle tanımladı: Erimiş ya da suda çözünmüş bu maddeler, elektriği

Bir su molekülünün oluşumu (çizim 1); güçlü asit ve zayıf asit (çizim 2); bir metalin çözünmesi (çizim 3).

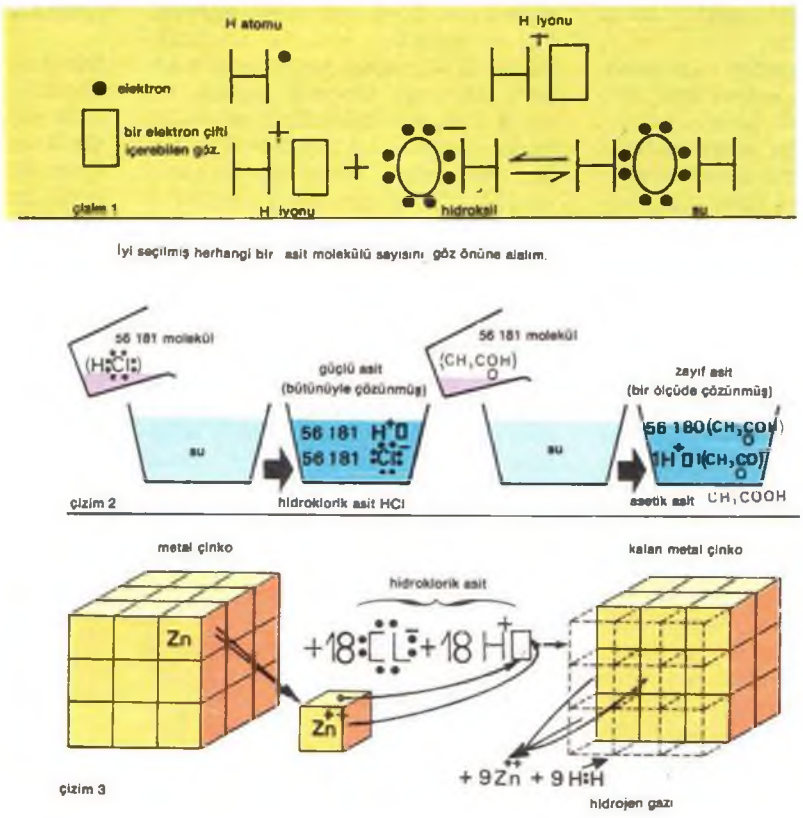

SVANTE ARRHENİUS

İsveçli fizikçi (Uppsala yakınları, 1859-Stockholm, 1927).

Elektroliz üstüne çalışmalar yapan Alman kimyacısı Wilhelm Ostwald'ın öğrencisi olan Arrhenius'un yaşamın kökeni konusundaki varsayımları (öbür gezegenlerden, yıldızlararası ortamdan geçerek gelen çekirdekler), pek yankı uyandırmadı. Gerçek başarısını, elektrolit moleküllerinin iyonlar biçiminde çözünmesi kuramıyla elde etti ve bu kuram sayesinde 1903'te Nobel Kimya Ödülü aldı.

iletir ve elektrik onları ayrıştırır. Asitler H^+ iyonları veren elektrolitlerdir; bazlarsa tersine, OH^- hidroksil iyonlarını oluşturur. Bu, bütün asitlerin, topluca asit işlevini oluşturan bir özellikler kümesi taşıdığını ortaya koyar.

H^+ iyonu, elektronunu yitirmiş (e^-) bir hidrojen atomudur. Artı yüklü bu iyonu, anyonlar, özellikle de eksi yüklü hidroksil iyonları çeker (Bkz. İYON VE İYONLAŞMA). Karşıt yüklü bu iki iyon karşılaştıklarında, çok kararlı bir su molekülü oluşur (555 milyon su molekülünden yalnızca biri ayrışır). Ayrıca su molekülünün oluşumu sırasında, bir litre suyun sıcaklığını 10°C'tan 23,6°C'ta yükseltecek ölçüde ısı açığa çıkar. Bir litre suda bir mol ($6{,}02 \cdot 10^{23}$ molekül) hidroklorik asit çözündürülürse, elde edilen çözeltinin 55 su molü içinde bir mol H^+ iyonu ve bir mol Cl^- iyonu yer alır. Bu, güçlü ya da bütünüyle çözünen bir asittir. Ama bir mol asetik asit, ancak bir molün binde 4,2'si kadar H^+ iyonu sağlar; dolayısıyle bu, zayıf ya da bütünüyle çözünmeyen bir asittir. Söz konusu olaylar, bir çözeltide açığa çıkan H^+ iyonu sayısının yalın ve kolay bir biçimde dile getirilmesini gerektirir; bu nedenle pH'yi (ya da hidrojen potansiyeli) tanımlama yoluna gidilir (Bkz. pH).

Bir litre çözeltide bulunan H^+ iyonunun mol sayısı 10^{-a}'yla gösterilirse, a'nın değeri pH'yi verir. Dolayısıyle, litre başına 10^{-2} mol hidroklorik asit içeren bir çözeltinin pH'si, 2'ye eşittir. Gerçekte, H^+ iyonu, H_3O^+ ya da $H^+(H_2O)_n$ hidronyum iyonu biçiminde, bir ya da birçok çözücüye (yani su molekülüne)

250 kez büyütülmüş orlon lifi (asetik asit esteriyle oluşturulan lif örneği).

bağlıdır. Bu nedenle renkli ayıraçlar (gösterge) katıldığında, asitler H^+ iyonlarını onlara verir ve ayıraçların yapısında, renginde değişime yol açarlar. Bilinen ilk renkli ayıraçlar, helyantin çözeltisi ve turnusoldur. Demir, çinko ve alüminyum gibi bazı metaller, elektronlarını kolayca bırakır. Bir asit eşliğinde, söz konusu elektronlar iyonlarla birleşerek hidrojen atomu oluştururlar: Hidrojen açığa çıkar ve metal, artı yüklü iyon biçiminde çözünür. Bakır, gümüş, ve altın gibi metallerse, elektronlarını bırakmadıkları için çözelti halindeki asitlerden etkilenmezler. Gerçi nitrik asidin bakırı etkilediği gözlenir; ama bu etki, yükseltgen kümesinden (NO_3) kaynaklanır ve azot oksit buharları açığa çıkar. Asitler, kireçtaşlarıyla, yani kalsiyum karbonatla tepkimeye girerler: H^+ iyonları, Ca^{2+} ve CO_3^{2-} iyonlarından oluşan billursu yapıyı parçalar ve karbondioksit gazını (CO_2) açığa çıkaran bir çözelti oluşur.

Arrhenius kuramı, yalnızca sulu çözeltiler için geçerlidir. Oysa 1923'te Johannes Nicolaus Brönsted, kullanılan çözücü ne olursa olsun, H^+ iyonunun rolünü açıklayan yeni bir tanım önermiştir. Brönsted'e göre asit, bir H^+ iyonu bırakmaya elverişli bir maddedir; bazsa, söz konusu iyonu alan maddedir; dolayısıyle, eşlenik asit-baz çifti ortaya çıkar:

$$\text{asit} \rightleftharpoons \text{baz} + H^+$$

Aynı yıl, Gilbert Newton Lewis (1875-1946), yansızlaştırmayı, renkli ayıraçların tepkimelerini ve katalizi ölçüt alarak, asit özellikleri gösteren bütün maddeleri bir küme içinde toplamaya ve elektron yapılarında ortak bir özellik bulmaya çalışmıştır. Asitler, bazların verdiği elektron çiftini alan ve bir ortak birleşme bağı oluşturan maddelerdir. Bütün Brönsted asitleri bu tanıma girer (H^+) iyonu bir elektron çifti alabilir); ama bu tanıma $AlCl_3$, SO_3 vb. maddeleri de eklemek gerekir.

Brönsted kuramı hidrojenli asitler için kullanılır; dolayısıyle Lewis asitleri söz konusudur.
Başlıca mineral asitler arasında nitrik asit (HNO_3), hidroklorik asit (HCl) ve sülfürik asit (H_2SO_4) sayılabilir. İki H^+ iyonu açığa çıkarabilen sülfürik asit, bir diasit oluşturur. Fosforik asitse (H_3PO_4) bir triasittir (üç H^+ iyonu açığa çıkarır). Kimya sanayisinde büyük ölçüde üretilen ve tüketilen bu asitler, gübre (nitratlar ve fosfatlar), plastik madde, boya, patlayıcı, parfüm, ilaç sanayisi ürünleri, vb. üretiminde ya hammaddeyi ya da ara maddeyi oluşturur. Organik asitler, organik kimyayı ilgilendirir ve en az bir karboksil kökü ($-COOH$) içerirler; aralarında, temel biyokimyasal maddelerin bileşenlerini oluşturan aminoasitlerin ve yağ asitlerinin de yer alması nedeniyle, çok büyük önem taşırlar. ■

J. NİCOLAUS BRÖNSTED

Danimarkalı kimyacı (Varde, 1879-Kopenhag 1947).
1923 yılında asitler ve bazlarla ilgili bir kuram ortaya atarak, bir H^+ iyonu bırakabilen her molekül ya da iyonu asit, bir H^+ iyonu alabilen her molekül ya da iyonu da baz olarak tanımladı.

Asklepios

Eski Yunanlılarda hekimlik tanrısı.
Olympos tanrılarının üçüncü kuşağına bağlı olan Asklepios, Apollon ile Koronis adlı ölümlü bir kadının birleşmesinden doğdu.
Asklepios'un doğumuyla ilgili birçok efsaneden birine göre; Apollon, Koronis'i Asklepios'a gebeyken, kendisini bir başkasıyla aldattığı için öldürmüş ve henüz canlı olan çocuğu annesinin karnından söküp almıştır. Bir başka efsaneye göre de, Asklepios, Epidauros'ta (Asklepios kültü bu yörede gelişmiştir) doğmuş ve annesi onu bırakıp kaçmıştır. Anlatılan efsaneler birbirinden ne kadar değişik olursa olsun, ortak yanları vardır: Asklepios'un öksüz olduğu; hekimlik sanatını, yarı insan-yarı at olan Kheiron'dan öğrendiği; çok geçmeden bitkilerin özellikleri ve cerrahlık konusunda bilgi edindiği ve insanlarla ilgili sorunları da kavrayabilme yeteneğini geliştirdiği.
Söylentiye göre, Argonautların "altın post"u elde etmek için Kolkhis'te yaptıkları sefere katılan Asklepios, dönüşünde ölüleri diriltme yolunu buldu: Athena, Gorgona'nın (başında yılanlar bulunan canavar) sağ böğründen çekilmiş biraz kanı Asklepios'a vermişti; bu kan, iyi kullanıldığında mucizeler yaratabiliyordu. Nitekim, Asklepios, Lykurgos, Minos'un oğlu Glaukos ve Theseus'un oğlu Hippolytos gibi birçok kişiyi diriltti. Ama bu davranışı, hem dünyanın düzenine, hem de cehennem tanrısı Hades'e meydan okumak anlamına geldiğinden Hades'in isteğiyle Zeus, Asklepios'un üstüne yıldırımlar yağdırdı. Asklepios ölünce gökyüzüne yerleşip, yılan takımyıldızına dönüştü. Bu arada Apollon da oğlunun öcünü almak için, Zeus'un denizcileri olan Kyklopsları öldürdü.

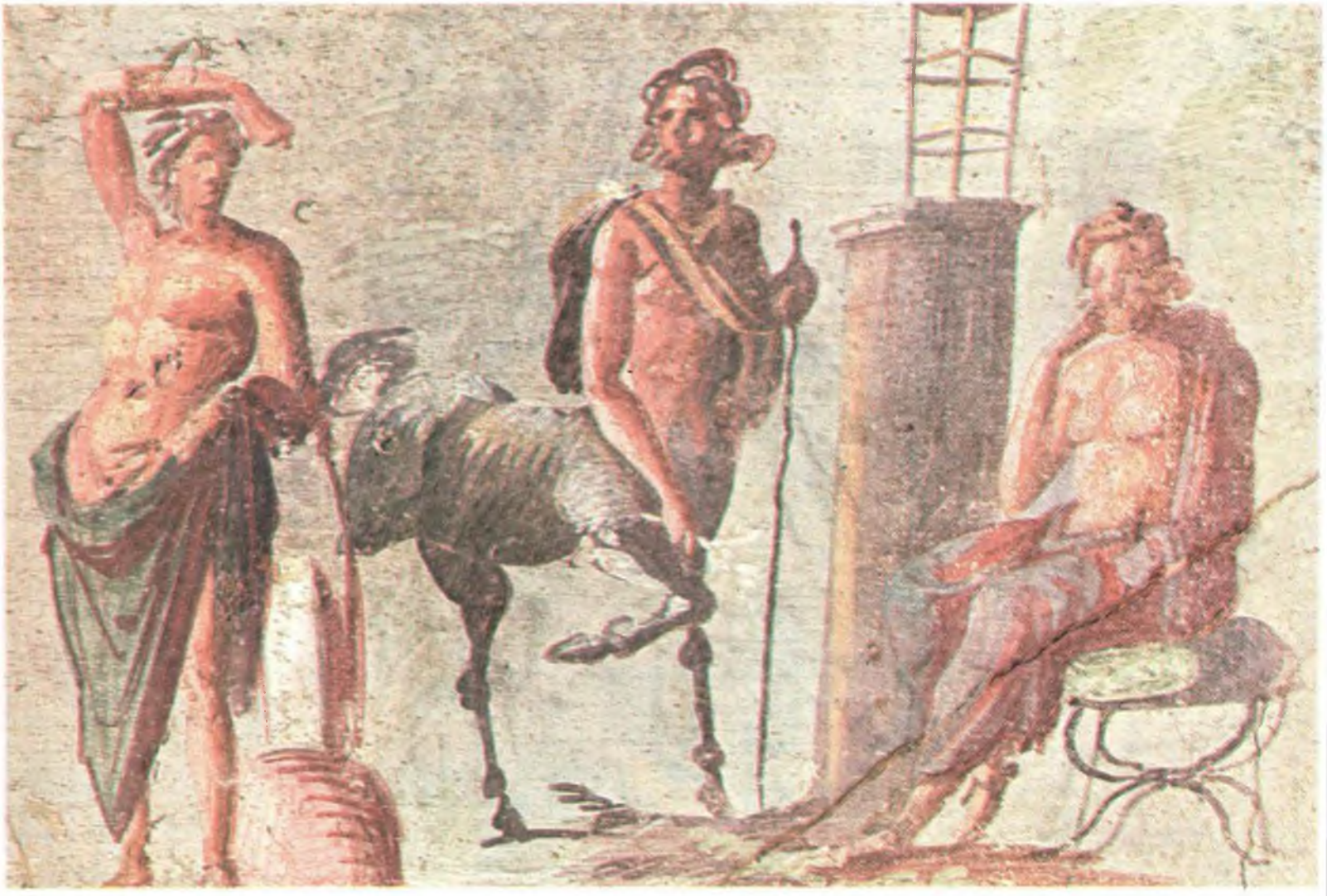

Pompei'de bulunmuş olan alttaki freskte, Asklepios, iki ustasının yanında oturmuş olarak canlandırılmıştır. Solda ayakta duran Apollon, ortada yarı insan- yarı at biçiminde olansa Kheiron'dur.

Tesalya'dan kaynaklanan Asklepios kültü, özellikle Peloponnesos'taki Epidauros'ta gelişti ve önceleri büyüye dayanan uygulamalar, sonradan bilimsel özelliği daha fazla olan bir hekimliğin doğmasına yol açtı (Asklepiadeslerin, yani Asklepios'un soyundan geldikleri ileri sürülen hekimlerin en ünlüsü Hippokrates'tir). Atina'da, Bergama'da, Kaş'ta ve İzmir'de de Asklepios adına tapınaklar kuruldu.

Gene bir efsaneye göre, Asklepios büyük bir yılan kılığına girerek, İtalya'yı korkunç bir veba salgınından kurtarmış, Romalılar da, buna karşılık, onun adına bir tapınak yaptırmışlardır. Asklepios'un simgeleri arasında, bir değneğe sarılmış yılanlar, çam kozalakları, defne dalları, keçi ve köpek sayılabilir. ■

aslan

Aslan yavrusu gözleri açık doğar; 8-10 ay içinde yetişkin aslan haline gelir.

Memelilerin etçiller takımının en büyüklerinden biri.

Aslanlara günümüzde daha çok Afrika'da rastlanır. Erkek aslan *(Panthera leo)*, 1 m yüksekliğinde, 1,70 m uzunluğunda (70 sm'lik kuyruğu dışında), yaklaşık 150 kg ağırlığında bir hayvandır. Tüyleri sarı kulamsı ya da esmerimsidir; en göze çarpan özelliği, genellikle kızıl sarı, bazen de siyah olan yelesidir. Eskiden Balkanlar'da, Kuzey Afrika'da ve Batı Asya'da çok bol bulunan aslanlar, günümüzde özellikle Afrika'da Büyük Sahra'nın güneyinde yaşamaktadır. Asya'da, Hindistan'ın batı kıyısındaki Gir ormanında da 200 kadar aslan bulunduğu bilinmektedir.

Afrika'da savanalarda yaşayan, bazen de ağaçlara tırmanan aslan, zebraları, gnuları, ceylanları, hattâ mandaları avlayarak (avı pusuya yatarak bekleyen özellikle dişi aslandır) beslenir. Ayrıca bazen, sırtlanları korkutarak onların öldürdükleri hayvanları da yer.

Aslanlar, bir ya da iki erkek aslan ile birçok dişi aslan ve yavrulardan oluşan sürüler halinde yaşarlar. Dişi aslan, her gebelik dönemi sonunda 1-5 yavru doğurur (yavruların tüyleri hafifçe beneklidir). Özellikle kükremeleriyle çevrelerine korku salan aslanlar, tarihte daha çok Doğu saraylarında evcilleştirilmişlerdir; günümüzde de hayvanat bahçelerinde yetiştirilmektedirler.

Kenya'da bir aslan (Panthera leo).

ASLANGİLLER

Aslangiller ailesi, avlanmaya elverişli, çok güçlü ön bacaklarıyla, güçlü ve sivri tırnaklarla donanmış pençeleriyle, duyularının gelişmişliğiyle dikkati çeker. Güçlü etçiller olan aslanlar, çok değişik ortamlara kolayca uyabilirler; bu nedenle coğrafi yaşama alanları çok geniştir. Aslangiller arasında evcil bir tür olan kedi de yer alır (Bkz. KAPLAN, KEDİ, PARS, VAŞAK).

Aslangiller, Oligosen'de ortaya çıkmışlar, mağaralarda yaşayan büyük aslan *(Panthera spelaea)*, Pleyistosen çağında Avrupa'da varlığını sürdürmüştür. Ayrıca, Avrupa'da Pliyosen'de yaşamış olan, dişleri kılıç biçimindeki *Machairodus* ile Amerika'da Pleyistosen'de yaşamış olan *Smilodon*, aslangillerin en eski ve en ilgi çekici türlerindendir. ■

PUMA

Amerika aslanı diye de adlandırılan puma (Puma concolor), Kanada ile Arjantin arasında yaşayan büyük bir aslangildir. Boyu 1,30 m'yi kuyruk uzunluğu 80 sm'yi bulur. Tüyleri düz bej renkli olan pumaların yavruları da, aslan yavruları gibi benekli olarak doğar. Çok çevik hayvanlar olan pumalar, kuşlara, maymunlara, geyiklere, vb. saldırır, bununla birlikte kolayca evcilleştirilebilirler.

Aslıer, Mustafa

Mustafa Aslıer

Mustafa Aslıer'in Tarlada *(tahta gravür, 1970) adlı yapıtı.*

Türk grafik sanatçısı (Kırcaali, Bulgaristan, 1926).
Ankara Gazi Eğitim Enstitüsü Resim-İş Bölümü'nde gravür öğrenimi gören (1946-1949) Mustafa Aslıer, 1953-1954 arasında Münih Grafik Sanatlar Akademisi'nde, 1955-1958 arasındaysa Stuttgart Grafik Sanatlar Yüksekokulu'nda, öğrenimini geliştirici çalışmalar yaptı; 1957'den sonra Avrupa müzelerinde inceleme ve araştırmalarda bulundu. Türkiye'ye dönünce resimleriyle kısa sürede tanındı; Tatbiki Güzel Sanatlar Yüksekokulu (Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi) Grafik Bölümü başkanlığı ve okul yöneticiliği görevlerini bir arada yürüttü. 1958-1975 yılları arasında devlet sergilerine katıldı. 1958'de Stuttgart'ta Senatore Galerisi'nde, 1959'da Viyana Devlet Galerisi'nde ilk kişisel sergilerini açtı. 1960 yıllarından sonra Lyublyana Uluslararası Gravür Sanatı Sergisi'ne, Tokyo, Ravenna baskıresim sergilerine, Romanya, Tunus, Cezayir ve Lübnan'da düzenlenen Çağdaş Türk Grafiği sergilerine, 1967'de Sao Paulo Uluslararası İkiyıldabir Sergisi'ne, 1974-1976 ve 1978'de Frechen'deki Almanya Uluslararası Grafik Sergisi'ne katıldı. 1963-1964 yıllarında Avrupa ülkelerinde dolaştırılan Çağdaş Türk Sanatı sergilerinde yapıtlarına yer verildi. Türkiye'deki ilk kişisel sergilerini 1960 yıllarının başında İstanbul'da açan Mustafa Aslıer, 1967'de bu sergilerini İstanbul ve Ankara'da sürdürdü. 1980 ve 1981'de İstanbul'da iki kişisel sergi daha düzenledi. 1973'te Türkiye Cumhuriyeti'nin 50. kuruluş yıldönümü nedeniyle düzenlenen sergide Cumhuriyet Ödülü, 1974'te Devlet Resim ve Heykel Sergisi'nde başarı ödülü kazandı. Kendi adına bir atölye kurup geliştirdi ve öğretim üyesi olarak çalıştığı okulun baskıresim atölyesini, bir kaynak atölyeye dönüştürerek, özellikle genç kuşak sanatçıları arasında özgür baskının yayılıp benimsenmesine büyük katkıda bulundu. T.G.S. Akademisi'nin Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi'ne dönüştürülmesiyle (1985), profesör unvanı alarak, dekanlığa seçildi.

ÖZGÜN BASKIRESİMLER

Mustafa Aslıer'in metal gravür türündeki siyah-beyaz ve renkli özgün baskıresimleri, genellikle yöresel nitelikli figürlerin geometrik soyutlayıcı havasından hareket eder. Sanatçının bu yoldaki çalışmalarına, Türkiye'de söz konusu tekniğin çağdaş anlamdaki ilk örnekleri gözüyle bakılabilir. Mustafa Aslıer bu resimlerinde Anadolu kökenli figür gruplarını, geometrik bir yığma düzeni içinde ele alıp, yöreselliğin vurgulayıcı yönünü fazla abartmadan yüzey geometrisine bağlı bir duyarlığı geliştirir. Büyük parçalar, birbirini bütünleyen biçimler, doku ayrıntılarına egemen olur ve çizginin niteliği ön plana çıkar. Açık-koyu dengesi, bakışıma önem verme, figürü doğal plastik yapının temel öğesi olarak yüceltme, bu resim anlayışının başlıca değerleridir. ■

asma Bkz. bağ ve bağcılık

aspirin

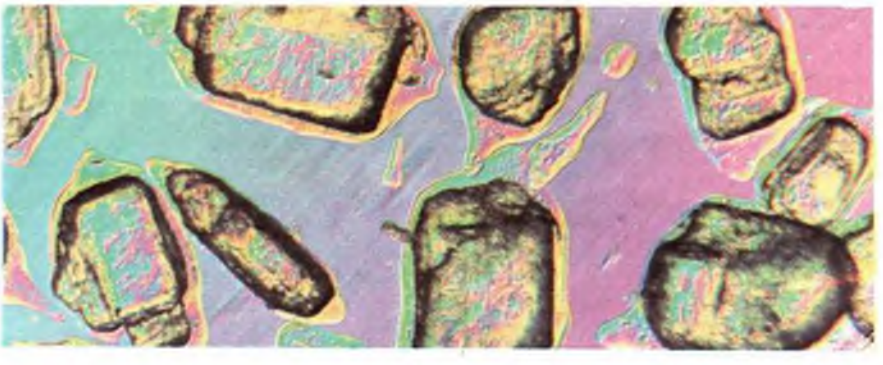

Kapsül biçimine sokulmuş aspirinin (salisilik asit ve asetik asit), yalnızca barsakta çözünen (baz ortam) maddelerle yalıtılmış olduğundan, mide (asit ortam) kanamalarına yol açma tehlikesi yoktur.

Ateş düşürücü ya da ağrı kesici olarak kullanılan asetil salisilik asidin (formülü: $CO_2H-C_6H_4-O-CO-CH_3$) tescil edilmiş adı.
Aspirin, çok eski dönemlerden bu yana, sezgisel biçimde, söğüt yaprakları kaynatılarak ya da yakı halinde hazırlanarak kullanılıyordu. 1853 yılında Fransız kimyacısı Ch. Gerhardt etkin molekülü yalıtmayı başarıp, salisilik asit diye adlandırdı. O dönemden sonra salisilik asit, şaşırtıcı özellikleriyle en yaygın ilaçlardan biri haline geldi. Bununla birlikte, kimyacılar ve doktorlar, salisilik asit kullanımının mide mukozası için tehlikeli olduğunu gözlemlediler: Asit çözeltisinde (olağan mide ortamı asit niteliği taşır) aşırı ölçüde çözünen salisilik asit, koruyucu mukoza engelini aşarak, midenin iç çeperlerini etkiler ve kanamaya yol açabilir. Bu sakıncanın belirlenmesinden sonra, daha az tehlikeli bir asetil türevi bulunarak kullanılmaya başlandı.
Aspirinin etki mekanizması, görünürdeki etki odaklarının çokluğu nedeniyle uzun süre anlaşılamadı. Aspirin, gerçekte dolaylı olarak etki yapar; çünkü, üredikleri organları etkileyen yerel hormonlar gibi davranan maddelerin etkisini ketler (söz konusu maddelere *prostaglandinler* denir). Aspirin, prostaglandin salgısının, mikroplardan, zehirlenmeden ya da iç nedenlerden kaynaklanan işlevsel bozukluklarını giderip düzenler (prostaglandinler ateşe yol açma, iltihap oluşturma, ağrıyı artırma ya da etkisiyle karşılaşan böl-

geyi duyarlı kılma gibi yan etkilere yol açabilirler). Prostaglandinlerin salgılanmasının ketlenmesi, bütün etkilerinin ortadan kalkmasını sağlar; prostaglandinler özellikle çevrimsel A.M.P 'yi yok eden enzimlerin bireşimini kolaylaştırarak, genel A.M.P. hormonlarının hücre içi etkinliğini de denetim altına alırlar. ■

astım

Boğulma derecesinde soluk darlığı nöbetleriyle dikkati çeken hastalık. Nöbetler, bronşların apansızın başlayan, geçici daralmalarına bağlıdır; bu durum özellikle soluk verme sırasında, havanın geçişine büyük ölçüde engel olur; bronş daralmasına bir salgılama bozukluğu da eklenir.
Her yaşta, genellikle de çocuklukta görülen astıma, kentlerde kırsal kesimlere oranla daha sık raslanır; çoğunlukla da alerjiden kaynaklanır. Bu durumda hasta, alerji yapıcı diye adlandırılan bir maddeye karşı duyarlık kazanmıştır ve bu maddeyle, deri, solunum (ağaç ve buğdaygillerin çiçektozları, tozlar, kıllar, tüyler, küf) ya da sindirim yoluyla (çilek, yumurta, süt, patates, balık, vb.) ilişki kurduğunda, hastalık belirtileri başlar. Aynı biçimde, bazı mikroplara ve bazı ilaçlara karşı da duyarlaşma gözlenebilir. Ama astımın, bronş ya da akciğer enfeksiyonları, psikosomatik etkenler, iklim ya da da meslek değişikliği, hormon dengesizliği, kalıtım etmenleri gibi, alerji dışı nedenleri de bulunabilir. Hastalık iki biçimde kendini gösterir: Astım nöbeti; ciddi biçim.

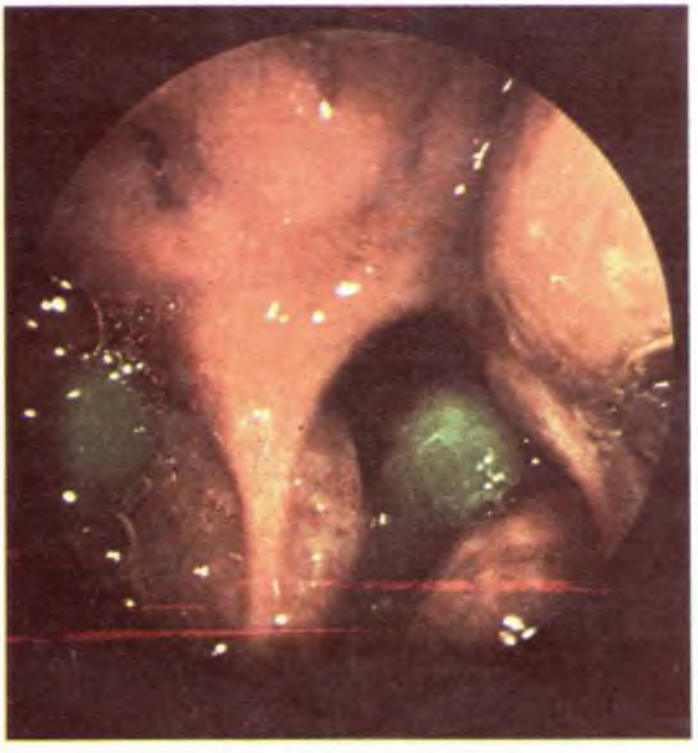

Astımlı hastalara mutlaka kulak-burun-boğaz muayenesi uygulanmalı, özellikle, sonda sarkıtılarak burun boşluklarının incelenmesi (rinoskopi) yoluyla nezle ve sinüzit araştırılmalıdır.

ASTIM NÖBETİ

Astım nöbetinde bazen sıkıntı, bıkkınlık gibi ruhsal, bulantı, tiksinti gibi sindirim sistemi kökenli, aksırık, kuru öksürük, burun akması gibi solunum sistemi kökenli ön belirtilere raslanır. Sonra, çoğunlukla da geceleri, astım nöbeti başlar; boğulma duygusu, havaya gereksinme duyma, soluk vermede güçlük çekme gibi belirtilerle nitelenir.
Solunum hareketleri yavaşlamıştır. Yatağında oturan hasta, göğüs kafesini şişiren havayı boşaltmak için savaşır (nöbet saatlerce sürebilir). Bazen apansızın, ama çoğunlukla derece derece nöbet geriler; bu arada öksürük ve yapışkan, beyazgri balgam çıkarma başlar; solunum sıkıntısı hafifler; rahatlayan hasta uyur. Ama daha sonraki gecelerde ve gene aynı saatlerde nöbetler yeniden ortaya çıkabilir, hattâ haftalarca sürebilirler. Astım nöbeti sırasında hafif ateş de görülür. Nöbetler yılda birçok kez tekrarlayabilir. Nöbetler dışında, kişinin sağlık durumu normaldir. Astım nöbeti hastada bir huzursuzluk yaratmasına karşın, yaşamını tehlikeye sokmaz.
Hastalığın daha ciddi biçimlerinde, iklim değişikliği, solunum sistemi hastalığı, aşırı ilaç kullanımı, astım nöbetinin başlamasını kolaylaştırır. Nöbet, şiddetli ve sürekli bir soluk kesilmesi durumuyla ortaya çıkar; göğüs, nefes alma durumunda kalmıştır; solunum, hızlı, son derece yüzeysel ve çok az etkilidir. İvegen boğulma durumunda olan hasta solgundur; yüzü morarmış ve terle kaplıdır; ender olarak öksürür, balgam çıkarmaz, nabzı hızlı atar. Aralıksız, dayanılmaz bir biçimde sürüp giden bu durum, hastanın yaşamını tehlikeye sokar ve çoğunlukla acil olarak hastaneye kaldırılmasını gerektirir.
Hastalığın ilerlemesi yıllarca sürer; bazen kendiliğinden iyileşir ya da uzun süreli geçici iyileşmeler gösterir; ama genel olarak, bir astım nöbeti döneminden sonra, akciğer hava keseciklerinin (alveoller) genişlemesi sonucu, akciğer dokusu biçim değiştirir ve solunum yetmezliğine yol açar. Akciğer hava kesecikleri zarının geçirgenliğini belli bir ölçüde yitirmesi nedeniyle, kanın oksijenlenmesi engellenmiş olur. Kalp de belli bir süre sonra, dolaşım bozukluklarından olumsuz yönde etkilenir.

TEDAVİ

Astım, her zaman uzun bir tedavi gerektiren ve bazen hastanın cesaretini kıran karmaşık bir hastalıktır. Hasta ve doktor arasında tam bir işbirliği ve tedavi uygulamasına, sabırla katlanılması gerekir. Temel tedavi, hastalığın ilerlemesine neden olan çeşitli öğelerle savaşmaktır. Hastalığı bir alerji yapıcı başlatıyorsa, organizmayı bu etmene karşı daha az duyarlı kılmayı amaç alan özgül bir duyarsızlaştırma yöntemine başvurulur. Antibiyotiklerle ya da yerel enfeksiyon odaklarının tedavisiyle, enfeksiyon yaratan maddeye karşı savaşılır. Ruhsal etmenler, ilaçlarla, psikoterapiyle ve hastayı rahatlatma yoluyla tedavi edilir. Ilıca tedavilerinin yanı sıra, kuru ve güneşli bir iklimde, dağda ya da orta yükseklikte yerlerde oturmak da etkilidir. Bazı hastalar, deniz rüzgârlarının alerji yapıcılardan arınmış olduğu deniz kıyılarında kendilerini her zaman iyi hissederler. Denetimli solunum hareketleri, nöbetlerin şiddetinin azalmasını sağlar. Genel sağlık koruma koşullarına uyulması ve ilaç kullanımında dikkatli davranılması, tedavinin önemli bir bölümünü oluşturur ve hastanın normal meslek ve aile yaşamını sürdürmesine yardımcı olur. ■

astrofizik Bkz. **gökfiziği**

astroloji Bkz. **yıldız falı**

astronomi Bkz. **gökbilim**

astronot

Uzay yolculuğu yapan kişilere verilen ad (terimin Rusça karşılığı kozmonottur).

İNSANIN OTOMATİK ARAÇLARDAN ÜSTÜNLÜĞÜ

Uzayı araştırma görevinin, insansız, bütünüyle otomatik araçlara mı, yoksa insan taşıyan uzay taşıtlarına mı verilmesi gerektiği çok sık sorulan bir soru oldu.
Ama insanlı uçuşlarda, insanın, zekâsı sayesinde, beklenmedik koşulları göğüslemede bütün otomatik sistemlerden daha başarılı olduğu ortaya çıktı. A.B.D'nde ilk astronotlardan John Glenn, Şubat 1962'de Friendship 7'yle gerçekleştirdiği uçuştan sonra şu açıklamayı yaptı:

"Otomatik sistemler her zaman gerekliyse de, görevin etkili biçimde yerine getirilmesi olasılığını,uzay gemisiyle taşınan insan çok büyük ölçüde artırmıştır".
Öte yandan bilgilerin iletim süresi uzaklıkla birlikte büyüdüğünden,bir sinyalin ışık hızıyla Ay'a gidip dönmesi için iki saniye gerekir. Yer ile uzay aracı arasındaki uzaklık arttıkça, aracı Yer'den yönetmenin de güçleştiği unutulmamalıdır.
Bir uzay taşıtı, bileşenlerinin üstün niteliğine karşın, her an için bozulma ve kaza yapma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Buna örnek olarak, 1970'te Apollo 13'ün yolculuğu sırasında, Yer'den 320 000 km uzaklık-

Houston'da donanımını deneyen bir astronot;arka planda görülen beyaz dikdörtgen, sırt çantasıdır.

Karşı sayfada: Hadley dağı yakınlarında, James Irwin'in ay jipine binmeye hazırlanışı (1971: Apollo 15) ve Edwin Aldrin'in, ay üstünde yürürken çekilmiş fotoğrafı.

Amerikalı ilk astronotlar	uçuş sayısı	uçuş yılı	uçuş adı	gözlemler
Alan Shepard	2	1961	Mercury	alt yörünge uçuşu
		1971	Apollo 14	
Virgil Grissom	2	1961	Mercury	alt yörünge uçuşu
		1965	Gemini 3	yörünge üstünde elle ilk manevra (J. Young'la birlikte). 1967'de Apollo 7 uçuşuna hazırlık sırasında kapsülün yanması sonucu, White ve Shaffee'yle birlikte öldü
John Glenn	1	1962	Friendship 7	
Malcom Carpenter	1	1962	Aurore 7	
Walter Chirra	3	1962	Sigma 7	
		1965	Gemini 6	
		1968	Apollo 7	
Gordon Cooper	2	1963	Faith 7	
		1965	Gemini 5	uzayda bir haftadan uzun süre kalan ilk insan (C. Conrad'la birlikte)
John Young	4	1965	Gemini 3	yörüngede elle ilk manevra (V. Grissom'la birlikte)
		1966	Gemini 10	
		1969	Apollo 10	
		1971	Apollo 16	
James Mac Divitt	2	1965	Gemini 4	
		1969	Apollo 9	
Edward White	1	1965	Gemini 4	1967'de, Apollo 7 uçuşuna hazırlık sırasında kapsülün yanması sonucu Grissom ve Shaffee'yle birlikte öldü
Charles Conrad	4	1965	Gemini 5	uzayda bir haftadan uzun süre kalan ilk insan (G. Cooper'la birlikte)
		1966	Gemini 11	
		1969	Apollo 12	
		1973	Skylab 1	
Frank Borman	2	1965	Gemini 7	
		1968	Apollo 8	Ay çevresinde dönen ilk insan (Lowell ve Anders'la birlikte)
James Lovell	4	1965	Gemini 7	
		1966	Gemini 12	
		1968	Apollo 8	Ay çevresinde dönen ilk insan (Borman ve Anders'la birlikte)
		1970	Apollo 13	
Thomas Stafford	3	1965	Gemini 6	
		1966	Gemini 9	
		1969	Apollo 10	
Neil Armstrong	2	1966	Gemini 8	
		1969	Apollo 11	Ay yüzeyinde yürüyen ilk insan
David Scott	3	1966	Gemini 8	
		1969	Apollo 9	
		1971	Apollo 15	
Eugen Cernan	3	1966	Gemini 9	uzayda, taşıt dışında ilk kez 2 saatten uzun süre kaldı
		1969	Apollo 10	
		1972	Apollo 17	
Michael Collins	2	1966	Gemini 10	
		1969	Apollo 11	
Richard Gordon	2	1966	Gemini 11	
		1969	Apollo 12	
Edwin Aldrin	2	1966	Gemini 12	
		1969	Apollo 11	Ay üstünde Armstrong'u izledi
Donn Eisele	1	1968	Apollo 7	
Walter Cunnigham	1	1968	Apollo 7	
William Anders	1	1968	Apollo 8	Ay çevresinde dönen ilk insan (Borman ve Lowell'la birlikte)
Russel Schweickard	1	1969	Apollo 9	
Alan Bean	2	1969	Apollo 12	
		1973	Skylab 2	uzayda 8 haftadan uzun süre kaldı
John Swigert	1	1970	Apollo 13	
Fred Haise	1	1970	Apollo 13	
Edgar Mitchell	1	1971	Apollo 14	
Stuart Roosa	1	1971	Apollo 14	
James İrwin	1	1971	Apollo 15	
Alfred Worden	1	1971	Apollo 15	
Thomas Martingly	1	1972	Apollo 16	
Charles Duke	1	1972	Apollo 16	
Harrisson Schmitt	1	1972	Apollo 17	
Ronald Evans	1	1972	Apollo 17	
Joseph Kervin	1	1973	Skylab 1	
Paul Weitz	1	1973	Skylab 1	
Owen Garriot	1	1973	Skylab 2	uzayda 8 haftadan uzun süre kaldı
Jack Lousma	1	1973	Skylab 2	uzayda 8 haftadan uzun süre kaldı

İlk Sovyet kozmonotları	uçuş sayısı	uçuş yılı	uçuş adı	gözlemler
Yuri Gagarin	1	1961	Vostok 1	insanın ilk uzay uçuşu
German Titov	1	1961	Vostok 2	uzayda 24 saatten çok kaldı
Andriyan Nikolayev	3	1962	Vostok 3	
		1970	Soyuz 9	
		1971	Soyuz 10	
Pavel Popoviç	1	1962	Vostok 4	
Valeri Bikovski	1	1963	Vostok 5	
Valantina Tereşkova	1	1963	Vostok 6	uzaya giden ilk kadın
Vladimir Komarov	2	1364	Voskod 1	koruyucu giymeden yapılan ilk uçuş
		1967	Soyuz 1	inişte paraşüt hatası sonucu öldü
Konstantin Feoktistov	1	1964	Voskod 1	koruyucu giymeden yapılan ilk uçuş
Boris Egorov	1	1964	Voskod 1	koruyucu giymeden yapılan ilk uçuş
Pavel Belayev	1	1965	Voskod 2	
Aleksey Leonov	1	1965	Voskod 2	uzayda, taşıt dışına ilk çıkış
Georgiy Beregovoy	1	1968	Soyuz 3	
Vladimir Hatalov	3	1969	Soyuz 4	
		1969	Soyuz 8	
		1971	Soyuz 10	
Boris Volinov	1	1969	Soyuz 5	
Aleksey Eliseyev	3	1969	Soyuz 5	
		1969	Soyuz 8	
		1971	Soyuz 10	
Yevgeni Krunov	1	1969	Soyuz 5	
Georgiy Honin	1	1969	Soyuz 6	
Valeri Kubasov	1	1969	Soyuz 6	
Anatoli Filipçenko	1	1969	Soyuz 7	
Vladislas Volkov	2	1969	Soyuz 7	
		1971	Soyuz 11	kabinde basınç düşmesi sonucu uçuş sırasında öldü
Viktor Gorbatko	1	1969	Soyuz 7	
Vitali Sevastiyanov	1	1970	Soyuz 9	
Nikolay Rukavihnikov	1	1971	Soyuz 10	
Georgiy Dobrovolski	1	1971	Soyuz 11	kabinde basınç düşmesi sonucu uçuş sırasında öldü
Viktor Patsayev	1	1971	Soyuz 11	kabinde basınç düşmesi sonucu uçuş sırasında öldü
Vasili Lazarev	1	1973	Soyuz 12	
Oleg Makarov	1	1973	Soyuz 12	

ta oksijen depolarından birinin patlaması, 1973'te A.B.D. yörünge laboratuvarı Skylab'i güneş ışınımlarından koruyan ekranın açılma düzeneğinde ortaya çıkan aksaklık. Bu iki olayda yolculuğun Yer'e dönüşle sonuçlanması, Yer'deki uzmanlar ile astronotların ortak çabalarıyla gerçekleştirilmiştir; ama 28 Ocak 1986'da uzak mekiği Challenger'ın, 16 km yükseklikte katı yakıt tankına bir kıvılcım sızması sonucunda patlaması, 7 kişilik mürettabatının ölümüyle sonuçlanmıştır.

Bilimsel gözlem alanında (Ay yüzeyinden örnek toplanması, vb.), insan birçok durumda her çeşit otomatik sistemden üstündür.

ASTRONOTLARIN SEÇİLMESİ

Astronotların başlıca görevi, uçuşun bazı evrelerinde uzay aracını yönetmektir. Söz konusu evreler arasında, iki aracın yaklaşma işleminde (uzayda buluşma), yörüngeye girmede, Ay'a iniş ve Yer atmosferine girişte, yönetimi üstlenmenin yanı sıra, taşıtın çeşitli donatımlarının işleyişini denetleme, ölçü aygıtlarını yerleştirme, fotoğraf çekme, onarım, vb. bazı teknik nitelikte gö-

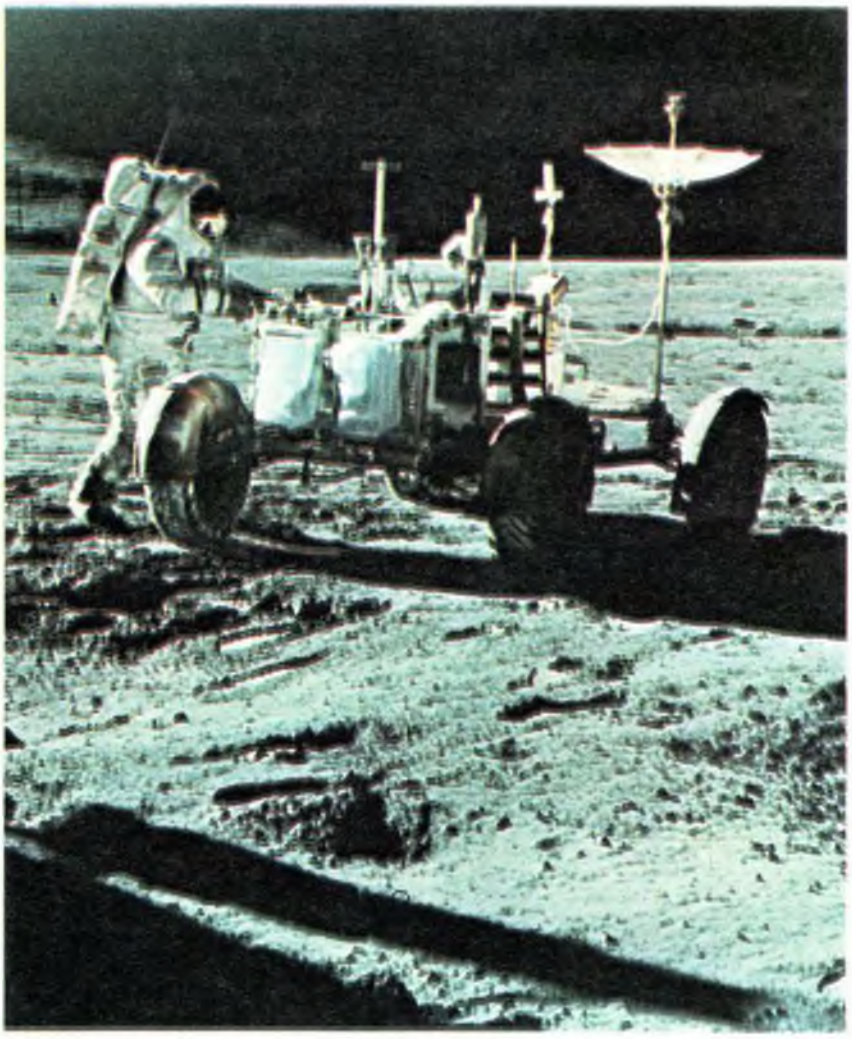

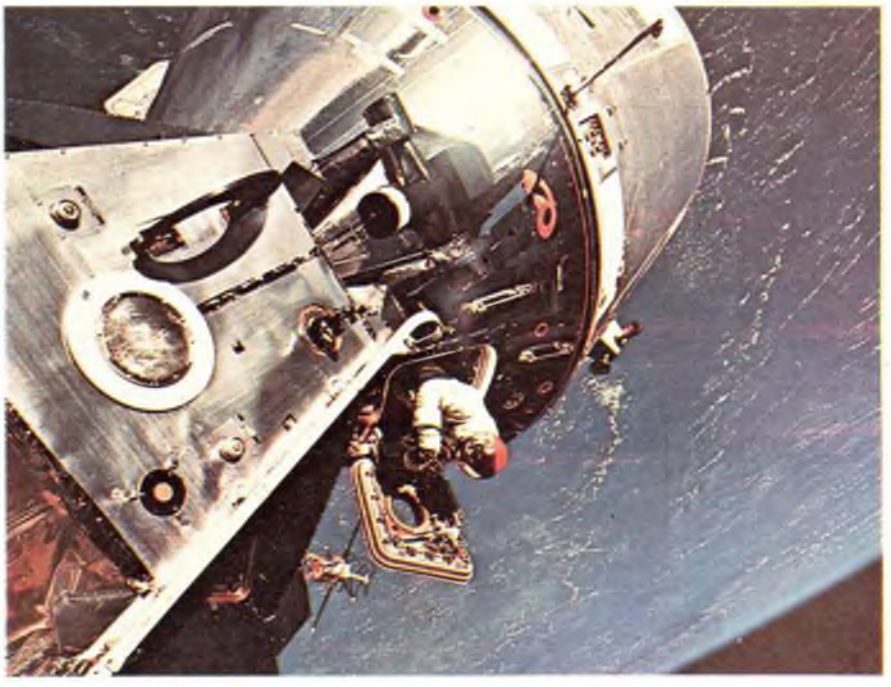

David Scott'un uzaya çıkışı: fotoğrafı, 1969'da Apollo 9'un uçuşu sırasında, ekip arkadaşı Russel Schweickard çekmiştir; çekim sırasında Schweickard, James Mac Divitt'le ay modülündeydi.

Alt yörünge uçuşu sırasında (1961) Mercury kapsülünün denizden çıkarılışı. Alan Shepard helikopterdedir.

revleri yerine getirme sayılabilir. Uzay aracı hazırlanırken araçta insanın bulunacağı gözönüne alınması gerektiği gibi, astronotlar da belli bir seçimden geçirilmeli,kullanacakları aracın ve yapacakları görevin türüne göre eğitilmelidir.

Geleceğin astronotları, genellikle, tepkili uçakların deneme pilotları olacaktır. Bunların, fiziksel ve ruhsal yapıları çok sağlam, yüksek eğitim görmüş aydın kişiler olmaları, yeterli ölçüde teknik ve bilimsel bilgiyle donatılmaları gerekir. Astronotların yıllarca eğitilmelerinin nedeni, onları uzaydaki özel uçuş koşullarına (fırlatma sırasında hız artışı; uçuş sırasında ağırlıksızlık; Yer'e dönüşte hız düşmesi; taşıyıcı füzenin doğurduğu gürültü ve titreşimler; atmosfere girişte ortaya çıkan aerodinamik gürültüler; taşıtın iç atmosferinin sıcaklığı, basıncı ve kimyasal bileşimi) alıştırmaktır.

Ayrıca, astronotlara bütün denetim ve yönetim işlemleri ayrıntılarıyla öğretilir; sözgelimi, taşıtın fırlatılışı sırasındaki hız artışını yapay olarak yaratmak için, merkezkaç kuvvet aygıtına yerleştirilmiş uçuş benzeşim taşıtları üstünde çalışmalar yaptırılır. Yapacakları işlerle ilgili beceri kazanmaları için, gerek su altında, gerek karada, bir palanga sistemiyle ağırlıkları dengelenerek, uzay giysisi içinde ve ağırlıksızlık benzeşimi altında çalışıp, uçuş planını tekrarlamaları istenir. Bütün bunların dışında, astronotların bedensel ve ruhsal durumlarını iyileştirmek için, iniş bölgesinden uzakta, karaya ya da denize inişler yaptırılır. ■

Uzay taşıtının astronota uyarlanması sorunu yıllar önce çözüldü.Bu sorunlar, aracın içindeki hava koşullarının düzenlenmesiyle (günümüzde astronotlar basınç giysisi giymeden araçta yaşayabilmektedirler), insanın beslenmesi ve dışkılarını boşaltmasıyla ilgiliydi. Astronotların beslenmede kullanabilecekleri, insan dışkısıyla yetişen suyosunlarının çok uzun süreli uçuşlara olanak sağlaması beklenmektedir.

Çözüm gerektiren temel sorunlar, insanın ağırlıksızlığa alışması, özellikle de Yer'e döndükten sonra ağırlığa (yerçekimine) yeniden uyum sağlamasıdır. Nitekim, Skylab 2 uçuşu sırasında, alyuvar ve kalsiyum yitimini azaltmak için astronotlar, geometrik bisiklette beden çalışmaları yapmak zorunda kalmışlardır. Ayrıca, Apollo 15 astronotlarının,ilk koşullarına dönmeleri için 14 gün gerekmiş, Skylab 1 astronotlarıysa, uzayda kaldıkları 28 günlük sürede alyuvarlarının % 15'ini (bu miktar 1/2 litre kana eşittir) yitirmislerdir.

Asturias

Guatemalalı romancı, ozan ve diplomat (Guatemala City, 1899- Madrid, İspanya 1974).

Annesi Kızılderili olan Miguel Angel Asturias, 1923'te *Kızılderilinin Toplumsal Sorunu* çalışmasıyla hukuk doktoru oldu. 1923-1933 yılları arasında Avrupa'da yaşadı. 1930'da *Guatemala Efsaneleri*'ni (Leyendas de Guatemala) yayımladı. 1933'te Guatemala'ya döndüğünde *Sayın Başkan* (El Senor Presidente) adlı yapıtını yazıp bitirmişti. Ama, bir zorbanın portresini (gerçekte, söz konusu olan kişi 1898-1920 yılları arasında ülkeye egemen olan Guatemalalı Manuel Estrada Cabrera'ydı) çizmekten çok, korkunç bir diktatörlüğün gerçeklerini ortaya koyan bu şaşırtıcı roman, ancak 1946 yılında yayımlanabildi. Asturias, *Les Hombres de Maiz* (1949) adlı romanında insan yaradılışıyla ilgili Kızılderili efsanesini ele aldıktan sonra, ülkesinin siyasal, iktisadi ve toplumsal gerçeğini işleyen roman üçlemesini yazdı: *Kasırga* (Viento fuerte, 1950); *Yeşil Papa* (El Papa verde, 1954); *Gözleri Açık Gidenler* (Los Ojos de los enterrados, 1960). Arjantin'de sürgünde yaşadığı yıllarda (1954-1961) yazdığı *Guatemala'da Hafta Sonu Tatili* romanında da aynı sorunları işledi. 1962'de yeniden Avrupa'ya gitti; Paris'te büyükelçi olarak görev yaptığı (1966-1970) sıra-

Miguel Angel Asturias

da yeni roman ve öyküler yazdı: *Mulata de tal* (Bir Melez Kadın, 1963); *Lida Sal'ın Aynası* (öyküler. 1967); *Tanrıya İnanmayan* (1969). Gerçekçi ve barok bir yazar olan Asturias, aynı zamanda lirik şiirleriyle (*Şiir Alıştırmaları*, 1951) ve düzyazı şiirleriyle (*Dört Güneşin Üçü*, 1971) de tanınır. 1966'da Lenin Barış Ödülü'nü, 1967'de de Nobel Edebiyat Ödülü'nü kazanmıştır. ■

Asur

Tarihöncesi dönemde, Mezopotamya ülkelerinin en kuzeyde yer alanı. Asur'un sınırları çeşitli dönemlere göre büyük değişiklikler gösterdi. Dicle kıyısındaki Asur kenti çevresinde yayılan Asur bölgesi, Dicle ve Fırat vadilerini aşarak doğuda Büyük Zab ve Küçük Zab vadileri çevresine doğru, batıdaysa Habur' un ötesine yayılıyordu; kuzeyi dağlarla sınırlıydı. Asur tarihinin başlangıç dönemleri konusunda elde pek bilgi yoktur. İ.Ö. IV. ve III. binyıllarda, rahip-krallar döneminde Asurluların, Sümer uygarlığına bağlı oldukları ve belirli görevler, hizmetler karşılığında Sümerlerden toprak (tımar) aldıkları,İ.Ö. II. binyılın başlarında gelişmeye başladıkları bilinmektedir.

İ.Ö. 1850 yıllarına doğru Şamşi Adad I (Babil kralı Hammurabi'yle aynı çağda yaşamıştır), Dicle ve Fırat'ın orta vadilerini ülkesine katarak güçlü bir imparatorluk kurmayı başardı ve sağlam biçimde örgütledi. Ama yerine geçen oğlu İşme Dagan I, sınırlarını korumayı başaramadı. Asur kralı Asur Uballit I'in, Mitanni Krallığı'nın bir bölümünü ülkesine katmayı başardığı İ.Ö. 1365 yılına kadar, Asur, Batı Asya'daki dört büyük devletin (Mısır, Mitanni, Babil ve Hitit imparatorlukları) yörüngesinden kurtulamadı.

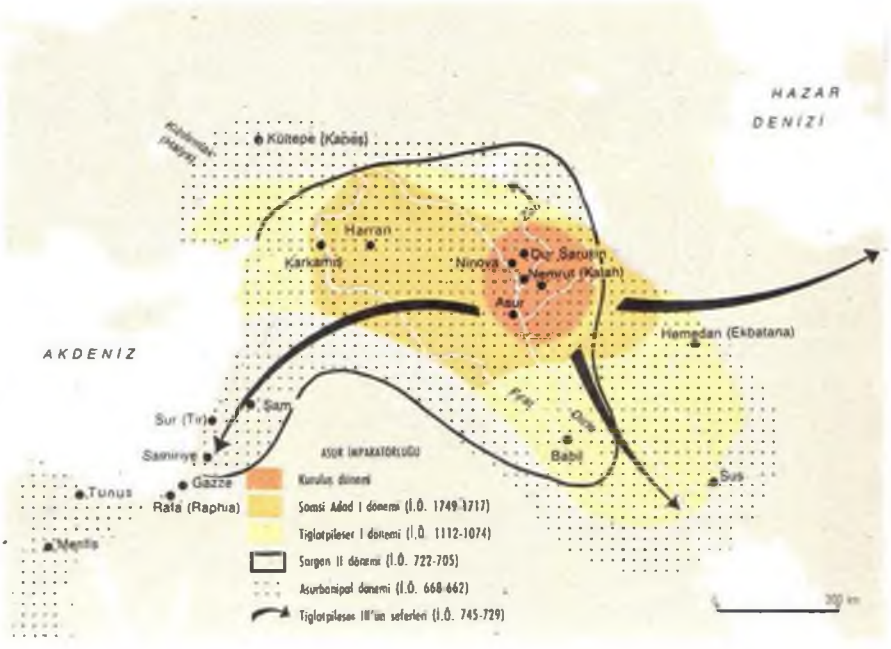

ASUR'UN GELİŞMESİ

Asur İmparatorluğu, Asur Uballit I'in (1363-1328) girişimleri ve Babil ile Mitanni krallıklarıyla imzaladığı anlaşmalar sonucu gelişmeye başladı; gelişme, Salmanasar'ın (Kargamış'ta Hititleri kuşatmıştı) ve Babil'i yenerek, bu ülke topraklarının kuzeyini kendi ülkesine katmayı başaran Tukulti Ninurta I'in (1243-1207) krallıkları döneminde de sürdü. Tukulti Ninurta I, yeni bir başkent kurarak (Kar Tukulti Ninurta) sarayını bir sanat ve kültür merkezi haline getirdi. İ.Ö.1206 yılından başlayarak, Babil'de ve Asur'da ortaya çıkan karışıklıklar, Asur'un gelişmesini durdurdu ve Tukulti Ninurta'nın tahtından uzaklaştırılarak öldürülmesine yol açtı. Bunun üstüne Asur,yeniden Babil'e bağlandı ve bu ülkenin seçtiği Ninurta Apil Eku tarafından yönetilmeye başlandı.

Sonraki iki yüzyıl boyunca, Asur kralları bir yandan geleneksel düşmanları Babillilerle çarpışırken, bir yandan da çevrelerindeki öbür ülkelerin yaptıkları gibi, Barbar akınlarına karşı koymak zorunda kaldılar: Barbar akınlarının ilk hedefi olan güçlü Hitit İmparatorluğu bir süre sonra haritadan silindi. Tiglatpileser gibi hükümdarlar, saldırıları durdurmak ve Asur'un bağımsızlığını sürdürmek için büyük çaba gösterdilerse de,İ.Ö. 1050 yılında Asur ve Babil yakılıp yıkıldı.

Küçük Asya'daki genel kargaşa, büyük imparatorlukların parçalanarak yeni küçük devletlere ayrılmasına neden olurken,her yönden kuşatılmış olan Asur, sağlam kurumları sayesinde iki yüzyıl boyunca ayakta kalmayı başardı.

Topraklarının aşağı yukarı bütünüyle işgal edilmesine ve Aramî istilasıyla sınırlarının iyice daralmış olmasına (İ.Ö. XI. yy.) karşın,bu özel kurumları sayesinde gücünü bir ölçüde korudu. Fırat vadisinde kargaşa yaklaşık, yüzyıl daha sürdü ve Asurlular açlık ve kıtlığa karşın, Aramîlerin sürekli saldırılarına ve sızma hareketlerine ellerinden geldiğince karşı koymayı başardılar. Gerçekten, Asur, geçirdiği bütün sarsıntılara karşın, yeniden toparlandı; hattâ, uğradığı saldırılar yavaşlamaya başlayınca (İ.Ö. 1000 yıllarına doğru), savunma durumundan saldırıya geçti.

ASUR İMPARATORLUĞU'NUN KURULMASI

Toparlanma İ.Ö. 932-884 arasında, birbirini izleyen üç hükümdarın (Asur Dan II, Adad Nirari II, Tukulti Ninurta II) çabalarıyla gerçekleştirildi. Asur giriştiği savaşları, örgütlü büyük bir askerî devletin yöntemleriyle sürdürdü; en büyük ganimeti ve vergiyi almak amacıyla, korku saldığı halk topluluklarına karşı, gerçek talan eylemleri düzenledi. Böylece, önceden yapılmış bir yayılma planı olmamasına karşın, Asur kralları komşularını sürekli yıldırarak, topraklarını kendi topraklarına katmayı başardılar. Asur toprakları yarım yüzyıl içinde iki kat arttı. İ.Ö. VIII. ve VII. yy'larda aynı yöntemleri kullanmayı sürdüren Asur, Mezopotamya dışında da hızla genişledi.

ASUR İMPARATORLUĞU'NUN GERİLEMESİ

Asur İmparatorluğu, Sanherib'in hükümdarlığı (705-681) döneminde gerilemeye başladı. Gerilemenin başlıca nedeni, Sanherib'den önceki hükümdarların, imparatorluğun en uzak sınırlarındaki Mısır, Elâm, vb. topraklara seferler düzenleyerek, içteki gerçek tehlikeleri (Filistin ve Babil'deki ayaklanmalar) önemsememiş olmalarıydı. Sanherib'in aşağı yukarı bütün hükümdarlık dönemi ayaklanmaların bastırılmasıyla geçti. Babil'in son ayaklanması, Babil kentinin yakılıp yıkılmasıyla cezalandırıldı: İ.Ö. 689'da taş taş üstüne bırakılmayan kent yakılıp, yeri bir bataklık halini aldı. Sanherib'in ölümünden sonra tahta kimin çıkacağı konusundaki çekişmeler (bu çekişme, Sanherib'in iki büyük oğlu-

Bir adağın kurban edilmesini canlandıran Asurlulardan kalma bir duvar resmi.

nun ölmesinden sonra başlamıştı), Asur'u büyük ölçüde karıştırdı.

Sanherib'in kendisinden sonra hükümdar olmasını istediği Asarhaddon döneminin (İ.Ö. 680-669) ilk yılları çeşitli seferlerle geçti. Amacı bir yandan, Babil'in güneyindeki "Deniz Ülkesi"nde ve Fenike'de çıkan ayaklanmaları bastırmak, öte yandan, Kilikya'da ve Karadeniz kıyılarında Kimmer akınlarını, İran'da, Arabistan'da ve Toroslar'da da Medlerle ittifak yapmış olan İskitlerin akınlarını durdurmaktı. Ayrıca Mısır'ı da fethetmek ve böylece ordusuyla Menfis kentine giren ilk kral olmak istiyordu. Ama bu isteklerini gerçekleştirme çabaları, Asur'un son derece tehlikeli bir duruma düşmesiyle sonuçlandı: İmparatorluk Anadolu'daki ve Zağros'taki bütün topraklarını yitirdi; sınırları doğuda ve kuzeyde gün geçtikçe daraldı; göçebe halklar (Medlerin müttefikleri olan Kimmerler ve İskitler) ülke sınırlarını tehdit etmeye başladılar. Asarhaddon'un Babil tahtını büyük oğlu Şamaş-Şum Ukin'e, Asur tahtını da küçük oğlu Asurbanipal'e bırakması, durumu daha da ağırlaştırdı.

Asarhaddon'un başlattığı fetih hareketini tamamlayan Asurbanipal Mısır'ı egemenliği altına alarak, Menfis ve Teb kentlerini ele geçirdiyse (İ.Ö. 664 ya da 663) de, bu zaferden pek yararlanılamadı; Kimmerlerin Anadolu'da Kilikya ve Tabal üstündeki baskıları, Elamhların batıdaki akınları ve Babil'deki iç karışıklıklar, Asurbanipal'in generallerini, çabalarını söz konusu topraklara yöneltmek zorunda bıraktı. Asurbanipal, Babil'deki ayaklanmayı bastırmak ve ordusunun büyük bir bölümünün on beş yıl boyunca savaştığı Elam'ı yerle bir etmek için, bir yandan Mısır'da ve Anadolu'da kazandığı üstünlüğünü feda etmek, bir yandan da Medlerin ve İskitlerin saldırılarına uğrayacak kuzey sınırlarını açık bırakmak zorunda kaldı. Babil'deki (İ.Ö. 648'de ele geçirildi) ve Elam'daki ayaklanmalar, son derece kanlı biçimde bastırıldı.

Ne var ki, Ninova'da düzenlenen parlak zafer törenlerine karşın imparatorluk günden güne zayıflıyor, batı ve kuzey sınırlarını savunmaya gönderilen ordular göçmen Kimmer boylarının saldırılarıyla eriyor, barbar akınları imparatorluğun merkezine kadar uzanıyordu. Edebiyat ve şiire düşkün olan, bilgili ve kültürlü hükümdar Asurbanipal, sarayını süsleyen ünlü kabartmalarda kendini bir fatih ve avcı olarak canlandırtmıştı; ama gerçekte, kendisinden önceki hükümdarların tersine, hiçbir sefere katılmıyor, ordularını generaller komutasında sefere göndererek buyruklarını Ninova'daki sarayından veriyor, günlerini kâhinlere danışmakla ve dua etmekle geçiriyordu. Uygarlık açısından son derece gelişmiş olan Asur, askerlik ve yönetim bakımından da çok iyi örgütlenmiş zengin ve güçlü bir devletti. Böyle bir imparatorluğun çökmesi siyasal görüşten yoksun, hırslı hükümdarların boş inançlara kapılarak, halkın ve imparatorluğun çıkarlarını gözardı etmelerinden kaynaklanıyordu. Aslında durum, Asurbanipal'in ölümünden (631'e doğru) çok önceleri kötüye gitmeye başlamış, Asurbanipal'den sonraki hükümdarlar döneminde patlak veren ayaklanmalar ve İskitlerin akınları sonucunda, Asur, batıdaki toprakları boşaltmak zorunda kalmıştı. Aynı dönemde Medler de, İran'da güçlü bir imparatorluk kurmaya başlamışlardı. İ.Ö. 625'te, "Deniz Ülkesi"nin kralı Nabupolassar'ın, kendini Babil kralı ilan ettiği sıralarda, Asur İmparatorluğu artık yalnızca Dicle ve Fırat vadilerini denetim altında tutmaktaydı. Bir süre sonra Medlerden ve İskitlerden yardım alan Nabupolassar, Asur'a doğrudan doğruya saldırıya geçerek, bütün kentleri yakıp yıkarak yağmaladı (615'te Arraphka'yı, 614'te Asur'u, 612'de Ninova'yı). Kuvvetlerini Harran'da toplayan Asur Uballit II'nin (612'de kral seçilmişti) söz konusu kentleri geri alma denemesi başarısızlıkla sonuçlandı ve geri kalan Asur ordusunun ne zaman ve nerede tam olarak yok edildiği bilinmemekle birlikte, İ.Ö. 605'te Nabukodonosor'un Babil'de tahta geçtiği sırada, Asur İmparatorluğu bütünüyle yıkılmıştı.

ASUR SANATI

Asurlular yalnızca imparatorluklarının doruk noktasına ulaştığı İ.Ö. IX. ve VIII. yy'lar arasında özgün bir sanat geliştirmiş ve yalnız o dönemde Ninova, Nemrud ve Horsâbâd'da (Khorsâbâd ya da Kursâbâd da denir) saraylar yaptırmışlardır.

Melishipak II'nin dikilitaşı (İ.Ö. 1200'e doğru).

MİMARLIK. Mezopotamya mimarlığının etkisi altında kalan Asur mimarlığında çok az yenilik gözlenir: Yüksek taraçalar üstünde pişmemiş tuğladan yapılmış çok büyük yapılar; mazgallarla donatılmış tahkimli surlar; kare biçiminde, yüksek kuleler; çıkıntılı taşlardan yapılmış gediksiz duvarlar; karmaşık saraylar;tapınak zigguratları.Kapılardan, yalnızca kemerli olanlar süslenmiş, bu süsler arasında da daha çok koruyucu-hayvan konusu işlenmiştir. Horsâbâd'daki canavar görünüşlü kanatlı boğalar, bu anıtsal mimarlığın başlıca örnekleridir.

HEYKELCİLİK. Bu alandaki aşağı yukarı bütün yapıtlar kralların yaşamlarını ve yaptıklarını övmek için hazırlanmışlardır. Tümünde gözlenen sert üslup, savaşçı halkın yapısına uygundur.

Asurlularm sanattaki özgünlüğü ve hayvan resimleri çizmedeki ustalığı, tarih olaylarını anlatan alçak kabartmalarda görülür. Gerçekten,sarayların duvarları av ve savaş sahnelerini canlandıran, ince alçıtaşı ya da alçıdan yapılmış büyük levhalarla kaplıdır. Bu alçak kabartmalarda hükümdarın gücü, kahramanlıkları tekdüze ama, gerçekçi bir biçimde ortaya konur. Asur sanatında dinsel etkiler görülmediği gibi, kadınla ve günlük yaşamla ilgili görüntülere de aşağı yukarı hiç rastlanmaz (Asur sanatından günümüze kalan örnekler arasında, kadının temsil edildiği tek bir yapıt bile yoktur). Asur sanatının asıl üstünlüğü, teknik alandadır: Zarif çizgiler; en küçük ayrıntıyı bile yansıtan kusursuz bir çalışma; kompozisyondaki açıklık; oymalardaki güçlülük. Ortaya konan bu gerçekçilik, gözlem gücünden değil, yapıtın yaratılmasına yol açan düşünceden kaynaklanır: Etki uyandırma çabası. Atların gerçeğe uymayan dörtnala koşmaları, yırtıcı hayvanların can çekişirken kıvranmaları, gerilmiş ve irileşmiş kaslar, bu sanatın en belirgin örneklerini oluşturur. Asur sanatındaki tekdüzelik, yalnızca av ve savaş sahnelerinin sürekli yinelenmesinden değil, aynı zamanda da çizimde belirli kalıplara kesinlikle uyulmasından kaynaklanır. Kıvrımları çizilmemiş, katı, düzgün duruşlu giysiler içinde donmuşcasına duran insanların şişkin kasları belirginleştirilmiştir.

Yandan görünen bir yüz üstüne, önden görünen bir gözün yerleştirilmesi, üsluplaştırılmış bir saç ve sakal çizme yöntemi (salyangoz kıvrımlarını andıran saç bukleleri; tirbuşon biçiminde sakallar), figürlerde bütün insan kişiliğini ortadan kaldırır. Doğal öğeler de heykelcinin bir nakış desenini kopya etmesi gibi üsluplaştırılmıştır.Heykellerde perspektif yoktur.

DUVAR RESMİ. Horsâbâd (Khorsâbâd) sarayından kalan tek örnek (Halep Müzesi'nde) bir yana bırakılırsa, Asur saraylarının duvarlarını süsleyen resimlerden günümüze pek bir şey kalmamıştır. Yakın dönemde Tell el Amarna sarayında ortaya çıkartılan tutkallı boyayla yapılmış, 130 metre uzunluğunda duvar resimleri, alçak kabartmalardaki figürlerle aynı özellikleri gösterirler; ama doğaüstü ve mitolojiye özgü figürlerin bolluğu açısından farklıdırlar.

KÜÇÜK EL SANATLARI. Alçak kabartmalardaki eşyalardan, silahlardan ve süslerden anlaşıldığına göre, Asur'da küçük el sanatları büyük bir gelişme göstermiş, ama günümüze bunlardan hiçbir örnek kalmamıştır. Silindir-mühürlerde hayvan adları ve sözcükler göze çarpar; ama bu mühürlerin yabancı sanatçılar tarafından yapıldıkları sanılmaktadır. ■

Asya

Altı kıtanın en büyüğü.

Asya'nın sınırlarını belirlemek güçtür. Ural dağları, gerek iklim ve insan toplulukları açısından, gerek topografya açısından bir sınır oluşturmazlar. Arabistan ile Afrika arasında bir çöküntü oluşturan Kızıldeniz de, gerçek olmaktan çok, görünüşte bir sınırdır. Bu yüzden, Asya ile Avrupa'nın oluşturdukları bütünü bazı coğrafyacılar Avrasya diye adlandırırlar. Dünyanın en yüksek doruklarının, uçsuz bucaksız ırmakların yer aldığı en kalabalık kıta Asya'da son derece yüksek nüfus yoğunlukları, şaşılacak bir halk, kültür ve din çeşitliliği gözlenir. En eski yerleşik uygarlıklar Asya'da ortaya çıkmış, tarım bu kıtada başlamış ve ilk kentlerin, devletlerin, yazının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Son yıllarda arkeologların, Basra körfezi kıyılarında Sümerlerin çağdaşı bir uygarlığın kalıntılarını bulmalarıyla, Asya'da yaşamın sanıldığından çok daha eskilere dayandığı anlaşılmıştır. Asya, hem birçok özgün uygarlığın art arda ortaya çıkması bakımından, hem de İlkçağ'dan başlayarak Avrupa ile ilişki içinde bulunması bakımından ilgi çekicidir. Cilalıtaş devrinden başlayarak gerçekleşen birçok göç, geniş alanları etkilemiş, ayrıca ünlü "İpek Yolu" (İ.Ö. II. yy.— İ.S. XIII. yy.), Avrupa ile Asya arasında, verimli sanat ve teknik alışverişlerinin gerçekleşmesini sağlamıştır.

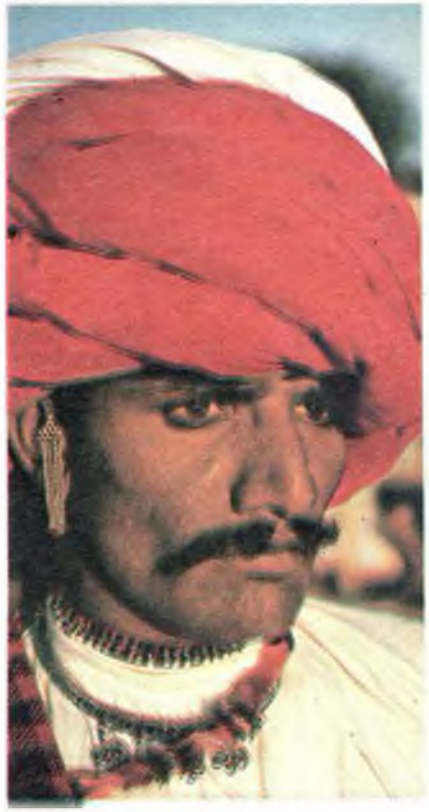

Racasthan'da (Hindistan'ın kuzeybatısı) yaşayan Racput halkından bir köylü.

COĞRAFYA

Asya, kuzeyde çok geniş bir eğimle (Batı Sibirya ovaları ve Doğu Sibirya dağları), güneyde bir dizi büyük yarımadayla (Arabistan, Hindistan, Güneydoğu Asya) sınırlanan, doğuda adaların ve takımadaların oluşturduğu sürekli bir çizgiyle çevrili olan, uçsuz bucaksız dağlardan ve yaylalardan oluşur.

Bu bağdaşık olmayan yapı,Asya'nın birçok farklı evrede oluşmasının sonucudur. En eski öğeler Birinci Zaman'dan (Prekambriyen) kalmadır: Kuzeyde, Finlandiya-İskandinavya kalkanı (Batı Sibirya) ve Angara kalkanı (Doğu Sibirya); güneyde, Arabistan ve Dekkan yaylaları (Birinci Zaman'da Afrika ve Avustralya'ya bitişik olan bu yaylalar, Gondvana kıtasını oluşturuyordu). Prekambriyen'den kalma bütün kütleler gibi, söz konusu yaylalar ve kalkanlar, maden bakımından son derece zengindirler ve Karbon devrinde maden kömürü bakımından zengin bir tortu tabakasıyla örtülmüşlerdir. Prekambriyen devrinde bu yüksek karalar arasında, büyük bir okyanus (Tethys), günümüzdeki Türkiye, İran, Tibet, Birmanya, Endonezya ve Filipinler topraklarını kaplayarak Akdeniz'i Büyük Okyanus'a bağlıyordu: Nitekim, Himalaya dağlarında 6 000 m'den yüksek yerlerde, deniz hayvanlarının kabukları bulunmuştur.

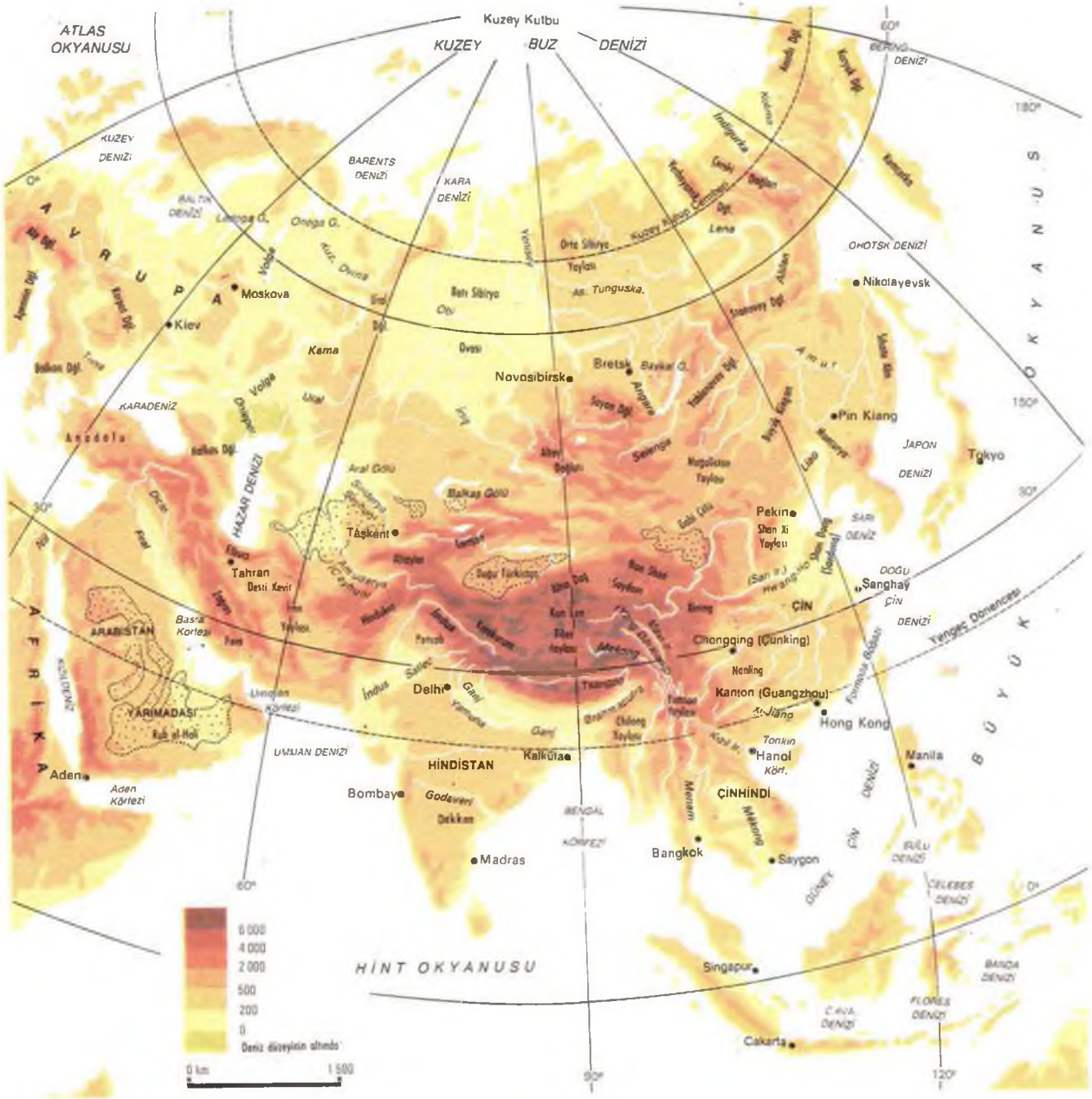

Ikinci evrede, deniz dibinin yükselmesine yol açan Üçüncü Zaman'ın dağoluş (Alp kıvrılmaları) hareketleri gerçekleşti. Prekambriyen'den kalma çok sağlam kütleler, direnç göstererek, kıvrılmanın batıdan doğuya yönelen genel doğrultusunu belirlediler ve Asya'nın en özgün niteliklerinden birini kazanmasına yol açtılar. Kuzeyden güneye doğru, kıvrılmaların daha genç olduğu görülür. Yer yer birbirine koşut ilerleyen yer yer birbirine iyice yaklaşan iki dağ sırası, İran yaylasını, özellikle de Tibet yaylasını (güneyde, çok yüksek olan Himalaya dağları, kuzeyde Altın Dağ ve Kûn Lûn ya da Karanlık Dağlar arasında kalır) çerçeveleyerek Türkiye'den Çin'e kadar uzanır. Doğudaysa kıvrılmalar, Sibirya'dan Birmanya'ya doğru bir yelpaze gibi açılır. Aynı genel kıvrılma, Prekambriyen kütlelerinin yükselmesine ve doğuda adalar oluşmasına (Japon takımadaları) yol açmıştır: Deprem ve yanardağ etkinliklerinin günümüzde hâlâ sürmesi (Büyük Okyanus ateş kuşağı) bölgede, tektonik hareketlerin sona ermemiş olduğunu gösterir.

Görüldüğü gibi Asya kıtası, Üçüncü Zaman'da kaba çizgileriyle oluşumunu tamamlamıştı. Dördüncü Zaman'daki aşınma evresiyle de çağımızdaki görünümünü aldı. Söz konusu evrede, genç dağları yıpratan, Prekambriyen kütlelerin tortul örtüsünü yok eden sel suları, arta kalmış deniz tabanlarını doldurarak Mezopotamya, Kuzey Hindistan ve Kuzey Çin ovalarını oluşturdular; böylece Arabistan ve Dekkan yaylaları kıtaya bağlandı. Bunun yanı sıra, Hazar Denizi'ni Baykal gölüne bağlayan uçsuz bucaksız denizkulağı (Hazar Denizi ve Aral gölü söz konusu denizkulağının günümüzdeki kalıntılarıdırlar) da kurudu. Dördüncü Zaman'da oluşmuş bu birikinti havzaları, petrol bakımından son derece zengindirler (Basra körfezi). Kuzey Çin'de rüzgâr aşındırması, özgün bir birikime *(löss)* yol açmıştır. Kısacası, Asya, bütünüyle ele alındığında, genç bir kıtadır (Eritre çöküntü hendeğinin oluşması ve Asya'nın Afrika'dan ayrılması, Dördüncü Zaman'da gerçekleşmiştir). Asya'da birçok büyük ırmak, orta kesimdeki "su deposu"ndan çıkıp yayılarak, alüvyonlu geniş ovaları akaçlarlar: Kuzeyde, Obi, Yenisey, Lena; batıda, Amur, Sarı Irmak (Huang Ho), Mavi Irmak (Yang Dzı Kiang), Song Koi; güneyde, Mekong, Menam, Brahmaputra, Ganj, İndus. Fırat ve Dicle ırmakları Anadolu yaylasından iner, Siriderya (Seyhun) ve Amuderya (Ceyhun) Aral gölüne dökülürler; Tarım ırmağının sularıysa, Doğu Türkistan (Sin Kiang) çanağında yitip gider.

Keşmir'de pirinç tarlaları.

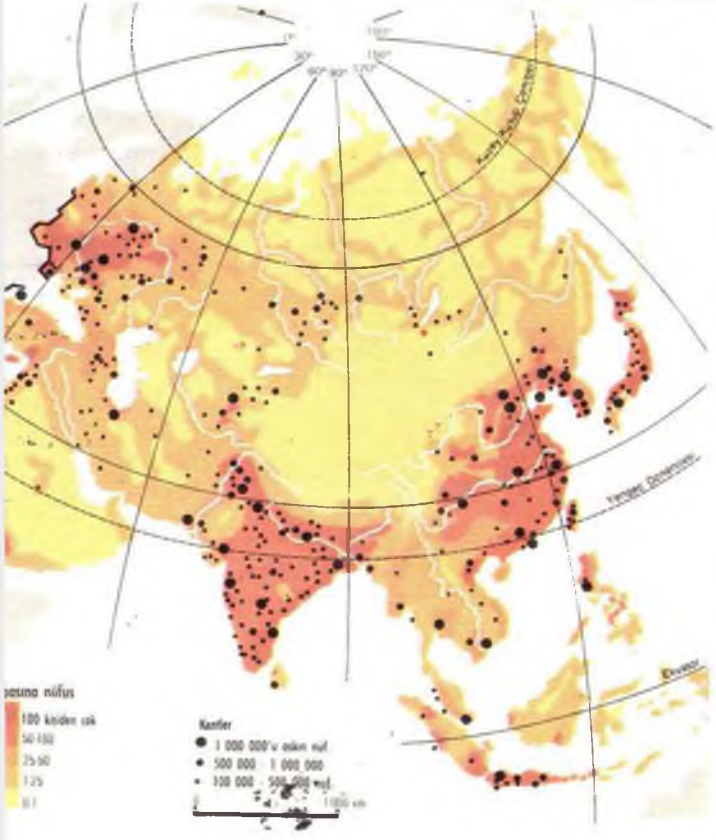

ları boyunca yer alır, daha iç kesimlere taşmazlar: Çölleşme süreci İlkçağ'da bile iyice ilerlemiş ve Mezopotamya'da, ancak vahalar ve bahçekentler kültürü gelişebilmişti (ama söz konusu vahalar, Asya'nın ve uygarlığın tarihinde çok önemli bir rol oynadılar; yazı bu bölgede bulundu; ilk kent ve ilk devlet orada ortaya çıktı). Daha yakın dönemde Türkistan'da (Semerkant, Buhara) ve Tarım havzasında (Turfan) "İpek Yolu" boyunca sıralanarak Çin dünyası ile İslâm dünyasının ilişki noktalarını oluşturan vahalarda, önemli yerel kültürler gelişti (buddhacılığın Çin'e kısa ama ulaşıma elverişsiz olan Birmanya yoluyla değil, İpek Yolu boyunca, Türkistan'da sıralanan vahalar aracılığıyla girmesi, Marco Polo'nun da İpek Yolu'nu izlemesi, bu yönde kolayca yolculuk edildiğini gösterir). Ama vahalardaki uygarlıklar, verimli ovalardaki büyük uygarlıklar kadar düzenli biçimde gelişemedi: İstila yollarının üstünde yer alan vahalar göçebelerin elindeydi; göçebeler kalabalık bir nüfusun vahalarda yaşamasının biricik koşulu olan büyük sulama ağını kökünden yok ettikleri için, çöller Asyası'nda, birçok imparatorluk, kurulur kurulmaz yıkıldı.

2. BOZKIRLAR ASYASI. Orta Asya'da ve Moğolistan'da, görülmemiş derecede soğuk ve sert rüzgârların estiği kış mevsiminin etkisi, bunun yanı sıra da yaz mevsiminin aşırı sıcaklığı ve kuraklığı, yalnızca birkaç

BÜYÜK BÖLGELER

Asya'ya yapısal özgünlüğünü kazandıran ve batıdan doğuya uzanan uçsuz bucaksız dağ engeli, kıtaya iklim bakımından da özgün bir görünüş verir. Rüzgârlara ve yağışlara engel olması, kutup alanı ile tropikal alan arasında bir karşıtlığa yol açar. Kıtanın bütün iç bölgelerinin kuraklaşmasına neden olmasının yanı sıra, musonları da doğurur: Kış mevsiminde Sibirya'nın üstünde soğuk bir hava kütlesi bulunmasından kaynaklanan yüksek basınç merkezinden, dondurucu rüzgârlar eser; yaz mevsimindeyse, bunun tersi gerçekleşir. Çöller ve bozkırlar Asyası ile musonlar Asyası arasındaki bu karşıtlık, Asya'da yerleşmenin tarihini büyük ölçüde etkilemiştir.

1. ÇÖLLER ASYASI. Çok eski dönemlerde tıpkı Büyük Sahra gibi verimli bölgeler olan Yakındoğu, Türkistan ve Doğu Türkistan çölleşme süreci içindedirler. Eskiden Akdeniz kıyısı bölgeleriyle birlikte "Verimli Hilâl" diye nitelenen kuşağı oluşturan Mezopotamya'nın tarıma elverişli bölgeleri bile, ırmakların çığır-

Yüzölçümü	:	**44 413 888 km**
Ortalama yükseltisi	:	**960 m**
Başlıca dorukları	:	**Everest, 8 848 m; Kangçencunga 8 579 m; Dhaulagiri, 8 167m; Annapurna, 8 075 m**
En az yükseltisi	:	**Lût gölü, — 397m**
Büyük ırmakları	:	**Yang Dzı Kiang (Mavi Irmak), 5 800 km; Obi, 5 410 km; Sarı Irmak (Huang Ho), 4 845 km**
Kapalı denizleri	:	**Hazar Denizi, 371 000 km², Aral denizi (ya da gölü) 65 500 km²; Baykal gölü 31 500 km²**

kurakçıl çalının yetiştiği bir dizi soğuk çöl oluşturmuştur (bu bölgelerde yalnızca, çobanlıkla geçinen göçebeler yaşar).
Zengin yerleşik merkezlere yönelen büyük istilaların tümü çöller Asyası'ndan kaynaklanmıştır.İmparatorluklar kuran göçebeler, hem uygarlığın gelişmesine katkıda bulunmuş, hem de kıyı ovalarındaki uygarlık odaklarıyla bağlantı kurarak, Asya'da tarih birliğini belli bir ölçüde de olsa gerçekleştirmişlerdir.

3. MUSONLAR ASYASI. Musonlar Asyası'nın temel özelliği, yazın yoğun yağmurların yağması, çok büyük deltaları olan alüvyonlu ovalarla örtülü bulunmasıdır. Bu kesimde dört bölge ayırt edilebilir: Sürekli yağmurlar görülen ekvator bölgesi (Endonezya adaları); kurak bir mevsimi bulunan Hindistan, Çinhindi bölgesi; arasıra soğuk rüzgârlar esmesine karşın kışların yumuşak, yazlarınsa çok sıcak ve nemli geçtiği bölge (Güney Çin ve Japonya); kışların kurak ve soğuk geçtiği bölge (Kuzey Çin, Kore).
Musonlar Asyası'nın büyük ovalarında (İndus-Ganj ovası, Kuzey Çin ovası) önemli yerleşik uygarlıklar ortaya çıkmış, Mezopotamya'da olduğu gibi İndus havzasında da, sulama için büyük ölçüde su depolama ve ürünün korunması için ambar yapma gerekliliği, daha İlkçağ'm başlarında, sağlam biçimde örgütlenmiş devletlerin (Mohenco Daro, Harappa) kurulmasına yol açmıştır. Çin'de de, ırmakların taşmasını denetim altına almak için bentler yapılması, sulama kanalları açılması, taraçalar halinde düzenlenen topraklarda tarım çalışmaları, ürün fazlasını korumak için ambarlar yapılması, göçebelerden korunmak için surlar yapılması, "Eski Dünya"daki en iyi örgütlenmiş toplumun kurulmasını sağlamıştır. Çöller Asyası'nın tersine, musonlar Asyası'nda imparatorluk sülalelerinin birbirlerini izlemeleri, uygarlığın gelişmesinde kesintilere yol açmamış, üstelik istilacılar, yerli toplumla kaynaşmışlardır: Güney Çin ve Japonya'nın yanı sıra en elverişli pirinç yetiştirme bölgesi olan Güneydoğu Asya ovalarında, yerel uygarlıklar, önce Hint uygarlığıyla daha sonraları da Çin uygarlığıyla bütünleştiler.
Yağışlı dağlık bölgedeyse (Himalaya dağlarının Hindistan yamacı, Orta Çin'deki tepeler, Çinhindi yarımadasındaki dağlar), yaşama koşulları çok ağır olduğu, sulama (dolayısıyle pirinç yetiştirme) olanağı bulunmadığı için, yalnızca orman yakılarak açılan tarlalarda cılız bir tarım uygulanabilmiş ve bu kesimdeki toplumlar son derece ilkel kalmışlardır.
Asya'da söz konusu büyük bölgelerin dışında, iki de ek bölge ayırt edilir: Yüksek yaylalar ve dağlar bölgesi; Sibirya bölgesi. Dağlar ve yaylalar Asyası'nda (İran yaylası, Afganistan dağları, Tibet) hayvan yetiştiriciliği ağır basar; yaşam, bozkırlar Asyası'ndakinden pek farklı değildir. Yalnızca Güney Tibet vadilerinde, Hint ve Çin etkileri sayesinde yerleşik bir uygarlık ortaya çıkabilmiştir. Sibirya bölgesi, Asya kıtasının kuzeyinin 1/3'ini kaplar. İklimin

Dua eden bir buddha rahibi.

Geleneksel Japon giysilerini gösteren çizimler.

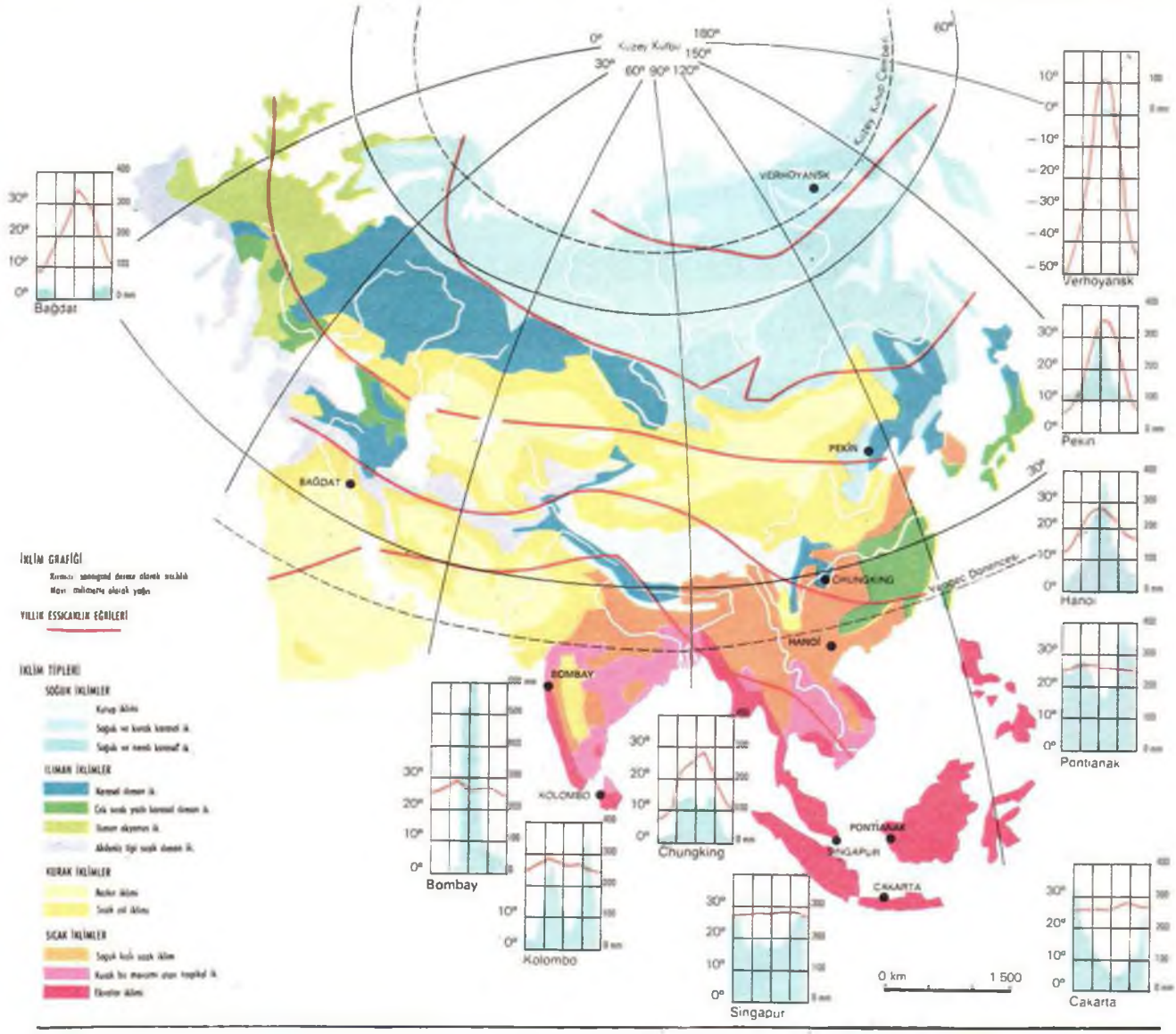

Çin'de çay hasadı yapan köylüler.

son derece sert olduğu bölgede, kuzeyden güneye doğru gidildikçe, likenlerden ve yosunlardan oluşan zayıf bitki örtüsü tundranın yerini, kozalaklı ağaç ormanlarından oluşan tayga alır. Yakın döneme kadar yalnızca az sayıda avcı topluluğunun yaşadığı bu bölge, 1970 yıllarında, işletilmeye başlanmıştır (Prekambriyen'den kalma Angara kalkanındaki maden yatakları).

NÜFUS

Günümüzde Asya'da yaşayanlar, toplam dünya nüfusunun yaklaşık yarısını oluştururlar. Ölüm oranının yüksekliğine karşın, Asya'nın nüfusu, 1850'den sonra çok büyük ölçüde artmıştır. Artış oranı çok yüksek olmamasına karşın (% 1,8), kıtada yaşayan insan topluluğunun kalabalıklığı göz önünde tutulunca, her yıl eski nüfusa 30 milyon kişinin katılmasına yol açtığı anlaşılır. Ortalama nüfus yoğunluğu Avrupa'dakinden düşüktür ama, Asya'nın verimli ovalarında, özellikle de deltalı ovalarda, dünyanın en yüksek kırsal nüfus yoğunluğuyla karşılaşılır (km^2'ye 200 kişi). Ayrıca yakın dönemde Doğu Asya'da, Batı'dakine yaklaşan büyük kentlerin (Tokyo, Şanghay) nüfus yoğunluğu da son derece artmıştır. Üstelik verimli Asya kentlerinde, nüfus yoğunluğunun yüksekliğine, nüfusun çok hızlı artmasının yol açtığı sorunlar da eklenmektedir: Hindistan, Pakistan gibi ülkeler, sürekli açlık tehdidi altındadır. Buna karşılık kıtanın yaklaşık olarak yarısı (bozkırlar, çöller, dağlar), aşağı yukarı ıssızdır: Sibirya'nın ve Moğolistan'ın bazı kesimlerinde nüfus yoğunluğu km^2'ye 1 kişinin altındadır.

Asya'da üç ırktan insan toplulukları yaşar; halkların dağılımı da son derece karmaşıktır. Tarih boyunca, ya çölleşme gibi coğrafi nedenlerden (Türkler, Moğollar), ya da Çin İmparatorluğu'nun güneye yayılması gibi siyasal nedenlerden (Taylar) ötürü, halklar topluca göç etmiş, bazıları hareket noktalarından binlerce kilometre uzaklara yerleşmişlerdir (Güney Asya'daki Altınordu Moğolları; Türkler; vb.). Çöller Asyası'ndan kaynaklanan ve doğu-batı yönünde gerçekleştirilen bu göçlerin yanı sıra, Güney Çin'de ve Güneydoğu Asya dağlarında, kuzeyden-güneye doğru başka göç dalgaları gerçekleşmiş, güçlülerin (Taylar, Vietnamlılar, Khmerler) daha zayıfları (Meolar, vb.) zengin kıyı ovalarına yerleşmek için dağlara püskürtmesi sonucu şaşırtıcı bir halklar mozaiği ortaya çıkmıştır. Sibirya'dan Malezya'ya kadar kıtanın kuzeyinde ve doğusunda yaklaşık bir milyar nüfuslu bir topluluk oluşturan sarı ırk, Asya'daki ırkların en kalabalık olanıdır (Çin-Tibet, Altay, Mon-Khmer aileleri). Siyah ırkın temsilcilerine Güney Hindistan'da (Dravidler) ve Güney Asya takımadalarında raslanır. Daha sonra yerleşmiş olan ve Yakındoğu'daki Samiler ile Hindistan'daki Hint-Avrupalılardan, Sibirya Ruslarından oluşan beyaz ırk da, oldukça kalabalıktır.

Asya'da konuşulan dillerin sayısı da çok fazladır. Yaklaşık 400 dilin, çeşitli dil ailelerine ayrıldığı görülür: Çin-Tibet; Ural-Altay; Mon-Khmer; Malezya-Polinezya; Hint-Avrupa; Dravid. Musevilik, hıristiyanlık, müslümanlık, hindu dini, buddhacılık, şintô dini, taoculuk gibi bütün dinler de Asya'da ortaya çıkmışlardır ve varlıklarını hâlâ sürdürmektedirler.

GÜNÜMÜZDE ASYA

İlk gezginlerin ve misyonerlerin Asya'ya ulaşmalarından sonra, Portekizliler, Fransızlar, Hollandalılar ve İngilizler, Asya'da sömürge imparatorlukları kurmak için çatıştılar. Bu arada, Ruslar da Sibirya'da ağır ağır ilerleyerek Büyük Okyanus kıyılarına ulaşıp, Çin İmparatorluğu'yla karşı karşıya geldiler. XIX. yy'da Avrupa devletleri, Asya'da yeni ticaret ayrıcalıkları ya da topraklar ele geçirmek için, yurttaşlarının haklarını koruma bahanesini ileri sürdüler. Bu arada, sömürgecilikten etkilenmemiş tek Asya ülkesi olan Japonya, Batı yöntemlerinin sağlayacağı yararı kavradı ve 1868 yılında, imparatorun kendisi bir devrim gerçekleştirerek Meyci dönemini (Aydın hükümet) başlattı. Hızla gerçekleştirilen bu başarılı sanayileşme hareketi sonunda, 1905'te Japonya'nın Rusya'yı yenilgiye uğratması, Asya'da Batı ülkelerine karşı hareketler için büyük bir umut kaynağı oldu: Sömürgecilikten kurtulma süreci başladı ve Bandung Konferansı'nda (1955) Üçüncü Dünya ülkeleri ilk kez bir araya geldiler.

Asya ülkeleri sömürgelikten kurtulduktan sonra, çözümü güç sorunlarla karşı karşıya kaldılar. Asya, Batı ülkelerine oranla, geri kalmıştı; kıtanın iktisadı sürekli tarıma dayalı kalmıştı ve bir an önce sanayileşmesi gerekmekle birlikte, bu gelişmeyi yabancı sermaye yardımı olmadan gerçekleştirmesi güçtü; yıpranmış siyasal yapıların değiştirilmesi gerekiyordu. Sömürgeciliğin en az etkisinde kalmış olan ülkeler, bu sorunları kendilerine özgü biçimlerde çözümlediler: Japonya, Japon halkının ulusçu eğilimlerini kullanarak eski feodal sistemin yerine kapitalist bir toplum biçimi yerleştirdi; Çin'se eski rejimi korumak ile büyük toprak sahiplerine dayanan bir cumhuriyet yaratmak arasında uzun süre bocaladıktan sonra, cum-

huriyet kurma yolunu seçti; ama ayakta duracak gücü olmayan bu cumhuriyet, kısa bir süre sonra yerini, köylülere ve çok eski bir ortakçı geleneğe dayanan sosyalizme bıraktı. Sömürgecilikten daha yeni dönemde kurtulan ülkeler, hangi modeli benimseyecekleri ve izleyecekleri sorunuyla karşı karşıya kaldılar. Son sömürgecı çatışmalar, bazen içten gelen (Kuzey Vietnam, Laos), bazen de dışardan zorla kabul ettirilen (Kuzey Kore, ve Güney Kore) seçimlerle sonuçlandı.
Asya ülkelerinde yeni iktisat ve siyaset yapılarının benimsenmesini çoğunlukla, geleneklerin baskısı güçleştirmektedir. Bu yüzden, sözgelimi Hint sosyalizmi, kastların kaldırılmasını ancak bir ilke olarak ortaya koyabilmiştir. Afrika'dakinin tersine Asya'da, sömürge imparatorluklarının,geleneksel sınırları göz önünde tutmuş, rasgele bölme ve parçalama olaylarını azaltmış olmalarına karşın, çeşitli halkların ve dinlerin yan yana yaşaması güç sorunlar doğurmuş ve zaman zaman siyasal coğrafyada değişikliklere yol açmıştır: Hindistan ile Pakistan'ın ayrılması; Bangladeş devletinin kurulması. Öte yandan, Arap-İsrail çatışması da Yakındoğu'nun gelişmesini ciddi biçimde engellemiştir. Dev boyutlu S.S.C.B'nin parçalanmasıysa, kıtanın doğu bölümünde, gerek siyasal, gerek iktisadi açılardan son derece önemli değişikliklere yol açmıştır. Asya'da çok azı işletilmiş olan doğal gelir kaynaklarının değerlendirilmesi sorunu (sermaye ve teknoloji gereksinmesi) ve siyasal kararsızlıklar, yeni büyük devletlerin, kıta ülkeleriyle ilgilenmelerine yol açmış (siyasal etki alanındaki Çin-Sovyet çatışması; Japonların Güneydoğu Asya'da iktisadi "sömürgeciliği"; A.B.D'nin önce Kore'ye, sonra Vietnam'a müdahalesi; vb.), bu arada Asya'da bazı ülkeler dış etkilere kapılarını açmışlardır: Eski S.S.C.B'nin Hindistan'a, Japonya'nın Tayland'a yatırım yapmaları; bankacılık ve ticaret merkezi olmayı seçen Hong Kong ve Singapur'un yabancı sermayeye açılmaları. Bu arada bazı ülkeler de, kendilerine özgü yollar seçmişlerdir: Endonezya'nın Çin etkisine kapılarını apansızın kapaması; Birmanya'nın askerî sosyalizmi seçmesi ve dış dünyayla ilişkilerini büyük ölçüde kesmesi. Arap ülkeleri arasında siyasal birlik sağlanması yolunda harcanan çabalarsa pek başarılı olmamış,OPEC'in kurulması da,söz konusu ülkelerin bazıları arasında çatışmalar patlak vermesine engel olamamıştır(Kuveyt ile Irak, Irak ile İran arasındaki savaşlar). ■

Asya, Orta Bkz. Orta Asya

Asya Hun Devleti Bkz. Hunlar

aşı

Bazı hastalıklara karşı bağışıklık sağlamak için organizmaya kas, damar, ağız, vb. yoluyla verilen madde.

TARİHÇE

Aşı sözcüğü başlangıçta ineklerin memelerindeki kabarcıklardan elde edilen ve çiçek hastalığına karşı uygulanan sıvı için kullanılıyordu. İlk aşı, zararsız bir çiçek hastalığına *(cow-pox)* yakalanmış ineklerle ilişkili köylülerin çiçek hastalığına hiç tutulmadıklarını gözlemleyen Edward Jenner adlı bir İngiliz tarafından bulundu (1796).
Aşılama aslında, Hindistanlı hekimler tarafından, bilimsel olmayan deneylere dayanılarak, yüzyıllar boyunca uygulanmıştı; İran'da yaşayan göçebe bir topluluk ile And dağlarında yaşayanlar da aşılamayı bilmekteydiler. Ayrıca, Avrupa'da bazı köylüler Jenner'in gözlemlediği olayı fark etmişler, Benjamin Jesty adlı İngiliz de, 1774'te, çiçek hastalığına yakalanmış ineklerin memelerindeki kabarcıklardan elde ettiği sıvıyı karısına ve iki oğluna iğneyle vermişti. Ama söz konusu sıvının koruyucu etkisini ilk gösteren ve yaygınlaşmasını sağlayan kişi, Jenner oldu.
Aşı ilk olarak James Philipps adında bir çocuğa uygulandı. Çiçek hastalığına yakalanmış Sarah adlı genç bir çiftçi kadının kolundaki yaranın, James Philipps'in koluna yapılan çiziğe değdirilmesiyle aşı, *"koldan kola"* diye nitelenen yöntemle yapıldı.

1886'da Bayard'ın yaptığı aşı olmak için sıra bekleyenler *adlı desen.*

AŞILANMA

Aşılanmanın sağladığı bağışıklık, antikorların oluşması için gerekli süreden (ortalama 15 gün) sonra ortaya çıkar; uzun süreli ama kesin değildir; serumların sağladığı, hızlı, ama geçici bağışıklığa benzemez.
Aşılar iki biçimde kullanılır: Sağlıklı bir kişiyi, bir hastalıktan uzak tutmak amacıyla yapılan koruyucu aşı; hastalanmış olan ya da hastalığa yakalandığı sanılan bir kişide doğal korunma olanaklarını etkinleştirmek amacıyla yapılan aşı tedavisi.

KORUMA AMACIYLA YAPILAN AŞILAR: Aşılar, antijenin yapısına göre sınıflandırılabilirler: Laboratuvarda üretilen bakterilerin öldürülmesiyle ya da hastalık yapıcı etkilerinin ortadan kaldırılmasıyla hazırlanan mikrop aşıları (tifo, kolera, veba, boğmaca, verem, B.C.G. aşıları); virüslerden elde edilen aşılar (kuduz, sarı humma, çocuk felci, grip, kızamık, kabakulak, kızamıkçık aşıları). Mikropların hastalık yapıcı etkileri ısıyla, eterle, formolle, iyotla ya da safralı ortamda üretme ve alümin üstünde eritme yoluyla ortadan kaldırılır.

Aşılar mikropların ürettiği zehirlerden de hazırlanabilir: Isıtılan ve formollenen mikroplar, yapıları bozulmuş zehir haline (anatoksin) gelerek, antijen özelliklerini korurlar (difteri, tetanos, botülizm anatoksinleri). Birden çok mikrop içeren aşıya ya da mikrop aşıları ile anatoksinlerin karışımı sonucu hazırlanan aşıya *karma aşı* denir: Üçlü aşılar (tifo, paratifo, tetanos karma aşısı; difteri, tetanos, boğmaca karma aşısı; difteri, tetanos, çocuk felci karma aşısı); ikişer aşıdan oluşan öbür karma aşılar.

Aşılar çeşitli yollarla verilebilir: Derinin çizilmesiyle; iğneyle; ağız yoluyla; toz halinde solunum yoluyla; vb. Kullanılacak yöntem, hastalığa göre değişir. Bazı aşıların yapılması halk sağlığı açısından zorunludur; bazılarıysa isteğe bağlıdır. Sözgelimi, çiçek, difteri, tetanos, çocuk felci ve verem aşıları, çeşitli ülkelerde yapılması zorunlu aşılardır. Ayrıca, tifo salgını bulunan ülkelerde yaşayan kişilerin ya da bu ülkelere yolculuk yapacak kişilerin, tifoya karşı aşılanmaları gerekir. Uluslararası sağlık kuralları da, denizaşırı ülkelere yolculuk yapacak kişilerin kolera, sarı humma, veba, tifüs, vb. aşılar yaptırmalarını gerektirir. Aşılama, gerekli önlemler alınmışsa, herhangi bir ihtilata yol açmaz. Aşıların kesinlikle yapılmaması gereken bazı hastalıklar (kan kanseri, Hodgkin hastalığı, şeker hastalığı, böbrek üstü bezi yetmezliği, kalp hastalıkları, bazı sinir hastalıkları) dışında, geçici olarak aşı yapılmaması gereken durumlar (egzema; ivegen genel hastalıklar; böbrek iltihabı; kortizon tedavisi) da vardır. Kişinin duyarlığı önceden belirlenirse, alerjisi olan kişilere bile aşı yapılabilir.

Derinin çizilmesi yoluyla aşı yapıldığında, çizilen bölgede bir kabarcık oluşur (çiçek, B.C.G. ya da verem aşıları). Aşı iğneyle verilmişse, o noktada belli belirsiz bir iltihaplanma durumu, kızarıklık, sıcaklık ve ağrı ortaya çıkar; bazen de noktanın bulunduğu bütün bölgede bir sızı duyulur. Ayrıca, geçici ateş yükselmesi biçiminde genel bir tepki de ortaya çıkabilir. Aşı kökenli beyin iltihabı yalnızca, çiçeğe karşı çok geç ve önlem alınmaksızın aşı yapılan kişilerde görülür.

TEDAVİ AMACIYLA YAPILAN AŞI. Hastalık süresince uygulanan bu yöntemde , hastaya zararsız hale getirilmiş hastalık etmeni iğneyle verilir. Eskiden çok yaygın olan bu yöntem, antibiyotiklerin kullanılmaya başlanmasıyla yaygınlığını yitirmiştir. Bununla birlikte, stafilokokların neden olduğu hastalıklarda, ergenlik sivilcelerinde, uçukta ve astıma bağlı hastalıklarda hâlâ kullanılmaktadır. Tedavi amacıyla yapılan aşılar iki çeşittir: "Öz aşı"; depo aşı.

Öz aşı, hastadan alınan mikrobun üretilmesiyle (mikroplar alınır ve ısıtılarak öldürülür), depo aşıysa, en sık raslanan mikropların üretilmesiyle elde edilir. Ayrıca aşı, birçok mikrop türünü birlikte içerebilir; bu tür aşılarda, uygulamaya genellikle çok düşük dozlarla başlanır ve doz yavaş yavaş artırılır. ■

AŞI TAKVİMİ

Doğumdan sonraki ilk günler	**B.C.G. aşısı**
3. aydan 5. aya kadar	**Boğmaca aşısı**
6. ay	**Çiçek aşısı**
7. aydan 9. aya kadar	**Difteri-tetanos-çocuk felci karma aşısı**
10. aydan 12. aya kadar	**Çocuk doğuşta aşılanmadıysa B.C.G. (verem) aşısı**
15. aydan 18. aya kadar	**Boğmaca aşısının yinelenmesi**
18. aydan 2 yaşına kadar	**Difteri-tetanos-çocuk felci karma aşısının yinelenmesi**
2 yaşından sonra	**Çocuk, salgın bulunan bir ülkede yaşıyorsa ya da böyle bir ülkeye gidecekse tifo ve paratifo aşısı (TAB)**
6 yaşında	**Çocuk henüz B.C.G. aşısı olmamışsa ve yapılan tüberkülin tepkimesinin sonucu olumsuzsa, B.C.G. aşısı yapılması zorunludur** **Difteri-tetanos-çocuk felci karma aşısının yinelenmesi**
10 yaşında	**Çiçek aşısının yinelenmesi**
11 yaşında	**Difteri-tetanos-çocuk felci karma aşısının yinelenmesi**
16 yaşında	**Tetanos ve çocuk felci aşılarının yinelenmesi**
6-20 yaşlar arasında	**Tüberkülin tepkimesinin sonucu olumsuzsa B.C.G. aşısının yinelenmesi**
20 yaşında	**Çiçek aşısının yinelenmesi**
20 yaşından sonra	**30 yaşına kadar her 5 yılda bir çocuk felci aşılarının yinelenmesi** **Her 10 yılda bir tetanos aşılarının yinelenmesi**

Âşık Veysel

Türk halk ozanı (Sıvas, 1894-Sıvas, 1973).

Gerçek adı *Veysel Şatıroğlu* olan Âşık Veysel, yedi yaşındayken, Sıvas dolaylarına yayılan çiçek salgınında önce bir gözünü, sonra bir kaza sonucu, zaten kapanmaya yüz tutmuş olan öbür gözünü yitirdi. Yakın çevreden gelen âşıkların çaldıkları sazın sesi ve söyledikleri türküler ilgisini çekince, küçük yaşlarda saz çalmayı öğrendi. 1933 yılına kadar Yunus, Karacaoğlan, Dertli, Emrah gibi ünlü halk ozanlarının şiirlerini çalıp söyledi; Ahmet Kutsi Tecer'in yüreklendirmesiyle o tarihten sonra, saklı tuttuğu kendi deyişlerini de ortaya çıkardı. Cumhuriyetin 10. yıldönümünde Ankara'da yapılan şenliklere katılıp ilgi gördü. Âşık geleneği uyarınca yurt içinde gezilere çıktı: Köy Enstitüleri'nde halk türküleri öğretmenliği yaptı.

DOĞA VE İNSAN SEVGİSİ

Kendinden önceki köylü kökenli âşıklar gibi şiirlerini hece ölçüsüyle söyleyen Âşık Veysel, şiirlerinde köy insanının gerçeklerini dile getirirken, doğa ve insan sevgisine ayrı bir önem vermiştir.

"*Güzelliğin on par'etmez/Bu bende-*

Âşık Veysel (sağ başta), Ümit Yaşar Oğuzcan (ortada) ve ağabeyinin oğlu Muharrem Şatıroğlu'yla (sol başta) birlikte.

ki aşk olmasa/ Eğlenecek yer bulaman/ Gönlümdeki köşk olmasa" dörtlüğüyle başlayan şiiri halk arasında yaygın olarak bilinen sevgi deyişlerinden biridir.

"Kara Toprak" adlı şiirinde, "*Bütün kusurumu toprak gizliyor/Mer-hem çalıp yaralarım düzlüyor/Kolun açmış yollarımı gözlüyor/Benim sadık yârim kara topraktır*" gibi dizelerle de insan-doğa bütünlüğünü dile getiren ozanın, "*Şaşar Veysel işbu hale/Gâh ağlaya gâhi güle/Yetişmek için menzile/Gidiyorum gündüz gece*" diye biten "Uzun İnce Bir Yoldayım" adlı şiiri, duyarlığını yansıtan en iyi örneklerdendir.

Şiirleri, çeşitli baskıları yapılan *Dostlar Beni Hatırlasın* (1970) adlı kitapta toplanmıştır. ■

aşınma Bkz. **metallerin aşınması, toprak aşınması**

aşırı-gerçekçilik

A.B.D'nde 1960 yıllarının sonunda ortaya çıkan, 1968'de New York'ta Vassar Art College Gallery'deki *Realism now* sergisiyle kendini kabul ettiren sanat akımı.

Aşırıgerçekçilik (hiperrealizm) akımı kısa sürede Avrupa'da, özellikle de Fransa'da bir okul niteliği kazandı. Bu okula bağlı ressam ve heykelcilerin ilk önemli gösterisi, 1971 Paris İkiyıldabir Sergisi'nde gerçekleşti. Figüratif sanatın görevi, gerçeği açıklamak amacıyla üretmek, yani anlamını ortaya çıkarabilecek güçte bir biçimsel simgeler bütünü yardımıyla, gerçeği hissedilir kılmaktır: oysa aşırıgerçekçilik, gerçeği açıklamak yerine, yalnızca bilgi aktaran bir üretimi amaçlar. Bu nedenle, aşırıgerçekçilikten söz ederken *bilgi aktaran gerçekçilik* ya da *nesnel gerçekçilik* terimleri de kullanılır. Sanat yapıtına özgü uzamın, gerçek uzamı elden geldiğince yansıtabilmesi için, aşırıgerçekçi ressamlar fotoğrafçıların ya da sinemacıların çerçeveleme tekniğini benimsemişlerdir: ayrıca, profesyonel reklamcıların yararlandıkları tekniklere başvururlar: Görüntünün tuval üstüne fotoğraf biçiminde aktarılması; aerograf (basınçlı havayla işleyen boya püskürtme tabancası) kullanımı; vb. Aşırıgerçekçi heykelcilerse, insan bedeninin mulajlarını (kalıplarını) hazırlamaya girişmişlerdir.

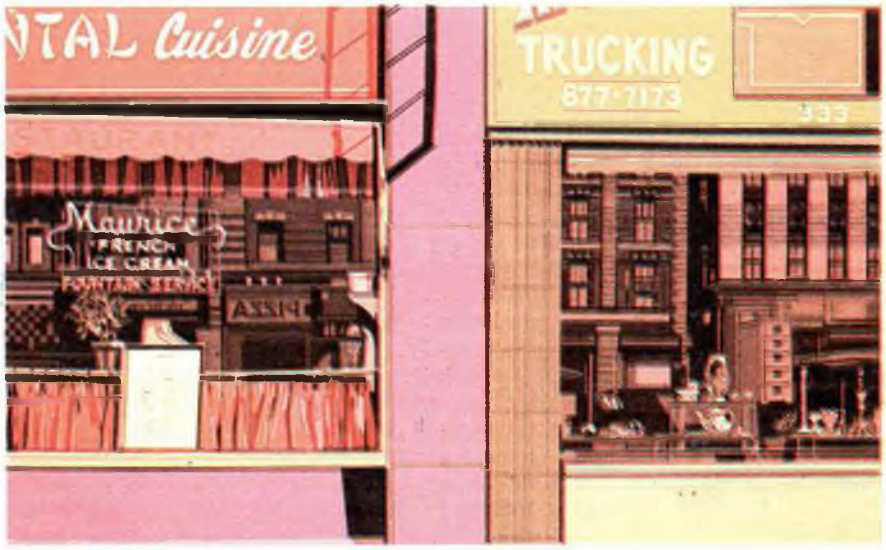

R. Estes'in "Serigrafi 1972" adlı çalışması.

GÖRÜNTÜNÜN GİZLİ ANLAMI

Bazı eleştirmenlerin öncü sanatçılar, bazı eleştirmenlerinse yeni bir akademiciliğin temsilcileri saydıkları aşırıgerçekçiler, iki ya da üç boyutlu figürü, gerçeğin şaşırtıcı bir taslağına indirgeme yolundadırlar (bu tür ürünlere Paris'teki Grévin Müzesi'nde raslanabilir: Duane Hanson'un giydirilmiş mulajları; vb.). Bununla birlikte, sabit planlarla yaptıkları görsel saptamaları ya da mulajları, çoğunlukla "aşırıgerçek" görüntünün fetişçi özelliğini yansıtmaktadır; sanatçının takınaklarını açığa vuran bu tür bir görüntü, gözler önüne serdiği şeyden apayrı bir anlam taşıyabilir: Mavi Volkswagen (Don Eddy, doğ. 1944); bir otomobil mezarlığı, bir "drugstore" vitrini (Richard Estes, doğ. 1936); çıplak bir kadın (John de Andrea, doğ. 1941); 2,47 m'ye 1,21 m boyutlarında bir banka çeki (Malcom Marley, doğ. 1931); dev bir vesikalık fotoğraf (Chuck Close, doğ. 1940); bir mezar (Jean-Olivier Hucleux, doğ. 1923); terk edilmiş bir dükkân (Bernard Moninot, doğ. 1949); yoldan geçenler (Tibor Csernus, doğ. 1927). ■

aşkınlık

Sınır, dışsallık ve değer düşünceleri bütününü içeren, karmaşık bir felsefe kavramı.

Aşkınlık, "şey"lerin ve düşüncelerin gündelik düzeyinin üstünde yer alan bir gerçekliktir. Sıradan güçlerin etkisiyle değil, bu güçlerin dışındaki bir ilkenin etkisiyle ortaya çıkmıştır; bu yüzden de, çoğunlukla, doğasının çok üstün olduğu düşünülür. Aşkınlığın karşıtı da, "içkinlik"tir (belirlenmiş varlıklar düzeyinde yer alan ve kendi gizil güçlerinin açılıp gelişmesinin doğal sonucu olan her şeyin ayırt edici özelliği). Aşkınlık ve içkinlik, Tanrı'yı, dünyadan ayrı, dünyayı dışardan yöneten bir varlık olarak görüp, bir aşkın varlık biçiminde ele alan öğretinin geçerli olduğu tanrıbilimde ve aşkınlığın "kendinden şey"e yani, kendisinde nasılsa öyle olan gerçekliğe ilettiği bilgi kuramında sık sık kullanılır. Ayrıca, ahlak felsefesinde de, değerler kuramı çerçevesi içinde aşkınlık kavramına raslanır.

AŞKINLIK VE BİLGİ

Gerek bilgi sorunu, gerek eylem sorunu konusunda, aşkınlık ve içkinlik kavramlarının, diyalektik olarak birbirleriyle bağlantı içinde bulundukları, yani, bunlardan birine yer vermeden ötekini benimsemenin olanaksızlığı kolayca ortaya konabilir.

Nitekim Tanrı söz konusu olduğunda, Tanrı'nın yalnızca öz niteliğinin aşkınlığı üstünde durulursa, Tanrı, insanoğlundan öylesine farklı bir varlık haline getirilir ki, insanoğluyla arasında herhangi bir bağıntı kalmadığı için, insanın Tanrı'yı anlaması ve sevmesi olanağı ortadan kalkar. Bu durumda Tanrı, *deus absconditus*'tur, yani gizli Tanrı'dır. Buna karşılık Tanrı'nın içkinliğine ayrıcalık tanınırsa, yani Tanrı'nın imgesinin her insanın ruhunda bulunduğu üstünde durulursa, insanbiçimciliğinin, yani "insansı, hem de aşırı insansı" Tanrı anlayışının abartmalarına düşme tehlikesiyle karşılaşılır. Bu yüzden, her tanrıbilim, hem Tanrı'nın bizi her yandan çeviren aşılmaz yüksekliğini tanımlamak, hem de, Aziz Augustinus'un deyimiyle "bende, benden daha içerde bulunan" bu Tanrı'nın insanoğlundaki el değmemiş imgesini bulup çıkarmak gibi güç bir sorunla karşı karşıyadır. Bilgi sorunsalında, Kant'ın yaptığı gibi, "kendinde şey", insanın gerçekleştirebileceği bütün deneyimlerin ötesine yerleştirilirse, bu kendinde şeyin incelenmesi yasaklanmış olur. Ama, "kendinde şey", insanın bilgi kategorilerinin bir ürünü olarak görülürse, kuşkucuların görelilik anlayışına saplanılır ve birbirinin karşısına çıkarılan kuramların hangisinin daha haklı olduğunu belirlememizi sağlayan bir nesnel gerçeğe başvurma olanağı ortadan kaldırılmış olur.

AŞKINLIK VE EYLEM

İnsanın eylemlerinin amacı olarak ileri sürülen değerler konusunda da aynı şey savunulabilir. Değerlerin Eflatun'un öne sürdüğü gibi akılla kavranabilen ve aşkın bir dünyada bulunmaları, söz konusu olamaz. Öte yandan değerler, Protagoras'ın ileri sürdüğü gibi şu ya da bu insanın özel eğilim ve isteklerinin ürünü de olamaz. Değerin, zorunlu olarak iki yanlı bir özelliği vardır. Bir yandan, öznenin düşünmesine içkin olmalıdır; yani "benim yargımın" konusu olmalıdır; bu yüzden de, özneyi somut varlığı açısından ilgilendirmeyen, soyut, ideal ve üstün bir varlık biçiminde, apayrı bir duyuüstü dünyada gerçekleştirilmemelidir. Ama öte yandan değer, "öznelliğime" aşkın olarak verilmelidir; yani, üstün bir geçerlikle, metafizik ve ontolojik bir saygınlıkla donanmış olarak kendini ortaya koyması isteniyorsa, şu ya da bu insanın göreli seçimine, hattâ şu ya da bu ân'ın tercihlerine bağlı olmamalıdır.
Dolayısıyle, birbirine zorunlu olarak bağlı bu iki özellikten birinin tek yanlı olarak önemli görülmesi ve abartılması, değeri ve ahlakı kavranamaz bir şey haline getirecektir. Yani mutlak olarak aşkın bir değer "beni ilgilendirmeyecektir"; bütünüyle içkin bir değerde, ân'ın, çağın ya da istek ve özlemlerin değişebilirliğinden etkilenmeye açık, keyfî bir ölçüt olmak tehlikesiyle karşılaşacaktır. Öznenin, değerin aşkınlığını benimsemesi isteniyorsa, değerin bu iki yanlılığının benimsenmesi zorunludur.
Felsefe açısından yapılaşmış her değer kuramında, bu iki yanlılık zorunluluğu vardır. Bu konuda iki örnek verilebilir: Dinsel bir dünya anlayışı çerçevesinde tanrısal aşkınlık, ahlak yasasının yetkesini güvence altına alan bir şeydir; öte yandan vicdan, yani "içimizdeki ses", onun her özne tarafından kavranmasını güvence altına alır. Buna karşılık, tam anlamıyla akılcı bir düşünce çerçevesinde aşkınlık, ya akıl ilkelerinin zorunluluğunda ve evrenselliğinde (Kant), ya da bireyin olanaklarını her yandan aşan bir toplumun yetkesinde (toplumbilimsel kuramlar) dile gelir. Ama, aklın ve gruplara bağlılığın bizim varlığımızdaki bir şey olduğu, dolayısıyle, ahlak kurallarına uymanın, körü körüne bir baş eğme üstünde temellenmeyerek eleştiriye ve düşünceye dayandığı, eylemde bulunan öznenin özerkliğini en yüksek düzeyde dile getirdiği ileri sürülebilir. ■

Aşöleyen

İlkel insanların Tarihöncesi'nde (Alt Yontmataş devri) geçirdikleri evrelerin ve bu evrelerdeki taş işleme sanayilerinin tümü.
Aşöleyen devri, Orta Pleyistosen ile Üst Pleyistosen'in başları arasında (yaklaşık olarak İ.Ö. 400 000- İ.Ö. 100 000 yılları arası) yer alır ve iki "soğuk" dönem ile bir "sıcak" dönem kapsar. Aşöleyen devrinin adı, söz konusu devirle ilgili kalıntıların çıkarıldığı Amiens'in (Fransa) dış semtlerinden Saint-Acheul'den gelmektedir.
Avrupa, Afrika ve Asya'da bulunan Aşöleyen kalıntıları, tabakalar halinde (sözgelimi Kuzey Fransa'daki lös çökeltilerinde, ırmak taraçalarına yayılan alüvyonlarda, vb.) ya da Afrika'da olduğu gibi toprak yüzeyinde (rüzgârın parçaları iyice aşındırmış olduğu *hamada* denen taşlı yaylalardaki yataklar; erglerdeki kumulların yakın dönemde yer değiştirmiş olmalarından ötürü parçaların aşınmamış olduğu yataklar) bulunabilir. Afrika'da, değişken su düzeylerinin bir ara tabakalanma olayına yol açtığı eski göllerin kıyılarında, Aşöleyen kalıntıları bulunan yataklara raslanır: Kalıntılar, genellikle, avcıların mola yerlerinde, konaklama yerlerinde ya da araç gereçlerin yontulmuş olduğu atölyelerde ortaya çıkarılmaktadır. Aşöleyen devrinin konut yapıları da günümüzde kesin biçimde belirlenmeye başlanmıştır. Sözgelimi Etyopya'da, bazı çok eski yataklarda, ırmak çakıltaşlarıyla karıştırılmış topraklara raslanmış ve bu topraklarda Aşöleyen araç gereçler (iki yanı keskin bıçaklar, baltalar) bulunmuştur. Fransa'da, Nice yakınlarındaki Terra Armata yataklarında, devrin sanayisi ve hayvan topluluğu konusunda bilgi veren kulübe kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca, Aşöleyen devri insanlarının atlar, sığırlar, filler, geyikler, Merck gergedanları gibi büyük hayvanları avladıkları yerlerdeki hayvanları parçalama yerleri de bulunmuştur. Bu Tarihöncesi sanayilerinin yaratıcısının *pithecanthropus* olduğu anlaşılmıştır; ama, pithecanthropus kalıntılarını bütün Aşöleyen düzeylerinde bulmak güçtür.
Batı Avrupa'da, daha eski (günümüzden 2 milyon yıl önce başlamıştır) bir evre olan Abbeviliyen ile Eski Aşöleyen arasında yapılan ayırım, bu dönem insanlarının, gereçlerini biçimlendirmede, katı yontucu aletlerin (yassı çakıltaşları) yanı sıra, daha yumuşak olan hayvan boynuzlarını kullanmalarına dayanır. Alt Aşöleyen kalıntıları 30 m'lik orta taraçada, ırmak çakıltaşları arasında yer alır: bulunan parçalar yuvarlanmış ve yıpranmıştır.

Aşöleyen'den kalma, kuvarsitten küçük bir balta (Moritanya'da bulunmuştur).

Orta Aşöleyen kalıntıları da 30 m'lik taraçada yer alır: gene ırmak tarafından korunmuş olmalarına karşın, korunma koşulları farklıdır. Bu dönemden kalma, iki ucunda sivri demir bulunan kesici araçlar, biçimleri bademi andıran iki yanı keskin araçlar, vb. bulunmuştur. Bazı yörelerde Orta Aşöleyen'in daha ileri bir evresiyle de karşılaşılmaktadır.

Üst Aşöleyen dönemi, Riss'in son evresini ve Riss-Würm buzullararası evresini kapsar (İ.Ö. 300 000 ya da 200 000 yıllarına doğru). Bu dönemden kalma ilgi çekici parçalar bulunmuştur. İki yanı keskin silahlar, araçların yalnızca bir bölümünü oluşturur: bazılarının uçları sivriltilmiş, gövdeleri eğrileştirilmiştir. Aralarından bazıları Aşöleyen'in son evresi olan (hattâ Würm evresine geçildiği bile söylenebilir) Mikokiyen'den kalmadır. Afrika'da Aşöleyen kalıntıları çok boldur; iki yanı keskin araçların (genellikle kuvarsitten yapılmışlardır) çok çeşitli ve değişik biçimlerinin yanı sıra, kabaca yontulmuş bir ağzı olan baltalara da raslanır. Gelişmiş Aşöleyen kalıntıları çok sayıda ve iyice geliştirilmiş biçimler (yumuşak yontucular) içerir (gelişmiş Aşöleyen Avrupa'daki Musteriyen'le çağdaştır). ■

at

Toynaklıların tekparmaklılar alttakımından, atgiller *(Equidae)* ailesinden memeli hayvan.

Daha İlkçağ'da evcilleştirilmiş olan at, insanlık ve uygarlık tarihinde çok önemli rol oynamıştır.

Günümüzdeki evcil at *(Equus caballus)*, uzun bir evrim sonucunda ortaya çıkmıştır. Atın ataları Eyosen devrinde Avrupa'da *(Hyracotherium)* ve Amerika'da *(Eohippus)* yaşıyorlardı. Başlangıçta ancak bir tilki büyüklüğünde olan bu hayvanların yüzleri, daha o zamanlarda da uzundu: ön bacakları dört parmak üstünde duruyordu: bu parmaklar arasında üçüncü parmak,öbürlerine oranla daha gelişmişti.

Orta parmağın gelişmesi, Orta Eyosen döneminde yaşayan *Orohippus*'ta daha da belirginleşti. *Mesohippus*'ta önkol ve bacak kemikleri birleşmeye başladı. Oligosen devrinde, bir koyun büyüklüğündeki *Miohippus*'ta azıdişleri gelişti. Miyosen ve Pliyosen devirlerindeyse at cinsleri sürekli biçimde büyüdü. Pliyosen'de yaşayan *Pliohippus*'ta, işlevi olan tek bir parmak vardı (bu, atası *Pliohippus* olan günümüzdeki atların temel özelliğidir).

At yetiştirilen bir çiftlikten görünüş.

Atlarda görülen bu evrim, önce Üst Pliyosen döneminde Amerika'da gerçekleşti; daha sonra Avrasya'ya geçti. Atgillerin tarihi, belli bir yönde gelişerek, gün geçtikçe daha özgün bir yapıya ulaşan evrimin (ortogenez) en belirgin örneğidir.

Avrupa'da Tarihöncesi dönemlerde yaşayan insanların mağara duvarlarına çizdikleri at resimleri, ayrıca Dördüncü Zaman'dan at kalıntıları, özellikle de Solutreyen'den kalma kemikler (Fransa'da Saône-et-Loire' da), geçmişteki atlar konusunda önemli bilgiler verir.

Yabani atlar, Avrupa'da XIX. yy'a kadar varlıklarını sürdürdüler: "Tarpan" adı verilen bu atların renkleri soluk gri, yeleleri dik ve kıllıydı; yerden omuzbaşına (cidav) kadar yükseklikleri 1,20 m'ydi. Günümüzde Avrupa'nın kuzeydoğusunda varlıklarını sürdüren atlara *tarpan* adı vermek güçtür; çünkü tarpan soyunun bütün niteliklerini taşımazlar. Bununla birlikte Avrupa'da bazı yörelerde, yarı yabani at ırklarına hâlâ raslanmaktadır.

ATIN EVCİLLEŞTİRİLMESİ

Çağımızda, yabani atın tek temsilcisi, Dördüncü Zaman atlarının ilkel niteliklerini korumuş olan, kayalara çizilmiş at resimlerine benzeyen Przewalski atıdır *(Equus caballus przewalskii)*. 1879'da aynı adı taşıyan bir Rus subayı tarafından Orta Asya bozkırlarında bulunan bu atın yüksekliği 1,30 m'dir; büyük başlı, iri görünüşlü kısa kulaklı, dik ve kıllı yeleli, esmer renkli bir attır. Günümüzde Gobi çölünde 20 - 30 kadar örneği yaşamaktadır.

Bundan da anlaşıldığına göre, başlangıçta at, bozkırlarda ya da en azından,açık alanlarda yaşıyordu.Dolayısıyle atı evcilleştirmeyi ilk başaranlar da, Avrasya bozkırlarında yaşayanlar oldu.Yeni bir saptamaya göre, at Ukrayna'da İ.Ö. 4300-3700 yılları arasında ortaya çıkmış ve gene aynı dönemlerde, Moğollar tarafından evcilleştirilmiş, sonraki dönemlerde Mezopotamya'da yaban eşiğinin yerini almış ve zamanla dünyanın her yanına yayılmıştır.

ATIN MORFOLOJİSİ

At her şeyden önce beden organlarının uyumluluğuyla dikkati çeker. Başı uzundur: kaşlar ile burun delikleri arasındaki bölüm burun üstü diye adlandırılır. Üstdudak oynaktır ve tutmaya yarar; boyun uzun ve yelelidir. Gövdenin üst bölümünde cidav (omuzbaşı) çıkıntısı yer alır; boynun üst kesiminin devamı olan bu çıkıntı sırta, daha sonra da göğüs üstüne doğru uzanır. Gövdenin her iki yanı, dirsek ucunun gerisinden, böğür çemberine kadar uzanan kaburgadan oluşur; kaburga kemiğinin arkasında böğür yer alır. Karın böğürün altında, böğür çemberi ile göğüs kemiğinin gerisindedir. Kasık bölgesinde dış cinsel organların bir bölümü yer alır. Bu bölgede erkek atta erbezleri keseleri ve erkeklik organının içinde yer aldığı kılıf, dişi attaysa iki meme görülür. Gövdenin ön bölümünde, boyun ile ön bacaklar arasındaki bölgeye göğüs adı verilir. Ön bacaklar yukardan aşağı doğru şu bölümlerden oluşur: Omuz ile ondan belli belirsiz biçimde ayrılan kol; arkasında bir dirsek çıkıntısı, önünde de

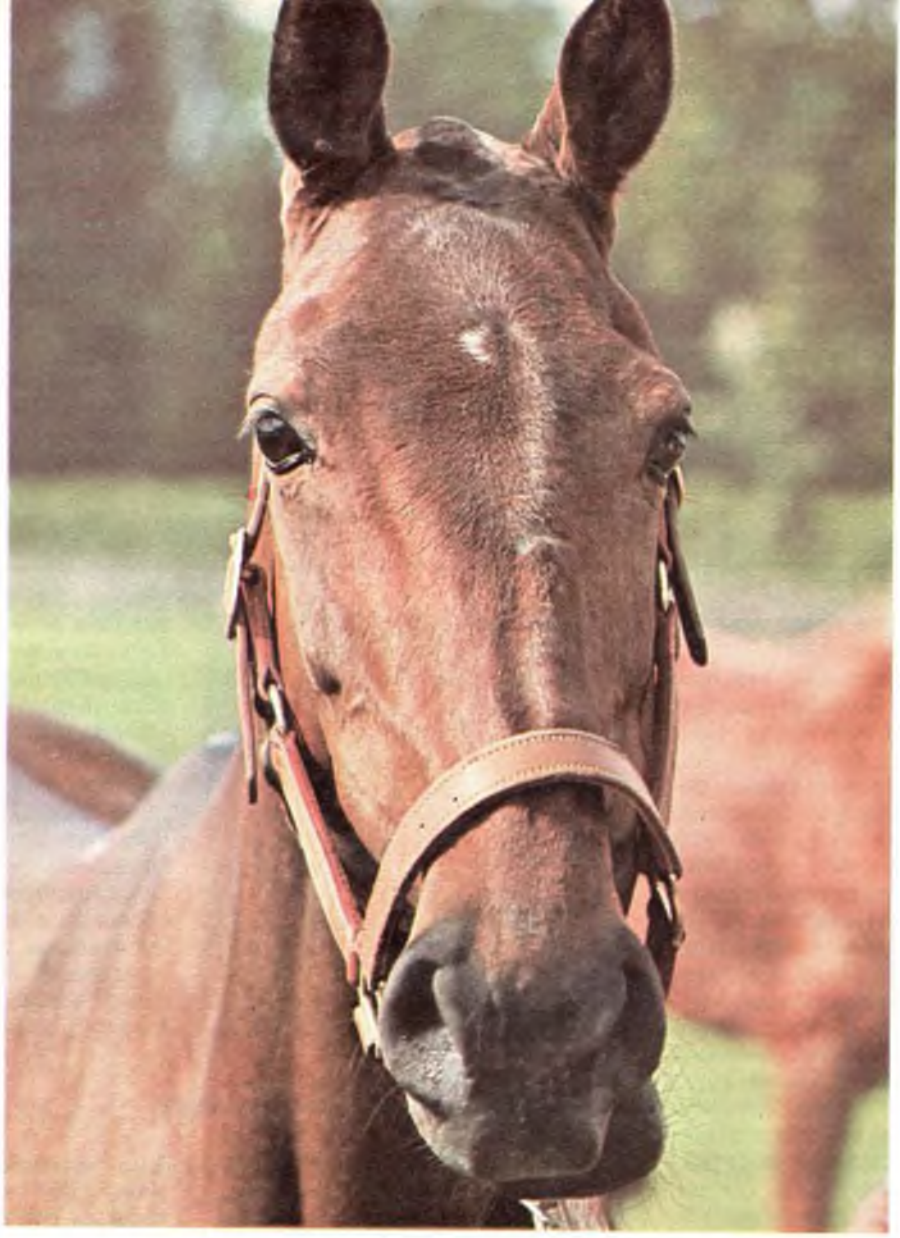

Atın başının yakından görünüşü.

bir kıvrım bulunan önkol; diz; geride kiriş inciği; topuk; bukağılık; tırnaküstü; toynak (toynak, parmak kemiğini çevreleyen bir tırnaktır). Arka bacaklar, gövdeyle kalçada birleşir; sonra, kaba et kaslarından oluşan sağrı, daha sonra da, öndeki artdiz eklemi ve bacağı böğüre birleştiren artdiz kıvrımı ile but gelir. Butun üst kesiminde kaba et çıkıntısı, alt kesiminde kıvrım yer alır. Ters yöne doğru dönük olan bacak, içdize yaslanır. Arka bacağın iç bölümü, önbacağın iç bölümüne benzer; bacakların iç tarafında yassı ve saydam, boynuzumsu bir çıkıntı olan kestanecik yer alır.

AT IRKLARI

Evcil at birçok ırka ayrılır; bunlar da kendi aralarında binek atı, hafif koşum atı, yarımkan, ağır koşum ya da yarı ağır koşum atı ve midilliler biçiminde sınıflandırılır. Başlıca binek ve hafif koşum atları, arap atlarını, safkan ingiliz atlarını, ingiliz-arap atlarını, ingiliz-normand ve berberî atlarını kapsar. Arap atlarının boyu orta uzunluktadır; gövdesi tıknaz, sağrısı uzun ve yuvarlaktır; gri ya da al renklidir. Safkan ingiliz atı, yarış atı türüdür. Uzun bacaklarıyla narin görünümlü, büyük, al ya da doru renkli bir attır. İngiliz-arap atı bu iki ırkın karışmasından oluşmuş melez bir attır. Genellikle doru renkli güçlü bir at olan ingiliz-normand atı da, safkan ingiliz atlarıyla normand kısraklarının melezleştirilmesinden elde edilmiştir. Berberî atı oldukça ince, genellikle açık doru renkli bir attır.

Bir at arabası yarışından görünüş.

Yarımkan atlar, ingiliz, alman, amerikan ve fransız atlarını kapsarlar. İngiliz atları, irlanda kısraklarının safkan ingiliz atlarıyla çiftleştirilmesiyle elde edilmişlerdir; güçlü, kaslı, doru ve gri renkli atlardır. Alman ve amerikan atları çok karışık melezlerdir. Fransız atları da, Fransa'nın batı ve orta kesimlerinde üretilen yarımkan atlardır. Ağır koşum ya da yarı ağır koşum atları, ardennes, belçika, boulogne, bretagne, ingiliz, vb. atlarını kapsarlar. Midilliler ada kökenli cüce atlardır; başlıcaları arasında Korsika, Tunus, İskoçya ve Shetland'da yetiştirilenler sayılabilir (Shetland'da yetiştirilen midilli atının yüksekliği, omuz çıkıntısı düzeyinde 0,80 m'dir).

ATLARIN YAŞI

Atın yaşı dişlerinden anlaşılır. Her çenede 6 kesici diş ile (bunlar diş kemerinin ortasından uçlara doğru ön, ara ve uç kesiciler diye adlandırılır), iki köpekdişi (kısrakta bu dişler yoktur), 6-8 ön azıdişi ve çift sıra halinde 6 azıdişi yer alır. Azıdişleri kesici dişlerden ve köpekdişlerinden, gem dizginlerini taşıyan, kesicidişler ile öğütücü dişler arasında yer alan bir boşlukla ayrılır. Tayın kesici dişleri daha küçük ve daha beyazdır: Sütdişleri. At beş yaşına geldiğinde, bütün erişkin dişleri tamamlanmıştır. Dişlerin dökülme tarihlerine, aşınmalarına, biçim değiştirmelerine bakılarak, atın yaşı yaklaşık olarak saptanabilir. Ama bu değerlendirme, 12 yaşına kadar belli bir kesinlik taşırsa da, yaş ilerledikçe yanılma payı da artar. Atlarda çiftleşme, kısrağın kızgın olduğu dönemlerde (her ay bir kızgınlık dönemi vardır) gerçekleşir. Kısrağın gebelik süresi ortalama 335 gündür (310-410 gün arasında değişir). ■

Ataç, Nurullah

Türk denemecisi ve eleştirmeni (İstanbul, 1898-Ankara, 1957).

Gerçek adı *Ali Nurullah Ata* olan Nurullah Ataç (Hammer tarihini türkçeye çeviren Ata Bey'in oğludur) dört yıl kadar Galatasaray Sultanisi'ne (Galatasaray Lisesi) devam ettikten sonra, öğrenimini yarıda bırakarak İsviçre'ye gitti (1917). Türkiye'ye dönünce (1919) İstanbul Darülfünunu'nda (İstanbul Üniversitesi) edebiyat derslerini izledi; ama üniversiteyi bitirmeden ayrıldı. Bu süreler içinde, özel çabasıyla öğrendiği fransızca aracılığıyla Batı edebiyatını, özellikle, Fransız edebiyatını inceledi; sınavla fransızca öğretmenliği hakkını kazanarak 1921-1941 yılları arasında İstanbul, Adana ve Ankara'daki orta dereceli okullarda ve bazı yüksekokullarda (Ankara Gazi Terbiye Enstitüsü, İstanbul Üniversitesi Yabancı Diller Okulu) fransızca, türkçe ve edebiyat dersleri verdi. 1941-1945 yılları arasında Basın-Yayın Umum Müdürlüğü yayın şefliği yapıp, 1945'te atandığı cumhurbaşkanlığı çevirmenliği görevinden 1952'de emekli oldu. 1951-1957 yılları arasında Türk Dil Kurumu yayın kolu başkanlığı yaptı.

Şiir, eleştiri, kitap tanıtması türünde ilk yazıları *Dergâh* dergisinde yayınlanan (1921) Nurullah Ataç, sonradan *Akşam, Hakimiyet-i Milliye, Milliyet, Yedigün, Son Posta, Haber-Akşam Postası, Ulus, Cumhuriyet, Son Havadis, Türk Dili, Varlık* gibi gazete ve dergilerde, deneme, eleştiri, söyleşi, günlük türünde yazılar yayımlamıştır. Eleştiriyi bir sanat olarak gören, daha çok öznel/izlenimci bir eleştiri anlayışını benimseyen ve savunan Ataç'a göre; "eleştirmeci kendi duygularını, kendi tutkularını söyler ve yazıları arasında yerdiği ya da övdüğü yazarı değil, kendini görür." Ama, Nurullah Ataç'ın kendini "gerçek anlamda bir eleştirici olarak değil de, deneme ve söyleşi yazarı" olarak gördüğünü de belirtmek gerekir. Yazılarında özellikle genç edebiyatçıların çalışmalarına ilgi gösteren, serbest şiirin yaratıcı bir kimliğe kavuşması yolunda çaba harcayan Nurullah Ataç, kültür, sanat, vb. konulardaki denemeleriyle de Türkiye'de bu türün öncülüğünü yapmıştır. Kalıplaşmış yargıları altüst eden, kendine sürekli sorular sorup gerçeği araştırmaya çalışan yazarın değişik dönemlerde ileri sürdüğü düşünceler arasında bazı çelişkiler vardır; ama kendisi bunu, "kendini sürekli olarak yenileme" diye değerlendirmiştir.

"TERCÜME ÜZERİNE" SÖYLEŞİSİNDEN

Tercümenin iyilikleri elbette söz götürmez: Başka illerdeki insanların düşündüklerini o yolla öğreneceğiz, dilimiz en çok o yolla genişleyecek.

Geleneği ne kadar zengin olursa olsun, hiçbir ulus yalnız kendi yetiştirdikleri ile kalamaz; kalırsa hep bir örneklik içinde bunalır, kısırlaşır, yeni yeni şeyler yaratabilmek için, sınırlarının ötesinden gelecek esinlerden kokular tophyacaktır. Gücü, o topladıklarını kendine uygun, kendine elverişli edebilmektedir. Biz de, tercüme yolu ile edindiğimiz düşüncelerden, düşünüşlerden kendimizi besliyecek azığı çıkaracağız; çıkarmağa çalışacağız.

Ama tercümenin kötülükleri de oluyor. Bir kere yabancı dillerden birini az çok öğrenmiş kimseler, o dilde yazılmış her kitabı anlayıp çevirebileceklerini sanıyorlar. İki yıldır Maarif Vekilliğinin çıkardığı Tercüme dergisinde çalıştığım için bazı kimseler gelip: "Bize de bir şey verin, çevirelim" diyorlar.

Soruyorum:

— Hangi yazıyı çevirmek istersiniz?

— Ne olursa olsun; falan dili bilirim, o dilden bir yazı.

— Peki ama ben ne bileyim? Siz en çok hangi yazarları okursunuz, en çok hangilerini seversiniz? Size uygun olacak yazıyı ben seçemem ki! Kendiniz bileceksiniz.

BAŞLICA YAPITLARI

Günlerin Getirdiği (1946); Karalama Defteri (1952); Sözden Söze (1952); Ararken (1954); Diyelim (1954); Söz Arasında (1957); Okuruma Mektuplar (1958); Günce (1960'ta 1953-1955 yılları arasını kapsayan 1. cilt yayımlandı; 1972'de 1956-1957 yıllarının da eklenmesiyle 2 cilt olarak yayımlandı); Prospero ile Caliban (1961); Söyleşiler (1964); Dergilerde (Türk Dili dergisinde aynı başlık altındaki değinme yazılarının toplamı, 1980).

Ayrıca, Apuleius, Terentius, Stendhal, Alain - Fournier, Laclos, vb. yazarlardan çevirileri vardır.

Sağlam bir dil kurulmadan sağlam bir kültür ve sanat evreni oluşturulamayacağına inanan Nurullah Ataç, "latince, yunanca öğretilmeyen bir ülkede tek doğru yolun, tek usul (akla uygun) yolun, öz-dile gitmek" olduğunu ileri sürerek öz türkçeci bir anlayışa yönelmiş ve eski metinlerde bulduğu, halk ağzından derlediği, Türk Dil Kurumu'nun ya da kendisinin türettiği sözcükleri kullanarak türkçenin sözcük dağarcığını zenginleştirmeye çalışmıştır. Yalın, söz sanatlarından arınmış bir dili savunarak, türkçenin sözdizim yapısına ve anlatıma yeni bir boyut kazandıran "*devrik tümce*"nin yaygınlaşmasında etkili olmuştur. ■

Atamulu, Hakkı

Türk heykelcisi (Nevşehir, 1912). 1934'te İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Heykel Bölümü'ne giren Hakkı Atamulu, önce Mahir Tomruk'un yanında çalıştı; sonra Rudolf Belling'in atölyesine geçti. Akademi'yi bitirdikten (1938) sonra, Belling'in önerisine uyarak, sanatını geliştirmek amacıyla Almanya'ya gitti, Frankfurt ve Berlin'de Garbo ve Arnobrekker'le çalıştı. Yurda dönünce 1946'da Nijat Sirel'le birlikte Malatya'daki Atatürk ve İnönü heykellerini gerçekleştirdi. 1951'de projesini Yavuz Görey'in çizdiği İstanbul Üniversitesi bahçesindeki üçlü figür grubunu yaptı. 1960'ta doğduğu yöre olan Derinkuyu'ya yerleşti. Belediye başkanı olarak 1972'ye kadar çalıştığı bu ilçede, heykellerden oluşan bir açık hava müzesi oluşturmaya çalıştı. 1971-1972 yıllarında 10 non-figüratif 5 figüratif heykel içeren ve aralarında 9,70 m yüksekliğinde taştan Atatürk heykelinin de yer aldığı Kültür Sitesi'nin oluşturulmasına katkıda bulundu. 1982'de Samsun'da "İlk Adım" adlı anıtı yaptı.

ANIT—HEYKELLER

Açılışı 23 Temmuz 1965'te yapılan Erzurum'daki *Atatürk ve Erzurum Kongresi* adlı anıt-heykel Hakkı Atamulu'nun en tanınmış yapıtıdır. Kaidesinde bir kabartma frizi halinde Erzurum Kongresi'nin konu alındığı, Atatürk'ü ayakta asker üniformasıyla temel figür olarak anıtlaştıran bu heykelde, sanatçının konuya bağlı kalmakla birlikte, soyut etkilere de büyük ölçüde açık olduğu görülür. Bütün akademik niteliklerine karşın, özellikle Atatürk heykelinde sert ve geometrik biçimlere, ayrıntıdan uzak temel işlevlere önemli yer verilmiştir. Ayrıca, Nevşehir'deki Atatürk'ü at üstünde gösteren taş heykel ile gene Nevşehir'deki *Damat İbrahim Paşa* heykelinde de, söz konusu özelliklere raslanır. 1946'da açılışı yapılan Damat İbrahim Paşa heykeli, bronz malzemenin etkileyici havası ile Osmanlı tarihinin ünlü bir kişisini yansıtan tarih bilinci arasında, zorlamasız bir dengenin bulunduğunu ortaya koyar. Gene bronza dökülmüş olan Malatya'daki *İnönü* heykeli de, yüksekliği 6 m'yi bulan anıtsal görkemiyle, Cumhuriyet Türkiyesi'nin çağdaşlık savaşını yansıtır.

Hakkı Atamulu'nun İstanbul Üniversitesi bahçesindeki üçlü figür grubu çalışması.

Hakkı Atamulu'nun figür özelliğini koruyarak ve malzemenin olanaklarına bağlı kalarak heykelde ölçülü ve sınırlı soyutlamalara gitmesi, Rudolf Belling'in bir katkısı olarak yorumlanabilir. Ama sanatçıda, aynı dönemin anıt tasarımcılığını belli ölçütler üstüne oturtan geleneksel düşüncenin de etkili olduğu tartışma götürmez; ayrıca, çağdaş heykel kavramını doğup büyüdüğü yöreye götürmüş olması da, sanatçının kişiliği açısından ilgi çekici bir özelliktir. ■

atardamar

Kalbin karıncıklarından gelen kanı çeşitli organ ve dokulara götüren kan damarı.

Atardamarlar bedende bir ağ kurarak, kalp ve toplardamar sistemiyle birlikte kan dolaşımını sağlayan kalp-damar aygıtını oluştururlar. Atardamar "ağacı", kalpten çıkışında çok büyük atardamarlardan (anaatardamar ya da aort, akciğer atardamarı) oluşur; giderek daha ince damarlar biçiminde dallanarak atardamarcıklara, atardamarcıklar da toplardamar kılcallarıyla bağlantılı atardamar kılcallarına ayrılır (toplardamar ağı, bedenin çevre kanını kalbe götürür). Akciğer atardamarı dışındaki bütün atardamarlarda, rengi açık kırmızı olan oksijenli kan bulunur.

Kalp hastalıklarının saptanmasını sağlayan atardamar grafisi.

Bir hastanın sol uyluğunun radyografisi. X ışınlarını geçirmeyen bir maddenin igneyle verilmesi, uyluk atardamarının ve dallarının çok iyi görünmesini sağlar.

ATARDAMARLARIN YAPISI

Esnek ve kaslı borular olan atardamarlar, üç tabaka ya da gömlekten oluşurlar: 1. Yassı hücreli bir endotelyumdan oluşan iç gömlek; 2. esnek, kollagen ve düz kas liflerinden oluşan orta gömlek; 3. atardamar çeperindeki küçük besleyici damarların geçtiği gevşek bir bağdokusundan oluşan dış gömlek.

Büyük atardamarların, özellikle esnek öğelerden oluşmalarına karşılık, orta ve küçük çaplı atardamarlarda daha çok, kas lifleri bulunur. Kılcal damarların çeperi yalnızca bir kat endotelyum hücresinden oluşur. Anaatardamar (aort) ve akciğer atardamarı çeperlerinin esneklik ve sağlamlık nitelikleri, bu damarlara, apansız kan akınlarını karşılamak ve kanı atardamar ağacının öbür bölümlerine düzenli biçimde iletebilmek olanağı verir. Atardamarcıklar, sürekli biçimde yarı kasılma durumundadırlar ve kan basıncının oluşması için, dirençli olmaları gerekir. Atardamar çeperine ulaşan sinirlerin bir bölümü damar daraltıcı (sempatik sistem), bir bölümü damar genişletici-dir (parasempatik sistem) ve etkileri özellikle küçük atardamarlarda gözlenir. Bu etki, atardamar basıncını (tansiyon) düzenler: Genişleme, basıncı düşürür; daralmaysa yükseltir.

Her kalp kasılmasında (sistolde), sol karıncık, kanı anaatardamara (aorta) atar. Anaatardamarın başlangıcındaki sigmamsı kapakçıklar, kanın geri kaçmasını önler. Kanın atılması, bedenin çeşitli yerlerinde duyulan atardamar atışı (nabız) biçiminde yansır.

Nabız, atardamarın, altında bulunan bir kemik üstünde elle hafifçe sıkıştırılmasıyla alınır (ölçülür). Şahdamarlarının, önkol kemiği atardamarının, uyluk ve ayak atardamarlarının, vb., yukarda söylendiği biçimde elle yoklanmasıyla, nabız genliği, hızı, düzenliliği, eşitliği değerlendirilebilir. Genel olarak nabız dakikada 60-80'dir; ama kişiden kişiye farklılıklar gösterir: Normalde çocuklarda daha hızlı, sporcularda daha yavaştır.

Atardamar basıncı (tansiyon), kanın atardamar çeperine yaptığı basınçtır. Atardamarların sürekli basıncı olan ve gevşeme basıncı denilen en küçük değerin (küçük tansiyon) altına hiçbir zaman düşmez. Bu değere kalp kasılmasının yarattığı itiş gücünün eklenmesiyle elde edilen en yüksek basınç değeri (büyük tansiyon), kalbin kasılma gücünü belirtir. Atardamar basıncı kişiye ve yaşa göre değişir. Genç erişkinlerde genellikle büyük tansiyon 12-14 sm Hg, küçük tansiyon 7-8 sm Hg'dır. Bu değerlerin üstündeki değerlere atardamar yüksek basıncı (yüksek tansiyon ya da hipertansiyon), altındakilere de atardamar düşük basıncı (düşük tansiyon ya da hipotansiyon) denir. Atardamar yüksek basıncı sürekli ya da dönem dönem gelip geçici olabilir ve iyicil, ciddi, kötücül gibi dereceler gösterebilir. Böbrek, böbreküstü (ur) ya da damar (daralma) kökenli olabilir.

Atardamar düşük basıncıysa, ciddi bir hastalıktan ya da şok durumundan sonra ortaya çıkabilir. Özel bir durum da, yatarken ayağa kalkıldığında atardamar basıncının apansız düşmesiyle ortaya çıkan (ortostatik) atardamar düşük basıncıdır.

ATARDAMAR BOZUNLARI

Atardamar çeperinin yapısı gereği, bütün atardamar yaralanmaları, cerrahi açıdan sorun oluşturur. Gerçekten, bir atardamar yarası, damar kopmuş bile olsa her zaman kanamamakla birlikte (şiddetli bir damar büzülmesi mekanizması sonucu), kanadığı zaman açık kırmızı renkli kan, kesintili olarak ve bol miktarda fışkırır; bu şiddetli kanama sonunda, ivegen kansızlık ortaya çıkar. Atardamarın cerrahi girişimle bağlanması beklenirken, bir pansuman yapıp yaranın üstüne bastırmak uygun bir davranış olur. Büyük atardamarların bağlanması, bazen ikincil organın kesilip, çıkarılmasını gerektirebilir. Bazı durumlarda dolaşımın sürekliliği, damar aktarımıyla ya da yapay damar yamalarıyla sağlanır.

ATARDAMAR HASTALIKLARI

Atardamar hastalıkları arasında en önemlisi, atardamar çeperinde ortaya çıkan ateromdur; atardamar iç gömleğindeki ara maddenin soysuzlaşmasıyla başlar; kolagen lifler parçalanır, ayrılır ve yıkılırlar; sonra esnek lifler de soysuzlaşır ve bozuna uğrayan yerde kolesterol ile yağlar birikir. Yağlar yabancı cisim olarak kabul edildiklerinden, çevrelerindeki hücrelerin tepkisine ve yağyiyici (lipofaj) hücrelerin çoğalmasına yol açarlar. Yağyiyici hücre kümelerinin yakınlarında, bir bağ dokusu artışı ve iç gömlek ölümü (nekroz) olur. Son evrede, aterom ortaya çıkar: Hücre düzeyinde yağ ölümü ve yağyiyici hücre odakları içeren, çeperleri sertleşmiş küçük

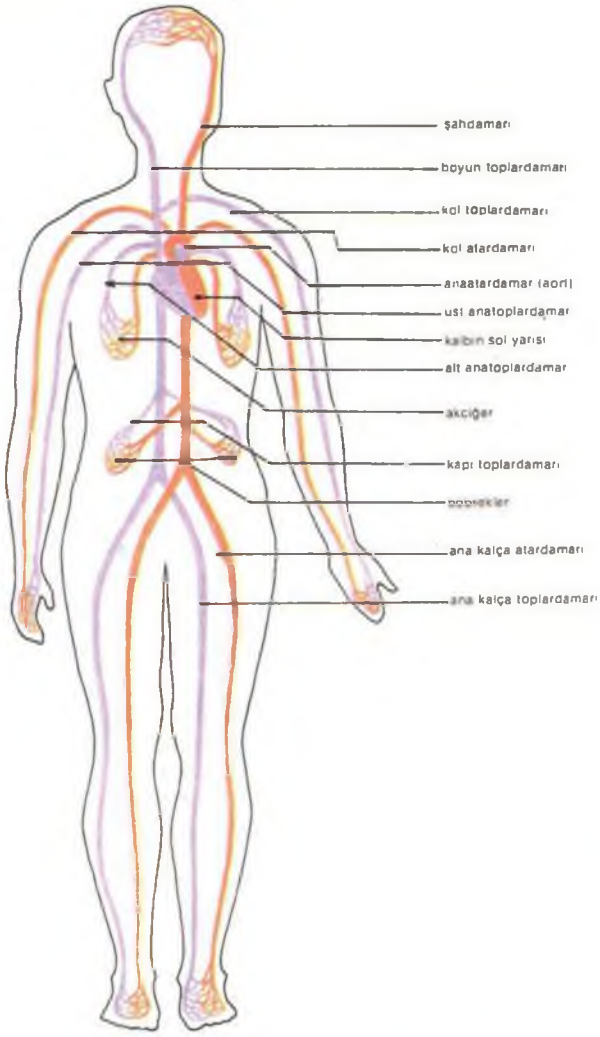

Kan dolaşımının çizimi: Atardamarlar kırmızı, toplardamarlar maviyle gösterilmiştir.

kabarcıklardan oluşur. Sonra, atardamarın orta gömleği de sertleşmeye başlar ve kas lifleri dağılır.

Aterom maddelerinin sertleşmesi *atardamar sertliğine* yol açar. Sonra hastalığın ilerlemesiyle ihtilatlar ortaya çıkar: Kireçlenmeler ve anevrizmaya yol açabilecek damar çeperi berelenmeleri; aterom maddelerinin çeperden koparak atardamar boşluğuna düşmesiyle amboliler (damar tıkanması) oluşması. Ayrıca, birleşen bozunlar, atardamarın daralmasına, dolayısıyle, damarın bir bölümünü ya da tümünü tıkayabilen trombozlar oluşmasına yol açabilirler.

Aterom oluşmasına çoğunlukla, atardamar yüksek basıncı, kan kolesterolu yüksekliği (hiperkolesterolemi), ya da kan yağları yüksekliği (hiperlipemi) yol açmıştır. Şişmanlık, şeker hastalığı, tütün ve alkol kullanımı da, aterom oluşumunu kolaylaştıran etmenlerdir.

ATARDAMAR İLTİHABI

Atardamar iltihabı (arterit) 50 yaşından sonra, erkeklerde kadınlara oranla on kat çok görülen bir hastalıktır. Hastaların % 90'ında, hastalığın nedeni ateromdur; ama travma, donma, kurşun zehirlenmesi, enfeksiyonlar ya da asalak hastalıkları (tifo, tifüs, sıtma, özellikle de frengi) da, atardamar iltihaplanmasına yol açabilirler. Bozunlar, aynı organı kanlandıran çeşitli atardamarlarda görülebilecekleri gibi, aynı atardamar gövdesinin çeşitli düzeylerinde de görülebilirler. Öncelikle damarların açılma ve çatallanma yerlerinde gelişir, anaatardamarın (aortun) bütün düzeylerinde, kalp atardamarlarında, beyin atardamarlarında, bacak damarlarında gözlenirler. Kalp atardamarları düzeyinde, dolaşım güçlüğü, göğüs anjini nöbetlerine yol açabilir. Beyin atardamarları düzeyindeyse, dolaşım yetmezliği, önce baş ağrısı, baş dönmesi, kulak uğuldaması, bellek bozuklukları gibi sinsi belirtilerle ortaya çıkar, sonra daha ciddi nöbetler gelir. Bazen, bozunlu atardamar düzeyindeki dolaşım güçlüğünün de etkisiyle, atardamar, apansızın bir kan pıhtısıyla tıkanabilir: Yarım felce, ciddi görme bozukluklarına yol açabilen tromboz. Bacaklarda, atardamar iltihabı, aralıklı (kesintili) topallama adı verilen ve yürürken ortaya çıkan, özel bir ağrılı rahatsızlığa yol açar. Topallama, ayak bileğinde, tabanda ya da baldırda sıkıştırıcı bir kramp biçiminde ortaya çıkar: hastayı belli bir süre yürüdükten sonra durmaya zorlar; hasta dinlenince geçer; ama bir süre yürüyünce yeniden başlar. Hastalık ayak başparmağının kangren olmasına (çoğunlukla bacağın kesilmesine yol açar) doğru gelişir.

Bazı atardamar iltihaplarının kökeni iyi bilinmemektedir. Bunların başlıcaları arasında, gençlerde görülen Léo Buerger hastalığı, özellikle genç kadınları (hastaların % 90'ı) etkileyen Takayasu hastalığı, şakak, yüz ve göz atardamarlarında görülen Horton hastalığı, bütün esnek liflerin yozlaşmasına neden olan elastoreksi, özellikle atardamarcıkları (öncelikle de böbrek atardamarcıklarını) etkileyen düğümlü atardamar çevresi iltihabı sayılabilir. Soğuğun başlattığı Raynaud hastalığı, özellikle el parmaklarında, daha ender olarak da ayak parmaklarında görülür: Parmak bembeyaz, şiş ve soğuktur. Hastaların % 95'inde nedeni bulunamaz; % 5'indeyse, dolaşımı aksatan bir damar ya da sinir sıkışması saptanır.

Anevrizma, bir atardamar üstünde kanla dolu bir cep biçiminde damar genişlemesidir. Bütün atardamarlarda (ama çoğunlukla anaatardamarda) görülebilir. Atardamar çeperinin bozulduğu bir yerde, yani ateromlu bütün atardamarlarda raslanabilir.

TEDAVİ

Atardamar hastalıklarının tedavisinde cerrahi girişime ya da tıbbi tedaviye başvurulur. Anevrizma ya da büyük atardamar gövdelerinde tıkayıcı damarsertliği gibi durumlarda, cerrahi girişime başvurmak gerekir; öbür durumlarda tıbbi tedavi ya tek başına, ya da cerrahi girişimle birlikte uygulanır. Tıbbi tedavide tütün kullanımı kesinlikle yasaklanır; duruma göre hastanın hayvansal yağların, kolesterolun ve karbonhidratların elden geldiğince azaltıldığı bir beslenme rejimi uygulaması istenir. Atardamar iltihaplanmasının (arterit) tedavisinde amaç, atardamar spazmını çözerek, trombozu önleyerek (pıhtılaşma önleyici ilaçlar) ve yedek dolaşımı güçlendirerek, yerel dolaşımı düzenlemektir. Beldeki sempatik sinir sistemini cerrahi girişimle kesip novokain vermek bazen etkili olur. Atardamar yoluyla damar genişletici maddeler ve oksijen de verilebilir. ■

atasözü

Bir ulusun düşünce, özlem, eleştiri, gözlem ve değer yargılarını kalıplaşmış bir anlatımla veren özlü söz (eski deyişle *darb-ı mesel*).

GÜNLÜK YAŞAMDA VE EDEBİYATTA ATASÖZLERİ

Doğruluğu, deneyimlerle kanıtlanmış sözleri (özdeyişler ve atasözleri), yaşanmış ya da tasarlanmış olayları (öykücükler, fıkralar) konuşma ve yazıda kullanmak doğal bir eğilim, daha doğrusu bir gereksinme olarak değerlendirildiği için, insanlar konuşmalarında ve yazılarında atasözlerine oldukça sık başvururlar. Düşünceleri kısa ve özlü olarak anlatan atasözlerinin kullanılması, hem anlatımı etkileyici kılar, hem de toplumun geleneğinde yer alan değer yargılarının geçerliliğini gösterir. Roman, öykü, oyun, şiir gibi anlatı türlerinde de yer yer, renkli bir anlatım birimi olan atasözlerinin kullanıldığı görülür. Bu kullanım, bazen atasözünün doğruculuğuna sığınma, bazen de atasözünün anlamsızlığını belirtme biçiminde olur:

"*Seni saksıda gül yetiştirir gibi/Yetiştirmedik tek başına/ Bir limonlukta büyütmedik seni/ Kırağı çalmaz diye acı patlıcanı/Salıverdik sokağa* " (Rıfat Ilgaz):

"*Alet işler el övünür/ Derler, her*

söze kanmayın/ İşitin de inanmayın/ El tutarsa yürür saban/ Eldir sabanı da yapan " (Tevfik Fikret).

ATASÖZLERİNİN ÇİZDİĞİ DÜNYA

Atasözlerini incelediğimiz zaman, bir ulusun, yaşamı nasıl gördüğünü, insana nasıl ve niçin değer verdiğini, hangi toplumsal kural ve ilkelere uymak gereği duyduğunu görürüz. Gerçekten, aşağı yukarı bütün atasözleri insana ilişkindir; bir toplumda görülebilecek her çeşit insan tipi (iyi, kötü, yiğit, cimri, cömert, vb.), bu insanların yol açabileceği iyi ve kötü olaylar, yaşanmış bir öyküyü anımsatır biçimde anlatılır. Atasözlerinin insanları bilinçlendirerek, sorunlarının farkına vardırarak tutarlı bir kamuoyu oluşturma özelliği de vardır. Baskı ve zulmün yerildiği, özgürlük ve mutluluk düşüncesinin yüceltildiği atasözlerinde,eşit ve hakça bir düzenin gerekliliği savunulur.

ATASÖZLERİNİN EVRİMİ

Atasözleri kamunun malıdırlar, yani yaratıcıları belli değildir; hattâ her atasözünün temelde bir özdeyişe *(vecize)* dayandığı ileri sürülebilir. Bir düşünce bireysellik çizgisini aşıp bütün toplumu kucaklayınca, sorunlara çözüm getirince, çağdaş ve tutarlı bir dünya görüşü önerince, daha insanca ve mutlu bir yaşamın gereğine inandırınca, söyleyenin ya da yazanın malı olmaktan çıkar, toplumun malı olur.
Atasözleri, toplum, siyaset, iktisat, kültür alanlarında görülen değişme ve gelişmeler sonucu biçim ve içerik değiştirirler; bazı atasözleri kullanımdan düşer, yeni atasözleri dil çevrimine girer.

TÜRK ATASÖZLERİNİN KAYNAKLARI

Türk atasözlerinin köklü bir geçmişi vardır. En eski yazılı belgeler olan *Orhun ve Yenisey Yazıtları*'nda, uygurca yazmalarda, *Divanü Lugat-it-Türk*'te, *Dedem Korkut*'un *Kitabı*'nda, *Kutadgu Bilig*'de Türk atasözlerinin en eski örneklerine raslanır. Ayrıca, Türk atasözlerinin bir bölümü yaşanmış olaylardan, bir bölümü de Nasreddin Hoca fıkralarından kaynaklanır. Bu arada, halk arasında bazı atasözlerine uygun öyküler uydurulmuş olabileceğini ve başka ulusların dillerinden türkçeye geçerek yerleşmiş atasözleri de bulunabileceğini unutmamak gerekir.

TÜRK ATASÖZLERİNİN BİÇİM VE ANLATIM ÖZELLİKLERİ

Belli bir yargıyı dile getiren ve bir ya da birkaç tümceden kurulmuş atasözleri, akılda kalmaları, kuşaktan kuşağa kolayca aktarılmaları için, şiir biçiminde verilmişlerdir: *Seyrek git dostuna, kalksın ayak üstüne; Adama dayanma ölür, ağaca dayanma kurur; Bıçağı kestiren kendi suyu, insanı sevdiren kendi huyu.*
Ayrıca Türk atasözlerinde farklı anlatım biçimlerinin kullanıldığı da görülür: Dolaylı anlatım *(Balık baştan kokar)*; yarı dolaylı anlatım *(Acele işe şeytan karışır)*; dolaysız anlatım *(Misafir kısmeti ile gelir)*; örneksemeli anlatım *(Duvarı nem, insanı gam yıkar)*; karşılaştırmalı anlatım *(Akıllı düşman akılsız dosttan hayırlıdır)*; öykülemeli anlatım *(Eşeği düğüne çağırmışlar, "ya odun eksik, ya su" demiş)*. ■

KONULARINA GÖRE BAZI TÜRK ATASÖZLERİ

ACI—DERT—ÜZÜNTÜ

Acılı başta akıl olmaz.
Açık yaraya tuz ekilmez.
Ağacı kurt, insanı dert yer.
Ağrısız baş mezarda gerek.
Ateş düştüğü yeri yakar.
Cefayı çekmeyen safanın kadrini bilmez.
Derdini söylemeyen derman bulmaz.
Dertsiz kul olmaz.

BASKI—ZULÜM

Ağlatan gülmez.
Ah alan onmaz.
Ah yerde kalmaz.
Alma mazlumun ahını çıkar aheste aheste.
Beyler buyruğu, yoksula kan ağlatır.
Kimsenin ahı kimsede kalmaz.
Mazlumun ahı, indirir şahı.

DOST(LUK)— DÜŞMAN(LIK)

Akıllı düşman akılsız dosttan hayırlıdır.
Ata dostu, oğula mirastır.
Bin dost az, bir düşman çok.
Dost acı söyler.
Dost başa, düşman ayağa bakar.
Dost ile ye iç, alışveriş etme.
Dost kara günde belli olur.
Düşenin dostu olmaz.
Eski düşman dost olmaz, olsa da dürüst olmaz.
Su uyur, düşman uyumaz.

HAK, HAK ARAMA

Ağlamayan çocuğa meme vermezler.
At binenin kılıç kuşananındır.
Av avlayanın, kemer bağlayanın.
Gören gözün hakkı vardır.
Hak yerde kalmaz.
Hak yerini bulur.

PARA

Ak akçe kara gün içindir.
Altın anahtar her kapıyı açar.
Para dediğin el kiri.
Para ile imanın kimde olduğu bilinmez.
Para isteme benden, buz gibi soğurum senden.
Paranın yüzü sıcaktır.
Paran varsa cümle âlem kulun, paran yoksa tımarhane yolun.
Para parayı çeker.

Atatürk

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı (Selanik, 1881-İstanbul, 1938).
Asıl adı *Mustafa* olan Atatürk, Selanik Evkaf Kâtipliği'nde ve Rüsumat memurluğunda çalışan,Selanik Asakir-i Milliye Taburu'nda birinci mülazım (üsteğmen) olarak görev yapan, daha sonra da kereste ticaretiyle uğraşan Ali Rıza Efendi ile Zübeyde Hanım'ın oğludur.

ÇOCUKLUK VE ASKERÎ ÖĞRENCİLİK YILLARI

İlk öğrenimine Selanik'te, yeni öğretim yöntemleri uygulayan Şemsi Efendi Mektebi'nde başlayan Mustafa'nın çok geçmeden babası ölünce, 27 yaşında dul kalan Zübeyde Hanım oğlunu ve kızını (Makbule Hanım) alarak, Langaza'da Rapla çiftliğinde kâhyalık yapan erkek kardeşinin yanına taşındı. Ama Mustafa'nın bu çiftlikte okula gidemediğini, günlerini bakla tarlalarında karga kovalayarak geçirmek zorunda kaldığını görünce,yeniden Selanik'e anneannesinin ve teyzesinin yanına gönderdi. Bir süre Selanik Mülkiye İdadisi'nde okuyan Mustafa, askerliğe olan ilgisini yenemeyerek annesinden gizli Selanik Askerî Rüştiyesi (Askerî Ortaokul) sınavla-

Mustafa Kemal annesi Zübeyde Hanım ve kardeşi Makbule Hanım'la birlikte.

rına katılıp kazandı (1893). Bu okulda matematik öğretmeni Mustafa Sabri, matematik dersinde gösterdiği üstün başarıdan ötürü ona "olgun" anlamına gelen *Kemal* adını verdi. Askerî Rüştiye'yi bitirdikten sonra öğrenimini Manastır Askerî İdadisi'nde sürdüren *Mustafa Kemal*, matematiğe olan özel ilgisinin yanı sıra, fransızcasını ilerletmeye çalıştı ve sınıf arkadaşı Ömer Naci'nin etkisiyle edebiyatla ilgilenmeye başladı. İdadi'yi bitirince İstanbul'a giderek Harbiye Mektebi (Harp Okulu) piyade sınıfına yazıldı (13 Mart 1899) ve Ali Fuat'la (Cebesoy) arkadaş oldu. Harbiye'de askerî konulardaki bilgilerini yeni boyutlarda geliştirirken, siyasetle de yakından ilgilenmeye, Osmanlı yöneticilerinin izledikleri siyasetin gerçek niteliğini anlamaya yönelik çalışmalar yapmaya başladı. Osmanlı yönetiminin siyasal görüş ve tutumunun yanlış olduğuna kesinlikle inandı. Harbiye'yi bitirince Harp Akademisi'ne girip (1902), kurmay yüzbaşı rütbesiyle mezun olduktan (11 Ocak 1905) sonra, İstanbul'da arkadaşlarıyla gizli siyasal toplantılar düzenlemeye başladı; bir süre sonra saraya jurnal edilince tutuklanıp birkaç ay Taşkışla'da kaldı.

VATAN VE HÜRRİYET CEMİYETİ

Sorgulama sırasında suçu saptanamadıysa da, kuşkulu kişi sayıldığı için Erkânıharp (Kurmay) Dairesi tarafından stajını Şam'daki 5. Ordu'da yapmaya gönderilen Mustafa Kemal, orada Otuzuncu Süvari Alayı'na atandı ve bölge sınırları dışına çıkması yasaklandı. Devlet yönetimindeki bozukluğu, ordunun eksikliğini, halkın ezilmişliğini daha yakından gözlemleme olanağını bularak, Mustafa Cantekin, Lütfi Müfit gibi arkadaşlarıyla, yozlaşan Osmanlı yönetimi yerine özgürlükçü, halkın temsil edilmesi ilkesine dayanan yeni bir düzen yaratmak amacıyla, Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni kurdu (1906). Beyrut, Yafa, Kudüs gibi kentlerden sonra, derneği Makedonya'da da örgütlemek amacıyla gizlice Selanik'e gidip geldi. Stajını tamamladıktan sonra, kolağası (kıdemli yüzbaşı) rütbesiyle Şam 5. Ordu kurmay heyetine atandı.

İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NE GİRİŞ

O tarihlerde Makedonya'da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkisi hızla artmaktaydı (Bkz. İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ). Bir dernekten çok bir siyasal parti gibi davranan bu cemiyete arkadaşlarının ısrarıyla katılan Mustafa Kemal, cemiyetin Makedonya'da örgütlenmesine önemli katkılarda bulundu. Selanik-Üsküp demiryolu denetimciliğine atanmış olması da, siyasal çalışmalarına büyük kolaylıklar sağlamıştı. Ama cemiyetin ileri gelenleriyle (Talat ve Enver beyler) arasında beliren görüş ayrılıkları yüzünden, ordunun siyasetle bu düzeyde uğraşmasını sakıncalı bulan Mustafa Kemal, üyelikten ayrılarak, bir süre için siyasetten uzaklaşmaya karar verdi. İstanbul'da 31 Mart Olayı (13 Nisan 1909) patlak verince, ayaklanmanın bastırılmasında etkili rol oynayan Hareket Ordusu'nun kurmaylığını yaptı (bu orduya Hareket Ordusu adı da onun önerisiyle verilmiştir). 22 Eylüldeki İttihat ve Terakki Cemiyeti genel kongresinde görüşlerini son kez, tutarlı biçimde belirtme olanağı buldu. Ordunun siyasete karışmasının, zayıflamasına, disiplinin bozulmasına yol açtığını, cemiyetin artık siyasal bir partiye dönüşüp iktidara geçmesi, siyaseti seçenlerin de orduyla ilişkilerini kesmeleri gerektiğini savundu. Ama bu görüşleri pek yandaş bulamadı ve Mustafa Kemal sakıncalı kimseler listesine alındı; hattâ kendisine başarısız bir suikast düzenlendi.

YENİ GÖREV YERİ: CEPHE

Arnavutluk'taki karışıklıklar, Osmanlı yönetimini kesin tavır almaya yöneltmişti. Mustafa Kemal, bu karışıklıkları bastırmakla görevlendirilen Harbiye nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın kurmay başkanı oldu. 1910'da Fransa'da (Picardie) yapılan büyük manevralarda Türk ordusunu temsil eden kurulda yer aldı. İstanbul Genelkurmay Dairesi'ne atandığını (13 Eylül 1911) öğrenmesinden kısa süre sonra, İtalyan ordusu Trablusgarp'a saldırınca (27 Eylül 1911) Mısır yoluyla gizlice Tobruk'a giden Mustafa Kemal, Ethem Paşa'nın kurmaylığını üstlendi; bu cephede savaşın kazanılmasında önemli rol oynadı ve binbaşılığa yükseltildi (27 Kasım 1911). Balkan savaşı başlayınca İstanbul'a döndü (1912) ve Gelibolu yarımadasını korumak göreviyle Bolayır'a gönderildi (25 Kasım 1912); İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir hükümet darbesiyle iktidarı ele geçirmesinden (23 Ocak 1913) sonra ordudan ayrılarak cemiyetin genel sekreteri olan Fethi Bey Sofya büyükelçiliğine atanınca, Mustafa Kemal de askerî ataşe olarak Sofya'ya gönderildi (27 Ekim 1913). Ayrıca Belgrad ve Bükreş ataşelikleriyle de görevlendirildi ve rütbesi yarbaylığa yükseltildi (1 Mart 1914). İktidardaki İttihat ve Terakki önderlerinin Alman yanlısı olmaları, Alman askerî uzmanlarıyla Osmanlı ordusunu düzenlemeye çalışmaları, Mustafa Kemal'de ülkenin Birinci Dünya savaşına sokulacağı kaygısını uyandırdı. Nitekim, 29 Ekim 1914'te Alman zırhlıları Göben ve Breslau'nun Karadeniz'e geçerek Rus limanlarını topa tutmalarıyla, Osmanlı Devleti de savaşa girmiş oldu. Mustafa Kemal, yöneticilere diplomatik işlerden savaş alanına geçmek istediğini bildirdi ve sürekli istekleri sonucunda, Tekirdağ'da henüz kuruluş halinde olan 19. Tümen'in komutanlığına atandı (2 Şubat 1915); bir süre sonra da tümeniyle Maydos'a gönderildi.

ANAFARTALAR KAHRAMANI

İstanbul'u işgal etmeyi tasarlayan İtilaf Devletleri, Çanakkale'yi bir kilit noktası sayıyorlardı. Osmanlı yönetimi bu olasılığı göz önünde bulundurarak, Mustafa Kemal'i, Çanak-

Sami Yetik'in Anafartalar Çanakkale Savaşı adlı tablosu.

Mustafa Kemal. Derne'de kol komutanı Ali Bey'le (Ali Çetinkaya).

Mustafa Kemal, II. Ordu komutanlığı günlerinde (1917), Diyarbakır'da ordu karargâhı önünde.

kale boğazının Rumeli yakasında, Ece limanından Seddülbahir ve Morto limanına kadar olan bölgenin savunmasıyla görevlendirdi. İtilaf Devletleri donanmasına bağlı gemiler, 25 Nisan 1915'te Arıburnu ve Seddülbahir bölgelerine asker çıkarmaya başlayınca,Mustafa Kemal, bu çıkarmayı çetin çarpışmalar sonunda önlemeyi başardı ve albaylığa yükseltildi (1 Haziran 1915). İtilaf Devletleri 6-7 Ağustos gecesi de Arıburnu'nun kuzeyine ve Anafartalar'a asker çıkarmaya başladılar. Anafartalar Grubu komutanlığına atanan Mustafa Kemal, 10 Ağustosta Conkbayırı'nda tutunmak isteyen işgalci birlikleri geri püskürttü (bu savaşta göğsüne gelen bir şarapnel parçası sağ cebindeki saati parçaladı); 17 Ağustostaki saldırıyla Kepirtepe'deki işgalcileri geri çekilmek zorunda bıraktı ve 21 Ağustosta İkinci Anafartalar savaşını başarıyla sonuçlandırarak, "Anafartalar Kahramanı" diye anılmaya başlandı.

SURİYE CEPHESİ VE BİR RAPOR

Mustafa Kemal, artık cepheden cepheye geçmeye başlamıştı. Edirne'ye çekilen 16. Kolordu komutanlığından, bir süre sonra Doğu cephesine gönderildi. Rütbesi de mirlivalığa (tuğgeneral) yükseltildi, 2. Ordu'da görevliyken, Rus birliklerinin Muş ve Bitlis'ten çıkartılmalarında önemli rol oynadı (6-7 Ağustos 1916). İkinci Ordu komutanlığına, sonra da Halep'te Alman generali Falkenhayn'ın komutasındaki Yıldırım Orduları Grubu'nda, 7. Ordu'nun komutanlığına atandı. Ama çok geçmeden, General Falkenhayn'la aralarında görüş ayrılıkları çıktı (Falkenhayn, bölgede Almanya'nın çıkarlarını ön planda tutuyordu). Bir süre sonra Mustafa Kemal, komuta ettiği 7. Ordu'nun, Filistin cephesindeki güçlü İngiliz ordusuna karşı çok elverişsiz koşullarda saldırıya geçmesi istenince, arkadaşı Albay İsmet'le (İnönü) birlikte, General Falkenhayn'ın Suriye cephesindeki tutumunu siyasal ve askerî açılardan eleştiren bir rapor hazırladı (20 Eylül 1917). İki komutan bu raporda, bölgede yönetimin güven ve saygınlığını yitirdiğini, iktisadın durma noktasına geldiğini, ordu komutanlıklarının yabancı subaylara verilmesinin yarattığı sakıncaları dile getiriyor ve güçlü bir ordunun kurulması,yerel yönetimin güvenilir bir ortam hazırlaması, birleştirici bir tavır takınması gerektiğini belirterek, bu önlemler ahnmazsa saltanatın yıkılmasının kaçınılmaz olduğunu ileri sürüyorlardı.Ama başkomutanlık rapordaki görüşlere katılmadığını bildirince, Mustafa Kemal,ordu komutanlığını bırakarak İstanbul'a döndü (9 Ekim 1917). Çok geçmeden, raporda öngörülen durumlar gerçekleşti; Kudüs ve Filistin İngilizlerin eline geçti.

O sırada Mustafa Kemal'in eline yeni bir fırsat geçti: Almanya ve Avusturya'ya resmî bir ziyaret yapan Veliaht Vahdettin'e eşlik ederek ülkenin siyasal ve askerî durumunu, Almanya'nın bu savaştan yenik çıkacağını anlattı. İmparator Wilhelm, Mareşal Hindenburg ve General Ludendorf'la görüşmek fırsatını buldu.

Almanya dönüşü, böbreklerini tedavi ettirmek için Viyana ve Karlsbad'a geçti. O sırada General Falkenhayn'ın yerine Mareşal Liman von Sanders, Yıldırım Orduları Grubu komutanlığına getirildi. Vahdettin'in de Mehmet V'in ölümüyle tahta çıkması üstüne (5 Temmuz 1918), Mustafa Kemal yeni padişahın isteğiyle Filistin'deki 7. Ordu' nun komutanlığına atandı. İngilizler bölgedeki Arap şeyhleriyle işbirliği yaparak, Osmanlıların elindeki kentleri birer birer ele geçirmeye başlamışlardı. Bir yandan İngilizlere, öte yandan Arap şeyhlerine karşı amansız savaşlar veren Mustafa Kemal, sonunda Halep'in kuzeyine çekilmeyi uygun gördü. İttifak Devletleri safında savaşa katılan Osmanlı Devleti, savaş İttifak Devletleri aleyhine sonuçlanınca Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kaldı (30 Ekim 1918) ve bu haber bütün ordulara duyuruldu. Alman orduları Osmanlı topraklarından ayrıldı; Mustafa Kemal de, Yıldırım Orduları Grubu komutanlığına getirildi (31 Ekim 1918). Mondros Mütarekesi hükümlerinin ağır

Mustafa Kemal'in Samsun'a hareket etmeden 28 gün önce çektirerek, Rauf Bey'e armağan ettiği (17 Nisan 1919) fotoğraf.

olduğunu, devletin saygınlığını ortadan kaldıracağını, ülke topraklarının Itilaf Devletleri tarafından paylaşılabileceği anlamını içerdiğini genelkurmay başkanlığına ve Sadrazam İzzet Paşa'ya anlatmaya çalıştıysa da, Osmanlı yönetimi çok kısa bir süre sonra Yıldırım Orduları Grubu'nu ve 7. Ordu karargâhını dağıtmaya, Mustafa Kemal'i de Harbiye Nezareti emrine almaya karar verdi (7 Kasım 1918).

YOL AYRIMI: "GELDİKLERİ GİBİ GİDERLER "

13 Kasım günü düşman donanması İstanbul'a girerken, Mustafa Kemal de karadan kente geldi ve yakın gelecekte ortaya çıkacak tehlikelerin önüne geçmek için devletin ileri gelenleriyle ilişki kurmaya çalıştı; Ahmet İzzet Paşa'nın meclisten güvenoyu almaması için milletvekilleriyle görüştü; ama, bütün girişimleri sonuçsuz kaldı. İtilaf Devletleri donanmalarına bağlı gemilerin İstanbul'a girdiklerini görünce, yanındakilere "geldikleri gibi giderler" diyerek başka çözüm yolları aramak gerektiğini vurgulamaktan kaçınmadı. Ülke adım adım işgal edilirken, iktidardakiler kendi geleceklerini güvenceye almaktan başka girişimde bulunmuyorlar, oysa Anadolu'nun çeşitli yörelerinde kurtuluş için bazı örgütler kuruluyordu. Mustafa Kemal, bu durumda en gerçekçi ve tutarlı çözümün Anadolu'ya geçip, halkı işgal kuvvetlerine karşı örgütlemek, düzenli ordu oluşturarak bağımsızlık savaşı vermek olduğuna karar verdi. O sırada hükümet de kendisini 9. Ordu denetleyicisi olarak Anadolu'ya atadı (30 Nisan 1919).

KURTULUŞ SAVAŞININ İLK DURAĞI: SAMSUN

Bu atama kararı, Mustafa Kemal'in işini büyük ölçüde kolaylaştırmıştı. Ama bu arada bazı yöneticiler, özellikle işgal kuvvetleri ileri gelenleri, kararı kuşkuyla karşılamışlardı. Yunanlıların İzmir'e asker çıkarmalarından (15 Mayıs 1919) bir gün sonra, 16 Mayıs 1919 günü *Bandırma* vapuruyla Galata rıhtımından yola çıkan Mustafa Kemal ile arkadaşları Refet Bey (Bele), Kâzım Bey (Dirik), Dr. Binbaşı Refik Bey (Saydam), vb. 19 Mayıs 1919 pazartesi günü sabahı Samsun'a vardılar. İki gün sonra Havza'ya geçen ve düzenlenen mitinglerde halkın bağımsızlık savaşı konusundaki coşkusundan güç alan Mustafa Kemal, bütün komutanlara ülkenin hemen her yerinde mitingler düzenlenmesini,bağımsızlık savaşının dünya kamuoyuna duyurulması için bütün olanakların kullanılmasını gizli bir duyuruyla iletti. Kolordulara gönderdiği duyuruyla da, işgalcilerin yeni girişimleri karşısında çete savaşına yönelmenin yararlı olacağını bildirdi. O arada, İstanbul'da saltanat şurası toplanmış, barış koşulları konusunda herhangi bir karara varamamıştı; ama Sadrazam Damat Ferit Paşa "Şura, memleketi büyük devletlerden birinin müzahereti (yardım) altına koymayı kararlaştırdı" açıklamasını yapmış, ayrıca kendi başkanlığında bir heyetin görüşmelere katılmak için Paris'e gideceğini bildirmişti. Bunun üstüne Mustafa Kemal, Damat Ferit Paşa'ya bir protesto telgrafı çekti.

ASKERLİKTEN SİVİL YAŞAMA GEÇİŞ

Mustafa Kemal'in bu girişimleri, hem İstanbul hükümetini, hem de işgal kuvvetlerini iyice tedirgin etmeye başlamıştı. Sonunda, işgal kuvvetleri yüksek komiserinin baskısıyla, Harbiye nazırı, Mustafa Kemal'i İstanbul'a çağırdı. Mustafa Kemal bu çağrıyı ülkenin içinde bulunduğu durum gereği kabul edemeyeceğini, gerekirse askerlik görevinden bile ayrılabileceğini bildirdi. Bunun üstüne Dahiliye nazırı Ali Kemal, Anadolu'ya telgraflar göndererek Mustafa Kemal'in görevden alındığını, yetkilerinin sona erdiğini duyurdu. Ali Kemal'den sonraki Dahiliye nazırı Adil Bey de, Elazığ Valisi Ali Galip aracılığıyla Mustafa Kemal'i tutuklama girişiminde bulundu; ama girişim sonuçsuz kaldı. Mustafa Kemal, 8 Temmuz 1919'da bir duyuruyla resmî görevinden ve askerlikten ayrıldığını, artık bütün gücüyle Anadolu'nun bağımsızlık savaşı için çalışacağını açıkladı.

ERZURUM VE SIVAS KONGRELERİ

Anadolu'nun değişik yerlerinde kurulan çeşitli dernekler, tutulması gereken yol konusunda farklı görüşler ileri sürüyorlardı. Mustafa Kemal, ulusal birlik ve bütünlüğün oluşturulması, kesin karar alınması için ulusal bir kongrenin toplanmasından yanaydı. Vilâyatı Şarkiye Müdafaayı Hukuku Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin düzenlediği kongreye Mustafa Kemal oybirliğiyle başkan seçildi. 23 Temmuz-7 Ağustos (1919) tarihleri arasında

Mustafa Kemal, Sivas'ta Rauf Orbay ve Bekir Sami'yle.

gerçekleştirilen kongrede, vatanın bütünlüğü, ulusal iradenin egemenliği ilkesi kabul edildi; manda ve himaye reddedildi; geçici bir hükümet kurulması, Millet Meclisi'nin toplanması kararlaştırılarak dokuz kişilik bir Heyet-i Temsiliye seçildi (başkanlığına Mustafa Kemal getirildi). 4 Eylül-11 Eylül (1919) tarihleri arasında Mustafa Kemal'in başkanlığında toplanan Sıvas Kongresi'nde de, Misak-ı Milli (Ulusal And) ilkeleri saptanarak, bütün direniş örgütlerinin tek merkezden yönetilmesi kararlaştırıldı. Kongreden sonra Mustafa Kemal, sadrazama çektiği telgrafta meşru bir hükümet işbaşına geçinceye kadar, İstanbul'la bütün görüşmelerin kesileceğini bildirdi; illere çektiği telgraflarla da, milletvekili seçiminin bir an önce yapılması gerektiğini duyurdu. Sıvas'ta *İrade-i Milliye* adlı bir gazete yayınlattı (13 Eylül 1919). Ayrıca padişaha, ülkenin yönetimi konusunda tek yetkili kurulun Heyet-i Temsiliye olduğunu bildirdi.

Damat Ferit Paşa'nın sağlık durumunu ileri sürerek istifa etmesi üstüne yeni kabineyi kurmakla görevlendirilen Ali Rıza Paşa, Bahriye nazırı Salih Paşa'yı Mustafa Kemal'e göndererek anlaşma sağlamaya çalıştı; Amasya'da yapılan bu görüşmede, Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Heyet-i Temsiliye'nin tanınması, Sıvas Kongresi kararlarının kabul edilmesi, milletvekili seçimine müdahale edilmemesi, barış anlaşmasına kadar meclisin İstanbul dışında toplanması gibi konularda anlaşmaya varıldı.

Heyet-i Temsiliye'nin merkezini Ankara'ya taşıyan Mustafa Kemal, 27 Aralık 1919'da Ankara'ya giderek *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesini kurdu (10 Ocak 1920). İstanbul'da toplanacak olan Osmanlı Mebusan Meclisi'nin Ankara'ya gelen Anadolu üyeleriyle yapılan görüşmelerde, bu milletvekillerinin İstanbul'da ulusun istek ve amaçlarını içeren bir programı (Misak-ı Milli) meclise onaylatmaları, Mustafa Kemal'in meclis başkanı seçilmesi gibi konularda ilke birliğine varıldı. Ama Mustafa Kemal, İstanbul'daki meclisin olumlu bir sonuç alınmadan dağılacağını kestirdiği ve meclise katılırsa hemen tutuklanacağını bildiği için İstanbul'a gitmedi. İstanbul'da toplanan Osmanlı Mebusan Meclisi'nde, yalnızca Misak-ı Milli onaylandı ve sonuç birçok devletin parlamentosuna basın ajans ve kuruluşlarına duyuruldu. Bu arada Osmanlı hükümeti, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde "Milli Mücadeleciler"e karşı sindirme hareketlerine girişti (Anzavur'un girişimleri; vb.). Yunanlılar da saldırıya geçerek, Gölcük yaylasını ve Bozdağı'nı işgal ettiler. İstanbul'u işgal etmeyi kararlaştıran İtilaf Devletleri de 16 Mart 1920'de İstanbul'a girerek Osmanlı Mebusan Meclisi'ni dağıttılar; bazı milletvekillerini ve aydınları tutuklayarak Malta'ya sürdüler. Telgrafçı Hamdi Efendi'nin bu olayları Mustafa Kemal'e telgrafla haber vermesi, Mustafa Kemal'in siyasetini yeni duruma göre yürütmesine olanak sağladı. Mustafa Kemal, bütün valilere, mutasarrıflara, komutanlara, Müdafaayı Hukuk merkezlerine çektiği telgrafta, hiçbir yerle geçici olarak ilişki kurulmaması gerektiğini, azınlıkların yaşamlarının güvence altına alınmasını bildirdi. Bu arada işgal kuvvetleri de, yayımladıkları duyuruda işgalin geçici olduğunu, Osmanlı saltanatına destek olmak için bu işe girişildiğini, herkesin kendi işine devam etmesi gerektiğini bildirdiler. Ama Mustafa Kemal, bu gibi duyurulara kulak asılmamasını, Müdafaayı Hukuk Cemiyeti'nin halkı aydınlatacağını duyurdu; hemen ardından da, İtilaf Devletleri ile yansız devletler katında, işgali protesto etti. Bu aşamada yapılacak tek iş kalmıştı: Yeni meclisi Ankara'da toplamak.

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ

Mustafa Kemal çeşitli illere gönderdiği telgraflarla olağanüstü yetkili bir meclisin Ankara'da toplanmasını, dağılan milletvekilleri ile yeni seçilecek milletvekillerinin en kısa sürede Ankara'ya gelmelerini istedi. 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi açılarak çalışmaya başladı; Mustafa Kemal'in başkanlığında on bir kişilik bir İcra Vekilleri Heyeti seçildi (25 Nisan); İsmet Bey Genelkurmay Başkanlığı'na, Fevzi (Çakmak) Paşa da Milli Savunma Bakanlığı'na getirildi. Mustafa Kemal 30 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kurulduğunu bütün yabancı devletlere duyurdu. Bu arada İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'yle yapacakları Sevr Anlaşması'nı imza aşamasına getirmişlerdi. İstanbul hükümetinin anlaşmayı imzalamasıyla (10 Ağustos 1920) Türk halkının egemenlik hakları ortadan kaldırılmış, ülkenin bölüşülmesi kolaylaştırılmış oluyordu. Ama Türkiye Büyük Millet Meclisi, 19 Ağustos 1920 tarihli oturumunda, bu anlaşmayı T.B.M.M 'nin tanımadığını ve imzalayanlar ile kabul edenleri vatana ihanetle suçladığını, Türk ve dünya kamuoyuna çeşitli yol ve araçlarla duyurdu.

YÖNETİMİN İÇ SORUNLARI VE İLK ANAYASA

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yönetim ve rejim konularında farklı görüşler benimseyenler vardı. Saltanat ve hilafet yanlısı bazı milletve-

Mustafa Kemal, İnönü savaşlarının yapıldığı bölgeyi gözden geçirdikten sonra Ankara'ya dönüşünde, istasyonda karşılayıcılarıyla birlikte.

Mustafa Kemal İkinci İnönü savaşından sonra, Batı Cephesi Komutanı İsmet Bey'le Çankaya'da.

killeri bu eğilimlerini gizlemekten kaçınmıyorlardı. Bu durum karşısında Mustafa Kemal, T.B.M.M 'nin genel yapısına, işleyişine ilişkin düşüncelerini içeren Halkçılık Programı'nı meclis üyelerine dağıttı. Uzun süren ve oldukça tartışmalı geçen toplantılar sonunda, özünü bu programdan alan anayasa (Teşkilatı Esasiye Kanunu) T.B.M.M. tarafından kabul edildi (20 Ocak 1921).

ÇERKEZ ETHEM OLAYI, I. VE II. İNÖNÜ ZAFERLERİ

Milli Mücadele'nin ilk yıllarında büyük yararlıkları görülen Çerkez Ethem ve çevresindeki çeteciler, yönetimde daha etkili olabilmek için bazı düzenler peşinde koşmaya başlamışlardı. Çeşitli iyi niyetli girişimlerden bir sonuç alınamayınca Mustafa Kemal, Çerkez Ethem ve çevresindekiler üstüne harekete geçilmesi buyruğunu verdi. Mustafa Kemal'e bağlı birlikler Çerkez Ethem kuvvetlerinin üstüne yürüyüp, Gediz'i işgal edince, Çerkez Ethem, kuvvetleriyle Yunanlıların tarafına geçti (5 Ocak 1921). Çerkez Ethem olayından yararlanan Yunan ordusu de Eskişehir ve Afyon'a doğru ilerlemeye başladı. Ama Batı Cephesi komutanı Albay İsmet Bey'in komutasındaki Türk birlikleri, Yunan ordusunu Bursa yakınlarında durdurdular ve eski mevzilerine geri çekilmek zorunda bıraktılar. Birinci İnönü zaferinden (11 Ocak 1921) sonra İtilaf Devletleri, Sevr Anlaşması'nı yeniden gözden geçirmek amacıyla düzenledikleri Londra Konferansı'na Ankara hükümetinden de bir temsilci çağırdılar: Londra Konferansı (27 Şubat-12 Mart 1921) hiçbir olumlu sonuç vermeden dağılınca, Yunanlılar İnönü mevzilerine ikinci kez saldırıya geçtiler (26 Mart 1921). Ama kanlı çarpışmalar sonunda İsmet Paşa komutasındaki Türk birlikleri 31 Mart 1921'de İkinci İnönü zaferini kazanarak Yunanlıları geri çekilmek zorunda bıraktılar.

SAKARYA MEYDAN SAVAŞI

İkinci İnönü zaferinden sonraki günlerde Mustafa Kemal, meclisteki hizipleşmeler ve kaynaşmalarla uğraşmak zorunda kaldı; meclisi Misak-ı Milli'ye ve anayasa ilkelerine uygun biçimde çahşır duruma getirebilmek için, Anadolu ve Rumeli Müdafaayı Hukuk Grubu'nu kurup, başkanlığına seçildi (10 Mayıs 1921). Bu arada Yunanlılar, İkinci İnönü savaşından sonra yeniden toparlanmaya başlamışlar ve 10 Temmuz 1921'de genel bir saldırıya geçmişlerdi. Mustafa Kemal'in cephedeki durumu inceledikten sonra, zaman kazanmak ve gerekli hazırlıkları tamamlayabilmek için, ordunun Sakarya ırmağının gerisine çekilmesi buyruğunu vermesi, mecliste muhaliflerin eleştirilerine yol açtı. Muhalifler doğrudan doğruya Mustafa Kemal'i hedef alıyor, ordunun başına geçmesini isteyerek, başarısızlığı ona yüklemeye çalışıyorlardı. Bunun üstüne Mustafa Kemal, T.B.M.M'nden tam yetkili başkomutanlık görevi istedi ve uzun süren tartışmalardan sonra, üç aylık süreler halinde Mustafa Kemal'in tam yetkili başkomutan olmasına ilişkin yasa kabul edildi (5 Ağustos 1921). Mustafa Kemal, 12 Ağustos 1921'de genelkurmay başkanı Fevzi (Çakmak) Paşa'yla Polatlı'daki cephe karargâhına giderek, ordunun başına geçti.

"Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır. O satıh bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı vatandaşın kanıyla sulanmadıkça, ıslanmadıkça terk olunamaz" diyen Mustafa Kemal komutasındaki Türk ordusu, 23 Ağustos - 13 Eylül tarihleri arasında, 22 gün 22 gece süren kanlı çarpışmalardan sonra Yunan ordusunu Sakarya ırmağının doğusundan söküp attı. T.B.M.M., bir yasa çıkararak,bu zaferdeki üstün çabası için Mustafa Kemal'e "Gazi" unvanını ve mareşallık rütbesini verdi (19 Eylül 1921).

Ankara hükümetinin askerî üstünlüklerinden sonra, İtilaf Devletleri, barış görüşmelerini başlatmak için Ankara hükümetiyle doğrudan ilişki kurma gereğini duydular ve Fransızlarla 20 Ekim 1921'de Ankara anlaşması imzalandı (Bkz. ANKARA ANLAŞMASI).

Mustafa Kemal orduyu büyük bir saldırıya hazırlıyor, bunun için de belli bir zaman gerekiyordu. Ama bu bekleme Ankara'daki muhalifleri rahatsız etmeye başlamıştı; yabancı diplomatlar da şaşkınlık içindeydiler. T.B.M.M'nden süreyle sınırlı olmayan başkomutanlık yetkisi alan Mustafa Kemal, 21 Temmuz 1922'de Ankara'dan ayrılarak Akşehir'deki cephe karargâhına gitti. İs-

Mustafa Kemal mareşal üniformasıyla.

Mustafa Kemal'in, 10 Eylül 1922 günü, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak'la İzmir'e girişi.

met ve Fevzi paşalarla saldırı planının son ayrıntılarını görüştükten sonra, Ankara'ya dönüp, kendisine yakın milletvekilleriyle yaptığı gizli görüşmelerde, onlara genel saldırı konusunda aydınlatıcı bilgiler verdi. 26 Ağustos-30 Ağustos (1922) tarihleri arasında Mustafa Kemal'in yönettiği Başkomutanlık Meydan savaşı Türk ordusunun kesin zaferiyle sonuçlandı: Yunan ordusu bozgun halinde İzmir'e doğru çekilmeye başladı ve İzmir'e ulaşan Yunan birlikleri ile onlara yardımcı olanlar, çareyi limandaki gemilerle kaçmakta buldular. Türk ordusu 9 Eylül 1922'de İzmir'e girdi.

CEPHEDEKİ SAVAŞTAN DİPLOMASİ SAVAŞINA

Mustafa Kemal, bir süre İzmir'de kaldıktan sonra Ankara'ya döndü ve 1920 Nisanında bir yas belirtisi olarak meclis kürsüsüne örtülmüş kara örtü, 6 Eylül 1922 günü kaldırıldı. Ankara hükümetinin askerî üstünlükleri karşısında İtilaf Devletleri, Paris'te bir barış konferansı toplanmasını, bu konferansta da Türkiye'yi, Büyük Millet Meclisi'nin seçeceği üyelerin temsil etmesini kabul ettiler. 11 Ekim 1922'de, T.B.M.M. hükümeti ile İtilaf Devletleri (İngiltere, Fransa, İtalya) arasında, Türk-Yunan savaşına son veren Mudanya Mütarekesi imzalandı. Bu arada İtilaf Devletleri'nin, konferansın Lozan'da toplanacağını, İstanbul'daki hükümetin de bu toplantıya katılacağını bildirmeleri, T.B.M.M 'nde yoğun tartışmalara yol açtı. Saltanat ile hilafeti ayrılmaz bir bütün olarak görenler ile yeni Türkiye'de ulusal iradeye dayalı olarak kurulan T.B.M.M'ni tek yetkili olarak görenler arasında şiddetli tartışmalar oldu. "Hâkimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye, ilim icabıdır diye, müzakere ile, münakaşa ile verilmez. Hâkimiyet, saltanat, kuvvetle, kudretle ve zorla alınır" diyen Mustafa Kemal, T.B.M.M'nin kurulması ve anayasanın kabul edilmesiyle zaten saltanatın hiçbir etkililiği kalmadığını, Türk halkının egemenliği, zor kullanarak kendi eline aldığını, büyük bir önem taşıyan böyle bir barış görüşmesinde Osmanlı saltatına söz hakkı tanınamayacağını gerekçeleriyle anlattı; sonunda Osmanlı saltanatı 1 Kasım 1922'de çıkarılan yasayla lağvedildi. Bu arada İsmet Paşa içişleri bakanlığına getirildi ve başkanlığını yaptığı heyetle Lozan'a gitti. Vahdettin, İngiltere himayesine sığınarak Malaya zırhlısıyla Malta'ya kaçtı. T.B.M.M. de Vahdettin'in halifeliğine son vererek,yerine Abdülmecit Efendi'yi seçti.

SİYASAL GİRİŞİMLERİN YOĞUNLAŞMASI

Türk halkının giriştiği bağımsızlık savaşı sona ermiş,Misak-ı Milli ilkeleri gerçekleştirilmişti; barış görüşmeleriyle yeni Türkiye, toprak bütünlüğünü sağlayarak tam bağımsız ve özgür bir ülke olduğunu dünya kamuoyuna duyurmaya ve kabul ettirmeye çalışıyordu. Öte yandan, iktisat, siyaset, toplum, kültür, vb. alanlarda bir dizi devrim ve yenileştirme hareketlerine girişmenin de zamanı gelmişti. Ama mecliste muhalifler de girişimlerini sürdürerek, Mustafa Kemal'in milletvekili seçilmesini önleyecek maddeleri de içeren bir seçim yasa taslağını meclis başkanlığına sundular. Bu yasaya kamuoyu büyük tepki gösterdi. Bu arada Mustafa Kemal, meclisteki çalışmalarını daha düzenli biçimde yürütebilmek için Müdafaayı Hukuk Grubu'nu yeni bir parti olarak örgütlemeye karar verip, halkçılık temeline dayanan, Halk Fırkası adı verilecek bu siyasal partiyi halka tanıtmak için Eskişehir, İzmit, Bursa ve İzmir'i kapsayan bir geziye çıktı. İzmir'de bulunan annesi Zübeyde Hanım'ın ölümünden (15 Ocak 1923) sonra, İzmir'e ilk gelişinde tanıştığı Latife (Uşaklıgil) Hanım'la evlendi (29 Ocak 1923; bu evlilik 5 Ağustos 1925'te sona erdi) ve İzmir'de toplanan Birinci İktisat Kongresi'ni bir konuşmayla açtı (17 Şubat 1923). Büyük Millet Meclisi'nin 1 Nisan 1923'te seçimi yenileme kararı vermesinden sonra, Mustafa Kemal, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ilk yazılı programı olan Dokuz Umde'yi (Dokuz İlke) yayımlattı (8 Nisan 1923). Bir süre sonra Lozan Barış Anlaşması'nın imzalanmasıyla (24 Temmuz 1923) yeni Türk devleti,askerî alandaki başarılarını diplomatik alandaki başarılarıyla pekiştirdi.

Atatürk'ün Prof. Arthur Kampf tarafından yapılmış (1927) tablosu.

Yinelenen seçimler sonunda Mustafa Kemal hem İzmir'den, hem de Ankara'dan milletvekili seçildi (18 Ağustos 1923); ama kendisi Ankara milletvekilliğini tercih etti. Cumhuriyet Halk Partisi'nin kuruluşu resmen açıklanınca da, partinin genel başkanlığına getirildi (9 Eylül 1923).

LAİK CUMHURİYET

Yeni Türk devletinin yönetim biçiminin ne olacağı konusu, gündemin ilk sırasındaydı: 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu'nda, yönetim biçiminin ulusun iradesine dayalı bir devlet olacağı belirtilmiş, ama adı konmamıştı. Mecliste de değişik devlet biçimlerini savunanlar vardı. Mustafa Kemal, arkadaşlarıyla görüşüp Türkiye Devleti'nin hükümet biçiminin cumhuriyet olduğuna ilişkin bir yasa tasarısı hazırladı ve 29 Ekimde yapılan B.M.M. oturumunda, uzun tartışmalar sonucunda yasa tasarısı kabul edilerek. Mustafa Kemal cumhurbaşkanı seçildi. Yaptığı konuşmada "Türkiye Cumhuriyeti, cihanda işgal ettiği mevkie layık olduğunu âsârıyla (yapıtlarıyla) ispat edecektir. (...) Türkiye Cumhuriyeti mesut, muvaffak ve muzaffer olacaktır " diyen Mustafa Kemal, yapmayı tasarladığı bir dizi devrim hareketine, halifeliğin karşı çıkacağını çok iyi biliyordu. T.B.M.M'nin 3 Mart 1924 günü kabul ettiği bir yasayla halifelik kaldırılıp, Osmanlı hanedanı üyelerinin sınır dışı edilmesiyle, artık siyaset alanında etkili olabilecek en önemli engeller ortadan kaldırılmış oldu. Mustafa Kemal'in amacı Türkiye Cumhuriyeti halkını bütünüyle çağdaş ve uygar bir toplum haline getirmekti. Bu amaçla, iktisat, toplum ve kültür yaşamını düzenleyecek bir dizi girişimde bulunmayı tasarladı. T.B.M.M'nin 3 Mart 1924 tarihli oturumunda öğretimin birleştirilmesine, Şeriye ve Evkaf vekâletlerinin kaldırılmasına ilişkin yasalar kabul edildi. 20 Nisan 1924'te yeni anayasa (1924 Teşkilatı Esasiye Kanunu) yürürlüğe girdi. Sonraki yıllarda bu anayasanın bazı maddelerinde değişiklik yapılarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin laik bir devlet olduğu kesinlik kazandı.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN GÖRÜNÜMÜNÜN DEĞİŞMESİ: DEVRİMLER

Ulusu ve toplum tabanını hazırlamadan devrimlerin yapılamayacağına inanan Mustafa Kemal, devrimleri tepeden inme buyruklarla değil, halka bunları anlatararak, benimseterek gerçekleştirmenin çok daha doğru ve tutarlı bir yol olduğunu biliyordu. Çeşitli tarihlerde Anadolu'ya yaptığı gezilerde hem devrimleri anlattı, hem de halkın bu devrimler karşısındaki tutumunu yakından gördü.

24 Ağustos 1925'te Kastamonu'ya yaptığı gezide başına şapka giydi ve "buna şapka derler" diyerek, halkı şapka giymeye özendirdi (ona göre Türk halkı uygar olduğunu, gerek yaşayışıyla, gerek giyim kuşamıyla kanıtlamalıydı) ve 25 Kasım 1925'te şapka yasası kabul edildi. Yaşamda en gerçek yol göstericinin bilim olduğunu savunan ("Hayatta en hakiki mürşid ilimdir") Mustafa Kemal'e göre, ölülerden yardım umm.ak, uygar bir toplum için yüzkarasıydı ve en doğru, en gerçek tarikat, uygarlık tarikatıydı. Bu düşüncelerle 30 Kasım 1925'te tekkeler, zaviyeler ve türbeler kapatıldı. Batı dünyasıyla kurulan ilişkilerde takvim ve zaman ölçülerinin farklılığı sorun yarattığı için, 26 Aralık 1925'ten başlayarak miladi takvime ve Batılı (alafranga) saat sistemine geçildi. 26 Mart 1931 tarihli yasayla da okka, dirhem, miskal, endaze, arşın gibi ağırlık ve uzunluk ölçüleri bırakılarak, gram, kilogram, ton, metre, kilometre gibi ağırlık ve uzunluk ölçüleri benimsendi. Mecelle'nin yerine İsviçre Medeni Kanunu örnek alınarak hazırlanan Türk Medeni Kanunu,17 Şubat 1926'da T.B.M.M'nde kabul edildi. Medeni Kanun ile kadınlara bazı haklar tanınırken, onların siyasal ve iktisadi yaşama katkıları da düşünüldü ve Türk kadını 1930'da belediye seçimlerinde seçme, 5 Aralık 1934'te de milletvekili seçimlerinde seçme ve seçilme haklarını elde etti.

Türkiye Cumhuriyeti'ne çağdaş ve uygar bir nitelik vermek için girişilen devrim hareketlerinden hoşlanmayan bazı kişiler, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde isyanlar çıkarmayı

Atatürk'ün İbrahim Çallı tarafından yapılmış (1928) tablosu.

Atatürk'ün Feyhaman Duran tarafından yapılmış (1934) tablosu.

denedilerse de (sözgelimi Şeyh Sait isyanı), devrimlerin yapıcısı ve koruyucusu T.B.M.M., hiçbir ödün vermeden isyanları bastırdı. Bu arada Mustafa Kemal'e karşı da kötü niyetli girişimlerde bulunuldu. İzmir'de düzenlenen bir suikast girişimi önceden haber alındı ve düzenleyicileri tutuklandı (15 Haziran 1926). Mustafa Kemal'in hem askerî, hem de siyasi önder olması da tartışma konularından biriydi. Bu konudaki tartışmalara son vermek isteyen Mustafa Kemal, 30 Haziran 1927'de askerlikten emekli oldu. Cumhuriyet Halk Partisi'nin İkinci kurultayında 6 gün süren "Büyük Nutuk"u okudu (15-20 Ekim 1927). Nutkunda, 19 Mayıs 1919'da Samsun'da Anadolu topraklarına ayak bastığı günden başlayarak giriştiği Kurtuluş savaşının bütün evrelerini belgeleriyle açıkladı; cumhuriyetin kuruluşunu, bazı devrimleri, bu devrimlere karşı çıkanları ayrı ayrı anlattı; nutkunun sonunda da, Türkiye Cumhuriyeti'ni Türk gençliğine emanet ettiğini bildirdi.

1 Kasım 1927'de ikinci kez cumhurbaşkanlığına seçilen Mustafa Kemal'i yakından ilgilendiren konulardan biri de, Arap alfabesinden alınan yazıydı. Osmanlı alfabesi, öğrenme ve okumada güçlük yaratıyor, Türk seslerini belirtmede yetersiz kalıyor,aynı zamanda da dinsel-geleneksel kaynaklı siyasal iktidarı simgeliyordu. Alfabe komisyonuna hazırlattığı Latin alfabesine dayanan yeni Türk alfabesini 9 Ağustos 1928'de Sarayburnu Parkı'nda halka tanıttı; 3 Kasım 1928'de de yeni alfabe resmen yürürlüğe girdi.

Mustafa Kemal, yeni Türk toplumunun tarih boyunca dünyanın çeşitli yörelerinde devletler kurmuş, uygarlıklar oluşturmuş bir soydan geldiğinin tarihsel gerçeklere dayandırılarak kanıtlanmasını istiyordu. Bu amaçla 12 Nisan 1931'de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'ni kurdu (Bkz. TÜRK TARİH KURUMU).

4 Mayıs 1931'de üçüncü kez cumhurbaşkanlığına seçilen Mustafa Kemal, "Ülkesini, yüksek bağımsızlığını korumasını bilen Türk ulusu, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır" diyerek çalışmalarını türkçe üstünde yoğunlaştırdı. Türkçenin özleştirilmesi, dilbilgisinin ve sözlüğünün hazırlanması için 12 Temmuz 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyeti'ni kurdu (Bkz. TÜRK DİL KURUMU); cemiyetin bazı toplantılarına başkanlık etti.

Cumhuriyetin 10. yıldönümü nedeniyle yapılan törende önemli bir konuşma yaparak, Türk halkının yaptığı çalışmalardan en büyüğünün Türkiye Cumhuriyeti olduğunu söyledi: yapılan işlerle yetinemeyeceklerine,"Türk ulusunu en geniş refah araç ve kaynaklarına sahip kılmaya", ulusal kültürü çağdaş uygarlık düzeyinin üstüne çıkarmaya çalışacaklarına söz verdi ve söylevini "Ne mutlu Türküm diyene!" tümcesiyle bitirdi.

26 Haziran 1934'te çıkarılan bir yasayla her Türk kendine uygun bir soyadı almakla yükümlü kılınmıştı. T.B.M.M. de, çıkardığı özel bir yasayla,Mustafa Kemal'e ATATÜRK soyadını verdi.

Atatürk, toplum ve kültür alanlarındaki devrimlerin yanı sıra, iktisada ve dış siyasete de büyük önem vermiş; iktisat sistemi olarak devletçiliği benimsemiş, devletin sıkı denetiminde özel girişime hak tanımış, ülke iktisadı için gerekli büyük, küçük her çeşit sanayiyi kurmayı ilke edinmiştir. Türkiye'nin gerçek sahibinin, gerçek üretici olan köylü olduğu görüşünü benimsediğinden, sağlam bir toprak reformu yapılma-

Atatürk'ün İbrahim Çallı tarafından yapılmış (1934) bir başka tablosu.

NUTUK

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın, 1927 yılında Cumhuriyet Halk Partisi'nin 15-20 Ekim günleri arasında, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin büyük salonunda toplanan ikinci kurultayında okuduğu tarihsel söylev.

Türk ulusunun Batılı emperyalist güçlere karşı Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde giriştiği Kurtuluş savaşının ve Türkiye'nin toplumsal yapısında gerçekleştirilen devrimlerin anlatıldığı Nutuk, tarihsel belge niteliğindedir.Gerçekten,Atatürk'ün kendi kaleminden çıkan bu yapıt, hem Atatürk'ün özyaşamöyküsü, hem de Kurtuluş savaşının ve toplumsal devrimlerin güzlüğü olma özelliği taşır. Bu açıdan Nutuk, Atatürk'ün düşünce ve eylemlerinin anlatıldığı en önemli kitaplardan biri sayılır. İlk kez, 1927 yılında Türk Tayyare Cemiyeti (günümüzde Türk Hava Kurumu) tarafından eski harflerle 2 cilt olarak basılan yapıtın, 1934'te yeni harflerle 3 cilt olarak basımı yapılmış, Türk Dil Kurumu, yapıtı günümüz türkçesine aktararak Söylev adıyla (2 cilt) yayınlamıştır. Nutuk, ayrıca çeşitli dünya dillerine çevrilmiştir.

Atatürk'ün Namık İsmail tarafından yapılmış (1934) tablosu.

sı, makineli tarıma geçilmesi gerektiğini ileri sürmüş, devletin kuracağı üretme çiftlikleri ve işletmelerle köylünün her türlü gereksinmesinin karşılanmasını istemiştir. Atatürk dış siyasetini de barış ve dostluk ilkesine dayandırmış, Türkiye'nin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü, Türkiye'nin çıkarlarına uygun dostluk anlaşmaları ve bölgesel paktlarla güvence altına almak istemiş, nitekim Balkan (1934) ve Sadabad (1937) paktları bu amaçla kurulmuştur.

1 Mart 1935'te beşinci kez cumhurbaşkanı seçilen Atatürk, Ankara anlaşmasıyla (1921) Fransızlara bırakılmış olan Hatay'ın yeniden Türkiye sınırları içerisine alınması için özel bir çaba gösterdi. Sağlığının kötüye gitmesine karşın, 20 Mayıs 1938'de Hatay sorunuyla ilgili olarak Mersin ve çevresindeki askerî birlikleri denetlemeye gitti. İstanbul'a döndükten sonra vasiyetnamesini İstanbul 6. noterine kapalı bir zarf içinde verdi. T.B.M.M'nin 1 Kasım 1938'deki açılışına hastalığı nedeniyle katılamadı. 10 Kasım 1938'de Dolmabahçe Sarayı'nda saat 09.05'te öldü. Naaşı 20 Kasım günü törenle Dolmabahçe Sarayı'ndan Sarayburnu'na götürülüp, oradan da Zafer torpidosuyla Yavuz zırhlısına taşındı. Yavuz zırhlısıyla Gölcük'e, Gölcük'ten trenle Ankara'ya götürülüp, Ankara Etnografya Müzesi'nde hazırlanan geçici kabre yerleştirildi. 15 yıl sonra, 10 Kasım 1953'te, yeni yapılan Anıtkabir'de toprağa verildi. Anıtkabir o günden sonra Türklerin ve yabancı konukların saygıyla ziyaret ettikleri bir merkez haline geldi.

Atatürk, komutanlığının, devlet adamlığının, sömürge halkların örnek aldıkları önderliğinin yanı sıra güçlü bir söylevci ve güçlü bir yazardır. Ardında, bir bölümü sonradan derlenip kitaplaştırılan çeviri ve telif yapıtlar bırakmıştır: *Takımın Muharebe Talimi* (çeviri, 1909); *Cumalı Ordugâhı* (1909); *Bölügün Muharebe Talimi* (1910); *Zabit ve Kumandan ile Hasbihal* (1918); *Nutuk* (1927); *Geometri* (1937); *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* (4 cilt; 1945, 1952, 1954, 1964); *Atatürk'ün Özel Mektupları* (derleyen, Sadi Borak; 1961); *Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe* (yayınlayan, Uluğ İğdemir; 1962), *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri* (1964), *Atatürk'ün Hatıra Defteri* (yayımlayan, Şükrü Tezer; 1972). ■

GENÇLİĞE HİTÂBE

Ey Türk gençliği! Birinci vazifen, Türk istiklâlini, Türk cumhuriyetini ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir.

Mevcudiyetinin ve istikbalinin yegâne temeli budur. Bu temel, senin, en kıymetli hazinendir. İstikbalde dahi, seni, bu hazineden mahrum etmek isteyecek dahilî ve haricî bedhahların olacaktır. Bir gün, istiklâl ve cumhuriyeti müdafaa mecburiyetine düşersen, vazifeye atılmak için, içinde bulunacağın vaziyetin imkân ve şeraitini düşünmeyeceksin. Bu imkân ve şerait çok namüsait bir mahiyetle tezahür edebilir. İstiklâl ve cumhuriyetine kastedecek düşmanlar, bütün dünyada emsali görülmemiş bir galibiyetin mümessili olabilirler. Cebren ve hile ile aziz vatanın bütün kaleleri zaptedilmiş, bütün tersanelerine girilmiş, bütün orduları dağıtılmış ve memleketin her köşesi bilfiil işgal edilmiş olabilir. Bütün bu şeraitten daha elîm ve daha vahim olmak üzere, memleketin dahilinde iktidara sahip olanlar gaflet ve dalâlet ve hatta hıyanet içinde bulunabilirler. Hatta bu iktidar sahipleri şahsî menfaatlerini, müstevlilerin siyasî emellerile tevhit edebilirler. Millet, fakrü zaruret içinde harap ve bitap düşmüş olabilir.

Ey Türk istikbalinin evlâdı! İşte bu ahval ve şerait içinde dahi vazifen, Türk istiklâl ve cumhuriyetini kurtarmaktır! Muhtaç olduğun kudret, damarlarındaki asil kanda mevcuttur!

Mustafa Kemal ATATÜRK

Atatürk devrimleri Bkz. Türk devrimi

Ateryen

Afrika'da Orta Yontmataş devri kültürü tabakası.
Bütünüyle Kuzey Afrika'ya özgü olan (Ateryen tabakası kalıntıları çoğunlukla Kuzey Afrika bölgesinde ve Büyük Sahra'da ortaya çıkarılmıştır) bu tabakanın adı Cezayir ile Tunus sınırı yakınında Cebena suyunun kıvrımları arasında yer alan el Ater kuyusundan gelir.
Batı Avrupa'daki Üst Yontmataş devrinin çağdaşı olan Ateryen tabakasında Tarihöncesi insanlarından kalma gereçlere raslanmamıştır; bu yüzden Ateryen'e ilişkin incelemeler, öncelikle, yontulmuş taştan yapılmış aletlere dayanır. Ateryen, Musteriyen'in çok az bulunduğu bir bölgede, gelişmiş Aşöleyen'in yerini almıştır. Akdeniz kıyılarında, Tiren denizi kumsallarındaysa, kırmızı balçık düzeyinde üst üste sıralanmış katlar halinde bulunur. Özellikle Fas'taki, hattâ Cezayir'deki mağaralarda Ateryen'den kalma çok sayıda örnek bulunmuştur. Başka yerlerdeyse, Ateryen örnekleri, aşınma olayının etkisiyle yüzeye yakın katlara yayılmışlardır. Kıtanın iç kesimine doğru ilerlendikçe Ateryen örneklerinin geliştiği gözlenir: Üst Ateryen Büyük Sahra'dadır ve iki yüzleri yontulmuş, yaprak biçiminde

Disk biçiminde cilalı bir taş (çakmaktaşı).

Saplı, uzun, sivri uçlu bir alet.

parçalar içerir. Ateryen'in özgün yanı Tarihöncesi insanlarının, taş aletleri avuçlarında tutabilmek için, aletin dip tarafına bir sap bölümü oymaları ve bu tekniği yalnızca belli biçimler için değil, taş sanayilerindeki bütün tiplere uygulamalarıdır. Bütün bu saplı parçalar, ya tabakalar haline getirilmiş işlenmemiş maddelerden (Levallois kesici aletleri; Levallois sivri aletleri), ya Musteriyen biçimlerinden (özellikle de kazıcı aletler) ya da Ateryen'e özgü aletlerden (uzun, üçgen biçiminde sivri aletler; kısa ya da uzun, kubbe biçiminde sivri aletler) oluşur. Kazı kalemleri, deliciler, özellikle de kazıyıcılar saplıdır. Ateryen örnekleri arasında çok sayıda kazıyıcı ve sivri alete raslanır. Aletin yontulması sırasında gerçekleştirilmiş yontma vuruşları, vuruşların yönüne ve sayısına bağlı olarak, farklı yapıda (dikdörtgen, üçgen, vb.) sapların ortaya çıkmasına yol açmıştır. ■

ateşe dayanıklı malzemeler

Yüksek sıcaklıklara dayanabilen malzemeler *(ısıya dayanıklı malzemeler* de denir).

ATEŞ TUĞLALARI

İnsanın yüksek sıcaklıkları denetim altına alması, ateşe dayanıklı malzemeleri hazırlamış olmasına bağlıdır. Söz konusu malzemeler, fırınların ısıl yalıtımını sağlar, ısınan maddelerin kimyasal etkisinde kalmaksızın, ısıya dayanırlar. Metalürji sanayisinde kullanılan fırınlardaki sıcaklıklar çok yüksektir: Bir yüksek fırının karnında 1 000°C, potasındaysa 1 800°C. Bu sıcaklık, indükleme fırınlarında bazen 3 000°C'ı bulur.
Fırınların iç kaplamaları genellikle, ateşe dayanıklı malzemeden yapılmış tuğlalardan oluşur; bu tuğlaların yeterli ölçüde kararlı olmaları, yani ısı karşısında düşük bir genleşme ve iyi bir kimyasal direnç göstermeleri gerekir. Sıvalar, ısıtılacak ürünün özelliğine göre asit (kil ve silis) ya da baz niteliğinde (magnezi ya da dolomi) malzemelerle gerçekleştirilir. En çok kullanılan ateşe dayanıklı tuğlalar, kil, silis, magnezi, krom, dolomiden ya da alüminyumlu ve silisyum-alüminyum karışımlı maddelerden yapılır; ısıya karşı dirençleri, bileşenlerinden her birinin erime noktasının yüksek olmasından kaynaklanır (söz konusu bileşenler, 1 800°C- 2 200°C arasındaki sıcaklıklara dayanırlar).

ATEŞE DAYANIKLI ALAŞIMLAR

Ateşe dayanıklı metallerin, başlıca özellikleri, erime sıcaklıklarının 1 700°C'ın üstünde olmasıdır. Sözgelimi tungstenin erime sıcaklığı 3 410°C, tantalın 2 996°C, molibdenin 2 620°C, niyobyumun 2 480°C'tır. Bu metaller yüksek sıcaklıklara dayanan alaşımların üretiminde kullanılırlar. Niyobyum alaşımları 1 300°C'a kadar mekanik özelliklerini korurlar. Yüzde 20 tantal ve yüzde 20 hafniyum içeren bir alaşım, 2 200°C'ta bile kullanılabilir.
Ateşe dayanıklı alaşımlardan, gaz türbinlerinin kanatçıkları (sözgelimi türboreaktörler, jet motorları) ve füze motorlarının boruları yapılır. Bir füze motorunun gaz püskürtme hızı, püskürtme gazının mutlak sıcaklığının kare köküyle doğru orantılıdır. Dolayısıyle, bu tür motorların verimini yükseltmek için, yüksek sıcaklıklara dayanan malzemelerin kullanılmasında yarar vardır. *Sermetler (seramik* ve *metalin* kısaltılması), metaller ile karbürlerin bileşimiyle elde edilmiş, ateşe dayanıklı malzemelerdir (sözgelimi kobalt-titan karbür çifti, 1 300°C'ta kullanılabilir); toz haline getirilmiş metal ve seramiğin kavrulmasıyla, yani metalin erime noktası altında kalan bir sıcaklığa kadar ısıtma yoluyla üretilir. Bu yöntem, ısıya iyi dayanan, çeşitli biçimde parçalar elde edilmesini sağlar. ■

Athena

Eski Yunan mitolojisinde tanrıça.
Zeus'un kızı olan (*Pallas* da denir; latince adı *Minerva*'dır), babasının Hephaistos tarafından bir balta darbesiyle yarılan başından tepeden tırnağa silahlı çıktığı söylenen Athena Yunanlıların başlıca tanrıçalarından biriydi: Sanat ve bilimin kurucusu olduğuna, siyasal yaşamı

Atina'da Akropolis Müzesi'nde Athena'yı sunuları kabul ederken gösteren bir kabartma.

düzenlediğine, öbür tanrıların da yardımıyla sitenin koruyuculuğunu üstlendiğine, aklın ve zekânın cesaret üstündeki etkisini simgelediğine inanılırdı. Yunan mitolojisindeki Zeus, Poseidon, Hera, vb. başlıca tanrıların tersine, Athena, insanlara hem kendi zekâlarını kullanma, hem de sağladığı verimli bilgilerden yararlanarak alınyazılarına egemen olma olanağı veriyordu; dolayısıyle, eski Yunanistan'ın gelişmesinde modern düşüncenin ve zekânın yayılmasının temsilcisiydi.Bilgi yayılması, dolayısıyle de özgürleşmesi sonucunda site yaşamı evrim geçirecek ve o güne kadar çok küçük bir tanrısal zümrenin elinde bulunan teknik bilgilerin yaygınlık kazanmasıyla, yeni çalışma alanları açılacaktı (sözgelimi, demircilik).

Yunan mitolojisine göre, oynadığı bu rol, Athena'yı, büyü ayrıcalıklarını korumak isteyen kıskanç tanrılarla savaşıma sürükledi; Atina kenti ve Argonautlar yüzünden, birçok çatışmaya girdi. Bunların arasından özellikle, Poseidon'la yaptığı çatışma örnek olarak gösterilebilir: Büyüleme gücünü kullanan Poseidon, mitoloji kahramanı Phaeton'a bir at vermiş, ama atın evcilleşmesi için gerekli bilgileri ve atın gemini Athena sağlamıştır. Athena'nın belirgin özelliklerinden biri de savaşçı kadın ve bakire kadın kimliğinin, site halkı için, asker yurttaş ve genç yurttaş simgesi olmasıdır. Athena, bir namus yemini ederek kadınlık durumunu aşmış, demokrasiyi ve savaş zekâsını simgeleyen üstün bir yurttaş olmuştur. Bu yönüyle, savaşçı zekâsının tanrıları değil, savaş tanrısı olan başka tanrılara (sözgelimi Ares), ters düşmüştür. İnce, bilgili ve atılgan Athena, aynı zamanda, demokratik sitenin de örnek tanrıçasıdır.

Keramet tanrılarının yerine geçen Athena'nın, yerini de sonradan, sitenin altın çağını izleyen düşünce karışıklığı dönemi sırasında, yıldız falcıların ortaya attıkları çok sayıda küçük tanrı almıştır. ■

Atıf Yılmaz

Türk film yönetmeni (Mersin, 1926). Hukuk Fakültesi'ne ve Güzel Sanatlar Akademisi'ne devam ederken, Tavanarası Ressamları grubuna katılan Atif Yılmaz Batıbeki'nin, 5 *Sanat* adlı dergide sinema eleştirileri yayımlandı. Sinemaya afişler ve pankartlar hazırlayarak başladı; *Allah Kerim* adlı romanımn sinemaya uyarlanmasında Semih Evin'e asistanhk yaptıktan sonra, 1951'de *Kanlı Feryat* adlı filmle yönetmenliğe başladı.

İlk altı yıllık döneminde Mısır melodramlarına yerel motifler katan Muharrem Gürses okulunun etkisinde kalarak filmler çeviren Atıf Yılmaz, 1957'de *Gelinin Muradı* adlı filmle, üslubunu değiştirdi.

Atıf Yılmaz Batıbeki

BAŞLICA FİLMLERİ

Kanlı Feryat (1951), Mezarımı Taştan Oyun (1951, Hüseyin Örmen'le birlikte), Hıçkırık (1953), Şimal Yıldızı (1954), Beş Hasta Var (1957), Gelinin Muradı (1957), Bir Şöförün Gizli Defteri (1958), Bu Vatanın Çocukları (1959, 1. Türk Film Festivali'nde en başarılı yönetmen ödülü), Karacaoğlan'ın Kara Sevdası (1959), Suçlu (1960), Ayşecik-Şeytan Çekici (1961), Dolandırıcılar Şahı (1961), Battı Balık (1962), Kalbe Vuran Düşman (1963), Keşanlı Ali Destanı (1964; Antalya Şenliği'nde en başarılı yönetmen ödülü), Muradın Türküsü (1965; Antalya Şenliği'nde en başarılı üçüncü film ödülü), Toprağın Kanı (1967; Antalya Şenliği'nde en başarılı üçüncü film ödülü), Köroğlu (1968), Zeyno (1970), Yedi Kocalı Hürmüz (1971), Güllü (1971), Zulüm (1972; Antalya Şenliği'nde en başarılı film ödülü), Cemo (1972), Utanç (1972), Kuma (1974), Yusuf (1975; Antalya Şenliği'nde en başarılı film ödülü; Atıf Yılmaz, en başarılı yönetmen), Selvi Boylum Al Yazmalım (1977; Antalya Şenliği'nde en başarılı ikinci film ödülü), Mine (1983), Bir Yudum Sevgi (1984; Antalya Şenliği'nde en iyi film ödülü), Dul Bir Kadın (1988; Antalya Şenliği'nde en iyi film ödülü), Adı Vasfiye (1986), Aahhh Belinda (1986; Antalya Şenliği'nde en iyi film ödülü), Asiye Nasıl Kurtulur? (1986), Ölü Bir Deniz (1986), Kadının Adı Yok (1987), Hayallerim, Aşkım ve Sen (1987; Antalya Şenliği'nde en iyi üçüncü film ödülü), Berdel (1990; 1991'de Berlin Film Şenliği'nde Sanat Sinemaları Konfederasyonu ödülü ve Alman Basın İşçileri Sendika ödülü), Düş Gezginleri (1992).

VERİMLİ BİR YÖNETMEN

Usta Türk film yönetmenleri arasında en "profesyonel" yönetmen diye nitelendirilen Atıf Yılmaz, sinema sanayisiyle arasındaki bağları hiçbir zaman koparmamış, bu nedenle, zaman zaman sevmediği, ısınmadığı konuları da filme almıştır. Ama, bu filmler, bir yandan yönetim tekniğini geliştirmesini, bir yandan da, istediği filmleri yapması için gerekli olanakları sağlamıştır. Filmleri arasında bir *Suçlu* ile bir *Ayşecik*'in yan yana olması, *Dolandırıcılar Şahı*'nı *Kızıl Vazo* adlı bir melodramın izlemesi, Atıf Yılmaz'ın bu ikili özelliğini yansıtan en iyi örneklerdir.

Temelde bir yergici olan Atıf Yılmaz, kişi ve olayları, akıcı anlatımı içinde en gerçek boyutlarıyla yansıtmaya çalışırken, olumlu ve olumsuz yanları da vermeye özellikle dikkat çekmiş, iyileri ve kötüleri göstermekle yetinmeyip, iyi ve kötü olmanın nedenlerini de açıklamıştır. Yakından tanıdığı kent yaşamını filmleriyle bütün boyutlarıyla verirken, köy ve ilçe yaşamını yansıtan filmlerinde de kalıcı başarılara ulaşmıştır.

Atıf Yılmaz, sinemamızın gelmiş geçmiş bütün yönetmenleri arasında en verimli olanıdır. Piyasa dışına itilmemek için yaptığı "yapımcı filmleri"nde bile, anlatım açısından belli bir düzeyi tutturan yönetmen, 1951'den sonra, her yıl en az birkaç film yapmış (son yıllarda filmlerini kendi yapımevi adına yönetmektedir) ve bu filmlerde, özellikle kalabalık sahneleri yönetmedeki olağanüstü başarılarıyla dikkati çekmiş, Türk sinemasına katkılarından ötürü, 10. Uluslararası İstanbul Film Festivali'nde onur ödülü almıştır (1991). ■

Atılgan, Yusuf

Türk öykücüsü ve romancısı (Manisa,1921).

Orta öğrenimini Manisa Ortaokulu (1936) ve Balıkesir Lisesi'nde (1939), yüksek öğrenimini İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde tamamlayan (1944) Yusuf Atılgan,bir süre Maltepe Askerî Lisesi'nde edebiyat öğretmenliği yaptı; sonra köyüne (Hacırahmanlı) dönerek çiftçilikle uğraştı. Son yıllardaysa İstanbul'da çeşitli yayınevlerinde çalıştı.

ÖYKÜDEN ROMANA

Edebiyata öyküler yazarak başlayan Yusuf Atılgan, *Tercüman* gazetesinin açtığı bir yarışmaya Nevzat Çorum imzasıyla gönderdiği *Evdeki* adlı öyküsüyle birincilik kazandı (1954). Özellikle kendi köyünün insanlarının yaşama biçimlerini ve sıkıntılarını ele aldığı öykülerini, sonradan *Bodur Minareden Öte* (1960) adlı kitabında topladı; ama özellikle, 1957-1958 Yunus Nadi Roman Yarışması'nda ikincilik kazanan *Aylak Adam* romanıyla ün yaptı. İstanbul'da C. adındaki "yalnız" bir gencin, dört bölümde, dört mevsimi içeren yaşamının anlatıldığı bu romanda bütün değerlerini yitirmiş olan söz konusu genç, "dayanacak bir şey, yani gerçek sevgi arar"; ama böyle bir sevgiye kavuştuğunu sandığı anda, gene yalnızlığa yuvarlanır ve insanın yalnızlıktan sevgiyle de kurtulamayacağını anlar. Edebiyat çevrelerinde ilgi gören bu romandan sonra uzun süre kitap yayınlamayan Yusuf Atılgan, 1973'te *Anayurt Oteli* adlı romanını yayınlamıştır. Romanda, aynı adı taşıyan otelde bir gece kalan kimliği belirsiz bir kadın, saçmaya varan bir tekdüzelik içinde yaşayan otel kâtibi Zebercet'in yaşamında çok büyük değişiklikler ve dönüşümler yaratarak gider. Zebercet cinsel bunalımlar içinde, kadını bir daha göremeyişinin de etkisiyle her türlü sapıklığa yönelir ve bir *yabancılaşma* an'ında otelde çalışan ortalıkçı kadını boğarak öldürdükten bir süre sonra, kendini asar.

Her iki romanında da ruhsal bir yabancılaşma olgusunu ele alan Yusuf Atılgan, bu olgunun temellerini bireysel alanda araştırmaya ve çözümlemeye yönelmiştir. Ayrıntıları, çağrışımları, bir anlık saptamaları başarılı bir biçimde kullanan yazarın romanları, anlatım tekniği açısından da ilgi çekicidir. ■

YAPITLARI

Öykü: Bodur Minareden Öte (1960).
Roman: Aylak Adam (1959; 1957-1958, Yunus Nadi Roman Yarışması'nda ikincilik ödülü); Anayurt Oteli (1973; 1987'de Ömer Kavur tarafından filme alındı).
Masal: Ekmek Elden, Süt Memeden (1981; yeni basımı 1992).

Atik Sinan

Türk mimarı (?– İstanbul,1471).

Asıl adı *Sinaüddin Yusuf bin Abdullah* olan Atik Sinan (*Azadlı Sinan* da denir), XV. yy. Osmanlı mimarlığının başlıca temsilcilerinden biri sayılır; İstanbul'un fethinden sonra yapılan ilk ve en büyük yapılar topluluğu olan Fatih camisi ile külliyesini (1463-1471) gerçekleştirmiştir.

Atik Sinan'ın günümüze kalan 1464 ve 1468 tarihli iki *vakfiye*sinden (bir vakfın koşullarını bildiren belge), ölümünden sonra, bütün mal varlığını, Fatih'te yaptırdığı mescit, zaviye ve okula bağladığı anlaşılmaktadır. Belgelerde belirtilen zaviye ve okul günümüze kalmamıştır; mescitse, Mimar Atik Sinan adıyla değil, bitişiğindeki çeşmenin üstünde bulunan iki kumru kabartması nedeniyle, daha çok "Kumrulu Mescit" adıyla tanınmaktadır. Atik Sinan'ın mezarı da, mescidin hazine bölümündedir. ■

Atik Sinan'ın başlıca yapıtlarından Fatih camisinin avlusundan görünüş.

Atina

Yunanistan'ın başkenti 885 737 nüf. (1991: banliyöleriyle 3 027 300 nüf.).

Arka planda: Üstünde Parthenon'un yer aldığı Akropolis (İ.Ö. V. yy.). Ön planda: Marcus Aurelius ile Verus'un hocası Herodes Attikos'un, İ.S. 160 yılına doğru yaptırdığı tiyatro.

ESKİÇAĞ ATİNASI

Parnes, Hymettos ve Pentelikon dağları arasındaki Atina sitesi, Attike bölgesinin en eski yerleşme merkezlerinden biriydi. Egelilerin ve İonialıların eline geçen, Giritlilerin ve Mısırlıların etkisinde kalan Attike'de, söz konusu halkların soylarından gelenler çoğunlukla birbirleriyle çekişen topluluklar oluşturdular. Efsaneye göre, Mısır'dan gelen Kekrops bu topluluklardan birinin kurucusu olduğu için, sonradan Atina kentinin çekirdeğini oluşturacak olan Akropolis'in çevresindeki bölgeye, *Kekropia* adı verildi (yakın dönemde yapılan kazı ve sonda çalışmalarıyla, Cilalıtaş devrinden sonra Akropolis eteklerindeki kaynaklarda ve mağaralarda ilkel toplulukların yaşadıkları doğrulanmıştır). Mykenai'de ve Tiryns'de olduğu gibi, İ.Ö. XV. yy'a doğru Akropolis yaylasında da kral sarayını, tapınakları ve halkın bir bölümünü surlarıyla koruyan yüksek bir kent kuruldu. XIII. yy'ın ilk yarısında Theseus, Attike'deki küçük siyasal toplulukları birleştirmeyi başardı ve Akropolis'e yerleşerek, Atina'yı bölgenin başkenti yaptı. Yüzyılın ikinci yarısında, kentin merkezi bir dizi koruyucu surla güçlendirildi. XII. yy'da bölge, Dorlar tarafından istila edildi.

Atina'yı örnek bir demokrasi sitesi haline getiren gelişmeler, VII. yy'ın ortalarında başladı. O sıralarda bağdaşık ve özgür topluluklardan oluşan bir devletin başkenti olan Atina'da silahlı bir azınlığın, dışardan gelerek yöre halkını köleleştirip baskı altına aldığı Isparta'nın tersine, topluluklardan biri öbürüne üstün değildi ve kölelik durumu yoktu. Topluluklar arasındaki birlik ve toprak bütünlüğü, hem maddi, hem manevi açıdan siyasal eşitlik sağlıyordu. Ama çok geçmeden Atina'da da öbür Yunan sitelerinde olduğu gibi krallık ve teokrasi rejimi, soylular sınıfının yararına gerilemeye başladı. Siyaset, hukuk ve toprak mülkiyeti açısından birçok ayrıcalıktan yararlanan soylular, toplum ve kamu yaşamını düzenleyen yasaları dilediklerince çıkarıyor ya da kaldırıyorlardı. Çiftçi (çiftçiler borçları yüzünden köleliği kabul etmişlerdi), tüccar, çoban, balıkçı ve denizcilerden oluşan halk tabakaları, bir süre sonra, soyluların (ya da büyük toprak sahiplerinin diledikleri yasaları çıkarmalarına karşı savaşıma giriştiler. Sonunda yasaları yazmak, korumak ve yorumlamakla görevli "*thesmothetes*"lerin atanmalarını sağladılar. Ama "thes-

Kaisariapi manastırı (İ.S. V.— VI. yy.).

Pire limanından ve Atina'dan (arka planda) görünüş.

Zeus tapınağı (İ.Ö. VI. yy.).

mothetes"ler bu görevin üstesinden gelemediler ve ancak VII. yy. sonunda Atinalı yasa koyucu Drakon, devleti, kenti parçalayan iç savaş havasına son verecek yasalarla donatmayı başarabildi. Katı ama "adil" olan Drakon yasaları o döneme kadar egemen olan keyfi yönetimi yumuşattılarsa da, bu gelişme yeterli olmadı: Soylular sınıfı, toprakla ilgili ayrıcalıklarını koruyordu; borç yüzünden kölelik kurumuna boyun eğen ve topraklarını, hattâ özgürlüklerini yitirmekte olan küçük köylülerin durumu son derece kötüydü. 594-593 arasında "*arkhon*"luk (Eski Yunan'da yüksek devlet görevlisi) yapan Solon, bu duruma son vermeyi başardı: Toprak vergisinin kaldırılması; Atina yurttaşlarının borç ödemek için kölelik yapmalarının yasaklanması; sınırların yabancılara açılarak, Atina'da ticaretin, sanayinin ve denizciliğin gelişmesinin sağlanması. Atina'ya gerçekten demokratik bir kent niteliği kazandıran siyasal reformuysa Peisistratos (560'ta tiran oldu) ve yasa koyucu Kleisthenes (V. yy. başı) gerçekleştirdiler. Kurumlarda yapılan köklü bir reformla, bütün bölgelerin ve bütün toplumsal sınıfların, iktidarın çeşitli aşamalarında temsil edilmeleri, ilkece kabul edildi. Kleisthenes anayasası, Med savaşlarının bile yıkamayacağı demokratik bir yaşama biçimi ve düşünce özgürlüğünün gelişmesini sağladı. Atina'yı Yunan sularının merkezi haline getiren Delos Birliği'nin kurulmasıyla, kent iktisadi ve askerî açıdan da büyük ölçüde güçlendi. Bu arada kültür ve sanatın bütün dallarında büyük bir gelişme oldu. Felsefeci Anaksagoras, ozan Sophokles, tarihçi Herodotos, mimar Hippodamos, heykelci Pheidias gibi çağının en ünlü kişilerini çevresine toplayan Perikles, Atina'nın gücünü ve ününü doruk noktasına ulaştırdı (Akropolis'teki Parthenon tapınağı da, Perikles döneminde yaptırıldı).

Ne var ki, 432'de Ispartalılara karşı açılan 30 yıllık savaş, Atina'nın demokratik kurumlarına öldürücü bir darbe indirdi. Romalıların istilası, Bizans'ta hıristiyan bir imparatorluk kurulması, İ.S. 426 ve 435'te Theodosius'un felsefe okullarını kapattığını duyuran yasaları yayımlaması ve İ.S. V. yy'da hıristiyanlığın sızması sonucu, Atina kenti, Eskiçağ'daki bütün ününü yitirdi.

Atina sokaklarından bir görünüş.

ORTAÇAĞ'DAN GÜNÜMÜZE

1147'de Sicilya'dan gelen Normandların istila ettiği Atina, 1204'te Atina dukalığının başkenti oldu 1456'da Fatih Sultan Mehmed'in orduları tarafından Osmanlı topraklarına katıldı. 1687'de Venedikliler tarafından alındıysa da, ertesi yıl yeniden fethedildi. 1834'te Yunanistan krallığının başkenti olan kent, hızla geliştiyse de, düzensiz ve rasgele büyüme sonucu, çevresi gecekondu alanı görünümünde bölgelerle kaplandı. İkinci Dünya savaşı, Alman işgali ve işgali izleyen iç savaş sırasında kentin gelişmesi durdu. 1950'den sonra büyük ölçüde yenilenmeye başlandı ve hızla büyüdü. Pire limanına yakın olması nedeniyle dışarıyla bağlantısını kolayca sağlayan Atina'da, son yıllarda turizm etkinlikleri gelişmekte, kent özellikle eski anıtlarıyla, büyük ölçüde turist çekmektedir. ■

atlama

Bir uzun atlama yarışmasından görünüş.

Doğal bir eğilimi yansıtan atlama, insanın yaşamında sık sık yapmak zorunda kaldığı bir harekettir: Gün gelir bir dereden atlanır; bir başka gün yüksek bir yerden atlanır; çocuklar ayaklarını birleştirerek atlamaya çalışırlar ya da ip atlayarak eğlenirler; vb. Aslında bütün spor oyunları atlama hareketini gerektirirse de, atletizmde atlama, birbirinden çok farklı dört ayrı dal içerir: Yüksek atlama; uzun atlama; üç adım atlama; sırıkla atlama. Bu dört dalda da yarışmacıların üç deneme hakkı vardır ve yalnızca en iyi denemede yapılan derece geçerlidir.

YÜKSEK ATLAMA

Atlayıcı, uçları destekler üstüne dayalı olan yatay tahta çıtayı düşürmeden aşmak zorundadır. Destekler 4×6 sm'lik dikdörtgen iki yüzeydir. 3,66 m-4 m arası uzunlukta,2 kg'dan hafif olan çıtanın kesitiyse, kenarı 30 mm olan bir üçgen biçimindedir. Atlama alanı, atlayıcının hız kazanmasını sağlayan en az 15 m'lik bir hız alma mesafesi ile genellikle polietilen süngerden yapılmış kalın bir düşme minderinden oluşur. Sporcuların 12,5 mm'den daha kalın tabanlı ayakkabılar kullanmaları yönetmeliğe aykırıdır. Son basışın tek ayakla yapılması gerekir; çıta kıpırdayabilir, ama düşmemelidir. Üç başarısız atlama, atlayıcının elenmesine neden olur.

Yüksek atlama, bütün dikkat ve gücü toplamayı ve sinirlerin sağlam olmasını gerektiren bir spordur. Uygulamada, çıta, başarısız yarışmacıları elemek amacıyla art arda yükseltildiğinden yarışmalar uzun sürer: Her yükseklik için ve her yükseklikte de üç deneme yapmak için sıralarını beklemek zorunda olan yarışmacıların her atlayışta, dikkat ve güçlerini birkaç saniye içinde toplamaları gerekir.

UZUN ATLAMA

Atlama alanı, 35-40 m uzunluğunda bir hız alma pisti ile pistin sonundaki bir basma tahtasından oluşur. Basma tahtası beyaz boyalı, 1,22 m uzunluğunda, 0,10 m kalınlığında (ayakkabı tabanından biraz daha az) ve 0,20 m genişliğindedir. Basma sırasında ayak, tahtanın ön ucunun sınırını aşmamalıdır (atlayış da buradan başlayarak ölçülür). Basma tahtasından yaklaşık 1 m uzaklıkta kumla dolu atlama havuzu (en az 9 m uzunluğunda ve 2,75 m genişliğinde) yer alır. Atlayışın uç noktasını ayak izinin topuk bölümü belirler.

Yüksek atlamada, hız alma, dikkat ve güç toplama süresi uzatılıp, "yerden ayağın kesilmesi" hareketi yavaşça hazırlarken, uzun atlamada hız alma, gerçekten büyük bir hız gerektirir: Yarışmacı, basma tahtasına son hızla gelmelidir. Yarışmalar önceden saptanmış çizginin (atlayış bu çizgiden ölçülür) hep en yakınına basmak istedikleri için sık sık bu çizgiyi aştıklarından, yapılan birçok atlama geçersiz sayılabilir.

ÜÇ ADIM ATLAMA

Uyum, dikkat, birden hız kazanabilme ve büyük bir eklem sağlamlığı gerektiren bu dalda, bir hız alma koşusundan sonra, art arda üç sıçrama yapılır. İlk ikisinde itiş aynı bacağa, üçüncüsündeyse öbür bacağa dayanır. Sporcu bir ayak yanlışı yaparsa, atlama geçerli sayılmaz.

SIRIKLA ATLAMA

40 m uzunluğundaki hız alma pisti, yamuk biçimde bir sırık saplama kazanıyla son bulur. Bu kazanın uzunluğu 1 m, en geniş kenarı 0,60 m, düşüş minderine en yakın olan öbür kenarıysa 0,15 m'dir. Minder polietilen süngerdendir. Yüksek atlamadakine benzeyen çıta, sırıkla atlama sehpasını oluşturan iki dikmenin dışına doğru taşmış yuvarlak iki çıkıntıya (çapları 13 mm) dayalıdır. Dikmeler arası uzaklık en az 3,66 m'dir. Dişbudak, duralümin ya da cam elyafından yapılan sırık (genellikle 4 m uzunluktadır, çapı 5 sm'dir), saplama noktası içine sivri ya da yuvarlak olan uç bölümüyle saplanır (sırığın bambudan olduğu yakın dönemlerde durum böyle değildi). Kolların gerilmesi ve vücudun yaylanması sonucunda ayaklar başın üstüne yükselir. Atlayıcı çıtanın üstüne vardığında, sırığı yan direkler arasından geçmemesi için geri iterken, döner ve daha da yükselir. ■

BAZI OLİMPİYATLARDAKİ ATLAMA DERECELERİ

YÜKSEK ATLAMA	
1896: Clark (A.B.D.)	1,81 m
1936: Johnson (A.B.D.)	2,03 m
1976: Wzsola (Polonya)	2,25 m
1980: Wessiz (D.A.C.)	2,36 m
1988: Adveyenko (S.S.C.B.)	2,38 m
1992: J. Sotomayor (Küba)	2,34 m
UZUN ATLAMA	
1896: Clark (A.B.D.)	6,35 m
1936: Jesse Owens (A.B.D.)	8,06 m
1976: Robinson (A.B.D.)	8,35 m
1980: Dombrowski (D.A.C.)	8,54 m
1988: Lewis (A.B.D.)	8,72 m
1992: Carl Lewis (A.B.D.)	8,66 m
ÜÇ ADIM ATLAMA	
1896: Connolly (A.B.D.)	13,71 m
1936: Tajima (Japonya)	16 m
1976: Saneyev (S.S.C.B.)	17,35 m
1980: Udmae (S.S.C.B.)	17,35 m
1988: Markov (Bulgar.)	17,61 m
1992: Mike Conley (A.B.D.)	18 m
SIRIKLA ATLAMA	
1896: Hoyt (A.B.D.)	3,30 m
1936: Meadows (A.B.D.)	4,35 m
1976: Slusarski (Polonya)	5,50 m
1980: Kozakiewigz (Polonya)	5,78 m
1988: Bubka (S.S.C.B.)	5,90 m
1992: Maksim Tarassov (B.D.T.)	5,68

Atlas dağları

Kuzey Afrika'da dağ sistemi.

Güneybatı-kuzeydoğu yönünde Büyük Sahra'dan Akdeniz'e kadar uzanan ve birçok sıradağdan oluşan Atlas dağları, batıdan doğuya doğru alçalırlar. En yüksek kesimleri Büyük Atlas ya da Yüksek Atlas dağlarında (Cebel Tubkal'da 4 165 m) yer alır.

Atlas dağlarını oluşturan sıradağların yapıları, birbirlerinden farklı ve son derece çeşitlidir; Üçüncü Zaman'daki şiddetli sarsıntılar, Büyük Sahra tabanının kuzeyinde birikmiş İkinci Zaman ve Üçüncü Zaman tortullarının yükselmesine yol açmıştı ve daha Eyosen döneminde, batıda yüksek kıvrımlar oluşurken, güney

Fas'ta Atlas dağlarından görünüş.

kesimde kırılmalar ortaya çıktı. Daha sonra Miyosen-Pliyosen arasında yeni sarsıntılar, güneybatıda tabanı ve kıvrılmış tortuları yükselterek Büyük Sahra Atlasları'nın ve Fas Atlasları'nın yükseltisini daha da artırdılar. Bu arada kuzeydoğuya doğru, kıvrılmalar, kırıklar ve yanardağ püskürmeleri (Orta Atlas dağları) ortaya çıktı. En yeni kıvrılmalar, Tunus sıradağlarının sırt çizgisi ile Krumiri dağlarında kubbe ve çanak görünümünde yer şekilleri oluşturdu ve Cezayir'deki Avras sıradağlarını en yüksek noktalarına ulaştırdı.

Atlas dağlarında görünüm kesimlere göre büyük ölçüde değişir. Güneyde, Anti Atlas dağları ile Bani dağlarına koşut uzanan, kuzeydoğuda Orta Atlas dağlarıyla devam eden Fas'taki Yüksek Atlas dağları dizisi, kıvrılmış ve kırıklı yüksek Alp dağları görünümündedir; burada kaba biçimli, billursu doruklar, aşınma sonucu birbirinden iyice ayrılmış kıvrımların üstünde yükselir, Cezayir ve Tunus'taki Sahra Atlasları (2 327 m) ve Tell Atlasları (2 308 m), Büyük Sahra kıyısında uzanırlar; yamaçlardaki sel suları tarafından derinlemesine yarılmışlardır; doğuya doğru daralarak, Tunus'ta Bizerte ve Bon burnu yönünde ortadan masamsı topraklar bölgesini (Cezayir-Fas yüksek yaylaları bozkırları) çerçevelerler. Atlas dağlarının çeşitli sıralarında görülen farklı yaşama biçimleri, yükseltiye, yağışlara ve tarihsel olaylara dayanılarak açıklanabilir.

BÜYÜK ATLAS DAĞLARI. Kuzey Afrika'nın en yüksek sıradağlarını oluşturan Büyük Atlas (ya da Yüksek Atlas) dağları, güneybatıdan kuzeydoğuya doğru 750 km boyunca uzanırlar; Fas'ın güneyinde, Sus ve Dades göçüntülerinin, kuzeyindeyse Havz ve Yukarı Muluya ovalarının üstünde yükselirler.

Çoğunlukla Berberilerin oturduğu bu bölgede, nüfus yoğunluğu özellikle batı kesimde yüksektir: Büyük köylerde yaşayan ve geleneksel toplum yapılarını koruyan köylüler yamaçlarda düzenledikleri taraçalarda ya da vadilerde, tahıl tarımıyla geçinirler. Kışın vadilere inildiği, yazın yaylalardaki otlaklara çıkıldığı için, tarımın hayvan yetiştiriciliğiyle birlikte sürdürülmesi zorunludur. Yörede teknik değişikliklere ve ticaret ilişkilerinin yeni biçimde düzenlenmesine yol açan Marakeş kentinin etkisiyle, yaşama biçiminde sınırlı da olsa bazı değişiklikler ortaya çıkmaktadır.

ORTA ATLAS DAĞLARI. Güneyde Yukarı Muluya'nın yanı başında yükselen kıvrımlı sıradağlar geniş kalkerli yaylalarla çevrilmiştir. İyi yağış alan, yamaçları ormanlar ve otlaklarla kaplı olan Orta Atlas dağlarında, koşullar hayvancılığa son derece elverişlidir. Çeşitli Berberi aşiretleri, yazın dağlardaki topraklarında, kışın alçak kesimlerdeki topraklarında yaşar, mevsimden mevsime çadırlarıyla yer değiştirirler. Göçebe hayvancılığın hâlâ başlıca etkinlik olmasına karşın, bir yandan nüfus artışı, bir yandan da ormanların, ortak kullanılan otlakların azalması nedeniyle, yarı-göçebe yaşamın yerini yavaş yavaş yerleşik yaşam almakta, tarım gelişmekte, yerleşme merkezleri kalabalıklaşmakta ve büyümektedir.

SAHRA ATLASLARI. Sahra tabanı üstündeki Atlas dağlarının güney sı-

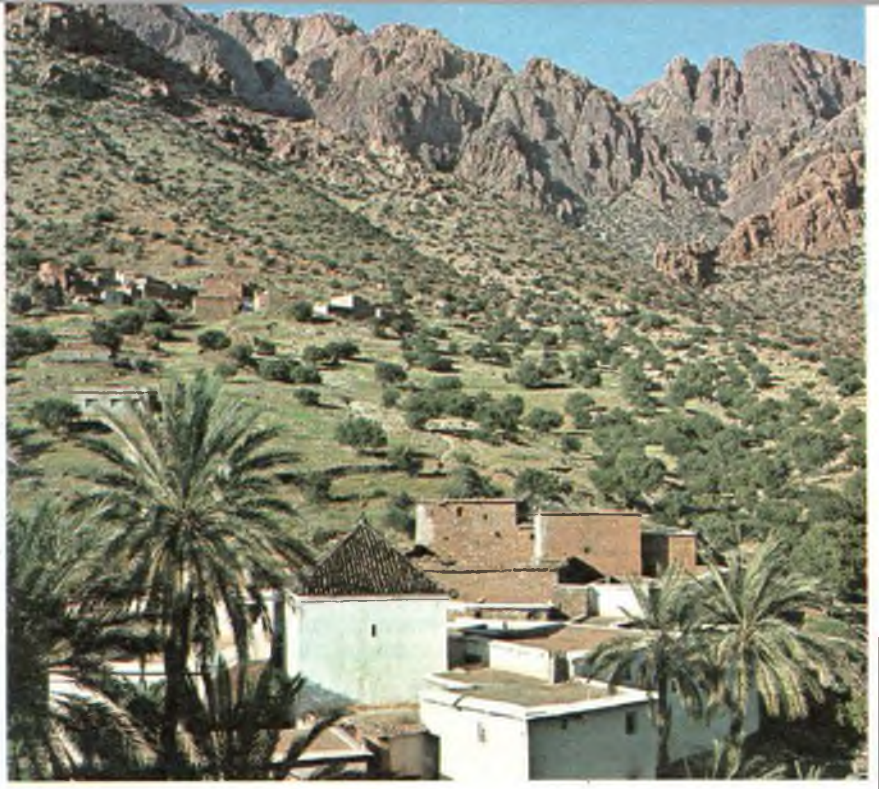

nırını oluşturan ve Cezayir-Fas sınırında 700 km boyunca Ziban'a doğru uzanan bu dağlar, güneyde Büyük Sahra'nın iklim sınırını, kuzeyde de Akdeniz etkilerinin sona erme sınırını belirlerler. Kuzey yamaçlarında sebze ve meyve yetiştiren dağlılar ile yerleşik çiftçiler, dağ eteği kesiminde yazın yaylaya çıkan yarı-göçebe topluluklar yaşar. TELL ATLASLARI. Muluya'dan Bon burnuna kadar kıyıya koşut uzanırlar. Akdeniz ikliminin etkisiyle bölgede kurak iklim egemendir ve seller toprağın büyük ölçüde aşınmasına neden olur. Denize yakın olan ve yeterli yağış alan yüksek yerler, mantar meşeleri ve çamlarla kaplıdır. Tafna ve Maskara'nın iç ovalarında yaşayan halk, tarımla uğraşır. ■

Üstte: Anti Atlas dağlarındaki bir yerleşmeden görünüş.

Solda: Fas'ta Bin El Vidan baraj gölü kıyıları.

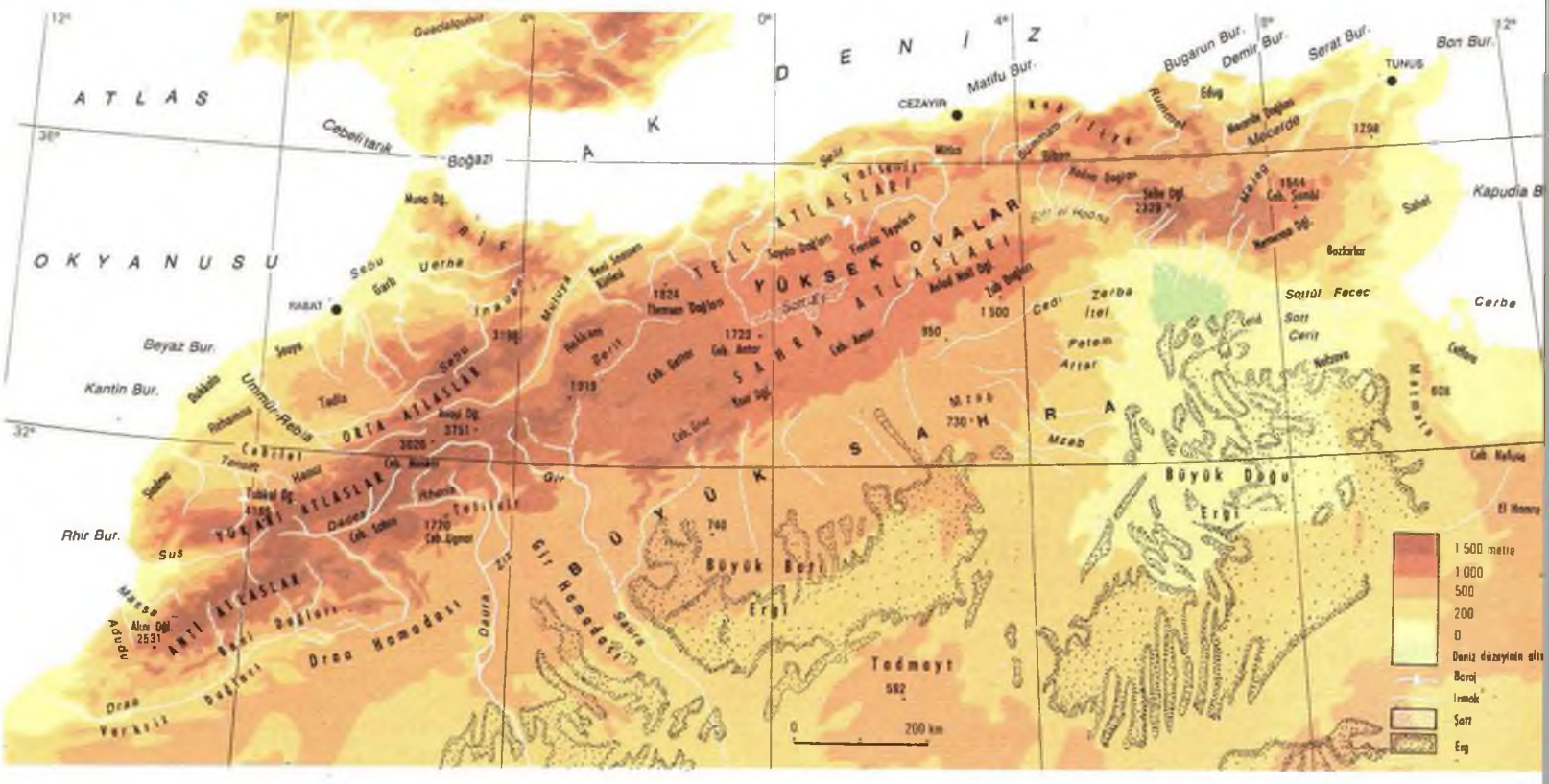

Atlas Okyanusu

Dünyanın 1/5'ini kaplayan ikinci büyük okyanus (318 milyon km²).
Batıda Amerika kıtasıyla, doğuda Avrupa ve Amerika'yla sınırlı olan Atlas Okyanusu, güneyde Güney Buz denizine, kuzevde Kuzey Buz denizine kadar uzanır. Geleneksel olarak yapılan Kuzey Atlas Okyanusu ve Güney Atlas Okyanusu ayrımını son jeoloji bulguları, Kuzey Atlas Okyanusu ile Güney Atlas Okyanusu'nun aynı zamanda açılmamış olduklarını göstererek doğrulamıştır. Kuzey Atlas Okyanusu'ndaki akıntılara ilişkin ilk bilgiler 1650 yılında elde edildi. Ama düzenli araştırmalara ancak XIX. yy'da başlandı ve Maury, okyanus tabanının topografya haritasını hazırladı (1854). Ama dip yüzey şekillerinin ana çizgileri ancak, okyanusu aşan ilk telgraf hattının döşenmesinden (1866) ve sonarların kullanılmaya başlanmasından sonra gerçekleştirildi. Kanada kıyısında, Atlas Okyanusu kuzey-güney doğrultulu Atlas Okyanusu Orta Sırtı'yla oldukça bakışımlı iki parçaya bölünür. Derin deniz çukurları ekvator düzeyinde, bu sırtı kesintiye uğratan bir kırıkla (Romanche çukuru, 7 700 m) birbirine bağlanır. Doğudan batıya uzanan daha alçak sırtlar, geniş dipler, küçük, birbirinden bağımsız alanlara bölerler. En derin yerlere, yay biçiminde uzanan adalar yakınlarında raslanır: Porto Riko çukurunda 9 218 m; Sandwich adaları çukurunda 8 264 m. Jan Mayen, Saint-Paul, Ascension, St. Helena, Tristan da Cunha, Gough ve Bouvet adaları, Atlas Okyanusu Orta Sırtı üstünde yer alırlar ve tümü yanardağ kökenlidir (Tristan da Cunha halkı, 1960'taki püskürme sonucunda, boşaltılmıştır). Yanardağ kökenli öbür adalarsa, sırtın dışında yer alırlar: Faeröerne, Fernando Po, Principe, Sao Tome, Annobon, Trinidad ve Sandwich adaları. Asor adaları, Kanarya adaları, Cabo Verde adaları ve Antil adaları da genellikle yanardağ kökenlidirler. Bermuda adaları, eski kraterler üstünde oluşmuş mercan resifleridir: Bütün öbür adalarsa, kıtanın uzantılarını oluştururlar: Büyük Antil adaları; Spitzberg; Falkland (Malvinas); vb. Atlas Okyanusu diplerinin % 70'i, açık deniz tortullarıyla kaplıdır; globijerinli kalker çamurlarının ağır bastığı bu tortullar arasında, diyatomeli silis tortullarına ve kırmızı (kil) çamurlara da raslanır. Diyatomeli çamurlar, Antarktika sınırında daha çokturlar; kırmızı çamurlarsa

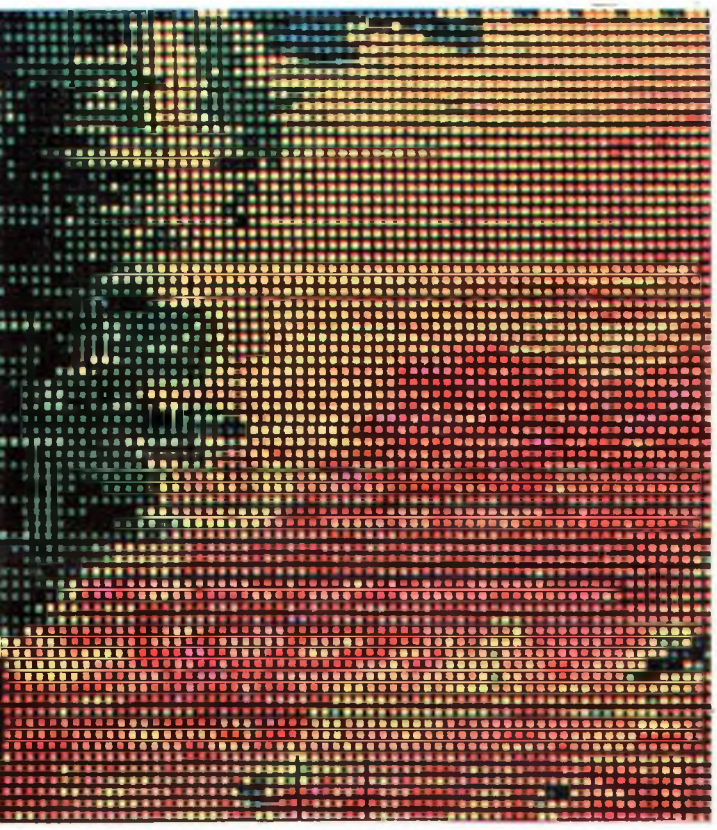

Golfstrim'in sıcaklık haritası. Kırmızı: Sıcak sular. Sarı: Daha soğuk sular. Yeşil: Toprak ve bulutlar.

çok derin kesimlerde bulunurlar.
Antarktika rüzgârlarının özelliği, doğudan batıya esmeleridir; kış mevsiminde 8 Beaufort gücüne ulaşabilirler. Tropikal siklonlar, yalnızca, Kuzey Atlas Okyanusu'nun batı kesiminde görülür. Yağışlar sıktır; su sıcaklığının havaya oranla daha az olduğu bölgelerde sis olayı ortaya çıkar. Yüzeydeki suyun ortalama sıcaklığı, genellikle, havadan 1°C yüksektir.Şiddetli akıntıların ve sıcaklık değişikliği hareketlerinin yol açtığı yatay su taşınması dolayısıyle, önemli değişiklikler ortaya çıkar.
Çok yağışlı bölgelerde tuz oranı ‰ 35'ten azdır;ekvator körfezlerinde ‰37'yi geçer;buzulların beslediği (Grönland ve Labrador akıntıları) soğuk akıntılardaysa ‰ 30'dan azdır. Ana kaynakları Grönland'ın batı kıyısı olan buzdağları, Amerika kıyıları boyunca Bermuda adalarına kadar inerler. Yüzey akıntıları, egemen rüzgârların yayılma doğrultusunda uzanırlar; yön denizaltı yüzey şekillerine ve enlemlere bağlı olarak değişir. Güney ve kuzey ekvator akıntılarının sürekliliğini, alize rüzgârlarının düzenli esmeleri sağlar. Antil adaları akıntısı ile Florida akıntısının Meksika körfezi ağzında birbirine kavuşması, Golfstrim'in (Gulf Stream) oluşmasına yol açar. Sonradan ikiye ayrılarak Orta Atlas Okyanusu akıntısını ve Kuzey Atlas Okyanusu akıntısını oluşturan Golfstrim'in, Kuzey Buz denizine girmesi, Sibirya kıyılarını belli bir ölçüde ısıtır. Yoğunlukları bazı bölgelerde, kış mevsiminde artan yüzey suları, derinlere inip, aynı yoğunluktaki düzeye yayılırlar. Böylece, Atlas Okyanusu sularında gerçek bir "tabakalaşma" ortaya çıkar. —1°C'tan soğuk olan Kuzey kutup bölgesi çevre suları, 50° kuzey enlemine kadar yayılırlar. Kuzey Atlas Okyanusu suları, 3 000 m derinlikte yerleşir ve güneye doğru akarak, Cebelitarık'tan çıkan tuzlu Akdeniz sularıyla karışırlar. Bu tabaka yeniden yüzeye çıktığı Güney kutbu sularına kadar izlenebilir. Güney kutbu bölgesinin çevre suları daha sıcaktırlar (6°C) ve 700 ya da 800 m derinlikte bir su örtüsü oluşturarak ekvatorun kuzeyine doğru çıkarlar. Hızı dakikada birkaç santimetre kadar olan bu dolaşımlar, derin bölgelere oksijen taşıyarak canlıların yaşamasını sağlarlar.
Atlas Okyanusu'nda insan etkinliği büyük ölçüde gelişmiştir. Dünyada yılda avlanan 30 milyon ton balığın yarısı bu sulardan gelir. Balık avlarının en büyük bölümü, kıta sahanlığında gerçekleştirilir ve dağılımı şöyledir: Kuzeydoğu Atlas Okyanusu'nda % 30; Kuzeybatı Atlas Okyanusu'nda % 12; Güney Atlas Okyanusu'nda % 4.
Rüzgârların düzenli esmesi, havacılığın gelişmesine bağlı olarak daha kesin meteoroloji gözlemlerinin yapılması ve uluslararası bir kuruluşun buzdağlarını sürekli izlemesi, Kuzey Atlas Okyanusu'nun güvenli bir ulaşım yolu olmasını sağlamıştır.■

Atlas Okyanusu adaları

Yüzölçümü bakımından dünyanın ikinci büyük okyanusu olan Atlas Okyanusu'ndaki adalar ve takımadalar.
Atlas Okyanusu adalarının sayısı Büyük Okyanus ve Hint Okyanusu'ndakilere oranla daha azdır(hiç değilse okyanustaki yayılma alanlarının ortasında). Gerçekten, Avrupa, Kuzey Amerika ve Orta Amerika kıyıları yakınlarında adaların çok sayıda olmasına karşılık Güney Amerika ve Afrika kıyılarında azaldıkları görülür. Bunun nedeni, Brezilya tabanı ile Afrika tabanı arasında gerçekleşmiş olan kesintinin, her iki yanda da kıta sahanlığının dar olmasına ve adaların sayısının azalmasına yol açmış olmasıdır. Atlas Okyanusu adalarının çoğu kuzeyde İzlanda'dan, güneyde Bouvet'ye kadar, Atlas Okyanusu Orta Sırtı'nı izleyen tektonik etkinliğin doğurmuş olduğu yanardağ kökenli tepelerdir. Bu yanardağ kökenli adalar, İzlanda dışında kuzeyden güneye doğru şöyle sıralanır: Asor adaları; Kanarya adaları ve Madeira; Cabo Verde adaları; Ascension; St. Helena; Tristan da Cunha. Batı Atlas Okyanusu'nda Bermuda adaları, yanardağ kökenli olmayan bir asokyanus kütlesinin doruklarıdırlar ve hem tarihleri,hem de iktisatları bakımından, kıta sahanlığı adaları olan Bahama adalarını andırırlar.

İNSAN COĞRAFYASI

Atlas Okyanusu adalarına, XV. yy' da Avrupalıların girişikleri büyük keşif seferleri sonucunda yerleşildi (bu, adalarda çok sayıda Portekizli ve İspanyol bulunmasını açıklar). Zencilerin ve melezlerin çoğunluğu oluşturmalarıysa, köle ticaretinin sonucudur. Atlas Okyanusu ulaşım yollarını ele geçirmek isteyen İngilizler, İspanyollar, Portekizliler, Fransızlar ve Hollandalılar bu adalara egemen olmak için sık sık çatışmışlardır.
İspanyollar, Kanarya adalarında, yıllarca savaştıktan sonra Guancheleri egemenlikleri altına almışlardır. İyice kuzeyde yer alan Asor adalarıysa kargaşaların uzağında kalmış ve Portekizli balıkçılar ile yoksul köylülerin sığınağı olmuşlardır. İkinci Dünya savaşıyla bu adalar strateji açısından önem kazanmış ve Asor, Bermuda, Bahama adalarında A.B.D. üsleri kurulmuştur.
Günümüzde Atlas Okyanusu adaları turistlerin uğrak yeri haline gelmiş ve turizm, çok düşük olan yaşama düzeyinin yükselmesini sağlamıştır.■

atletizm

İnsanın üç doğal hareketi olan koşma, atlama ve atmaya dayanılarak oluşturulmuş spor dalları bütünü.
Atletizmin tarihi İ.Ö. II. binyıla kadar uzanırsa da, gerçek anlamıyla, Klasik Eskiçağ'da toplum yaşantısında önemli bir rol oynadıktan sonra, aşağı yukarı on iki yüzyıllık bir durgunluk dönemi geçirip, XIX. yy'ın ortasında yeni bir anlam kazanmıştır. Atletizmin neden ve nasıl ortaya çıktığını kavramaya yardımcı olacak iki temel veri vardır: Toplumbilim kökenli veri; felsefe kökenli veri. Toplumbilim kökenli veri Eskiçağ'daki toplum yapılarından ve bu yapıların insan üstündeki etkilerinden

kaynaklanır: Gerek Mısır'da, gerek Yunan sitelerinde, yaşamın belli kurallara bağlandığı, görevlerin bir piramit biçiminde düzenlendiği toplumlarda, yeteneklerinin bazılarını kullanamayan insanlar, zamanla atletizmin doğmasına neden olacak hareketlerle söz konusu toplumsal engelleri aşma çaresini bulmuşlardır. Toplum içindeki yerlerine bakılmaksızın herkesin atletizm yarışmalarına serbestçe katılabilmesi ve yarışmaları kazananlara çeşitli ayrıcalıklar tanınması, aynı toplum çerçevesi içinde bir "karşı-toplum" oluşturmuştur. Toplumun ödüllendirdiği ve gene bu toplumla bütünleşecek olan karşı-toplumu yaratan atletizm, site yaşamı açısından önemli bir işlev yerine getirmiştir.

Atletizmin ortaya çıkışını kavramayı sağlayacak ikinci veriye (felsefe kökenli veri) göre, atletizm, insanın kendi dünyasından kurtulmasını, bütün sınırları zorlayarak kendi çevresini aşmasını sağlayan yoldur. Böylece, doğaya, yerçekimine, uzama karşı girişilen savaşım, atletizmin Eski Yunan'da gerçek bir felsefe çalışması haline gelmesini sağlamış, gerçekten atletizm, insanın saldırganlığını yönlendirmiş, rakibini yenme yoluyla doğa karşısında kazandığı özgürlüğü yüceltmiştir.

Eski Yunan'da, atletizm, sitenin toplum yaşamında görev alacak *ephebos* denilen delikanlılar tarafından yapılırdı. Delikanlı doğuştan yurttaş olsa bile, ancak atletizm yarışmalarında başarı gösterdikten sonra bütün yurttaşlık haklarına kavuşabilirdi. Yarışmalarda kazandığı başarılar, onun yetişkin yaşamına katılmadaki yeteneğinin, yaptığı işlerdeki ustalığının ve Yunan sitesinin geleceğinde etkili olacağının kanıtı sayılırdı. Delikanlılar, 11 aylık bir atletizm hazırlığından sonra, yaşıtlarıyla birlikte site yaşamında yerlerini alırlardı. Atletizmin Eskiçağ toplumunda oynadığı toplum yaşamıyla bütünleşme işlevi, Roma'da varlığını sürdürmedi ve atletizm daha çok bir gösteri haline geldi.

MODERN ATLETİZM

Modern atletizm, insanın, kişiliğini bulmak ve açıklığa kavuşturmak için çaba harcama biçimlerinden biridir. Aynı zamanda da, iş bölümü, meslek eğitimi, ileri teknolojiden yararlanılarak en yüksek verime ulaşma gibi, sanayi toplumunun en belirgin özelliklerini yansıtır.

Modern atletizm, en erken sanayileşmiş ülke olan İngiltere'de 1866'da yapılan ilk Oxford-Cambridge karşılaşmasıyla doğmuş, söz konusu karşılaşma, o tarihten sonra her yıl düzenlenmiş, XIX. yy'da Avrupa'ya oranla daha ileri düzeyde bulunan Anglosakson ülkeleri, üstünlüklerini ve kullandıkları yarışma ölçü ve birimlerini, yıllar boyunca kabul ettirmişlerdir.

Modern atletizm iki ana dala ayrılır: Koşular; yarışmalar.

Koşular da kendi içlerinde ikiye bölünür: 100 m'den maratona (42 200 km) kadar olan düz koşular; 110 m engelliden engelli kır koşusuna *(cross-country)* kadar engelli koşular. Yarışmalar da ikiye ayrılır: Atlamalar (yüksek atlama, uzun atlama, üç adım atlama, sırıkla atlama); atmalar (gülle, disk, cirit, çekiç). Puan verilerek değerlendirilen dekatlon, adından da anlaşıldığı

Gülle atma hareketinin baştan sona evrimi.

Bir koşunun başlangıcından görünüş.

gibi, 10 dalı (yunanca *deka* on demektir) içerir: 100 m; 400 m; 1 500 m; 110 m engelli, uzun, yüksek, sırıkla atlamalar; gülle, disk, cirit atmalar.

Atletizm hem erkekler, hem kadınlar tarafından yapılır; ama, sırıkla atlama, çekiç atma, vb. dallarda yalnızca erkekler yarışır. Ayrıca, atmalarda bayanların kullandığı aletler daha hafiftir; bunun yanı sıra, atletizmle uğraşan kadınların güçlü yapılı ama antrenmansız erkeklerden çok daha iyi sonuçlar elde ettiklerini de belirtmek gerekir.

KOŞU

Koşular, düz ya da engelli olsun, üç ana bölümden oluşur: Sürat koşuları; orta mesafe koşuları; uzun mesafe koşuları. Sürat koşularında, insanın en çok hızı, en uzun süre devam ettirebilme yeteneği şu iki temel niteliğin sonucudur: Hızlı adım atma komutlarını beyinden kaslara aktarma yeteneği olmak; bu yeteneği, özellikle aynı hareketleri yinelemeye dayanan antrenmanlarla geliştirmek. Sürat koşucusu sinir komutları hızlı, uyluk ve baldır kasları gelişmiş, hızdan tam anlamıyla bir gevşemeye geçebilmekte usta bir kişidir. Engelli sürat koşucuları için özel bir nitelik gerekir; engelleri belli bir adım genişliği (fule) içinde aşma biçimi (bacakların uzunluğuna, esnekliğe ve apansız hareket yapabilme yeteneğine dayalıdır). Olimpiyat oyunlarında, sürat koşuları ikiye ayrılır: Kısa(100 m ve 200 m) ve uzun(400 m) sürat koşuları. 400 m en zor koşulardan biridir; çünkü sürekli bir hız, aynı zamanda da 100 m ve 200 m'de olduğundan daha çok beden dayanıklılığı gerektirir. A.B.D'li melez atlet Lou Jones'un 45,2 ile dünya rekoru kırdıktan sonra bitiş çizgisinde yığılıp kalmış olması, bu dalın ne kadar güç olduğunu ortaya koyan örneklerden biridir. Uzun ve orta mesafe koşularında alınan sonuçlara bakılarak insanın, saatte 42 km'den biraz yüksek olan en üst hızının ötesine geçemeyeceği söylenebilirse de, insan dayanıklılığının sınırları henüz bilinmemektedir. Yapılmış ve yapılması beklenen en şaşırtıcı ilerlemeler orta mesafe koşularında gözlenir. Bu alanda en çok yirmi yıl önce kırılmış rekorlar bile, günümüzde deneyimsiz atletlerin ulaştığı derecelerdir ve geçmişin unutulmaz atletleri Deerfoot, Jean Bouin, hattâ Paavo Nurmi, Jules Ladoumègue, günümüzde yarışsalar, o dereceleriyle ancak iyice birer atlet sayılabilirler.

Kalbin direncini artırmak ve koşucuyu ruhsal açıdan hazırlamak amacıyla antrenmanların teknoloji anlayışıyla düzenlenmesi, şaşırtıcı sonuçlara ulaşılmasını sağlamıştır: 1964 yılında Yeni Zelandah Snell, 800 m'yi, 1904 olimpiyat birincisinden 11 saniye, 1 500 m'yi ise 17 saniye daha kısa sürede koşuyordu. 1948-1952 yılları arasında, dalının bütün yarışlarında başarı kazandığı için "lokomotif" adı takılan Çek atleti Emil Zatopek'se, uzun mesafe koşularını gerçekten izlenmeye değer bir spor dalı durumuna getirmişti: Zatopek, Helsinki Olimpiyat Oyunları'nda 5 000 m, 10 000 m ve maratonda üç altın madalya kazandı. Daha önce yarışlarda Zatopek'in ardından ikinci gelen Fransız Mimoun, ancak Melbourne Oyunları'nda (1956) maratonu kazanabildi. Ama, o tarihten sonra, bu atletin de rekorları asıldı. 1972'de Münih'te, Finlandiyalı atlet Viren'in 5 000 m'yi Fransız atletten 40 saniye, 10 000 m'yiyse 1 dakika 40 saniye daha kısa sürede koşmasının ardından, 1991'de 5 000 m'de S. Aouita 12'58"39'lik, 10 000 m'de de Meksikalı A. Barrios 27'08"23'lik dereceler elde ettiler (Bkz. KOŞU).

ATLAMALAR

Yüksek atlama dalında, atlet, uçları iki destek üstüne yatay yerleştirilmiş çıtayı, düşürmeden aşmak zorundadır. Bu spor dalının gelişmesi, ön koşu, sıçrama ve çıtayı geçme aşamaları arasında en iyi uyumu sağlayabilme konusunda harcanan sürekli ilerleme çabasını yansıtır.

Son yetmiş yıl boyunca çeşitli atlama yöntemleri birbirini izlemiş ve birbirlerinin eksik yanlarını tamamlamalarıyla rekorlarda önemli ilerleme sağlanmıştır: İlk zamanlar, çıtanın karşısında bulunan atlayıcı, dizlerini bükerek çıtayı aşıyordu; bu ilkel atlayışın yerini daha sonraları, basit makas ve dönüşlü makas aldı; A.B.D'nden George Horine "kaliforniya dönmesi" yöntemini benimseyerek 2 m engelini geçen ilk atlet oldu bu yöntemi daha da geliştiren Sovyet Valeri Brumel, daha sonra da A.B.D'nden Pat Matzdorf 2,29 m'lik yüksekliği aşmayı başardılar; Münih Olimpiyat

Sırıkla atlayan bir sporcunun çıtayı aşması. Eskiden, sırıkla atlama dalında kullanılan sırık bambudandı, günümüzdeyse cam elyafındandır ve çok daha iyi bükülmektedir.

Oyunları'nda ortaya çıkan sırtüstü atlayışsa, yeni başarılara ulaşılmasını sağladı ve Kübalı atlet S. Sotomayor 1991'de 2,44 m'yi aştı.

Uzun atlama temelde hız alma koşusuna benzer. En büyük güçlük, atlayanın "havalanacağı" noktayı hesaplamasındadır.

Üç adım atlama, eski metinlerin kuşkusuz kötü bir yorumundan doğmuştur: Eski Yunan atletlerinin 16 m'yi tek adımda aşamadıkları saptanınca, üç adım atlamanın söz konusu olduğu sonucuna varıldı (oysa yakın dönemde yapılan araştırmalarla bu şaşırtıcı sayıların birbirinden ayrı üç atlama sonucu elde edildiği anlaşılmıştır). Günümüzde üç adım atlama, kas yapısının güçlülüğünü, çevikliği ve dengeyi birleştiren bir spor dalıdır. İki ayak bitişik yapılan ilk atlayışta, koşunun hızından yararlanılır; ikinci atlayışta hız ve apansız hareket yapabilme yeteneği dengelenir; üçüncü atlayışsa tam anlamıyla apansız hareket yapabilme yeteneğinin sonucudur.

Sırıkla atlama da buna benzer bir evrim geçirdi. 1896 yılında Atina Olimpiyat Oyunları'nda A.B.D'nden Hoyt 3,30 m'yi aştı; bu yükseklik sonraki yıllarda atlama yöntemlerinin değişmesiyle, gün geçtikçe daha bükülgen sırıkların kullanılmasıyla önemli ölçüde geride bırakıldı. Münih'te Demokratik Alman atleti Nordwig 5,50 m'lik atlayışla, o zamana kadar A.B.D'li atlayıcılarda olan birinciliği ele geçirdi. Seul'deyse A.B.D'li Lewis 8,72 m'yi aştı.

ATMA

Güçlü olmak, atma sporu için zorunlu bir nitelikse de, bu gücün kusursuz bir atış biçimiyle ve ritimle birleştirilmesi de gerekir. Gerçekten bu spor dalı, yalnızca aletin biçim ve ağırlığıyla ilgili değil, atıcının art arda yapacağı hareketleri de sınırlayan kesin kurallar içerir. Bu dalda da, atma yöntemleri geliştirilmiş, rekorlar büyük ölçüde ilerletilmiştir.

TÜRKİYE'DE ATLETİZM

Türkiye'de ilk atletizm çalışmaları, 1870 yılında başlayarak, Galatasaray Mektebi Sultanisi'nde (Galatasaray Lisesi) ve Abdülhamit II döneminde Robert Kolej'de yapılan okul sporu düzeyindeki çalışmalardır. 1912-1913 yılları arasında Halit Şükrü Dölek, Nurettin Otmar Savcı, Selahattin ve Asım beyler gibi atletler kişisel çabalarla bazı başarılar elde ettilerse de, ciddi atletizm çalışmalarına 10 Ağustos 1922'de Türkiye Atletizm Federasyonu'nun kurulmasıyla başlandı. Türkiye'nin 1924 yılında düzenlenen Paris Olimpiyatları'na katılması, Türk atletizmi açısından önemli bir aşama oldu. Söz konusu dönemde yetişen Türk atletleri arasında özellikle Ömer Besim Koşalay, Şekip Engineri, Adil Giray, Rauf Hasağası, Burhan Aşan, Ünvan Tayfuroğlu, Vildan Âşir Savaşır, Suat Hayri Ürgüplü, Cezmi Şahingiray, Daniş Karabelen, Cemal Tural,daha sonraki yıllarda da Semih Türkdoğan, Mehmet Ali Aybar, Naili Moran, Enver Aziz Göknil, Mehmet Koşar, Haydar Aşan, Tevfik Böke, Şinasi Şahingiray, Selim Dirvana, Veysi Emre, vb. atletler sayılabilir. Veysi Emre, Balkan Oyunları'nda onur kürsüsüne çıkan ilk Türk atletidir.

Türkiye'de atletizm, 1930 yıllarında Balkan Oyunları'yla bağlantılı olarak gelişti ve Raif Emengen, Ziya Atlet, Sedat Şora, Enis Dinç, Füruzan Tekil, İrfan Şahinbaş, Ragıp Sabah, Cihat Renda, Muzaffer Baloğlu, Recep Koşar, Mustafa Kaplan, Rıza Maksut İşman, Faik Önem, Kemal Köksal, İbrahim Önuçar, Jerfi Fıratlı, Yavru Tınmaz, Ali Karaduman, Şevki Koru, vb. atletler yetişti.

Türk atletizmi 1940-1950 yıllarında en parlak dönemini yaşadı: 1940'ta Türk Milli Atletizm takımı Balkan şampiyonu oldu; 1948 Londra Olimpiyatları'nda üç adım atlamada Ruhi Sarıalp üçüncülük kazandı. Cezmi Or, Kemal Aksur, Adnan Ölçen, Eşref Aydın, Kemal Köksal, Seha Aksoy, Halit Arsever, Doğan Acarbay, Oktay Karakulak, Kemal Horolu, Osman Coşgül, Cahit Önel, Mustafa Batman, Nuri Turan, Mahir Araş, vb. atletlerin yetiştiği bu başarılı dönemden sonra, Ekrem Koçak, Avni Akgün, Ahmet Aytar, Muzaffer Selvi, Aydın Onur, Muharrem Dalkılıç, Gürkan Çevik, Şükrü Şaban, Orhan Aydın, Aşkın Tuna, vb. Türkiye'de atletizmin gelişmesine katkıda bulundular. 1968 Mexico Olimpiyatları'nda İsmail Akçay maratonda dördüncü oldu. 1970'ten sonraki yıllarda Türk atletizminde özellikle Veli Ballı, Şükrü Çaprazlı, Sermet Timurlenk, Mehmet Solmaz, Necdet Ayaz, İlhan Ağırbaş, Ekrem Özdamar, Mehmet Yurdadön, Turan Kahraman, Mehmet Terzi, Ahmet Altun, Nurullah Candan, Zeki Öztürk, Murat Apaydın, A. Kasapoğlu, vb., başarılı sonuçlar aldılar.

Türkiye'de kadınlar özellikle İkinci Dünya savaşından sonra, atletizme yöneldiler: 1958-1961 arasında düzenlenen Balkan Oyunları'nda 800 m'de şampiyon olan Gül Çiray (Akbaş), Aycan Önel, Aynur Taşdemir, Neşe Çetin, Ülker Kutlu, Ayşe Özkol (Timurlenk), Afitap Şahin, Semra Aksu, Sibel Tercan, Perican Bayar, vb. ün yaptılar. ■

DÜNYA REKORLARI

1970—1981 YILLARI ARASINDAKİ GELİŞME

ERKEKLER	1970	1981	1991
100 metre	9,95 sn	9,95 sn	9,86 sn
200 metre	19,83 sn	19,72 sn	19,72 sn
400 metre	43,86 sn	43,86 sn	43,29 sn
800 metre	1 dak 44,30 sn	1 dak 41,72 sn	1 dak 41,73 sn
1 500 metre	3 dak 33,10 sn	3 dak 31,36 sn	3 dak 29,46 sn
5 000 metre	13 dak 16,60 sn	13 dak 6,20 sn	12 dak 58,39 sn
10 000 metre	27 dak 39,40 sn	27 dak 22,50 sn	27 dak 08,23 sn
3 000 metre engelli	8 dak 22,20 sn	8 dak 5,40 sn	8 dak 05,35 sn
110 metre engelli	13,33 sn	12,93 sn	12,92 sn
400 metre engelli	48,12 sn	47,13 sn	47,02 sn
Yüksek atlama	2,28 metre	2,36 metre	2,44 metre
Uzun atlama	8,90 metre	8,90 metre	8,99 metre
Sırıkla atlama	5,44 metre	5,81 metre	6,09 metre
Üç adım atlama	17,39 metre	17,89 metre	17,97 metre
Gülle	21,78 metre	22,15 metre	23,12 metre
Disk	68,40 metre	71,16 metre	74,08 metre
Cirit	92,70 metre	96,72 metre	90,98 metre
Çekiç	75,48 metre	81,80 metre	86,74 metre
Dekatlon	8 417 puan	8 649 puan	
4 × 100 metre bayrak	38,24 sn	38,03 sn	
4 × 400 metre bayrak	2 dak 58,10 sn	2 dak 56,10 sn	

BAYANLAR	1970	1981	1991
100 metre	11,07 sn	10,88 sn	10,49 sn
200 metre	22,58 sn	21,71 sn	21,34 sn
400 metre	51,77 sn	48,60 sn	47,60 sn
800 metre	2 dak 0,50 sn	1 dak 53,43 sn	1 dak 53,28 sn
1 500 metre	4 dak 10,70 sn	3 dak 52,50 sn	3 dak 52,47 sn
100 metre engelli	12,90 sn	12,36 sn	12,21 sn
Yüksek atlama	1,91 metre	2,01 metre	2,09 metre
Uzun atlama	6,82 metre	7,09 metre	7,52 metre
Gülle	20,43 metre	22,45 metre	22,63 metre
Disk	63,96 metre	71,88 metre	76,80 metre
Cirit	62,40 metre	69,52 metre	80,00 metre

atma

Çeşitli yarışma dallarını içeren atma sporu, atletizmin önemli bir bölümünü oluşturur. Atmalar kendi aralarında 4'e ayrılırlar: Gülle atma; cirit atma; disk atma; yalnızca erkekler için çekiç atma.

Eski Yunan'daki gymnasion'larda (beden eğitimi okulları) ve olimpiyat oyunlarında disk ve cirit atılıyordu: O dönemden kalma heykellerin birçoğu, disk atıcısını gösteren heykellerdir. Keltler de genellikle saplı ve ağır demirci çekiçleri kullanarak, çekiç atma yarışmaları düzenliyorlardı. Günümüzde kullanılan çekiçse çelik bir tele bağlanmış, gülleye benzer bir küredir.

Atma sporunun bütün dalları özel nitelikler gerektirdiği için, bir şampiyonun birkaç türde atıcılık yapmasına ender raslanır. Değişik dallarda çalışan atletlerin kas yapıları da değişik olur. Sözgelimi, gülle ve çekiç atanlarda kaslar yoğun, disk ve cirit atanlardaysa yaygındır. Gülle, disk ve çekiç atma atletin çıkmasının yasak olduğu bir çember içinde yapılırken, cirit hızlı bir koşu sonucunda atılır. Bu koşu sırasında atlet, atış hareketinde harcayacağı enerjiyi "depo eder".

Cirit atan bir sporcu.

Gülle atan bir sporcu.

GÜLLE ATMA, 2,135 m çapında, yay biçimindeki bir çarpma tahtası ile sınırlanmış çember içinden yapılır. Çarpma tahtasının uzunluğu 1,22 m, yüksekliği 10 sm'dir; atıcı ayağını bu tahtaya dayayabilir ama, tahtayı aşamaz. Bedenin hiçbir bölümü, çemberin dışındaki toprağa değmemelidir. Küre biçimindeki gülle, dökme demir ya da bronzdandır. Ağırlığı büyükler için 7,257 kg, orta gençler için 6 kg, gençler için 5 kg'dır. Kadınlardaysa büyükler için 4 kg, orta gençler için 3 kg ağırlıktadır.

Gülle, elde, bilek kırılmış durumda, parmakların üstüne yerleştirilir. Atma hareketi, bir fırlatma hareketidir. Atıcı, hız alabilmek için, bir adım ilerleyerek ve ayak değiştirerek, çemberimsi bir doğrultuda dönme hareketi yapar. Atışa, sırt çember çıkışına dönük ve hafif çökük durumda başlanır; güllenin, düşmesi gerekli alanda yaptığı açı 90°olmalıdır.

ÇEKİÇ ATMA, çapı 2,135 m olan, tabanı çimentodan bir çember içinden yapılır; çember, seyircilerin güvenliği açısından tel bir kafesle çevrilmiştir. Çekiç, en azından 102 mm çapında dökme demir ya da tunçtandır; ucunda çelik telden bir sap ile atıcının tuttuğu bir kulp vardır: Tümü en az 7,257 kg ağırlığında, 1,215 m uzunluğundadır. Atma dönerek yapılır; atlet iki eliyle tuttuğu çekici, üç kez döndükten sonra fırlatır.

CİRİT ATMA'da, 30-36, 50 m uzunluğunda, 4 m genişliğindeki hız alma alanı, bir çizgiyle sınırlandırılmıştır. Atıcının, 7 sm genişliğindeki bu tahta (ya da metal) çizgiyi geçmesi yasaktır. Cirit en azından 2,60 m uzunluğunda, 800 gr ağırlığında, 25-35 mm çapında, hafif alaşımdan yapılmış sivri uçlu bir çubuktur. Ağırlık merkezine doğru, 0,16 m genişliğinde ipten bir sargıyla oluşturulmuş tutacak yeri vardır. Ucu ile ağırlık merkezi arasındaki uzaklık, 1,10 m'den çok, 0,80 m'den az olmamalıdır. Atma bir fırlatma hareketiyle yapılır; ciridin önce ucu toprağa batmalıdır.

DİSK ATMA, 2,50 m'lik yuvarlak bir çimento yüzeyden, dönüş hareketiyle yapılır. Bu alan, gülle atmadakine benzer bir çarpma tahtasıyla sınırlanmıştır. 219 mm çapındaki disk, metal bir çemberle çevrelenmiş tahtadandır ve iki yüzü birbirine benzer. Büyükler için 2 kg, orta gençler için 1,5 kg, gençler ve bayanlar için 1 kg ağırlığındadır. Kalınlığı merkezde 14 mm, uçlara doğru 13 mm ile 6 mm arasındadır. El, diskin üstüne dümdüz konur; parmak uçları kenarlarda kıvrılmıştır ve parmaklar birbirinden hafifçe ayrıdır. Atma, hız alınarak ya da hız alınmadan bedenin dönüş hareketiyle yapılır. Diskin düştüğü alanla yaptığı açı 60°'dir. ■

Atletizmin öbür dallarında olduğu gibi, atmada da çok büyük ilerlemeler olmuştur. Sözgelimi, 1896 olimpiyat şampiyonu tarafından 11,22 m'ye atılan gülle, günümüzde çok sayıda atlet tarafından 20 m'den uzağa atılmaktadır (1991'de A.B.D'li R. Barnes 23,12 m'yle dünya rekorunu kırmıştır). 1900 yılında 50 m dolaylarına atılan çekiçte, günümüzde 86,74 m (1991'de Rus Y. Sediyh) aşılmıştır; diskte 25 m'den 74,08 m'ye (Alman J. Schult, 1991), ciritte ise 55 m'den (1908 yılında) 90,98 m'ye (İngiliz S. Bockley, 1991). Yalnızca erkeklerin yarıştığı dekatlon, çekiç dışında bütün atmaları içerir.

atmosfer

Yer'i çevreleyen gaz gömleği.

Yer ve evren kökenli parçacıklar ile gaz karışımından oluşan atmosferin çeşitli tabakaları, yoklama balonları, yapay uydular, füzeler (kayıt cihazları ve radyo vericileriyle donatılmış) yardımıyla incelendiği gibi, magnetik, elektrik, akustik, radyoelektrik,vb. olayların araştırılmasıyla da, dolaylı yoldan incelenebilir.

Atmosferdeki gaz moleküllerinin yoğunluğu dış tabakalara doğru sürekli azaldığı için kesin bir dış sınır belirlenemez. 1 000 km'den sonraki atmosfer olaylarının gözlenemeyeceği kabul edilir. Uluslararası Jeodezi ve Jeofizik Birliği, 1951'de, atmosfer tabakalarının, sıcaklığın dikey dağılımına dayanan bir sınıflandırılmasını yapmıştır.

ATMOSFER TABAKALARI

TROPOSFER. Yer yüzeyinden enlemlere göre 7-17 km'lik bir yükseltiye kadar uzanan bu bölge, yaygın meteoroloji olaylarının (bulutlar, yağmur, fırtına, vb.) gözlendiği tabakadır. Atmosfer kütlesinin yaklaşık 3/4'nü içerir. % 99,97'si azot, oksijen ve argondan oluşmuştur.

Yer'in Apollo 17'den çekilmiş fotoğrafı; kalın bir bulut tabakası, Güney yarıküreyi, Akdeniz'den Atlas Okyanusu'na kadar kaplamıştır.

Özellikle alçak tabakalarında, değişik miktarda su buharı ve karbon dioksit bulunur. Sıcaklık, yükseltiyle, kilometrede ortalama 6°C azalır (ortalama sıcaklıklar: Yüzeyde, 10°C; 12 km yükseklikte, —55°C). Troposfer, özellikle sıcaklık farkından doğan dikey ve yatay akımlardan şiddetle etkilenir. Ekvatorda ortalama 17 km (ortalama sıcaklık: —85°C) olan troposferin üst sınırının yüksekliği, kutuplara yaklaşıldıkça 7 km'ye kadar düşer(ortalama sıcaklık: —50°C). Bu üst sınır aynı noktada meteoroloji durumlarına göre de değişikliğe uğrar. Troposfer'in üst sınırına *tropopoz* adı verilir.

STRATOSFER. Tropopozdan yaklaşık 50 km'lik bir yükseltiye kadar uzanır. Sıcaklık, yükseltiyle orantılı olarak hafifçe artar. Stratosferde hızı saatte 200-350 km'yi bulan şiddetli rüzgârlar oluşabilir. 35 km yükseltide, ozonun en çok yoğunlaştığı bir tabaka yer alır. Stratosferin en üst sınırına *stratopoz* denir; bu düzeyde sıcaklık 0°C dolayındadır.

MEZOSFER. Stratopozdan yaklaşık 80-85 km yükseltiye kadar uzanır; burada sıcaklığın dikey olarak azaldığı görülür. Mezosferin en üst sınırı olan *mezopoz*da sıcaklık -90°C'a kadar düşer.

TERMOSFER. Mezosferin üstünde yer alan bu tabakada sıcaklık, atmosfer sınırına kadar yeniden giderek artar; özellikle 200 km'nin üstünde, birkaç yüz derece yükselir.

Yükseltiye bağlı sıcaklık değişmelerine dayanan bu sınıflandırmaya, bir yandan havanın kimyasal bileşimindeki değişmeleri, bir yandan da elektrik yükünü hesaba katan sınıflandırmaları eklemek gerekir.

Atmosfer araştırmalarında kullanılan "Dinozor" adlı güdümlü meteoroloji balonu.

Atmosferin doğal kirlenmesiyle ilgili araştırmalarda kullanılan uzaktan kumandalı uçak.

KİMYASAL BİLEŞİMDEKİ DEĞİŞMELER

Havayı oluşturan başhca elementlerin dağılımı, mezosferin üst sınırına kadar pek değişikliğe uğramaz. Bu homojen durum gazların yoğunluklarına göre dağılmalarını önleyen dikey hareketlerden kaynaklanır. 80—85 km'nin ötesinde, moleküllerin fotoayrışma olaylarının bu dağılımda etkili olduğu sanılmaktadır. Bununla birlikte, atmosferdeki havanın ikincil derecedeki bileşenleri (su buharı, ozon) eşit olmayan bir biçimde dağılmışlardır. Troposferdeki su buharı, içindeki çeşitli hava kütlelerinin farklı özellikte olması nedeniyle, düzensiz bir dağılım gösterir: Hacim oranı, % 0,1'in altından % 5'e kadar değişir. Sıvı ya da katı (bulutlar) haldeki su da, çok düzensiz olarak dağılmıştır ve alt tabakada (troposfer) yer alır. Ozon ise, aşağı atmosferde çok az miktarda bulunur ama yoğunluğu dikey olarak değişerek, 35 km yükseltide en yüksek noktasına ulaşır. Atmosferdeki kirlilik, çoğunlukla yer yüzünden ilk 3 km'lik mesafe içinde yoğunlaşmıştır, ama yanardağ püskürmelerinden, atom patlamalarından ve yükseklerde seyreden uçaklardan kaynaklanan kirlenmeler, troposferin yüksek düzeylerini ve hattâ stratosferin aşağı kesimlerini etkileyebilir.

ELEKTRİK ÖZELLİKLERİ

İyonlaşmış 3 *tabaka* (D,E ve F), elektromagnetik dalgaların yayılmasında çok önemli rol oynar. Bu tabakaların iyonlaşması, çoğunlukla, güneşin tanecik ışınımından kaynaklanır. Yerin magnetik alanı bu taneciklerin yönünü saptırdığından, iyonlaşma da enlemle orantılı olarak değişir. Bir bölümü, morötesi ışınlar tarafından oluşturulan iyonlaşma, aynı zamanda güneşin de etkinliği altındadır: Güneş lekeleri ve kromosfer (renkküre) püskürmeleri, magnetik fırtınalara neden olur. İyonlaşmış tabakalar, çok sayıda serbest elektron içerirler. Atmosferin hâlâ yoğun olduğu *D tabakası* (60-80 km), orta ve uzun dalga boy-

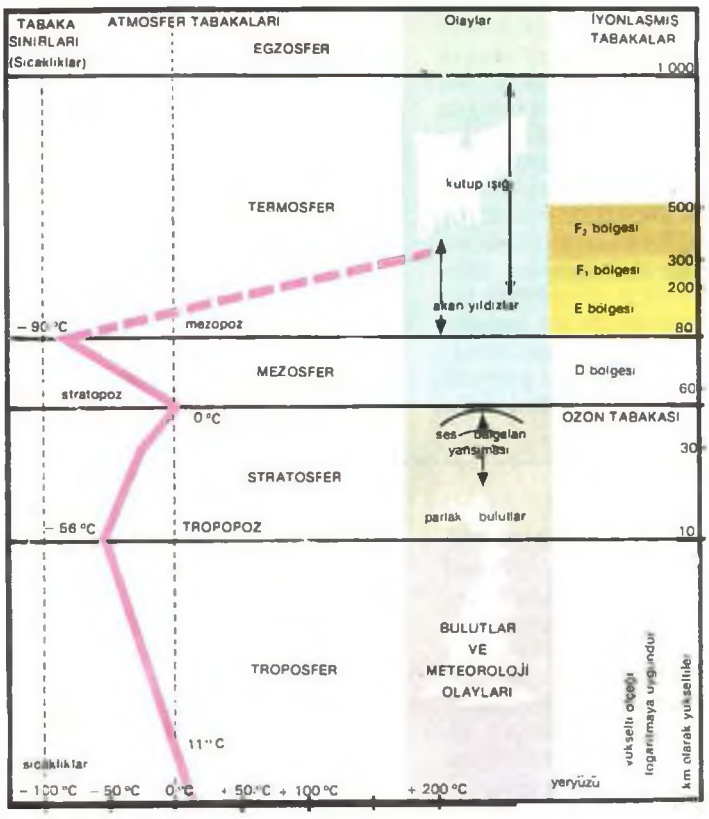

larında, radyoelektrik dalgaları soğurarak, gündüzleri yayılmalarını önler. *E tabakası* (100-200 km) nispeten uzun olan dalgaları yansıtır. Özellikle iyon yoğunluğunun, günden güne büyük ölçüde değişmesiyle dikkati çeker. *F tabakası*, ikiye ayrılır: Günlük değişikliklerin büyük olduğu *F1 bölgesi* (200-300 km); mevsimlik değişikliklerin yer aldığı *F2 bölgesi* (en yüksek yoğunluk 400 km'ye doğru). D, E ve F tabakalarına topluca *iyonosfer* denir. Atmosferin bu kesimi, ışıklı gece bulutları ve kutup kızıllığı gibi ışık olaylarının yer aldığı bölgedir.

RÜZGARLAR. Troposferde, sürtünme etkisinin ve türbülansın azalmasından ötürü, rüzgâr hızı, yükseltiyle birlikte artar. Ama bu artış, sıcaklık dağılımına ve gradyanına bağlı olarak bozulabilir, hattâ azalabilir. Tropopoz dolaylarında rüzgâr en yüksek hıza ulaşır. Aşağı stratosferde, kararsız hava tabakasının üstünde bazen, saatte 300 km hızla esen şiddetli rüzgârlara rastlanır. 5 000 m ve 12 000 m arası yükseltide, *jet akımları* saatte 450 km'lik hıza ulaşabilirler.

SON YILLARDAKİ GELİŞMELER

1970 yılından bu yana uzaya gönderilen özel balonlar, füzeler ve uydular sayesinde, atmosferle ilgili bilgilerde büyük gelişmeler olmuştur. Yapay uydulardan sağlanan veriler (sözgelimi bulut kütlesinin fotoğrafları), meteoroloji uzmanlarına, uzayla ilgili yeni bilgiler sağlamaktadır. Bulutların fotoğraflarının yukardan çekimi sonucunda, ortalama bulutluluk durumunun, özellikle dönencelerarası bölgede, sanılanın altında olduğu anlaşılmıştır. Meteoroloji uzmanları, bu verilere dayanarak, bulutların yüksekliklerini ve yer değiştirmelerini (dolayısıyle rüzgârları), nemin ve sıcaklığın dikey dağılımlarını, yağış gücünü, yer yüzündeki ve deniz yüzeyindeki sıcaklığı hesaplayabilmektedirler.

ATMOSFER KİRLENMESİ

Atmosfer kirlenmesi, yanardağ püskürmeleri, orman yangınları, rüzgâr aşındırması gibi doğal etmenlerden kaynaklanabileceği gibi, insan etkinliğinin bir parçası olan sanayi kökenli gaz ve katı parçacıklardan da kaynaklanabilir. Daha Eskiçağ'da gözlenmeye başlanan doğal atmosfer kirlenmesi, ilk meteoroloji incelemelerinin yapılmasına yol açmıştır. 1846 yılında Fransa'nın güneyinde ve İsviçre'de görülen kum ve su yağmuru, bir gün önce Cezayir üstünde oluşan kuvvetli bir fırtınadan (sirokko) kaynaklanmıştır. 1883'te Endonezya'nın Krakatoa adasındaki Perbuatan yanardağının patlaması sonucu, atmosfere karışan küller, Yer'in çevresinde birçok kez dolanmış ve 1885 yılına kadar tan ışınmalarına neden olmuştur. Kükürt dioksit (SO_2) gibi bazı maddelerin neden olduğu doğal kirlenme, sanayinin neden olduğu kirlenmeden daha etkili olmaktadır: Sözgelimi, Etna yanardağı, her yıl, atmosfere, büyük bir sanayi tesisinden daha çok SO_2 bırakmaktadır (yeryüzünde Etna gibi yüz kadar yanardağ vardır). Öte yandan, insanların neden olduğu kirlenme, sürekli arttığından, Yer ile atmosferin enerji dengesinde önemli sonuçlar doğurabilir ve iklimleri bir daha düzelmeyecek biçimde değiştirebilir. Özellikle şu üç sorun araştırmacıların dikkatini çekmektedir: Alt tabakalarda yoğunlukları gün geçtikçe artan karbon monoksit (CO) ile karbon dioksit (CO_2); stratosferdeki uçuşlar; flüor (F_2). Sanayinin her yıl atmosfere bıraktığı CO ve CO_2 miktarları, atmosferde doğal olarak bulunan miktarın % 2'sine eşittir ve 50 yıl içinde de yoğunlaşmanın iki katına çıkacağı hesaplanmıştır. Bu durumun aşağı troposferde bir "sera olayı" oluşturma tehlikesi vardır; sera olayının uzun süre içinde yaratacağı sonuçlar, çeşitli biçimlerde değerlendirilmekte ve özellikle sürekli bir ısınmanın oluşacağı ileri sürülmektedir. Karbon bileşimlerinin aşağı troposferdeki bu artışı, okyanuslar ile atmosfer arasındaki dolaşımı düzenleyen süreçleri, dolayısıyle atmosfer suyunun sağlanmasını önemli derecede etkilemektedir. Sanayi kirlenmesi bazen Londra, Los Angeles ve Tokyo'da görülen sis olaylarına da neden olur. Ayrıca, kimyasal kirlenme, asit ya da baz yağmurları oluşturabilir (bunlar, toprak yapısına ve mevsim özelliklerine göre, yararlı ya da zararlı olabilirler). Stratosferdeki ozon, morötesi ışınların büyük bir bölümünü soğurarak güneş ışınlarını süzer. Ozon kütlesindeki her çeşit azalma, morötesi ışınlarda bir artışa yolaçarak, zararlı biyolojik etkilere neden olur. Özellikle hava taşıtlarının bıraktığı artıklardan ve flüor bileşiminden ileri gelen bu durum, atmosferde varolan dengeyi bozmaya başlamış, aşağı stratosferde (ozon tabakasının alt sınırında) hava taşıtlarının yaygınlaşması (özellikle Fransızların Concorde uçakları), çevrebilimcilerin eleştirilerine yol açmıştır. Ancak, reaktör artıklarının ve bunların oluşturduğu kimyasal tepkimelerin incelenmesi, ozonun oluşmasına ve yok olmasına neden olan karmaşık süreçlerin ortaya çıkmasını sağlamış, sonuç olarak da bunların verdikleri zararın sanıldığı kadar fazla olmadığı görülmüştür. Buna karşılık, flüor bileşiklerinden kloroflüorokarbon gazının ozon tabakasına son derece büyük zarar verdiği anlaşılmıştır. Özellikle aerosollerde (deodoranlar, vb.) itici gaz ve buzdolaplarında soğutucu gaz olarak kullanılan kloroflüorokarbon gazının (dünyada yıllık üretimi 1992'de 1 milyon tonu aşıyordu), ozon tabakası yoğunluğunu Güney yarıkürede yer yer % 55'e kadar azalttığı saptanmıştır. Üstelik 1979'da Antarktika'nın üstünde görülen ozon tabakasındaki delik de, her yıl giderek büyümektedir.

Yeryüzünde yaşamı gün geçtikçe daha çok tehdit eden bu duruma karşı, 1987'de Montreal'de toplanan uluslararası bir konferansta imzalanan protokol uyarınca, sanayileşmiş ülkelerin kloroflüorokarbon tüketimlerini her yıl düşürerek 1999'dan önce % 50 oranında indirmeleri kararlaştırılmış (Türkiye de 9 eylül 1990'da Montreal Protokolu'na katılma kararı almıştır), 1990'ın Mart ayında Cenevre'de düzenlenen toplantıda, protokolda değişiklik yapılarak, kloroflüorokarbon tüketiminin 1995'e kadar % 50, 1997'ye kadar % 85 oranlarında azaltılması ve 2000 yılında kullanımdan tümüyle kaldırılması (bu arada metal kloroformun da 2005 yılında kullanımdan kaldırılması) kararlaştırılmıştır.

ATMOSFERİN DENETLENMESİ

Atmosfer kirlenmesi, uluslararası araştırma ve denetim programlarına alınmıştır. Aşağı tabakalar için kullanılan denetleme yöntemleri şunlardır: Yüksek kuleler; balonlar, radarlar; yankı ilkesi üstüne kurulmuş lidar (lazer ışını gönderip alan aygıt) ve sodar (ses dalgaları) gibi

aygıtlar. Öte yandan, mikroalanların incelenmesiyle yeni hava araçları gerçekleştirilmiştir: Uzaktan yönetilen küçük uçaklar; fırlatılan sonda sistemleri. Radyosonda sistemiyle donatılmış uzaktan yönetilen küçük bir uçak olan "Sam", belli bir yerde ve belli bir zaman süreci içinde ölçümler konusunda kolaylıkla yararlanılabilecek bir araçtır. Küçük bir meteoroloji balonu olan "Dinozor", pervaneli iki motorla donatılmıştır; alıcıların ve kameraların bütün verilerinin toplandığı hareketli bir merkezden yönetilmektedir. Uzunluğu 24 m, kanat genişliği 18 m ve ağırlığı 1 500 kg olan bu aygıt, 400 kg yükle 3 000 m'ye kadar yükselebilir; 10 saat serbest olarak hareket edebilir ve alıcıların ortaya çıkarmasına olanak bulunmayan bazı olayları, sürekli gözler. Uçaklarla fırlatılan ya da yerden yollanan bazı sonda sistemleri de, atmosferdeki başlıca değişikliklerin dikey yapılarını sürekli ve kesin olarak inceleme olanağı vermektedir. Sözgelimi yerden 2,50 m yükseklikte bir rampadan fırlatılan 30 sm uzunluğunda ve küçük bir ok biçimindeki sondada, bir verici ile bir paraşüt vardır; inişi sırasında, alıcılarıyla kaydettiği bilgileri iletir.
Atmosferin yüksek tabakalarının incelenmesi ve denetimiyse, sondalar ve füzeler yardımıyla uyduların gönderdiği fiziksel verilerle gerçekleştirilir. "Süper-Arcas" tipi füzeler, 80 km yükseltiye bir sondaparaşüt sistemi yerleştirebilmektedirler. Bu sistem, inişi sırasında, atmosferin dikey yapısıyla ilgili bilgileri (rüzgâr alanı ve sıcaklık) iletir. Ayrıca dünyadaki çeşitli uzay merkezlerinden, ulusal ve uluslararası programlar çerçevesinde, belli aralıklarla, meteoroloji füzeleri fırlatılmaktadır. ■

atom

Yalın bir cismin, elektrik bakımından yansız olan ve kimyasal bileşimlere girebilen en küçük bölümü.
XIX. yy'ın sonuna kadar bölünmez sayılan atom, gerçekte, birçok yalın "tanecik"ten oluşmuştur; bu taneciklerin her birinin bir kütlesi, bir elektrik yükü ve belli bir enerjisi vardır.

ATOM KURAMI

Maddenin yapısı, felsefecileri hemen her zaman ilgilendirmiştir. Eski çağlarda, Hintli bilgin Kanâda ile Saydalı (Sidon) Moskhos ve Abderalı Demokritos, daha sonraları da Leukippos, Epikuros ve Lucretius atomun "her şeyin özü" ve maddenin son ve parçalanmaz birimi olduğunu ileri sürüyorlardı; ama bu yalnızca, bilimsel temele dayanmayan bir felsefe kavramıydı.

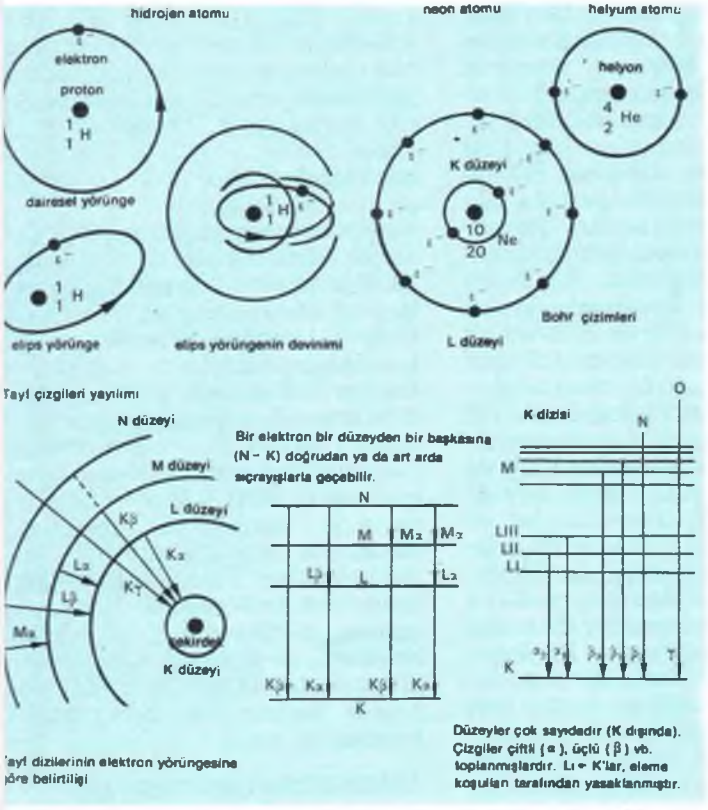

Üstteki çizimde, altta: Tayf çizgilerin yayılımı. Solda: Tayf dizilerinin elektronun yörüngesine göre belirtilişi. Ortada: Bir elektronun bir düzeyden öbürüne doğrudan ya da sıçramalarla geçişi. Sağda: K dizisi.

Atom kavramı, ancak XIX. yy'ın başında, düzenli biçimde bilimsel araştırmalara konu oldu. Lavoisier, Proust, Dalton gibi kimyacılarla Gay-Lussac ve Avogadro gibi fizikçiler, 1789-1815 yılları arasında atom kuramı üstünde çalıştılar. XIX. yy'ın sonunda, Maxwell ve Boltzmann, atomların varoluşunu içeren bir sayılama kuramı geliştirdiler. Gene XIX.yy'ın ikinci yarısında elektrik üstüne yapılan araştırmalar sonucunda, iyonlar (Arrhenius) ve elektronlar (Plücker ve Crookes'in katot ışınları) diye adlandırılan atom "parçacıkları" bulundu.
1868'de, Mendeleyev, modern kimyanın temellerinden biri olarak benimsenen elementlerin sınıflandırılması tablosunu düzenledi. 1913'te Bohr, 1914'te de Sommerfeld bir atom modeli hazırladılar. Bohr, ışık tayflarının incelenmesiyle ortaya çıkan, maddenin ışınım enerjisi iletiminin kesikliliğini açıklamak için, 1900 yılında kuvanta kuramını ortaya atan Max Planck'ın görüşlerinden yararlandı. Bu çalışmalardan sonra, fizikte, özellikle de atom fiziğinde büyük atılımlar gerçekleşti. Fiziksel büyüklüklerin değişikliklerinin kesiksizliğine dayanan eski mekanik kuramlarına, klasik bilimin kabul etmekte güçlük çektiği varsayımlarından (enerji alışverişinin kesikliliği, zamanın bağıllığı, kütle-enerji denkleşmesi, vb.) hareket eden yeni kuramlar (sözgelimi kuvanta kuramı) eklendi. Becquerel'in ilk radyoaktiflik belirtilerini gözlediği 1896 yılı, atom çekirdeğinin düzenli biçimde incelenmeye başlandığı tarih oldu; dolayısıyle "atom çağının" başlangıcı sayıldı. Gerçekten, 1910'da, Rutherford protonu, 1932'de de Chadwick nötronu buldular. 1924'te, Broglie, fizikçilere; çekirdeklerarası ve çekirdek elektron bağıntılarının matematiksel tanımını yapma olanağı verecek olan dalga mekaniğinin temellerini attı. İlk yapay dönüşüm (transmütasyon) İ. ve F. Joliot-Curie tarafından 1934'te gerçekleştirildi. 1905'te, Einstein, kütle-enerji denkleşmesini açıklayan bağıntıyı gösterdi. Bu bağıntının, nükleer tepkimelere eşlik eden kütle değişikliklerinin hesaplanmasına uygulanması sonucu, 1942'de ilk nükleer reaktör yapıldı; 1945'te de ilk atom bombası patlatıldı.

ATOMUN YAPISI

BOHR ATOMU. J.J. Thomson'a göre atom, içinde elektronların döndüğü artı elektrik yüklü bir küreydi. Thomson'un bu önerisinden birkaç yıl sonra, Rutherford, α ışınlarının madde aracılığıyla yayılmasını açıklamak için, değişik bir model önerdi: Buna göre, elektronlar, kütlenin önemli bölümünü taşıyan merkezî bir parçanın, yani çekirdeğin çevresinde hareket etmekteydiler. Bohr elektrik kıvılcımlarıyla uyarılan gazların yayılım tayflarının kesikliliğini açıklamak için, elektronları belirli yörüngelere oturttu; böylece, Rutherford'un modelini tamamlamış oldu. Daha sonraki yıllarda, birçok fizikçi ve kimyacı Bohr'un ortaya attığı bu modele dayanarak büyük başarılar elde ettiler.
Bohr atomunun yapısı, gezegenler sistemini çağrıştırır: Merkezde, çevresinde eksi yüklü elektronların döndüğü artı yüklü çekirdek yer alır; çekirdeğin yükü, elektronlar yüklerinin toplamının mutlak değerine eşittir. Normal koşullar altında atom yansızdır. Atomun yarıçapı 10^{-7} mm, çekirdeğin yarıçapı ise 10^{-12} mm kadardır. Bu da, atom yarıçapının, maddenin yoğunlaştığı çekirdeğin yarıçapından yüz bin kez daha büyük olduğunu gösterir ve maddenin, özellikle "boşluktan oluştuğu" söylenir.
Fizikçiler bu nedenle kuvanta mekaniği gibi, yeni mekanik kuramlarına yönelmek zorunda kalmışlar, Bohr, 3 postulat ileri sürmüştür: 1. Elektron yörüngeleri daireseldir; 2.

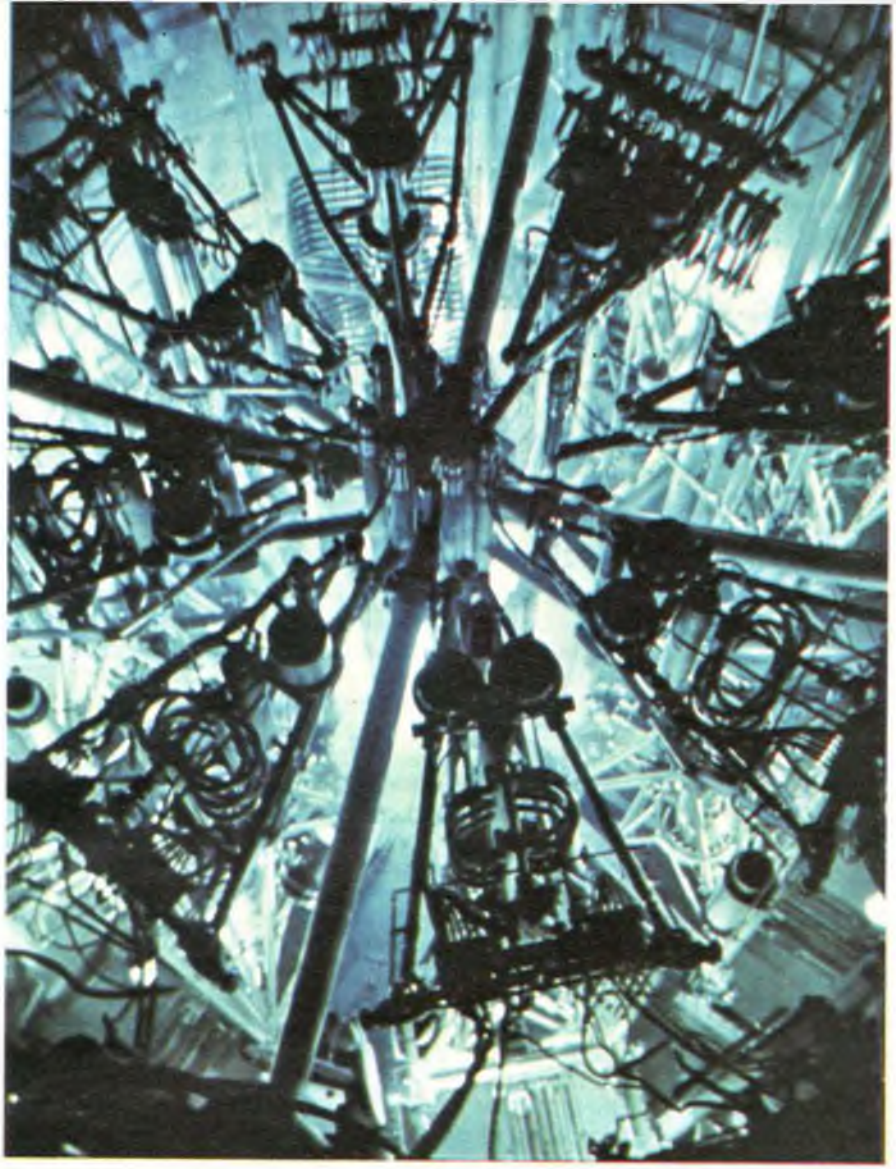

Cadarache Nükleer İnceleme Merkezi'ndeki araştırma reaktörü Pégase'ın kalbi.

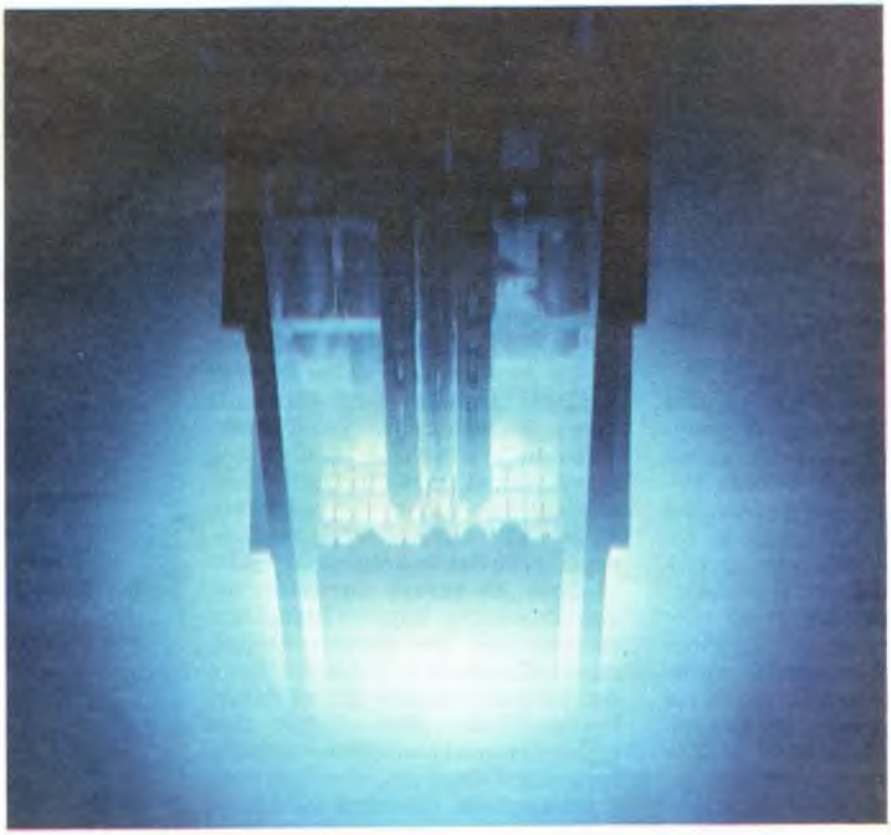

A.B.D'ndeki National Reactor Testing Station'daki bir reaktörden yayılan "mavi hale".

yörüngelerin yarıçapları belirlidir: Kesikli bir dizi oluştururlar; bu yörüngelerde elektron ışın salmaz; 3. her yörüngenin merkezden dışa doğru gidildikçe artan bir enerjisi vardır (bu enerji, elektronun kinetik ve potansiyel enerjilerinin toplamına eşittir). Elektrik kıvılcımı gibi bir dış uyarı etkisiyle, elektron, bir yörüngeden, daha yüksek enerjili bir başka yörüngeye geçebilir ama, daha sonra, kendiliğinden, düşük enerjili yörüngelere geri döner. İşte bu durumda, elektron, $E_2 - E_1 = h\nu$ bağıntısındaki frekansında,elektromagnetik ışınımlardan oluşmuş bir enerji açığa çıkarır. Bağıntıdaki h, Planck değişmezini, E_2 ve E_1 ise art arda kullanılan iki yörüngenin enerjilerini belirtir. Kararlı yörüngelerin yarıçaplarını belirtmek için, genel kuvanta koşulu uygulanır. Buna göre, eylem integrali $\int_0^{\tau} m v^2$, nh'ye eşittir. Bu formülde v, elektron hızını, n ise bir tam sayıyı belirtir. Her yörüngeye, n'nin özel bir değeri denk düşer. Demek ki, her yörüngenin E enerjisi ve E_2-E_1 farkları, n'ye göre belirtilebilir; böylece ortaya çıkabilecek değişik geçişlere uygun düşen ışımaların dalga uzunlukları hesaplanabilir. Bohr'un postulatları, hidrojen atomuna uygulandığında, bu elementin kıvılcım tayfının çizgilerine ilişkin dalga uzunlukları kesin bir biçimde hesaplanabilmiştir (bu tayf Balmer, Lyman ve Rydberg tarafından incelenmiştir).

SOMMERFELD ATOMU. Hidrojenden başka elementlerin tayflarını açıklamak isteyen Sommerfeld, daha sonra da Goudsmit ve Uhlenbeck, elips biçimindeki yörüngeleri ve elektronun kendi çevresinde dönüşünü işin içine katarak ve sürekli kuvanta kurallarına bağlı kalarak Bohr'un postulatlarını geliştirdiler. Böylece, ortaya yeni bir atom modeli çıktı: Bu modele göre, merkezde A tane nükleonlardan oluşmuş bir çekirdek vardır. Her nükleonda da, Z tane protonlar ve N tane nötronlar bulunur. Demek ki, A=Z+N'dir. A kütle sayısını,Z de atom numarasını (ya da sayısını) belirtir. Çekirdeğin çevresinde, çeşitli yörüngelerde Z tane elektron döner.

Her yörüngenin 4 kuvanta sayısıyla bağlantısı vardır: Yörüngenin enerjisini belirleyen asal kuvanta sayısı n; elipslerin dışmerkezliğini belirten ikincil kuvanta sayısı l; yörünge düzleminin uzaydaki yönelimini belirleyen magnetik kuvanta sayısı m; spin (dönüş) kuvanta sayısı s (bu sayının + ve $-\frac{1}{2}$ olan iki değeri, herhangi bir elektronun kendi çevresinde şu ya da bu yönde dönebilme olasılığına denk düşer).

Bundan böyle B—S olarak belirtece-

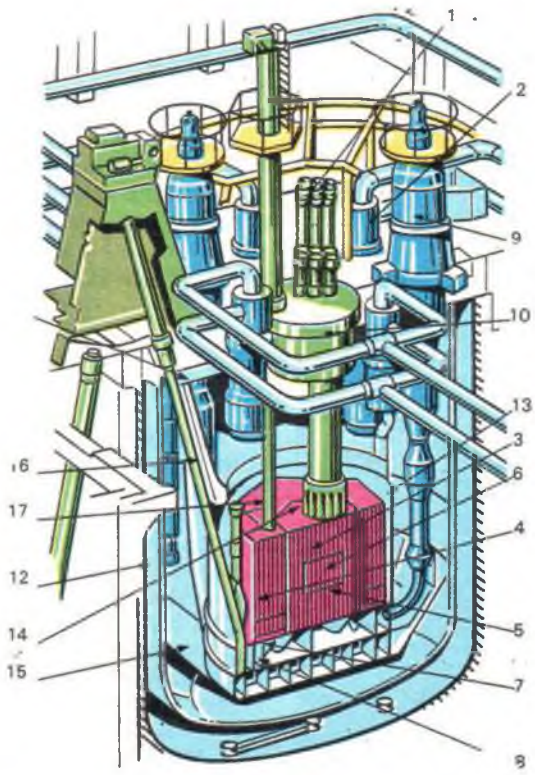

Hızlı nötronlu ilk nükleer santral olan Phenix reaktörünün orta bölümü.

1. kontrol çubukları mekanizması;
2. ara değiştirici;
3. üst nötron koruma kalkanı;
4. yan nötron koruma kalkanı;
5. kalıp örtüsü;
6. kalıp;
7. ve 8. destek ızgaraları;
9. ana pompa;
10. döner kapak;
11. reaktör kabı çatısı;
12. reaktörün ana kabı;
13. iç kap;
14. yakıt değiştirme kapağı;
15. iç kap;
16. aktarma rampası;
17. aktarma kolu;

ğimiz Bohr-Sommerfeld kuramı, tayfölçümünde gözlenen birçok olayı açıklayabilmesine karşın, atomun doyurucu bir betimlemesini yapabilmekten uzaktır. Bunu anlamak için, B—S. kuramının, belli bir çekirdek çevresindeki bir elektrona, özellikle çekirdeğe göre belli bir doğrultuya yerleşme olanağı vermediğini saptamak yeterlidir. Bu nedenle, karbon atomunda olduğu gibi, bir atomun yönlendirilmiş kimyasal bağları (yani uzayın belli doğrultularını izleyen kimyasal bağlar)nasıl oluşturduğunu anlamak güçtür. Sonuç olarak, kesiksiz ortamlar mekaniğine (Newton mekaniği) dayanan B—S kuramının tam anlamıyla doyurucu bir atom modeli oluşturduğu söylenemez.

GÜNÜMÜZDEKİ ATOM MODELİ. Günümüzdeki atom modeli L.de Broglie'nin dalga mekaniğine dayanır. Söz konusu mekanik, her madde taneciğinin bir $\lambda = \frac{h}{mv}$ dalga uzunluğu bulunduğu varsayımından yola çıkar (bu formülde h, Planck değişmezini; m, tanecik kütlesini; v, tanecik hızını belirtir). Böylece, yörünge kavramı ortadan kalkar; bu da, bir elektronun konumunu ve hızını aynı anda belirlemenin olanaksız olduğunu ileri süren Heisenberg'in *belirsizlik ilkesi*ne uygundur. Gerekirciliğin varolmaması, bir elektronun bir uzay noktasındaki varlığının ancak bir olasılık yardımıyla ortaya konmasına yol açar: Broglie'nin dalga genliğinin karesi, elektronu belli bir noktada bulabilme olasılığını simgeler. Bu büyüklük, Schrödinger denkleminden kalkılarak bulunabilir. Böylece, B—S savının başlıca sonuçlarıyla karşılaşılır ama, elektronların çekirdek çevresindeki bazı noktalara yerleştikleri sonucu da ortaya çıkar.

Demek ki, bir atom çekirdeğinin çevresinde, enerjileri ve uzaydaki yerleri B— S kuramındaki 4 kuvanta sayısıyla (n, l, m ve s) belirlenmiş elektronların döndüğü söylenebilir. Burada da kuvanta sayılarının ilk üçü, tam sayılardır; ama birbirlerine şu değişik bağıntılarla bağlanmışlardır:

$$n > o$$
$$o \leqslant l \leqslant n$$
$$-l \leqslant m \leqslant l$$

n, elektronun kuvanta düzeyini belirtir. Değerleri ise, sırasıyla 1, 2, 3, vb'dir ve K, L, M, vb. harflerle gösterilen, eski atom tabakalarının işaretleme sistemine (bu sistem hâlâ kullanılmaktadır) denk düşer. l, atom yörünge alanı türünü (bundan sonra A.Y. ile belirteceğiz), yani uzayın hacim biçimini belirler; bu uzayın büyük eksenleri, elektronu en çok bulabileceğimiz yeri gösterir. Geleneksel olarak, l= 0, 1, 2, 3 ya da 4 olduğunda, A.Y. türleri sırasıyla s, p, d, f ya da g olarak gösterilir.

m A.Y.'nin kendisini belirler. Gerçekten, $-l \leqslant m \leqslant l$, ise, m, 2l + 1 değeri alabilmektedir. Demek ki her A.Y. türüne (2l + 1) A.Y. denk düşer. Bu A.Y'lerden, 1 s türü, 3 p türü, 5 d türü, 7 f türü, vb. bulunmaktadır ve her birinin kendine özgü biçimleri vardır. Her A.Y. (ya da kuvanta "gözü") boş olabildiği gibi, bir ya da iki elektron da taşıyabilir. Elektron taşıdığında, bunların spin (dönüş) sayıları zorunlu olarak, birbirine karşıttır: $+\frac{1}{2}$ ve $-\frac{1}{2}$; çünkü çekirdek çevresindeki iki elektron tam anlamıyla aynı kuvanta sayısı dizisi bulunamaz (Pauli ilkesi).

ENERJİ DÜZEYLERİ. 4 kuvanta sayısının oluşturabileceği her bütün bir enerji düzeyi ile birleşmiştir. Bu enerji düzeyi, 4 kuvanta sayısıyla belirlenen çekirdek çevresi elektronu ile atomun geri kalan bölümü arasında bulunan bağ enerjisine eşittir. Söz konusu enerji eksi işaretli (bu bağı koparmak için atoma enerji vermek gerekir) olduğundan, cebirsel olarak en düşük enerjilere, en kuvvetli atom-elektron bağları, yani, çekirdek çevresindeki elektronların en kararlı durumları uygun düşecektir. Yapılan hesaplama sonucu belli bir atomun değişik enerji düzeylerinin değerleri önceden belirlenebilmektedir; bu değerler, tayfölçüm yöntemleriyle elde edilen deneysel sonuçlarla karşılaştırılabilir. Gerçekten, atomlara enerji verildiğinde, sözgelimi ısıtıldıklarında ya da belli bir elektromagnetik ışıma etkisinde kaldıklarında, bazı elektronlar daha yüksek bir enerji düzeyine geçebilirler: Bu durumda atom uyarılmış demektir. Söz konusu elektronların, başlangıç düzeylerine dönme eğilimleri vardır: Bu durumda da atomun, temel durumuna döndüğü söylenir. Bu dönüş, bir foton yayılması biçiminde soğurulan enerjinin yeniden ortaya çıkmasına eşlik eder. Fotonun enerjisi, elektronun çıkış ve varış düzeyleri arasındaki enerji farkına eşittir (bu olay, lazerin temelini oluşturur). Böyle bir durumda, tayfölçümü aracılığıyla, uygun dalga uzunluğunda bir ışık çizgisi gözlenir. Bir atomda uyarılmış durumların varlığı, bazı elementlerin değerliklerinde, atom yapıları açısından görülen olağan dışı durumların kavranabilmesini sağlar.

Sözgelimi $1s^2, 2s^2, 2p^2$ olarak dağılmış 6 elektronu bulunan karbon (C) atomunun durumunu ele alalım. Bu bağıntıya göre, birinci ve ikinci kuvanta düzeylerinin s A.Y'leri iki elektronla dolmuştur: İkinci düzeyin p A.Y'si yalnız 2 elektron taşır. Bu durumu her A.Y'yi ya da kuvanta gözünü bir kare simgesiyle göstererek belirteceğiz. Söz konusu kareleri de alt tabakalar biçiminde bir araya getirip, içlerine elektronları gösterecek oklar yerleştireceğiz. Biri aşağı, öbürü yukarı bakan aynı gözdeki iki ok, farklı dönüşleri olan bir elektron çiftini göstereceklerdir. Dolayısıyle, temel durumdaki karbon atomunun elektron formülü şöyledir:

p, yörünge alanlarında, çiftleşmemiş 2 elektronun bulunduğunu gösterir. Bu durumda, böyle bir atomun

Saclay Nükleer İnceleme Merkezi'ndeki araştırma reaktörü "Osiris"in kalbi.

dört ortak bağ (yani, 2. düzeydeki çiftleşmemiş elektronları aracılığıyla 4 komşu atomu ile kimyasal ortak bağ) kurabildiği sorusu akla gelebilir. Bu sorunun yanıtı, karbon atomunun, temel durumda değil, uyarılmış durumda tepkimesi, böylece 2s elektronlarından birinin 2p gözünü doldurmasıdır. Bu durumda da elektron formülü şu biçimi alır:

böylece dış tabakada 4 adet çiftleşmemiş elektronun varolduğu ve 4 ortak bağ kurabilme olasılığının bulunduğu ortaya çıkar.

SONUÇ

Kuramcıların ve deneycilerin araştırmaları sayesinde yarım yüzyıl içinde, maddenin öz yapısını açıklama konusunda büyük ilerlemeler gerçekleştirilmiştir. Bilim adamlarının geliştirdiği atom modeli, birçok kimyasal ve fiziksel olayın açıklanmasını sağlamış, atomun çevre yapısının incelenmesinin yanı sıra, atom çekirdeğinin yapısı da ayrıntılarıyla araştırılmıştır.
Zaman zaman büyük güçlüklerle karşılaşan bu çalışmalarda, kuram ve uygulama açısından çok önemli sonuçlar alındığı kesin bir gerçektir.■

ATOM BÜYÜKLÜKLERİ

Temel durumdaki hidrojen çekirdeğinin yarıçapı	:	**$0{,}529\text{-}10^{-8}$ sm = 0,529Å**
Hidrojen çekirdeğinin yarıçapı	:	**10^{-13} sm**
Elektron kütlesi	:	**$0{,}911.10^{-30}$ kg**
Elektron yükü	:	**$1{,}6.10^{-19}$ C**
Temel durumdaki hidrojen atomu elektronunun hızı	:	**$2{,}2.10^{6}$ m/sn**
Bu elektrona eşlik eden dalga uzunluğu	:	**$3{,}3.10^{-10}$ m = 3,3 Å**
Hidrojen atomunun iyonlaşma enerjisi	:	**$21{,}7.10^{-19}$ joule = 13,54 elektronvolt**

atom bombası

İlk atom bombası, 16 Temmuz 1945'te, A.B.D'ndeki Alamogordo'da patlatıldı ve bir plütonyum kütlesi içinde son derece hızlı bir zincirleme tepkime oluştu. Çok kısa sürede, yerel sıcaklığı milyonlarca derece yükselten dev bir enerji açığa çıkararak, büyük ölçüde yıkıcı şok dalgalarının (ısı ve basınç şoku) doğmasına yol açtı. Nükleer patlayıcılar çağı da böylece başlamış oldu.
Bir atom bombası, uranyum 235'in (Hiroşima bombası) ya da plütonyum 239'un (Alamogordo ve Nagazaki bombaları) fisyonuyla (atom çekirdeğinin bölünmesi) gerçekleştirilir (1. çizimde tepkimenin şeması görülmektedir). Mermi olarak kullanılan bir nötron, uranyum 235'in çekirdeğini parçalayarak, lantan 57, brom 35 ve 3 nötronun oluşmasına yol açar. Böylece parçaların kinetik enerjisi ile β^- yayınımı enerjisi açığa çıkar. Ayrıca, nötronlar tepkimenin sürmesini sağlar, bir başka deyişle, zincirleme bir tepkimeye neden olurlar. İlk fisyondan ortala-

Atom bombasının patlaması sırasında çekilmiş bir fotoğraf.

ma 2,5 kullanılabilir nötron oluşur; bu nötronlardan her biri bir fisyona yol açarsa,ikinci kuşak fisyonda ortalama 6,25 nötron oluşacak ve tepkime, parçalanabilir çekirdekler tükenene kadar artarak sürecektir.

Bu durum, nükleer enerjinin açığa çıkma sorununun çözümüyle ilgilidir. Her fisyonda açığa çıkan enerji 200 MeV, yani $3{,}2.10^{-11}$ J'dur. Yapılacak bir hesap sonucunda bir gram uranyumun bütünüyle fisyona uğramasından $8{,}2.10^{7}$ kJ düzeyinde bir enerjinin ortaya çıkacağı anlaşılır; bu düzeyde bir enerji de 1 000 ton suyun sıcaklığını 20°C yükseltmek için yeterlidir. Nükleer tepkimenin en hızlı biçimde oluşması için, iki koşulun yerine gelmesi gerekir. Önce, her fisyonda doğan nötronların büyük bölümünün tepkimeye katılmasını sağlamak için nötron yitimi en düşük düzeye indirilmelidir; bu nedenle, yakıt olabildiğince arı ve nötronları soğurabilecek maddelerden temizlenmiş olmalıdır. İkinci koşulsa, fisyon maddelerinin saçılması sonucunda tepkimenin durmasını önlemek amacıyla, bomba kalbinin kohezyonunu elden geldiğince uzun süre korumaktır. Bombanın gücü temelde, bu kohezyonun, ateşleme düzeneğiyle, korunmasına bağlıdır.

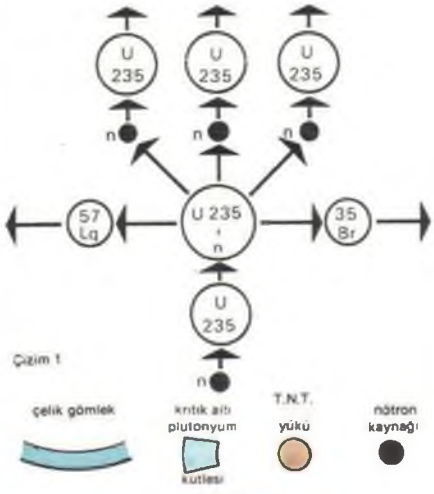

Çizim 1

Çizim 2

A.B.D'nde gerçekleştirilen ilk bombaların patlayıcı kütlesi kilogram düzeyindeydi; bomba kütlesinin büyüklüğü (4 tonun üstünde),patlamayı içeren ve nötronları içe doğru yansıtan gömlekten kaynaklanıyordu. Bu koşullarda, patlayıcı maddenin yüzde üçü parçalanma zamanı buluyordu (bir kilogram patlayıcı, 2 000 ton trinitrotolüene eşdeğerdir).

Tepkimeyi belli bir hacim içinde başlatmak için, yakıt kütlesinin, *kritik kütle* denen en küçük ölçüyü geçmesi zorunludur. Bu koşul gerçekleştiğinde, atmosferden ya da bomba içine yerleştirilmiş özel bir kaynaktan gelen birkaç nötron, zincirleme tepkimeyi başlatmak için yeterlidir. Patlama için gerekli kritik kütleyi elde etmede birçok teknik kullanılır. Birbirinden ayrı tutulan iki kritik altı kütle, klasik bir patlayıcıyla ansızın birleştirilir. Plütonyumlu bombalarda, yakıt nispeten büyük bir hacim içine, dağıtılarak yerleştirilir. Yakıtın çevresini tümüyle saran klasik patlayıcılar, aynı anda patlayarak nükleer patlayıcının ansızın sıkışmasına neden olurlar (çizim 2).

Hiroşima'ya atılan nükleer bombanın gücü 20 kilotondu (20 000 ton trinitrotolüene eşdeğer); günümüzdeyse bu güç, çok büyük ölçüde artarak yüzlerce kilotona ulaşmıştır. 1946 yılında Bikini mercan adasında yapılan deneyler, bombanın en etkili patlama yüksekliğini ve şu 3 etkiden hangisini doğurabileceğini belirleme olanağını ortaya koymuştur: Isı etkisi; rüzgâr ve basınç düşmesi etkisi; γ ışıma etkisi.

Nükleer bir bombaya belirgin niteliğini ışıma etkisi verir; klasik bombaların etkilerine yeni bir tahrip biçimi katmasının yanı sıra, geniş bölgelerde radyoaktif buluşmaya yol açarak düşmanın ilerlemesini engeller.

Bir nükleer bombanın patlaması sonucunda atmosfere radyoaktif artıklar yayılır; bu artıklar, rüzgârın sürüklemesine bağlı olarak patlama noktasından çok uzaklarda yere düşerler. ■

Attilâ Bkz. **Hunlar**

Augustinus, Aziz

Latin yazarlarının en büyüklerinden biri ve Latin azizlerinin en ünlüsü (Tagaste, 354-Hippo Regius, 430).

YAŞAMI

Aurelius Augustinus (*Aziz Augustinus* denir), Numidia'nın (günümüzde Tunus ve Doğu Cezayir) küçük kentlerinden Tagaste'de doğdu. Babası putatapar bir kişi, annesi ise dinine bağlı hıristiyandı. Augustinus, doğduğu kentte, Madaurus'da ve Kartaca'da öğrenim gördükten sonra, Tagaste'de, Kartaca'da, Roma'da ve Milano'da belâgat (güzel konuşma sanatı) öğretti. Milano'da, hıristiyanlığı benimsemesinde etkili olan Aziz Ambrosius ile dostluk kurdu. Öğretmenliği bırakarak köye çekildi ve yasadışı bir ilişkiden doğmuş olan oğluyla birlikte vaftiz oldu (387). Tagaste'de üç yıl dünyadan el etek çekmiş olarak yaşadıktan sonra, Hippo Regius rahibi seçildi. Valerius tarafından piskopos yardımcılığına atandı ve vaaz vermekle görevlendirildi. Valerius'un ölümünden sonra Hippo Regius piskoposu oldu. Otuz beş yıl boyunca, piskoposluğunu yönetti;yardımseverlik işlerini yürüttü; putataparlarla ve din sapkınlarıyla savaştı; tanrıbilim kitapları yazdı.Roma İmparatorluğu'nun önemli kişileriyle ve kendisini alanında usta kabul eden büyük hıristiyan bilginleriyle yazışmalar yaptı. Dine bağlılıkta ve yardımseverlikte her zaman örnek olarak davrandığından, Vandallar saldırdığı zaman Hippo Regius'dan ayrılmadı ve kuşatma sırasında orada öldü (430).

Aziz Augustinus ve putataparlar (bir XV. yy. yazmasındaki resim).

HIRİSTİYAN BİR PLOTİNOSÇU

Aziz Augustinus'un en tanınmış yazıları, hıristiyanlığı nasıl benimsediğini anlattığı *İtiraflar* ile *De Civitate Dei*'dir (Tanrı Ülkesi Üstüne). Bunlar kolayca anlaşılabilir yapıtlardır, ama Augustinus'un bütün öğretisini açıklamazlar. Nitekim, Augustinus, Batı hıristiyanlarının düşüncesindeki uzun süreli etkisini, yalnızca bu yapıtlarla gerçekleştirmemiştir. Bazı din sapkınlıklarını (manicileri, donatusçuları, pelagusçuları) eleştirdiği tanrıbilim yapıtlarını da göz önüne almak gerekir. Biz burada özellikle, Augustinus'un felsefe öğretisini açıklayacağız.

Augustinus'un dayandığı felsefeci, Plotinos'tur. Gerçekten, Augustinus'un yazılarından, Plotinos'un *Enneades*'indekine benzer bir felsefe sistemi çıkarılabilir. Aradaki tek fark, Plotinos'un, evrenin Tanrı'dan türediğini, Augustinus'un ise, evreni Tanrı'nın yaratmış olduğunu düşünmesidir. Dolayısıyle Augustinus, panteizme, hocasından daha az yakındır. Yeni eflatunculuğun etkisi, Augustinus'un bütün yapıtlarını kapsar; nitekim, Eflatun'la karşılaştırılamayacağını düşündüğü Aristoteles'in adını ancak üç kez anar. Aslında Augustinus, yapıtları yunanca olduğu için Eflatun'u çok az okumuş, ama Victorinus, Plotinos'un *Enneades*'ini latinceye çevirdiği için, yeni eflatunculuk konusunda kolayca bilgi edinmiştir. Başlangıçta İsa'ya inanmak ile Plotinos'un akıl yürütmeleri arasında uygunluk bulunduğuna inanan Augustinus, yaşamının sonuna doğru Eflatun'un akılla kavranabilir idealar dünyasını, İsa'nın getirdiği düzenle bir tutmanın yanlış olduğunu kabul etmiştir.

AZİZ AUGUSTİNUS'UN PLOTİNOSÇU KURAMLARI

Hem Augustinus, hem de Plotinos için, felsefenin nesnesi, Tanrı ve ruh, insanoğlunun kökeni ve doğasıdır. Her ikisi için de, felsefenin amacı mutluluğa ulaştırmaktır. Yine her ikisi de, ancak kavrayışın (öncesiz sonrasız şeylerin bilinmesi) bilgelik sayılabileceğini, zaman içinde yer alan şeylerin akıl yürütmesiyle bilinmesininse, bilimden başka şey olmadığını ileri sürerler. Bundan ötürü, tanrısal gerçeği görmenin art arda gelen basamaklarından geçip cisimsel olmayanın kavranışına ulaşmak için, düşgücünü baskı altına alıp gemlemek gerekir. Cismi olmayan ve bölünemeyen bu Tanrı, öz bakımından Bir'dir. Tanrı, varlıklarının, gerçekliklerinin ve iyiliklerinin kaynağı olduğu bütün şeylerin ilkesidir. Her gerçek bilgi, bir anımsamadır; bu nedenle, Augustinus, belleğe büyük önem verir.

TANRISAL GERÇEKLİĞE KATILMA

Tanrı, öncesiz sonrasız gerçeklikleri içinde taşır. Bu gerçekliklerin sağladığı kanıt, Tanrı'nın varolduğunun kanıtıdır. Biz, bilgi edinirken, tanrısal bilgiye katılmaktan başka şey yapmayız. Augustinus, Eflatun'un idealarını, tanrısal bilgelik düşünceleri olarak görür ve "ruh, gözdür; Tanrı da ışıktır " der. Ama, insanoğlunun bu tanrısal gerçekliğe nasıl katıldığını kavramak pek kolay değildir. Bellekten kaynaklanan anımsama, tek başına, bunu sağlamaya yetmez. Plotinos'un yöneldiği ve bu dünyada elde edilecek olan amaç, yani Tanrı gerçekliğini doğrudan sezgi yoluyla görme amacı, ancak birkaç ayrıcalıklı insanın ulaşabileceği bir amaç olarak kalır. Ölümlülerin çoğunun düşünceleri, evreni yöneten ulu düşüncelerle doğrudan ilişki içinde değildir; bu düşünceler, ulu düşünceler tarafından yaratılmışlardır ve kendilerini yaratılmış olarak bilip tanırlar. İnsansı gerçeklik, tıpkı insan varlığının yaratılmamış varlığa, yani Tanrı'ya katılması gibi, tanrısal gerçekliğe katılmaktan başka bir şey değildir. Nitekim, bildiğimiz rasyonel sayılar da, tıpkı bunun gibi, sonsuz sayıların imgeleridir. İnsan zihninin düşünceleri de, bundan ötürü Tanrı'nın bir bağışıdır. Aklın ışığı, Tanrı'dan gelen bir ışıktır; ama, Tanrı'daki ışık değildir. Bundan ötürü, düşüncelerimizin hiçbiri, bize Tanrı'yı dolaysız olarak gösterip açıklayamaz; ama her düşüncemiz, taşıdığı olumlu içerik bakımından, Tanrı'ya uygun düşen ve Tanrı'da bulunan, ama bu düşüncenin dile getiremediği bir biçimde bulunan bir şeyi belirtir. Duyusal bilgiden yola çıkan ruhumuz, Tanrı Sözü'nün (Kelâm) aydınlatması sayesinde, tanrısal görünmezliklere kadar yükselir.

PANTEİZMİN ÖTESİ

Bilgi sorunu açısından ele alındığında, Augustinus felsefesinde, *yaratılmış*'ın, *yaratılmamış*'tan kesinlikle ayrıldığı görülür. Augustinus'un çoğulculuğu, astroloji birciliğini eleştirmeye yönelir. Nitekim Pelagius, insanoğlunun, Tanrı yardımı olmadan cennete gidebileceğini ileri sürmek istediğinde, Augustinus, felsefesinin temel bir yanını açıkça ortaya koyarak, yaratılmışın ve yaratılmamışın birbirinden ayrı olduğunu; ama yaratılmamışın, yaratılmış varlığın bütün davranışlarında, bütün aydınlanmalarında, bütün yargılarında ve her yerde bulunduğunu söylemiştir. Augustinus, Tanrı ile insanın, inayet ile erdemin bir arada bulunduğunu, bunlardan biri olmadan öbürünün de olmadığını ileri sürer. Augustinus'un felsefesi, panteizmin güçlü ve çürütülmez yanlarının tümünü benimsemiştir

AUGUSTİNUSÇULUĞUN SERÜVENİ

Augustinus'un öğretisi, başlamakta olan Ortaçağ için büyük önem taşıyordu. Latin uygarlığının çözülmesi içinde, Plotinos'un aşırı sistemciliğini, ılımlı duruma getiren bu felsefe geleneği, benimsenip korundu. Nitekim hıristiyan tanrıbilimi, XVI. yy'da Augustinus'un pelagiusçuluğa karşıt düşüncesini bir ilke olarak benimsedi ve bütün insan ahlakı bir bakıma Tanrı'nın inayetine bağımlı kılınmış oldu. Luther, Augustinus'u, Aziz Paulus'un tanrıbilimine verdiği anlam doğrultusunda yorumladı; böylece, kişisel irade özgürlüğünü inkâr edip her şeyi tanrısal inayete bağladı. Bu kadar aşırı gitmemekle birlikte Noris ve Berti gibi bazı augustinusçular da, XVII. ve XVIII. yy'larda Tanrı'nın her şeye yeten gücünü ve insanoğlunun güçsüzlüğünü vurgulayan bir Augustinus yorumu ortaya koydular ve buna, *augustinusçuluk* dendi. Baius XVI. yy'da, janseniusçularsa XVII. ve XVIII. yy'larda Augustinus'un yolundan yürüdüklerini söylediler. Augustinusçuların saldırılarına uğrayan Aziz Aquinolu Tommaso sanıldığından daha çok Augustinus'a bağlıydı ve insan edimleri ile ahlak bilincinin psikolojisi konusunda, kişisel görüşünden kaynaklanan birçok felsefe açıklamasını augustinusçuluğa eklemişti. Augustinus'un etkisi modern çağda da sürdü. Plotinos'tan yola çıkarak yer kaplayan ile yer kaplamayan, öncesiz sonrasız ile zamansal, art arda gelen hecelerden oluşan tümce ile ona anlam veren yalın ve değişmez düşünce arasındaki bağıntılar ve ayrımlar konusunda Augustinus'un düşündükleri, bergsoncu felsefe tarafından olduğu gibi, kantçı eleştirel felsefeciler tarafından da önemle ele alındı. ■

Augustus

Roma İmparatorluğu'nun kurucusu (Roma, İ.Ö. 63- Nola, İ.S.14). Önce *Octavius* ya da *Octavianus* adıyla tanınan Augustus, imparatorluğu sırasında, cumhuriyet dönemindeki iç savaşlara son vermiş, Sezar'ın başlattığı fetihleri sürdürmüş, Akdeniz dünyasını "pax romana" ("Roma barışı") içinde birleştirmiştir.

İKTİDARIN ELE GEÇİRİLMESİ

Sezar'ın küçük yeğeni, manevi oğlu ve varisi olan genç Octavius, on dokuz yaşında, Sezar'ın öldüğünü öğrenince onun yerine geçmek için Roma'ya gitti. Roma'daki askerî birlikler ve taşra eyaletleri tarafından sevilen ve tutulan Antonius karşısında güçsüz olduğu için, yalnızca yasal durumuna dayanarak haklarını elde etmeye çalıştı. Bu davranışını, en güçlü olduğu zaman da elden bırakmadı; bu yüzden de her zaman, toplumsal kurumların koruyucusu ve sürdürücüsü olarak tanındı. Fetihleri sırasında olduğu kadar iktidarda da, ölçülü ve uzlaştırıcı davrandı; siyasal incelik ve kurnazlık gösterdi. Bu davranışı, kuvvetler dengesinin ötesinde bir şey göremeyen rakiplerinin yenilgiye uğramasına yol açtı. Roma'ya geldiğinde Antonius'la sert bir çatışmaya girdi ve Senato'ya yaslanarak, onu Modena önünde yenilgiye uğrattı (İ.Ö. 43). Ama kendisine konsüllük vermeyen Senato'ya karşı da Roma halkının desteğinden yararlandı. İspanya ve Galya valileri, Lepidus'la birlikte, Antonius'u desteklemek için geldiklerinde, Octavius yeni bir ustalık göstererek, Senato'ya karşı birleşmeyi ve Roma üstüne yürüyüşe geçmeyi önererek durumu tersine çevirdi. Böylece, mutlak iktidara yol açacak olan ikinci triumvirlik kuruldu. Octavius ve Antonius, Sezar'ı öldüren Brutus ve Cassius'u Philippoi'de (Makedonya) yenilgiye uğrattıktan sonra, ayrıldılar. Octavius İtalya'ya dönerek ordunun desteğini sağladı ve emekli askerlere toprak dağıtarak, mülk sahiplerine zarar vermekten kaçınmadı. Bu arada Doğu'da Mısır kraliçesi Kleopatra'yla eğlenceye dalan Antonius da, rakibine meydanı boş bırakmıştı. Antonius İtalya'ya geri dönünce, savaşın patlak vermesi kaçınılmaz bir şey gibi görünüyor idiyse de, ordu, Brindisi anlaşmasını (İ.Ö.40) kabul ettirdi ve Octavius, yapılan bölüşmede, Antonius'u destekleyen Galya'yı ve İspanya'yı almayı başardı. Antonius ise, kendisi ve Kleopatra için bir krallık kurmayı düşlediği Doğu'yu almakla yetindi. Afrika'ya gönderilerek uzaklaştırılmış olan Lepidus'sa, zaten önemli bir rol oynayamıyordu. Bunun üstüne Octavius egemenliğini sağlamlaştırdı ve Sicilya'yı ellerinde tutan korsanların önderi Sextus Pompeius'a karşı çetin bir sefer düzenleyerek ordusunu iki yıl savaş içinde eğitti. Lepidus burasının kendi hakkı olduğunu söyleyince, Octavius birliklerini harekete geçirerek Afrika'yı aldı. Artık, Antonius'la savaş kaçınılmaz olmuştu. Octavius, askerî güç bakımından üstündü ve Antonius'u, Doğu kraliçesinin hizmetine girmiş biri olarak göstererek, siyasal açıdan küçük düşürdü. Kleopatra'ya karşı savaş açmak (İ.Ö.31) gibi bir ustalık göstererek, aynı yıl Actium deniz savaşını kazandı ve Mısır'a geçti. Bunun üstüne Antonius ile Kleopatra kendilerini öldürdüler (İ.Ö.30) ve Roma İmparatorluğu'nun yeni efendisi Octavius, Roma dünyasına zengin Nil vadisini de kattı.

İ.Ö. 7 yılında Alpes-Maritimes'de (Fransa) yapılmış Augustus kulesinin kalıntıları.

İMPARATORLUĞUN PEKİŞTİRİLMESİ

İktidara geçen Octavius, kurumları altüst etmeyi hiçbir zaman düşünmedi; tam tersine, cumhuriyet dönemindeki çeşitli güçleri kendi kişiliğinde bir araya getirerek, kurum-

lara ilişkin yasallığı korumak konusunda büyük bir özen gösterdi. Yetkilerini Senato'ya devrediyormuş gibi yaparak, İ.Ö. 27 yılında düzmece bir biçimde tahttan çekilmesi bunun kanıtlarından biri oldu: Bunun üstüne Senato, ricalarda bulunarak Octavius'u geri çağırmıştır. Cumhuriyet kurumları, Sezar'dan devralınmış "İmperator" unvanının taşıyıcısı Octavius'un iradesinden başka şeye dayanmayan kuklalar gibiydi ve Senato bu unvana "kutsal" anlamına gelen "Augustus"u da eklemişti. Törelere göre de "princeps" ya da prens diye adlandırılması gerekiyordu. İtalya ve Roma dahil bütün eyaletlerin prokonsülü, orduların başkomutanı, tribunus dokunulmazlığı ve yetkisi taşıyan yüksek yargıç, censor yetkisiyle donanmış töreler koruyucusu ve İ.Ö. 13'ten başlayarak yüksek din adamı olan Augustus, boş bir kalıp haline gelmiş eski cumhuriyet kurumlarına koşut bir imparatorluk yönetimi kurmaya yönelmeyi başardı. Legatusları atadığı sınır eyaletlerini kendine ayırarak, Senato eyaletleri için propraetor ve prokonsül seçmeyi Senato'ya bıraktı: Bu, somut yaşamda geçerliği olmayan kuramsal bir ayrımdı. Augustus, ölümünden önce birçok varis seçti ve sonunda Tiberius'ta karar kıldı. Tiberius, hiçbir muhalefetle karşılaşmadan onun yerine geçti.

Cumhuriyet dönemi ile Augustus dönemi arasındaki büyük ayrılık, özellikle askerliğe ilişkin alanlarda açıkça görülür. Augustus, eyaletlerden, hattâ Barbarlar arasından alınan savaşçılarla desteklenen sürekli bir ordu kurmuştur. ■

AUGUSTUS DÖNEMİ SANATI

Augustus döneminde sanatların gösterdiği büyük ilerleme, gerçekleştirdikleri bireşimle dikkati çeker. Roma, baş eğdirilen bütün ülkelerin katkılarının yöneldiği bir kültür merkezi olmuştu. Augustus'un üstünlüğü, çağdaşlarının helenizme ve egzotizme duydukları seçmeci coşkuyu gidermek ve yönlendirmekte kendini gösteriyordu. Bu yeni katkıların yanı sıra, Augustus ağırbaşlı cumhuriyetçi geleneği yaşatmaktan da geri kalmadı. Bu dönemde Augustus'un yol göstermesiyle gerçekleşen Roma uygarlığı, ağırbaşlılığı, yücelik arayışı ve ince bir süsleme zevkiyle dikkati çekti. Plinius bu konuda Augustus'tan övgüyle söz ederken, şöyle der: "Augustus, bir tuğlalar Roması yerine bir mermer Roması kurdu." Augustus dönemi mimarlığı, doğrudan doğruya Atina'daki mimarlık anlayışından esinlenmiş, ama Roma uygarlığını dile getiren yapıtlar ortaya konmuştur: Büyük forumlar; göz kamaştırıcı tapınaklar (Roma ve Nîmes'de); anıtsal zafer takları (Rimini'de, Roma'da, Aosta'da).

Augustus dönemindeki dünya görüşü, taşkın doğalcılığı ve dokunaklılığı, soyut ağırbaşlılıkla dengelenen İskenderiye ve Bergama sanatı öğelerine dayanılarak ortaya konmuş, Roma heykelciliğinin ve süslemesinin üslubunu kesin bir biçimde yönlendirmiştir. Ara Pacis Augustae'nin alçak kabartmaları, Latin geleneğine özgü simgeciliğin en iyi örnekleridir.

Australopithecus

Afrika'da İ.Ö. 5 milyon ve 600 000 yılları arasında yaşamış en eski insan fosiline verilen ad.

Önce maymun (yunanca "maymun" anlamındaki *pithekos*'tan) oldukları düşünüldüğünden ve ilk örneklerine Güney Afrika'da (latince "güney" anlamındaki *australis*'ten) raslandığından (Avustralya'da değil) Australopithecus denmiştir. Günümüzdeyse birçok uzman *Australanthropus* terimini kullanmaktadır. Yeni yapılan kazılar sonucu Australopithecusların Tanzanya, Kenya ve Etyopya'ya kadar yayıldıkları anlaşılmıştır: Bu ilk insanları bulan ve inceleyen paleontoloji uzmanları arasında Güney Afrika için R. Dart, Doğu Afrika için L. Leakey, Etyopya için C. Arambourg ve Y. Coppens sayılabilir. Australopithecusların bulundukları en önemli sitler Swartkrans, Sterkfontein ve Taung (Güney Afrika), Olduvai (Tanzanya), Rodolphe gölü (Kenya) ve Omo vadisidir (Etyopya). Başlıca özellikleriyse şunlardır: Dik ya da dike yakın duruş; U biçimindeki diş kemeri; insan dişlerine benzer azı ve köpek dişleri; çıkıntılı bir kaş kemeri, eğimli bir alın; belirgin bir çene kemiği. Artkafa deliğinin alt durumu, iki ayaklı olduklarının kanıtıdır.

İLK GERÇEK İNSANLAR

Güney Afrika'da olduğu kadar Doğu Afrika'da da birbirinden bütünüyle ayrı iki Australopithecus tipinin varolduğu sanılmaktadır. İlk insanın ince bir yapısı vardı ve boyu 1,25 m'yi geçmezdi; beynin hacmi 600 sm^3'tü. Bu tip, aşağı yukarı, *Australopithecus africanus* türüne denk düşer. Buna aynı zamanda, Pithecanthropus ya da *Homo erectus* ile bağıntısı olduğu sanılan ve diş yapısı gelişmiş bulunan Güney Afrika'daki Telanthropus ile Çat'taki geniş alınlı Çatanthropus da eklenebilir. Australopithecus'un ikinci tipi daha uzun (1,60 m) ve daha iri yarıydı; beynin hacmi 700 sm^3'ü buluyordu. Ayrıca, kafatasında ok biçiminde bir çıkıntı görünmekteydi. *Paranthropus* ve *Zinjanthropus* adlarıyla bilinen türler de bu tip içinde yer alırlar. Bazı uzmanlara göre, iri yarı olan, otla beslenen bu Australopithecuslar yok olup gitmişler, buna karşılık ince yapılı olan ve hem ot, hem de et yiyerek beslenen tür ya da türler ise Pithecanthropusları oluşturmuşlardır. Ama, bu sav, bütün paleontoloji uzmanları tarafından benimsenmemektedir: Çünkü bazı uzmanlar, iri yapılı türler ile ince yapılı türlerin aynı ve tek türün erkek ve dişi bireyleri olduklarına inanmaktadırlar. Bu nedenle sorun günümüzde halâ çözümlenememiştir.

Çözümlenmemiş bir başka sorun da Australopithecusların çağında, onlardan daha gelişmiş bir insanın yaşamış olup olmadığıdır. Doğu Afrika'da bulunan ve oldukça gelişmiş görünen bazı kalıntılara, tartışmaya yol açmasına karşın, *Homo habilis* adı verilmiştir. Çeşitli bulgular, özellikle iki alt çene kemiği ve bir uyluk kemiği bulunan, iki ayağı üstünde, Australopithecuslardan daha kusursuz yürüdüğü sanılan bir insanın var olduğuna tanıklık etmektedir. Ağustos 1972'de İngiliz arkeologu Louis Leakey'in oğlu Richard Leakey, Rodolphe gölünün yakınında 2,6 milyon yıllık, modern görünümlü bir kafatası bulmuştur. Bu kafatasının beyin hacmi 800 sm^3'ü geçiyordu; kaş kemeri kısa, alnı hafifçe eğimliydi.

Aynı derecede önemli olan, ama değişik bir özellik taşıyan bir başka buluş da Kenya'da gerçekleştirilmiştir: 5 milyon yıllık bir Australopithecusun alt çene kemiği parçası. Böylece, ilk insanların, Üçüncü Zaman'da ortaya çıkmış oldukları kanıtlanmış sayılır. Artık Australopithecusların insan olmadıkları ileri sürülemez ve bazı uzmanların önerileriyle Australopithecusların *Homo* türü içine katılmaları, birçok tartışmanın çözümlenmesini sağlayacaktır. Australopithecusların insan olarak kabul edilmelerinin nedenlerinden biri de, bilinen ilk taş sanayisinin, bir başka deyişle, yontulmuş yassı taşların yaratıcıları olmalarıdır. ■

Avarlar

Orta Avrupa'da en eski Türk Devleti'ni kuran Türk boyları.
558 yılında İranlı Alanları egemenlikleri altına alan Avarlar, Bizans'a elçi göndererek yıllık vergi ve yerleşebilecekleri toprak istediler. Bizans imparatoru Justinianos vergi isteğini kabul etmemekle birlikte, Avarların saldırısını durdurabilmek amacıyla, Aşağı Tuna havzasına İslavlardan oluşan birlikler gönderdi. 562'de bu engeli kolayca aşan Avarlar, Aşağı Tuna'yı ele geçirerek Bizans ile sınır komşusu oldular; sonra da Avrupa içlerine geniş cepheli akınlar düzenleyerek, vergi vermeyen Bizans'ı baskı altına alarak Karpatlar'a girdiler. Tuna'nın batısındaki Lombardlarla birleşerek, Doğu Macaristan'daki Gepidleri egemenlikleri altına aldılar. 568'de, bulundukları yöreyi bırakarak Kuzey İtalya'ya göçen Lombardların yaşadıkları Macaristan'a bütünüyle egemen oldular ve büyük bir imparatorluk kurdular. Öte yandan, Frank kralı Sigebert'i yenerek Belgrad ve Eszek (Osijek) gibi Bizans'ın sınır kentlerini ve kasabalarını aldılar.
Avrupa'da 200 yıl egemenlik süren Avarların tarihteki en önemli olayları İstanbul'u kuşatmalarıdır. Bizans imparatoru Herakleios'u kenten kaçıracak kadar önemli olan bu kuşatma 617'de yapılmış, bunu Sasanilerle birlikte düzenledikleri ikinci kuşatma izlemiştir (626). Ama, Avarlar, donanmaları olmadığı için İstanbul kentini ele geçiremediler ve kendilerine yardımcı olan kuvvetlerin yanlarından ayrılmasıyla eski güçlerini yitirmeye başladılar. Özellikle hakan Bayan'ın ölümünden sonra (630 dolaylarında), çeşitli boyların Bizans'ın kışkırtması sonucu baş kaldırmasıyla, Avarların elinde bulunan Balkanlar Bulgarlara, Tuna-Sava bölgesi Hırvat, Sloven gibi İslav topluluklarına, Bohemya da Çeklere bırakıldı.
Bu olaylardan sonra kendilerine düşman olan topluluklar tarafından bir çember içerisine alınan Avarlar, iktisadi açıdan da zayıfladılar. Bu arada gün geçtikçe güçlenen Frank Krallığı, Charlemagne döneminde Avarlar üstüne seferler düzenledi. 796'da Orta Macaristan'daki Avar başkenti ele geçirildi ve düzenlenen son seferle, Avar Devleti bütünüyle ortadan kaldırıldı (805). O tarihten sonra, Avarların bir bölümü hıristiyanlığı kabul ederek gelenek ve dillerini unuttular; bir bölümü de Doğu Macaristan ve Balkanlar'a doğru geri çekildiler. Bununla birlikte, Avar etkisi Avrupa'da uzun yıllar sürmüştür. Avarların uygarlıkları konusunda ayrıntılı bilgiler olmamakla birlikte, Macaristan'da arkeoloji kazıları sonucu ortaya çıkarılan Avar çağından kalma dökme araç ve gereçler, at koşum takımları, vb. Orta Asya'da gelişen Türk sanatının Avrupa'daki örnekleri olarak kabul edilmektedir. Öte yandan, Arnavutluk'ta, Avarlardan kaldığı sanılan bir altın hazinesi de bulunmuştur. Yapılan başka kazılar da, Avar Türk sanatının, Germen ve İslav sanatları üstünde uzun süre etkili olduğu görüşünü desteklemektedir. ■

Avrupa

Dünyanın altı kıtasından biri.
Kuzey yarıkürede yer alan Avrupa, komşu kıtalardan kesin biçimde ayrılmaz. Gerçekten de, Afrika ile arasında daracık Cebelitarık boğazı yer alır ve çok eski çağlardan bu yana Asya kıtası adı verilen topraklarla arasında bir sınır oluşturduğu kabul edilen Urallar'ın bulunduğu Rus ovalarıyla Asya'ya bitişiktir. Yüzölçümü 10 519 367 km², nüfusu 495 milyonu aşkın olan (1991) Avrupa, görünümler açısından son derece çeşitlidir.
Bu çeşitlilik jeoloji yapısının farklılığının yanı sıra iktisadi gelişmeleri farklı ama, çoğu zengin olan birçok devletin bu kıtada yer almasından ileri gelir.

YÜZEY ŞEKİLLERİ

Birinci Zaman'a damgasını vuran üç kıvrım (İskandinav, Kaledonyen, Hersinyen) Birinci Zaman'ın sonunda peneplen haline gelmiş, İkinci Zaman'da bir deniz basması ve yoğun tortullaşmalar gerçekleşmiş, Üçüncü Zaman'da Alp sıradağları yükselmiştir. Dağların İkinci Zaman sonunda başlayan kıvrılması, Üçüncü Zaman'ın ortasına kadar bütün gücüyle sürmüş ve Pireneler'den Kafkaslar'a kadar çok yüksek bir dizi dağ ortaya çıkarmıştır. Alpler'in oluşması sonunda, eski Hersinyen tabanlar, kırıklarla kesintiye uğrayan ve yanardağ özellikli olmalarıyla dikkati çeken bloklar halinde yükselmişlerdir. Bir başka sonuç da, Kuzey Atlas Okyanusu'nu, Manş denizini ve Batı Akdeniz'i oluşturan görüntülerdir: Yüzey şekillerinin yükselmesi nedeniyle geri itilen denizler, deniz çanaklarının merkez kesimini kapladı; böylece başlıca tortul havzalar belirmeye başladı. Dördüncü Zaman'daki şiddetli soğuklar, buzulların genişlemesine yol açtı ve bu buzullar, yüzey şekillerinde önemli izler bıraktı. Bunun sonucunda, Avrupa'da, hiçbir biçimin ağır basmadığı ve çeşitlilik gösteren bir görünüm ortaya çıktı. Ama gene de, iki temel yapı birbirinden ayırt edilebilir: Eski tabanlar Avrupası ve Alp dağları Avrupası.
ESKİ TABANLAR AVRUPASI, kıta-

Büyük Petro tarafından 1703'te kurulan Leningrad kentinden bir görünüş.

nın kuzey bölümünü oluşturur. Kuzeybatıda yassılaşmış ve taban haline gelmiş (Kuzey İrlanda, İskandinavya kalkanı) ya da Alpler'in kıvrımı sırasında yeniden yükselmiş bir dizi eski dağ yer alır. Çıplak ve tekdüze olan yüzey şekilleri ancak, buzul vadilerinin derin yarıklarıyla (fiyortlar) ya da buzultaş tepelerinin art arda gelmesiyle kesintiye uğrar; onların arkasında da göller yer alır. Bu ilk kesimin güneyinde, verimli balçıkla ya da buzul killeriyle kaplı geniş ovalar, Güney İngiltere'den Baltık denizi kıyılarına kadar uzanır. Bu çok geniş ve çökük kesimin dibinde hâlâ, derinliği pek fazla olmayan denizler (Manş, Kuzey Denizi ve Baltık denizi) yer alır. Daha da güneyde, pek yüksek olmayan ve Avrupa'yı değişikliğe uğratmış olan Kaledonyen ve Hersinyen kıvrımlarının son kalıntıları olan gençleşmiş eski kütleler(Armorik kütlesi; Massif Central; Vosges; şistli Ren kütlesi; Bohemya dağları; Lysa Gora; Ukrayna dağları) uzanır. Üçüncü Zaman'da yükselmiş söz konusu kütleler, çöküntü bölgelerinin (Bohemya, Alsace), dar ovaların (Ren yarığı) ya da tortul havzaların (Akitanya ve Paris havzaları) kesintiye uğrattığı bloklar halinde birbirinden ayrılmıştır.

ALP DAĞLARI AVRUPASI, kıtanın bütün güney kesimini kaplar. Bu kesim, ovaları ve derin denizleri (Akdeniz) çerçeveleyen büyük dağ kolları halinde ayrılmış Üçüncü Zaman sıradağlarından oluşur. Söz konusu sıradağlar, doğudan batıya doğru şöyle sıralanabilir: Karpatlar; Alpler ve Alpler'in ayrılmış kolları olan Balkanlar; Dinar dağları; Apennin dağları; Endülüs sıradağları;

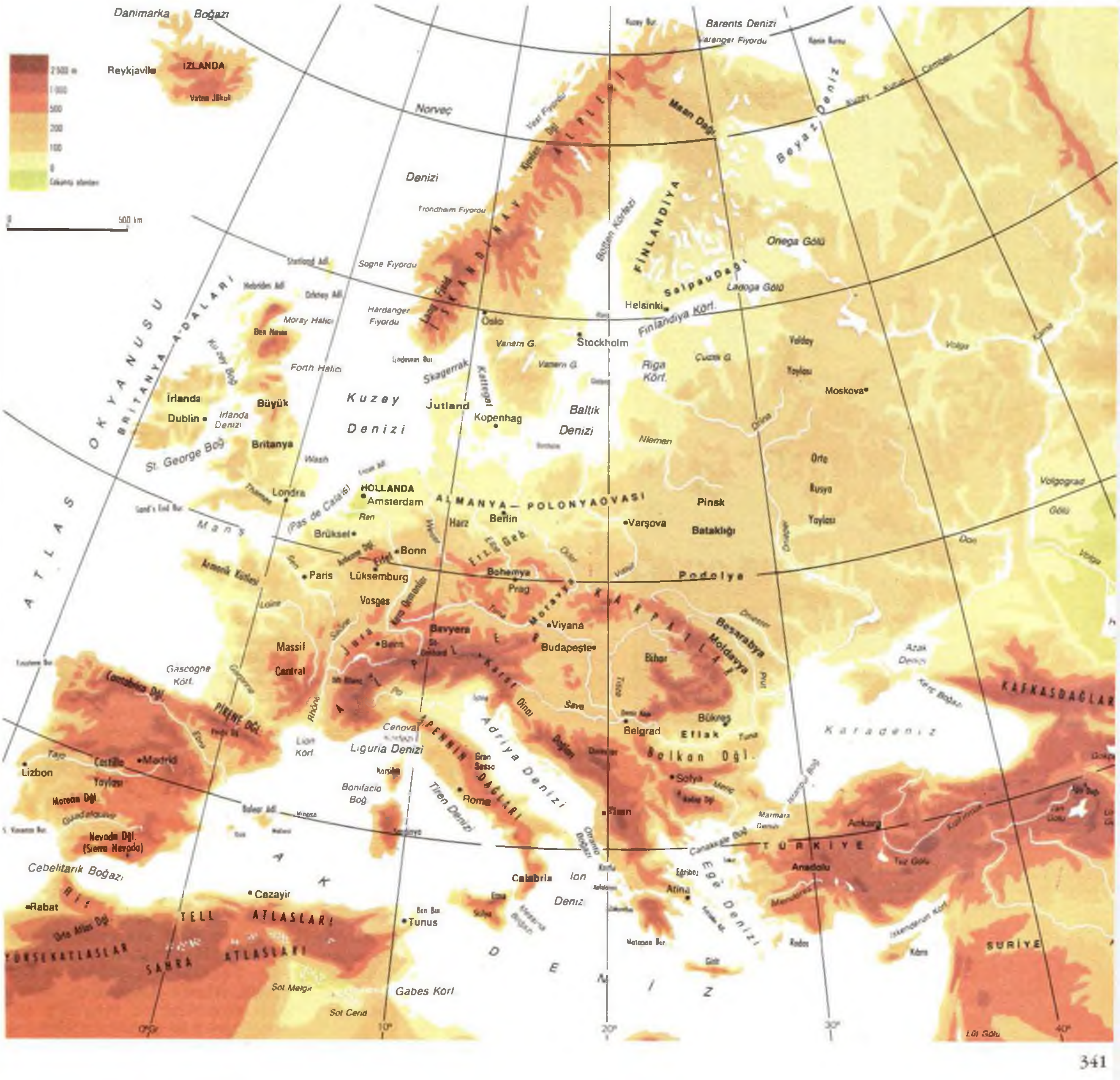

20-40 m boyundaki yüksek fırınlarda kokla karıştırılan ve 2 000°'ye kadar ısıtılan demir filizi, dökme demir haline gelir. Üstte, Baltık denizinde önemli bir liman olan Oxelösund'daki (İsveç) çelik fabrikasından bir görünüş verilmiştir.

Pireneler.

Kuzey Buz deniziyle, Atlas Okyanusu ve ona bağlı denizlerle (Manş denizi, Kuzey Denizi, Baltık denizi ve Norveç denizi), Akdeniz'le ve gene ona bağlı denizlerle (Ege, Karadeniz) çevrili olan Avrupa, kıyılarının çok girintili çıkıntılı olması (Ural dağları düzeyi dışında, kıtanın hiçbir noktası, denize 500 km'den uzak değildir) ve uzunluğuyla (43 000 km) dikkati çeker. Kıyıların biçimi, kara içlerine göre çeşitlenme gösterir; ama, gene de bazı tipler ayırt edilebilir: Dağlık bölgeleri çevreleyen ve en derin kıvrımları denizlerle kaplanmış olan kayalık kıyılar (Norveç fiyortları; Bretagne riaları); yaylaları ve kireçli havzaları çevreleyen yalıyar kıyıları; kumullu (Flandres) ya da içlerinde denizkulakları (Aşağı Languedoc) bulunan alçak kıyılar. Ayrıca, Avrupa kıyılarında, bazıları çok büyük olan (İngiltere, İrlanda, İzlanda, Sicilya) yüzlerce ada bulunur.

İKLİMLER, GÖRÜNÜMLER VE IRMAKLAR

35° ve 71° kuzey enlemleri arasında yer alan Avrupa, ılıman kuşaktadır. Atlas Okyanusu'nun doğusunda bulunması, denizle karanın iç içe girmiş olması, yüksek yüzey şekillerinin batıdan doğuya, yani okyanus rüzgârlarına paralel olarak uzaması, iklimin yumuşak ve nemli olmasını sağlar. Yıllık sıcaklık ortalaması 10°C ile 20° C arasında değişir ve yaz ile kış arasında çok belirgin iki ayrı mevsim yaşanır. Kutup hava kütleleri (soğuk) ile tropikal hava kütlelerinin (sıcak) karşılaştığı yerde bulunan Avrupa'nın, kutup cephesinin mevsimlere göre yer değiştirmesine bağlı olarak, enlemlere göre çeşitlilik gösteren kararlı bir havası vardır.

Avrupa'da, dört büyük iklim tipi görülür. Askutup iklimine, S.S.C.B'nin ve İskandinavya'nın en kuzey kesiminde raslanır. Çok uzun ve sert soğukların ağır bastığı bu iklim, yalnızca yosun ve likenlerin, yani tundranın yetişmesine olanak verir. Okyanus iklimi, Batı Avrupa'nın her yanına egemendir. Okyanusun yumuşatıcı etkisi, yıllık sıcaklık farklarının az olmasına ve her mevsimde nemin yüksekliğine yol açar. Bitki örtüsü, tarım yapmak için büyük ölçüde kesilmiş olan bol yapraklı ormanlarla çayırlardan oluşur.

Kara iklimi, Orta ve Doğu Avrupa'da ağır basar. Okyanusun yumuşatıcı etkisinin görülmediği bu kesimlerde, kışlar çok soğuk ve karlı, yazlar sıcak ve fırtınalı geçer. Bitki örtüsüyse, yükseltiye ve enleme göre değişiklik gösterir: Kuzeyde, kozalaklı ağaçların oluşturduğu ormanlar (tayga) ağır basar; orta kesim bol yapraklı ağaçların, güneyse, otlu bozkırların alanıdır.

Akdeniz iklimi yalnızca Güney Avrupa'da egemendir; çünkü Alp sistemine bağlı yüksek sıradağlar, bu iklimin, kıtanın içlerine girmesini engellerler. Akdeniz iklimi, yıllık sıcaklık ortalamasının yüksekliğiyle, kışların yumuşak ve yağışlı, yaz mevsimininse kurak, sıcak olmasıyla dikkati çeker. Yaz kuraklığına uyarlanmak zorunda kalmış olan bitki örtüsü, seyrek ormanlardan (çamlar, mantar meşeleri, vb.), makiden ve çalılık alanlardan oluşur.

Çok sayıda ama pek uzun olmayan Avrupa ırmaklarında taşkınlar görülmez ve çoğu ulaşıma elverişlidir. En uzun ova ırmakları (Volga, Don, Tuna, vb.) don dönemi dışında ağır akışlıdırlar ve kolayca ulaşım olanağı sağlarlar. Atlas Okyanusu'na dökülen ırmakların gerek taşıdıkları su, gerek uzunlukları pek fazla değildir; düzenli akar, hemen hiç donmazlar (Ren, Escaut, Thames, Sen, Tajo, vb.). Akdeniz'e dökülen ırmaklar, yüzey şekillerinin engellemeleri, yazların kuraklığı ve tehlikeli taşkınlara yol açan sonbahar yağmurları nedeniyle, daha az düzenlidirler. Ulaşıma elverişsiz olan bu ırmaklardan da sulamada yararlanılır.

NÜFUS

Avrupa'da 495 milyonu aşkın (1991) insan yaşar ve nüfus yoğunluğu (km^2'ye 103 kişi), Kuzey Amerika, Orta Amerika ya da Afrika'daki nüfus yoğunluğundan 4 kat yüksektir. Bu kalabalık nüfusun, büyük ırmakların vadilerini izleyerek Avrupa'ya gelen Asyalıların art arda gerçekleştirdikleri göçler sonucu oluştuğu sanılmaktadır. Bu halkların iki temel özelliği, tümünün beyaz ırktan olması ve çoğunlukla Hint-Avrupa grubuna bağlı diller konuşmalarıdır. Avrupa'da çeşitli insan tiplerine raslanır: Kuzeyliler (İskandinavya yarımadası, Kuzey Denizi ile Baltık denizinin çevreleri), uzun boylu, sarı saçlı ve mavi gözlüdürler; Doğulular ya da İslavlar (Doğu Avrupa), çeşitli kollara ayrılırlar ve genellikle orta boylu, esmer ya da sarışın ve elmacık kemikleri çıkık insanlardır; Alpliler (Batı ve Orta Avrupa) daha kısa boylu, tenleri de daha donuktur; Akdenizliler (Akdeniz çevresi), kısa boylu, esmer, siyah gözlü ve siyah saçlıdırlar.

Avrupa'da insan tiplerinin çeşitliliğinden çok, dillerin ve dinlerin çokluğu dikkati çeker. Gerçekten, Avrupa'da 120 dil ve lehçe konuşulur. Bunlar da, kendi aralarında şu dil öbeklerine ayrılır: Yunan-Latin dilleri (güneyde); Germen dilleri (kuzey ve kuzeybatıda) ve İslav dilleri (aşağı yukarı bütün Doğu Avrupa'da).

İKTİSAT

Avrupa, boyutları, yoğunlukları, siyasal rejimleri ve iktisadi güçleri farklı otuz altı devlete bölünmüştür. XVIII. ve XIX. yy'larda, Avrupa, sanayi ve tarım devrimlerinin kaynağı oldu. Bu olayların gerçekleşmesine, toprakların çeşitliliği ve zenginliği, iklimin yumuşaklığı, yeraltı gelir kaynaklarının zenginliği gibi doğal öğeler ile nüfusun çokluğu ve

Morina balığı avlanan Norveç kıyılarından Vest fiyorduyla ayrılan Lofoten adaları. Norveç'in morina üretiminin % 60'ını sağlar.

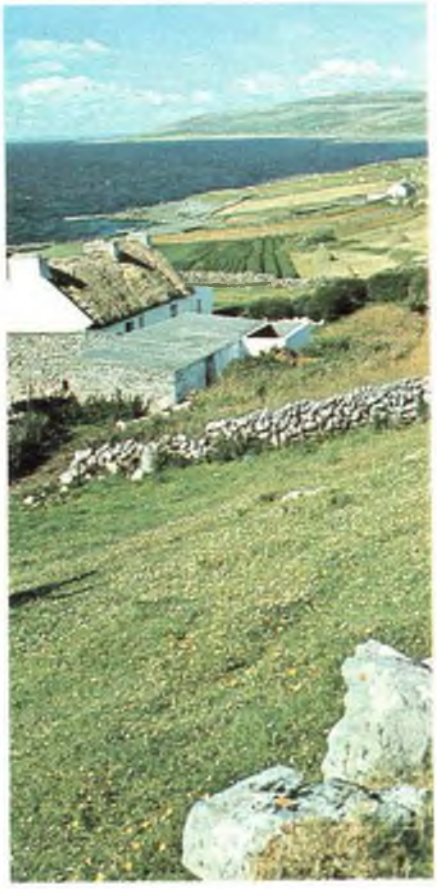

İrlanda'dan tipik bir görünüş: Deniz kıyısında bir köy evi ve taş duvarlarla çevrilmiş küçük tarlalar.

yoğunluğu, uygarlığın uzun geçmişi, ticaret ilişkilerinin çokluğu ve çeşitliliği (dolayısıyla ortaya çıkan sermaye birikimi) yol açtı. Çalışma tekniklerinin yetkinleşmesiyle birlikte gerçekleşen bu birikim, Avrupa'nın, XIX. yy'da sanayi, tarım ve ticaret merkezi olmasını sağladı. XX. yy'ın birinci yarısındaysa, başka iktisadi güçler ortaya çıkarken, Avrupa iki savaş yüzünden zayıf düştü ve İkinci Dünya savaşı, kıtanın bölüşülmesine yol açtı. Böylece, A.B.D'ne yönelen Batı Avrupa, kapitalist iktisat sistemi içinde yer aldı; S.S.C.B'ne yönelen Doğu Avrupa ülkeleriy-

AVRUPA

Devletler	Siyasal rejim	Yüzölçüm (km^2)	Nüfus (1990)	Başkentler
Almanya	Federal cumhuriyet	356 954	79 100 000	Berlin
Andorra	Prenslik	453	50 000	Andorra La Vella
Arnavutluk	Cumhuriyet	28 748	3 201 000	Tiran
Avusturya	Federal cumhuriyet	83 850	7 603 000	Viyana
Belçika	Krallık	30 515	9 920 000	Brüksel
Bosna-Hersek	Cumhuriyet	51 129	4 441 000	Saraybosna
Bulgaristan	Cumhuriyet	110 912	8 987 000	Sofya
Çekoslovakya	Cumhuriyet	121 976	15 635 000	Prag
Danimarka	Krallık	43 069	5 135 000	Kopenhag
Finlandiya	Cumhuriyet	337 032	4 960 000	Helsinki
Fransa	Cumhuriyet	543 998	56 555 700	Paris
Hırvatistan	Cumhuriyet	56 538	4 679 000	Zagreb
Hollanda	Krallık	40 844	14 846 000	Amsterdam
İngiltere	Krallık	244 030	57 218 000	Londra
İrlanda	Cumhuriyet	70 280	3 540 000	Dublin
İspanya	Krallık	504 750	39 160 000	Madrid
İsveç	Krallık	449 750	8 498 000	Stockholm
İsviçre	Federal cumhuriyet	41 288	6 689 000	Bern
İtalya	Cumhuriyet	301 252	57 436 000	Roma
İzlanda	Cumhuriyet	102 829	252 000	Reykjavik
Liechtenstein	Prenslik	160	28 300	Vaduz
Lüksemburg	Büyükdüklük	2 586	377 000	Lüksemburg
Macaristan	Cumhuriyet	92 032	10 580 000	Budapeşte
Makedonya	Cumhuriyet	25 713	2 088 000	Üsküp
Malta	Cumhuriyet	316	349 000	La Valletta
Monako	Prenslik	1,5	29 000	Monako
Norveç	Krallık	323 883	4 228 000	Oslo
Polonya	Cumhuriyet	312 677	37 875 000	Varşova
Portekiz	Cumhuriyet	90 835	10 372 000	Lizbon
Romanya	Cumhuriyet	237 500	23 265 000	Bükreş
San Marino	Cumhuriyet	60	23 000	San Marino
Slovenya	Cumhuriyet	20 226	1 943 000	Ljubljana
Türkiye (Avrupa bölümü)	Cumhuriyet	23 764	—	Ankara
Vatikan	Bağımsız devlet	0,5	767	
Yugoslavya* (Sırbistan)	Cumhuriyet	88 361	10 414 000	Belgrad
Yunanistan	Cumhuriyet	131 944	10 096 000	Atina

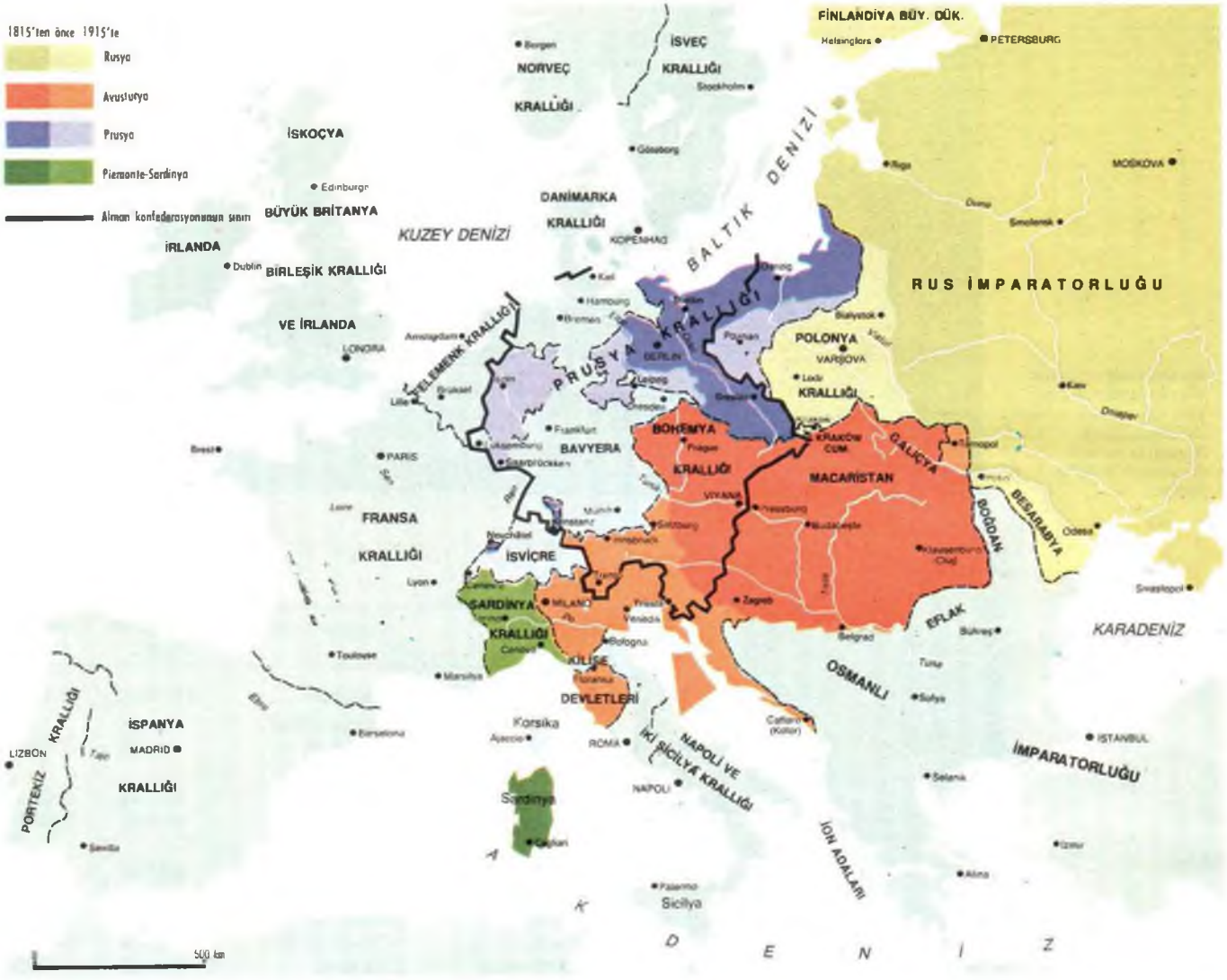

Viyana Kongresi sonrasında Avrupa.

se, sosyalist bir iktisat sistemini benimsediler. Bu kökten ayrılış, yarım yüzyıla yakın süreyle ikiye bölünmüş olan Avrupa'daki iki iktisadi sistemi ayrı ayrı incelemeyi gerektirir.

BATI AVRUPA

Batı Avrupa'da, kapitalist sisteme bağlı olmaları dolayısıyle birlik oluşturmuş Avrupa devletlerinin çoğu yer alır; söz konusu sistem, özgür girişime dayanır. Bu ülkelerin çoğunda, sınırlandırılmış bir kapitalizm geçerli olmuş, gerçekten, özellikle 1929'daki büyük iktisadi bunalımdan sonra devletler, çoğunlukla genel çıkara zarar veren kazanç peşinde koşma tutumunu sınırlamaya ya da en azından kurallar içine almaya yönelmişlerdir. Devletlerin söz konusu müdahalesi, yer yer devlet kapitalizminden uluslaştırmaya ve sosyalist ülkelerdekinden daha az buyurucu ve sınırlayıcı olan bir planlamaya kadar uzanmıştır. Bununla birlikte, Batı Avrupa iktisadı gene de, devletler içinde ve arasında geçerli olan rekabet yasalarına uymuştur (ve uymaktadır). Bunun nedeni, iktisadi eşgüdümün, henüz kusursuzlaştırılamamasıdır. Batı Avrupa'da tarım, ekilen toprakların genişliğiyle dikkati çeker. Gerçekten, ormanların, bataklıkların, fundalıkların, deniz kıyılarının tarla haline dönüştürülmesi, Cilalıtaş devrinden bu yana sürüp gelmektedir ve günümüzde Batı Avrupa yüzölçümünün yarıdan çoğu işlenmektedir. Tarım aşağı yukarı hiçbir zaman tek tip ürüne yönelmemiş, yoğun tarım yöntemiyle çeşitli ürünler yetiştirilmiş, buna hayvancılık da eşlik etmiştir.

Biçimi ne olursa olsun, Batı Avrupa'nın bütün ülkeleri sanayileşmiştir ve gelir kaynaklarıyla bölgelere bağlı olarak bu ülkelerde, şu ya da bu ölçüde yoğun bir sanayi ağı görülür.

Buhar makinası ve çelik üretimi tekniklerinin gelişmesiyle XIX. yy'ın temel enerji kaynağı olan madenkömürü, o çağın sanayisinin, madenkömürü havzaları çevresinde toplaşmasına yolaçmış, böylece sırasıyla, İngiltere (Galler Ülkesi, Midlands, İskoçya), Batı Almanya (Ruhr), Fransa, Belçika, İspanya ve Hollanda, madenkömürü üreten başlıca ülkeler haline gelmişlerdir. Buna karşılık Batı Avrupa, tükettiği petrolun aşağı yukarı tümünü satın almak zorunda kalmıştır (satın alınan petrol, limanlarda arıtılarak boru hatlarıyla iç kesimlere dağıtılır). Yakın dönemde yapılan araştırmalarsa, İtalya, Fransa, Hollanda ve Kuzey Denizi'nde, akaryakıt açığını kapatacak önemli doğal gazyatakları bulunduğunu ortaya koymuştur. Günümüzde, Avrupa'da elde edilen elektrik enerjisi, termik ya da hidrolik kökenlidir; ama, birçok ülkede de, nükleer santrallar kurulmuştur. Norveç, İsveç ve İspanya'dakilerin dışında, Batı Avrupa'daki demir filizlerinin maden kapsamı düşüktür; bundan ötürü, demir işleyen ülkelerin çoğu, Amerika'dan ya da Afrika'dan, yüksek kapsamlı maden filizleri satın almak zorunda kalmışlardır. Bu yüzden de yüksek fırınlar ve çelik fabrikalarının artık kömür havzalarında değil, maden filizlerinin getirildiği limanların yakınlarında kurulmasına yönelinmiştir.

Batı Avrupa ülkelerinde, boksit, kükürt, cıva ve potas vardır; ama, bu ülkeler, gereksinim duydukları bakırın, kurşunun, çinkonun, kromun, nikelin, kobaltın, molibdenin ve antimonun aşağı yukarı tümünü dışardan getirtmek zorunda oldukları gi-

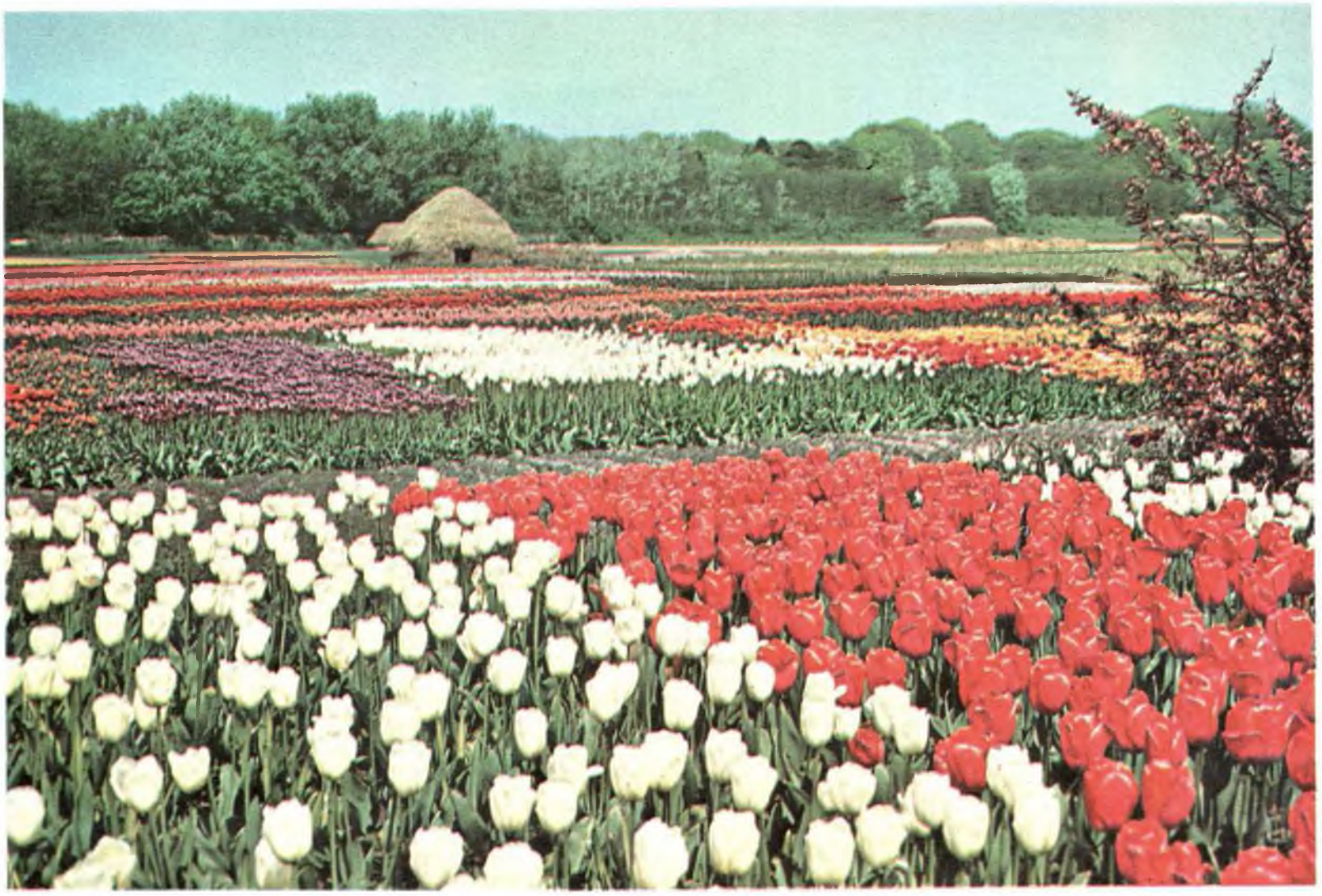

Hollanda'da bir lâle bahçesi.

bi, kauçuk ve pamuk gibi hammaddeleri de dışardan satın alırlar. Bu yüzden, Batı Avrupa sanayisi üç ana kola ayrılmıştır: Demir-çelik sanayisi; bu sanayinin tamamlayıcısı olan maden sanayisi; hammaddeleri için öbür kıtalara gereksinme duymasına karşın önemini yitirmemiş olan ve en eski sanayi kollarından biri sayılan dokuma sanayisi. Yapay lif üretiminin gelişmesi, bunalımı hafifletmiştir ve bu alanda elde edilen ürünlerin başarısı, kimya sanayisinin gelişmesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca, en son sanayi dallarında Batı Avrupa, A.B.D'yle başarıyla rekabet etmektedir. Söz konusu sanayi dallarının ürünleri arasında, otomobiller, havacılık ve uzay araçları, elektrik ve elektronik malzemeleri, radyo ve televizyonlar sayılabilir. Batı Avrupa, İkinci Dünya savaşının zararlarını kapatmakla kalmamış, aynı zamanda, modern sanayinin gereklerini karşılamayı da bilmiştir.

DOĞU AVRUPA

Doğu Avrupa, sosyalist bir gelişme yolunu benimsemiştir. 1929'dan (burada eski S.S.C.B'nin Avrupa kesimi ve eski S.S.C.B'nin Asya kesimi diye bir bölümlemeye gitmeyeceğiz) sonra S.S.C.B., 1945'ten sonra da Avrupa Halk Cumhuriyetleri sosyalizm yoluna girmişlerdir. Bu sistemin amacı, bir kazanç iktisadının yerine, bir hizmet iktisadı koymaktı. Temelindeyse, üretim araçlarının kolektifleştirilmesi yatıyordu. Tarım alanında gerçekleştirilenler, sanayi alanına oranla daha karmaşık ve daha eksik olmuştur. S.S.C.B'nde, ister sovhozlar (devlet çiftlikleri), ister kolhozlar (üretim kooperatifleri) söz konusu olsun, kolektifleştirilmiş topraklar, işlenen toprakların çoğunu kaplamıştır. Halk demokrasilerindeyse, durum çeşitlilik göstermiştir. Toprakların kolektifleştirilmesi, Bulgaristan'da, Çekoslovakya'da ve Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde büyük ölçüde gerçekleştirilmiştir; ama, Polonya'da bu işe çok daha geç başlanmıştır. Sosyalist iktisadın ikinci büyük ilkesi ise, planlamadır; bu katı bir planlamadır ve iktisadın bütün kesimlerini kapsamıştır.

Doğu Avrupa ülkeleri, her şeyden önce, tarım ülkeleri olmuşlardır: Polonya'yı ve S.S.C.B'ni baştan sona aşan büyük ova (Macaristan'daki *puszta*), Balkan bölgelerinin iç havzaları, tarıma elverişli yerlerdir. Bu ülkelerdeki toprak ve iklim farklılıkları COMECON çerçevesi içinde gerçekleştirilmiş iktisadi anlaşmaların pekiştirmeye yöneldiği uzmanlaşmalara yol açmıştır. Nitekim, kuzey ülkeleri, tahıl, şekerpancarı ve patates bakımından önemli üreticiler haline gelmişlerdir; güney ülkeleriyse, bu ürünlerin yanı sıra tütün, meyve, sebze gibi ürünler de yetiştirmişlerdir. Yağ çıkarılan bitkiler arasında kolza ve ayçiçeği üretimi bütün Doğu Avrupa ülkelerinde ön sırada yer almıştır. Bu ülkelerde önemli yer tutan hayvancılık da, yoğun biçimde yapılmıştır. Tarım üretimi ilerlemişse de, plancıların beklentilerine yanıt vermekten uzak kalmıştır. Yaygın tipte yapılan tarım üretimi, iklim değişikliklerine bağlı kalmış ve tarım ürünlerine biçilen fiyatların keyfi olması, üreticileri özendirmemiştir.

Sanayi alanındaki planlama ve kolektifleştirmeyse, daha önemli sonuçlar vermiştir. Başlıca enerji kaynakları S.S.C.B'nin Avrupa kesiminde yer alırken (Ukrayna'daki ve Ural dağlarındaki kömür, İkinci-

Romanya'nın 1947'de Bulgaristan'a bıraktığı Dobruca ovasında, makineleşmiş tarım çalışmaları.

Normandiya'da bir köy evinin içi.

Bakû'deki petrol), Doğu Avrupa'daki sosyalist ülkeler, aşağı yukarı, bu kıtanın bütün linyit üretimini sağlamışlardır. Elektrik üretimi de günden güne gelişmiş ve 1980 yıllarında Avrupa üretiminin yarıdan çoğuna yaklaşmıştır.

S.S.C.B. dışında, Doğu Avrupa'da maden yataklarının azlığına ve sanayinin kurulması bakımından koşulların elverişli olmamasına (S.S.C.B. dışında) karşın, halk cumhuriyetlerinin çoğu, kendi ağır sanayilerini geliştirmişlerdir. Sovyetler Birliği'nde çıkarılan petrol, boru hattıyla Demokratik Alman Cumhuriyeti'ne ulaştırılmış, Polonya ve Çekoslovakya, Sovyetler Birliği'nden demir alarak çelik yapmaya yönelmişlerdir. Demokratik Alman Cumhuriyeti de, demir gereksinmesini Bulgaristan ve Macaristan'dan satın aldığı demirle gidermiştir. Bu durum, özellikle Doğu Almanya'da maden sanayisinin gelişmesine yol açmıştır. Kenevir ve keten yetiştirilmesi nedeniyle, dokuma sanayisi önemini korumuşsa da, Doğu Avrupa ülkeleri, yapay lifler açısından geri durumda kalmışlardır. Kimya sanayisi, elektrik, radyoelektrik, elektronik, optik, havacılık, uzay havacılığı gibi sanayi kollarındaysa, Doğu Avrupa ülkeleri, Batı Avrupa'dakine benzer bir gelişme göstermişler, ama, topluca ele alındıklarında S.S.C.B'ne yaklaşamamışlardır. Sosyalist ülkeler, 1980 yıllarının sonuna doğru bazı güçlüklerle karşılaşmışlar (üretim eksikliği, ticaret dolaşımının ağırlığı) ve iktisadi örgütlenme biçiminin eleştiri konusu yapılması sonucunda, S.S.C.B., Çekoslovakya, Macaristan gibi bazı ülkelerde iktisadi reformlara gidilmiştir (söz konusu reformlar, planlama kurallarının yumuşatılmasını, kazanç düşüncesinin kabul edilip uygulanmasını içeriyordu). Öte yandan Doğu ülkeleri, toplumsal sistemleri farklı ülkelerle alım satımlarını artırmaya çalışırken, verimlilik kavramını da yeniden gözden geçirmek zorunda kalmışlardır.

DEĞİŞ TOKUŞLAR

Avrupa'da çok çeşitli olan değiş tokuşlar doğal koşullarla,ülkelerdeki kaynakların çeşitliliği ve birbirini tamamlayıcılığıyla, ulaşım ağının önemli yer tutmasıyla desteklenen bir olaydır. Kıyıların durumu, deniz ulaşımına elverişlidir ve kurulmuş limanların sanayi bölgelerinden geçen büyük akarsularla bağlantısı vardır. Ama Batı Avrupa'da, ulaşımın büyük bölümü, demiryoluyla gerçekleştirilir. Her devletin, komşu ülkelerle bağlantılı yoğun bir demiryolu ağı bulunması, uluslararası ilişkilere kolaylık sağlamaktadır. Batı Avrupa'da karayolları da çok yoğundur. Ama otoyolların dışında, otomobillerin park edildiği yerlerin günden güne genişlemesi, bu yollarda ulaşımın kolayca akmasını engellemekte, bu yüzden de, karayolunun yerine çoğunlukla havayolu yeğlenmektedir. Günümüzde havayolları çok gelişmiştir ve yalnızca büyük kentlerle değil, orta büyüklükte birçok kentle de ulaşımın gerçekleştirilmesini sağlar.

AVRUPA'NIN TARİHİ

Avrupa sözcüğü, uzun süre, yalnızca bir coğrafya gerçeğini dile getirdi ve Avrasya kıtasının bu batı kesimindeki halkların ortaya koyduğu, kültür ve uygarlık birliğinin farkına hemen varılmadı. Birliğe yönelen ağır, ama sürekli bir ilerleme düşüncesi, kendini zaman zaman ve genellikle bilinçdışı bir biçimde kabul ettirdiyse de, yüzyıllar boyunca insanlar, birbirine benzemeyen çeşitli "Avrupalar"da yaşadılar.

ESKİÇAĞ

Eskiçağ'da Avrupa kavramı, yalnızca coğrafyaya ilişkindi.Eski Yunanlılar Avrupa'yı kendi topraklarıyla bir tutuyorlardı ve zamanla tanıdıkları yeni bölgeleri de Avrupa kapsamı içine aldılar. Kurduğu imparatorlukla helenizme dayalı çok geniş bir topluluk oluşturmaya yönelen İskender'in tasarıları içindeyse, Avrupa'nın hiçbir yeri yoktu. Roma dünyası da Avrupalı değildi; yalnızca, Akdeniz kıyılarına bağlı olduğu için Asya ve Afrika'da da yayılmış ve kıta içlerinde, Kuzey, Doğu ve Orta Avrupa'da yaşayan, hem küçümsenen, hem de çekinilen barbar halkları egemenliği dışında bırakmıştı.Roma,imparatorluğun son dönemlerine doğru keşfedilen bu bölgelerle ilgilendiğinde, tek amacı, sözü geçen bölgeleri Akdeniz sistemine iktisadi ve siyasal bakımdan bağlamaktı.

YENİ İMPARATORLUKLAR KURMA GİRİŞİMLERİ

476'da ortadan kalkan Roma İmparatorluğu, daha sonra 800'de Charlemagne, 962'de Büyük Otto I tarafından yeniden kurulmak istendi. Ama farklı özellikler taşıyan bu girişimler farklı sonuçlar verdi.Charlemagne yönetiminde, sınırları oldukça belirgin biçimde çizilmiş bazı Avrupa ülkeleri, siyaset, iktisat, düşünce ve sanat alanlarında ortak bir düzenlemeye gittiler. Başlangıçta bütün Avrupa'yı göz önünde tutan Otto imparatorluğunun girişimiyse, aslında Almanya sınırları içinde kalıyordu (o dönemde Avrupa hâlâ Batı ile bir tutuluyordu). Öte yandan, bu hıristiyan imparatorluğunun egemenliğini ele geçirmek için, imparatorlar ile papalar arasında iki yüzyıl süren çatışmalar, birleşme olanağını ortadan kaldırdı ve Avrupa kavramının yerine, coğrafi bir kapsamı olmayan evrensel hıristiyanlık kavramını koydu.

AVRUPA DENGESİNİN KURULMASI

Avrupa'nın, dünyanın geri kalan bölgelerine oranla kendini ortaya koyabilmesi, büyük keşiflerin, söz konusu bölgeleri ortaya çıkardığı ya da daha iyi tanınmasına yol açtığı XVI. yy'da gerçekleşti. Güçlerinin farkına varan ve keşiflerden kaynaklanan iktisadi yayılmanın sağladığı zenginlikle daha da güçlenen bu devletler, Ortaçağ'ın evrensellik özlemlerini bir yana bıraktılar ve aralarındaki rekabeti göz önüne alan yeni uluslararası kurallar ortaya koydular. XV. ve XVI.yy'larda, Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlenmesi hıristiyanların birleşmesini engellerken, Reform hareketi de Kilise'yi zayıf düşürdü ve devletler arasındaki çatışmaları daha da ciddileştiren bölünmelere neden oldu. Karl V'in (Şarlken) imparatorluğu, 1556'da bölünmesinden sonra bile, çevredeki devletlerin gözüne bir tehlike olarak göründü; bunun üstüne bağımsızlıklarını korumak ve çok büyük devletlerin kurulmasını ya da ayakta kalmasını engellemek isteyen hükümdarlar, Avrupa dengesi düşüncesini benimsediler. Karl V'e karşı oluşan bu düşünce, önce İspanya'ya, 1659'a kadar da Avusturya sülalesine karşı girişilen savaşımda iyice gelişti. Daha sonra

Jakobshavn limanında (Grönland'ın batı kıyısındaki Disko koyunda) buzlar arasında sıkışmış balıkçı tekneleri.

Louis XIV tarafından özellikle İspanya'ya karşı kullanıldı; ama öbür devletler, Louis XIV'ün genişleme özlemlerini fark edince, aym düşünce bu kez ona yöneltildi. Avrupa'daki savaşlardan en çok kazançlı çıkan ülkeyse İngiltere oldu: Denizlerle korunan bu ülke, Avrupa dengesinin kurulmasını sağlayacak güçbirliği önermekle yetinmişti.
Avrupa'nın çıkarları ve barışı için üç yüzyıl boyunca ileri sürülen (XVIII. yy'da da ilişkiler eskisi gibiydi) bu düşünce, sonunda iyice somutlaştı. Ama Avrupa kavramı birleşme umudunu ileri sürmekten çok, devletlerin egemenliklerine saygı duyulmasına dayandırıldı.

XVIII. YÜZYIL'DA KOZMOPOLİT AVRUPA

XVIII. yy. Avrupa düşüncesinin büyük gelişme gösterdiği bir dönem oldu. Bu düşünce, Fransız yazarlarının etkisinin yanı sıra, dünyanın dört bucağında yapılan keşiflerin daha da geniş bir anlam kazandırdığı hümanizma anlayışına dayanıyordu. Ama devletlerin egemenlik iddialarının ulus kavramını pekiştirmesi, kozmopolitlikle bağdaşmayan ulusçuluk akımını doğurdu. Fransız devrimcilerinin yurtseverlik duygularıyla beslenen bu akım, Devrim ve İmparatorluk savaşları dolayısıyle öbür ülkelere de yayıldı. 1790'dan sonra, özgürlük, bağımsızlık, halkların kendilerini yönetme hakkı gibi kavramlara dayanan yeni bir uluslararası hukuk ortaya çıktı. Ne var ki, bu hukuk, hükümdarların aralarında yaptıkları anlaşmalarla kurulan her dengeyi tehlikeye düşürecek nitelikteydi. "Baskı altındaki halklar"a, "kardeşlik ve yardım" götürmek için yapılan savaşın yerini, fetih savaşları almaya başlayınca, 1793'te Avrupa, değişik görüşleri destekleyen üç topluluğa ayrıldı: Fransa'nın devrimci inançlarını benimseyenler; Fransa tarafından ele geçirilmiş topraklarda yaşayan ve Fransızlara karşı bir hareket oluşturan halklar; devrimi yenilgiye uğratıp, eski düzeni yeniden kurmayı umut eden hükümdarlar.
Bu bölünme, Napolyon'un zorla birlik kurma girişimini kolaylaştırıyordu. Nitekim, Napolyon, devrimci fetihleri genişletmiş ve yeni bir doğrultu kazandırmış, Eski Rejim'in (Ancien Régime) hükümdarlarıyla savaşırken, eylemlerini, konfederasyonlar halinde örgütlediği ve daha özgür yasalar verdiği ulusların uyanış hareketine dayandırmıştı. Ama 1808-1810 arasındaki zorlu yıllardan sonra, yabancı ülkelerin ulusçuluğu Napolyon'un zararına gelişti ve ona karşı birleşen hükümdarların kesin zaferiyle sonuçlandı. 1814-1815'te Viyana Kongresi'nde doğan Avrupa, Avrupa dengesi adına hükümdarların aralarında yaptıkları anlaşmaların çizdiği sınırların ve yasallığın Avrupa'sıydı; yani eski Avrupa'ydı.

ULUSLAR AVRUPA'SI (1815-1871)

Fransız Devrimi ve Napolyon'un fetihleri, zafer kazanmış devletlerin, Viyana Kongresi'nde çizilen Avrupa haritasını korumalarına olanak tanımayan derin ve sürekli izler bırakmıştı. Nitekim 1815'ten sonra, birçok edebiyatta, ulusçuluk duygusunun yüceltildiği görüldü; sömürge halkları, bir ulusa bağlı oldukları bilincini, romancıların, ozanların ve tarihçilerin yapıtları aracılığıyla edinmeye başladılar. Ama bu halkları canlandıran atılım, tek bir örneğe yönelmiyor, birbirine taban tabana karşıt iki anlayıştan birinin seçilmesi gerekiyordu. Bunlardan biri, Fransa'dan kaynaklanmıştı ve iradeye dayanıyordu. İnsanın doğal haklarından kaynaklanan bu anlayış, halkların kendilerini yönetme hakkı uyarınca, bir "isteyerek sözleşme" yapmaya kadar uzanıyordu. Alman düşüncesinden kaynaklanan öbür anlayışsa, dilin kurmuş olduğu halkın birliğine, istek dışında bağlı olmanın sağladığı tarihsel hukuk üstünde temelleniyordu. Bu farklılıklara karşın, Avrupa'yı kurma düşüncesi, gücünü hiçbir zaman yitirmedi ve bunu bir amaç olarak benimseyen siyaset yazarları, özellikle 1830'dan sonra, bir Avrupa Federasyonu kurulacağını ümit etmeye başladılar. 1848'de, devrimlerin kazandığı başarı, bir aralık, bir Avrupa Birleşik Devletleri'nin doğabileceği düşüncesini uyandırdığında da, söz konusu federasyonun da kurulma zamanı gelmiş gibi göründü.
Ama hareketin başarısızlığı, bu umudu ortadan kaldırdı ve daha sonraki yirmi yıl içinde, her zamankinden daha büyük bir güçle ortaya çıkan ulusçuluk, İtalyan ve Alman birliklerinin kurulmasının temel etmeni oldu.

PARÇALANAN AVRUPA (1871-1945)

İki yeni devletin doğmasıyla, ulusçuluğun öyküsü sona ermedi. Avusturya ve Macaristan'daki çatışmaların şiddetlenmesi, Balkan yarımadasında bağımsızlık hareketlerinin ortaya çıkması, Rusya'da yabancı ırktan olanlar arasında ulus duygusunun doğuşu, tam tersine, ulusçuluk düşüncesinin varlığını koruduğunu gösterdi. 1870-1871 savaşıysa, sürekli izler bıraktı. Fransızlar ve Almanlar arasındaki bu çatışma, Av-

Durgun akışlı Meuse ırmağından görünüş. Bu ırmak 1 350 tonluk teknelerin Namur'e kadar çıkmasına elverişlidir.

rupa'ya uzun bir barışın yerleşmesini engellemedi; bu, karşılıklı güvensizlik havası içinde, her an tehlikeye düşebilecek silahlı bir barıştı; ama gene de denge düşüncesine dayanıyordu ve bu kez ittifakların etkisi altında gerçekleşmişti. Ne var ki, devletlerin gücünde iktisadi etmenlerin günden güne daha çok yer alması, Avrupa'nın genişlemesini sürdürdüğü bir dünyada emperyalist çıkarların çatışması ve köklü Rus, Avusturya, Osmanlı imparatorluklarının içten zayıflaması, art arda bunalımlar patlak vermesine yol açtı.

Birinci Dünya savaşı sonunda, barış anlaşmaları, geleceği konusunda kararsız bir Avrupa ortaya çıkardı. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu, yerlerini yeni devletlere bırakarak ortadan kalktılar. Bu arada yenik düşen Almanya'nın kendisine kabul ettirilmek istenilen anlaşmayı geçersiz sayması, Avrupa'daki çeşitli devletleri kaygılandırdı. Ayrı bir barış imzalamış olan S.S.C.B'yse, doğuya çekilmeye yöneldi. Avrupa'nın yeniden kurulmasına olanak verecek bir dengenin gerçekleşeceği umudu uyandıran birkaç toparlanma yılından sonra, 1929 iktisadi bunalımı her şeyi tehlikeye düşürdü: Kuvvet kullanarak ve ırkçılık ile Yahudi düşmanlığına baş vurarak zorla bir Avrupa birliği kurmak isteyen Hitler'in girişimine yol açan nasyonal sosyalizmin gelişmesine neden oldu.

İkinci Dünya savaşından sonra Avrupa, biri yabancı (A.B.D.), öbürüyse topraklarının büyük bölümü Asya'da bulunan (S.S.C.B.), iki güçlü devlet arasında kaldı; Almanya'yı ikiye bölen sınır, iki farklı dünyayı, uzun süre birbirinden ayıracak gibi görünüyordu: Avrupa'nın artık ortadan kalktığı düşünülebilirdi. Ama önce altı, sonra dokuz ülkeyi kapsayan Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (Ortak Pazar) kurulmasıyla, Avrupalılar arasında uzun süredir özlenen birliğin temelleri atıldı ve 1989'dan başlayarak sosyalist blok ülkelerinde gerçekleşen rejim değişiklikleriyle Avrupa yeniden bütünleşti. ■

Avrupa Ekonomik Topluluğu

1957 yılında altı Batı Avrupa ülkesinin bir araya gelerek oluşturduğu topluluk.

Fransa, İtalya, Federal Almanya, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg'un bir araya gelmesiyle kurulan Avrupa Ekonomik Topluluğu, 1972'de İngiltere, İrlanda ve Danimarka'nın da katılmasıyla üye sayısını dokuza çıkarmış, Türkiye ve Yunanistan'la topluluğa katılmalarını öngören anlaşmalar imzalamıştır (Yunanistan 1981 yılından bu yana Avrupa Ekonomik Topluluğu ya da A.E.T'nin tam üyesidir). Sonra topluluğa 1986'da İspanya ve Portekiz'de tam üye olarak alınmışlardır. Avrupa Ekonomik Topluluğu genel olarak *Ortak Pazar* ya da *Avrupa Topluluğu* diye adlandırılır.

ROMA ANLAŞMASI

Avrupa Ekonomik Topluluğu 25 Mart 1957'de yukarda sözünü ettiğimiz altı ülke arasında imzalanan Roma anlaşmasından doğdu. Bu anlaşma 1939-1945 savaşı sırasında yerle bir edilen Batı Avrupa'nın uzun bir iktisadi toparlanma ve birleşme girişiminin sonucuydu; söz konusu girişim de, 1947 Haziranında Marshall planı diye nitelenen A.B.D. yardım planının yürürlüğe girmesiyle başlamıştı. Bazı kişilerin bu çabayı desteklediklerı görüldü. Nitekim Jean Monnet'den sonra, Robert Schuman, 1950 Mayısında Avrupa enerji kaynaklarını ortak olarak işletme düşüncesini ortaya attı. 18 Nisan 1951'de Altılar tarafından imzalanan Paris antlaşmasıyla, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (A.K.Ç.T.) kuruldu. 1956'dan 1957'ye kadar bu topluluktan olumlu sonuçlar alınmasının üstüne, ilgili hükümetlerin temsilcileri arasında Avrupa'nın çeşitli başkentlerinde konferanslar düzenlendi ve Şubat 1957'de Paris'te bir uzlaşmaya varıldı.

1957 Martında Roma'da iki anlaşma imzalandı: Birinci anlaşma ile A.E.T. ikinci anlaşmayla Euratom kuruldu. Üye devletler, anlaşmaları kısa sürede onayladılar: İlk onaylayan Fransa (14 Eylül 1957), son onaylayan da Hollanda (4 Aralık) oldu. A.E.T. "sınırsız bir süre" için kurulmuştur ve iki temel amacı vardır:

— Birinci amacı, göreceli olarak orta vadede, iktisadi, mali ve toplumsal siyasetleri dönüşüme uğratmak ve uyumlu bir duruma getirmek;

— ikinci amacı, uzun vadede, siyasal açıdan birleşmiş bir Avrupa yaratmak.

İKTİSADİ, MALİ, TOPLUMSAL AMAÇLAR

Birinci amacın yerine getirilebilmesi için birçok aşamadan geçmek gerekiyordu. Hemen yedi çeşit eylem tasarlandı:

— Üye devletler arasında ticaret değiş tokuşu engellerini kaldırmak ve "ortak dış tarife" oluşturarak,

gumrük rejimlerini gün geçtikçe kapsamı genişleyecek biçimde birleştirmek;
— her ülkenin iktisadi, mali ve toplumsal alanlardaki düzenlemelerini uyumlu hale getirmek;
— para siyasetlerinde eşgüdüm sağlamak;
— ticaret mallarının, insanların, özellikle de işçilerin üye ülkeler arasında serbest dolaşımını gerçekleştirmek;
— rekabet kurallarını uyumlu hale getirmek;
— dengeli bir bölgesel gelişmeye olanak tanımak için yatırım fonu yaratmak;
— ortak bir tarım siyaseti oluşturmak.
Bütün bu amaçların gerçekleştirilmesi için kesin tarihler saptandı; değişik kesimlerden sorumlu bakanlar arasında belirli sürelerde görüşmeler yapılması kararlaştırıldı. Bazı tasarılar, istenilen biçimde sonuçlanıyordu: Sözgelimi 1 Ocak 1970'te ticaret mallarının ve insanların serbest dolaşımı sağlandı. 4 Nisan 1962'de de bazı mali işlemlerle ve pazarları düzenlemekle yükümlü Avrupa Tarımsal Yönlendirme ve Güvence Fonu kuruldu.

KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

En büyük güçlükler ortak tarım ve para siyasetlerinde ortaya çıktı. Belli dönemlerde hep iki çeşit engelle karşılaşılıyordu: Zaman zaman üye ülkeler bir an için topluluğun bir kararını uygulamamak ya da uygulamaktan vazgeçmek için "koruyucu kayıtları" işletiyorlardı; bazen de A.E.T. dışındaki ülkeler Avrupa'nın iktisadi düzeni açısından tehlikeli sonuçlar yaratan (doların değerinin düşürülmesi; 1973'ten sonra petrol fiyatlarında görülen yükselme) kararlar alıyorlardı.

AVRUPA'DA BİRLİK SAĞLAMA ÇALIŞMALARININ SÜRDÜRÜLMESİ

Belli dönemlerde ortaya çıkan bunalımlara ve Avrupa hükümetlerinin güç anlarda tek başlarına davranmalarının yarattığı başarısızlıklara karşın, Avrupa'da birliğin sağlanması konusundaki çalışmalar, 1957'den bu yana sürmektedir. 8 Nisan 1965 tarihinde imzalanan Brüksel anlaşması üç topluluğun (A.E.T., A.K.Ç.T. ve Euratom) yürütme güçlerinin kaynaşmasını sağlamıştır. Bu toplulukların günümüzde artık karar almakta tek yetkili kurum olan bir Konsey'i ve bu kararları oluşturup uygulayan bir Komisyon'u vardır. Bir Parlamento Meclisi, bir Adalet Divanı, bir İktisadi ve Toplumsal Konsey, bu birleşmiş kurumları tamamlamaktadır. Ayrıca, anlaşmanın 130. maddesinde öngörülen Avrupa Yatırım Bankası kurulmuştur. Bu banka, bazı ortak kazanç tasarılarına para yardımı yapmakta, üye devletlerin, hattâ bazı sözleşmelerle topluluğa ortak olmuş ülkelerin çeşitli bölgelerindeki işletmelerine ödünç para ve garantiler vererek katkıda bulunmaktadır. Öte yandan, Avrupa Toplumsal Fonu da, işletmelere yardım, çalışma alanlarım yenileme işleriyle ve çalışanların sorunlarıyla ilgilenmektedir. 22 Ocak 1972'de Brüksel'de Avrupa Serbest Mübadele Birliği üyesi olan İngiltere, İrlanda, Norveç ve Danimarka'nın topluluğa katılma sözleşmesi imzalanmış, ama Norveç, bu konuda yapılan halk oylamasının olumsuz sonuçlanması üstüne üyelik isteğini geri almıştır.
1970 Nisanında alınan bir kararla topluluk, Ocak 1975'ten başlayarak yeni kaynaklarla donanma olanağı bulmuş, o tarihten sonra, topluluğun bütçesinin her üye devletin katkısından oluşmaması karara bağlanmıştır. A.E.T. sanayileşmiş ülkelerle de (özellikle de A.B.D'yle) ilişkilerini geliştirmiştir. Üçüncü Dünya devletleriyle ilişkiler açısından, A.E.T. 1963 yılında Yaoundé'de bir anlaşma yapmış, 1969'da yenilenen bu anlaşmayla 18 Afrika ülkesiyle ve Madagaskar'la ticaret bağlantıları kurulmuş ve Avrupa Yatırım Bankası'nın mali yardımı sağlanmıştır. A.E.T'na yeni üyelerin girmesiyle, Yaoundé sözleşmesinin kapsamı genişletilmiş ve 46 Afrika, Antiller ve Büyük Okyanus ülkesinin yararına Lomé'de (Togo) yapılan anlaşmayla (28 Şubat 1975) geliştirilmiştir (1 Ocak 1980'de de aynı bölgelerdeki 58 ülkeyle sözleşmeler yapıldı).
İspanya ve Portekiz'in topluluğa tam üye olmasından sonra, iç engelleri aşmak konusuna ağırlık veren A.E.T., ortaklık ilişkisini 1963'ten bu yana sürdürdüğü Türkiye'nin yanı sıra, aynı ilişkiler içinde olduğu Kıbrıs Rum ve kesimi ve Malta'nın, Avrupa tek pazarının gerçekleşmesinden önce tam üyeliğe alınmasının söz konusu olamayacağını açıkladı. Bu arada 1992 sonu için öngörülen tek pazarın yürürlüğe konması, topluluk üyelerinin çeşitli kaygılarından ötürü, öngörülen tarih sona erdiği halde gerçekleştirilemedi. Ama ülkeler arasında gümrüklerin kaldırılmasında önemli adımlar atılırken, sınırların kaldırılması konusunda, üye ülke uyruklarının pasaportsuz dolaşmasının bir süre için ertelenmesi kararlaştırıldı (1992 Aralığı). ■

Avrupa Hun devleti Bkz. Hunlar

Avustralya

Yüzölçümü bakımından dünyanın en büyük devletlerinden biri ve adası.
Birçok uzmanın dünyanın en küçük kıtası saydığı Avustralya, Asya'ya yakın olmasına karşın, fiziksel özellikleri ve farklı bir jeoloji döneminden kaynaklanan özgün hayvan ve bitki örtüsüyle, bu kıtaya bütünüyle yabancı bir bölgedir. Ama en özgün yanı, nüfusunun yüzölçümüne göre çok az olması, büyük farklılıklarla dağılım göstermesi ve % 99'u göçmen Avrupalılardan oluşmasıdır. Canlı bir paleontoloji müzesi olan Avustralya, boş bir kıtadır; bu yüzden de, yakın dönemde toprak altında bulunan sınırsız kaynakların zenginliğine karşın, hızlı bir iktisadi gelişme gösterememektedir.
Uzun süre, serüven düşkünü tarımcıların ve hayvancıların yurdu olarak kalan Avustralya, A.B.D. gibi bir sanayi ülkesi olmak istemekte ve bu güçlü devletle, hem iktisadi, hem de siyasal bakımdan yakın ilişkiler içine girmektedir. Uçsuz bucaksız ülkeye yalnızca Avrupa'dan gelen göçmenlerin kabul edilmesi ve Asya kıtasıyla ilişkilerin normalleştirilmesi, Avustralya'nın temel iki hedefidir.

COĞRAFYA

Avustralya yüzey şekillerinin yapısı bakımından, belirgin biçimde ikiye ayrılır: Yakın dönemde oluşmuş dağlık Doğu Avustralya; bütün orta kesimini ve batısını kaplayarak toplam yüzeyin % 30'u üstünde yükselen Prekambriyen'dan kalma Avustralya tabanı. Bu taban aşınmış ve düzleşmiştir, yükseltisi de günümüzde genellikle azdır; ama doğuda, Avustralya sıradağlarını ortaya çıkarmış olan Üçüncü Zaman tektonik hareketleri, birbirinden bağımsız yükseltiler oluşmasına yol açmıştır: Musgrave dağları (1 585 m); Mac Donnell dağı (1 450 m). Dar bir şerit halinde uzanan Swanland kıyı ovasının kenarında, tabanın kenarını yükselten (Darling Scarp)ve güneybatıda uzanan büyük kırık da, söz konusu hareketlerin sonucudur. Paleontoloji uzmanları için Avustralya son derece ilgi çekici bir yerdir. Avustralya tabanı, doğuda, Tasman jeosenklinaliyle sınırlanır. Söz ko-

Güney Avustralya'dan bir görünüş.

nusu jeosenklinalin varlığı, günümüzdeki Tasman ve Mercan denizlerinin diplerindeki kıta tortullarından anlaşılmakta, adanın Tasman jeosenklinalini kaplayan denizin bulunduğu yerde, sıradağların ortaya çıkmasına yol açan hareketler sonucunda, çöktüğü ileri sürülmektedir.
Taban üstünde birçok deniz baskını gerçekleşmiştir: Prekambriyen'in sonlarında, tabanı kuzeyden güneye bölen Adelaide yarığı, günümüzdeki Orta Avustralya'da olağanüstü kalınlıkta bir tortu tabakasının oluşmasına yol açmıştı. Aynı bölge, Ordovisiyen'de (Birinci Zaman) yeniden su altında kaldı; ama bu kez doğu-batı yönünde bir boğaz oluşturdu (Amadeus çukuru). Silüryen'de tabanı batıda sınırlayan Batı Avustralya jeosenklinali ortaya çıktığı sırada, söz konusu deniz, büyük bir göl haline geldi. Tebeşir devrinde Avustralya'nın doğusu ve batısı, Roma-Tambo deniziyle birbirinden ayrıldı.

Yüzölçümü	:7 704 165 km²
Nüfusu	:16 834 000 kişi; (1990; % 99'u Avrupalı, 122 100'ü yerli)
Başkenti	:Canberra (273 600 nüf.; 1990)
Başlıca kentleri	:Canberra, Sydney, Melbourne, Brisbane, Adelaide, Perth, Newcastle
Para birimi	:Avustralya doları
Resmi dili	:İngilizce
Dini	:Protestan (% 50); katolik (% 22); yerel dinler

Avustralya'da ayrıca üç buzul dönemi gerçekleşti: Üst Karbon devrinde kıtanın güney yarısı (Birinci Zaman), Alt Tebeşir devrinde (İkinci Zaman) güneydoğusu, Dördüncü Zaman'da da aynı bölgenin dağlık kesimleri buzullarla kaplandı. Söz konusu buzullaşmalar, deniz düzeyinin alçalmasıyla ortaya çıktı: Derin olmayan boğazların o zamanlar karadan ayırmadıkları Yeni Gine ve Tasmanya'daki hayvan örtüsüyle aynı olması bu olayla açıklanır. Söz konusu jeoloji hareketleri, eski hayvan ve bitki örtülerinin incelenmesi açısından büyük değer taşır. Adelaide yarığının Prekambriyen kökenli denizi, Birinci Zaman'dan önceki bir küçük hayvan örtüsünün bulunmasını sağlamıştır. Victoria'nın Alt Devonyen döneminden kalma topraklarındaysa, bilinen en eski damarlı bitkiler ortaya çıkarılmıştır. Avustralya'da yaşayan keseli memelileri yaşayan fosiller olarak görmek de doğru değildir;bunlar,ba-

Avustralya'nın olimpiyat oyunlarında kullandığı bayrak.

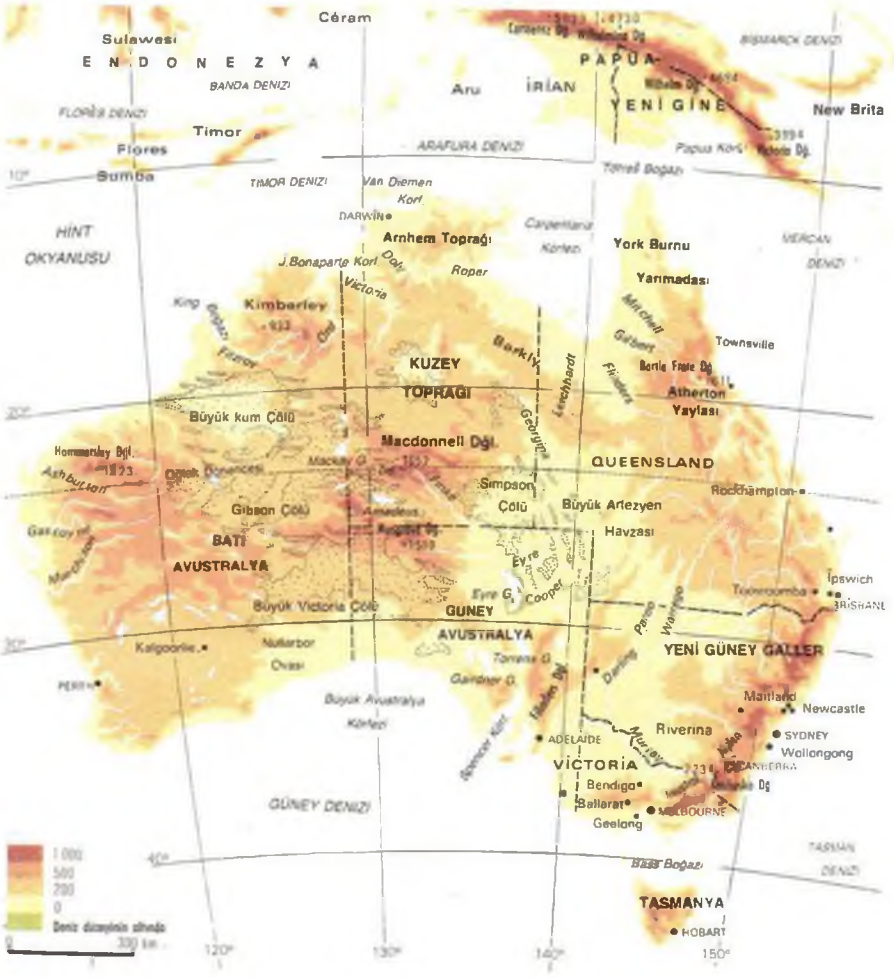

1.000

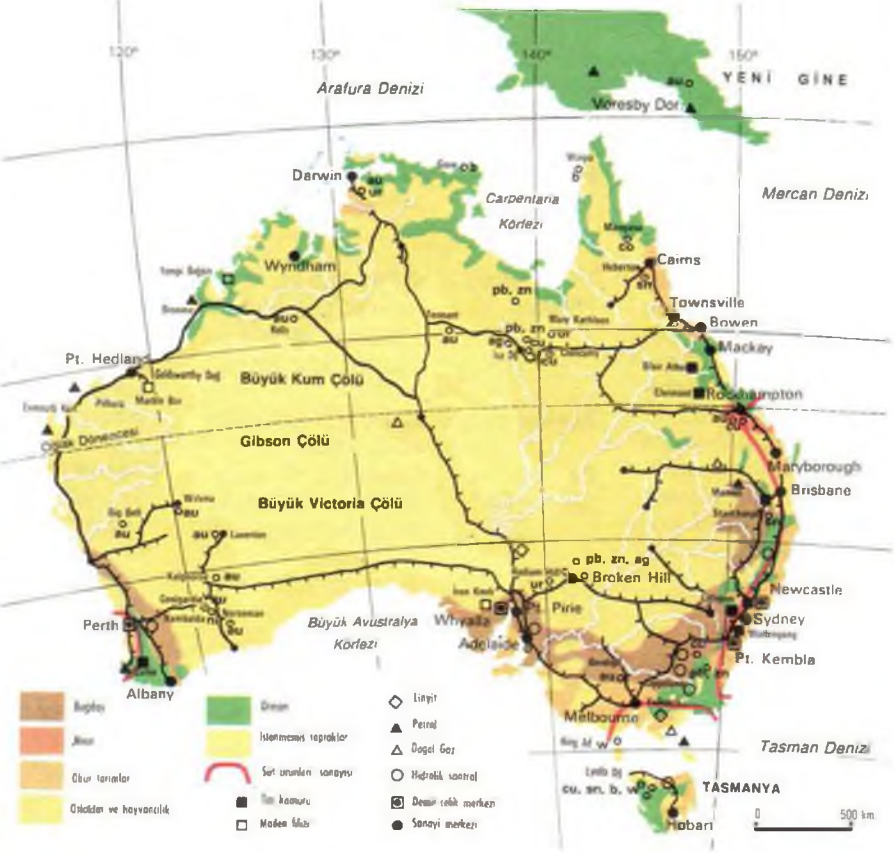

ğımsız, ama koşut bir evrimin ürünleridir. Aslında Avustralya, bu hayvanların beşiği de değildir, gerçek yurtlarının Kuzey Amerika olduğu, Avustralya'ya Asya yoluyla Tebeşir devri sonunda ya da Paleyosen'de, geçici bir bağlantıdan yararlanarak ve oldukça erken (Üçüncü Zaman'ın başında) geçtikleri, Güney Amerika keselilerinden farklı bir evrim geçirdikleri de ileri sürülebilir. Ama Panama kıstağı yoluyla, Güney Amerika'ya yayılan etenli memeliler nedeniyle, Güney Amerika keselilerinden çoğunun yok olmasına karşılık, Avustralya keselileri, tek başlarına kaldıkları bu uçsuz bucaksız topraklarda yaşamayı başardılar. Buzul çağında deniz 200 m alçalınca, Asya'daki hayvanlar, Borneo ile Celebes arasındaki derin Makassar boğazını aşamadılar; böylece sözü geçen boğaz, "Wallace çizgisi" diye nitelenen biyolojik bir sınır oluşturdu.

Avustralya'nın jeoloji yapısının bilinmesi, yeraltı kaynaklarının dağılımını kavramak bakımından da büyük önem taşır. Tasman jeosenklinalinin kıyısındaki Karbon devri tortullarının bolluğu, Avustralya sıradağlarının batı yamaçlarında zengin kömür yatakları oluşmasına yol açmıştır; bu dağların doğu yamacındaysa, petrol, özellikle de doğal gaz bulunduğu anlaşılmıştır.Ama Avustralya'nın başhca petrol bölgesi, Batı Avustralya jeosenklinalinin yükselmiş bölümlerinin bulunduğu batı ucundadır. Bu arada, Tasmanya açıklarındaki çok sığ olan Bass boğazının sualtı doğal gazlarını da unutmamak gerekir. Eski taban, benzeri olan Afrika tabanı gibi, yükseldiği her yerde maden filizleri bakımından zengindir: Batı Avustralya'nın her yerinde, demir, altın, manganez, kalay, boksit, Kuzey Avustralya'da, demir, uranyum, boksit vardır; ayrıca Mount İsa (uranyum, gümüş, kurşun, çinko, bakır) ve İron Knob-Broken Hill havzaları (demir, uranyum, kurşun, çinko, bakır, gümüş) da önemlidir. Tasmanya tabanı da çok zengindir (kalay, kurşun, çinko, bakır, gümüş). Tortullu bölgelerde madenkömürü ve petrola, sıradağların granitli kesimlerinde de maden filizlerine (boksit, altın, bakır, manganez, kurşun, çinko, kalay) raslanır.

TARİH

Avustralya'da günümüzde çok büyük çoğunluğu oluşturan Avrupalılardan önce yerli bir halk (ya da hiç değilse günümüzdeki Avustralya yerlilerinin ataları olan bir topluluk), Pleyistosen'in dördüncü buzullanma döneminden beri yaşamaktaydı. Afrikalı zencilerden büyük

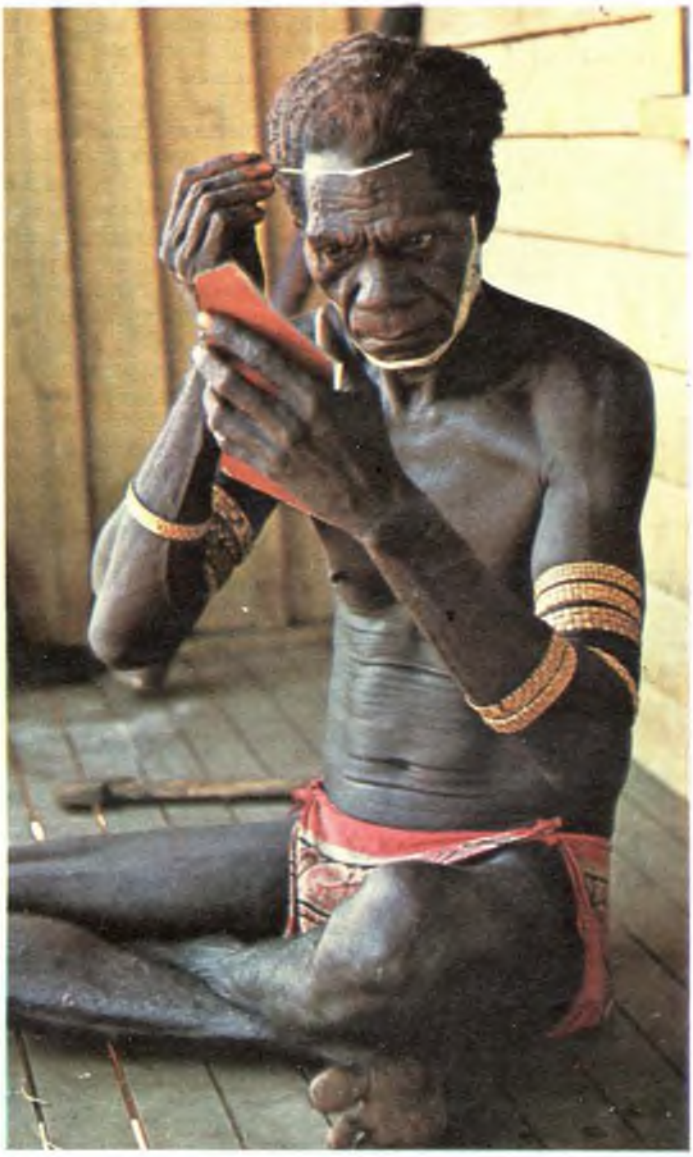

Tören için hazırlanan bir Avustralya yerlisi.

farklılık gösteren bu zenci yerliler, yakın çevredeki takımadalarda ve Yeni Gine'de yaşayan Melanezyalılara da benzemezler. İnsanbilimciler için bir bilmece olan bu ilk Avustralyalılar,etnologların son derece ilgisini çekmişlerdir. Çünkü çok eski zamanlarda yerleşmiş olmalarına, yetiştirilecek hayvan türleri bulunmamasına, tarım için gerekli sulamanın çeşitli güçlükler nedeniyle yapılamamasına karşın, büyü törenleri bakımından çok zengin olan bir avcılık ve toplayıcılık iktisadı içinde kalmışlardır. Bu yüzden, Avustralya yerlileri incelenerek Avrupa'daki Yontmataş devri kültürleri konusunda doğrudan bilgi edinilebilir. Söz konusu yerlilerin kökeni konusunda ileri sürülmüş ilk kuram, fiziksel benzerlikleri göz önüne alınarak, ilkel Avrupalıların bir kolu olduklarıdır. Ama kan grubu araştırmaları bu kuramın yanlış olduğunu ortaya koymuştur. İkinci kuram, üçlü karışım kuramıdır; buna göre, Avustralya'da ilk yaşayan Tasman Negritolarının ardından, açık renk tenleri,sağlam yapıları, Aynularla büyük benzerlik göstermeleri dolayısıyle Kafkas ırkının bir kolu olduğu ileri sürülen dalga, sonunda da Hindistan ve Seylan kökenli oldukları sanılan üçüncü insan dalgası gelmiştir. Bu göçler, ya kıtayı Yeni Gine'ye bağlayan ve deniz çekildiği zaman ortaya çıkan pusukayalar seti üstünden, ya da dar boğazlar önemli bir engel oluşturmadığı için deniz yoluyla geldiğine göre, yerleşme de kuzeyden güneye doğru gerçekleşmiştir. Üçüncü kuramsa, Avustralya yerlilerinin daha en başta farklılaşmaya başladıklarını ve Queensland insanıyla bağlantılı olan Cavalı Pithecanthropus kökünе bağlı olduklarını ileri sürmektedir. Ayrıca söz konusu kökün, Hindistan'a kadar yayıldığı ve bölünerek günümüzdeki tipleri ortaya çıkardığı da ileri sürülmektedir.

Avustralya'da safirli toprağın elenmesi.

Tasman'ın (1603-1659), Dampier'nin (1688) ve Avustralya topraklarına İngiltere adına el koyan Cook'un (1770) keşiflerinden sonra, Avrupalıların gelmesi, yerliler bakımından tam bir soykırımı oldu. Avustralya'ya suçluların sürgün gönderilmesi sonucunda, çeşitli hastalıkların yayıldığı görüldü; daha sonra tarım için yerleşmeye gelenler de, yerlileri öldürmeye başladılar: 1788'de 350 000 kişi kadar olduğu sanılan yerli nüfus, 1966'da 80 000'e düştü. Başlangıçtaki 500 kabileden günümüze pek azı kalmıştır. Bunun başhca nedeni, ilk Avustralya yerlilerinin 10 000 yıldır kendilerinin olan bu toprakları bırakmaktansa orada ölmeyi yeğlemeleridir. Sözgelimi, beyaz tarımcıların gözünde sürüler için büyük bir tehlike oluşturan Tasmanyalılar (sürüleri av hayvanları olarak görüyorlardı), bütünüyle yok edilmişlerdir.

İngiltere, bu uzaktaki topraklara uzun süre ilgi duymadıysa da, Amerika'daki sömürgelerin yitirilmesi ve Fransızların da bu kıtaya yerleşmek istemeleri üstüne, 800'ü kürek mahkumu olan 1 500 kişiyi, Güney Yeni Galler'i (26 Ocak 1788) ve Sydney'i kuran Arthur Phillip yönetiminde Avustralya'ya gönderdi.Mac Arthur, gelecek yıllarda Avustralya'nın başhca gelir kaynağı haline gelecek olan koyunları da getirdi (1797). 1835'te Melbourne, 1836'da Adelaide kuruldu; 1851'de kürek mahkumlarının ve İrlandalı isyancıların sürülmesiyle ilgili sistemin kaldırılmasını sağlayan Avrupalılar, bu kentleri doldurdular. Nüfusun 20 yılda dört kat artmasına (1850'de 405 000 kişi; 1870'de 1 600 000 kişi), Victoria içlerinde kentler (Ballarat, Bendigo) kurulmasına ve karayolları ile demiryollarının yapılmasına neden olan "altına hücum"da,o tarihte başladı. Bu hızlı nüfus artışı çiftçilerin ("settler"ler) zararına, hayvan yetiştiricilerinin ("squatter"ler) geniş topraklar ele geçirmelerine, sığır yetiştirilmesine ve küçük bir maden sanayisi kesiminin kurulmasına yol açtı.1874'te ilk sendika (Madenciler Birliği) kuruldu ve Avustralya sendikacılığı, Avustralya'yı da büyük ölçüde etkileyen dünyadaki iktisadi bunalım sırasında ilk savaşımını verdi (1893). Bununla birlikte, Kalgoorlie'de bulunan yeni altın damarları kıtanın zenginleşmesini sağladı ve Avustralya hızla modernleşti. Kadınların 1895'te oy verme hakkı elde ettikleri ülke, 1901'de federal bir "Commonwealth" oldu..

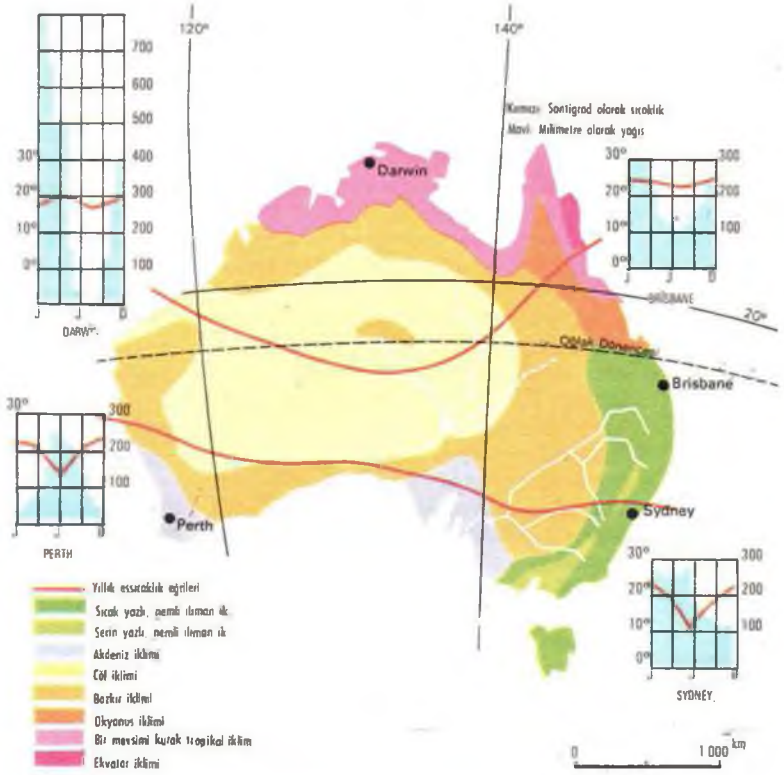

Bennelong burnunda, tamamlanmamış olan Sydney Operası. Bir yelken topluluğunu andıran bu yapı, Danimarkalı mimar Joern Utzon'un yapıtıdır; ama, Utzon yıllarca engellerle karşılaştığı için, yapıyı tamamlayamamıştır.

İşçi Partisi'nin kurulması ülkenin geleceğini de belirledi. 1904 ve 1908 seçimlerini kazanan bu parti, izlediği toplumsal siyasetle, içte çalışanların yaşama düzeylerini yükseltti. Dış siyasetteyse, Avustralya hükümetleri, hem Boerler savaşında hem de Birinci Dünya savaşında İngiltere'yi tam anlamıyla desteklediler ve Japonya'nın genişleme siyaseti karşısında duydukları tedirginliği açıkladılar. Avustralya 300 000 kişilik bir Avustralya-Yeni Zelanda Birliği (A.N.Z.A.C.) gönderdiği için, savaş sonunda Almanların Büyük Okyanus'taki yerlerini paylaştı.

1929 iktisadi bunalımının sonuçları çok kötü oldu: Dünya pazarlarında yün ve buğday fiyatları düştü; İşçi Partisi bölünerek iktidarı yitirdi. Ayrıca Londra'ya karşı daha bağımsız bir iktisat sistemine yönelindi. İşçi Partisi, Menzies kabinesinden (Birlikçiler) sonra 1941'de yeniden iktidara geldi ve savaş sorunlarıyla karşı karşıya kaldı. 1949'da, tarımcıların ve liberal birlikçilerin başarılı işbirliği sonunda Menzies, yeniden iktidara geldi. Böylece Avustralya'da siyasal yaşam, kesinlikle iki kutba ayrıldı. Ama kurumların esnekliği, bu çelişkilerin çözülmesini sağlamakta ve iktidar değişikliklerine başarıyla uymaktaydı. Nitekim Whitlam önderliğindeki İşçi Partisi, 23 yıl muhalefette kaldıktan sonra, 1972 seçimlerinde iktidara geldi.

1975 sonbaharında Avustralya Senatosu, maliye yasasını onaylamayınca, parlamento feshedildi ve yeni parlamento oluşuncaya kadar geçici bir kabine kuruldu. Yapılan genel seçimleri Liberal Parti kazanıp, Malcom Frazer başbakanlığa getirildi. Bir koalisyon kuran Fraser, ilkedeki iktisadi durgunluğa son vermekte ve işsizlik ile enflasyonun (1978'de % 15'i buldu) yükselişini durdurmakta başarılı olamayınca, partisi içinde gelişen muhalefetin de etkisiyle kısa sürede yıprandı ve 1983'te erken seçimlere gitmek zorunda kaldı. Mart ayında yapılan genel seçimler sonucunda, İşçi Partisi'nin başına geçmiş olan Bob Hawke, iktidara geldi. Enflasyonu % 5,1'e, işsizlik oranını da % 9,4'ten % 8,5'e indirmeye başaran Hawke'nin yönetimindeki İşçi Partisi, 1987 Temmuzunda yapılan genel seçimleri de kazanmayı başardı. Bu arada dış ilişkilerde, Avustralya'nın Fransa'ya bağlı olan Yeni Kaledonya'daki bağımsızlık yanlısı akımları desteklemesi, iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin kesilmesine yol açtı. 1989'dan başlayarak enflasyonun yeniden % 9 dolaylarına yükselmesi, genel bir hoşnutsuzluğa yol açarken, işsizlik oranının da yükselmesi, ülkeye her yıl alınan göçmenlerin (yaklaşık 150 000 kişi) sayısının azaltılması yüzündeki istekleri artırdı. Bob Hawke hükümetinin aldığı önlemlerle (öngörülen ücret artışlarının vergi indirimine dönüştürülmesi, vb.), enflasyon % 7'den yüzde 6'ya düşürüldüyse de, iktisattaki bunalımın, kırsal kesimi de etkilemesi, çiftçiler arasında protesto gösterilerine yol açtı. 1990'da işsizlik oranı da % 6'dan % 7,4'e yükseldi. 1991'de, İşçi Partisi içindeki önderlik çekişmesini kazanan Maliye Bakanı Paul Keatnig, Robert Hawke'nin yerine parti başkanlığına ve başbakanlığa gelmeyi (19 Aralık 1991) başardı.

GÜNÜMÜZDEKİ DURUM

Avustralya, tarihinin bu yeni döneminde, nüfusuna oranla çok fazla olan göç dalgasını toplumu içinde eritme sorunuyla karşı karşıyadır. Gerçekten, 1946-1966 arasında ülkeye bir buçuk milyon göçmen yerleşmiştir. Bu göçmenlerin çoğunluğu Latin kökenli, Yunanlı, Macar ve Islav'dır. 1980 yıllarındaysa, ülkeye gelen göçmenlere oranla Asyalıların oranının gün geçtikçe artması (1989'da, gelen 140 000 göçmenin % 34'ü), sorunu daha da karmaşıklaştırmıştır. Hükümet, yeni gelenler konusunda "iyi komşuluk ilişkilerinin" kurulmasına önayak olarak, İngiliz-İrlanda kökenli eski göçmenlerin, yeni gelenlere ters davranmasının önüne geçmiştir. Ne var ki, büyük kentlere tam anlamıyla kozmopolit bir hava veren bu göçmenler, çoğunlukla söz konusu kentlerde kalarak, çok geniş bir üçüncü kesimin (hizmetler) kalabalıklaşmasına yol açmışlardır. Günümüzde nüfusun büyük çoğunluğu eyalet merkezlerinde ve kentlerde yaşamakta, kırsal alanlar genellikle boş kalmaktadır. Ne var ki, yün (Avustralya dünya yün üretiminde birincidir), et, şeker, buğday üretimini, dolayısıyle dışsatımı sağlayarak ülkeyi zenginleştiren de kırsal kesimdir. Bununla birlikte, işlenen topraklar toplam yüzölçümün yarısını güçlükle karşılamakta ve kıyılara yakın olmalarına karşın, ulaşım sorunu güçlükler yaratmaktadır. Avustralya tarımının kendine özgü sorunları da vardır: Miksomatoz denilen öldürücü tavşan hastalığını yayarak milyarlarca yabani tavşanla savaşım; işçi eksikliğini gidermek için büyük ölçüde makineleşmeye baş-

Hermannsburg'ta yerli çocuklar.

vurma; Avustralya Alpleri'nin suyunu iç havzaya çevirmek amacıyla yapılan kanal açma çalışmaları; vb.

ZENGİNLİKLER VE ENGELLER

Avustralya, olağanüstü zenginliklerle (kömür, demir, boksit, uranyum) dolu bir kıtadır ve daha önce de sözü edildiği gibi büyük miktarda et, yün, süt üretir. Kısacası, bu ülke iktisat ve siyaset bakımından çok güçlü bir devlet olabilecekken (bunun için milyonlarca insan ve önemli miktarda sermaye gerekiyordu), büyük bir sanayi ülkesi durumuna gelmeyi asla başaramamıştır. Asya'dan 3 000 km'yi aşkın, Amerika ile Avrupa'dansa 14 000 km uzakta bulunan Avustralya, komşu uluslarda görülen gelişmenin uyarıcı etkisinden yoksundur. Pazarın darlığı nedeniyle girişimcilik anlayışı da pek gelişmemiştir. Eski tip sanayi, iktisadi yapıyı sarsan sendika hareketleri, Avustralya sanayisini rekabetçilik niteliğinden yoksun bırakmıştır. Yaşama düzeyini göz önünde tutan sendikalar, işçilerin yüksek ücret almasını sağlamışlardır; ama, üretim azdır ve ciddi biçimde durgunlaştığı gözlenmektedir. Altyapı tesisleri, madenlerin yerinde işlenmesi açısından yetersizdir; ayrıca iktisadi bunalımdan bu yana, yabancı yatırımcılar da çekingen davranmaktadırlar. Bununla birlikte, dış dünya Avustralya'nın hammaddelerini çok beğendiği için, Avustralya'nın da günden güne daha çok hammadde satıp, işlenmiş ürün satın almaya yöneleceği düşünülebilir.
Yalnız bu durumda, ülkenin yabancı ülkelere iktisadi ve mali bakımdan daha fazla bağımlı olacağı da unutulmaması gereken bir gerçektir.

BATI'YA BAĞLI BİR ÜLKE

Avustralya, 1951 yılında A.B.D'yle yaptığı ortak bir savunma anlaşmasıyla (*Anzus* anlaşması) güvenliğini sağlamıştır. Canberra hükümeti, Washington tarafmdan korunmayı her zamankinden daha çok istemekte ve S.S.C.B'nin genişleme siyasetinden korkmaktadır.
1979'da Avustralya, Güneydoğu Asya'dan gelen 9 000 göçmeni kabul etti ve Çinhindi'nden Tayland'a sığınanlara yardım gönderdi. İktisat ve siyaset alanlarında başka ortaklar bulmak için de, İngiltere'den yavaş yavaş ayrıldı, ama genellikle Batı'ya bağlı kaldı. Bununla birlikte, Asya ülkeleriyle, özellikle Japonya'yla önemli iktisadi ilişkiler de kurdu. Bu durum, Avustralya'nın, dış pazarlara ve Güneydoğu Asya'daki siyasal dengeye gereğinden çok bağımlı olması sonucunu doğurdu. ■

BUMERANG

Avustralya yerlileri, geniş açı oluşturacak biçimde tahtadan yontulmuş, bumerang (boomerang) denilen özel bir silah yardımıyla avlanırlar. Silah, karşıdaki ava doğru kendi çevresinde dönecek biçimde fırlatıldığında, hedefine ulaşmazsa fırlatan insana doğru geri gelir.

Avusturya

Orta Avrupa'da dokuz eyaletten oluşan federal cumhuriyet *(Österreich)*.

COĞRAFYA

Avusturya'nın yüzey şekilleri üç bütüne ayrılır. Kuzeyde Bohemya kütlesinin uç kesimi, Birinci Zaman'dan kalma çok yüksek olmayan bir yayladır ve yumuşak dalgalanmaları, ağaçlandırılmış sarp bir bölgeyle sona erer. Güneyde, Alpler'in doğu bölümü, batıdan doğuya uzanır ve ülkenin 3/4'ünü kaplarlar; vadi dizileri, bu bölgeyi tek tek kütleler haline gelecek biçimde koşut kesimlere ayırır. Merkezdeki çok yüksek sıradağ (yükseltisi Büyük Glockner' de 3 797 m'yi bulur) 250 km uzunluğunda granitli bir tepe oluşturur ve büyük buzullarla örtülüdür; aralarında Brenner'in (1 316 m) bulunduğu geçitler, bu dağlardan geçilmesini sağlar; güneyde, Mur ve Drava ırmaklarının vadileriyle merkezdeki sıradağlardan ayrılan Karnten ve Steiermak (İstria) Alpleri, Tarvis boğazının yer aldığı sık kıvrımlar halinde uzanırlar; kuzeyde, İnn, Salzach, Enns ve Leitha yarıklarının ötesinde, Önalpler kireçli ve kıraç

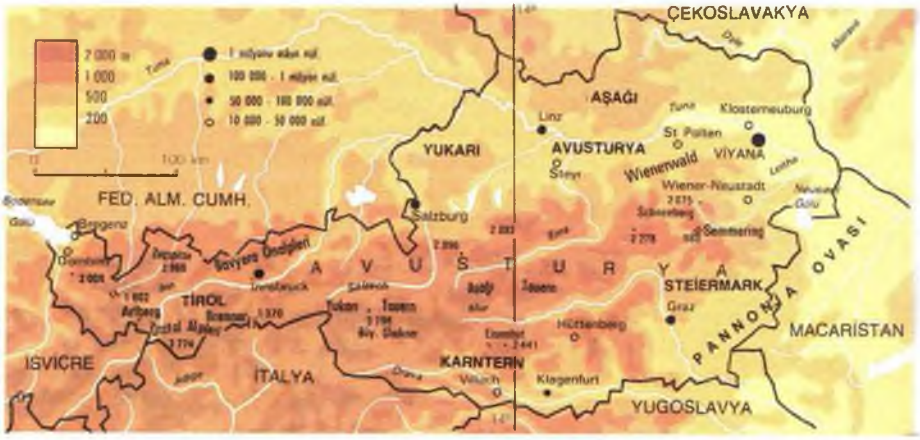

sırtlarıyla Bavyera'dan Salzburg'a ve Viyana'ya kadar yayılırlar. Ülkenin orta kesimi üç ovanın birleşmesinden oluşmuştur: Tuna vadisi (burada verimli havzalar ve ilgi çekici görünümlü geçitler sıralanır); Viyana'nm kuzeyinde Moravya ovası (Polonya'ya açılan geniş geçit); Viyana'nın güneyinde, Macar bozkırlarının uzantısı olan Pannonia ovası.
Avusturya'da genellikle kara iklimi egemendir; ama kışın sertliği, vadilerde, *föhn* (fön) adı verilen sıcak ve kuru rüzgârın etkisiyle yumuşar; yükselti nedeniyle yazlar da çok sıcak geçmez; yağışların fazlalığı ormanların yetişmesine elverişlidir. Batıda, Ren'e ulaşan ırmaklar dışında, akarsuların çoğu Tuna'ya dökülür ve çoğu kar-buz, hattâ buz rejimine uyarlar. Avusturya'nın bir göller ülkesi olduğu da söylenebilir: Bodensee gölü; Salzburg ve Aşağı Karnten bölgelerinin gölleri; doğuda Neusiedl gölü. Tuna ülkelerine özgü bitki örtüsü, Orta Avrupa'nın belirgin türlerini kapsar. Alp tipi bitki örtüsünün ağır basan özelliği, rüzgârlara açıklık durumuna göre

Salzburg bölgesinde Hallstatt kasabası ve gölü. Bölgede zengin tuz yatakları vardır (Salzburg, tuz şatosu demektir). Ayrıca demir devrinden kalma, önemli bir uygarlığa tanıklık eden bulgular elde edilmiştir.

Yüzölçümü	:83 850 km²
Nüfusu	:7 603 000 (1990)
Başkenti	:Viyana (1 479 800 nüf.; 1990)
Para birimi	:Avusturya şilini
Dili	:Almanca (Burgenland'da hırvatça, Karnten'de slovence konuşan azınlıklar)
Dini	:Katolik protestan; musevi

değişmesidir. Yüzey şekilleri ulaşımı kolaylaştırdığı için, Avusturya, gerçek bir kavşak noktasıdır ve Avrupa'nın ortasındaki ayrıcalıklı yeri, latin, germen, islav kültürlerinin burada bir araya gelmesine yol açmış, bu kültürlerin karşılaşması ya da birbiriyle kaynaşması Avusturya'nın hem tarihini, hem de günümüzdeki durumunu etkilemiştir.

TARİH

İlk olarak İllyrialıların yerleştikleri Avusturya daha Demir devrinde parlak bir uygarlık düzeyine erişmişti (Hallstatt'taki bulgular bunu kanıtlamıştır). İ.Ö. V. ve II. yy'lar arasında Kelt istilasına uğrayan ülke, hıristiyanlığın ortaya çıkmaya başladığı yıllarda Roma yönetimine girdi (Tuna'ya kadar uzanan Roma uygarlığı, ülkede kalıcı bir iz bıraktı). Roma etkisinde kalan İllyria ve Kelt kültürü daha sonra Germen, Avar ve İslav etkileriyle karşılaştı ve Charlemagne tarafından bir uç beyliği halinde yeniden örgütlendi 955'te Bayveralı Babenberg ailesinden Leopold'e verilen topraklarda, manastırlar kurulmasıyla, Germenlerin doğu ve kuzey yönünde yerleşmeleriyle dikkati çeken barışçı bir evrim gerçekleşti. Avusturya, Babenberglerin zayıflamasıyla 1246'da, Bohemya kralı Ottokar II'nin yönetimine geçtiyse de, Ottokar, Avusturya'yı 1273'te, Almanya imparatoru seçilen Habsburg sülalesinden Rodolphe'ye bırakmak zorunda kaldı. Alman İsviçresi'nde ve Yukarı Alsace'ta toprakları olan Habsburg sülalesi bu yeni toprakları da ele geçirince, Avusturya'yı yüzyıllarca yönetecek krallık sülalesi ortaya çıktı.

Habsburglar, Avusturya'daki durumlarını pekiştirdikten sonra, 1438'de Kutsal İmparatorluk tacını giydiler ve 1526'dan sonra Bohemya ve Macaristan kralı unvanlarını da ele geçirdiler. Bu arada Maximilian I'in Bourgogne tahtının varisi Marie'yle, oğullarının da İspanya tahtının varisi Juana'yla evlenmesi sonucunda oluşan Avusturya, Bourgogne ve İspanya mirası, 1519'da tahta çıkan ve Orta Amerika ile Güney Amerika'da bile toprakları bulunan Karl V'e geçti. Ne var ki, Karl V'in 1556'da tahttan vazgeçmesi, sahibi olduğu ülkelerin bölüşülmesine yol açtı: İspanya Habsburglarına Bourgogne mirası (Franche-Comté; Felemenk); Avusturya Habsburglarına Bohemya ile Macaristan imparatorluk ve krallık unvanları verildi. Reforma karşı savaşan Avusturya Habsburglarının Macarlara, özellikle de Çeklere karşı bir germenleştirme siyaseti gütmeleri Otuz Yıl savaşlarına yol açtı. Avusturya, Habsburgların kuşatma girişimini boşa çıkaran Fransa karşısında, bu savaşlardan iyice güçsüzleşmiş olarak çıktı. Bu arada, öbür prensler de, imparatorluk otoritesini tanımayacak kadar güçlenmişlerdi.

Avusturya ordularının Osmanlılara birçok kez yenilmesine karşın 1529'da ve 1683'te Viyana'yı iki kez kuşatan Osmanlılar, almayı başaramadılar. XVIII. yy.da Avusturya için pek başarılı olmadı. İspanya'daki taht kavgaları sırasında (1701-1714) Felemenk'i ele geçirdiyse de, Polonya (1733-1738) ve Avusturya veraset savaşları (1740-1748) ile Yedi Yıl savaşı (1756-1763) kötü sonuçlar doğurdu. Napoli krallığını Bourbon sülalesine kaptıran (1735) Avusturya, Friedrich II'nin de Silezya'yı almasına engel olamadı (1740). Bohemya her

XIX. yy'da Avusturya imparatorluk arması.

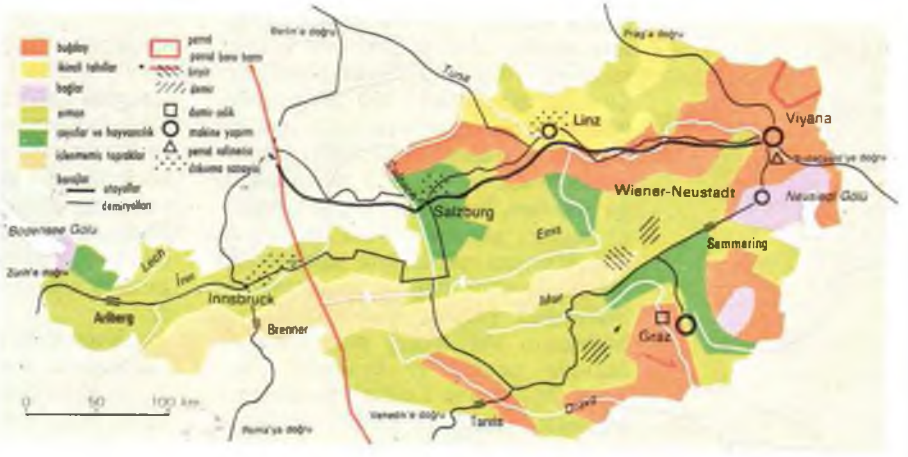

Tahkim edilmiş bir kaya üstünde Romalılar tarafından kurulmuş Melk manastırı, 1089' dan sonra rahipler tarafından kullanılmış, 1707-1746 yılları arasında, mimar Pradauer tarafından yeniden yapılmıştır.

zaman baskı altında olduğu için, iç siyasette özellikle Macaristan sorunları ağır basıyordu. Giriştikleri bir ayaklanma hareketinin bastırılmasından sonra Macarlar Joseph I'e (1705-1711), Karl VI'ya (1711-1740), özellikle de onlarla 1741 anlaşmasını yapan Maria-Theresa'ya (1740-1780) bağlılık gösterdiler. Joseph II dönemindeyse (1780-1790), bu imparatorun özel siyaseti, Roma'yla çatışmasına yol açtı; üstelik merkezden yönetilen ve Almanlara dayanan bir yönetim kurmak istemesi, Macarların karşı çıkması,Felemenk'in de ayaklanması sonucunu doğurdu.

Leopold II (1790-1792) Macarlar arasında huzuru sağladıysa da, Belçikalılar Devrim Fransası ordularına kapılarını açtılar. Fransa'ya karşı girişilen savaşlar boyunca sürekli yenilen Avusturya, Campo-Formio (1797),Lunéville (1801) ve Pressburg (1805) barışlarını kabul etmek, böylece İtalya ve Almanya'daki topraklarını elden çıkarmak zorunda kaldı.1806'da Napolyon, Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nu ortadan kaldırdı ve 1809'da da Wagram'da yenilen Avusturya,Viyana barışını kabul etmek zorunda kaldı.

1809'dan 1848'e kadar şansölyelik görevini yürüten Metternich, Avusturya'nın yeniden kendini toplamasında etkili rol oynadı. Elden çıkmış olan topraklar geri alındı ve imparatorluğun yasallığı yeniden sağlandı: Avusturya imparatoru yeni kurulan Germen konfederasyonunun başkanı oldu. Avusturya şansölyesi, hem içerde, hem dışarda ve Kutsal İttifak çerçevesi içinde 1848 yılına kadar devrimlere karşı siyasetini sürdürdü. Çeşitli önlemler, sansür, ayrıca öbür devletlerin siyasetlerine müdahale yoluyla, ulusal ve liberal çalkantının ortaya çıktığı Avusturya'da, Hırvat yurtseverliğinin Macar yanlısı siyasete karşı çıktığı Macaristan'da, Çek yurtseverlerine karşı Bohemya'da, İtalyan yurtseverliğinin çeşitli eğilimler demeti biçiminde belirdiği İtalya'da, devrimci düşüncelerin yayılmasını engellemeye çalıştı.

Ama 1848'de, Viyana'da başlayan devrim bütün imparatorluğa, Almanya'ya ve İtalya'ya yayıldı; Metternich devrildi; Viyana hükümeti ordunun desteğiyle ancak 1849 yılında düzeni sağlayabildi. Yeni imparator Franz-Joseph'le (1848-1916) başlayan baskı dönemi, durumu ancak görünüşte koruyabildi; 1859'a kadar uygulanan Bach sistemi, aşırılıkları dolayısıyle, mutlakiyetçiliğin sarsılmış olduğunu ve imparatorluğun Habsburg sülalesi temsilcisinde simgeleştiği zamanların geride kaldığını ortaya koymuştu. Fransız devriminden ve Napolyon' un fetihlerinden kaynaklanan liberal ve ulusçu akımlar, imparatorluğun kısa sürede çözülmesine yol açtı. Avusturya, Fransa'nın yardımıyla Piemonte'nin kurduğu İtalyan birliğini (1859-1866) ve Prusya'nın kurduğu Alman birliğini kabul etmek zorunda kaldı.

Bu başarısızlıklar rejimi zayıflattığı için Macaristan'la 1867 uzlaşması yapılmak zorunda kalındı.Avusturya imparatorluğunun yerini, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu aldı. Böylece imparatorluk iki devlete ayrılıyordu. Macarların lehine olan bu ikilik, bir yandan bunu bir çeşit iktidardan çekilme gibi gören Almanlar, bir yandan da Macarlarla eşit haklar edinmek isteyen İslav azınlıklar (özellikle Çekler) tarafından kötü karşılandı.

1867'den sonra Bohemya kaynamaya başladı; Slovenler, Hırvatlar, Transilvanya (Erdel) Romenleri ve Slovaklar arasında ulusçuluk duyguları uyandı. Bu arada Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Balkanlarda bir genişleme siyasetine girişti ve 1878 Berlin Kongresi tarafından işgal etmek ve yönetmekle

Viyana katedralinin (Stephansdom) gotik üslubunda kulesi.

görevlendirilmiş olduğu Bosna-Hersek'i 1908 yılında topraklarına kattı. Bu durumun Sırbistan ile doğurduğu gerilim, her çeşit kışkırtmaya elverişli bir hava yarattı ve Saraybosna (Sarajevo) suikastının (28 Haziran 1914) Sırbistan'la yol açtığı savaş, çeşitli anlaşmalardan ötürü Avrupa'ya yayıldı. Birinci Dünya savaşı, ikili monarşinin yenilgisi, Karl I'in (1916-1918) tahttan vazgeçmesi ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun dağılmasıyla son buldu.

Alp vadisinde bir göl ve kıyısındaki kasaba.

12 Kasım 1918'de kurulan cumhuriyet rejimi, büyük iktisadi güçlükler içinde zorlukla gerçekleşen bir doğuşu, Avusturya ulusunun doğuşunu belirtiyordu. Eski topraklarından gümrük engelleriyle ayrılan ülke, önce üç yıl kıtlık çekti ve para bakımından çok güç duruma düştü (bu durumdan ancak Milletler Cemiyeti'nin yardımıyla kurtuldu). Durum tam düzelmeye başlarken de, 1930-1934 büyük iktisadi bunalımı patlak verdi. 1935'te, toparlanma belirtileri ortaya çıkmışken, bu kez de Anschluss'u tasarlayan ve 1938'de gerçekleştiren Nazi Almanyası'nın tehdidiyle karşılaşıldı. Ama Alman istilasının, Avusturya'da ulus duygusunu güçlendirmek gibi bir etkisi de oldu ve ülke, İkinci Dünya savaşından daha da bilinçlenmiş olarak çıktı. Hükümetler, ülkenin kalkındırılmasıyla uğraşmaya giriştilerse de, dörtlü bir işgal söz konusu olduğu ve Anschluss'tan sonra Alman mülkiyetine geçmiş kurumlar ile işletmelere el konduğu için, bu iş çok güçtü, Avusturya, Alman mülklerinin geri alınmasına karşılık S.S.C.B'ne 1963'e kadar çeşitli mallar, özellikle de petrol vermek zorunda kaldı. Ama Marshall planı ve Avusturya'nın Avrupa Serbest Mübadele Topluluğu'na katılması sayesinde yükümlülükler bir ölçüde hafifledi. Dış ticareti düzenli biçimde artan (özellikle Federal Almanya Cumhuriyeti'yle) ülke, ortak üye olarak Avrupa Ekonomik Topluluğu'na girmeyi tasarladı. Müttefiklerin 15 Mayıs 1955'te imzaladıkları anlaşmayla Avusturya'nın bağımsızlığı güvence altına alındı ve yansızlığlı kabul edildi.

YAKIN DÖNEM

İç siyasette, Halk Partisi (Ö.V.P., muhafazakâr) ve Sosyalist Parti'nin (S.P.Ö.) desteğiyle sağlanan koalisyon (1966'ya kadar) sayesinde anayasa ve siyaset uygulaması, Avusturya'da toplum ve siyaset yaşamının belirgin özelliği olan dengeye yönelme eğilimini dile getirir. 1966'da muhafazakârların iktidara gelmesi de, sosyalistlerin 1970'te azınlıktayken, 1975 ve 1979'da iktidarı ele geçirmeleri de, durumu değiştirmemiştir. Batı Avrupa'nın öbür ülkelerindekinin tersine, Avusturya sosyal demokrasisi, 1975 Ekimindeki (muhafazâkarlar % 42,95; sosyal demokratlar % 50,41) ve 1979 Mayısındaki (muhafazakârlar % 41,8; sosyal demokratlar % 51,17) seçimlerde durumunu güçlendirmiştir. Önemli yapı değişikliklerı yapan başbakan (şansölye) Bruno Kreisky'nin yönetiminde, hükümet, aile reformunu, sağlık reformunu, işletme reformunu gerçekleştirmiş, kırk saatlik çahşma haftasına ilişkin yasa (1975'te) ve mali reformların uygulanması, dar gelirlilerin satın alma gücünü artırarak, "toplumun sürekli demokratlaştırılması" ve "demokratik bir sosyalizmin kurulması" sözlerine somut bir içerik kazandırmıştır. Sosyalistler, bütün etki alanlarının Halk Partisi'yle (Ö.V.P.) paylaşılması durumunu değiştirmemişler ve bu "oranlı bölüşme sistemi", sanayi alanında da sorumlulukların bölüşülmesini sağlamıştır (en büyük işletme olan Voest-Alpine'yi bir sosyalist yönetirken, petrol sanayisi birliğinin başında bir Ö.V.P. üyesi vardı).
Büyük partilerin dengeli olarak birlikte çalışmaları (*Konvergenzdemokratie*), büyük bir etkisi olan ve işçilerle işverenlerin yönetime eşit olarak katıldığı işletmelerde, toplumsal ortaklar (*Sozialpartnerschaft*)işbirliği halinde de kendini göstermiş, bu birlikte çalışma, toplumsal çatışmaları azaltmış (1978'de grev süresi ortalaması, işçi başına 1 dakika 47 saniyeydi), toplumdaki barış havası, iktisadın kalkınmasına yol açmıştır. Nitekim ulusal katışıklı ürün 1979'da kişi başına 7 730 dolar olmuş ve işsizlik (% 2,1) ile enflasyonun (1981'de % 7) dizginlenmesi başarılmıştır.

GÜNÜMÜZDEKİ DURUM

1983'te yapılan genel seçimlerde, Sosyal Parti'nin parlamentodaki çoğunluğunu yitirmesi, ama en çok milletvekili (90; Muhafazakâr Halkçı Parti'yse 81 milletvekili çıkardı) çıkaran parti olma niteliğini koruması üstüne, başbakanlık yeniden Kreiski'ye önerildiyse de, onun görevi kabul etmemesi üstüne, gene Sosyalist Parti'den Fred Sirowatz, Liberal Parti'yle bir koalisyon hükümeti kurdu. 1986'da yapılan seçimlerindeyse, adaylığını koyan B.M. eski genelsekreteri Kurt Waldheim, İkinci Dünya savaşı sırasında Nazilerle işbirliği yaptığının kanıtlanmasına karşın, cumhurbaşkanlığına seçilerek (Haziran), seçimlerden sonra istifa eden Sirowatz'ın yerine Franz Vranitzky'yi başbakanlığa atadı. Aynı yılın Kasım ayında yenilenen genel seçimler sonucunda, Vranitzky yönetiminde yeni bir koalisyon (Sosyalist Parti-Halkçı Parti) kurulurken, Yeşiller de % 4,8 oy alarak, meclise girmeyi başardılar. Bu arada, dış ülkelerde Waldheim'a karşı tepkiler sürdüyse (A.B.D'ye girmesi yasaklandı) de, cumhurbaşkanı 1988 Şubatında, istifa etmeyeceğini açıkladı.
1989'da A.E.T'ye tam üyelik başvurusuna, "tam üyeliğin 1992 sonunda tek pazarın gerçekleşmesinden önce söz konusu olamayacağı" yanıtı alınmasından sonra, 1990 Ekiminde yapılan yerel seçimlerde, hiçbir parti

Üstte: 8 Temmuz 1979'da, Sosyalist Enternasyonal Kongresi'nde, kongre başkanı şansölye Kreisky, Alman Willy Brandt'ın ve Portekizli Mario Soares'in yanı sıra, Filistin Kurtuluş Örgütü önderi Yaser Arafat'ı da kabul etmekten çekinmemiştir.

gerekli çoğunluğu sağlayamadığı için, Sosyalist Parti-Halkçı Parti koalisyonu sürdürüldü. Bu arada Waldheim, 1992'de yapılacak seçimlerde adaylığını koymayacağını açıkladı.

İKTİSADİ KALKINMA

İkinci Dünya savaşının neden olduğu kayıplardan büyük ölçüde etkilenen ve mültecilerle değişikliğe uğrayan Avusturya nüfusu son yirmi yıl içinde, doğum oranının düşmesine (binde 15'ten binde 11,4'e) karşın, ölüm oranının binde 11,2 dolayında olması sayesinde dengede kalmayı başarmıştır. Ama nüfus dağılımı, eşit değildir: Batıda, özellikle de Vorarlberg'de nüfus yoğunluğu çok yüksektir; doğuda, tarih, siyaset, iktisat ve kültür etkinliklerinin yoğun olduğu başkent Viyana ve çevresindeyse, ülke nüfusunun dörtte biri oturur. Buna karşılık, yüksek doğum oranına karşın, dağlık bölgelerde nüfus seyrektir. Genel olarak, nüfusun artışı, büyük ya da küçük olsun, kentlere yaramakta, geçiş yolları üstünde bulunan kentler hızla gelişmektedir. Tuna vadisindeki Viyana ve Linz; İnn kıyısında ve Brenner eteğinde İnnsbruck; dağ ile ovanın bitişme yerinde Salzburg.

1955'ten bu yana Avusturya, hem elverişli tarihsel koşullar, hem de önemli kaynakların değerlendirilmesi sayesinde, iktisadi açıdan ilgi çekici biçimde kalkınmaktadır.

TARİM. Teknik bakımdan yüksek düzeyde olan ve ülke gereksiniminin büyük bölümünü karşılayan tarım, özellikle doğu ovalarında yapılır (bu alanlar, toplam yüzölçümün % 20'sini kaplar). Başlıca ürünler, buğday, arpa, şekerpancarı ve patatestir. Bodensee gölü çevresinde, Viyana ve Burgenland'ın kırsal kesimlerinde, elverişli iklim koşulları, meyvecilik ve bağcılık yapılmasına olanak verir. Ama en önemli etkinlik, Salzburg Önalpleri'nde ve Steiermark'ta ağır basan sağmal hayvan yetiştiriciliğidir. Karnten, Steiermak ve Tirol'da ormanlar, birçok bıçkı fabrikasına, kâğıt ve selüloz fabrikasına gerekli maddeyi sağlar.

SANAYİ. Avusturya'da sanayi çeşitli enerji kaynaklarına dayanır. Leoben linyitleri, ülke gereksinmesinin yarısından fazlasını karşılar. Matzen'de çıkarılan petrol ve Zwerndorf'ta elde edilen doğal gazsa, Avusturya'nın bu alanlarda Avrupa'daki üretici ülkelerin başlarında yer almasını sağlamıştır.

Avusturya'da hidroelektriğin yanı sıra maden kaynakları da önemlidir: İşletilmesi ulusallaştırılmış olan demir, Steiermark'ta boldur; Linz yakınında Erzberg ve Karnten açık tavanlı ocaklardan elde edilir. Ayrıca, Steiermark'ta magnezit, Salzburg içlerinde bakır, Burgenland'da antimon, Aşağı Avusturya ve Steiermark'ta grafit, İnnsbruck'ta tungsten çıkarılır. Tirol ve Salzkammergut tuz ocakları, eski dönemlerden bu yana işletilmektedir.

Demir-çelik sanayisi ve makine sanayisi de ülkede önemli yer tutar. Demir-çelik sanayisi özellikle Linz ve Leoben'de, makine sanayisi de Linz ve Graz arasında gelişmiştir. Makine sanayisindeki üretimin temelini, otomobil, motosiklet ve bisiklet oluşturur. Elektrik araç ve gereçleri Klagenfurt'ta üretilir. İşletmeleri ünlü olan Vorarlberg'de ve Aşağı Avusturya'da yoğunlaşmış olan dokuma sanayisi, yapay yün ve yapay ipek üretimine yönelmiştir.

TAŞIMACILIK VE TİCARET. Ülkenin coğrafi konumundan ötürü, demiryolları, Almanya, İtalya, Yugoslavya ve İsviçre arasında ilişki kurulmasını sağlar. Viyana'dan Salzburg'a, Viyana'dan Tarvis'e ve İtalya'ya giden yeni yeni otoyollar yapılmasıyla karayolları ağı modernleşmektedir. Akarsu ulaşımı Passau'dan Bratislava'ya, özellikle Tuna üstünde gerçekleştirilir. Viyana'ysa, hava trafiğinin merkezidir.

Avusturya özellikle yakın komşularıyla ticaret ilişkisi içindedir; ama ticaret açık verdiği için ödemeler dengesi, çok önemli bir gelir kaynağı olan turizmle ve Viyana'ya akan sermayelerle sağlanır. Turizmde, bankalarda, ticarette ve yönetimde, sanayi üretimindeki kadar insan çalışması, ilgi çekici bir olgudur.

BİR DEĞİŞ TOKUŞ YERİ

İç pazarın darlığı ve bazı doğal kaynakların bulunmaması, Avusturya iktisadını dışsatıma dönmek zorunda bırakmış, Batı Avrupa sanayisiyle bütünleşen Avusturya, ağır sanayi makineleri, kayak ve sinema gereçleri yapımıyla Avrupa'da bazı kilit noktalarını ele geçirmiş, nitelikli bir işgücü gerektiren bu uzmanlaşma, kaçınılmaz biçimde dışalımın artmasına yol açmıştır. 1989'dan sonra eski sosyalist ülkelerde gerçekleşen değişiklikler, özellikle Avusturya'nın işine yaramış ve başlıca ticaret ortağı Almanya'ya dışsatımı artırırken, Macaristan, Çekoslovakya ve Bulgaristan'daki şirketlerle çok geniş çaplı ortaklıklara gidilmiştir. Etkin nüfusun ancak % 11'inin çalıştığı alan olan tarım, sanayinin, özellikle de turizm (1990'da Avusturya turizmden 100 milyar şilini aşkın döviz sağlamıştır) nedeniyle gelişen üçüncü kesimin gerisinde kalmıştır. Kısacası, özel coğrafi konumu sayesinde, yakın geçmişte Batı'yla olduğu gibi Doğu'yla da ticaret ilişkileri kurmayı başarmış olan (silahlanmaya ilişkin ağır sanayide kullanılan presler % 90 oranında yabancı ülkelere [başta A.B.D. ve S.S.C.B.] satılırlardı) Avusturya, Avrupa'nın yeniden tek bir iktisat sistemi altında toplanmasından en çok yarar sağlayan ülkelerden biridir. Bu arada, iktisadi gereklerin de etkisiyle uygulanmış olan tarafsızlık siyaseti (1979 Temmuzunda Filistin Kurtuluş Örgütü'nün ve İsrail'in karşılıklı olarak ve aynı zamanda tanınmasını sağlamak için Yaser Arafat'ı ülkesinde kabul ederek Batı Avrupa hükümetleri arasında büyük bir yenilik gerçekleştiren Avusturya hükümeti, uluslararası ilişkilere önem verdiğini göstermek için, Viyana'da modern bir yapı topluluğu yaptırmış ve bunu, 1979 Ağustosunda Birleşmiş Milletler'in kullanımına sunmuştur) meyvelerini vermeye başlamış ve 1989 Martında konvansiyonel silahlarla ilgili görüşmelerin yürütüldüğü Viyana, uluslararası önemini artırmıştır. ■

Avusturya - Macaristan İmparatorluğu

Avusturya İmparatorluğu ile Macaristan Krallığı'nı 1867'den 1918'e kadar Habsburg sülalesinin başkanı olan tek hükümdarın egemenliği altında birleştiren federal monarşi.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Avusturya sülalesinin çeşitli alanlardaki başarısızlıkları sonucu ortaya çıktı. Avusturya sülalesi Avrupa'nın merkezinde 1815'ten başlayarak büyük bir güç haline gelmişti: Tuna vadisi doğrudan doğruya egemenliği altındaydı; Avusturya'nın ve Bohemya Krallığı'nın bağlı oldukları Germen Konfederasyonu'na başkanlık ediyordu; Lombardia-Venezia bölgelerini elde ettiği İtalya'da egemenliğini sürdürüyor ve kendileri de çoğunlukla Habsburglu prensler olan küçük İtalyan hükümdarlarının koruyuculuğunu yürütüyordu. Ne var ki, bu büyük birliğin hiçbir ulusal temeli yoktu; çeşitli topluluklar arasındaki tek bağ, yetkisini ordunun, polisin ve iyi düzenlenmiş bir bürokrasinin desteklediği imparatorun kişiliğiydi.

Avusturya imparatoru (1848-1916) ve Macaristan kralı (1867-1916) Franz-Joseph ile karısı Elisabeth von Wittelsbach.

1809-1848 arasında imparatorluk şansölyesi olan Metternich'in ortaya attığı hükümet sistemi tam mutlakiyet ve siyasal liberalizme karşı savaşım ilkeleri üstüne kurulmuştu. Gerçekten, Fransız devrimcilerine özenen XIX. yy. liberallerinin her biri ateşli birer ulusçuydular. Mutlakiyetçilik de, Avusturya sülalesinin birliğini koruyabilmesi ve varlığını sürdürebilmesi için zorunlu görünüyordu.

1848 devrimi Avusturya'nın yok olmasına neden olabilecek önemli bir bunalım yarattı. Çeşitli uluslar başkaldırarak önce siyasal özgürlüklerini, sonra da bağımsızlıklarını istediler. Ordu ayaklanmaları bastırdıysa da, Macaristan'da Rus ordusunun yardımı gerekti. 1850'de imparatorluk eski gücüne kavuşmuş gibiydi, ama bu yalnızca bir görünüştü. Sert polis rejiminin baskısı altında gelişmeler ağır ağır sürmekteydi. Nitekim, önce Fransa ve Piemonte'ye (1859), sonra da Prusya'ya (1866) yenilgiler birbirini izledi.

Avusturya bu savaşlarda önce İtalya'yı, daha sonra da kendisine karşı birleşen Almanya'daki üstünlüğünü yitirdi. Bu başarısızlıklar siyasal örgütlenmenin dayanıksızlığını ortaya çıkarınca, İmparator Franz-Joseph, siyasal rejimi değiştirmek, geri kalan ülke topraklarına ulusal ve anayasal bir yapı vermek kararı aldı.

AVUSTURYA İMPARATORLUĞU

Hükümdar çeşitli çözüm yolları arasında uzun süre bocaladı; 1867'de kesin bir karara varmadan önce çeşitli yolları denedi. Bu kararsızlıklarının nedeni, toprakları üstündeki ulusların ve ırkların büyük çeşitlilik göstermesi ve bunları birbirinden ayırmadaki ya da birbirleriyle birleştirmedeki güçlüktü. Alpler'den Karpatlar'a, Polonya ovasından Adriya denizine kadar uzanan 600 000 km^2'lik bir alanda şu topluluklar yaşamaktaydı: Avusturya'da Almanlar; Bohemya'da ve Moravya'da Çekler; Galiçya'da Slovaklar, Polonyalılar; Bukovina eyaletinde ve Transilvanya Prensliği'nde Romenler; Macaristan'da Hırvatlar, Slovenler, Macarlar; Taranto ve Trieste bölgelerinde İtalyanlar.

İmparatorluk, birbirlerini çekemeyen, rakip ulusların barınağı haline gelmişti. Bununla birlikte, belli bir toplumsal birlik de yok değildi: Henüz pek sanayileşmemiş olan ülke, krala bağlı kozmopolit bir soylular sınıfının egemenliği altındaydı. Çok geniş toprakları bulunan soylular (sarayın, diplomasinin, ordunun ve Kilise'nin önde gelen kişileri bu sınıftan çıkardı), yasal ya da yasal olmayan önemli ayrıcalıklardan yararlanıyorlardı. Katolik Kilisesi'nin her yerde geniş olanakları vardı ve halka, doğal koruyucusu saydığı imparatora boyun eğmeyi öğütlüyordu. Ayrıca bütün imparatorluk topraklarında almanca ordu ve yönetim diliydi, bütün seçkinler de bu dili kullanıyorlardı.

AVUSTURYA—MACARİSTAN İMPARATORLUĞU

1867'de, İmparator Franz-Joseph'in bakanları arasından bazıları, ülkede ne kadar ulus varsa o kadar eyalet içeren federal bir imparatorluk kurmak istiyor, bazıları da en güçlü iki ulus olan Almanlar ile Macarlar arasında, öbür ulusların zararına bir anlaşma yapılmasını ileri sürüyorlardı. Bu ikinci görüşü destekleyenlerin ağır basmasıyla kurulan ikili federal sistem, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun doğmasına yol açtı. Birbirleriyle sürekli birlik oluşturacaklarını açıklayan iki devlet, birlik içinde bir toprak ayrımı yapılmasına karar verdiler.

Gene her iki devlet, Habsburg sülalesinin hanedanlık kurallarına göre seçilen aynı hükümdara bağlı olacaklardı.

Diplomasiyle, ulusal savunmayla, maliyeyle ilgili sorunlar iki ülkenin ortak sorunları sayılıyor, yalnızca kendisine karşı sorumlu olan bakanların yardımcı olduğu imparator-kral tarafından yönetiliyordu. Viyana ve Budapeşte parlamentolarının temsilcilerinden oluşan parlamento komisyonlarının toplantıları, sırasıyla bu iki başkentte yapılıyor, söz konusu komisyonlar yalnızca mali sorunlarla ilgileniyorlardı. İmparatorluk ve krallık hükümetleri, ikinci derecedeki ortak işler konusunda özel sözleşmelerle anlaşma sağlıyorlardı. Böylece, sürtüşmeleri önlemek ve imparator-krala elden gelen en yüksek yetkiyi vermek için, federal kuruluşların yetkileri sınırlandırılmıştı. Her iki devletin ayrı anayasaları vardı. Avusturya imparatorluğu, 17 eyalete ayrılmıştı; her birinin başında hükümdar tarafından atanan bir vali ile seçimle işbaşına gelen bir siyasal meclis (diyet) vardı. Değişik dil konuşan her azınlık, öğretim ve yönetim konusunda kesin haklardan yararlanıyordu.

Merkezi Viyana'da bulunan Reichstag (Parlamento) iki meclisten oluşmaktaydı: Büyük soylu ailelerin başkanlarından oluşan Soylular Meclisi; önce yerel diyetler tarafından sonra da genel oylamayla seçilen Meclis.

İmparator, yürütme gücünü elinde tutuyor ve gerektiğinde yasa gücünde kararnameler çıkarabiliyordu. Bütün Avusturya siyaseti, Almanların çok azınlıkta olmasından ötürü, çeşitli uluslar arasında denge sağlamaya dayanıyor, bu yüzden de, özellikle yerli halkla eşit olmak istemeyen Almanlarda genel bir hoşnutsuzluk uyandırıyordu. Kısacası, Alman merkeziyetçiliği, imparatorluk içindeki kararsız bir federalcilik ile çatışmaktaydı. Bu arada, Almanlarla aralarında çok eskilere dayanan kesin bir uyuşmazlık bulunan Çekler, tarihsel haklarının tanınmasını istemekteydiler. Ama kamu düzeni sağlam biçimde korunduğu için, bu tür uyuşmazlıklar imparatorluğu çökertecek kadar tehlikeli olmuyordu. Macaristan'da, kralın yetkisi, hükümdar ailesinden seçilen ve Budapeşte'de oturan bir genel vali tarafından temsil ediliyordu.

Ama genel valinin yetkisi bakanların Diyet Meclisi karşısında sorumlu olmaları nedeniyle, belli sınırlar içinde kalmaktaydı. Diyet Meclisi kalıtım yoluyla göreve gelen Soylular Meclisi ile vergi ödeyerek seçime katılan Milletvekilleri Meclisi'nden oluştuğu için, ülkede azınlıkta olan Macarlar, seçimle oluşan Meclis'te çoğunluktaydılar (Macar hükümetleri, özellikle seçkin kişileri hedef alan sistemli bir macarlaştırma siyaseti peşindeydiler). Bu arada Hırvatlar da iç özerklikten yararlanıyorlardı: Hırvatların eyaletinde özel bir Diyet Meclisi ile "ban" diye adlandırılan krallık hükümeti vardı; bu iki kurul, yerel işleri, çeşitli anlaşmazlıklara karşın birlikte yürütüyorlardı. Macarlar federasyon bakımından son derece bağımsızdılar. % 30'una katıldıkları ortak mali yükün dağılımı onlara bir üstünlük sağlamıştı; ama buna karşılık, macarcanın orduda kullanılmasını hiçbir zaman sağlayamadılar: Buna özellikle Franz-Joseph karşı çıkıyor ve Macarları, egemenliklerine zarar verebilecek kamu oylamasına gitmekle tehdit ediyordu.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun dış siyaseti, iç sorunlarına sıkı sıkıya bağlıydı. Almanlar ve Macarlar, İslavlar üstündeki egemenliklerini koruyorlar ve aralarındaki farklılıklardan yararlanıyorlardı. Bu yüzden, Balkanlar'da bağımsız devletler kuran İslav uluslarına ve onların koruyuculuğunu yapan Rusya'ya karşı çıkmaktaydılar. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Rusya arasında anlaşmazlığa neden olan en önemli konu, 1878'den sonra bağımsız yaşayan küçük İslav ülkesi Sırbistan'dı. Bu ülkenin Güney İslavları, Hırvatlar ve Slovaklar için yavaş yavaş ilgi çekici bir bölge olmaya başlaması ve bir Sırp devleti (Yugoslavya) düşüncesi, XX. yy'ın başında Avusturya-Macaristan hükümeti için en büyük korku kaynağı oldu. Hükümet tehlikeyi savuşturabilmek için, 1878'den sonra, yönetimi altında olan ve halkının bir bölümü Sırplardan oluşan Bosna-Hersek'i ilhak etti.
Arşidük Franz Ferdinand'ın ve birçok siyaset adamının amacı Avusturya ve Macaristan'ın yanında, Bohemya, Slovakya ve Hırvatistan'dan oluşan üçüncü bir devlet kurmaktı. Bu tasarı Sırpları ürküttü ve 1914 Haziranında Arşidük Franz Ferdinand, Saraybosna'da bir Sırplı tarafından öldürüldü. Bunun üstüne, Avusturya-Macaristan hükümeti, Sırbistan'ı ezmek ve ikili monarşi birliğini korumak için savaşın tek çözüm yolu olduğunu sandı.
Ama savaş sonunda, büyük bir zafer bekleyen Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, yenilerek ortadan kalktı. Müttefik devletler (özellikle A.B.D.) giriştikleri savaşımı, tutsak ulusların özgürlük savaşına dönüştürdüler; onları bağımsızlıklarını kazanmaya ve istedikleri gibi örgütlenmeye çağırdılar. Askerî yenilgi ayaklanmaların çoğalmasına neden olurken, 1 Kasım 1918'de Macar hükümeti 1867 birliğini bozduğunu açıkladı. 15 gün sonra, gerek Budapeşte'de gerek Viyana'da cumhuriyet ilan edilmesi, Avusturya ile Macaristan arasındaki son bağı da kopardı. Böylece Habsburg sülalesinin Tuna vadisinde dört yüzyıl boyunca sürdürdüğü egemenlik sona ermiş oldu. ■

İmparator Franz-Joseph'in 1905'te Macaristan temsilcilerini kabul edişi.

Avusturya Veraset savaşları Bkz. **Veraset savaşları**

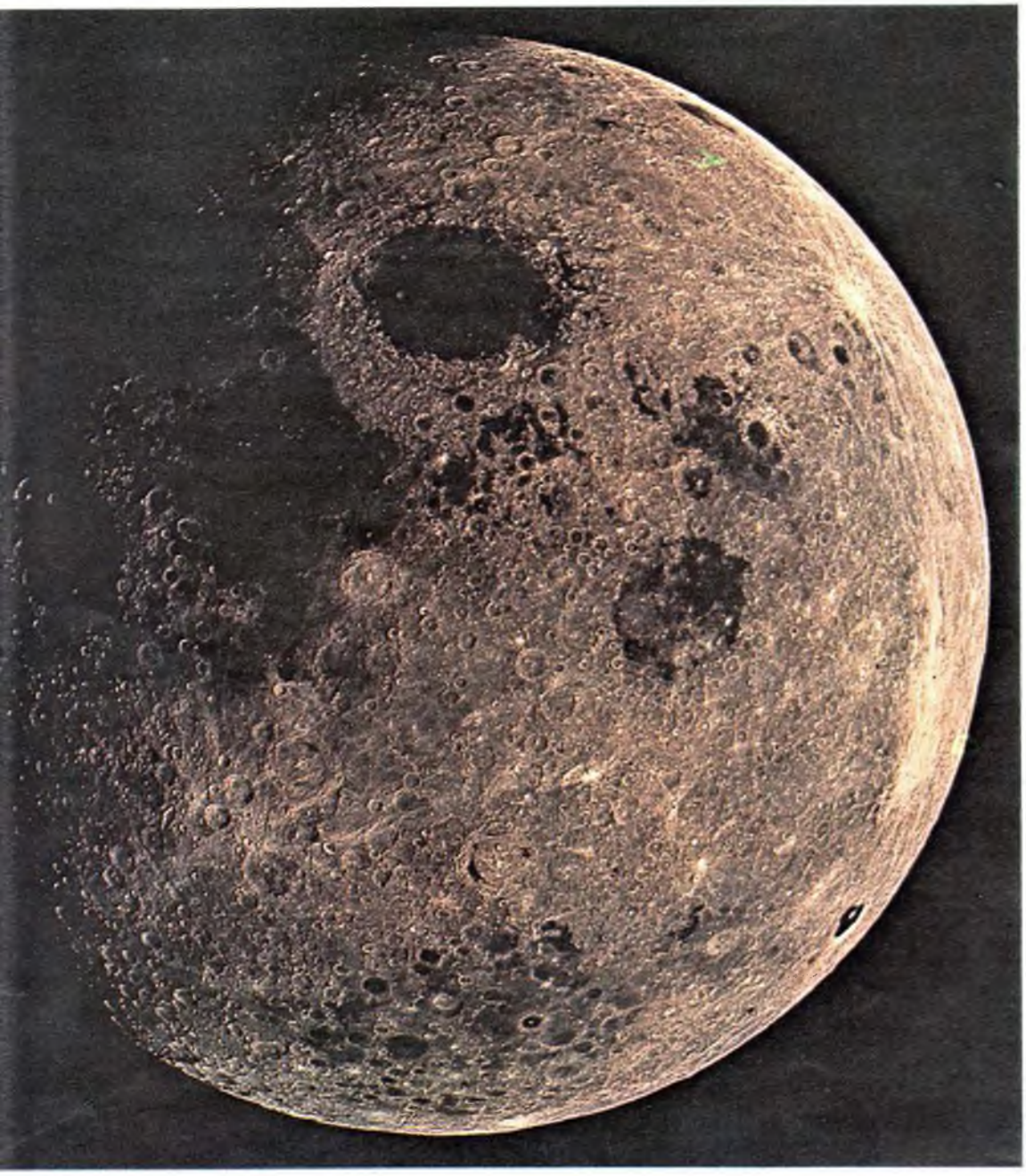

Ayın arka yüzü. Görünen büyük kara delik, Bunalımlar Denizi'dir.

Ay

Yer'in tek doğal uydusu.

AY'IN YÖRÜNGESİ VE HAREKETİ

Ay'ın merkezini Yer'in merkezinden ayıran ortalama uzaklık 384 400 km' dir (Yer'in yarıçapının yaklaşık 60 katı). Bu uzaklığın doğru olarak ilk değerlendirilmesi Eskiçağ'da (İskenderiye dönemi) yapıldı; ama gerçekten kesin bir değerin nirengi yöntemiyle elde edilmesi için, XVIII. yy'ı beklemek gerekti. Bu yöntemin yerini, sonradan Ay üstüne yansıtılan radar-yankı yöntemi ve lazer ışınlarının kullanılmasına dayanan yöntem aldı. Işığın Yer ile Ay arasında gidip gelmesi yaklaşık 2,6 saniye sürer. Zaman aralığının ölçümü, aranan uzaklığın bulunmasını sağlar. Ölçülebilir bir yankı elde etmek için, güçlü ve kısa bir sinyal gönderilmesi ve Ay üstündeki yansıtıcı yerin iyi tanınması yeterlidir. Ölçülerin günümüzdeki kesinliği, 20-30 sm kadar değişebilmektedir.

Ay'ın yörüngesi tam bir elips biçimindedir; bu nedenle uzaklığı 356 000-406 000 km arasında değişir. Ay'ın yörünge düzlemi, tutulum düzlemiyle 5°8'hk bir açı yapar. İki düzlemin arakesit doğrusu düğümler çizgisidir (söz konusu doğru, gökküreyi çıkış düğümü ve iniş düğümü diye adlandırılan iki noktada keser).

Düğümlerin geriye doğru bir hareketi vardır; bu hareketin devri $18\frac{1}{3}$ yıldır. Yer'den bakıldığında Ay'ın, yörüngesi üstündeki dolanımını tamamlayıp yıldızlara göre aynı doğrultuya gelmesi, 27 gün, 7 saat, 43 dakikada gerçekleşir. Bu süre içinde, Yer de kendi yörüngesi üstünde Güneş'in çevresinde hareket eder. Böylece, Yer'den bakıldığında, Ay ancak 29 gün, 12 saat, 44 dakika sonunda Güneş'le gene aynı doğrultuda yer alacaktır.

AY'IN BÜYÜKLÜĞÜ, KÜTLESİ VE DÖNMESİ

Ay'ın çapı (3 476 km) Yer'in çapının aşağı yukarı 3/11'üne eşittir. Bu, Ay'ın, Güneş sisteminde, ana gezegene göre en büyük uydu olduğu anlamına gelir. Ay'ın kütlesi 74.10^{21} kg'dır; buradan da Ay'ın suya göre 3,3 olan yoğunluğu elde edilir; oysa Dünyanın yoğunluğu 5,52'dir. Ay yoğunluğunun bu düşük değeri, Ay'da demir-nikel karışımı bir merkez çekirdeği bulunmadığını düşündürmekte. Ay'da önemli bir magnetik alan olmaması da bu düşünceyi doğrulamaktadır. Ay'ın yerkabuğu gibi silikatlardan oluştuğu sanılmaktadır. Biz Ay'ın hep aynı yarıküresini görürüz. Demek ki, kendi çevresinde dönme devri, Ay *dolanımı*na eşittir (29 gün, 12 saat, 44 dakika). Ancak, Ay küresinin kendi çevresindeki açısal hızı aşağı yukarı değişmez olduğu halde, Ay'ın yörüngesi üstündeki açısal hızı değişkendir. Bundan dolayı, Ay'ın Yer'den görünen yarıküresinde boylamsal olarak devirli bir salınım gözlenir (Ay'ın dönme ekseni, yörünge düzlemine dik olmadığından, ayrıca, enlemsel bir salınım da gözlenir). Bu salınımlar, Ay'ın yüzeyinin % 59'unun görülmesine olanak verir. Ay'daki yerçekimi Yer'dekinin 1/6'ine eşittir ve kurtulma hızı (cisimlerin çekimden kurtulmaları için gerekli olan hız) Yer'de 11,2 km/sn, Ay'daysa 2,38 km/sn' dir.

AY FİZİĞİ

İlk olarak Galilei tarafından gözlemlenen Ay engebeleri en küçük gökdürbünleriyle görülebilir. Dolunayda gölgeler yoktur; yalnızca parlak ("karalar") ve karanlık ("denizler") alanlar gibi değişik yüzey bölgeleri arasındaki renk farklılıkları gözlenir. Çıplak gözle büyük gri lekeler biçiminde gözlenen "denizler", aslında, içinde yer yer tepeler bulunan geniş ve düz ovalardır. Parlak bölgeler yani "karalar"sa, tersine, gerçek sıradağlarla son derece karmaşık yüzey şekilleridir. En yüksek doruklar 8 000 m'yi aşar.

Ayrıca, "denizler" ve "karalar", çeşitli büyüklükteki kraterlerle delik deşik haldedir (yüzey şekillerinin başlıca özelliği de budur). Çapı 100 km'yi aşan en büyük ovaların ya da

A.B.D'li Neil Armstrong ve Edwin Aldrin'in Apollo XI Ay modülünü, Collins'in yönettiği uzay gemisine doğru götürüşleri.

A.B.D'li asronot İrwin, Ay üstünde.

kraterlerin (Clavius, Ptolemaios, vb.) yamaçları, yumuşak inişli ve parçalıdır. Catherina gibi boyutları daha küçük kraterlerde de durum aynıdır; ama Kopernik gibi boyutları aym büyüklükte olan bazı öbür kraterlerin yamaçları sarptır (bu tür kraterler genellikle daha genç-tirler). Çok küçük kraterler ya da kratercikler, genellikle tam bir daire biçimindedirler ve Ay'ın yüzeyini delik deşik etmişlerdir. Ay yüzeyinin öbür özellikleri şunlardır: Dar ve keskin köşeli, geniş ve hafif ya da kıvrımlı yarıklar; tek başına kayalık tepeler ve tepecikler; bazı "genç" kraterlerin çevresinde, dolunayda görünen parlak ışınlar. Sözgelimi Kopernik ya da Tycho'nun çevresindeki parlak ışınlar, binlerce kilometre uzaklığa yayılabilmektedir.

Uzay araştırmaları, Ay'ın görünmeyen yüzünün de görünen yüzüne benzediğini, ancak buradaki "denizler"in daha az ve daha küçük olduğunu ortaya koymuştur (Sovyet uzay aracı Lunik III, 4 Ekim 1959'da, Ay'ın bilinmeyen yüzünün ilk fotoğraflarını ulaştırmıştır).

Ay'ın atmosferi yoktur; bu nedenle yüzey sıcaklığı gündüz ile gece arasında en yüksek değerinden, en düşük değere hızla geçer: Zenitinde (başucu) Güneş bulunan noktalarda +110°C; kürenin karanlık kesiminde — 150°C.

Rengi sarımsı olan Ay yüzeyi, güneş ışınları eğik olarak gelmeye başlayınca hemen kararır. Ay yüzeyinin birbirine bitişik çok sayıda çukurla kaplı olduğu ve bu çukurların tabanının da, güneş ışınları dik olarak gelmemeye başladığı an hemen karanlıklaştığı düşünülürse, durum daha iyi anlaşılır. Ote yandan, polarma düzlemiyle ilgili ölçümler Ay yüzeyinin, dünyadaki yanardağ küllerini andıran, tozlu ya da çok ince tanecikli bir tabakayla kaplı olduğunu göstermiş, bu sonuçlar da uzay araçlarının araştırmalarıyla doğrulanmış ve açıklığa kavuşturulmuştur: 31 Temmuz 1964'te A.B.D'nin Ranger VII adlı otomatik uzay sondasıyla çekilen fotoğraflar; 1969 Temmuzunda A.B.D'li Neil Armstrong'un Ay'a inişi; vb. Apollo 11'in ardından Ay'a birkaç kez inilmiş, son iniş Apollo 17 ekibi tarafından 1972'de gerçekleştirilmiştir. Ay'ın zemini serttir ama, bu zeminin yüzey kesimi ufalanıp toz olabilecek durumdadır. A.B.D'li astronotlar tarafından getirilen ilk örneklerin incelenmesi sonucunda, tozların, göktaşları ile yanardağ küllerinin

bileşimi arasında yer alan bir bileşimi olduğu saptanmıştır. Başlıca elementlerse, silisyum, alüminyum, demir, titan, kalsiyum ve magnezyumdur. Bileşenlerinin çapları 0,1 mm ile 2 mm arasında değişen bu toz, bazen çapı 1 metreyi bulan çakıllar ve küçük kayalarla birlikte, "regolit" adı verilen ve kalınlığı yer yer birkaç metreyi aşan tabakayı oluşturur (Ay'daki kayaçların bileşiminde 33 mineral varken, Yer'deki kayaçların bileşiminde yaklaşık 2 000 mineral bulunur).

YÜZEY ŞEKİLLERİNİN KÖKENİ

Bazı kraterlerin ortalarındaki tepeler her ne kadar sonradan katılaşmış magma birikintisi kalıntılarına benziyorsa da, Ay kraterleri yanardağ kaynaklı değil göktaşı kökenlidir. Gerçekten, hızlı ve büyük kütleli bir göktaşı Ay yüzeyine çarpınca, kendi içinde, sesüstü bir hızla yayılan bir şok dalgası yaratır ve ısınma nedeniyle hemen buharlaşıp, patlama sonucu yer çukurlaşır (buradaki maddeler kraterin yamaçlarını oluşturacak biçimde kenarlara sıçrar). Yer'de de göktaşı kökenli birçok krater örneği bulunmaktadır (Arizona'daki Göktaşı Krateri), ama aşınma sonucu Yer'deki göktaşı kökenli en eski kraterler düzleşmiş ya da toprak altında kalmışlardır.

Buna karşılık Ay'da atmosferin, dolayısıyle aşınmanın bulunmaması, Ay'ın varoluşundan bu yana geçen süre içinde (yaklaşık 5 milyar yıl) oluşmuş bütün kraterlerin, bozulmadan kalmalarını sağlamıştır. Ayrıca en küçük göktaşları bile Ay yüzeyine ulaşabilmekte, oysa Yer yüzeyine varmadan atmosferde yanmaktadırlar.

AY'IN YAPISI VE KÖKENİ

A.B.D'li astronotların Ay'ı doğrudan doğruya incelemeleri, Ay yüzeyinin fiziksel ve kimyasal yapısıyla ilgili bilgileri genişletmişse de, bu incelemenin, Ay yüzeyinin ancak çok küçük bir kesimini kapsadığı unutulmamalıdır. Bu kısıtlı inceleme Ay'ın iç yapısı ve kökeni konusundaki bilgilerin gelişmesini de engellemiştir. Ay'a yerleştirilmiş sismograflarla sağlanan bilgiler, bir Ay kabuğunun bulunduğunu düşündürmektedir (bu kabuğun bileşiminin, Apollo görevlilerinin getirdikleri örneklerin birleşmesiyle aynı olduğu sanılmaktadır). Sismograflar, günde ortalama bir Ay depremi kaydetmektedirler. Bu yer sarsıntılarının çoğu,göktaşı düşmesinden kaynaklanır; ama depremlerin sıklığının incelenmesi sonucu, bir bölümünün Dünya çekiminden ileri geldiği anlaşılmıştır.

Ay'ın kökeni sorununa gelince, Yer-Ay sistemi,Yer ile aynı zamanda mı oluşmuştur, yoksa Yer Ay'ı daha sonra mı kendi sistemi içine almıştır sorusu günümüzde halâ tartışılmaktadır.

Astronotların ya da otomatik Sovyet sondasının getirmiş olduğu en eski taşlar yaklaşık 5 milyar yıllıktır. Bu, hem en eski Yer taşlarının yaşı, hem de Güneş sisteminin yaklaşık yaşıdır. Durgunluk Denizi'ndeki kayaçların son "ısınma" tarihi de saptanmıştır: 3,6 milyar yıl. Bu kayaçlar daha eski kayaçlardan kaynaklanmış ve Durgunluk Denizi'nin yüzeyi bir lav akıntısı sonucu sonradan oluşmuştur.

AY'IN YER ÜSTÜNDEKİ ETKİNLİĞİ

Deniz gelgitlerine, Ay'ın, okyanus kütleleri üstündeki çekimi neden olmaktadır. Bununla birlikte, Güneş'in de, ya kendi etkisini Ay'ınkine ekleyerek ya da Ay'ın etkisini azaltarak, bu gelgit olayına katkısı olduğu söylenebilir; ama gene de, Ay'ın etkinliği ağır basmaktadır.

Ay'ın Yer atmosferi üstünde de çe-

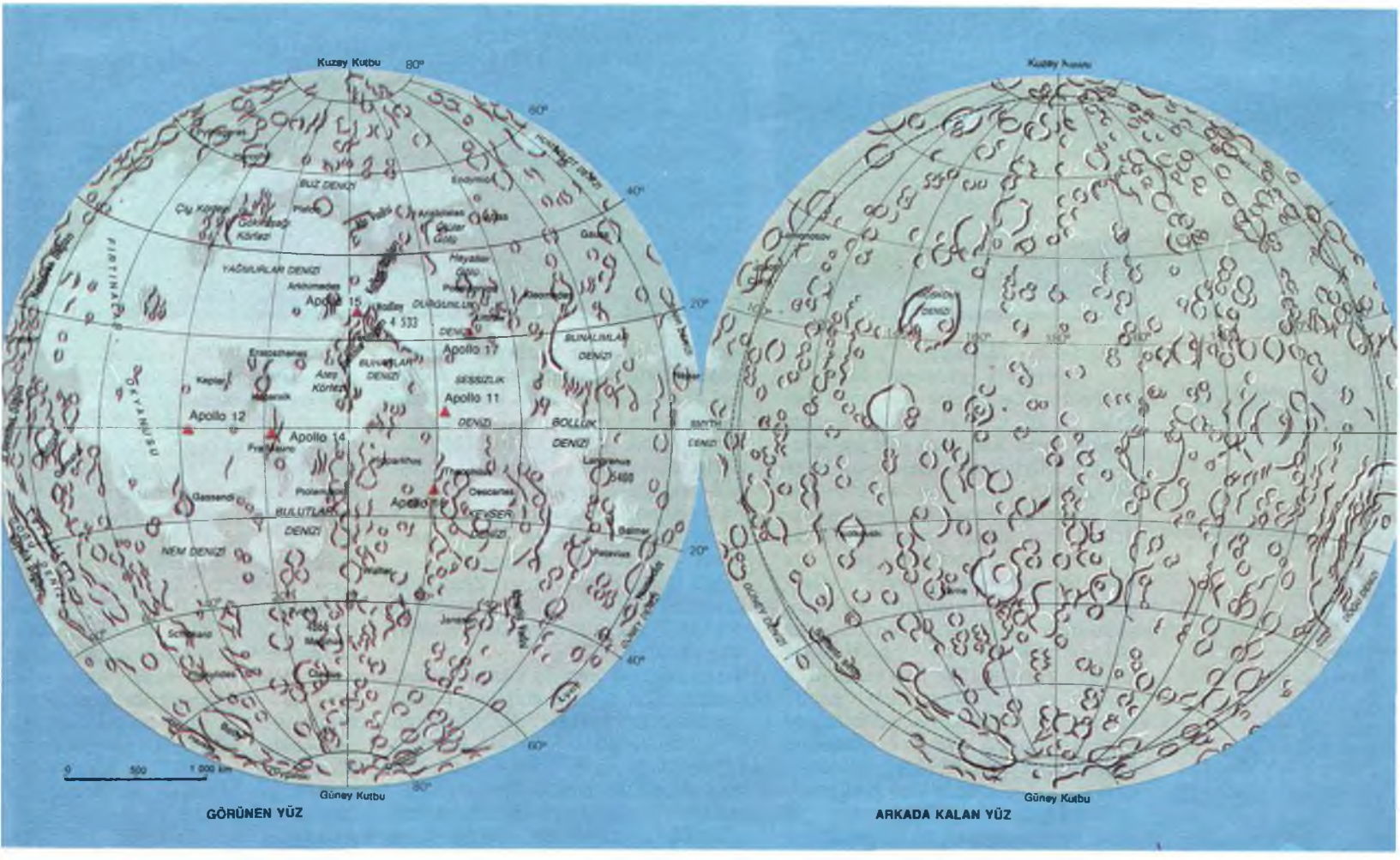

GÖRÜNEN YÜZ

ARKADA KALAN YÜZ

kim kuvveti vardır ama, atmosfer gelgitleri gizli kalmaktadır; çünkü atmosferin gaz halinde olan cisimlerinin hem yoğunlukları azdır, hem de sayısız etmenlerin etkisi altında bulunurlar. Ayrıca, Michelson'un ortaya çıkardığı ve Ay'ın, magma üstünde yüzen yerkabuğunu etkilemesiyle yarattığı gelgitler de vardır.

AY'IN EVRELERİ

Ay, Güneş'le kavuşum halinde olduğunda, yani Yer'e göre Güneş'le aynı konumda bulunduğunda Yer'den görünmez. Bu *yeniay* evresidir. Kavuşumdan, aylara göre, 6 1/2 gün ya da 7 1/2 gün sonra, ay yarım daire biçiminde, kısmen gündüz görülecektir. Yarım Ay'ın görüldüğü bu ara evreye de *ilk dördün* adı verilir. Yeniaydan on beş gün sonra, aydınlanan yarımküre bütünüyle görülür: *Dolunay* evresi. Sonra, aydınlık bölümün dairesel görünüşü, hareketinin başlangıcındaki gibi, hilâl (ayça) biçiminde, ama karşıt yöne doğru azalma göstererek değişir. Bu da yeni bir kavuşum öncesindeki son *dördündür*. İlk dördünden önce ve son dördünden sonra, Ay'ın karanlık bölümü de gece hafifçe görünür: bu solgun ışık, Ay'a doğru yansıyan Yer ışığından kaynaklanır.

Dolunay.

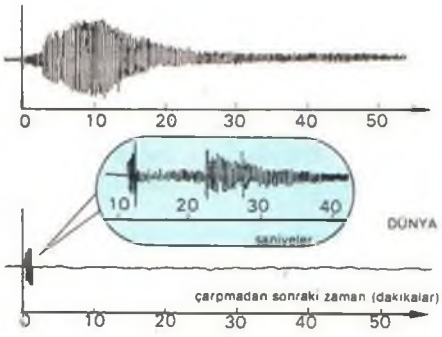

Ay'ın deprem durumu, Yer'inkinden kesin olarak farklıdır. Ay, genel olarak Yer'den daha "dingin" bir gökcismidir. Göktaşı çarpmaları, oldukça dereceli çıkışlar ve bazen birkaç saate varan sönümlerle, bir titreşim çizgileri sunarlar.

Ay'ın "gizli" yüzü.

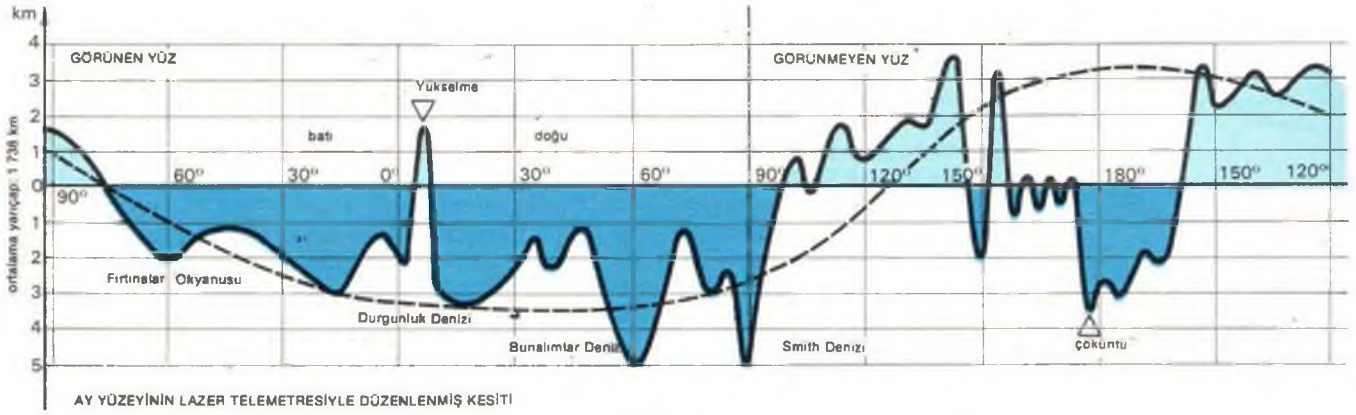

AY YÜZEYİNİN LAZER TELEMETRESİYLE DÜZENLENMİŞ KESİTİ

ayak

İnsanlarda ve hayvanlarda bedeni taşıyan ve yürümeyi sağlayan organ.

ANATOMİ

İnsanda ayak üç bölüme ayrılır: Bilek; tarak ya da ayaktarağı; parmaklar. Ayak bileği iki sıra halinde dizili yedi kemikten oluşur. Birinci sırada aşık kemiği ile topuğu oluşturan topuk kemiği yer alır. İkinci sıra, sandal kemik, üç tane konik kemik ve zarsı kemikten oluşur. Ayak tarağı, ayak tarağı kemikleri diye adlandırılan, birbirine koşut dizilmiş beş kemikten oluşur. Bu kemikler hem bilek kemikleriyle, hem de parmak kemikleriyle eklemlenirler. Ayak parmakları, başparmak dışında üçer kemikten oluşurlar, başparmağınsa iki kemiği vardır.

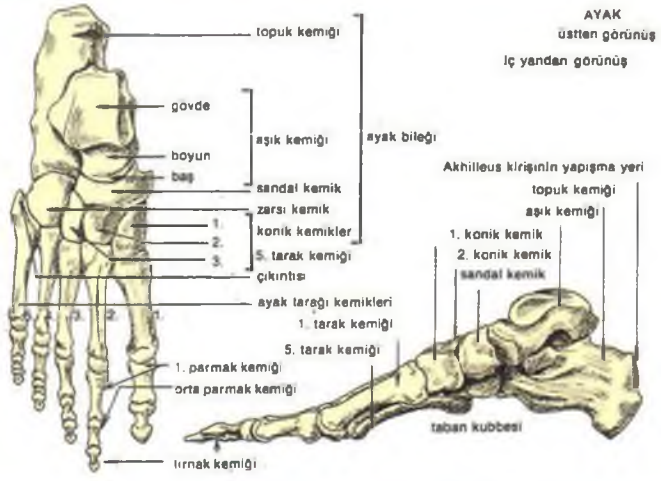

Kaval kemiği-bilek kemiği eklemi düzeyinde, ayağın üst bölümü bir eğim gösterir, buraya ayağın boynu denir; taban adı verilen alt yüzdeki kemik, beden ağırlığını yere ileten esnek bir yay biçimindedir.

Ayağı oluşturan yirmi altı kemik birbirlerine çok sayıda bağla bağlanmışlardır. Ayak, açıcı ve büzücü kasların yardımıyla bacak üstünde hareket eder. Büzücü kaslar arasında en önemlileri baldır ikiz kaslarıdır ve baldırın çıkıntısını oluştururlar; bu kaslar yukarda uyluk kemiğinin eklem yumrularına yapışırlar; aşağıdaysa, Akhilleus kirişi denen ve topuk kemiğinin arka ucuna yapışan bir kirişle sona ererler. Bunların dışında, kaldırıcı kaslar ayağı içe ve dışa döndürürler.

Memeliler arasında ayakları kemik ve kas yapısı bakımından insana en yakın hayvanlar, her parmağında tırnak olan hayvanlardır; ama bu hayvanların ayakları daha kısa ve daha dardır; tabanda da kubbeleşme görülmez. Dörtellilerin ve dörtayaklıların tırnakları insanınkinden uzun, ama tabanları çok daha küçüktür. Gevişgetirenlerde ve kalın derili memelilerde ayak yapısı çok daha yalınlaşmıştır. Bilek ve tarak kemiklerinden bazıları ve parmak kemiklerinden çoğu yoktur; ayak, toynak adı verilen boynuzsu bir maddeyle kaplıdır. Kuşlarda ayak bileğini ve ayak tarağını tek bir kemik oluşturur; sürüngenlerdeyse, tersine, birçok kemik ayırt edilir.

Omurgasız hayvanlarda gerçek bir ayak bulunmaz; bununla birlikte yumuşakçalarda hayvanın hareketliliğini sağlayan kash uzantıya "ayak" adı verilir. Değişik yumuşakça kümeleri bu ayağın biçimine göre ayırt edilirler.

AYAK HASTALIKLARI

İnsan ayağının biçimi, çocuk felci gibi bir hastalık nedeniyle ya da doğum sırasında bir oluşum bozukluğuna bağlı olarak bozulmuş olabilir. Bu biçim bozukluğu, yerle normal teması önler. Ayaktaki oluşum bozuklukları şöyle sıralanabilir: 1. İçe çarpık ayakta (varus), ayak içe doğru dönüktür ve dış kenarı üstüne basar; 2. dışa çarpık ayakta (valgus), ayak dışa doğru dönüktür ve iç kenarı üstüne basar; 3. at ayağında (pes equinus) ayak aşırı bir uzama durumundadır ve yere parmakların ucuyla basar; 4. bir başka biçim bozukluğu (talus) da, ayağın aşırı büzülmesidir: Ayak parmakları yukarıdadır ve ayak yere topukla basar. Bu dört sakatlık biçimi çoğunlukla ikişer ikişer bir arada görülür: Sözgelimi at ayağı, genellikle içe ya da dışa çarpıktır.

Düztabanlıkta taban kubbesi silinmiştir; ayağın iç kenarı tam olarak yere basar; iç aşık çıkıntısı da aşağı yukarı aynı düzeye iner. Düztabanlık özel tabanlıkların kullanılmasıyla iyileştirilebilir. Çukur ayaksa, eğimi yitmiş ayaktır.

Değişik ayak hastalıkları arasında ayakkabı vurmasına bağlı ağrılı nasırlar, parmaklararası mantar (atlet ayağı), donmalar, tırnak batması, taban siğilleri, başparmağın içe ya da dışa dönmesi, ayak parmaklarının birbiri üstüne binmesi, vb. sayılabilir. ■

Aydemir, Şevket Süreyya

Türk yazarı (Edirne, 1897- Ankara, 1976).

İlk ve orta öğrenimini Edirne'de tamamladıktan sonra Edirne'deki Öğretmen Okulu'nda okurken askere alınan Şevket Süreyya Aydemir, Kafkas cephesinde 4 yıl yedeksubay olarak görev yaptı; askerlik dönüşünde, yarıda kalmış olan öğrenimini bitirdi (1919). Kırklareli'nde ve Azerbaycan'da öğretmenlik yaptı (1919-1920); Moskova İktisadi ve Sosyal Bilimler Yüksek Okulu'nda öğrenim gördü (1921-1924). Türkiye'ye döndükten sonra *Aydınlık* dergisinde yazmaya başladı; dergi "Takrir-i Sükun Yasası"nın çıkarılmasıyla kapatılınca, Şevket Süreyya Aydemir de dergi yazarlarından olduğu için tutuklandı; İstiklâl Mahkemesi tarafından on yıl hapse mahkum edildiyse de, cezası daha sonra bağışlandı (1927). Milli Eğitim Bakanlığı'nda görev aldı; kuruluşuna katkıda bulunduğu Ankara Ticaret Lisesi'nde müdürlük ve öğretmenlik

Şevket Süreyya Aydemir

yaptı (1930-1937). Ankara Belediyesi iktisat müdürlüğü (1930-1936), İktisat Bakanlığı Sanayi İnceleme Kurulu başkanlığı (1938-1947), Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu üyeliği (1947-1951) görevlerinde bulundu. Emekliye ayrıldıktan (1950) sonra Ankara yakınlarında çiftçilikle uğraştı ve çeşitli incelemeler yaptı; bir süre *Yön* (1960) dergisinde, ölümüne kadar da *Cumhuriyet* gazetesinde yazılar yayımladı.

KADRO HAREKETİNİN ÖNDERİ

Şevket Süreyya Aydemir, 1932 yılında arkadaşları Burhan Asaf (Belge), İsmail Hüsrev (Tökin), Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Vedat Nedim'le (Tör) birlikte Türk basın ve siyaset tarihine "Kadro Hareketi" adıyla geçen aylık düşünce dergisi *Kadro*'yu çıkarmaya başladı (bu derginin yayını 1943 yılına dek sürmüştür) ve bu dergide iktisadi devletçilik görüşünü savundu. Şevket Süreyya Aydemir'e göre bağımsızlığına yeni kavuşan ülkeler, ancak planlı, denetimli bir devlet iktisadı içinde bütünlüklerini kazanabilirlerdi; ileri bir teknolojiye ve planlı bir iktisada sahip olabilmek için de, devrimin düşünce sistemini benimsemiş bir kadronun yaratılması ve yönetimin bu kadroya devredilmesi gerekliydi

(yazar, bu konulara ilişkin olarak *Kadro*'da yayımladığı yazılarını *İnkılâp ve Kadro* adlı yapıtında toplamıştır).

ANI—ROMANLAR VE YAŞAMÖYKÜLERİ

Şevket Süreyya Aydemir roman türünde de iki yapıt ortaya koymuştur. Bunlardan *Suyu Arayan Adam*'da (1961) kendi yaşamöyküsünü anlatan yazar, "bir ömrün hikâyesi içinde bir çağın tarihini vermeyi" amaç almıştır. Tartışmalara yol açan ve anı-roman türünde yazılmış olan *Toprak Uyanırsa* (1963) adlı kitabındaysa, ülkücü bir köy öğretmeninin bir köyün kalkınmasındaki öncülüğünü dile getirmiştir. Ama yazar gerçek ününü, yakın çevrelerinde bulunduğu tarihsel kişilerin (Mustafa Kemal Atatürk, İsmet İnönü, Adnan Menderes, Enver Paşa) yaşamöykülerini, dönemlerinin genel yapısını ve eğilimlerini belgelere dayanarak anlattığı romanlarıyla kazanmıştır. ■

YAPITLARI

Anı-roman: Suyu Arayan Adam (1961); Toprak Uyanırsa (1963).
Yaşamöyküsü: Tek Adam (Atatürk'ün yaşamöyküsü; 3 cilt, 1963-1965); İkinci Adam (İsmet İnönü'nün yaşamöyküsü; 3 cilt, 1966-1968); Menderes'in Dramı (1969); Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (3 cilt, 1970-1972).
İnceleme: İnkılâp ve Kadro (1932); İhtilâlin Mantığı (1973).
Yazılar: Kahramanlar Doğmalıydı (1974).
Mektup-deneme: Kırmızı Mektuplar ve Son Yazıları (1979, ölümünden sonra).

aydınlatma

Aydınlatma olayı çok eski çağlarda başladı ve bu amaçla odun ateşinden yararlanıldı. İlk yağ kandilleriyse, yaklaşık olarak İ.Ö. 3000 yıllarında ortaya çıktı. Bu tarihten yaklaşık 1000 yıl sonra balmumu ve içyağı kullanılarak mumlar yapıldı ve Eski Yunanlılar, Romalılar döneminde ayrıca bütün Ortaçağ boyunca kullanıldı. Gerçek anlamda mum XVI. yy'da ortaya çıktı; özellikle stearik asidin bulunmasıyla mum, çeşitli evrimler geçirdi ve XIX. yy'ın başında daha çok ışık veren, daha az is çıkaran mumlar elde edildi. XVIII. yy'ın sonunda gazla aydınlatma olanağı doğdu; aydınlatmada gaz kullanımı tam olarak 1820 yılında benimsendi. Bu arada örme fitillerin bulunması ve bunlara lamba şişelerinin de eklenmesiyle, yağ lambaları yeniden ortaya çıktı; ama 1860'tan sonra petrolun, yağın yerini almasıyla, aydınlatmada yağ kullanımı, XIX. yy'ın sonuna doğru ortadan kalktı.

Elektrikli aydınlatma çalışmaları, 1802 yılında İngiliz kimyacısı ve fizikçisi Davy'nin, platin tele bir pille akım vererek, ilk kez sabit bir ışık elde etmesiyle başladı; aynı bilgin on yıl sonra ark lambası ilkesini buldu. XIX yy'ın ortalarına doğru akkor lambalar gerçekleştirildi; ama ampul içindeki vakum ve filaman konusunda ortaya çıkan birçok sorun, yeterli bir lamba elde etme olanağı vermiyordu. 1879'da Edison iki gün çalışan bir ampul yaptı; ampul içinde vakum gerçekleştirme sorunu çözülmüştü ama, filaman üstündeki araştırmalar sürdü ve 1909 yılında tungsten filaman elde edildi. Aynı yıl, Claude neon lambasını buldu ve 1933 yılından başlayarak cıva buharlı, sodyum buharlı, ardından da flüoresan lambalar ortaya çıktı; bu lambalar düşük bir akım tüketiminin yanı sıra doğal ışığa benzeyen bir renk verme üstünlüğü taşır.

XVII. yy'da Fransız ressamı La Tour, Çobanların Tapınması adlı tablosunu aydınlatmak için mum ışığına yer vermiştir.

YAPAY AYDINLATMA

Aydınlatma, kaynaktan yayınlanan ışık akısının kullanılış biçimine göre beş türe ayrılır. Dolaysız aydınlatmada akı, aşağı yukarı bütünüyle kullanılır ve kaynaktan geçen yatay düzlemin altına yönelir (dolaysız akı). Kuşkusuz, bu en tutumlu aydınlatma türüdür; ama çok belirgin kontrastlara ve göz kamaşmasına yol açar; çünkü kaynak, aşağı yukarı sürekli olarak görüş alanı içindedir. Yarı dolaysız aydınlatmada, toplam akının % 60 ile 90'ı dolaysız akıyı oluşturur; geriye kalan, tavana ya da büyük bir yansıtıcıya yönelir ve akının % 10 ile 40'ı yansıtıcıdan yere döner. Bu tür aydınlatmada gölgeler daha yumuşak ve doğan ışık etkisi daha hoştur. Karma aydınlatma, opal camdan dağıtıcılarla elde edilir. Işığın dağılımı, bu yöntemde daha da tekdüzedir; çünkü akının yaklaşık % 50'si yukarı yönelir.

Yarı dolaylı aydınlatmada, akının büyük bölümü yukarı yönelir, sonra yansır; bu yöntem konutlar, işyerleri, okullar, vb. için en çok önerilen aydınlatma türüdür.

Dolaylı aydınlatmada akı bütünüyle tavana yollanır ve büyük ölçüde tekdüze bir aydınlık elde edilir; gölgeler bütünüyle ortadan kalkarak çok yumuşak bir ışık etkisi doğar. Gereğince bir aydınlık elde etmek istenirse, tavan ve duvarların yansıtma etmenlerinin yeterli olması zorunludur. Sokakları aydınlatmada büyük ölçüde flüoresan lambalar kullanılır. Işık kaynaklarının yerine göre, eksenel aydınlatma ve yanlardan aydınlatma biçimleri ayırt edilir. Birinci biçimde lambalar, tam yolun

ekseni üstüne yerleştirilir; ikinci biçimdeyse lambalar, yolun iki yanında, yaya kaldırımlarının kenarında yer alır ve karşılıklı ya da beşli kümeler biçiminde dizilir. Bazı önemli ve geniş yollarda bu iki sistem birlikte kullanılır.

Fotoğrafçılıkta ve sinema filmi çekiminde, duyarlı yüzeyleri etkilemek için, bu yüzeylere kimyasal etki yapan ışıklara *(aktinik ışıklar)* başvurulur;bu ışıklar, alüminyum ya da magnezyum yakılarak, ark lambaları, "flaş" denilen lambalar, vb. kullanılarak elde edilir. ■

XX.yy'da mühendis Piabou ile elektrik tesisatçısı Calluire, Lyon'daki (Fransa) Hôtel-Dieu'nün cephesini aydınlatmak için en modern tekniklerden yararlanmışlardır.

ayı

Ayıgiller *(Ursidae)* ailesinden tabanları üstünde yürüyen etçil memeli hayvan.

YALNIZ YAŞAYAN HAYVANLAR

Ayılar tıknaz gövdeli, kalın postlu, kolları ve bacakları kısa, tırnakları güçlü yaratıklardır. Ayının, gövdesine göre küçük bir başı ve güdük, koni biçiminde bir yüzü vardır; gözleri küçük ve parlaktır ama, görüşü orta düzeydedir. Buna karşılık, koku alma yetisi çok gelişmiştir. 42 dişi vardır.

Ayılar genellikle et yemezler ama, çok aç kalırlarsa büyük memelilere saldırabilirler. Bala aşırı düşkün olan ayılar, arı kovanlarını yağma edebilirler; ağaçlara tırmanırlar, yorulmadan uzun süre yürüyebildikleri gibi, suda da rahatlıkla yüzebilirler. Dağlarda ve ormanların iç kesimlerinde yalnız yaşarlar ve erkek ile dişi ilkbaharın başında çok kısa bir süre için birlikte olur (kutup bölgelerinde yaşayan beyaz ayı dışında).

Dişi ayı 7 aylık bir gebelikten sonra, 1-8 yavru doğurur. Ana ayı, yavrularına karşı sevecendir ve onları cesaretle korur. Kış geldiğinde, ılıman bölgelerde yaşayan ayılar, mağaralarda kendilerine yatacak bir yer

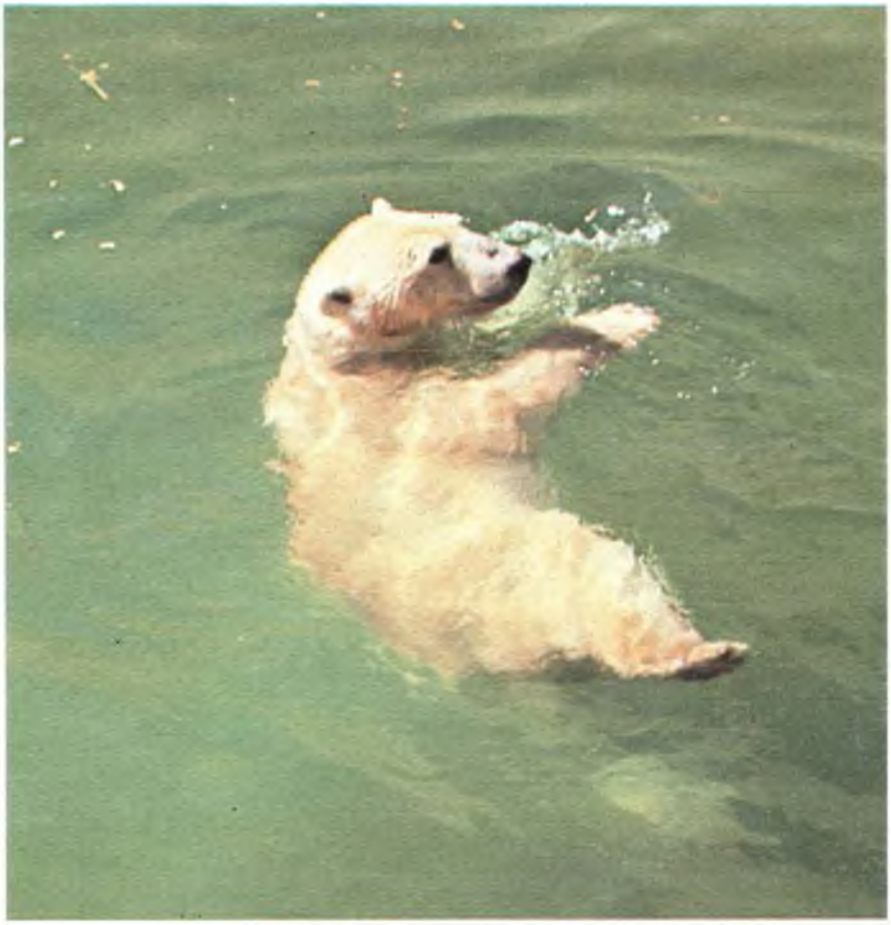

Kutup ayısı.

hazırlar ve çok kısa çıkışlar dışında derin bir uykuya dalarlar (kutup bölgelerinde yaşayan ayılarsa, kış uykusuna yatmazlar).

BAŞLICA AYI TİPLERİ

Ayıgillere, Avustralya ve Afrika dışında dünyanın her yerinde raslanır ve birçok ayı türü vardır. Asya'da ve Malaysia adalarında yaygın olan *boz ayı*, Avrupa'da ancak yüksek dağlarda ve büyük ormanlarda yaşar (İskandinavya'da, S.S.C.B'nde, Karpatlar'da, Balkanlar'da, bu arada da ülkemizde, az sayıda da Pireneler ve Alpler'de).

Boz ayı.

İri ve sağlam yapılı bir hayvan olan boz ayının uzunluğu 2 m'yi bulur, boyu, omuz başına kadar 1,25 m'dir; ağırlığı 250-300 kg arasında değişir. Postunun rengi koyu kahverengi ile sarıya çalan kahverengi arasında değişir (genç ayıların boyun bölümlerindeki tüyler daha açık renklidir). Zeki, meraklı, sakıngan ve kuşkucu bir hayvan olan ayı, çevresini sürekli kollayarak ilerler. Çok güçlü olduğundan, yaralandığında, kışkırtıldığında ya da korkutulduğunda insan için tehlikeli olur.

Kuzey Amerika'da yaşayan *grizzly* türünün, demir grisi ya da kızıl kahverengi bir postu vardır. Genellikle boz ayıyı andırır; ama boyu daha uzundur. Ayıların en büyüğü *kodiak*, Alaska'da yaşar ve balıkla beslenir.

Beyaz ayı da kodiaka yakın büyüklükte bir ayıdır; uzunluğu 2,50 m'yi bulabilir (boyu omuz başına kadar 1 m, ağırlığı 400-800 kg arasında); kol ve bacakları iri, güçlüdür. Soğuğa son derece dayanıklı bir hayvan olan beyaz ayı, sütbeyazı kalın postuyla ve derisinin altındaki yağ tabakasıyla soğuktan korunur. Beyaz ayılar Avrupa'nın, Asya'nın ve Amerika'nın kuzey kıyılarında bir dişi ve bir erkek ile yavru ayılardan oluşan aileler halinde yaşarlar. Beyaz ayı yalnızca balıkla ya da fok balığıyla beslenir; bir başka özelliği de kutup çevresinde, düzenli göç etmesidir.

Öbür ayı türleri arasında Sibirya ayısı, Kuzey Amerika'da yaşayan *kara ayı*, gözlerinin çevresinde büyük kıl halkaları bulunan "gözlüklü ayı", göğsünde V biçiminde beyaz bir şerit bulunan Himalaya ayısı ve güneşi seven, küçük, tırmanıcı Malezya ayısı sayılabilir. ■

Aymé

Fransız yazarı (Yonne, 1902-Paris, 1967).

Bir köy demircisinin çocuğu olan Marcel Aymé yakınlarının peş peşe ölümü üstüne, yatılı öğrenci olarak Dole Koleji'ne verildi. 1919'da orta öğrenimini tamamlayıp, özel matematik dersleri izlemesini sağlayan bir burs kazandı. Mühendis olmak istemekle birlikte, aynı yıl, geçirdiği ağır bir hastalık nedeniyle öğrenimine ara vermek zorunda kaldı. 1922-1923 yıllarında askerliğini yaptı; Paris'e döndükten sonra çeşitli işlerde çalıştı; yeniden hastalanınca, çalışmayı bıraktı ve nekahet döneminde yazmaya başladı.

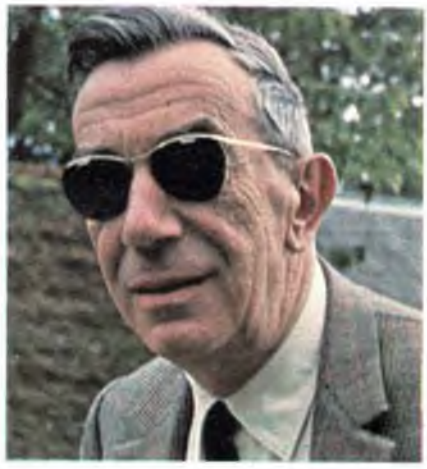

Marcel Aymé

Edebiyat dünyasına aşağı yukarı raslantısal olarak giren bu kendi kendini yetiştirmiş yazar, 1926'da *Brûlebois* adlı ilk romanıyla Renaudot ödülünü kazandı. 1930 yılına kadar halkçı eğilimli dört roman yazdı; o tarihten sonra kendini bütünüyle edebiyata verdi.

Etki ve üslup açısından değilse bile, mizah anlayışı açısından Céline'i andıran gerçekçi ve yergici Aymé, 1938 yılında, kurulu düzene karşı çıkan düşüncelerini açıkladığı *Silhouette du scandale* adlı bir deneme yayımladı. Boğucu yasakları ve rahatsız edici budalalıkların egemen olduğu burjuva toplumunu *Clérambard* (1950) ve *Başkalarının Kellesi* (La Tête des autres, 1952) adlı oyunlarında şiddetle eleştirdi. Çocuklar için, gerçeküstü öğelerin yer aldığı *Sarman'ın Masalları*'nı (Contes du chat perché, 1939) ve bunların devamı olan *Autres contes du chat perché* (Sarman'ın Başka Masalları, 1950) ve *Derniers contes du chat perché*'yi (Sarman'ın Son Masalları, 1958) yayınladı.

Marcel Aymé, yapıtlarında kadınlar ve erkeklerden oluşan küçük bir insan topluluğunun sıradanlıklarını ve gülünçlüklerini betimlemiş, bu gülünç kişilere can veren güçlülük ve mutluluk düşlerinin boşluk ve anlamsızlığını, ölüm ve yalnızlık yazgısından kaçabilmeleri için onları apansızın kurtulamayacakları kadar bağlı oldukları, insanlığa yukardan bakar hale getiren doğaüstü durumlarla ortaya koymuştur. Sözgelimi *Duvargeçen* (Le Passe-muraille, 1943) adlı yapıtında yoksul, küçük bir memurun kendisinde duvarları aşma gücü olduğunu fark etmesini anlatır. Ne var ki öbür insanlardan üstün olacak ve aşağılık durumunun öcünü alacak olan kahraman, sonunda, gene bir duvarın tuzağı olur. Bir başka anlatısının kahramanı olan köylü Arsène se, bahçeler ve sular tanrıçasıyla ilişki kurar; ama sonunda tanrıçanın simgesel koruyucuları olan yılanların kurbanı olur (*La Vouivre*, 1943). ■

BAŞLICA YAPITLARI

Roman: La Table-aux-Crevés (Bitikler Sofrası, 1929); La Rue sans nom (Adsız Sokak, 1930); Yeşil Kısrak (La Jument verte, 1933); Le Boeuf clandestin (Gizli Öküz, 1939); vb.
Deneme: Silhouette du scandale (Rezaletin Görüntümü; 1938); Le Confort intellectuel (Kafa Rahatlığı, 1949).
Öykü: Le Puits aux images (Görüntüler Kuyusu, 1932); Duvargeçen (Le Passe-muraille, 1943); Le Vin de Paris (Paris Şarabı, 1947); vb.
Oyun: Clérambard (1950); Başkalarının Kellesi (La Tête des autres, 1952); Le Minotaure (1963); La Convention Belzébir (Belzebir Sözleşmesi, 1966); Consommation (Tüketim, 1967).
Masal: Sarman'ın Masalları (Contes du chat perché, 1939); Autres Contes du chat perché (Sarman'ın Başka Masalları, 1950); Derniers contes du chat perché (Sarman'ın Son Masalları, 1958).

ayna

Işık ışınlarını yansıtan cilalanmış yüzey.
Ayna genellikle, bir cam levhanın arka yüzünün verniklenmiş metal bir zarla (sır) kaplanmasıyla elde edilir. Bu durumda cam, metal kaplamaya destek görevi yapar; gerçek anlamda aynayı, fiziksel açıdan söz konusu metal zar oluşturur.

Yansımaların yanıltıcı simgesi olan büyücü aynası hilesi.

DÜZLEM AYNA

Adından da anlaşıldığı gibi, düzlem ayna yansıtıcı bir yüzeydir. Gelen bir İ ışınının karşılığı yansıyan bir R ışınıdır. R ışını, düzlem üstünde N gelme noktasındaki normal (dikme) ile İ ışınının tanımladığı düzlem içinde bulunur. Gelme açısı i ve yansıma açısı r birbirine eşittir (Descartes yasaları).
Bir A noktasından çıkmış iki ışık ışını, yansıyan iki ışın verirler; yansıyan bu ışınların ortak noktası yoktur; bununla birlikte, yansıyan iki ışını alan bir gözlemci, ışınlar ayna düzlemine göre A'nın bakışımlı A' noktasından geliyormuş izlenimi edinir (çizim 1). A' noktasına, A nesne noktanın görüntüsü adı verilir.

KÜRESEL AYNA

Küresel aynaların yansıtıcı yüzeyleri bir küre parçasından oluşur. Bu aynalar, yansıtıcı yüzeyleri kürenin merkezine dönükse içbükey, dışa dönükse dışbükeydirler. Kürenin C merkezi aynanın merkezini, S kutbuysa aynanın tepesini verir (çizim 2). CS ekseni, ana eksendir. C'den geçen her doğruya ikincil eksen denir; O açısı aynanın açıklık açısıdır. C'ye yönelen her ışın (çizim 3) kendi üstüne, S'de aynaya düşen her ışınsa, ana eksene göre bakışımlı olarak yansır. Bir küresel ayna, bir nesne noktanın noktasal görüntüsünü, bu nokta, yansıtıcı yüzey üstünde ya da merkezinde bulunuyorsa verir. Öbür durumlarda, bir noktayı az ya da çok büyük bir yüzey karşılar; bu nedenle küresel aynalar hep, Gaus koşullarında kullanılır.

KÜRESEL AYNALARIN ODAKLARI

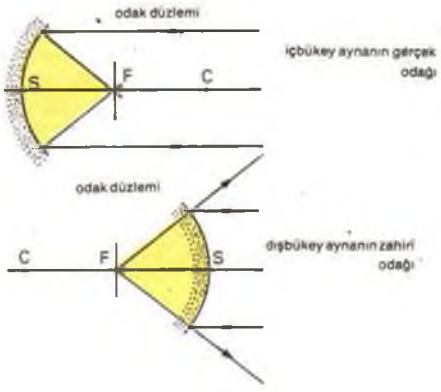

Ana görüntü odağı, eksen üstünde sonsuzdaki noktanın görüntüsüdür.
Ana nesne odağı, eksenin, görüntüsü sonsuzda oluşan noktasıdır.
Bu iki odak, aynanın F küresel odağı denilen ve CS doğru parçasının ortasında yer alan bir noktada çakışır.
İkincil odaklar, ana eksene dik olan ve F'den geçen odak düzlemi üstünde yer alır.

UYGULAMA ALANLARI

Düzlem aynanın günlük yaşamda birçok uygulama alanı vardır: Tuvalet aynaları ve salon aynaları olarak kullanılmalarının yanı sıra, birçok optik aygıtın yapımında da yararlanılırlar.
Dışbükey aynaların uygulama alanı, "dikiz aynası" dışında çok dardır. Dikiz aynalarında, dışbükey ayna düzlem aynaya yeğlenir; çünkü yüzeyleri eşit olduğunda, dışbükey aynanın görüş alanı daha büyüktür. İçbükey aynaların kullanım alanıysa tersine, çok geniştir (yansıtıcılar, her çeşit projektörler). Katoptrik teleskoplarda bu aynalar objektifi oluşturur; küresellik sapmalarını düzeltmek için birçok çözüm bulunmuştur: Birçok aynadan oluşan Bouwers ve Maksutov objektifi; içbükey bir ayna ile merkezinde biçim değiştirmiş bir cam tabaka içeren Schmidt objektifi; içbükey bir aynanın dışbükey bir aynayla birleşmesinden oluşan Cassegrain objektifi. Bazı mikroskop objektifleri de küresel aynalardan yapılır. Bütün bu objektiflerin temel özelliği, renk sapmalarının giderilmiş olmasıdır.

AYNA YAPIMI

Gümüş, kalay, alüminyum gibi bazı metaller, büyük yansıtıcı güçleri nedeniyle ayna yapımında kullanılırlar. Eskiden tuvalet aynaları, cilalanmış gümüş kütlesinden oluşurdu; sülfürlenmeyle gümüşün kararması yüzünden, ayna yüzeyi çabuk bozuluyordu. Günümüzde tuvalet aynaları, cam bir levhanın arka yüzüne,

ALIN AYNASI

Tıpta kullanılan bu ayna, kulak, burun, boğaz gibi incelenecek organlar üstüne ışık yansıtmaya yarar. Işık ışınlarını yoğunlaştırmak için, içbükey aynadan yararlanılır; çapı 9-10 sm, odak uzaklığı yaklaşık 20 sm olan alın aynasının merkezinde bir delik yer alır. Önden arkaya dolanan bir şeritle ya da yayla, alna takılır. Bir kundağa, vidalı mafsalla bağlanmış olduğu için hareketlidir.

BÜYÜ AYNASI

Eskiden Doğuluların kullandıkları büyü aynası, metalden yapılmıştı ve yansıtıcı yüzeylerinde resimler oyulmuştu; bu resimler de, görüntü üstünde daha belirgin biçimde oluşuyordu. Dolayısıyla büyüleyici nitelikleri, tam anlamıyla boş bir şeydi. Bazı insanların bilgisizliğini ve saflığını sömürenler dünün, bugünün ve yarının olaylarının bu aynalarda göründüğünü ileri sürüyorlardı.

Yangın tehlikesi nedeniyle çıkarılan bir yasa sonucu, XI. yy'dan bu yana Venedik'e yerleşmiş camcılar, Murano adasına taşınmak zorunda kalmışlardı; günümüzde de Venedik camları bu adada işlenir (resimde Marie de Médicis'nin olduğu söylenen Venedik aynası görülmektedir).

kimyasal yolla, gümüş ya da kalaycıva alaşımından bir zar çökeltilerek elde edilir ve bu zar sonradan koruyucu bir vernikle örtülür.
Optik aygıtlarda kullanılan aynalar, tam olarak perdahlı cam bir levha üstüne, yansıtıcı gücü yüksek çok ince bir metal zarın vakum altında çökeltilmesiyle elde edilir; bu aynalarda hem gümüş, hem alüminyum kullanılır. Yansıtıcı zar, aynanın arka yüzeyine çökeltilirse, bir vernik vurularak korunur. Ön yüzeyine çökeltilirse, yaklaşık 1/10 mikrometre kalınlığında alümin tabakasıyla örtülür. Kafkasya'da Zelençuk yakınlarında kurulmuş olan dünyanın en büyük teleskopunun aynası parabol biçimindedir. Çapı 6 m, yüzeyi 28 m^2 olan bu ayna, 42 ton silis kütlesinin ince bir alüminyum tabakasıyla kaplanması sonucu elde edilmiş,70 tonluk başlangıç kütlesi. bütünüyle iki yılda soğutulabilmiştir.■

PARABOL AYNA

Aynanın yüzeyi, ana eksen çevresinde dönen bir paraboldür. Işık kaynağı, parabolün tam odağında bulunan bir nokta olursa, yansıyan ışık ışınları silindir biçiminde bir demet oluşturur.

ELİPS AYNA

Aynanın yüzeyi, ana eksen çevresinde dönen bir elips parçasıdır. Ayna, elipsin odaklarından her biri için görüntü verir: Odaklardan birinin görüntüsünü bir başka odak oluşturur. Bu olay elipsin geometrik özelliklerinden kaynaklanır: Bir odaktan geçen her ışın, aynada yansıdıktan sonra bir başka odaktan geçer.

Çizim 1

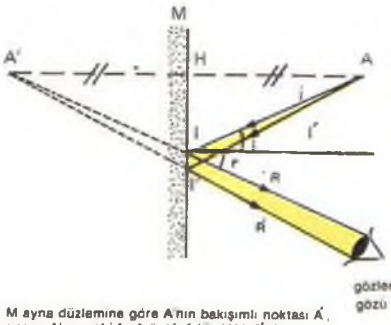

M ayna düzlemine göre A'nın bakışımlı noktası A', nesne A'nın zahirî görüntüsüdür (AH=A'H)
AI ve A'I = gelen 2 ışın

Çizim 2

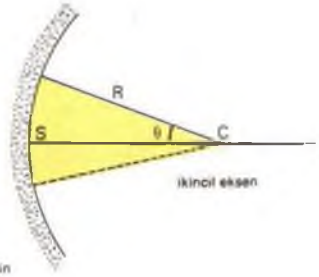

içbükey ayna

Çizim 3

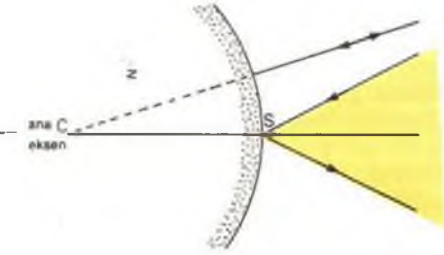

dışbükey ayna

YAKICI AYNA

Küresel ya da parabol bir ayna olabileceği gibi, güneş enerjisini uzamın küçük bir bölgesinde yoğunlaştırma olanağı veren, içbükey yüzey üstüne yerleştirilmiş birçok düzlem aynadan da oluşabilir. Efsaneye göre bu aynalar Eskiçağ'da uzakta yangın çıkarmak için kullanılmıştır. Lavoisier'nin altın eritmek için yararlandığı yakıcı aynalar, günümüzde güneş fırınlarında kullanılmaktadırlar.

Ayrılık Savaşı

Amerika'da 1861-1865 yılları arasında, ayrılıkçı bir Konfederasyon halinde toplanmış on bir Güney eyaleti ile Birliğe bağlı kalan yirmi üç Kuzey eyaletini karşı karşıya getiren çatışma. A.B.D'nde, bu çatışma daha yerinde bir deyimle İç Savaş *(Civil War)* diye adlandırılır.
Çıkar çatışmaları, düşünce uzlaşmazlığı ve tedirgin edici kölelik sorununun yarattığı kin dolu bir anlaşmazlıktan doğan ve A.B.D'nin yaşadığı en ciddi bunalım olan bu savaş, Kuzey'in zaferi ve Birlik'in sürmesiyle sonuçlandı. Uzun süre, bunalımın gerçek nedeni olarak görülmüş olan kölelik sorununun, aslında yalnızca,eşit olmayan iktisadi gelişmenin ve toplumsal farklılıkların Kuzey Eyaletleri ile Güney Eyaletleri arasında doğurduğu derin çatışmayı daha da ciddileştiren etmenlerden biri olduğu söylenebilir. Gerçekten, savaşın çıkmasından önceki yirmiotuz yıl içinde, Birliğe bağlı çeşitli bölgelerin genel iktisadi kalkınmadan sağladıkları yarar eşit değildi. Atlas Okyanusu kıyısındaki limanlara gelen Avrupalı göçmenlerin çokluğundan ötürü kalabalıklaşmış olan Kuzeydoğu, önemli bankacılık kuruluşlarının yeni gelişme yolları açtığı güçlü bir sanayi merkezi haline gelmişti. Ayrıca, çayırların, yerlerini yavaş yavaş makineleşmiş büyük tahıl tarımına, sığır ve domuz yetiştiriciliğine bıraktığı Kuzeybatı'nın geniş topraklarını değerlendirmeye girişmiş olanlar da, Kuzeydoğu'dan gelmiş kişilerdi. Güney'in evrimiyse farklı özellikler taşıyordu. Burada yalnızca pamuk tarımı yapılması, Güney'in Avrupa dokuma sanayisine pamuk satan tek bölge olmasını sağlamış gibiydi. Ama bu sonuç, her çeşit yerel sanayiden vazgeçmekle ve çiftliklerde, sayıları günden güne artan zenci kölelerin çalıştırılması yoluyla elde edilmişti. İşlenmiş ürünler satın alma konusunda Kuzeydoğu eyaletlerine ve Avrupa'ya bağımlı olan Güney, her yerde kaldırılmış olan kölelik nedeniyle de onların eleştirilerine hedef oluyordu. Üstelik, başlangıçta Mississippi ırmağı yoluyla ve New Orleans limanından taşınan Kuzeybatı'nın tarım ürünleri, ilk demiryollarının yapılması sonucu New York, Boston, Philadelphia'ya ulaştırılmaya başlanmış, böylece Güney'in dış dünyayla ilişkileri daha da azalmıştı. Bunun sonucunda, Güney'deki tarımcıların soylu sınıfı, varlıklarını sürdürmenin köleliğin sürdürülmesine bağlı olduğu inancına günden güne daha çok sarıldılar.
Köleci eyaletler ile öbürleri arasında bir denge kurma amacı güden 1820 uzlaşması artık bu dengeyi sağlayamıyor ve uygulanması günden güne güçleşiyordu. Ayrıca, 1830' dan sonra Kuzey eyaletlerinde etkili bir köleliği kaldırma akımı gelişmişti.
Bu sorun nedeniyle bölünmüş olan demokratlar karşısında, köleliği kaldırmak isteyenler, 1854'te kurulan yeni Cumhuriyetçi Parti'de toplandılar. Aslında, bu partinin üyeleri de Birliğin her yanında köleliği kaldırmak amacında değillerdi: yalnızca, Birliğe katılan yeni topraklarda, bu kurumun yasaklanmasını istiyorlar-

A.B.D'ne göç etmiş İsveçli asker ressam Bror Thure Thulstrup'un (1848-1930), belgelere dayanarak yaptığı Gettysburg savaşı tablosu.

dı. Ama iki topluluk arasındaki kin ve nefret, ayrıntıların seçilmesini engelliyordu. Abraham Lincoln'ün 1860'ta A.B.D. başkanı seçilmesi, Güney eyaletleri tarafından, gerçek bir kışkırtma olarak görüldü ve yeni başkan daha görevine başlamadan, Güney eyaleti Carolina "ayrılma" kararını açıklayarak 20 Aralık 1860'ta Birlik'ten çekildi. Başkan Buchanan tepki göstermeyince, on eyalet daha Carolina'yı izleyerek "Amerika Konfedere Eyaletleri"ni oluşturdular; bir başkan (Jefferson Davis) seçtiler; bir bayrak ile bir başkent belirlediler: Washington'un 120 km kadar uzağında yer alan Virginia'nın merkezi olan Richmond. Güneylilerin 12 Nisan 1861'de Charleston limanındaki Sumter kalesine saldırması ve daha sonra federal garnizonun 14 Nisanda teslim olması, Ayrılık Savaşı'nı başlattı.

SAVAŞIN ÇEŞİTLİ EVRELERİ

Savaşanlar arasındaki güç oranı, savaşın kısa süreceğini akla getiriyordu. Çünkü 3 milyondan çoğu zenci olan 9 milyon nüfuslu, sanayisi azgelişmiş, demiryollarından ve gemilerden yoksun Güney, Kuzey karşısında çok güçsüz görünüyordu: 22 milyon nüfuslu Kuzey'de, sanayi ve tarım büyük ölçüde gelişmişti; büyük bir donanması (kısa süre sonra, Güney kıyılarını ablukaya aldı) vardı. Ayrıca, Lincoln, "köleliği sürdürmeyi ya da ortadan kaldırmayı değil, Birliği korumayı" düşündüğünü söylediği için, kölelikten yana eyaletlerden Delaware, Maryland, Kentucky ve Missouri, Birliğe bağlı kalmışlardı; 1863'te eyalet olan Batı Virginia da onlara katılınca, Kuzey strateji açısından kesin bir üstünlük sağlamış oldu. Ne var ki, savaş sanıldığının tersine dört yıldan fazla sürdü ve başlangıçtaki raslantısal çarpışmalar, gerçek bir iç savaşa dönüştü.

1863'ten sonra Kuzey, Güney'in yarım milyon askerine karşı, 1 milyon askerini sürekli olarak savaşa sürdü. Ama Güneyliler başlangıçta, Kuzeylilerin sayı üstünlüğüne karşın daha iyi savaştıklarını gösterdiler: Başlarında, çoğu meslekten yetişmiş yetenekli generaller (özellikle Lee ve Jackson) vardı. Kuzey'de, üstün yetenekli komutanlar (özellikle Sherman ve Grant) savaşın başlamasından çok sonra ortaya çıktılar.

Bununla birlikte, sayı ve kaynak üstünlüğü, Kuzeylilerden yana ağır basıyordu ve bu üstünlükler savaş uzadıkça sürekli arttı.

Başlıca üç kesimde girişilen harekât sırasında, iki bin çatışma ve yüz on iki önemli savaş yapıldı. Batıda Arkansas ve Teksas'ta karşılıklı akınlar gerçekleştirildi; merkezde, Mississippi vadisinin denetimini ele geçirmek için çetin çatışmalar oldu; doğuda, iki başkenti, yani Washington ile Richmond'ı ayıran dar alanda çok şiddetli çarpışmalar yapıldı. 1863'e kadar Güneyliler zaferlerle süslü bir direnme gösterdiler: Özellikle General Lee'nin, Richmond'a yönelen Kuzey saldırısını başarısızlığa uğrattığı Fredericksburg'da (13 Aralık 1862). Ama General Lee, Kuzey'in geri kalan bölümü ile Washington'un bağlantısını kesmek için Pennsylvania'yı işgale kalkıştığında, üç gün süren kanlı bir savaş (1-3 Temmuz 1863) sonucunda durduruldu. Mississippi'nin ticaret merkezi New Orleans'ın 1 Mayıs 1862'de ele geçirilmesi, Güney'e uygulanan ablukayı pekiştirdi; 1 Temmuz 1863'te ırmağın orta çığırını denetiminde tutan Vicksburg kalesinin düşmesiyle de Güney'in her yandan çevrilmesi tamamlandı. 1864-1865 yılları savaşın sonucunu belirledi. Vicksburg kalesini düşürmüş ve Kuzeylilerin başkomutanlığına getirilmiş olan General Grant, General Lee'yi, Petersburg ve Richmond üzerine çekilmek zorunda bırakırken, yardımcısı Sherman, Chattanooga'dan yola çıkarak,

"CARPET—BAGGER"LER

Bu terim Ayrılık Savaşı'ndan sonra Güney'e yerleşen Kuzeylileri belirtir. Adlarını, yanlarında eşya olarak yalnızca bir heybe (carpet-bag) taşımalarından alan bu siyasetçiler, eski askerler ve serüvenciler, Güney'in yeni hükümetlerini kurdular. Ama baskılı bir yönetime dayandıkları, mali açıdan gevşek bir siyaset izledikleri, rüşvet ve sahteciliğe göz yumdukları için Güneyli beyazların nefretini kazandılar; üstelik, beyazlar, onların yönetimi ellerinde tutmak için zencilere dayanmalarını da hiçbir zaman bağışlamadılar.

"SCALAWAG"LER

Sözlük anlamıyla "işe yaramaz", "başarısız" diye karşılanabilecek bu terim, Güney'deki küçük ya da yoksul beyazları belirtir. Çoğunlukla, eski çiftliklerin işçibaşıları olan "scalawag"ler, ellerine fırsat geçtiği için ya da yükselmek istediklerinden, "carpet-bagger"leri desteklemişlerdir.

önce Güney'in başlıca demiryolu merkezi Atlanta'ya yöneldi ve geçtiği yerleri sistemli biçimde yakıp yıkarak bu merkezi ele geçirdi (2 Eylül 1864). Sonra, aynı yöntemi uygulayarak doğuya dönüp, aralık ayında, Savannah'ta Atlas Okyanusu'na ulaştı; daha sonra kuzeye doğru kayarak Grant'la buluşmaya yöneldi; böylece Richmond önünde hareketsiz kalan Lee'nin birliklerini çevrilme tehlikesiyle karşı karşıya bıraktı. 2 Nisan 1865'te Lee, Güney'in başkentinden ayrıldı ve 9 Nisan 1865'te, Appomattox belediye konağında kılıcını Grant'a teslim etti. Bundan beş gün sonra, 1864 Kasımında ezici bir çoğunlukla yeniden başkanlığa seçilmiş olan Lincoln, Güney davasına bağnazlıkla bağlı bir tiyatro oyuncusu tarafından öldürüldü.

SAVAŞ SONRASI YILLAR

Savaşın sonunda Birlik kurtulmuştu ama, Kuzey 300 000 kişi yitirmiş, 3 milyon dolardan çok para harcamıştı. Güney'dense 260 000 kişi ölmüştü. Ayrıca Güney'in savaş alanı içinde kalan toprakları tam bir yıkım içindeydi; yenilgi dolayısıyle, ortada yönetim diye bir şey kalmamıştı ve 1863'te Kuzey tarafından serbest bırakıldıkları açıklanan kölelerin denetimden ansızın kurtulunca çiftliklerden kaçmaları, iktisadi toparlanma ve kalkınma olanağını tehlikeye düşürmüştü. Bu durum içinde, Güney eyaletlerinin "kalkındırılması", yani Birliğe yeniden katılmaları, 1865'ten 1877'ye kadar uzun yıllar boyunca sürdü. Lincoln'un yardımcısı olan, daha sonra da yerine geçen Johnson'ın başkanlığı sırasında, bu girişim, Grant'a verilen iki manda yetkisi altında sürüp gitti. Kuzey'in isteğiyle 1865 ve 1866 yıllarında anayasanın XIII. ve XIV. maddelerinin düzeltilmesiyle zencilerin Birliğin her yanında, tam anlamıyla yurttaş oldukları kabul edildi. Bu durum eğitimsiz ve yaşama olanaklarından yoksun zencilerin, kendileriyle eşit kişiler durumuna getirilmesini kabul edemeyen Güney eyaletlerinde beyazların öfkelenmesine yol açtı. Bu yüzden, Güneyli beyazlar, "*carpet-bagger*"lerin ve "*scalawag*"lerin kurduğu yeni Güney hükümetlerinin bastırmayı başaramadığı bir ırk ayırımcılığını sürdürdüler. Başkaldırmış eyaletler, Birliğe ancak 1870'te döndüler. Bu eyaletlerin, federal birlikler tarafından işgaliyse, ancak 1874-1876 arasında sona erdi. Şiddete başvuran beyazlar (Ku Klux Klan), zencilerin çoğunluğu oluşturduğu eyaletlerde bile, siyasal bakımdan yavaş yavaş ağır basmaya başladılar. Ayrılık Savaşı, aşırı ölçüde sanayileşmiş ve zengin Kuzey ile yıkıma uğramış ve yoksullaşmış Güney arasında kötü bir uzlaşmayla sonuçlandı. Kölelik sorununu gerçek anlamıyla çözümleyemeyen ve A.B.D'nin geleceği için ciddi sonuçlar yaratan bu durum, zenci sorununu yeniden ortaya koymaktan başka sonuç vermedi. ■

Ayzenştayn

Sovyet film yönetmeni (Riga, 1898-Moskova, 1948).

1914—1917 yılları arasında mimarlık öğrenimi gören Sergey Mihayloviç Ayzenştayn, 1918'de Kızıl Ordu'ya girerek propaganda bölümünde afişçi olarak çalıştı. 1920'de Moskova'ya yerleşti ve japonca öğrenmeye başladı. İki yıl süreyle etkinliklerinin büyük bölümünü tiyatroya ayırdı; ilk uzun metrajlı filmi *Grev*'i (Staçka) 1924'te gerçekleştirdi. 21 Aralık 1925'te, dünya sinemasının başyapıtlarından biri olan *Potemkin Zırhlısı* (Bronenosets Potyomkin) gösterime girdi. Sovyet devriminin onuncu yıldönümü için *Ekim*'i (Oktiabr) ve partinin kırsal kesimdeki etkinliğinin lirik bir anlatımı olan *Genel Hat*'ı (Generalnaya Linya) çevirdi. Sonra Avrupa'yı ve A.B.D'ni dolaşıp, 1931'de Meksika'da bir film çevirmeye başladı; ama *Meksika Yaşasın Diye!* (Que viva Mexico!) adlı bu filmin çekimi 1932'de yapımcıyla aralarında çıkan bir anlaşmazlık yüzünden yarıda kaldı ve Ayzenştayn, Sovyetler Birliği'ne döndü.

Uzun bir suskunluk ve siyasal açıdan gözden düşme döneminden sonra kendisine Lenin nişanını kazandıran *Aleksandr Nevski*'yi çeviren (1938), 1941'de stüdyolarını Orta Asya'daki Alma Ata'ya taşıyan Ayzenştayn, orada üç yıl süreyle *Müthiş İvan*'ın (İvan Grozni) çekimiyle uğraştı. Bu filmin ikinci bölümü yasaklandı (1946) ve Ayzenştayn üçüncü bölüme başlayamadan, bir kalp krizi sonucu öldü.

Ayzenştayn (ortada) Amerikalı ressam ve fotoğraf sanatçısı Man Ray ile Alman orkestra yöneticisi Hans Richter'le.

"ATRAKSİYONLAR MONTAJI"

Ayzenştayn dünyanın her yanında *Potemkin Zırhlısı*'nın yönetmeni olarak ün yapmıştır. Destansı bir yaratma gücü ile biçimsel güzelliğin kaynaştığı bu film aslında, Ayzenştayn'ın, "atraksiyonlar montajı"na (Bkz. SİNEMA) dayanan sinema sanatının en belirgin örneği değildir: buna karşılık, *Ekim* ve *Genel Hat* filmleri,yönetmen ve kuramcının estetik görüşlerini daha iyi yansıtır. Sert, lirik ama bütünüyle düşünsel olan kendi sinema sanatını "yumruk sineması" terimiyle tanımlayan Ayzenştayn, Japon *kabuki* tiyatrosunda görülen oyuncuların oyunlarını üsluplaştırmanın ve onlardan yararlanmanın özelliklerini araştırmış ve elde ettiği bilgileri *Müthiş İvan*'da uygulamıştır. Bu filmde aynı zamanda, bir kişiyi temsil eden her insan yüzü, bir plastik değerdir ve perdeye anlam yüklü bir simge olarak yansır.

Şiirsel eğretilemeyle eşdeğerli tutabileceğimiz "atraksiyonlar montajı", anlatının sürekliliğine değil içeriğine bağlı olan ve bir araya getirilen çekimlerin birbirini izlemesinden oluşur.

Bunun en yalın örneği *Grev*'de görülür; söz konusu filmde,işçilerin öldürülmesini gösteren çekimlerin hemen arkasından, mezbahada boğaz-

Ayzenştayn'ın başlıca yapıtlarından Potemkin Zırhlısı, Korkunç İvan ve Aleksandr Nevski'den görüntüler.

lanan hayvan görüntuleri gelir. Öte yandan, Ayzenştayn'ın yaptığı montaj, yalnızca birbirini izleyen görüntülerin sarsıcılığıyla (yatay) değil, görüntünün içinde aynı anda birlikte bulunan birçok değişik oyun ve konu arasındaki geçişin sarsıcılığıyla (dikey) oluşur. Görüntüde bir iç hareketlilik arayışının doruğa ulaştığı *Aleksandr Nevski*'de, görüntüler arasındaki çatışmaya Prokofyev'in müziği ile görüntüler arasındaki bağıntılar da eklenir. ■

BAŞLICA FİLMLERİ

Glumov'un Günlüğü (kısa metraj, 1923); Grev (Staçka, 1924); Potemkin Zırhlısı (Bronenosets Potyomkin, 1925; bu film, 1958'de sinema tarihçileri ve eleştirmenleri tarafından "gelmiş geçmiş en iyi film" seçilmiştir); Ekim (Oktiabr, 1927); Genel Hat (Generalnaya Linya, 1929); Meksika Yaşasın Diye! (Que viva Mexico, 1931; çekimi yarıda kalan bu filmin negatifleri Ayzenştayn'ın elinden alınmış ve onun izni olmadan birçok film yapılmıştır: Don Hayes'in Thunder over Mexico'su [Meksika'da Gök Gürültüsü, 1933] ve Death Day'i [Ölüm Günü, 1934]; Marie Seton'un Que viva Mexico'su [Meksika Yaşasın Diye!]; Kruse'ün Mexican Symphony'si [Meksika Senfonisi, 1941] ve Eisenstein's Mexican Projet [Ayzenştayn'ın Meksika Tasarısı]; Bejin Çayırı [1935-1937, bitmemiştir]); Aleksandr Nevski (1938); Korkunç İvan (İvan Grozni; bu film üç bölümden oluşur: İvan Grozni [1943—1944]; Boyarların Komplosu [1945, bir bölümü renkli]; İvan'ın Savaşları [kesim aşamasında kalmıştır]).

Azerbaycan

Transkafkasya'nın doğu kesiminde devlet. Hazar Denizi'nin kıyısında geniş bir bölgeyi kaplayan Azerbaycan, tarihi, dili, kültürü, günümüzdeki durumu, zenginlikleri ve sanayisiyle, özgün bir cumhuriyettir.

COĞRAFYA

Doğuda Hazar Denizi'ne açılan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuzeydoğusunda, Rusya Federasyonu, kuzeybatısında Gürcistan Cumhuriyeti, doğusunda Ermenistan Cumhuriyeti, güneyinde de İran yer alır. Dağlık bir bölgede uzanan ülkenin ortasını, Hazar Denizi'ne kadar uzanan yumuşak iklimli verimli bir ova (Kura-Aras ovası) kaplar.

Söz konusu ovada akan Kura ve Aras ırmakları, Hazar Denizi'ne dökülürken ortak bir delta oluştururlar (bölgedeki vadilerde oturan halk uzun süre sıtmadan kırılmıştır). Azerbaycan'ın her yanında çorak bir Akdeniz iklimi egemendir (temmuz sıcaklık ortalaması 26 °C). Hazar Denizi kıyısında Apşeron yarımadasında yer alan başkent Bakû, camileri, eski Şirvan şahlarının sarayları, iç avluları, birden çok katlı taraçalı evleri, baharat kokularıyla, Orta Asya'daki Türk cumhuriyetlerine Kafkasya'daki öbür iki cumhuriyetten daha yakın olan tipik bir doğu başkentidir.

Yüzölçümü	**:86 600 km²**
Nüfusu	**:6 921 000 (1990)**
Başkenti	**:Bakû (1 741 000 nüf.; 1990).**

TARİH

İ.S. V.-VI. yy'dan başlayarak Türklerin yerleştikleri Azerbaycan, II. yy'dan İ.S. VII. yy'a kadar büyük ölçüde İran'ın etkisinde kaldı. O tarihte, Türk Hazar devletinin yönetimi altında birleştirildi. Bir Arap istilasıyla sulama sistemi geliştirilen ve iktisadi yönden gelişen ülke, XI. yy'da Selçuklulara geçti. Selçukluların yıkılmasıyla Moğollar tarafından işgal edildi; XV. yy'da İranlılara geçti. XVII. ve XVIII. yy'larda Osmanlılar, Azerbaycan'ı Safevîler'den almaya çalıştılar. Daha sonra da ülkeyle Rusya ilgilenmeye başladı: Büyük Petro, Bakû'yu doğudan açılan bir kapı olarak görüyordu. Bununla birlikte, Ruslar Azerbaycan'ı ancak yüzyıl sonra işgal edebildiler (1828).

Bakû'da petrol bulunmasından (1873) sonra, petrol sanayisi hızlı, ama düzensiz biçimde gelişti; hattâ 1902'den sonra, işletilmekte olan petrol kuyuları tükenmeye başladı. Ülkede patlak veren grevleri çarlık yönetimi, kanlı biçimde ve halkı birbirine düşman ederek bastırmak istedi. Bütün bunlara karşın, devrimci bir hareket oluştu ve Bakû, Sovyet devrimine katılıp, bir halk komiserleri yürütme komitesi seçti. Ama 1918 Haziranında Beyazlar'ın ve çeşitli ulusçu partilerin üyelerinden oluşan bir koalisyon kuruldu ve Müsavat Partisi iktidara geldi. Bununla birlikte, Bolşevikler savaşımı sürdürerek 1920 yılında Sovyet iktidarını gerçekleştirdiler. Böylece, Azerbaycan, S.S.C.B'ne bağlandı ve 1936'da bir Sovyet Federal Cumhuriyeti oldu. 1989'dan başlayarak sosyalist dünyada gerçekleşen kökten değişiklikleri izleyerek de, yeniden bağımsız bir cumhuriyete dönüştü.

GÜNÜMÜZDEKİ DURUM

1989 yılından başlayarak bütün sosyalist ülkelerde kökten değişikliklere yol açacak olan hareketlerin arifesinde, Azerbaycan'da Dağlık Karabağ bölgesi üstündeki hak iddiaları sonucunda patlak veren etnik olaylarda, Bakû yakınlarındaki Azeri-Ermeni çatışmalarında otuz kişi öldü ve olaylara Sovyet ordusu müdahale etti. Ertesi yıl da süren çatışmalarda, 91 kişi ölür (resmî açıklamala-

ra göre), 1 600 kişi yaralanırken, Sovyet parlamentosunun "bölgenin Azerbaycan'a ait olduğu yolunda" karar vermesine karşın, çatışmalar sürüp gitti; S.S.C.B'yi oluşturan öbür cumhuriyetler gibi, Azerbaycan'ın da bağımsızlığını ilan etmesinin (25 Aralık 1991) ardından, Azerbaycan ile Ermenistan arasında, resmen ilan edilmemiş (her iki yanın milis kuvvetleri tarafından yürütülüyordu) bir savaşa dönüştü. Dönem dönem ateşkeslerle ara verilen kanlı çatışmalar, günümüze kadar (Ocak 1993) süregeldi. Bu arada, 19 Mayıs 1992'de Ulusal Meclis, Muttalibov'u görevden alarak, devlet başkanlığına Elçibey'i getirdi (8 Haziran 1992).

İKTİSAT

Ülke, 1936'dan bu yana, birçok alanda büyük gelişme göstermiştir: Petrol bulunmasından önce Azerbaycan iktisadının temelini oluşturan tarım ve hayvancılık yeniden geliştirilmiş ve 1913 yılına oranla, sulanan ovalar dört kat artmış, bunun sonunda tarım, özellikle de pamuk üretiminde önemli bir atılım gerçekleştirilmiştir. Ayrıca, iç ve kuzey bölgelerdeki ovalarda bulunan tahıl tarlaları, üzüm bağları ve meyve bahçelerinden bol ürün alınır ve ipekböceği yetiştirilir. Astropikal iklimin egemen olduğu güneydeki Lenkoran ovasındaysa çay, pirinç, turunçgiller ve tütün yetiştiriciliği gelişmiştir. 1920'de 2 900 000 ton olan petrol üretimi de günümüzde 25 milyon tonu geçmiştir. Petrolun % 40'ı denizden çıkarılır; büyük bölümü de kazık temeller üstündeki 200 km'lik bentlerle karaya bağlanmış olan petrol çıkarım merkezi Niyeftanye'den elde edilir. Petrol çıkarma aygıtlarıyla ilgili sanayi ve petrol yan sanayisi de hızla gelişmektedir. ■

azgelişmişlik

Ulusların gelişmesiyle ilgili kuram yakın dönemde ortaya atılmıştır. İktisadi inceleme ve tahminle bağlantılı bu kuram, bir ülkenin uyumlu bir biçimde gelişmesini sağlamak için kalkınmasına yönelik belli bir plan yapılmasına olanak verir. Dünyanın çeşitli kesimleri arasındaki iktisadi, toplumsal ve siyasal düzey farklarının saptanması, zengin ya da gelişmiş ülkeler ile yoksul ya da azgelişmiş ülkelerin, birçok bakımdan tartışma konusu edilen bir kuramsal sınıflama içine sokulmasına yol açmıştır.

NİCEL VE NİTEL ÖLÇÜTLER

Bu farklar, nicel ve nitel ölçütler kullanılarak saptanır. Azgelişmişlik, en yaygın olarak, kişi başına düşen ulusal gelirin değerlendirilmesi açısından ele alınır: En az gelişmiş ülkelerin kişi başına yıllık geliri 100 doların altında (Hindistan, Afrika'nın iç kesimindeki ülkeler), azgelişmiş ülkelerinkinin 100-300 dolar arasında (Kuzey Afrika, Yakındoğu, Afrika'nın kıyı ülkeleri, Latin Amerika'nın büyük bir bölümü ve Güneydoğu Asya), gelişmekte olan ülkelerinkinin 300-3 000 dolar arasında olduğu söylenebilir (Şili, Venezuela, Uruguay, Arjantin, petrol üreten Arap ülkeleri, Türkiye, vb.); piramidin en üstünde de gelirleri 3 000 doların üstünde olan gelişmiş sanayi ülkeleri (Batı Avrupa ülkeleri, A.B.D., Japonya, Avustralya, Yeni Zelanda) yer alır. Ama bu ilk saptama, görece, sınırlı ve yetersizdir; toplum, iktisat ve ideoloji sistemleri çoğunlukla birbirinden çok uzak olan, farklı yapıdaki ve durumdaki ülkeler arasında katı ve oldukça tartışmalı bir karşılaştırmaya dayanır.

Bunun anlaşılması üstüne, azgelişmişlik sorununa, nitel ölçütler bulmak amacıyla daha derinlemesine yaklaşılmıştır. Bu konuda başlıca üç ölçüt ayırt edilir: Üretkenliğin kesimler bakımından eşitsizliği; iktisat sisteminin pekişmiş ve bağlantılı durumda olmaması; dışa, yani gelişmiş dünyaya bağımlılık.

Hindistan'da kuyularla ilkel sulama çalışmalarından bir görünüş.

ÜRETKENLİĞİN KESİMLER BAKIMINDAN EŞİTSİZLİĞİ

Üretkenliğin kesimler bakımından eşitsizliği, kapitalist sistemin buyruklarının, geleneksel ya da "kapitalizmöncesi" bir iktisat yapısına kaba bir biçimde uygulanmasından ileri gelir. Etkin nüfusun aşağı yukarı tümünün çalışmasına karşın, teknik araçların yetersizliğinden ve iklim koşullarının kötülüğünden dolayı düşük bir üretkenlik düzeyinde bulunan birinci kesimin (tarım) önemi kolayca gözlemlenir. Azgelişmiş ülkelerin çoğunda görülen büyük toprak mülkiyeti yaygınlığı, toprağın akılcı biçimde işletilmesini engeller. Ayrıca, iki yapı bir arada gözlenir. Bunlardan biri, atalardan kalma eski yöntemlerle gerçekleştirilen besin bitkileri ekimine dayanan ve köylülerin çoğunu kapsayan geleneksel yapıdır; öbürüyse üretimi dışsatıma dönük olan, bütün teknik ve mali yardımın genellikle yabancı şirketlerin elinde toplanmasını sağlayan (dolayısıyle kazanç ülke içinde yeniden yatırılmaz ve halka yararı dokunmaz) sanayi yapısıdır. Buna koşut olarak ikinci kesim (sanayi ve ticaret) bir türlü kalkınamaz. Fazla kazanç elde edemeden hammadde satan azgelişmiş ülkeler, bütün işlenmiş ya da yarı işlenmiş mallarını, üstüne büyük kârlar konmuş olarak satın alırlar. Ayrıca bu mallar, elsanatları kesimiyle rekabet eder ve bu kesimi yöresel eşya yapımına zorla yöneltir. Madenleri olan ülkelerde, kaynakların işletilmesi ve değerlendirilmesi, çoğunlukla yabancı şirketlere, genellikle de A.B.D. şirketlerine bırakılmıştır. Nitekim Latin Amerika'da, sanayinin aşağı yukarı tümü, A.B.D' sermayeli şirketlerde olduğu için, A.B.D., Latin Amerika hükümetlerinin siyasetini istediği gibi denetler. Üretken olmayan üçüncü kesim, özellikle gelişmiştir; ama bu gelişmede asalak bir yan vardır: Üçüncü Dünya ülkelerinin çoğu, Avrupalıların eski sömürgeleriydi ve Avrupalılar bu ülkelerden ayrılırken onlara, karmaşık bir bürokrasiyi miras olarak bırakmışlardı. Pek azı halktan çıkmış olan hükümetlerin ayakta kalması içinse, orduyu, polisi ve yönetimi geliştirmek ve pekiştirmek gerekiyordu.

Gelişmiş ülkelerde, kesimler arası eşitsizlik, çalışma dallarının gelirleri arasmda yeniden dağılım ve eşitleme yoluyla giderilmeye çalışılırken, azgelişmiş ülkelerde, gelir dağılımı, nüfus dağılımıyla ters orantılı bir durum gösterir. Gelişmiş ülkelerde kişi başına dağılım farkının 1-3 arasında olmasına karşılık, azgelişmiş ülkelerde 1'den 10'a, hattâ daha yükseğe ulaşmaktadır. Üçüncü Dünya ülkelerinde nüfusun 3/4'ü, ulusal gelirin 1/4'i ile 1/3'ni bölüşmekte, ayrıcalıklı sınıfın oluşturdu-

Togo'da azgelişmişliğin kurbanı çocuklar.

gu 1/4 de, gelirin geri kalan bölümünü elinde tutmaktadır.

İKTİSADİ SİSTEMİN İÇ TUTARSIZLIĞI

İktisadi sistemin iç tutarsızlığı ve pekişmemiş olması, azgelişmişliğin nitelik açısından ikinci ayırt edici özelliğidir. Gelişmiş ülkelerde, iktisadın bütün kesimleri, tutarlı bir bütün oluştururlar ve karşılıklı olarak birbirlerine bağımlıdırlar. Kesimler kendi aralarında önemli değiş tokuşlarda bulunurlar: Her sanayi, ardındaki bir sanayiden işleyeceği temel maddeyi alır ve önündeki sanayiye kendi üretimini verir. Bu, işlenmemiş üründen ticaret konusu olan işlenmiş ürüne kadar böyle sürüp gider. Azgelişmiş iktisatlardaysa, tersine, farklı kesimler, aralarında ancak yan değiş tokuşlara girişirler ve asıl bağlantıları, dış ülkelerledir. Üretimin büyük bölümünün iki amacı vardır: Öztüketim; dışsatım. Öztüketim yalnızca bir geçim iktisadı ortaya koyar; dışsatımsa, gelişmiş dünyanın iktisatlarının bir uzantısından başka şey değildir. Maden çıkarımım gerçekleştiren yabancı şirketler, üretimlerini yerel pazara akıtmazlar (zaten böyle bir pazar da yoktur); gelişmiş dünyanın sanayilerini beslemek için dışarı satarlar. Bundan ötürü, Üçüncü Dünya ülkeleri iktisatlarının hareket ettirici gücünün dışarda, yani bu ülkeleri sömüren sanayileşmiş ülkelerde olduğu söylenebilir.

Gelişme halinde olan ülkelerdeyse (bunların karşıtı, gerilemeleri günden güne artan ve "günden güne daha çok azgelişmişliğe yönelen" ülkelerdir), ulusal ya da yabancı nitelik taşıyan bir hafif sanayi altyapısı gözlenir. Ama temel ağır sanayi gelişmemiştir: bunlar, yarı işlenmiş ürünleri, yabancı ülkelerden alırlar. Bu çevresi kapalı ve eksik iktisadi yapı, gelişme halindeki bir kesimin, öbür kesimler üstünde gerçekleştirebileceği her ilerletme etkisini köstekler. Ayrıca, katışıklı iç üretimin eşit olmayan bir biçimde dağılmasına da yol açar.

DIŞARI BAĞIMLILIK

Bu durumun sonucu dışarı bağımlılıktır. Sömürge döneminin siyasal bağımlılığından sonra, ticaret ve maliye düzeyinde, aynı ölçüde etkili bir başka bağımlılık ortaya çıkmıştır: Yeni sömürgecilik. Dışsatım azgelişmiş ülkelerin gelirini sağlayan başlıca kaynaktır: dışalım da, bu ülkelerin sırtına vurulan en ağır yüktür. Söz konusu ülkeler, maden ya da tarım alanında işlenmemiş ürünler satarken, alıcıların belirlediği uluslararası fiyatlara her zaman boyun eğerler (bu fiyatlar, İkinci Dünya savaşından sonra sürekli düşmüştür) ve işlenmiş ürünler satın alarak, günden güne daha çok para öder, gelişmiş ülkelerin ilerlemesinin yarattığı sarsıntı altında kalırlar. Böylece, zengin ülkeler ile yoksul ülkeler arasındaki uçurum, kapanmak bir yana, gün geçtikçe derinleşir.

Üstelik, sanayileşmiş dünya, dış ticaretinin ancak çok az bir bölümünü Üçüncü Dünya ile yaptığı halde (toplam ticaretin aşağı yukarı % 20'si), azgelişmiş ülkelerin dış ticaretinin % 80 kadarı sanayileşmiş dünyayla yapılır. Yeni enerji kaynakları aranması ve kimyasal bireşim ürünlerinin gün geçtikçe hammaddelerin yerini alması da, sanayileşmiş ülkeleri, Üçüncü Dünya ülkeleri pazarlarından sürekli uzaklaştırmaktadır. İkinci Dünya savaşından bu yana, sözünü ettiğimiz eğilim hızlanmıştır ve "değiş tokuş oranlarının bozulması" diye nitelenmektedir.

Bu ticaret bağımlılığına, iki ayrı düzeyi olan mali bir bağımlılık da eşlik eder. Yoksul ülkelere yatırım yapan kapitalist ülkeler, ilk dönemde, bu ülkelere belli bir zenginliğin girmesini sağlarlar. Bu dönem, iktisat bilginleri tarafından, sermayeye yeni açılan "toprakların değerlendirilmesi" diye adlandırılır. İkinci dönemde, yatırım yapan ülkeye yönelen kâr akımı, yatırım akımını aşar. Böylece, yoksul ülkenin ödemeler dengesinde bir açık ortaya çıkar (buna "çapraz sömürü" denir). Bu tehlikeli açık karşısında, dışsatımın hemen hızlandırılmasından ve dışalımın yavaşlatılmasından başka yapacak şey yoktur; ama, zengin ülkeler, ürünlerine pazar yaratabilmek için, her şeyden önce, bir kültür, evrensel bir model gibi ileri sürülen bir "Batı tarzı" yaşama biçimi benimsettirmeye yönelirler. Böylece gelişmiş ülkelerin düzeyine çıkabilmek için, yoksul ülkelerin, sanayileşmiş ülkeler tarafından çizilmiş yolu izlemeleri zorunlu olur. Bu da, yapay gereksinimlerin yaratılması ve tüketimin artırılması temeline dayanır. Azgelişmiş ülkelerin uluslararası kurumlara ya da zengin ülkelere borçlanmaları, çoğunlukla, savurganlık siyasetinin yarattığı boşlukları doldurmaktan başka işe yaramaz. Büyük devletlerin Üçüncü Dünya ülkelerine yaptığı yardımlar, her zaman bir çıkar gözetir ve genellikle herhangi bir sonuç vermez: Çoğunlukla, ülkenin altyapısının bir bölümünü (yollar, barajlar, fabrikalar, vb.) gerçekleştirir; ama bunların iyi bir biçimde kullanılmasını sağlayacak yerel kadroların oluşturulması sonucunu doğurmaz. Zengin ülkelerin gereksinimlerine karşılık veren bu tür bir altyapı, genellikle azgelişmiş ülkenin gerçeklerine uymaz.

Üstelik, bu yardım, çoğunlukla "bağlayıcı" diye adlandırılan bir yardımdır ve yardımdan yararlanan ülkenin, gereksinim duyduğu mal ve ürünleri, yalnızca "yardım yapan" ülkeden almasını öngören anlaşmaları da birlikte getirir.

ÖRGÜTLENME GİRİŞİMLERİ

Üçüncü Dünya ülkelerinin sorunlarına ilişkin ilk toplantı 1973'te Şili'de, Santiago'da yapıldı ve bu toplantıya Üçüncü Dünya ülkelerinden

otuzunun temsilcileri katıldı. Daha önceki gruplaşmalar, coğrafya gerçeklerine (sözgelimi Afrika Birliği Örgütü), ya da özel çıkarların savunulmasına (petrol üreten ülkeler) bağlı olarak oluşturulmuştu. Şili'deki toplantının sonunda yayımlanan bildiride, "Batı merkezli" bir gelişmenin 25 yıl boyunca başarısızlıktan başka bir sonuç vermediği açıklandı. Çin örneğinden cesaret alan Üçüncü Dünya ülkeleri, Batı'nın körü körüne taklit edilmesinden farklı gelişme yöntemleri uygulamağa yöneldiler. Üstelik, Batı'nın gelişme modeli de sallantılı bir döneme girmişti. Sonunda Üçüncü Dünya ülkeleri, gelişmiş ülkeler tarafından aşırı bir biçimde sömürüldüklerinin bilincine vardılar (Üçüncü Dünya ülkelerindeki toplam işsiz sayısı, gelişmiş ülkelerdeki emekçilerin toplamına eşitti ve 70 milyona yaklaşıyordu) ve yeni bir siyaset saptadılar. Mısırlı iktisat bilgini Samir Amin'in deyişiyle bu, "Üçüncü Dünya'nın her ülkesinin, her bölgesinin, her kıtasının özerk bir biçimde gelişmesiydi." Şubat 1975'te Karaçi'de yapılan toplantıda da, kentsel ya da kırsal, en yoksul kitlelerin gereksinmelerine öncelik tanınması yolunda bir siyaset belirlendi. Ulaşılması gereken ilk hedeflerden biri, O.P.E.C'in (Petrol Satan Ülkeler Örgütü) yapmış olduğu gibi, hammaddeler pazarının örgütlenmesini gerçekleştirmek olarak saptandı. Girişilen eylem, hem zengin ülkelerin emperyalizmine, hem de Üçüncü Dünya ülkeleri içindeki ve dışındaki kapitalizme yöneltilecekti. ■

Aziz Nesin Bkz. Nesin, Aziz

azot

Atom numarası Z=7, atom ağırlığı M=14,0067, simgesi N olan element.

Doğal azot, 14 (% 99,6) ve 15 (% 0,4) izotoplarının karışımıdır. Lavoisier, havanın yapısını incelediğinde "yüksek düzeyde solunabilir hava"yı (oksijen) ayırmış, geride kalan gaz canlıların solunumuna olanak tanımadığı için de, bu maddeye yunancada birleşik bir sözcük olan ve *yaşamsız* anlamına gelen *azot* adını vermiştir. Element sonradan Scheele, Rutherford ve Priestley tarafından incelenmiştir.

DOĞAL HAL. Azot, yeryüzü atmosferinin ana bileşenidir (hacim olarak % 78); ayrıca petrol ve yanardağ kökenli birçok gazda da azot vardır. Birleşik durumda, nitrat birikintileri (Şili), hayvansal proteinlerin bozulması sonucu oluşan amonyaklı birleşikler ve oksitler halinde bulunur (atmosferde, çok miktarda bulunan bu oksitler, yağmur sularında nitrit ve nitrat olarak bir araya gelir).

HAZIRLAMA YOLLARI. Sıvı havanın ayrımsal damıtılması yoluyla, başlangıç karışımındaki oksijen, argon, helyum ve neonun az bir bölümünü içeren azot elde edilir. Hava, kömür yakımında kullanılarak da oksijeninden ayrılır; bu durumda, havada bulunan bütün asal gazları içeren azot elde edilir. Bu azot 200 atmosfere yakın basınç altında, çelik kaplarda saklanır. Katışıksız azot (kimyasal azot) elde etmek için, amonyum nitrit 70°C'a kadar ısıtılır. Atmosfer azotu ile kimyasal azot arasındaki yoğunluk farkının ortaya çıkması, asal gazların bulunmasına neden olmuştur.

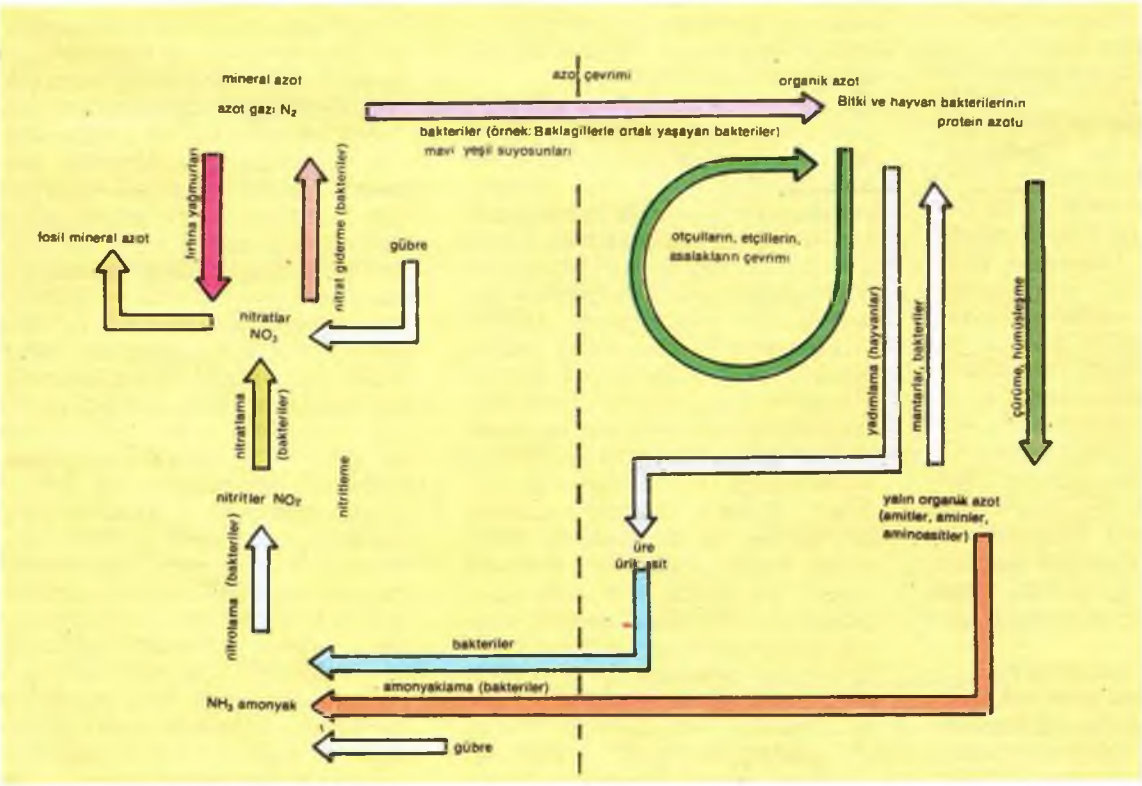

FİZİKSEL ÖZELLİKLER. Yoğunluğu 0,97 olan azot renksiz, kokusuz ve güç sıvılaşan bir gazdır; kaynama noktası —195,8°C, ergime noktası —210°C'tır. Suda çözünürlüğü çok düşüktür: Bir litre suda 0°C'ta 23 sm^3 azot çözünür (bu, azotun oksijenden iki kez daha az çözünür olduğunu gösterir). İki atomlu molekül. N_2 eşleşmemiş elektron taşımaz; dolayısıyle oksijenin tersine, diyamagnetiktir. Atomları arasında üçlü bir bağ bulunan molekül, son derece kararlıdır. Güçlü biçimde ısı alıcı (endotermik) ayrışma, elektrik arkı sıcaklığında başlar. Bu nedenle azotun soğukta tepkime gücü azdır: bu özelliğine dayanılarak da, azot uzun süre etkisiz gaz diye nitelendirilmiştir. Gerçekten de azot birçok bileşik karşısında etkimez. Bu etkisizlik, yüksek sıcaklıkta (2 000 ile 3 000°C) ya da bir katalizör yardımıyla ortadan kalkar. Bir milimetre cıvadan daha düşük basınçta tutulan azot içinde bir dizi kıvılcım çaktırılırsa, büyük bir kimyasal tepkime gösterir: bu durumda etkin azot diye nitelenir. Çekirdek fiziğinin temelleri, 1919'da, azottan kalkarak ilk dönüşümü gerçekleştiren Rutherford tarafından atılmış. Rutherford, α tanecikleri (helyonlar ya da helyum çekirdekleri) yardımıyla, azot atomlarını bombalayarak, hidrojen - oksijen karışımına dönüştürmüştür.

KİMYASAL ÖZELLİKLER. Azot, çoğunlukla üç değerlikli bir ametaldir. Amonyak ya da nitrik asit gibi bazı bileşikleri, sanayide büyük önem taşır (toplu tarımda gübrelerin taşıdığı önem gibi). Azot, sıcakta hidrojene etki ederek, dönüşlü bir tepkimeyle amonyak oluşturur:

$N_2 + 3H_2 \rightleftarrows 2NH_3 + 22$ kkal.

Azot, oksijenle birleşerek de azot oksit (NO) verir: $N_2 + O_2 \rightleftarrows 2\,NO - 42$ kkal. Güçlü biçimde ısı alıcı olan tepkime, önce yüksek sıcaklık, ardından da, oluşan gazın ayrışmasını engelleyecek soğutma işlemi

gerektirir (elektrik arkı,bu koşulları sağlar).Azot, metallerle birleştiğinde nitrürleri verir. Alkali metallerin nitrürleri ve elementler çizelgesinde 2a sütununda yer alanların nitrürleri, N^{3-} iyonunun varlığından ötürü, iyon yapısındadırlar; suyla kolayca ayrışarak, amonyak açığa çıkarırlar. Geçiş metallerine azot bağlanması, yalnızca 600°C'ta ayrışan amonyak akımı aracılığıyla serbest kalan "etkin" azotla yapılabilir. Azot atomları, var olan bağları bozmadan, metallerin billur ağına sızarlar ve yüksek ergime noktalı, çok sert, elektriği iyi ileten, katı bağlanma çözeltileri oluştururlar. Böylece, amonyak, sanayide yüzeysel sertlikleri (özel çelikler) artırmak için, metallerin nitrürlenmesinde kullanılır.

Bazı karbonatlar azotla birleşerek, siyanürleri verebilirler (kalsiyum karbonat kalsiyum siyanamit verir: $CaC_2 + N_2 \rightarrow CaCN_2 + C$). Elde edilen kalsiyum siyanamit, gübre olarak kullanılır. Bu, türevleri plastik maddelerin hazırlanmasında kullanılan siyanamit $H_2 - N - C \equiv N$ elde edilmesinin başlangıç noktasıdır. Sodyum karbonat ve karbonun, azota birlikte etkisi, 1000°C'ta, başka siyanürleri ve hidrosiyanür asidi (HCN) hazırlamakta kullanılan sodyum siyanürü verir. HCN , dokuma lifleri (sözgelimi krilor) ve pleksiglas üretiminde kullanılır. Azot yükseltgenebilir; yükseltgenme dereceleri de çok sayıdadır.

AZOT OKSİTLER. N_2O_5 dışında azotun oksitleri olağan sıcaklıkta gaz halindedirler. Elementlerden başlayarak söz konusu oksitlerin oluşması her zaman ısı alıcı nitelikte olduğundan, bunları bozarak oksijen açığa çıkaran ısıya karşı belli bir kararsızlık beklenebilir. Bu maddeler yükseltgendirler ve güçlü yanmalara neden olurlar. Azotun +1 yükseltgenme derecesinde bulunduğu, N_2O diazotmonoksit, —89°C'ta sıvılaşan ve —100°C'ta katılaşan renksiz bir gazdır. Solunursa, Davy' nin "güldürücü gaz" adını vermesine neden olan özel bir sarhoşluk durumu yaratır; 500°C'a kadar kararlıdır; seyreltik nitrik asidin çinko aracılığıyla indirgenmesiyle ya da amonyum nitratın ısıtılmasıyla elde edilebilir. Suda çözünür; ama, çözeltisi iyon niteliği taşımaz. Hiponitrit asit $H_2N_2O_2$ (ya da dioksodinitrik 1), N_2O , H_2O biçiminde değerlendirilebilir. Özellikle bayıltıcı olarak kullanılan bu madde, nitröz oksit ya da azotun yarı-oksidi diye de adlandırılır.

Azotun +2 yükseltgenme derecesinde bulunduğu, nitrik oksit NO, uzun süre, eski eşdeğerler sisteminde AzO_2 formülünden ötürü azot dioksit diye adlandırılmıştır; ama, molekülün iki oksijen atomu içerdiği izlenimi vermesinden ötürü, bu terim kesinlikle yanlıştır. Nitrik oksit elementlerin doğrudan bireşimi yoluyla elde edilmekteyse de, amonyağı platin üstünde 700°C'ta yükseltgeme yolu yeğlenir. Aynı biçimde, nitrik asit de, metaller (bakır) ya da demirli tuzlar aracılığıyla indirgenebilir. NO, —151°C'ta sıvılaşan, —163°C'ta katılaşan renksiz bir gazdır ve çok zayıf oranlarda dimerleşir: $2\,NO \rightleftarrows N_2O_2$. 600°C'ın üstünde, oksijen varlığında, hemen azot dioksit NO_2'ye (kırmızı buharlar) yükseltgenir. Tepkime şöyle gelişir: $2\,NO + O_2 \rightleftarrows 2\,NO_2 + 27$ kkal. Yani, indirgen olarak etki gösterdiği gibi, aynı zamanda da bir yükseltgendir ve fosfor, hidrojen, karbon yanmalarına neden olur. NO_2'ye, varsayımsal bir H_2NO_2 hidronitröz asidi denk düşer (bu asidin sodyum tuzu bilinmektedir.) Söz konusu gaza, azot oksit ve azot monoksit (ya da dioksinitrik II) adları da verilir.

Azotun +3 yükseltgenme derecesinde bulunduğu, nitröz anhidrit N_2O_3 (ya da diazot trioksit), eşit miktarda azot monoksit ve azot dioksit hacimlerinin karıştırılarak yoğunlaştırılmasıyla, sıvı halde elde edilir: $NO + NO_2 \rightleftarrows N_2O_3 + 10$ kkal. N_2O_3, 3°C'a doğru kaynayan ve —102°C' ta katılaşan mavi bir sıvıdır. Son derece kararsız olan bu madde, NO, NO_2 ve N_2O_3 karışımından oluşmuş parlak kırmızı dumanlar salar; bazen azot monoksit, bazen de azot dioksit özellikleri gösterir; yani, yükseltgen, ya da indirgen etkileri vardır. Nitröz aside (HNO_2) denk gerçek bir anhidrit olarak kabul edilen bu maddeye, azot anhidrit ve azot seskioksit (ya da dioksonitrik III) adları da verilmektedir.

Azotun +4 yükseltgenme derecesinde bulunduğu azot dioksit NO_2 , eskiden azot peroksit diye adlandırılıyordu; ama söz konusu madde peroksit özelliği taşımadığından, bu terimi kullanmaktan kaçınmak gerekir. Azot dioksit renksiz bir sıvı vererek, —10°C'ta eriyen beyaz billurlardan oluşmuştur; sıcaklık arttıkça sıvı da kızıl kahverengiye dönüşür ve 22°C'ta parlak kırmızı dumanlar salar. Dioksit, dimeriyle dengede bulunur; yalnızca monomeri kızıl kahverengidir: N_2O_4(renksiz) $\rightleftarrows 2\,NO_2$ (kızıl kahverengi) — 15 kkal. Azot dioksit, kurşun nitratın ısıtılmasıyla ya da dumanlı nitrat asidin fosfor anhidriti etkilemesi sonucu su yitirmesiyle hazırlanır. Dolayısıyle, bir yükseltgendir. Bazı hidrokarbonlarla ya da karbon sülfürle karıştırıldığında, bu sıvı, etkili patlayıcılar olan panklastitleri verir. Özellikle N_2O_4 durumundayken bir anhidrittir. Suyla nitröz ve nitrik asitlerin karışımın verir: $N_2O_4 + H_2O \rightarrow HNO_2 + HNO_3$.

Azotun +5 yükseltgenme derecesinde bulunduğu nitrik anhidrit N_2O_5, nitrik asidin, fosfor anhidriti aracılığıyla su yitirmesi yoluyla hazırlanır. 30°C'ta bozunarak eriyen beyaz, katı bir maddedir; elde edilen sıvı, bir N_2O_4 ve N_2O_5 karışımıdır N_2O_5, yükseltgen, gerçek bir anhidrittir ve karşılığı olan asit, nitrik asittir (ya da trioksonitrik V).

AZOT ÇEVRİMİ

Proteinli maddelerin bakteriler aracılığıyla bozunmasıyla, sonra da, klorofilli bitkilerden başlayarak yeniden protein oluşmasıyla ilgili biyokimyasal tepkimeler bütününe, azot çevrimi adı verilir.

Azot, canlı maddenin, dört ana elementinden (öbür üçü, karbon, oksijen ve hidrojendir) biridir. Yalnızca protein molekülleri (protitler) değişmez biçimde azot içerirler; ama, bunların biyoloji açısından oynadığı rol, proteinleri yaşam için vazgeçilmez kılar.Bütün organizmaların azota gereksinimleri vardır ve bu maddeyi, kendi olanakları çerçevesinde, birbirine bağımlı organizmalar ile çok değişik fizyolojik türlerin sıkı işbirliğini ortaya koyan karmaşık bir çevrime göre özümlemek zorundadırlar. Bütün organizmalar için gerekli mineral azot kaynakları, atmosfer azotu, amonyaklı cisimler ve toprakta bulunan nitratlardır. Ama, organik biyolojik bireşim (biyosentez) sırasında, yalnızca bakteriler atmosfer azotunu bağlayabilmektedirler. Bitkiler, bakteri bireşiminin ürünlerini kullanabildikleri gibi, özellikle, ortakyaşarlıkları sayesinde (örnek: Baklagillerin kökleri), topraktaki nitratlardan doğrudan yararlanabilirler. Buna karşılık, hayvanlar, ne atmosfer azotundan, ne de topraktaki nitratlardan (amonyak, nitrit ya da nitrat halinde bulunsa da) yararlanabilirler. Bu durumda, kendi protitlerini, yedikleri hayvanlar ya da bitkilerden başlayarak oluştururlar. Bütün proteinler hücre düzeyinde bozunurlar ve hayvanlarda bu bozunmanın son sınırı, dışarı atılan amonyak, ürik asit ve üredir. Bu maddeler toprakta bağlanırlar; topraktaki bakteriler (nitrobakteriler) aracılığıyla yükseltgenerek, çevrimin yeniden başladığı nitratlara dönüşürler. Azotun, organizmanın oluşmasında ve yaşamını sürdürmesinde oynadığı temel rol ve bunun bitki evreninden hayvan evrenine aktarılan farklı çeşitleri, tarımcılığı ilgilendirmektedir. Uyardığı, ama oluşmasını geciktirdiği bitkilerde önemli bir rol oynayan azot, tarımın verimliliğini sağlayan etmenlerden biridir. ■

b

Babil

Eski Mezopotamya'nın en büyük kentlerinden biri.

Babil, Orta Mezopotamya'da, Sümer ve Akad ülkelerinin arasında, Fırat ırmağı kıyısında kurulmuştu. Eldeki belgelerden bu kentin İ.Ö.III. binyılın ortalarından bu yana var olduğu bilinir. Önceleri, Sümerlerin egemenliğinde, ikinci derecede bir kent olan Babil, siyaset ve kültür alanlarındaki etkinliğini, on yüzyıllık bir gerileme dönemiyle birbirinden ayrılmış iki ayrı dönemde ortaya koymuştur. Sözünü ettiğimiz bu gerileme dönemi Babil'in çevre imparatorlukların, özellikle de Asurluların egemenliği altında yaşadığı yıllardır; ama, her şeye karşın, bu dönemde de Babil tapınaklarına ve Babil tanrılarına (başta yaratıcı tanrı Marduk) saygı gösterilmiştir.

Kentin ilk yükselme dönemi İ.Ö. XVIII. yy'da Kral Hammurabi zamanına raslar (Eski Babil). İkincisiyse bin yıl sonra, İ.Ö.612-539 yılları arasında, Asur İmparatorluğu'nun çökmesinden sonra Nabopolassar'ın kurduğu yeni Babil sülalesinin egemenliği sırasında gerçekleşmiştir. 539 yılından sonra Babil, siyaset sahnesinden silinmiştir.

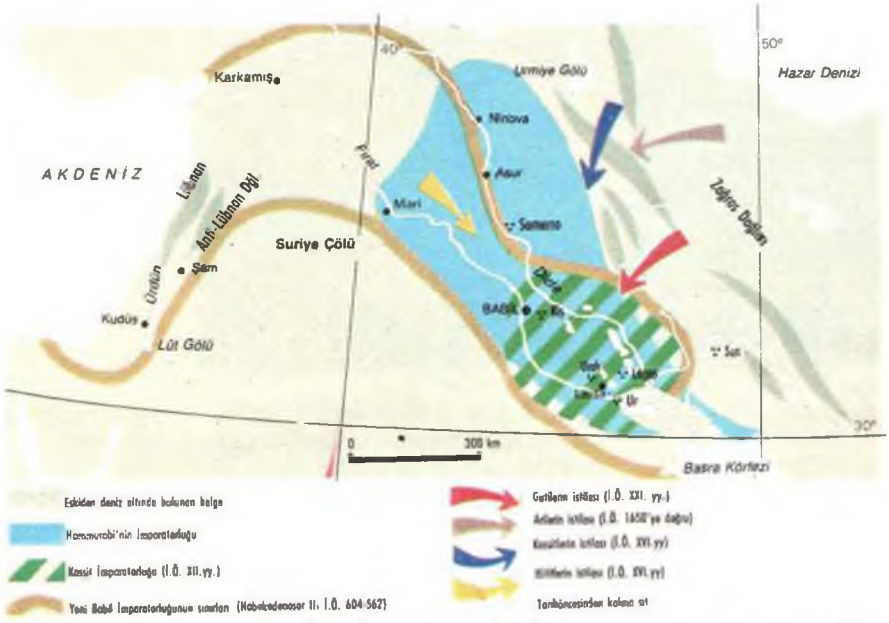

HAMMURABİ DÖNEMİ

Mezopotamya'yı ve Sümer kralları tarafından kurulmuş dengeyi sarsan Sami akınlarının yarattığı karışıklık döneminden sonra tahta çıkan Babil'in en ünlü hükümdarı Hammurabi, İ.Ö.1730 yılına doğru Babil halkını birleştirmeyi başardı ve Babil, tarihinin en görkemli dönemlerinden birini yaşadı.

Hammurabi tahta çıktığında imparatorluk topraklarını büyük ölçüde genişletti (kırk yıl sonra öldüğünde, imparatorluk, Zagros dağları ile Habur arasında geniş bir alana yayılmıştı). Aslında, büyük ününe karşın Hammurabi konusunda fazla bir şey bilinmez. Topraklarını genişletmek için savaşlara katılıp katılmadığı konusunda elde bilgi yoktur; belgeler daha çok, Hammurabi'nin bilgeliğinden ve kurnazlığından söz eder. Gerçekten Hammurabi'nin büyük bir yönetici olduğu kesindir; Babil'i sağlam bir düzenle ve kurumlarla donatmış olması da bunun kanıtlarından biridir. Ama bu yükselme dönemi çok kısa sürmüş (yaklaşık yarım yüzyıl), Hammurabi'nin oğlu Şamşu İluma 1685'e doğru tahta çıkınca babasının başlattığı çalışmaları sürdürememiş, çeşitli bölgelerdeki halkların ayaklanmaları ve Kassitlerin istilası karşısında yenik düşmüştür.

Bütün bunlara karşın, Hammurabi tarafından yaratılmış kurumlar, ülkede etkili bir düzen yaratmıştı. Topraklar, birer komutan yönetiminde çeşitli bölgelere bölünmüştü; her komutanın yanında kralı temsil eden bir vali bulunuyordu. Adalet, krallık yargıçları tarafından sağlanmakta, mali konularla tüccarların başkanları ilgilenmekteydi. Yerel yönetimler bir belediye başkanı, bir meclis ve yaşlılar kurulu tarafından sağlanıyordu (böyle bir bürokrasi gereği yapılmış yoğun yazışmalar, bu konuda oldukça geniş bilgi vermektedir). Ayrıca, bir takvimin düzenlendiği de bilinmektedir. Adaleti tek bir bütün haline getirmek ve eşit olarak dağıtmak isteyen Hammurabi, hukukla ilgili kararları bir araya getirerek bir derleme oluşturmuştu. Hammurabi yasaları adı verilen bu yasaların eşitlik konusundaki en iyi uygulaması, aile hukukunda ve kadınlar ile tutsakların durumunda görülür.

Hammurabi döneminden başlayarak toplum, üç sınıfa (soylular; tüccarlar; tutsaklar) ayrılmış, din sağlam temellere oturtulmuş, tanrı Marduk'un önemi ve etkinliği artmış, edebiyat, özellikle de destansı şiir *Yaradılış destanı* ve *Gılgamış destanı* çevresinde gelişmiş, metinler Akad diline çevrilmiştir.

Ayrıca, geometri ve matematik problemlerinin yazılı biçime dönüşüyle bilim alanında ilk gelişmeler

Eskiçağ dünyasının yedi harikasından biri olan, kraliçe Semiramis'in asma bahçelerinin kalıntıları.

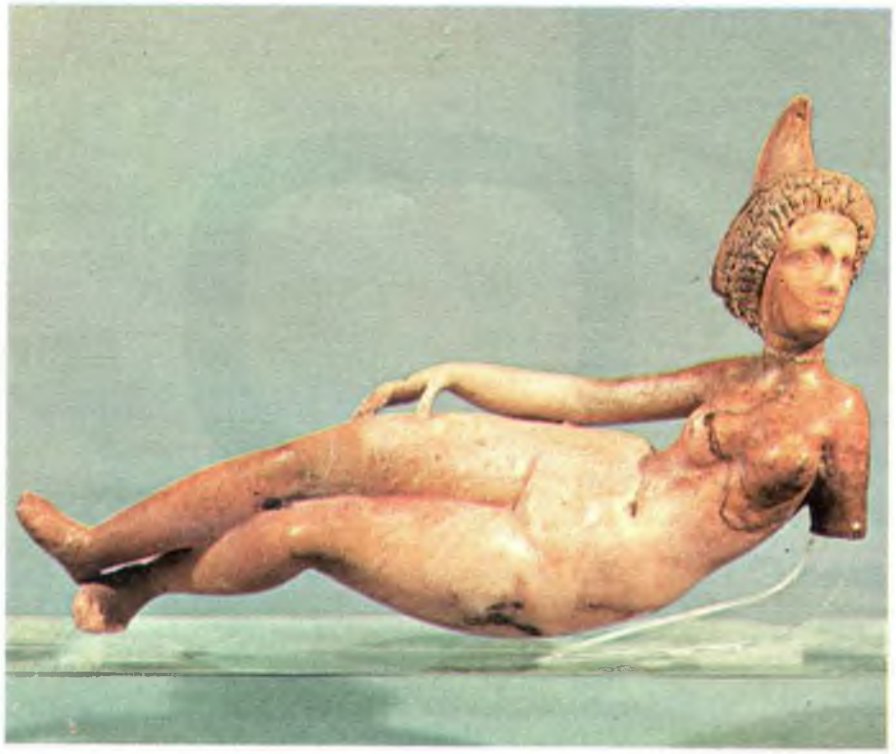

Kaymaktaşından yapılmış bir heykel (İ.Ö. III. – II. yy.)

Pişirilmiş topraktan yapılmış aslan heykeli (İ.Ö. II. binyıl)

sağlanmış, tarih daha belirgin bir biçim almış, kehanetlerle ilgili listeler gökbilim çalışmalarının öncüsü olmuştur. İki dilde oluşturulan el yazmaları, dilbilgisi çalışmaları, ölü bir dili inceleme geleneği de, filolojinin gelişmesine yol açmıştır. Temeli Hammurabi döneminde atılmış bütün bu değerler, 1 500 yıldan uzun süre Babil'in uygarlık yaşamına yön vermiştir.

Ne var ki, bu parlak dönemi, yabancı egemenliğinin, yağmaların istilaların görüldüğü uzun, karanlık bir dönem izlemiş, Kassitlerin saldırısıyla, 1530'a doğru da Hitit kralı Mursil'in yıkıcı akınlarıyla başlayan bu gerileme dönemi, İ.Ö. 612'de Ninova'nın düşmesine kadar sürmüştür.

NABUKODONOSOR DÖNEMİ

Yeni-Babil dönemi (612-539), Deniz Ülkesi kralı Nabopolassar'ın 625'te kendini Babil kralı ilan edip, Medlerle anlaşarak Mezopotamya'yı yeniden ele geçirmeye ve beş yüzyıl boyunca egemenliklerini sürdürmüş olan Asurluları yöreden çıkarmaya karar vermesiyle başladı. Nabopolassar uzun bir savaş sonucu zafere ulaştı; 614'te Asur, 612'de de Ninova ele geçirildi. Babil, ülkenin başkenti seçilerek yeniden kuruldu ve görkemli bir saray yaptırıldı. Nabopolassar, oğlu Nabukodonosor'la birlikte, Batı bölgelerinde direnmeyi sürdüren Asurluları ülkeden bütünüyle atmak için harekete geçti; sonra, Asurluların müttefikleri olan Mısırlıların üstüne yürüdü.

Nabukodonosor, 605'te Mısırlıları kendi sınırlarına sürdükten sonra, Babil'e dönerek babasının yerine tahta çıktı ve son Asur direnmesini de yıktı. Ama, hükümdarlığı sırasında Filistin'de, Sur'da, Yahudiye'de Mısırlıların çıkardığı ayaklanmalarla uğraşmak zorunda kaldı.

Nabukodonosor'un hükümdarlık yılları, gerek savaşlarda kazandığı zaferler bakımından, gerek iktisadi gelişme ve sanat, kültür etkinlikleri açısından Yeni-Babil döneminin en parlak yılları oldu. Bu sülaleye bağlı en büyük kralların sonuncusu olan Nabukodonosor'un 562'de ölümünden sonra tahta çıkan dört kralın hiçbiri, tutunmayı başaramadı.

Yeni-Babil krallarının sonuncusu, düşleriyle yaşayan garip mizaçlı Nabunaid'di. Sarayın sorumluluğunu oğlu Baltazar'a bırakarak Arabistan'da savaşmaya giden Nabunaid'in yürütmeye çalıştığı din reformu, halkın büyük bir bölümü ile din adamları arasında büyük bir hoşnutsuzlu-

ğa yol açtı. 539 yılında Babil kenti, bir aydan kısa süren bir savaş sonucu Keyhüsrev'in ordularına teslim oldu.

BABİL SANATI

Geleneklerinin türdeşliğiyle olduğu kadar, sanatın sürekliliğini sağlayan katkıların karmaşıklığıyla da dikkati çeken Babil sanatı, birbirini izleyen yükselme, gerileme ve çökme dönemleriyle, Babil tarihinde görülen çelişkili durumları yansıtır. Kentin çok sık yakılıp yıkılmasından ötürü, Yeni-Babil dönemi öncesiyle ilgili çok az anıt kalıntısı bulunmaktadır.
Hammurabi döneminden kalma silindir-mühürler, giyisilerine bürünmüş sıradan kişileri gösterir; pişirilmiş toprak levhalarsa konu bakımından daha zengindir: Hayvanlar; dansçılar; müzikçiler; sanatçılar; vb. Eski Babil mimarisinin özellikleri konusundaysa elde bilgi yoktur; çünkü, su altında kalmış arkeoloji tabakalarında kazı yapılamamaktadır. En iyi anıt, Hammurabi yasası adı verilen ve bu kralın görüntüsünü yansıttığı sanılan diyoritten yapılmış büyük dikilitaştır.
Sümer geleneğini sürdüren Babil sanatı, iki yükselme dönemi arasında bütünüyle ortadan kalkmamış, İ.Ö.1600-1200 yılları arasında Kassit sülalesi döneminde de değişikliğe uğrayarak sürmüştür.
Yeni-Babil döneminde sanat açısından parlak bir yenilenme hareketi görüldü. Kentin Nabukodonosor zamanında yeniden kurulması (bu çalışmalar daha Nabopolassar zamanında başlamıştı) Babil geleneklerinin ve Marduk dininin üstünlük kazanmasını sağladı. Kentteki tapınak, geleneksel alçak tapınak tipine göre yeniden yapıldı; tapınağa 7 katlı bir ziggurat eklenmesiyle (Babil kulesi ya da Babil zigguratı), yapı, bütün olarak görkemli bir görünüm aldı.
Yapılarda pişirilmemiş tuğla kullanılmış, Nabukodonosor'un yaptırdığı çok büyük saraylar yeni bir anlayışa göre süslenmiştir: Bu yeniliğin başlıca örneği, kuzey kesiminde İştar kapısı yakınındaki tonozlu salonların üstlerinde düzenlenmiş asma bahçelerdir. Hayvanları görüntüleyen tunç heykeller yapımında da canlanma görülmüştür. Ama, sarayların ve surların duvarlarını süslemek için kullanılan tekniğin ortaya çıkmasını sağlayan Yeni-Babil sanatının asıl özellikleri, duvar süslemeleri, çeşitli renkteki sırlı tuğladan mozaiklerdir. Ünlü İştar kapısı, yeni tekniğin en belirgin örneğini oluşturur. Bu kapının üstünde yer alan aslan, tanrı Adad'ın simgesi olan boğa, tanrı Marduk'un simgesi olan boynuzlu ejderha gibi çeşitli hayvan resimleri, hurma dalları, sarı ve mavi gül bezekler, sütunlar ve kıvrımlardan oluşan bir dekor içinde verilmiştir. ■

Babür İmparatorluğu

Timur'un beşinci göbekten torunu Zahirüddin Muhammed Babür (1483—1530) tarafından Hindistan'da kurulan Türk devleti (1526-1764).

BABÜR ŞAH VE İMPARATORLUĞUN KURULUŞU

Cengiz'in soyundan Kutluğ Nigâr Hanım ile Fergana emîri Ömer Şeyh Mirza'nın oğlu Babür, babası bir kaza sonucu ölünce tahta geçti (1494). Timur İmparatorluğu, Babür'ün büyük babası Ebu Said'in Uzun Hasan tarafından 1469'da öldürülmesinden sonra parçalandığı için, iç çekişmeler ve saltanat kavgaları nedeniyle daha da zayıflamıştı. Bu nedenle, Babür tahta çıktığında, akrabalarıyla, özellikle de amcası Ahmet ve dayısı Mahmut Han ile savaşmak zorunda kaldı.
Babür'ün asıl saltanatı Timur İmparatorluğu'nun başkenti olan Semerkand'ı almasıyla başladı (1497). O tarihten sonra, birkaç kez yönetiminden çıkan Semerkand'ı yeniden ele geçirebilmek için savaşan Babür, bir ara, Özbek hanı Muhammed Şeybanî'nin kuvvetlerine yenildi ve dayısı Mahmut Han'ın yanına sığındı. 1504'te gerek dayısından, gerek müttefiklerden yardım alarak yeniden harekete geçtiyse de, bir kez daha yenilmekten kurtulamayarak geri çekildi; atalarının ülkesinde barınamayacağını anlayınca, yanındaki kuvvetlerle birlikte Kâbil kentini alarak kendisine başkent yaptı. Önce Afganistan'da tutunmayı denediyse de, buradaki halk son derece karmaşık olduğu için Hindistan seferlerine başladı. 1505 yılında çıktığı sefer sırasında, Sind kıyılarına kadar ilerledi ve Afgan boylarıyla savaştı. Bir süre sonra, Özbeklerin geri çekilmesi üstüne, Horasan'a doğru hareket ederek Hindukuş dağını uzun bir savaşımdan sonra ele geçirmeyi başardı (1506). Daha sonraki yıllarda Babür, Şeybanî ile İran'da kendi soyunun egemenliğini kurmaya çalışan Şah İsmail arasındaki savaşlarda Şah İsmail'i destekledi. Şeybanî ölünce (1510), Türkistan'a girdi ve sünnî olmasına karşın şiî Safevîlerin koruyuculuğuna sığındı. Ama, bu tutumu Özbekler tarafından hoş karşılanmayınca Ceyhun ırmağının güneyine çekilmek zorunda kaldı (1512). Bu arada, Batı'da gelişen Osmanlı Devleti'ne karşı Anadolu'yu şiîleştirme siyaseti güden Şah İsmail, Çaldıran Meydan savaşında Yavuz Sultan Selim'e yenilince, Babür'ün Türkistan'a yerleşmek tasarısı gerçekleşmedi ve yeniden Kâbil'e dönmek zorunda kaldı. Hindistan'da zaman zaman çıkan karışıklıklar ve Delhi sultanı İbrahim Ludi'den hoşnut olmayanların başvurusu üstüne Hindistan'ın iç işlerine karışma olanağı buldu; önce Kanar ve Sind yörelerinde güvenliği sağladı; Afganlıları kendisine bağlamak amacıyla akrabalık kurmakta yarar gördü; bütün istila planlarını hazırladıktan sonra da (1522), büyük Hindistan seferine başladı: 1524'te Lahor'u aldı; İbrahim Ludi'yi yenerek Delhi Sultanlığı'na son verdi (1526); Delhi ve Agra'yı da alarak Babür İmparatorluğu'nu kurdu (4 Nisan 1526).

BABÜR ŞAH'TAN SONRAKİ GELİŞMELER

1526 yılında oğlu Hümayun'u Afgan emîrlerinin üstüne göndererek onları yenilgiye uğratan Babür, 1527'de de Racastan'da Rana Saga'yı askerlik konusundaki yetenekleri sayesinde yenmeyi başardı ve Hindistan'da egemenliğini Bengal'e kadar genişletti. 1530'da ölmesi üstüne yerine geçen oğlu Hümayun, öncelikle Afganlıların ayaklanmasını bastırdı; sonra Gucerat'a egemen oldu. Devlet işleri ve ülke sorunları düzenli bir biçimde yürütülürken, 1535 yılında kardeşleriyle arasında anlaşmazlıklar başgösterdi. Bu arada Afgan hanı Şir Han, Gucerat'ı ele geçirerek, Bengal Devleti üstüne yürüdü. Hümayun, Bengal hükümdarı Mahmut Şah'a yardım etmek için Şir Han'a karşı bir sefer düzenledi; ama, Şir Han'ın güçlü ordusu karşısında kardeşleriyle birleşemeyince, Lahor'u bırakarak Bedahşan'a çekildi. Şir Han'ın daha sonra da onun yerine geçen Selim Şah'ın ölümünden sonra, Delhi'yi yeniden ele geçirdi.
Hümayun ölünce, Babür İmparatorluğu'nun başına Bayram Han geçti (1556). Bayram Han'ın kısa süreli yönetiminden sonra tahta çıkan (1560) Ekber Şah döneminde, Hindistan yeniden Babür İmparatorluğu'nun egemenliği altına girdi. Bu arada gerek siyaset, gerek din alanlarında yeni düşünce ve görüşlere öncülük eden hükümdar, Hindistan'ın cizye vergisini bağışlayarak halkın sevgisini kazandı (1564). Aynı tarihte, ayaklanan Ali Kulu Özbek

Han'ın suçunu da bağışladı. 1570'te Racputlar Ekber Şah'ın hükümdarlığını tanıdılar. Bu arada Gucerat seferine çıkan Ekber Şah, Gucerat topraklarını imparatorluk sınırları içine kattı; 1573'te Fetihpur kentini başkent yaptı; bir yıl sonra Bengal ve Bihar seferine çıkarak, bu yöreleri de topraklarına kattı. 1576-1578 yılları arasında Pencap'ın dağlık kesimindeki Bülucistan,vb. yöreleri ele geçirdi. Aynı yıllarda Hint müslümanlarının dinsel önderliğine getirildi ve 1589'da, Portekizlilerin Hindistan kıyılarını ele geçirmek için harekete geçtiklerini öğrenince hazırlıklara başladı. Bu arada çıkan birçok ayaklanmayı bastırdı ve gerek Özbeklerle, gerek Osmanlılarla ilişki kurdu; Nizamşah devletini sınırlarına kattı.

1605'te Ekber Şah'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Cihangir devlet yönetiminde özellikle karısı Nur Cihan'ın etkisinde kaldı ve kendini içkiye, eğlenceye verdi. Döneminde, İranlılar Kandehar'ı, İngilizler, Portekizliler ve Hollandalılar Hindistan kıyılarını ele geçirdiler; Özbekler ayaklandılar. Cihangir'in ölümünden sonra yerine geçen (1627) Şah Cihan, başarılı yönetimiyle Özbekler'in Kâbil'e saldırılarını püskürttü; İranlılara ve Osmanlılara karşı iyi bir siyaset izledi. Ölümünden sonra yerine geçenler, çeşitli saldırılara karşı koymayı başaramadılar ve Babür İmparatorluğu, İranlıların,İngilizlerin saldırılarıyla parçalandı. ■

Bach

J.—S. Bach'ın görüntüsü.

Alman bestecisi (Eisenach, 1685-Leipzig, 1750).

Fransız, İtalyan, Alman ve İskandinav müzik ustalarının sanatlarının en başarılı yanlarını kendinde toplayan son büyük çoksesli müzik bestecisi olan Johann Sebastian Bach, aynı zamanda da modern müziğin öncüsü olmuş bir sanatçıdır. Sürekli yolculuk yapan Haendel'in tersine Bach, Thüringen ile Saksonya arasında sakin bir yaşam sürmüş ve yaşamı boyunca hemen hiçbir yapıtı yayınlanmamıştır (bu, onun Almanya'da uzun süre üne kavuşamamış olduğunu gösterir). Elyazmaları, 1790 yılına doğru elden ele dolaşmaya başlamış, Mozart'ı ve Beethoven'in son yapıtlarını etkilemiştir. Bach'ın bütün yapıtlarının *(Bach-Gesellschaft)* yayınlanmasına 1850 yılında Leipzig'de, Mendelssohn ve Schumann'ın çabaları sonucunda girişilmiştir.

"Kent kemancısı" Johann Ambrosius Bach'ın oğlu olan ve on yaşında öksüz kalan Johann Sebastian Bach'ı, Ohrdruf'ta orgçuluk yapan ağabeyi Johann Christoph yanına aldı. Ağabeyine yük olmak istemeyen Bach, bir süre sonra Lüneburg'a giderek kilise orgçusu olarak çalışmaya başladı ve Fransız bestecilerinin yapıtlarını öğrendi. 1703'te Arnstadt'da kilise orgçuluğuna atandı; ama yetkililerden izin almadan Dietrich Buxtehude'nin yanında bilgisini artırmak amacıyla Lübeck'e yaptığı üç aylık yolculuk nedeniyle, bağlı olduğu din adamları topluluğuyla arası açıldı. 1707 yılında Mühlhausen'de orgçu oldu ve aym yıl akrabası Maria Barbara'yla evlendi; 1708-1717 yılları arasında Saksonya-Weimar dükünün hizmetine girerek, İtalyan kültürüne açık olan bu sarayda Corelli ve Vivaldi'nin yapıtlarını inceleme olanağını buldu.

Kendini oda müziğine verdiği Köthen'de karısı öldü (1720). Bir yıl sonra, Anna Magdalena Wülken adlı ses sanatçısıyla evlendi. 1723'te Kühnau'nun ölümüyle boşalan Leipzig'deki Thomasschule'nin kantorluğuna getirildi ve yaşamının sonuna kadar bu görevde kaldı.

BACH'IN ÇOCUKLARI

Johann Sebastian Bach'ın çok sayıda çocuklarından yalnızca beşi babalarından sonra öldü; bunlardan dördü müzik alanına yöneldi ve çeşitli besteler yaptı.

WİLHELM FRİEDEMANN (Weimar, 1710-Berlin, 1784). J.—S. Bach'ın birinci karısı Maria Barbara'dan olan büyük oğlu. İlk müzik eğitimini babasından aldı. Büyük bir yorumcu, klavsen, org ve keman çalgıcısı olmasının yanı sıra, piyano için beste yapan ilk müzikçilerdendir. 1733'te Dresden'de orgçu, 1746'da Halle kentinde Liebfrauenkirche kantoru oldu; ama, her şeye karşın serbest bir müzikçi yaşamı sürmeye çalıştı. Berlin'de verdiği resitallerin 1774'ten sonra büyük ilgi uyandırmasına karşın, yoksulluk içinde öldü. Başhca yapıtları (sonatlar, süitler, senfoniler, kantatlar) pek tanınmaz ve çoğu yayımlanmamıştır.

CARL PHİLİPP EMMANUEL (Weimar, 1714- Hamburg, 1788). J.— S. Bach'ın birinci karısı Maria Barbara'dan olan beşinci çocuğu. Leipzig'deki Thomasschule'de müzik derslerini izledikten sonra 1731'de hukuk öğrenimine başladı. Prusya kralı Friedrich II'nin hizmetine girdi ve 1741'de kralın resmî klavsencisi oldu. 1767'de Hamburg'da vaftiz babası Telemann'ın yerine müzik yönetmenliğine getirildi. Çoksesli müzikten uzaklaşarak daha konçertante bir üsluba yöneldi; iki temalı modern sanatı geliştirmeye çalıştı.

Versuch über die wahre Art das Klavier zu spielen (Klavyeli Çalgıları Gerçek Çalma Sanatı Üstüne Deneme, 1757) adlı çalışmasıyla olduğu kadar çalgı, ezgi ve biçimle ilgili araştırmalarıyla (sonatlar, konçertolar, senfoniler)da, yaşadığı dönemi büyük ölçüde etkiledi.

JOHANN CHRİSTOPH FRİEDRİCH (Leipzig, 1732- Bückeburg, 1795). J.—S. Bach'ın ikinci karısı Anna Magdalena'dan olan dokuzuncu oğlu. Müzik eğitimini daha çok babasından aldı. 1750'de Schaumburg-Lippe kontunun hizmetine girdi; yaşamı boyunca aynı görevde kalarak kontun sarayını önemli bir müzik merkezi haline getirdi. 1778'de kardeşi Johann Christian'ı görmek için Londra'ya gitti. Yapıtlarında, sonradan Schubert döneminde görülecek olan özellikler göze çarpar.

JOHANN CHRİSTİAN (Leipzig, 1735-Londra, 1782). J.—S. Bach'ın ikinci karısı Anna Magdalena'dan olan en küçük oğlu.

Leipzig'de başladığı öğrenimini Berlin'de sürdürdü; 1756'da İtalya'ya gidip, rahip Martini'yle çalıştı; katolikliği benimseyip Milano katedralinin orgçusu oldu (1760). İki yıl sonra İngiltere'ye giderek Londra'daki King's Theater'ın besteciliğine getirildi ve Alman besteci Friedrich Abel'le birlikte paralı konserler verdi. Ayrıca 1768'de ilk olarak bir topluluk önünde piyano resitali verme geleneğini başlattı. 1774'te Cecilia Grassi adlı şarkıcıyla evlendi. Mannheim ve Paris'te oynanmak için lirik yapıtlar besteledi ve bu yapıtların halka sunulması sırasında her iki başkente de gitti. Konçertoları, senfonileri, oda müziğiyle, hoşa giden üslubun olduğu kadar modern nota sisteminin de öncüsü (sürekli bası kullanmayı bırakmıştır) olan Johann Christian, çağdaşlarının babasından daha çok tanıdıkları birinci sınıf bir müzikçidir.

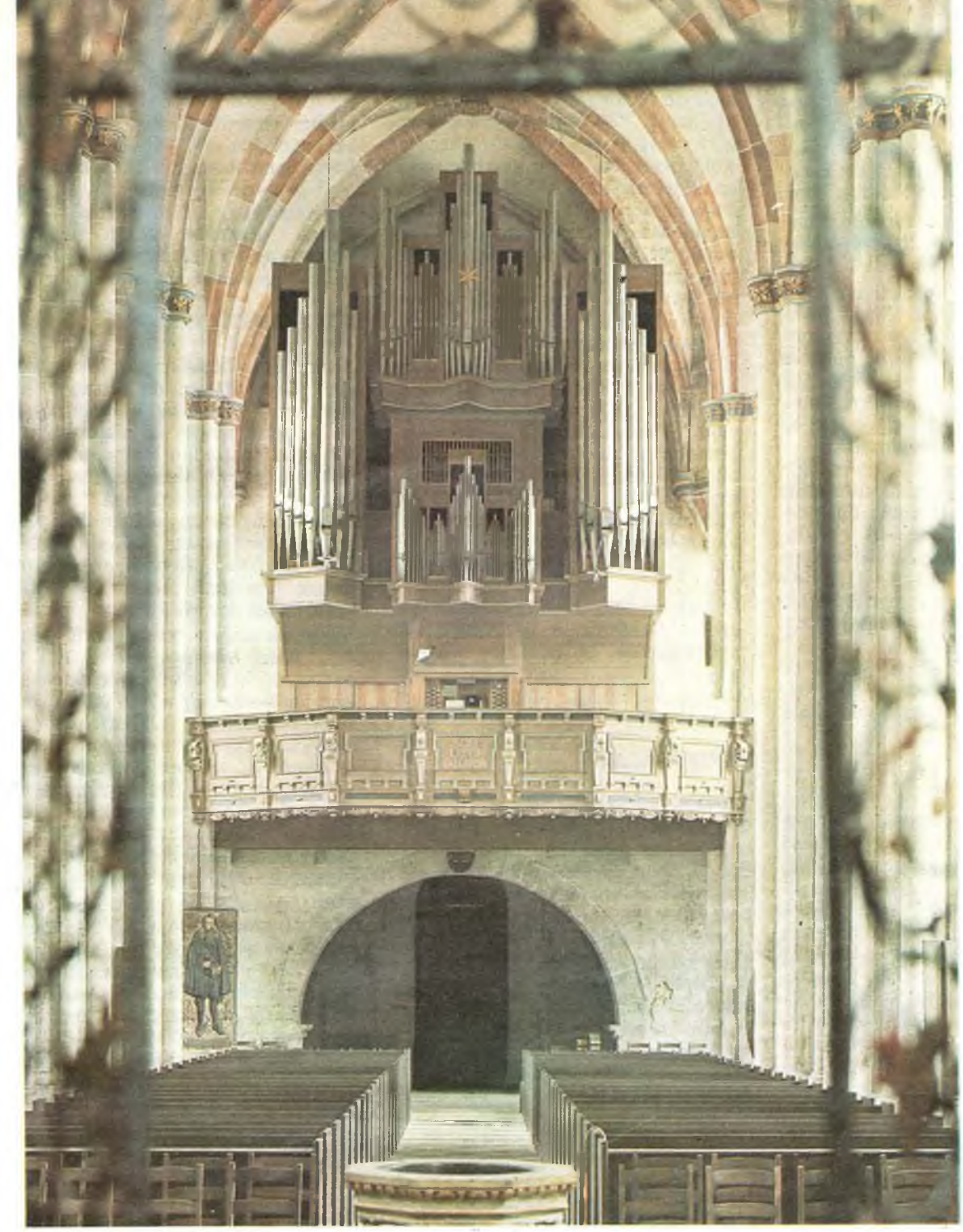

J.—S.Bach'ın Mülhausen'de çalıştığı St. Blasius kilisesinin orgu.

YAPITLARI

Bach, müzik biçimlerinin ele alınıp işlenmesi konusunda pek yenilikçi sayılmaz; ama bunları şaşırtıcı derecede dengeli duruma getirecek kadar kusursuzlaştırmış, kırk yıllık süre içinde, org için bazılarını bir füginin izlediği koral, prelüd, toccata ve fanteziler bestelemiştir (*Re minör toccata ve füg*. 1707 ; *Fa tonunda toccata ve füg*. 1716; *Sol minör fantezi ve füg*. 1720). Bestecinin ayrıca oğlu Wilhelm Friedemann için yazdığı sonatları, özellikle de 45 koral yorumundan oluşan *Orgelbüchlein* (Org Kitapçığı, 1717-1723) adlı bir yapıtı vardır.

Klavsen için öğretim kıtapları da ünlüdür: *Ayarlı klavsen* (1722-1744); vb. 6 Fransız ve 6 İngiliz *süiti*, bir doğaçlama ortamı içinde dans sanatını örneklendirir. 6 *Brandenburg Konçertosu*'nu, hizmetinde en usta çalgıcıları bulundurmakla övünen Brandenburg markgrafı için Köthen' de bestelemiştir. Bunların yapısı ne konçerto grossoya, ne solo konçertoya, ne de konçertante senfoniye benzer; üçünün bir araya gelmesinden oluşur. Söz konusu konçertolar, çeşitli çalgıların tınılarının birleşmesinden doğan ötümlülüklerin araştırılması olarak ele alınabilir. *Brandenburg Konçertoları*'nın İtalya'ya sunulan bir saygı belirtisi olması gibi, Fransız düşünce ve anlayışına uygun olan ve bestecinin *Uvertür* diye adlandırdığı dört *Orkestra Süiti* de Fransa'ya bir saygı belirtisidir. Bach müzik yazımının arılığına büyük ölçüde önem vermiş, ama bu kesin tutumu, yapıtına lirizm, güçlülük ve şaşırtıcı bir içtenlik katan armoni ve ezgi alanında göze aldığı aşırılıklarla dengelemeyi çok iyi başarmıştır. Çalgı yapıtları alanında getirdiği yenilik, onun ayarlı kromatik gam konusunda modern bir anlayışa yönelmesini sağladığı gibi, belli bir virtüözlük de kazanmasına yol açmıştır (*Brandenburg Konçertoları*; bir ya da iki keman için konçertolar). Yaşamının son yıllarında Bach çalgı için az beste yapmış, ama kuramsal iki derleme üstünde çalışmıştır (biçimsel açıdan kusursuz olan bu yapıtlarda soğuk bir hava sezilir). Prusya kralı Friedrich II'nin önerdiği bir tema üstüne yazılmış olan *Müzik Armağanı* (Das musicalisches Opter; 1747), bir kanon fügleri ve ricercare'ler bütünüdür. *Füg Sanatı* (Die Kunst der Füge, 1748-1750) yapıtında 15 füg, 4 kanon ve üç temalı bitmemiş bir büyük füg yer alır.

Bach'ın ses için bestelediği yapıtların sayısı çok fazladır. Kilise için bestelediği kantatlardan günümüze iki yüzü kalmıştır; bunlara ayrıca, çeşitli bayramlar için bestelediği dindışı kantatları eklemek gerekir. *Aziz Yuhanna'ya Göre Passion*, *Aziz Matta'ya Göre Passion* ve 1738'deki *Si minör Missa*'nın önüne eklediği katolik anlayıştaki ilk yapıtı *Magnificat* da önemli yapıtları arasında yer alır. Bestecinin ayrıca çok sayıda motetleri, mezmurları ve oratoryaları vardır. ■

BACH'IN ÖNCÜLERİ

DİETRİCH BUXTEHUDE, Danimarkalı besteci (Oldesloe, 1637-Lübeck, 1707). Lübeck'de orgçu olarak çalıştığı (1668) ve kilise müziği konserleri düzenledi. Kuzey ülkelerine özgü beste yapma yöntemlerini kullandı; kantatları, sonatları, org ve klavsen için parçalarıyla, J.—S. Bach'ı ve Haendel'i büyük ölçüde etkiledi.

JOHANN PACHELBEL, Alman bestecisi ve orgçusu (Nürnberg, 1653—Nürnberg, 1706). Kuzey ülkelerinin müzik alanındaki anlayışına karşı çıktı; org ve klavsen için birçok parça besteledi. Yapıtlarında çalgıcının ustalığına yönelik müzik dilinin tersine, yalın bir yazı biçimi kullandı.

Kimyasal bağlar, maddenin içindeki atomlar, iyonlar ve moleküller arasındaki etkileşimle oluşur.

Doğada, serbest atomlarla (asal gazlar, bazı metal buharları) karşılaşılsa da, madde, özellikle atom ya da iyon yığışımlarından kuruludur. Bazı atomların da moleküller diye adlandırılan yığışımları oluşturma özellikleri vardır. İki atom arasındaki bağ, yeni oluşan bütünün enerjisi, atomların tek tek enerjilerinin toplamından daha düşükse gerçekleşebilir. Bir bağın gücünü nicel olarak belirten bu enerji farkına, *bağ enerjisi* denir ve mol'de kilokalori olarak değerlendirilir.

Bağlar elektrik kökenlidirler; ilgili atomların en dış tabakalarındaki elektronların yer değiştirmeleri sonucu oluşurlar. Çok çeşitli olmalarına karşın, genel olarak ikiye ayrılabilirler. Güçlü bağlar (ya da yüksek enerjili bağlar), zayıf bağlar (ya da düşük enerjili bağlar) biçiminde sınıflandırılabilirler.

Güçlü bağlarda, bağ enerjisi 40 ve 150 kkal/mol arasında değişirken, zayıf bağlarda bu enerji 10 kkal/mol'den düşüktür.

GÜÇLÜ BAĞLAR

ELEKTROVALANS. *Çok kutuplu bağ* ya da *elektrostatik iyon bağı* diye de adlandırılan elektrovalans, iyon billurları arasındaki kohezyonu sağlar. Sözgelimi, NaCl yani sodyum klorür bir atomdan (Na) öbürüne (Cl) elektron aktarılmasıyla oluşmuş karşıt işaretli (Na^+ ve Cl^-) iyonlar yığışımıdır (çiz. 1). Bu tür bağın kökeni, çeşitli iyonların birbiri üstündeki elektrostatik çekimlere dayanır. Söz konusu çekim, iyonlar birbirlerine fazla yaklaştıklarında ortaya çıkan itme güçleriyle dengelenir ve bütün doğrultularda görüldüğünden, bağ denetlenemez.

KOVALANS. *Atom bağı* ya da *eş kutuplu bağ* da denilen kovalans (ortak birleşme değeri, ortaklaşım), iyonlaşmamış bileşiklerin moleküllerindeki atomlar arası kohezyonu sağlar. Bu bağ, ilgili atomların bir ya da birçok elektron çiftini ortak kullanmalarına dayanır. Elektron çiftleri, söz konusu atomlar tarafından eşit biçimde ya da eşit olmayan biçimde verilir. Gerek elektrovalansta , gerek kovalansta bir elektron çifti, ortak olarak kullanılır. Ancak, elektrovalansta , bu elektron çifti en elektronegatif atom tarafından kullanılırken, kovalansta, iki atom arasında eşit biçimde paylaşılır. Bununla birlikte ara durumlar da görülebilir.

METAL BAĞI. Katı metallerde kohezyonu metal bağı sağlar. Yukarıda sözünü ettiğimiz iki bağ türünde olduğu gibi, metal atomları da, dolu bir çevre elektronu tabakası edinme eğilimi gösterirler ve bu amaçla, dolu olmayan dış tabakalarındaki elektronları bırakarak, dolu olan bir alt tabakayla yetinirler. Demek ki, metal kütlesi, bir elektron bulutu içindeki artı iyonların yığılmasından oluşmuştur. Dolayısıyle bu bağ yerleşik değildir ve yönlendirilmemiştir.

Metallerin özgül niteliklerini, bu arada da özellikle iletkenliklerini açıklayan da, bu çok hareketli ve güç farklarına duyarlı elektron bulutunun varlığıdır.

ZAYIF BAĞLAR

HİDROJEN KÖPRÜSÜ BAĞLARI YA DA HİDROJEN BAĞLARI. Bu tür bağlar, bazı maddelerin (su, alkol) fiziksel özelliklerinde görülen birtakım bozukluklara (sözgelimi, olağanüstü yüksek buharlaşma ısısı) neden olurlar. Bu bağlar, çok elektronegatif bir atoma (çoğunlukla oksijen ya da azot) sözgelimi kovalansla bağlı bir hidrojen atomu ile aynı molekülün (molekül içi hidrojen köprüsü: Salisilik asit [çiz. 2] ya da bir başka molekülün (moleküller arası hidrojen köprüsü: Su ya da buz

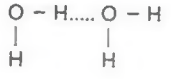

([bkz. çerçeve yazısı ve çiz. 3]) elektronegatif bir atomundan oluşmuş elektrik çift kutbu arasındaki elektrostatik güçlerden kaynaklanır. Bağ enerjisi 2 ve 10 kkal/mol arasındadır.

VAN DER WAALS KUVVETLERİ ARACILIĞIYLA OLUŞAN BAĞLAR. Bu tür bağlar çok daha zayıf bağlardır: Enerjileri, her zaman, 2 kkal/mol'dan daha düşüktür. Katılaşma sonucu oluşan billurlardaki, asal gazların ve hidrojenin türdeş yapışmasını ya da fiziksel yüze soğurma arasında oluşan bağları açıklarlar ve çift kutuplar arasındaki etkileşimden kaynaklanırlar.

KOVALANS KAVRAMI

Atom, Bohr-Sommerfeld kuramına göre düşünülürse, iki atomun, iki elektronu ortaklaşa kullanacağını ve bu çiftin az çok en elektronegatif atom tarafından kullanılabileceğini tasarlamak olanaksızlaşır. Kovalansla gerçekleşen bağın neden denetlenmiş bir bağ olduğu da anlaşılamaz. Bu sorular, dalga mekaniğiyle açıklanır. Gerçekten, Schrödinger denklemi, uzayın belli bir hacmindeki bir elektronun varolabilme olasılığını hesaplamayı sağlar. Atom yörünge alanı (A.Y.), tanımı gereği, belirli bir elektronla karşılaşma olasılığının % 95 olduğu, uzay konumudur. A.Y'lerin boyutu ve biçimi, kuvanta sayıları (n, asal; l, ikincil; m, magnetik) denilen tam sayılara bağlıdır. Bu sayılar, aynı zamanda, Bohr-Sommerfeld kuramındaki elektronların elips biçimindeki yörüngelerini de belirlerler.

YERLEŞİK BAĞLAR. Yalnızca iki atom arasında kurulan bu bağlar, ilgili iki atomun bazı A.Y'lerinden kalkılarak molekül yörünge alanlarının (M.Y.) oluşmasıyla gerçekleşirler. A.Y'lerin örtüşmeleri eksenselse, yani, iki atomun ekseni üstünde gerçekleşiyorsa, sigma (σ) denilen yalın bir bağ elde edilir (çiz. 4). Bu örtüşme yanalsa σ bağından daha zayıf bir pi (π) bağı elde edilir (çiz. 5). Etilerik çift bağ, bir π ve bir σ bağından, asetilerik üçlü bağ ise, iki π bağından ve bir σ bağından kuruludur.

YERLEŞİK OLMAYAN BAĞLAR. Bunlar, iki atom çekirdeğinden (bütadiyen, benzen) daha çoğuna yayılan M.Y'ler tarafından oluşturulmuş bağlardır. Benzen çekirdeği, aromatik özelliğini, yerleşik olmayan bir π bağına borçludur (çiz.6). ■

BUZ VE SU BAĞLARI

Bir su molekülünün oksijeni ile komşu su moleküllerinin hidrojenleri arasındaki "hidrojen" bağları, buzun ve suyun özel niteliklerini oluştururlar. Gerçekten buz, düzenli bir billur yapısı gösterir. Bir dörtyüzlünün merkezindeki oksijen, ortak birleşme değeri bağlarıyla iki hidrojene (komşu O-H uzaklığı 1 Å) ve hidrojen bağlarıyla başka iki hidrojene (komşu O-H uzaklığı, 1,75 Å) bağlıdır. Boşluklu yapıda olduğundan, yoğunluğu, suyunkinden düşüktür. Isıtıldığında, H bağları belli ölçüde kırılır ve moleküller üst üste yığılır. 0°C'ta sıvı suyun (aynı kütlede) hacmi daha azdır. Bu "yığılma" 4°C'a kadar sürer; söz konusu sıcaklıktan başlayarak asıl genleşme önem kazanır ve ısıtma sürdürüldüğünde, düzgün bir hacim artışı gözlenir.